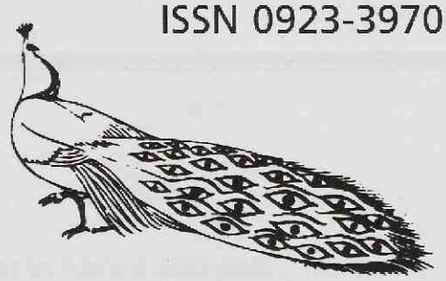
Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Argos : bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.

https://hdl.handle.net/1874/300973

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

REGISTER

Nr. 31 (2004) – Nr. 40 (2009)

Redactie

J. Berns

J.Egter van Wissekerke

P.A. Koolmees

A.H.H.M. Mathijsen

Auteursregister

Back, R., Drs. Engbert P. Oldenkamp benoemd tot ere-lid van het Veterinair Historisch Genootschap . 354-5.

Back, R., In memoriam Combert P. Burger (1933-2007). 299.

Back, R., Het lidmaatschap van het Veterinair Historisch Genootschap als activiteit. 251-2.

Back, R., Van de voorzitter. 144-5; 204; 296; 351-352; 399-400; 454-455.

Back, R., Het Veterinair Historisch Genootschap in de toekomst. 351-2.

Back, R., Veterinaire historiografie, beoefening van de geschiedenis der diergeneeskunde. Going Back in time. 454-5.

Back, R., Werk aan de winkel! 399-400.

Barwegen, M., De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-62.

Baumans, V., De geschiedenis van de homeopathie in de diergeneeskunde. 98-101.

Berns, J. B., De beestendokters: heiligen als beschermers van het vee. 103-9.

Berns, J. B., Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697*. 264-8.

Berns, J. B., De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur. 318-22.

Bleumink, E., De waarde van het academisch erfgoed. 67-8.

Burger, C. P., De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril. 133-4.

Defoer, H. L. M., Dierenfiguren in oude culturen. 167-76.

Degueurce, Chr., The 'Musée Fragonard'of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology. 69-70.

Doyen-Higuet, A. M., De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering. 269-76.

Egter van Wissekerke, J., De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland. 208-17.

Foreest, A. van, De ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde. 311-7.

Frankenhuis, M. Th., Artis in oorlogstijd. 484-93.

Gijsbers, W. and P. A. Koolmees, Vee over zee. Enkele voorbeelden van (vroeg)modern dierentransport naar, van en in Amerika. 19-24.

Gijsbers, W. and E. Lambooij, Ossen voor de bijl. Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee. 7-18.

Hamburger, H. J., Rede, gehouden bij de [ere]promotie van M.H.J.P. Thomassen op 21 juni 1905 te Groningen. 177-82.

Hasselaar, J. C., Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19de eeuw. De invloed van het het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap (1848-1862). 228-31.

Helbergen, W. van, Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde. [Thema van de tentoonstelling bij het 50-jarig bestaan van het Museum Diergeneeskunde]. 74-8.

Hillegers, H. P. M., Veetransport in zuidelijk Limburg, een geïllustreerd historisch overzicht. 25-32.

Hoenderken, R., [Over: internationaal veetransport]. 6.

Koolmees, P. A., 50 Jaar onderweg. Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde. 60-6.

Koolmees, P. A., De erfenis van dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde. Inaugurale rede, Utrecht, 3 mei 2007 300-10.

Koolmees, P. A., Impressies van veterinaire musea in de Verenigde Staten. 232-9.

Koolmees, P. A., Verslag van het 35ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (Turijn, 2004). 47-8.

Koolmees, P. A., Verslag van het 36ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (Minnesota, 2005). 183-4.

Koolmees, P. A., Verslag van het 37ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (León, 2006). 286-8.

Koolmees, P. A., Verslag van het 38ste congres van de World Association for the History of Veterinary Mediicne (Engelberg, 2008). 442-5.

Koolmees, P. A. and I. Boor-Van der Putten, Verslag van de paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde, gehouden op donderdag 4 november 2004. 71-3.

Kuiper-Brussen, L., Vier eeuwen zoölogische topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. 402-23.

Lumeij, J. T. e.a., Historische misvattingen met betrekking tot acupunctuur bij dieren. 115-23.

Mathijsen, A. H. H. M., Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-83.

Mathijsen, A. H. H. M., In gesprek met drs. Peter Verhoef, uitgever en auteur/eindredacteur van *Strenge wetenschappelijkheid en practische zin*. 186-8.
Mathijsen, A. H. H. M., Over veterinaire handschriften. 257-63.
Mathijsen, A. H. H. M., Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam*. 218-27.
Mathijsen, A. H. H. M., Veterinaire geschiedenis via internet. 79-83.
Nie, G. van, Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.
Nie, G. van, Zelfbedwang anno 1904. 381.
Nienhuys, J. W., Contra homeopathie. Met een weerwoord van Vera Baumans en een commentaar door H. Nederbragt o.d.t. 'Historische analyse ondersteunt verheerlijking noch verguizing' . 197-9.
Oldenkamp, E., Biografische valkuil (betr. A. van Leeuwen). 446.
Olm, P. van, Van bibliotheek tot internet - de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003. 43-6.
Overbeek, H. M. C. van, Remonteren. 124-32.
Paling, R. W., De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikklingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007. 374-81.
Rijn, J. G. van, Veepest in Alphen 1865-1867. 135-6.
Rommes, R., Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900). 33-42.
Sackmann, W., De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis*. 277-85.
Selen, W., Geschiedenis van de veterinaire cauterisatie. 110-4.
Snijders, A. J., 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-41.
Snijders, A. J., Van Riebeeck: veeteler en veearts. 330-41.
Snijders, A. J., Die VOC en veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795. 149-66.
Steltenpool, B, De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849-1950. 363-7.
Tjalsma, E. J., Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20ste eeuw. 323-9.
Tjalsma, E. J., Medische geschiedenis: de mastercursus aan de V.U. te Amsterdam. 382.
Uilenberg, G., Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland. 368-73.
Wal, G. H. van der, "Gheslipnoeste en telde lijaerts". Met aanvullende gegevens door J. Egter van Wissekerke. 90, 199.
Zwart, P., Nederlandse dierentuinen (tot 1940) in historische context. 458-67.

Onderwerpsregister

Academisch erfgoed
Bleumink, E. De waarde van het academisch erfgoed. 67-68.

Acupunctuur
Lumeij, J. T.; Imrie, R. H.; Buell, P. D., and Ramwy, D. W. Historische misvattingen met betrekking tot acupunctuur bij dieren. 115-123.

Afbeeldingen van dieren
Defoer, H. L. M. Dierenfiguren in oude culturen. 167-176.
Kuiper-Brussen, L. Vier eeuwen zoölogische topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. 402-423.

Alternatieve therapie
Alternatieve veterinaire behandelwijzen. Voordrachten, gehouden tijdens de Voorjaarsbijeenkomst op 31 maart 2005. 98-123.

Berichten
13. Arbeitstagung der DVG-Fachgruppe "Geschichte" zum Thema "Friedrich Loeffler (1852-1919) - Höhepunkte der Tier-Mikrobiologie", am 9. und 10. September 2005 in Greifswald . 91.
36th International Congress of the World Association for the History of Veterinary Medicine / 28th Annual Meeting of the American Veterinary Medical History Society. Minneapolis, 2005. 91.
38ste Internationaal Congres Geschiedenis der Diergeneeskunde te Engelberg, Zwitserland (Aankondiging). 355.

Back, R. In memoriam Combert P. Burger (1933-2007). 299.
Back, R. Drs. Engbert P. Oldenkamp benoemd tot ere-lid van het Veterinair Historisch Genootschap . 354-355.
Call for applicants for the Young Scholars Award 2010 of the World Association for the History of Veterinary Medicine. 398.
Conference 'History of Gynecology and Andrology in Domestic Animals' (Hannover, November, 2-3, 2007). 244.
Nieuwe websites o.h.g. van de veterinaire geschiedenis. 243; 393-394.
Oproep oude nummers van *Argos*. 446.
Tjalsma, E. J. Medische geschiedenis: de mastercursus aan de V.U. te Amsterdam. 382.
Twee aan dieren gewijde tentoonstellingen in Amsterdam: 'Stadse beesten' in het Amsterdams Historisch Museum, en 'Beestachtig mooi. Kijken naar dieren, 1750-1900' in het Van Gogh Museum. 83; 96.
VETHIST op CD-ROM. *Bibliography of Veterinary History and Veterinary Biography.* 2nd ed. 18.
Vóórintekening voor leden van het V.H.G. [op] *Strenge wetenschappelijkheid en practische zin. Een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut 1904-2004.* 54; 94.
Voorjaarsbijeenkomst Medische Geschiedenis (Amsterdam 2008) . 383.
Museum Veeteelt en K.I.; *Nieuwsbrief 2006.* 243.

Bibliografie
Tjalsma, E. J. Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20ste eeuw. 323-329.

Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst
Barwegen, M. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-362.

Cauterisatie
Selen, W. Geschiedenis van de veterinaire cauterisatie. 110-114.

Chirurgie
Nie, G. van. Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.

Cultuurgeschiedenis
Defoer, H. L. M. Dierenfiguren in oude culturen. 167-176.

Dierentuinen
Zwart, P. Nederlandse dierentuinen (tot 1940) in historische context. 458-467.
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.
Frankenhuis, M. Th. Artis in oorlogstijd. 484-493.

Handschriften
Mathijsen, A. H. H. M. Over veterinaire handschriften. 257-263.
Doyen-Higuet, A. M. De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering. 269-276.
Sackmann, W. De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomediina Chironis*. 277-285.
Berns, J. B. Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697.* 264-268.
Nie, G. van. Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.

Homeopathie
Baumans, V. De geschiedenis van de homeopathie in de diergeneeskunde. 98-101.
Nienhuys, J. W. Contra homeopathie. Met een weerwoord van Vera Baumans en een commentaar door H. Nederbragt o.d.t. 'Historische analyse ondersteunt verheerlijking noch verguizing' . 197-199.

Ingezonden
Hoenderken, R. [Over: internationaal veetransport]. 6.
Nie, G. van. Zelfbedwang anno 1904. 381.
Nienhuys, J. W. Contra homeopathie. Met een weerwoord van Vera Baumans en een commentaar door H. Nederbragt o.d.t. 'Historische analyse ondersteunt verheerlijking noch verguizing' . 197-199.
Wal, G. H. van der. "Gheslipnoeste en telde lijaerts". Met aanvullende gegevens door J. Egter van Wissekerke. 90, 199.
Oldenkamp, E. Biografische valkuil (betr. A. van Leeuwen). 446.

Katten
Tjalsma, E. J. Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20ste eeuw. 323-329.

Landen: Amerika
Gijsbers, W.; Koolmees P. A. Vee over zee. Enkele voorbeelden van (vroeg)modern dierentransport naar, van en in Amerika. 19-24.

Landen: China
Defoer, H. L. M. Dierenfiguren in oude culturen. 167-176.

Landen: Denemarken
Deense bijdragen (in: *Dansk Veterinærhistorisk Årbok*). 288-289.

Landen: Frankrijk
Degueurce, Chr. The 'Musée Fragonard' of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology. 69-70.

Landen: Griekenland
Doyen-Higuet, A. M. De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering. 269-276.

Landen: Griekenland-Rome
Sackmann, W. De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis*. 277-285.

Landen: Midden-Oosten
Defoer, H. L. M. Dierenfiguren in oude culturen. 167-176.
Nie, G. van. Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.

Landen: Nederland
Bleumink, E. De waarde van het academisch erfgoed. 67-68.
Zwart, P. Nederlandse dierentuinen (tot 1940) in historische context. 458-467.
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.
Frankenhuis, M. Th. Artis in oorlogstijd. 484-493.
Berns, J. B. Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697*. 264-268.
Berns, J. B. De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur. 318-322.
Burger, C. P. De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril. 133-134.
Uilenberg, G. Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland. 368-373.
Rommes, R. Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900). 33-42.
Egter van Wissekerke, J. De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland. 208-217.
Mathijsen, A. H. H. M. Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam*. 218-227.
Rijn, J. G. van. Veepest in Alphen 1865-1867. 135-136.
Hasselaar, J. C. Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19de eeuw. De invloed van het het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap (1848-1862). 228-231.
Paling, R. W. De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikklingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007. 374-381.
Koolmees, P. A. 50 Jaar onderweg. Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde. 60-66.
Hillegers, H. P. M. Veetransport in zuidelijk Limburg, een geïllustreerd historisch overzicht. 25-32.
Olm, P. van. Van bibliotheek tot internet - de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003. 43-46.

Landen: Nederlands Oost-Indië
Barwegen, M. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-362.
Steltenpool, B. De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849-1950. 363-367.

Landen: USA
Koolmees, P. A. Impressies van veterinaire musea in de Verenigde Staten. 232-239.

Landen: Zuid-Afrika
Snijders, A. J. Die VOC en veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795. 149-166.
Snijders, A. J. Van Riebeeck: veeteler en veearts. 330-341.
Snijders, A. J. 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-441.

Leeftijdsbepaling
Berns, J. B. De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur. 318-322.

Militair Veterinaire Dienst
Burger, C. P. De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril. 133-134.
Steltenpool, B. De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849-1950. 363-367.
Overbeek, H. M. C. van. Remonteren. 124-132.

Onderwijs
Uilenberg, G. Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland. 368-373.

Ontwikkelingssamenwerking
Paling, R. W. De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikklingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007. 374-381.

Paarden
Wal, G. H. van der. "Gheslipnoeste en telde lijaerts". Met aanvullende gegevens door J. Egter van Wissekerke. 90, 199.
Berns, J. B. De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur. 318-322.

Paardenziekten
Doyen-Higuet, A. M. De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering. 269-276.
Sackmann, W. De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis*. 277-285.
Berns, J. B. Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697*. 264-268.

Periode: 3000 v. Chr. - 200 n. Chr.
Defoer, H. L. M. Dierenfiguren in oude culturen. 167-176.

Periode: Oudheid
Doyen-Higuet, A. M. De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering. 269-276.
Sackmann, W. De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis*. 277-285.

Periode: Middeleeuwen
Nie, G. van. Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.

Periode: 16de-20ste eeuw
Tjalsma, E. J. Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20ste eeuw. 323-329.

Periode: 17de eeuw
Berns, J. B. Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697*. 264-268.
Snijders, A. J. Van Riebeeck: veeteler en veearts. 330-341.
Snijders, A. J. 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-441.

Periode: 17de-18de eeuw
Snijders, A. J. Die VOC en veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795. 149-166.

Periode: 18de-19de eeuw
Rommes, R. Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900). 33-42.
Egter van Wissekerke, J. De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland. 208-217.
Mathijsen, A. H. H. M. Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam*. 218-227.

Periode: 18de - 20ste eeuw
Zwart, P. Nederlandse dierentuinen (tot 1940) in historische context. 458-467.

Periode: 19de eeuw
Barwegen, M. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-362.
Rijn, J. G. van. Veepest in Alphen 1865-1867. 135-136.
Hasselaar, J. C. Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19de eeuw. De invloed van het het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap (1848-1862). 228-231.

Periode: 19de-20ste eeuw
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Steltenpool, B. De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849-1950. 363-367.
Hamburger, H. J. Rede, gehouden bij de [ere]promotie van M.H.J.P. Thomassen op 21 juni 1905 te Groningen. 177-182.

Periode: 20ste eeuw
Frankenhuis, M. Th. Artis in oorlogstijd. 484-493.
Burger, C. P. De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril. 133-134.
Uilenberg, G. Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland. 368-373.
Paling, R. W. De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikklingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007. 374-381.
Koolmees, P. A. 50 Jaar onderweg. Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde. 60-66.

Personen: Bronckhorst van Weerdenburgh, Dirck (ca.1617-1694)
Berns, J. B. Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden, 1697.* 264-268.

Personen: Burger, Combert P. (1933-2007)
Back, R. In memoriam Combert P. Burger (1933-2007). 299.

Personen: Dekker, Jacobus Adrianus (1812-1859)
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Dijk, Willem van (1914-1988)
Burger, C. P. De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril. 133-134.

Personen: Dunlop, Robert H. (1929 -)
Laudatio [bij de uitreiking van de Cheiron-medaille aan] Dr. Robert H. Dunlop. 184-185.

Personen: Folmer, Cornelis Jacob (1885-1969)
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Fragonard, Honoré (1732-1799)
Degueurce, Chr. The 'Musée Fragonard' of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology. 69-70.

Personen: Goethals, Adrianus Leendert Jacobus (1860-1939)
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Greuve, Jan Karel de (1793-1864)
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Kritzler, C.
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Leeuwen, Willem Symon Gijsbrecht Aryan van (1859-1958)
Oldenkamp, E. Biografische valkuil (betr. A. van Leeuwen). 446.

Personen: Oldenkamp. E.P. (1930-)
Back, R. Drs. Engbert P. Oldenkamp benoemd tot ere-lid van het Veterinair Historisch Genootschap . 354-355.

Personen: Mazure Czn., Johannes (1850-1933)
Mathijsen, A. H. H. M. Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845-1962). 468-483.

Personen: Riebeeck, Jan van (1619-1677)
Snijders, A. J. Die VOC en veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795. 149-166.
Snijders, A. J. Van Riebeeck: veeteler en veearts. 330-341.
Snijders, A. J. 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-441.

Personen: Thomassen, M.H.J.P (1847-1906)
Hamburger, H. J. Rede, gehouden bij de [ere]promotie van M.H.J.P. Thomassen op 21 juni 1905 73 Groningen. 177-182.

Personen: Verhoef, Peter (1948 -)
Mathijsen, A. H. H. M. In gesprek met drs. Peter Verhoef, uitgever en auteur/eindredacteur van *Strenge wetenschappelijkheid en practische zin.* 186-188.

Redactioneel
3; 55; 95; 143; 203; 295.

Relatie mens-dier
Helbergen, W. van. Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde.

[Thema van de tentoonstelling bij het 50-jarig bestaan van het Museum Diergeneeskunde]. 74-78.

Remonte
Overbeek, H. M. C. van. Remonteren. 124-132.

Runderziekten
Barwegen, M. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-362.
Rommes, R. Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900). 33-42.
Rijn, J. G. van. Veepest in Alphen 1865-1867. 135-136.

Schapen
Snijders, A. J. 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-441.

Tropische diergeneeskunde
Uilenberg, G. Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland. 368-373.
Paling, R. W. De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikklingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007. 374-381.

Valkerij
Nie, G. van. Huidtransplantatie *avant la lettre* in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw. 268.

Van de voorzitter
Back, R. Van de voorzitter. 144-145; 204; 296; 351-352; 399-400; 454-455.
Back, R. Veterinaire historiografie, beoefening van de geschiedenis der diergeneeskunde. Going Back in time. 454-455.
Back, R. Het lidmaatschap van het Veterinair Historisch Genootschap als activiteit. 251-252.
Back, R. Werk aan de winkel! 399-400.

Veeheiligen
Berns, J. B. De beestendokters: heiligen als beschermers van het vee. 103-109.

Veepest
Barwegen, M. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1879 op Java. 356-362.
Rommes, R. Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900). 33-42.
Rijn, J. G. van. Veepest in Alphen 1865-1867. 135-136.

Veeteelt
Snijders, A. J. Die VOC en veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795. 149-166.
Snijders, A. J. 'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as verversingstatie. 424-441.

Veetransport
Gijsbers, W. Koolmees P. A. Vee over zee. Enkele voorbeelden van (vroeg)modern dierentransport naar, van en in Amerika. 19-24.
Hillegers, H. P. M. Veetransport in zuidelijk Limburg, een geïllustreerd historisch overzicht. 25-32.
Hoenderken, R. [Ingezonden : Over: internationaal veetransport]. 6.
Gijsbers, W. and Lambooij, E. Ossen voor de bijl. Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee. 7-18.

Vereniging voor Landbouwgeschiedenis
Veetransport. Gebaande paden of nieuwe wegen? Studiedag van het Veterinar Historisch Genootschap en de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, bij de Koninklijke Bibliotheek op 2 april 2004. 8-32.

Veterinair Historisch Genootschap
Alternatieve veterinaire behandelwijzen. Voordrachten, gehouden tijdens de Voorjaarsbijeenkomst op 31 maart 2005. 98-123.
Back, R. 'Drs. Engbert P. Oldenkamp benoemd tot ere-lid van het Veterinair Historisch Genootschap' . 354-355.
Back, R. Het lidmaatschap van het Veterinair Historisch Genootschap als activiteit. 251-252.
Back, R. Het Veterinair Historisch Genootschap in de toekomst. 351-352.
Back, R. Werk aan de winkel ! 399-400.
Najaarsbijeenkomst (Utrecht, 2004). Programma. 4.
Najaarsbijeenkomst (Amsterdam, 2005). Programma. 96.
Najaarsbijeenkomst (Utrecht, 2006). Programma. 206.
Najaarsbijeenkomst (Utrecht, 2007). Programma. 297-298. (N.B.: Erratum op p. 352)
Najaarsbijeenkomst (Amsterdam 2008). Programma. 00.
Veetransport. Gebaande paden of nieuwe wegen? Studiedag van het Veterinar Historisch Genootschap en de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, bij de Koninklijke Bibliotheek op 2 april 2004. 8-32.
Veterinaire musea: verleden of toekomst? Verslag van het VHG-symposium van 4 november 2004. 60-78.
Voorjaarsbijeenkomst (Utrecht, 2005). Programma. 57-58.

Voorjaarsbijeenkomst (Haarlem, 2006). Programma. 145.
Voorjaarsbijeenkomst (Utrecht, 2007). Programma. 253-255.
Voorjaarsbijeenkomst (Utrecht 2008). Programma. 353.
Voorjaarsbijeenkomst (Beers 2009). Programma. 455.

Veterinair-historische publicaties: Nieuwe dissertaties
136-139; 241-242; 289-291; 345-347; 389-392; 450.

Veterinair-historische publicaties: uit de tijdschriften
88-90; 244-247; 291; 388-389.

Veterinair-historische publikaties
Deense bijdragen (in: *Dansk Veterinærhistorisk Årbok*). 288-289.

Veterinair-historische websites
Mathijsen, A. H. H. M. Veterinaire geschiedenis via internet. 79-83; 393-394.

Veterinaire beroepsontwikkeling
Hasselaar, J. C. Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19de eeuw. De invloed van het het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap (1848-1862). 228-231.

Veterinaire geschiedenis
Koolmees, P. A. De erfenis van dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde. (Inaugurale rede, Utrecht, 3 mei 2007) 300-310.

Veterinaire informatieverzorgin
Olm, P. van. Van bibliotheek tot internet - de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003. 43-46.

Veterinaire musea.
Museum Diergeneeskunde viert vijftigjarig bestaan. Programma. 3-4.
Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde, genaamd de Numan Stichting. 4.
Veterinaire musea: verleden of toekomst? Verslag van het VHG-symposium van 4 november 2004. 60-78.
Koolmees, P. A. 50 Jaar onderweg. Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde. 60-66.
Bleumink, E. De waarde van het academisch erfgoed. 67-68.
Degueurce, Chr. The 'Musée Fragonard'of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology. 69-70.
Koolmees, P. A. and Boor-Van der Putten, I. Verslag van de paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde, gehouden op donderdag 4 november 2004. 71-73.
Helbergen, W. van. Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde. [Thema van de tentoonstelling bij het 50-jarig bestaan van het Museum Diergeneeskund]. 74-78.
Koolmees, .P. A.. Impressies van veterinaire musea in de Verenigde Staten. 232-239.
Museum Veeteelt en K.I.; *Nieuwsbrief 2006*. 243.

Veterinaire onderzoeksinstellingen
Olm, P. van. Van bibliotheek tot internet - de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003. 43-46.

Veterinaire tandheelkunde
Foreest, A. van. De ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde. 311-317.

Wetenschappelijke verenigingen
Egter van Wissekerke, J. De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland. 208-217.
Mathijsen, A. H. H. M. Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam*. 218-227.
Hasselaar, J. C. Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19de eeuw. De invloed van het het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap (1848-1862). 228-231.

World Association for the History of Veterinary Medicine
Laudatio [bij de uitreiking van de Cheiron-medaille aan] Dr. Robert H. Dunlop. 184-185.
Koolmees, P. A. Verslag van het 35ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (Turijn, 2004). 47-48.
Koolmees, P. A. Verslag van het 36ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (Minnesota, 2005). 183-184.

Koolmees, P. A. Verslag van het 37ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (León, 2006). 286-288.
Het 38ste Internationaal Congres Geschiedenis der Diergeneeskunde te Engelberg, Zwitserland (Aankondiging). 355.
Koolmees, P.A. Verslag van het 38ste congres van de World Association for the History of Veterinary Mediicne (Engelberg, 2008). 442-445.

Boekbesprekingen

Adamse, Th.T. en H. Eggink. *De geschiedenis van de diergeneeskunde te Ooststellingwerf.* Oosterwolde, 2008. 447.
Barwegen, Martine W. *Gouden hoorns. De geschiedenis van de veehouderij op Java, 1850-2000.* Proefschrift Landbouwuniversiteit Wageningen, 2005. (P. Leeflang en P.A. Koolmees) 195-197.
Comben, N. *The Durham ox.* Ruddington: Adlard, 2007. (A. Mathijsen) 383-384.
Graafsma, C.; Wessels, H. (Eindredactie). *De dierenarts. Beeld van een practicus.* Cuijk: AUV, 2004. (A. Mathijsen) 84-85.
Hurler, M. *Magister Maurus. Transkription, Übersetzung und veterinärmedizinisch-historische Bedeutung des Manuskriptes aus dem Codex Harleian 3772 der British Library.* Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007. (Diss. München 2007) (J. Egter van Wissekerke, resp. J.B. Berns) 450; 494.
Koornstra, H. en H.R. Moek.'Gedoemd te sterven op de drempel van de vrijheid'. In: *De Zwerfsteen. Tijdschrift voor de regio Borger* (2006) 447.
Lippincott, Louise; Blühm, Andreas. *Beestachtig mooi, Kijken naar dieren, 1750-1900.* Amsterdam: Van Gogh Museum, 2005 (A. Mathijsen) 188-191.
Malagaza, J.M.E. *De herradores, albeitares y veterinarios municipales de Zumarraga.* Zumarraga, 2006. 448.
Marcato, P.S. *La pathologia veterinaria nel Museo «Allessandrini-Ercolani» dell' Università di Bologna.* Bologna, 2007. 448.
Meyer, H.; Franke, P.R.; Schäffer, J. *Hausschweine in der griechisch-römische Antike. Eine morphologische und kulturhistorische Studie.* Oldenburg: Isensee, 2004.(J. Egter van Wissekerke) 49-50.
Meyer, Helmut und Gertrud. *Pferde anders aufgezäumt. Streifzüge durch die Natur- und Kunstgeschichte.* Hannover: Schlütersche, 2002. (J. Egter van Wissekerke) 49.
Oldenkamp, E.P. (Eindred.). *Tussen boer en burger. Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen in de periode 1925 tot 1950* (Boekaankondiging) 250; 294.
Reimer Strikwerda. *Revolutie in het dierenrijk. De geschiedenis van de kunstmatige inseminatie in Nederland.* Beers: Nationaal Veeteelt Museum; Amsterdam: Reed Business, 2007. (Rein Strikwerda) 384-388.
Schatzmann, U.; Hörning, B.; Nicolet, J., Sackmann, W. *Denkschrift Veterinärmedizinische Fakultät Bern 1900-2002.* Bern enz: Hans Huber, 2004. (A. Mathijsen) 85-86.
Slachthuis Woonhuis. De ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leiden. Leiden: Gemeente Leiden, 2006. (F.X.M.M. Cremers) 240.
Tielemans, S. en Verhart, L. (eds.). *Volksdiergeneeskunde van weleer. Herinneringen opgetekend door Servais Hutschenmakers.* Venlo: Limburgs Museum, 2008. (J.B. Berns) 495.
Veenman, R. *Amsterdamse branie, Oostzaanse melk. Hoe een klein dorp een bijzondere rol speelde bij de melkvoorziening van een grote stad.* Oostzaan, 2006. 449.
Veggetti, A.; Maestrini, N. *L'insegamento della medicina veterinaria nell'Università di Bologna (1783-2000) = Teaching of veterinary medicine at the University of Bologna (1783-2000).* Bologna: Bononia U.P., 2004. (A. Mathijsen) 86-88.
Verberne, R. *Uit de praktijk van een veearts.* Utrecht: Appelboom, 2006. (P. Koolmees) 344-345.
Verhoef, P.; Leeuwen, J.M. van; Leeuw, P.W. de. *Strenge wetenschappelijkheid en practische zin,* beschouwd door een virologisch onderzoeker. Rotterdam: Erasmus Publishing, 2005. (M. C. Horzinek) 193-195.
Verhoef, P.; Leeuwen, J.M. van; Leeuw, P.W. de. *Strenge*

wetenschappelijkheid en practische zin. Eerste deel, beschouwd door een practicus. Rotterdam: Erasmus Publishing, 2005 (J. Egter van Wissekerke) 191-193.
Waddington, K. *The bovine scourge: meat, tuberculosis, public health, 1850-1914.* Woodbridge: Boydell, 2006. (Abbo-Tilstra, B.) 341-344.
Winde, H. van der; Zon, H. van (Red.). *Mensen en dieren in het verleden. (Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004).* (Boekaankondiging) 247.
Woods, Abigail. *A manufactured plague? The history of foot and mouth disease in Britain.* London: Earthscan, 2004. (P. Koolmees) 239-240.

ISSN 0923-3970

Universiteit Utrecht
Bibliotheek Diergeneeskunde
25 OKT. 2004

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 31 serie 4 najaar 2004

3 *Redactioneel*

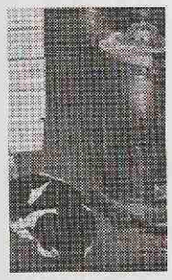
3 *Museum Diergeneskunde viert vijftigjarig bestaan – Programma van de jubileumviering op 4 november 2004*

4 *Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde, genaamd de Numan Stichting*

5 *Summaries*

18 *VETHIST op CD-ROM. Bibliography of Veterinary History and Veterinary Biography*

41 P. van Olm, H. Dentinger, F. Van Welie
100 Jaar Diergeneeskundig Onderzoek

43 P. van Olm
Van bibliotheek tot internet – de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003

47 P.A. Koolmees
Verslag van het 35ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

49 *Boekbesprekingen*

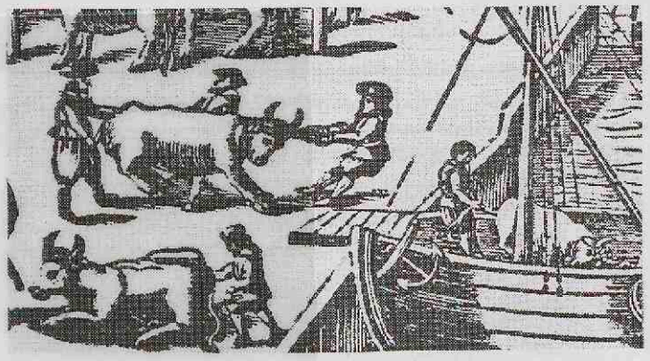
Veetransport. Gebaande paden of nieuwe wegen?

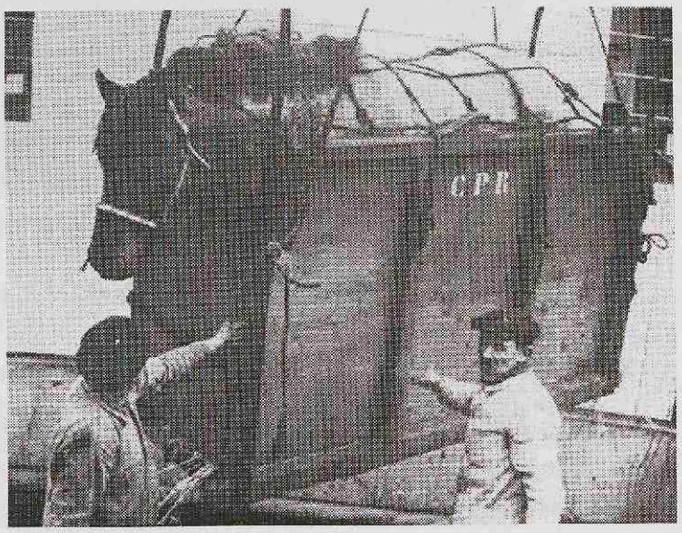
Naar aanleiding van de studiedag bij de Koninklijke Bibliotheek op 2 april 2004

6 R. Hoenderken
Een reactie

7 W. Gijsbers en E. Lambooij
Ossen voor de bijl. Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee

19 W. Gijsbers en P.A. Koolmees
Vee over zee. Enkele voorbeelden van (vroeg)modern diertransport naar, van en in Amerika

25 H.P.M. Hillegers
Veetransport in zuidelijk Limburg; een geïllustreerd historisch overzicht

33 R. Rommes
Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900)

ALS UW PENSIOEN IN UW ONDERNEMING ZIT, DAN ZULT U IETS MOETEN ONDERNEMEN.

Straks wilt u een goed pensioen. Begrijpelijk en logisch dat u dat wilt. Maar dan moet het benodigde geld er wel zijn. Op papier is dat geld er vaak wel, in de praktijk lang niet altijd. Een zure appel is dan het resultaat. Die kan nog zuurder worden als de fiscus genoten belastingvoordelen voor papieren pensioenaftrek terugvordert. Dat kan allemaal het geval zijn, hoe goed uw zaak nu ook draait. Laat dit daarom snel analyseren met een bedrijfsscan. Die is kosteloos, maar brengt kostbare wetenswaardigheden aan het licht.

Bel 0800-7016 of kijk op www.ingbank.nl voor de MKB Bedrijfsscan.

meer weten

ING BANK

onderdeel van ING

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. Jan Berns
Dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. Jan Egter van Wissekerke

Bestuur V.H.G
prof. dr G.C. van der Weyden (voorzitter), drs. I.M.E. Boor-van der Putten (secretaris), drs. P.C. Knijff (penningmeester), dr. P.A. Koolmees, drs. C.P. Burger

Secretariaat van Redactie en Bestuur
p/a Bibliotheek Diergeneeskunde, Yalelaan 1.
Postbus 80159.
3508 TD Utrecht.
Fax 030-2531407

Lidmaatschap en abonnementen
De contributie van het V.H.G. bedraagt €21,- per jaar (studenten €5,75). Leden ontvangen ARGOS gratis.

Abonnementen op ARGOS
€12,75 per jaar.

Gironummer van de penningmeester
581045.

Layout en druk
IDC-Vormgeving en Repro FSB/FSW van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

De bijdragen in dit nummer zijn vooral bewerkingen van lezingen die zijn gepresenteerd tijdens het symposium over het transport van dieren dat het VHG en de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis afgelopen voorjaar gezamenlijk in Den Haag hebben gehouden. Historica Wilma Gijsbers en dierenarts Bert Lambooij hebben hun lezingen geïntegreerd tot één artikel, waarin bepaalde aspecten van de veetransporten in het verleden zoals gezondheid, welzijn en vleeskwaliteit eveneens worden beschouwd vanuit moderne veterinaire kennis. Historicus Ronald Rommes beschrijft opnieuw de rampzaligheden van de veepest in ons land, gelardeerd met nieuwe, uit de archieven opgedoken gegevens. Helaas bleek de bioloog Hillegers niet bereid zijn voordracht om te zetten in een gedocumenteerd artikel. De belangrijkste dia's uit zijn presentatie zijn met begeleidende tekst in dit nummer opgenomen De historici Gijsbers en Koolmees leveren in een aanvullend artikel nog enkele voorbeelden van (vroeg)modern intercontinentaal vervoer van dieren naar, van en in Amerika. Al naar gelang het gebruik van deze dieren (consumptie, fok, oorlog, sport) werd er min of meer aandacht besteed aan hun gezondheid en welzijn, waarbij de veterinaire begeleiding van deze transporten een steeds belangrijker rol ging vervullen.

Tijdens de afsluitende forumdiscussie van het symposium in Den Haag, kwamen onder de bekwame leiding van de etholoog Prof. Berry Spruijt diverse aspecten van het diertransport in verleden en heden aan bod. Vertegenwoordigers uit de diverse belangengroeperingen (dierenbescherming, vervoerders, veterinaire onderzoekers op het gebied van diergezondheid, welzijn en vleeskwaliteit, ethologen) lieten hun licht schijnen op werkelijke en vermeende misstanden. Tot een algemene conclusie kwam het niet, maar er bestond wel consensus over het feit dat veel misstanden uit het verleden nog niet zijn opgelost, ondanks alle moderne (technologische) mogelijkheden en wetenschappelijke kennis. Het lange-afstandsvervoer binnen Europa zou tot een maximum duur van 8 uur beperkt moeten blijven. Naar aanleiding van actuele gebeurtenissen met betrekking tot dierenvervoer in Europa voelde dierenarts Reinder Hoenderken zich geroepen een ingezonden mededeling in Argos te plaatsen.

Museum Diergeneeskunde viert vijftigjarig bestaan

Dit jaar bestaat het Museum Diergeneeskunde vijftig jaar. Op 4 november wordt dit uitgebreid gevierd. In samenwerking met het Veterinair Historisch Genootschap organiseert het museum het symposium 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?'. Aansluitend wordt de tentoonstelling 'Tussen geld en geweten: de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde' geopend.

Tijdens het symposium geven deskundigen uit binnen- en buitenland hun visie op diergeneeskundige musea en hun maatschappelijke positie. De tentoonstelling visualiseert met behulp van voorwerpen, foto's en bewegende beelden de verschillende manieren waarop de mens het dier benadert en het effect daarvan op de diergeneeskunde. De tentoonstelling loopt van 4 november 2004 tot 1 oktober 2005.
Het Museum Diergeneeskunde is in november 1954 opgericht door de Faculteit der

Diergeneeskunde, de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde en het Universiteitsmuseum Utrecht. Het Museum Diergeneeskunde neemt in Nederland een unieke positie in. Het is het enige museum dat zich richt op de geschiedenis van de diergeneeskunde. Het bezit een uiteenlopende en bijzondere collectie die het verleden en heden van het onderwijs, het studentenleven en de beroepsgroep in beeld brengt.

Programma Jubileumviering
Dagvoorzitter: prof. dr. Bert van der Weijden (voorzitter Veterinair Historisch Genootschap)

13.00-13.05 *Opening symposium 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?'* – prof. dr. Albert Cornelissen, decaan Faculteit der Diergeneeskunde
13.00-13.30 *'Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde'* – dr. Peter Koolmees, conservator Museum Diergeneeskunde
13.30-14.00 *'Functie en belang van academische historische collecties'* – prof. dr. Erik Bleumink, voorzitter Stichting Academisch Erfgoed
14.00-14.30 *'Veterinary museology: the example of Musée Fragonard'* – dr. Christophe Degueurce, conservator Musée Fragonard, Alfort, Frankrijk
14.30-15.00 *Koffie/Thee*
15.00-16.00 *Paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde* – Discussieleider: drs. Peter de Haan, directeur Universiteitsmuseum Utrecht
Panelleden: (naast de sprekers) prof. dr. Albert Cornelissen, decaan Faculteit der Diergeneeskunde; drs. Ton de Ruijter, voorzitter Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde; dr. Paul Overgaauw, voorzitter Numan Stichting; voorzitter Diergeneeskundige Studenten Kring periode 2004-2005
16.00-16.05 *Opening tentoonstelling 'Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde'* door drs. Peter de Haan, directeur Universiteitsmuseum Utrecht
16.05-17.00 *Borrel en bezichtiging tentoonstelling*

Nadere informatie en aanmelding
Mw. drs. Willemijn van Helbergen (tel: 030-2534675, C.W.M.vanHelbergen@museum.uu.nl). Het symposium wordt gehouden in de collegezaal C102 van het Androclusgebouw, Faculteit der Diergeneeskunde en is gratis toegankelijk. Na 4 november is de tentoonstelling op afspraak te bezichtigen. Een rondleiding kost € 4,50 per persoon.

Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde, genaamd de Numan Stichting

De Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde, ofwel de Numan Stichting, heeft zich ten doel gesteld het Museum Diergeneeskunde te steunen. De Numan Stichting heeft deze naam gekozen omdat Alexander Numan (directeur van 's Rijks Veeartsenijschool 1826-1851) de grondslag heeft gelegd van de bibliotheek van de Kabinetten voor anatomie en pathologie.

De Numan Stichting probeert het Museum Diergeneeskunde vooral financieel te steunen. Het Museum vervult een unieke functie: het is het enige in zijn soort in Nederland en de verzameling staat mondiaal heel hoog aangeschreven. De collectie van het Museum is op verschillende locaties ondergebracht in de gebouwen van de Faculteit der Diergeneeskunde te Utrecht. Voor studenten Diergeneeskunde is dit een goede gelegenheid om tijdens de studie op diverse plaatsen de geschiedenis van de Diergeneeskunde te kunnen beleven en als studiemateriaal te kunnen gebruiken. Voor externe bezoekers is het echter niet eenvoudig om op een gemakkelijke wijze een overzicht te krijgen van wat het museum allemaal te bieden heeft. De Numan Stichting is van mening dat het Museum Diergeneeskunde met zijn zeer waardevolle verzameling recht heeft op een adequate huisvesting en een goede presentatie van de collectie. Daarvoor hebben wij uw steun nodig!

Word Vriend van de Numan Stichting
U bent al vriend van de Numan Stichting voor een bedrag van minimaal € 25 per jaar. Als vriend van de Numan Stichting ontvangt u ieder jaar van ons een nieuwsbrief, waarin wij u op de hoogte houden van onze activiteiten. Daarnaast ontvangt u eens per jaar een uitnodiging van het Universiteitsmuseum Utrecht voor de jaarlijkse Vriendendag. Voor meer informatie en aanmeldingen verwijzen we naar: De Numan Stichting, Postbus 421, 3990 GE Houten, e-mail: info@numanstichting.nl, homepage: http://www.numanstichting.nl/

Het bestuur van de Numan Stichting
Dr. P.A.M. Overgaauw, voorzitter
Drs. R. Back, penningmeester
Mw.drs. M.V.E. Roelvink, secretaris
Mw.T.F. Arsav, lid
Drs. P.J.J. Mandigers, lid
Dr. P.A. Koolmees, adviseur/conservator Museum Diergeneeskunde

Summaries of main articles

W. Gijsbers and E. Lambooij
A present-day view on the transport of cattle for slaughter in earlier times
The distances of international transport routes of living animals inside the European Union tend to increase due to the freedom of movement between the member countries, greater uniformity of subsidies and better infrastructure. As today's consumers require better treatment of animals in the production chain of meat-products, including animal transport, matters as the well-being of the animals during transport and the risk of the spread of contagious diseases are brought up for discussion. However, neither long-distance-transport, nor its controversial aspects are new, for this type of transport has a long previous history. To illustrate this, a description is given of the method used in the early modern time for the meat supply of the northern and western provinces of The Netherlands by the import of oxes from Denmark and Schleswig-Holstein. Today there is no more import of slaughter animals from these regions, and oxes no longer play a significant role in modern husbandry. However, in the beginning of the 17th century tens of thousands *per annum* came to Holland by land or by sea. Be it that the conditions of cattle transport have changed in the course of four to five centuries, the way in which animals react to exra-ordinary circumstances has not changed between then and now. The understanding of early modern transport can be helped by the knowledge of the physiology and behaviour of cattle during transport in our days.

W. Gijsbers and P.A. Koolmees
Cattle on waves. Some examples of (early)modern animal transport to, from, and in America
In the days of Columbus the transport of cattle and horses by ship to America often involved great losses. In the course of time improvements were made, especially since sailships were replaced by steamships, mechanical ventilation of the holds was introduced, and better opportunies were given to take care of the animals and provide them with veterinary care, if necessary. Loss of life could be minimized.
On the basis of various sources (contracts, travel journals and the not too many publications on the subject) a picture could be drawn of the development of the intercontinental transport of animals in the course of four centuries. They demonstrate the differences in procedures followed, dependent on the type of cargo: breeding animals, draught-animals for war purposes or sport horses.

H.P.M. Hillegers
Transport of animals in the southern part of the province of Limburg, an illustrated historical overview
On the basis of a series of pictures several aspects were shown of the traces that regular transport of animals left behind in the landscape, the course and the names of streets in villages, the distribution of plants etc.. For the sake of nature conservation the author pleads for the restoration of cattle drifts, especially sheep flocks.

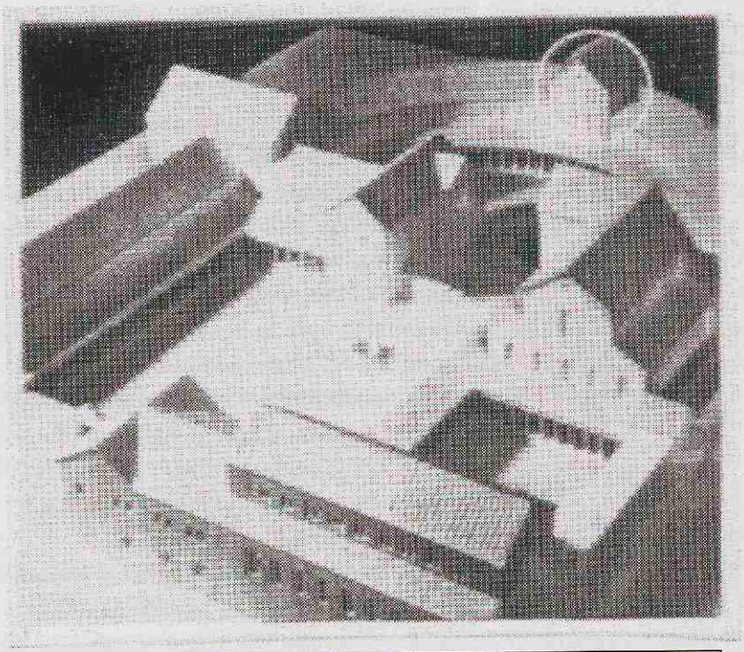
R. Rommes
Two centuries of rinderpest in The Netherlands (1700-1900)
The spread of animal contagious diseases often was inherent in animal transportation. The great epizootics of rinderspest that visited Europe in the 18th and 19th centuries can directly be connected to the routes used for the import of cattle.
The path taken by the disease can closely be observed on a local scale too. Because of the socio-economic implications, there are many archival sources that document the measures taken by local authorities to prevent the further spread of the disease or to alleviate the material consequences for the farmers. Research in the archives of the province of Utrecht revealed numerous facts that threw new light on the course of events and the sequelae of the disease, supplementing the facts reported in the published literature.
The Netherlands were visited four times by a great outbreak of rinderpest between 1713 and 1867, that affected large areas, next to smaller local outbreaks between times. The disease spread through commercial activities, in which the cattle markets had a large share, and also in the wake of armies. The epizootic of 1713-14 was the most vehement, causing the death of about one million animals in the course of twenty years. Although initially the misery of the farmers seemed to be incalculable, most of them were able to continue with their farms. As the farmers showed to be inventive entrepreneurs, the number of failures remained small. The authorities met with great problems in their attempts to fight the disease. Religious and political-ideological objections were brought forward against too rigorous actions. Besides, self-interest of individuals played a role. In order to overcome the social resistance political courage and means of power were necessary. Only in 1866-1867, when these were brought into action sufficiently, it turned out to be possible to conquer the disease.

Een reactie

Onthutst nam ondergetekende, korte tijd na bijwoning van de *Studiedag Veetransport,* georganiseerd door het Veterinair Historisch Genootschap op 2 april 2004, kennis van de NOVA-uitzending van woensdag 21 april 2004 over misstanden bij export van varkens (biggen) naar Spanje. Hier werd getoond dat vlak na de Nederlandse grens de inhoud van een veewagen werd bijgeladen in enkele andere veewagens. Deze veewagens reden verder naar Spanje met ongeveer 30% overbelading (voor de duur van minstens 24 uur). Evenzeer onthutst was ondergetekende over het commentaar van het Ministerie van Landbouw en een hoogleraar-dierenarts van de Faculteit der Diergeneeskunde: een en ander werd als buitengewoon verwerpelijk beschouwd in verband met dierziekterisico's en/of het exportbelang. Met geen woord werd gerept over de ernstige aantasting van het welzijn van deze dieren.
Eveneeens onthutsend was het ANP-bericht van 27 april dat de Europese ministers van landbouw geen akkoord hadden bereikt over de toelatingsduur van internationale transporten van slachtdieren. Kunnen transporten van ca. 58 uur naar Frankrijk, Spanje of Griekenland zonder meer doorgang blijven vinden ?
Als dierenartsen en overheid het uitgangspunt van de Gezondheids- en WELZIJNSwet, namelijk de intrinsieke waarde van dieren, serieus nemen, is mijns inziens deze (zeer) lange afstandshandel met dieren ontoelaatbaar; ook is het onderscheid tussen fok- en slachtdieren onjuist. Mijn conclusie: internationaal veetransport over lange afstand zou verleden tijd moeten zijn.

Oosterbeek, 27 april 2004.
Dr. R. Hoenderken (dierenarts)

Karel de Grote, grondlegger Boehringer Ingelheim logo

Ingelheim was een van de plaatsen waar Karel de Grote een van zijn keizerlijke paltsen liet bouwen. Het middendeel van de keizersburcht stond model voor het Boehringer Ingelheim logo. De zuilen en de romaanse architraaf zijn nog duidelijk herkenbaar. Sinds 1905 wordt de - in de 14e eeuw verwoeste - burcht al als beeldmerk gebruikt. De naam 'Boehringer' is afkomstig van de apotheker Albert Boehringer, die het bedrijf in 1885 oprichtte.

Boehringer Ingelheim bv
Postbus 8037, 1802 KA Alkmaar
tel. 072-5662411 / fax 072-5643213
Internet:
http://www.boehringer-ingelheim.com

Boehringer Ingelheim

Ossen voor de bijl.
Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee[a]

W. Gijsbers en E. Lambooij[b]

Binnen de Europese Unie (EU) hebben vrije verplaatsingen tussen de lidstaten, grotere uniformiteit in de subsidies en een betere infrastructuur geleid tot een vergroting van de transportafstand van levende dieren. Omdat consumenten tegenwoordig om een betere behandeling van dieren in de gehele productieketen vragen - inclusief het transport - staan de condities tijdens het transport, het welzijn van getransporteerde dieren en de mogelijkheid van verspreiding van besmettelijke dierziekten steeds meer ter discussie.
Nieuw zijn noch het transport noch de discussie hierover, want het lange-afstands-transport van levende dieren in Europa heeft een lange voorgeschiedenis. In dit artikel zullen we ons op het vroegmoderne transport van ossen vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar de Nederlanden concentreren. Tegenwoordig worden geen slachtrunderen uit dit productiegebied in Nederland ingevoerd en ossen spelen geen rol van betekenis meer in de moderne veehouderij, maar begin zeventiende eeuw kwamen er jaarlijks tienduizenden over land en zee naar deze contreien. De condities van het veetransport mogen in de loop van vier, vijf eeuwen veranderd zijn, de dieren zullen toen op vergelijkbare wijze als nu hebben gereageerd op buitengewone omstandigheden. Kennis over de fysiologie en het gedrag van het rund tijdens modern veetransport dragen bij aan het begrip van vroegmodern transport.

> Again, when we view those large Bodies of Oxen, what can we better conceit them to be, then so many living and walking powdring Tubs, and that they have *animam pro Sale*, as *Philo* speaks of fishes, that their life is but for Salt to keep them sweet till we shall have need to eat them?[1]

Animam pro sale, het leven in plaats van zout. In 1653 schreef Henry More (filosoof, theoloog en occult wetenschapper in Cambridge) Philo deze woorden na, ervan overtuigd dat ossen – hij noemt ze levende en wandelende pekelvaten – leefden om hun vlees vers te houden tot de mens het nodig had. Het 'leven' immers maakte het conserveringsproces, het inzouten van vlees, overbodig.[2]

Ossen - gecastreerde stieren[3] - hadden als slachtrund voor de langeafstandshandel de beste eigenschappen. Ze waren door de ingreep makker maar daarbij ook sterk en daarom beter dan stieren en koeien geschikt voor het transport over lange afstand. Daarom werd in het vroegmoderne Europa vrijwel uitsluitend in ossen gehandeld. In de vijftiende eeuw ontwikkelden Hongarije, Polen en Denemarken met het aangrenzende Sleeswijk-Holstein zich tot hoofdleveranciers van ossen aan de westelijker gelegen, groeiende stedelijke centra. Rond 1570 gingen er in de continentale handel jaarlijks niet minder dan een kwart miljoen ossen om.[4]

Ter vergelijking, in 2000 werden 3 miljoen runderen binnen de EU getransporteerd, 3,8 miljoen inclusief de in- en uitvoer.

De langetermijnontwikkeling van de Deens-Nederlandse ossenhandel

Dit artikel beperkt zich tot de export van slachtossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein naar de Nederlanden.[5] Eind vijftiende eeuw verschijnen in de tolrekeningen in het exportgebied naast de namen van Duitse ossenkooplieden, ook die van Oost-Nederlanders (uit Deventer, Kampen, Zwolle, Hasselt, Nijmegen, Utrecht en Groningen).[6] Nederlanders haalden de ossen bij voorkeur in het voorjaar. In de zomer werden ze dan in het afzetgebied gevetweid om nog hetzelfde najaar te worden geslacht. De namen van Hollanders ontbreken in deze periode nog in de rekeningen. Zij kregen de ossen per schip aangeleverd.

In de zestiende eeuw verwierven de adel en kooplieden in Denemarken allerlei privileges, ten koste van de rechten van boeren. In grote lijnen waren

Handel in levende dieren in de EU in 2000 (stuks in miljoenen)

	Levende dieren - grensoverschrijdend				Geslachte dieren	Ratio lev./gesl.
	totaal	binnen EU	invoer	uitvoer		
Runderen	3,80	3,00	0,50	0,30	27,00	15%
Varkens	12,00	11,90	0,06	0,04	203,00	6%
Schapen	4,26	2,60	1,60	0,06	77,00	5%
Eenhoevigen	0,22	0,07	0,14	0,01	0,40	59%

Bron: EUROSTAT

a. Samengestelde tekst van de voordrachten, gehouden tijdens de Studiedag over Veetransport, georganiseerd door het V.H.G. en de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis (VLG) bij de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag op 2 april 2004.

b. Wilma Gijsbers (historica) werkt bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag (wilma.gijsbers@inghist.nl), Bert Lambooij (dierenarts) bij de Animal Sciences Group, Wageningen University and Research Centre te Lelystad (bert.lambooij@wur.nl).

de arbeidsverhoudingen als volgt. Ossen werden door Deense boeren geweid, die ze 's winters op een minimum aan voeder overhielden. Op circa vijfjarige leeftijd (een zeer hoge leeftijd voor een slachtrund, want hoe ouder, hoe meer bindweefsel, dus hoe taaier) werden ze als 'grasossen' een laatste winter met goed voeder gestald op de koninklijke of adellijke landgoederen. Deense kooplieden kochten ze daar als 'stalossen' op en exporteerden ze. Tot in de zeventiende eeuw zou de export van Deense ossen in handen van inheemse kooplieden blijven. Deze brachten de ossen helemaal naar het afzetgebied of ze verkochten de ossen halverwege aan Nederlanders, op de internationale veemarkt te Wedel nabij Hamburg. Deze begon op 25 maart en duurde enkele weken.

De totale overlandse export uit Denemarken[7] en Sleeswijk-Holstein bereikte zijn hoogste niveau tussen 1610 en 1620: jaarlijks passeerden bij de belangrijkste tolplaatsen Gottorf en Rendsburg 40.000 tot 45.000 ossen uit Denemarken en 5.000 tot 7.000 ossen uit Sleeswijk-Holstein. De totale overzeese export bedroeg in topjaren circa 10.000 ossen. Overigens was slechts een deel van het totale aantal geëxporteerde ossen bestemd voor de Nederlandse markt.

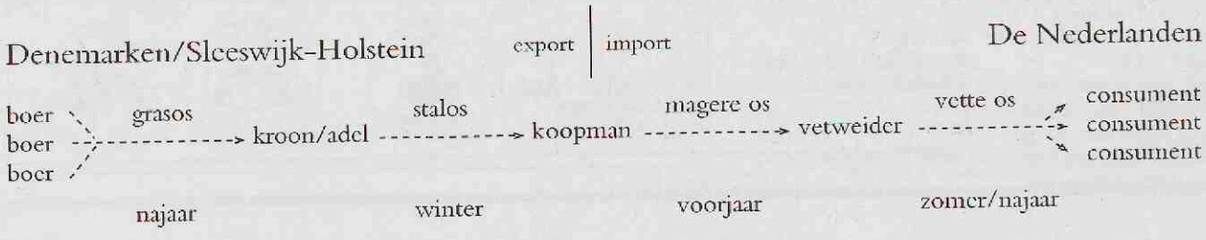
Ook de overzeese export was aanvankelijk in handen van kooplieden uit Denemarken en Sleeswijk. Maar vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw werden steeds vaker Nederlandse schippers voor het vervoer van de ossen naar de Nederlanden gecontracteerd. Vanaf die tijd, maar vooral na 1650 verschenen Nederlandse kooplieden en hun factors weer op de Deense landgoederen om ossen aan te kopen. Er kwam onder invloed van verschillende factoren die hier verder buiten beschouwing zullen blijven, een eind aan de als 'klassiek' bestempelde periode van de Deense productie en export van stalgevoederd vee. Nederlanders zouden de overlandse en overzeese export voorlopig domineren. De periode na 1660 staat in Denemarken zelfs bekend als *Hollændertiden* ofwel 'het tijdperk van de Nederlanders'.[8]

Met name kooplieden uit het gewest Holland speelden in deze periode een belangrijke rol. Zij opereerden vaak in 'compagnies van ossenkoperij', gelegenheidscompagnies met als hoofdparticipanten gefortuneerde, landbezittende stedelingen. Het vetweiden van Deense ossen werd een ware liefhebberij, ofschoon de ossenkooplieden de aankoop in het productiegebied en de vetweiderij in de praktijk overlieten aan hun knechten en de pachters van hun landerijen in de nabijgelegen droogmakerijen of op het oude land. De participanten in deze compagnies waren financiers van de internationale ossenhandel, zoals zij ook investeerden in andere takken van de economie. Toch werd tijdens de seculaire contractiefase in Europa (± 1660-1750) - met dalende graanprijzen, relatief hoge reële lonen, weinig ontginningsactiviteiten, de omzetting van bouwland in grasland en de uitbreiding van de veeteelt - ook de ossenhandel minder rendabel. Aan de roep van landbezitters om protectionistische maatregelen werd uiteindelijk gehoor gegeven. Vanaf 1686 werd door de Staten-Generaal invoerrecht geheven op geïmporteerd vet vee, in 1724 werd dat ook ingesteld op mager vee, waaronder dus Deense ossen. Uitbraak van de veepest kon voor kortstondige oplevingen van de vee-import zorgen, maar de reguliere Deens-Nederlandse ossenhandel had zijn langste tijd gehad.

De vraag dringt zich op waarom boeren in het Nederlandse weidegebied niet zelf overgingen tot het houden van ossen, gezien de bestendigheid van de vraag ernaar. In een relatief dichtbevolkt gebied echter was de grootschalige fok ten behoeve van de instandhouding van een slachtveestapel die pas in het laatste jaar een inkomen opleverde met alle bedrijfsrisico's van dien, geen rendabel bedrijf. Hier legde men zich toe op de melkveehouderij. En waarom zou men zelf ossen houden, zolang producenten in Denemarken en Sleeswijk-Holstein deze tegen aanvaardbare prijzen leverden?

De economische waarde van slachtossen reikte overigens verder dan alleen de vleesvoorziening. Nageslacht zouden ossen niet meer verwekken, evenmin gingen ze in Nederland nog als trekos voor ploeg of kar, maar tijdens hun laatste weideperiode bemestten ossen het land en na de slacht leverden zij verschillende onmisbare grondstoffen voor de stedelijke nijverheid zoals leer, been en hoorn.[9] Die grondstoffen konden echter ook door ander rundvee worden geleverd, dus de volgende vraag is waarom men niet met Nederlandse koeien (vlees van oudere stieren vond men niet smakelijk) in de bestaande slachtveebehoefte voorzag. Ossenvlees werd weliswaar

Afb. 1: Productie en transport van ossen in hun laatste levensjaar

gewaardeerd als vetter, gezonder en beter smakend vlees[10], maar vers werd het toch slechts korte tijd van het jaar gegeten. Het merendeel was na conservering bestemd als wintervoorraad voor de stadsbevolking of als scheepsproviand. Dus als het toch werd ingezouten ten koste van de smaak en de structuur van het vlees, wat maakte het dan uit of men daar ossen- of koeienvlees voor gebruikte?

Chomel geeft impliciet een verklaring voor de langeafstandshandel waar hij schrijft: *Wanneer men oude Beesten, Ossen of Koeijen, vet maaken wil, het zij in de weide, of op stal, is het veel beter, dat ze mager, dan vleeschig zijn; want dan zetten ze, behalven het smeer, een geheel nieuw vleesch, dat veel murwer en beter in het gebruik, en niet zo taai is.* [11] Eind achttiende eeuw nog werd de verklaring voor de voorkeur voor Deense ossen gezocht in de malsheid en fijnvezelige structuur van het vlees, waardoor het goed doordringbaar was voor zout[12], maar waarschijnlijk is de Deens-Hollandse ossenhandel minder te verklaren uit de biologische eigenschappen van de Deense ossen, dan uit het inspannende langeafstandstransport dat voorafging aan hun laatste weidegang op de malse Nederlandse weiden. De vijfjarige Deense ossen liepen zich mager en vraten zich vervolgens mals.

Afb. 2: Het laden van drachtige vaarsen

De behandeling en het welzijn van dieren tijdens (vroeg)modern veetransport

Tegenwoordig is de meest algemene manier van veetransport over de weg, hoewel transport per trein, over zee of door de lucht een hogere graad van acceptatie heeft. Eeuwen geleden ging het transport van ossen vanuit het productiegebied naar de Nederlanden ook over de weg en over zee, maar de transportwijze verschilde: toen liep het rundvee op eigen kracht naar het afzetgebied en voor het transport over water stonden alleen zeilschepen ter beschikking. De omstandigheden waaronder dat transport plaatsvond waren van invloed op het welzijn van dieren, op de conditie waarin het rund arriveerde en op de vleeskwaliteit. Hoe doorstonden ossen het inspannende transport? Een vergelijking met de reacties van rundvee tijdens modern veetransport kan daarin nader inzicht geven.

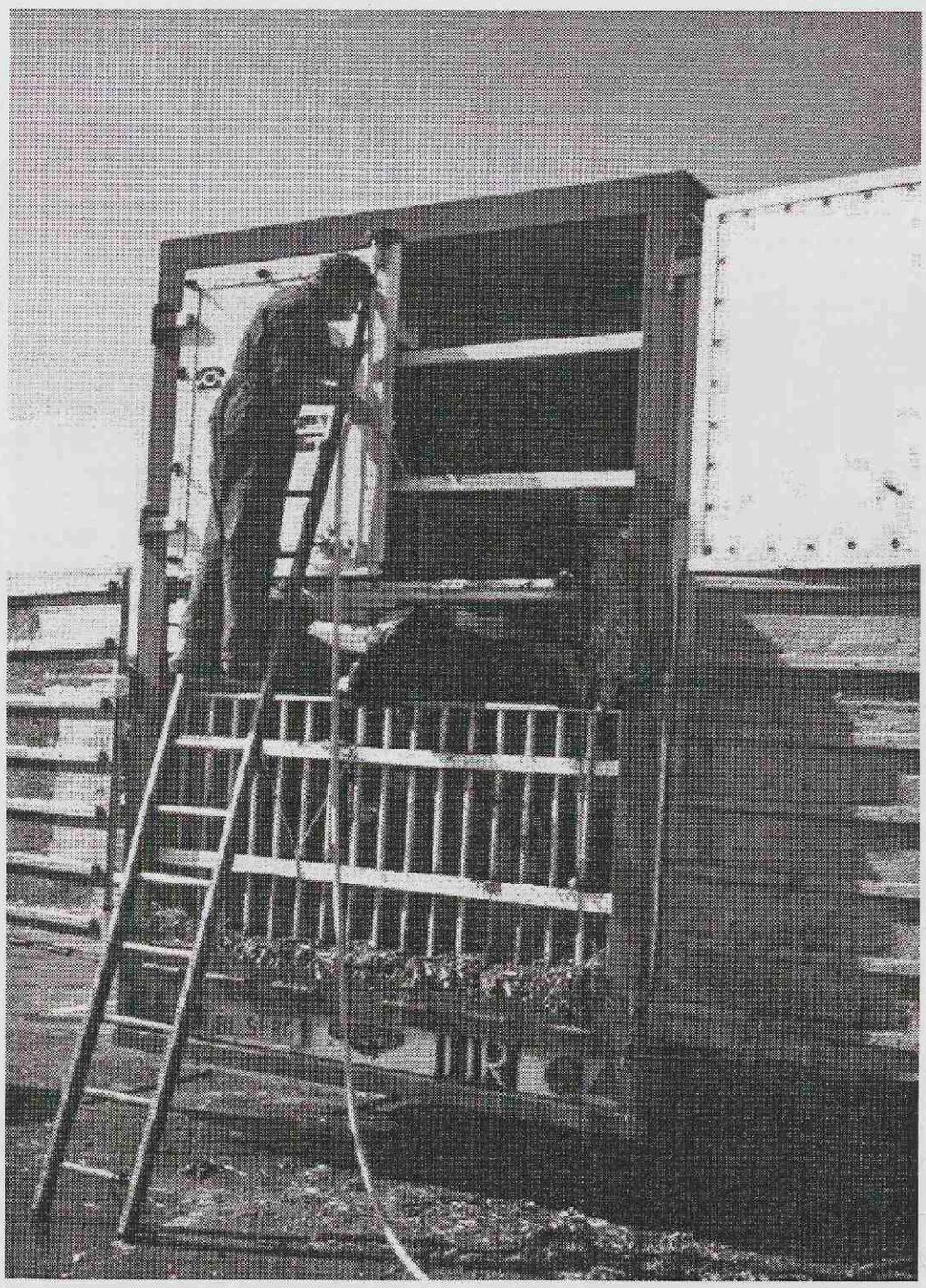
Modern veetransport

In Nederland worden tegenwoordig voor de vleesproductie vooral kalveren geslacht. Slachtrunderen ouder dan twee jaar zijn uitstoot van melkvee, stieren worden maar zeer beperkt gehouden. Vleesproductiedieren worden gedurende hun leven een aantal keren getransporteerd. Hun eerste transport is van fokbedrijf naar mestbedrijf, tussentijds gaan ze soms nog naar een ander mestbedrijf en hun laatste transport is naar het slachthuis. Op dieren die niet aan transport gewend zijn is de uitwerking altijd negatief. Met name het laden en lossen is belastend, omdat de dieren dan naar een nieuwe, onbekende omgeving moeten.

Runderen reageren verschillend op transport. Hun reactie is afhankelijk van het genotype, hun vroegere ervaringen en de behandeling. Ze hebben een eigen wijze van omgaan met moeilijke omstandigheden, in het Engels *coping style* genoemd. De strategie die ze daarbij – afhankelijk van de specifieke omstandigheden – volgen, varieert globaal tussen het actief inspelen op de situatie, ontwijkgedrag of passief ondergaan van het probleem.

Wanneer de *coping*-strategie van een dier niet toereikend is om met de veranderde omstandigheden (zoals transport) om te gaan, spreekt men van stress. Stress activeert hormonen in de hersenen en bijnieren (zoals neuropeptiden, adrenaline, noradrenaline en cortisol). Het controlesysteem van het dier raakt overbelast en de biologische fitheid neemt af. Dit leidt tot een verhoogde ademhaling en hartslag alsmede afwijkend gedrag (overreactie) met verwondingen, uitputting en ziekte tot gevolg. Overigens passen de dieren zich gedurende het transport in een aantal uren aan de gewijzigde omstandigheden aan.

Problemen bij het transport ontstaan soms al bij het inladen van de dieren. Ze kunnen verwondingen oplopen wanneer

Afb. 3: het drenken van drachtige vaarsen tijdens een stop

ze hard met de wanden van de looppaden in aanraking komen. In de compartimenten vechten ze soms of bespringen ze elkaar. Daarom geeft een hoge beladingsgraad veel huidbeschadigingen bij runderen te zien. De stress heeft effect op het energieverbruik en op de lichaamstemperatuur, wat leidt tot een verhoogde verdamping en ademhaling.

In runderen daalt gedurende de eerste uren van het transport de bloedglucose (=suiker)waarde, om daarna weer significant te stijgen. De concentratie aan ketonen (afbraakproducten) vertoont een tegengestelde tendens. De hemoglobine- en hematocrietwaarden kunnen tijdens het transport iets stijgen (uitdroging). Bovendien treedt extra defaeceren op. Het verlies aan lichaamsgewicht bij runderen tijdens langdurig transport is ongeveer 8% gedurende de eerste 24 uur en ongeveer 2% in de daaropvolgende dagen.

Ter bevordering van het dierenwelzijn tijdens het transport is het nodig dat de dieren bij aanvang fit zijn. Doordat varkens weinig eten, schapen weinig drinken en runderen en paarden blijven staan, dienen er rustperioden (zonder afladen) tijdens het transport te worden ingelast en dient de duur van het transport te worden gelimiteerd. Uit welzijnsoogpunt wordt aanbevolen om runderen en paarden in ieder geval binnen 8 uur te drenken en te voeren. Volgens de EU-richtlijn moeten runderen na een reistijd van 14 uur een rusttijd van tenminste 1 uur krijgen, waarin zij worden gedrenkt en zo nodig gevoederd. Na deze rusttijd mogen zij opnieuw gedurende 14 uur worden vervoerd.

Het is algemeen aanvaard dat dieren in hun natuurlijke positie moeten kunnen staan en liggen tijdens de duur van het transport. Bij dieren die tijdens het transport blijven staan, zoals paarden en runderen, moet de ruimte boven de kop voldoende hoog zijn om een natuurlijke positie mogelijk te maken en om voldoende bewegingsvrijheid en ventilatie te bieden. Runderen kunnen zich bij een beladingsdichtheid van 200 kg/m^2 onbeperkt bewegen. Voor runderen met een levend gewicht van 400 – 600 kg wordt een dichtheid van 1,7 – 2,0 m^2/dier aanbevolen. De voorkeurspositie is parallel staan aan de rijrichting bij een transportduur langer dan 4 uur en tegengesteld aan de rijrichting bij een duur van minder dan 1 uur.

Tijdens het transport over de weg kunnen de dieren de balans verliezen door speciale effecten van het rijden, zoals remmen en het nemen van bochten. Bij een zeer hoge beladingsdichtheid van 600 kg/m^2 (één dier/m^2) glijden

runderen onderuit. Als het dier ligt, verstoort het de balans van andere dieren, waardoor een domino-effect kan ontstaan. Het onderliggende dier kan ook worden vertrapt. Het ernstigste effect van transport is de dood van het dier, volgend op een periode van arm welzijn. Het percentage doden tijdens lange transporten is bij runderen 0,01%. Het effect van het microklimaat op het welzijn van het dier tijdens het transport is moeilijk te meten. De weerscondities zijn afhankelijk van de locatie, de tijd van de dag en het seizoen. Tijdens warm weer is het aantal dieren dat tijdens (met name kort) transport sterft, hoger dan bij koud weer. Volgens het Centraal Bureau Slachtveeverzekeringen is het percentage doden in Nederland na een kort transport naar het slachthuis bij varkens minder dan 0,4% en bij schapen, runderen en zeugen minder dan 0,1%. Transport in gesloten wagens met airconditioning zou de beste oplossing zijn, maar hier zijn er nog maar enkele van. Deze wijze van klimaatsbeheersing is gunstig voor het welzijn van alle diersoorten tijdens transport en ook voor de kwaliteit van het vlees na het slachten. Gesloten wagens verminderen tevens het risico van contaminatie, onder andere door een verminderde kans op verlies van organisch materiaal tijdens het transport.

Een bekende ziekte die bij onder andere runderen onder extreme omstandigheden (tijdens verscheping of vergelijkbare gebeurtenissen) kan optreden is shipping fever, een septikemie (bloedvergiftiging) gepaard gaande met hoge koorts en longontsteking, die tot de dood leidt. Maar ook bij een minder dramatische afloop kan het transport van slachtvee zijn doel voorbijschieten, want stress en vermoeidheid zijn direct van invloed op de slachtvleeskwaliteit. Stress voor het slachten geeft een verhoogde afbraak van spiersuikers en pleegt een grote aanslag op de energiereserves. In varkens en vleeskuikens leidt dit tot bleek, slap, nat PSE-vlees (Pale Soft Exudative).[13] Met name bij runderen kan donker, hard en droog DFD-vlees (Dark Firm Dry) ontstaan wanneer de dieren uitgeput zijn voor het slachten.

Het is duidelijk dat welzijn en gezondheid van het rundvee door het transport kunnen worden aangetast. Een goede voorbereiding van de dieren, een goed geoutilleerd vervoermiddel en deskundige begeleiding dragen bij aan het welzijn van slachtrunderen tijdens het transport en daarmee aan de kwaliteit van het slachtvlees. In hoeverre voldeed het vroegmoderne transport aan deze voorwaarden?

Vroegmodern ossentransport

Zeetransport van ossen lag in Noordwest-Europa verkeersgeografisch voor de hand, maar bleef altijd ondergeschikt aan landtransport. In een achttiende-eeuws Nederlands document werd opgemerkt dat er jaarlijks circa 16.000 buitenlandse slachtossen werden aangevoerd, waarvan 12.000 over land en 4.000 over zee.[14] Men achtte het om verschillende redenen praktisch niet haalbaar alle ossen over zee te laten aanvoeren: er zouden daarvoor niet genoeg schepen beschikbaar zijn, het zou de vrachtprijzen (en daaraan gekoppeld, de prijzen van ossen) enorm doen stijgen, bij noodweer zou het grote aantal schepen op de laad- en losplaatsen wanorde en schade veroorzaken, terwijl voedertekort ter plekke sterfte onder de ossen in de hand zou werken. Landtransport nu was minder riskant en stipter dan zeetransport, over land aangevoerde ossen waren onderweg beter te foerageren, de prijzen van over land getransporteerde ossen lagen na aankomst doorgaans een zesde hoger, terwijl landtransport wel een vierde goedkoper was.[15] Dat verklaart de voorkeur van kooplieden voor landtransport. Overigens was landtransport wel trager. Vanuit het noorden van Jutland naar de Republiek duurde de reis onder normale omstandigheden een week of zes. Per schip vanuit de Sont of Belt rekende men een week of drie, terwijl de reis vanaf de Jutse westkust slechts een dag of vier tot vijf duurde. De snelheid van de reis hing daarbij natuurlijk af van weer en wind.

Eind oktober, begin november reisden de Hollandse kooplieden of hun factors af naar het productiegebied. Ze kochten de ossen op verschillende landgoederen aan. Bedroeg de gemiddelde omvang van de kudden die de grote tolplaatsen passeerden rond 1600 gemiddeld 220 ossen, rond 1700 was dat aantal gestegen tot gemiddeld 400 ossen.[16] De kudden van de Nederlandse kooplieden waren vaak groter en telden soms over de duizend ossen. De ossen werden gebrandmerkt, maar niet onthoornd. Nadat ze waren betaald (het benodigde geld was tussendoor in Hamburg opgehaald of werd in wissels betaald) verzamelden de ossenkopers de ossen eind februari, begin maart op de verschillende landgoederen in Denemarken of Sleeswijk-Holstein.

Was de kudde compleet, dan ving de thuisreis aan. Er waren een paar noord-zuid lopende hoofdrouten door Jutland, de heerwegen of ossenwegen. Op de oostelijke ossenweg zouden vrijwel alle over land gedreven ossen samenkomen om langs de belangrijkste tolplaatsen Gottorf en Rendsburg te worden gedreven, op weg naar het zuiden. Het samenvoegen van kudden van verschillende herkomst waarvan de dieren niet aan elkaar gewend waren, was niet alleen belastend voor de ossen, het grootschalige langeafstandstransport in relatief korte tijd langs enkele hoofdroutes droeg natuurlijk sterk bij aan de verspreiding van besmettelijke rundveeziekten vanuit het productiegebied over een groot deel van Europa.

De economische structuur van het transitgebied werd in belangrijke mate

door de ossenhandel bepaald. Langs de route waren herbergen voor kooplieden en drijvers, weiden voor het vee, markten, veerponten en tolplaatsen. Boeren in de omgeving hadden een inkomen uit hooi- en stroverkoop, weideverpachting en de verhuur van stallen. Afhankelijk van het vertrekpunt en de bestemming van de ossen moesten verschillende barrières worden genomen: de Sont of Belt in Denemarken, de Eider, Elbe, Weser en Eems in Duitsland en in de Republiek de grote rivieren of de Zuiderzee. En telkens opnieuw moesten de ossen daarbij worden ingescheept en ontscheept.

Het Zuiderzeegebied speelde een belangrijke rol in het overzeese transport. Hoorn was al in de veertiende eeuw een aanvoerplaats en markt voor Deens vee. Begin zeventiende eeuw verloor Hoorn de concurrentie om de gunst van de buitenlandse kooplieden en verhuisde de magere ossenmarkt eerst naar Enkhuizen, en rond 1650 naar Amsterdam. Met name in deze Zuiderzeesteden werden door Denen en later door Nederlanders veel Hollandse, Overijsselse en Friese schippers gecontracteerd om aan het eind van de winter hun ossen op te halen. Aan de bewaard gebleven notariële akten danken we het beeld van het veetransport. Daaruit blijkt dat aan de West-Jutse waddenkust de ossen werden opgehaald met platbodems (boeiers, smak-, wijd- en potschepen). Nadat de schippers de schepen op de voor de Jutse westkust gelegen zandbanken hadden doen stranden, werden hierin vijftig tot zestig ossen geladen. Naar de Sont of de Belt vertrokken grotere schepen die wel tachtig tot negentig ossen laadden.

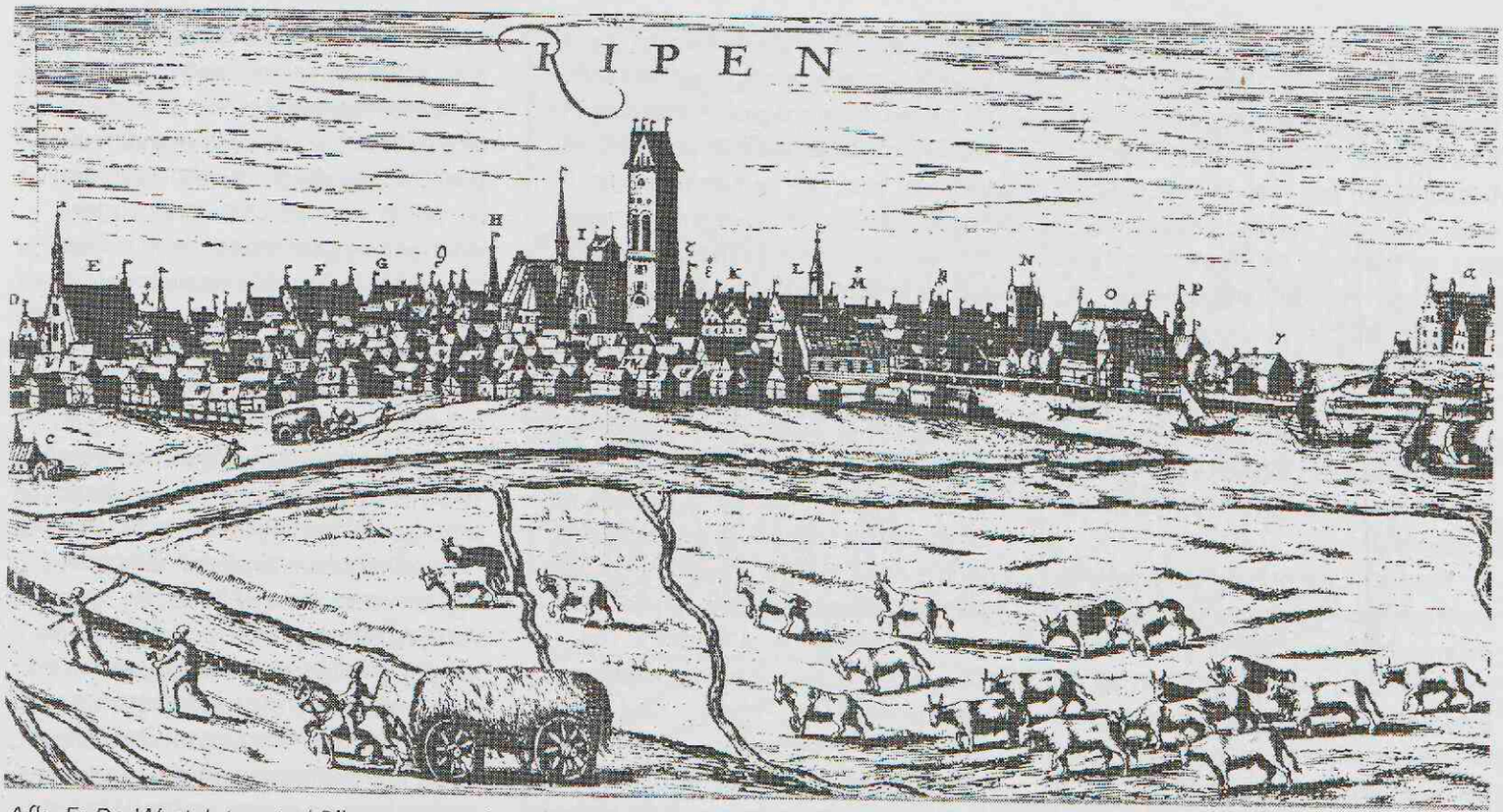
Extreme temperaturen (met name warmte), *gebrek aan voeder of drinken, gebrek aan rust en ruimte*, alsmede *ziekten en letsel* ondermijnen het welzijn van dieren op transport en leiden tot *stress*. Welke aanwijzingen zijn ervoor in de literatuur of in archivalia te vinden dat hiervan bij het vroegmoderne land- en zeetransport sprake was, wat deden de betrokkenen onderweg om de dieren ongemak of leed te besparen, en als die vraag eeuwen na dato nog te beantwoorden is, vanuit welke motieven? Wat volgt is een impressie van het transport over land en zee aan de hand van voorbeelden uit de dagelijkse handelspraktijk.

Afb. 4: 'Kropper Busch', een deel van de ossenweg nabij Sorgbrück (Sleeswijk). Waren de ossenwegen in Noord-Jutland soms niet meer dan landweggetjes, in Sleeswijk waren deze soms meer dan 20 meter breed. Foto: J. Reichstein (1990, Archäologisches Landesambt Schleswig-Holstein)

Landtransport

Allereerst beoordelen we het landtransport op de genoemde omstandigheden. De periode 1430-1820 staat bekend als de Kleine IJstijd, met koudere winters, koelere zomers en sterkere continentale invloeden.[17] Transport bij koud weer mag dan misschien wat gunstiger zijn dan bij warm weer, maar van de lage temperaturen in de late winter in combinatie met de inspanning en een karig dieet hadden de ossen na hun maandenlange verblijf op stal flink te lijden. Hun bestemming heette niet voor niets 'magere beestenmarkt', hoewel regionale kwaliteitsverschillen, hun aanvangsgewicht bij vertrek en de voedersituatie in het gebied van herkomst en in het transitgebied op hun conditie van invloed zal zijn geweest.[18] Extreem koud weer diende in ieder geval te worden vermeden. Hielden de ossenkooplieden rekening met de temperatuur voor de afreis? Zeker wel. Een Amsterdamse participant in een ossencompagnie schreef

Afb. 5: De West-Jutse stad Ribe, met op de voorgrond een door een hooiwagen begeleid ossentransport. Vanaf de kust werden tussen 1596-1660 (slecht vijf jaren ontbreken in deze reeks) 138.694 ossen over zee geëxporteerd, waarvan een groot deel naar de Republiek: Degn, Rig og fattig, *dl 1, p.119. Gravure uit Braun en Hogenberg, Civitatis orbis terrarum, III, dl 5, 33 (detail).*

eind januari 1684 aan zijn factors die in Denemarken ossen aankochten, dat zij hun plannen voor de terugreis op het weer moesten afstemmen. Er zou door de aanhoudende strenge vorst toch pas laat gras zijn in de Beemster. Liever wat later vertrokken, dan de ossen door *onbequaem weer* afmatten, zo luidde zijn advies.[19]

De ossen legden dagelijks gemiddeld 25 kilometer af, met enkele rustdagen tussendoor. Het was zaak dat ze goed doorvoed en uitgerust vertrokken. De praktijk was soms anders. Zo wilde een Deense edelman in 1648 een Leidse koopmanszoon de eerder aangekochte 654 ossen meegeven. Mager waren de ossen, uitgeteerd zelfs, omdat ze na de aankoop op stal meer stro dan hooi te eten hadden gekregen. De Leidenaar beklaagde zich bij de edelman, want als *deselve ossen behoorlyck voer hadden gehad* zouden de ossen *niet soo verswackt maer veel eer seer aengegroyt* zijn (waaruit we kunnen afleiden dat de ossen tijdens de periode op stal doelgericht werden gemest met het oog op de zware reis). In dit geval weigerden enkele drijvers zelfs deze ossen op reis te begeleiden. De edelman liet de drijvers opsluiten in de toren op zijn landgoed en op een 'houten ezel' rijden, een pijnlijke lijfstraf. De koopmanszoon hing dezelfde straf boven het hoofd als hij niet ophield met klagen. De koopman en drijvers kozen eieren voor hun geld en gingen op weg. Iedereen die de kudde zag passeren verbaasde zich over de conditie van de ossen. Ossen die onderweg *door swackheyt ter aerde neder vielen* werden gewoon langs de weg achtergelaten.[20]

Onderweg was voeder een bron van constante zorg. Het was het einde van de winter, er was weinig gras. Bij aankomst in de herberg kreeg elk paar ossen een bundel hooi van doorgaans matige kwaliteit. Bij de herbergen die werden gepasseerd moest dus dagelijks een enorme hoeveelheid voer beschikbaar zijn. Want een os lustte wel wat. Een Amsterdamse vleeshouwer die in 1673 zijn onverkochte ossen langer op stal moest houden dan voorzien, jammerde dat voor iemand die nooit beesten had gehouden de dagelijkse hoeveelheid voeder die een kudde ossen nodig had, bijna onvoorstelbaar was.[21] Eén persoon reisde de kudde vooruit om de komst bij de volgende herberg aan te kondigen. Wanneer er op de route een voedertekort werd verwacht, konden drijvers ervoor kiezen een omweg te maken of een hooiwagen mee te nemen.

Ruimtegebrek zal vooral daar zijn opgetreden, waar grote kudden samenkwamen. Bij de herbergen, tolplaatsen, veerponten of op de Wedelermarkt bijvoorbeeld. Deze laatste had na 1550 een enorme groei doorgemaakt. Waren

er in de zestiende eeuw op deze markt gemiddeld 16 tot 20.000 ossen verhandeld, in 1613 liep dat aantal op tot 40.000 ossen en die gingen in slechts twaalf dagen per veer de Elbe over.[22] Maar ook in de steden in het afzetgebied zal het in de smalle straten en op de markten een gedrang van jewelste zijn geweest, om van het kabaal en de stank nog maar te zwijgen. Daaruit valt te verklaren dat bij een groeiende aanvoer van rundvee naar een dichtbevolkte stad de veemarkt telkens weer naar de stadsrand –binnen of buiten de muren– opschoof.[23]

Natuurlijk kochten kooplieden in Denemarken bij voorkeur geen ondermaatse, zwakke, zieke of gewonde ossen.[24] Maar het was ook niet zo dat alleen vermagerde maar gezonde dieren de Nederlandse markten bereikten. De ossen konden bij vertrek immers al iets onder de leden hebben of onderweg een ziekte of letsel oplopen. Soms trachtten ossenkopers ossen die op het oog iets mankeerden van een koop uit te sluiten. Zo haalde een koper uit Naarden verhaal bij een Deense koopman die in 1610 132 ossen in Utrecht op straat te koop had aangeboden, maar daaronder ook zieke dieren zou hebben verkocht. De Deen ontkende dit natuurlijk in alle toonaarden, had naar eigen zeggen alle ossen zelf van Zollenspieker (een tolplaats aan de Elbe) naar Utrecht gedreven. Er was wel één hinkende os onder de verkochte ossen, maar als de koper die niet wilde hebben, zou hij hem zelf wel houden.[25] Hierdoor weten we dat alle ossen die nog mee konden komen, ook mee gingen.

Wat vertellen de archivalia ons over stress onder ossen tijdens het landtransport? Ossen zijn geen zenuwachtige dieren, ze waren juist buitengewoon mak. Een groot koppel goed gevoede ossen liet zich zelfs door een kind drijven.[26] Maar mak of niet, ossen stonden wel langdurig aan allerlei spanningen bloot. Mogelijk om stress te verminderen koppelde men de dieren. Op de Deense landgoederen, maar ook op de Nederlandse magere beestenmarkt, werden de ossen meestal paarsgewijs verkocht voor een gemiddelde prijs. De koppeling aan een makkere metgezel kon een wildere os kalmeren en het transport vergemakkelijken.

Maar commotie onderweg was niet altijd te voorkomen, zo toont het voorbeeld van de eerder genoemde Amsterdamse vleeshouwer. Hem trof het *groot ongeluck* dat de kudde van een paar honderd ossen die hij in 1661 van de graaf van Oldenburg had aangekocht bij het drijven *op de loop raeckte* waardoor het merendeel toen het geslacht werd waarschijnlijk ten gevolge van de uitputting *niet bequaem waer te gebruycken.*[27]

Zeetransport

Het overzeese transport was zo mogelijk nog belastender dan het landtransport. We zullen het zeetransport beoordelen op dezelfde omstandigheden als hierboven het landtransport, te beginnen met de temperatuur. Bij inlading in de schepen hadden sommige ossen er al een hele reis door de kou vanaf de stallen naar de inscheepplaats op zitten. Daarna werden ze in het ruim opgesteld. De tientallen ossen zullen daar heel wat warmte en stank geproduceerd hebben. Frisse lucht was noodzakelijk in het met mest bevuilde ruim. De schippers hadden onderweg meestal een stuk of drie, vier luiken open liggen om de lucht in alle delen van het scheepsruim te verfrissen. Met de koude winterlucht kwam natuurlijk ook opspattend zeewater de luiken binnen.[28]

En voeder en drinken, hoe was het daarmee gesteld aan boord? Daar zijn de akten niet erg mededeelzaam over. Sommige Hollandse of Deense bevrachters gaven de schippers hooi, brood, een enkele keer haver mee voor onderweg, of eieren en bier *tot dienst en gebruijks van de ossen soo sulx van noden mogte hebben.* Een vetpot was het al met al niet. Soms werden er voorafgaand aan de reis ruiven aangeschaft of werd er een zoldering voor het hooi getimmerd. Wellicht behoorden ze tot de standaarduitrusting van het schip, maar watervaten worden slechts een enkele keer genoemd. In één akte werd opgetekend dat aan de schipper kaarsen en lantaarns werden meegegeven, waarschijnlijk in verband met de verzorging van de ossen in het donkere scheepsruim.[29]

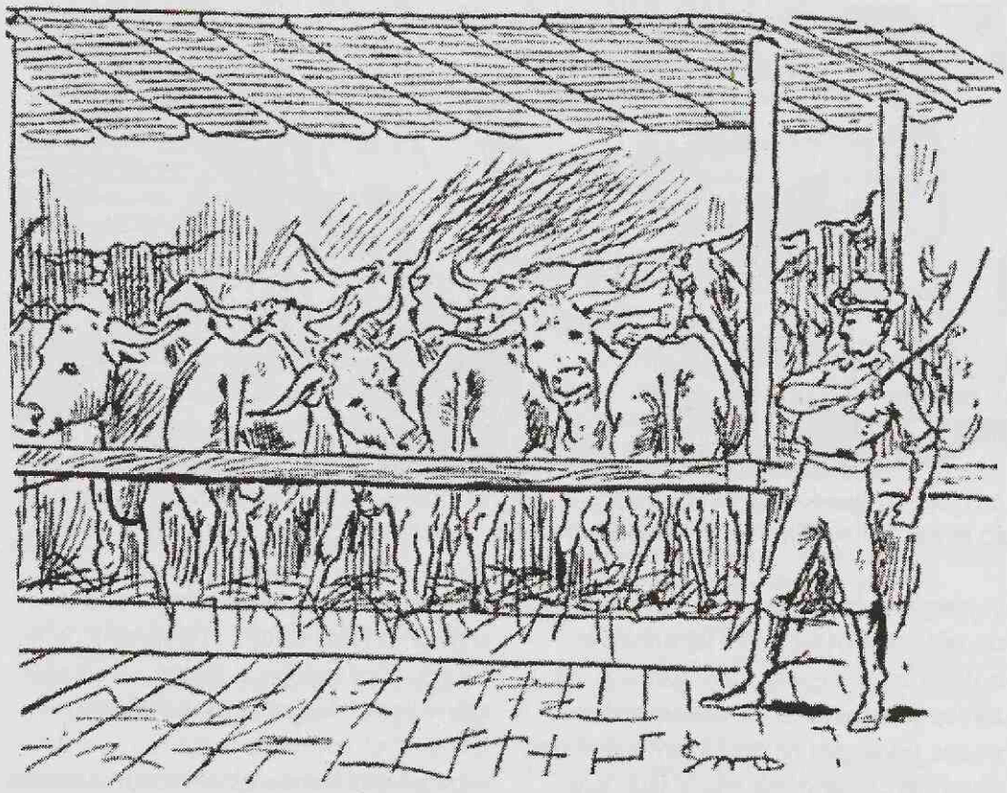
Voorbeelden van uitputting komen we natuurlijk ook tegen bij het zeetransport. In 1708 probeerde een bemanning haar schipper vrij te pleiten die ossen had vervoerd van een Deen. De ossen waren volgens getuigen bij de inlading aan de West-Jutse kust *zeer vermoeit en afgedreven* en konden daarom nauwelijks op hun poten staan. Door de harde wind onderweg kwamen ze niet op krachten en er was onder de ossen een *zeer groote miserie* ontstaan. Twee ossenknechten hadden al drie uur na inscheping tegen de schipper gezegd dat *de ossen van vermoeitheit de tongen groot ent uit haren monde lieten hangen.* De ossenknecht was brood, bier en brandewijn aangeboden *tot verkwicking van de ossen.* Niets baatte. Toen na enkele dagen de wind wat ging liggen hadden al twintig ossen het loodje gelegd. Was het uitputting, gebrek aan verzorging, een besmettelijke ziekte of zoals vermoed werd, zuurstofgebrek omdat er onderweg lading op de luiken had gestaan? Daar komen we niet meer achter. De stinkende kadavers waren bij aankomst al overboord gezet, uit vrees dat ook de overige dieren zouden sterven. Er werd overigens ook een tegenstrijdige verklaring afgelegd, die luidde dat de ossen tijdens het inladen *fris, gesond, wel te posse ende in een ongefatigeert en niet vermoeid van drijven goeden staat* waren en dat zij op zee *goed en bequaam weder en wind* hadden gehad. Deze ossen zouden bij aankomst in Muiden zelfs *deur de banck*

grover en swaarder en beter met vlees beset zijn geweest dan ossen die uit andere schepen waren gelost. Maar hoe was dan te verklaren dat er onderweg twintig ossen waren bezweken?[30]

Met de ruimte aan boord was het woekeren. In de bevrachtingscontracten werd vaak bepaald dat tot believen van de koopman een volle lading ossen moest worden ingescheept. Dat aantal werd mede bepaald door de *natuyrlijcke inladinghe van't schip*.[31] In ieder geval moesten de ossen zo worden opgesteld, dat ze elkaar niet konden kwetsen. Dat zal voor vijftig tot zestig niet onthoornde ossen op een vloeroppervlak binnenschots in de platbodems van circa 15 bij 5 meter het nodige pas- en meetwerk hebben vereist. Over de afmetingen en het gewicht van Deense ossen in deze periode kunnen bij gebrek aan gegevens geen uitspraken worden gedaan, maar uitgaande van het totale vloeroppervlak en de gemiddelde afmeting van een hedendaags volwassen rund zou er voor elke os circa 1,5 m^2 beschikbaar zijn. Maar niet het hele vloeroppervlak in het ruim was beschikbaar, want er moest natuurlijk een gangpad vrij blijven om alle ossen te kunnen bereiken.

Voor de ossen werden ruimstokken en stellingen in het ruim aangebracht, waaraan ze met touwen werden vastgezet. De schipper of koopman laadde wel eens teveel ossen in. Zo vonden twee Deense kooplieden in 1636 het ruim dat was bevracht door een landgenoot, te vol. Eén os stond zelfs langsscheeps in het gangpad opgesteld. Een van de kooplieden – zelf exporteur – verklaarde *dat hij, als het sijn ossen geweest waren, d'selve soe enge niet begeerde geset te hebben*.[32] Waarschijnlijk stonden de ossen dus dwarsscheeps opgesteld, weliswaar niet parallel aan de vaarrichting, maar wel parallel aan de schommelbewegingen van het schip en dus ook schrap bij het overstag gaan.

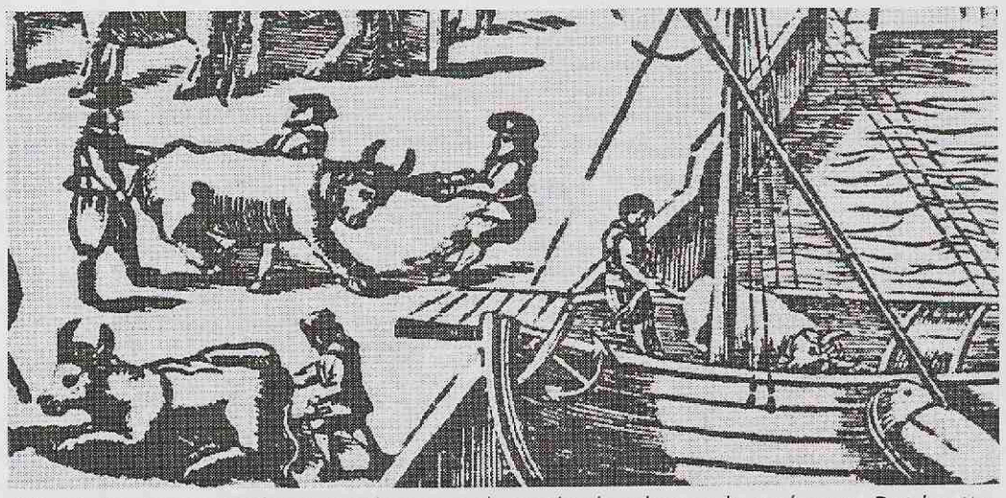
Geregeld liepen de ossen door het slingeren van het schip onderweg verwondingen op. In 1715 waren volgens een getuige de ossen door de onstuimige zee omgevallen. Een van de ossenknechten (zijn maat lag zeeziek in het hooi) kon ze niet alleen terug op hun plaats krijgen en de schipper en diens volk boden geen hulp. De dag erop waren er al drie à vier ossen gestorven, terwijl *de rest meest overhoop lagh*.[33]

Afb. 6: In dit laadruim staan de runderen om en om, waarschijnlijk om elkaars kop niet te beschadigen met de hoorns. Deze afbeelding uit het werk van Samuel Plimsoll, Cattle ships (1890) komt uit Rixson, The history, p.307.

Nog een voorbeeld, met ernstiger afloop. In 1630 kwam een schip op weg van Ribe aan de Jutse westkust naar Enkhuizen in zwaar weer. Aan de loefzijde van het schip braken de ossentouwen, waardoor alle ossen naar de lijzijde vielen en vele stierven. Hierdoor bleef het schip op zijn zij liggen. Het stuurloze schip werd door de harde wind naar Wrangeroog geblazen, waar het een half uur later verging. De ossen waren reddeloos verloren.[34]

Het zeetransport leidde ongetwijfeld tot stress onder de ossen. De dieren gingen vanaf het strand bij laagtij over loopplanken aan boord, hoewel de mogelijkheid om ze aan boord te takelen ook benut zal zijn als het water snel steeg en haast geboden was. Daarbij zal niet zachtzinnig met de ossen zijn omgesprongen. Waren de ossen eenmaal ingeladen, dan vertrokken de schepen niet altijd direct. Soms werden ze bij gebrek aan wind of vanwege een te straffe of ongunstige wind na geruime tijd wachten (in een geval zelfs pas na vier dagen) op de laadplaats weer uitgeladen. Soms dwongen de weersomstandigheden een schip na vertrek terug te keren. Dit was natuurlijk buitengewoon belastend voor de ossen. Want de reis hielden ze dan nog voor de boeg. Na vertrek werden geen tussenhavens meer aangedaan, tenzij de schepen daartoe door de weersomstandigheden gedwongen werden. Eenmaal aangekomen in Holland werden aan de havenkade alleen de ossen die van ellende hun

Afb. 7: De ossen worden na verkoop op de markt de schepen in gedreven. Dat kostte zo te zien de nodige moeite, staarten werden opgedraaid om de ossen aan te sporen.

eigen gewicht niet meer konden dragen, uit het schip getakeld.[35] Bij uitlading ontsnapte er wel eens een wilde os aan zijn begeleider. In Enkhuizen werd een os pas gevangen nadat hij iemand al had *ghestoten ende ghequest.*[36] Dus mak of niet, ook aan het transport van ossen waren wel degelijk risico's verbonden.

Verleden, heden en toekomst van het langeafstandstransport

Het is duidelijk dat het internationale veetransport ook eeuwen geleden allesbehalve idyllisch was. Aan bijna geen enkele voorwaarde die aan het hedendaagse veetransport wordt gesteld, werd voldaan, met alle gevolgen voor de conditie van de ossen. Hoe belangrijk rust was tijdens het transport blijkt wel uit het feit dat ondanks dat het zeetransport vanaf de West-Jutse kust veel korter duurde dan het landtransport, de ossen toch in een slechtere conditie arriveerden. Ze stonden dagenlang in het donker of halfschemer opeengepakt in de benauwde scheepsruimen van de deinende schepen en waren in vergelijking met landtransport, onderweg slechter te verzorgen. Een normaal gedragspatroon was onmogelijk en ze hadden daarom ongetwijfeld meer dan over land getransporteerde ossen, last van stress.

Voor dit artikel werd vooral geput uit getuigenverklaringen die betrekking hadden op transporten met financiële schade, uit voorzorg bij de notaris opgetekend voor het geval er een rechtszaak zou volgen. Waren het uitzonderingsgevallen of vormden ze de top van de ijsberg? Dat is moeilijk te achterhalen. In ieder geval maken ze de risico's duidelijk die aan het langeafstandstransport van ossen verbonden waren. Er was bij schade niet per se nalatigheid of moedwilligheid van de transporteurs in het spel, hoewel dat heus wel voorkwam. Maar het grootschalige transport van levende dieren was en is nu eenmaal een hachelijke zaak.

Wat valt er nu te zeggen over de motieven van de betrokkenen bij de behandeling van het vee onder hun hoede? Het vee werd in het laatste levensjaar door vele personen gehanteerd: Deense boeren, knechten op de landgoederen, Deense of Nederlandse ossenkooplieden, hun factors, scheepsvolk, marktvolk, vetweiders en uiteindelijk de vleeshouwers. Alle betrokkenen dienden hun eigen belangen. Maar er was een grote mate van sociale controle, mensen vertoefden onderweg op de schepen, in de herbergen of op de markten dagen-, soms wekenlang in elkaars nabijheid. Ze opereerden in netwerken van familie en bekenden, stadsgenoten, die regelmatig een beroep op elkaar deden in den vreemde. Overal waren dwingende ogen. Het is opvallend hoeveel oog voor detail de voor de notaris opgetekende getuigenverklaringen soms bevatten, ook als die pas geruime tijd na het beschreven voorval werden opgetekend. Bovendien waren de ossen in de Republiek hard nodig om het land te beslaan, gewild om hun vlees en de handel bood velen een inkomen. De prijs van de ossen werd mede bepaald door de conditie waarin ze arriveerden, en om een goede behandeling te bevorderen ontvingen factors en schippers bovenop hun loon vaak een premie. De ossen waren uiteindelijk bestemd voor de bijl, maar niet meteen en het ging ook niet om afgedankt vee. Vetweiders legden eer in hun vee. Een slechte behandeling of mishandeling van de dieren, door wie ook, was slecht voor de prijs en slecht voor de klandizie en dat bood in deze tijd waarin regelgeving ten aanzien van dierenwelzijn ontbrak, de dieren waarschijnlijk nog de beste bescherming.

We zijn inmiddels eeuwen verder. Transport is nog altijd belastend voor runderen en andere dieren. Ze worden inmiddels wel door regelgeving beschermd, maar waar die regels niet worden nageleefd of bij calamiteiten onderweg is de uitwerking op de conditie van de dieren dezelfde als in het verleden. More, genoemd in het citaat aan het begin van dit artikel, zag de bruikbaarheid van dieren als argument voor de goddelijke voorzienigheid. Aan inzouten doen we niet meer, en de goddelijke voorzienigheid is in de moderne maatschappij naar de achtergrond gedrongen, maar nog steeds worden grote aantallen levende slachtdieren over lange afstanden naar hun bestemming gevoerd om het vlees vers te houden tot de mens het nodig heeft. De moderne vorm van veetransport: *Animam pro glacie,* het leven in plaats van ijs. Of het anders kan, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Literatuur

(voor archivalia zie de noten)

Literatuur over vroegmodern veetransport

Benders, Jeroen, 'Over ossen en keurslagers. De stad-Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen circa 1350 en 1550' in: Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, *Groninger Historische Reeks*, nr 17 (1998) p.61-86.

Blanchard, Ian, 'The continental European cattle trades, 1400-1600' in: *Economic History Review*, 2nd ser. XXXIX, 3 (1986) p.427-460.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl 2 (1300-1450), dl 3 (1450-1575), dl 4 (1575-1675), red. A.F.V. van Engelen (Franeker 1996, 1998, 2000).

Chomel, M.N. en J.A. de Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedenkundig- en konstwoordenboek, vervattende veele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijne gezondheid te behouden, dl 3, (Leiden/Leeuwarden 1770).*

Degn, Ole, Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660 [Rijk en arm in Ribe. De economische en sociale omstandigheden in de samenleving van Ribe 1560-1660], 2 delen, *Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie* nr. 39 (Aarhus) 1981.

Enemark, Poul, 'Oksehandelens historie ca. 1300-1700' [De geschiedenis van de ossenhandel circa 1300-1700] in: *Sortbroget kvæg - baggrund og udvikling i Danmark* (Viby 1983) p.9-87.

Enemark, Poul, 'Historisk essay. Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale. Dansk studehandels struktur og omfang i senmiddelalder og tidlig nyere tid' [Historisch essay. Oude tolrekeningen als historisch bronnenmateriaal. De structuur en omvang van de veehandel in de late Middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd] in: *Historie*. Jyske Samlinger, ny række 20 (1993) p.72-87.

Francq van Berkhey, J. Le, *Natuurlijke historie van Holland*, deel 3 [1] (Amsterdam 1776).

Gijsbers, W. *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750) (Hilversum 1999).*

Hillegers, Henk, 'Ossen in Limburg. Drie aanleidingen en 'n inleiding' in: *Natuurhistorisch maandblad*, jrg 90 (maart 2001), p.41-49.

Jürgens, Adolf, *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte*, Bd VIII (Berlijn 1914).

Ladewig Petersen, Erling, 'Production and trade in oxen, 1450-1750: Denmark' in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750), Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978.* Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band IX (Stuttgart 1979) p.137-170.

More, Henry, *An antidote against atheism, or, an appeal to the naturall faculties of the minde of man, whether there be not a God* (tweede verbeterde en vermeerderde editie; Londen 1655).

Reurink, A., 'Selektie op klauwkenmerken geeft perspektief bij het streven naar grotere gebruiksduur' in: *Veeteelt*, 5 (1987) p.456-459.

Rixson, Derrick, *The history of meat trading* (Nottingham 2000).

Tang, A.E.M., 'Om studehandel i 1849' [Over de veehandel in 1849] in: *Hardsyssels Årbog*, 56 (1962) p.109-126.

Thomas, Keith, *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800*, (Ned. editie; Amsterdam 1990).

Uytven, Raymond van, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Leuven/Zwolle 2003).

Vial, C., *Het vetmesten der runderen; bevattende alles wat daarop betrekking heeft* (...). (vertaald en bewerkt door A. Körte en F.C. Hekmeijer; Utrecht 1868).

Wiese, H., 'Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts' in: H. Wiese en J. Bölts, *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte XIV (Stuttgart 1966) p.1-129.

Literatuur over modern veetransport

Broom, D.M. and K.G. Johnson, *Stress and Animal Welfare* (London 1993).

Connell, J., *International transport of farm animals intended for slaughter.* Commission of the European Communities. Report EUR 9556 EN (Brussel 1984).

Council Directive 91/628/EEC of 19 November 1991 on the protection of animals during transport. *Official Journal of the European Communities* L 340 (1991), 17.

Grandin, T., 'Design of loading facilities and holding pens' in: *Applied Animal Behaviour Science* (1990) 28: 187-201.

Kenny, F.J. and P.V. Tarrant, 'The physiological and behavioural responses of crossbred Friesian steers to short-haul transport by road' in: *Livestock Production Science* (1987) 17: 63-75.

Kenny, F.J. and P.V. Tarrant, 'The reaction of young bulls to short-haul road transport' in: *Applied Animal Behaviour Science* (1987) 17: 209-227.

Lambooij, E. en B. Hulsegge, Long-distance transport of pregnant heifers by truck' in: *Applied Animal Behaviour Science* (1988) 20: 249-258.

Lambooij, B. e.a., 'The welfare of farm animals during transport' in: F.J.M. Smulders ed., *Veterinary aspects of meat production, processing and inspection*. ECCEAMST (Utrecht 1999) 113-128.

Lambooij, E., *De behandeling en het welzijn van slachtdieren en de duur van het transport.* ID-Lelystad (2001), rapportnummer 2177.

Tarrant, V. en T. Grandin,. 'Cattle transport' in: T. Grandin ed., *Livestock Handling and Transport* (tweede druk; Oxon 2000) 151-173.

Noten

1. Henry More, *An antidote*, p.116.
2. Zie voor opvattingen over de natuurlijke rangorde in de Middeleeuwen waar deze visie op aansluit: Van Uytven, *De papegaai*, p.19-31 en voor de herdefiniëring van de relatie tussen mens en dier tussen 1500-1800: Thomas, *Het verlangen*, p.173-180.
3. Chomel noemde de leeftijd van circa 18-24 maanden daarvoor het meest geschikt, indien de ingreep niet reeds kort na de geboorte was verricht: Chomel, *Huishoudelijk woordenboek*, dl 3, p.1543. Tegenwoordig wordt er geen slachtvlees van stieren ouder dan 18-24 maanden gegeten.
4. Blanchard, 'Cattle trades', p.428.
5. Zie Gijsbers, *Kapitale ossen*, passim. Om de praktijkvoorbeelden te dateren, wordt direct naar de archiefstukken verwezen. Voor dit artikel is geen nieuw archiefmateriaal bestudeerd.
6. Zie Enemark, 'Oksehandelens historie', p.38. Zie Benders over de rol van Noord- en Oost-Nederland in de (internationale) veehandel tussen 1350-1550: Benders, 'Over ossen', passim.
7. Tot 1658 behoorde ook de zuidpunt van Zweden tot Denemarken.
8. Enemark, 'Historisk essay', p.84; Enemark, 'Oksehandelens historie', passim; Ladewig Petersen, 'Production and trade', p.137.
9. Over ossen als trekkracht in de Middeleeuwen zie: Van Uytven, *De papegaai*, p.157-161, en in de twintigste eeuw: Hillegers, 'Ossen', passim. Rixson beschrijft toepassingen van dierlijke bestanddelen: Rixson, *The history*, p.13-20.
10. Keith Thomas, *Het verlangen*, p.96.
11. Chomel, *Huishoudelijk woordenboek*, dl 3, p.1548.
12. Zie voor de verschillende bronnen Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.26.
13. Misschien biedt dit verschijnsel wel een verklaring voor het in vroeger tijd gangbare 'bullebijten', waarbij ongesneden stieren (wier vlees men ongeschikt achtte om te eten) met honden werden opgehitst, waardoor naar verluidt het bloed van de stier dunner en zijn vlees malser werd: Keith Thomas, *Het verlangen*, p.96-97.
14. Overigens was begin achttiende eeuw met rond de 20.000 ossen de export langs Gottorf en Rendsburg gehalveerd ten opzichte van een eeuw daarvoor. Van de overlandse export zijn cijfers bekend tot 1704, cijfers van de overzeese export zijn voor deze periode te incompleet om er uitspraken over te doen.
15. Nationaal Archief, Admiraliteitscolleges II, Collectie Bisdom, XXXI-243, vol. 36, nr. 35, folio 161.
16. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.66, 117-118.
17. Buisman, *Duizend jaar*, dl 2, p.641; dl 3, p.737-740; dl 4, p.9-10, 706-708.
18. Volgens een negentiende-eeuwse berekening verloren Deense ossen over een afstand van circa 330 kilometer wel 80 kilo: Tang, 'Om studehandel', p.125. Vial (1868) noemde een gewichtsverlies van 14% in veertien dagen, terwijl hem ook voorbeelden van ossen van 1.400-1.800 pond

bekend waren die in zestien dagen maar liefst 24% van hun gewicht verloren. Overigens hadden deze cijfers betrekking op Frankrijk, waarbij de ossen tijdens warm weer werden gedreven: Vial, *Het vetmesten*, p.229. Cijfermateriaal dat dateert uit verschillende perioden en betrekking heeft op runderen met een andere constitutie in een ander klimaat, kan slechts als indicatie dienen, zeker wanneer er niet bij wordt vermeld of het rund gewogen is voor of na het drinken (40-60 liter scheelt 8 tot 10% aan lichaamsgewicht) of voor of na het vreten.

19. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particulier Archief Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d. 29/01/1684.
20. GAA, Notarieel Archief Amsterdam (NAA), inv.nr 1084, folio 361, d.d. 28/05/1648.
21. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d. 23/03/1674.
22. Jürgens, *Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, p.158.
23. Zie de kaarten met verplaatsingen van de Amsterdamse veemarkt in de loop der eeuwen: Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.218-220.
24. Reurink wees bijvoorbeeld op de serieuze klauwaandoening van de prijsos afgebeeld op het bekende schilderij uit 1584 in het Amsterdams Historisch Museum, als gevolg waarvan deze os zich waarschijnlijk slechts moeizaam kon voortbewegen: A. Reurink, 'Selektie', p.456. We mogen daarom veronderstellen dat het geen Deense os betreft.
25. GAA, NAA, inv.nr 253, folio 234verso, d.d. 13/05/1610.
26. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, p.184; Burroughes (1643) geciteerd bij Thomas, *Het verlangen*, p.17.
27. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d. 23/03/1674.
28. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d. 19/05/1708.
29. Zie voor de verschillende bronnen Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.154-155; Vial noemt de spijsverteringsbevorderende werking van alcohol, gevolgd door vermoeidheid.Veel spijs viel er niet te verteren voor de ossen, dus het zal hier vooral om de kalmerende werking van bier zijn gegaan: Vial, *Het vetmesten*, p.154.
30. GAA, NAA, inv.nr 6039, folio 763, d.d. 01/05/1708; ibidem, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d. 15/05/1708; ibidem, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d. 19/05/1708; ibidem, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d. 21/05/1708.
31. Archiefdienst Westfriese Gemeenten (AWG), Notariële Archief Enkhuizen (NAE), inv.nr 970, akte 86, 87 en 89, d.d. 12 en 13 en 14/05/1635.
32. AWG, NAE, inv.nr 931, akte 163, d.d. 01/05/1636.
33. AWG, NAE, inv.nr 1225, akte 31, d.d. 09/04/1715.
34. AWG, NAE, inv.nr 924, akte 163, d.d. 06/05/1630.
35. GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d. 21/05/1708.
36. AWG, NAE, inv.nr 957, akte 27, d.d. 29/05/1651.

Tijdens het WAHVM-congres te Turijn werd de tweede editie gepresenteerd van

VETHIST op CD-ROM

Bibliography of Veterinary History and Veterinary Biography

Compiled by A.H.H.M. Mathijsen

Het bestand omvat 15.150 publicaties over de geschiedenis van de diergeneeskunde waaronder 3332 over personen die werkzaam waren op dit gebied. Alle tijdsperioden, landen en culturen worden bestreken. Niet alleen de veterinaire en zoötechnische disciplines krijgen aandacht, maar ook het gebruik van dieren, de mens-dierverhoudingen, de volksdiergeneeskunde, de rol van het dier in godsdienst, mythologie en symboliek, en de plaats van het dier in kunst en literatuur. Uiteraard is de veterinaire historiografie, met inbegrip van het verenigingswezen, de opleidingen en de instituten zo compleet mogelijk gedekt.

Voor allen die een start willen maken met de studie van een veterinair-historisch onderwerp is deze bibliografie een kostbaar hulpmiddel.

De bibliografie wordt gepresenteerd met de zeer gebruiksvriendelijke software AskSam.

Een brochure met aanwijzingen voor het gebruik wordt meegeleverd.

De brochure bevat vier lijsten met termen die bij de beschrijving van de literatuurreferenties werden gebruikt: voor de personen, de perioden, de landen en de onderwerpen. Daarnaast zijn de lijsten afgedrukt van 72 opleidingen waar veterinair-historische dissertaties zijn verdedigd en van 71 tijdschrifttitels waarin meer dan 50 veterinair-historische artikelen werden gepubliceerd.

Er kan gezocht worden op vrije tekstwoorden. Omdat alle titels in het Engels zijn vertaald, verdient het aanbeveling Engelse zoekwoorden te gebruiken. De beste resultaten zullen i.h.a. verkregen worden door gebruik te maken van de gestandaardiseerde termen uit de bovenvermelde lijsten.

Het bestand is ook online te raadplegen met de software van Reference Manager op de servers van www.Euroscience.nl en www.wahvm.vet.uu.nl

De CD-ROM biedt echter twee voordelen boven de internet-versie:

1. Betere zoekmogelijkheden;
2. Betere faciliteiten voor het printen en opslaan van de gevonden referenties.

VETHIST op CD-ROM kan worden besteld bij Euroscience via e-mail, fax of post.

E-mail: Th.Elsinghorst@inter.nl.net • Fax: 30-2285772 • Postadres: Euroscience, Postbus 408, 3720 AK Bilthoven

Prijs: € 50, incl. BTW, porto en de handleiding. Geen vooruitbetaling; factuur wordt toegezonden.

Vee over zee.
Enkele voorbeelden van (vroeg)modern diertransport naar, van en in Amerika

W. Gijsbers[a] & P.A. Koolmees[b]

> After four hundred years' change and progress in water transport systems, methods of animal care and management, and veterinary practice, the risk to animal life on shipboard had been reduced to nearly zero.[1]

Tot bovenstaande conclusie kwamen Miller en Schola Clark in 1982. We hoeven de uitbraak van bekschurft aan boord van de livestock carrier Cormo Express in 2003 maar in herinnering te roepen om te weten dat deze situatie te rooskleurig is voorgesteld.[2] Want hoeveel vooruitgang er in vierhonderd jaar veetransport over water in scheepvaarttechnisch en in veterinair opzicht ook geboekt is, een veestapel blijft kwetsbaar. Een vlekkeloze organisatie en goede controles zijn van vitaal belang tijdens transport en dan nog kan het misgaan.

Elders in dit nummer van *Argos* werd aan de hand van het voorbeeld van ossentransport al beschreven hoe belastend het transport over land of zee kon zijn. Terwijl dat een relatief kort transport tussen Denemarken en de Nederlanden betrof dat afhankelijk van de bestemming slechts enkele dagen, hooguit enkele weken in beslag nam. Bovendien bestond er op dit traject bij noodweer altijd nog de mogelijkheid een tussenhaven aan te doen om het vege lijf te redden. Vroegmodern intercontinentaal diertransport over de Atlantische oceaan lijkt daarom een waagstuk van de eerste orde. De oudst bekende vermeldingen betreffen Columbus die vanaf het einde van de 15de eeuw verschillende malen vanuit Spanje de oversteek maakte naar Amerika met een scheepsruim vol paarden (en later ook ander vee). De reis met een karveel duurde twee à drie maanden, een beproeving voor de paarden. De verliezen onderweg bedroegen soms meer dan 50%. Wanneer ter hoogte van de evenaar de wind wegviel en een schip soms weken ronddobberde, werd een deel van de paarden overboord gezet om water te besparen. De uitdrukking the *horse latitudes* in 16de en 17de eeuwse reisverhalen verwijst daarnaar.[3]

Getuigenverslagen van diertransporten zijn slechts incidenteel in de veterinaire literatuur verschenen.[4] Voor dit artikel zijn gegevens uit een aantal bronnen over intercontinentaal diertransport uit de afgelopen vier eeuwen bijeengebracht. Ze zijn uiteenlopend van aard, maar betreffen allemaal het transport van vee of paarden naar, van en in Amerika: contracten uit 1634/'35 betreffende een diertransport vanuit West-Friesland naar Massachusetts, gegevens over het transport van legerpaarden, muildieren en ezels in oorlogstijd (1776-1945), de reisdagboeken van een Deense veearts die 1863/'65 twee diertransporten naar West-Indië begeleidde en twee (ongepubliceerde) reisdagboeken uit 1897/'99[5] met de belevenissen van een Groninger paardenkoopman in Amerika. Gecombineerd belichten ze verschillende aspecten van de organisatie van het overzeese transport en de behandeling en het welzijn van dieren aan boord.

Dieren worden en werden om verschillende redenen over kleinere of grotere afstanden vervoerd. Afhankelijk van de bestemming van de dieren, werd er tijdens het transport in meer of mindere mate rekening gehouden met hun gezondheid en welzijn. Bij het transport van Deense ossen bestemd voor de Nederlandse consument bijvoorbeeld werd getracht deze dieren in een behoorlijke conditie af te leveren, omdat de dieren voor de slacht eerst nog werden vetgemest. Gedurende het transport van afgedankte en afgeleefde mijnpaarden die rond 1910 vanuit Engeland naar de havens van Antwerpen en Rotterdam werden gebracht ten behoeve van de Belgische en Nederlandse consumenten, ontbrak echter de zorg voor gezondheid en welzijn nagenoeg helemaal; deze dieren eindigden waarschijnlijk toch maar in de worst.[6] De zorg en de veterinaire begeleiding waren aanmerkelijk beter naarmate het economisch (fokdieren en renpaarden) of het militair (lastdieren) belang van de dieren groter was.

Fokvee

In 1634 sloot Jan Martsz. Merens met zes vooraanstaande Britten, twee Nederlandse schippers en twee knechten contracten af voor de levering, verscheping en verzorging van West-Friese paarden, runderen en schapen die bestemd waren voor Charlestown, Boston, in de baai van Massachusetts. Merens was oud-burgemeester van Hoorn en oud-bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Van zijn Engelse opdrachtgevers was in ieder geval een aantal participant in de Massachusetts Bay Company met land en dus belangen in New England. Alle afspraken over de verscheping en betaling van het vee, verleende diensten, nalatigheid, vertraging of schipbreuk werden contractueel vastgelegd. Alle partijen trachtten zich in te dekken tegen de risico's van de reis.[7]

Op 16 september 1634 verschenen

a. Dr. Wilma Gijsbers, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Postbus 90755, 2509 LT Den Haag.
b. Dr. Peter Koolmees, Hoofdafdeling Volksgezondheid en Voedselveiligheid, Faculteit der Diergeneeskunde, Universiteit Utrecht, Postbus 80175, 3508 TD Utrecht.

Merens en zijn opdrachtgevers in Londen voor de notaris om het contract op te stellen. Merens en zijn compagnon Adriaan Dircksz. Pool verplichtten zich om tussen 1 januari en 30 april 1636 in West-Friesland in een of twee schepen de volgende dieren te laden: ten minste 25 *'unringed'*[8] merries (leeftijd 6-34 maanden), 3 *'score'*[9] hengsten (leeftijd 46-82 maanden), 50 vaarzen (eenjarig, met hooguit vijftien dagen verschil), 3 bullen (vanaf twee jaar oud), 70 ooien (eenjarig, met hooguit vijftien dagen verschil) en 4 rammen[10] (eenjarig, met hooguit vijftien dagen verschil). De overgebleven ruimte kon worden gebruikt voor het laden van zoveel vaarzen en ooien die nog goed te plaatsen waren. Het ging hier in tegenstelling tot het ossentransport niet om slachtvee, maar om fokvee, want de paarden moesten *of a good sorte for breeding zijn, and as fitt mares for labour as ordinarilije in Ffriesland and Northolland are bought and transported for other countries.* Ook van de runderen werd verwacht dat ze *of the best and fittest for breedinge* waren en diezelfde voorwaarde werd gesteld aan de ooien en rammen. Het Hollandse fokvee diende ongetwijfeld ter verbetering en uitbreiding van de veestapel van de Londenaren op hun bezittingen in Massachusetts.[11]

Nu werd niet elk contract dat ooit werd afgesloten daadwerkelijk uitgevoerd, maar in dit geval zijn daar sterke aanwijzingen voor, want op 21 april 1635 werden te Hoorn twee schippers gecontracteerd. Ze moesten zich maart, begin april 1636 gereed houden om vanuit Noord-Holland te vertrekken met hun volledig uitgeruste schepen en het benodigde voeder (hooi, haver, bonen, koeken en meel *tot onderhout en gesontheyt van beesten nodich ende dienstich).* In het door Merens gecontracteerde schip werden leggers en pijpen (langwerpige watervaten) met drinkwater ingenomen. Het gewicht ervan verhoogde de stabiliteit van het schip. Het verbruikte drinkwater werd in binnen- en buitenland zo mogelijk aangevuld, en onderweg werden lege vaten met zeewater gevuld als ballast. Bovenop deze vaten kwam de *gerniering* (de beplanking op lading of ballast), waarop de stallingen en zolders werden gebouwd voor de paarden, eenjarige hokkelingen en schapen.[12]

Het scheepstype werd in de bron helaas niet vermeld, maar het betrof hier natuurlijk geen platbodems zoals de schepen die ossen van Denemarken naar de Republiek transporteerden. Die deden weliswaar op de binnenwateren en in de kustvaart goede dienst, maar waren volstrekt ongeschikt voor de oceaanvaart, waar langere en hogere golven en krachtiger wind de schepen op de proef stelden. Oceaanvaarders hadden een slankere vorm, waren hierdoor sneller en hadden een kiel die diep het water in stak. Deze was verzwaard met permanente ballast om kapseizen bij harde wind en storm te voorkomen. Bij veetransport was dat zeker van belang omdat het een relatief lichte lading betrof. Deze kiel verminderde bovendien het verleieren (het afwijken van de koers) en het rollen, beide dwarsscheepse uitwijkingen van het schip.[13]

Tastten we na bestudering van een groot aantal bevrachtingcontracten voor het transport van slachtossen nog steeds in het duister over de precieze plaatsing van deze dieren aan boord van de schepen, over de stalling van paarden in het scheepsruim is meer bekend. Zo schreef Nicolaes Witsen in 1671 in zijn boek over de scheepsbouw: *Als Paerden in de schepen worden geladen, moeten stallen bequamelijk in het schips ruim zijn gestelt, zoo dat de beesten elkandre niet komen te raecken, moeten zoo geplaetst worden, dat nimmer op de geheele tocht te liggen komen. Het hooy dat tot haer voeder mede wort gevoert, is aen groote strengels gevlochten, zoo dat bequaemlijk weg gestouwt kan werde. De waterleggers onder de voeten van de paerden, op de bodem werden gelegt, waer men het water uitpompt, als men het nodig heeft, die men ledig zijnde met zout water aenstonts weder vult. De paerden staen met de hoofden tegen elkandre, en na het midden van het schip toe, daer een bequame gang tusschen deur gaet, zoo, dat men tot alle de stallen bequaemlijk in kan gaen. De gerniring onder de voeten van de paerden, op de water-vaten, moet wel vast zijn gelegt. De krebben, daer de paerden uit eeten en drincken, zijn gemeen voor alle, schoon zy in byzondere stallen staen. Tarwe-meel, vermengt onder 't drinckwater, is heelzaem en verkoelt. De zieke paerden moeten alleen gezet, en van d'andere paerden afgescheiden zijn.*[14] Uit het feit dat Witsen in zijn boek over de scheepsbouw een alinea wijdt aan het paardentransport zou men kunnen afleiden dat dit in die tijd de gangbare transportwijze was.

Een dag na de afsluiting van het contract met de schippers werden op 22 april 1635 eveneens te Hoorn de verzorgers van de paarden, hokkelingen en schapen gecontracteerd. Hoewel ze ongetwijfeld vertrouwd waren met het vee(transport), was er van veterinair toezicht nog geen sprake. Wat precies van hen werd verwacht, was in een 'aparte instructie' omschreven die een van de verzorgers werd meegegeven. De inhoud daarvan is onbekend, maar omdat zij daarbij een beroep mochten doen op het scheepsvolk, was in het contract met de schippers nader omschreven wat er van hun bemanning verwacht werd: *dagelijckx ende bij ontijden oock als den noot sulckx vereyscht te assisterten ende te helpen in 't ruym als op den overloop de voorss. beesten te voeren ende van eten ende drincken te versorgen ende onreynicheyt van de beesten telckens ofte ten lanckxten driemael sdaechs op te ruymen ende overboort te helpen, ende vorders alles te helpen doen, dat bij den coopman tot gesontheyt van beesten noodich ende dienstich geoordeelt sal werden geduyrende de voorss. uutreyse, de ledige watervaten binnen- als buytenslants*

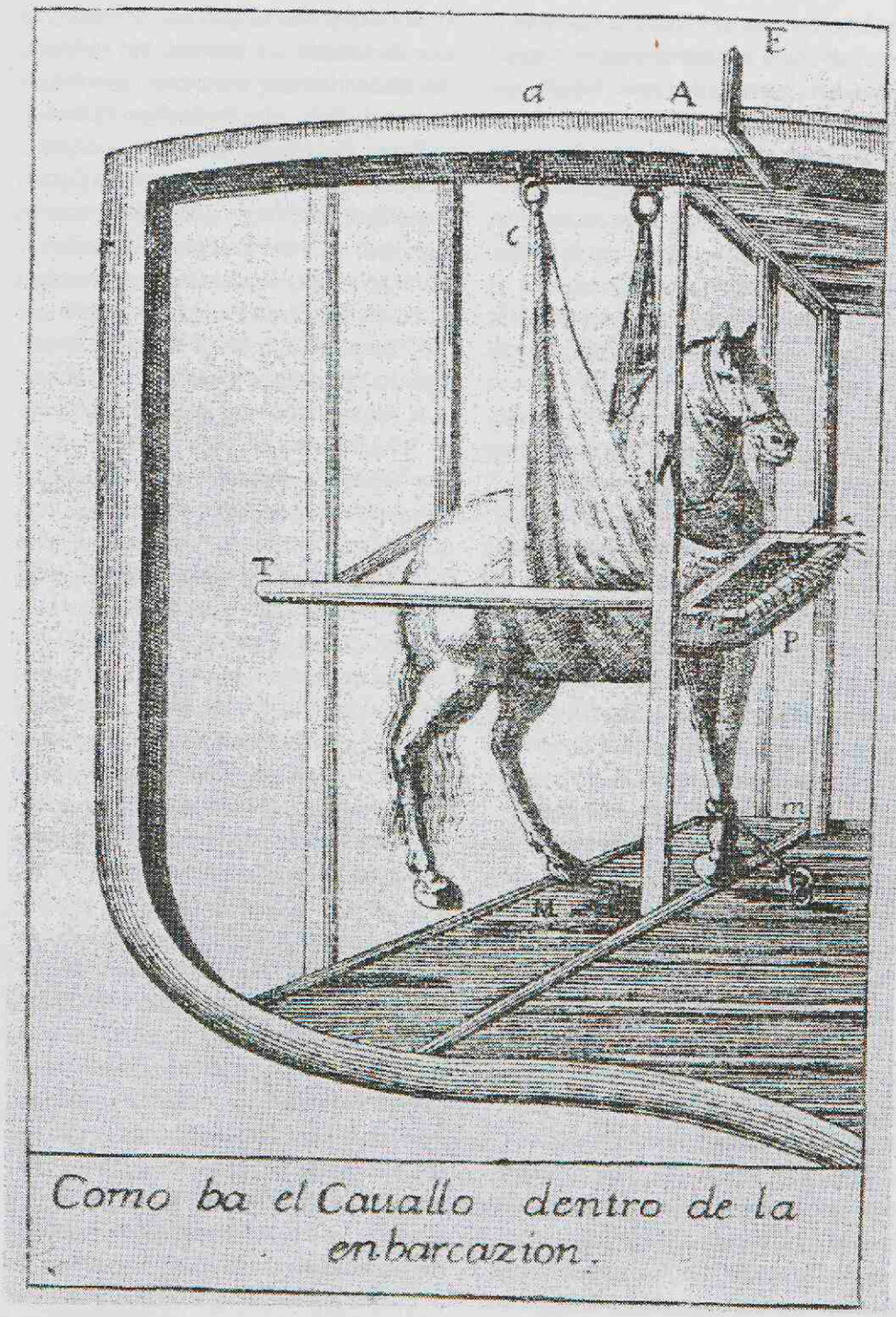
doenlijck sijnde met versch waeter te helpen vervullen tot onderhout van beesten, mitsgaeders de ledige leggers ende pijpen in't ruym op de reyse met zeewaeter te helpen vollen, om 't schip behoorlijck geballast te houden.[15] Naast het zeilen was er dus ook voor de bemanning volop werk aan boord tijdens de reis.

Het is niet bekend of de reis voorspoedig was. Voor de dieren die onderweg of binnen drie dagen na aankomst waren gestorven, dieren met gebroken ledematen of die verlamd en daarmee dus *unserviceable* waren geworden, kregen Merens en Pool niet betaald. Wel beurden ze voor ziek vee dat aan land was gebracht en de eerste drie dagen na aankomst overleefde, ongeacht de conditie waarin het verkeerde.

Mogelijk ging er een lading dieren uit Amerika mee retour, maar dat waren geen huisdieren. Indien verkrijgbaar mochten er met het geïncasseerde geld aldaar goede bevers, zwarte otters of dergelijke worden ingekocht met Londen of Nederland als bestemming.[16]

Lastdieren

Ook het leger heeft zich door de eeuwen heen op het transport van dieren toegelegd (paarden, muildieren en ezels). Deze dieren waren lange tijd essentieel voor de slagkracht en de mobiliteit van legers, maar de verliezen waren groot en versterkingen moesten soms over grote afstand worden aangevoerd om de tekorten aan te vullen. Miller en Schola Clark gaven van deze transporten een overzicht met daarin opgenomen zowel het aantal verscheepte dieren als de verliezen onderweg in de periode vanaf de Amerikaanse revolutie (1776-1783) tot en met de Tweede Wereldoorlog. *Indeed*, zo schreven ze, *no activity or phase of overwater transportation of animals was simple; meticulous attention to all details of animal care and management was vitally needed.* Maar dit was geen fokvee voor de instandhouding van de veestapel, evenmin ging het om slachtdieren waar-

Figuur 1. Een paard in een afgeschoten stalling in het ruim van een zeilschip. De paarden hingen dag en nacht in een soort hangmat. Deze moesten voorkomen dat de dieren zich door de schommelbewegingen van het schip zouden verwonden. Aan een voorbeen is een kluister bevestigd om het dier in zijn bewegingen te belemmeren. Toen de zeilschepen groter en stabieler werden, kwamen de paarden 'op eigen benen te staan'. De afbeelding is afkomstig uit: Salvador Rodríguez Jordán, Escuela de a cavallo, dividida en tres tratados: el primero, contiene los manejos de tierra, que se practican en España, el segundo, demuestra los manejos de ayre, que usan las naciones, el tercero, trata de las propriedades, y circunstancias, que debe tener el cavallo de guerra (Madrid 1751)

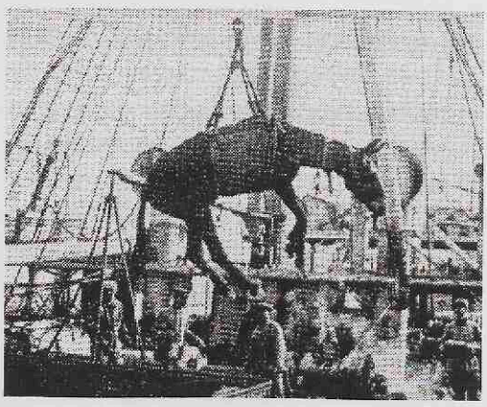
bij de kwaliteit van het slachtvlees ertoe deed of om dure raspaarden die hun geld nog zouden opbrengen. Er was bij dit grootschalige transport of bij amfibische aanvallen waarschijnlijk weinig tijd voor *meticulous attention*. Toch was het leger gebaat bij *the delivery of serviceable, healthy horses and mules,* en dat belang lag ongetwijfeld ten grondslag aan de voortdurende aanscherping van de regelgeving en de frequentere begeleiding van deze transporten door dierenartsen.[17]

Nog in de vorige eeuw werden tijdens de beide wereldoorlogen door de diverse West-Europese legers grote aantallen paarden ingezet. De indrukwekkende bulktransporten vanuit Noord- en Zuid-Amerika vereisten een grondige voorbereiding en logistiek in de exporterende en importerende landen om efficiënt te kunnen verlopen. Veterinaire expertise was hierbij onontbeerlijk om de kwaliteit van de geïmporteerde legerpaarden en muildieren te garanderen, de verliezen tijdens het transport zo laag mogelijk te houden en de insleep van besmettelijke dierziekten te voorkomen.[18] Met het oog op dit laatste werden de dieren voor de inscheping naar Europa zes weken in quarantaine gehouden en reisden enkele dierenartsen mee aan boord van de schepen. De leveranciers stuurden verzorgers mee aan boord omdat er extra werd betaald voor elk levend aankomend paard. Want evenals in het eerder genoemde voorbeeld uit 1634 waren ook deze paardenleveranties op contractbasis geregeld. In dit geval vond betaling eerst plaats als de dieren tien dagen na aankomst in de Europese havens nog gezond waren. Het transport vond plaats met grote, langzame stoomschepen waarop 300-1.000 paarden werden geladen. De reisduur varieerde van één tot drie weken. Tijdens de reis werd vooral gelet op voedering, drenken, ventilatie en het voorkomen dat de dieren elkaar of zichzelf verwondden. Ernstig zieke of bezweken dieren werden overboord gezet.

Het Britse leger beschikte in Noord-Amerika over een uitgebreid netwerk voor de selectie, aankoop en het vervoer van de paarden per trein naar havens als New York, Baltimore en Boston. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden voor de geallieerde legers vanuit Noord- en Zuid-Amerika in totaal 1,4 miljoen paarden en ezels naar de West-Europese slagvelden getransporteerd, totdat Duitse onderzeeboten de overzeese transporten vanaf 1917 onmogelijk maakten.[19] Het Franse leger haalde uit Noord- en Zuid-Amerika (o.a. Argentinië) en Noord-Afrika (Algerije en Tunesië) in totaal maar liefst 525.000 paarden en ezels naar Frankrijk. Eigenlijk betrof het hier het transport van halfproducten, remontepaarden, nieuw ingelijfde militaire paarden die verder moesten worden afgericht alvorens ze aan het front konden worden ingezet. Aanvankelijk werden de paarden vooral getraind om dienst te doen bij de cavalerie, maar toen de aanvalsplannen van de diverse legers stokten en de Eerste Wereldoorlog een loopgravenoorlog werd die zich uitstrekte van België tot Zwitserland, werden paarden maar ook ezels en muildieren vooral ingezet voor de bevoorrading van de legers met voedsel en ammunitie.[20]

Hoewel men bij de Tweede Wereldoorlog meestal een Blitzkrieg met gemechaniseerd vervoer voor ogen heeft, werden ook in die oorlog nog miljoenen paarden ingezet. Dit gold met name voor operaties in streken met een gebrekkig wegennetwerk. Voor de aanval op de Sovjet-Unie in 1941 bijvoorbeeld werden door de Wehrmacht tienduizenden paarden in de bezette landen gevorderd. In totaal werden bij de operatie Barbarossa niet minder dan 625.000 paarden als transportmiddel gebruikt.[21]

De veterinaire problemen bij deze bulktransporten betroffen vooral kwade droes, schurft en paardeninfluenza. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog werden vaccinaties toegepast. Een bijkomend probleem was de biologische oorlogsvoering door de Duitsers, die de

Figuur 2. Het laden van paarden, ezels en muildieren op een Frans schip ten behoeve van het transport vanuit Amerika naar Europa gedurende de Eerste Wereldoorlog. (foto: E. Dumas, Groupe de Secteurs Vétérinaires Interarmées, Rennes, France)

transporten probeerden te saboteren door de dieren op de overzeese verzamelplaatsen en in de exporthavens te infecteren met miltvuur en kwade droes.[22]

Trad in de hierboven genoemde voorbeelden het leger telkens op als transporteur, in de 19de eeuw waren er ook wel particuliere ondernemingen die zich op het bulktransport van paarden en muildieren toelegden. Ulla Katić noemde verschillende van deze transporten en beschreef uitgebreid de twee muildiertransporten tussen 1863 en 1865 die de Deense veearts Johannes Arup begeleidde aan boord van een schip van de maatschappij Moses & Son G. Melchior. In zijn reisdagboeken geeft hij een indruk van de omstandigheden aan boord en als veearts beschrijft hij de 'bedrijfsongevallen'.

Tijdens de eerste reis nam zijn schip te Cadiz zout in dat werd gelost in Montevideo in Uruguay, waarna muildieren, water en voeder werden ingeladen. De ene helft van de lading muildieren werd verkocht op Barbados, de andere helft op Martinique, beide gelegen in de Caribische Zee. Op de tweede reis gingen de in Montevideo ingeladen muildieren naar het Caribische eiland St. Croix.[23] Het betrof hier weliswaar geen intercontinentaal transport, maar wel moest een

enorme afstand worden overbrugd.

We krijgen informatie over het aantal, de leeftijd en de grootte van de muildieren en de opstelling in het zeilschip. Het ging om half wilde dieren die bang waren voor hun verzorgers, wat het drenken en het uitmesten van de stallen bemoeilijkte. Als voeder werden hooi, haver, gerst en zemelen ingenomen. De ventilatie en luchtkwaliteit namen toe naarmate de hooivoorraad slonk (zeker als die muf was), want mechanische ventilatie was er nog niet aan boord van deze zeilschepen. Net als in de vroeger eeuwen werden luiken opengelegd om frisse lucht in de ruimen te laten toetreden, met het gevaar voor tocht en inregenen. De voedervoorraad mocht niet te snel slinken. Zo werd er gedurende de tweede reis al gesproken over het slachten van een aantal dieren omdat de voedervoorraad ontoereikend leek. Ook kon de watervoorraad en -kwaliteit problemen opleveren in dit warme klimaat. Dierenleed was er genoeg tijdens deze twee reizen. Kneuzingen, snijwonden en beten waren nog de minste van Arups zorgen, hij beschrijft ook ernstiger aandoeningen ('catarrh' en koliek) en vermeldt ook de gebroken rug van een muildier na een val. Gestorven dieren werden overboord gegooid.[24]

Er bestonden verschillende wijzen waarop paarden en muildieren bij aankomst werden ontscheept: door middel van draagbanden, loopplanken, boxen, en soms bij snelle militaire operaties en bij ontschepingen voor de kust waar geen geschikte havenfaciliteiten waren, het overboord jagen van paarden en muildieren die naar de kant moesten zwemmen.[25] Dit laatste gebeurde ook bij aankomt in St. Croix met de muildieren aan boord van Arups schip: ze werden met vier dieren tegelijk overboord gezet en met behulp van een flinke boot, naar land getrokken.

Rij- en renpaarden

Van totaal andere aard moet het vervoer geweest zijn van de kostbare *zadelpaarden, harddravers* en *edelpaarden* waarvan de Groninger paardenhandelaar Berent Bosman eind jaren negentig van de 19de eeuw de aankopen beschreef in zijn reisdagboeken.[26] In 1897 reisde hij met de Groninger paardenhandelaar J. Wilphorst en de heer Van der Kuilen, eigenaar van een stalhouderij aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag, naar Amerika. In 1899 maakte Bosman de reis opnieuw in het gezelschap van twee anderen. Levendig beschrijft hij in zijn dagboeken de indrukken die hij als toerist opdeed tijdens zijn wereldreis, maar ook doet hij verslag van zijn zakelijke bezoeken. Hij karakteriseert zichzelf als koopman waar hij over zijn aankopen van paarden bij de gebroeders Wolf schrijft: (...) *die ik dan ook in korte woorden kocht, omreden het royale kooplui zyn, evenals ik, kort en scherp.* Hij uit zijn verbazing over de paardenveilingen te Chicago: *Daar had men het lieve leven aan de loop, in één woord een gekkenboel, zulk monsteren en roepen en schreeuwen, dat hooren en zien je vergaat. De afslager maakt nog het meeste leven. Die zulks nooit heeft bygewoond, kan het ook niet begrypen, hoe gauw 100 paarden zijn verkocht.* Bosman bezoekt daar ook de veemarkt waar duizenden koeien, schapen en varkens staan opgesteld. Het valt hem op dat de handel grotendeels te paard gebeurt. De kooplieden rijden langs de hokken en kopen het vee *zonder er een hand aan te krygen.* Soms ziet hij een *paardsman* die wel honderd à tweehonderd paarden voor zich uit drijft en hij geeft daarvan de reden: (...) *want het vee kan soms byna niet loopen van de hitte en de dryvers ryden er dan zeer bedaard achteraan en houden ze zoo by mekaar.* En hij is vol bewondering over een varkensslachterij waar dagelijks wel 10.000 varkens werden geslacht.[27] *Zoo ziet men een levend varken en binnen 10 minuten eet men er lekkere knakworstjes van.* Het slachten van koeien en kalveren scheen ook zo snel te gaan. Hij kijkt ook zijn ogen uit bij de wedrennen te New York: *Een zee van publiek. Prachtige banen en groote tribunes. De persoon 2 dollar entree, rijk of arm, groot of klein, dit vind ik juist mooi.* Onder een overkapping zitten circa twintig bookmakers. Het is een drukte van belang en er wordt verwoed gewed; *ze drukken elkaar bijna plat.* Hij waagt zelf drie gokjes en wint 25 dollar.
Want hij kwam natuurlijk voor de paarden. In 1897 kochten Bosman en zijn metgezellen rij- en renpaarden van de stallen in 23th-24th street in New York (waar in tien stallen niet minder dan zevenhonderd paarden te koop stonden), van stallen in Brooklyn, op een paardenveiling in Buffalo en tijdens de tweede reis in 1899, ook op een veiling in Chicago. Alle paarden werden gekeurd, ingespannen of bereden om hun kwaliteiten te kunnen beoordelen. In 1897 werd na wikken en wegen ook een harddraver gekocht die eerst op de renbaan was uitgetest, voor 800 dollar (2.000 gulden) met tuig, sulky en al. Een hele investering, maar hij verwachtte dat dit dier wel eens de snelste draver van Nederland kon blijken. Kortom, dit waren dieren om zuinig op te zijn. In 1899 blijkt dat Bosman zich van tevoren op de aankopen van harddravers had georiënteerd door het lezen van het blad *The horseman.*[28]

Hier maakte het tegenwoordig aangebrachte onderscheid tussen de begrippen 'transport' (vee) en 'vervoer' (paarden) zijn opgeld. Niet alleen blijkt uit Bosmans beschrijvingen de vakkundigheid van de handelaars, maar ook van de vervoerders. Toen de in Buffalo ingekochte paarden (27 stuks) per trein mee teruggingen naar New York was Bosman onder de indruk van de vakkundigheid waarmee die werden ingeladen. Ging het bij de hierboven beschreven verschepingen van paarden, muildieren en ezels om bulktransport, Bosman en zijn metgezellen selecteerden elk paard met zorg en het vervoer moest dan ook zorgvuldig gebeuren.

Helaas vermeldt Bosman geen bijzon-

derheden over de reis van de dieren per stoomschip over de oceaan. Ze gingen met een vrachtschip naar Nederland, hij en zijn reisgezellen reisden per passagiersschip. Wel was hij in '97 bij de inlading van zijn paarden present. Deze 71 paarden die met drie à vier stuks aan elkaar gekoppeld op inlading op de kade stonden te wachten, waren in veertig minuten ieder afzonderlijk in afgeschoten stallen in het ruim ondergebracht. In totaal werden deze reis tweehonderd paarden geladen, en nog eens vijfhonderd ossen. De overtocht per passagiersschip vanuit New York naar Engeland duurde in 1897 en '99 krap een week. Het vrachtschip met de paarden legde de afstand mogelijk in iets langere tijd af, maar het was een fractie van de 15de eeuwse reistijd op dit traject.

Van importeur tot exporteur

In dit artikel is aan de hand van enkele voorbeelden een beeld geschetst van het diertransport naar, van en in Amerika en de problemen die zich daarbij aan boord voordeden. De overlevering wil dat Columbus het paard in Amerika herintroduceerde, de overkomst van vee stimuleerde en de veefok bevorderde.[29] In *The horse of the Americas* (1948) beschreef Denhardt het succes van dat initiatief. Amerika werd een belangrijke veeproducent en -exporteur.

Het zou te ver gaan deze gevolgtrekking op basis van de voor dit artikel bestudeerde bronnen te onderschrijven. Overzichtswerken zijn niet geraadpleegd, de bronnen waren ongelijksoortig en hadden betrekking op transport van verschillende dieren in andere tijden. Toch weerspiegelen ze gezamenlijk een aantal ontwikkelingen in de scheepvaart en op het gebied van diertransport. Stoomschepen waren aanzienlijk stabieler dan zeilschepen, de reders waren niet meer afhankelijk van de factor wind waardoor de reistijd aanmerkelijk werd bekort, de scheepsruimen konden mechanisch worden geventileerd, en niet minder belangrijk, de dieren werden niet slechts verzorgd, er kwam veterinair toezicht met betere voorzieningen aan boord en behandelingsmogelijkheden. Transport is altijd belastend voor dieren, maar in ieder geval werden door de beschreven ontwikkelingen de risico's van het transport en de sterfte onder de dieren teruggebracht.

Bronnen

Bruneau, Roland. Equids during World War I. *Book of Abstracts 35th congress World Association for the History of Veterinary Medicine,* Turijn 2004, p. 18.

Dagboeken van Berent Bosman van zijn reizen naar Amerika in 1897 en 1899 (ongepubliceerd).

Denhardt, Robert Moorman, *The horse of the Americas* (2e druk; Oklahoma 1948).

DiNardo, R.L. en A. Bay, 'Horse-drawn transport in the German Army', *Journal of Contemporary History* 23 (1988) 129-142.

Dumas, E., French veterinary support during the First World War. *Book of Abstracts 35th congress World Association for the History of Veterinary Medicine,* Turijn 2004, p. 34.

Furmanski, Michael, Equine mobilization and influenza during the Great War. *Book of Abstracts 35th congress World Association for the History of Veterinary Medicine,* Turijn 2004, p. 20.

Furmanski, Michael, Defence against biological warfare in the Great War: the victory of veterinary "public health". *Book of Abstracts 35th congress World Association for the History of Veterinary Medicine,* Turijn 2004, p. 28.

Jones, Susan D., Anthrax as a biological weapon in World War I. *Book of Abstracts 35th congress World Association for the History of Veterinary Medicine,* Turijn 2004, p. 24.

Koolmees, P.A., 'Hippofagie in Nederland, 1850-1940', *Geschiedenis der Geneeskunde* 7 (2001) 334-351.

Kati , Ulla, 'The transportation of mules from South America to the West Indies in the 1860s', *Historia Medicinae Veterinariae* 23:1 (1998) 3-24.

Merens, A., 'Contracten betreffende de levering van West-Friesch vee naar Boston (Noord-Amerika) in 1635', *Economisch-Historisch Jaarboek,* 19 (1935) 97-113.

Miller, Everett B. en Ann Schola Clark, 'Animal transport loading and unloading, by means of slings – through four centuries', *Historia Medicinae Veterinariae* 7:5 (1982) 5-11.

Witsen, Nicolaes, *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* [...] (Amsterdam 1671).

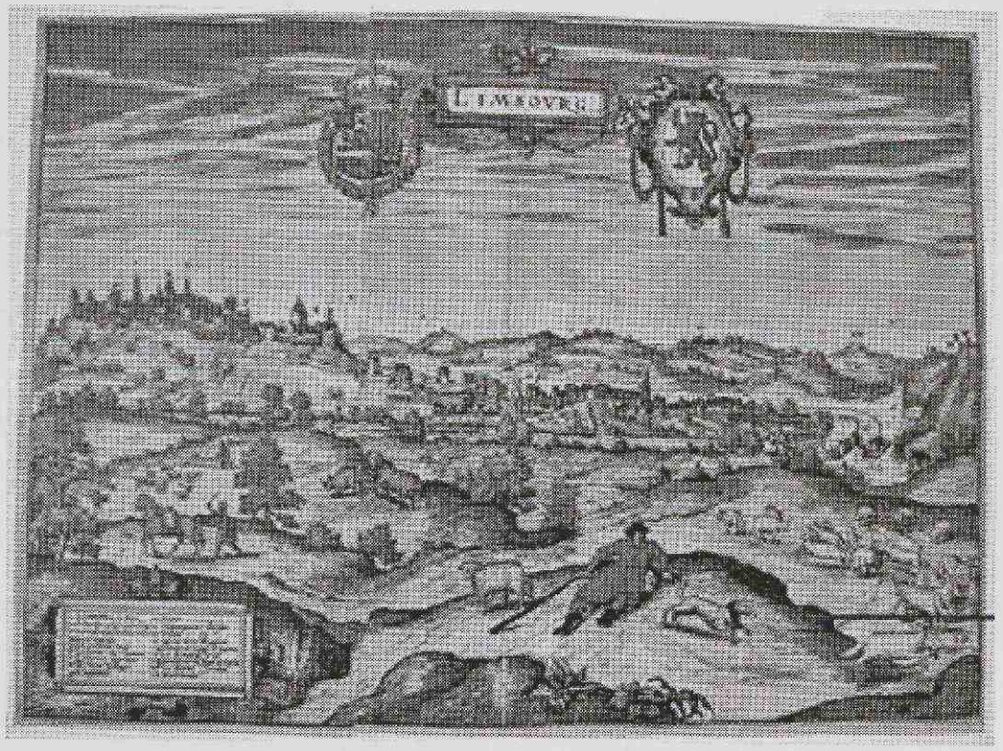
Noten

1. Miller en Schola Clark, 'Animal transport', 10.
2. Dit schip vertrok op 6 augustus 2003 met 57.937 schapen uit Freemantle Australië naar Jeddah in Saoedie-Arabië, maar kreeg bij aankomst op 21 augustus geen toestemming de schapen te lossen. Na vele omzwervingen en onderhandelingen werden de schapen pas op 30 oktober 2003 in Eritrea gelost. Het sterftecijfer bedroeg toen inmiddels 9,4% (deze informatie is ontleend aan de website van de Australische regering).
3. Denhardt, *The horse,* 32-33.
4. Miller en Schola Clark, 'Animal transport', 9.
5. Met dank aan mevr. P.C. Siertsema-Van Diepen (eigenaresse van het handgeschreven dagboek uit 1897) en mevr. E.W. Rueb (eigenaresse van een getypte versie van het dagboek uit 1899) voor het ter beschikking stellen van kopieën van de dagboeken voor dit artikel.
6. Koolmees, 'Hippofagie', 348.
7. Merens, 'Contracten', passim.
8. To 'ring' a mare = Engels voor het op een bepaalde manier aanbrengen van ringen bij de merrie zodat ze niet kan worden gedekt *(Oxford English Dictionary,* 2nd ed., 1989: Ring, verb 2, 7). 'Unringed' betekent hier waarschijnlijk dat de merries gedekt konden worden.
9. 'Score' = Engels voor twintigtal. De vraag is of het inderdaad 60 hengsten betreft, aangezien dit veel lijkt in verhouding tot de 25 merries. Vergelijk ook de 3 bullen op 50 vaarzen en 4 rammen op 70 ooien.
10. In de tekst staat 'fowre lammes', maar aangezien daarbij wordt opgemerkt dat deze net zo oud moeten zijn als de ooien (een jaar), vermoeden we dat hier 'rammen' heeft gestaan of moest worden gelezen.
11. Merens, 'Contracten', 102-103.
12. Idem, 110-111.
13. Met dank aan de heer B. Siertsema voor deze informatie.
14. Witsen, *Scheeps-bouw,* 435-436. De heer B. Siertsema veronderstelde dat met het oog op het voorkomen van zeeziekte dwarsscheepse plaatsing van vee de voorkeur verdiende boven langsscheepse, omdat bij langsscheepse plaatsing vee meer last ondervindt van het stampen van het schip (dit is het op en neer gaan van het voor- en achterschip).
15. Merens, 'Contracten', 111-113.
16. Idem, 104, 112.
17. Miller en Schola Clark, 'Animal transport', 6-7 en 9.
18. Bruneau, 'Equids', 18. Zie voor meer informatie over de rol van paarden, ezels en muildieren in het Franse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn proefschrift: *Les équidés dans la Grande Guerre,* 3 delen (Tours 1999).
19. Furmanski, 'Equine mobilization', 20.
20. Dumas, 'French veterinary support', 34.
21. DiNardo en Bay, 'Horse-drawn transportation', 132.
22. Furmanski, 'Defence', 28; Jones, 'Anthrax', 24.
23. Katic, 'The transportation', 3, 19-23.
24. Idem, passim.
25. Miller en Schola Clark, 'Animal transport', 7-8.
26. Onderstaande tekst is geheel ontleend aan de ongepubliceerde dagboeken van B. Bosman, passim.
27. Zeer waarschijnlijk de Chicago Union Stockyards.
28. Dit zou het tijdschrift *American Horseman* kunnen zijn dat tussen 1841 en 1949 werd uitgegeven.
29. Denhardt, *The horse,* 32.

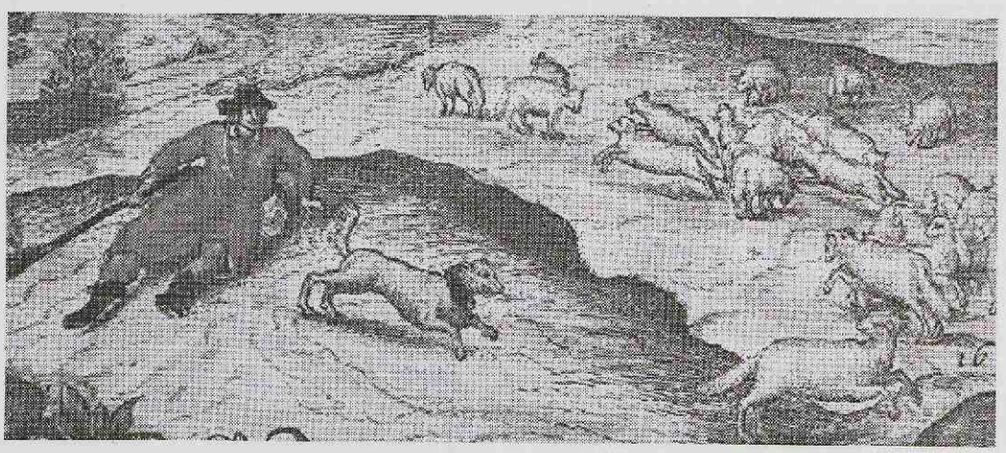
Veetransport in zuidelijk Limburg, een geïllustreerd historisch overzicht[1]

H.P.M. Hillegers[2]

Het onderwerp van deze voordracht betreft de diverse veetransporten die in het verleden, grofweg vanaf de Middeleeuwen tot aan de Tweede Wereldoorlog, plaatsvonden op het platteland en in de steden van het gebied gelegen binnen de stedendriehoek Maastricht, Roermond en Aken.

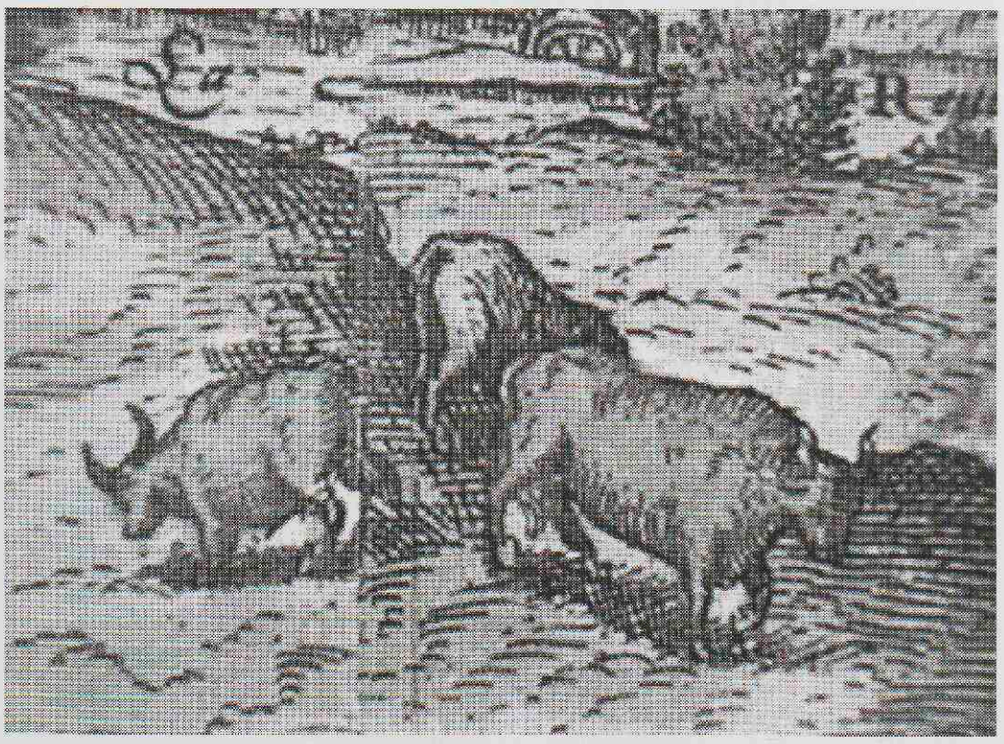
1. De eerste afbeelding geeft al meteen een goed overzicht: tegen de achtergrond van het stadje Limburg, momenteel gelegen in het zuidoostelijk deel van het gebied van onderzoek. Om verschillende redenen mogen we aannemen dat de gravure die in een boek, verschenen in 1620 (Hillegers, 1993, p. 9), historisch verantwoord is.

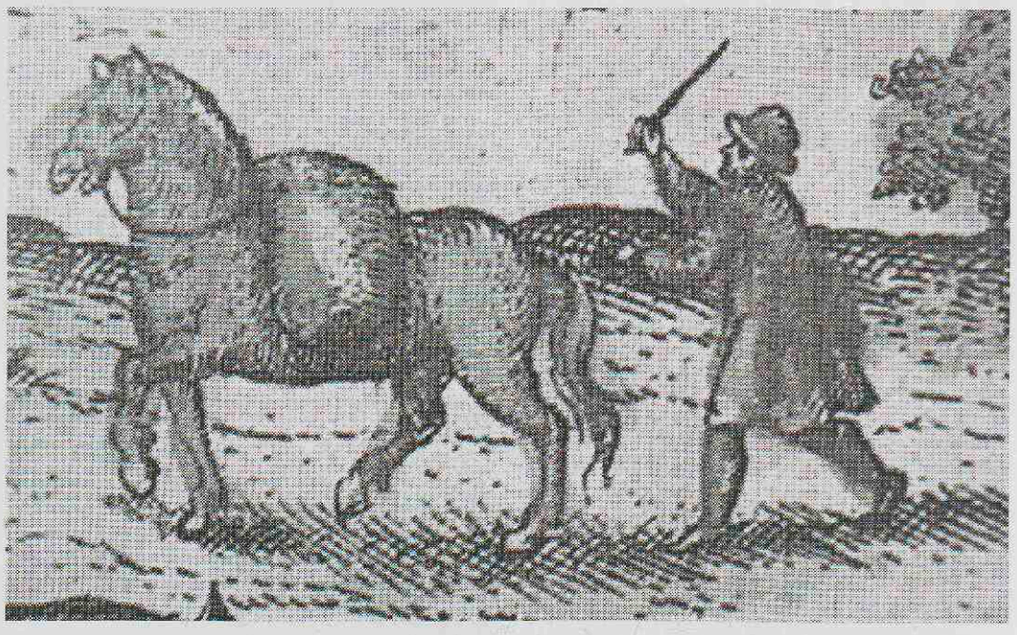
2. Op de voorgrond een herder met een kudde schapen, een herdershond met om zijn nek een met ijzeren pinnen bezette halsband bedoeld om beten van o.a. wolven te weren. Wolven vormden een bedreiging voor kuddedieren tot in het begin van de XIXde eeuw. De schapen bezitten een lange golvende vacht, zijn hoornloos en zijn lang en smal van bouw: eigenschappen die de tegenwoordige Mergellandschapen eveneens kenmerken. Kudden van dit landras worden nu vooral ingezet om de natuurwaarden van o.a. de beroemde kalkgraslanden te behouden.

1. Voordracht, gehouden tijdens de V.H.G./V.L.G.-Voorjaarsbijeenkomst over Veetransport; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 2 april 2004.
2. H.P.M. Hillegers. Kasteelstraat 17. B-3620 Neerharen, België.

3. Rundvee in kuddeverband bleef bestaan tot in het begin van de XXe eeuw met name in de brede rivierdalen van de Maas en de Geul. Op deze prent ontbreekt de herder, maar hij moet er wel ergens zijn want enkele runderen lopen wel los in het landschap. Eveneens ontbreken ploegende ossen. Ze zijn hun zware werk blijven doen tot vlak na WO II.

4. Links op de voorgrond loopt een paardje dat schrijlings op de rug een last draagt in zakken. Achter het dier loopt een drijver. Dit is een z.g. kinkepaardje dat in niet alleen in de herinnering van oude mensen voortleeft, maar waarvan ook de naam voortleeft in toponiemen (Kinkeweg). In karavanenverband vervoerden de kinkepaardjes graan, steenkool of kasseien. Even voor 1850 zijn de karavanen van deze lastdragers verdwenen uit het gebied van onderzoek.

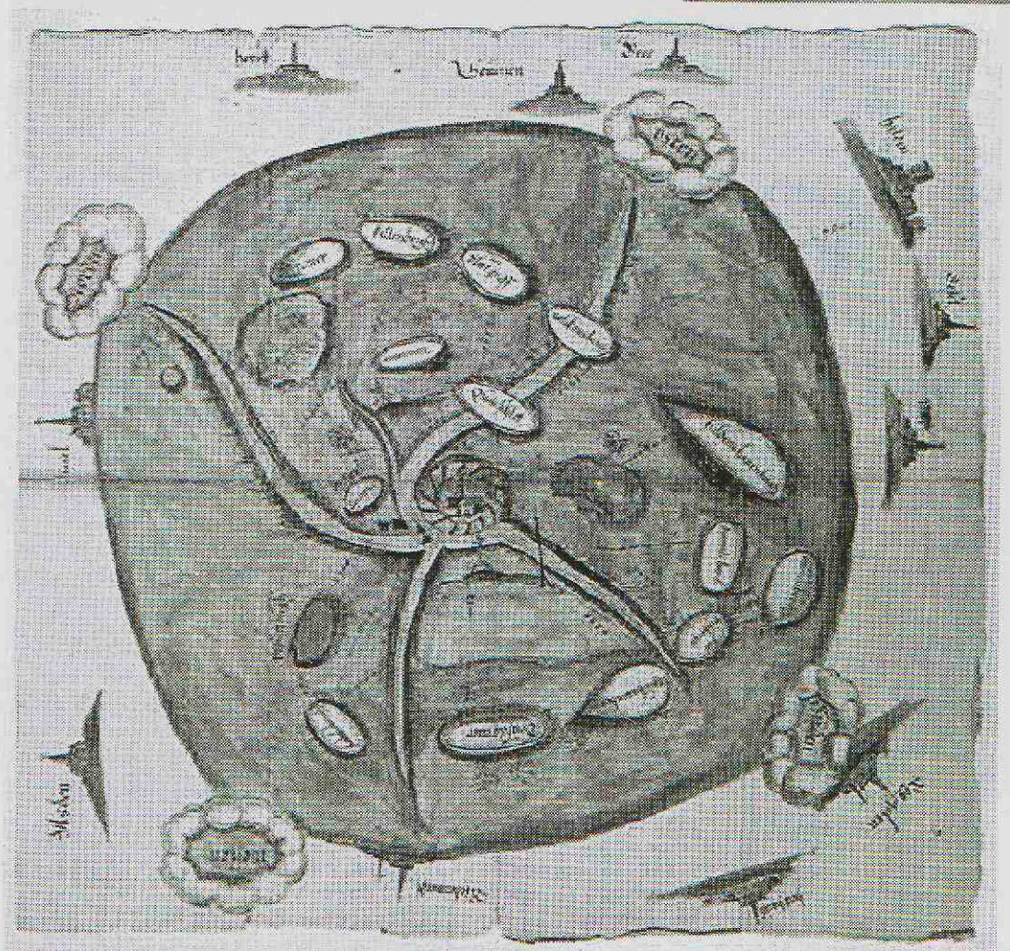
5. Troepen ganzen onder leiding van een meisje ("Ganzenliesje in de volksverhalen") waren karakteristiek voor beek- en rivierdalen. Ganzen leverden vlees voor feestdagen en dons voor dekbedden tot in het midden van de XIXde eeuw. Het stadje Visé houdt nog de herinnering aan Ganzenliesje vast.

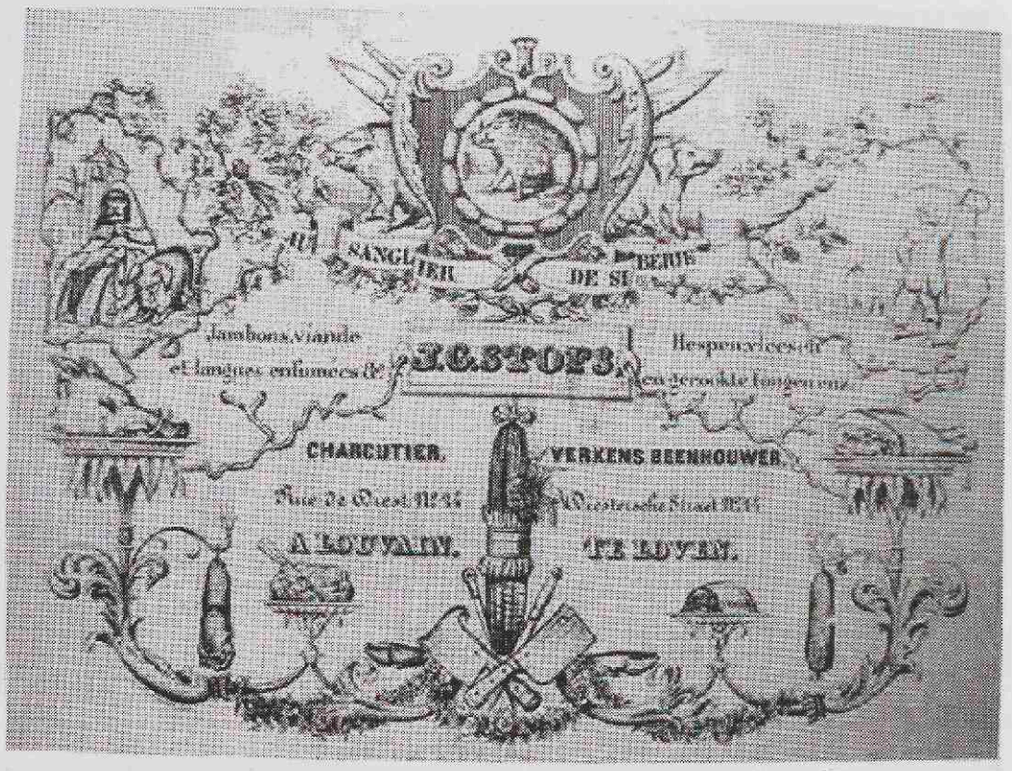
6. Gedomesticeerde dieren, zoals kippen, duiven en honden die op deze afbeelding van een Hollands stadshuisinterieur zijn afgebeeld, ontbreken eveneens op de gravure van de stad Limbourg en de omgeving daarvan uit 1620. Maar ze waren er wel! En elke soort, ras of ondersoort bezat zijn eigen soortspecifieke aktieradius, populatie-omvang, verspreiding, enz.. Risico's voor menselijke populaties te over... Maar daar is niets over onderzocht, laat staan bekend.

7. In de volgende zes afbeeldingen wordt het een en ander vermeld over het transportdoel van vee. In eerste instantie zijn dat weideplaatsen. Het primitief weergegeven beeld van het dorp Meyel omgeven door een ring van weidegronden, de heide, waarheen brede veedriften leiden, geven een duidelijk beeld van de dagelijkse heerdgangen van rundvee en schapen vanuit de nachtstallingen in de nederzetting
(Van Ermen c.s., 1983, p. 55)

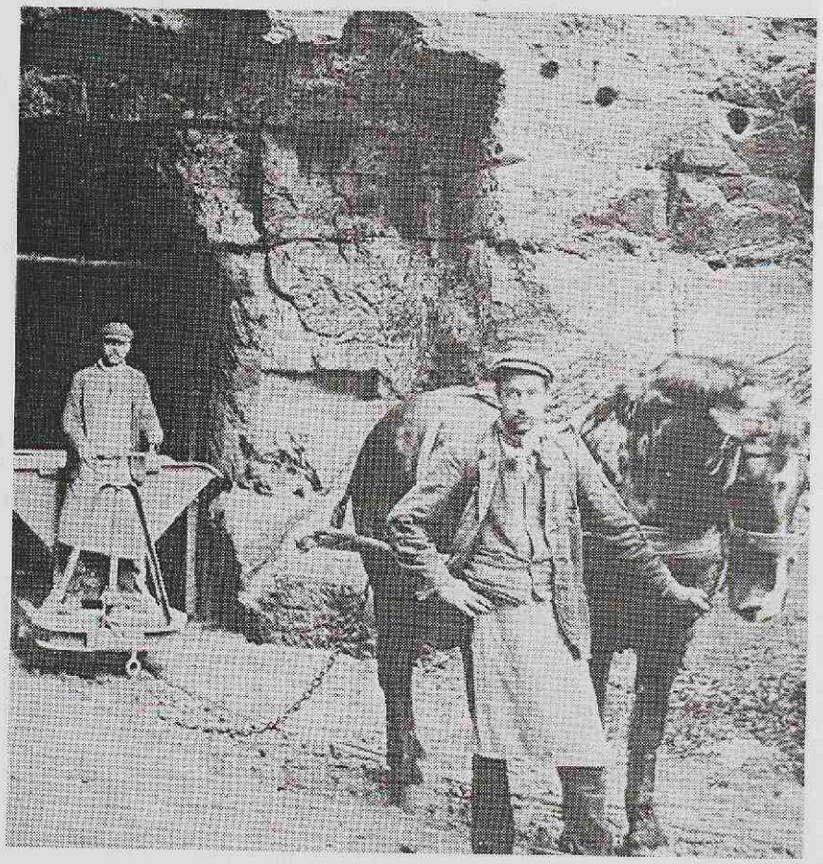
8. Is de heerdgang, d.w.z. de dagelijkse gang van de kudde naar de weidegronden een regelmatige, de gang van het vee naar de slager is maar eenmalig. Hier wordt in beeld gebracht de prijsossen van een joodse slager in Beek in het begin van de XXe eeuw.

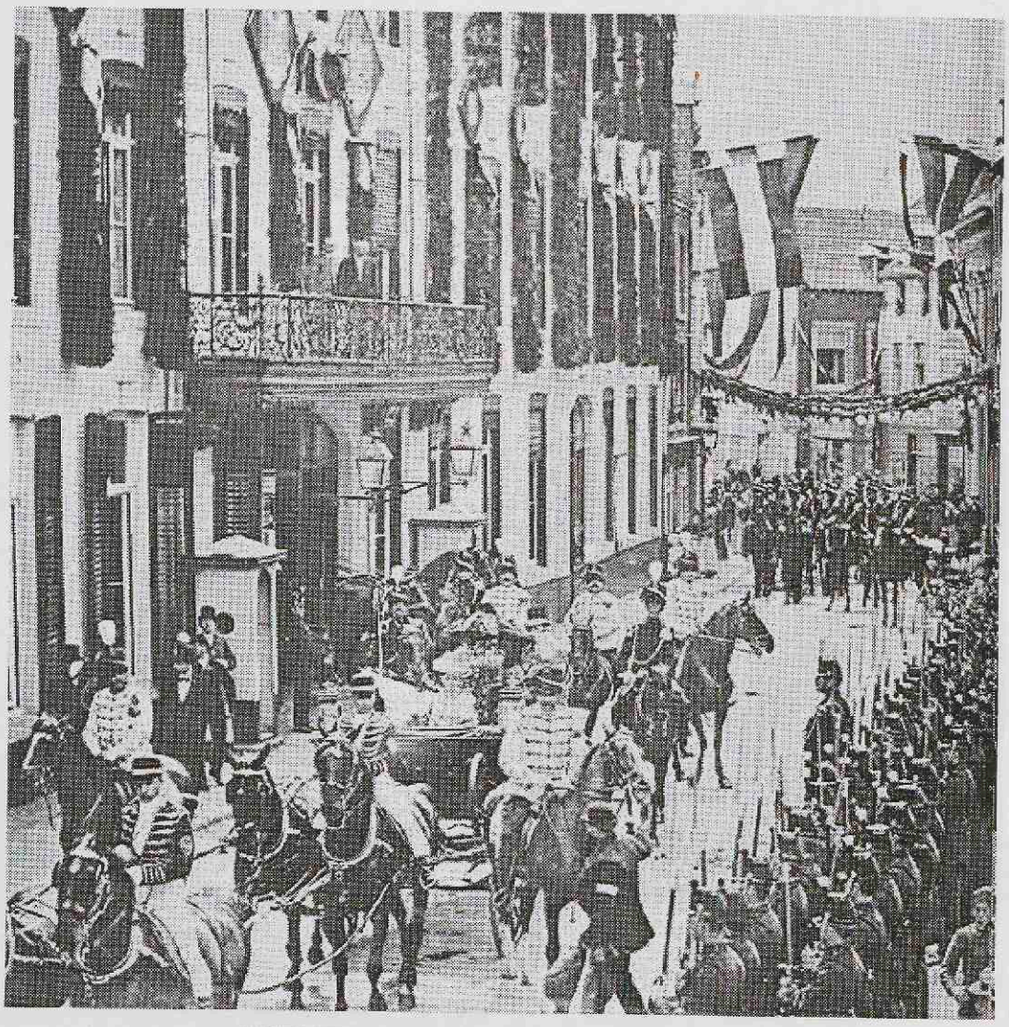
9. Weliswaar eenmalig maar op een grote afstand lag het transportdoel van de schapenkudden die door de Venrayse schaapscompagnieën werden verhandeld. Duizenden schapen werden jaarlijks lopend, o.a. naar Parijs, vervoerd.

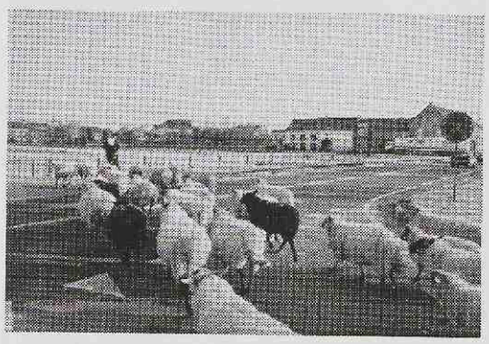
10. Voor de meeste werkpaarden in een nederzetting is de werkplek gewoonlijk een akker, voor het gebied van onderzoek gold dat paardekracht ook werd ingezet voor ondergrondse kalksteengroeven. Over dit transport is niets bekend.

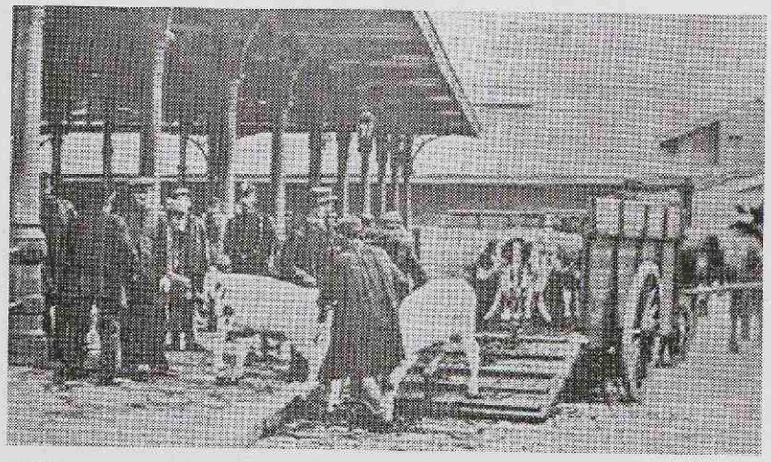

11. Evenmin is er iets bekend over het aantal paarden dat heeft deelgenomen aan de honderden veldslagen en veldtochten die zich in het gebied van onderzoek hebben afgespeeld en voorgedaan.

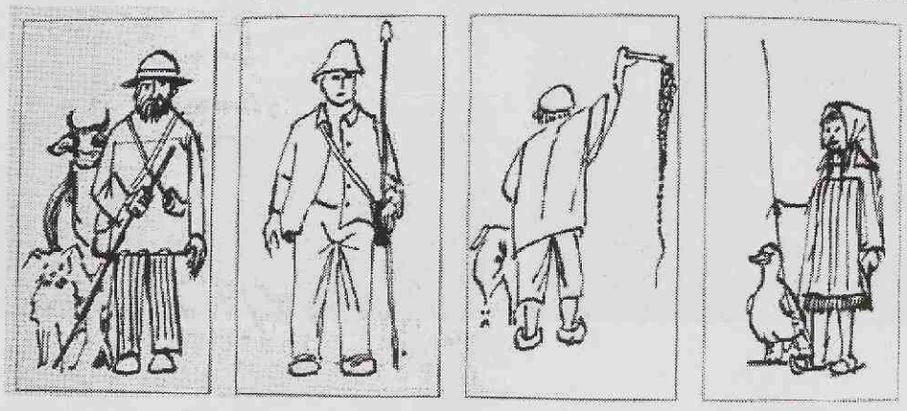

12. Een bijzonder doel van enig veetransport dat zich lopend via de openbare weg afspeelt op dit moment beoogt natuurbehoud: enige kudden van een oorspronkelijk landras onder leiding van een herder begrazen natuurterreinen. Overig vee wordt per as getransporteerd.

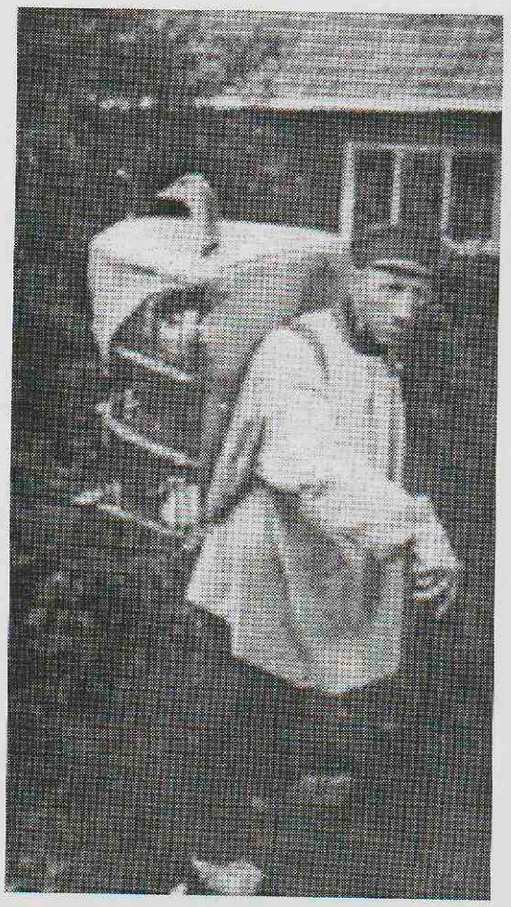

13. De traditionele wijze van vervoer is eeuwenlang door speciale dorpsfunctionarissen gerealiseerd: de heert voor het rundvee, de scheper voor de schapenkudde, de sween voor de varkens en het ganzenliesje voor de ganzen.

14. Niettemin, ook vroeger vond veetransport per as plaats. Hier kalveren op weg naar het slachthuis. Dit was uitzonderlijk; kalveren laten zich zonder hun moeder moeilijk leiden.

15. Eenmalige transporten van kleinvee, door kooplieden in korven op hun rug gedragen of door de boerin naar de lokale markten gebracht, spelen zich af in de sfeer van lokale handel. Toch, grootschalige transporten lopend via de openbare weg zijn bekend van Twentse ganzen naar Rotterdam.

16. Noodtransporten, hier een pasgeboren lam dat voorlopig wordt geborgen in de rugzak van de herder, in dit geval ergens in het zuiden van Frankrijk, zal zich ook wel in het gebied van onderzoek hebben afgespeeld. Dit zijn uitzonderingen.

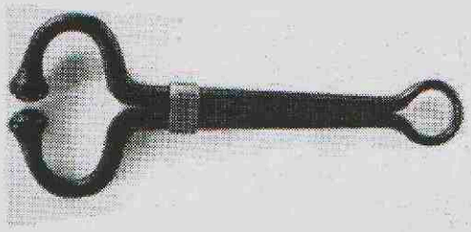
17. Vanuit havensteden werd en wordt de halve wereld voorzien van gedomesticeerd vee. Dit type transport gaat vaak gepaard met stress, slechte of onregelmatige voeding, waardoor de kans op ziekten toenemen. Als dit besmettelijke ziekten zijn, ontstaan er grote problemen in het land van bestemming.

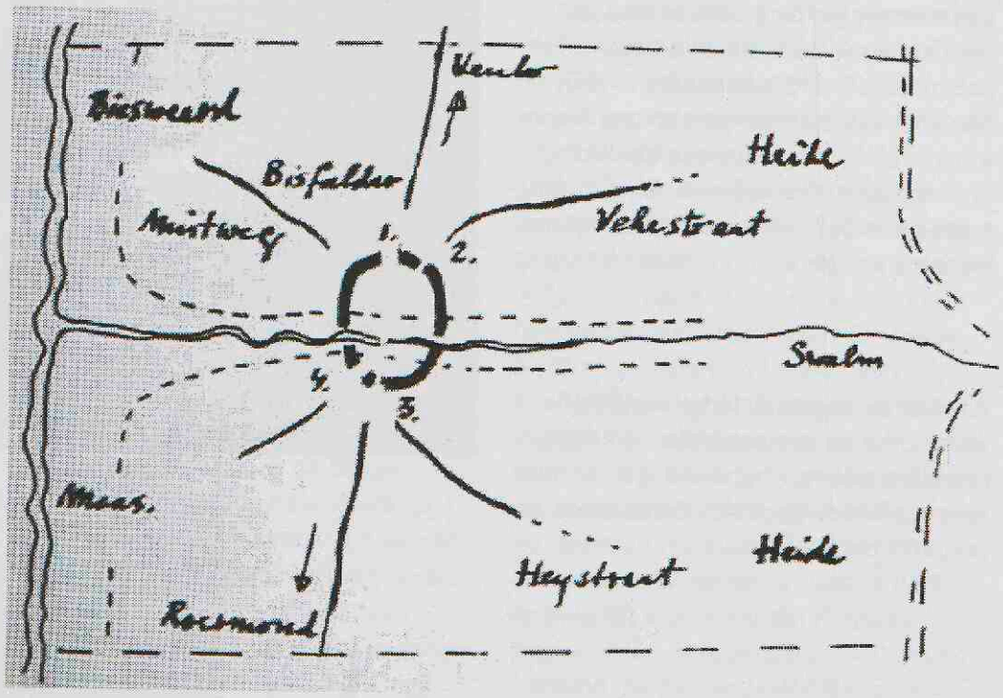
18. Regelmatig transport van vee, van korte duur en dicht bij de nederzetting heeft een grote invloed gehad op het patroon van agrarische nederzettingen. Hier in beeld de laatste vorm van heerdgang van rundvee in het gebied van onderzoek: kinderen die na schooltijd even met de koe wegbermbegrazing moesten toepassen.

19. Dorpsplattegronden, bepaalde landschappen, namen van wegen, zelfs voorwerpen die door een vorige generatie nog herkend werden (hier een neusknijper voor het transport van een rund) zijn onlosmakelijk verbonden met de aanwezigheid en het transport van vee.

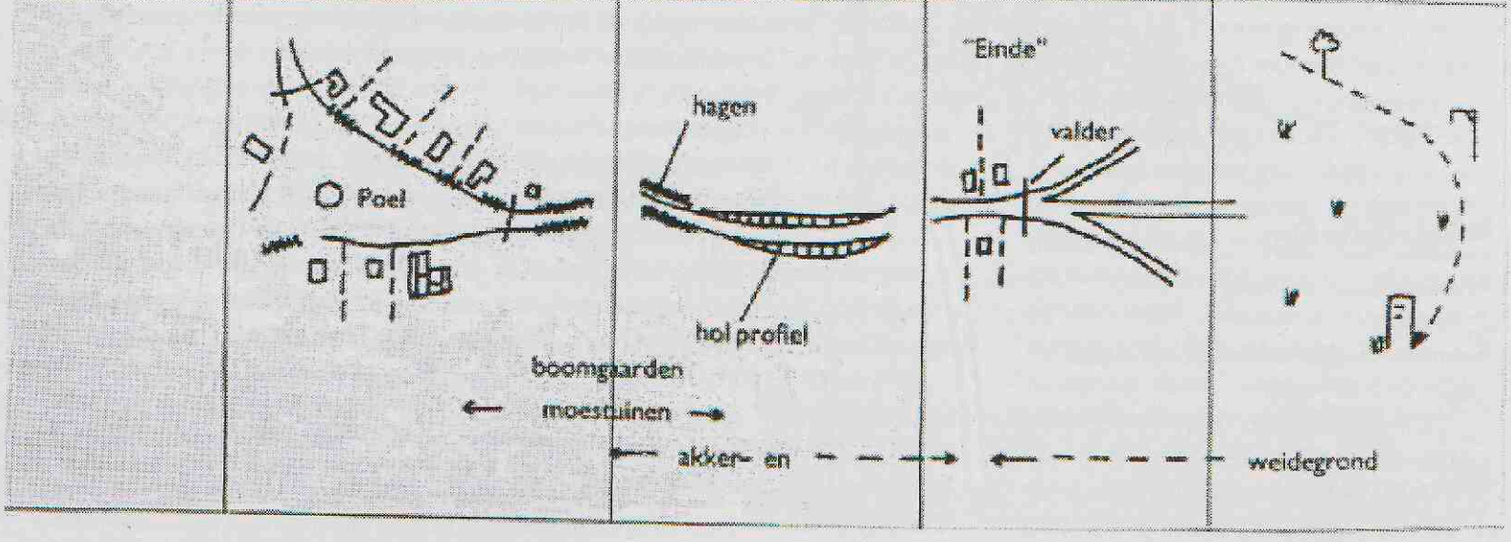

20. Recente dorpsplattegronden vertonen, nadat heerdgang al meer dan een eeuw is verdwenen, nog duidelijk het patroon van een door weidegang ontstaan en onderhouden nederzetting. Het patroon van het dorp Swalmen laat zich met behulp van zowel huidige als vroegere toponiemen gemakkelijk reconstrueren.

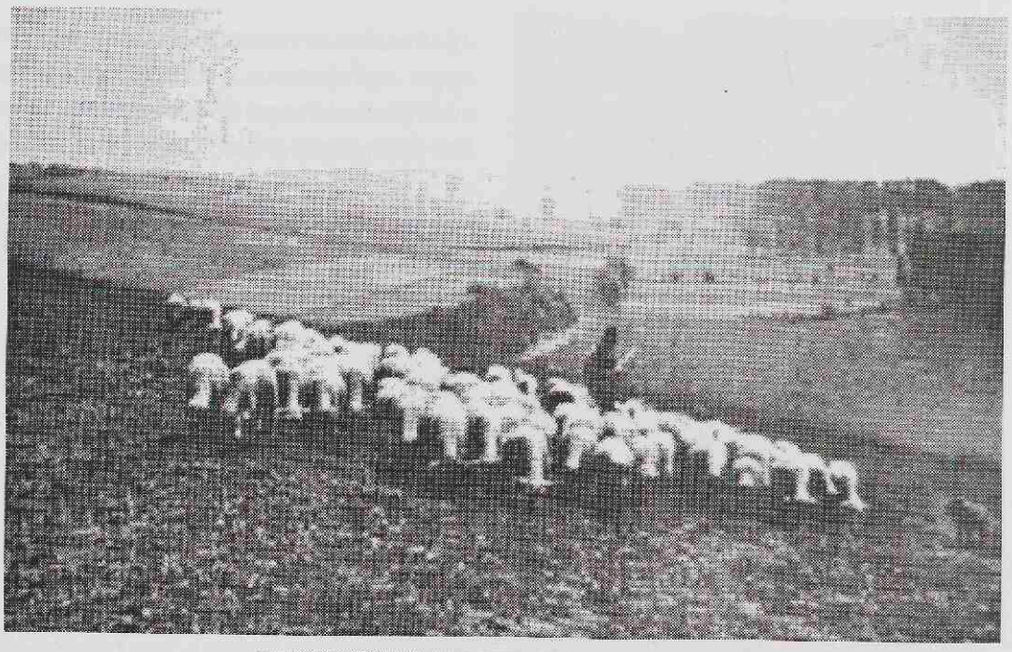

21. Het schema van een veedrift in beeld en de taalkundige elementen waaraan delen daarvan te herkennen zijn daaraan toegevoegd, gelden niet alleen voor het gebied van onderzoek. Zowel elders in Nederland, als ver daarbuiten zijn veedriften duidelijk te herkennen.

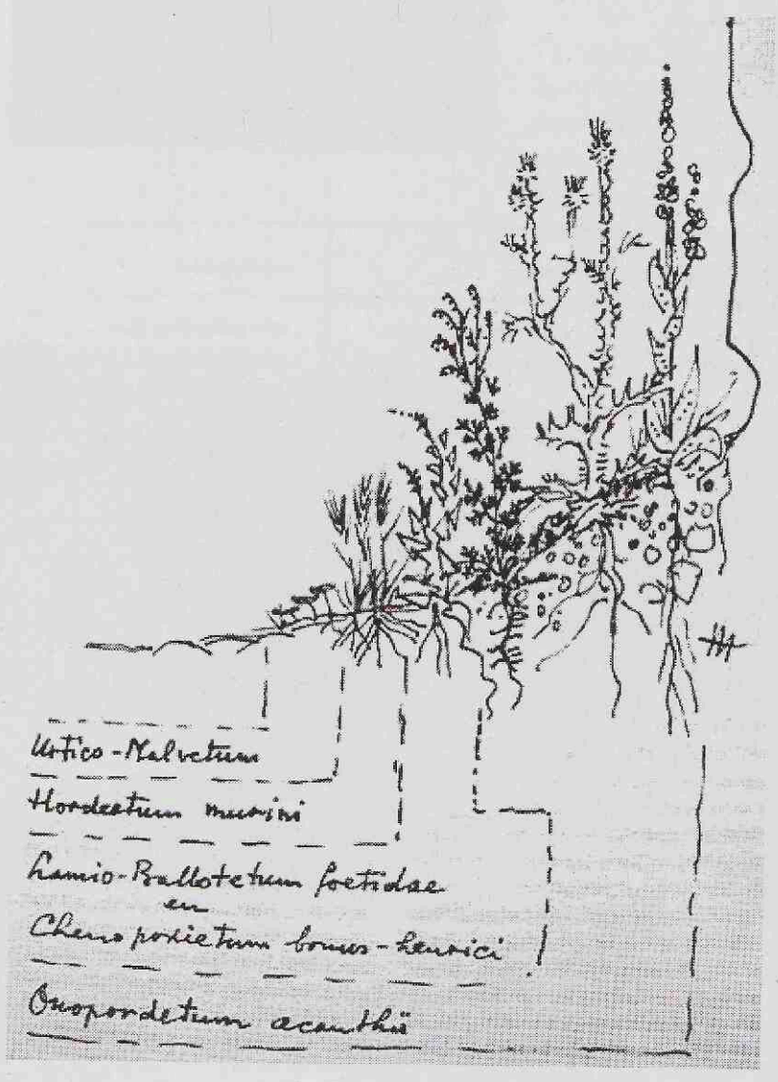
Functie van het vee	verzamelen, opstallen, drenken	drift, stoppelbeweiding	drift	weidegrond
Geografische karakteristiek	plein met poel in of aan de rand van de nederzetting	radiaire weg, met hagen/hol profiel	dochter (pauper) nederzetting	schraalland op de gemeentegrens, vaak op hellend terrein
Karakteristieke toponiemen	Dries, Bies(t), Plei (=plein) Maar, Pool, Koel (=drenk) Vauwer, Varen (=hek)	o.a. Koe-Vee-Groen-Heide-Mes(t)-Haag-Straat of Weg	het Einde, soms met valder of varen (=hek)	Heide, Heuje, Berg met Galg, Boom, Tombe, Steen

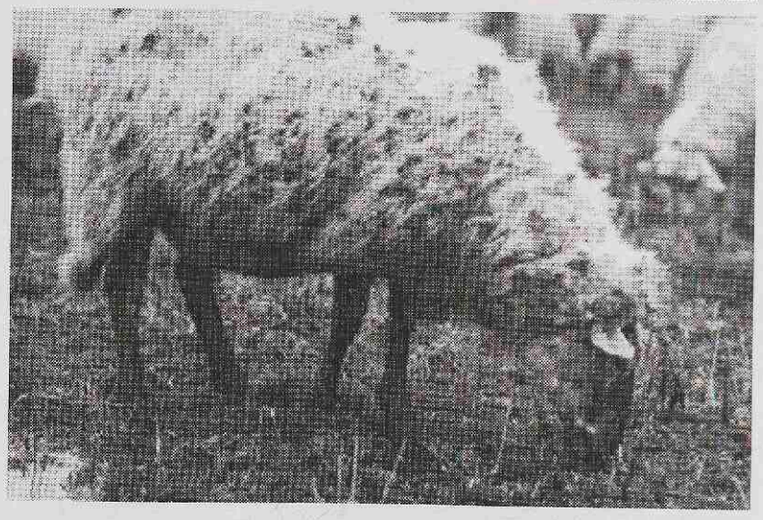

22. Niet alleen dorpsplattegronden, ook complete landschappen inclusief de soortensamenstelling van hun vegetatie zijn door een eeuwenlange coevolutie tussen enerzijds de grazer, anderzijds het begraasde ecosysteem ontstaan. Een bekend voorbeeld is het kalkgrasland, hier in beeld, waarvan de soortenrijkdom afhankelijk is van periodieke beweiding door schapen. Om redenen van natuurbehoud moet deze vorm van beheer gecontinueerd worden.

23. Ook de vegetatie langs veedriften wordt door de aanwezigheid van mest, betreding en vraat bepaaald. De soortensamenstelling wijzigt zich drastisch als de veedrift ophoudt.

24. Onderzoek heeft uitgewezen dat zaden van vele soorten planten, hier kliszaden op de vacht, zich door vee laten verspreiden, niet alleen uitwendig aan vacht of poten, ook inwendig via het maagdarmkanaal; een niet te onderschatten methode om natuurwaarden te herstellen.

Conclusie

Veetransporten zijn oeroud, zij zijn divers van samenstelling, van richting, tempo en afstand. Vooral heerdgangen hebben een onuitwisbare stempel gedrukt op vele niveau's in het landschap; zelfs decennia na hun verdwijnen is dat nog zichtbaar. Om redenen van natuurbehoud is herstel van heerdgang, met name met schapenkudden, een absolute noodzaak.

Literatuur

H.P.M. Hillegers. *Heerdgang in Zuidelijk Limburg, een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst.* Maastricht, 1993 *(Publicaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg,* Reeks 40, afl. 1)..

E. van Ermen, E. van Mingroot en B. Minnen. *Limburg in kaart en prent: historisch cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg,* Tielt: Lanno, 1985.

Twee eeuwen runderpest in Nederland (1700-1900)[a]

R. Rommes[b]

Daar waar veetransporten plaatsvinden, worden ook veeziekten verspreid. Een van de ernstigste daarvan was de runderpest *(pestis bovina)*. Weinig is met zekerheid bekend over deze ziekte vóór 1700, maar in de 18e eeuw zouden volgens een wilde schatting zo'n 200 miljoen runderen in Europa eraan zijn gestorven.[1] Ook Nederland werd vanaf 1713 meermalen getroffen door epizoötieën van runderpest. Hoewel nog veel historisch onderzoek nodig is, is hier getracht een voorlopig overzicht te presenteren. Uitgangspunt daarbij was het eigen onderzoek in de Utrechtse archieven.[2] De resultaten daarvan zijn aangevuld met de gegevens uit enkele overzichtswerken, publicaties in het tijdschrift *Argos* en een aantal lokaal- en regionaal-historische studies.[3]

De ziekte

Pestis bovina is een virusziekte van herkauwers. Er zijn verschillende stammen van het virus met een wisselende virulentie. In epizoötieën wisselt de letaliteit. De historische gegevens uit het 18e- en 19e-eeuwse Nederland wijzen op een letaliteit van 60 tot 90%. De dieren die de ziekte hebben overleefd, zijn (vrijwel) immuun geworden voor de ziekte.

Runderpest wordt meestal aerogeen via de neus-keelholte overgebracht van zieke op gezonde dieren. Voorwerpen als emmers, kleding, drinkwater, hooi, stro en verse mest kunnen een rol spelen bij de overbrenging, net als besmette wol. In vlees kan het virus onder gunstige omstandigheden tot 12 dagen in leven blijven, in gezouten of bevroren vlees enkele maanden. De beperkte levensduur van het virus betekent dat de besmetting na een lange afwezigheid opnieuw geïntroduceerd moet worden. Zo heeft in West-Europa, na het verdwijnen van de ziekte eind negentiende eeuw, incidenteel herintroductie plaatsgevonden na de aanvoer van herkauwers uit Afrika en Azië voor dierentuinen.

Drie epizoötieën in de 18de eeuw

In de achttiende eeuw kwamen de epizoötieën vanuit Azië, waar de ziekte endemisch was. In 1709 heerste runderpest rond de Kaspische Zee, van waar de besmetting zich westwaarts naar Hongarije verspreidde. In de daaropvolgende jaren werden Italië, Frankrijk, Polen, Duitsland en Denemarken bereikt. Nederland werd mogelijk besmet vanuit Denemarken, dat samen met Noord-Duitsland de grote steden hier van mager slachtvee voorzag.

In Nederland deden de eerste sterfgevallen zich voor in juni of begin juli 1713 in de omgeving van Amsterdam. Vandaar verspreidde de ziekte zich in verschillende richtingen. Zo heerste runderpest in juli in de Utrechtse dorpen Abcoude en Baambrugge, beide in de nabijheid van Amsterdam. Na een aanvankelijk verbod op de invoer van zieke dieren kwamen de Staten van Utrecht op 12 augustus met een totaal verbod op de invoer van runderen, rundvlees en runderhuiden. Hoewel het verbod veel te laat werd afgekondigd, breidde het aantal ziektegevallen zich slechts langzaam uit. Pas in de loop van 1714 drong de besmetting door in (vrijwel) het gehele gewest Utrecht.

Behalve richting Utrecht verspreidde de besmetting zich al snel noordwaarts. Nog in de loop van 1713 werd de streek tussen Hoorn en Enkhuizen bereikt. Waarschijnlijk vanuit Noord-Holland werd in december het zuiden van Friesland, ondanks een importverbod voor vee, besmet. De rest van Friesland volgde in 1714, al waren in september sommige dorpen nog pestvrij. In totaal stierven in Friesland van eind 1713 tot begin 1715 66.000 dieren aan runderpest.[4] Van andere gewesten ontbreken betrouwbare cijfers uit deze periode.

In 1713 waren Zuid-Hollandse dorpen als Maasland en Oud-Beijerland nog gespaard gebleven, maar dat veranderde in 1714.[5] Vrijwel overal in de Republiek heerste dat jaar runderpest.[6] De ziekte bleef tot (minstens) de winter van 1720/1721 in het land. Lokaal kon de besmetting tijdelijk verdwijnen om dan, vermoedelijk na de aanvoer van besmet vee van elders, plotseling weer de kop op te steken. Herhaaldelijk meenden de mensen dat de ziekte 'god zij dank' verdwenen was, maar dat duurde nooit lang. In 1720 oordeelden de Staten van Friesland dat het leed definitief geleden was en verordonneerden op 1 november een algemene dankdag in de kerken. In Utrecht was het laatste bekende sterfgeval in maart 1721.

De bron van de tweede epizoötie lag opnieuw in het Euraziatische steppengebied. Vanaf 1740 trok de besmetting met het vee mee in westwaartse richting. Vooralsnog hadden de Nederlandse boeren andere dingen aan hun hoofd, zoals de paalworm die de zeedijken wegknaagde, slechte grasjaren, overstromingen en een muizenplaag. In de zomer van 1744 heerste runderpest in de Zuidelijke Nederlanden, waar de ziekte was meegekomen met rundvee uit Frankrijk ter bevoorrading van daar gelegerde Franse troepen. In oktober dook de ziekte plotseling op in Hauwert bij Medemblik. Nadat besmet vee was aangevoerd op de grote najaarsveemarkt van Hoorn verspreidde de ziekte zich bliksemsnel in alle richtingen. In november werden Utrecht en het westen van Friesland besmet, in december de graafschappen Buren en Leerdam ten

a. Met dank aan Wilma Gijsbers.
b. Dr. Ronald Rommes (freelance historicus) Nimrodlaan 40, 3721 BX Bilthoven

zuiden van de Lek en Nijkerk aan de Veluwerand.

In 1745 heerste de ziekte vrijwel overal in Nederland. Alleen enige geïsoleerde gebieden waren nog gespaard, zoals het westen van Zeeuws Vlaanderen en Terschelling. De sterfte was enorm. In een half jaar stierf circa 70 procent van de Noord-Hollandse veestapel. In het Friese Hemelumer Oldeferd ging 90 procent van de runderen dood. Getroffen boeren in de provincie Utrecht verloren gemiddeld 78 procent van hun volwassen dieren. Na de zomer raakte de ziekte in sommige regio's enigszins uitgewoed, maar van verdwijnen was geen sprake. Net als tijdens de eerste epizoötie bleef de ziekte vooral in de weidegebieden voortdurend terugkomen. Het eerste pestvrije jaar was 1765 of 1766. Het aantal aan runderpest gestorven dieren kan op circa een miljoen worden geschat.

Het verdwijnen van de runderpest uit Nederland bood slechts kort soelaas. Met de ziekte dreigend aanwezig in Duitsland vaardigden de Staten van Overijssel al in april 1767 weer een invoerverbod voor runderen uit. De gewestelijke besturen van Gelderland, Utrecht en Drenthe volgden een jaar later. Desondanks brak in de zomer van 1768 runderpest uit in Gelderland en twee maanden later volgde Utrecht. Vanuit het eveneens getroffen Groningen verspreidde de ziekte zich in de winter van 1768/1769 naar Friesland en vervolgens Drenthe.

Met de ziekte voor de eigen grenzen voelden ook de Staten van Holland zich gedwongen te reageren: op 14 oktober 1768 werd alle in- en uitvoer van rundvee verboden. Deze maatregel lijkt effect te hebben gehad, maar had slechts een tijdelijk karakter. Op 1 april 1769 werd de handel weer vrijgegeven en de gevolgen laten zich raden. Edam was een belangrijke aanvoerhaven voor rundvee en daar brak de ziekte ook meteen in april uit.[7] Vervolgens bereikte de runderpest de omliggende dorpen en in de maanden daarna volgden het hele Noorderkwartier en Westfriesland. De ziekte bleef, opnieuw, langdurig aanwezig. Nog in 1788 zou het Zuid-Hollandse Maasland getroffen zijn.[8] In de periode 1769-1784 stierven in Holland circa 415.000 dieren aan runderpest, terwijl het in Friesland om ongeveer 200.000 runderen ging in de eerste tien jaar. Gedurende de circa twintig jaar die de runderpest heerste, zal de totale veesterfte aan de ziekte minimaal 700 à 800.000 zijn geweest.

Vaste patronen

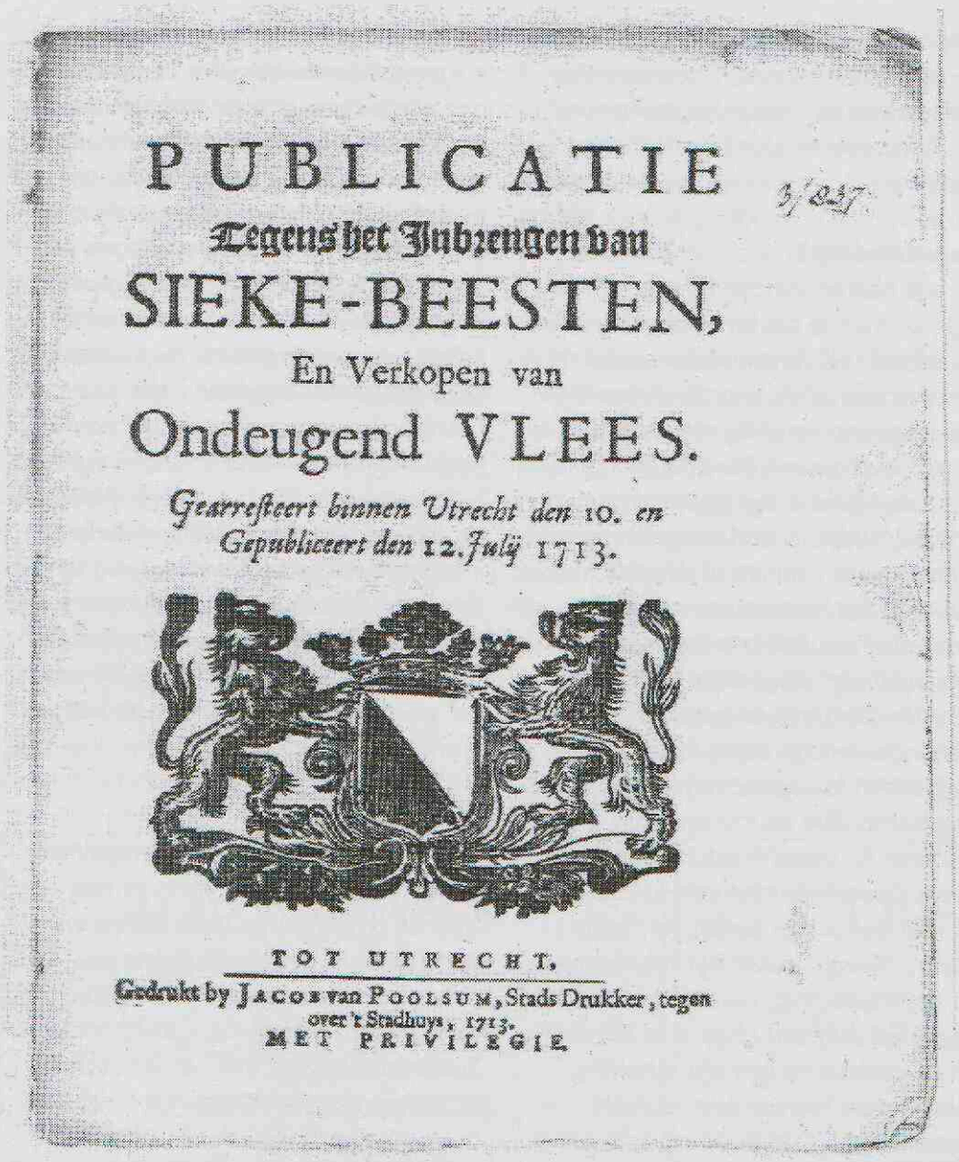
In totaal zijn in Nederland in de achttiende eeuw minstens twee miljoen dieren gestorven aan runderpest verspreid over circa 50 ziektejaren. Het patroon van de epizoötieën was steeds hetzelfde. De ziekte werd geïntroduceerd, verspreidde zich en doodde vooral in de eerste één à twee jaar na introductie zeer veel dieren. Daarna nam de sterfte snel af omdat er minder runderen over waren en een groot deel van de nog levende dieren immuun voor de ziekte was geworden. Zolang er handelsverboden van kracht waren, bleef de kans op een herintroductie van de besmetting klein. Op het moment dat de import van rundvee weer werd vrijgegeven, leefde de ziekte vaak weer op. De voortdurende herhaling van dit patroon verklaart waarom de runderpest zo lang aanwezig kon blijven.

De runderpest sloeg het zwaarst toe in de typische veeteeltgebieden. Daar was de veedichtheid het grootst en werd het meest in runderen gehandeld. Vooral het gewest Holland, waar vrijwel alle boeren rundvee hielden, was kwetsbaar. De Hollandse zuivelboeren vulden hun veestapel voortdurend aan door de import van jonge volwassen koeien om de zuivelproductie op peil te houden. Bovendien werd in Holland veel mager slachtvee aangevoerd, dat ter plaatse werd vetgeweid voor de vleesconsumptie.

Het rundvee werd aangevoerd op de veemarkten, die een belangrijke rol speelden bij de ziekteverspreiding, met name de 'vette beestenmarkten' in het najaar. Daar werden hoofdzakelijk vetgemeste runderen voor de vleesconsumptie verkocht. Op de markten werd regelmatig besmet vee aangevoerd, hetzij moedwillig hetzij omdat de symptomen van de ziekte zich nog niet hadden geopenbaard (de incubatieperiode is 3 tot 9 dagen). De op de markt besmette dieren namen de ziekte mee naar hun nieuwe weide of stal en besmetten daar de andere dieren. De sterfte aan runderpest bereikte aldus meestal een piek in het late najaar en de vroege winter. Voor de boeren was dat een geluk bij een ongeluk. In de stalperiode werd nauwelijks gemolken, zodat de boeren op de korte termijn weinig productieverlies leden. In principe was het dan mogelijk door de aankoop van volwassen koeien op de veemarkten in het voorjaar snel weer productie te draaien. Het verklaart waarom in de lente de veehandel vaak weer werd toegestaan.

Handelsbeperkingen

De handelsbeperkingen die werden opgelegd tijdens de runderpest waren omvangrijk. Zo werd de import van runderen, zuivel, huiden, vlees, mest, wol en andere dierlijke producten stilgelegd, werden veemarkten opgeschort en kwam er een verbod op publieke veeveilingen en op loterijen waarbij (rund)vee kon worden gewonnen. In Friesland moesten boerderijen of stallen waar de ziekte was uitgebroken herkenbaar zijn aan een zwarte lap bij het hek of de staldeur. Zulke maatregelen waren niet nieuw. Eerder werden ze reeds getroffen bij een (dreigende) uitbraak van builenpest onder de mensen, nadat proefondervindelijk was vastgesteld dat ziekten 'contagieus' of 'aanklevend' konden zijn. Bij de afwezigheid van een centraal gezag in de Nederlandse Republiek van die tijd, werden de handelsverboden primair afgekondigd op stedelijk of gewestelijk niveau, zoals in Utrecht in juli 1713. Ieder bestuur reageerde op de (ver-

PUBLICATIE

Tegens het Inbrengen van

SIEKE-BEESTEN,

En Verkopen van

Ondeugend VLEES.

Gearresteert binnen Utrecht den 10. en Gepubliceert den 12. July 1713.

TOT UTRECHT,

Gedrukt by JACOB van POOLSUM, Stads Drukker, tegen over 't Stadhuys, 1713.

MET PRIVILEGIE.

meende) noodzaak in het eigen district. Van onderlinge afstemming was nauwelijks of geen sprake. Dat leidde vooral in Holland tot problemen, omdat de boeren daar gewend waren aan de invoer van vee uit andere gebieden. Ze werden dus extra getroffen wanneer een naburig gewest een doorvoer- of uitvoerverbod van rundvee afkondigde. Er moest dan op gewestelijk niveau overlegd worden, waarbij de Staten Generaal, het gezamenlijk overlegorgaan van de gewesten, soms bemiddelde.

Gezien de grote maatschappelijke belangen waren handelsverboden moeilijk lang vol te houden. De zuivelboeren wilden koeien kopen om hun veestapel aan te vullen. De veefokkers wilden hun (jong)vee kwijt. De vetweiders hadden ossen nodig om aan inkomsten te geraken. De veehandelaren wilden graag vee verkopen. De leerlooiers en schoenmakers hadden runderhuiden nodig. De tabakstelers op de zandgronden hadden rundermest nodig om hun akkers te bemesten. De consumenten wilden melk, kaas en rundvlees. De blekers hadden karnemelk nodig. De schippers liepen vrachten mis. De belastingpachters zagen hun inkomsten wegvallen, net als de verschillende overheden.

De oplossing van het handelsprobleem werd gevonden in het toestaan van 'gecontroleerde' invoer. Daartoe werd al tijdens de eerste epizoötie een systeem met attestaties of certificaten ingevoerd.[9] In zo'n akte, vaak niet meer dan een eenvoudig handgeschreven briefje, werden de fysieke kenmerken van het vervoerde rund beschreven en verklaarden de ondertekenaars dat het dier gezond was en uit een gezonde stal of dorp kwam. Aanvullend werden de dieren ook wel gebrandmerkt op de bil of op de horens om hun herkenbaarheid te vergroten.

Het uitgeven, innemen en controleren van deze akten vereiste een aanmerkelijke uitbreiding van het overheidsapparaat. Er waren keurmeesters nodig om zieke dieren van gezonde te scheiden en toe te zien op de kwaliteit van het slachtvee. Niet altijd konden zij worden gevonden omdat keurmeesters zich binnen een dorp onpopulair maakten door de boeren voor de voeten te lopen. Op het functioneren van de keurmeesters en op de naleving van de maatregelen op het platteland werd toezicht gehouden door de plaatselijke schout (scholtis), drossaard, baljuw of ambtman, die zelf ook weer van hogerhand gecontroleerd werden. Voor hun extra moeite kregen ze vaak een korting op hun belastingsom.

Om het toezicht op de veetransporten te vereenvoudigen, werd de bewegingsvrijheid van de veevervoerders soms beperkt. De stad Utrecht liet bijvoorbeeld al vroeg alleen dieren toe via twee van de vier stadspoorten, alwaar stadsfunctionarissen de certificaten controleerden. In 1773 bepaalden Gedeputeerde Staten van Utrecht de exacte locaties aan de rivier de Eem waar de over de Zuiderzee vervoerde dieren aan land mochten komen. Binnen het gewest werden bepaalde wegen aangewezen waarover het vee vervoerd moest worden.

Herstel en aanpassing

Voor de veehouders was de runderpest een ingrijpende gebeurtenis. Uit Utrechtse gegevens blijkt dat 20 à 25 procent van de getroffen boeren al het

volwassen vee verloor. Dat betekende een enorm kapitaalverlies, maar bovendien dat er geen inkomsten waren uit de verkoop van zuivel, vlees, mest of huiden. De schade was het grootst wanneer de ziekte toesloeg in het voorjaar of de zomer, wanneer de koeien kalfden en de melkgift het hoogst was. Pas als de veestapel weer was aangevuld, kon de productie weer op peil worden gebracht. Het herstel van de veestapel gebeurde vaak verbazend snel.[10] Aangezien de geboorte van jongvee daarin een belangrijke rol kon spelen, verbood de overheid het slachten van koekalveren.

De import van rundvee kon pas weer op gang komen nadat de handel was vrijgegeven. De dieren kwamen overal vandaan. Vanaf de zandgronden in het oosten, waar de runderpest veel minder doordrong, werden de zogenaamde zandkoetjes aangevoerd. Ook de door importheffingen na 1725 vrijwel ingestorte invoer van slachtossen uit Denemarken en Noord-Duitsland leefde weer op. Handelaren uit Munsterland en andere delen van Duitsland, en uit Schotland en zelfs uit Hongarije boden vee aan, met alle risico's van een herintroductie van de besmetting.

Behalve door het snelle herstel van de veestapel wisten de boeren de crisis door te komen door aanpassing van hun bedrijfsvoering. Boer Jacob Koorn uit het Noord-Hollandse Aartswoude was in de jaren dertig vanwege de prijsontwikkelingen overgestapt van kaasbereiding op kalvermesterij, maar na de uitbraak van de runderpest werd hij weer kaasboer omdat het hem meer geld opleverde.[11] Een andere mogelijkheid was de tijdelijke overstap van veehouderij naar akkerbouw op gemengd bedrijf. Tijdens de eerste epizoötie werden in Holland duizenden hectaren weiland in kleinere percelen 'gescheurd' en omgezet in akkerland. Andere bedrijfsstrategieën voorzagen in het gebruik van grasland als hooiland, waarna het hooi werd geëxporteerd, of het weiden van schapen in plaats van runderen. Andere boeren ontwikkelden of intensiveerden nevenactiviteiten buiten het boerenbedrijf, bijvoorbeeld door (meer) turf te graven.

Boerenverdriet?

Niet alle boeren konden op eigen kracht de problemen te boven komen. Veel was afhankelijk van de mate waarin de boer was getroffen, wat zijn financiële reserves waren en of hij aan krediet kon komen. Voor eigenerfde boeren kan dat laatste makkelijker zijn geweest dan voor pachters omdat ze hun onroerend goed als onderpand hadden. In de Utrechtse zuiveldistricten was echter vijf op zes boeren pachter. Dat betekende dat hij bij problemen met de pachtbetaling moest onderhandelen met de grondeigenaar. In de archieven zijn daarvan talloze voorbeelden te vinden. Het blijkt dat de grote particuliere en institutionele grondeigenaren (in Utrecht) doorgaans coulant waren. Ze prefereerden een schuldregeling met de pachter boven een faillissement. Dikwijls kwam het tot een vorm van schuldsanering, waarbij de pachter zijn vee en huisraad afstond in ruil voor een kwijtschelding van zijn schulden. Meestal werd hieraan een voortzetting van de bestaande pachtverhouding gekoppeld. Van een echt faillissement was relatief weinig sprake.

Daar waar de particuliere verpachters zich soepel betoonden, bleef de overheid niet achter. Om de getroffen boeren tegemoet te komen werden belastingfaciliteiten gecreëerd. De Staten van Utrecht waren echter niet van plan om iedere veehouder te helpen. Zij gingen er vanuit dat veel boeren dankzij de hoge prijzen van zuivel en vlees ook profiteerden van de crisis. De Staten besloten daarom alleen veehouders financieel tegemoet te komen die meer dan de helft van hun vee hadden verloren. De andere boeren werden geacht voldoende gecompenseerd te zijn door de hoge prijzen.

De Staten van Utrecht waren niet de enigen die oordeelden dat de boeren niet alleen maar schade hadden van de veecrisis. Tijdens de derde epizoötie waren er lieden die meenden dat de boeren eigenlijk alleen maar profiteerden van de crises en dat de stedelingen de echte slachtoffers waren vanwege de hoge prijzen. Feit is dat in de tweede helft van de achttiende eeuw veel landbouwgrond van eigenaar wisselde en dat het vooral de boeren waren die grond kochten. Vrijwel overal in Nederland nam het boerengrondbezit toe. Het lijkt er dus op dat het niet zozeer de boerenstand in zijn geheel slachtoffer werd van de runderpest. Naast het (nood)lot dat sommige boeren extra zwaar trof, stond het fortuin van andere veehouders die relatief weinig dieren verloren en zo konden profiteren van de runderpest.

Gif in de atmosfeer

Niet alleen de handel werd gereglementeerd. Ook kwamen er voorschriften voor de omgang met dode dieren en hun kadavers. Tijdens de eerste epizoötie gooiden veehouders de kadavers gewoon in het water. Dat kon de Zuiderzee zijn, een rivier als de Vecht of gewoon de dichtstbijzijnde sloot. De overheden verboden deze praktijk al snel. De stank werd ondraaglijk en zou tot ziekten kunnen leiden. In die tijd geloofde men dat ziekten veroorzaakt konden worden door een vergiftiging van de atmosfeer, bijvoorbeeld door stinkende dampen uit putten, poelen en moerassen. Deze 'miasma' kon ook het gevolg zijn van kosmische invloeden, een reden waarom zichtbare meteoren of kometen als onheilspellende voortekeningen werden gezien. Bij het uitbreken van de runderpest in 1744 werd een verband gelegd met een eerdere muizenplaag: de dode muizen onder de grond zouden het gras hebben vergiftigd. Andere 'kenners' wezen met de beschuldigende vinger naar giftige vliegjes, wespen, spinnen, schimmels en pluimzaden als veroorza-

kers van het leed.

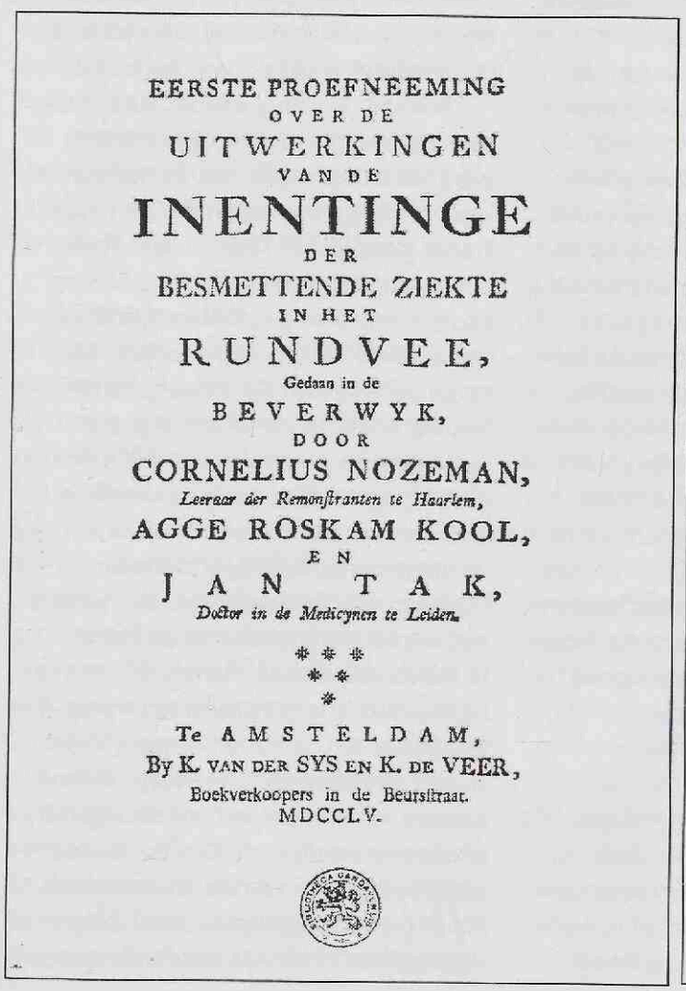
Een van de maatregelen die men vanouds tegen miasma nam, was het zuiveren van de lucht door het verbranden van allerlei kruiden of door het dragen van odeurtjes onder de kleding. In het geval van de runderpest werd voorgeschreven de stallen waar runderen waren gestorven te beroken met jeneverbessen, azijn en andere waren. Later werd daar ook chloorgas voor gebruikt.

De kadavers van de dode runderen moesten, in plaats van in het water gesmeten, voortaan begraven worden. Dat diende te gebeuren op een diepte die per gewest varieerde van drie tot zeven voet. Omdat aanvankelijk was voorgeschreven dat de dieren met huid en haar begraven moesten worden, klaagden schoenmakers en leerlooiers over een dreigend gebrek aan huiden voor de leerbereiding. Daarop mochten de dode dieren gevild worden. De huiden moesten echter eerst een tijd onder een laag (ongebluste) kalk hebben gelegen alvorens gebruikt te worden. In Friesland werd zelfs weer toegestaan het vet van de gestorven dieren voor de menselijke consumptie te gebruiken.

Gods slaande hand

Was de veepest een straf van God? Over deze vraag verschilden predikanten, theologen en andere denkers van mening. De gewestelijke overheden riepen regelmatig op tot het houden van vast- en gebedsdagen in de gereformeerde kerken. In de katholieke gebieden werden processies gehouden in de hoop het kwaad te verdrijven. Voor veel boeren was er geen twijfel mogelijk. Ze zagen de ziekte als een straf van God die gelaten moest worden ondergaan, zoals Job deed in het bijbelverhaal. Sommige veehouders stonden ronduit vijandig tegenover de overheidsmaatregelen, die zich immers tegen Gods slaande hand richtten. Ondanks hun religieuze bedenkingen namen veel boeren hun toevlucht tot de middeltjes die kruidenmeesters, hoefsmeden (de 'veterinairen' van die tijd), oplichters en anderen voorschreven. De kranten stonden vol met advertenties voor wondermiddelen. Boer Kampman legde een dagreis af om van Oud Loosdrecht in Asperen te komen, waar een gevierde 'doctor' hem zo'n wonderolie verkocht. Het kostte 36 gulden, een goed maandloon. Zijn dorpsgenoot Jacob Pos verklaarde niet in die onzin te geloven en meende dat men zich nooit tegen Gods slaande hand moest verzetten. Toch probeerde ook hij voor de zekerheid de drank uit op zijn vee.

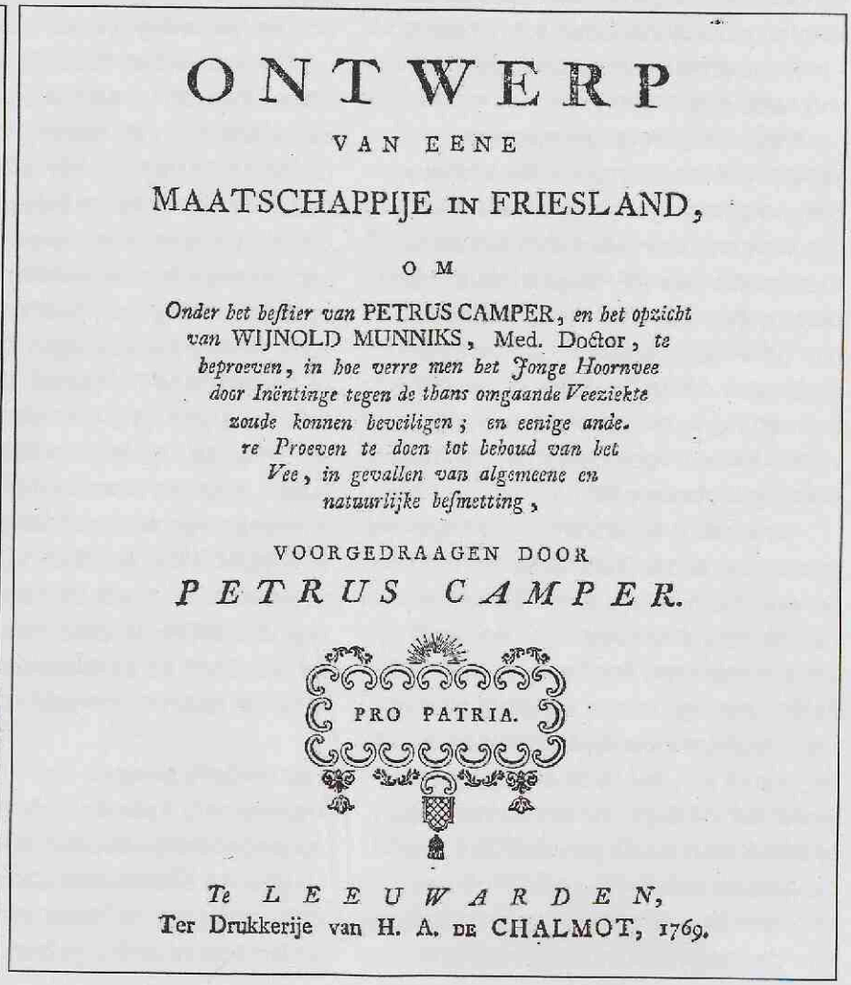
Een hele reeks kruiden en andere middelen werd ter genezing aangepre-

EERSTE PROEFNEEMING
OVER DE
UITWERKINGEN
VAN DE
INENTINGE
DER
BESMETTENDE ZIEKTE
IN HET
RUNDVEE,
Gedaan in de
BEVERWYK,
DOOR
CORNELIUS NOZEMAN,
Leeraar der Remonſtranten te Haarlem,
AGGE ROSKAM KOOL,
EN
JAN TAK,
Doctor in de Medicynen te Leiden.

* * *
* *
*

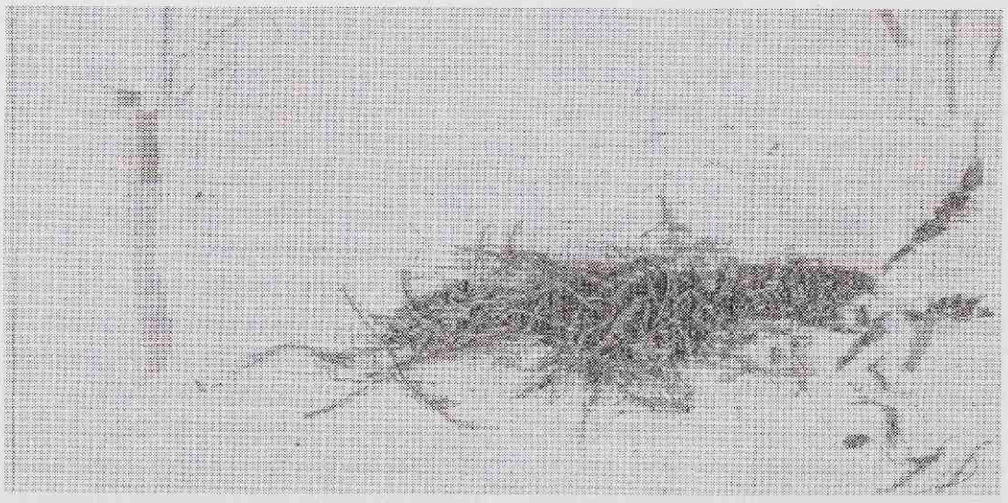
Te AMSTELDAM,
By K. VAN DER SYS EN K. DE VEER,
Boekverkoopers in de Beursſtraat.
MDCCLV.

ONTWERP
VAN EENE
MAATSCHAPPIJE IN FRIESLAND,
OM
Onder het beſtier van PETRUS CAMPER, *en het opzicht van* WIJNOLD MUNNIKS, Med. Doctor, *te beproeven, in hoe verre men het Jonge Hoornvee door Inëntinge tegen de thans omgaande Veeziekte zoude konnen beveiligen; en eenige andere Proeven te doen tot behoud van het Vee, in gevallen van algemeene en natuurlijke beſmetting,*
VOORGEDRAAGEN DOOR
PETRUS CAMPER.

PRO PATRIA.

Te LEEUWARDEN,
Ter Drukkerije van H. A. DE CHALMOT, 1769.

Spaans vuurkruid (wellicht bosanemoon of wrangwortel, Helleborus viridis), een archiefvondst in het Utrechts Archief.

zen, niet alleen door kruidenmeesters maar ook door de geleerden van die tijd: kamille, kamfer, vlierbessensiroop, salie, de toppen van aalbesbomen, wilde laurier, anijs, gember, duivelsdrek, raapolie, Spaanse zeep, 'Ebson zout' uit Engeland, (Spaans) vuurkruid. De Groningse hoogleraar Petrus Camper prees het gebruik van kina aan, waarvan de heilzame werking bij malaria inmiddels was ontdekt. Kina was echter een duur product dat van verre moest komen.

Meer hoop bood de inoculatie. Vanuit Azië was Europa in de 18e eeuw bekend geraakt met de techniek van het inenten. Deze werd voor het eerst toegepast bij de mensenpokken en variolatie genoemd. Hoewel de methode niet geheel onsuccesvol bleek, was die omstreden omdat er uit de opzettelijke besmetting soms complete epidemieën voortkwamen. Toch nam men het idee over bij de runderpest.

Na eerdere experimenten in Engeland startte een eerste Nederlandse proef in Beverwijk. Volgens de in 1755 gepubliceerde resultaten waren 16 van de 17 dieren gestorven. Toch ging men elders in het land verder met experimenteren. De Groningse boer Geert Reinders speelde daarbij een hoofdrol. Hij had geobserveerd dat kalveren van gebeterde koeien tijdelijke immuniteit genoten. Door ze op gezette tijden vlak vóór en na het aflopen van de immune fase in te enten, kon de immuniteit verlengd worden. Na zijn publicatie in 1776 kreeg deze aanpak vooral navolging in het noorden van het land, waar duizenden kalveren werden ingeënt. Ook in Utrecht gingen boeren aan de slag, wat de ongerustheid van hun buren opwekte. De Staten van Utrecht stelden daarom voorwaarden aan de inentingen. Ze mochten alleen plaatsvinden tijdens de winterse stalperiode en in overleg met de buren.

De hoogleraren medicijnen van de universiteit van Utrecht experimenteerden eveneens met inenting. In 1769 deden ze verslag van hun proefnemingen.[12] Er waren tien runderparen samengesteld die ieder drie weken lang op een verschillende manier werden voorbereid op een inenting: een paar kreeg veel zout, andere paren kregen dagelijks één- of tweemaal een aftreksel van kamille, salie, kina of wijnruit. Verder kregen de dieren stro te eten en werden hun stallen dagelijks berookt met azijn en jeneverbessen. Na het toedienen van de smetstof bleken alle dieren gewoon ziek te worden. De conclusie van het rapport was dat het voorkomen van contact tussen gezonde en zieke dieren de beste remedie tegen runderpest was.

Een andere aanpak

Hoewel de schade door de runderpest op lange termijn beperkt bleef, was de langdurige aanwezigheid van de ziekte onbevredigend. Te meer, daar in het buitenland succes werd geboekt met een geheel andere aanpak van de ziekte.[13] Toen in 1714 in Engeland runderpest uitbrak, werden alle besmette dieren gedood, en de mensen en dieren die met zieke dieren in contact waren geweest in quarantaine gebracht. Met vergoedingen werden de boeren gepaaid om mee te werken. Binnen zes maanden was de ziekte verdwenen. Volgens hetzelfde stramien werden in Engeland de lokale uitbraken in 1769, 1774 en 1781 succesvol bestreden. Telkens werd zowel het zieke vee als de dieren die ermee in contact waren geweest gedood. Dat laatste vee werd opgekocht, zodat sprake was van volledige compensatie voor de boeren. Een vergelijkbaar krachtdadige aanpak vond in delen van Duitsland en Frankrijk plaats, en werd tijdens de derde epizoötie in de Zuidelijke (destijds Oostenrijkse) Nederlanden toegepast.

Hoewel de strikte aanpak niet onder alle omstandigheden succesvol was[14], werd deze uiteindelijk ook in Nederland ingevoerd. Dat was pas mogelijk nadat Franse troepen in 1795 het land hadden bezet, het oude politieke systeem op de schop was gegaan en Nederland een eenheidsstaat was geworden. Met op de achtergrond de dreiging van een nieuwe epizoötie na lokale uitbraken in Gelderland en op Walcheren (1796-1799) ging het toenmalige parlement akkoord met een wetsvoorstel van de eerdergenoemde Geert Reinders. Voortaan was inenten verboden, werd het verplicht uitbraken van de ziekte te melden bij de autoriteiten, konden bestuurders onafhankelijke keurmeesters aanstellen, werd het betreden van stallen en weilanden aan regels onderworpen, en kon besmet vee onteigend en afgemaakt worden. Om de veehouders tegemoet te komen, kwam er een *Fonds tot voorkoming en afwending der Runderpest* (1799). Uit dat fonds konden

gedupeerde boeren schadeloos worden gesteld. Het Veefonds werd gefinancierd uit een jaarlijkse heffing op al het rundvee ouder dan 3 maanden. Uiteindelijk heeft dit fonds tot 1849 bestaan.

Eind 1813 werden de nieuwe regels voor het eerst en met succes toegepast. In Utrecht was runderpest uitgebroken nadat Pruisische troepen besmet vee hadden meegebracht. Dankzij het resolute optreden van de lokale en provinciale autoriteiten kon een nationale epizoötie worden voorkomen. Politie en militairen sloten het besmette gebied hermetisch af van de buitenwereld, waarna in de besmette stallen al het vee werd gedood. Uiteindelijk stierven 50 dieren aan de ziekte en werden er 300 afgemaakt.[15]

Behalve voor een andere aanpak van de runderpest waren de geesten in Nederland ook langzaam rijp gemaakt voor het idee van een opleiding voor veterinairen. Na tientallen jaren van plannenmakerij werd deze in 1821 in Utrecht geopend. Hoewel de opleiding lange tijd weinig voorstelde, was er nu voor het eerst een kenniscentrum waarvan de expertise kon worden ingeroepen als de tijden daarom zouden vragen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1865.

De laatste ronde[16]

In het midden van de negentiende eeuw exporteerde Nederland veel levend slachtvee naar Engeland. In dat land brak in 1865 runderpest uit na importen uit Rusland. Engeland liet daarom geen geïmporteerd vee meer toe en stuurde Nederlands vee terug. Een koppel van 23 teruggestuurde dieren was echter besmet geraakt en nam de ziekte mee naar Nederland. In juli werden de eerste ziektegevallen opgemerkt in het Zuid-Hollandse dorp Kethel. Omdat het nieuws dat runderpest ('rundertyfus') was uitgebroken met ongeloof werd ontvangen, stuurde men medewerkers van de Rijksveeartsenijschool om polshoogte te nemen. Eind augustus bevestigde hun diagnose de eerdere berichten: het ging om runderpest.

Nadat de ziekte zich al snel naar de dorpen rond Kethel had verspreid, werden de eerste maatregelen genomen. Enkele stallen werden onteigend en het vee gedood, er werden wat veemarkten gesloten en veetransporten verboden. Een militair cordon moest erop toezien dat de ziekte zich niet verder zou verspreiden. Dat gebeurde echter wel, vooral in het najaar toen het vee de stallen opzocht. Vanuit Zuid-Holland werden de aangrenzende provincies Utrecht en Noord-Holland bereikt en ook daarbuiten deden zich de eerste gevallen voor.

Minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken wenste als rechtgeaard liberaal geen nadrukkelijk optreden van de rijksoverheid. Zijn filosofie van de liberale nachtwakersstaat was grotendeels vastgelegd in de Grondwet van 1848 en de Gemeentewet van 1851. Het betekende dat de lagere overheden hun verantwoordelijkheid maar moesten nemen en zien op welke wijze ze de bestaande regels zouden toepassen. Het advies van veterinaire commissies, om binnen de besmette streek alle zieke en verdachte dieren af te maken en de rundermarkten in Nederland te verbieden, werd terzijde geschoven. De regering ging niet verder dan een aanbeveling aan de lagere overheden om zieke dieren te doden. De meeste plaatselijke bestuurders waren echter zeer terughoudend in hun optreden. Veel dorpswethouders waren van boerenhuize en identificeerden zich vooral met de belangen van de lokale veehouders. Het ontbrak hen bovendien aan machtsmiddelen om in te grijpen bij ongewenste praktijken. De regels werden derhalve uiterst soepel gehanteerd en er werd op veel plaatsen openlijk in ziek vee gehandeld.

Ontevreden met de gang van zaken zette de Tweede Kamer de regering onder druk om nadere maatregelen te nemen. Nu werd het besmette gebied van de buitenwereld afgesloten door een zogeheten lijn van afsluiting, waarover geen vee mocht worden verhandeld. De bedoeling was de ziekte binnen het afgesloten gebied te houden en te voorkomen dat het hele land besmet zou raken. Politie en militairen moesten de lijn bewaken. Omdat hun aantal veel te gering was, werkte het plan niet. Op grote schaal werden de voorschriften ontdoken, waardoor de ziekte zich bleef verspreiden en de demarcatielijn steeds verder moest worden opgeschoven.

Er was een machtswisseling nodig om tot een krachtdadiger optreden te komen. In 1866 verdween het liberale kabinet en trad een conservatieve regering aan. Deze achtte de runderpest een zaak van nationaal belang en nam in 1867 een reeks nieuwe maatregelen. Onder andere werden districtsveeartsen aangesteld om toezicht te houden op de wijze waarop de lokale bestuurders de runderpest aanpakten. Van doorslaggevend belang was de uitbreiding van de militaire inzet om het verzet tegen de maatregelen te breken. Zo weigerden veel boeren in Zuid-Holland en Utrecht iedere medewerking op religieuze gronden. Het leidde tot enkele gewelddadige incidenten, waarbij doden vielen. In Benschop werd bijvoorbeeld een wethouder in de struiken doodgeschoten.

Uiteindelijk begon men op advies van een staatscommissie op 23 april 1867 met het systematisch afmaken van ziek en verdacht vee binnen het afgesloten gebied, dat nu steeds kleiner werd. De boeren kregen de volle waarde vergoed van gezonde en verdachte dieren die werden afgemaakt en twee derden van de waarde van zieke dieren. Deze aanpak bleek zo succesvol dat de ziekte in december uit Nederland verdwenen was. Ondanks uitbraken in de daaropvolgende jaren in Duitsland en Frankrijk kwam de ziekte ook niet meer terug.

In totaal stierven in de jaren 1865-1867 115.000 dieren op een veestapel van circa 1,4 miljoen stuks bij het begin van de epizoötie. De sterfte was veel geringer dan tijdens de achttiende-

eeuwse epizoötieën. Voor een deel is dat het gevolg van de geringere duur van de laatste epizoötie. Bovendien is de ziekte in de jaren 1865-1867 voor een belangrijk deel beperkt gebleven tot de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. De andere provincies werden in veel mindere mate getroffen. Het leidt tot de conclusie dat de maatregelen, hoe halfslachtig ze lange tijd ook werden uitgevoerd, effect hebben gehad.

Een belangrijk gevolg van de laatste uitbraak van runderpest was dat de inzet van districtsveeartsen in 1867 de opmaat vormde voor de instelling van het veeartsenijkundig staatstoezicht in Nederland, dat in 1870 definitief bij wet werd ingevoerd.[17] Daardoor ontstond eindelijk een organisatorisch kader dat adequaat zou kunnen handelen bij het uitbreken van een nieuwe epizoötie. Het was een vergelijkbare ontwikkeling als in de organisatie van de menselijke gezondheidszorg plaatsvond.[18]

Conclusie

In de ruim anderhalve eeuw tussen 1713 en 1867 werd Nederland viermaal getroffen door een grote uitbraak van runderpest, met tussen door kleine lokale uitbraken. De ziekte verspreidde zich via de handel, waarbij de veemarkten een grote rol speelden, en in het kielzog van legers.

De epizoötie van 1744 was de heftigste en leidde tot de dood van circa een miljoen dieren verspreid over een periode van twintig jaar. Hoewel de ellende voor de veehouders aanvankelijk niet te overzien leek, konden de meeste gewoon hun bedrijf voortzetten. Het aantal faillissementen bleef beperkt, mede omdat de boeren vindingrijke ondernemers waren. De overheid stuitte bij haar pogingen de ziekte te bestrijden op grote problemen. Er waren religieuze en politiek-ideologische bezwaren tegen een al te rigoureus overheidsoptreden. Daarnaast was er altijd het eigenbelang van individuen. Voor het overwinnen van de maatschappelijke weerstanden waren politieke moed en machtsmiddelen nodig. Toen die in de loop van 1866-1867 in voldoende mate werden ingezet, bleek het mogelijk de ziekte te overwinnen.

Noten

1. L. Hussel, *Die Rinderpest* (Leipzig 1960) 6 en 10. Vermeldingen van (mogelijke) runderpest in Europa vóór 1700 worden gegeven in C.A. Spinage, *Cattle plague. A history* (New York 2003).
2. R. Rommes, '"Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeijen". Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2001, 87-135.
3. Het voert te ver om in deze korte bijdrage alle geraadpleegde werken te noemen. Om toch een idee te geven: J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel 1992); J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland* (1755-1810) (Zwolle 1992); J. Faber, 'De veepest in Nederland in de achttiende eeuw', *Spiegel Historiael* I (1966), 67-74; W. Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999); I.J.R. Visser, 'De georganiseerde dierziektenbestrijding in de 18e, 19e en begin 20ste eeuw in Nederland', *Argos. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap* 14 (1996), 135-142. Verouderd en soms onbetrouwbaar, maar nog steeds nuttig zijn: F.C. Hekmeyer, *Korte geschiedenis en literatuur der runderpest* (Amersfoort 1845); W.C.H. Staring, *De runderpest* (Amsterdam 1867); G.J. Hengeveld, *Het rundvee, zijne verschillende soorten, rassen en veredeling* 2 delen (Haarlem 1865/1870). Bruikbare regionaal-historische studies zijn o.a.: J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987); J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen 1972); A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972); P. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998). Een andere belangrijke bron vormen de verschillende gewestelijke plakkaatboeken, waarin de overheidsmaatregelen zijn samengebracht.
4. Zie voor de runderpest in Friesland in de 18e eeuw: Faber, *Drie eeuwen Friesland*; J.J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw* (Leeuwarden 1952); J. de Vries, 'De bestrijding van de runderpest in Friesland gedurende de 18e eeuw', *Argos. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap* 10 (1994) 315-323.
5. Zie voor deze dorpen: C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973); D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).
6. Het afgelegen westen van Zeeuws Vlaanderen bleef echter geheel ziektevrij; P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000) 154.
7. V.d. Woude, *Noorderkwartier* 586-587.
8. Noordam, *Leven in Maasland* 51. Mogelijk betrof het een andere veeziekte.
9. Een dergelijk systeem werd reeds gehanteerd door de (gereformeerde) kerken, die attestaties van goed gedrag verstrekten aan vertrekkende lidmaten. Ook bij de armenzorg werd met verklaringen ('acten van indemniteit') de migratie van potentieel armlastige mensen gecontroleerd.
10. Zie bijvoorbeeld A.G. van der Steur, 'Een Warmondse boerenboekhouding uit de tijd van de veepest (1742-1749)', *Leids Jaarboekje* 1970, 161-187.
11. K. van der Wiel, J. Zijlstra, *Paradijs der runderen. Geschiedenis van de rundveeverbetering in Noord-Holland* (Wormerveer, z.j.), 24-25.
12. Het Utrechts Archief, Bibliotheek nr XXXIX D 12.
13. J. Broad, 'Cattle plague in eighteenth-century England', *Agricultural History Review* 31 (1983), 104-115; R. de Herdt, *Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveepest 1769-1785* (Gent 1970) en Idem, 'De eradicatie van runderpest in Vlaanderen (1769-1785); regeringsmaatregelen en oppositie ertegen', *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 67 (1998), 199-208.
14. Een lokale uitbraak in Essex in februari 1745 kon niet effectief worden bestreden omdat de regering de handen vol had aan een grote opstand. De besmetting verspreidde zich snel en ieder vertrouwen in een effectieve aanpak door de overheid verdween. Er ontstonden allerlei praktijken van ontduiking omdat iedereen zijn eigen broodwinning probeerde zeker te stellen. Uiteindelijk duurde het dertien jaar voor de runderpest verdwenen was uit het Verenigd Koninkrijk; zie Broad, Cattle plague.
15. P.D. 't Hart, 'Pestis bovina in Utrecht 1813-1814', *Maandblad Oud-Utrecht* 1973, 2-6.
16. C. Offringa, *Van Gildestein tot Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* deel 1 (Utrecht 1971); W.C.H. Staring, *De runderpest* (Amsterdam 1867); R. v.d. Wal, 'Een zaak van nationaal belang. Maatregelen tegen de veeziekte in 1865-1867', *Spiegel Historiael* XXXII (1997), 242-246, en Idem, *Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Utrecht 2002), m.n. 128-136.
17. Eerder waren al provinciale veeartsenijkundige diensten opgericht in Zeeland (1839), Drenthe (1865) en Noord-Brabant (1866).
18. Zie E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).

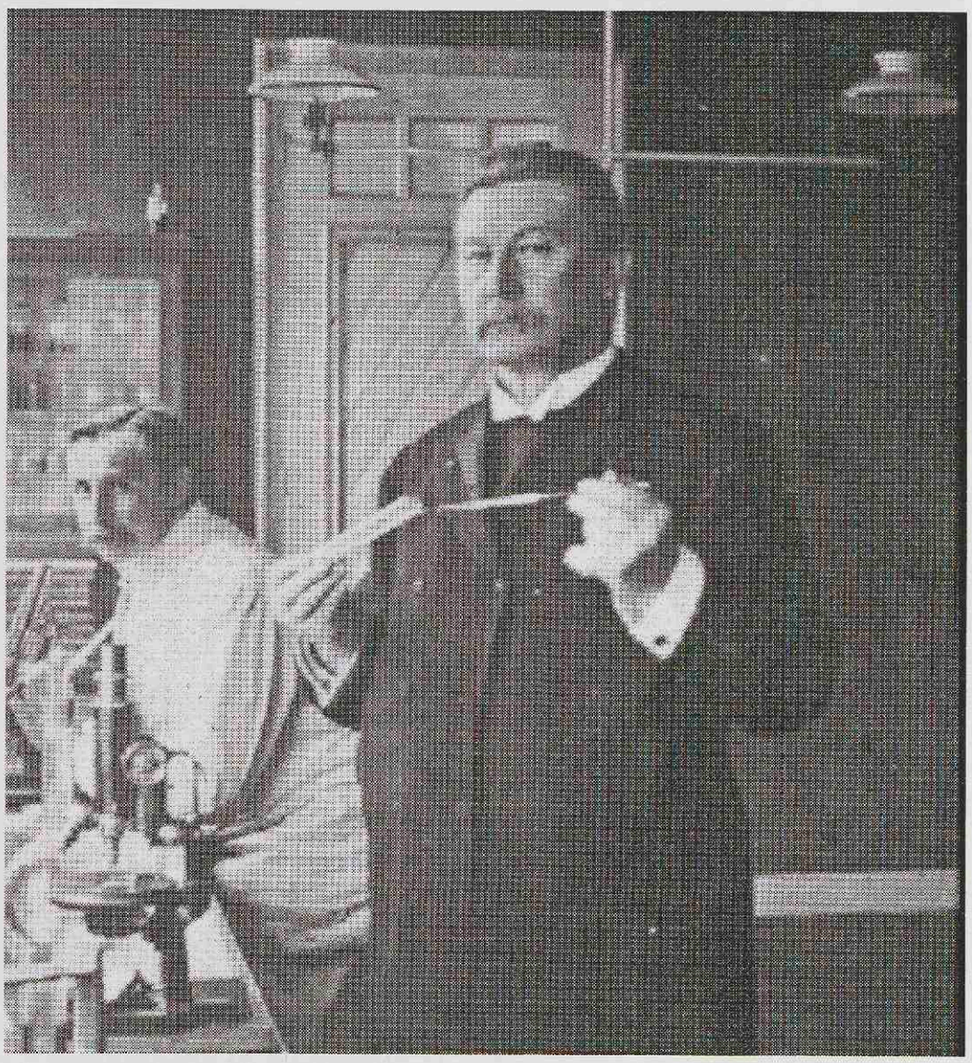
100 jaar Diergeneeskundig Onderzoek

Paul van Olm, Harry Dentinger en Fred van Welie[1]

Honderd jaar geleden, in 1904, werd in Rotterdam de Rijksseruminrichting (RSI) geopend waar ten dienste van de Nederlandse veehouderij diergeneeskundig onderzoek en in het bijzonder de productie van sera en entstoffen van start ging. Directeur werd de befaamde bacterioloog Prof. dr J. Poels. Van 1904 tot 1931 was het instituut in enige panden aan de Vinkendwarsstraat te Rotterdam gevestigd.
In 1929, 75 jaar geleden, werd het Staatsveeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut (SVOI) opgericht dat speciaal de Mond- en klauwzeerbestrijding ten doel kreeg. Dr H.S. Frenkel werd directeur. Het SVOI werd aanvankelijk ook in Rotterdam gehuisvest op het terrein van de RSI aan de Prof. Poelslaan, maar verhuisde in 1939 naar Amsterdam, een plek middenin de stad (marinecomplex op Kattenburg), waar ver van voor MKZ-gevoelige dieren onderzoek naar MKZ en vaccinontwikkeling en –productie ter hand genomen konden worden.
In 1959 werden beide instituten verenigd in het Centraal Diergeneeskundig Instituut (CDI).
De Amsterdamse vestiging verhuisde in 1972 naar de Houtribweg in Lelystad; in 1982 volgde de Rotterdamse vestiging en werd het gebouw aan de Edelhertweg in Lelystad in gebruik genomen. In 1994 fuseerde vier DLO-instituten (DLO=Dienst Landbouwkundig Onderzoek van het Ministerie van Landbouw), waaronder het CDI, tot ID-Lelystad, het Instituut voor Dierhouderij en Diergezondheid. Recent ontstonden hieruit twee aparte organisaties ID-Lelystad (contract research) als onderdeel van de Animal Sciences Group van Wageningen-UR en CIDC-Lelystad (Centraal Instituut voor Dierziekte Controle – t.b.v. de wettelijke en dienstverlenende taken van de dierziektebestrijding) binnen Wageningen UR.

Er wordt hard gewerkt aan een gedenkboek over de 100 jaar sinds de oprichting van de RSI.
Dit boek zal eind 2004 gepubliceerd worden. Dit omvangrijke werk, het product van jaren werk van de Stichting Project Historie RSI-SVOI-CDI-ID, omvat twee delen. Het eerste deel, geschreven door de historicus drs. Peter Verhoef, geeft in ruim 100 pagina's een historisch overzicht van het werk en de 'wapenfeiten' van dit voor Nederland zo unieke instituut. Deel 2 bestaat uit bijdragen van (oud)-medewerkers die meer vakinhoudelijk gericht zijn en in veel gevallen de geschiedenis van het instituutsonderzoek van een bepaalde dierziekte behandelen.

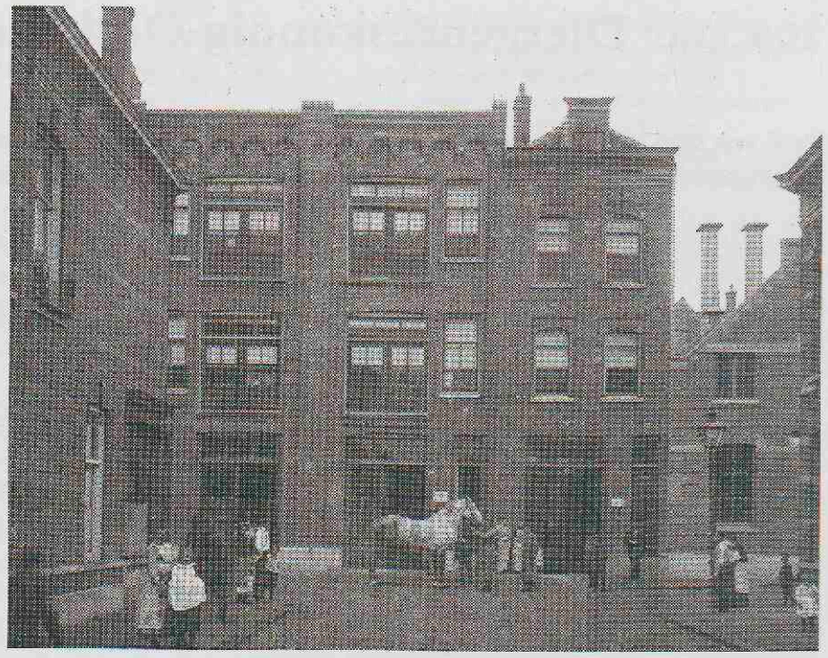
Om het oprichtingsjaar 1904 te gedenken is er eerder dit jaar een historische tentoonstelling van foto's en ander materiaal georganiseerd in het gebouw Edelhertweg te Lelystad. Een kleine collage hiervan drukken we in Argos af.

1. Drs. P.W van Olm; H. Dentinger, F.van Welie, ASG-WUR. Postbus 147, 8200 AC Lelystad

Foto pagina 41:
Portret van dr. Jan Poels (1851-1927), pionier van de veterinaire bacteriologie in Nederland en grondlegger en eerste directeur van de Rijksseruminrichting te Rotterdam (staand). Op de achtergrond dr. Louis F.D.E. Lourens (1875-1970), die Poels vanaf 1901 bij zijn onderzoek naar de varkensziekten assisteerde, en van 1904 tot 1923 adjunct-directeur van de RSI was en die Poels in 1923 als directeur opvolgde, welke functie hij tot december 1940 bekleedde. Foto omsytreeks 1904

De eerste accomodaties van de Rijksseruminrichting bevonden zich in de Vinkendwarsstraat in een zojuist gebouwde nieuwbouwwijk in het noorden van Rotterdam. Hier zou het instituut zijn hoofdvestiging houden totdat het in october 1931 de beschikking kreeg over een monumentaal nieuw gebouw in de polder Oud-Mathenesse, eveneens te Rotterdam

Lokaal voor de serumbereiding in het Rijksseruminstituut te Rotterdam (1929?).

Van bibliotheek tot internet – de documentaire informatievoorziening op het RSI, SVOI, CDI en ID 1904-2003

P. van Olm[1]

Het wetenschappelijke werk van het instituut maakte van het begin af aan bibliothecaire ondersteuning nodig. Hoewel de personele inzet hierbij meestal als sluitpost op de begroting kwam en er gedurende langere perioden geen geschoold bibliotheekpersoneel in de formatie was opgenomen werd er vanaf de eerste jaren een bibliotheek in stand gehouden en uitgebouwd. Zo kunnen we reeds in het eerste jaarverslag van de Rijksseruminrichting (RSI) lezen dat er:

> *"Reeds spoedig na den aanvang der werkzaamheden groote behoefte gevoeld werd aan werken op het gebied van de serumbereiding en de bacteriologie. Daarom werd de particuliere bibliotheek van den directeur ten behoeve der ambtenaren gedeeltelijk overgebracht naar de inrichting. De meest noodzakelijke tijdschriften en nieuwere boekwerken werden aangeschaft, zoodat de rijksseruminrichting thans eene bibliotheek heeft, die reeds aan de groote meerderheid der behoeften kan voldoen."*
>
> (Verslag van de werkzaamheden RSI 1904-1905, p. 129).

Personeel

In 1906 werd J. Boersma tot statisticus-bibliothecaris benoemd. Hij had tot taak statistische onderzoekingen, verzamelen van formulieren en het maken van tabellen en kaarten *(Jaarverslag RSI 1906,* p.11). Over bibliotheekwerkzaamheden wordt echter niet gesproken. In het *Jaarverslag RSI 1910* wordt J.H. Boersma alleen nog als landbouwkundige vermeld. Van 1911- 1921 is J.J. Schoenmaker, statisticus-bibliothecaris. In het *Jaarverslag 1923* komt de functie bibliothecaris niet meer voor in de personeelslijst.

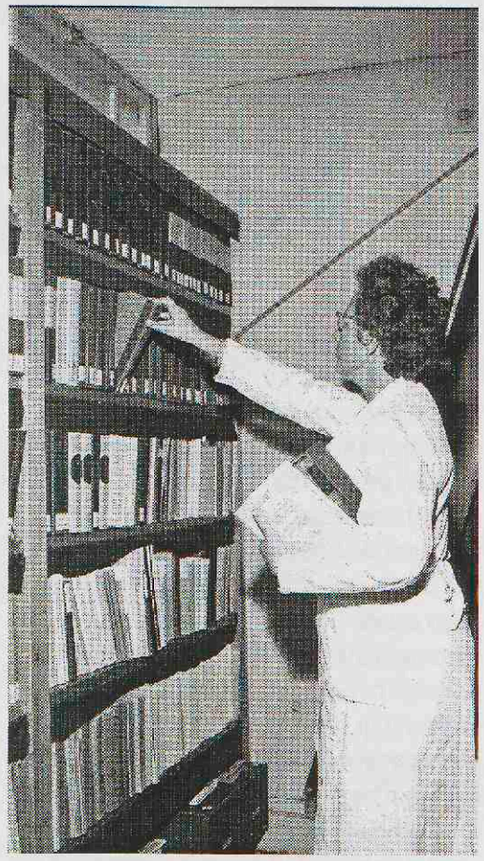
Mej. M.G. Kranenburg, geassisteerd door J. Duim en later door mw W.C. van Kruining, beheerde vanaf het begin van de jaren 1960 de Rotterdamse bibliotheek van het Centraal Diergeneeskundig Instituut (CDI). In 1982 werd P.W. van Olm voor de nieuwe vestiging in Lelystad als hoofd aangesteld (met mw W. van Kruining als assistent) vanaf 1994 geassisteerd door W.P.J. van der Burg en S. Langelaar. Met de oprichting van ID-Lelystad BV (1998/9) nam S. Langelaar de verantwoordelijkheid voor de bibliotheektaken over.

Ook het Staats Veeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut (SVOI) te Amsterdam bouwde vanaf de jaren 1930 –zij het op kleinere schaal– een bibliotheek op. De Amsterdamse bibliotheek verhuisde in 1972 naar het gebouw aan de Houtribweg (HRW) te Lelystad. Aanvankelijk was er geen bibliotheekbeheer, in ca 1972 werd J. Bongenaar als bibliothecaris aangesteld; na zijn vertrek nam Mw H. van Tol het beheer over. Deze bibliotheek had een afdeling buiten en binnen de afdeling *High Containment.* Dit maakte het beheer en de collectieopbouw niet eenvoudig. Met de benoeming van mw Van Tol tot hoofd archief in 1990 verdween het dagelijks bibliotheekbeheer op de HRW. De medewerkers van de vestiging Edelhertweg (EHW) namen dit part-time over.

Collecties

Beide bibliotheken zowel op de EHW als op de HRW waren tijdschriftenbibliotheken: de kern van de collectie bestond uit gebonden jaargangen van wetenschappelijke tijdschriften. Het aantal lopende tijdschriftabonnementen bedroeg in 1980 ca. tweehonderd. Het *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde* (in 1915 voortgezet als *Tijdschrift voor Diergeneeskunde)* was uiteraard compleet aanwezig vanaf de eerste jaargang (1863). De tijdschriftencollectie was van begin af aan omvangrijk en redelijk dekkend voor de verschillende vakgebieden. Voor WO II overheersten de Duitstalige tijdschriften, na WO II namen de Engelstalige wetenschappelijke tijdschriften de eerste plaats over.

De collectie bestond niet alleen uit primaire wetenschappelijke tijdschriften;

Mej. M.G. Kranenburg, tot aan de sluiting van de Rotterdamse vestiging in dienst als bibliothecaresse. De witte jas was kenmerkend voor de hoofdwerkers van het instituut (het hulppersoneel ging in het bruin en het stalpersoneel in het blauw)

1 Drs. Paul van Olm, oud-bibliothecaris CDI. Postbus 147. 8200 AC Lelystad

ook de secundaire waren, in de vorm van referaatbladen, goed vertegenwoordigd. De vooroorlogse *Zentralblätter* waren nagenoeg compleet aanwezig – een aanzienlijk aantal ging terug tot 1870/1880, dus tot voor de oprichting van het instituut. De engelstalige *Index Veterinarius* en *Veterinary Bulletin* waren ook vanaf de eerste volumes uit 1930, resp. 1933 beschikbaar evenals de nodige andere referaattijdschriften (o.a. *Helminthological Abstracts)* uit de stal van The Commonwealth Agriculture Bureaux. Daarnaast waren o.m. *Immunological Abstracts* en *Virological Abstracts* onmisbaar voor het verrichten van goed onderbouwd wetenschappelijk onderzoek in de periode voordat de computer zijn intrede deed en de verschuiving van gedrukte naar digitale media een feit werd. De staf kon via deze bronnen altijd op de hoogte zijn van de nieuwste wetenschappelijke publicaties ook al ontbrak het gerefereerde tijdschrift zelf in de eigen bibliotheek. Ook voor het retrospectief literatuuronderzoek hadden deze hun waarde.

De boekencollectie werd opgebouwd rond de verschillende vakdisciplines. Bij het aankoopbeleid speelde de wetenschappelijke staf altijd een belangrijke rol. In de centrale bibliotheek kwamen meestal niet de meest recente werken terecht: die bleven veelal "steken" op de afdelingen.

Ontsluiting op onderwerp

In Rotterdam werd de collectie tot op titelniveau van geselecteerde tijdschriftartikelen ontsloten met behulp van de Universele Decimale Classificatie (UDC). In de jaren '60 is men begonnen fiches op auteur en op onderwerp te maken die hun plaats kregen in een centraal kaartsysteem. Vanaf ongeveer 1975 werd de collectie in het geautomatiseerde bibliotheeksysteem van de Landbouwuniversiteit *Agralin* opgenomen. De eigen collectie en documentatiesystemen voor de verschillende afdelingen werden met behulp van het computerprogramma *Inmagic* ontsloten. Voor de beschikbaarstelling van literatuur die de eigen bibliotheek niet bezat waren de relaties met de bibliotheek van de Faculteit Diergeneeskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht belangrijker dan die met de Wageningse voorzieningen. Als de eigen bibliotheek een item niet had dan kon Utrecht het gevraagde in 9 van de 10 gevallen leveren.

Vanaf 1972 werden *Index Veterinarius/ Veterinary Bulletin* ook digitaal geproduceerd en langzaamaan kwamen alle referaattijdschriften on-line beschikbaar zodat men niet meer naar de gedrukte versie hoefde te grijpen. Dit proces verliep niet van de ene dag op de andere; het ging hand-in-hand met de ontwikkeling van steeds snellere computers met grotere opslagcapaciteit. Met de introductie van de internet-technologie in de jaren '90 kwam de documentaire informatie overal, ook buiten de bibliotheek en los van de gedrukte vorm op ieders werkplek beschikbaar.

Bij zijn aanstelling als bibliothecaris werd schrijver dezes in 1982 tevens als hoofd informatie van het CDI aangesteld omdat de directie de noodzaak inzag om "bij" te blijven op het gebied van de geautomatiseerde documentaire informatievoorziening. In de eerste jaren bestond de informatietaak erin te fungeren als intermediair tussen de wetenschappelijke staf en de internationale databases met literatuur- en onderzoekgegevens. Kennis van de gebezigde on-line zoektalen en thesauri was noodzakelijk; pas in de jaren '90 werden de systemen zo gebruikersvriendelijk dat iedereen met goed gevolg een zoekvraag kon stellen.

Het publiceren

Ondanks de moderne communicatietechnologie heeft het wetenschappelijk tijdschrift nog steeds zijn plaats als het podium van de wetenschap bij uitstek weten te handhaven.
In de afgelopen decennia werd het wetenschappelijk onderzoek, uitgevoerd op het instituut, steeds belangrijker. Naast de veterinair-diagnostische en de productietaken ging het afgeleide research- en ontwikkelingswerk een grotere rol spelen. Dit blijkt o.a. uit de toename van het aantal wetenschappelijke publicaties in *peer-reviewed* wetenschappelijke tijdschriften. Vanaf 1980 deden ook octrooien hun intrede op het instituut en werd de bescherming van de intellectueel eigendom en de revenuenstroom die daaruit voort kan vloeien steeds belangrijker. In 2003 omvat de octrooi-portefeuille een 50-tal octrooien waarvan de meeste aan het veterinaire onderzoeksveld gelieerd zijn.

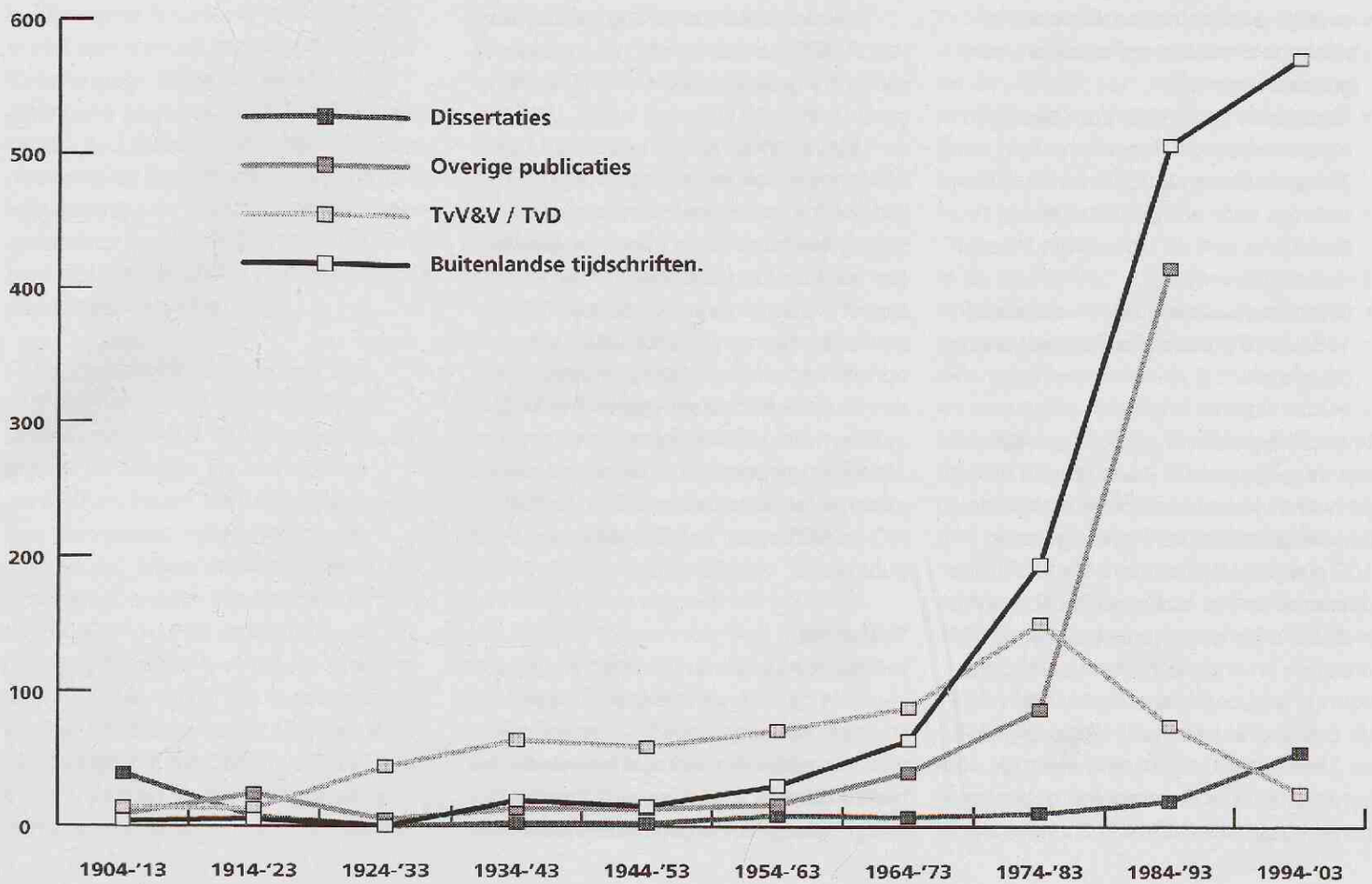
In de beginjaren van het instituut was publiceren ook belangrijk, maar was het vooral gericht op de Nederlandse vakgenoten. De meeste publicaties waren in het Nederlands en verschenen in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* of in *Mededelingen van de Veeartsenijkundige Dienst.* In de periode Poels gaf het instituut een eigen Mededelingenreeks uit onder de titel *Mededelingen van de Rijksseruminrichting;* deel 1 (374 pag.) werd gepubliceerd tussen 1914 en 1918, deel 2 omvat 185 pagina's en verscheen tussen 1919 en 1921. Publiceren in wetenschappelijke tijdschriften gebeurde vóór WOII voornamelijk in Duitstalige tijdschriften. In de periode Poels was het instituut sterk gericht op contacten met Zwitserland (Universiteit Bern). Ná WOII namen de Engels en Amerikaanse tijdschriften dit over en met name Frenkel publiceerde alleen nog in de beste Engelstalige tijdschriften, o.a. in *Nature* (1949).

De publicitaire output van het instituut wisselde door de jaren heen. In- en externe rapporten werden als publikatievorm nooit veel gebruikt. Dit in tegenstelling tot veel andere institu-

Verdeling van de publicaties over vier categorieën

Decade	Buitenlandse tijdschriften.	TvV&V / TvD	Overige publicaties	Dissertaties
1904-'13	4	14	9	39
1914-'23	5	13	24	7
1924-'33	0	44	5	0
1934-'43	19	64	13	2
1944-'53	15	59	13	2
1954-'63	30	71	16	8
1964-'73	64	88	40	7
1974-'83	195	151	87	10
1984-'93	507	75	415*)	19
1994-'03	571	25	7	55

*) o.a. congresbijdragen

ten, met name de instituten Centrum voor Onderzoek en Voorlichting Pluimveehouderij (COVP), het Instituut voor Veevoedings Onderzoek (IVVO) en het Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek (IVO) die in 1994 samen met het CDI opgingen in ID-DLO. (Instituut voor Dierhouderij en Diergezondheid van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek).

In de grafiek wordt het verloop van de publicitaire output van het instituut gegeven. Het betreft een kwantitatieve inventarisatie (aantal publicaties per jaar met als 1e auteur een instituutsmedewerker), maar ook een kwalitatieve. Onderscheid is gemaakt tussen publicaties:

- *peer-reviewed* (meestal internationale) wetenschappelijke tijdschriften;
- artikelen (geen referaten) in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* (voor 1915 *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde);*
- overige publicaties: hoofdstukken in boeken, voorlichtende artikelen, congresbijdragen etc.
- dissertaties (vóór WOI promoveerden medewerkers en stagiaires in het Zwitserse Bern; na 1918 werden dissertaties voor het grootste deel in Nederland aan de Universiteit Utrecht verdedigd).
- Octrooien/patenten. (84 in de periode 1981-2002). Deze zijn niet verwerkt in de grafiek.

Voor dit overzicht is gebruik gemaakt van de gegevens uit jaarverslagen en uit de overdrukken-indexen die door het bibliotheekpersoneel in de afgelopen 100 jaar zijn bijgehouden. De ID-PUB database van de bibliotheek ID-Lelystad met bibliografische gegevens van 12000 artikelen en andere instituutspublicaties vormde een onmisbare bron. Wel is dit bestand voornamelijk opgebouwd na 1980 (voor het CDI deel eerst in Inmagic, later in Cardbox en heden ten dage wordt dit bestand in Endnote bijgehouden).

De dekkingsgraad van deze bronnen is soms twijfelachtig – het ene jaar werd meer, het andere minder aandacht besteed aan de publicitaire output. Over langere perioden zijn geen jaarverslagen uitgebracht. Waar nodig is in interne bronnen (bibliotheekcollectie en de historische collectie 'Van Olm') en externe bronnen (m.n. Index Veterinarius en het Tijdschrift voor Veeartsenijkunde/ Diergeneeskunde) aanvullend onderzoek verricht.

Uit de grafiek blijkt dat vanaf de jaren 1960/1970 er een stroom publicaties vanuit het instituut is gaan verschijnen. Dit ging hand in hand met de groei van de wetenschappelijke staf. Het aantal publicaties in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* was het grootst tot in de jaren 1970, daarna kreeg het publiceren in *peer-reviewed* wetenschappelijke tijdschriften de overhand.

Periodes met heel weinig publicaties vanuit het instituut waren het gevolg van grote gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis; W.O. I, met name 1915 en 1916 en W.O. II, met name 1944 en 1945, maar ook de depressie na 1929 leidden tot publicitaire dieptepunten. Belangrijke organisatorische vernieuwingen werkten daarentegen stimulerend op het wetenschappelijk onderzoek en dus op het aantal publicaties; de oprichting van de SVOI bracht zowel in de RSI als in het nieuw opgerichte MKZ-instituut veel publicitaire output (rond 1935). Maar ook vóór 1994 leidde de aanloop tot de fusie van CDI met IVVO-IVO-COVP binnen het CDI tot meer publicaties.

Toekomst

Met de toename van het internetgebruik nam het gebruik van gedrukte media sterk af. Het aantal abonnementen op wetenschappelijke tijdschriften werd beperkt ook al omdat er geen centraal budget meer wordt gehanteerd, maar de gebruiker/de afdeling betaalt. Binnenkort zal ook een centrale bibliotheek voor het instituut tot het verleden behoren. Bibliothecair zijn we dan weer 100 jaar terug, maar de directie gaat ervan uit dat de virtuele bibliotheek dit gemis kan compenseren. Afdelingssecretaresses zullen de resterende bibliotheektaken over gaan nemen.

Dankwoord

De kritische opmerkingen van drs A.H.H.M. Mathijsen, oud-bibliothecaris van de Faculteit der Diergeneeskunde, zijn door de auteur zeer op prijs gesteld c.q. ter harte genomen. Dr H.B. Oonk leverde het octrooioverzicht en de leden van de Stichting Project Historie RSI, SVOI, CDI, ID (dr P.H. Bool, dr J.M. van Leeuwen en drs P. Verhoef) leverden het overzicht van de instituutsproefschriften.

Verslag van het 35ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

P.A. Koolmees

Het 35ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) werd van 8-11 september 2004 gehouden in Turijn, Italië. Het was tevens het 4e Italiaanse nationale congres over de geschiedenis van de diergeneeskunde.
Het congres werd in Turijn georganiseerd vanwege de viering van het 600-jarig bestaan van de universiteit in die stad. De bijeenkomsten vonden plaats in Grugliasco, een voorstad van Turijn waar in 2001 de gloednieuwe, prachtig ingerichte veterinaire faculteit in gebruik werd genomen. De veterinaire school in Turijn werd opgericht in 1769. Het is de oudste diergeneeskundeopleiding in Italië en de op drie na oudste in Europa. In de nieuwe faculteit is o.m. voorzien in een ruime museumzaal voor de historische collecties en bij de afdeling veterinaire parasitologie is het 'Edoardo Perroncito Laboratorium' ingericht, compleet met de bibliotheek, de preparatenverzameling, de microscopen en andere apparatuur waarmee de vooraanstaande parasitoloog Perroncito (1847-1936) zijn onderzoek verrichtte.

Het congres werd bijgewoond door 110 deelnemers uit 17 verschillende landen, waaronder de Verenigde Staten, Brazilië en Mexico. De helft van de deelnemers kwam uit Italië; Nederland was vertegenwoordigd met slechts 4 deelnemers. Naast ondergetekende als vertegenwoordiger van het bestuur van de WAHVM was de organisatie van het congres in handen van de Afdeling Geschiedenis van de diergeneeskunde van het Centrum voor de Geschiedenis van de Hygiëne en Ziekenhuizen (CISO), in het bijzonder van de hoogleraar anatomie, prof. Marco Galloni. Het wetenschappelijk programma omvatte 62 presentaties en 37 posters. De meeste sprekers kwamen uit Italië, vandaar dat er in een tweede zaal parallelsessies voor uitsluitend Italiaanse sprekers waren georganiseerd. De overige sprekers kwamen uit Frankrijk (3), Amerika (3) en Spanje (2) en uit de 13 resterende landen (met elk 1). In de centrale aula was de simultaanvertaling Engels-Italiaans en vice versa uitstekend verzorgd.

In totaal waren er 15 sessies in het programma. De hoofdthema's van het congres waren 'Diergeneeskunde in de Oude Mediterrane Wereld' (15 sprekers) en 'Diergeneeskunde tijdens de Eerste Wereldoorlog' (15 sprekers). Daarnaast waren er twee sessies gewijd aan de 'Geschiedenis van Veterinaire Volksgezondheid', voor de Italiaanse deelnemers in het kader van CISO (7 sprekers) en 'Free Communications' (25 sprekers).
In het kader van het eerste thema gingen de sprekers vooral in op veterinaire aspecten die in de geschriften uit de Oudheid te vinden zijn (Aristoteles, Columella, Virgilius, Pelagonius en de bijbel). Daarnaast was er aandacht voor de veterinaire betekenis van slachtscènes in het oude Egypte, voedselconservering, afbeeldingen op oude Romeinse munten, de bestrijding van rabiës en zoönosen. Veel van het gepresenteerde in deze sessie was gebaseerd op secundaire literatuur; nieuwe informatie op basis van origineel onderzoek was er nauwelijks. Dat was wel het geval bij het tweede thema waar veel informatie werd gepresenteerd op basis van onderzoek in (militaire) archieven in Frankrijk, Italië, Roemenië, Finland en Amerika. De veterinaire bijdrage aan de Eerste Wereldoorlog is aanzienlijk geweest. Die was vitaal vanwege de vele paarden, ezels, muildieren, honden en postduiven die bij de oorlogvoering werden ingezet. Voor de verzorging van de miljoenen paarden van de verschillende legers en voor de veterinaire begeleiding van de overzeese transporten van paarden en ezels.waren duizenden dierenartsen benodigd. Alleen al uit Amerika werden niet minder dan 1,4 miljoen paarden en ezels, naar Europa vervoerd. In het kader van dit thema kwamen ook onderwerpen aan de orde als biologische (miltvuur, kwade droes) en chemische (zenuwgas) oorlogsvoering, voedselvoorziening voor burgers en militairen, oorlogspropaganda in veterinaire tijdschriften en het verloop van het veterinaire onderwijs gedurende de oorlog. De Amerikaan Michael Furmanski wees op het waarschijnlijke verband tussen het optreden van paardengriep bij de uit Amerika afkomstige paardentransporten en de uitbraak van de Spaanse Griep in 1918, die dus eigenlijk Amerikaanse griep genoemd moet worden maar om propagandistische redenen die naam nooit gekregen heeft!

In de sessies met vrije voordrachten werd er (traditioneel) veel aandacht geschonken aan biografieën, (locale) institutionele geschiedenis en de ontwikkeling van bepaalde veterinaire disciplines. De Nederlandse bijdrage bleef beperkt tot de openingsrede van ondergetekende en twee posters over cauteriseren die werden gepresenteerd door Willem Selen, neurochirurg in het Medisch Centrum Alkmaar. Hopelijk valt er in de toekomst meer te verwachten van de VHG leden.

Tijdens het congresdiner werden Cheiron medailles verleend aan prof. Alba Veggetti, hoogleraar veterinaire anatomie in Bologna en dr. Adriano Mantovani, WHO/FAO Collaborating

Centre for Veterinary Public Health te Rome, voor hun internationale verdiensten op het gebied van de veterinaire geschiedenis.
Tijdens de algemene ledenvergadering werd de samenstelling van het WAHVM bestuur gewijzigd. Prof.Dr. Gerhard Forstenpointner (Oostenrijk) nam het voorzitterschap van ondergetekende over. Prof.Dr. Marco Galloni (Italië) werd opgevolgd door Dr. Susan Jones (USA). Laatstgenoemde is de organisator van het 36ste congres dat van 13-16 juli 2005 in Minneapolis, tegelijk met het jaarcongres van de AVMA en het WVA-congres, zal plaatsvinden. Centrale thema's in Minneapolis zullen zijn: 'Diergeneeskunde tijdens de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouwperiode' en 'De geschiedenis van veterinaire therapieën'. Nadere mededelingen over dit congres zullen via de homepage van de WAHVM (http://wahvm.vet.uu.nl) kunnen worden gevolgd. Voor meer uitgebreide informatie over het congres in Turijn wordt eveneens verwezen naar deze homepage, waar het volledige lezingenprogramma en de samenvattingen van de voordrachten kunnen worden geraadpleegd.

Peter Koolmees
Past President WAHVM

Het gebruik van gasmaskers door het Franse leger in de Eerste Wereldoorlog.
(foto's: E. Dumas, Groupe de Secteurs Vétérinaires Interarmées, Rennes, France).

Boekbesprekingen

Helmut Meyer und Gertrud Meyer *Pferde anders aufgezäumt. Streifzüge durch die Natur- und Kunstgeschichte.* Hannover : Schlütersche. 2002. 126 blz. ISBN 3-87706-695-X

Deze zwerftocht door natuurwetenschap en kunst wordt aangeboden in een bijzonder aangename vorm: een aantrekkelijk en smaakvol boekje waarin Helmut Meyer (oud-direkteur van het 'Institut für Tierernährung, Tierärztliche Hochschule Hannover) en zijn dochter Gudrun (kunsthistorica) aan de hand van zesentwintig kunstwerken de plaats van het paard in de geschiedenis en de kunst portretteren. Over de wijze waarop de paarden anders dan normaal worden opgetuigd, zoals de titel ons belooft, kan men slechts opgetogen zijn !

Schilderijen, munten, beeldhouwwerken, miniaturen en borduurwerk met het paard als onderwerp passeren de revu. Van een ivoren paardfiguurtje van 37.000 jaar geleden tot een ruiterstandbeeld van Marino Marini uit 1953 worden de verschillende kunstwerken in een reis door de tijd getoond en besproken, zowel vanuit het perspectief van de dierenarts als van de kunstbeschouwer. Het is een prachtige synthese geworden waarvan de neerslag voor iedere hippofiel én kunstminner het aanschaffen meer dan waard is.

Met grote kennis van zaken behandelt prof. Meyer vele veterinaire, hippologische, historische en agrarische aspecten aan de hand van een kunstwerk, dat eerst door dochter Gudrun op grond van zijn kunsthistorische merites is besproken.

Het eerder genoemde ivoren paardfiguurtje (5x2 cm.) gevonden in de Schwäbische Alpen is voor de dochter aanleiding voor een bespreking van de prehistorische kunst, waarna de vader de 50 miljoen jaren lange paleontologische ontwikkelingsgeschiedenis van Eohippos tot Przewalski-paard behandelt, inclusief de geslaagde pogingen om in dierentuinen gefokte vertegenwoordigers van dat ras in het wild in Mongolië uit te zetten.

Een bijna 3000 jaar oud Assyrisch relief waarop het voederen van paarden staat afgebeeld , gaat vergezeld van een verhandeling over het voedergebruik en de waterbehoefte van een paard als rij- en trekdier en de enorme verschillen die in de huidige tijd bestaan tussen de honderden verschillende paardenrassen, die in de loop van duizenden jaren van selectie ontstaan zijn.

Een schilderij van Edgar Degas met paardenrennen is aanleiding vele facetten van de rensport in de tegenwoordige tijd en in de oudheid te bespreken. Daarnaast worden de problemen behandeld, die schilders hadden om een snel bewegend paard in een anatomisch correcte houding weer te geven. Pas nadat Muybridge in 1872 op inventieve wijze als eerste de verschillende gangen van het paard op de fotografische plaat wist vast te leggen, werd het mogelijk de draf en galop correct weer te geven. Degas bleek daar overigens al voor die tijd toe in staat, dankzij het feit dat hij in zijn atelier met behulp van modellen de bewegingen kon analyseren.

Een in 1863 door Meissonier geschilderd ruiterportret van Napoleon, gezeten op zijn Arabische schimmelhengst Marengo, is aanleiding de ellende, die paarden door de eeuwen heen door oorlogshandelingen ondergaan hebben, aan te geven.

Het zou te ver voeren alle zesentwintig kunstwerken en het bijbehorende commentaar in deze recensie te bespreken. De vele facetten van het « paardenbedrijf » die besproken worden, bieden iedere vakgenoot én leek veel interessants, terwijl de fraaie afbeeldingen een genot zijn voor het oog.

Het boekje is voorzien van een uitgebreide literatuurlijst met behulp waarvan de lezer zich desgewenst verder in de materie kan verdiepen.

Met recht een zwerftocht genoemd, die ik van harte kan aanbevelen.

Jan Egter van Wissekerke

.

H.Meyer, P.R.Franke und J Schäffer. *Hausschweine in der griechisch-römische Antike. Eine morphologische und kulturhistorische Studie.* Oldenburg: Isenseeverlag, 2004. 128 blz. ISBN-89995-0888-7.

Het doel van deze studie is een betrouwbaar beeld te bieden van de morfologie van het varken in de Grieks-Romeinse oudheid. Anders dan in eerdere studies, waarbij afbeeldingen uit de oudheid slechts ter verluchtiging van de tekst werden gebruikt, vormen in deze studie de bijna tweehonderd afbeeldingen juist voor een groot deel de basis waarop de tekst berust.

De afbeeldingen werden gevonden op munten, vazen, reliëfs, gemmen en pasten (in glas of steen gesneden figuren) terwijl ook kleibeeldjes gebruikt zijn om zich een beeld te vormen van het (huis-) varken in de oudheid. Daarnaast werden schriftlijke bronnen en osteoarcheologische vondsten in het onderzoek betrokken.

Het onderzochte tijdvak strekt zich uit van de 7e eeuw v. C. tot de 4e na C., terwijl het onderzochte gebied mediterraan Europa en Klein-Azië omvat.

Een probleem bij de beoordeling van de afgebeelde varkens is dat er vaak decoratieve stylisering plaatsvond, waardoor vaststelling van het type varken bemoeilijkt wordt.

Onderscheid tussen het wilde zwijn en het huisvarken is ook niet altijd goed te maken, mede doordat, net als tegen-

woordig bij extensief gehouden dieren, ongetwijfeld regelmatig kruisingen voorkwamen. Duidelijke verschillen vormen de sterke voorhand en minder ontwikkelde achterhand bij het wilde zwijn, terwijl bij het huisvarken een cylindervormig lichaam en sterk ontwikkelde achterhand op de voorgrond treedt. Verder valt bij het wilde zwijn de lange kop met staande oren op en de hangende staart, waar het huisvarken in een gevorderde staat van domesticatie een korte, brede kop met hangende oren toont en in het bezit is van een krulstaart. Heel opvallend zijn bij het wilde zwijn de sterk ontwikkelde borstels (de lange stijve haren op het lichaam, die op de rug een kam vormen), die bij het huisvarken vrijwel geheel ontbreken.

Bij jachtscènes zal normaal gesproken een wild zwijn afgebeeld zijn, maar soms lijkt het veel op een huisvarken, omdat de artiest kennelijk geen ervaring had met wilde zwijnen. Vermakelijk is in dit verband de afbeelding op een Attische amfoor uit de 6e eeuw v. C. waarop Heracles met het erymantische zwijn (een enorm en gevaarlijk dier dat Heracles als onderdeel van de bekende twaalf werken overwon) staat afgebeeld, waarbij het ondier wel een borstelkam heeft, maar verder met zijn krulstaart en gezellig ronde achterhand meer weg heeft van eenYorkshire-varken dan van een wild zwijn.

Op munten zijn details in het algemeen heel goed te onderscheiden voor wat betreft kopvorm, oorstand en –grootte, staarthouding en pootlengte. Munten met varkensafbeeldingen worden op het Griekse vasteland vrijwel niet gevonden, wel werden ze veel geslagen in de stad-staten in Klein-Azië en Kreta, Lesbos en Zuid-Italië, terwijl in de Romeinse tijd geslagen munten uitsluitend in Italië zijn gevonden en niet in de provincies.

Langpotige (in het Duits als 'hochbeinig ' betitelde) varkens met staande oren en lange snuit worden vooral in de begintijd van de Griekse beschaving gevonden, maar ook wel in de Romeinse keizertijd. Waarschijnlijk werden deze dieren extensief op bosweiden gehouden.

Kortpotige cylindrische varkens worden voornamelijk, vanaf de 6e -5e eeuw v. C. in Griekenland en Etrurië en in de Romeinse keizertijd in Italië afgebeeld. Vermoedelijk waren dit vroegrijpe, intensief gehouden dieren. Extra grote, cylindrische varkens met grote hangende oren vindt men uitsluitend op afbeeldingen uit de Romeinse tijd. Overbouwde varkens vindt men vooral van de 5e –3e eeuw v. C. op Sicilië, Klein-Azië en Midden-Italië.

In de loop van het onderzochte tijdvak nam de oorgrootte toe en veranderde de stand van staand via omgeklapt naar hangend. In 500 v. C. heeft 100% van de afgebeelde dieren staande oren, in 300 na C. 45% .

Ook het beenwerk ondergaat onder invloed van de domesticatie veranderingen: van 67% met slank, droog beenwerk in 500 v. C. naar 86% met grof, zwammig beenwerk 250 na C.

De uitgebreidheid van de borstels verandert eveneens: zeer duidelijk bij de vroegste varkens (500 v. C.), maar bij varkens van na het begin van onze jaartelling vrijwel ontbrekend.

De variantenrijkdom in de varkenspopulatie in de antieke oudheid is vermoedelijk het resultaat van locale selectieprocessen. De verandering van het houden van varkens op bosweiden, waar de wildzwijn-achtige huisvarkens zelf hun kostje bij elkaar moesten scharrelen, naar voedering met akker- en tuinbouwafval en tenslotte geconcentreerde voeding had grote exterieursveranderingen tot gevolg. Zolang de dieren zelf hun eten moesten zoeken op woeste gronden, bleven ze de eignschappen van het wilde zwijn behouden met krachtige wroetsnuit en sterk beenwerk.

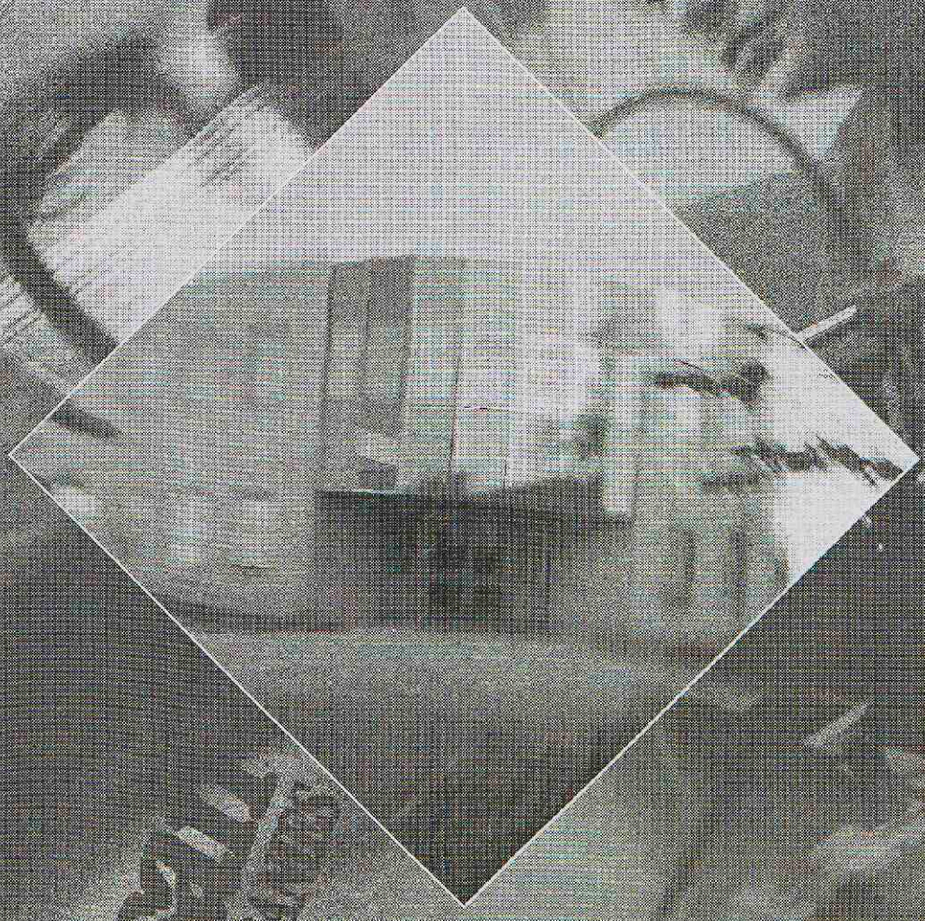
In de 5e eeuw voor C. leverden varkens ongeveer 10% van het consumptievlees, in de Romeinse tijd was dat naar 35 % gestegen.

De veelvormigheid van de varkens als gevolg van een zich verder ontwikkelende landbouw kan bijna als indicator voor de cultuur op zich dienen. Na de ineenstorting van het Romeinse rijk verdween de verscheidenheid in de morfologie van de varkens, zodat er in de middeleeuwen alleen een varken overbleef gelijkend op dat van voor 500 v. C . Pas 1200 jaar later, in de loop van de 18e en vooral 19e eeuw, trad er door de blijvende verbetering in de voedingsvoorwaarden en het selecterend ingrijpen van de mens weer een veelvormigheid onder de varkens op zoals deze in het oude Griekenland en Rome bestond.

De studie *Hausschweine in der griechisch-römischen Antike*, geschreven door een historicus en twee veterinairen, biedt een goed voorbeeld hoe samenwerking tussen verschillende wetenschapsdisciplines tot interessante resultaten kan leiden

Jan Egter van Wissekerke

Energiek in Generiek

Alfasan

GMP+ FOR COMPANIES

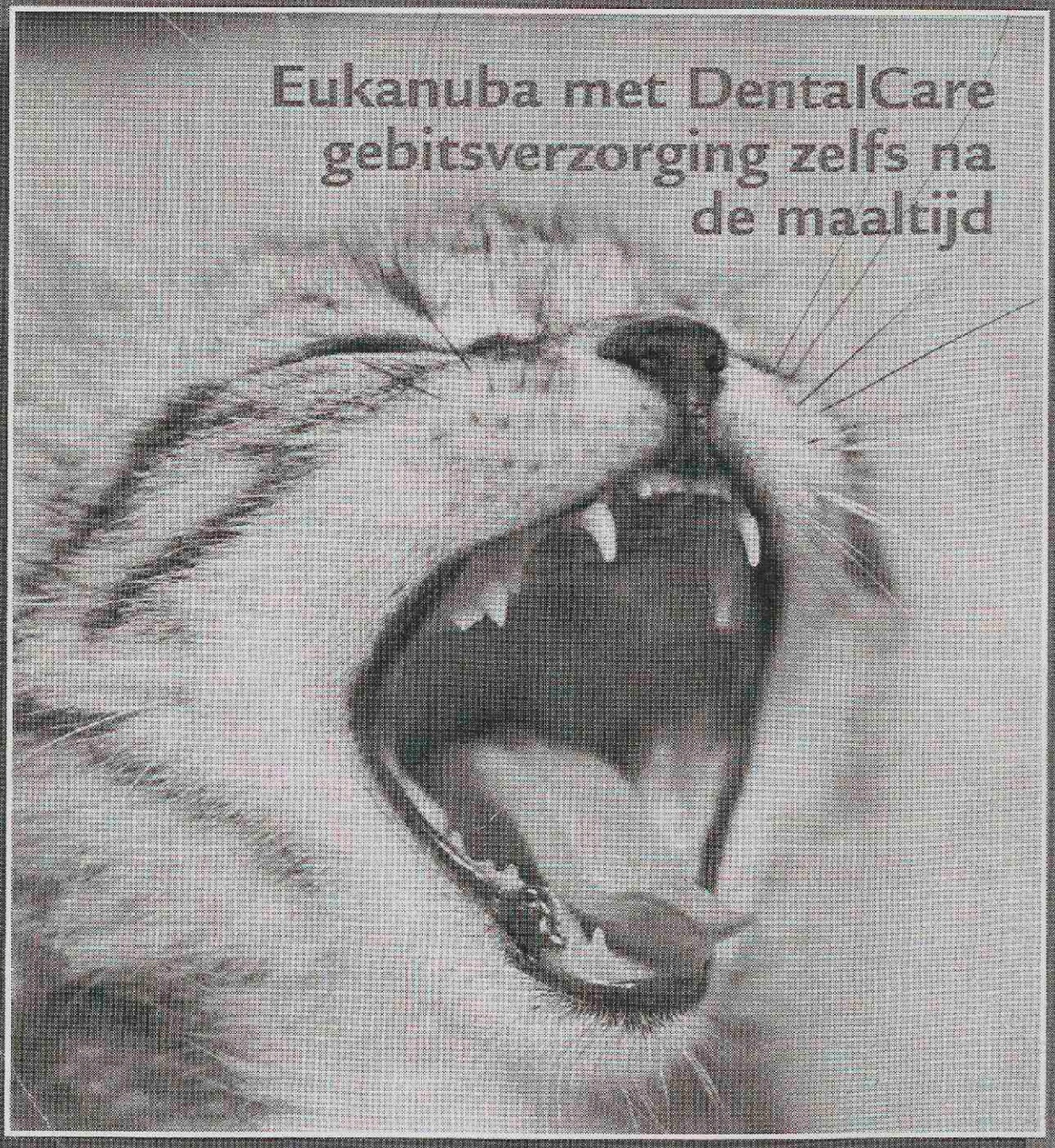
Alfasan

DIERGENEESMIDDELEN BV

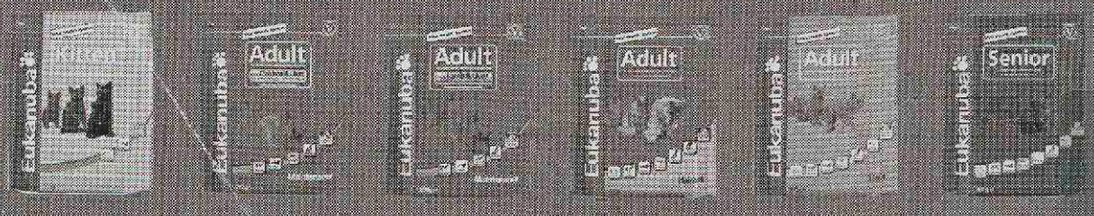
Kuipersweg 9
3449 JA Woerden
Postbus 78
3440 AB Woerden

Tel.: (0348) 41 60 41
Fax.: (0348) 42 [illegible] 78
E-mail: [illegible]@wxs.nl
Internet: www.alfasan.com
Order entry: 0800-Alfasan (2 5 3 2 7 2 6)

Eukanuba met DentalCare gebitsverzorging zelfs na de maaltijd

www.eukanuba.com

Eukanuba

Nutrition that understands your cat.

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 32 serie 4 voorjaar 2005

Universiteitsbibliotheek
Utrecht
DGK
17 MAART 2005

Veterinaire musea: verleden of toekomst?

Verslag van het VHG-symposium van 4 november 2004

60 P. Koolmees
50 Jaar onderweg. Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde

67 E. Bleumink
De waarde van het Academisch Erfgoed

69 C. Degueurce
The 'Musée Fragonard' of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology

71 P. Koolmees en I. Boor-van der Putten
Verslag van de paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde

74 W. van Helbergen
Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde

54 *Boekaankondiging*

55 *Redactioneel*

56 *Voorjaarsbijeenkomst 31 maart*

58 *Summaries*

79 *Veterinaire geschiedenis via internet*

83 *Tentoonstellingen*

84 *Boekbesprekingen*

88 *Uit de tijdschriften*

90 *Ingezonden*

91 *Congressen*

Cursus EHBO voor dieren onder leiding van dr C.J. Folmer, aan leden van de Sophia-Vereniging tot bescherming van dieren, 1930. [Gemeentearchief Amsterdam]

VÓÓRINTEKENING voor leden van het VHG

'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin'

Een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut 1904-2004

In 1904 werd in Rotterdam de Rijksseruminrichting opgericht, met als eerste directeur doctor Jan Poels, later tevens hoogleraar te Leiden en Utrecht. Dat is een eeuw geleden, reden om de geschiedenis van dit instituut te beschrijven. Die studie omvat eveneens het Staatsveeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut, het mond- en klauwzeerinstituut – eerst in Rotterdam, later op Kattenburg in Amsterdam. Vanaf 1959 zouden beide instellingen hun activiteiten gezamenlijk voorzetten als Centraal Diergeneeskundig Instituut, dat vervolgens gefaseerd werd overgebracht naar Lelystad.
In de zomer van dit jaar zal een Gedenkboek verschijnen, *'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin', een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut 1904-2004.* Het boek bestaat uit twee elkaar aanvullende gedeelten, die samen een caleidoscopisch beeld schetsen van dit bijzondere veterinaire instituut. In het eerste gedeelte beschrijft de medisch-historicus drs. P. Verhoef de geschiedenis van beide instituten en de daaruit voortgekomen instellingen in hun wetenschappelijke en maatschappelijke context.
Het tweede gedeelte omvat 29 bijdragen van (oud)medewerkers over specifieke onderwerpen van onderzoek. Daarbij is gestreefd naar een representatief beeld van het brede onderzoeksspectrum van het instituut, zodat niet alleen de klassieke thema's, zoals mond- en klauwzeer en varkenspest aan de orde komen, maar ook onderwerpen die recent voor het wetenschappelijke voetlicht zijn gekomen, zoals de pathofysiologie en visziekten.
Het Gedenkboek is een tijdsdocument uit de Nederlandse veterinaire onderzoekswereld.
Het prachtig uitgevoerde grootformaat boek wordt uitgebracht door de medisch-historisch gespecialiseerde uitgeverij Erasmus Publishing (ISBN 90-5235-170-8), telt circa 360 pagina's en is rijk geïllustreerd met kleuren- en zwart-witafbeeldingen. De documentaire waarde wordt verhoogd door uitgebreide bronvermeldingen, literatuuroverzicht, personenindex en diverse bijlagen.
De prijs in de boekhandel bedraagt € 79,50. Aan leden van het Veterinair Historisch Genootschap biedt de uitgever het Gedenkboek aan voor € 74,50, incl. verzendkosten.
De bestellingen dienen wel vóór 1 mei 2005 te zijn geplaatst bij Erasmus Publishing, Glashaven 14-a, 3011 XH Rotterdam of per e-mail, info@erasmuspublishing.nl, met het betreffende postadres.

Stichting ProjectHistorie Erasmus Publishing

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. Jan Berns
Dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. Jan Egter van Wissekerke

Bestuur V.H.G
prof. dr G.C. van der Weyden (voorzitter), drs. I.M.E. Boor-van der Putten (secretaris), drs. P.C. Knijff (penningmeester), dr. P.A. Koolmees, drs. C.P. Burger

Secretariaat van Redactie en Bestuur
p/a Bibliotheek Diergeneeskunde, Yalelaan 1.
Postbus 80159.
3508 TD Utrecht.
Fax 030-2531407

Lidmaatschap en abonnementen
De contributie van het V.H.G. bedraagt €22,50 per jaar (studenten €6,-). Leden ontvangen ARGOS gratis.

Abonnementen op ARGOS
€13,50 per jaar

Buiten Nederland
Contributie €26,50; ARGOS €18,50

Gironummer van de penningmeester
581045.

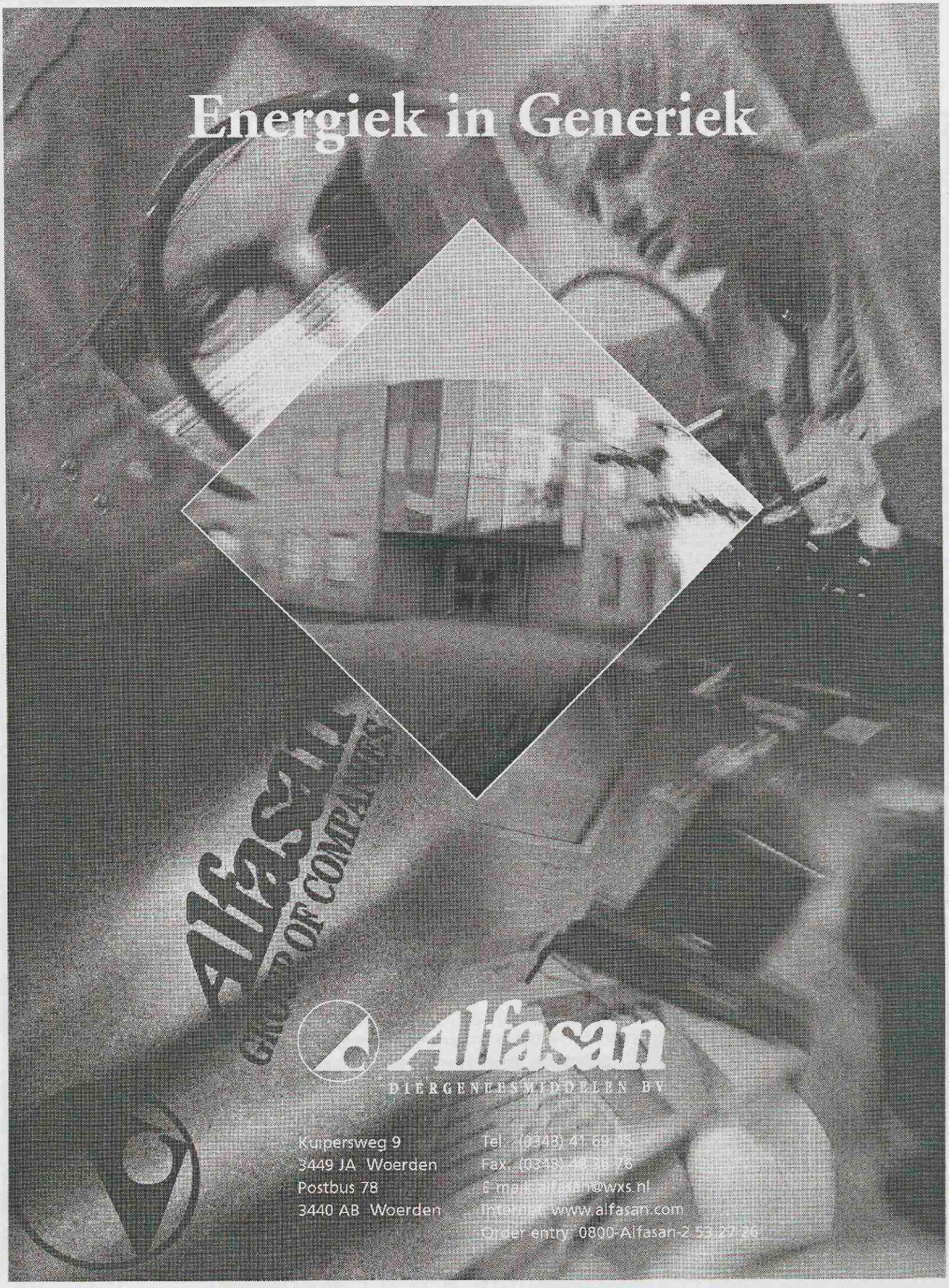
Layout en druk
IDC-Vormgeving en DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

ARGOS nummer 32 blikt terug op de viering van het 50-jarig bestaan van het Museum Diergeneeskunde op 4 november van het vorige jaar. Niet alleen zijn de teksten van de toen gehouden voordrachten opgenomen, maar ook het verslag van de forumdiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde (UMD). Dat verslag stemt tot nadenken.
Misschien is de constatering van Peter de Haan, directeur van het Universiteitsmuseum, aan het einde van de discussie, dat de legitimiteit van het UMD niet ter discussie heeft gestaan, wel het meest positieve punt van die middag. Je zou kunnen zeggen, het museum mag en moet zelfs volgens sommigen, maar dan (voorlopig) zonder kosten.
Buitengewoon treurig stemt de constatering van Wim Hendrikx, dat het UMD noch in het jaarverslag, noch in de strategienota, "Naar een internationaal topniveau"(!), van de Faculteit genoemd wordt, terwijl Peter Koolmees zijn voordracht terecht besloot met de opmerking dat diergeneeskundig Nederland best trots mag zijn op zijn eigen geschiedenis. Ook het bestaan van het Veterinair Historisch Genootschap is daarvan een duidelijk bewijs.
We mogen bij alle vooruitgang en bij alle streven naar een beter niveau de schouders waarop we staan niet vergeten.
In dit verband zou ik niet alleen de zaak van het UMD willen bepleiten, maar ook die van de faculteitsbibliotheek en dan vooral die van de historische collectie. Tot voor kort was die in zijn geheel ondergebracht in het eigen magazijn, overzichtelijk en daardoor zeer toegankelijk opgesteld. Nu is die overgebracht naar de nieuwe universiteitsbibliotheek en onzichtbaar geworden in de grote massa.
"De verzameling Nederlandse diergeneeskundige werken, aanwezig in de bibliotheek van de Faculteit Diergeneeskunde te Utrecht, is uniek en van nationale en internationale betekenis. Deze verzameling dient derhalve goed te worden geconserveerd en waar nodig aangevuld", aldus stelling 10 bij mijn proefschrift *(Namen voor ziekte van het vee)* uit 1983. Wie, zoals ik, deze collectie goed heeft leren kennen en er royaal gebruik van heeft mogen maken, kan alleen maar tot deze conclusie komen. Een rondgang langs de kasten was een reis in de tijd. Wat je had gelezen in boeken over de geschiedenis van de diergeneeskunde, kreeg hier handen en voeten. Het was een feest der herkenning, maar ook een bron voor nieuwe inspiratie. Daarom ben ik deze verzameling Nederlandse diergeneeskundige werken steeds meer gaan zien in samenhang met het Museum, ze zijn complementair ten opzichte van elkaar.
Wat zou het prachtig zijn als de historische collectie en de boeken samen gebracht waren op één locatie, toegankelijk voor studenten, onderzoekers en andere belangstellenden, duidelijk geïntegreerd in het dagelijkse gebeuren van de Faculteit der Diergeneeskunde.
Eén woord heb ik gemist in de paneldiscussie en dat is het woord 'kapitaalvernietiging'. Er is in het verleden tijd, geld en energie gestopt in het opbouwen van zowel de museale collectie als de bibliotheek. De zaak op zijn beloop laten, betekent dat het uiteindelijk allemaal verloren moeite is geweest en weggegooid geld.

Jan Berns

Energiek in Generiek
Alfasan
GROUP OF COMPANIES
Alfasan
DIERGENEESMIDDELEN BV
Kuipersweg 9
3449 JA Woerden
Postbus 78
3440 AB Woerden
Tel. (0348) 41 68 78
Fax (0348) 42 38 76
E-mail: alfasan@wxs.nl
Internet: www.alfasan.com
Order entry: 0800-Alfasan-2 53 27 26

Voorjaarsbijeenkomst

Het bestuur van het VHG heeft het genoegen u uit te nodigen voor de voorjaarsbijeenkomst die zal plaats vinden op **donderdag 31 maart** in het Androclusgebouw van de Faculteit der Diergeneeskunde, Yalelaan 1. 3584 CL Utrecht.

Programma

10.30 - 11.00 uur
ontvangst en koffie in collegezaal 237 b+c (2de etage)
11.00 - 12.30 uur
huishoudelijke vergadering.
12.30 - 13.30 uur
lunch
13.30 - 16.00 uur
wetenschappelijke vergadering in de faculteitsraadszaal C031
13.30 - 14.15 uur
prof. dr. Vera Baumans: "De geschiedenis van de homeopathie in de diergeneeskunde"
14.15 - 15.00 uur
dr. Jan B. Berns: "De beestendokters: Heiligen als beschermers van het vee"
15.00 - 15.15 uur
Theepauze
15.15 - 16.00 uur
drs. Th. Willem C. Selen, neurochirurg: "De geschiedenis van de veterinaire cauterisatie".

U kunt zich voor de lunch opgeven door het storten van €15 op rekening 581045 t.n.v. de penningmeester VHG, te Hilversum. Uw betaling dient voor 28 maart binnen te zijn.

Samenvattingen van de te houden voordrachten

Vera Baumans (Stockholm)
DE GESCHIEDENIS VAN DE HOMEOPATHIE IN DE DIERGENEESKUNDE
Homeopathie is afgeleid van het Griekse homoios (gelijksoortig) en pathos (lijden). Kenmerkend voor de homeopathie als geneeskundig systeem is dat een zieke wordt behandeld met een geneesmiddel dat bij de gezonde mens verschijnselen opwekt gelijkende op die van het ziektebeeld van de patiënt. Als gevolg van het feit dat de basisprincipes, zoals de Similia-regel en het potentiëren, door een aantal mensen in twijfel wordt getrokken, wordt ook de werking van homeopathische middelen ontkend. Echter, in een aantal studies wordt aangetoond dat homeopathie meer is dan een placebo-effect. Bij dieren kan met zich overigens voorstellen dat placebo-effecten bij de effectiviteit van een geneesmiddel een geringere rol spelen.

De homeopathie als medisch model treffen we in eenvoudige bewoordingen reeds aan in oude Egyptische tempels. Hippocrates (460-377) formuleerde de basisgedachte van de homeopathie in de volgende stelling: "De ziekte ontstaat door invloeden die op dezelfde wijze werken als de geneesmiddelen, en de ziekte-toestand wordt verdreven door middelen die daarop gelijkende verschijnselen tevoorschijn roepen". Paracelsus (1493-1541) kwam op basis van zijn waarnemingen tot de conclusie dat ziekteverschijnselen die gelijken op symptomen van arsenicumvergiftiging verdwijnen door het toedienen van arsenicum. Later werd Descartes (1596-1650) een van de aanhangers van de homeopathische denkbeelden.
De grondlegger van de homeopathie als zodanig is Samuel Friedrich Christian Hahnemann (1755-1843). In 1796 publiceerde hij in het *Journal der praktische Arzeneykunde und Wundarzeneykunde* de stelregel: "Similia Similibus Curentur" (het gelijke wordt met het gelijkende genezen). Vanuit de humane homeopathie kwam deze geneeswijze ook bij de diergeneeskunde terecht. In deze voordracht zal tevens worden ingegaan op de grondprincipes van de homeopathie.

Jan B. Berns (Amsterdam)
HEILIGEN ALS BESCHERMERS VAN HET VEE
Het was zelfs op het TV-journaal: boeren in Brabant die heiligenbeelden in hun stal plaatsten om de ellende van varkenspest, BSE en MKZ buiten de deur te houden; en een beeldenmaker in hetzelfde gebied die de vraag naar beelden van Antonius met het varken niet aan kon.
Nieuw bijgeloof? New-Age-achtige bevliegingen? Of oude tradities?
In Zuid-Duitsland, in de buurt van Bamberg, ligt een bedevaartsoord met de veelzeggende naam *Vierzehnheiligen*. Daar worden ze vereerd, veertien noodhelpers, patronen van zieke mensen en ziek vee, elf mannen en drie vrouwen. In de prachtige Barokkerk met een rococo-interieur, vormt een enorme altaarconstructie, waarop ze alle veertien levensgroot staan afgebeeld, het absolute middelpunt.
Onder hen Aegidius, patroon van vee en herders; Blasius, patroon van de dieren, speciaal van het vee; Georgius, of St. Joris, wiens naam "landbouwer" betekent, patroon van de paarden; Katharina, beschermster tegen de ringworm en Vitus, beschermheilige tegen hondsdolheid en veeziekten.
In zijn boek *Volksdiergeneeskunde* (Wetteren 1966) somt J. Wouters alleen al voor Vlaanderen 38 heiligen op die worden aangeroepen en vereerd in verband met veeziekten. Als ultiem redmiddel zijn er de Onbekende Heiligen, die vereerd worden in de grote kerk van Dendermonde. Voor ons eigen land verschaft het grote naslagwerk *Bedevaartplaatsen in Nederland* zowel historische als actuele informatie.

In deze lezing wil ik iets vertellen over de geschiedenis en de achtergronden van deze cultus en uitingen daarvan in de volksdiergeneeskunde. Ook zal ik proberen, zonder op de waan van de dag in te gaan, iets te vertellen over de actuele situatie.

Willem Selen (Alkmaar)

CAUTERISATIE IN DE DIERGENEESKUNDE

Cauterisatie is een van de oudste geneeswijzen ter wereld. Met behulp van een gloeiend ijzer worden derdegraads brandwonden in de huid veroorzaakt. De plaats waar het brandijzer op het lichaam wordt aangebracht komt meestal overeen met plaats van de aandoening.
Onder de invloed van de Arabische geneeskunde werd het brandijzer vanaf de Middeleeuwen in Europa een belangrijk hulpmiddel in de therapie van zowel mens als dier. In de volks(dier)geneeskunde wordt dit middel nog in veel delen van de wereld gebruikt.
Gedurende een twaalfjarig verblijf als neurochirurg in Saudi-Arabië heb ik veel Arabische landen bereisd, waarbij ik veel gecauteriseerde dieren (paarden en kamelen) heb gezien en met hun genezers heb gesproken. Vanaf 1989 heb ik een uitgebreide collectie literatuur over cauterisatie opgebouwd. Ik stel mij voor een overzicht te geven van deze literatuur voor zover het veterinaire toepassingen betreft. Hierbij wil ik ingaan op de indicatiestellingen, de gerapporteerde resultaten en de complicaties, alsmede op de theorie achter de cauterisatie.

Summaries of main articles

P. Koolmees

50 years on the way. Retrospect and prospect on the Veterinary Museum

The first contribution at the symposium, held at the occasion of the golden jubilee of the Veterinary Museum in Utrecht was presented by its curator. An overview is given of the origin and development of the Veterinary Museum of the Faculty of Veterinary Medicine. The role played during the last 50 years is set forth and the question which functions the museum could play in the years to come is approached. The last question was also the subject of the panel discussion at the end of the symposium.

E. Bleumink

The value of the academic heritage

The speaker, president of the National Academic Heritage Foundation, draws a broad picture of the fate of the university collections. Until the beginning of the 20th century the collections for the various disciplines, often organized as separate entities, called 'cabinets', played a major role in education. In the 60ies of last century, however, the objects, contained in them, lost their function as primary information source. At the same time universities went through many reorganisations that often worked out negatively on the cultural and historical consciousness. The sometimes very large collections were felt as an expensive burden. They did'nt receive the proper care anymore, and often they were removed from the departments where they belonged. Things began to change, however, twenty years later, mainly as a consequence of the internationalization of the universities. Influential groups in *academia* could convince the European Parliament and the Council of Europe to counterbalance the threat of the loss of valuable collections. The measures taken in The Netherlands are reviewed. An inventory showed some thousand collections present in the five old universities. An action plan was set into work for selection, registration and conservation, in which the universities have to cooperate, nationally and internationally, in order to attune their collection policies. In order to enlarge the functionality of the collections a start was made to use computers and the internet to make known to the outside world the objects kept. The aim is to house the collections in well climatized depots, but also to use them for science education of the public at large.
It was stated that the Veterinary Faculty is in the possession of a valuable collection that can be used to illustrate the development of the veterinary sciences, and of the school/faculty as well. In order to make the collection useful for teaching and for the historical consciousness of the veterinary profession, the management of the faculty has to understand the sign of the times and provide the necessary facilities for teaching and research of veterinary history. The veterinary collections have to be shown to the public too; speaker advises to cooperate for that purpose with the University Museum.

C. Degueurce

The 'Musée Fragonard' of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology

This museum, originating from the several 'cabinets' set up since the start of the school in 1766, came into being in 1903. Only in 1991 the name 'Musée Fragonard' was chosen to honour the first anatomy teacher, who lived from 1732 to 1799, and who was a master of anatomical dissection and preparation. His spectacular 'écorchés' are famous the world over.
A description is given of the actual lay-out of the museum and its contents, and the plans for the future are briefly mentioned.

P. Koolmees and I. Boor-van der Putten

Report of the panel discussion on the future of the Veterinary Museum

Participants in the panel were the dean of the faculty, the president of the Royal Netherlands Veterinary Association, the president of the Foundation of Friends of the Veterinary Museum, the president of the Association of Veterinary Students, and the three speakers. The director of the University Museum acted as moderator of the discussion, in which also some members of the audience particpated. The main question put forward, was how the Veterinary Faculty can shape the cultural func-

tion of the university according to the wish of the minister of Education and the University authorities. As the person who bears first responsability, the dean answered that he is well aware of the great significance of veterinary history and the historical collections. Full use of them has to be made in order to confront the students with the history of their school. In view of the difficult financial situation of the faculty, he is of the opinion that it is beyond the means of the faculty to exploit a museum in a building of its own. The solution has to be to split up the exhibitions among the clinics, the socalled study landscape and the University Museum. Next to arranging exhibitions, the main tasks of the museum should be control and preservation of the historical materials. Further, he informed the audience that discussions are held now with the dean of the Faculty of the Humanities to establish a permanent basis for veterinary history teaching and research in that faculty.
On invitation of the moderator the students representatives, asked how they estimate the usefulness of veterinary history in the curriculum, gave the surprising answer that it would be advisable to make the course obligatory!
In spite of the difficult circumstances, the friends of the museum keep to their aim to find housing for the collections on a central location and under optimal climatological conditions. They hope some day to find the necessary external funds. Their president holds the view that the museum certainly can fulfill a public function. Often he is asked if a museum tour can be organized and many objects are asked on loan. The museum can be of significance for the public relations of the profession. Therefore, forces have to be joined to guarantee the continuity of the museum.
The president of the National Veterinary Association thinks that a museum can contribute to show the common stem of the profession and the interrelation of the specialist groups. The coherence of the profession and the maintenance of common values and standards can be furthered by knowing the history of the profession. But he is not optimistic about the feasability of a proper museum in the Faculty, because of the finances involved. Therefore museological activities will have to be developed elsewhere in the university. Then a student opposed, saying that these would pass by the veterinary students. Degueurce is of the opinion that a museum adds a cultural dimension to veterinary education. It is not indispensable, but the historical objects are so revealing for students. Since the museum in Alfort is made to a tourist attraction, the entrance charges are the main source of income.
Among the comments made from the audience the following were recorded: the necessity of an introduction in the history of science in each curriculum was stressed; a complaint was made that the museum was not mentioned in the annual report or the strategic plan of the faculty; and also that is very inconvenient to be dependable on sponsors for the conservation of specimena of historical importance. Two veterinarians who played a major role in the establishment and keeping of a Museum of Animal Breeding and Artificial Insemination in their province, brought forward the wish for a strong cooperation with the museum in Utrecht; they even thought about a possible integration in the future. After their experience there is a great interest among the public and they assured that the Museum, given the opportunity, could be developed into a showpiece of the Veterinary Faculty!
The director of the University Museum had to confess that his museum is limited in space, so that he would not be able to fulfill the wishes uttered by several speakers to compensate the needs of the faculty. He was glad, however, that the raison d'être of the museum has remained undisputed during the discussions. In spite of the financial constraints, the Veterinary Museum seems to have a future. He then thanked the members of the panel and the audience.

W. van Helbergen

Caught between money and conscience. The influence of man-animal relationship on veterinary medicine

Under this title an exhibition was set up in order to to show the often opposing interests of the animal owner and the veterinarian. The ethical constraints arising from such situations reflect the ambivalent feelings in the human-animal relationship. And the views on animals are not only determined by the various functions of the animals (kept for profit or as companion, as elements of a natural environment deserving protection, suitable for experimentation or harmful), these views are changing in time, and, therefore, they can be a subject of historical investigation.
The article aims at the provision of insight how such a complex theme can be visualized. Firstly two of the current general theories on man-animal relationship (those of J.A. Serpell and P. Schnabel) were analysed, and, secondly, those that are specifically concerned with the implications for veterinary medicine (by J.M. Swabe, S.D. Jones and P.A. Koolmees). As no unequivocal image emerged, a choice had to be made. As Koolmees' views are connected mainly with the Dutch situation, where veterinary medicine was more or less enforced to follow social-economical developments, and the human-animal relationships changed accordingly, this line of thinking was followed. Then a translation had to be made from theory to concrete examples of veterinary activities. Illustrations, objects, photographs and videotaped interviews serve to visualize the theme for the several categories of animals. For each category posters with specific explanations were made.

A. Mathijsen

Veterinary history in internet

A compilation of websites, communicating information on veterinary history of all sorts is presented. These include the websites of veterinary history societies, of some schools or faculties, of some veterinary museums. Also archives and e-books in the field are mentioned.
The classification is after country or town. Just to show the wealth of information, some rather random examples are given of sites devoted to a person or a topic. For most of the sites a short description is given. At the end instruction is given how to find library catalogues.

50 jaar onderweg
Terugblik en vooruitblik op het Museum Diergeneeskunde[a]

Peter Koolmees[b]

Op 5 november 1954 werd het Museum Diergeneeskunde officieel geopend. Het tiende lustrum van dit museum werd op 4 november 2004 gevierd met het Symposium "Veterinaire musea: verleden of toekomst?", dat werd afgesloten met een paneldiscussie over de toekomst van de Afdeling Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum. Voorts werd het *Jubileumblad Een halve eeuw Museum Diergeneeskunde* uitgebracht en werd de tentoonstelling 'Tussen geld en geweten. De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde' geopend door Drs. Peter de Haan, directeur van het Universiteitsmuseum. Naast deze activiteiten was er een boekenmarkt van oude veterinaire boeken en tijdschriften, die was georganiseerd door de Museumcommissie Diergeneeskunde en de Diergeneeskundige Studenten Kring (DSK).

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van het ontstaan en de ontwikkeling van het Museum Diergeneeskunde. Daarna wordt ingegaan op de rol die dit museum in de afgelopen 50 jaar heeft gespeeld. Tenslotte wordt kort ingegaan op de vraag welke functie het museum in de toekomst zou kunnen of moeten vervullen. Deze laatste vraag was ook onderwerp van de paneldiscussie van afgelopen november. Het verslag van die discussie is elders in dit nummer van *Argos* opgenomen.

a. Bewerking van een lezing gehouden tijdens het VHG symposium 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?' op 4 november 2004 te Utrecht

b. Dr. P.A. Koolmees, Divisie Volksgezondheid & Voedselveiligheid, Hoofdafdeling IRAS, Faculteit der Diergeneeskunde, Postbus 80175, 3508 TD Utrecht; tevens conservator van het Museum Diergeneeskunde

De geschiedenis van de veterinaire beroepsgroep wordt in de gedachten van veel mensen nog steeds geassocieerd met Dr. Vlimmen, Iris en James Herriot. De verleden werkelijkheid van het beroep dierenarts en het opleidingsinstituut was minder romantisch. Het laatste maakt onderdeel uit van het vakgebied universiteitsgeschiedenis waaronder ook het behoud en het beheer van het academisch erfgoed valt.[1] Het Museum Diergeneeskunde tracht het academisch erfgoed in de ruimste zin van het woord te conserveren. Hieronder vallen niet alleen de geschiedenis van de medewerkers, gebouwen, klinieken, laboratoria en instrumenten, maar ook diverse aspecten zoals het studentenleven, onderwijsdictaten, archiefmateriaal, afbeeldingen en films. Diverse aspecten van het veterinair academisch erfgoed, het veterinair onderwijs en onderzoek, alsmede de ontwikkeling van het beroep dierenarts in Nederland worden in het museum aanschouwelijk gemaakt.

Fig 1. Hendrik A. Kroes (1858-1948).

Ontstaan van het Museum Diergeneeskunde

Het ontstaan van de collectie van het Museum Diergeneeskunde berust op een initiatief van de Groningse dierenarts Hendrik Kroes[2] (Fig. 1). Hij begon omstreeks 1900 met het verzamelen van allerlei zaken betreffende de veterinaire wetenschappen, de Maatschappij voor Diergeneeskunde, de veterinaire praktijk en het studentenleven. In 1947 schonk hij zijn verzameling aan de Maatschappij voor Diergeneeskunde. Na de dood van Kroes spande deze beroepsvereniging zich in om de collectie in een museum onder te brengen.[3] Dit lukte in 1953, mede dankzij de bemoeienis van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht. In dat jaar werd de collectie diergeneeskunde in bruikleen gegeven aan een nieuwe afdeling van de Stichting Utrechts Universiteitsmuseum. De Faculteit nam de huisvesting op de zolderetage van het Poortgebouw aan de Biltstraat voor haar rekening, terwijl de Maatschappij voor Diergeneeskunde de restauratie van deze ruimte betaalde (Fig. 2). Naast W.A. de Haan, secretaris van de Maatschappij voor Diergeneeskunde, waren vanuit de faculteit vooral de hoogleraren Krediet, Beijers en Kraneveld actief.[4] Om de activiteiten ten behoeve van het Museum Diergeneeskunde goed af te stemmen, werd op initiatief van de DSK een Museumcommissie opgericht met vertegenwoordigers van de beroepsvereniging, de faculteit en het Universiteitsmuseum. Op 5 november 1954 was het zover. Het Museum Diergeneeskunde werd toen als een nieuwe afdeling van het Utrechts Universiteitsmuseum geopend door president-curator van de Rijksuniversiteit Utrecht, jhr. mr. M.L. van Holthe tot

Echten (Fig. 3). Hij sprak bij die gelegenheid de gedenkwaardige woorden: "De toekomst ligt verankerd in de historie en slechts hij, die zich verbonden voelt met de inspanningen van het voorgeslacht, wordt behoed voor de overmoed van eigen kunde en kracht en verstaat de eerbied voor verleden en schepping. Deze verbondenheid te dienen, is de functie van het museum".[5]

Opvallend is de enthousiaste rol die studenten van de DSK speelden in de beginjaren van het museum. Binnen DSK werd een Museumcommissie opgericht, een commissie die nog steeds actief is. De studenten die van meet af aan bij de oprichting van het museum waren betrokken, waren markante personen, namelijk C.C. van de Watering, later lid van het College van Bestuur van de Universiteit, S. Piersma, later practicus in Friesland en G.J.W. van der Meij, de latere decaan van de faculteit der Diergeneeskunde en voorzitter van het Veterinair Historisch Genootschap.

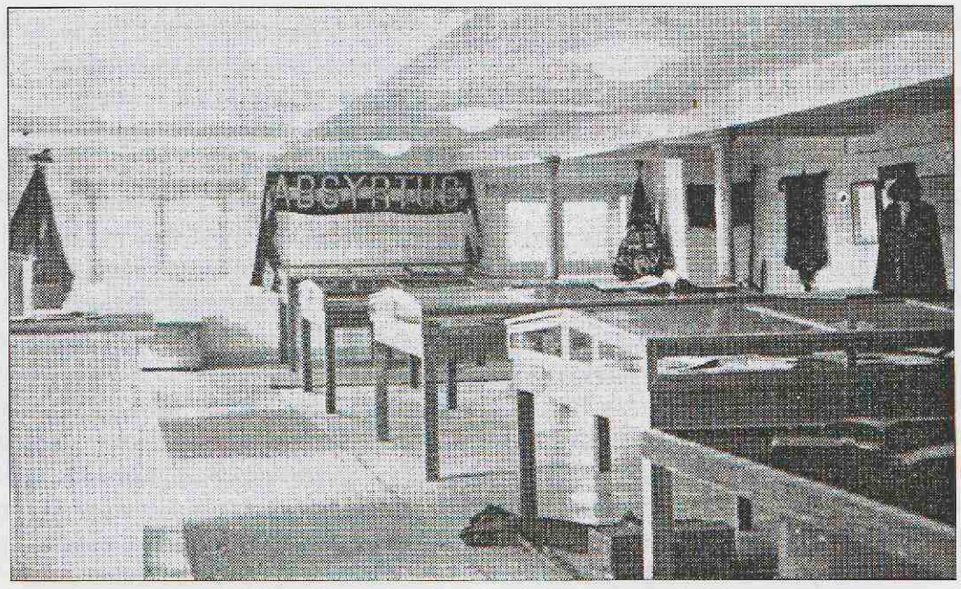

Fig. 2. Oude locatie van het Museum Diergeneeskunde op de zolderetage van het Poortgebouw aan de Biltstraat in Utrecht.

Helaas konden deze leden van de eerste museumcommissie niet bij het jubileum aanwezig. De eerste was al overleden en de laatste twee lieten zich om gezondheidsredenen verontschuldigen.[6] Als studenten waren zij betrokken bij de inrichting van het museum en verzorgden ook de rondleidingen. Het ordenen en registreren van de diverse objecten

Fig. 3. Opening van het Museum Diergeneeskunde op 5 november 1954

en schenkingen werd uitgevoerd door de echtgenote van de directeur van het Universiteitsmuseum, Mw. J.G. van Cittert-Eymers en door Mw G. Numans-Rutgers, echtgenote van S.R. Numans, hoogleraar heelkunde der grote huisdieren.

De collectie diergeneeskunde

In 1954 omvatte de verzameling 500 objecten. De collectie Kroes bestond vooral uit archivalia, portretten en foto's van het studentenleven. Dankzij schenkingen en legaten van dierenartsen, enkele aankopen en met name het in bruikleen ontvangen van talrijke instrumenten van de diverse klinieken en praktijken in het land, is de collectie sindsdien sterk uitgebreid met foto's, onderwijsplaten, schilderijen, vaandels, penningen, prenten, boeken en tijdschriften, archiefstukken en instrumentarium. Vooral bij de verhuizing van de klinieken en laboratoria van de faculteit naar de Uithof in de jaren zestig van de vorige eeuw, werden talrijke instrumenten in bruikleen aan het museum afgestaan. De collectie groeide van ongeveer 1100 objecten in 1980 naar ca. 10.000 op dit moment. Hieronder bevinden zich naar schatting 2500 foto's, 1000 lantaarnplaatjes, glasnegatieven en dia's en 600 onderwijsplaten.

De onderwijscollecties die bij de verschillende vakgebieden vanaf het begin van de 19e eeuw werden aangelegd, werden destijds als 'museum' aangeduid. Zo waren er Musea voor anatomie, pathologie, hoefkunde en parasitologie en tropische veeartsenijkunde. De verzamelde objecten werden systematisch beschreven in catalogi. Tezamen met oude prijscatalogi van fabrikanten van veterinair instrumentarium, vormen deze beschrijvingen een belangrijke bron bij het selecteren en registreren van de reeds aanwezige en nieuw verworven objecten. De collectie van het Museum Diergeneeskunde werd sterk uitgebreid met objecten die uit deze onderwijsverzamelingen stammen. Zo maakt bijvoorbeeld de collectie Hoefkunde die grotendeels afkomstig is van het oude Museum voor Hoefkunde, nu een belangrijk onderdeel uit van het Museum Diergeneeskunde. Daarin bevinden zich ca 2000 hoefijzers uit de Keltische tijd, oud Nederlandse hoefijzers en hoefbeslag uit voormalig Nederlands-Indië. Daarnaast vormen verloskundige en chirurgische instrumenten een zwaartepunt in de collectie. De oudste verloskundige instrumenten dateren uit de late 18e eeuw, maar ook vroeg twintigste-eeuwse verloskundetoestellen zijn indrukwekkend. Tezamen met oud castratie instrumentarium maken deze toestellen duidelijk dat bij het veterinair handelen nog weinig aandacht aan het welzijn van het dier werd geschonken.

Naast materiaal uit de onderwijscollectie Hoefkunde bevinden zich thans ook museale voorwerpen in de onderwijscollecties veterinaire anatomie, pathologie en parasitologie. Vroeg of laat wordt onderwijsmateriaal niet meer gebruikt als gevolg van nieuwe inzichten of nieuwe audiovisuele technieken. De vraag dient zich dan aan of de betreffende objecten van historische waarde zijn en als academisch erfgoed moeten worden bewaard. Dat gebeurt ook wanneer verbouwingen, verhuizingen of reorganisaties zich voordoen en men geneigd is zogenaamde 'oude troep' weg te doen. Over de selectiecriteria wordt binnen universiteits- en wetenschapsmusea uiteraard veel gediscussieerd. Het moge duidelijk zijn dat niet alles kan worden bewaard; het verwerven, inventariseren, registreren, conserveren en exposeren van cultureel erfgoed kost tijd, geld en ruimte. Een museum moet nu eenmaal keuzes maken.

Op 19 juni 2001 vond een internationale visitatie plaats van de collectie diergeneeskunde. Deze visitatie had plaats op initiatief van P. de Haan, die als nieuwe directeur van het Universiteitsmuseum het wetenschappelijk belang, de kwaliteit, de omvang en de status van de verschillende collecties van dit museum in internationaal perspectief wilde inventariseren. De visitatie en rapportage werden uitgevoerd door Prof. Dr. Johann Schäffer (Hannover) en Dr. Ivan Katic (Kopenhagen). Uit de evaluatie bleek dat de veterinaire collectie in Utrecht tot de beste ter wereld behoort en dat het belang voor het Nederlands veterinair verleden en de rol van het opleidingsinstituut daarin evident aanwezig is. Naast deze lovende woorden was er kritiek op de (op dat moment) personele onderbezetting en de huisvesting.[7]

De conservatoren

Met betrekking tot het ordenen, selecteren en registreren van museale objecten van veterinair belang werden de activiteiten van Mw. van Cittert -Eymers en Mw. Numans-Rutgers uit de beginperiode van het museum reeds gememoreerd. Vanaf 1965 werden bij het Museum Diergeneeskunde conservatoren uit veterinaire kring aangesteld. Eerst was dat dierenarts Bert Louis Leopold (1897-1991) die in 1962 als directeur van een veeverzekeringsmaatschappij met pensioen was gegaan. Tussen 1965 en 1983 wijdde hij zich met hart en ziel aan de collectie diergeneeskunde, waarbij zijn belangstelling voornamelijk uitging naar instrumentarium. Hij heeft ruim 1100 veterinaire instrumenten gedetailleerd beschreven. Uit erkentelijkheid voor zijn belangeloze inspanningen kreeg hij op zijn tachtigste verjaardag in 1977 de universiteitspenning in brons uitgereikt. Vanaf 1979 zette Leopold zijn werkzaamheden samen voort met Prof. S.R. Numans (1913-1988) die na zijn emeritaat in 1979 conservator buiten bezwaar werd. Bij de verhuizing van de klinieken naar de Uithof richtte Leopold aldaar bij iedere afdeling enkele vitrines in met instrumentarium uit het betreffende vakgebied. In 1980 hebben Numans en Leopold samen de

verhuizing van het museum van de Biltstraat naar het nieuwe Hoofdgebouw (nu Androclusgebouw) in de Uithof voorbereid en de complexe inboedel in de nieuwe behuizing geordend. Aanvankelijk was in de bouwplannen geen rekening gehouden met het Museum Diergeneeskunde, maar uiteindelijk werd een serie vitrines ingericht in de hal bij de collegezalen, alsmede een direct aangrenzende conservatorenkamer, annex depot. De collectie hoefkunde werd ondergebracht in een kelder bij de Vakgroep heelkunde van grote huisdieren (thans Hoofdafdeling Gezondheidszorg paard). Op 1 april 1983 namen Numans en Leopold afscheid van het museum. Bij die gelegenheid ontving Leopold de facultaire legpenning voor zijn aan de faculteit bewezen diensten.[8]

Op dezelfde datum werden Numans en Leopold opgevolgd door M.A. Moons (1922-1989).[9] In de jaren 1967-1982 was Thijs Moons secretaris geweest van de KNMvD. Gedurende zijn zevenjarig conservatorschap heeft hij behalve voor de modernisering van het museum er ook voor gezorgd, dat het museum meer naar buiten trad. Daarbij maakte hij dankbaar gebruik van zijn uitgebreid veterinair netwerk, dat hij gedurende zijn jaren bij de KNMvD had opgebouwd. De museumcommissie die na een actieve beginperiode een sluimerend bestaan had geleid, werd in 1984 als commissie van de faculteit nieuw leven ingeblazen. Voorzitter werd een man van het eerste uur, namelijk Prof. Gert van der Meij. Wegens ziekte werd zijn taak 10 jaar later overgenomen door Prof. Bert van der Weijden. Daarnaast trad het museum meer naar buiten door de Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde ofwel de Numan Stichting, die op initiatief van Moons tot stand is gekomen. Deze stichting werd in 1989 opgericht en heeft als doelstelling via vrijwillige bijdragen de mogelijkheden voor het Museum Diergeneeskunde te verruimen. Op 8 maart 1989 werd door de eerste voorzitter van de Numan Stichting, H.A.M. Elsinghorst, aan Moons het eerste exemplaar uitgereikt van een fraaie brochure over het museum.[10] Sindsdien werd door activiteiten van de Numan Stichting een vaste kring van vrienden gevormd en werden door middel van financiële ondersteuning diverse aankopen en projecten van het museum mogelijk gemaakt.[11] Zo werd onder meer de veterinaire apotheek met opstand aangekocht en tentoongesteld in de hal bij de collegezalen van het Androclusgebouw, een financiële bijdrage geleverd aan de restauratie van diverse textielstukken en transparante afdekplaten voor vitrines in de collectie hoefkunde, alsmede aan een project betreffende het registreren en digitaliseren van het veterinair fotoarchief. Verder slaagde de Numan Stichting erin een contract af te sluiten met Interpolis, waardoor met ingang van november 2003 assistent conservator Mw. Drs. C.W.M. van Helbergen kon worden aangesteld.

In 1991, twee jaar na het overlijden van Moons, nam opnieuw een voormalig secretaris van de KNMvD de fakkel van het conservatorschap over. A.P. Wijgergangs nam een grote uitdaging aan, omdat tengevolge van verbouwingen binnen de faculteit de conservatorenkamer en het depot in de voorafgaande 'conservatorloze' periode een andere bestemming hadden gekregen en de objecten uit het depot waren ondergebracht in diverse kelders. Samen met assistent-conservator Stefan de Geus, die tussen 1992 en 1999 aan het museum verbonden is geweest, heeft Toon Wijgergangs in de jaren negentig het museum weer opgebouwd en uitgebouwd. Er kwam een complete oude diergeneeskundige apotheek bij en er werd een gang in gebouw Nieuw Gildestein in gebruik genomen.[12] In 1992 werd een tweewielig rijtuig (Tonneau) dat in het begin van de 20ste eeuw bij de Buitenpraktijk in gebruik was aan de collectie toegevoegd.[13] In samenwerking met de Vakgroep Voedingsmiddelen van Dierlijke Oorsprong (thans Divisie Volksgezondheid en voedselveiligheid van het Institute for Risk Assessment Sciences (IRAS)) werd in hetzelfde gebouw een permanente tentoonstelling over Veterinaire Volksgezondheid ingericht.[14] De internationale samenwerking kwam tot uiting in een gids van alle veterinaire musea in de wereld die in Kopenhagen werd uitgegeven.[15] Verder werd een project opgestart om al het fotomateriaal te registreren. Bij al deze activiteiten werd dankbaar gebruik gemaakt van de expertise van het Universiteitsmuseum. Vanaf 1999 werd de continuïteit van de werkzaamheden bij het Museum Diergeneeskunde verstoord doordat er geen financiering gevonden kon worden voor het continueren van de aanstelling van De Geus. Zoals vermeld werd dat probleem in 2003 opgelost. Na tien jaar trouwe dienst nam Toon Wijgergangs in oktober 2001 afscheid van het Museum Diergeneeskunde.[16]

In januari 2002 nam P.A. Koolmees het conservatorschap over. Peter Koolmees is vanaf 1973 aan de faculteit der Diergeneeskunde verbonden, thans als docent-onderzoeker bij de Hoofdafdeling Volksgezondheid en Voedselveiligheid. Zijn ervaring met onderzoek en onderwijs in het vakgebied veterinaire geschiedenis, alsmede zijn activiteiten binnen het VHG vormden een geschikte achtergrond voor deze aanstelling. Overigens wordt in tegenstelling tot zijn voorgangers zijn 0,2 aanstelling gezamenlijk gefinancierd door de faculteit en de KNMvD.[17] Als gevolg van het ontbreken van een assistent-conservator kon Koolmees in het begin van zijn aanstelling, ondanks de ondersteuning vanuit het Universiteitsmuseum, niet veel meer

doen dan 'op de winkel passen'. Vanaf november 2003 verbeterde de personele situatie aanzienlijk dankzij de aanstelling van assistent-conservator Willemijn van Helbergen. Na een onderbreking van bijna vier jaar kon de draad weer serieus worden opgepakt. Sindsdien stonden de activiteiten voornamelijk in het teken van het naderend jubileum in november 2004.

Welke rol heeft het museum in de periode 1954-2004 gespeeld?

Een terugblik op de activiteiten van het Museum Diergeneeskunde leert dat het vooral werd ingeschakeld wanneer er iets te vieren viel. In dat kader spelen onderstaande jaartallen en historische gebeurtenissen een sturende rol.

1636 Stichting Universiteit Utrecht
1821 Start van de veterinaire opleiding in Utrecht
1862 Oprichting Maatschappij voor Diergeneeskunde
1925 Incorporatie van de Veeartsenijkundige Hoogeschool als faculteit binnen de Universiteit Utrecht.
1932 Oprichting DSK
1954 Oprichting Museum Diergeneeskunde

Zonder de pretentie volledig te willen zijn, wordt hieronder een overzicht van jubilea in de afgelopen halve eeuw gegeven, waaraan vanuit het museum Diergeneeskunde een bijdrage werd geleverd.

1962 Eeuwfeest KNMvD
1969 Nationale Manifestatie 'Musement'
1971 150 jaar Diergeneeskundig onderwijs in Nederland (DON)
1986 350 jarig bestaan Rijksuniversiteit Utrecht
1987 125 jaar KNMvD
1993 26th Congress World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM)
1994 40 jaar Museum Diergeneeskunde
1996 175 jaar DON
2002 70 jaar DSK
2004 50 jaar Museum Diergeneeskunde

In 1962 trad het museum twee keer naar buiten. In verband met het Internationaal Veterinair Chirurgencongres werd de tentoonstelling 'De ontwikkeling der veterinaire chirurgie aan de hand van instrumenten' ingericht. Aan het eeuwfeest van de (vanaf dat moment koninklijke) KNMvD werd bijgedragen met de expositie '100 jaren Maatschappij voor diergeneeskunde in de wereld van mens en dier'. Tijdens de Nationale Manifestatie 'Musement' in 1969 werden tandheelkundige instrumenten uit de veterinaire en humane geneeskunde getoond. Tijdens de driejaarlijkse Veterinaire Week, alsmede bij de vieringen van 150 jaar DON, 350 jaar Universiteit Utrecht en 125 jaar KNMvD werden door het museum ook exposities ingericht.[18] Tijdens het 26ste congres van de WAHVM dat in 1993 in Amersfoort en Utrecht plaatsvond, werd de apotheek opstand officieel door de directeur van het Universiteitsmuseum geopend.

Bij het 40-jarig bestaan van het Museum Diergeneeskunde in november 1994 werd een tentoonstelling en een symposium gewijd aan de veterinaire verloskunde. Daarnaast werd een rijk geïllustreerd boekje over het museum uitgebracht.[19] Rond het 175-jarig bestaan van de diergeneeskundige opleiding in Nederland in 1996 werd naast een tentoonstelling van objecten die de diversiteit van de collecties goed weergaf een omvangrijke, internationale tentoonstelling over veterinaire filatelie ingericht. Naast het jubileum van de DSK, waarbij dankbaar gebruik werd gemaakt van de fotocollectie van het museum ten behoeve van een gedenkboek[20], werd in 2002 aandacht geschonken aan de herdenking van het sterfjaar van de grondlegger van de diergeneeskunde in Nederland, Alexander Numan (1780-1852). In de hal en in de bibliotheek van de faculteit werden vitrines over beide onderwerpen ingericht.

De door het museum geleverde bijdragen omvatten gebruikelijk het inrichten van tentoonstellingen, het aanleveren van historisch materiaal voor brochures en gedenkboeken of het in bruikleen geven van objecten. Dieren en diergeneeskunde zijn de laatste jaren erg populair. Daarom krijgt het museum regelmatig verzoeken binnen om objecten uit de collecte in bruikleen aan andere musea te geven. Zo staat er bijvoorbeeld een apotheekopstand in het Openlucht Museum Warffum. En niet veel musea in Nederland kunnen, zoals het Museum Diergeneeskunde, bogen op een toonstelling in Museum Boerhaave, namelijk 'Beestenspul' in 1999.[21] In 2004 werd vanuit de onderwijscollectie veterinaire anatomie en het Museum Diergeneeskunde een bijdrage geleverd aan de tentoonstelling 'Het Verdwenen Museum' in het Universiteitsmuseum Utrecht.

Naast bijdragen aan jubilea werd ook een bescheiden bijdrage geleverd aan onderzoek en onderwijs. Wijgergangs en Mulder publiceerden over verloskundig instrumentarium in de diergeneeskunde en humane geneeskunde.[22] Bij de introductie van een nieuw veterinair curriculum in 1995 lukte het om het vak Geschiedenis van de diergeneeskunde weer terug te krijgen in het onderwijsprogramma van de faculteit. Dit was een vurige wens van zowel Leopold, Moons als Wijgergangs. Tussen 1822 en 1956 was dit vak een onderdeel van het regulier curriculum geweest. Vanaf 1995 wordt het Keuzevak geschiedenis van de diergeneeskunde dat één week omvat, drie keer per jaar verzorgd.[23] Onderdeel van het programma is een rondleiding in het museum en een demonstratie van oud veterinair instrumentarium.

Welke rol zou het museum in de toekomst kunnen vervullen?
Alvorens deze vraag te kunnen beantwoorden, is het zinnig om eerst na te gaan wat de collectie diergeneeskunde nu precies voorstelt. De buitenlandse evaluatie van de collectie diergeneeskunde in 2001 viel erg positief uit; met veterinaire musea in München, Parijs, Kopenhagen en Hannover behoort onze collectie tot de Europese top. Klaarblijkelijk hebben we hier schatten in huis waar we ons niet altijd van bewust zijn. Als voorbeeld kan verwezen worden naar de tamelijk unieke schilderijen van de anatomie van het paard uit 1830 die zich bevinden in de collegezalen van het Androclusgebouw. Eén ervan wordt dit jaar in bruikleen gegeven aan het Van Gogh Museum in het kader van het museumjaar van het dier. Dat is mooi, maar dat wil nog niet zeggen dat we tevreden kunnen zijn. Met betrekking tot de relatief jonge vakgebieden binnen de diergeneeskunde, zoals kleine huisdieren, proefdierkunde, biomedisch onderzoek, dier-wetenschap-maatschappij zijn weinig objecten aanwezig. Hetzelfde geldt voor het studentenleven. Het archief van vooraanstaande figuren uit de diergeneeskunde zou moeten worden uitgebreid. Het archiveren van labjournaals bijvoorbeeld zou het onderzoek naar, wat vanuit de wetenschapsgeschiedenis 'Science in the making' wordt genoemd, mogelijk maken. Het veterinair erfgoed moet verder digitaal ontsloten worden.

Toevallig viel de viering van het 10e lustrum van het Museum Diergeneeskunde in 'De Week van de Geschiedenis'. Onder het motto 'Vergroot je historisch besef!' had de Stichting 'Anno' in samenwerking met het *Historisch Nieuwsblad* deze week voor het eerst georganiseerd. 'Anno' stelt zich ten doel het historisch besef te vergroten door mensen op een aansprekende manier in contact te brengen met geschiedenis. Op die manier probeert 'Anno' - vorig jaar opgericht onder de naam 'Actueel Verleden' een beter begrip van het heden bij een breed publiek te bevorderen. Deze doelstelling sluit feitelijk naadloos aan bij de doelstelling van het Museum Diergeneeskunde.

Naast het stimuleren van historisch besef kan het museum een rol vervullen bij het onderwijs in veterinaire geschiedenis en academische en wetenschappelijke vorming met aandacht voor wetenschapsgeschiedenis, wetenschapsfilosofie en wetenschapscommunicatie.[24] In het kader van de invoering van de Bachelor-Master structuur in het hoger en wetenschappelijk onderwijs worden dit soort vakken gerangschikt onder de 'contextvakken' waarin reflectie op de eigen discipline centraal staat. Verder zou het museum naast de bibliotheek een laboratorium voor historisch onderzoek moeten zijn. Daarnaast zou het museum als visitekaartje van de faculteit kunnen functioneren, bijvoorbeeld als het startpunt van rondleidingen van bezoekers en eerstejaars studenten. Op die manier kunnen medewerkers, studenten, de beroepsgroep en een breder publiek worden geconfronteerd met de geschiedenis van de veterinaire wetenschappen en het veterinair beroep. Deze publiekseducatie[25] zou zowel binnen als buiten de faculteit kunnen plaatsvinden.

Voor het uitvoeren van die taken heb je wel een representatieve ruimte

Fig. 4. Huidige locatie van het Museum Diergeneeskunde

nodig (Afb. 4). Bij de faculteit vinden momenteel ingrijpende verhuizingen en verbouwingen plaats die enkele jaren in beslag zullen nemen. Dat is één van de redenen waarom er nu binnen de Museumcommissie Diergeneeskunde, het Universiteitsmuseum en de faculteit een heroriëntering plaatsvindt over de huisvesting, de nadere positionering, taken, missie en doelstellingen van het Museum Diergeneeskunde.[26] Het is duidelijk dat musea hun ups en downs beleven, die parallel lopen aan conjunctuurgolven. Het dier en daarmee de diergeneeskunde krijgen echter een steeds prominentere positie in de samenleving. Niet voor niets is 2005 een museumjaar waarin het dier centraal staat. Dat biedt naar mijn mening volop mogelijkheden en kansen voor de toekomst van dit museum

In 2004 heeft de faculteit der Diergeneeskunde een ambitieuze strategienota uitgebracht, met als doelstelling een internationale toppositie.[27] Schrijver dezes vindt dat de museale collectie diergeneeskunde daar een integraal onderdeel van moet uitmaken. Want diergeneeskundig Nederland mag best trots zijn op zijn eigen geschiedenis!

Noten

1 P.J. Boylan, Universities and Museums: past, present and future. *Museum Management and Curatorship* 18 (1999) 43-56; S. de Clercq, Museums as a mirror of society. A Darwinian look on the development of museums and collections of science. Paper presented at the Symposium "Science and Museums- how to display science attractive?", Tartu, Estonia, 10 October 2003.

2 [A.A.] Overbeek, In memoriam H.A. Kroes 1858-1948. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 73 (1948) 913-914.

3 Rede uitgesproken door de Voorzitter van de Maatschappij voor Diergeneeskunde, D. Hendrikse, bij de opening van de 99ste Algemene Vergadering op Zaterdag 24 October 1953. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 78 (1953) 1028-1034, aldaar 1031.

4 J.A. Beijers, Diergeneeskundig Museum. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 79 (1954) 241-243; W.A. de Haan & F.C. Kraneveld, [Diergeneeskundig museum]. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 79 (1954) 243-245; F.C. Kraneveld & W.A. de Haan, Het diergeneeskundig museum. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 79 (1954) 625-626.

5 Anon., Opening van de diergeneeskundige afdeling van het Universiteitsmuseum. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 80 (1955) 47-53, citaat p. 48; Anon. [A.P. Wijgergangs & S.J. de Geus]. Museum Diergeneeskunde. Utrecht 1994, 3; B.L. Leopold, Het diergeneeskundig museum. In: C. Offringa e.a. (Red.). *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Nederland. Dl. 2 (Utrecht 1981)* 507-509.

6 Prof. G.J.W. van der Meij is op 16 februari 2005 overleden.

7 I. Katic, Evaluation of the Utrecht Veterinary Museum. Viby, Denmark 2001; J. Schäffer, Museum Diergeneeskunde Utrecht, Situation, Probleme, Vorschläge. Hannover 2001; G.C. van der Weijden, Afscheid van Toon Wijgergangs als conservator van het Museum Diergeneeskunde. *Argos* 25 (2001) 235-236.

8 G. Wagenaar & A.H.H.M. Mathijsen, In memoriam B.L. Leopold. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 117 (1992) 220-221; Leopold, noot 5, 507-509.

9 S. van Harten, In memoriam M.A. Moons. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 114 (1989) 1024-1026.

10 H. Elsinghorst e.a., Stichting vrienden van het Museum Diergeneeskunde, "De Numan Stichting". Utrecht 1989.

11 H.A.M. Elsinghorst, Numan Stichting zoekt begunstigers. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 126 (2001) 759.

12 A.P. Wijgergangs, Museum Diergeneeskunde. *Argos* 6 (1992), 149-150; Idem, Backgrounds to the Veterinary Museum in Utrecht. *Argos* 8 (1993) 259-261.

13 A.P. Wijgergangs, Museum Diergeneeskunde. *Argos* 7 (1992) 193-195.

14 P.A. Koolmees, Museumcollectie VVDO. *Argos* 3 (1990) 73.

15 A.P. Wijgergangs &.I. Katic, *Guide to veterinary museums in the world.* Copenhagen & Utrecht 1997; 42-45. Zie ook de website van de WAHVM (http://wahvm.vet.uu.nl).

16 G.C. van der Weijden, noot 7, 235-236.

17 Elsinghorst, noot 11, 759; Van der Weijden, noot 7, 235-236.

18 Leopold, noot 5, 508.

19 S. Deleu & W. Sybesma, Veertig jaar Museum Diergeneeskunde. Van Kroes tot Wijgergangs. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 119 (1994) 638-640; A.P. Wijgergangs, Museum Diergeneeskunde veertig jaar. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 120 (1995) 87-88.

20 H.O. Hoenderken & M.F.P.M. de Bont, *'Tussen feesten en beesten'. Over het veterinaire studentenleven in Utrecht, ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan der Diergeneeskundige Studenten Kring* (Utrecht 2002).

21 *Beestenspul in Museum Boerhave.* Mededeling Museum Boerhave Nr. 283. Leiden 1999, 24 pp.

22 W.J. Mulder & A.P. Wijgergangs, Het verloskundig instrumentarium. *Argos* 12 (1995) 53-58.

23 P.A. Koolmees, Over het onderwijs in veterinaire geschiedenis aan de Veeartsenijschool in Utrecht 1821-1956. In: K. van der Horst, P.A. Koolmees & A. Monna (Red.). *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap* (Rotterdam 1995) 131-153.

24 Zie bijv: Curriculum 2001. Voorstellen voor een verdere academiesering van het curriculum Diergeneeskunde en evolutie naar gescheiden studiepaden. Utrecht 2001, p. 2-4.

25 R. Visser, Wetenschap, wetenschapsgeschiedenis en het grote publiek. *Gewina* 25 (2002) 38-45.

26 P.A. Koolmees, 50 jaar onderweg. Discussienota over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde. Utrecht, juni 2004; G.C. van der Weijden, Nota over de nadere positionering van het Museum Diergeneeskunde. Utrecht, april 2001. *Idem*, Huisvesting Museum Diergeneeskunde. Utrecht, juni 2001; G.C. van der Weijden & P. de Haan. Voorstel voor de (her)huisvesting van het Museum Diergeneeskunde. Utrecht, augustus 2002.

27 Transparantie & Keuzes. Een visie op de toekomst van de Faculteit der Diergeneeskunde. Rapport van de Commissie Facultaire Strategie. Utrecht 2004, pp. 5, 35-42.

De waarde van het Academisch Erfgoed[a]

E. Bleumink[b]

Inleiding.

In mijn autobiografisch geheugen neemt de diergeneeskunde een bijzondere plaats in. Ik moest namelijk in mijn studiejaren in Utrecht vaak college lopen of practica volgen in de locaties in de Biltstraat. Zo zag ik de diergeneeskunde in de praktijk.

Pas later, toen ik rector en voorzitter van de RUG was, zag ik een verband met eerdere herinneringen.

Ik moest me wel in de geschiedenis van de Groningse universiteit verdiepen en kwam er achter dat de illustere Alexander Numan, de grondlegger van de Veeartsenijschool, als een van de belangrijkste leerlingen van Petrus Driessen, E.J. Thomassen à Thuessink en S.E. Stratingh werd aangemerkt. Geleerden die in de geschiedenis nog immer opduiken.

In veel opzichten staan wij in deze tijd nog immer op de schouders van reuzen. De geschiedenis van vak of discipline, de wetenschapshistorie kunnen ons nog veel leren.

Het is daarom verheugend dat kan worden vastgesteld dat het academisch erfgoed weer wordt gekoesterd en dat de historie van vak en discipline "terug is van weggeweest".

De wetenschappelijke collecties : een korte historie.

Universiteiten hebben, bij traditie, drie functies, te weten: het bewaren van kennis, het vermeerderen van kennis en de kennisoverdracht van generatie op generatie.

Zij legden daartoe verzamelingen aan. Verzamelingen van boeken, geschriften en manuscripten voor geleerde studies en het onderricht. Van planten t.b.v. de systematische plantkunde of de kruidengeneeskunst. Van anatomisch materiaal en preparaten t.b.v. de lessen aan de medici in spe. Verzamelingen die bijdroegen aan de naam en faam der alma mater.

Al sinds de Renaissance werden er vooral door particulieren collecties aangelegd die vanaf het begin van de 19e eeuw een plaats kregen binnen universiteiten. Na de Napoleonitische tijd werd geleidelijk in West Europa onderzoek een kerntaak van universiteiten, terwijl elders in de wereld universiteiten een leidende rol gingen vervullen bij de ontwikkeling van natuurlijke bronnen en schatten van land en regio. Al deze collecties speelden een rol bij het in kaart brengen van onze wereld. De collecties werden gedocumenteerd en aangevuld met de instrumenten die bij de analyse werden gebruikt. Miljoenen voorwerpen zijn verzameld, bestudeerd, beschreven en ondergebracht in duizenden verzamelingen wereldwijd. Van archeologie tot geologie, van herbaria tot volkenkunde, van kunstobjecten tot geneeskunde.

De collecties werden al naar de aard der discipline ondergebracht in geleerde kabinetten of musea. De geleerde kabinetten vormden met de bibliotheken en collegezalen de kern van het facultaire bedrijf. Veel van onze huidige kennis en inzichten is gebaseerd op deze collecties. Zij vormen het materiële archief van deze kennis en de manier waarop deze tot stand is gekomen.

Academische collecties worden daarom beschouwd als cultureel erfgoed: de weerslag van het intellectueel erfgoed sinds de Homo sapiens kennis ontwikkelde en ging toepassen.

Behoud van het academisch erfgoed.

De geleerde kabinetten, de wetenschappelijke facultaire musea beleefden aan het eind van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw hun hoogtepunt (1). Het verzamelbeleid was in de regel aan strikte criteria onderworpen, de collecties werden gedocumenteerd, beschreven en aangevuld door aankopen, ruil of veldexpedities om een zo getrouw mogelijk beeld te krijgen van het studiedomein.

In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam er de klad in. Het object als primaire informatiebron van studie en onderricht boette aan belang in en het verzamel- en bewaarbeleid kon niet langer rekenen op brede universitaire steun of wel financiering. De tijdgeest drong zich op, namelijk die van een afnemend cultuur-historisch besef en de academische vorming bleek aan erosie onderhevig. De geschiedenis van wetenschap, discipline of vakgebied verdween uit het curriculum (de studenten hadden het al zo druk), de wetenschapsfilosofie kon op weinig aandacht meer rekenen. De universitaire stofnesten moesten worden opgeruimd. Vooral de klassieke universiteiten hadden het zwaar te verduren door de opeenvolgende taakverdelingsoperaties. Direct economisch nut, maatschappelijke relevantie zette de toon. Geen wonder dat het academisch erfgoed achter de horizon verdween.

Na 20 magere jaren trad er omstreeks 1985 een kentering op en wel als gevolg van de toenemende internationale oriëntatie van de Nederlandse universiteiten. Zo konden de reislustige bestuurders vaststellen dat in menige universiteit in Zweden, Ierland, Zuid Afrika, Australië of Canada, ja zelfs in Cairo, Novosibirks, Tokyo of Peking universitaire collecties of musea werden gekoesterd als parels in de kroon. Bij een tegenbezoek sloeg dan de verlegenheid toe.

Het CRI (de organisatie van universitaire rectoren in Europa) en de COIMBRA - groep van klassieke universiteiten gingen zich krachtig roeren Zij wezen op de culturele rol die universiteiten in het nieuwe Europa moesten spelen en dat daarom het academisch erfgoed in ere moest worden hersteld. Oproepen die na verloop van tijd in het Europesche Parlement (1998) en de Raad van Europa (1999) gehoor vonden (2, 3, 4).

De geesten waren in Nederland ook wakker geschud. In 1985 verscheen er een inventarisatie van het Landelijk Overleg Contactfunctionarissen Universitaire Collecties (5) waarin gewag werd gemaakt

a. Bewerking van een lezing gehouden tijdens het VHG-symposium 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?' op 4 november 2004 te Utrecht

b. Prof. dr. E. Bleumink, voorzitter van de Stichting Academisch Erfgoed, Groningerstraat 18. 9481 AT Vriens

van de deplorabele staat der collecties. De Rijkscommissie voor de Musea deed er nog een schepje bovenop (6) totdat in 1996 het rapport van de commissie De Wied (de ex-president van de KNAW) verscheen. Dit rapport was gebaseerd op een inventarisatie van de Rijksdienst Beeldende Kunst (RBK) en had als titel *Om het academisch erfgoed* (7).

De stellingname van De Wied c.s. was kort en goed dat universiteiten de academische functie niet meer serieus namen en dat voorts het academisch erfgoed diende te worden veilig gesteld. Een actieplan diende te leiden tot de selectie, het behoud en conservering van de circa 1000 collecties die volgens de RBK de vijf oudste universiteiten in Nederland herbergden. Dit leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Stichting Academisch Erfgoed.

De eerste stap was de conservering, de selectie en registratie van de collecties die uit (cultureel)historisch of wetenschappelijk oogpunt van grote waarde zijn. Ingezet werd op interuniversitaire samenwerking en afstemming zodat er universitaire collectieprofielen ontstaan. Kortom taakverdeling en overdracht van sommige deelcollecties. Dit alles is een kwestie van goed rentmeesterschap en doelmatigheid.

Ten tweede is begonnen met de digitale ontsluiting van het academisch erfgoed met koppelingen naar nationale en internationale on-line systemen. Onbekend maakt immers onbemind. De digitale ontsluiting kan er toe leiden dat het academisch erfgoed de plaats krijgt die het verdient en ook dat de functie en functionaliteit van de collecties voor brede doelgroepen (de academische gemeenschap en het niet universitaire publiek) wordt vergroot.

Bij de uitvoering van het behoudsprogramma en de ontsluitingsactiviteiten werden ook een aantal lessen geleerd.

In de eerste plaats dat uiterste zorg moet worden besteed aan de bewaarcondities van de waardevolle collecties. Dat kan het beste door de collecties in aparte depots onder te brengen. Dat geldt ook voor de meeste facultaire collecties, de Wunderkammer of kabinetten van weleer, die nog facultair zijn ingebed en allengs de publieksfunctie hebben verloren. Het depot is dan de schatkamer waaruit kan worden geput voor cultuur-historisch onderzoek, voor objectgebonden onderzoek, voor onderwijs en wetenschapseducatie en voor discipline overstijgende publieksactiviteiten.

Ondertussen hebben de universiteitsmusea (Utrecht voorop) zich, overeenkomstig de internationale trend, ontwikkeld tot algemene musea die de functie van wetenschapsmuseum en historisch museum verenigen. Zij gaan zich bovendien steeds meer toeleggen op wetenschapseducatie.

De tweede les is dat internationale samenwerking en afstemming zeer geboden is omdat Nederland niet alleen de duurzame ontwikkeling van het intellectueel erfgoed kan waarborgen. Taakverdeling is ook hier aan de orde.
En tenslotte collectievorming en beheer is een kunst en kunde. Expertise moet worden gedeeld en ontwikkeld.

De SAE zet zich er nu ook voor in om de professionaliteit van publieksactiviteiten te vergroten en beoogt de universiteitsmusea te ondersteunen bij de wetenschapseducatie.

Het Museum Diergeneeskunde

Het academisch erfgoed is dus terug van weg geweest, de wetenschapseducatie wint aan gewicht en in menige faculteit wordt de geschiedenis van vak of discipline weer een verplicht onderdeel van het curriculum.

Het Museum Diergeneeskunde (UMD) heeft een waardevolle collectie die de geschiedenis van de diergeneeskunde documenteert, als ook de geschiedenis van de faculteit en haar juridische voorgangers. Deze collectie is een schatkamer voor cultuur-historisch onderzoek en kan de voedingsbodem zijn voor het onderwijs aan diergeneeskundigen en voor de kennisoverdracht aan de beroepsgroep. *Dan moet de faculteit wel de tekenen des tijds verstaan en de historie van vak en discipline een eigentijdse plaats toekennen.* Een hoogleraar in de geschiedenis is dus niet teveel gevraagd. De studenten kunnen dan projecten bewerken die jaarlijks worden vertoond en verbeeld in de onderwijsruimten. Het UMD wordt dan met bibliotheek en andere onderwijsvoorzieningen het studielandschap van de faculteit.

De collectie is de eerste laag, de onderwijsinspanningen de tweede.

Een museum heeft echter volgens de definities, die nationaal en internationaal worden gehanteerd, naast de collectietaak en de onderzoekstaak zeker ook een publiekstaak. Een museum is toegankelijk voor publiek en biedt beleving die alle zintuigen aanspreekt en levert aldus een bijdrage aan de ontwikkeling van de maatschappij. De ervaring leert dat musea die deze functie willen waarmaken in "de loop moeten liggen", moeten investeren in p.r. en publiciteit en steeds nieuws moeten bieden omdat anders de verveling toeslaat. Het ligt daarom voor de hand de brede expertise van het universiteitsmuseum te benutten en de publieksactiviteiten in het centrum van de stad te positioneren. Een museum is een organisatorisch verband en niet persé aan een gebouw of locatie gebonden. Als de verbeelding spreekt worden wegen gevonden om het UMD een duurzame rol te laten vervullen als maatschappelijke spiegel van de diergeneeskunde.

Noten

1. Boylan, P.J. Universities and collections: past, present and future. *Museum Management and Curatorship*, 18, 43 - 56, 1999;
2. De Clercq, SWG et al. A globe is just another tool. *ICOM study Series University Museums and collections*, 11, 4 - 6, 2003;
3. *The position of incidental collections including university collections.* Recommendation no 1375 Document 8111 of the European Parliament. Brussels, 1998;
4. *Heritage of European Universities.* Ed. by Nuria Sanz and Sjur Bergan. Council of Europe. Strasbourg: Council of European Publishing, 2002;
5. *Rapport Landelijke Inventarisatie Universitaire Collecties.* Rijswijk: Ministerie van WVC, 1985;
6. *Advies betreffende de bedreigde universitaire collecties.* 's-Gravenhage: Rijkscommissie voor de musea 1986;
7. *Om het Academisch erfgoed. Rapport, opgesteld in opdracht van de staatssecretaris van OCenW.* / Adviesgroep Rijksdienst Beeldende Kunst. (Commissie De Wied). Op basis van een inventarisatie van de collecties aanwezig in de Nederlandse Universiteiten. [Zoetermeer]: Ministerie van OCenW, 1996.

The 'Musée Fragonard' of the National Veterinary School of Alfort, an example of veterinary museology[a]

Christophe Degueurce[b]

The main part of the historical collections of the Veterinary School of Alfort is kept in the Fragonard Museum. Already twenty years after the foundation of the school, in 1766, the school's 'Cabinet' was known as one of the largest and nicest cabinets of France, where in the period of the Enlightenment a lot of cabinets of curiosities were cultivated.

Now, the museum is situated in the centre of the school, in a large building, built in 1882 for the library, the departments of Anatomy and Physiology, and for the collections. The actual museum came into being in 1903, and only small changes were made during the 20th century. It was opened to the public in 1991. A large collection of animal specimens, strictly maintained in accordance with the museological design common in the late 19th century, is on display.

The name of the museum was chosen in 1991 because of the presence of human and animal dissections, known as the *Écorchés de Fragonard*. Honoré Fragonard (1732-1799) was the first director and teacher of anatomy at Alfort. He came to Alfort, together with Claude Bourgelat, in 1766. The first six years he made thousands of anatomical preparations, that show his skill and art of dissection. Among them are the 'écorchés', of which only twenty are left today. These are characterized by some specific features: the organs and limbs were not treated separately, as was the general practice at that time, but the whole body was prepared, as for instance in his horse and rider (fig. 1). A second characteristic was the theatrical presentation of these preparations.

His delicate method of dissection and preservation manifests itself clearly in the preparation of foetuses.

Because of discord with Bourgelat Fragonard was dismissed from the school in 1771 at the age of 39. Then he disappeared for twenty years and probably found work in curiosity cabinets in the country, for which the aristocracy had a rage in those days, but he was back at the scene in 1793, in the thick of the Revolution. This was a bad period for the Cabinet of Alfort, as the school was obliged to give

a. Bewerking van een lezing gehouden tijdens het VHG-symposium 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?' op 4 november 2004 te Utrecht

b. Prof. Christophe Degueurce, curator of the museum. École Nationale Vétérinaire d' Alfort. 7, avenue du général de Gaulle. 94704 Maisons-Alfort. France. Email: cdegueurce@vet-alfort.fr

many specimens to other institutes in Paris. A large part of the collection became dispersed. After the Revolution, the students and prosectors created new specimens. The most amazing work was done by Eugène Petitcolin, who worked in the Anatomy Department at the end of the 19th century. He produced a large number of wax and plaster casts, that illustrate the anatomy or pathology of domestic animals. He also realised many preparations of skeletons and dehydrated organ specimens. Another prosector, André Richir, produced magnificent plaster casts painted in very realistic colours.

At the beginning of the 20th century more than 4000 specimens were organized in a comparative way in order to allow the students to study the anatomy and pathology of domestic animals. The structure of the museum was never modified so that its atmosphere still has reminiscences of that of a collection of the 19th century.

Several hundreds of specimens are now displayed in three rooms with an exhibition area of ca. 500 m2. The first room is devoted to anatomy and teratology, the second to skeletons and sets of teeth and the third to pathology, zoology and the 'écorchés'. Preparations and casts are placed in very large glass boxes that were built in 1901 (fig. 2).

The museum is opened to the public four days a week. It is situated in a nice botanical park not too far from the centre of Paris (four km from Bastille). It receives about 8000 visitors per year and organises guided tours, not only round the museum, but also round the campus of Alfort. Part of the visitors are coming from foreign countries, mainly from the U.K. and the U.S..

The staff of the museum is involved in teaching the history of veterinary medicine at the Veterinary College of Alfort. The staff is also engaged in research for which many leads are offered in the museum collection, and also in the collection of the more than 7000 well preserved old books.

According to the plans, the museum will see many changes in the next few years. As a first step, it will be renovated (repainting, reparation of windows, climate regulation), without changing its museology however. In order to enhance further the quality of the visits for the general public, a modern audio-guiding system will be installed. The next step will be the creation of a new modern museum with a wider scope. Next to the presentation of the specimens of the old cabinet, it is the aim to build a permanent exhibition that deals with all aspects of domestic animals: the process of domestication, the domesticated species and their breeds, the relationship with man, their biology and their diseases. Therefore, also the evolution of veterinary medicine until today will be included.

If you wish, please, go to the website http://musee.vet-alfort.fr, buy the DVD-ROM *Trésors de l' École Vétérinaire d' Alfort* (2004) or come to Alfort. You will be welcome in that old place!

Literature

Amyot du Mesnil Gaillard, Gwénaël. *Histoire du Musée de l' École d'Alfort au gré des révolutions et des passions des collectionneurs.* Paris: École Nationale Vétérinaire d'Alfort; 1995. 72 p.

Degueurce, C. Fragonard (1732-1799); un obscur au siècle des Lumières. *Bulletin de la Société Française d'histoire de la médecine et des sciences vétérinaires.* 2002; 1(1): 64-66.

Ellenberger, M. *L'autre Fragonard. Essai biographique. Son oeuvre à l'École Vétérinaire d'Alfort.* Photos par Alain Bali et Gilles Cappé. Préface: Charles Pilet. Introduction: Jean-Charles Sournia et un essai par Pierre- Christian Blin. Paris: Jupilles, 1981. 47 p.

Florentin, P. Le musée de l'École Nationale Vétérinaire d'Alfort. In: *L'École Nationale d'Alfort.* Paris: Société Information Propagande Françaises; 1963: p. 59-66.

Goubaux, A. Fragonard. *Bulletin de la Société Centrale de Médecine Vétérinaire.* 1888; 6: 672-677.

Krogmann, Vincent. Fragonard, Honoré, dit l'aîné (1732-1799). In: *L'enseignement vétérinaire à Lyon aux XVIIIe et XIXe siècles. Vie et oeuvre des professeurs et directeurs.* Lyon: École Nationale Vétérinaire, 1996. p 180-183.

Monné, Claire Nelly. *Le Musée Fragonard de l'École Vétérinaire d'Alfort: présentation sur support multimedia DVD-ROM.* : Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort; 2001. 59 blz.

Poulle-Drieux, Y. Honoré Fragonard et le Cabinet de l'École d'Alfort pendant la Révolution. *Revue d'histoire des sciences.* 1962; 15: 141-162.

Sauret, J. Honoré Fragonard. *Sciences vétérinaires, médecine comparée.* 1991; 93: 79-84.

Verly, Pierre Louis. *Honoré Fragonard anatomiste, premier directeur de l'École d'Alfort.* Paris: École Nationale Vétérinaire d'Alfort, 1963. 76 p.

Verslag van de paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde, gehouden op donderdag 4 november 2004

Peter Koolmees[a] en Irène Boor-van der Putten[b]

Als onderdeel van het jubileumprogramma ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de afdeling Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum Utrecht (UMD) vond er na afloop van de voordrachten een paneldiscussie plaats over veterinaire museologie in het algemeen en de toekomst van het UMD in het bijzonder. Dit onder de werktitel 'Veterinaire musea: verleden of toekomst?' Als discussieleider trad op drs. Peter de Haan, directeur van het Universiteitsmuseum Utrecht. De volgende personen maakten deel van het panel uit:

Prof. dr. Albert Cornelissen, decaan van de Faculteit der Diergeneeskunde (FD)
Drs. Ton de Ruijter, voorzitter Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD)
Dr. Paul Overgaauw, voorzitter van de Numan Stichting
Jasper Simons, praeses van de Diergeneeskundige Studenten Kring (DSK)
Prof. dr. Erik Bleumink, voorzitter van de Stichting Academisch Erfgoed (SAE)
Prof. Dr. Christophe Degueurce, conservator van Musée Fragonard, Alfort, Frankrijk
Dr. Peter Koolmees, conservator van het Museum Diergeneeskunde (UMD)

De Haan opende de bijeenkomst en leidde de gedachtewisseling in met een aantal uitspraken en besluiten vanuit beleidsmakende kringen. De Minister van OWC heeft onlangs de verantwoordelijkheid voor wetenschap- en techniekcommunicatie en wetenschapseducatie neergelegd bij respectievelijk de 'Kennisinstellingen' en de 'Science Centra / Wetenschapsmusea'. Hoe kan/moet dit voor de faculteit en het UMD uitpakken voor het terrein van de diergeneeskunde?

De rector en voorzitter van de Universiteit Utrecht spreken regelmatig over de 'culturele functie van de universiteit', over 'laten zien wat je in huis hebt als universiteit' en over 'kennisvalorisatie'. Wat kan of moet dit betekenen voor de faculteit en het UMD?

De mogelijke antwoorden op beide vragen werden tijdens de discussie op de achtergrond geprojecteerd.

Legitimering van UMD bij Faculteit en Universiteit

- UMD is oubollige nostalgie, dus franje.
- UMD is noodzakelijk voor het behoud van het veterinair (academisch) erfgoed.
- UMD is een bindmiddel voor de beroepsgroep en het studentenleven in een tijdperk van vergaande differentiatie en specialisatie.
- UMD is binnen het veterinaire curriculum essentieel voor het aankweken van historisch besef bij student en dierenarts en moet daarom binnen de faculteit zichtbaar gehuisvest zijn.

Mogelijke functie/taken UMD

- Beheer, behoud en exposeren van het veterinair academisch erfgoed.
- Breder inbedden in het onderwijs (academisch vorming) en het onderwijs in wetenschapsgeschiedenis, -filosofie en -communicatie.
- PR en publieksvoorlichting over diergeneeskunde
- Het UMD integreren in het Studielandschap.
- Een topcollectie in internationaal perspectief als studieobject.

Hoe moet het UMD er in de toekomst (fysiek) uitzien?

- Zelfstandig publieksmuseum bij de faculteit.
- Het voorbeeld van Musée Fragonard volgen.
- Alleen tentoonstellingsruimte en conservatorenkamer in het Androclusgebouw.
- Tentoonstellingsruimte bij diverse hoofdafdelingen.
- Tentoonstellingen in het Universiteitsmuseum en andere musea, dus geen faciliteiten bij de FD.

De Haan opende de discussie met de vraag aan decaan Cornelissen hoe deze dacht over het veterinair cultureel erfgoed. Wat is (naar analogie van de landelijke discussie over vaderlandse geschiedenis in het onderwijs) de canon van de veterinaire geschiedenis? Wat zou iedereen hierover moeten weten? Cornelissen erkende het belang van de geschiedenis van de diergeneeskunde en de collectie van het UMD onder meer om studenten te confronteren met de geschiedenis van de eigen opleiding. De discussie over de functie van het UMD richt zich naar zijn mening nu teveel op een eigen museum en een eigen gebouw. Gezien de benarde financiële positie kan de faculteit zich geen eigen museum veroorloven in verband met de hoge kosten voor het onderhoud en de exploitatie van een gebouw. De col-

a. Dr. P.A. Koolmees, Divisie Volksgezondheid & Voedselveiligheid, Hoofdafdeling IRAS, Faculteit der Diergeneeskunde, Postbus 80175, 3508 TD Utrecht; tevens conservator van het Museum Diergeneeskunde.
b. Mw. Drs. I.M.E. Boor-van der Putten, secretaris VHG, Heulweg 6, 3556 KR Leersum.

lectie van het UMD zou verdeeld moeten tussen de geplande vaste vitrinegalerij in het studielandschap en na de vernieuwbouw in de klinieken. Daarnaast zou de collectie diergeneeskunde in het Universiteitsmuseum aan het publiek kunnen worden getoond. Als belangrijkste taak voor het UMD ziet Cornelissen behoud en beheer naast het verzorgen van wisselende exposities. Bezuinigingen zijn aan de orde van de dag en laten de faculteit weinig keus.

De Haan vroeg de mening van de studenten over het nut van historisch besef. Hebben zij bijv. het keuzevak Geschiedenis van de diergeneeskunde gevolgd? Zou dit een verplicht onderdeel van het curriculum moeten worden? Jasper Simons vond de geschiedenis van de diergeneeskunde verrassend en boeiend. Historisch besef voor studenten is belangrijk en zij zouden wat van de geschiedenis van het beroep moeten afweten. Hij vond het een goed idee om het vak verplicht te stellen: "anders kom je er te laat achter". Ook andere DSK bestuursleden waren voor meer aandacht aan en een verplicht karakter van geschiedenis in het veterinair curriculum.

Overgaauw omschreef de doelstelling van de Numan Stichting: het mogelijk maken van de aankoop van specifieke objecten en het garanderen van de continuïteit van het UMD in de toekomst. De collectie is nu teveel versnipperd. Het meest ideaal zou zijn om de collectie in één ruimte binnen de faculteit te huisvesten onder optimale klimaatsomstandigheden en met de mogelijkheid tot wisselende exposities. Nu de faculteit bezig is met vernieuwbouw, is het nu het juiste moment om dit te realiseren. De mogelijkheden worden onderzocht om hiervoor extern fondsen aan te boren.

De Ruiter merkte op dat binnen de beroepsgroep vooral oudere collega's het veterinair erfgoed gaan koesteren. Historisch besef is belangrijk, ook in verband met de samenhang binnen de beroepsgroep en het handhaven van waarden en normen tijdens het uitoefenen van het beroep. De samenhang mag niet verloren gaan; weliswaar is dit niet zozeer een taak voor het UMD. Hij heeft twijfels over de financiële haalbaarheid van een museum bij de faculteit; museale activiteiten kunnen ook plaatsvinden elders in de universiteit.

Vervolgens vroeg De Haan aan Degueurce of een veterinair museum onontbeerlijk is bij het onderwijs en of ook andere functies een rol spelen. Degueurce stelde dat een museum niet onontbeerlijk is voor het onderwijs, maar wel een intelligente illustratie ervan. Het museum voegt een culturele dimensie aan de faculteit toe. Het kijken naar de collectie is een openbaring voor de meeste studenten. Het museum in Alfort heeft twee belangrijkste doelstellingen: het is een onderwijsinstrument en het heeft een publieke functie. Musée Fragonard is een toeristische attractie; entreegelden vormen de voornaamste bron van inkomsten.

Bleumink onderstreepte het belang van een facultair museum als schatkamer met een depotfunctie voor representatieve objecten. Deze functie moet gekoppeld worden aan docenten die verstand hebben van de relevantie van de collectie voor het onderwijs. Het is belangrijk dat de collectie voor het publiek toegankelijk is: het moet in de 'loop' liggen. Zoals de collectie nu bij diergeneeskunde gehuisvest is, vindt hij onder de maat. Verder zijn losse exposities van belang.

Overgaauw voelde zich een roepende in de woestijn. Hij zag wel degelijk een publieksfunctie voor het UMD weggelegd; er zijn regelmatig aanvragen voor rondleidingen en veel objecten uit de collectie diergeneeskunde worden in bruikleen aangevraagd. Dat is goed voor de PR van de diergeneeskunde en de beroepsgroep. De krachten zouden gebundeld moeten worden om de continuïteit van het UMD garanderen.

Leen Dorsman, bijzonder hoogleraar universiteitsgeschiedenis, stelde dat geschiedenis naar de mensen toegebracht moet worden. Reflectie over de eigen wetenschappelijke opleiding, over de ethiek en de geschiedenis van het vak, speelt een belangrijke rol bij de huidige positiebepaling. Peter Koolmees onderstreepte dit belang; onderwijs in wetenschapsgeschiedenis - waarbij musea worden ingeschakeld - is van essentieel belang voor de academische vorming van de student. Cornelissen onderstreepte het belang van onderwijs en onderzoek van de geschiedenis van de diergeneeskunde. Het UMD maakt onderdeel uit van het studielandschap. In overleg met de faculteit Letteren wordt gezocht naar een permanente basis voor onderwijs en onderzoek in dit vakgebied.

De Ruiter vond de discussie onhelder worden: ging het nu over onderwijs of het museum? Volgens hem kan het museum best elders ondergebracht worden, bijv. bij het Universiteitsmuseum. Simons dacht dat wanneer de collectie buiten de faculteit ondergebracht zou worden, deze niet meer bezocht zal worden door de gemakzuchtige student die in de Uithof studeert. Overgaauw pleitte ervoor om de onderwijs- en publieksfunctie van het museum te combineren. De vraag draait niet meer om het oprichten van het museum maar om het verbeteren ervan.

Wim Hendrikx, docent parasitologie bij de faculteit, constateerde met ongenoegen dat het UMD noch in het jaarverslag, noch in de strategienota van de

Deelnemers aan de paneldiscussie: van links naar rechts: Albert Cornelissen, Jasper Simons, Paul Overgaauw, Ton de Ruijter en Christophe Degueurce.

faculteit voorkomt. Er wordt geen geld beschikbaar gesteld voor personeel, zodat de continuïteit afhankelijk is van externe sponsoring. Als voorbeeld wijst hij op de onderwijscollectie van parasitologie waarin zich museale objecten bevinden. Alleen aan objecten die nog bij het onderwijs worden ingezet, wordt geld uitgegeven. Het is buitengewoon moeilijk om voor de resterende museale objecten geld te genereren zodat deze kunnen worden bewaard.

Uit de zaal reageerden Chris Willemsen en Jan van Lieshout. Zij waren nauw betrokken bij de oprichting van het Museum voor Veeteelt en KI in Beers. Aanvankelijk was het niet de bedoeling een dergelijk museum te stichten. Er bleek echter een dermate grote belangstelling voor te zijn, dat het er toch van gekomen is. De meeste bezoekers zijn geen vakgenoten maar toeristen. Zij opperen een vorm van intensieve samenwerking of integratie tussen het UMD en het Museum voor Veeteelt en KI. Door samenwerking van een groep enthousiaste vrijwilligers met museale professionals kan een gezamenlijk museum goed functioneren. Het UMD kan dienen als een fraai visitekaartje van de faculteit. Hun opmerkingen worden met applaus begroet.

Peter de Haan sloot de discussie af met de opmerking in het Universiteitsmuseum diverse potentiële faculteitscollecties om eigen (tijdelijke) ruimte strijden, dat het niet makkelijk is om iedereen tevreden te stellen. Daarbij komt dat ook het Universiteitsmuseum de gevolgen ondervindt van universitaire bezuinigingen. Deze omstandigheden leiden tot moeilijke afwegingen en organisatorische problemen. Met tevredenheid constateerde hij dat de legitimiteit van het UMD niet ter discussie had gestaan en dat er ondanks de bezuinigingen mogelijkheden en kansen zijn voor dit museum. Ten slotte dankte hij de panelleden en de aanwezigen voor hun bijdragen aan de discussie.

Tussen geld en geweten
De invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde

Willemijn van Helbergen[a]

"Patiënten worden bijna altijd begeleid door cliënten. Die cliënten dienen de rekening van het diergeneeskundig handelen te betalen. En sommige van die cliënten hebben niet de belangen van het hulpbehoevende dier voorop staan. Dan komt de dierenarts voor de vraag te staan in hoeverre hij of zij de belangen van het dier tegenover de eigenaar kan, wil of moet verdedigen".[1]
Het bovenstaande citaat geeft het thema van de tentoonstelling *Tussen geld en geweten: de invloed van de relatie mens-dier* bondig weer. *Tussen geld en geweten* is samengesteld door het Museum Diergeneeskunde ter ere van zijn vijftigjarig bestaan en is op afspraak te bezichtigen van 5 november 2004 tot 1 oktober 2005.
In dit artikel wordt ingegaan op de totstandkoming van de tentoonstelling. Allereerst wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste theorieën omtrent de relatie mens-dier en de invloed ervan op de diergeneeskunde. Aansluitend wordt aangegeven hoe de theorieën zijn vertaald in een expositie.

De relatie mens-dier

In de moderne Westerse samenleving benadert de mens het dier op verschillende manieren. Onder invloed van diverse factoren kent hij een bepaalde economische of emotionele waarde aan dieren toe. In de intensieve veehouderij worden dieren steeds meer als productie-eenheid behandeld, terwijl kleine huisdieren in toenemende mate als lid van het gezin worden beschouwd. Bij proefdieren, recreatiedieren en nutsdieren spelen nog andere gevoelens een rol. De theorieën die wetenschappers aandragen om de ambivalentie in de relatie mens-dier te verklaren, zijn te herleiden tot twee uitgangspunten. Sommige wetenschappers zijn van mening dat de mens van nature gehecht is aan het dier en zich daarom bij voorkeur diervriendelijk opstelt. Wanneer hij in een situatie verkeert waarin hij gedwongen wordt om in het nadeel van het dier te handelen, distantieert hij zich ervan om te voorkomen dat hij voor een moreel dilemma komt te staan. Andere wetenschappers beweren dat de mens in meer of mindere mate aan een dier gehecht is. Volgens hen rangschikt de mens de dieren in verschillende categorieën op basis van de betekenis die hij aan hen toekent. De behandeling die hij het dier geeft is afhankelijk van de categorie waarin hij het plaatst.

James Serpell, hoogleraar humane ethiek en dierenwelzijn aan de Universiteit van Pennsylvania, onderschrijft de eerstgenoemde theorie. "The truth is that it is normal and natural for people to empathize and identify with other life forms, and to feel guilt and remorse about harming them. (...) Farmers, husbandmen and others who benefit from the harmful exploitation of domestic species, have learned to cope with this dilemma using a variety of essentially dishonest techniques".[2] Onder het laatste verstaat Serpell het gedrag dat de mens aanwendt om afstand te scheppen tussen zichzelf en het te benadelen dier.
Serpell onderscheidt vier handelwijzen waarmee de mens afstand schept, namelijk "detachment, concealment, misrepresentation and shifting the blame".[3] Serpell stelt dat de mens zich bewust gereserveerd opstelt tegenover het productiedier om zo emotionele binding te voorkomen. Zelfs de veehouder weet afstand te behouden tot zijn dieren doordat hij de verzorging vrijwel geheel aan machines overlaat.[4]
Daarnaast distantieert de mens zich van de mogelijke aantasting van het welzijn van het productiedier door het te verbergen. Hij laat het grootbrengen en slachten plaatsvinden in een van de gemeenschap afgeschermde omgeving. De veehouder, veevervoerder of slachter, kortom degene die werkzaam is in de zogenaamde afgeschermde omgeving, maakt eveneens gebruik van deze handelswijze. Hij wordt in zijn werk geconfronteerd met een dusdanig groot aantal dieren dat hij gedwongen is het dier als bulkproduct te benaderen in plaats van als individu. Doordat het afzonderlijke dier verdwijnt in de massa, kan hij afstand nemen van het eventuele leed dat hij het berokkent.[5]
De derde wijze waarop de mens zich volgens Serpell distantieert, is door het te benadelen dier te vereenzelvigen met mensonwaardig gedrag en daarmee de indruk te wekken dat het een mensonwaardig bestaan over zich afroept. De mens kijkt bijvoorbeeld neer op het gedrag dat een varken vertoont om zich schoon te houden door een modderbad nemen. De verachting is zodanig dat het woord varken als scheldwoord gebruikt wordt om smerig menselijk gedrag aan te duiden. Als gevolg daarvan zou de mens zich niet verplicht voelen het varken te respecteren.[6]
Als vierde handelwijze om afstand te scheppen, noemt Serpell het afschuiven van schuld. De Westerse beschaving is

a. drs C.W.M. van Helbergen, Assistent-conservator afdeling Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum Utrecht, Yalelaan 1, Postbus 80150, 3508 TD Utrecht

Cursus EHBO voor dieren onder leiding van dr C.J. Folmer, aan leden van de Sophia-Vereniging tot bescherming van dieren, 1930. [Gemeentearchief Amsterdam]

gebaseerd op het Christendom. Volgens dit geloof heeft God de mens geschapen als heerser over de aarde en hetgeen zij voortbrengt. De mens treft dus geen blaam wanneer hij dieren exploiteert. Serpell noemt in dit verband eveneens het afschuiven van schuld van de ene mens op de andere. Het verkrijgen en verwerken van vlees is een proces waarin talrijken betrokken zijn. Omdat iedereen schuldig is, voelt niemand zich verantwoordelijk.[7]

Paul Schnabel, hoogleraar sociale wetenschappen aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau, is aanhanger van de tweede genoemde theorie. Hij is van mening dat de mens de dieren classificeert en op basis hiervan bepaalt hoe hij hen behandelt. Schnabel noemt als indelingscriterium "dat van de 'nabijheid' in de ruimste zin van het woord: fysiek nabij, als soort dichtbij de mens, erg aaibaar of aardig, sterk aanwezig in onze gedachten, eventueel ook ons bezit".[8]
Aan de hand van dit indelingscriterium onderscheidt Schnabel zes categorieën: "onze eigen dieren", "de dieren van anderen", "leuke dieren buiten", "enge dieren binnen en buiten", "gebruiksdieren" en "kijkdieren".[9] Onder onze eigen dieren verstaat Schnabel iemands eigen huisdieren, onder de dieren van anderen, de huisdieren die anderen bezitten en onder leuke dieren buiten, de wilde dieren die bescherming genieten van uiteenlopende verenigingen. Met enge dieren binnen en buiten doelt hij op ongedierte, met gebruiksdieren, op dieren die gehouden worden om hun vlees, melk of huid, en met kijkdieren, op dieren op televisie en in de dierentuin.
Over de manier waarop de mens deze verschillende dieren behandelt, schrijft

Schnabel: "Onze eigen dieren en de dieren van anderen hebben tot op grote hoogte de status van beschermwaardige *personen* verworven. De leuke dieren buiten zijn[10] beschermwaardige individuen geworden, de enge dieren buiten en de dierentuindieren zijn beschermwaardige *soorten*. Bij de gebruiksdieren zijn we vooral gevoelig geworden voor de beschermwaardigheid van de bij hen passende *levenswijzen*, terwijl de enge beesten niet op meer mogen rekenen dan een gecriminaliseerd en gestigmatiseerd *bestaan* aan de rand van de door de mens gedefinieerde wereld van het dier. Naarmate de beschermwaardigheid van een hogere orde is, neemt de vrijheid om het dier te doden af".[11]
De theorieën die bovengenoemde wetenschappers aanhangen, vertonen weinig gelijkenis. Zo beweert Serpell dat de mens zich bij voorkeur diervriendelijk opstelt omdat hij van nature een dierenliefhebber is, terwijl Schnabel verkondigt dat de mens slechts respect toont tegenover de dieren die hem na staan. De twee wetenschappers zijn op één punt echter wel eensgezind. Beiden zijn van mening dat de afstand tussen de mens en het dier bepalend is voor de mate waarin de mens in staat is het dier in zijn welzijn aan te tasten.

De relatie mens-dier en de diergeneeskunde

De ambivalente houding van de mens tegenover dieren is bepalend voor de vraag naar veterinaire diensten. De dier-eigenaar is immers de opdrachtgever van de dierenarts. Maar er wordt eveneens van de dierenarts verwacht dat hij optreedt als advocaat van het dier. Hoe opereert de dierenarts in dit spanningsveld? De theorieën die wetenschappers aandragen om de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde te verklaren lopen sterk uiteen.

De sociologe Joanna Swabe is van mening dat de relatie mens-dier een fundamentele verandering heeft ondergaan door de domesticatie: "(...) de verhouding jager-prooi veranderde in een soort meester-knechtverhouding".[12] Swabe beweert dat de mens het dier sinds de domesticatie weinig scrupuleus exploiteert en manipuleert om in zijn lichamelijke, economische, wetenschappelijke, esthetische, spirituele en affectieve behoefte te voorzien. "(...) wij zijn altijd al geneigd geweest om andere diersoorten als een natuurlijke hulpbron te beschouwen, over het algemeen zonder hier vraagtekens bij te zetten".[13] In de loop der eeuwen is de mens het dier steeds intensiever gaan uitbuiten om er maximaal van te kunnen profiteren. De mens is buitengewoon afhankelijk geworden van het diergebruik, wat hem kwetsbaar heeft gemaakt voor ongewenste beïnvloeding ervan. Om die te beperken is volgens Swabe "het veterinair regime"[14] ontstaan, een term waarmee zij de verschillende wijzen aanduidt "waarop de mensheid in de loop der geschiedenis omgegaan is met de problemen van ziekte en gezondheid van dieren, die de toenemende afhankelijkheid van en het steeds intensievere gebruik van dieren met zich hebben meegebracht".[15]

Susan Jones, dierenarts en historica aan de Universiteit van Colorado, is van mening dat de verschillende relaties mens-dier ontstaan zijn in de twintigste eeuw, gedeeltelijk onder invloed van de dierenarts die een markt creëerde voor zijn veterinaire diensten: "Veterinarians have sought to address Americans' uncertainty about the 'proper' human-animal relationship as the ideological driving force of their profession. (...) Over the past century animals were considered nonhuman but were often anthropomorphized; some animals were eaten while others were treated as family members. Veterinarians provided important tools that allowed these inconsistent human-animal relationships to coexist. They validated the use of animals as economic commodities even while praising themselves and most of their fellow citizens for their compassionate attitudes toward domestic creatures".[16] Omgekeerd hebben volgens Jones de veranderingen in de relatie mens-dier uitwerking op de diergeneeskunde: "(...) changes in animals' social and cultural value have influenced the sociological and intellectual development of the veterinary sciences and veterinary medicine in the twentieth century".[17]

Peter Koolmees, veterinair historicus aan de Universiteit Utrecht, meent dat de relatie mens-dier vooral grote veranderingen heeft ondergaan in de tweede helft van de twintigste eeuw. Enerzijds verzakelijkt de relatie tussen de veehouder en het productiedier door de schaalvergroting en intensivering van de agro-industrie; anderzijds verpersoonlijkt de relatie tussen de mens en het gezelschaps- of recreatiedier door de toename in welvaart en vrije tijd.[18] Koolmees beweert dat de diergeneeskunde ongewild beïnvloed wordt door de verandering in de relatie mens-dier: "De mens heeft een bijzonder ambivalente houding tegenover dieren. Afhankelijk van plaats en positie in de samenleving wordt door de burger een bepaalde economische en emotionele waarde aan dieren toegekend. Deze is bepalend voor de vraag naar veterinaire diensten. De dierenarts volgde min of meer gedwongen deze ambivalente houding tegenover dieren en wordt daardoor zelf geconfronteerd met zakelijke en ethische dilemma's in de beroepsuitoefening".[19]

De theorie van Swabe omtrent de relatie mens-dier verschilt sterk van die van Jones en Koolmees. Swabe meent dat de fundamentele verandering in de relatie mens-dier eeuwen geleden

is opgetreden door de domesticatie. Sindsdien buit de mens het dier uit om te voorzien in zijn behoeften. Jones en Koolmees beweren beiden dat de relatie mens-dier vooral in de twintigste eeuw veranderd is. Door de schaalvergroting en intensivering van de agro-industrie en de toename van welvaart en vrije tijd, treedt enerzijds een verzakelijking ten opzichte van dieren op en anderzijds een verpersoonlijking. Wat betreft de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde verschillen de drie wetenschappers van mening. Swabe stelt dat de diergeneeskunde is ontstaan om de mens optimaal te voorzien in zijn behoeften aan dierlijke producten. Jones beweert dat de diergeneeskunde en de relatie mens-dier elkaar hebben gevormd en Koolmees betoogt dat de diergeneeskunde min of meer gedwongen de sociaal-economische ontwikkelingen en de daarmee samenhangende veranderingen in de relatie mens-dier volgt.

Peter Koolmees en Willemijn van Helbergen, samenstellers van de tentoonstelling 'Tussen geld en geweten: de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde

Van theorie naar tentoonstelling

Het vertalen van een idee naar een toegankelijke expositie, stelt de tentoonstellingsmaker voor talrijke keuzes. Dit gold ook voor het Museum Diergeneeskunde bij het samenstellen van de tentoonstelling *Tussen geld en geweten: de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde.*

De beschikbare literatuur over de relatie mens-dier richt zich op verschillende tijdsvakken en geografische ruimtes, wat een uitgebreid maar complex beeld oplevert. Het Museum Diergeneeskunde zag zichzelf niet in staat om het omvangrijke thema in zijn geheel te verbeelden en besloot daarom om zich te beperken tot de relaties mens-dier in de moderne Westerse samenleving, die de diergeneeskunde beïnvloed hebben. Op basis van deze keuze is literatuuronderzoek verricht, waarvan een samenvatting in dit artikel is opgenomen. Uit het onderzoek is geen eenduidig beeld over de invloed van de relatie mens-dier op de diergeneeskunde naar voren gekomen. Om dit probleem te ondervangen heeft het Museum Diergeneeskunde ervoor gekozen om voornamelijk de theorie van Peter Koolmees te verbeelden, omdat zijn onderzoek zich specifiek op Nederland richt.

Het idee ontstond om één dier centraal te stellen in de tentoonstelling en vanuit dat dier de diversiteit aan relaties mens-dier en daaraan gekoppelde veterinaire behandelingen uit te werken. Dit concept is niet haalbaar gebleken omdat geen enkel dier door de mens zowel als proefdier, nutsdier, productiedier, recreatiedier en gezelschapsdier wordt benaderd. Het besluit is toen genomen om deze verschillende mens-dier relaties centraal te stellen en de veterinaire behandelingen te tonen waar die relaties een beroep op doen.

Het bovengenoemde tentoonstellingsconcept is gevisualiseerd met behulp van bewegend beeld, afbeeldingen en voorwerpen. De relaties mens-dier zijn uitgewerkt aan de hand van historisch en eigentijds fotomateriaal en de veterinaire behandelingen aan de hand van objecten uit de eigen collectie en die van anderen instellingen. Het audiovisueel materiaal dat in de tentoonstelling is opgenomen herhaalt het verhaal dat door de foto's en voorwerpen wordt verteld en fungeert zo als samenvatting van de tentoonstelling.
Bij het verbeelden van een tentoonstellingsconcept dient rekening gehouden te worden met het niveau waarop de informatie aangeboden wordt. Het museum richt zich, met deze tentoonstelling, primair op publiek met een veterinaire achtergrond. Om de expositie ook voor de overige geïnteresseerden toegankelijk te maken, is een aanvullend informatiepakket ontwikkeld, waarin o.a. het veterinair vocabulaire wordt uitgelegd.

Bij wijze van voorbeeld wordt uitgewerkt hoe de theorie over de relatie mens-gezelschapsdier en de invloed ervan op de diergeneeskunde in de tentoonstelling verbeeld is. Pakkende foto's, waarop eigenaren met hun huisdieren zijn afgebeeld, trekken de aandacht van de bezoeker voor de vitrine, waarin het desbetreffende thema aan de orde komt. Bij de betreffende vitrine aangekomen wordt de nieuwsgierigheid van de bezoeker geprikkeld door de speelse titel die de vitrine draagt, namelijk 'Knuffelbeer'. De titel geeft de bezoeker de aanzet om de tekst eronder te lezen, die een bondige samenvatting biedt van de theorie over de ontwikkeling van de relatie mens-gezelschapsdier en de invloed ervan op de diergeneeskunde. In de vitrine worden aan de hand van objecten de verschillende veterinaire behandelingen getoond, die gekoppeld zijn aan de relatie mens-gezelschapsdier. Een aankondiging, gebruikt bij de bestrijdingscampagne van rabiës rond 1962 en een muilkorf tonen de vraag van de diereigenaar beschermd te worden tegen zoönosen. Dat deze vraag door de dierenarts vercommercialiseerd is, wordt verbeeld met het dierenpaspoort en de entpenningen. De eis van de eigenaar aan de dierenarts om zijn huisdier aan te passen aan zijn esthetische voorkeur wordt gevisualiseerd met behulp van coupeertangen en -klemmen en een advertentie voor het klonen van gezelschapsdieren. Eigentijdse operatieapparatuur en een advertentie van een homeopathische dierenkliniek verbeelden de invloed van het antropomorfisme op de diergeneeskunde.
Aangezien de tentoonstelling gericht is op publiek met een veterinaire achtergrond worden de veterinaire behandelingen waarbij de objecten zijn ingezet op tekstbordjes benoemd, maar niet beschreven.
Om het complexe thema inzichtelijk te maken voor de bezoeker wordt het herhaald in een filmpje van twee minuten. Freek van Sluijs, hoogleraar gezelschapsdieren aan de Universiteit Utrecht, bespreekt de invloed van de relatie mens-gezelschapsdier op de diergeneeskunde. De ruimte waarin hij gefilmd is, namelijk de intensive care van de Hoofdafdeling Geneeskunde voor Gezelschapsdieren van de Faculteit der Diergeneeskunde, ondersteunt zijn verhaal.

Tot slot

Met dit artikel hoopt het Museum Diergeneeskunde inzicht gegeven te hebben in de werkzaamheden die het verricht in het kader van het samenstellen van tentoonstellingen over de diergeneeskunde. Het vertalen van een thema naar een expositie gaat gepaard met een langdurig denkproces, zowel op theoretisch als uitvoerend vlak. Het museum hoopt u geënthousiasmeerd te hebben voor de tentoonstelling *Tussen geld en geweten* en u binnenkort te mogen ontvangen voor een rondleiding.

Noten

1 F.W.A. Brom, 'Dierenarts en morele vraagstukken' in: C. Graafsma en H. Wessels ed., *De dierenarts. Beeld van een practicus* (Cuijk 2004) 130-149, aldaar 133.
2 J.A. Serpell, *In the company of animals. A study of human-animal relationships* (New York en Oxford 1986) 170, 151.
3 Serpell, *In the company of animals*, 151.
4 Ibidem, 151-157.
5 Ibidem, 158-159.
6 Ibidem, 159-163.
7 Ibidem, 163-170.
8 P. Schnabel, 'Het doden van dieren: een sociologische visie op wat sociaal kan en asociaal is geworden' in: P.A. Koolmees, J.M. Swabe en L.J.E. Rutgers ed., *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten* (Wageningen 2003) 23-30, aldaar 24.
9 Schnabel, *Het doden van dieren*, 24-27.
10 Het werkwoord is aan de zin toegevoegd door de auteur. Het ontbreekt in de originele tekst.
11 Schnabel, *Het doden van dieren*, 27-28.
12 J.M. Swabe, *The burden of beasts. A historical sociological study of changing human-animal relations and the rise of the veterinary regime.* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 1997) 200.
13 Swabe, *The burden of beasts*, 200.
14 Ibidem, 202.
15 Ibidem.
16 S.D. Jones, *Valuing animals. Veterinarians and their patients in modern America* (Baltimore 2003) 3.
17 Jones, *Valuing animals*, 2.
18 P.A. Koolmees, 'De dierenarts en de samenleving' in: C. Graafsma en H. Wessels ed., *De dierenarts. Beeld van een practicus* (Cuijk 2004) 12-33, aldaar 13-14.
19 Koolmees, *De dierenarts. Beeld van een practicus*, 14.

Veterinaire geschiedenis via internet

A.H.H.M. Mathijsen[a]

Inmiddels is via internet al heel wat kennis te vergaren op het gebied van de geschienis van het vakgebied, boeken zijn gescand, archiefinventarissen zijn on-line toegankelijk gemaakt en van de meeste bibliotheken kunnen de catalogi thuis geraadpleegd worden.
Zonder enige pretentie van volledigheid wil ik onderstaand een eerste oogst van de adressen aanbieden, met een korte aanduiding wat erop te verwachten is. Ik heb afgezien van een verfijnde indeling (in bijv. verenigingen, musea, faculteiten etc. afzonderlijk) omdat vaak op een en dezelfde site verwijzingen hiernaar voorkomen. De indeling is allereerst geografisch. Aan het slot worden nog enige sites voor speciale onderwerpen opgevoerd.

Laat ik beginnen met een tegenvaller te vermelden. Ik had verwacht ergens een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de diergeneeskunde te kunnen aantreffen. Ik heb dit echter niet gevonden. Het is te hopen dat in dit vacuüm op een verantwoorde manier voorzien zal worden om de velen die geen bibliotheek in hun nabijheid hebben behulpzaam te zijn zich algemeen te oriënteren. Het enige wat ik in deze categorie vond is de site van een overenthousiaste 'animal pet doctor' in South Carolina die populaire voorlichting aanbiedt over tal van veterinaire onderwerpen, waaronder de geschiedenis van zijn vak. Een lange rij van weetjes wordt aangeboden, gerangschikt onder trefwoorden binnen drie tijdsperiodes (HTTP://ANIMALPETDOCTOR.HOMESTEAD.COM/HISTORY1).

a. Drs. A.H.H.M. Mathijsen. Bilderdijklaan 14. 3723 DC Bilthoven. Email: guus.mathijsen@tiscali.nl

De overkoepelende site van hen die zich toeleggen op de beoefening van de veterinaire geschiedenis is die van de 'World Association for the History of Veterinary Medicine' (WWW.WAHVM.VET.UU.NL). Naast gegevens over de eigen vereniging en haar activiteiten, vindt men hier nieuws over de veterinair-historische verenigingen in de verschillende landen, over veterinaire musea, de aan de geschiedenis gewijde tijdschriften met inhoudsopgaven, en de veterinair-historische literatuur. De laatste is op de site zelf in een classificatiesysteem ondergebracht. Daarnaast is een link aangebracht naar WWW.EUROSCIENCE.NL waar dit bestand van meer dan 15.000 publikaties, onder de naam VETHIST, op trefwoord(combinaties) te raadplegen is.

Argentinië
De in 1997 opgerichte 'Asociación Argentina de Historia de la Veterinaria' onderhoudt een website (WWW.ASARHIVE.COM.AR) met tal van 'links'. Bijzonder is een foto-archief en een rubriek van heiligen, 33 in getal, die aangeroepen kunnen worden ter bescherming van bepaalde diergroepen of bij bepaalde dierziekten.

Australië
De 'Australian Veterinary History Society' heeft bij de Universiteit van Sydney een eigen site, WWW.VETSCI.USYD.EDU.AU/AVHS/, die behalve de artikelen gepubliceerd in de *Australian Veterinary History Record* en een link naar de 'Veterinary History Library' een overzicht geeft van de ontwikkeling van de diergeneeskunde in Australië en de biografieën van de belangrijkste Australische veterinairen. De vereniging beschikt over een kleine bibliotheek (800 boeken en handschriften) waarvan de catalogus kan gedownload worden.

De vereniging heeft ten behoeve van 'Veterinary Education and Information Network' (HTTP://VEIN.LIBRARY.USYD.EDU.AU/LINKS/HISTORY) een zeer compleet overzicht samengesteld van alle mogelijke bronnen uit het Engelse taalgebied die van dienst kunnen zijn bij vragen op het gebied van de veterinaire geschiedenis; een aan te bevelen startpunt!

Duitsland
Giessen – De geschiedenis van het veterinaire onderwijs aan de Ludwigs-Universität van 1777-1945 en aan de Justus-Liebig-Universität van 1945 tot heden wordt beschreven op WWW.VETMED.UNI-GIESSEN.DE/HISFR2

Hannover – De 'Fachgruppe Geschichte der Veterinärmedizin' van de 'Deutsche Veterinärmedizinische Gesellschaft' (zustervereniging van het VHG) deelt een site met de leerstoel voor veterinaire geschiedenis en het museum: WWW.VETHIS.DE. De geschiedenis van de 'Fachgruppe', die inmiddels 40 jaar bestaat wordt beschreven. Daarnaast worden de programma's van de jaarlijkse thematische bijeenkomsten van 2001-2004 getoond, alsmede dat van de komende bijeenkomst in september 2005 over de geschiedenis van de veterinaire microbiologie. Aardig is een goed gedocumenteerde wandeling over de campus aan de Bischofsholer Damm langs gedenktekens, beeldhouwwerken en plastieken. Van de hoogleraar veterinaire geschiedenis, tevens museumconservator en voorzitter van de 'Fachgruppe', Johann Schäffer, wordt de literatuurlijst vanaf 1981 gegeven, en daarnaast de titellijst van de dissertaties waarbij hij betrokken was vanaf 1983. Aan de beschrijving van het museum wordt nog gewerkt.
Hannover -ViFaVet (Virtuelle

Fachbibliothek Veterinärmedizin)
HTTP://ELIB.TIHO-HANNOVER.DE/VIRTLIB
Tal van zoekmogelijkheden naar literatuur, tevens toegangsweg naar enige volledig gedigitaliseerde klassieke boeken o.a. Carlo Ruini's Anatomia del cavallo in de editie Venetia, 1618. Achtereenvolgens klikken op 'Volltexte' – 'Bücher' – 'Geschichte' levert een lijst van ca. 20 titels

München – Tierärztliche Fakultät der Ludwig-Maximilian-Universität. Een uitgebreide geïllustreerde geschiedenis, verdeeld over 7 perioden van de veterinaire opleiding vanaf 1790 is verzorgd door Joris Peters en Veronika Weidenhöfer verbonden aan het Institut für 'Paläoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tierheilkunde'.
Zie: WWW.VETMED.UNI-MUENCHEN.DE/INFO/GESCHICHTE
Daarnaast zijn er uitvoerige geschiedenissen van de ontwikkeling van de anatomie en de pathologie in München. Prof. B. Vollmerhaus verzorgde de 'Geschichte des Lehrstuhls für Tieranatomie'. Zie: WWW.VETMED.UNI-MUENCHEN.DE/ANAT1/GESCHICHTE; van het evenzeer gedegen verhaal over de 'Historische Entwicklung des Institutes für Tierpathologie' (zie: WWW.PATHO.VETMED.UNI-MUENCHEN.DE/HISTORY) wordt geen auteur vermeld.

Frankrijk

Société Française de l' Histoire de Médecine et des Sciences Vétérinaires (opgericht in 1998) presenteert zichzelf en haar activiteiten op HTTP://WWW.VETALFORT.FR/FR/MUSEE/SITE_FR/SFHMSV/ACCUEIL_SFHMSV.HTM
Behalve administratieve gegevens met o.a. de bestuurssamenstelling en de ledenlijst, vindt men een overzicht van de activiteiten en van de volledige teksten van de in hun *Bulletin* gepubliceerde artikelen in pdf-formaat (van het laatst verschenen nummer alleen de inhoudsopgave).

Académie Vétérinaire de France
Behalve een korte geschiedenis wordt een galerij van een twaalftal coryfeeën (met portret) uit het ledenbestand gepresenteerd: HTTP://PERSO.WANADOO.FR/ACADVET/2-ORGANISATION/HISTOIRE.

Musée Fragonard de l'École Vétérinaire d'Alfort
Onder de energieke leiding van prof. Christophe Degueurce beleeft dit museum -een van de oudste van Frankrijk- een nieuwe bloeiperiode. De drie zalen en de opstellingen zijn gerenoveerd en de conservering van de anatomische en pathologische preparaten is zeker gesteld. Op de site kan een virtuele wandeling door het museum worden gemaakt; tevens is er de biografie van de stichter en naamgever, Honoré Fragonard (1732-1799) te lezen. Zie: HTTP://WWW.VET-ALFORT.FR/FR/MUSEE.

Archives de l'École Nationale Vétérinaire d'Alfort. Deze zijn ondergebracht bij de 'Archives départementales du Val-de-Marne'. Informatie over de bestanddelen kan gevonden worden door met behulp van een internetbrowser te zoeken op de naam van de hier vermelde archiefbewaarplaats (omdat de url vaak geen respons geeft) en vervolgens te klikken op 'Les trésors d'Archives' en 'Fonds de l'Ecole nationale vétérinaire'.

Fonds ancien de la Bibliothèque d'Alfort
Van de 7000 werken uit dit fonds zijn enige volledig gescand en als zgn. e(lectronic)-book leesbaar en doorzoekbaar gemaakt. Men kan bladeren van pagina naar pagina of van hoofdstuk naar hoofdstuk. Enige titels zijn: *Les oeuvres anatomiques de M. Jean Riolan* (Paris 1629); Markham. *Le nouveau et sçavant marechal, dans lequel est traité de la composition de la nature, des qualitez, perfection, & defauts des chevaux* (Paris 1666); Solleysel, J. de. *Le parfait maréchal qui enseigne à connoistre la beauté, la bonté et les deffauts des cheveaux, ensemble un traité du haras* (Paris 1674); Vicq d'Azyr, F.. *Exposé des moyens curatifs et préservatifs qui peuvent être employés contre les maladies pestilentielles des bêtes à cornes* (Paris 1776); *Règlements pour les écoles royales vétérinaires de France* (Paris 1777); Lafosse, Ph. Ét. *Mémoire sur l'École Royale d'Alfort* (Paris 1789).
De uiterst zeldzame en schier onvindbare vijfdelige veterinaire geschiedschrijving door Léon Moulé (Paris 1891-1923), waarvan de tekst nu wereldwijd beschikbaar is gekomen, is m.i. de belangrijkste aanwinst. Het online toegankelijk maken is een activiteit van BIUM, Bibliotèque interuniversitaire de Médecine, Paris. Zij heeft op het gebied van de medische geschiedenis o.a. vele edities van de klassieke auteurs online gebracht. Haar homepage is een eldorado voor geïnteresseerden in de medische geschiedenis. Men kan op de site terechtkomen door in Google te zoeken op BIUM (en vervolgens op 'Fac-similés numériques', 'Sources des spécialtés', 'Médecine vétérinaire') of rechtstreeks op: HTTP://WWW.BIUM.UNIV-PARIS5.FR/HISTMED/MEDICA/ALFORT

Institut Pasteur
De geschriften over de medewerkers van het Institut Pasteur zijn in een bestand tezamengebracht *Les Pasteuriens: Bibliographie biographique.* Alle grote franse namen van de microbiologie (o.a. de veterinairen Leclainche, Nocard, Ramon) zijn hier te vinden: WWW.PASTEUR.FR/INFOSCI/BIBLIO/BIBLIOGR/BIBLIOBIO.

Spanje

Er zijn weinig landen met zo'n levendige belangstelling voor de veterinaire geschiedenis als Spanje. In 1973 werd een eerste nationaal vet.-hist. congres gehouden. Pas 20 jaar daarna kwam de

opleving. Tussen 1993 en 2003 werden negen regionale vet.-hist. verenigingen opgericht (achtereenvolgens in Andalusië, Catalonië, Madrid, Valencia, Aragon, Murcia, León, Extramadura en Baskenland). In 1996 ontstond als koepelorganisatie de 'Asociación Española de Historia de la Veterinaria'. Jaarlijks wordt een congres gehouden, drie ervan waren Ibero-Amerikaanse en eenmaal samenvallend met het WAHVM-congres (Cordoba, 1997). De voortreffelijk onderhouden website geeft een goed beeld van de activiteiten. Het adres is: www.colvet.es/aehv.

Door klikken op de zes verticale balken worden pagina's geopend die achtereenvolgens gewijd zijn aan 1) de geschiedenis van de vereniging, de statuten en de bestuurssamenstelling; 2) de opsomming der gehouden congressen met pfd-files voor de proceedings van het 5de, 6de en 8ste congres (tijdens deze congressen worden 40-60 voordrachten gehouden!); 3) aankondiging van het volgende congres; 4) Overige activiteiten. Hier worden bv. de namen gegeven van de Spanjaarden die in aanmerking komen voor een in de IDVB op te nemen biografie; van de lange rij zijn er echter tot op heden nog slechts weinig gerealiseerd (dat zij in het Engels gesteld moeten worden, schijnt een struikelblok te zijn); 5) een door de voorzitter verzorgde nieuwsbrief, die vrijwel maandelijks verschijnt; 6) de 'biblioteca', waarin de leden een 'estantería' (een boekenkast) kunnen plaatsen met hun geschriften in pdf-format. Tot op heden zijn er slechts drie boekenkasten geplaatst! Maar het idee is geweldig.

Door klikken op de vijf horizontale balken kunnen pagina's worden geopend voor

1) aankondigingen (veel berichten hierin komen overeen met de inhoud van de nieuwsbrief); 2) links naar voor de leden interessante websites; 3) een kalender; 4) lidmaatschapscategorieën 5) interne contactadressen.

Voor zover ik kon nagaan heeft van de regionale verenigingen alleen de Madrileense een eigen website: www.colvema.org/colegio/AMVH/amhv. Hier zijn echter een aantal onderdelen nog niet ingevuld. Onder 'Articulos de los asociados' is een lezenswaardig artikel opgenomen dat pleit voor het schrijven van een moderne geschiedenis van de Spaanse diergeneeskunde.

Verenigd Koninkrijk

The Royal Veterinary College, London.

Op de server (www.rvc.ac.uk) zijn een aantal ingangen die in dit overzicht passen. Zo wordt gastvrijheid geboden aan de 'Veterinary History Society' (www.rvc.ac.uk/Guests/VetHistSoc). Hier vindt men een beknopte beschrijving van de activiteiten alsmede de adressen van de secretaris en de redacteur van het door de vereniging uitgegeven bulletin *Veterinary history.*

De geschiedenis van RVC, opgericht in 1791, is te vinden op www.rvc.ac.uk/RVC_Life/About_Us/History. De meeste opleidingen beschrijven op hun site wel iets over hun ontstaan en ontwikkeling. Als men zoekt naar een bepaalde opleiding, waar ook ter wereld, kan de lijst die te vinden is door vanaf de homepage te klikken op 'Services' en vervolgens op 'Links' en 'Veterinary schools' goede diensten bewijzen.

De wegwijzer naar de *historische boekcollectie* vindt men onder 'Services' en vervolgens 'Libraries' en 'Historical_Collection' en naar het *museum* eveneens onder 'Services' en dan 'Museums'. De virtuele museumrondleiding is bijzonder fraai en instructief. Men kan kiezen uit vijf 'topics': 'Developments in surgery', 'Farriers and veterinarians', 'Medicine, cares and remedies', 'Ophthalmology' en 'Principals of the RVC' (met portretten en korte biografieën).

The Royal (Dick) School of Veterinary Sudies, Edinburgh.

The homepage www.vet.ed.ac.uk geeft een ingang op 'History' waar een beknopte geschiedenis van de school gegeven wordt. Daarbinnen is een 'link' op William Dick die leidt naar een degelijke biografie van de hand van Dr. J.E. Philips.

University of Glasgow – Faculty of Veterinary Medicine.

Over de geschiedenis van de school vindt men vijf aanklikbare teksten van de hand van prof. M. Moss, oorspronkelijk verschenen in *Veterinary Faculty Newsletter.*

Veterinair onderwijs begon in 1863; sinds 1949 is dit universitair. Informatie over de oprichter, James McCall, en de archieven over de periode 1883-1994 is te vinden op www.nahste.ac.uk. Klik op Glasgow sub 'The collections' en dan op 'Records of the Glasgow Veterinary College'. NAHSTE = Navigational Aids for the History of Science, Technology and Environment, een voorbeeldig project om de Schotse wetenschappelijke archieven te ontsluiten.

Royal Army Veterinary Corps.

De eerste gediplomeerde paardenarts die op 25 juni 1796 in dienst van het leger trad, was John Shipp. Met die datum laat men de geschiedenis van het RAVC beginnen. Deze wordt in vier blz. samengevat op de site van de Army Medical Services. Zie: www.army.mod.uk/medical/royal_army_veterinary_corps/ravc_history

Verenigde Staten

American Veterinary Medical History Society.

De site op www.cvm.missouri.edu/avmhs/ is geheel gewijd aan verenigingszaken: doelstelling; reglementen; een uigebreide lijst van leden die actief zijn in besturen, commissies, redacties etc.; nieuws over gehouden en toekomstige bijeenkomsten, o.a. de aankondiging van

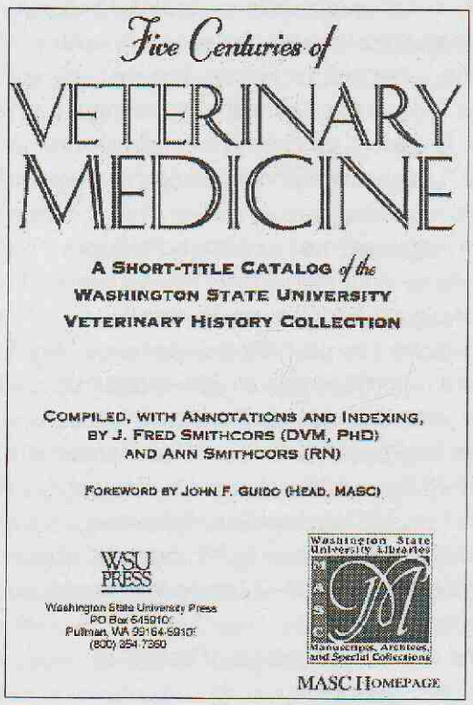
het WAHVM-congres dat, voorafgaand aan het World Veterinary Congress en het jaarcongres van de AVMA in Minneapolis gehouden zal worden van 15-17 juli 2005; enige 'links'.

Eastern Veterinary Historical Society, opgericht in 1990 met Philadelphia als zetel. De site op WWW.EVHS.ORG biedt behalve verenigingszaken enige biografieën van 'noteworthy veterinarians' en een discussieforum, waarvan echter slechts spaarzaam gebruik wordt gemaakt. De vereniging beschikt over een aantal collecties (boeken en realia) verkregen uit schenkingen, die gebruikt worden voor tenstoonstellingen bij bijeenkomsten.

Cornell University. Archives of the College of Veterinary Medicine
HTTP://RMC.LIBRARY.CORNELL.EDU/EAD/BROWSELISTS/VET. Behalve administratieve – en bestuursarchieven zijn hier ook de nagelaten papieren ondergebracht van 14 hoogleraren (o.a. van J.H. Gillespie, F.L. Kilborne, James Law, V.A. Moore, W.W. Williams). Van elk archiefonderdeel wordt een beschrijving en de wijze van indeling gegeven met een onderwerpsaanduiding in trefwoorden, alsmede biografische gegevens over de archiefvormer en verwijzingen naar archiefstukken die verwant zijn. Hiernaar kan direct worden doorgeklikt.

Iowa State University, Archives and Manuscript collections, Veterinary medicine:
WWW.LIB.IASTATE.EDU/SPCL/COLLECTIONS/VM. Hier zijn veel archieven ondergebracht van Amerikaanse veterinaire specialistenverenigingen, bv. van de Avian pathologists, Equine practitioners, Industrial veterinarians, Vet. Lab. Diagnosticians, Vet. Parasitologists, Theriogenologists, Vet. Microbiologists, Vet. Pathologists, Vet. Preventive Medicine. Daarnaast de archieven van hoogleraren, wier namen hier als auteurs van leerboeken bekend zijn, o.a. van E.A. Benbrook, M.W. Fox, I.A. Merchant, R.A. Packer en Margaret Sloss.
[de laatste twee sites laten zien dat in de V.S. de archiefwetenschap op hoog peil staat en dat de Veterinaire faculteiten en hun stafleden hun archieven allerminst verwaarlozen].

Washington State University
De Universiteitsbibliotheek van WSU mag zich verheugen in het bezit van de grote vet.-hist. bibliotheek, bijeengebracht en geschonken door J.F. Smithcors, die als eerste hoogleraar in de V.S. veterinaire geschiedenis heeft gedoceerd en een groot aantal vet.-hist. publikaties op zijn naam heeft staan. Samen met zijn echtgenote heeft hij de door WSU Press gepubliceerde catalogus samengesteld. Deze bevat de beschrijvingen van 9 titels uit de 16de , 22 uit de 17de , 124 uit de 18de en >1100 uit de 19de eeuw. De catalogus is online te raadplegen op de site van de bibliotheek: WWW.WSULIBS.WSU.EDU. Als men in het venster 'search this site' op de homepage 'Smithcors' intikt, en vervolgens op 'go' drukt, verschijnt een lijst met titels waarvan aanklikken van de bovenste de titelpagina op het scherm brengt. De onderdelen van het boek (o.a. de afbeeldingen) zijn in acht files ondergebracht, waar men doorheen kan scrollen.

Zweden

Veterinair-historisch museum te Skara
De homepage van de museumsite op HTTP://WWW-SKARA.SLU.SE/MUSEUM geeft o.m. informatie (in het Zweeds!) over de geschiedenis van het museum, zijn verzamelingen en de door de staf verzorgde publikaties. De handschriften in de nabijgelegen Hernquist-Bibliotheek werden door Ivar Dyrendahl beschreven. De catalogus is te raadplegen op: HTTP://WWW.KSLAB.KSLA.SE
De verzameling omvat 1085 nummers, merendeels geschreven en verzameld door Peter Hernquist (1726-1808), Sven A. Norling (1785-1858), Lars Tidén (1772-1847) en Edward Forsell (1821-1883).

Varia

Er zijn talloze interessante sites te vinden. Men zoeke in Google slechts op namen van personen of instellingen. Hier enige willekeurige voorbeelden.

Personen
Jules Bordet.
HTTP://CRISHUNT.8BIT.CO.UK/JULES_BORDET
Bradley, Orlando Charnock.
HTTP://WWW.NAHSTE.AC.UK/ISAAR/GB_0237_NAHSTE_P0786.HTML
Charles Mérieux (1907-2001).
HTTP://WWW.FOND-MERIEUX.ORG/ENG/PRESENTATION/CHARLES_MERIEUX.HTML

Topics
History of the American College of Veterinary Anesthesiologists
HTTP://WWW.ACVA.ORG/GENERAL/HISTORY.ASP
Plasmids, Pasteur and anthrax

WWW.ASM.ORG/ASM/FILES/CCLIBRARYFILES/FILENAME/0000000221/490783P320.PDF
History of blood
HTTP://WWW.PBS.ORG/WNET/REDGOLD/HISTORY
Veterinary dentistry: its origin and recent history
HTTP://WWW.FAUCHARD.ORG/PUBLICATIONS/HISTORY/JOURNAL_99_47_2.HTM
History of veterinary ophthalmology
HTTP://WWW.VIN.COM/VINDBPUB/SEARCHPB/PROCEEDINGS/PR05000/PR00525.HTM
History of veterinary wound management
HTTP://WWW.WORLDWIDEWOUNDS.COM/2003/JULY/CLEWLOW/VET-HISTORY-REVIEW.HTML

Bibliotheken

De preferente insteek zal voor diergeneeskundig Nederland WWW.LIBRARY.UU.NL zijn, waar zich de grootste collectie op het gebied van de diergeneeskunde van ons land bevindt. Sinds november 2004 is het magazijn van de Faculteitsbibliotheek overgeplaatst naar de nieuwe Universiteitsbibliotheek in de Uithof, Heidelberglaan 3 (de ingang van de parkeergarage is aan de Cambridgelaan). Voor raadpleging van het oudere boeken- en tijdschriftenbezit kan men daar terecht, mits in het bezit van een *UBU-lenerspas*. Deze is gratis voor alumni, die ingeschreven zijn bij het Universiteitsfonds (Contact: Alumnibureau UU, tel. 030-2538025; e-mail: UFONDS@UFONDS.UU.NL). Behalve voor raadpleging/lenen geeft het bezit van de UBU-lenerspas de mogelijkheid om de *Nederlandse Centrale Catalogus (NCC)* te raadplegen en een *IBL-account* te openen (zie voor de details de UB-homepage; klikken op 'De bibliotheek' – 'Dienstverlening en produkten' – 'Aanvragen buiten de UU').
De UBU-catalogus is vrij raadpleegbaar. Om op de site van de Bibliotheek Diergeneeskunde te komen kieze men binnen het menu van 'De bibliotheek' eerst 'Bibliotheken en medewerkers' en vervolgens 'Bibliotheek Diergeneeskunde'. Hier wordt een groot scala aan toegangswegen tot veterinaire en biomedische literatuur geboden (o.a. tot de National Library of Medicine *(Pubmed)* en de National Agricultural Library *(Agricola)*. Ook is hier een link naar 'websites van andere veterinaire bibliotheken'. Toegangen tot niet-veterinaire bibliotheken vindt men via 'De collectie' en vervolgens 'Overige catalogi'. Dit leidt naar overzichten van bibliotheken in Nederland, Europese nationale bibliotheken en bibliotheken in het buitenland.
Indien men in één zoekgang de centrale catalogi van de wereld wenst te doorzoeken kan men terecht bij de *Karlsruher Virtuelle Katalog* WWW.UBKA.UNI-KARLSRUHE.DE/KVK.
Happy searching!

P.S.

1. Alle sites zijn op 1 februari 2005 op bereikbaarheid getest.
2. De adressen (url's) zijn vaak onhandig lang. Zij moeten niettemin precies worden ingetikt, anders wordt de site niet gevonden. Vanuit een Word-document kunnen de url's met een simpele klik geopend worden. Daarom wil ik dit artikel ook in digitale vorm ter beschikking stellen. Dat kan gebeuren als bijlage bij een e-mail als mij daartoe een verzoek per e-mail bereikt. Of op een diskette als deze wordt toegezonden.

Mijn e-mail adres:
GUUS.MATHIJSEN@TISCALI.NL

Twee aan dieren gewijde tentoonstellingen in Amsterdam

Stadse beesten
Amsterdams Historisch Museum.
Kalverstraat 92
Van 10 maart t/m 4 september 2005.

Amsterdammers delen hun stad met nog véél meer dieren: honden, katten, halsbandparkieten, leeuwen, ringslangen, muizen, cavia's en niet te vergeten: die ... duiven op de Dam. Een eeuw geleden stond een paard nog voor de tram, terwijl een reiger anno nu doodleuk een maaltje bij elkaar vist op de Albert Cuijp. Een tentoonstelling over dieren toen en nu; over de Kalverstraat (ooit de lokale beestenmarkt), geïmporteerde Surinaamse zangvogels en heuse Amsterdamse mammoetbotten.

Beestachtig mooi. Kijken naar dieren, 1750-1900
Van Gogh Museum. Paulus Potterstraat 7
Van 5 october 2005 t/m 5 februari 2006

Beestachtig mooi is een ambitieuze expositie over de radicale verandering van de verhouding tussen mens en dier. Tijdens de Verlichting (18de eeuw) herontdekte de mens de ziel van het dier, opgravingen van dinosauriërs veranderden aan het begin van de 19de eeuw het besef van de tijd en Darwins theorie over de evolutie zorgde voor een revolutie in het menselijk bewustzijn. De tentoonstelling laat zien hoe deze omwentelingen weerspiegeld werden in de kunst.

(Teksten ontleend aan folders van de twee musea)

Boekbesprekingen

***De dierenarts. Beeld van een practicus.* Uitgave ter gelegenheid van het 35-jarig jubileum van AUV Dierenartsencoöperatie. Eindredactie: Clemens Graafsma en Henk Wessels. Cuijk: AUV, 2004. 235 blz. ISBN 90-9018509-7.**

In zijn opzet en uitwerking heeft dit boek een hoofdzakelijk historische vraagstelling. Het onderzoekt en beschrijft de veranderingen die de veterinaire praktijkvoering heeft ondergaan sinds 1969, het jaar van oprichting van de coöperatieve vereniging AUV *(Ad Usum Veterinarium)*. Alleen al om die reden is een bespreking in *Argos* op zijn plaats. Daarnaast zullen latere geschiedschrijvers in de hier bijeengebrachte beschouwingen tal van aanknopingspunten kunnen vinden voor de ontwikkeling van de diergeneeskunde in de overgangsperiode van de 20ste naar de 21ste eeuw.
Geschriften waarin gereflecteerd wordt op de actuele positie en de toekomstverwachting van de veterinaire beroepsgroep zijn in Nederland zeldzaam. Door de veelzijdige en de open en realistische benadering kan dit boek bijdragen aan een bezinning op de te volgen koers hoe de diergeneeskundige beroepsuitoefening aan te passen aan drastisch veranderende omstandigheden. In negen hoofdstukken worden deze veranderingen geanalyseerd en becommentarieerd. In de inleiding (p. 4) worden zij opgesomd: "de neergang in de landbouw, ingrijpende dierziekten, de verschuiving van het curatieve naar de bedrijfsbegeleiding, de enorme groei van de kleine huisdierenpraktijk, specialisatie, erkenningsregelingen, groeiende aandacht voor ethische vraagstukken, de discrepantie in behandeling tussen huisdier en productiedier, het toenemend aantal vrouwen in het vak, overheidsbemoeienis". Al deze factoren komen ter sprake in hun uitwerking op onderwijs, regelgeving, organisatievorm, praktijkvoering, kortom op het maatschappelijk functioneren van de dierenarts. Omdat een dierenartsenpraktijk een onderneming is geworden (de overgang "Van veearts tot ondernemer" wordt door Bob Hoff goed gedocumenteerd) geldt de eis van een passend economisch rendement. Omdat de dienstverlening van deze onderneming rekening moet houden met de eisen en verlangens van calculerende afnemers in een open marktsituatie wordt de dierenarts meer dan vroeger geconfronteerd met uitdagingen die appeleren aan zijn vermogen tot aanpassing in zijn praktijkvoering die enerzijds aan deze eisen tegemoet komen, maar anderzijds niet conflicteren met zijn beroepsethiek. Hoe ingewikkeld en moeilijk dit is beschrijft Henk Vaarkamp in het met vaart en kennis van zaken geschreven hoofdstuk met de passende titel "Ingeklemd tussen markt en maatschappij". Het vermogen om steeds weer oplossingen te vinden in een veranderende omgeving, kenmerkt een goed georganiseerde beroepsgroep, waarvan de leden bereid zijn in velerlei netwerken te participeren (Anton Pijpers brengt deze in een afzonderlijk hoofdstuk in kaart).
In de bijdrage van Henk Leemans over "De dierenarts en de overheid" wordt het echter niet uitgesloten geacht dat het beroep dat nu nog steunt op unieke pathobiologische en therapeutische kennis, in een verder evoluerend Europa in een eindfase zal komen. Oprukkende kernwaarden als voedselveiligheid en dierenwelzijn zullen, althans voor wat betreft de landbouwhuisdieren, de richting bepalen. Het zieke dier zal uit de productieketen gebannen worden en de dierenarts zal gaan functioneren als 'diergezondheidsmanager', een rol die bovendien niet exclusief door hem vervuld zal hoeven te worden. Dit type manager komen we niet tegen in het hoofdstuk dat de twee AUV- hoofddirecteuren Van Dobbenburgh en Mulder schreven en waarin zij het wagen een schets te geven van de dierenartspraktijken anno 2020. De veranderingen die zij zien, zijn vooral organisatorisch en technologisch van aard; een grote mate van rationalisering zou zijn intrede doen waardoor zich bloeiende praktijken, zij het in een sterk van de huidige afwijkende vorm, zullen kunnen handhaven. Het zou echter kunnen zijn dat hier de wens vader van de gedachte is, gezien de centrale rol die AUV tegen die tijd is toebedeeld!
Als er één instelling is die worstelt met de aanpassingsproblematiek is het de Faculteit der Diergeneeskunde. De opleiding tot dierenarts moet immers niet alleen de kennisexplosie binnen het vakgebied tot gelding brengen, maar er ook voor zorgen dat haar studenten zodanig geëquipeerd worden dat zij in het sterk gedifferentieerde veld met zijn steeds wisselende eisen hun plaats kunnen vinden. De problematiek is des te ingewikkelder omdat daarnaast ook tegemoet gekomen moet worden aan de veranderingen in het hoger onderwijs. De curriculumaanpassingen die sinds 1969 hebben plaatsgevonden worden door Peter van Beukelen in het hoofdstuk "De aanstaande dierenarts" op een rij gezet. Een van de nieuwe elementen in de studie is de aandacht die, ten gevolge van de uit de maatschappij opkomende kritiek op de plaats van het dier in de samenleving, gegeven wordt aan de dier- en beroepsethiek. Dat in deze, overigens aan minder filosofische aspecten gewijde bundel een afzonderlijk hoofdstuk is opgenomen over "Dierenarts en morele vraagstukken" van de hand van de ethicus Frans W.A. Brom wijst erop hoe noodzakelijk bezinning op moreel verantwoord handelen in de praktijkuitoefening gevonden wordt.

De tot hier genoemde zeven bijdragen zijn gevat tussen twee hoofdstukken die vanuit puur historisch perspectief geschreven zijn. In het openingshoofdstuk, getiteld "De dierenarts en de samenleving" beschrijft Peter Koolmees in grote trekken de ontwikkeling van het veterinair beroep in de afgelopen 35 jaar. Hier worden aspecten die verderop in het boek in een andere contekst ook ter sprake komen (o.a. de veterinaire markt, welzijn van dieren, intensieve veehouderij, ziekte-uitbraken, veterinaire volksgezondheid, gezelschapsdieren, status en imago van de dierenarts) in onderlinge samenhang besproken, waardoor deze bijdrage uitstekend voldoet als een algemene inleiding.
Het uitgebreide slothoofdstuk (67 blz.) van de hand van Henk Wessels biedt een boeiend overzicht van de lotgevallen van AUV zelf: de dynamiek door toenemende activiteiten, de discussies over activiteiten buiten het commerciële domein, de expansie door overnames en vestigingen in België, de aanpassingen in de huisvesting en de interne organisatie, de bemoeienissen met automatiseringsprojecten die niet altijd gladjes verliepen en tenslotte, als een anticlimax, het conflict met de NMa (Nederlandse Mededingingsautoriteit), waarvan de gevolgen bij het afsluiten van de kopij nog niet bekend waren. Zeker lijkt dat de jurisprudentie van deze zaak collegeen examenstof voor juristen zal opleveren! Hoe stekelig deze zaak is, blijkt uit het feit dat enkele regels in de aan deze affaire gewijde paragraaf afgeplakt moesten worden.

Behalve de thematische hoofdstukken en de kroniek van AUV zelf, bevat het boek 35 portretten van dierenartsen, afgestudeerd in de jaren 1969 t/m 2004, die op bladzijden met een afwijkende kleur door het boek gestrooid zijn. Ik vermoed dat de meesten die dit boek ter hand nemen uit 'human interest' zullen beginnen om deze persoonsbeschrijvingen te lezen. Van ieder wordt op telkens één pagina een levendige schets gegeven van het carrièreverloop waarbij vaak de motieven voor de studiekeuze of voor veranderingen in de loopbaan naar voren komen. Bovendien wordt de geïnterviewde in een karakteritieke pose afgebeeld. Tezamen genomen wordt men getroffen hoe rijk geschakeerd de beroepsgroep is en hoe enthousiast men voor zijn beroep gebleven is. Of dit beeld representatief is voor de gehele beroepsgroep zullen we maar in het midden laten. In deze jubileumbundel demonstreren deze portretten in elk geval dat AUV een samenwerkingsverband van levende mensen is, wier belangen de coöperatie probeert te dienen.
Het initiatief van bestuur en directie om bij het 7de lustrum van AUV dit fraai verzorgde en goed geredigeerde boek uit te brengen dat de Nederlandse diergeneeskunde vanuit diverse relevante gezichtshoeken met zichzelf confronteert en de buitenwacht een realistisch beeld geeft van de problemen waarvoor de dierenarts-practicus staat, verdient alle lof.

A. Mathijsen

***Denkschrift Veterinärmedizinische Fakultät Bern 1900-2002.* Urs Schatzmann, Bernd Hörning, Jacques Nicolet, Werner Sackmann (Hrsg.). Bern enz.: Verlag Hans Huber, 2004. 124 p. ISBN 3-456-84198-1**

De veterinaire faculteit van Bern heeft voor de Nederlandse diergeneeskunde een bijzondere betekenis gehad omdat daar al in 1900 gelegenheid geboden werd om te promoveren, nadat de sinds 1805 bestaanden 'École vétérinaire' - als eerste ter wereld- in een universiteit geïncorporeerd werd. Precies honderd Nederlanders hebben daarvan gebruik gemaakt in de periode tot 1918 toen ook de Utrechtsche 'Veeartsenijkundige Hoogeschool' het *jus promovendi* kreeg (zie: *Argos*, nr. 8, 249-251, 1993).
Ook zijn drie Utrechtse hoogleraren eredoctor geworden van de Universiteit van Bern: Poels (1925), Teunissen (1968) en Rijnberk (2002).
Het lijkt merkwaardig dat de tijdsperiode in de titel van dit gedenkschrift groter is dan de gebruikelijke honderd jaar. De reden is dat de Berner Faculteit als zodanig opgehouden heeft te bestaan omdat zij met die van Zürich sinds 2003 is samengevoegd tot een nieuwe bestuurlijke entiteit, VETSUISSE genaamd. [Omdat de faculteit in Zürich van 1902 is, kon men daar de eeuw precies rondmaken (zie: Argos, nr. 27, 349-350, 2002)].
De bundel bestaat uit artikelen waarvan de meeste eerder verschenen in het *Schweizer Archiv für Tierheilkunde*. Zij werden echter wel bewerkt en in een nieuwe heldere lay-out ondergebracht, waarbij met name aan de talrijke tabellarische overzichten veel moeite is besteed; waar nodig, werden gegevens up-to-date gebracht.
In het voorwoord schrijft de redactie: "Die vorliegende Schrift verstehen wir ... nicht als stolze Festschrift, sondern vielmehr als eine besinnliche Erinnerungsschrift".
De artikelen zijn tot acht hoofdstukken van onderscheiden lengte geordend. Tezamen bieden zij een compact overzicht van de ontwikkelingen, zij het dat de 19de eeuw slechts schetsmatig behandeld is. Literatuuropgaven wijzen echter de weg naar meer details.
Na het midden van de 19de eeuw kwam de opleiding, die sinds 1834 deel uitmaakte van de medische faculteit, in een zo grote crisis terecht dat deze faculteit in 1868 de veterinaire afdeling ophief en de hoogleraren hun congé gaf. Reden was -en dat herinnert sterk aan de Nederlandse situatie in het midden van de 19de eeuw- dat de afgestudeerden niet konden opboksen tegen

de empiristen, die hen getalsmatig verre overtroffen. Men is toen op eigen kracht toch verder gegaan en op het einde van de eeuw, toen in 1895 met succes het internationale veterinaire congres in Bern had plaatsgevonden, was de reputatie hersteld zodat de opleiding weer in de schoot van de alma mater werd opgenomen.
De eerste twee hoofdstukken behandelen met enige overlapping, maar met een verschil in accent en systematiek, de gehele tijdsperiode vanaf 1805. Het eerste is de enige franstalige bijdrage. De auteur, em.-hoogleraar microbiologie J. Nicolet, noemt als meest markante figuren: de patholoog Karl Alfred Guillebeau (1845-1918) die in 1902 de verheffing tot faculteit tot stand wist brengen, clinicus en farmacoloog Werner Steck (1893-1977), de bijz. hoogleraar Gottlieb Flückiger (1892-1987) die tevens directeur V.D. en een tijdlang president van het O.I.E. in Parijs was, de bacterioloog Hans Fey (1921-) en de clinicus en paardenspecialist Heinz Gerber (1934-1999). Het andere hoofdstuk is ontleend aan het jubileumboek van de Berner Universiteit (1984) en bevat typische instituutsgeschiedenis, waarin m.n. de bekende worsteling omtrent de kliniekindeling, -diersoort- dan wel specialismegericht- opvalt. De huidige indeling van het 'Departement für klinische Veterinärmedizin' vindt men op p. 42. Uniek is hier een afd. voor klinische neurologie, voortgekomen uit het in 1934 door Ernst Frauchinger begonnen instituut voor vergelijkende neurologie en dierpsychologie.
Hoofdst. 3 is gewijd aan de bouwgeschiedenis en hoofdst. 4 aan het onderwijs. In dit laatste zijn vijf opiniërende artikelen opgenomen waarin men de ontwikkeling van de in 1969 gerijpte ideeën tot de uitkomsten ervan in 2000 kan volgen. Hoofdst. 5 is een tabellarisch overzicht van de docenten en hoofdst. 6 biedt in het eerste gedeelte een analyse van de studentenpopulatie naar geslacht (Bern 1900-2003), naar werkkring (Gesellschaft Schweizerische Tierärzte, GST 1979) en kantonnale herkomst (Bern en Zürich 1980), terwijl het tweede gedeelte bestaat uit de degelijke studie van Marianne Sackmann-Rink (1928-2004) over de ontwikkeling van de deelname van vrouwen met gedetailleerde gegevens over de eerste negen (van de elf) die afstudeerden tussen 1938 en 1953. Hoofdst. 7 bevat de lijsten van eredoctoren en andere met prijzen gelauwerden. Het laatste korte hoofdstuk is gewijd aan VETSUISSE.
Zowel in Bern als in Zürich zal een volwaardige opleiding gevolgd kunnen worden, maar specialismen en onderzoeksrichtingen zullen complimentair zijn, waarbij Zürich de praeklinische en Bern de paraklinische afdelingen zal uitbouwen.
De bundel als geheel biedt een boeiend overzicht van de ontwikkeling van een vakopleiding tot een moderne faculteit waarin met name de gedachtenvorming over de vernieuwing en aanpassing goed naar voren komt. Vanwege de herkenbaarheid van de problematiek zal het ook voor andere opleidingen van waarde kunnen zijn. Het boek munt uit door de overzichtelijke presentatie van schema's en tabellen.

A. Mathijsen

Alba Veggetti e Naldo Maestrini. *L'insegamento della medicina veterinaria nell'Università di Bologna (1783/84-2000) = The teaching of veterinary medicine at the University of Bologna (1783/84-2000).* Bologna: Bononia University Press, 2004. 277 p. ISBN 88-7395-037-X.

In de laudatio voor prof. Alba Veggetti die Peter Koolmees op 10 september 2004 uitsprak toen hij haar tijdens het WAHVM-congres te Turijn de Cheironmedaille (zie www.WAHVM.VET.UU.NL sub 'awards') mocht uitreiken kon nog geen melding worden gemaakt van dit boek, dat toen nog ter perse was. Het is het zoveelste bewijs voor haar inzet voor de veterinaire geschiedenis, met name voor die van Italië. Tezamen met haar collega Naldo Maestrini (1941-1994) schreef zij een uitgebreide tekst met dezelfde titel die opgenomen werd in het boek dat in 1984 verscheen ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van het veterinair onderwijs in Bologna *(La pratica della veterinaria nella cultura dell'Emilia Romagna e l'insegamento nell'Università di Bologna)*. De hierin behandelde geschiedenis ging niet verder dan 1932, toen het 'Istituto Superiore di Medicina Veterinaria' als faculteit werd toegevoegd aan Italië's oudste universiteit. Inmiddels heeft de faculteit een grote structuurverandering ondergaan en is zij tamelijk ver buiten de stad gevestigd in een gloednieuw modern complex bij het dorp Ozzano dell' Emilia. Om de draad met het verleden vast te houden is dit prachtig uitgegeven boek gemaakt dat iedereen die afstudeert zal ontvangen en dat ook voor de niet-Italiaans sprekenden volledig toegankelijk is omdat de teksten, incl. het uitgebreide notenapparaat, in het Engels zijn vertaald en parallel met de Italiaanse tekst zijn afgedrukt. Alba Veggetti heeft een groot hoofdstuk toegevoegd dat de ontwikkeling in de 20ste eeuw beschrijft. Verder zijn een chronologie, een fotoreportage van de nieuwbouw en een namenindex toegevoegd. Het boek is rijk geïllustreerd met veel afbeeldingen in kleur.

In de nieuwbouw is ruimte opgenomen voor de vier verzamelingen van de faculteit, bestaande uit anatomische en pathologische preparaten, en daarnaast van verloskundig en chirurgisch instrumentarium, door Veggetti beschreven op p. 194-200. Haar *collega proximus,* de hoogleraar anatomie Emilio Callegari

publiceerde t.g.v. de opening van de nieuwbouw een *Nuovo catalogo [del] "Museo di Anatomia degli animali domestici" della Facoltá di Medicina Veterinaria di Bologna* (Argelato, BO: Minerva Ed., 2003).
De collectie is grotendeels opgebouwd door prof. Clemente Papi (1845-1922) die in 1882 in Bologna benoemd werd en in 28 jaar een schitterende didactische collectie heeft opgebouwd. Hij beschreef deze in drie catalogi, uitgegeven in resp. 1885, 1900 en 1910. Hierin worden 2178 specimina, ingedeeld in zeven categorieën, beschreven. Door interne verhuizing en weinig zorgvuldige omgang was heel wat verloren gegaan, met name de in formaline bewaarde preparaten. De resterende preparaten, 1483 in getal, werden voor zover nodig gerestaureerd. In deze catalogus zijn zij opgenomen onder vermelding van de door Papi gegeven titel met verwijzing naar zijn catalogusnummer, prepareerwijze [meest *'a secco'*, voor de zenuwpreparaten *Metodo Giacomini* (zie hiervoor p.39 en 48-49), voor gewrichten *Metodo Wickersheim* (bij Papi gespeld: *Vickersckein!)* (zie p. 35)], plaatsaanduiding in het museum en, waar nodig, verklarende noten.
Kortom, een ideale historische reconstructie van een historische verzameling. Tenslotte verdienen de 600 histologie- en embryologiepreparaten uit de tweede helft van de 19de eeuw vermeld te worden. Deze zijn gemonteerd in frames van telkens 30 preparaten. Ronde glasplaatjes met het preparaat gevat in Damar-hars, werden op cederhouten plankjes vastgezet; deze hebben in het midden een ronde opening en zijn van dezelfde afmeting als de huidige microscopeerglaasjes. Ook deze preparaten zijn in het museum geëxposeerd.
Aan de eigenlijke catalogus (p. 55-142) gaat een tweetalige (Italiaans en Engels, parallel gedrukt) inleiding vooraf met niet alleen de geschiedenis van de verzameling, maar ook een algemener exposé over de betekenis van anatomische musea en een historische verhandeling over de diverse technieken, die bij het maken van anatomische modellen worden toegepast (papier-maché, gips, klei, was en *'a secco'*).
Ook dit boek is typografisch prachtig uitgevoerd, groot formaat, zwaar papier en geïllustreerd met een veertigtal foto's in kleur. Het is een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de veterinaire anatomie, het land waar de moderne humane én veterinaire anatomie haar oorspong vond, waardig.

Keren we na deze anatomische excursie terug naar de geschiedenis van de opleiding. Deze is allerminst rechtlijnig verlopen. Deze werd -vooral in de eerste honderd jaar- sterk bepaald door de wisselende politieke situatie van Bologna: aan eeuwen van *governo misto* (bestuur door de senaat van de stad onder pauselijk gezag) kwam in 1796 een einde toen afwisselend Frankrijk en Oostenrijk het bewind voerden tot Bologna in 1815 weer tot de Kerkelijke Staat ging behoren. Tussen 1783 en 1819 werd -zij het met onderbrekingen- veterinair onderwijs gegeven door Giacomo Gandolfi en na diens dood in 1802 door zijn zoon Gaetano, die na vijf jaar tevens als lector in de vergelijkende anatomie benoemd werd. Binnen de Faculteit der Geneeskunde was er een gecombineerde leerstoel voor beide vakken. In een tweejarige cursus werd opgeleid tot een licentiaat in de diergeneeskunde en in een eenjarige cursus tot hoefsmid. Gandolfi werd opgevolgd door Antonio Alessandrini die ruim 40 jaar het gezicht van de Bolognese diergeneeskunde bepaald heeft. Zijn veelzijdige activiteiten in wetenschappelijke verenigingen en academies, zijn talrijke publicaties en zijn patriottische houding in de oorlog om de Italiaanse eenheid droegen ertoe bij dat het hem gelukte om de leerstoel, die in 1827 al was uitgebreid met een kliniek, in 1850 tot een Veterinaire School uit te bouwen, waarvan de cursusduur één jaar voor zijn overlijden in 1861 vierjarig werd. Onder zijn opvolger Giovanni Battista Ercolani (zie over hem *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 124(24) 752-3, 1999) zou de school een bloeiperiode beleven, die er in 1876 toe leidde dat zij zich emancipeerde van de Medische Faculteit en tot hogeschool werd verheven. In 1922 kreeg zij nieuwbouw en werd koninklijk. Na onder verschillende ministeries geressorteerd te hebben, keerde zij in 1932 als Veterinaire Faculteit in de schoot van de alma mater terug. Zoals in het begin reeds vermeld, werd de Faculteit in de jaren '90 verplaatst naar gloednieuwe gebouwen buiten de stad. De modernisering, die een interne structuurverandering en een uitbreiding met nieuwe opleidingen in vispathologie en technologie van voedingsmiddelen van dierlijke oorsprong inhield, werd in 1999 bekroond toen zij als eerste in Italië de erkenning verwierf van de EAEVE (European Association of Establishments for Veterinary Education).

Dit boek is voorbeeldig als institutionele geschiedschrijving; docenten, wettelijke regelingen en voorschriften, curricula, huisvesting, de tot de (hoge)school of faculteit behorende afdelingen als instituten, laboratoria, slachthuis, bibliotheek en musea passeren de revue, zij het vaak beknopt, maar meestal wel met verwijzingen naar archiefstukken of literatuur. Ook de invloed van de wisselende overheden op de gang van zaken komt herhaaldelijk ter sprake. Tabellen en grafieken komen echter in dit boek niet voor, zodat de lezer in het ongewisse blijft over het aantal ingeschreven studenten, c.q. verleende diploma's; over aantallen behandelde patiënten of over de ontwikkeling van het beschikbare budget. Ook over interne verhoudingen of de verhouding met de medische collegae

in de periode dat men een gezamelijke faculteit had, worden geen mededelingen gedaan. Het grootste gemis, dat overigens niet alleen deze Bolognese geschiedschrijving aankleeft, lijkt mij de uiterst schaarse informatie over het verrichte wetenschappelijk onderzoek. Veggetti en Maestrini schreven aan het slot van hun gezamenlijk werk uit 1984: "We (...) entrust the task of evaluating the Faculty's merits concerning its contribution to scientific progress (...) to anyone who, with greater competence and equal enthusiasm, cares to look back on our past" (p. 126). Dat kan geen taak voor één persoon zijn, maar vergt een team van eenzelfde omvang als het aantal vakgebieden binnen een veterinaire faculteit. Het is dan ook geen verwijt aan Alba Veggetti dat zij zich dit niet tot opdracht heeft gesteld. Maar de twintig jaar geleden mede door haar onderschreven wens blijft bestaan.
Het schrijven van de geschiedenis van een instituut of universitaire instelling en van de eraan verbonden personen is het noodzakelijke voorbereidende werk voor de eigenlijke wetenschapsgeschiedenis van het betreffende vakgebied. Voor de geschiedenis van de veterinaire wetenschappen zijn we nog in de fase van het bijeenbrengen van bouwstenen. Met het maken van een ontwerp, laat staan een constructie, waarin de samenhangende ontwikkeling van de deelgebieden zichtbaar wordt, moet nog begonnen worden!

A. Mathijsen

Uit de tijdschriften

Historia Medicinae Veterinariae 2004 29:3, 65-108

Deze aflevering is geheel gewijd aan het wereldwijde project om te komen tot een *International Dictionary of Veterinary Biography*. Ruim 300 biografieën van veterinairen, die een belangrijke rol hebben gespeeld in de vooruitgang van de diergeneeskunde werden tot nog toe verzameld. Hiervan worden er 17 in deze aflevering afgedrukt. Wanneer de lijst wordt doorgenomen blijkt dat er verhoudingsgewijs erg veel Denen, Japanners en Nederlanders (samen in totaal 136) op staan en bijvoorbeeld slechts één Fransman, drie Amerikanen en geen enkele Engelsman, zodat geconcludeerd moet worden dat voor het bereiken van de doelstelling van de werkgroep van het project nog een lange weg te gaan is. Duidelijk moge zijn dat dit geen kritiek inhoudt, doch dat dit slechts een constatering is.
Het uiteindelijke doel, het tot stand komen van een uitgave van een wereldomvattende verzameling van biografieën, moet bereikt worden door middel van de inspanningen van in veterinaire historie geïnteresseerden, waartoe dan ook wordt opgeroepen door de initiatiefnemers Guus Mathijsen en de Deen Ivan Katic.

Historia Medicinae Veterinariae 2004 29:4, 109-144

- Equids in World War I. door Roland Bruneau p. 109-144.
  Dit artikel bevat de tekst uitgesproken op het 35e congres van de WAHVM in Turijn 8-4-2004. Een interessant overzicht van het gebruik van paarden en muildieren in het Franse leger. Van de « remonte militaire » (de dienst belast met de aanschaf , verzorging en training van legerpaarden :156.000 paarden bij het uitbreken van de oorlog), de requisitie (720.000 dieren) en de import uit De V.S. en Argentinië (500.000 paarden en muildieren) en N. Afrika (274.000 ezels). In totaal 'dienden' er tijdens de WO I 1.880.000 equiden in het leger ! Speciale aandacht wordt in het artikel besteed aan de ziekten en kwalen waaronder de paarden te lijden hadden. Net als 100 jaar eerder onder Napoleon waren zadeldrukkingen en beschadigingen door tuigage, gepaard gaande met ernstige infecties aan de orde van de dag. Roland Bruneau maakt, anders dan het Franse leger, geen onderscheid tussen veldartillerie en Rijdende Artillerie en doet in tekst en illustratie alsof er geen verschil bestond in de eisen die aan de paarden bij de verschillende wapens gesteld werden.
  Maar overigens geeft het artikel een goed overzicht van de problemen, welke het gebruik van equiden in de oorlogsvoering met zich meebrachten. Doordat de cavalerie te snel oprukte en de hoefsmidwagens het niet konden bijhouden, liepen vele paarden zonder of op versleten ijzers, hetgeen veel kreupelheden veroorzaakte. Een op de zeven paarden werd door een kogel getroffen en een op de zeven werd daardoor definitief uitgeschakeld. 25% van de paarden leed aan sarcoptes-schurft (een groot deel van de soldaten trouwens ook). Malleus kwam in de eerste oorlogsjaren voor, maar dankzij de intradermale malleine-test breidde die infectie zich niet sterk uit. Gemiddeld werd ieder paard in vier jaar zeven maal ziek (incl. verwondingen): 16% infectie, 24% inwendige storingen en 40% uitwendig (het verschil tussen de laatste twee categorieën komt waarschijnlijk doordat de laatste beter te constateren is). De mortaliteit was in het Franse leger veel hoger (80%) dan bij het Engelse en Duitse leger (27%). In 1915 werd in de Franse pers de wijze waarop de Franse veterinaire militaire dienst presteerde zwaar bekritiseerd. Daarna trad er verbetering op, mede doordat er eindelijk een veterinair aan

het hoofdkwartier werd toegevoegd als technisch adviseur in plaats van een cavalerieofficier, die geen verstand van het behandelen van zieke paarden had. (Vergeleken met de Napoleontische tijd lijkt er in honderd jaar nauwelijks vooruitgang geboekt te zijn in de behandeling en verzorging van zieke legerpaarden J.E.v.W.)

- Das Haustier in der Heraldik, no. 7 (en laatste) in een serie van Christa Mache, waarin ditmaal vogels behandeld worden. p.128-130.
- Le cheval et l'homme ou la naissance d'une profession door G. Mees. p.131-143.
  Zelden zal er een artikel geschreven zijn dat zover teruggaat in de tijd om aan te geven hoe lang het lot van de mens en van het paard met elkaar verbonden zijn als het hier besprokene. Het begint maar liefst 3 à 4 miljoen jaar geleden toen de paden van de voorloper van het paard, de drietenige *Hipparion*, en van *Australopithecus*, de verre voorouder van *Homo sapiens*, elkaar kruisten. Voetsporen uit het Plioceen bleven in Laetoli (Tanzanië) als bewijs bewaard, doordat kort na de ontmoeting een vulkanische uitbarsting de afdrukken voor de 'eeuwigheid' met een aslaag bedekte, om pas in 1979 door de beroemde Leakey-familie 'ont'-dekt te worden .
  Pas in het Paleolithicum werden de contacten frequenter en zo'n 6000 jaar geleden vond op de steppen van Oekraïne de eerste domesticatie plaats. Met de uitvinding van het bit begon de heerschappij van de mens over het paard en ook de belangrijke rol die het paard in de oorlogsvoering ging spelen. Die rol bracht ook met zich mee dat behandeling van zieke paarden steeds belangrijker werd. Van de hippiater en mulomedicus uit de oudheid ontwikkelde zich via de empiristische hoefsmidkunde uiteindelijk de op wetenschappelijke basis berustende diergeneeskunde, die voor het eerst in 1762 op de door Bourgelat gestichte École Vétérinaire in Lyon onderwezen werd. Om in twaalf bladzijden de hele geschiedenis van de diergeneeskunde samen te vatten is natuurlijk een onmogelijke opgave, maar op zich geeft het artikel toch wel een aardige indruk en spoort de lezer misschien aan zich wat dieper in de materie te verdiepen.

Hist. Med. Vet. is een interessant driemaandelijks non-profit tijdschrift dat ik van harte in de aandacht van de VHG-leden kan aanbevelen. Abonnement €35. Te bestellen bij Dr. I. Katic. P.O. Box 9. DK-4130 Viby, Sjælland, Denemarken.

Veterinary History vol.12 no. 2, 2004.
Selectie uit de inhoud :

- Medicines for horses ; A medieval veterinary treatise. George R. Keiser p. 125-148 ;
- A chronological digest of British veterinary history. Part 4: 1849-1864 ; Iain H. Pattison p.149-153 ;
- The royal army veterinary corps. Robert G. Mares. p.155- 162 ;
- Veterinary bloodletting and the status of animals. Rod Preece. p.167-172 ;
- Markham's plaster. Lesley Smith p. 197-200 (Over een zeventiende eeuwse voorloper van het gipsverband) ;
- Did you know? p. 210. Een verklaring waarom de doorsnede van de boosterraketten van de Space-shuttle al 2000 jaar geleden door de Romeinen werd bepaald (nl. net zo breed als een door twee paarden getrokken wagen).

Veterinary History vol.12 no.3, 2004
Selectie uit de inhoud :

- A chronological digest of British veterinary history. Part 5 : 1865-1876. Iain H. Pattison. p.219-223 ;
- Feline Fortunes: contrasting perceptions of cats. Elisabeth Atwood Lawrence. p. 247-257 ;
- Early development of veterinary medicine in Canada. J. Brian Derbyshire. p. 283-298.

Abonnementen kunnen besteld worden bij de penningmeester van de Veterinary History Society, Robin Bone, 608 Warwick Road, Solihull, West Midlands B91 1AA England. Robin@Bone.net
Bij de Faculteitsbibliotheek te Utrecht kunnen kopieën van bovenstaande en andere artikelen worden aangevraagd.

J.E.v.W.

Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires Vol. 3 no.1, 2004

- Les vétérinaires, <missionaires du progrès agricole> selon André Sanson. p. 2-6.
  In een boek uit 1858 pleitte Sanson ervoor om dierenartsen allereerst als zoötechnici en als adviseurs van de boeren te vormen en in te zetten, en in mindere mate als medici voor dieren. Zijn pleidooi ondervond echter veel tegenkanting van de zijde van zijn collegae, zodat hij zelfs gedwongen werd zijn functie aan de Veterinaire School van Toulouse op te geven.
- George Washington (1732-1799), vétérinaire autodidacte et agronome averti. Ph. de Wailly. p. 7-11
- La chirurgie du cheval au XVIIième siècle, d'après les œvres de Solleysel et de Marham. M. Zakria et Chr. Degueurce. p. 12-22.
- La formation et les examens des vétérinaires Luxemburgeois de 1797 à 1969 - un cas spécial. G. Theves. p. 23-34
  Tot 1815 gold Franse en tussen 1815 en 1839 Nederlandse onderwijswetgeving. Nadat Luxemburg. zijn onafhankelijkheid verkregen had, bleef tot 1890 een personele Unie met Nederland bestaan. Deze verhinderde niet dat het land eigen wetgeving

introduceerde, die voor de dierenartsen, die allen in het buitenland hun opleiding ontvingen, de verplichting meebracht om voor de Medische Commissie opnieuw examen af te leggen alvorens in eigen land te mogen praktiseren. Deze regeling bleef tot 1969 gehandhaafd.

- L'élevage bovin en Egypte antique. A. Roman. p. 35-45.
- Le traité des deux arts en médecine vétérinaire ou <Le Naceri> ; présentation de sa traduction. M. Mehdi Hakimi et Chr. Degueurce. p. 46-53. Over de eerste volledige franse vertaling uit het arabisch van het werk van Abou Bakr uit 1333. Kenmerkende citaten uit de 10 hoofdstukken, waaruit het werk bestaat, worden weergegevn.
- L'artérite virale du cheval en France après 1800. F. Vallat et P. Caillault. p. 54-59.
  De sterk door de humane geneeskunde bepaalde theorieën over deze ziekte, die in Frankrijk in de 19de eeuw drie keer epizoötisch optrad, worden ontrafeld. In 1911 werd de ziekte als een entiteit herkend, terwijl de verwekker pas in 1953 geïsoleerd kon worden.
- Utilisation du mulet dans l'armée française. C. Milhaud et J.-L. Coll. p. 60-69. Over het gebruik van muilezels tijdens de koloniale campagnes (1870-1940), in het Alpenleger (1870-1940) en gedurende de Tweede Wereldoorlog.
- Appendix : Facsimile van André Sanson. *Le meilleur préservatif de la rage. Étude de la physionomie des chiens et des chats enragés. Lésions, causes, degré de contagion du virus ; remèdes antirabiques* (Paris 1860).

Lidmaatschap van de SFHMSV, incl. abonnement op het Bulletin, kost €25, te zenden aan de penningmeester Dr. L. Touratier, 228 boulevard du Président Wilson. 33000 Bordeaux.

A. M.

Ingezonden

"Gheslipnoeste en telde lijaerts"

Al lezende in *Het Friese paard* van G.J.A. Bouwma (Friese Pers, Leeuwarden 1979) kwam ik op pag. 65-66 een drietal interessante veterinaire woorden tegen die voor de lezers van *Argos* het vermelden waard zijn.

Bouwma meldt dat Professor H.G. Hamaker ooit voor het Nederlands Historisch Genootschap de reizen van de in 1345 gesneuvelde graaf Willem IV van Henegouwen behandelde. In deze reisverslagen wordt gesproken van 'gheslipnoeste' paarden, paarden waarvan de neusgaten naar boven waren opgespleten (slippen heeft meerdere betekenissen waaronder: splijten). Door deze operatie, die in Zuid-Europa in zwang was, zouden paarden bij snelle gangen gemakkelijker kunnen ademhalen.
Ook wordt gesproken van 'lijaerts', een Middelnederlandse naam voor appelschimmels en, om deze trias te besluiten, van 'telde' paarden ofwel telgangers.

G.H. van der Wal, De Wijk

Aantekeningen van de redactie

Deze ingreep is ook bekend uit een Middeleeuwse afbeelding (Lorch, 1992). Verder maakt Buffon (1749) gewag van deze ingreep: 'Les Houzards et les Hongrois fendent les naseaux de leurs chevaux dans la vûe, dit-on, de leur donner plus d'haleine et aussi pour les empêcher de hennir à la guerre ; on prétend que les chevaux auquels on a fendu les naseaux ne peuvent plus hennir: je n'ai pas été à portée de vérifier ce fait, mais il me semble qu'ils doivent seulement hennir plus faiblement'. Ook uit andere bronnen blijkt dat het splijten van de neusgaten werd toegepast om in oorlogstijd hinderlijk hinniken of balken te voorkomen: 'To make the donkeys stay silent, their upper lip was cut vertically under one nostril, causing them pain whenever they wanted to bray' (Bruneau, 2004). Bij de overzeese troepen van het Engelse leger werden in de Tweede Wereldoorlog bij de muildieren de stembanden verwijderd (door middel van een cornageoperatie) omdat die dieren vooral 's nachts voortdurend al balkend contact met elkaar zochten, hetgeen bij nachtelijke verplaatsingen natuurlijk niet zo gewenst was. Nog in 1968 werden door het Engelse leger in Bahrein ezels geopereerd om hen het balken onmogelijk te maken (Mares, 2004). Als kantekening kan vermeld worden dat, naar analogie van het splijten van de neusgaten bij paarden en ezels in het verleden, veel duursportatleten (vooral schaatsers) tegenwoordig klemmen op hun neus dragen om meer 'lucht' te krijgen. Dit heeft waarschijnlijk meer met suggestie te maken dan met een verbeterde zuurstoftoevoer; als de mond wordt geopend kan er nog veel meer lucht naar binnen. Het splijten van de neusgaten bij paarden en ezels lijkt dan ook meer gericht te zijn geweest op het voorkomen van het maken van geluid. De diameter van het neusgat is sowieso al groter dan van die van het *cavum nasi* (doordat daarin een groot gedeelte van het lumen wordt ingenomen door de met slijmvlies bedekte *ossa nasalia)* en dus zal de neusopening nooit de 'bottleneck' zijn voor wat betreft de inademing. Bovendien bestaat de kans dat er door het splijten van een neusgat een flinke littekenretractie optreedt, waardoor de inademing eerder gehinderd dan bevorderd zou kunnen worden.

Literatuur

Bruneau, R. Equids in World War I. *Historia Medicinae Veterinariae* 29 (2004) 117.

Buffon, G. L.L., *Histoire naturelle générale et particulaire*. Tome 4, Imprimerie Royale, Parijs 1749, p. 235.

Cooper, J. *Animals in War*. Heinemann, Londen 1983, p. 139.

Lorch, R., Veterinärmedizin-historische Betrachtungen über die geschlitzten Pferdenüstern auf dem Georgs-Fresko des Antonio Pisanello (ca. 1395-1455). *Pferdeheilkunde* 8 (1992) 187-192.

Mares, R.G. The Royal Army Veterinary Corps and the development of Oman after the retreat from Aden. *Veterinary History* N.S. 12 (2004) 156.

Congressen

World Association for the History of Veterinary Medicine/American Veterinary Mediacal History Society

Upcoming Meeting: Minneapolis, Friday-Sunday, July 15-17, 2005

CALL FOR PAPERS & PRE-REGISTRATION

The American Veterinary Medical History Society cordially invites you to attend the joint 36th INTERNATIONAL CONGRESS of the World Association for the History of Veterinary Medicine and the 28th Annual Meeting of the American Veterinary Medical History Society, held in conjunction with the 2005 World Veterinary Congress and the American Veterinary Medical Association Convention.

Schedule:

Friday 15 July: AVMHS business meeting (morning); WAHVM business meeting (afternoon); evening reception

Saturday 16 July: scientific program

Sunday 17 July: scientific program, dinner

For reference:

Dates of the WVC: 16 July - 20 July (Sat - Wed)

Dates of the AVMA: 15 July - 20 July (Fri - Wed)

Venue:

Meeting rooms and housing accommodations will be in the Hyatt Regency Minneapolis (connected to the Convention Center by an enclosed walkway). A special block of rooms has been reserved for our members. You will be able to get your rooms through the AVMA like usual, just select the Hyatt Regency and get your reservation in early.

Main themes:

1. History of veterinary therapeutics
   - history of the discovery and use of veterinary pharmaceuticals
   - history of veterinary materia medica
   - history of homeopathic and other "alternative" veterinary therapeutics
2. History of developments in veterinary medicine during and after wartime, with emphasis on the Second World War and later wars
   - veterinarians in international and national voluntary work
   - specific contributions/official roles of veterinarians in wartime
   - impact of wars on the development of veterinary medicine
   - changes in veterinary medicine as a result of war experiences
   - animals in warfare & recovery
3. Free communications and posters (on any subject in the history of veterinary medicine and history of animal disease)

Contact:

Prof. Susan D. Jones, JONESSU@COLORADO.EDU, AVMHS Liaison to the WAHVM

Geschichte der Tier-Mikrobiologie

CALL FOR PAPERS UND ANMELDUNG

13. Arbeitstagung der DVG-Fachgruppe "Geschichte" zum Thema *"Friedrich Loeffler (1852-1915) - Hoehepunkte der Tier-Mikrobiologie"* am 09./10. September 2005 in Greifswald - Insel Riems (Friedrich-Loeffler-Institut).

Nachdem Louis Pasteur nachweisen konnte, dass auch Mikroben nur von Mikroben erzeugt werden koennen und damit die aristotelische Lehre von der Urzeugung im Jahr 1861 endgueltig widerlegt worden war, entwickelte sich die Bakteriologie im letzten Drittel des 19.Jahrhunderts zu einer Leitwissenschaft der Medizin. Bald nach der Entdeckung des Milzbrand- (1876) und des Tuberkulosebazillus (1882) durch Robert Koch identifiziert dessen Schueler Friedrich Loeffler die Erreger der Rotzkrankheit, der Diphtherie und des Schweinerotlaufs (1884/1885). Um 1890 beginnt mit der Entdeckung von spezifischen Bakteriengiften und der Moeglichkeit einer Immunisierung mit Antitoxinen die Aera der Serumtherapie. Gemeinsam mit Paul Frosch beschreibt Loeffler 1898 den Erreger der Maul- und Klauenseuche (MKS) und damit erstmals ein Virus als Ursache einer tierischen Infektionskrankheit.

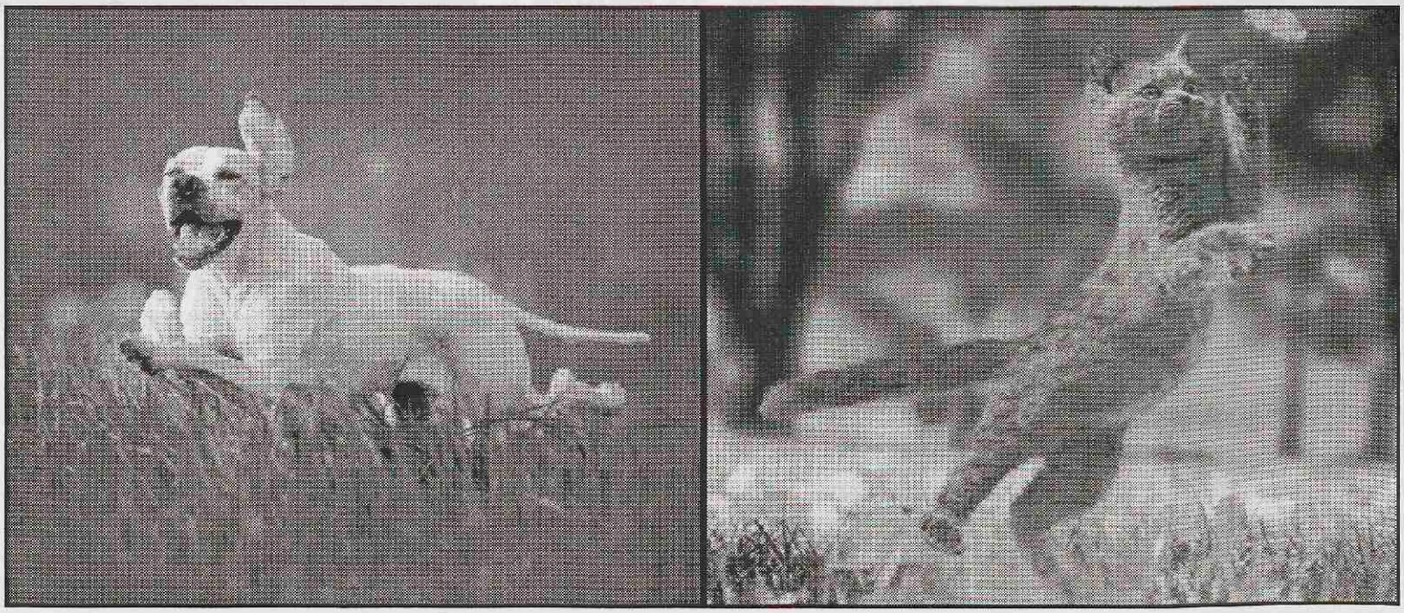
Der 90ste Todestag von Friedrich Loeffler soll nicht nur an diese Pionierzeit mikrobiologischer Entdeckungen erinnern, sondern er bietet vor allem Anlass, den historischen Fokus auf das Erbe Loefflers zu richten: Wie entwickelten sich die mikrobiologischen Teildisziplinen und speziell die Virologie weiter? Welche Erreger wurden danach entdeckt und welche Möglichkeiten der Prophylaxe und Therapie ergaben sich daraus? Welche Tierarten und welche Tierkrankheiten standen im Mittelpunkt der Forschung? Wie hatte Loeffler die weitere Entwicklung gesehen und was wurde aus seinen Gedanken zum Schutz der Tierbestaende vor MKS? Welche Bedeutung hatte die tier-mikrobiologische Forschung in politischer und in oekonomischer Hinsicht? – Dies sind nur einige Fragen, auf die in interdisziplinärer Zusammenarbeit Antworten gefunden werden sollen.

Teilnahmegebuehr: €95, Mitglieder der DVG, ATF, WAHVM, DGGMNT €45, Arbeitslose €15, Studierende frei.

Information und Anmeldung von Vortraegen / Postern: bis zum 1. April 2005 an den Leiter der DVG-FG Geschichte: Univ.-Prof. Dr. Dr. habil. Johann Schaeffer, Fachgebiet Geschichte der TiHo Hannover, Bischofsholer Damm 15 (Haus 120), 30173 Hannover, Fax (0511) 8567676, email: JOHANN.SCHAEFFER@TIHO-HANNOVER.DE

Zimmervorbestellung: bis 30. April 2005 bei Creativhaus-Hotel, Feldstr. 85, D-17489 Greifswald (WWW.CREATIVHAUS-HOTEL.DE), oder Parkhotel, Pappelallee 1, D-17489 (Greifswald WWW.PARKHOTEL-GREIFSWALD.DE). Bitte Kennwort "Loeffler 2005" angeben.

Johann Schaeffer, Hannover
Wolfgang Wittmann, Greifswald

Maak kennis met de vele voordelen van Eukanuba Veterinary Diets.

Compleet assortiment. Een oplossing voor elk gezondheidsprobleem.

Het vertrouwen van uw klant waard. Unieke producten en bewezen werking.

Met sterke ondersteuning. Promoties, technische informatie, seminars, boeken, brochures, ...

En exclusief verkocht door u, de dierenarts.

Vraag snel het kennismakingspakket aan bij de Iams Divisie: 030 - 247 96 64

Eukanuba®
VETERINARY DIETS®

Universiteitsbibliotheek
Utrecht
DGK
23 OKT. 2005

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 33 serie 4 najaar 2005

Alternatieve veterinaire behandelwijzen

Voordrachten, gehouden tijdens de Voorjaarsbijeenkomst op 31 maart 2005

98 V. Baumans.
De geschiedenis van de homeopathie in de diergeneeskunde

103 J. Berns
De beestendokters. Heiligen als beschermers van het vee

110 Th. W. Selen
Geschiedenis van de veterinaire cauterisatie

115 J.T. Lumeij, R.H. Imrie, P.D. Buell en D.W. Ramey
Historische misvattingen met betrekking tot acupunctuur bij dieren

124 H.M.C. van Overbeek
Remonteren

133 C.P. Burger
De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril

135 J.G. van Rijn (1823-1874)
Runderpest in Alphen 1865-1867

95 *Redactioneel*

96 *Programma Najaarsbijeenkomst, 3 november 2005*

97 *Summaries of main articles*

136 *Recente veterinair-historische dissertaties*

Hippocrates

VÓÓRINTEKENING voor leden van het VHG

'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin'

Een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut 1904-2004

In 1904 werd in Rotterdam de Rijksseruminrichting opgericht, met als eerste directeur doctor Jan Poels, later tevens hoogleraar te Leiden en Utrecht. Dat is een eeuw geleden, reden om de geschiedenis van dit instituut te beschrijven. Die studie omvat eveneens het Staatsveeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut, het mond- en klauwzeerinstituut – eerst in Rotterdam, later op Kattenburg in Amsterdam. Vanaf 1959 zouden beide instellingen hun activiteiten gezamenlijk voorzetten als Centraal Diergeneeskundig Instituut, dat vervolgens gefaseerd werd overgebracht naar Lelystad.
In de zomer van dit jaar zal een Gedenkboek verschijnen, *'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin', een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut 1904-2004.* Het boek bestaat uit twee elkaar aanvullende gedeelten, die samen een caleidoscopisch beeld schetsen van dit bijzondere veterinaire instituut. In het eerste gedeelte beschrijft de medisch-historicus drs. P. Verhoef de geschiedenis van beide instituten en de daaruit voortgekomen instellingen in hun wetenschappelijke en maatschappelijke context.
Het tweede gedeelte omvat 29 bijdragen van (oud)medewerkers over specifieke onderwerpen van onderzoek. Daarbij is gestreefd naar een representatief beeld van het brede onderzoeksspectrum van het instituut, zodat niet alleen de klassieke thema's, zoals mond- en klauwzeer en varkenspest aan de orde komen, maar ook onderwerpen die recent voor het wetenschappelijke voetlicht zijn gekomen, zoals de pathofysiologie en visziekten.
Het Gedenkboek is een tijdsdocument uit de Nederlandse veterinaire onderzoekswereld.
Het prachtig uitgevoerde grootformaat boek wordt uitgebracht door de medisch-historisch gespecialiseerde uitgeverij Erasmus Publishing (ISBN 90-5235-170-8), telt circa 360 pagina's en is rijk geïllustreerd met kleuren- en zwart-witafbeeldingen. De documentaire waarde wordt verhoogd door uitgebreide bronvermeldingen, literatuuroverzicht, personenindex en diverse bijlagen.
De prijs in de boekhandel bedraagt € 79,50. Aan leden van het Veterinair Historisch Genootschap biedt de uitgever het Gedenkboek aan voor € 74,50, incl. verzendkosten.
De bestellingen dienen wel vóór 1 mei 2005 te zijn geplaatst bij Erasmus Publishing, Glashaven 14-a, 3011 XH Rotterdam of per e-mail, info@erasmuspublishing.nl, met het betreffende postadres.

Stichting ProjectHistorie Erasmus Publishing

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Bestuur V.H.G
prof. dr G.C. van der Weyden (voorzitter), drs. I.M.E. Boor-van der Putten (secretaris), drs. P.C. Knijff (penningmeester), dr. P.A. Koolmees, drs. C.P. Burger

Secretariaat van Redactie en Bestuur
p/a Bibliotheek Diergeneeskunde, Yalelaan 1.
Postbus 80159.
3508 TD Utrecht.
Fax 030-2531407

Lidmaatschap en abonnementen
De contributie van het V.H.G. bedraagt €22,50 per jaar (studenten €6,-). Leden ontvangen ARGOS gratis.

Abonnementen op ARGOS
€13,50 per jaar

Buiten Nederland
Contributie €26,50; ARGOS €18,50

Gironummer van de penningmeester
581045 te Hilversum

Layout
Bankaas

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

De keuze van het thema 'Alternatieve veterinaire behandelwijzen' had niet de bedoeling kritische evaluaties te presenteren van de toepassing van deze geneeswijzen in de huidige tijd of een discussie uit te lokken over de mogelijke betekenis ervan binnen de huidige diergeneeskunde. Het ging er in de eerste plaats om de historische wortels van deze therapieën beter te leren begrijpen en deze in de context te plaatsen van de tijd en de cultuur waarin zij zijn ontstaan. Dat sommige zich tot in onze tijd hebben gehandhaafd, waar andere, zoals het routinematige aderlaten of wortelsteken (hoewel ook nog niet zolang geleden!) verdwenen zijn, hoeft geen argument voor hun effectiviteit te zijn, maar kan zijn oorzaak vinden in onvrede of teleurstellende ervaringen met de reguliere geneeskunde. Maar dit thema, dat op sociaal-psychologisch vlak ligt, was niet direct aan de orde.

De vier inleiders op de Voorjaarsbijeenkomst hebben ieder op eigen wijze een duidelijk beeld gegeven van de context waarbinnen de verschillende geneeswijzen geplaatst moeten worden. De redactie is hun dankbaar dat zij de moeite hebben willen doen hun teksten voor publikatie gereed te maken. Zij is gaarne bereid tot plaatsing van eventuele commentaren, niet gesteld vanuit een opstelling pro of contra, maar als bijdragen tot kennis van deze of van andere therapieën die in het verleden zijn beproefd.

Van geheel andere aard zijn de overige artikelen in deze aflevering.

H. van Overbeek, enthousiast ruiter, van huis uit econoom en nu als vrijwilliger werkzaam bij het Cavaleriemuseum te Amersfoort, waar wij enige tijd terug te gast waren, zond ons een goed gedocumenteerd verhaal over de moeilijkheden om het leger van goede paarden te voorzien toen het paard nog een grote rol speelde in de krijgsmacht.

Ons bestuurslid, Combert Burger, dook in zijn familiearchief waarin zich brieven bevinden van een oom, ook dierenarts, geschreven tijdens de mobilisatie van 1939-1940. En onze vroegere voorzitter, Paul Leeflang, stelde een ooggetuigenverslag van een toenmalige plaatsgenoot ter beschikking dat de gevolgen van de veepestuitbraak van 1865 beschrijft.

Tenslotte volgt een overzicht van Duitse, Franse en Oostenrijkse proefschriften uit 2003 en 2004 die gewijd zijn aan onderwerpen binnen het interessegebied van het V.H.G., dat niet alleen de geschiedenis van de diergeneeskunde *sensu stricto* omvat, maar ook de cultuurhistorische aspecten van dieren in de menselijke samenleving.

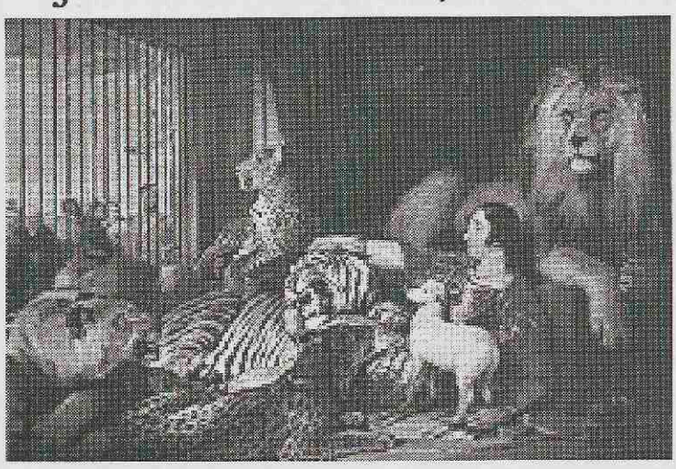
Najaarsbijeenkomst

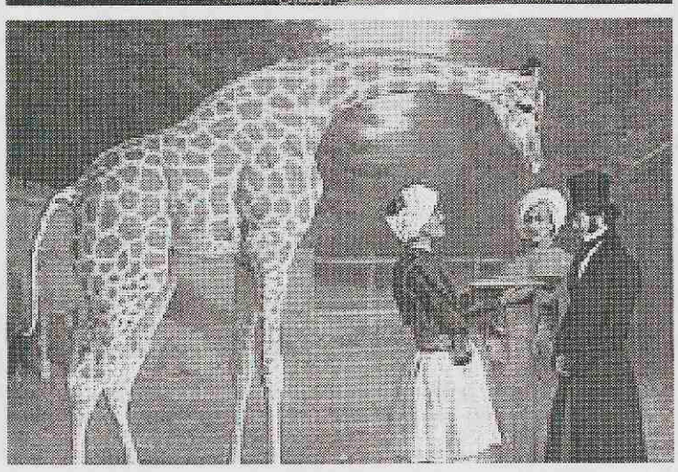
Het bestuur van het VHG heeft het genoegen u uit te nodigen tot het bijwonen van de najaarsbijeenkomst die zal plaatsvinden op 3 november a.s. in het Van Gogh Museum te Amsterdam, Paulus Potterstraat 7. Tel. 020-570 52 00
Het museum is bereikbaar met tram 2 en 5 vanaf het Centraal Station. De tramlijnen 3 en 12 stoppen op de kruising Van Baerlestraat-Paulus Potterstraat.
Er is een parkeergarage onder het Museumplein.
De toegang is voor de deelnemers aan deze bijeenkomst gratis. De kosten voor koffie of thee en lunch bedragen €15,- te voldoen bij de penningmeester.

Programma

10.30 - 11.00 uur	Ontvangst en koffie in de foyer voor het auditorium
11.00 - 12.30 uur	Huishoudelijke vergadering
12.30 - 13.30 uur	Lunch
13.30 - 14.15 uur	Voordracht door drs. Henri Defoer, kunsthistoricus, oud-directeur van het Catharijneconvent te Utrecht over 'Dierenfiguren in oude culturen'
14.15 - 15.00 uur	Inleiding tot de tentoonstelling "Beestachtig mooi" door dr. Edwin Bekker, conservator van het Van Gogh Museum. Zie voor een korte karakteristiek van de tentoonstelling, *Argos*, 32, p. 83.
15.00 -17.00 uur	Bezichtiging van de tentoonstelling. Afsluitende borrel

Beestachtig mooi
Kijken naar dieren, 1750-1900

In de thematische familietentoonstelling Beestachtig mooi staat de verhouding tussen mens en dier centraal. Behalve individuele bezoekers zullen met name gezinnen met kinderen genieten van deze bijzondere expositie, waarin kunstwerken worden aangevuld met natuurhistorische voorwerpen en interactieve spelletjes. In totaal omvat de tentoonstelling meer dan 200 objecten. De Rabobank is hoofdsponsor van deze expositie.

Beestachtig mooi wil de bezoeker op een speelse en interactieve manier bewust maken van zijn relatie tot dieren. Door de opkomst van dierentuinen en natuurkundige musea in de 19de eeuw groeide de kennis van en interesse voor de dierenwereld enorm. Hoe speelden kunstenaars daarop in, hoe legden zij het veranderende beeld van het dier vast in hun werk en hoe beïnvloedde de kunst op haar beurt weer deze beeldverandering? Op deze en andere vragen over de kijk op dieren door onszelf en onze voorouders wil deze tentoonstelling een antwoord bieden.

De verandering van de menselijke houding tegenover dieren wordt geïllustreerd met onder meer sculpturen van de animalier Antoine Barye, geschilderde werk- en huisdieren op groot formaat door Rosa Bonheur en Edwin Landseer, en een krab en vleermuis door Van Gogh. Behalve schilderijen, beelden en verrassende wetenschappelijke illustraties zijn opgezette beesten, skeletten en een reusachtig dinosaurusbot te zien. De originele presentatie van de voorwerpen zal de bezoeker prikkelen tot kijken en vergelijken, spelen, ontdekken en ervaren.

Summaries of main articles

V. Baumans
On the history of veterinary homeopathy
After a short review of earlier concepts of the similia principle (in the works of Empedocles, Hippocrates, Galen, Paracelsus), attention is given to the fundamental writings of Samuel Hahnemann (1755-1843). After the introduction of homeopathic treatment of animals at the end of the 18th century in Germany by Von Boenninghausen, interest in this type of therapy was aroused by the publicationss by Genzke, and Guenther (both in 1837). Also France and England have a tradition in veterinary homeopathy. In the succesful book of general veterinary medicine for the farmer by Johann Ludwig Wagenfeld, veterinarian in Danzig, with 12 editions (between 1832 and 1870), translated into Dutch (with 6 editions between 1865 and 1918) a reconciliation of allopathic and homeopathic treatment was advocated, but this aim is not yet reached.

J.B. Berns
Animal doctors. Saints as protectors of cattle
In the recent encyclopedic work [*Places of pilgrimage in The Netherlands*] (4 vols., 1997-2004) 96 references can be found to saints whose help is or was invoked in case of animal diseases, from of old until our days, e.g. after recent outbreaks of BSE or foot-and-mouth disease. The review of the healing saints starts with the four marshal-saints, worshipped in the Rhineland and the southern provinces. They are: Antony Abbot, Cornelius, Hubertus and Quirinus. The author tries to find explanations for the origin of the attribution of a sometimes quite specific healing capacity to a certain saint, e.g. for anthrax or for foot-and-mouth disease. Sometimes the reason can be found in the biography of the saint, but also an analogy between his or her name and the name of a disease can have played a role. Devotion for exotic saints was often related to certain orders of monks. Examples are given of diseases that contain the name of a saint. Some knowledge in this field is useful for etymological explanations. Apart from that, the popular belief that the invocation of a saint can help in case of disease constitutes a part of our culture.

Th.W. Selen
On the history of veterinary cauterization
The author, a neurosurgeon, who worked 12 years in the King Feisal Hospital at Riyadt (Saudi Arabia), came in contact with the practice of cauterization in humans and animals.
Here he expounds the following aspects: brandmarking, prophylactic cauterization, further indications and possible effects, preferential season of application, connected superstition, special forms of cauters, use of other materials, temperatures used, adverse effects and methods.

J.T. Lumeij
Historical misconceptions in relation to animal acupuncture
The claims of modern veterinary acupuncturists that animal acupunture is an age-old technique inherited from classical Chinese or Korean medicine are attacked. It is argued that socalled acupuncture needles in classical Chinese texts are to be considered as surgical instruments and that anatomical figures were designed to indicate locations for bloodletting or cauterization in some cases, or for the demonstration of palpable bone stuctures in others. Translation of the legends of the illustrations in hippiatric texts does not sustain the idea that the points indicated are meant to be acupuncture points.

H. van Overbeek
The remount
In spite of several attempts by the government horsebreeders were not interested bringing good horses to the market. This was a disadvantage for a small country like The Netherlands, that always had tried to be neutral in wartime, in which import of horses could be stopped.
In this article is explained what was seen as a good army horse, with the accent on the cavalry.
Horses were bought successively in Hannover, Oldenburg, Hungary and Ireland. Although in Ireland excellent horses were found, the Dutch cavalry was not mounted that good. This was the result of several factors: the age of the horses at the time of buying, unfavourable conditions during transport, and last not least, the handling and training after arrival in The Netherlands. There was a remarkable change for the better after the founding of a central remount depot in 1886. It is amazing that in the Dutch literature no attention was given to the role of the veterinarian in the selection of army horses. The author, who is a volunteer member in the staff of the Dutch Cavalry Museum at Amersfoort, supposes that the cavalry officers thought themselves pre-eminently as experts.

C.P. Burger
The military mobilization 1939-1940 as seen by a veterinary student
Letters sent by a veterinary student, called up in 1939, to his parents and one letter of his father reporting the visit to his son who had to care of horses in a small village in Brabant.

J.G. van Rijn (1823-1874)
Rinderpest in Alphen 1865-1867
The recollections of a farmer, who lost almost all heads of cattle, first by rinderpest, then by bovine pleuropneumonia.
Replacement by newly bought animals in the north of the country was hampered by regulations that prohibited the transport.

De geschiedenis van de homeopathie in de diergeneeskunde

Vera Baumans[1,2]

"Oock zulx, dat doodelycke en moordende vergiften
van aconiet en slang, door louteren en schiften
verlaeten hunnen aert, en 't stieckende venyn
door kunst en wetenschap verkeert in medicyn

Joost van den Vondel

Homeopathie is afgeleid van het Griekse homoios (gelijksoortig) en pathos (het lijden). Kenmerkend voor de homeopathie als geneeskundig systeem is dat een zieke wordt behandeld met een geneesmiddel dat bij de gezonde mens verschijnselen opwekt gelijkende op die van het ziektebeeld van de patiënt. Dit wordt het Similia-principe genoemd.
De meningen over homeopathie varieren meestal van "onzin" via "placebo" tot "het lijkt te helpen" en "het werkt fantastisch", hetgeen door de jaren heen altijd zo geweest is.
Als gevolg van het feit dat de basisprincipes, zoals de Similia-regel en het potentiëren (het verdunnen en schudden), door een aantal mensen in twijfel worden getrokken, wordt ook de werking van homeopathische middelen ontkend. Bij dieren kan men zich overigens voorstellen dat placebo-effecten een geringere rol spelen bij de werkzaamheid van een geneesmiddel dan bij de mens het geval is (Gross 1830).

Afb. 1. Hippocrates, afgebeeld in een Byzantijns handschrift van zijn werken, vervaardigd in Contantinopel tussen 1341 en 1345 in opdracht van groothertog Alexios Apocaucos. Bibliothèque Nationale de France. Ms grecs 2144 f. 10v

Geneeskrachtige planten

De kennis van geneeskrachtige planten is al heel oud. In het oude China onderzocht keizer Shen Nong (ca 2000 v.Chr.) de medische waarde van een aantal kruiden en tijdens de Tang dynastie (618-907 v.Chr.) werd de eerste geïllustreerde *Materia Medica*, een kruidenboek met 844 geneeskrachtige kruiden en planten vervaardigd, waaruit o.a. het middel voor lepra tot in de 20e eeuw werd gebruikt. In Egypte vinden we de *Papyrus Ebers* (1500 v.Chr.), een van

1 Departement Dier, Wetenschap en Maatschappij, afd. Proefdierkunde Universiteit Utrecht, Postbus 80.166, 3508 TD Utrecht
2 Veterinary Resources, Karolinska Institutet, 17177 Stockholm, Sweden

de oudste farmacopees, die een verzameling bevat van 800 voorschriften voor o.a. gorgeldranken, suppositoria, decocties en pillen, waarin het plantaardige geneesmiddel opgelost wordt in bier, melk, wijn of honing. Dioscorides (60 na Chr.), arts in het Romeinse leger, schreef *De Materia Medica*, een handboek voor de Europese en Oriëntaalse farmacie dat 1500 jaar lang werd toegepast en waarin hij voorschriften voor het verzamelen, bewaren en het gebruik neerlegde (De Guzman; 1997, American Botanical Council, 1998). Galenus zei een eeuw later over hem: "naar mijn mening is hij een van de auteurs die een perfecte beschrijving van deze medicijnen gegeven heeft".

Afb. 2. Olieverfportret van Samuel F. Chr. Hahnemann door Julius Schoppe hem aangeboden in 1829 ter gelegenheid van zijn gouden doctorsjubileum. Op de achtergrond een beeltenis van Artemis van Ephese.

Homeopathie

Het homeopathisch principe vinden we al in de Trojaanse sage (ca 1200 v.Chr.): een zoon van Heracles werd door Achilles' speer verwond en de wond wilde niet genezen. Het orakel van Apollo verkondigde dat alleen de speer die de wond veroorzaakt had, kon helpen. IJzervijlsel van Achilles' speer werd door de artsen op de wond gestrooid en deze zou zijn genezen (Knufman 1954). De Griekse arts en natuurfilosoof Empedocles (vijfde eeuw v.Chr.) koesterde de gedachte dat gelijksoortig door gelijksoortig genezen kon worden. Hij beschreef tevens de 4 elementen lucht, water, aarde en vuur. Hippocrates (460-377 v.Chr.) (Afb.1) geloofde dat deze 4 elementen zich in het lichaam manifesteerden als bloed, phlegma, zwarte en gele gal (www.tradmedco.com.au/timeline.html, De Guzman, 1997). Tevens formuleerde hij in zijn uiteenzettingen *'De Morbo Sacro'* en *'De Locis in Homine'* de basisgedachte van de homeopathie in de volgende stelling: "De ziekte ontstaat door invloeden die op dezelfde wijze werken als de geneesmiddelen en de ziekte-toestand wordt verdreven door middelen die daarop gelijkende verschijnselen tevoorschijn roepen". Hoewel hij noch de term homeopathie noch de term allopathie gebruikte, kende Hippocrates de basismodellen die aan beide geneeswijzen ten grondslag liggen.

In de zesde eeuw na Christus komt Isodorus, aartsbisschop van Sevilla, op de gedachte van Hippocrates terug. In een van zijn boeken 'De Medicina' uit zijn werk *Originum sive Etymologiarum libri XX* zegt hij dat elke genezing volgt: "aut ex contrariis aut ex similibus...". Hiertegenover staat de stelling van Galenus (130-201 na Chr.), lijfarts van de Romeinse keizer Marcus Aurelius en beroemd wetenschapper: "Contraria contrariis curantur", het tegenovergestelde met het tegenovergestelde genezen. Het similia-principe bleef eeuwen liggen tot Paracelsus (1493-1541), een Zwitserse arts, ontdekte dat arsenicumvergiftigingen niet genezen werden door tegengiften, maar door een kleine hoeveelheid arsenicum. Hij kwam op basis van zijn waarnemin-

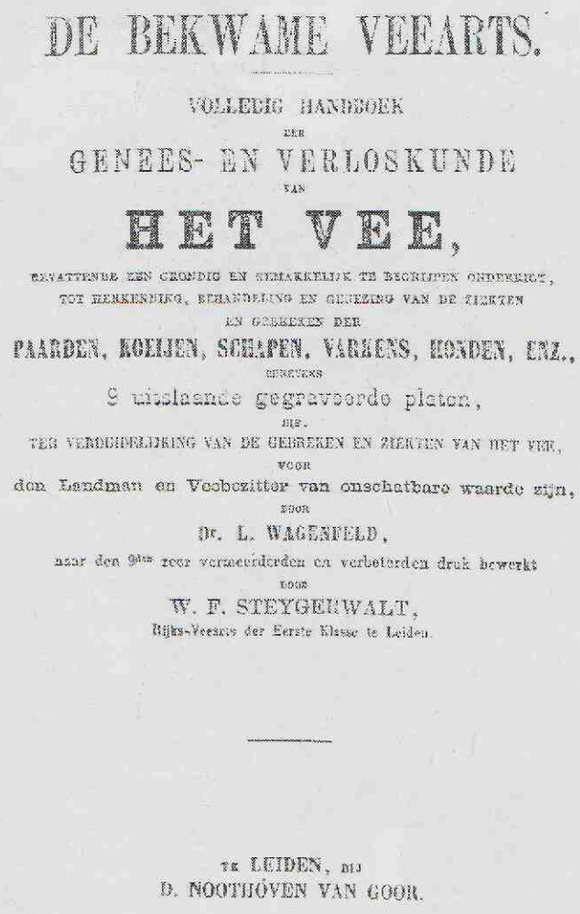
gen tot de conclusie dat ziekteverschijnselen die gelijken op symptomen van arsenicumvergiftiging verdwijnen door het toedienen van arsenicum, "het hangt alleen af van de hoeveelheid of een vergift een vergift is of niet". Later is de Franse filosoof Descartes (1596-1650) een van de aanhangers van de homeopathische denkbeelden.
De grondlegger van de homeopathie als zodanig is Samuel Friedrich Christian Hahnemann (1755-1843) (Afb.2). Hij was de zoon van een porseleinschilder uit Saksen. In 1779 promoveerde hij in Erlangen nadat hij in Leipzig, en later in Wenen, zijn artsenstudie had voltooid. Hahnemann was behalve in geneeskunde sterk geïnteresseerd in scheikunde en farmacie. Hij publiceerde op dit gebied een aantal werken die naam maakten onder chemici en apothekers. Hij vertaalde een twintigtal boeken uit het Engels, het Frans en het Italiaans in zijn moedertaal. Bij de vertaling van Cullen's *'Materia Medica'* kwam hij op het idee kinabast in te nemen en de verschijnselen die hij bij zichzelf waarnam te registreren. Het was in die tijd bekend dat kinine een koortswerende stof was. Hij bemerkte dat hij verschijnselen kreeg die op malaria leken, zoals intermitterende koortspieken. Vervolgens probeerde hij 27 middelen uit op zichzelf en op familieleden en kennissen, terwijl eenieder nauwkeurig zijn ervaringen op zowel psychisch als somatisch terrein noteerde (van sommige stoffen werden meer dan 1000 symptomen vermeld). In 1796 publiceerde hij zijn bevindingen in het *'Journal der praktische Arzeneykunde und Wundarzeneykunde'*. Hierin beschrijft hij zijn methodische aanpak van het geneesmiddelonderzoek op de gezonde mens. In dit artikel ook publiceertde Hahnemann zijn stelregel: "Similia Similibus Curentur" (het gelijke worde met het gelijkende genezen). In de volgende jaren verschenen zes delen van zijn *'Arzneimittellehre'*, waarin verslag wordt uitgebracht over het onderzoek naar de uitwerking van 61 geneesmiddelen op de gezonde mens. In de loop der jaren zijn meer dan 1000 geneesmiddelen door Hahnemann en zijn navolgers op gezonde mensen beproefd.
De grondbeginselen en de praktische toepassingen beschreef Hahnemann in zijn boek *Organon der rationellen Heilkunde* dat in 1810 werd uitgegeven. Hahnemann overleed in 1843 in Parijs. Reeds tijdens zijn leven was de homeopathie voortdurend onderwerp van discussie geweest in de geneeskundige wereld. In het bijzonder de sterke verdunningen (later potenties genoemd) waren nogal aan kritiek onderhevig.
In 1855 publiceerden Arndt en Schulz, beiden hoogleraar aan de Greifswalder Universiteit, hun biologische regel: "Overal blijkt dat de levensfuncties door zwakke prikkels worden opgewekt, door middelsterke worden bevorderd en door sterke prikkels worden afgeremd. De allerkrachtigste prikkels heffen de levensfuncties op". Zij formuleerden verder: "Een homeopathische dosis van een geneesmiddel is die verwrijving of verdunning waarbij de schadelijke werking omslaat in het tegengestelde". Dit was een flinke ruggesteun voor Hahnemanns leer.

Veterinaire homeopathie

De geschiedenis van de veterinaire homeopathie begint veel later, hoewel in de oudheid ook dieren, vooral paarden op dezelfde wijze als de mens behandeld werden met kruidentherapieën, zoals beschreven in het oude China (Xie en Zhu, 1997). Hahnemann besteedde in zijn geschriften niet veel aandacht aan de behandeling van dieren, maar schetste wel mogelijkheden daartoe in een ongedateerd manuscript over de "Homöopathische Heilkunde der Hausthiere" waarin hij stelde dat dieren "met behulp van homeopathie net zo zeker te genezen waren als de mens". Homeopathische behandeling van dieren werd geïntroduceerd door Baron van Boenninghausen aan het einde van de 18e eeuw in Duitsland (Day, 1997).
Een van de eerste veterinair-homeopathische publikaties verscheen in Duitsland in 1829 "Über das homöopathische System in Beziehung auf die Heilung der Pferde" van de hand van Ludwig Brueckner, maar hierin werd een uitwendig toegepaste prikkeltherapie een homeopathische handeling genoemd, waarbij de ene ontsteking de andere ontsteking verminderde. De in 1837 door Genzke gepubliceerde "Homöopathische Arzneimittellehre für Thierärzte" was de eerste systematische inleiding in de veterinaire homeopathie met een overzicht van de geneesmiddelenleer, gebaseerd op de mens en op eigen geneesmiddel- proeven bij honden en bevatte een uitvoerige casuïstiek van geneesmiddelen. De tevens in 1837 gepubliceerde "bestseller" *Der homöopathische Thierarzt* van Friedrich August Guenther werd in meerdere talen vertaald (Achilles, 1988; Giese en Gellert, 1995). Aanvankelijk lag de nadruk op he behandeling van het paard, vanwege het gebruik van paarden in het leger. Later werd ook aandacht besteed aan andere diersoorten zoals door Carl Ludwig Boehm in *Der homoeopathischen Schafarzt* (Pest, 1860).
Ook in Engeland werd gepubliceerd op het gebied van de veterinaire homeopathie, bijvoorbeeld Edward Harris Ruddock, *A pocket manual of homoeopathic veterinary medicine* (Hanley, [1860]) en *Veterinary vade mecum ... homoepathic treatment*

and general management, ed. by R.P.G. Lord (London, 1875).
De moderne veterinaire homeopathie heeft de langste traditie in Duitsland, Frankrijk en Engeland.
Rond 1880 werd het stil in de (veterinaire) homeopathie door het op de voorgrond treden van wetenschappelijke successen in de humane- en diergeneeskunde. In het begin van de vorige eeuw kwam de (veterinaire) homeopathie opnieuw in de belangstelling, vooral door toedoen van de gerenommeerde Duitse chirurg August Bier (1861-1949). Hij zag in de door hem ontwikkelde prikkeltheorie overeenkomsten met de eerder genoemde Arndt-Schulz regel, een van de pijlers van de homeopathie. In Nederland verscheen in 1862 *De bekwame veearts* van de hand van L.Wagenfeld, vertaald uit het Duits en bewerkt door W.F. Steygerwalt, Rijks-Veearts der Eerste Klasse te Leiden (Afb.3). Hierin wordt een pleidooi gehouden om allopathie en homeopathie op een verstandige manier naast elkaar te gebruiken en niet zonder meer af te wijzen.
In 1977 werd in Nederland de 'Contactgroep Veterinaire Homeopathie' opgericht die in 1979 erkend werd als 'Groep Homeopathisch werkende Dierenartsen' binnen de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (Westerhuis, 1981).

De inleiding van bovengenoemd boek van Wagenfeld eindigt met de uitspraak: *"Hadden de homöopathen niet de manier van de buitengewoon sterke verdunning, zoo zouden ongetwijfeld vele allopathen in hunne gelederen overgaan. Doch welligt heeft er in latere tijden, tot heil der menschheid, nog eene verzoening tusschen beide genees-methoden plaats, zoo elk derzelve iets van hare, geheel van elkander afwijkende, inzigten laat varen"* (6de dr. [1918], p. 12).
Tot op heden is het daar nog niet van gekomen...

DE BEKWAME VEEARTS.

VOLLEDIG HANDBOEK
DER
GENEES- EN VERLOSKUNDE
VAN
HET VEE,

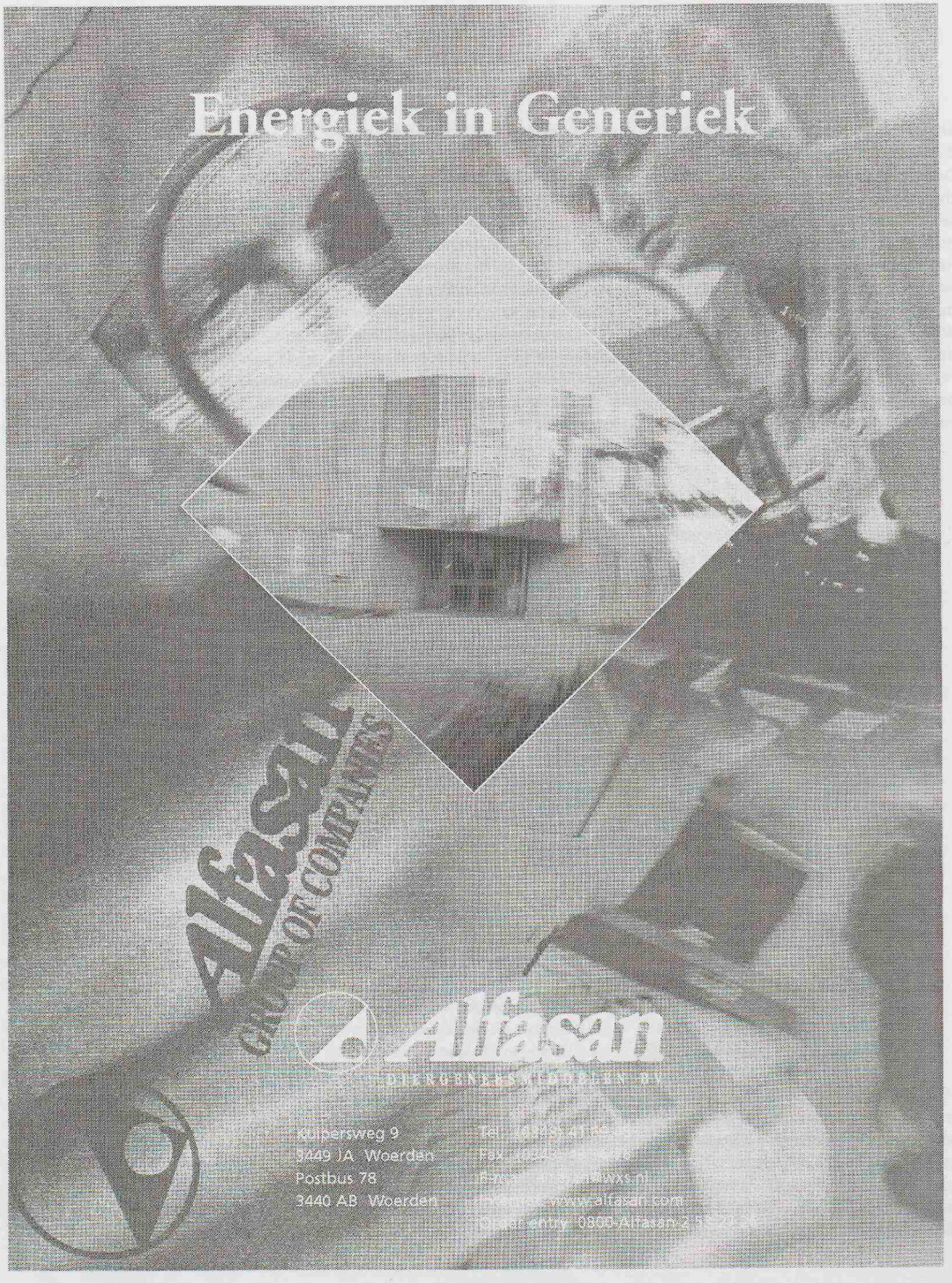
BEVATTENDE EEN GRONDIG EN GEMAKKELIJK TE BEGRIJPEN ONDERRICHT,
TOT HERKENDING, BEHANDELING EN GENEZING VAN DE ZIEKTEN
EN GEBREKEN DER
PAARDEN, KOEIJEN, SCHAPEN, VARKENS, HONDEN, ENZ.,
BENEVENS
9 uitslaande gegraveerde platen,
MET
TER VERDUIDELIJKING VAN DE GEBREKEN EN ZIEKTEN VAN HET VEE,
VOOR
den Landman en Veebezitter van onschatbare waarde zijn,
DOOR
Dr. L. WAGENFELD,
naar den 9den zeer vermeerderden en verbeterden druk bewerkt
DOOR
W. F. STEYGERWALT,
Rijks-Veearts der Eerste Klasse te Leiden.

TE LEIDEN, BIJ
D. NOOTHOVEN VAN GOOR.

Afb. 3. Tussen 1832 en 1920 verschenen, eerst in Königsberg en vervolgens in Berlijn twintig uitgaven van het Allgemeines Vieharzneibuch van Johann Ludwig Wagenfeld (1801-1867), die dierenarts was in Danzig. Van de Nederlandse vertaling verschenen zes drukken; de eerste drie, resp. in 1865, 1871 en 1885 naar de 9de Duitse ed. te Leiden bij Noothoven van Goor, en de volgende drie, resp. in 1902, 1913 en 1918 naar de 12de Duitse ed. bij Bolle in Rotterdam. Afgebeeld is het titelblad van de eerste Ned. editie.

Literatuur

Achilles,H. Aus den Anfängen der Homöopathie in der Veterinärmedizin. *Dtsch. Tierärzl. Wschr.*, 95, 412-415, 1988;
American Botanical Council. A pictorial history of herbs in medicine and pharmacy. *Herbalgram*, 42, 33-47, 1998;
Day, C. Veterinary Homeopathy, principles and practice. In: *Complementary and Alternative Veterinary Medicine*, ed. by A.M. Schoen and S.G. Wynn. St Louis etc.: Mosby, 1997;
De Guzman, E. Western Herbal Medicine, Clinical application. Ibid.;
Giese,C. und Gellert, M. "Dasz in der Folge die Homöopathie nirgends allgemeiner werden wird, als wie in der Thierarznei"-Zur Geschichte der Veterinärhomöopathie in Deutschland. *Berl. Muench. Tierärzl. Wschr.*, 108, 305-312, 1995;
Gross, G.W. Fragmentarische Bemerkungen ueber Veterinärkunde. *Archiv fuer die homöopathische Heilkunst*, 9 (3)1-31, 1830;
Knufman, C.J.F.L. *De geschiedkundige ontwikkeling en betekenis der homoeopathie*. Zaandam: NV Schwabe, 1954;
Westerhuis A.H. *Inleiding in de veterinaire homoeotherapie voor dierenartsen*., Alkmaar: VSM Geneesmiddelen, 1981;
www.tradmedco.com.au/timeline.html, bezocht 10-08-2005;
Xie, H. en Zhu, J. Veterinary Herbal Therapy in China. In: *Complementary and Alternative Veterinary Medicine*, ed. by A.M. Schoen and S.G. Wynn. St. Louis etc: Mosby, 1997.

Energiek in Generiek
ALFASAN
CREATOR FOR COMPANIES
Alfasan
Kuipersweg 9
3449 JA Woerden
Postbus 78
3440 AB Woerden

De beestendokters:
Heiligen als beschermers van het vee[1]

J.B.Berns[2]

Inleiding

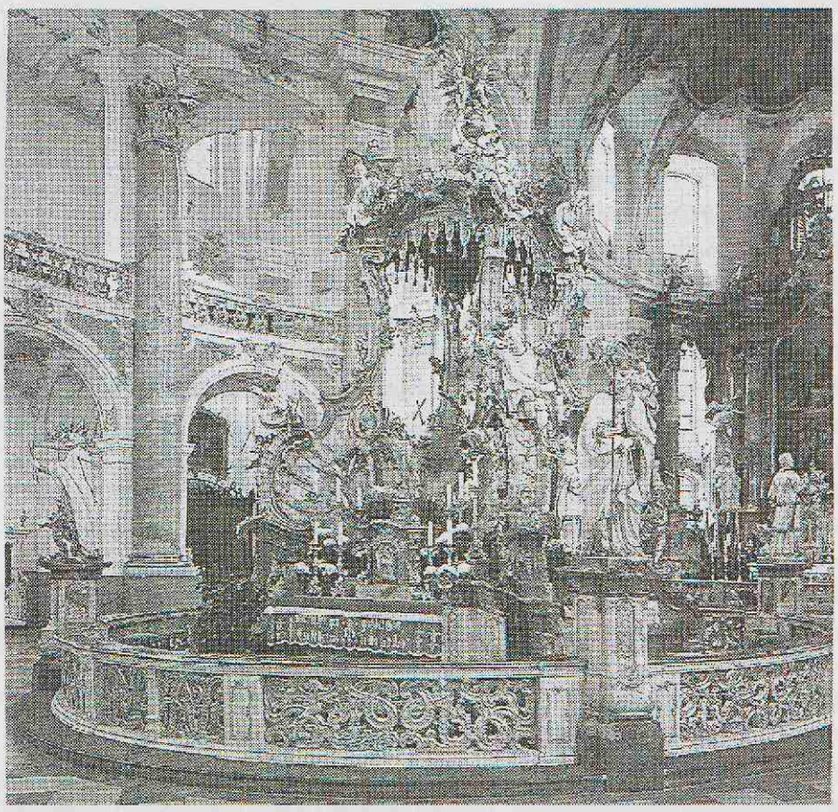
Plotseling waren ze weer actueel. "De langlopende BSE-kwestie, de varkenspest van 1999 en de mond-en-klauwzeer-epidemie in 2001 stimuleerden bedevaarten naar plaatsen waar een beschermheilige van het vee wordt vereerd, met name Gerlachus van Houthem, Antonius Abt, Cornelius en Nicolaas van Tolentino".

"Veel pelgrims bij bedevaart Gerlachus", kopte het *Brabants Dagblad* van 26 mei 1999; "Bekommerd om het Vee". heette het in de *NRC/Handelsblad* van 6 april 2001; "Nicolaas tegen MKZ", aldus het *Katholiek Nieuwsblad* van 4 mei 2001. Er ontstond toen een grote vraag naar van beelden van Antonius met het varken (*Het Parool* 3 april 2001). De beeldenmaker in Brabant kon de vraag niet aan[1].

Nieuw bijgeloof? New-Age-achtige bevliegingen? Of oude tradities?

In Zuid-Duitsland, in de buurt van Bamberg, ligt een bedevaartoord met de veelzeggende naam *Vierzehnheiligen*. Daar worden ze vereerd, veertien noodhelpers, patronen van zieke mensen en ziek vee, elf mannen en drie vrouwen. In de prachtige Barokkerk met een rococo-interieur, vormt een enorme altaarconstructie, waarop ze alle veertien levensgroot staan afgebeeld, het absolute middelpunt. Onder hen Aegidius, patroon van vee en herders; Blasius, patroon van de dieren, van het vee; Georgius, of St. Joris, wiens naam "landbouwer" betekent, patroon van de paarden, Katharina, beschermster tegen de ringworm en Vitus, beschermheilige tegen hondsdolheid en veeziekten. Geen nieuw bijgeloof, maar een oude traditie, heiligen te hulp roepen in tijden van nood. Het is in dit verband niet nodig lange theologische en kerkhistorische uiteenzettingen te geven over de heiligenverering. De tweede betekenis die Van Dale van heilige geeft, moge volstaan: "iemand die door vroomheid en goede werken heeft uitgemunt en van wie de kerk verklaard heeft dat hij of zij openlijk vereerd mag worden". Heiligen kunnen optreden als patroon, d.w.z. als beschermer van een kerk, een persoon (naamdag), steden en landen; sommige heiligen zijn speciaal belast met de bescherming van beroepen of bedrijven op grond van hun leven, of soms ook om motieven van populaire aard.

Het voortreffelijk vierdelige naslagwerk *Bedevaartplaatsen in Nederland* verschaft ons buitengewoon interessante informatie. In dit werk komen 658 bedevaartplaatsen aan de orde van de 7de eeuw tot in onze tijd. Het cultusobject, de verering, maar ook de geschiedenis, belangrijke historische feiten en de actuele situatie worden op heldere en systematische wijze belicht. Er zijn in totaal

Afb. 1 Centraal in het kerkschip geplaatst altaar van de bedevaartskerk Vierzehnheiligen *(bij Bamberg), tussen 1743 en 1772 gebouwd naar ontwerp van Balthasar Neumann (Uit: Rolf Toman.* De kunst van de barok. *Keulen: Könemann, 1997. p. 215).*

1 Enigszins bewerkte tekst van een voordracht gehouden tijdens de Voorjaarsbijeenkomst van het V.H.G., Utrecht, 31 maart 2005.

2 Dr. J.B. Berns, Prinsengracht 164, 1016 HA Amsterdam, was verbonden aan het Meertens Instituut van de KNAW te Amsterdam.

96 verwijzingen naar veeziekten, 9 keer in deel 1, 48 keer in deel 2 (Noord-Brabant) en 39 keer in deel 3 (Limburg). Zoals verderop zal blijken bevat dit werk ook interessante gegevens voor de geschiedenis van de diergeneeskunde[2]. Voorts zijn er recentelijk een paar belangrijkle boeken verschenen over heiligen en geneesheiligen[3]. In zijn *Volksdiergeneeskunde in Vlaanderen*[4] somt Jaak Wouters zo'n 40 heiligen op die door onze Zuiderburen werden en worden aangeroepen bij ziekten van dieren. Hij geeft tal van details over processies, bedevaarten, rituelen en gebruiken[5]. Een dergelijk overzicht hebben wij voor Nederland niet.

De vier Maarschalken

Het grote *Woordenboek der Nederlandsche taal* vertelt ons dat het woord *maarschalk* ook gebruikt werd ter aanduiding van een z.g. geneesheilige. Maarschalken worden ze genoemd, omdat ze bijzondere beschermers tegen (vee)ziekten zijn [6] . Maarschalk is paardeknecht (*mar*, vgl. merrie) + *skalk*, knecht); het is een van de oudste aanduidingen voor dierenarts. Een heel beroemde was Jordanus Ruffus, maarschalk van keizer Frederik II van Sicilië.

In het Rijnland en in de zuidelijke provincies zijn vier maarschalken bekend, ze worden er op een bijzondere wijze vereerd. het zijn: Antonius Abt, Cornelius, Hubertus en Quirinus.

Antonius, ook wel genoemd Antonius Abt, Antonius De Kluizenaar, Antonius De Grote of Antonius met het varken werd omstreeks 251 geboren te Koma bij Herakleia in Egypte. Hij leidde vanaf zijn twintigste jaar een kluizenaarsleven vol ontberingen. Eerst woonde hij 35 jaar in een uit rotsen gehouwen grafspelonk in de nabijheid van zijn Vaderstad, daarna nog 20 jaar op een berg aan de overzijde van de Nijl. Na deze periode trok hij zich terug in een oase in de woestijn, waar hij een groot aantal kluizenaars tot een soort van kloostergemeenschap bijeenbracht. In de afzondering had hij hevig te strijden tegen bekoringen, waarbij de duivels hem in de gedaante van allerlei fantastische dieren te lijf gingen met knuppels en roeden en hem soms half dood lieten liggen. Hij stierf in 356, 105 jaar oud. De naar hem genoemde kloosterorde der Antonieten, in 1095 gesticht, maakte van hem een populaire heilige. De orde onderhield in de periode van haar grootste verspreiding 369 hospitalen.

Zijn grootste populariteit dank de heilige aan het feit dat hij vereerd werd als patroon tegen besmettelijke ziekte van mensen en vee. In veel steden onderhield men bovendien zogenaamde Sint-Antonius-varkens, die door klokjes om de hals onderscheiden waren en die, vrijelijk door de straten rond lopend, zelf hun

Afb. 2. H. Anthonius. Prent van een onbekende meester, 15de eeuw, Bayerische Staatsbibliotheek, München. (Uit: O. Rosenthal. Wunderheiligen und ärztliche Schutzpatrone in der bildenden Kunst. *Leipzig, 1925. T. 88)*
De heilige is omgeven door zieken die om genezing vragen. Boven zijn hoofd handen en voeten als ex-voto's en aan zijn voeten de attributen, vlammen en een varken.
Zoals de Grieken Asklepios met een haan voor genezing bedankten, zo zien wij hier een vrouw een haan aanbieden.

voedsel zochten. Dit verklaart, waarom het varken een der meest algemene attributen van de heilige is. Een verder attribuut van Antonius is de vlammen. Deze duiden op het *Sint Antonius vuur*, de gevreesde ziekte, die ook als *heilig-vuur* bekend stond. Zijn kerkelijke feestdag is op 17 januari[7].

Cornelius, de paus en martelaar Cornelius (waarschijnlijk 253) had tijdens zijn pontificaat te maken met verscheurdheid van de christelijke gemeenschap. In tegenstelling tot de tegenpaus Novatianus stond hij voor een milde boetepraktijk bij christenen die vanwege de vervolging tijdelijk van hun geloof waren gevallen. De verering van Cornelius groeide in West-Europa gedurende de 7e tot in de 10e eeuw door middel van de verspreiding van diens relieken. Kornelimünster, nabij Aken, is vanwege de aanwezigheid van enkele belangrijke relieken (het grootste deel van het hoofd, rechterarm en drinkhoorn) thans nog een van de drukst bezochte bedevaartplaatsen in Duitsland. Hij is patroon van de boeren en het (hoorn-)vee, dat laatste door een toespeling op zijn naam, lat. *cornu* betekent 'hoorn'. Cornelius wordt afgebeeld als paus met een hoorn in de hand. Met name in Brabant was Cornelius een populaire heilige die in de 19e en 20e eeuw in bijna 30 plaatsen werd vereerd. Zijn feestdag is op 16 september[8].

De Hubertusverering in Nederland, België, Luxemburg en het Duitse Rijnland bestond al voor dat de Hubertuslegende ontstond, deze dateert van de 15de eeuw. Het is het verhaal van de hartstochtelijke jager die zelfs op Goede Vrijdag op jacht ging en toen oog in oog kwam te staan met een hert dat in zijn gewei een kruis droeg. Dat was de directe aanleiding tot zijn bekering. In het getijdenboek van Katharina von Kleve (zij leefde rond het jaar 1400) staat de eerste afbeelding van Sint Hubertus met het hert en het lichtende kruis tussen de geweistangen. Hij had tijdens zijn leven al een naam als genezer van de hondsdolheid en als patroon van de jacht. Dat Sint Hubertus in onze streken zeer werd vereerd en geliefd was, blijkt wel uit de talrijke kerken waarvan hij patroon is. Met de ontdekking van Louis Pasteur taande Hubertus' faam als genezer van hondsdolheid.

Afb. 3. H. Cornelius (Uit: J. Wouters. Volksdiergeneeskunde. Wetteren, 1966)

Hubertus zelf genas mensen die aan hondsdolheid leden door een draad uit zijn stola in de wonde te leggen. Later werd dat gebruik overgenomen door de priesters uit de abdij van Saint Hubert. Iemand die van hondsdolheid werd verdacht, kreeg door een priester uit de abdij een snee in de hoofdhuid gemaakt en daarin werd een draadje uit de stola van Sint Hubertus gelegd. En de zieke moest dan nog negen dagen erna een zwarte band rond het hoofd dragen; ook werd de jachthoorn die op de Hubertussleutel was gegraveerd, in de duim gebrand.

Bij dieren brandde men - ook buiten de abdij - de Hubertussleutel, die in de abdij gezegend was, in op het voorhoofd. Nog tot aan het einde van de 19de eeuw werd jaarlijks op de 'Drievuldigheidszondag' - de zondag na Pinksteren - honden zo gebrandmerkt[9].

Het Hubertusbrood (of Hubkesbrood) hoort bij het Hubertusfeest. Brood gezegend tijdens het Hubertusfeest moet dieren vrijwaren van ziekten zoals de hondsdolheid. Ook de zegening van (jacht)honden vindt hier ook zijn oorsprong. Feestdag op 3 november.

Quirinus van Neuss, feestdag 30 maart, was volgens de legende een Romeinse tribuun, die omstreeks het jaar 130 de marteldood is gestorven. Dat hij "van Neuss" wordt genoemd komt door het feit dat vanuit die plaats in het Rijnland in de 11de eeuw zijn verering begon. Hij is de schutspatroon van het vee, vooral van de paarden, al vindt men daarvan in de Nederlandse bedevaartplaatsen (Erp, Nuenen en Oud Gastel) geen sporen. Zijn feestdag is 30 maart[10].

Andere Genezers

"Het geloof in de heilige als medisch 'specialist' was in Europa wijdverbreid en werd door de kerk gestimuleerd. Het is niet altijd duidelijk waarom een heilige met een bepaald medisch patronaat bekleed is. Het volksgeloof was een rekbare zaak. Indien er behoefte aan een bepaald specialisme was, kon een patronaat als het ware in en uit het volk ontstaan. Veel heiligen hebben een rijk scala aan medisch specialismen. Soms bestaat er een etymologische verklaring, aan de hand van de naam van de vrome. Zo geldt de heilige Valentijn als patroon tegen vallende ziekte en St. Lambrecht werd aangeroepen tegen verlammingen. Vaak zal het ook min of meer toevallig geweest zijn, welke heilige voor welke ziekte werd aangeroepen. In zijn nood riep de zieke elke heilige aan die voorhanden was.

Er zijn echter ook gevallen waarin de levensbeschrijving van de heilige een aanknopingspunt biedt. De daarmee samenhangende medische patronaten zouden een vorm van beloning zijn. Het gewone kerkvolk meende dat een martelaar zo'n specialistisch patronaat als het ware van God gekregen had als beloning

voor de bijzondere kwellingen die hij of zij ondergaan had. Zo geldt Johannes de Doper als patroon tegen hoofdpijn, omdat hij onthoofd is[11].

St. Gerlach van Houthem kwam al even ter sprake, zijn feestdag is op 5 januari. De devotie tot hem ontstond te Houthem-Sint-Gerlach, bij Valkenburg; andere bedevaartplaatsen zijn Banholt, Berg aan de Maas, Hooge Zwaluwe, Loon-op-Zand, Oirsbeek, Oosterhout en Roosteren. Gerlach werd omstreeks 1100 geboren in de buurt van Valkenburg. Hij was aanvankelijk ridder en hoorde op de terugweg van een toernooi dat zijn vrouw Leonora was overleden. Dat bracht hem tot inkeer, hij maakte een pelgrimstocht naar Rome en Jerusalem, waar hij zeven jaar als Johannieter werkte in een ziekenhuis. Later leefde hij in Houthem als kluizenaar in een holle eik, die omgehakt werd omdat Gerlachus valselijk ervan beschuldigd werd daar een een gestolen beurs met goud verborgen te hebben.
Hij werd aangeroepen als schutspatroon voor het vee, omdat hij in Jerusalem voor het vee van het hospitaal gezorgd zou hebben.
De bedevaart naar het graf van de heilige kluizenaar Gerlach is reeds spoedig na zijn dood (ca. 1165) begonnen. Vanonder het graf van Gerlachus kunnen de bedevaartgangers z.g. "Gerlachuszand" mee nememen, dat is gemalen mergel. Het werd gebruikt tegen veeziekten, het werd tussen de horens van de dieren gewreven[12].
Ook Nicolaas van Tolentino werd al genoemd. Hij is typisch een heilige van de paters Augustijnen[13]. In Nijmegen was de kerk van de Paters Augustijnen tussen 1937-1963 een bedevaartoord. In 1938 was er een grote toeloop van pelgrims vanwege het toen heersende mond-en klauwzeer. De augustijn Nicolaas Tolentino of Tolentijn leefde in de tweede helft van de 13e eeuw in Italië en werd al tijdens zijn leven als heilig beschouwd. Volgens de legende verscheen Maria hem op zijn sterfbed. Zij gaf hem de opdracht om aan zijn buurvrouw een brood als aalmoes te vragen en ervan te eten. Hij gehoorzaamde, en genas onmiddellijk. Er worden vele wonderen aan hem toegeschreven, in Zuid-Europa, maar ook in België, vooral door het brood dat ter ere van hem gewijd wordt, dat vooral voor het vee bedoeld is. De heilige wordt aangeroepen voor alle denkbare kwalen en noden, geestelijk zowel als lichamelijk, bij mens en dier. Ook voor verlossing van de zielen uit het vagevuur kan men zich tot hem wenden. Zijn feestdag is 10 september. Andere bedevaartplaatsen zijn in Culemborg, Eindhoven, Nieuw-Namen, Wouwse Plantage.

"Hoe men cureert?"

De heer Lemmens, directeur van het abattoir te Maastricht, zond aan de redactie ter inzage een gedrukt biljet met den letterlijk onderstaanden inhoud. Boven den tekst stonden de afbeeldingen van een paard, een koe en een varken.

"Krachtig gebed"

"Dienstig tot genezing van alle ziekten waarvan ieder viervoetig dier kan aangetast worden zoals:
Penspijn, oplooping, melkkoorts en nog meer andere tot heden aan de Veeartsenijschool onbekende kwalen.
Ziehier de volgende voorwaarden daartoe vereischt. Voor Penspijn van een paard moet men eerst de kleur van het paard noemen, dan bidden een Onze Vader en een Weesgegroet ter eere van den H. Sebastiaan, den H. Ribanus, den H. Andreas, en den H.Servatius, maakt vervolgens drij kruisen over het dier, zeggende: Ik zegen u in den naam van den H. Leo, deze gebeden en oefeningen met groot betrouwen volbracht, zult gij ondervinden dat het lijdend dier van zijne smarten zal verlost worden.

N.B. Door den goeden uitval met deze gebeden bekomen, is de opsteller er van met gouden medalie vereerd geworden."

Lid der broederschap van Sint Hubert (Ardennen)
Eigendom – Verboden nadruk

(Uit: Tijdschrift voor Veeartsenijkunde, 52, 221-222, 1905)

Oude bedevaartplaatsen, waar sprake is van ziek vee

Voor de geschiedenis van de diergeneeskunde geeft BIN een aantal interessante feiten. Zo wordt in Haarlem de verering van de heilige Gangolf vermeld [14] van de 15de eeeuw tot 1576. Gangolf was de zoon van een Bourgondische edelman die was verbonden aan het Karolingische hof. Om onduidelijke redenen keerde hij het hofleven de rug toe en sloot zich, zo wil de overlevering, aan bij de Engelse missionaris Wulfram om de Friezen te bekeren, samen met Wasido, de latere abt van Fontanelle in Vlaanderen. Tijdens zijn werkzaamheden in het Friese gebied zou hij in het Westfriese Oostwoude een kerk hebben gesticht. Op latere leeftijd trok hij zich terug in zijn geboorteplaats Varennes. Daar werd hij in 760 vermoord door een priester, de minnaar van een vrouw die hij tevergeefs van haar onzedig leven had willen bekeren.
De kapel in Haarlem telde vijf altaren, gewijd resp. aan het H. Kruis, O.L. Vrouw, St. Gangolf, St. Adrianus en St. Hubertus. Het is niet bekend of er op het altaar van Gangolf ook een beeltenis van hem stond en of er ook relieken van hem werden bewaard. Over de verering van deze in Nederland tamelijk onbekende heilige, zijn niet veel gegevens bekend. Een mirakelboek geeft een aantal genezingen op voorspraak van Gangolf weer tussen 1460 en 1561. In 1465 genas een koe van Dirc Florijs; in 1461 het paard

van een man uit Den Haag.
Het is onduidelijk waarom de verering van Gangolf juist in Haarlem heeft plaatsgevonden. Aan de devotie kwam in 1576 een einde toen de kapel tot de grond toe afbrandde.
In Oudewater was er tussen 1651-1663 een Mariakapel, gewijd aan Onzelievevrouw van Foy. In 1657 genazen koeien na het drinken van water dat gewijd was ter ere van deze Lievevrouw[15].
Een van de weinige bedevaartplaatsen in het Noorden van ons land die stand gehouden heeft is die van OLV ter Nood, te Heiloo, begonnen in de 15de eeuw en tot de dag van vandaag springlevend. Het spontaan - 'miraculeus' - ontspringen van de geneeskrachtige waterbron van de voormalige Runxput in 1713 gaf de verering onverwacht een krachtige nieuwe impuls. Heiloo werd, ondanks tegenwerking van de wereldlijke overheid een drukbezochte bedevaartplaats, waar mensen uit het gehele gewest en zelfs uit Brabant en Limburg heen trokken. Vooral het miraculeuze bronwater sprak tot de verbeelding van de gelovige boeren uit de omgeving. Juist tegen de toen heersende veepest zou het water effectief zijn geweest. Prenten uit die tijd tonen pelgrims die in rijen achter elkaar de rozenkrans biddend de kapel rondgaan, al of niet op hun knieën, en in kruiken en vaten putwater meenemen. Nachtelijke kaarsenprocessies met meer dan driehonderd personen werden gehouden. Via gedrukte vlugschriften werd er grotere bekendheid aan gegeven.[16]
In Culemborg, waar Antonius abt speciaal vereerd werd, kreeg de devotie in de 18de eeuw veel aanndacht tijdens de uitbraak van de veepest in 1774 en 1775. Er was een enorme toeloop, het gewijde water (het z.g. "Antoniuswater") zou zelfs door gereformeerden, waaronder een predikant, aan het zieke vee zijn gegeven[17].
Evenals de verering van Nicolaas van Tolentijn is ook die van de H. Albertus van Trapani nauw met een klooster verbonden De cultus bestaat sedert 1855 in het klooster van de Carmelieten te Zenderen. De carmeliet Albertus van Trapani werd geboren te Trapani op Sicilië. Hij overleed in het Siciliaanse Messina op 7 augustus 1306 na een 'volmaakt' kloosterleven. Albertus werd eens zo door hevige koortsen overvallen dat men verwachtte dat hij spoedig zou sterven. Toen hij om water vroeg, weigerde men hem dit. Albertus bad vurig tot Maria en zag haar in een visioen. Maria zegende vervolgens zelf water en gaf het Albertus te drinken, die daarop terstond genas van zijn koortsaanvallen. Albertus nam vervolgens de gewoonte aan om water te wijden op voorspraak van Jezus en Maria en gaf dit gewijde water aan zieken te drinken. Velen zijn hierdoor genezen[18]. "Hij werd aangeroepen tegen onvruchtbaarheid, omdat zijn moeder hem pas na 24 jaar huwelijk het leven schonk"[19].
De cultus rond het Albertuswater dateert al uit de 15e eeuw. Met de vestiging van de carmelieten in Zenderen in 1855 is daar ook een verering voor Albertus van Trapani ontstaan. Anno 1997 komen af en toe nog mensen bij het klooster voor het gewijde Albertuswater, ooit een middel tegen betovering van mensen en vee, thans tegen veeziekten.

Helpers in nood: mond-en klauwzeer, miltvuur

Brigida, patrones van Ierland, werd omstreeks 455 gedoopt door een leerling van St. Patrick. Zij was de stichteres en abdis van het klooster Kildare (Ierland) en leefde in afzondering van de wereld in een cel onder een grote eik. Brigida karnde de melk van haar koe en gaf de boter weg aan de armen. De heilige wordt daarom vaak afgebeeld met een koe die aan haar voeten ligt. Brigida is patroonheilige van de veeteelt en wordt veelal aangeroepen tegen ziekten onder het vee.
Daarnaast wordt zij ook wel beschouwd als beschermster van armen, kraamvrouwen en kinderen. Zij werd vooral vereerd in de Keltische gebieden, maar bijvoorbeeld ook in het Nederrijngebied en in de Nederlanden[20]. Ook in het oostelijke deel van de huidige provincie Noord-Brabant was de verering van deze heilige groot, onder meer blijkend uit het aantal kapellen en altaren dat aan de H. Brigida werd gewijd. Tien bedevaartplaatsen zijn aan haar cultus gewijd. In Castenray (gem. Venray) kende de Brigida-verering een opleving tijdens de mond- en klauwzeercrisis[21]; in Nieuwstad (gem. Susteren) kwamen velen haar hulp inroepen tijdens de BSE-crisis en de dioxine-affaire[22].
In Kampershoek en Rosveld (gem. Weert) worden St. Antonius van Weert , een van de martelaren van Gorcum, en Birgitta van Zweden speciaal vereerd (na 1867 tot ca. 1975). Birgitta wordt voorgesteld met een koetje; blijkbaar werd zij in de regio beschouwd als een patrones van het vee. Vooral omdat in deze periode onder het vee regelmatig miltvuur heerste, nam de reeds bestaande toeloop naar de kapel - vooral van boeren - nog verder toe[23].
Tegen mond- en klauwzeer werd in Oud-Geleen ook St. Eligius aangeroepen (16de/17de eeuw tot ca 1950). Een krantenbericht uit 1911 getuigt daarvan. Op zijn feestdag, 1 december, werd er een veemarkt gehouden en was er een kermis[24].
Te Koningslust (gem. Echt) wordt de H.Cunera vereerd (1864 tot heden). In de week rond haar feestdag, 12 juni, kwamen boeren uit de omgeving gewijd water halen, ook tijdens mond- en klauwzeer-crises. Ze werd tevens aangeroepen bij varkensziekten[25]. Andere bedevaartplaatsen zijn Amerongen, Bedaf (Uden), Berlicum, Beugen, Hedikhuizen, Heeswijk, Kaathoven, Nibbixwoud (13de/14de eew- zegening vee[26]), Rhenen en Vorstenbosch.
Cunera was de dochter van Aurelius, koning der Orkneyeilanden die, volgens de ene overlevering in 337 en volgens

een andere in 451, in gezelschap van de befaamde Ursula en de elfduizend maagden op de terugweg van hun bedevaart naar Rome, in Keulen door Hunnen werd verrast. Dankzij ingrijpen van de vorst Radbod wist zij te ontkomen aan het lot der anderen, die allen werden gedood. In Radbods hoofdplaats Rhenen wekte Cunera de afgunst van diens echtgenote en werd zij terwijl Radbod en de zijnen op jacht waren - volgens één der overleveringen op 28 oktober 454 - door de koningin en haar kamenier gewurgd met een 'dwele' (een doek), waarna zij in een stal werd begraven. Teruggekomen weigerden paarden die stal binnen te gaan, waarna Cunera's graf werd gevonden. Cunera kreeg Radbods paleis als grafplaats. Op basis van verschillende elementen in haar legende werd en wordt Cunera vereerd wegens keelkwalen (de wurging) en als patrones van het vee (de paarden)[27].

Bernardus van Clairveaux, feestdag 20 augustus, abt en kerkleraar en ook wel de tweede stichter der cisterciënzers genoemd, wordt aangeroepen tegen jicht, reuma, stuipen,lopende roos, krampen en veeziekten[28].

Sinds de late middeleeuwen wordt hij in Ulicoten vereerd. Bernardus wordt er vooral aangeroepen tegen jicht en ziekten van het vee. Na 1648 werd de katholieke godsdienstuitoefening in Ulicoten verboden en verplaatste de cultus zich naar een kapel vlak over de grens. Toen in 1803 de middeleeuwse kapel tot parochiekerk werd verheven, breidde de cultus zich weer uit. In de tijd van de liturgische veranderingen na het Tweede Vaticaans Concilie verdwenen de meeste processies en de bedevaarten naar Ulicoten, maar sinds 1990 is er sprake van een herleving van de Bernardusverering[29]. Ook in Roermond was er een tot aan de Tweede Wereldoorlog een echte Bernardusverering; er kwamen vooral Duitse pelgrims bidden bij het beeld van de beschermer tegen veeziekten[30].

Ziektenamen, die de naam van een heilige bevatten

De betekenis die een heilge had als genezer treft men ook aan in ziektenamen. In hun boek *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten* geven Weijnen en Ficq-Weijnen een twintigtal namen van heiligen in Nederlandse ziektenamen[31].

Er zijn drie namen die uitsluitend voor veeziekten voorkomen: sint-jozefziekte, sint-rochusvuur en sint-beiersvuur[32].

Verder zijn er namen die zowel voor ziekten van mensen als van dieren gebruikt worden, zoals *Katharinawiel* en *rad van Sint Katrien*, *Sintekatrien* en *Katharinaziekte*, *Antoniusvuur*, *Sint Bernardus-vuur* , *Sint Rochusvuur*, *Van Sint Gilles* of *Sint Gillesziekte*, *Sint Beiersvuur* en tenslotte *St.Jozefziekte*.

Katharinawiel , *Sintkatharinawiel*, *Sintekatrien* en *Katharianaziekt* zijn aanduidingen voor huidischimmelziekte (trichophytie)[33]. "De specialiteit van de H. Katherina is het "Katelijnewiel" (ringworm), een huidziekte die wel eens verward wordt met roos (erysipelas). Dit is vooral het geval in de provincie Brabant"[34]. *Sint Katharinawiel* en *rad van Sint Katrien* komen met alle volgende namen voor ter aanduiding van de vlekziekte van de varkens[35].

Onder *Antoniusvuur* dient men in de eerste plaats "ignis sacer" te verstaan en wel in de dubbele betekenis, te weten "erysipelas" en "gangreen"[36] ; vervolgens alle ziekten die met *vuur* benoemd werden, zoals miltvuur en ook vlekziekte.

De heilige Bernardus roept men aan tegen de *lopende roos (Rotlauf, feu volage* = "vliegend vuur") of *het Sint Bernardus-vuur* ; Sint Rochus, roept men aan tegen ziekten van varkens, eerst sedert de vijftiende eeuw speciaal tegen het vuur; zijn specialisme was de pest[37]. De benaming *Sint Rochusvuur* laat zien hoe belangrijk hij is als patroon tegen het vuur, speciaal de vlekziekte.

Volgens Höfler is *Sint Bernardusvuur* vooral een benaming voor cyanose of blauwzucht[38], dat is "de blauwkleuring van de huid en de slijmvliezen bij aderlijke stuwing"[39]. De naam is op vlekziekte overgegaan vanwege de gelijkenis van de vlekken op de huid van het varken met het blauw-rood worden bij cyanose. Hierbij sluiten dan helemaal de benamingen van het type *blauw ziekte, blauwe ziekte* en *blauwziek* aan. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* kent *blauwe ziekte* als benaming voor vlekziekte ook, dat blijkt uit een aanhaling onder *vlekziekte*, tweede betekenis: "besmettelijke varkensziekte, vroeger de blauwe ziekte genoemd" (in het Groninger land).

St. Gilles is volgens De Cock[40] (1891, 90 en 295) bij de Vlamingen de "Machtigste patroon der kankerachtigen. *Sint Gillesziekte* is "kankerachtige ziekte"; de vlekken op de huid zullen aanleiding gegeven hebben tot die naam. Pseudovogelpest wordt in Oorbeek (B) wel *van Sint Gilles* genoemd[41]. Overigens is St. Gillis niemand anders als St. Aegidus die in de inleiding al werd genoemd als patroon van vee en herders[42].

De heilige Beier bestaat niet; wel komt de persoonsnaam Beier al in de Middeleeuwen voor en is het niet onwaarschijnlijk, dat deze is afgeleid van de volksnaam. St. Beier zou een van de fantasieheiligen kunnen zijn, zoals *St.Gotte,* tegen de *goutte* (jicht) aangeroepen en *sint Matrice* tegen ziekten van de baarmoeder[43]. In Zwitserse dialecten komt de aanduiding *Baier* voor als benaming van een "mageres, ausgewachsenes, zum Masten taugliches Schwein"; het gaat om een "rotweisses Schwein", kennelijk van Beierse fok. Ook kent men een woord *Baiersuw* dat is een : "aus Baiern eingeführtes Schwein von weiss- und schwartzer oder roter Farbe". Het gekleurde uiterlijk van dit van oorsprong Beierse varken is dan de aanleiding tot de naam voor de ziekte *beiersvuur* en vervolgens *Sint Beiersvuur*[44].

De H. Jozef werd aangeroepen tegen zenuwziektes en nachtmerries en in sommige Vlaamse bedevaartoorden ook

tegen kinkhoest[45]. Nederland kent slechts een bedevaartoord voor de H. Jozef. Dat is Smakt sedert 1699, maar in de loop van de 18e eeuw heeft de Jozefverering zich enigszins ontwikkeld en pas vanaf 1887 werd Smakt een belangrijk bedevaartoord. Nog altijd trekt de St. Jozefkapel een groot aantal bezoekers. Behalve als patroon voor een zalige dood en van het christelijk huisgezin wordt Jozef door de jeugd aangeroepen als patroon van een zalige of gelukkige levensstaat[46].

Hoe men aan de naam *Sint Jozefziekte* voor vlekziekte is gekomen, blijft onduidelijk.

Besluit

Ze waren plotseling actueel als echo's uit een voorbij verleden, de heiligen als beschermers van het vee. Pure onmacht in tijden van crisis, zoals de recente MKZ-crisis en de gekke-koeien-ziekte, deed oude tijden even herleven. Het is echt voorbij. Wie het voortreffelijke naslagwerk *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dat naast de historische ook de actuele informatie geeft, op dit punt bestudeert, moet wel tot die conclusie komen. Maar het hoort tot onze cultuur en de heiligenverering klinkt nog door in sommige ziektenamen, die raadselachtig zouden blijven zonder deze kennis..

Noten

1 P.J.Margry en C.M.A.Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*. vier delen. Hilversum 1997-2004. Deel 4, 12. Verder afgekort als **BIN**.

2 De provincies Noord-Brabant en Limburg kennen ieder meer bedevaartplaatsen dan de hele rest van het land tezamen. De verdeling over de bisdommen is als volgt: Utrecht (52), Haarlem (30), Rotterdam (53), Groningen (31) = 166; 's-Hertogenbosch (169), Breda (104) = 273 en Roermond 219.

3 Dat zijn: Jo Claes, Alfons Claes en Kathy Vincke, *Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen*. Vierde druk. Leuven 2003. Afgekort als **Sanctus**. En Jo Claes, Alfons Claes en Kathy Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen*. Leuven 2005. Afgekort als **Geneesheilligen**.

4 Jaak Wouters, *Volksdiergeneeskunde in Vlaanderen*. Wetteren 1966, 129-158

5 K. ter Laan, *Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams België*, 's-Gravenhage, Batavia 1949, steunt met betrekking tot het onderhavige onderwerp grotendeels op hem en op verspreide volkskundige literatuur.
BIN, dat de meest actuele infortmatie bevat, maakt op dit punt Ter Laan overbodig.

6 Niet omdat ze hoog in rang zijn in het hemelse hof, zoals steeds beweerd wordt, o.a. door Jeroen de Jong in zijn *Ziektes en zaligheid. Heilige 'genezers' in Nederlandse bedevaartoorden*. Amsterdam, Overveen 1997, blz. 42).

7 BIN 3, 67; Geneesheiligen 17-20

8 BIN 2, 59; Geneesheiligen 244-250

9 BIN 3, 97; Geneesheiligen 204-208

10 BIN 2, 293; Geneesheilgen 179

11 De Jong 1997, zie noot 3

12 BIN 3, 324; Geneesheiligen 268-270

13 BIN 1, 595-596; Geneesheiligen 165

14 BIN 1, 395

15 BIN 1, 636

16 BIN 1, 446

17 BIN I, 258

18 BIN 1, 831

19 Sanctus, blz. 135

20 Sanctus 143. Geneesheiligen 170

21 BIN 3, 166

22 BIN 3, 637

23 BIN 3, 364

24 BIN 3, 695

25 BIN 3, 385,

26 BIN 1, 563

27 Geneesheiligen 103

28 Geneesheiligen, 63

29 BIN 2, 873

30 BIN 3, 777

31 A.A. Weijnen en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage 1995, 132-150; E. von Kraemer somt in zijn studie *Les maladies désignées par le nom d'un saint*. Helsingfors 1949. voor het Frans wel 50 verschillende ziekten *"maux"* op, zoals *mal Saint Jean, mal Saint Antoine* enz.

32 J.B Berns, *Namen voor ziekten van het vee. Een dialectografisch onderzoek in het gebied van het Woordenboek van de Brabantse en dat van de Limburgse Dialecten*. Proefschrift Nijmegen. Amsterdam 1983, 263-268

33 Berns 1983, 163 (zie noot 31)

34 Maurits de Meyer, Voorbehoed- en geneesmiddelen tegen de roos. Bedevaarten voor genezing van de roos. In: P.J.Meertens en M. De Meyer, *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België. Commentaar aflevering II*. Antwerpen 1965, 63

35 Katharina heeft twee bedevaartplaatsen in Nederland: Hengstdijk (Z) en Oosterhout (NB), daar wordt ze samen met Quirinus en Gerlachus vereerd. BIN 1, 462; 2, 694. Zie ook Geneesheiligen 95-98.

36 E. Wickersheimer, Ignis sacer. Bedeutungswandel einer Krankheitsbezeichnung. In: *CIBA Symposion*. Band 8, Heft 4. Wehr i. B. 1960, 160-169

37 Wouters 1966, 148

38 Max Höfler, *Deutsches Krankheitsnamenbuch*. München 1899. Reprographischer Nachdruck, Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York 1970, 702

39 H. Pinkhof, *Geneeskundig Woordenboek*. Zesde, herschreven uitgave door M.M.Hilfman. Amsterdam 1973, s.v. cyanose

40 A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*. Gent1891, 90 en 295

41 *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* I.I.2., 989

42 Geneesheiligen 101

43 De Cock 1891, 39, 49, 170, 311

44 Andere verklaringsmogelijkheden in Berns 1983, 267 (zie noot 31).

45 Geneesheiligen 150

46 BIN 3, 935

Geschiedenis van de veterinaire cauterisatie

W. Selen[1]

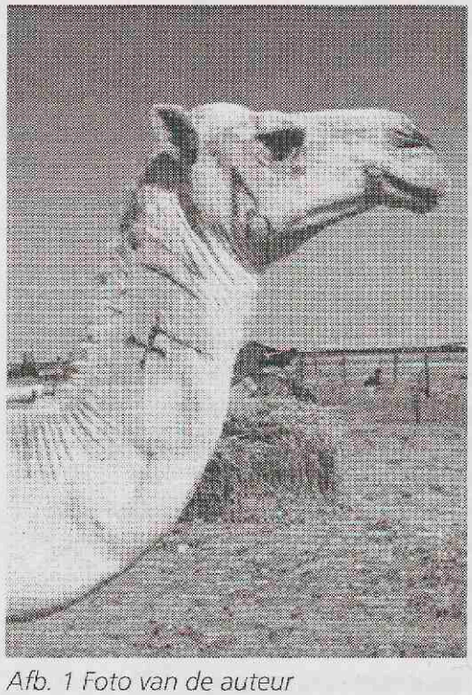
Het maken van vuur en het vuur onder controle houden was een grote uitvinding voor de mensheid. Vuur was angstaanjagend, had altijd iets geheimzinnigs. Een magisch fenomeen dat pas in de 18de eeuw verklaard kon worden. Door het vuur onder controle te krijgen werd het leven aangenamer: de dagen werden langer, het eten smaakte beter door het te koken. Het vuur werd ingezet om te jagen en speelde een rol in de oorlogvoering. Ook werd vuur gebruikt om gevangenen te martelen, voor religieuze rituelen en het vuur werd zelfs aanbeden (Zoroastrianisme) . Bekende vuurgoden zijn: Vulcanus, Agni, Xiuheuctli. De stap om het 'magische vuur' instinctief te gebruiken voor de behandeling van ziekten is slechts erg klein: met het hete ijzer werden de geheimzinnige krachten van het vuur gebruikt om een ziekte te genezen.

Dat cauterisatie reeds eeuwen toegepast werd, blijkt wel uit de opgravingen van neolithische schedels met cauterisatietekens in Frankrijk, de Canarische Eilanden en Zuid-Amerika. Het histologisch onderzoek van de schedels maakt duidelijk dat deze mensen nog geleefd hebben na de cauterisatie en de tekens niet na hun dood aangebracht zijn.

Het oudste document dat de cauterisatie beschrijft is de Edwin Smith Papyrus. Behalve met een heet voorwerp, werd de cauterisatie ook toegepast in de vorm van moxa. De Egyptenaren gebruikte katoenen balletjes, de Grieken gedroogd mos en paddenstoelen. In de bekende Chinese en Japanse moxibustion wordt gebruik gemaakt van pyramidevormige kegels of naalden die verhit worden. Uit de literatuur blijkt dat er een overeenkomst bestaat met de locaties van de cauterisatie / moxibustion in het Verre Oosten en de cauterisatie in het Nabije Oosten en Europa.

Het is niet duidelijk wanneer cauterisatie voor het eerst toegepast werd op dieren. Waarschijnlijk later dan in de humane geneeskunde. De diergeneeskunde deed haar intrede toen de dieren getemd werden en een belanrijke rol speelden voor transport en oorlogsvoering. De cauterisatie werd voornamelijk toegepast bij paarden, ezels en kamelen.

In de Hindu-geneeskunde (Sushruta Samhita, het 7de boek van de Avesta) werd de actuele cauterisatie (hete brandijzer) beschreven voor de behandeling van dieren. De Kahun Papyrus (ca 2000 voor Christus) gaat reeds over diergeneeskunde, maar er wordt geen melding gemaakt van cauterisatie. De Code van Hammurabi, eveneens ca 2000 jaar voor Christus, gaat ook over de medische behandeling van dieren. Cauterisatie wordt niet genoemd.

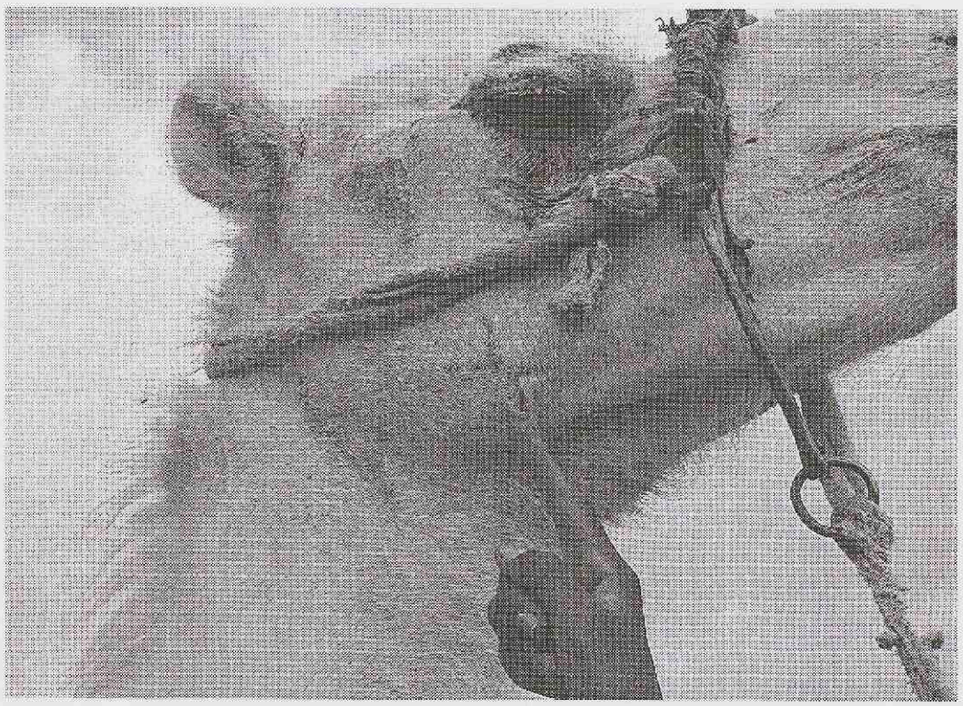

Afb. 1 Foto van de auteur

Er is in de literatuur veel overeenkomst in de behandeling van ziekten tussen de westerse en Chinese behandeling wat de cauterisatie betreft. Dit blijkt met name uit de Griekse literatuur. Het staat buiten kijf dat de geneeskundige culturen in de oudheid elkaar beinvloed hebben. De Grieken stonden via de Zijderoute in contact met het Verre Oosten. Via deze handelswegen werden niet alleen goederen vervoerd, maar ook kennis uitgewisseld. De Grieken lagen op een strategisch kruispunt. Ze onderhielden contact met oa Egypte, Mesopotanië, en via de Zijderoute met het Verre Oosten. Dit verklaart overeenkomsten tussen de Chinese en Griekse geneeskunde.

Hippocrates was niet direct een voorstander van cauterisatie. Van hem is de uitspraak: "Wat niet genezen kan worden met medicijnen, kan genezen worden met het mes. Wat het mes niet kan genezen, wordt behandeld met cauterisatie. Die ziekten die niet met cauterisatie genezen worden, zijn onbehandelbaar".
Toch werd cauterisatie in de Griekse geneeskunde gezien als een effectieve manier van behandeling in de humane en veterinaire geneeskunde: de kans op bloeding was geringer en kon met geringe anatomische kennis ingezet worden op elk moment en plaats (slagveld bv). Diegene die cauteriseerde had ook aanzien, omdat de behandeling een heroïsche ingreep was.
In de volksgeneeskunde / primitieve geneeskunde wordt cauterisatie nog steeds toegepast, zowel in de humane als in de diergeneeskunde, met name in de Arabische Wereld en het Verre Oosten.

[1]Dr. W. Selen, neurochirurg.
Anthonie van Dycklaan 6, 1816 MA Alkmaar.

Afb. 2 Foto van de auteur

Methode en materiaal

Tijdens mijn 12-jarige werkzaamheden in het Koninklijk Ziekenhuis (King Faisal Specialist Hospital) in Riyadh – Saoedie Arabië, en reizen in de omliggende Arabische landen, kwam ik in contact met patiënten en dieren die waren gecauteriseerd en met hun behandelaars. Mijn grootste belangstelling was natuurlijk de humane cauterisatie. Sinds 1989 heb ik een uitgebreide literatuurverzameling aangelegd over cauterisatie. Een gedeelte van deze literatuur heeft betrekking op de veterinaire cauterisatie.
Het onderwerp is zo uitgebreid dat ik me samenvattend moet beperken tot enkele aspecten van de cauterisatie.

Brandmerken

Cauterisatie wordt nog steeds wereldwijd gebruikt om dieren te brandmerken ter herkenning of als eigendomskenmerk.
Voorkeursplaatsen zijn: hoofd, nek, bilstreek, schouders, hoeven, hoorn.

Profylactisch cauteriseren

Door middel van cauterisatie werd getracht de prestatie van de dieren te verhogen. Bovendien zou de kans op ziekten hiermee geringer zijn. De prophylactische cauterisatie werd toegepast in Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië, Turkije. Esthetisch gezien, waren de brandplekken soms ontsierend. De verkoopwaarde van de dieren, meestal paard of kameel, was dan geringer. Bovendien was niet altijd duidelijk of deze brandplekken wel profylactisch gezet waren.
In Tibet en het Arabische Schiereiland waren de brandplekken echter geen reden voor waardevermindering.

Verdere indicaties en mogelijke werkingsmechanismen

- Cauterisatie van weefsel (wegbranden) maar ook incisies met het hete ijzer om bloedingen te voorkomen. Destructieve cauterisatie om amputaties te verrichten van ledematen, castraties, hemorrhoïden.

- Haemostase van oppervlakkige diffuse bloedingen en niet van arteriële of veneuze bloedingen.

- Wegbranden van geïnfecteerd en vergiftigd weefsel, tumoren en sluiten van fistels.

- Provoceren van hyperaemie om schadelijke stoffen versneld door het lichaam te laten opruimen. Hyperaemie verhoogt de vitaliteit van het weefsel en hierdoor wordt de arteriële aanvoer, veneuze afvoer en de lymfdrainage gestimuleerd. De infectie die vaak secundair was aan de cauterisatie zou de afweer verhogen. Een vroegtijdige sluiting van de wond moest voorkomen worden zodat de schadelijke stoffen rijkelijk konden wegstromen.

- Hyperaemie van de huid voorkomt een hyperaemie van de onderliggende organen.

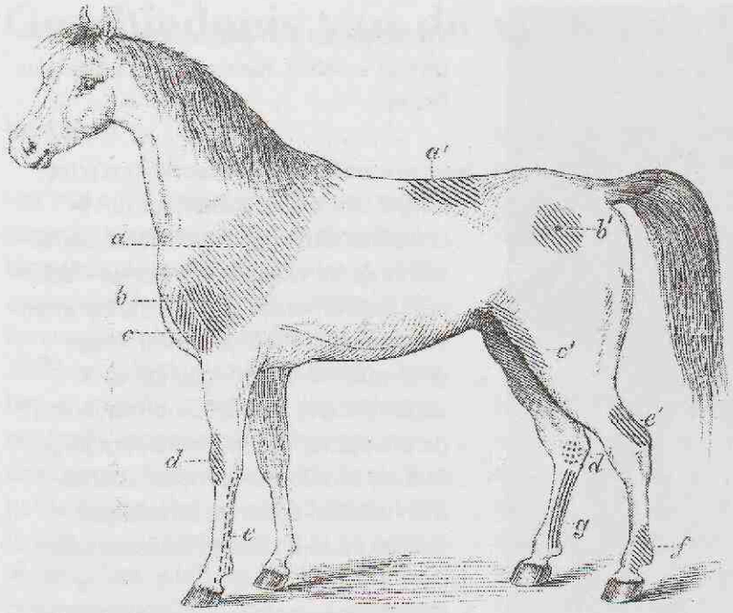
- Littekenvorming, ontstaan door cauterisatie, kan van nut zijn om hypermobiele gewrichten / subluxerende en luxerende gewrichten te stabiliseren.

- In geval van vergiftigde wonden: het gift wordt geneutraliseerd door de hitte. Cauterisatie rond de geïnfecteerde plek verhindert een uitbreiding omdat de bloed aan- en afvoer en lymfe-afvoer afgesneden worden.

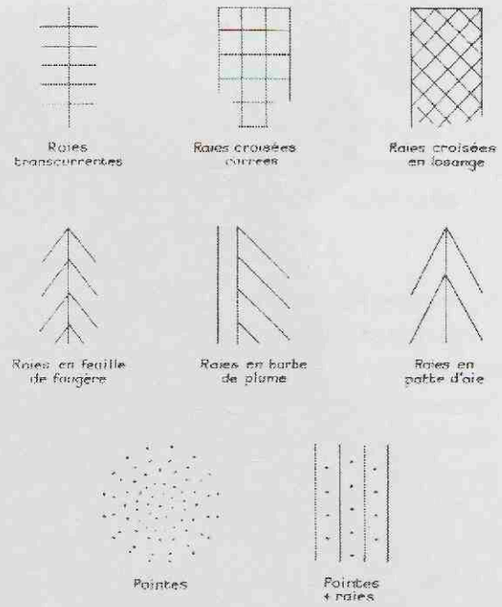
- Cauterisatie om infecties te voorkomen; het reinigend effect van de hitte. (Nadat Louis Pasteur had ontdekt dat bacteriën gedood werden door hitte, werd de cauterisatie weer populair. Eindelijk was het bewijs geleverd dat cauterisatie effectief was tegen infecties)

- 'Counter Irritation': pijn ten gevolge van de cauterisatie zorgt voor een tijdelijke verplaatsing van de pijn van de primaire aandoening.

- T.g.v. de cauterisatie ontstaat een vegetatieve reactie met hogere pols, stijging van de bloeddruk en snellere

Afb. 3

Afb. 4

oppervlakkige ademhaling. Het reactieve oedeem en de zwelling gaan gepaard met een relatieve ischemie van de onderliggende interne organen.

- Cauterisatie vertraagt het metabolisme (alleen de plek van de cauterisatie, niet het omliggende weefsel). Studies toonden aan dat de zuurstofopname en CO_2- productie. afnemen.

- Cauterisatie verstoort de homeostase van het weefsel. Aan het herstel van de homestase wordt een geneeskrachtige werking toegeschreven.

Voorkeursperiode
Indien mogelijk werd de cauterisatie uitgevoerd in de koudere perioden van het jaar. Dit om te voorkomen dat vliegen of ander ongedierte zich nestelden in de wonden.

Bijgeloof en cauterisatie
- Bijgeloof speelde een belangrijke rol tijdens de cauterisatie.

- Er werd bijzonder effect toegekend aan de cauterisatie bij een bepaalde maanstand.

- Religieuze tekens werden ingebrand zoals het kruis ('sacral' of 'holy surgery'). Het meest bekend, in West Europa, is het zetten van een brandmerk met de Sint Hubertussleutel: honden werden prophylactisch op het voorhoofd gecauteriseerd. De jagers werden profylactisch gecauteriseerd op de duim om hen te beschermen tegen hondsdolheid. Dit werd in de jaren 1930 nog toegepast in het katholieke zuiden van Nederland en in Duitsland en België. De Hubertussleutel was een forse kerksleutel. Met deze sleutel werd de "deur geopend " om het goede binnen te laten en door af te sluiten werd het slechte "buiten de deur gehouden". De sleutel was niet zo geschikt voor het plaatsen van cauterisatie en vandaar dat speciale 'sleutels ' voor dit doel gemaakt werden.

- Zwarte magie: cauterisatie van een ring om het zieke gebied zou verspreiding van de aandoening voorkomen.

- Cauterisatie-ijzers in de vorm van astronomische figuren speelden een belangrijke rol.

Vorm van de cauters
Prisma, ring, kruis, laurierblad, Maltheser kruis, Andreaskruis, zon, maan, sterren, Griekse letters etc...
Er werd een extra geneeskrachtige werking verwacht bij het gebruik van deze speciale vormen.

Instrumenten en materiaal
- Open vuur / brandende takken.

- Hout, schelpen, kokosnootbast, stenen, moxa.

- Metalen: brons, koper, ijzer, staal, zilver en goud.

- IJzer en staal hadden voorkeur. IJzer kan tot een hoge temperatuur verhit worden voordat het smelt. Met dit hete ijzer kan dan gemakkelijk een derde graads verbranding gezet worden. Bovendien kon aan de hand van de kleur van het verwarmde ijzeren instrument de temperatuur vrij nauwkeurig worden vastgesteld. Een nadeel is de vorming van slakken op het ijzer bij kolenverwarming. Het zware gewicht van het ijzeren instrument had het voordeel dat het niet nodig was

extra druk uit te oefenen tijdens de cauterisatie. Bovendien was het goedkoper dan de edelmetalen.

- Aan het magnetisme van het ijzer werd een geneeskrachtige werking toegeschreven.

- De temperatuur van de gouden en zilveren instrumenten was beduidend lager dan die van de ijzeren cauters. Hoge temperatuur zou deze instrumenten van edelmetaal onmiddellijk doen smelten. In de diergeneeskunde werden deze edelmetalen weinig gebruikt. Toch werd er vanuit gegaan dat deze metalen een extra geneeskundige werking hadden door de chemische interactie met het weefsel.

- Buskruit werd gebruikt om het traject van een kogel schoon te branden.

- Hete vloeistoffen voor oppervlakkige cauterisatie. Het nadeel is dat vloeistoffen ten gevolge van het wegstromen moeilijk te controleren zijn.

- Vergrootglas om kleine brandwondjes te plaatsen. Waarschijnlijk alleen gebruikt in de humane geneeskunde. Aan het zonlicht werd een helende werking toegeschreven.

- Thermo - en gasinstrumenten.; met eletriciteit en gasbranders werd het ijzer verhit.

Temperatuur
Het roodgekleurde ijzer had de voorkeur om een derde graads verbranding te plaatsen. Omdat het een derde graads destructieve verbranding is waarbij de zenuwen beschadigd worden, maakt het deze vorm van cauterisatie vrijwel pijnloos.

Indien vloeistoffen gebruikt werden om de instrumenten te verhitten, had men een vrij nauwkeurige indruk van de temperatuur: kokend water 100 graden en hete olie ca 300 graden. Het verwarmen van een cauterisatie instrument op deze manier was tijdrovend.

Nadelen van de cauterisatie
Littekenvorming waardoor de dieren soms aan waarde verloren en hierdoor moeilijker te verhandelen waren. Dit was ook de reden dat het prophylactisch cauteriseren niet overal populair was. Risiko's waren het beschadigen van zenuwen en pezen, contractuurvorming en bewegingsbeperkingen.

Toepassingen van cauterisatie
Huid cauterisatie: ½ tot ¾ perforatie van de huid

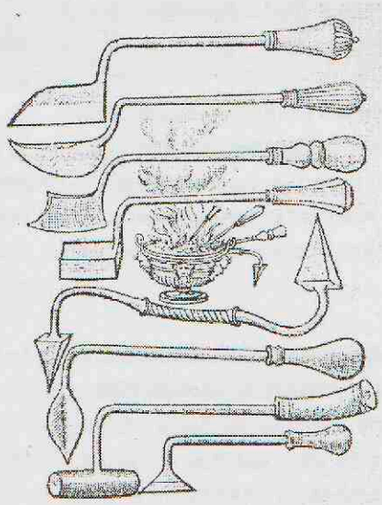
Per – cutaan: tot de subcutis

Subcutaan: Incisie van de huid en daarna cauterisatie van de subcutis ('neapolitanic subcutaneous skin cauterization')

Perforatie van de huid: Percutane cauterisatie van het subcutane weefsel met een hete naald.
Dit was uiteindelijk een veel gebruikte methode bij de invoering van de thermo- en gascauterisatie. Hierbij werd een naald verhit. Door deze nieuwe ontwik-

Afb. 5 Branden met open vuur. Houtsnede van Jobst Amman, in: Ritterliche Reutterkunst. Von L.v.C. Frankfurt a. M.: S. Feyerabend, 1584.

Afb. 6

kelingen bloeide eind 19de eeuw de cauterisatie van peesproblemen bij paarden weer op.

Literatuur (beperkt tot toepassing van cauterisatie bij dieren)

Apperley, C.J. Das Feuer. *Mschr. Gestütte*, 4, 50-51, 1829

Driesch, A. von den. *Geschichte der Tiermedizin: 5000 Jahre Tierheilkunde*. 2. Aufl. Stuttgart, New York: Schattauer, 2003

Dubouch, P. *Les Arabes, relais de l'art vétérinaire*. Thèse Alfort, 1958

Dunlop, R.H.., *Veterinary medicine: an illustrated history*. St. Louis: Mosby, 1996

Eis,G, Zu Kauterisationsfiguren in der altdeutschen Pferdeheilkunde. *Tieraerztliche Umschau*, 23, 301-307, 1967

Fey, H. *Zur Feuertherapie des Pferdes. Vergleigend-histologische Untersuchungen*. Diss. Zürich,1947

Findeisen, G. *Über die therapeutische Beeinflussung der Beugesehnen des Pferdes durch Anwendung der scharfen Behandlung*. Diss. Dresden, 1911

Francois, J.E.C. *Actualité de la cautérisation*. Thèse Toulouse, 1977

Frick, H. Ueber Brennen und Brennmethoden. *Berliner Tieraerztliche Wschr.*, 8, 147-148, 1901

Froehner, R. Der Veterinär-Papyrus von Kahun. *Deutsche tierärztliche Wochenschrift* , 42, 704-709, 1934

Haensel, G. *Beiträge zur Geschichte der Kastration unserer Haustiere im Altertum*. Diss. Leipzig,1908

Hoffmann, A. Ueber Spatbehandlung durch Brennen mit Stricknadeln. *Repert. der Tierheilkunde*, 54, 161, 1893

Hoffmann, A. Über perforierendes Spatbrennen. *Zeitschr für Veternärkunde*, 12 (11) 502, 1900

Keller, H .; Joerdens, P. Zur Tendinitisbehandlung beim Pferd. *Berl. Muench. Tierärztl. Wschr.*, 99, 226-231, 1986

Lorges, V. De la cautérisation pulmonaire en pointes fines et pénétrantes chez les animaux domestiques. *Ann. Méd. Vét.*, 28, 433-444, 1879

McCullagh, K.G.; Silver, I.A. The actual cautery. Myth and reality in the art of firing. *Equine Veterinary Journal*, 13(2), 81-84, 1981

Malkusch, S. *Ein anonyms Rossarzneibuch aus der Bamburger Staatsbibliotheek (ab 1595)*. Diss. München, 1986. p. 160 – 161, 166

Oloff, S. *Die Pferdeheilunde des Abdullah Khan, Emir am hofe des Grossmoguls Shah Jehan*. Diss. Muenchen, 1981

Peuch, F. Observation sur la cautérisation pénétrante rapide. Réflexions sur l'emploi du cautère à aiguille. *J. méd. vét. zootech.*, 3 , 97-116, 1878

Puettmann, H. *Geschichte des cauterium actuale in der Veterinärmedizin*. Diss. Dresden, 1918

Rademacher, N. Ueber die Anwendung des Brenneisens beim Coupiren der Pferde. *Mag. Ges. Thierhk.*, 7 , 478-480, 1841

Schenk, Fr. Heilung einer Gehirnentzuendung, oder vielmehr deren Folgen, bei einem Pferde, durch das Glüheisen. *Zschr. ges. Thierhk. Viehzucht*, 2, 442-447, 1835

Sevilla, H..J. *L'art vétérinaire antique: considérations sur l'hippiatrie grecque*. Paris, 1922-1923 (bundeling van eerder verschenen artikelen in *Recueil de médecine vetérinaire)*

Tadjbakhsh, H, *History of medicine and veterinary medicine in Iran*. Lyon: Foundation Mérieux, 2003. p. 340

Tennecker, C.E. Anwendung des gluehenden Eisens bei Luxation. *Arch. Stallmeister* , 5, 118-119, 1827
Tennecker, C.E. Das Glüheisen, Brenneisen oder das Feuer (Kauterisiren). *Arch. Pferdekenntniss*, 3, 127-177, 1825

Tennecker, C.E. Ueber die Wirksamkeit des Feuers oder des glühenden Eisens bei äusserlichen Krankheiten. (Pferd). *Arch. Stallmeister*, 5, 308-311, 1827

Toellner, R. (Hrsg.) *Illustrierte Geschichte der Medizin. Die Tierheilkunde in der Antike*. T. 1. 1986. p. 523-571

Walch, C. Uber die Anwendung des glühenden Eisens bey Satteldruecken. *Teutsche Zschr. ges. Thierhk.*, 2 (4), 51-54, 1831

De redactie looft een of meer* boekenbonnen *uit voor de lezers die de bronnen van afbeeldingen 3, 4 en 6 kunnen documenteren.

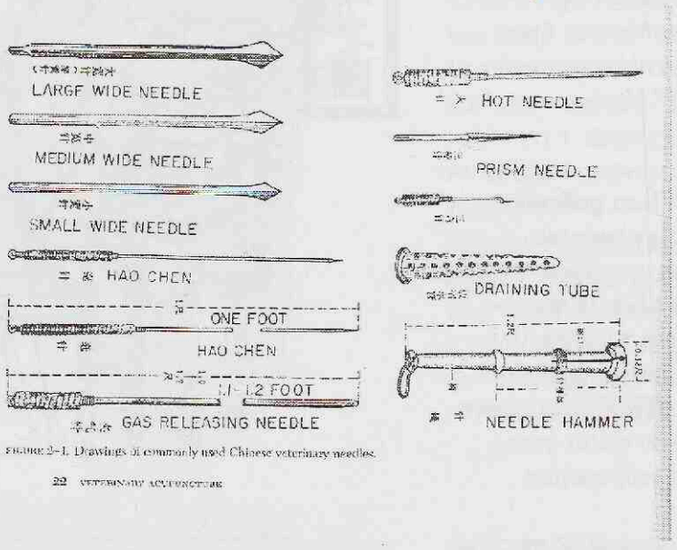
Historische misvattingen met betrekking tot acupunctuur bij dieren

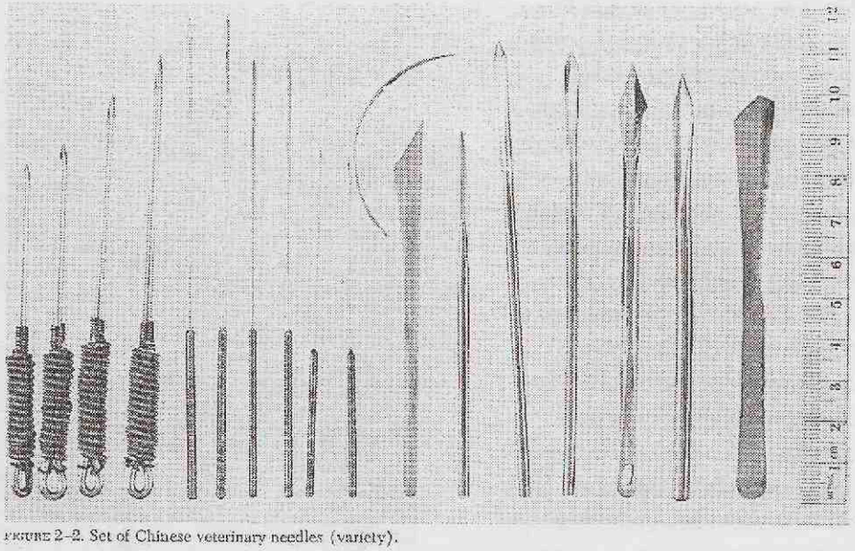
J.T. Lumeij[1], R.H. Imrie[2], P.D. Buell[3] en D.W. Ramey[4]

Inleiding

Hoewel de primitieve Chinese behandelwijzen na de introductie van de westerse geneeskunde bij herhaling door de Chinese regeringen waren verboden (voor het eerst in 1822, en onder andere in 1929 door de Nationalistische regering) zag Mao Zedong zich genoodzaakt wegens een gebrek aan voldoende westers opgeleide (dieren)artsen om een pragmatische oplossing te bedenken om de medische zorg voor een half miljard mensen en hun huisdieren te regelen (Skrabanek, 1989). Hij vaardigde in 1944 het decreet uit dat de Chinese en westerse behandelwijzen een gelijke status moesten krijgen (Mao, 1953). Vele klassieke Chinese medische en veterinaire geschriften werden in de jaren 1950 opnieuw bewerkt en uitgegeven, waarbij het een en ander klaarblijkelijk in overeenstemming werd gebracht met de politieke ideologie van Mao Zedong. Na het bezoek in 1972 door Nixon aan China en de daarmee samenhangende mediahype is acupunctuur in het Westen populair geworden.

Sinds die tijd verschenen er in de veterinaire literatuur (Klide en Kung, 1977) plotseling claims dat de acupunctuur door de Chinezen al duizenden jaren bij dieren wordt toegepast en verschenen er in diverse handboeken afbeeldingen die de acupunctuur bij paard, rund, kameel, geit, hond, kat, varken, en kip moeten onderbouwen. In dit artikel wordt een kritische analyse gegeven van deze claims. Als belangrijkste referentie is gebruik gemaakt van een artikel van Imrie et al. (2001). Belangrijke aanvullingen op dit artikel zijn vergelijkingen tussen zogenaamde acupunctuurpunten en historische aderlaatplaatsen. Voorts werd een vertaling gemaakt van een door een dierenarts acupuncturist gebruikte 'historische acupunctuurkaart' van een paard, met een verassende uitkomst.

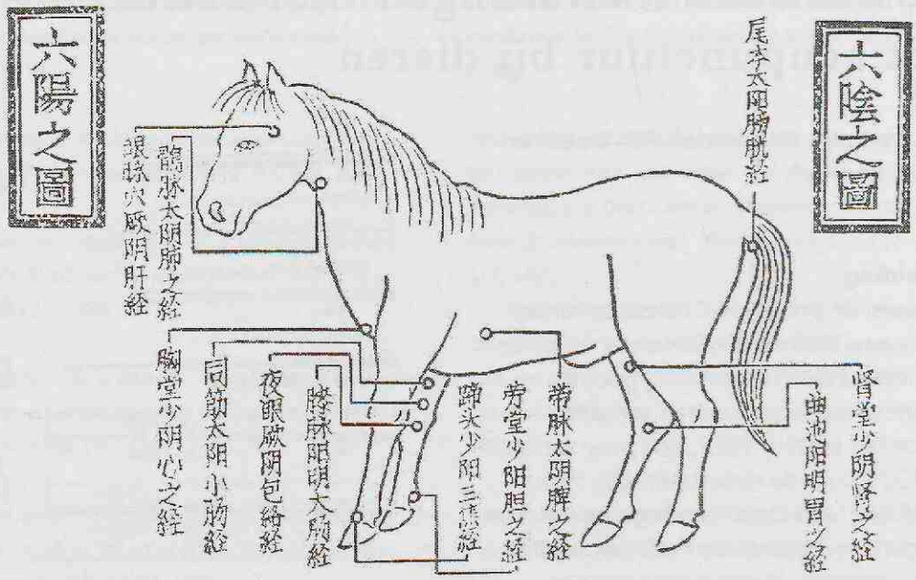

Figuur 1 en 2. Door Klide en Kung als 'acupunctuurnaalden' beschreven chirurgische instrumenten (Fig. 2.1 en 2.2 uit Klide en Kung. Veterinary Acupuncture, *University of Pennsylvania Press, 1977).*

1 Sjeng Lumeij (J.T.Lumeij@vet.uu.nl) is universitair hoofddocent voor Vogels en Bijzondere Dieren aan de Faculteit der Diergeneeskunde te Utrecht en bestuurslid van de Vereniging tegen de Kwakzalverij.
2 Robert Imrie (aleonis@seanet.com) is een practicus voor gezelschapsdieren in Seattle, WA, USA.
3 Paul Buell (pbuell@speakeasy.net) is sinoloog en medisch historicus en woont in Seattle, WA, USA.
4 David Ramey (ponydoc@pacbell.net) is een practicus voor paarden in Glendale, CA, USA.

Fig 3. Volgens Klide en Kung is elke meridiaan een punt in plaats van een lijn. De afbeelding werd door hen geïnterpreteerd als zijnde acupunctuurplaatsen bij het paard (Fig. 3.12 uit Klide en Kung. Veterinary Acupuncture, *University of Pennsylvania Press, 1977.)*

Chinese bronnen en hun gebruik door Westerse acupuncturisten

De oudste beschikbare veterinaire tekst die inzicht geeft in de Chinese diergeneeskunde uit de vroege Middeleeuwen is een populaire agrarische encyclopaedie, de *Qimin yaoshu* 齊民要術 uit de 6e eeuw na Christus. Hierin wordt geen melding gemaakt van acupunctuur.

Het door Yuan en Heng in 1608 geschreven *Yuan Heng liao ma ji* 元亨療馬集 (handboek paardengeneeskunde) wordt universeel geciteerd door veterinaire acupunctuur proponenten als historisch bewijs voor het gebruik van acupunctuur bij dieren. Deze claim is onjuist, hoewel in dit boek wel wordt gerefereerd aan het therapeutisch gebruik van naalden *(zhen). Zhen* is een term die een groot aantal ingrepen omvat met gebruikmaking van scherpe of hete voorwerpen. Branden, cauteriseren, scarificeren, aderlaten, abcessen draineren, gewrichtspuncties en kleine chirurgische ingrepen vallen hier ook onder. Deze ingrepen hebben niets te maken met de hedendaagse definitie van acupunctuur. Klide en Kung (1977) in hun boek over veterinaire acupunctuur besteden vele pagina's

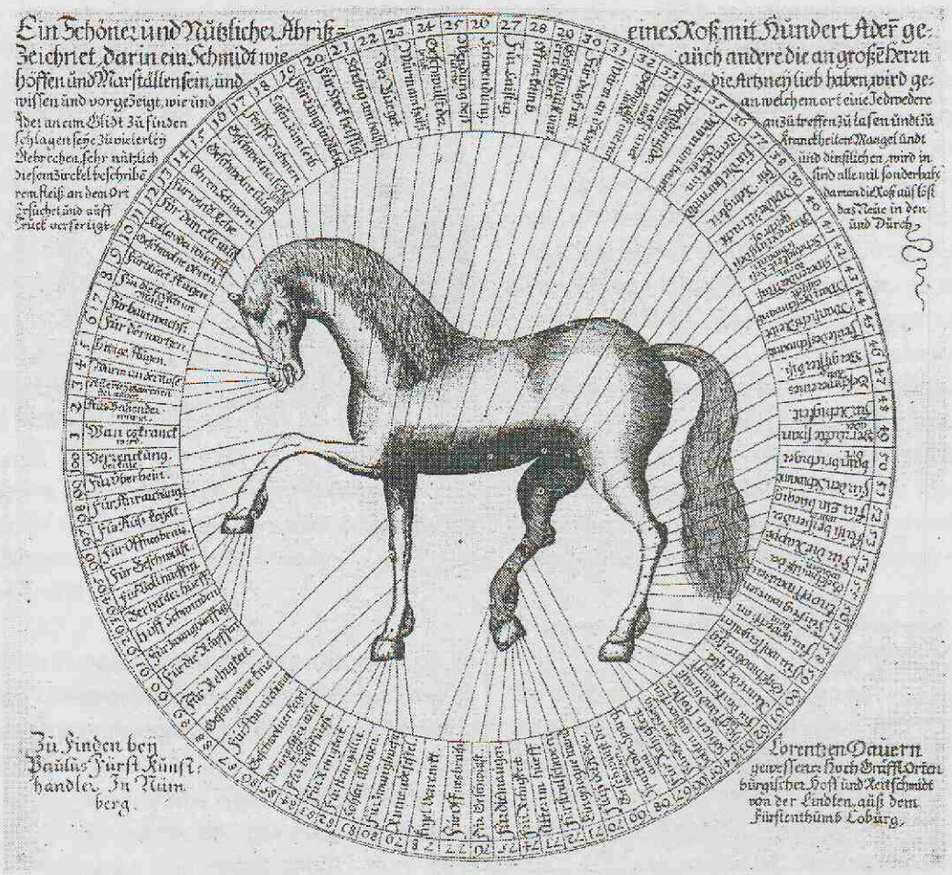

Fig. 4. Laßrößlein. Ziekten bij het paard met 100 aderlaatplaatsen. Kopergravure van Lorentz Dauer. In: Nürnberger Bilderbogen *van Paulus Fürst rond 1630. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. (Uit: Angela von den Driesch.* Geschichte der Tiermedizin. 5000 Jahre Tierheilkunde. *München: Callwey, 1989. Fig. 221)*

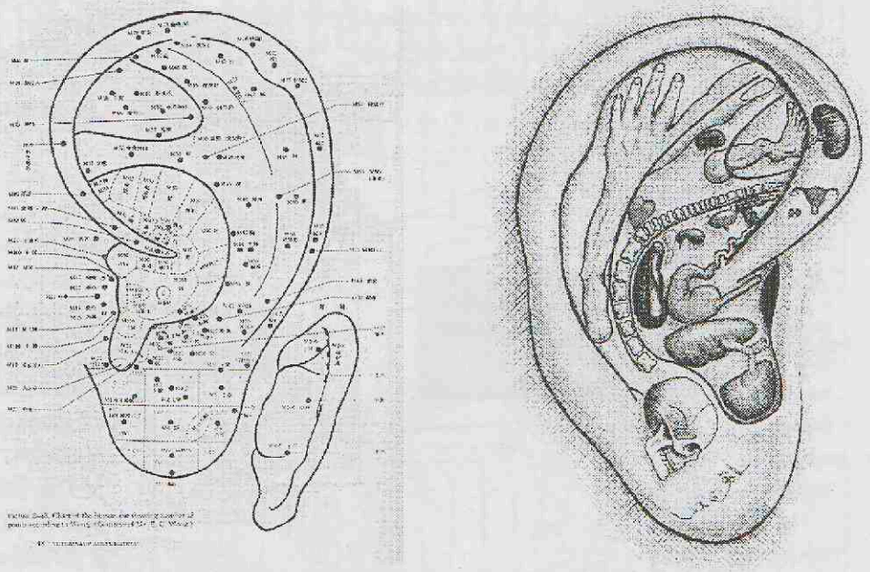

Fig 5a,b. Auriculaire acupunctuurplaatsen, gebaseerd op de intuïtie dat de 'antihelix van het oor gecorreleerd is met de wervelkolom in de omgekeerde richting' (Links is Fig 1 "Nogier's 'inverted fetus'" van Frank, B.L. en Soliman, N. Obesity treatment through auricular therapy and auricular medicine . Medical Acupuncture *vol 14 no 1. Online Journal from the American Academy for Medical Acupuncture http://www.medicalacupuncture.org/aama_marf/journal/vol14_1/article3.html opgehaald op 8 september 2005; Rechts is Fig. 2-45 van E.C. Wong uit: Klide en Kung.* Veterinary Acupuncture, *University of Pennsylvania Press, 1977, p 48).*

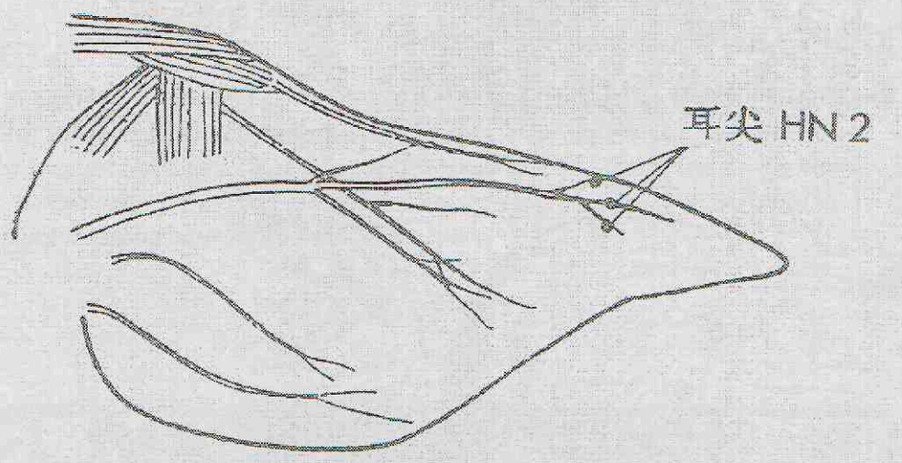

Fig. 6. Zogenaamde acupunctuurpunten van het varkensoor volgens Klide en Kung. Let op de associatie met bloedvaten. Klide en Kung beargumenteren niet dat therapeutische aderlaten een vorm is van acupunctuur. In Duitsland is het een oud boerengebruik om de oorpunten van varkens te doorsteken bij vlekziekte (Fig 3-52 uit Klide en Kung. Veterinary Acupuncture, *University of Pennsylvania Press, 1977, p.164).*

aan 'hemoacupunctuur'en beschrijven chirurgische instrumentarium als 'acupunctuurnaalden, terwijl deze duidelijk bedoeld zijn voor andere ingrepen (Fig 1 en 2).

Klide en Kung (1977) introduceren ook een nieuw 'oud Chinees' concept namelijk 'meridian points'. Volgens dit concept zouden meridianen geen lijnen zijn maar individuele punten.
Fig. 3 wordt als onderbouwing gebruikt voor hun stelling.
De in de 17e eeuw in Europa gebruikte kopergravures met aderlaatplaasten bij het paard (Laßrößlein) (Fig. 4) vertonen sterke gelijkenis met de zogenaamde 'meridian points' van Klide en Kung.
Fig. 3 zou derhalve ook kunnen verwijzen naar aderlaat-, of cauterisatieplaatsen en is geen bewijs voor het gebruik van acupunctuur.
Een bijzonder vorm van acupunctuur is de auriculaire acupunctuur. Hoewel het als een 'traditionele Chinese behandelwijze' wordt aangeprezen werd het pas in de jaren 1950 door de Franse arts Dr. P.M.F. Nogier beschreven, gebaseerd op de intuïtie dat de 'antihelix van het oor gecorreleerd is met de wervelkolom in de omgekeerde richting' (Fig. 5). De auriculaire acupunctuur zou volgens Klide en Kung (1977) ook onderdeel zijn van de 'traditionele Chinese varkensgeneeskunde' (Fig. 6). Hoewel de afgebeelde punten op het varkensoor duidelijk wijzen op aderlaatplaatsen beargumenteren Klide en Kung niet dat therapeutische aderlaten een vorm is van acupunctuur. In Duitsland is het een oud boerengebruik om de oorpunten van varkens te doorsteken bij vlekziekte. Ook zijn de zogenaamde acupunctuurplaatsen op het paardenoor geassocieerd met bloedvaten en wijzen waarschijnlijk op aderlaatplaatsen (Fig 7).

Een Duitse dierenarts-acupuncturist ver-

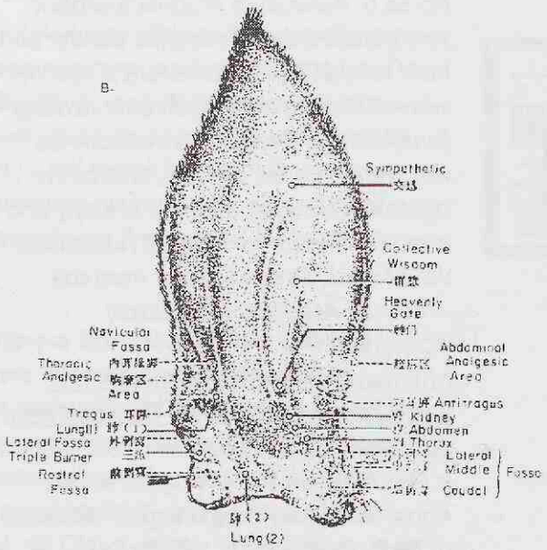

Fig 7. Acupunctuurplaatsen in het paardenoor volgens Klide en Kung. Let op de sterke associatie met bloedvaten hetgeen wellicht een aanwijzing is dat het gaat om aderlaatplaatsen in plaats van acupunctuurplaatsen. (Fig 6-13 uit Klide en Kung. Veterinary Acupuncture, *University of Pennsylvania Press, 1977, p. 268).*

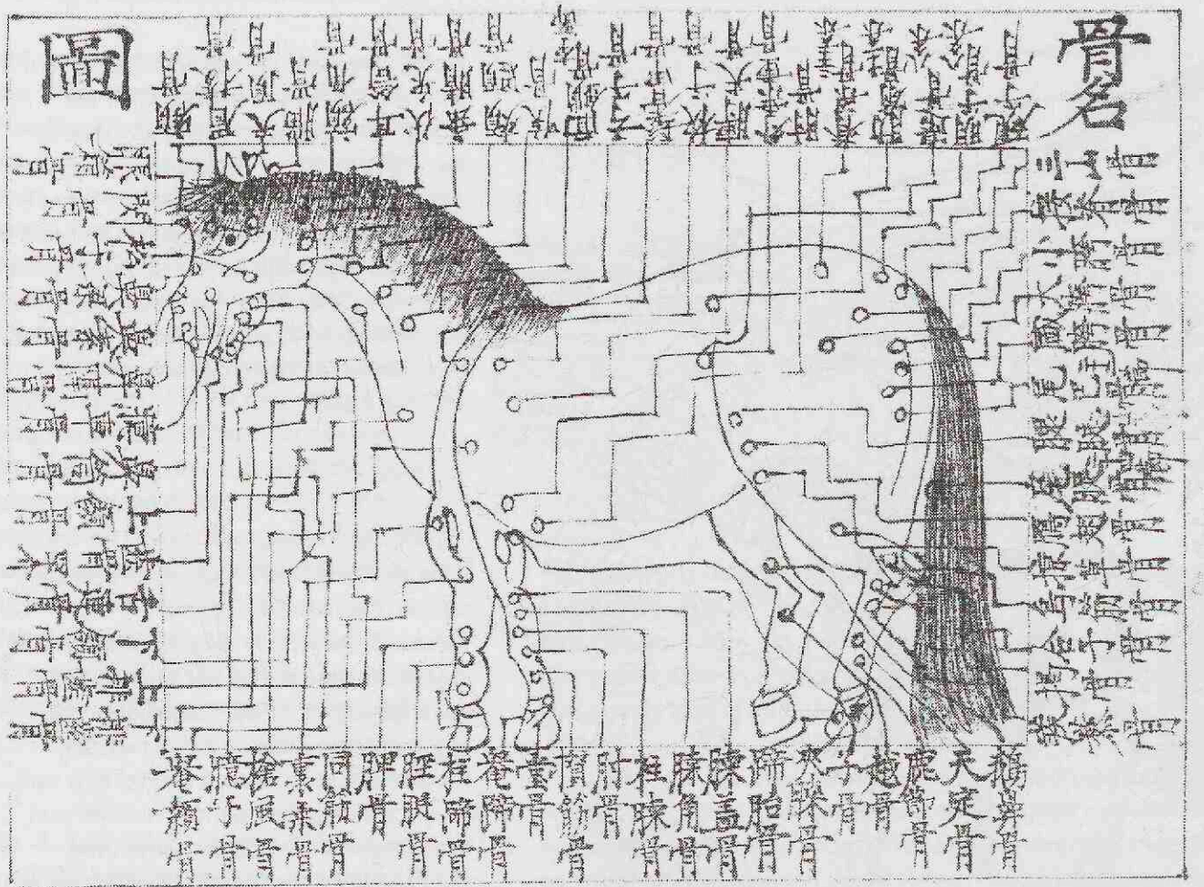

Fig. 8 Volgens e-mail bericht dd 25-3-2005 van de acupuncturist en dierenarts Dr. med. vet. Thomas Möllring is dit een afbeelding van de 'acupunctuurpunten' bij het paard, afkomstig uit 'Pferdebehandlung mit Traditioneller Chinesischer Medizin (TCVM). Der 'Pferdeklassiker'. Herausgegegen und ueberzetzt von Dr. med. vet. Michael Heerde. Sonntag, Regensburg, 1999 (ISBN 3877581471) . Volgens Chun (2003) is de door Heerde vertaalde 'Pferdeklassiker' (Cod. cor. 69, Beierse Staatsbibliotheek, München) uit het jaar 1635 een facsimile handschrift van de 'Ma kyŏng ŏn hae'. Chun beargumenteert dat de 'Ma kyŏng ŏn hae' een gesimplificeerde Koreaanse bewerking is van de Yuan Heng liao ma ji uit 1608.*

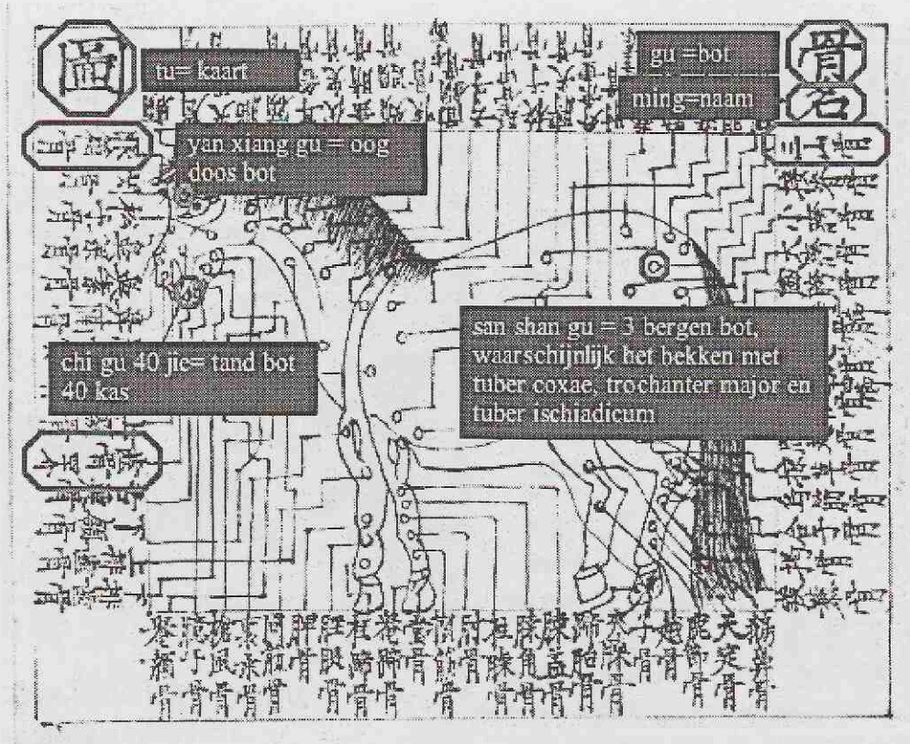

Fig. 9. Dezelfde afbeelding als in fig. 8. De ingevoegde eigen vertalingen (zie dankwoord) wijzen erop dat hier geen acupunctuurpunten worden aangegeven, maar palpabele botstructuren. De titel in het bovenschrift luidt: "Kaart van de beenderen met hun namen". De namen van drie botten worden, bij wijze van voorbeeld, in letterlijke vertaling weergegeven.

wijst naar Fig. 8 als zijnde acupunctuurpunten bij het paard. Deze afbeelding zou afkomstig zijn uit een Duitse vertaling van de *Yuan heng liao ma ji* . Na vertaling van het Chinese schrift werd echter de ware aard van deze illustratie blootgelegd. Het bleek een afbeelding van de uitwendig palpabele botstructuren van het paard (Fig 8,9). Uit nader onderzoek is verder gebleken dat een eerdere afbeelding bekend is uit een Koreaanse tekst (Fig 10). In deze eerdere tekst werd wel een afbeelding gevonden van 'xue' posities voor cauterisatie en aderlaten (Fig. 11). David Jaggar (*In:* Schoen 1994, p. 14) claimt dat een Chinese publicatie uit 1790 de laterale acupunctuurpunten van het paard illustreert (Fig 12). In een moderne editie van de *Yuan Heng liao ma ji* zouden dit echter plaatsen zijn waar faeces zich kunnen ophopen, met koliek als gevolg.

Volgens Altman (*In:* Schoen en Wynn, 1998 en *In:* Ettinger, 1989) zou er in Sri Lanka een 3000 jaar oud manuscript zijn ontdekt waarin het gebruik van acupunctuur bij Indiase olifanten wordt

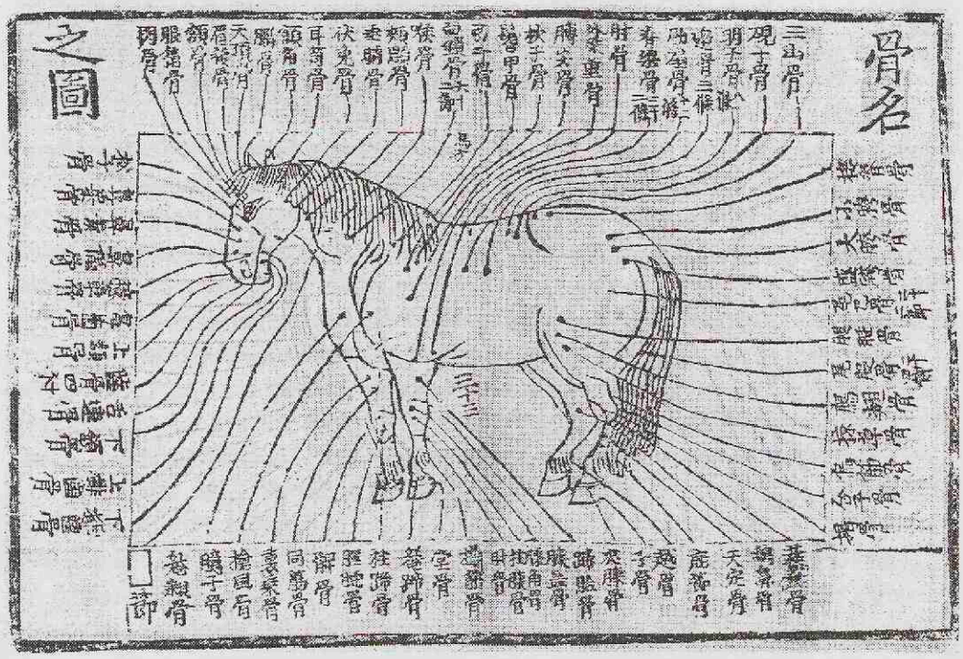

Fig. 10. De originele kaart met palpabele botstructuren waarop figuur 8 en 9 zijn gebaseerd. (Zhao Chun 趙浚, Jin Shiheng 金士衡, Quan Zhonghe 權仲和 and Han Shangjing 韓尚敬. Xin pian jicheng mayi fang yi juan niuyi fang yi juan 新編集成馬醫方一卷 牛醫方一卷, Nieuw gedrukte en verzamelde recepten voor paardengeneeskunde, een boek, [en] recepten voor rundergeneeskunde, een boek" [geschreven jianwen 建文, eerste jaar,1399] datum: Chongzhen 崇禎 6e jaar, eerste maand , ...dag [1633]. Eerste druk in Jizhou 濟州 [Korea], waarschijnlijk met correcties op het originele manuscript. Herdruk, Japan 1879, van Koreaanse editie uit 1633 in een Japanse privé-collectie. (De auteursnamen en de plaatsnaam zijn Koreaans, maar worden hier in het Chinees weergegeven).

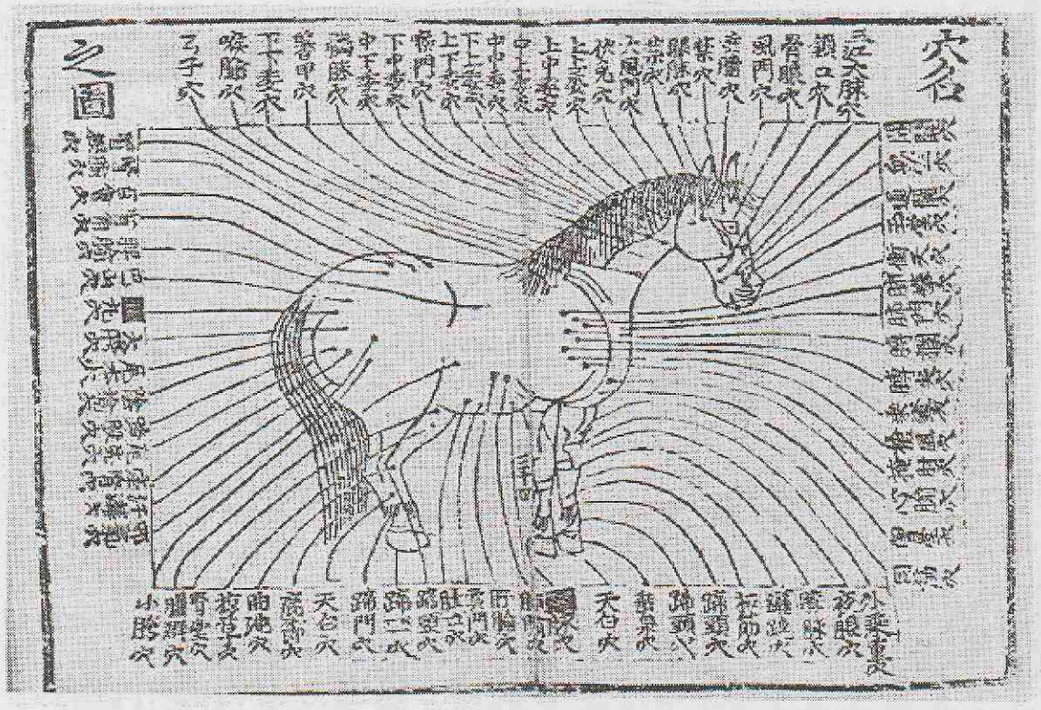
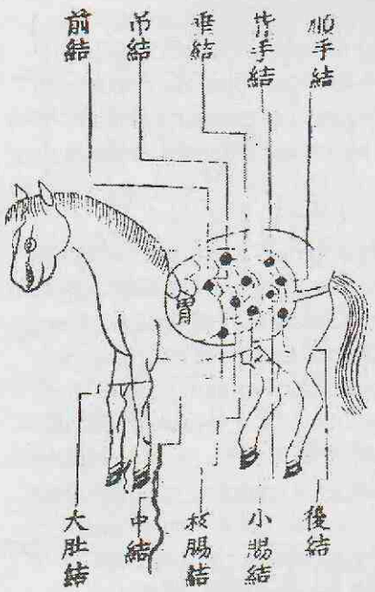

Fig. 11. "Xue" posities voor cauterisatie en aderlaten uit dezelfde tekst waarin de kaart met palpabele botsructuren uit fig. 10 werd gepubliceerd.

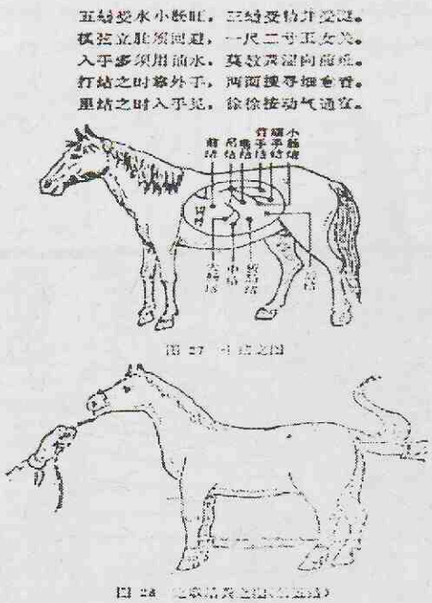
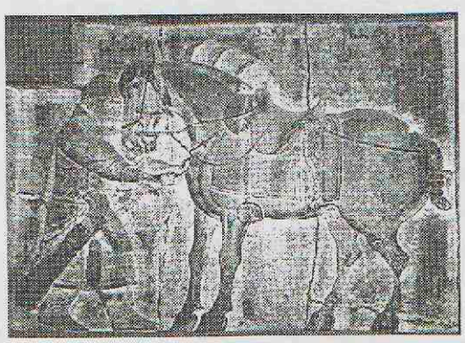

Fig. 12. Volgens Jaggar (In: Schoen, 1994, p.14) zou de linkerafbeelding gebaseerd op een Chinese publicatie uit 1790 de 'laterale acupunctuurpunten' van het paard illustreren. De rechterafbeelding is uit een moderne editie van de Yuan Heng liao ma ji. Hierop worden plaatsen geïllustreerd waar faeces zich kunnen ophopen, met koliek als gevolg. Let op de arm in het rectum teneinde de obstruerende faeces te verwijderen

Fig. 13. Aśvacikitska *[paardenheelkunde] van Nakula 1000 AD. Deze afbeelding is uit een latere 18e eeuwse druk. British Library, London Ms Hindi 12, p. 93. Let op de gelijkenis met de 'Europese aderlaatplaatsen' uit 1630 (zie Fig. 8).*

beschreven. Deze claim is onzinnig in de wetenschap dat het handschrift pas werd ontdekt in de 3e eeuw voor Christus en bekende manuscripten uit Sri Lanka niet kunnen worden gedateerd vóór de 4e eeuw na Christus. Het oudste Indiase manuscript over olifanten (*Gaja Sastra / Gajayurveda Samhita*) door Palakapyamuni wordt gedateerd tussen 300 voor en 300 na Christus. Acupunctuur wordt hierin niet vermeld. De claim dat acupunctuur al 3000 jaar bij olifanten wordt toegepast berust wellicht op het feit dat olifantenhoeders of *mahouts* een vorm van non-verbale communicatie onderhielden door het aanraken van traditionele punten op het lichaam, *nila* genoemd. Er is geen documentatie dat aanraking van deze punten is geassocieerd met een therapeutisch effect. In de Indiase paardengeneeskunde is het aderlaten echter wel een bekend fenomeen (Fig. 13)

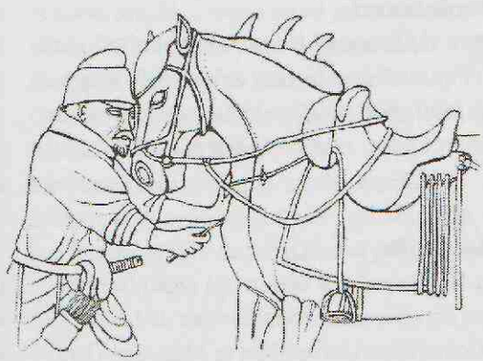

Fig. 14. Bas-reliëf dat bestemd was voor het mausoleum van de Tangkeizer Taizong (†650). Chinese Rotunda at the University of Pennsylvania Museum of Archeology and Anthropology. Opschrift (http://www.museum.upenn.edu/new/exhibits/galleries/chinaframedoc1.html): 'Horses, during certain periods like the T'ang Dynasty, were also highly esteemed. The two bas reliefs of horses (circa 618-906 A.D.) on the rotunda's west wall were two of six reliefs commissioned by Emporer T'ai-tsung, founder of the T'ang Dynasty, for his mausoleum. The portraits of the six favorite horses T'ai-tsung had ridden in his battles to secure the empire's borders are well known in Chinese history and literature. Each horse is identified by the position of its arrow wound. The pictured relief shows General Ch'iu Hsing-kung, who had given up his own unwounded horse to the Emperor, pulling an arrow from the chest of Autumn Dew, the Emperor's wounded charger'.
Tekening rechts: Fig. 1 van White, S.S. Acupuncture of Horses in China, *Hoofdstuk 33, p. 581-582,* In: *Schoen.* Veterinary Acupuncture, Ancient Art to Modern Medicine. *St. Louis: Mosby / American Veterinary Publications, 1994.*

Een ander hilarisch voorbeeld van geschiedvervalsing met betrekking tot veterinaire acupunctuur is de interpretatie van een bas-reliëf dat bestemd was voor het mausoleum van de Tangkeizer Taizong (†650) dat een generaal toont die zijn eigen paard aan de keizer had afgestaan en een pijl trekt uit het gewonde paard van de keizer (Fig. 14). In drie veterinaire handboeken wordt dit bas-relief aangehaald als historisch bewijs voor veterinaire acupunctuur: "A sculpture from Tang Dynasty (580 – 900 CE) [sic] Emperor Taizong's tomb is widely purported to be the first illustrated use of acupuncture in horses." (White, *In:* Schoen 1994, p. 581-582), en "A rock carving from the Han dynasty [sic] (about 200 BC) [sic] shows soldiers using arrows to perform acupuncture on their horses to stimulate them before battle," (Altman, *In:* Schoen en Wynn, 1998, p.149; Altmann, *In:* Ettinger, 1989).

Conclusie

Drie decennia na de geboorte van de veteriniare acupunctuur wordt ten onrechte het bestaansrecht van de veterinaire acupunctuur gebaseerd op onjuiste historische claims: "Is it reasonable to withhold acupuncture treatment for sick animals until double-blind studies have been performed on all aspects of acupuncture, even though it has been shown to be effective through the clinical experience of thousands of years?" en "The traditional Chinese method is based on Chinese veterinary acupuncture maps developed over thousands of years in China." (Schoen, 1991). Vijfentwintig jaar na het verschijnen van de eerste druk van Klide en Kung (1977) wordt de originele editie opnieuw gepubliceerd. De misleidende tekst uit de eerste editie wordt niet gecorrigeerd.

Het schijnt dat de veterinaire acupuncturisten niet de moeite willen nemen om de originele Chinese historische of medisch/veterinaire bronnen te bestuderen. Bijna 250 jaar geleden werd door de Chinezen reeds geklaagd over het gebrek aan historisch besef van de dierenarts. "The physicians of today have been cut off from the [ancient] tradition of [human] medicine; how much more does this apply to veterinary medicine!" (Hsü Ta-ch'un, 1757).

Literatuur

Ettinger, S.J. *Textbook of veterinary internal medicine*. Philadelphia: Saunders, 1989;

Hsü Ta-ch'un (1693-1771). *I-hsüeh Yüan Liu Lun*. [alternatieve transliteratie: Xu, Dachun. *Yi xue yuan liu lun*]. Transl. and annotatated by Paul U. Unschuld, *Forgotten traditions of ancient Chinese medicine: A Chinese view from the eighteenth century*. Brookline, Mass.: Paradigm Publications, 1990;

Imrie, R.H., Ramey, D.W., Buell, P.D., Ernst, E., Basser, S.P. Veterinary acupuncture and historical scholarship: Claims for the antiquity of acupuncture. *The Scientific Review of Alternative Medicine*, 5 (3)133-139, 2001;

Klide, A.M. and Kung, S.H. *Veterinary acupuncture*. Univiversity of Pennsylvania Press, 1977;

Quotations of Mao Tse-Tung. Vol.3, p.1032. Peking: Peoples's Press, 1953;

Schoen , A.M. *Veterinary acupuncture,. Ancient art to modern medicine*. St. Louis: Mosby / American Veterinary Publications, 1994;

Schoen, A.M. and Wynn, S.G. *Complementary and alternative veterinary medicine. Principles and practice*. St. Louis: Mosby, 1998;

Skrabanek, P. Acupuncture: Past, present and future. *In:* D. Stalker and C. Glymour. *Examining holistic medicine*. Buffalo, NY: Prometheus Books, 1989. p. 181-196.

Dankwoord

Voor de Chinese-Nederlandse vertalingen in Figuur 9 ben ik zeer erkentelijk voor de bijdragen van Jan Willem Nienhuys, Chen Shang Hwei en Lourdes Wan.

Naschrift:

In 2003 werd een dissertatie gepubliceerd aan de veterinaire faculteit van de Ludwig-Maximilians Universiteit te München (Universiteitsbibliotheek Utrecht 3222 582 7). Deze dissertatie werd geschreven door Myung Sun Chun onder begeleiding van Prof. Dr. Angela von den Driesch. De titel is *"Sammlung von pferdeheilkundichen Rezepten" Eine altkoreanische Pferdeheilhunde von 1399"*. De dissertatie bevat een gedeeltelijke vertaling [en interpretatie] in het Duits van een in het Chinees geschreven Koreaans werk. Het origineel *"Shin p'yŏn chip shŏn ma ŭi pang"* [Nieuw gedrukte en verzamelde recepten voor paardengeneeskunde] bevindt zich in de bibliotheek van de Korea Universiteit in Seoul als een in de provincie *Che ju* uitgegeven houtdruk uit 1633 (Kui 392 Mansong en Kui 392 A Mansong) en een door een Japanse uitgever vervaardigde facsimile uit 1939 (C6A46A). Uit het voorwoord blijkt dat de datum van eerste uitgave 16 april 1399 is. Door Chun werd een vertaling gemaakt van de inhoudsopgave en het hoofdstuk dat de karakteristieken en behandeling van 34 ziekten van het paard behandelt. In de samenvatting van de dissertatie wordt gesteld dat behandelingen werden uitgevoerd volgens traditionele Koreaanse geneeskunde met acupunctuur, moxibustie en talrijke kruiden.
Opvallend bij de interpretatie is de ogenschijnlijke vooringenomenheid met betrekking tot de acupunctuur en het niet bediscussiëren van het aderlaten op de 'openingen' (*Hyŏl*, Xue) van de inwendige organen aan de oppervlakte. Zo wordt voorbijgegaan aan de (niet vertaalde) hoofdstukken met als (Duits vertaalde) titel *"Die Methode des Blutens"* en *"Tage and denen man vermeiden soll, Pferde zu bluten"* en worden de aan de oppervlakte gelegen 'openingen van de inwendige organen' (*Hyŏl, Xue*) vertaald als 'Akupunkturpunkte', ondanks het feit dat uit de Duitse vertaling duidelijk blijkt dat bij de behandeling van de diverse ziekten er sprake is van aderlaten op deze plaatsen: Um die Krankeit [Darm-Gelb] zu heilen, muss man am *Tae hyŏl maek* bluten lassen...(p. 47); [Um die Krankeit des Nieren-Gelbs zu heilen] lasse man unter dem Schweif ein bisschen Blut ab... (p. 55); Indem man am sechs *Maek* nadelt und Blut lässt folgt man dem echten Rezept van *Shin Nong* (p. 59); Liest man es aber am *Mi pon* und *Hyung tang* bluten, dann erlangt es Ausgewogenheit .... Der Schweiz is mit dem herzen verbunden.[Indem] man am herzen bluten lässt, beseitigt man die Hitze der Lunge (p. 73); ...man lasse am *Sham kang* bluten [zur behandlung der Wasser-Schlundverstopfung] (p. 81); Der Zusammenziehen-Blutfluss entsteht wenn [...] im Fruhling und herbst auf sechs *Maek* nicht bluten gelassen wird ...(p. 87); Zur

Behandlung des Nieren-Schmerzes lasse man es am Mund, an der Nase und am Schleifende bluten…(p. 95).
Ook bij de bespreking van de behandelmethoden wordt gemeld: 'Bei manchen Punkten wird auch die Art der zu verwenden Nadeln, wie z.B. Feuernadel, Weiß-Nadel, *kleines Messer* (cursief JTL) usw erwähnt […] Meistens sticht man die Nadel in die Haut, *bis Blut austrit* (cursief JTL).
Voorts schrijft Chun (p 26 en 27): Das Kapitel "Die Methode des Blutens", das als Dialog zwischen dem Fürst *Mok* und *Paek Rak* [in China *Bo Le* genannt, zie p. 127] formuliert is, beschreibt die Prinzipen des Aderlassens. […] Mit den Tafeln "Knochennamen des Pferdes" und "Akupunkturpunkte" wird die Nadelungsmethode ausführlich dargestellt. Dieser Absschnitt wird "Akupunkturklassiker von *Paek Rak*" ["Bo Le zhen jing", zie p. 127] genannt. Der Text nennt die Tage, die für die Nadelungsbehandlung günstig und ungünstig sind […]
Hoewel *Bo Le* in de discussie met *Mok* het dus over aderlaten heeft volhardt Chun in het vertalen van de aderlaatplaatsen als "Akupunkturpunkte".

In plaats van de oorsprong van de 'acupunctuur' in China te zoeken zou ook kunnen worden geredeneerd dat het steken met scherpe voorwerpen tot bloedens toe een Westerse oorsprong heeft en het aderlaten (en het cauteriseren) van het Westen naar het Oosten is gebracht. O.a. ten tijde van de Romeinen bestond er via de zijderoute al een verbinding tussen de Middelandse Zee en China, en vond er een uitwisseling plaats van kennis en goederen. Het oudste beschikbare document waarin aderlaten wordt beschreven is de in hieroglyfen geschreven Egyptische Papyrus van Kahun uit 1800 voor Christus, hetgeen blijkt uit de meest intact gebleven beschrijving van een behandelmethode van [….a bull with wind]: […] Thou shalt gash him upon his nose and tail, thou salt say as to it, "he that has a a cut either dies or lives with it"[a]. De medische kennis van de Grieken was voor een belangrijk deel gebaseerd op die van de Egyptenaren. De Hippocratische Corpus werd gecompileerd tussen 325 en 205 v Chr. en bevat de medische kennis van vele anonieme Griekse priester genezers en de historisch bekende Hippocrates van Cos.
De humoraalpathologie van Hippocrates leert ons dat gezondheid was gebaseerd op een balans tussen de lichaamssappen: bloed, slijm, gal en zwarte gal. Hippocrates de Hippiater (350 na Christus) beschrijft dat het aspect van het bloed afhankelijk van de aard van de ziekte van kleur en consistentie kan veranderen. Het lijkt er echter op dat het bloed afnemen voor onderzoek al snel ontaarde in het aderlaten voor preventieve of therapeutische doeleinden: aderlaten als middel om de gestoorde sappen weer in balans te brengen.
In een anoniem 16e eeuws Europees handschrift worden 126 aderlaatplaatsen genoemd voor preventieve of therapeutische doeleinden.
In analogie met het boven beschreven door Chun vertaalde werk waarin een hoofdstuk is opgenomen "*Tage and denen man vermeiden soll, Pferde zu bluten*" is er in Europa een kopergravure van aderlaatplaatsen bij paarden bekend uit 1644, waarbij op het paardenlichaam tekens uit de dierenriem zijn afgebeeld om aan te geven dat men in de betreffende maand geen operatieve ingrepen mag uitvoeren.[b]
De analogie met het Europese aderlaten en cauteriseren suggereert op zijn minst een beïnvloeding. Het historische argument voor een beïnvloeding van China vanuit het Westen is dat documentatie van aderlaten en cauteriseren in het Westen van eerdere datum is.

---

* Chun, Myung Sun. "Sammlung von pferdeheilkundige Rezepten". Eine altkoreanische Pferdeheilkunde von 1399. Inaugural Dissertation der tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität, München, 2003.
[a] Schwabe, C.W. Cattle Priests and Progress in Medicine, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978, p68
[b] Angela von den Driesch. Geschichte ter Tiermedizin, München, Callwey, 1989, Fig. 224, p148

Remonteren

H.M.C. van Overbeek[1]

Inleiding

Paarden hebben eeuwenlang dienst gedaan in legers. Het Nederlandse leger maakte gebruik van paarden tot en met het begin van de Tweede Wereldoorlog, die voor ons land begon in het voorjaar van 1940. Dit artikel behandelt hoe het Nederlandse leger zich van paarden voorzag, of op militaire wijze uitgedrukt: hoe het leger zich remonteerde.
Paarden werden gebruikt bij de cavalerie, de artillerie, de marechaussee en de trein. Treinafdelingen waren met paarden bespannen wagens voor het vervoer van goederen.
Het hoofdaccent zal vallen op de voorziening van de cavalerie, maar ook zal enige aandacht worden gegeven aan de gang van zaken bij de artillerie en de marechaussee.
Paarden worden in de regel aangekocht; ook konden zij op de vijand veroverd worden of worden gevorderd bij burgerlijke eigenaren. Verovering is bij het Nederlandse leger van geen betekenis geweest. Het vorderen in tijden van oorlogsgevaar of oorlog heeft wel plaatsgevonden. Hiervoor bestond een wettelijke regeling, waarin ook bepalingen omtrent de keuring voorkomen.[1]
Het vorderen van paarden was vooral van belang ter voorziening van de artillerie en de treinen. Hierbij ging het veelal om trekpaarden. Bij vordering komt bepaald geen homogeen geheel ter beschikking. Omdat dit voor de cavalerie zeer storend is, moest de aanvulling hier ten spoedigste uit aankoop uit de vrije hand geschieden.[2]
Ons land koos in tijden van internationale spanningen en oorlog graag voor neutraliteit. In oorlogstijd kon konden echter geen paarden uit het buitenland worden betrokken. De overheid trof wèl maatregelen om het fokken van paarden in eigen land te bevorderen, maar een succes is dit nooit geworden. In ons land voelde men niet zoveel voor het fokken van een stevig rijpaard met veel bloed. Het Nederlands leger bleef dan ook afhankelijk van de invoer van paarden uit het buitenland. Na aankopen in Hannover, Oldenburg en Hongarije kwam men in Ierland terecht, waar heel goede legerpaarden werden gevonden. Toch werden de bereden wapenen tot diep in de 19de eeuw niet echt van goede paarden voorzien. Dit was o.a. te wijten aan verkeerde keuzes met betrekking tot de leeftijd, waarop de paarden werden gekocht. Vooral de voorkeur voor paarden van vijf jaar en ouder gaf aanleiding tot mistoestanden bij fokkers en handelaren. Maar ook andere factoren, zoals het vervoer naar de plaatsen van opvang in Nederland en de wijze van africhting speelden een rol.
Toch heeft het tot 1886 geduurd alvorens men overging tot het oprichten van een centraal remontedepot. Vanaf die tijd ging het goed. Het bleek toen dat men voordien op een verkeerde manier zuinig had willen zijn.

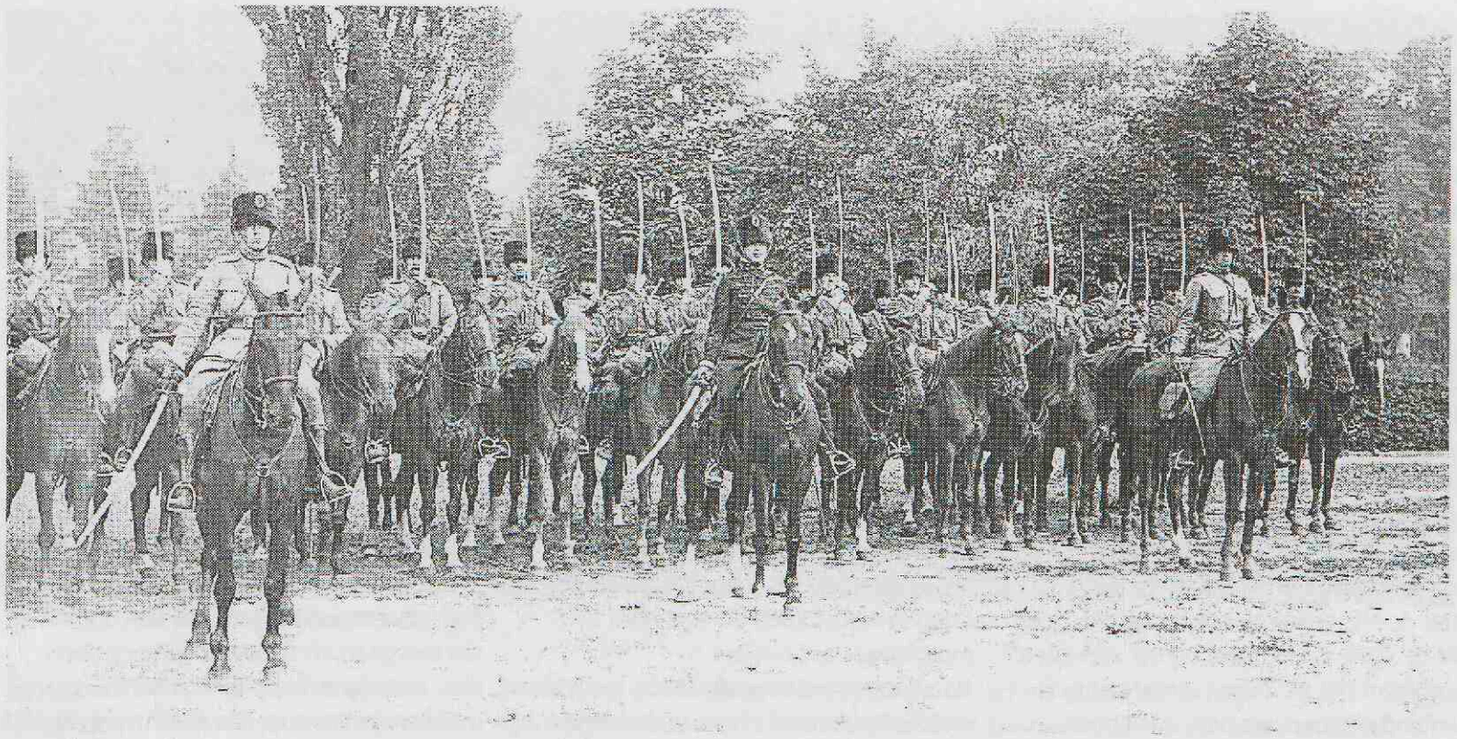
Een terugblik in de geschiedenis

In de napoleontische oorlogen bevochten voor het eerst in de geschiedenis zeer grote legers elkaar. Het verlies aan mensen, maar ook aan paarden was zeer hoog. In gevechten mikte men vaak in de eerste plaats op paarden, zowel met blanke wapens als met vuurwapens. Een paard is door zijn grootte gemakkelijker te treffen dan zijn ruiter. Een cavalerist zonder paard is in het gevecht niet zo veel meer waard. Men gebruikte hengsten, maar bij voorkeur ruinen. Het verlies aan paarden was echter zo groot dat ook veel merries werden ingezet. Merries die in de slag bleven konden uiteraard geen veulens meer brengen en het is dan ook niet verwonderlijk, dat het fokken van paarden een grote terugslag kreeg. Toen ons land in 1813 zijn onafhankelijkheid herwon was de situatie miserabel. De Franse bezetters hadden de beste paarden meegenomen en door onoordeelkundig fokken begonnen al degeneratieverschijnselen zichtbaar te worden.
Koning Willem I wilde hierin verbetering brengen. Hij richtte in 1818 een hengstendepot op te Wolferdange in het-toen nog bij het Koninkrijk der Nederlanden behorende groothertogdom Luxemburg. In 1822 gaf hij opdracht tot het oprichten van de stoeterij Borculo. Deze stoeterijen werden in 1826 militaire inrichtingen. Na een moeilijke start kregen de fokkers weer vertrouwen. Ze verkochten de gefokte jonge paarden echter vaak naar het buitenland. Daardoor lukte het niet voldoende remontepaarden in eigen land te kopen. De slechte toestand van 's rijks financiën noopte tot bezuinigingen en in 1842 werd de stoeterij Borculo gesloten.[3]

Remontering vanuit het buitenland

De aankoop van cavaleriepaarden in ons land zelf wilde niet slagen. Daarom werd de blik gericht op Hannover en Oldenburg. Hier kocht men al spoedig de meeste remontepaarden. Het was een voordeel dat de paarden daar vandaan niet over een grote afstand behoefden te worden vervoerd. Bovendien komen de klimatologische omstandigheden overeen met die in ons land. In het begin voldeden de Hannoveranen wel als cavaleriepaarden, maar later werden ze toch niet sterk genoeg bevonden. Men zag om naar andere mogelijkheden. In de 19de eeuw werd minder van een paard gevraagd dan in het begin van de 20ste eeuw, zowel wat betreft af te leggen afstanden als snelheid. Gaandeweg werd

1 Drs H.M.C. van Overbeek.
Stichting Museum Nederlandse Cavalerie.
Postbus 3003, 3800 DA Amersfoort.

Opgeleid en afgericht, commando: 'presenteer sabel'

een grotere beweeglijkheid van de cavalerie gevraagd, omdat het geweer- en artillerievuur gestadig in snelheid, nauwkeurigheid en reikwijdte toenamen.
In de jaren 1879-1880 begon men met de aankoop van remontepaarden in Hongarije. Een Hannoveraan kostte rond 1880 al f. 670, terwijl men in Hongarije een paard voor f. 530 kon kopen. Het was wel een nadeel dat de reis van Hongarije naar Nederland langer was. De paarden hadden daarvan veel te lijden. Erger was nog, dat al gauw bleek dat de Hongaarse paarden te zwak waren om uit te groeien tot goed bruikbare cavaleriepaarden. De remontering vanuit Hongarije werd een mislukking. De paarden konden in de dienst niet lang genoeg mee.[4] Bovendien waren de Hongaarse paarden voor onze middelmatige ruiters moeilijk te berijden.[5]

In het jaar 1884 kwam het Nederlandse paard weer eens op het toneel. In dat jaar was er in Amsterdam een landbouwtentoonstelling, die ook internationale belangstelling trok. Op deze tentoonstelling maakten de in Nederland gefokte paarden een slechte indruk. Een commissie bezocht de tentoonstelling in opdracht van het Ministerie van Oorlog en kwam met een negatief rapport. Het rapport wekte de belangstelling van de overheid. Commissies van officieren werden uitgezonden om in de provincies aankopen te doen. Er bleek echter zeer weinig aanbod te zijn. De overheid wilde met de aankoop van paarden in eigen land het fokken van voor het leger geschikte paarden bevorderen. Dit viel erg tegen. De mogelijkheden bleken zeer beperkt. In het eerste jaar werden toch nog circa 90 paarden gekocht.[6] De gekochte paarden vormden zo'n heterogeen geheel, dat het voor de africhters een wanhoop werd. De fokkers waren wel teleurgesteld maar de kwaliteit van wat zij aanboden was echt te laag. Men heeft zich ook niet voldoende gerealiseerd, dat het aantal door het leger te kopen paarden te gering was om voldoende invloed bij de fokkers te hebben.

Uit de bijlagen bij het *Verslag betreffende paarden* (Legercommissie 1910) blijkt dat het leger op een uitvoer van rond 19 000 paarden er jaarlijks circa 120 aankocht.[7]

Ierse paarden

Men was al in 1881 begonnen met het importeren van Ierse paarden. Deze paarden voldeden niet direct aan alle kwaliteitseisen. In het begin vormden de uit Ierland aangevoerde paarden allerminst een homogene verzameling.[8] Het Ierse paard was in aanleg een goed krijgspaard. Het ontwikkelde zich goed en was gemakkelijk in dressuur. Wel voerde het aanvankelijk te weinig bloed. Dit verbeterde men door meer gebruik te maken van Engelse volbloedhengsten. In de laatste decennia van de 19de eeuw waren de paardenkenners bij de cavalerie van mening, dat men met het Ierse paard het nagenoeg ideale cavaleriepaard had gevonden .[9] In Ierland fokte men inmiddels paarden met veel bloed. Het klimaat in het zuiden van Ierland is

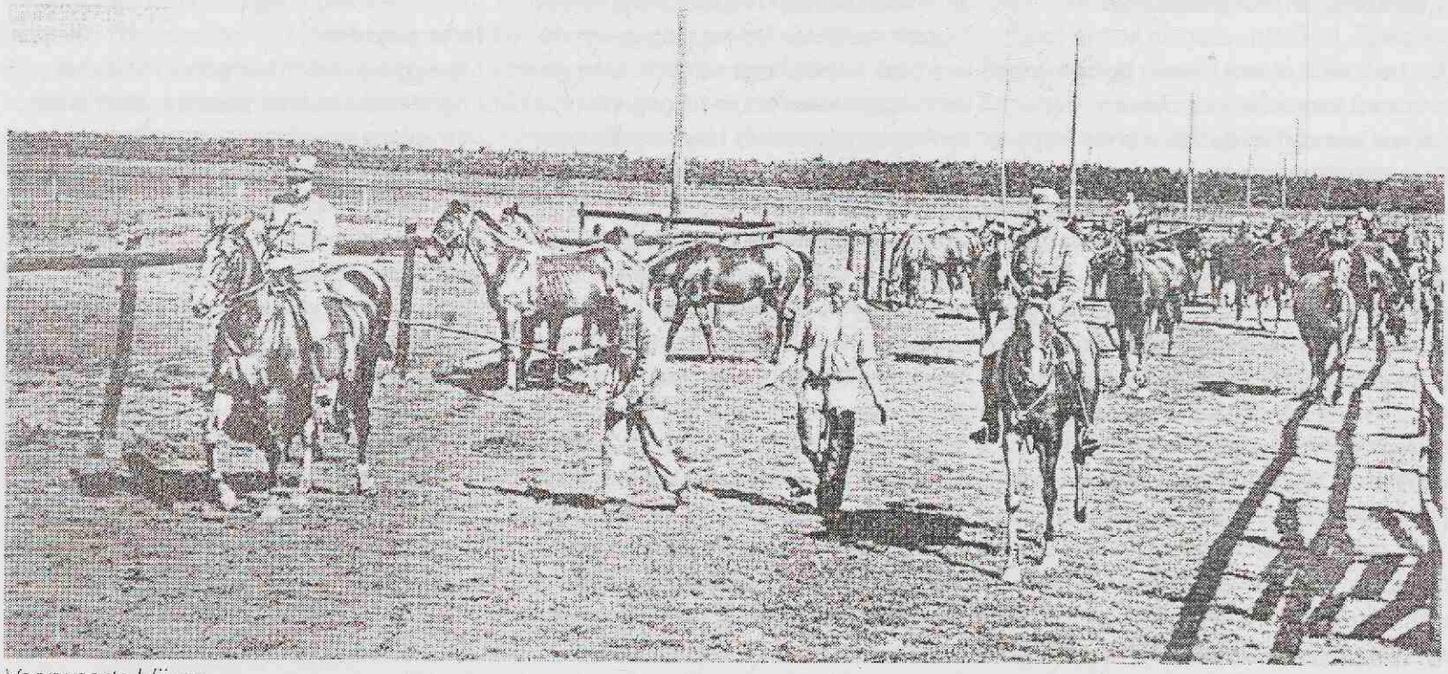
heel goed voor paarden. Het is zacht zodat de paarden lang buiten kunnen blijven. Het gras van de kalkhoudende bodem is goed voor de ontwikkeling van krachtig beenwerk. De weiden in het golvende terrein worden niettegenstaande de vele regen niet drassig. Dit is gunstig voor een goede vorming van de hoeven. In Ierland werden ook hunters gefokt; het favoriete paard voor de jacht op vossen met de meute. De cavalerie zag het rijden van jachten als een uitstekende training voor de paarden. Na 1900 stapte de cavalerie geleidelijk over op dit type paarden. Het aankopen van Ierse paarden ging door tot het begin van de tweede wereldoorlog. Men kon met de invoer van remontepaarden goed uit de voeten. Het bleef echter een latent probleem dat de invoer vanuit het buitenland in tijden van oorlog weg zou kunnen vallen. Vandaar dat deskundigen, onder wie de reeds geciteerde, welbekende generaal-majoor J .H. Knel, tot in de jaren van de eerste wereldoorlog bleven pleiten voor het in Nederland fokken van een zwaar rijpaard met veel bloed Men had het fokken van een paard voor twee doeleinden op het oog. Het zou geschikt moeten zijn als landbouwpaard op niet te zware grond en tevens een goed cavaleriepaard moeten zijn. Men verwachtte dat het fokken van dit type paarden winstgevend zou zijn.[10] Wel vroeg men zich af of er voldoende vraag was. Ook twijfelde men er aan of de Nederlandse fokkers bereid waren om te werken met hoog in het bloed staande paarden. Het was duidelijk dat zo 'n nieuwe fokrichting pas na geruime tijd tot bruikbare resultaten zou leiden. Het herstel van de totalisator werd eveneens als stimulans aangevoerd. In Nederland waren weddenschappen, ook bij paardenrennen, verboden (Zedelijkheidswet 1911). Men zag de vergelijking van resultaten in wedstrijden als een extra aanmoediging voor fokkers.[11]

Na afloop van de wereldoorlog in 1918 werd in Nederland zwaar op het leger bezuinigd. De regimenten van de cavalerie werden tot halfregimenten gereduceerd. Dit had een verminderde vraag naar paarden tot gevolg. In het begin van de vorige eeuw werd al duidelijk, dat het niet zo lang meer zou duren voordat de motortractie het paard in het leger overbodig zou maken.

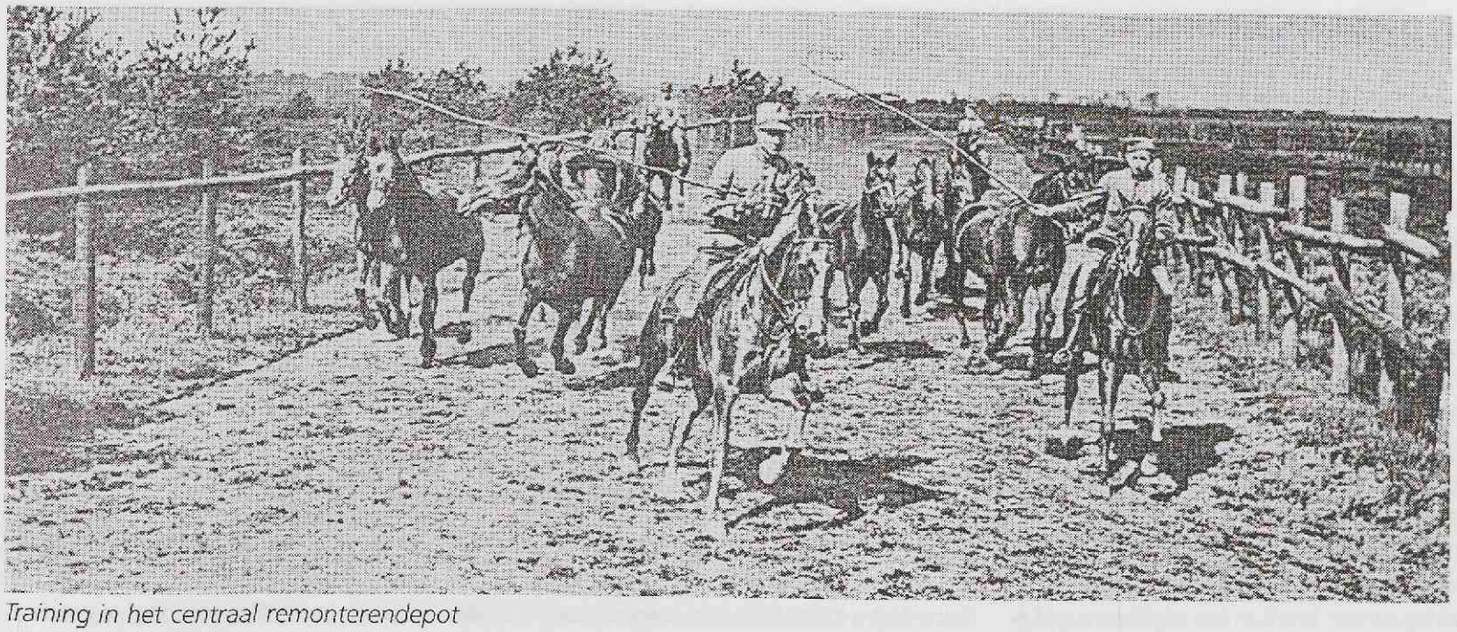
Het cavaleriepaard

Wat is eigenlijk een cavaleriepaard? Een cavaleriepaard is niet verbonden aan een bepaald paardenras. Uiteraard zijn natuurlijk niet alle rassen geschikt als cavaleriepaard. In het *Voorlopig Voorschrift op het rijden en africhten van paarden der cavalerie,* 1919 staat het volgende:

"Het cavalerie paard moet onvoorwaardelijk aan de eischen van den ruiter gehoorzamen en de aan den dienst onafscheidelijke vermoeienissen kunnen doorstaan. Het moet gewillig voorwaarts gaan, de gevorderde tempo's kunnen aannemen en gelijkmatig bewaren, in alle gangen gemakkelijk wenden, vloeiend van den eenen gang tot den anderen overgaan en zonder moeite ophouden. Het afgerichte paard moet voorts, met den minst mogelijke krachtsinspanning, de gewoonlijk voorkomende hindernissen kunnen overwinnen en gewoon zijn aan het gaan zowel afzonderlijk als in het gelid, dit laatste gewillig verlaten en rustig blijven bij het gebruik van wapens en bij het vuren en onvoorwaardelijk stilstaan bij het op en afstijgen.".

Voorwaarts blijven

Training in het centraal remonterendepot

Zo'n paard zal elke ruiter en amazone zich wensen. Bijna alle paarden zijn met geduld en volharding wel tot een voldoende graad van africhting te brengen, maar het moet er in aanleg beslist inzitten.

In de meeste Europese legers werd een cavaleriepaard pas op zijn zevende jaar geschikt geacht voor alle diensten in een eskadron. Het paard moest volgroeid zijn omdat het nogal wat gewicht moest kunnen dragen. Voor het gewicht van de man werd uitgegaan van 75 kg. De volledige uitrusting woog 40 kg, in gewone omstandigheden 20 kg. Het paard moest dus gemakkelijk 95 kg kunnen dragen. Een stelregel was, dat een paard 20% van zijn eigen gewicht kan dragen. Bij 95 kg komt men dan aan een gewicht van het paard van circa 475 kg. Dit was in het begin van de twintigste eeuw ook ongeveer het maximale gewicht van een cavaleriepaard. Paarden verschillen echter sterk bij het kunnen dragen van gewicht, ook al valt dat afgaande op het uiterlijk niet te verwachten. Een cavaleriepaard moest vele dagen achterelkaar marsen van 60 km per dag kunnen volhouden, 2 à 3 km in uitgestrekte galop kunnen gaan en dan nog genoeg kracht hebben om in een gevecht bruikbaar te zijn. Men zei ook wel 10 km in draf of 6 km in galop kunnen gaan zonder op te zijn. Een eskadron moest 7½ km in snelle draf en galop kunnen afleggen en dan nog genoeg over hebben om te kunnen chargeren .[12]

Eigenschappen van een goed cavaleriepaard

Wat is een potentieel goed cavaleriepaard? Generaal-majoor J.H. Knel gaat hier uitgebreid op in in zijn boek over de Remonte-Paarden (1906).[13] In de eerste plaats houdt hij een pleidooi voor het volbloedpaard. Hij realiseert zich echter, dat het niet elke ruiter gegeven is een volbloed goed te rijden. Maar hij blijft erbij dat een cavaleriepaard veel bloed moet hebben. De halfbloed noemt hij dan ook het cavaleriepaard bij uitstek. Officieren zouden op volbloeds bereden moeten zijn. Het cavaleriepaard moet een echt rijpaard zijn en ook van rijpaarden afstammen. Er werd een vlotte stap, een lichte gemakkelijke draf en een behoorlijk snelle galop gevraagd. De voorhand moet niet zwaar en breed zijn, de hals niet lang en het hoofd moet goed aangezet zijn. De schouders moeten lang en schuin zijn en evenals de schoft goed naar achteren liggen. Gespierdheid van schouder en schoft waarborgt een goede ligging van het zadel. De ribben mogen daar waar de singel ligt niet bol zijn, anders schuift het zadel naar voren. Verder worden stevige lendenen en een gespierde achterhand gevraagd. De bewegingen van de voor- en achterhand moeten met elkaar in evenwicht zijn. Een krachtige vlotte gang, die voor wordt getoond moet ook achter worden waargenomen.[14]
De gewenste schofthoogte hing af van het gebruik en werd ook wel bepaald door de traditie bij bepaalde regimenten[15]. Men zocht paarden met een schofthoogte van 156 cm. Bij een volledig uitgegroeid paard mocht de maat nog wel oplopen tot 158 cm.
De grotere maten werden graag gezien bij de zware cavalerie. Voor huzaren hield men een maat van 146 à 151 cm aan. Bij de Nederlandse cavalerie lagen de minimum eisen 2 à 3 cm lager). In de maat mocht voor het hoefijzer 1 cm worden meegenomen, onafhankelijk van het soort beslag.

Het artilleriepaard

Bij de artillerie moet onderscheid worden gemaakt tussen de bereden artillerie en

de veldartillerie. Bij de cavalerie en de bereden artillerie waren alle militairen bereden. Bij de veldartillerie was dit niet het geval. De veldartillerie was uitgerust met zware stukken geschut, terwijl kanonniers op de voorwagens en de kanonnen meereden. De veldartillerie verplaatste zich dan ook alleen in stap en draf. De bereden artillerie, alle militairen bereden en uitgerust met lichtere kanonnen, kon ook in galop gaan. De bereden artillerie moest de cavalerie kunnen volgen. Aan cavaleriepaarden en artilleriepaarden werden verschillende eisen gesteld. De paarden bij de cavalerie en de bereden artillerie kwamen in belangrijke mate met elkaar overeen. Voor artilleriepaarden werd in het algemeen gekeken naar de wat zwaardere typen. Het moesten echter ook rijpaarden zijn. Dit gold voornamelijk voor de bereden artillerie. Voor de veldartillerie gold dit in wat mindere mate. De 'bijdehandse' paarden in een aanspanning moesten kunnen worden bereden. Bij een zwaar trekpaard, dat een zware last over een lange afstand moest trekken was aanvulling op zijn spierkracht met zijn eigen gewicht nodig. Een artilleriepaard trok met vijf andere paarden één stuk geschut met voorwagen. Over de weg ging het gemakkelijk genoeg. Op een slechte weg kostte het natuurlijk wat meer inspanning. Wanneer het bij het in stelling komen door zwaar en geaccidenteerd terrein ging, dan moesten de paarden al hun krachten inspannen. Bij de bereden artillerie kwam dit nogal eens voor. Paarden met veel bloed zijn daarvoor zelfs beter geschikt dan zware trekpaarden. Een bloedpaard geeft het niet gauw op, het spant al zijn krachten in om het werk te volbrengen.[16] Om goed in de haam te kunnen trekken, moesten bij een artilleriepaard schouders, hals en borst wel zwaarder zijn dan bij een cavaleriepaard. Het artilleriepaard moest goed gebroekt zijn, dat wil zeggen gespierd aan dij en schenkel.[17]

Uit het verslag van de Staatscommissie van 1910 blijkt dat het Korps Rijdende Artillerie toen geheel geremonteerd was met Ierse paarden. Bij de veldartillerie werd nog in belangrijke mate van inlandse paarden gebruikgemaakt.[18]

Knel geeft een overzicht van de aantallen Ierse en inlandse paarden die voor de artillerie werden gekocht.[19]

Periode	Ieren	Inlanders
1895 *t/m* 1898	304	355
1899 *t/m* 1902	259	399
1903 *t/m* 1907	332	577

De paarden bij de marechaussee

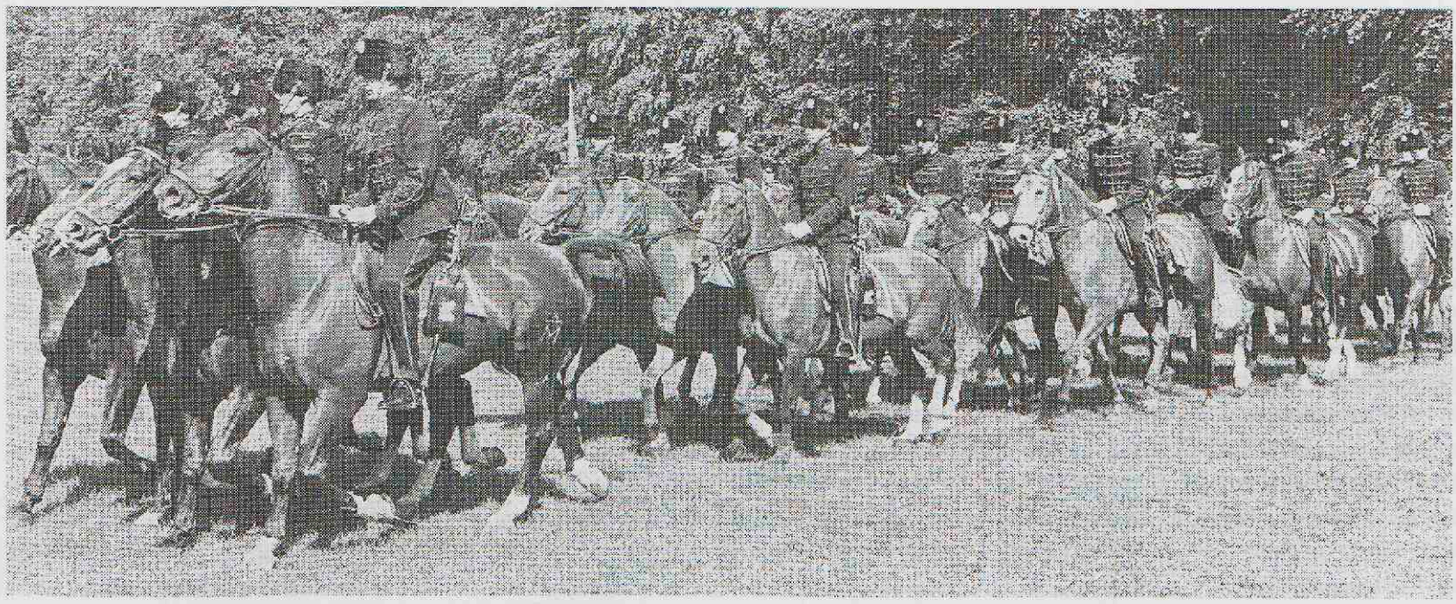
De bereden dienstdoenden bij de Koninklijke Marechaussee kregen hun paarden van het Rijk in eigendom. De commandant kocht de paarden bij paardenhandelaren. Aangenomen mag worden dat het hier om gereden paarden ging. Een rijkunstige opleiding was er nauwelijks. De marechaussee maakte zich in de manege met zijn paard vertrouwd, reed ermee naar buiten en deed er al snel dienst mee . Officieren kochten nogal wat van de op reform gestelde paarden. Uiteraard kozen zij de beste. Er bleef echter steeds een ruim aantal paarden over om naar de marechaussee of de treinafdelingen te gaan.[20]

Aankoop van remontepaarden

De raden van administratie bij de korpsen te paard kochten de remontepaarden. In 1814 ging men over op publieke of onderhandse aanbestedingen voor rekening van het Rijk. In 1826 bepaalde koning Willem I dat er geregeld militaire commissies voor de aankoop van legerpaarden zouden worden uitgezonden. Deze commissies mochten echter alleen Nederlandse paarden kopen. Dit werd een mislukking, want het bestand aan geschikte Nederlandse paarden was veel te klein. Men ging weer over op het systeem van aanbestedingen, dat redelijk goed had gewerkt. De aankoopcommissies bleven echter gehandhaafd.[21] Het achter de hand hebben van deze commissies bleek geen overbodige luxe. In 1888 liep de remontering na een aantal rommelige jaren helemaal fout. De aannemers waren te vaak achter gebleven met leveringen. Men was ook te zeer afhankelijk geworden van grote handelaren. Personen, die met de aankoop van remontepaarden werden belast moesten niet alleen heel goede paardenkenners zijn. Ze moesten ook de markten en de gebruiken in de handel goed kennen. Aan laatstgenoemde kwaliteiten ontbrak het nogal eens.[22] Van belang was ook dat de leden van de aankoopcommissie het ras goed kenden.

Leeftijd bij aankoop

Er is veel discussie geweest over de leeftijd waarop een paard moest worden gekocht. Eind 19de eeuw, begin 20e eeuw gaf men de voorkeur aan 5-jarige paarden. Voor een deel zelfs aan 7-jarige paarden. De idee achter deze voorkeur was de volgende. Op genoemde leeftijden zouden paarden voldoende op krachten zijn om direct in dressuur te worden gebracht. Daarna zouden ze dan nog jong genoeg zijn om lang mee te gaan. Dit bleek een volstrekt verkeerd uitgangspunt. De vraag naar 5-jarige paarden was groot en overtrof vaak het aanbod. Misbruik begon de kop op te steken. Fokkers verkochten hun jonge paarden graag zo spoedig mogelijk, terwijl handelaren uiteraard graag aan de vraag wilden voldoen. Zo trok men bij veulens de hoektanden.[23] Dit om de groei en het verschijnen van de wisselhoektanden, zoals bij een 5- jarige, te bespoedigen. Men ging zelfs over tot het trekken van de middentanden, zodat het paard tegen de tijd dat het vier jaar werd

Remonte escorte Magriet, nog niet op stang en trens.

al het gebit van een 5-jarige toonde.[24] De verwachting dat 5-jarige paarden al op krachten zouden zijn bleek ijdel. Fokkers en handelaren hadden geen belang bij het op krachten brengen van paarden. De paarden die in de handel aangeboden werden hadden vaak al gewerkt. Vooral de benen hadden al geleden. Later bleek dan ook dat deze paarden vroeg versleten waren. In 1910 (Legercommissie) bleek het aankopen van 5 à 6-jarige paarden een uitzondering. De aankoop vond gedurende het gehele jaar plaats. Doorgaans werden in het voorjaar 4-jarige en in het najaar 3½-jarige paarden aangeschaft.[25]

Het is niet eenvoudig om te zien of een 3-jarige zal kunnen uitgroeien tot een goed remontepaard. Men kocht de remontepaarden vaak vroeg in het voorjaar om concurrerende kopers voor te zijn.[26] Vervolgens moest men de paarden ergens onder brengen. De paarden werden als regel in de wei gezet. De reis was voor de Ierse paarden niet mis. Achtereenvolgend per trein naar Dublin, per schip naar Engeland en per trein naar Harwich, dan per schip naar Rotterdam en ten slotte per trein naar het weidegebied. Vooral het transport over zee had veel nadelen. De paarden werden angstig, aten niet, dronken te weinig en kregen door de bewegingen van het schip vaak aandoeningen aan de benen. Temperatuurwisselingen en tocht in treinen en schepen werkten erg nadelig.[27] De toestand werd er voor de paarden niet beter op in de wei. Ze hadden te lijden van kou en nattigheid. Dit in tegenstelling tot wat ze gewend waren in het milde en gelijkmatige klimaat in Ierland. Vooral bij paarden met veel bloed werkten de veranderingen extra slecht. Deze paarden zijn zeer gevoelig voor indrukken, verandering van leefwijze, van drinkwater, voer, van behandeling en klimaat. Veel paarden werden ziek. Meestal bleef dit beperkt tot goedaardige droes. De Legercommissie 1910 maakte er melding van dat alle paarden, ook de Ieren, werden ingespoten met serum als preventief middel tegen droezen.[28] Ook andere ziekten kwamen voor, zoals influenza, besmettelijke long/borstvliesontsteking en sarcoptesschurft. Laatstgenoemde aandoening kan ook op mensen overgaan.
Het acclimatiseren verliep in het algemeen dus slecht. Vaak waren de staarten gecoupeerd.[29] Dit had twee nadelen. In het voorjaar werd de buik niet door de staart beschermd tegen koude wind en in de zomer miste het paard zijn natuurlijke vliegenmepper. Om de vliegen te verjagen moest het paard zijn hoofd gebruiken, als gevolg waarvan het te weinig at. Bovendien heeft een paard om krachtig uit te groeien eerder haver dan gras nodig.

Vervanging van oude door jonge paarden

Naast de problemen bij het verwerven van remontepaarden, vroeg ook het buiten dienst stellen meer aandacht. Dit laatste werd op reform stellen genoemd. Men kwam ten slotte tot de mening dat het op reform stellen van paarden niet aan het oordeel van de eskadroncommandanten kon worden overgelaten. Men ging een strak schema volgen. De gelijkmatige verdeling van de paarden naar leeftijd was verstoord. De oorzaak was het alsmaar aanhouden van paarden die het nog goed deden. Dit was wel gemakkelijk maar het risico van uitval neemt met de leeftijd toe. Dat zou zich zeker manifesteren bij een veldtocht. Het schema van op reform stellen ging uit

van de ervaring, dat een goed cavaleriepaard tien jaar meekon. Volgens schema werd dus elk jaar 10% van de dienstdoende paarden op refom gesteld. Deze paarden moesten ook elk jaar worden vervangen door 7-jarige remontepaarden, die afgericht en op kracht waren. Om dit te kunnen realiseren was een goed schema voor de aankoop, opvoeding en africhting van de remontepaarden noodzakelijk. Met de erkenning, dat het beter was jonge, 3-jarige paarden te kopen nam ook de roep om een centraal remontedepot toe. Meijer schreef in een brochure over de remonten van de Nederlandse cavalerie dat deze slecht bereden was.[30] Hij was van mening dat het aankopen van 3-jarige paarden het enige middel was om daarin verbetering te brengen. Toen hij dit schreef was de remontemodulus op 1/7 gesteld en hij nam aan dat deze bij een kwaliteitsverbetering van de paarden mogelijk tot 1/10 en zeker tot 1/9 kon worden teruggebracht. Ten slotte merkte hij op, dat bij een centraal remontedepot ook met één remontecommissie zou kunnen worden volstaan. Dit zou de eenheid in beleid sterk verbeteren. Enkele jaren later schreef Meijer dat de remontecommissies al wat jongere paarden kochten dan in de voorschriften was voorzien. Meijer had daar wel begrip voor, maar er was onvoldoende gelegenheid om de jonge paarden tot voldoende ontwikkeling te laten komen. Hierdoor kwamen ze te jong bij de regimenten in africhting met alle nadelige gevolgen van dien. [31]

De paardenarts

In de standaardwerken van belangrijke Nederlandse auteurs over de aankoop van paarden voor het leger wordt aan de rol van paardenartsen daarbij geen aandacht besteed. Wij zijn nu vertrouwd met de hulp van dierenartsen bij keuringen, aan- en verkopen, wedstrijden en verzekeren van paarden.
De dierenarts heeft het laatste woord bij het beoordelen of een paard aan een wedstrijd kan deelnemen of kan doorgaan met de wedstrijd. Dat was bij het begin van de 20ste eeuw wel anders. Het organiserende comité van de in 1902 verreden en zeer bekend geworden militaire afstandsrit Brussel-Oostende sloot veterinair toezicht nadrukkelijk uit. De vrees voor veel bezwaren tegen en disputen over veterinaire beslissingen was te groot. Aan deze rit, 132 km lang en in één dag gereden, namen 61 officieren deel. 29 paarden haalden de finish niet; hiervan lieten er 16 het leven.[32] Betere training en voorbereiding van ruiter en paard, alsook een adequaat toezicht, bleken noodzakelijk.[33]

Reeds in 1808 stelde koning Lodewijk Napoleon empiristen en in het buitenland opgeleide jongelieden in de gelegenheid een examen voor veearts af te leggen. Na de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 werden Franse paardenartsen bij onze bereden korpsen ingedeeld. Sinds die tijd tot het einde van Wereldoorlog II zijn er paardenartsen in het Nederlandse leger geweest. In een artikel over de Militair-Veterinaire Dienst in Nederland schrijft Leeflang dat paardenartsen van hun vakkennis blijk gaven in paardendepots en bij de aankoop van paarden. Gewezen wordt op het brede arbeidsveld op preventief en curatief gebied. [34]
Wat de bemoeiingen van veterinairen bij het aankopen van paarden waren wordt niet vermeld. Dat de paardenarts met betrekking tot het aankopen van paarden nauwelijks wordt genoemd is wellicht niet vreemd. Onder de officieren van onze bereden wapenen bevonden zich veel uitstekende paardenkenners. Naar hun mening konden paardenartsen daaraan niet zoveel toevoegen. Eén factor zal hun zeker parten hebben gespeeld. De tijd voor een aankoopbeslissing was kort. Zeker toen, na het debacle in de jaren rond 1888, geleidelijk werd overgegaan op het kopen van paarden zonder gebruikmaking van handelaren of tussenpersonen. De reizen van de remontecommissie werden uit kostenoverwegingen beperkt gehouden, zowel in frequentie als in duur. Een scherp oog en een zeer grote ervaring waren doorslaggevend.

De aankoopcommissie voor Ierse paarden werd aanvankelijk bijgestaan door een Engelse 'veterinary surgeon'.[35] Later werd deze hulp onvoldoende geacht en werd bepaald dat een paardenarts van het Nederlandse leger in de commissie zitting moest hebben.[36] Vanaf 1826 werden militaire commissies voor de aankoop van inlandse paarden ingesteld. De voorzitter van zulk een commissie was een militaire intendant van de zijde van het Ministerie van Oorlog, leden waren officieren van de bereden wapenen en een paardenarts. [37]
Bij Koninklijk besluit van 12 december 1910 no.56 werd een staatscommissie ingesteld. De opdracht van de commissie was te onderzoeken of de gebezigde gelden en persoonlijke diensten volgens de bestaande wetten op de meest economische en doeltreffende wijze werden aangewend. Dit om de weerbaarheid van het land zeker te stellen. In de lijst van personen, die de commissie en de subcommissies van inlichtingen voorzagen komt voor "den Dirigerenden Paardenarts (Majoor) L.M.J. Rijnenberg". In een verslag van de commissie is niet weergegeven welke bijdrage hij aan de bevindingen van de commissie heeft geleverd. De inlichtingen van een drietal kolonels, onder wie Knel, zijn echter in extenso opgenomen. Opmerkelijk is ook dat er in de "Conclusiën" van het verslag geen punten zijn opgenomen met betrekking tot de diergeneeskundige verzorging van paarden.[38] Paardenartsen waren er wel, maar kregen nauwelijks aandacht. Veel waardering kregen ze vermoedelijk ook niet, dit naar men mag aannemen ten onrechte.

Nieuw Milligen

Wat Meijer reeds in 1877 geschreven had was volkomen juist: er moest een

centraal remontedepot komen. De bruikbaarheid van de paarden zou daardoor aanmerkelijk kunnen worden verlengd. Goede voorbeelden werden in Duitsland gevonden. In 1886 werd ook in ons land een centraal remontedepot opgericht. Men koos voor Nieuw Milligen, gelegen aan de straatweg tussen Amersfoort en Apeldoorn. De paarden konden met de trein worden aan- en afgevoerd. Na een proef werd met succes doorgegaan. De nieuwe paarden die uit het buitenland kwamen hoefden niet meer in de wei te worden gezet. Dat was een geweldige verbetering. Ook waren ze niet meer afhankelijk van alleen het eten van gras. Voor hun verdere ontwikkeling was haver nodig. De paarden kregen onderdak in stallen waarin ze los konden lopen. Daarnaast kregen de paarden beweging in beschikbare open looprumten. Ook de debourage, de eenvoudige eerste africhting, kon in de open lucht worden gegeven. Deze africhting bestond uit het zadelmak maken van de paarden. De paarden werden voornamelijk in rechte lijnen naar voren gereden, waarbij ze leerden de gangen stap, draf en galop in een constant tempo aan te houden. Geleidelijkheid in de training en een adequaat voederschema zorgden voor een goede ontwikkeling. Het remontedepot beschikte over ruimte om nieuw aangekomen paarden enige tijd in quarantaine te houden. Ook waren er ziekenstallen om infecties van gezonde paarden te voorkomen. Knel gaf in een brochure uit 1908 aan, dat de verliezen aan remontepaarden aanmerkelijk konden worden teruggedrongen. In de jaren 1895 tot en met 1907 liepen de verliezen met de volgende percentages terug: bij Ierse cavaleriepaarden van 6,88% naar 5,3%, Ierse artilleriepaarden van 4,6% naar 4,2% en inlandse artilleriepaarden van 4,2% naar 2,09%. [39] De cijfers bij de cavaleriepaarden zijn het minst gunstig. Bedacht moet worden dat cavaleriepaarden het meeste bloed voerden. Onder deze paarden kwamen veel dieren voor, die de volbloed naderden. Zoals reeds vermeld zijn paarden met veel bloed het meest kwetsbaar. Bij inlandse paarden speelden het niet hoeven reizen, het niet ondergaan van een klimaatwisseling en beter voer een positieve rol. Voor alle paarden was het gunstig, dat ze niet meer in de wei kwamen. Behalve dan voor korte tijd als therapie na ziekten of verwondingen.

Over hoeveel paarden ging het nu?

In de jaren 1895 tot en met 1907 werden in totaal per jaar gemiddeld 441 paarden aangeschaft, waarvan gemiddeld 342 dieren in het buitenland. Het terugdringen van het verlies aan paarden had uiteraard een welkome besparing tot gevolg. Een efficiëntere bedrijfsvoering verminderde de kosten ook. Het personeel bij het remontedepot hoefde niet meer geheel uit militairen te bestaan. Paardenknechts waren veel goedkoper voor het stalwerk. De africhting gebeurde door de remonterijders. Deze militairen werden door de regimenten bij het remontedepot gedetacheerd. Het belang van bekwame en toegewijde remonterijders was groot. In het remontedepot werd al begonnen met een heel eenvoudige africhting. Na het bereiken van de vijfjarige leeftijd werd de africhting voltooid bij de betreffende regimenten. De instelling van een centraal remontedepot voorkwam het in dressuur nemen van de paarden op een te jonge leeftijd. Hoe het Remontedepot Nieuw Milligen was ingericht en hoe de paarden daar werden ondergebracht en behandeld is op voortreffelijke wijze beschreven door W. Jonasse, kapitein bij de Technische Dienst.[40]

Het belang van een goede africhting

Dr. M.H.J.C. Thomassen, kapitein-paardenarts bij het 3de Regiment Huzaren te Amsterdam, wees er op dat veel paarden, die op 3- of 4-jarige leeftijd (goedaardige) droes hebben, als 5-jarige nog in een herstelperiode zijn. Om aan te tonen dat een paard volgroeid moet zijn om dressuur aan te kunnen bracht Thomassen het evenwicht ter sprake. De verdeling van het lichaamsgewicht ligt bij paarden gemiddeld voor 57% op de voorbenen en voor 43% op de achterbenen. Het zwaartepunt valt iets voor de kruising van de diagonalen van de voeten van een vierkantstaand paard. Een paard is met zijn hoofd, hals, wervelkolom en ook zijn staart voortdurend bezig met het handhaven van het evenwicht. Er moet worden bedacht, dat de bewegingsmogelijkheid bij geen enkel zoogdier zo beperkt is als bij een paard. Het evenwicht wordt door de opgezeten ruiter verstoord en het paard zal het evenwicht proberen te herstellen. Thomassen stelde, dat het vermogen van evenwichtsherstel onder de ruiter pas mag worden verwacht bij een paard dat voldoende uitgegroeid en op krachten is. Dit zal pas het geval zijn als het minstens 5 jaar oud is. Pas na 5 jaar bereikt een paard de nodige vastheid. Wanneer te vroeg met dressuur begonnen wordt, wordt het stelsel van spieren en pezen zodanig belast dat beschadigingen optreden. De periode van bruikbaarheid als legerpaard wordt hierdoor verkort. Vervolgens wees Thomassen op het grote belang van de lagen. De lagen zijn de delen van de onderkaak van het paard tussen de snijtanden (en eventuele haaktanden) en de kiezen. Op deze plaats waar zich geen tanden bevinden, rust het bit bij het opgetoomde paard. De ruiter beheerst het paard vanaf hoofd, hals, voor- en achterhand met het bit. Door onoordeelkundig gebruik van het bit kan het paard worden gemaltraiteerd en tot ongehoorzaamheid en verzet worden gebracht. Een verantwoorde teugelvoering verhoogt de gebruikswaarde en het uithoudingsvermogen van het legerpaard aanzienlijk. Vaak is de grondoorzaak van slapte, onrust en te vroeg versleten zijn terug te voeren op stoornissen aan de lagen en op de harde hand van de ruiter.[41] Thomassen pleit er dan

ook voor het gemiddelde legerpaard niet tot een hoge africhtingsgraad te brengen. De gemiddelde cavalerist zal hoogstens tot de middelmatige ruiters kunnen worden gerekend. Dit alleen al op grond van een korte opleidingsperiode. De gemiddelde ruiter moet niet te veel vragen. Hij moet tevreden zijn als zijn paard opgewekt naar voren gaat. Een door uitgebreide dressuur voor fijne hulpen gevoelig gemaakt paard raakt in handen van een matig opgeleide ruiter het hoofd kwijt en kan zelfs onhandelbaar worden. Voor paarden te rijden door officieren en onderofficieren golden andere normen. Deze paarden hadden een hogere graad van africhting. Deze africhting was afgestemd op de verrichtingen, die de ruiters in de uitoefening van hun functies van de paarden vroegen.

Oorlogsjaren

Het Remontedepot heeft goed gewerkt, aldus Bartels.[42] Bij het begin van de mobilisatie in 1914 waren er voor de cavalerie voldoende afgerichte paarden beschikbaar om de regimenten op sterkte te brengen. Er was een reserve van 782 jonge paarden bij de depots van de cavalerie, de artillerie en het remontedepot. Dit aantal werd bereikt door de aankoop in 1914 en de overname van de paarden die voor de artillerie waren bestemd en nog in het remontedepot aanwezig waren. In de jaren 1914 tot en met 1917 beschikte het cavaleriedepot over 954 paarden. De kwaliteit van de paarden die bij de mobilisatie van 1914 werden gevorderd viel wel mee .[43] Voor de cavalerie zag men echter graag paarden met meer bloed, snelheid en uithoudingsvermogen. Om over zulke paarden te kunnen blijven beschikken werden in 1916 op de boerderij Cruquius in de Haarlemmermeer voornamelijk Ierse merries samengebracht. Deze werden alle gedekt door een hoog in het bloed staande hengst. De drachtige merries werden vervolgens onder bepaalde voorwaarden aan fokkers verkocht. Het werd geen succes; in 1919 werd de stoeterij weer opgeheven. Bij de voormobilisatie van 1939 konden tekorten zodanig worden aangevuld, dat de cavalerie op volle sterkte aan paarden kon uitrukken.

Uit het voorafgaande blijkt dat het uitgangspunt met betrekking tot de voorziening van het leger voor de cavalerie en artillerie bij oorlogsgevaar in de praktijk werd gebracht. De cavalerie ging voor bij de aankopen of bij overdrachten tussen de bereden corpsen. De artillerie en de treinen steunden meer op de rest die dan nog beschikbaar was of op wat door vorderingen kon worden verkregen.

NOTEN

1 Bijlagen behoorende bij het *verslag betreffende paarden* [van de] Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 12 december 1910, no. 66 (Legercommissie). 's-Gravenhage, 1913. 165 p. (Geciteerd als Bijlagen). Hier p. 6; De paardenvordering was gegrond op de Wet op de Inkwartiering van 14 september 1866 (Stbl. 138), gewijzigd in 1877, 1886 en 1890, m.n. art. 32 en 32bis. In het K.B. van 19 februari 1903 (Stbl. 78) werd de uitvoering van de paardenvordering en keuring geregeld.
2 Ibid., p.8;
3 H.C.M.E.H. van Soetermeer. De voormalige Rijksstoeterij te Borculo. Groningen: Heidema, 1896. p. 22-23;
4 J.H. Knel. Hoe zal Nederland zich voortaan kunnen remonteren. Orgaan der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, Jg. 1915/1916. p. 111, 1916;
5 Bijlagen (n.1), p.10;
6 Knel (n. 4), p. 114
7 Bijlagen (n. 1), p. 11;
8 E. van Gendt. *Paardenfokkerij en remontering.* 's-Gravenhage: Van Cleef, 1887. p. 47;
9 J.H. Knel. *Aanteekeningen over den aankoop, de opvoeding en de dressuur der Remonte-paarden.* 's-Gravenhage: Van Cleef, 1906. p. 10;
10 Notulen van de vergadering van de Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, 10 Maart 1916 te Breda *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap*, Jg. 1915/1916. p. 440;
11 Ibid., p. 478;
12 Knel (n. 4), p. 129-130;
13 Knel (n. 9). p. 22;
14 Ibid., p. 34.
15 W.S.G.A. van Leeuwen. De fokkerij van legerpaarden. In: *De geschiedenis der paardenfokkerij in Nederland.* Maastricht: Leiter, Nijpels, 1922. Hfdst. 7 E, p. 169-173; J. Egter van Wissekerke. Het militaire paard in de napoleontische tijd. Argos, nr. 32, p. 416, 2003;
16 Knel (n.9), p.27;
17 Ibid., p. 28;
18 Bijlagen (n. 1), p. 14;
19 J.H. Knel. Het jaarlijks verlies aan remonte-paarden, 1908. (overdruk uit een tijdschrift zonder titel vermelding, gepagineerd 193-201), hier p. 198;
20 Bijlagen (n.1.), p. 43, 45;
21 Van Gendt (n. 8), p. 43;
22 Knel (n. 9), p. 8;
23 Ibid., p. 31;
24 Bijlagen (n. 1), p. 31;
25 Bijlagen (n. 1), p. 14;
26 Ibid., p. 34;
27 Knel (n. 19), p. 196;
28 Bijlagen (n. 1), p. 21, 35;
29 Notulen (n. 10), p. 445-446;
30 F.A. Meijer. *De remonten der Nederlandsche cavalerie.* 's-Hertogenbosch: Van Heusden, 1877. p. 15;
31 F.A. Meijer *Opmerkingen betreffende remont-edepôts.* 's-Hertogenbosch: Van Heusden, 1879. p. 3;
32 Smits, ...(Commandant). *A propos du raid Bruxelles-Ostende; notes et rapports, 27 août 1902.* Bruxelles: Charles Bulens, 1903. p. 31-32;
33 H.M.C. van Overbeek. Endurance 100 jaar geleden. *De Hoefslag*, 55(50), 159, 2003;
34 P. Leeflang. Militair-Veterinaire Dienst in Nederland. *Geschiedenis der geneeskunde*, 10(4), 4-17, 2004 (hier p.11);
35 *Verslag betreffende paarden.* 's-Gravenhage, 1913. 16 p. (het 'hoofdrapport'; zie n. 1) hier p. 5;
36 Bijlagen (n. 1), p. 115;
37 J. de Waal. *Geschiedenis van de Inspectie der Cavalerie en het commando over de Lichte Brigade: voorts enkele aantekeningen over het Wapen der Cavalerie en hetgeen op rijkunstig gebied werd voorgestaan.* 's-Gravenhage: s.n., [1934], p. 56;
38 Verslag (n. 35), p. 15;
39 Knel (n. 19), p. 198;
40 W. Jonasse. *Van paard tot paardenkracht.* Apeldoorn: Bruggeman, 1960;
41 M.H.J.C. Thomassen. De betekenis der lagen voor de africhting, het gebruik en den algemeenen toestand onzer remonten. *De militaire spectator*, N.S., dl. 93, 1924 (in overdruk, p.15); Idem, Afwijkingen aan de lagen van rijpaarden. *Tijdschrift voor diergeneeskunde*, 51, 31-36, 1924;
42 J.A.C. Bartels *Vier eeuwen Nederlandse cavalerie.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1987. Dl.1, p. 121;
43 Van Leeuwen (n. 15), p. 169-170.

De mobilisatie van 1939-1940, gezien door een veterinaire bril

C.P. Burger[1]

In verband met de toegenomen internationale spanning besloot de Nederlandse regering op 29 Augustus 1939 tot algemene mobilisatie. Aangezien er in het leger nog zeer veel gebruik werd gemaakt van paardentractie, werden er op uitgebreide schaal paarden gevorderd, waardoor er grote behoefte aan deskundig personeel ontstond voor de verzorging van die dieren.
Dienstplichtige veterinaire studenten konden zich daarom laten overschrijven als "contractant" naar de Militair Veterinaire Dienst. Zij kregen een aangepaste opleiding in paardrijden, exerceren, militaire rangen en tuchtrecht en enige demonstraties van diverse wapens.In *Van Gildestein* naar Uithof wordt hierover uitvoerig bericht.[1]
Men had zich te melden in de Hojelkazerne in Utrecht, waarvandaan men over het land verdeeld werd over de verschillende stellingen te velde.
Mijn oom, Willem van Dijk, behoorde daar ook toe. Hij was geboren in 1914 en was al enkele jaren studerende, waarschijnlijk bevond hij zich tussen D I en D II.
Enkele van zijn brieven, geadresseerd aan zijn oudste zuster en haar man –mijn ouders–, waarin hij verslag doet van zijn ervaringen, zijn bewaard gebleven.
De eerste is van 10 Augustug 1939; toen was hij al enige tijd militair, dus lang vóór de mobilisatie. Hoe dat kwam, is helaas niet bekend.

Amersfoort, 10 augustus 1939
"Van vader zullen jullie wel gehoord hebben dat ik hier hoog en droog in mijn militaire pakje zit, echter niet zo heel erg droog, want elk ogenblik klets van het zweet. 's Morgens om half zes opstaan, vlug wassen en het beruchte wolletje rollen en tien voor zes op het plein aantreden, van 6 tot 7 uur twee paarden drenken, poetsen en voeren, wat ellendig is, want sommigen trappen je bijna de stal uit wanneer ze eenmaal de haver hebben. Dan kwartiertje eten, paarden opzadelen en rijden; na afloop weer paardentuig poetsen. Dan exerceren en theorie tot twaalf uur, dan tot een uur eten, dan weer paardrijden, weer poetsen van tuig en paard, exerceren en theorie, schieten en van vier tot vijf uur, weer paarden verzorgen en 's avonds doodop. Ik ben er nu aardig aan gewend, maar eerst was het mis; mijn handen zijn als die van een werkman en allemaal [in] verband vanwege de blaren. Mijn zitvlak is nu aardig voor elkaar; dat was eerst ook mis. Je moest mij eens zien met mijn leren zitvlak en rinkelende sporen, maar in het stalpak voel ik me precies als één uit Veenhuizen[2].
De rattenholen zijn nu gelukkig dicht; 's nachts liepen ze over je dekens, wat niet zo leuk is.
We zijn hier met zijn achten en hebben aardig lol; het stel past aardig bij elkaar. Geweldig diner gehad ter ere van de nieuwe prinses[3]; ieder een fles wijn, huzarensla, soep, aardappelen, vlees, drie soorten groente, gebak, koffie en druiven. We hadden eerst een hele tijd in de houding moeten staan toen de commandant 's middags om een uur de mededeling van de geboorte deed. We wisten het 's nachts om twee uur al, want onze batterij was de saluutbatterij. Ze trokken om vier uur al uit. Wij konden gelukkig blijven liggen, kregen een bonnetje van fl 0,50 en fl 0,25 vanwege de saluutbatterij. Ik beur hier mijn eerste salaris nl.fl 1,20 per week. Geweldig. *Jullie* zitten zeker lekker aan het strand te branden. ik ben gewoon jaloers".

Brief van grootvader Van Dijk,
waarin hij mijn ouders verslag doet van een bezoek aan zijn zoon, die dan gelegerd is in Nuenen. Deze brief is niet gedateerd, maar hij moet geschreven zijn vóór de hierna volgende brief van 3 october waarin oom Willem mijn vader bedankt voor het opruimen van zijn studentenkamer.

"Zoals jullie wellicht weten ben ik gisteren naar Wim gegaan. Om zes uur op de trein in Heerenveen en 10.10 uur te Eindhoven, vervolgens met de bus naar Nuenen en toen nog 20 minuten lopen en ik was bij het gebouw met de blauwe vlag met rode ster, de ziekenstal. De boerin stond al in de deur mij te verwelkomen, want zij wist dat ik zou komen. Gauw een kopje thee met wat gebak en ik was spoedig thuis. Een echte Brabantse boerderij. Jullie kent ze wel, vijf koeien en vrij wat bouwland. Toen Wim de paarden moest afhandelen heb ik met één der zoons het bouwland bezien. Later kwam de boer met nog een zoon uit de kerk thuis. Om ongeveer een uur eigen gebakken brood, fijn, met wat rookvlees en een eitje. De omtrek door ons opgenomen. Om vier uur thee met beschuit. Om kwart over vijf weer op de bus en om kwart voor tien weer te Heerenveen.
Wim zag er patent uit. Ze hebben de pronkkamer in bezit genomen. Een paar kisten met medicijnen en verbandmiddelen staan op de vloer, een paar kasten zitten volgepropt met hun zaken. Wim en zijn kameraad hebben elk een bedstee. Het zag er alles heel netjes uit. Ze konden heel best met elkaar opschieten. De boerin is een echt moedertje. Zij was des morgens naar kerk geweest. Daar was voor de soldaten gecollecteerd en de kapelaan had hen op het hart gedrukt vooral goed voor de soldaten te zorgen, want die waren er ook niet voor hun plezier. Zij was erg over de heren te spreken en had nog geen enkel raar woord of vloek gehoord. Hun

[1] Drs. C.P. Burger. Spiekerdijk 6. 7121 KX Aalten.

schuur was ingericht tot paardenstal. 27 man liggen daar in het dorp. Wims kameraad is een zekere Voûte uit Bergen (N.H.), zoon van een zeeofficier[4]"

(Hierna volgt nog een passage over het ontruimen van de studentenkamer in Utrecht. Mijn vader woonde in Bilthoven en heeft ervoor zorggedragen dat alles in een kleerkist naar Heerenveen verstuurd werd, ook de kegelbal van D.I.G.. Mijn oom bedankt hem hiervoor in de navolgende brief).

Veldpost, 3 october 1939

"Ik sta paf wat jij als particulier detective voor me opgespoord hebt. Het is maar goed dat je er even in gestreept[?] hebt [dit slaat misschien op een lijst, waarop minder serieuze titels niet werden vermeld] nl. het volgende: *Geflügelkrankheiten, Pathologische Anatomie, Spezielle Chirurgie* en de dictaten zijn inderdaad mijn eigendom. Mijn hartelijke dank. De werken van Jacob, Hengeveld en Schick zijn niet van mij, maar van Boogaerdt himself. *Augenheilkunde* zwerft in Utrecht in Abrahamse[5] zijn hebben en houden. Die moet ik later maar op de huid springen.

Ik zal vader berichten dat hij zich niet bezorgd moet maken over de Hooggeleerden, daar Voûte en ik samen in een brief, gericht tot de secretaris van de Veterinaire Faculteit, bericht hebben dat we "door gemobiliseerd te zijn helaas de klinieken, practica en colleges niet kunnen volgen" (college hebben we maar achteraan gezet, dan voelen ze misschien iets omtrent onze mening over de belangrijkheid). Deze brief is verzonden voordat de zaak in Utrecht begon, dus volgens ons voldoende. We hadden weinig zin ieder apart [er] één te sturen. Ik hoop maar dat ik van mijn verkoudheid af ben, want dan mag ik alweer met verlof. Dat gaat maar snel. Trouwens, de dagen vliegen hier ook om. We hebben het flink druk; de stallen staan bijna vol. Morgen wordt helaas onze eerste hopeloze patiënt afgemaakt. Het is nooit leuk als daartoe besloten moet worden, maar aan de andere kant is het dier dan uit zijn lijden,want het is verschrikkelijk om aan te zien."

Tenslotte een brief van 22 October 1939 vanuit zijn ouderlijk huis aan de fam. Burger.

"Deze keer eens een epistel uit Heerenveen. Vanavond vertrek ik weer naar het zachte, milde Zuiden. Het was daar anders de vorige week niet zo heel lekker, want het regende er pijpestelen, zodat de binnenwegen totaal onbegaanbaar waren voor onze auto's. Hartelijk bedankt voor de cadeau's, mij voor mijn verjaardag toegezonden. Alles was heerlijk. Dat doet een soldatenmaag weer eens goed. Alle dagen bruine bonen is ook zo lekker niet

Een gezellige dag gehad. Heel wat rustiger gevierd dan in Utrecht en dat nog wel in zulke woelige tijden. De meegebrachte boeken en tijdschriften zijn reeds op hun plaats gezet in het boekenkastje. Mijn dank is 1 meter 80 en zoveel mm volgens het zakboekje.

Volgens geruchten gaan we binnenkort weer eens verhuizen naar een groter centrum, waar niemand veel zin in heeft. Het moet dan ineens weer veel meer model wezen en dat is nooit zo leuk.

We hebben nu meer vrijheid van beweging gekregen. We mogen nu Zaterdags na vier uur en Zondags na een uur 15 km. buiten het Kantonnement, zodat we veilig Eindhoven en Helmond kunnen bezoeken. We zijn dan ook direct naar Eindhoven gegaan en daar even op vlotte wijze rondgekeken."

***

Wel was Duitsland op 1 September Polen binnengevallen, maar in het Westen bleef het rustig. Op de Faculteit was niet veel meer te doen: weinig studenten en maar een gedeelte van de wetenschappelijke staf waren aanwezig. Reden voor het Faculteitsbestuur om bij de regering versoepeling van de maatregelen te vragen. Op 10 November gelukte dat, zodat eind November de gemobiliseerde studenten teruggehaald konden worden naar de Hojelkazerne, van waaruit men 's morgens na appèl naar de Biltstraat marcheerde om de lessen te volgen.

Op 10 Mei 1940 moest iedereen onmiddellijk naar zijn oorlogsbestemming. Die van mijn oom bevond zich binnen de vesting Holland, waar hij zich na enige moeite wist te melden. Zijn militaire training was zeer beperkt, zodat het maar goed was dat hij in die oorlogsdagen geen duitse soldaat gezien heeft. Hij vertelde mij dat er eens alarm geslagen werd dat de moffen er aankwamen, waarop hij achter een dijkje wat met zijn pistool had liggen zwaaien totdat hij zich realiseerde dat het ding niet geladen was.Toen is hij maar weer naar de stal gegaan.

Na de capitulatie hervatte hij zijn studie en studeerde in 1942 af nog voordat de bezetters een loyaliteitsverklaring van de studenten eisten. Hij werkte daarna korte tijd bij Zoötechniek onder prof. van der Plank en bij de vleeskeuring in Utrecht. In 1943 werd hij assistent in de praktijk van J.T. Zantinga in Gorredijk, waarmee hij later de eerste tweemansassociatie in Friesland vormde. Hij overleed in 1988.[6]

Noten

[1] S.N. Temming, De Faculteit der Veeartsenijkunde tijdens de bezetting 1940-1945. In: *Van Gildestein naar Uithof*. Dl. 2. p.93-95.

[2] Veenhuizen was een bekende strafinrichting.

[3] Op 5 augustus 1939 was prinses Irene geboren.

[4] E.J. Voûte Jr. was een jaargenoot die ook in 1934 met de studie diergeneeskunde begonnen was. In 1940-41 was hij praeses van DSK. Hij werd medewerker bij het Laboratorium voor Veterinaire Fysiologie, dat na de onthefting uit het ambt van de Joodse hoogleraar Roos, onder leiding stond van prof. D.J. Kok. Laatste trad in 1943 als zijn promotor op. Omdat de promotie plaats gevonden had na tekening van de loyaliteitsverklaring, vorderde de faculteit, op last van een ministerieel besluit de bul in 1946 terug. Zie: *Van Gildestein naar Uithof*, dl. 2, p. 165 en 219-220.

[5] A.A. Abrahamse en J. Boogaerdt waren eveneens jaargenoten.

[6] G. Siebinga. 'In memoriam. Willem van Dijk. *Tijdschrift voor diergeneeskunde*, 113, 1266-1267, 1988.

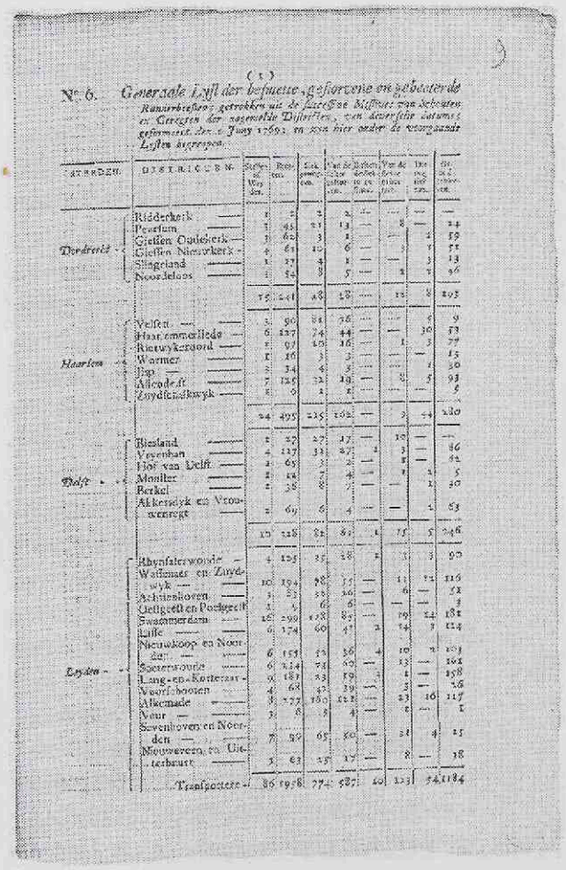
Runderpest in Alphen 1865-1867[1]

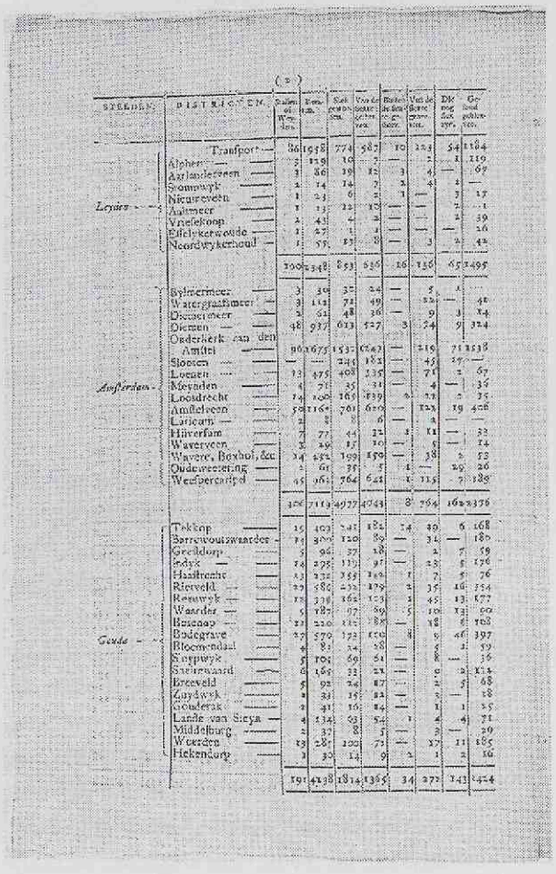
Jasper Gerardus van Rijn[2]

"Korte en eenvoudige beschrijving van de runderpest onder het vee zoals het onder ons geopenbaard is, omdat het navolgende geslacht te allen tijde zal kunnen zien op welke een wonderlijke wijze God almachtig uit de grootste duisternis het licht kan doen opgaan en in de diepste wegen redding kan schenken.

De runderpest is een van de verschrikkelijkste ziekten, die men zich kan voorstellen en waaronder onze voorouders in de vorige eeuw zeer veel geleden hebben, doch welke ziekte wij alleen bij overlevering kenden.
Sedert ruim dertig jaar hebben wij van tijd tot tijd zeer veel koeien verloren aan de longziekte, doch hoe verschrikkelijk deze ziekte op zichzelf is, daar boeren in die jaren honderd, tweehonderd, ja driehonderd koeien dood hadden, zo is dit toch niet te vergelijken bij de runderpest. Met de longziekte bleef er een vrije handel, vooral in de laatste jaren was er geen belemmering van de zijde der regering, zodat er steeds gelegenheid was om voor eigen of geleende gelden ander vee te kopen om de zaken voort te zetten en onder Gods zegen brood te verdienen.

Zo werkten wij gezegend voort tot het jaar 1865. Toen brak deze vreselijke ziekte uit in augustus in Schiedam en omstreken. De uitbreiding ging snel. Al spoedig nam de regering maatregelen om de besmetting tegen te gaan. Overal soldaten. Alle vervoer van vee werd verboden. Lijnen van afsluiting waarover geen enkel beest gaan mocht dan alleen naar de slachtbank. De overtreders werden zwaar gestraft, doch niettegenstaande dit alles breidde de ziekte zich in grotere omgeving uit, zodat al spoedig geheel Zuid-Holland besmet werd verklaard. In de maand november brak die ziekte in onze nabijheid te Baambrugge uit en bracht ook daar grote verwoestingen aan.
Het was bij mijn aangaan van mijn tweede huwelijk dat het bij mijn vrouw thuis uitbrak toen wij waren aangetekend en op de dag van ons trouwen, 11 januari 1866, werd de laatste dode van stal gesleept. Een was er hersteld. Die staat dus over. Vervolgens bleven wij bewaard tot maart. Toen kwam het op mijn stal. Dertien stierven en tien werden beter. Wij hielden er elf over. Ons ene beest stond altijd nog te Woubrugge en mocht niet worden gehaald. Alle vervoer was ten strengste verboden tot van 16 tot 30 april vrijheid werd gegeven. Die tijd gebruikten wij om ander vee aan te kopen. Wij gingen naar Overijssel en kochten weer voltallig aan, die de hele zomer gezond bleven tot in het volgende jaar januari. Toen brak de ziekte opnieuw uit en van de nieuw aangekochte koeien schoten er drie over. Wij hadden er toen veertien in totaal, hetgeen een grote rijkdom was, daar het volstrekt onmogelijk geworden was door de strenge beperkingen nieuw vee te kopen. Bij overtreding werd het vee verbeurd verklaard en bij verzet zijn hier en daar mensen doodgeschoten.
Nu kwam echter een nieuwe ramp. Deze

[1] Overgenomen uit *De Viersprong, uitgave van de Historische Vereniging voor Alphen aan den Rijn en omstreken*, nr. 12, augustus 1987. De oorspronkelijke tekst van dit verslag kon niet worden achterhaald. Een getypte niet gedateerde kopie in een moderne versie is in het bezit van de fam. Van Rijn te Alphen aan den Rijn. Deze is gevolgd met hier en daar enige aanpassingen in de interpunctie.

[2] De auteur (1823-1874) was aanvankelijk pannenbakker te Oudshoorn en daarna boer en handelaar in land in Aarlanderveen. Beide dorpen behoren nu tot de gemeente Alphen aan den Rijn. Vanaf 1857 was Van Rijn actief lid van de plaatselijke 'Vergadering der Gelovigen', een religieus genootschap dat in Alphen nog steeds bestaat.

rijkdom bleek spoedig ijdelheid te zijn. Er werd voor de gebeterde koeien f. 300,- en f. 400,- betaald. Onder onze rijkdom kwam de longziekte en wel zo hevig, dat op een na alle dieren ziek werden. Acht koeien stierven zeer spoedig, zodat wij zes koeien overhielden waarvan er maar een goed was voor de bouwerij. De overige vijf waren tobbers, lijdende aan de gevolgen van de longziekte en daarmee moesten wij het maar zien te schikken. Dat was onze toestand.

Niet alleen zonder vee en zonder geld, maar het ergste was nog dat er weer een verbod was dat er geen vee vervoerd mocht worden. Koeien krijgen was een onmogelijkheid geworden. Treurig was dus het vooruitzicht bij zeer zware kosten.

Onze enige rust was in God de Heer en onze enige hoop was op Hem die machtig is uit de duisternis licht te doen voortkomen en dit geloof heeft ons staande gehouden en Zijn Naam zij de eer. De uitkomst is heerlijk geweest. God heeft ons er door geholpen. Ons gebed was tot de Here.

Wat te doen? Ons besluit werd genomen om weer koeien te gaan kopen in Overijssel, daar wij hoorden dat de regering weer, zoals in het vorige jaar mei, zou toelaten dat vee werd ingevoerd. De koeien werden in april gekocht. Maar nu kwamen de grote moeilijkheden. De maatregelen werden nog veel strenger. Er kwam een algemeen bevel om [van] al de stallen, waarop ziekte was of kwam, ziek én gezond vee dadelijk af te maken. Geen beest mocht er zelfs in het land gedaan worden. Die in het land waren moesten eruit. Alles was op zware straf verboden. Er kon dus niets van komen de gekochte koeien te halen. De 25ste april kregen wij vrijheid om om op die dag het vee, wat wij nog hadden, in het land te doen. Na die dag mocht het niet meer gebeuren. Begin mei werden de provincies Noord-Holland en Utrecht vrij verklaard.

Nu werden de moeilijkheden nog groter. Nu kwam er een drukke handel in Overijssel en Groningen. De boeren daar wilden hun vee graag kwijt en konden het ook veel duurder verkopen dan wij het gekocht hadden. Zij wilden dus graag de koop verbreken. Andere waren er niet te koop. Wij wisten die mensen haast niet tevreden te stellen. De 28ste mei werd ook een gedeelte van Zuid-Holland vrij verklaard en toen besloten wij om onze koeien te ontvangen. Wij mochten toen tot Bodegraven komen. Wij haalden op die dag in gemeenschap met anderen 130 koeien, die in die streken tot Nieuwerbrug-Lange RuigeWeide bij verschillende boeren in het land werden gedaan en daar bleven tot 18 juni. Toen kregen wij weer vrijheid en hadden 's morgens om 10.00 uur het grote voorrecht, dat de beesten weer in het land waren en wij dus onder des Heren onmisbare zege weer konden beginnen om ons brood te winnen, hetwelk wij ook vernieuwing weer hebben mogen genieten en zijn door Gods grote genade al deze belangrijke verliezen weer te boven gekomen.

Van augustus 1865 tot mei 1867 waren er meer dan 100.000 beesten aangetast, waarvan 1/3 herstelde, doch enige tijd later weer door de longziekte [werd] aangetast, waarvan dan weer de zwakkere koeien stierven.

De runderpest is zulk een vreselijke ziekte, dat bij sommige boeren 10, 16, 20, soms 30 koeien op een dag doodvielen. Sommigen zijn ook geheel verschoond gebleven. Anderen zijn twee of driemaal uitgestorven. Maar onder alles heeft de Here bewezen, dat hij God Almachtig is, die kan vernederen, maar ook verhogen. Zalig de man die Hem heeft leren kennen en leren aanbidden als de enige waarachtige God Jezus Christus, die Hij gezonden heeft."

Aarlanderveen, 8 december 1871

Recente vet.-historische dissertaties

Baer, Alexandra.

Der Einsatz von inoffiziellen Mitarbeitern des Staatssichheitsdienstes der DDR in der Veterinärmedizin.

Hannover: Tierärztliche Hochschule, 2003. 161 p.

In de vroegere D.D.R. werden ook dierenartsen door de Staatsveiligheidsdienst voor spionageactiviteiten geworven. Zestien dossiers werden geanalyseerd, waarbij gelet werd op de selectieprocedure, de aard van de rapportages (situaties i.v.m. de beroepsuitoefening – de gang van zaken binnen een organisatie – of betr. personen-waarbij het vnl. erom ging of een collega naar het Westen wilde vluchten), de duur van de spionagewerkzaamheden (ca. 13 jaar bij practici en medewerkers van gezondheidsdiensten en 25 jaar bij districsdierenartsen), de beloning, het lidmaatschap van een politieke partij. In 7 gevallen werd de hulp van deze zgn. 'Inoffizielle Mitarbeiter' voortijdig beeindigd wegens overtreding van de plicht tot geheimhouding of wegens het niet-nakomen van afspraken. Niet allen waren bereid over personen te rapporteren, wel over mistoestanden binnen het eigen werkterrein.

Bourgneuf, Mayalen.

Aperçu bibliographique de la place des animaux dans les civilisations précolombiennes du Perou ancien.

Nantes: Ecole Nationale Vétérinaire, 2005. 121 p.

In het dagelijkse leven van de Inca's namen dieren een centrale plaats in, niet alleen als jachtbuit of gedomesticeerd,

maar ook in hun mythologie/religie (m.n. als offerdier). Voor hun levensbehoeften waren zij sterk van dieren afhankelijk. De domesticatie van enige soorten heeft in de Andes plaats gehad: de lama en alpaca sinds 7000 j. v.Chr., de cavia tussen 3000 en 4000 j. v. Chr., twee ondersoorten van de hond en een eendensoort.

Collin, Gwenhaël.
L'Association Vétérinaire Équine Française: hier, aujourd'hui, demain.
Nantes: Ecole Nationale Vétérinaire, 2004. 102 [+ 31 p.]

Doelstellingen en hulpmiddelen van de in 1965 opgerichte Franse Vereniging van Paardenpractici (200 à 250 leden) worden beschreven. Via een enquete werd getracht inzicht te verkrijgen in de mate van tevredenheid der leden en hun wensen.

Combelles, Claire Sophie.
Chroniques d' un vétérinaire rural au cours du XXième siècle dans le Cantal.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d' Alfort, 2002. 107 +[15] p.

De situatie van de veterinaire praktijk in dit Franse departement werd onderzocht aan de hand van een enquete onder de 38 hedendaagse practici en de 18 rustende dierenartsen. In een follow-up van 21 interviews (hiervan 17 met rustende d'artsen) werden de schriftelijk verkregen resultaten uitgediept. Op een beschrijving van de geografie, de veeteelt en de manier van landbouwen, volgen hoofdstukken over de ontwikkelingen in de plattelandspraktijk sinds 1900, de praktijkvoering en een toekomstverwachting. Met 32 ills. en een lijst met woorden en uitdrukkingen in de streektaal.

Daboval, Benjamin Jacques Claude
Les animaux dans les procès du Moyen-Âge à nos jours.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d' Alfort, 2003. 116 p.

Het juridisch proces waarin dieren waren betrokken wordt vanuit drie gezichtspunten benaderd: 1) De manier van procederen, hetzij voor een middeleeuwse, hetzij voor een hedendaagse rechtbank; 2).Maatschappelijk; de teksten van de aanklachten, resp. oordelen onthullen de angsten van het volk voor het terechtstaande dier, en onthullen iets over de plaats die aan het dier in de samenleving werd toegekend; 3) De ontwikkeling in de status van het dier; vroeger: zowel schuldig als verantwoordelijk voor een daad, thans: wel schuldig, maar niet langer verantwoordelijk. Naast de rechter is tevens de dierenarts komen te staan om te beslissen of een dier geeuthaniseerd dient te worden. Dit laatste impliceert de erkenning van een zeker recht voor het dier.

Denost, Sophie Cécile.
Les animaux et leur symbolique dans le folklore de la Chine ancienne: un héritage culturel.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2003. 125 p.

Op een heldere manier worden hier de oeroude Chinese kosmologische voorstellingen gepresenteerd, waarin dieren een grote plaats innemen. Deze diersymboliek speelt tot op de huidige dag, ook buiten China, een belangrijke rol in het dagelijks leven (kalender, iconografie, astrologie, vechtkunst, traditionele feesten).

Durand, Vinciane.
Histoire du chat domestique. Idées reçues en éthologie et en biologie félines.
Nantes: Ecole Nationale Vétérinaire, 2004. 112 p

Na de geschiedenis van de kat sinds de domesticatie, met inbegrip van zijn plaats in de samenleving, de symboliek en de kunsten, gereleveerd te hebben, worden de populaire opvattingen over gedrag en biologie op hun houdbaarheid getoetst.

Garapon, Manuelle Hélène Catherine.
L'utilisation du chien dans les armées ayant participé à la Seconde Guerre Mondiale.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 145 p. + annexes

Tijdens W.O. II werden op vele fronten honden ingezet, vnl. door de legers van Duitsland (200.000), Rusland (50.000), Japan (25.000), USA (10.000) en het V.K. (7000). In het Franse leger waren het er slechts enkele honderden; pas op het einde van de oorlog werd een afzonderlijke dienst opgezet binnen het Militair-Veterinaire Dienstvak. De honden werden ingezet op wachtposten en patrouilles, als last- en trekdier, bij de EHBO, voor communicatiedoeleinden of voor het opsporen van mijnen en bij de Russen en Japanners, ook voor het tot ontploffing brengen van een bom die hen op het lichaam gebonden was. Zie over hetzelfde onderwerp verderop de niet genoemde diss. van S.J.L. POLIN, Alfort, 2003.

Geissler, Anja.
Der Verein Mecklenburgischer Tierärzte und seine berufsständische Bedeutung (1845-1936). Ein Beitrag zur Geschichte des Veterinärwesens in Mecklenburg.
Hannover: Tierärztliche Hochschule, 2003. 184 p.

De activiteiten van de VMT vonden in hoofdzaak gedurende de eerste drie decennia na de oprichting plaats. Het ging allereerst om maatschappelijke erkenning voor het beroep te verkrijgen, wat sterk bemoeilijkt werd door de totale desinteresse van de kant van de grootheertogelijke regering. Collegiale contacten bevorderden intussen het zelfvertrouwen van de dierenartsen, terwijl hun kennis in de lange reeks jaarcongressen op peil werd gehouden. De oprichting in 1874 van de 'Deutsche Veterinärrat', de eerste nationale Duitse veterinaire beroepsorganisatie, bracht een centrale sturing in de bevordering van de beroepsbelangen met zich mee. De VMT

werd in 1936 ten gevolge van de nationaal-socialistische gelijkschakelingpolitiek opgeheven.

Girodeau, Bénédicte Jeanne-Marie Marylène.
La symbolique du rat.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2002. 133 p.

De waardering van de rat in de diverse wereldgodsdiensten en cultuurkringen wordt onderzocht, waarbij aanzienlijke verschillen blijken te bestaan (symbool van het kwaad en onreinheid tegenover symbool van vruchtbaarheid en overvloed). In de 20ste eeuw is naast het vijandsbeeld ook een meer positieve waardering ontstaan, waarbij het dier zelfs een speelkamaraad geworden is.

Graf, Siegfried.
Ein anonymes "Artzt-Buch für Menschen und Vieh" aus Oberbayern (um 1700). Materialien zur Geschichte der Volkstierheilkunde in Süddeutschland.
Hannover: Tierärztliche Hochschule, 2003. 192 p.

De meeste recepten (102 van de 194) hebben betrekking op het paard; daarnaast zijn er 56 voor runderziekten en 10 voor varkensziekten. De overige, voor ziekten van de mens, werden buiten beschouwing gelaten. Na de transcriptie worden parallellen met soortgelijke handschriften onderzocht. Van de 242 genoemde geneesmiddelen worden o.a. de indicaties gegeven, alsmede de farmacologisch werkzame stoffen en het gebruik in de volksgeneeskunde.

Guigon, Juliette.
Le bestiaire de la sculpture Romane.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 111 p.

De Romaanse beeldhouwkunst in de kerken van grote delen van Frankrijk (m.n. in Languedoc, Auverggne en Bourgogne) vertoont een grote variëteit aan al of niet imaginaire dierfiguren. Na een bespreking van de bronnen, waaruit de kunstenaars putten en de wetten waaraan hun decoraties moesten voldoen, volgt een inventarisatie van de uitgebeelde dieren en hun betekenis. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan de Romaanse symboliek.

Habicht, Martina.
Untersuchung auf Wechselwirkungen zwischen philosophischen Ansichten und landwirtschaftlicher Tierhaltung in Altertum, Mittelalter und Neuzeit im heutigen mitteleuropäischen Kulturkreis.
Berlin: Freie Universität, 2004. 211 p.

De opvattingen over dieren van denkers in de Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd worden vergeleken met die van auteurs over het houden en het gebruik van dieren in de overeenkomstige perioden, waarbij elke huisdiersoort afzonderlijk behandeld wordt. Bij de klassieke auteurs is er geen wisselwerking vastgesteld tussen filosofische overwegingen en de praktijk van de dierhouderij. Het resultaat van de vergelijking der geschriften uit de M.E. bleef onbevredigend, vnl. omdat er nog geen eigen vakliteratuur o.h.g. van de veeteelt totstandgekomen was, maar er slechts compilaties waren die teruggingen op de klassieken. De ondergeschikte positie van het dier was voor de filosofen een vanzelfsprekendheid. Hoewel nieuwe formuleringen werden gebruikt, bleef deze houding ook bij de filosofen van de Nieuwe Tijd overheersend. Maar bij beide categorieën van auteurs zijn in deze periode kritische uitspraken te vinden over misstanden bij de omgang met dieren, en ook over het taalgebruik i.v.m. dieren (vreten, werpen enz.) of over de beschouwing van het dier als een machine. De rechten van het dier werden aan de orde gesteld en voorschriften ter bescherming van dieren kwamen in de 19de eeuw tot stand. De auteur concludeert dat de vraag naar het bestaan van een wisselwerking tussen filosofie en veeteeltkundige praktijk slechts zeer gedeeltelijk beantwoord kon worden.

Hakimi, Mohamed Mehdi.
Traduction du traité complet des Deux Arts en médecine vétérinaire: hippologie et hippiatrie. «Le Naceri».
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 252 p.

Deze nieuwe vertaling werd gemaakt omdat er veel verschillen bleken te bestaan tussen het Arabisch handschrift uit 1666-67, dat ten grondslag lag aan de vertaling door Perron, dat in 3 delen werd uitgegeven in Parijs tussen 1852 en 1860,en een oudere uitgebreidere versie uit 1471, aanwezig in de Franse Bibliothèque Nationale. Het origineel is in 1339 geschreven, in opdracht van de sultan van Caïro, door Abou Bakr ibn Badr el Beitar. De laatste was als veterinair verantwoordelijk voor de stoeterijen van de sultan die 4800 paarden telden. In zijn werk, dat bekend staat onder de naam *Nâcerî*, genoemd naar de sultan El Malik Ennâcer, wordt de hippologische en hippiatrische kennis van de Arabieren, steunend op Griekse en contemporaine bronnen en verrijkt met eigen ervaringen, samengevat. Het bestaat uit tien afdelingen,tezamen 319 hoofdstukken omvattend, waarin achtereenvolgens de volgende onderwerpen behandeld worden: 1. De positie van het paard in de Arabische samenleving, zijn bouw in vergelijking met die van de mens, zijn specifieke eigenschappen, zijn deugden en ondeugden, dressuur, tuigage, aftekeningen en gangen ; 2. De verschillende haarkleuren van paarden, muildieren en ezels; 3. De selectiecriteria bij de keuze van renpaarden en oorlogspaarden, en de productie van nakomelingen; 4. De manier om paarden aan te kopen en de verborgen gebreken waarop gelet moet worden; 5. Ziekten van de verschillende lichaamsdelen en hun ontstaan; 6-8. (resp. 70, 65 en 71 hoofdstukken) De behandeling der onderscheiden ziekten; 9. De geneesmiddelen; 10. Het hoefbeslag. De vertaler heeft indexen van plantaardige, dierlijke en mineralogische herkomst toegevoegd.

Hamann, Margitta.
Zur Geschichte der Prophylaxe unter besonderer Berücksichtigung des Hundes.
Berlin: Freie Universität, 2003. 203 p.

Ziektepreventie stond in de Griekse geneeskunde centraal. Ook in de diergeneeskunde werden gedetailleerde profylactische en dieetmaatregelen voorgeschreven. In de Middeleeuwen daarentegen werd de hygiëne sterk verwaarloosd. De mens-hond relatie was ambivalent, wèl door de bezittende klasse gewaardeerd als jacht- of waakhond, maar door de massa veracht. In de Renaissance werd weer aansluiting gevonden bij de klassieke geneeskunde. De verzorging m.n. van jachthonden kreeg veel aandacht. Tijdens de Verlichting kwam de betekenis van de volksgezondheid in beeld. De oprichting van veeartsenijscholen was ook een uitvloeisel van het verlichtingsdenken. Ook in de diergeneeskunde kreeg de hygiëne een wetenschappelijke grondslag. De hondenziekten en hun preventie werden onderwerp van studie. Voorkoming van infectieziekten (rabies, hondenziekte en parvovirose) kon slechts na het beschikbaar komen van vaccins worden bereikt.
Conclusie is dat succesvolle uitvoering van maatregelen ter ziektepreventie alleen lukken als er voldoende maatschappelijk draagvlak voor is.

Lejeune, Typhaine Marie Aline.
Des animaux dans le ciel.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2003. 84 p.
Noot : Voor een proefschrift over hetzelfde thema, zie: Oliarj, P. *Les animaux, les étoiles et les constellations.*
Diss.Alfort, 1982.

Ter aanduiding van de sterrenbeelden heeft de mens altijd aansluiting gezocht bij datgene wat hem uit eigen omgeving het meest vertrouwd was, de dieren, echte of mythologische. Van de 88 erkende sterrenbeelden draagt de helft dierennamen. De naamgeving bij de Babyloniers, Egyptenaren, Chinezen, Inca's, Afrikanen e.a. wordt weergegeven, en de constellaties voor het eerst afgebeeld op hemelkaarten van de 16dc en 17de eeuw worden beschreven.

Phan, Thuy-Tiên.
Origines de l' importance symbolique du cochon dans la société occidentale; étude aux travers de sa consommation et de ses attributs sociaux et religieux.
Nantes: Ecole Nationale Vétérinaire, 2004. 119 p.

Na een historisch overzicht van de ontwikkelingen in de consumptie van varkensvlees vanaf de prehistorie wordt de symbolische betekenis besproken die aan het varken werd en wordt toegekend, zoals naar voren komt in naamgeving, spreekwoorden, folklore, heraldiek en iconografie. Bijzondere aandacht wordt gewijd aan de betekenis die in de godsdiensten aan het varken wordt toegekend.

Polin, Sébastien Jean Louis.
Le chien de guerre. Utilsation à travers les conflits.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2003. 87 p

In tegenstelling tot de dissertatie van GARAPON (zie boven) geeft deze auteur meer aandacht aan de inzet van honden in het strijdtoneel in het verleden, m.n. als aanvalswapen, maar ook aan het hedendaags gebruik, bv. bij de operatie 'Desert Storm'in Irak, bij de antiterrorismebestrijding en bij narcoticabrigades. Naar zijn mening zal men ook in de toekomst in de legers graag gebruik blijven maken van de unieke capaciteiten van de hond. Omdat het militair materieel steeds kostbaarder wordt zal de bewaking ervan in belang toenemen; hierbij zullen honden, naast electronische en optische hulpmiddelen, onmisbaar blijven.

Roman, Annelise Véronique.
L'élevage bovin en Egypte Antique.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 131 p.

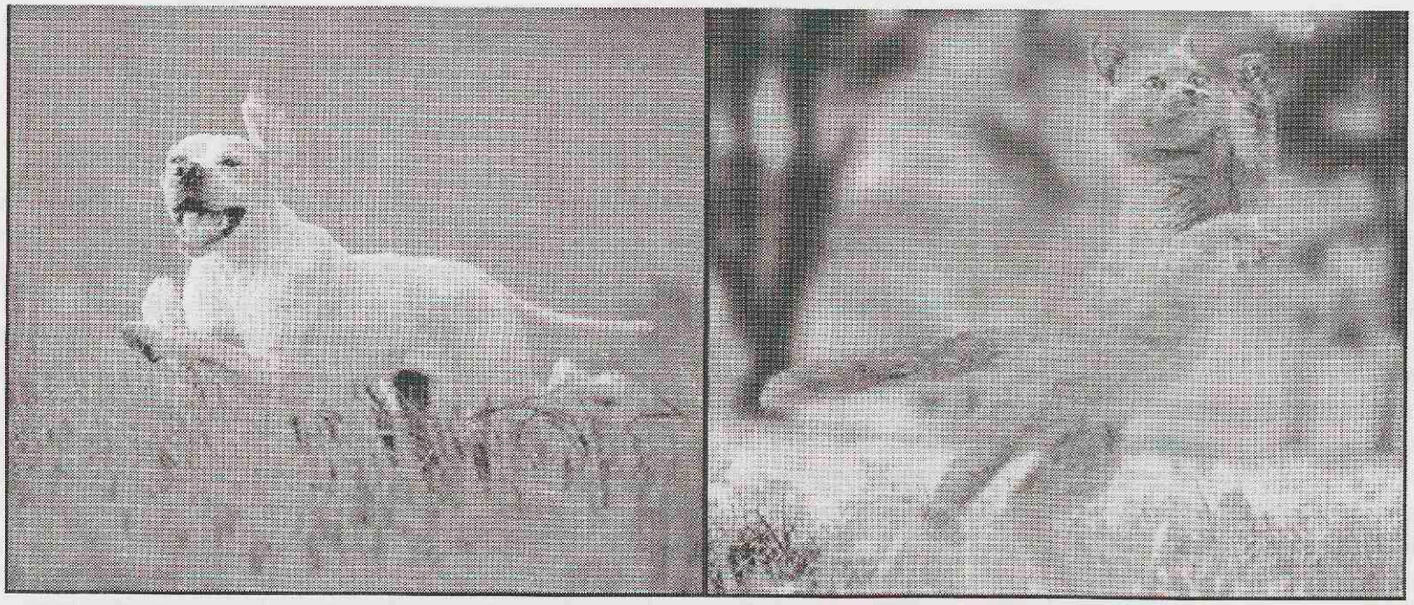
In dit proefschrift is de kennis bijeengebracht die de archaeozoölogie en egyptologie hebben opgeleverd over de runderteelt en de plaats van het rund in maatschappij en religie in de tijd van de pharao's. Het weinige wat uit de papyrus van Kahun bekend is over runderziekten wordt van commentaar voorzien.

Schreiber, Barbara.
Anton Hayne (1786-1853) - Lehrer und Forscher am k.k. Thierarznei-Institut.
Wien: Tierärztliche Universität, 2004. 130 p.

Deze biografie munt uit door zorvuldige studie van de archivalia en van de door de gebiografeerde geschreven werken. De tijdsperiode waarin Hayne als hoogleraar voor de klinische vakken in Wenen doceerde, valt precies samen met de tijd van Alexander Numan (1822-1852. Er zijn overeenkomsten: beiden wilden zij de diergeneeskunde een wetenschappelijke basis geven en beiden waren vruchtbare auteurs. Naast enige leerboeken en theoretische verhandelingen over onststeking en koorts, is van hem bekend dat hij ruim tien jaar vóór Semmelweis de infectieuze oorzaak van puerperale koorts postuleerde.
Hij paste met succes acupunctuur toe bij bewegingssoornissen van paarden, verbeterde de trokaar voor het behandelen van tympanie bij het paard, en wist de *bulbus oculi* zodanig te fixeren dat staaroperaties bij het paard mogelijk werden.

Zacria, Malika Albane.
La chirurgie vétérinaire au XVIIe siècle d'après les oevres de Solleysel et de Markham.
Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 136 p.

De veterinaire chirurgie van de 17de eeuw wordt gedetailleerd toegelicht aan de hand van de werken van deze twee meest op de voorgrond tredende veterinaire auteurs van Frankrijk en Engeland.

Maak kennis met de vele voordelen van Eukanuba Veterinary Diets.

Compleet assortiment. Een oplossing voor elk gezondheidsprobleem.

Het vertrouwen van uw klant waard. Unieke producten en bewezen werking.

Met sterke ondersteuning. Promoties, technische informatie, seminars, boeken, brochures, ...

En exclusief verkocht door u, de dierenarts.

Vraag snel het kennismakingspakket aan bij de Iams Divisie: 030 - 247 96 64

Eukanuba®
VETERINARY DIETS®

ISSN 0923-3970

Universiteitsbibliotheek
Utrecht
DGK
23 MAART 2006

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 34 serie 4 voorjaar 2006

Inhoud

143 *Redactioneel*

144 *Van de voorzitter*

145 *Programma*
Voorjaarsbijeenkomst,
Haarlem, 4 april 2006

146 *Summaries*

147 A.J. Snijders
Die VOC en Veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795

167 H.L.M. Defoer
Dierenfiguren in oude culturen

177 H.J. Hamburger
Rede gehouden te Groningen bij de crepromotie van M.H.J.P. Thomassen op 21 juni 1905

183 P.A. Koolmees
Verslag van het 36ste congres van de WAHVM te Minneapolis

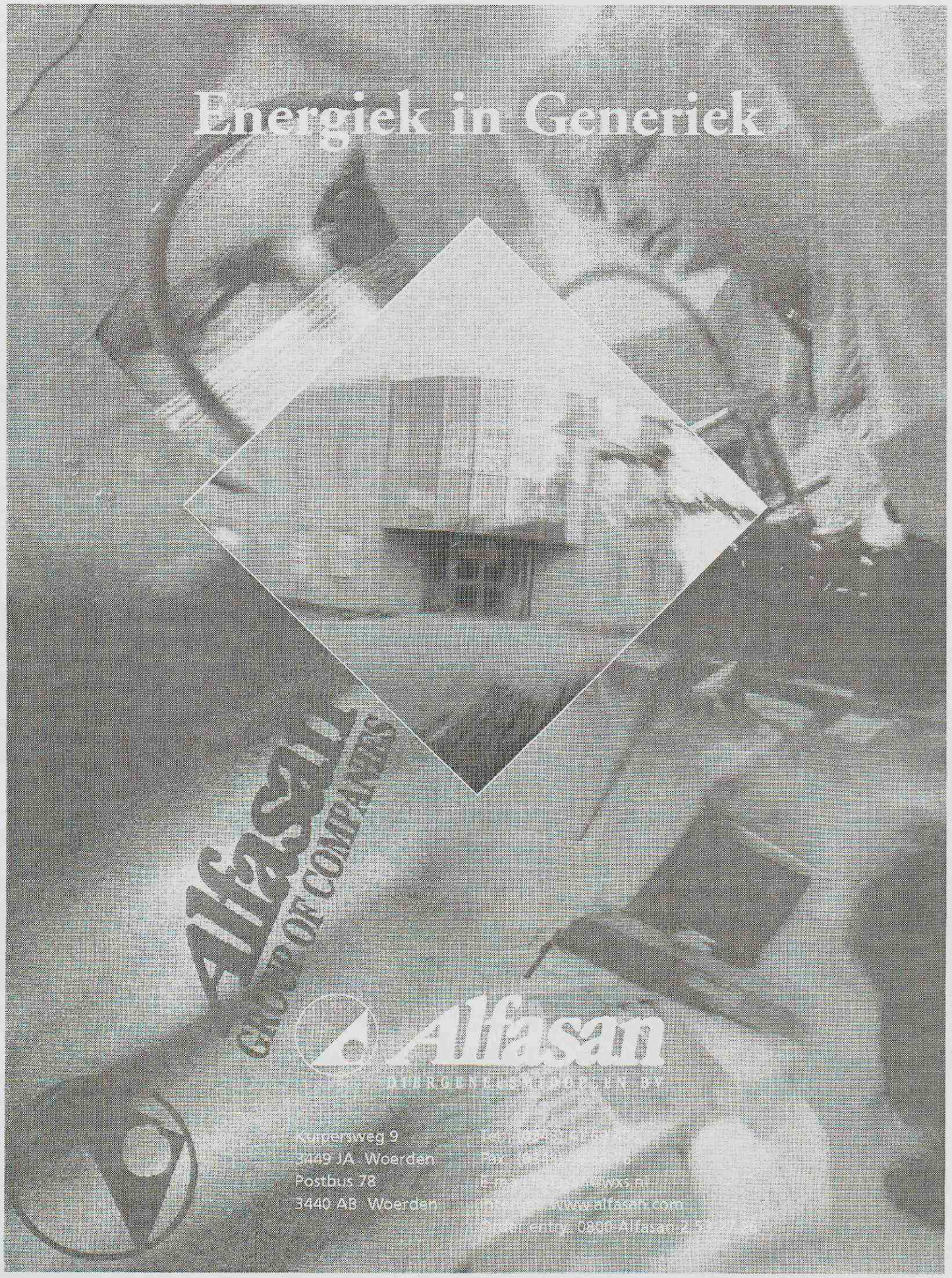
186 *A. Mathijsen*
Interview met drs. P. Verhoef

188 *Boekbesprekingen*

197 *Ingezonden*

M.H.P.J. Thomassen (1847-1906)
(foto: UMD)

Energiek in Generiek
Alfasan
ONE OF OUR COMPANIES
Alfasan
Kanderweg 9
3449 JA Woerden
Postbus 78
3440 AB Woerden

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Bestuur V.H.G
drs. R. Back (voorzitter), prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter), drs. I.M.E. Boor-van der Putten (secretaris), drs. J.C. Hasselaar (penningmeester), dr. P.A. Koolmees, drs. C.P. Burger

Secretariaat van Redactie en Bestuur
p/a Bibliotheek Diergeneeskunde,
Yalelaan 1.
Postbus 80159.
3508 TD Utrecht.
Fax 030-2531407

Lidmaatschap en abonnementen
De contributie van het V.H.G. bedraagt €22,50 per jaar (studenten €6,-). Leden ontvangen ARGOS gratis.

Abonnementen op ARGOS
€13,50 per jaar

Buiten Nederland
Contributie €26,50; ARGOS €18,50

Gironummer van de penningmeester
581045 te Hilversum

Layout
Bankaas

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

Het was een zeldzame gebeurtenis toen op 2 februari j.l. een aanzienlijk aantal veterinairen *acte de présence* gaf bij de aanbieding van een veterinair-historische publikatie. Het ging dan ook om de beschrijving van de geschiedenis van een instelling die een eeuw lang een richtinggevende rol gespeeld heeft in het veterinaire onderzoek en de praktijk van de bestrijding van de besmettelijke dierziekten. Het kloeke boekwerk werd in de ochtend door de vroegere algemeen directeur van het CDI en initiatiefnemer van deze historieschrijving, Jeroen Bool, in Den Haag aangeboden aan minister C.P. Veerman. In de middag volgde de aanbieding aan de directies van ID-Lelystad en CIDC-Lelystad. De herdenking van een eeuw geschiedenis kreeg zo op een zinvolle manier gestalte in twee bijeenkomsten rond een boek dat de herinnering vasthoudt aan de lange weg die de als RSI in 1904 begonnen instelling aflegde tot het machtige complex dat eruit gegroeid is. Op twee manieren besteedt deze aflevering van *ARGOS* aandacht aan deze gebeurtenis; door een dubbele bespreking van het boek en door een interview met de auteur/redacteur én uitgever Peter Verhoef die bij dezen tevens als lid van het VHG wordt voorgesteld.
Een andere gebeurtenis van 100 jaar terug die wij in herinnering willen roepen is die van het overlijden van een van de roemvolste en veelzijdigste Nederlandse dierenartsen uit de 19de eeuw, Marie Hubertus J.P. Thomassen. Wij kozen daartoe het opnieuw afdrukken van de toespraak die zijn Groningse erepromotor en oud-collega Hartog Jakob Hamburger een jaar voor zijn dood tot hem richtte. Deze geeft een voortreffelijk beeld van de man en zijn verdiensten. Kennisname ervan zal wellicht helpen om bij het passeren van zijn buste, hetzij in het Academiegebouw aan het Domplein, hetzij in de hal van het Androclesgebouw, de bijzondere mens die Thomassen was in gedachte te roepen.
Dan overkwam ons, en u lezers hopelijk ook, een verrassing toen ons een doorwrocht artikel bereikte uit Zuid-Afrika, dat een belangwekkend feit uit de vaderlandse geschiedenis, de stichting van de Kaapkolonie, met de veterinaire geschiedenis verbindt. Het zal u meevallen hoe gemakkelijk zich het welluidende Zuid-Afrikaans lezen laat.
Zoals gewoonlijk leggen we ter herinnering van de aanwezigen en als schadeloosstelling voor de afwezigen vast wat geboden werd tijdens de laatstgehouden bijeenkomst. Wij werden getracteerd op een veel cultuurkringen omspannende uiteenzetting over de uitbeelding van dieren door de kunsthistoricus Henri Defoer. Om de fleur van de vele afbeeldingen uit zijn eigen verzameling die hij toonde te behouden, drukken wij deze in kleur af.
De andere voordracht die gehouden zou worden door een conservator van het Van Gogh Museum kon door ziekte geen doorgang vinden. De dame die hem verving gaf weliswaar een korte inleiding tot de tentoonstelling, maar haar tekst was niet beschikbaar. In plaats daarvan is een uitgebreide bespreking van het mooie boek dat de tentoonstelling begeleidde opgenomen.
De voordracht over homeopathie tijdens de Voorjaarsbijeenkomst van 2005 heeft tot enige ingezonden reacties geleid .
Vaste items zijn verder het verslag van het laatste WAHVM-congres en boekbesprekingen. Een noviteit is daarentegen het 'Woord van de voorzitter' die zich vol enthousiasme op zijn nieuwe functie stort en allen opwekt om bijdragen te leveren tot de verdere bloei van het VHG, hetzij door deelname aan onze bijeenkomsten (passief), hetzij door presentatie van een voordracht of inzenden van kopy voor ARGOS (actief) of door ervoor te zorgen dat het ledental (thans 257) tijdens zijn voorzitterschap tot minstens 300 stijgt.

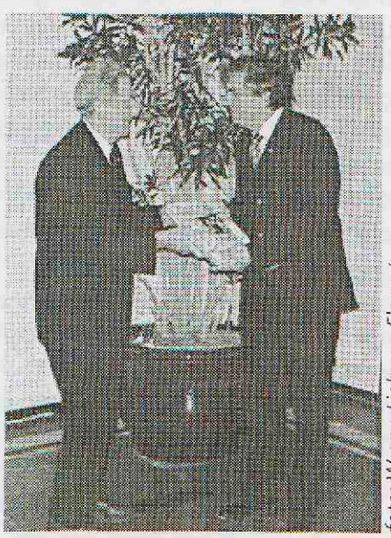

foto: W. van Lieburg, Elspeet

Aanbieding van gedenkboek door dr. P.H. Bool aan minister C.P. Veerman

Van de voorzitter

Deze bijdrage wil ik beginnen met het citaat dat ik als pas aangetreden voorzitter van het V.H.G. in mijn slotwoord tijdens de huishoudelijke vergadering op 31 maart 2005 in het Androclusgebouw te Utrecht heb aangehaald:
"Het leven is arm zonder geschiedenis"
"We kunnen de argumenten voor de waarde van historisch besef vinden in de analogie van het belang dat onze privé-geschiedenis heeft voor ons eigen leven. Een groter historisch besef maakt het leven niet efficiënter of meetbaar beter,maar wel rijker! Zonder geschiedenis en haar verhalen,zonder geheugen en herinnering,is het leven maar arm en zijn we niet meer dan schapen uit de kudde,schapen zonder gedachten,voorbij grazend,niet wetend wat gisteren,wat vandaag is,alleen maar vretend en doortelend. Niet alleen ons privé-verleden,maar ons gezamenlijk verleden en onze tradities vormen tezamen ons historisch besef!" (*NRC-Handelsblad* van 1 november 2004).

Als voorzitter van het thans 16 jaar jonge VHG hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan ons veterinair historisch besef en aan alle andere activiteiten van het VHG, met de ogen van Argos hierop gericht zonder een Cerberus te zijn!
Voor het V.H.G. is het van groot belang dat, met het oog gericht op een bloeiende toekomst, het Genootschap openstaat voor nieuwe leden die actief zullen zijn in ons Genootschap. Onze veterinaire wereld is niet alleen een wereld van veterinairen geworden.
Ik citeer Guus Mathijsen (1):

> "De beroepsgroep [de KNMvD] heeft steeds het feest van de instelling waar hij zijn opleiding ontving,beschouwd als zijn feest. De toekomst zal moeten leren of deze betrokkenheid zo groot zal blijven nu het corps van faculteitsmedewerkers en van de beroepsbeoefenaars een steeds grotere differentiatie en specialisatie te zien geeft,waarmee een verschil in belangen en belangstelling gepaard zal gaan. Het cultiveren van de belangstelling voor veterinaire geschiedenis kan steun geven aan het behoud van de identiteit van de beroepsgroep en van betrokkenheid bij het leven en lotgevallen van zijn Alma Mater". (*Argos* nr.14,1996, p. 133).

Het onderwijs in de veterinaire geschiedenis aan de Faculteit der Diergeneeskunde en de recente rol van de Numan Stichting bij de aanstelling van een assistent-conservator voor het Museum Diergeneeskunde zijn hoopvolle tekenen. Ze kunnen ertoe bijdragen dat op de Faculteit het enthousiasme voor de veterinaire geschiedenis bij menig student en faculteitsmedewerker zal worden gewekt.
Tevens moeten wij openstaan voor al diegenen die uit andere beroepsgroepen belangstelling tonen voor de veterinaire geschiedenis.
In dit kader maak ik U graag attent op bijdragen in *Argos* nr. 33 (najaar 2005) van niet-veterinairen als dr. J. B.Berns (2), dr.Th.W.Selen (3),van drs. H.M.C.van Overbeek (4) en in deze aflevering van drs.H.L.M. Defoer (5).
Kortom,er is een blijvende taak voor het vernieuwde bestuur van het V.H.G. èn zijn leden om leden te werven en om al diegenen die een bijdrage kunnen leveren aan de kennis van de geschiedenis van de Diergeneeskunde te verenigen binnen het Veterinair Historisch Genootschap.

Komende Voorjaarsvergadering zal gehouden worden op historische grond te Haarlem.
Het Teylers Museum is genoemd naar Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778), een vermogende Haarlemse laken-en zijdefabrikant. Als aanhanger van de Verlichting had hij grote belangstelling voor kunst en wetenschap.Op beide terreinen legde hij verzamelingen aan vanuit de gedachte dat schoonheid en kennis de mensheid kunnen verrijken.
In zijn testament bepaalde hij dan ook dat zijn vermogen moest worden bestemd voor de bevordering van kunst en wetenschap.
De uitvoerders van Teylers testament besloten een gebouw op te richten waarin voorwerpen van kunst en wetenschap verenigd zouden worden. In eerste instantie waren die voorwerpen niet bedoeld voor expositie.De boeken dienden voor studie, de natuurkundige instrumenten werden gebruikt voor demonstraties, terwijl over de tekeningen werd gediscussieerd tijdens kunstbeschouwingen. Fossielen en mineralen speelden een rol bij de openbare lessen. Maar al snel besloot men de collecties toch openbaar te maken.
In 1779 kreeg Leendert Viervant (1752-1801) de opdracht tot het ontwerpen van een 'boek-en konstzael", achter Teylers woning in de Damstraat.Deze Ovale Zaal werd in 1784 opengesteld voor bezoekers. Teylers Museum is hiermee het oudste openbare museum van Nederland. (Bron: Teylers Museum: www.teylersmuseum.nl)

De Voorjaarsbijeenkomst in Haarlem wordt dus gehouden op historische

grond. De voorzitter van de Vrienden van Teylers Museum, ons lid Jan Egter van Wissekerke, heeft ons de weg hierheen gewezen.
Tevens is Haarlem de stad waar de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen in 1752 werd opgericht als oudste der 18de-eeuwse geleerde genootschappen. Het was een antwoord van de Haarlemse regenten op de sociale onrust ten gevolge van de verpaupering der stad door de teloorgang van de textielindustrie.
"Er was een epidemische toename van de geïnstitutionaliseerde genootschappen na 1750" (W.W. Mijnhardt). Welke bijdragen hebben de genootschappen nu geleverd aan de ontkiemdende veterinaire wetenschappen? Dat is de vraagstelling die ons op 6 april zal bezighouden.
In die periode was er geen veterinaire beroepsgroep in Nederland. Wel veterinaire problemen! Al deze genootschappen waren "typisch burgerlijke instellingen, passend in de tijd van de Verlichting, toen iedere intellectueel zich een apostel gevoelde van het inzicht dat de Rede bestemd was den mensch zowel in geestelijk als in sociaal opzicht tot een ongekende hoogte te verheffen" (P.J. Bouwman). De aandacht binnen de geleerde genootschappen voor veterinaire problematiek staat aan de basis van de wordingsgeschiedenis van de diergeneeskunde in ons land.
Aan de activiteiten van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem namen hoogleraren der Rijksveeartsenijschool(RVAS) deel en was er aandacht voor veterinaire vraagstukken. Mathijsen (6) noemt de activiteiten van de hoogleraren van 's Rijks Veeartsenijschool, Jacob Vosmaer (1783-1824),Theodoor Gerard van Lidt de Jeude (1788-1863), Alexander Numan (1780-1852) en Johannes Isaäc de Fremery (1797-1855) bij de door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uitgeschreven prijsvragen (meer dan 1206 in de periode 1753 tot 1917). Bij deze prijsvragen waren er 256 met betrekking tot de dierkunde, 61 met betrekking tot de landbouw en acht hadden een veeartsenijkundig onderwerp.
Het voorbeeld van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen werd door andere genootschappen gevolgd:

- het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (1768)
- het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam (1769)
- het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1778)
- de onder de Teyler Stichting resorterende Genootschappen (voor Godgeleerdheid en voor de overige wetenschappen) (1778)

In 1774 is in Amsterdam de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw tot stand gekomen. Guus Mathijsen zal op 6 april a.s. ingaan op de veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen* van deze Maatschappij.

Bij het 25-jarig bestaan van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen in 1777 werd op initiatief van de Utrechtse griffier bij het Hof van Justitie, mr.H.H.van den Heuvel de zgn. Oeconomische Tak opgericht,waarbij de "London Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce" tot voorbeeld diende.
Jan Egter van Wissekerke zal met als ondertitel "prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland" een indruk geven van de toenmalige problemen op diergeneeskundig gebied.

In *Dier en Arts* nr 3 1993 (7) lezen we dat er in 1839 een Corps van Provinciale Veeartsen in de Zeeland was, bij Koninklijk Besluit goedgekeurd, en dat zich de veterinaire beroepsbeoefenaars tussen 1842 en 1852 in diverse Provinciale VeeartsenijkundigeVerenigingen verenigden; en dat tenslotte in 1862 de Maatschappij ter Bevordering der Veeartsenijkunde (de Zuidhollandsche) en het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap samen verder gingen onder de naam van de eerste. Onze nieuwe penningmeester, Jan Hasselaar zal een bijdrage leveren over de ontstaansgeschiedenis van de veeartsenijkundige beroepsverenigingen halverwege de 19e eeuw.
Deze komende bijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap belooft een dag te worden met een breed historisch perspectief.
Ik hoop U in grote getale te mogen begroeten!

Rob Back, voorzitter V.H.G.

Noten

(1) A.H.H.M.Mathijsen, De vieringen van 50,100,125 en 150 jaar DON. *Argos* (14) 127-134, 1996.
(2) J.B.Berns, De beestendokters: Heiligen als beschermers van het vee. *Argos* (33)103-109, 2005.
(3) W.Selen,Geschiedenis van de veterinaire cauterisatie.*Argos* (33) 110-114, 2005.
(4) H.M.C.Overbeek,Remonteren. *Argos* (33)124-132, 2005.
(5) H.L.M.Defoer, Dierenfiguren in oude culturen. *Argos* (34),voorjaar 2006.
(6) A.H.H.M.Mathijsen, De hoogleraren der RVAS als leden van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen alsmede haar prijsvragen op veterinair gebied. *Argos* (7) 185-191, 1992.
(7) F.W.van der Kreek, Het jaar van oprichting van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde en koninklijk sinds 1847 ? Deel 1. *Dier en Arts* (3) 75-80, 1993.

Programma van de voorjaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap

Op 6 april 2006 zal in het Teylers Museum, Spaarne 16, te Haarlem de voorjaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap plaats vinden.

10.30 uur
Ontvangst met koffie/ thee in de Rotonde

11.00 – 11.45 u.
Algemene Ledenvergadering in de Aula

In het wetenschappelijk gedeelte van de bijeenkomst zal gesproken worden over de betekenis voor de diergeneeskunde van het Nederlands genootschaps- en verenigingswezen van het einde van de 18de, respectievelijk het midden van de 19de eeuw.

11.45 – 12.30 u.
drs. A.H.H.M. Mathijsen: "Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw te Amsterdam*, 1776-1832".

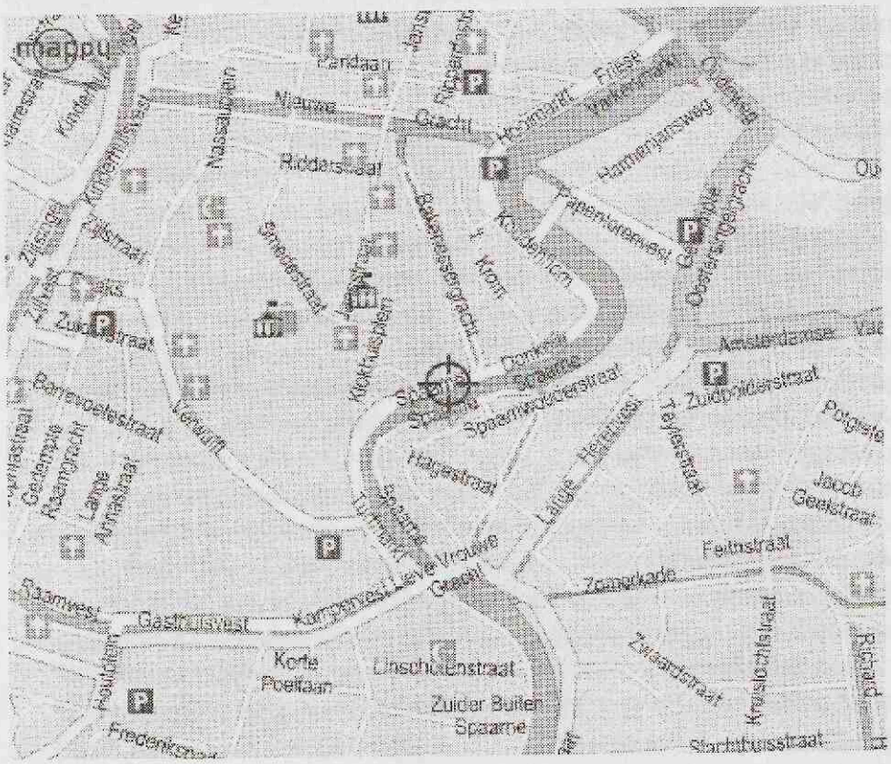
Het ontstaan van deze maatschappij zal worden uitgelegd tegen de achtergrond van het economisch en geestelijk klimaat in Nederland in het laatste kwart van de 18de eeuw. Wie waren de oprichters en op welke manier trachtten zij landbouw en veeteelt te bevorderen? Welke waren de onderwerpen op het gebied van de diergeneeskunde en de zoötechniek die in de *Verhandelingen* aan bod kwamen?

12.30 u.
Lunch in de Tuinzaal, gevolgd door individueel bezoek aan het museum (eventueel met audio-guide) en de tentoonstelling "Dino's en Draken".

14.30 – 15.15 u.
drs.J. Egter van Wissekerke:
"De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen: prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland"
De op 21 mei 1777 opgerichte Oeconomische Tak schreef jaarlijks prijsvragen uit om het doen van uitvindingen en ontdekkingen, ook op landbouw- en veeteeltkundig terrein, aan te moedigen. Van die prijsvragen en ook van ongevraagde mededelingen op veterinair gebied is nauwgezet archief bijgehouden. Onderzoek daarvan geeft een aardige indruk van de problemen die toen op diergeneeskundig gebied speelden.

15.15 – 16.00 u.
drs.J. Hasselaar:
"Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19e eeuw".
Hierbij zal vooral het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap centraal staan.

16.00 u.
Borrel in de Rotonde

Inlichtingen:
I.M.E. Boor-van der Putten
0343 481455
imeboor@xs4all.nl

Summaries

A.J. Snijders
The United East-Indian Company and cattle production at the Cape until 1795
The procurement of cheap meat from the indigenous population was a cardinal factor for the establishment of a refreshment station in Table Bay of the Cape of Good Hope, South Africa by the VOC in 1652.
The indigenous Khoen pastoralists became reluctant to barter livestock to prospective competitors for land and water as permanent residents.
The Khoekhoen of the Peninsula, the southeastern and western Cape practised a form of transhumance which had significant advantages over the European concept of intensive farming on small individually owned parcels of land.
Since the Khoekhoe could or would not supply livestock the VOC had to breed their own and established a series of outposts and appointed so-called Free Burgers to increase the production of cereals and livestock.
The need for expansion and seasonal migration was soon realized.
The perception of the fundamental cultural significance of cattle by the Khoekhoen was vastly different from that of the VOC who considered cattle as a commercial commodity and asset.
Oxen, as a means of transport was critical for the establishment of the settlement and oxen often died from overwork.
The first contingent of 90 VOC employees and the Commander Jan van Riebeeck faced a daunting task to establish vegetable gardens, build a redoubt and fort, provide housing from local materials and maintain friendly relations with the indigenes in the vicinity of the fort, in order to obtain livestock from them. Van Riebeeck soon realized that the latter was untenable and had to initiate barter expeditions into the interior.
Conflict arose between the VOC settlement and the Khoe which resulted in stockthieving forays and ultimately in open warfare.
Adverse factors affecting livestock production by the VOC and burgers included climatic conditions, mortalities from diseases and poor management, stock-theft and significant losses to predators. Introducing exotic animals e.g. horses resulted in huge losses from indigenous diseases-African horse sickness. The interior had game that carried e.g. Bovine malignant catarrh. While there was sufficient space for the co-existence of the Khoe and the Dutch, both could practise seasonal migration and avoid diseaases and toxic plants.
Ultimately the Khoe were displaced and some of the burgers continued practising transhumance resuting in ever-expanding movement into the interior away from the Cape.
1795 saw the Khoen pastoralists displaced, but despite efforts to introduce Dutch sheep and cattle, European-owned livestock remained predominantly Khoen-types , adapted to the local conditions.
A.J.S.

H.L.M. Defoer
Images of animals in old cultures
The author is an art historian, who travelled widely and who is fascinated by the animal portrayel by people of old cultures, sometimes stylized, other times monumentally or naturalistic. Often the figures demonstrate the position the animals held in society. Most of them fulfil functions useful to man: for hunting them, for supply of food and clothing, for riding, or for draught and packing. Sometimes they may be deified and considered as embodiment of natural forces. They are given then a sacral significance and become objects of devotion.
The pictures presented here, stem from the old cultures of the Eurasian continent, dating from ten centuries B.C. until the Middle Ages. The objects are explained in their cultural context and meaning.
A.M.

H.J. Hamburger
Oration held at the occasion of the bestowal of the honorary doctor's degree to M.H.J.P. Thomassen by the Senate of the University of Groningen on 21 June 1905.
Hamburger, former colleague of Thomassen at the Veterinary School in Utrecht, and then professor of Physiology in Groningen, reviewed the career and merits of Thomassen.
After graduation as veterinary surgeon (Utrecht 1869) Thomassen developped a succesful veterinary practice in Maastricht, in the neighbourhood of which city he was born. He attracted attention by his publications in foreign veterinary journals. In 1881 he was appointed as clinical teacher at his old school.
Next to internal medicine, his teachings encompassed diagnostics, general therapy, pharmacology and history of veterinary medicine. His inquiring spirit led him to manifold investigations. His therapy of bovine actinomycosis by potassium-iodine (1885) was that succesful that the American government set up a committee of inquiry, that only could confirm the effectiveness. The field of nervous diseases in domestic

animals was hardly developed at his time. His broad and systematic research on the pathology and etiology of laryngeal hemiplegia was masterly executed. It was followed by a great number of investigations on the disorders of the peripheral and central nervous system. He made himself familiar with the necessary technics of microscopical pathological investigation. He devoted his attention also to the emerging field of bacteriology and its clinical implications. He studied endocarditis acuta in the horse, bacterial nephritis in calves, chronic nephritis in horses, but especially tuberculosis. His transmission experiments showed reciprocal infectivity of tuberculosis between animals and man.
Therefore, he could rightfully oppose Robert Koch, who proclaimed the non-infectivity of bovine tuberculosis for humans at the International Tuberculosis Congress in London of 1901. The author draws a contrasting picture of Thomassen's results with the poor surroundings at the Veterinary School in his days and the shortage of tools that he had at his disposal. His true genius and original mind could overcome those difficulties. His wide range of talents manifested itself in his cultivation of the art of singing, his language abilities and his historical writings on Dutch national history of the 16th century and on veterinary medicine in classical Antiquity. He was an excellent teacher and very much appreciated as speaker at international congresses.
A.M.

P.A. Koolmees
Report of the 36th congress of the World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) in Minneapolis, Minnesota, USA, 15-17 July 2005.
The congress was attended by 56 participants, originating from 12 countries. The two main themes were the history of veterinary therapeutics, and the history of veterinary medicine during the Second World War and its aftermath. The keynote speakers were John Parascandola on the begin of the antibiotics era, and Martin Furmanski on biological warfare in W.W. II. Generally speaking, the lectures given were informative.
As main topics of the General Assemblee are mentioned: the designation of dr. Paul Leeflang as honorary member for his merits as secretary/treasurer during nine years, the appointment as board member of prof. F. Rojo of León, organizer of the 37th congress to be held in León from 22-24 September 2006, the presentation of the Cheiron Award to Dr. Robert Dunlop (see the laudatio, p.184).
The creation of a prize for an historical article, written by a promising young researcher in the field of veterinary history, the invitation by the Board of the World Veterinary Association (WVA) to present WVA's history at the commemoration in 2013 of the founding of the international veterinary congresses 150 years ago, the establishment of two national veterinary history societies (in Turkey and China) and the creation of a professorate in veterinary history at the University of Buenos Aires, Argentine.
A.M.

A.H.H.M. Mathijsen
Interview with Peter Verhoef, publisher and author/general editor of the commemorative book published at the occasion of the centenary of the Netherlands Veterinary Serum Institute.
This interview was held in order to introduce Mr. Verhoef (Rotterdam, 1948), who studied visual arts and medicine, into the veterinary history community. He is founder and owner of a publishing house, specialized in the history of sciences. He wrote the first part of an impressive volume, describing the institutional history and was general editor of the second part, consisting of 29 *capita selecta*, written by (past-) members of the scientific staff. The topics of conversation were his personal history with emphasis on the founding and activities of his firm, Erasmus Publishing, his approach to the subject that was virtually new to him, the general trends in the history of science and his mode of operation to fit in with them. Topics that had to be left out in the book, but deserve further publication, maybe in *Argos*, were mentioned.
A.M.

Die VOC en Veeproduksie aan die Kaap van Goeie Hoop tot 1795

A.J. Snijders[a]

Inleiding

Die val van die Mongoolse ryk in 1368 het die oorlandse roetes na die Verre Ooste onderbreek en daarmee toegang versteur na die speserye en weeldes van die Ooste.

Prins Hendrik van Portugal, later bekend as Hendrik die Seevaarder, het in 1415 besluit om die Kristendom te dien deur langs Afrika se weskus Indië te bereik en sodoende die fabelagtige rykdomme en speserye van die Ooste wat voorheen slegs oorlands beskikbaar was te bekom. Dit sou ook Portugal help om Venesië en Genoa te verplaas as verspreiders van speserye en luukse goedere van die Ooste.

Hieruit het die Portugese omseiling van die suidpunt van Afrika ontwikkel.

Die lang en moeisame seiltog vanaf Europa tot Suidoos-Asië was ongeveer 20 000km ver en het selde minder as 200 dae geduur. Die bemanning het onderweg veral vars water en vleis nodig gehad. Dus was die aanwesigheid van vee aan die suidoos- en oos-kus van Afrika van soveel belang dat Bartolomeus Dias in 1486 'n baai *Angra dos Vaquieros* noem. "Hij quam vervolgens, aan een groote baaije waaraan hij den naam van Los Vacquieros gaf, wijl hij hier een groot aantal koeijen ontdekte"[1].

Daarna het etlike Portugese seevaarders gevolg wat Tafelbaai gebruik het tot Maart 1510 toe Onderkoning Francisco d'Almeida en sowat 60 offisiere en manskappe in 'n skermutseling met die Khoekhoen[2] omgekom het.

Later het Hollandse en Engelse skepe wel in Tafelbaai aangedoen en soms vee verkry van die inheemse mense wanneer laasgenoemde in die baai was.

Die vaart van Holland na die Kaap het ongeveer vyf maande geduur en vanaf die Kaap na Batavia nog 'n verdere vier maande. Die bemanning van so 'n lang skeepsrit het onderweg vars water, groentes en vleis nodig gehad om veral tekortsiektes te voorkom terwyl die siekes verpleging benodig het en die bote herstel en opknapping moes verkry.

'n Halfweg-verversingspos is dus in April 1652 aan die Kaap van Goeie Hoop gevestig, primêr vir die Hollandse vlote en met die veronderstelling dat vee van die inheemse bevolking verkry sou word.

Die toeloop tot die vestiging van die pos en die ontwikkelings daarna word hieronder bespreek met die klem op die veebedryf en geassosieerde elemente.

Suidelike-Afrika

Suidelike-Afrika in hierdie verband, is 'n streek suid van die Gariep-rivier en suidwes van die Visrivier.

Die biomassa wat voorkom bestaan uit fynbos, vetplant-Karoo, Nama-

Fig. 1 Kaart van Zuid-Afrika. Amsterdam: Izaak Tirion, 1764.

a A.J. Snijders, MMedVet (Pharm. et Tox.)
Lid van Historiese-komitee van die Suid-Afrikaanse Veterinêre Vereniging.
Huidige adres: Postbus 12715, Nelspruit 1200, Suid-Afrika.

Karoo en grens aan grasveld en gemengde boom-grasvlakte. Die vetplant-Karoo en Nama-Karoo beslaan meer as 70% van hierdie streek terwyl fynbos die volgende in grootte is.
Die fynbos-bioom word gekenmerk as 'n winterreënvalstreek en soms baie droë somers terwyl daar 'n klein area van bos en nie-seisoenale reënval op die suid-oostelike kus is.
Die reënvalstreke word aangedui deur Beinart[3] . Geografies is die lae-reënvalstreek (onder 250 mm/jaar) oorwegend. Dit sluit die Karoo, gedeeltes van die Klein Karoo, Bokkeveld en Namakwaland in.
Terselfdertyd verskaf die plantegroei en topografie die geleentheid vir seisoenale wisselweiding bv. van die Roggeveldberge na die Karoo , selfs op 'n indiwiduele plaas.
Daar is ook standhoudende riviere wat dikwels as afbakenings gebruik was en ook tydelike en permanente waterpanne.

Die Khoesan[4] mense van suidelike-Afrika.

Die mense wat deur die Portugese en ander seevaarders aangetref is vanaf die Kaap tot Mosselbaai was waarskynlik Khoen veeboere.
Die San[5] jagters was nie veeboere nie en het van jag, versameling van plantkos en klein fauna bestaan. Die Khoen-woord 'San' dui aan dat hulle nie vee, veral beeste, besit het nie.
Daar was wel voorbeelde van San wat veeboere geword het, in eie reg of as veewagters.
Die San was waarskynlik die eerste moderne mens bewoners van die Kaap en omstreke. Daar is aanduidings dat gedurende die laaste Ystydperk groot areas van die huidige kontinentale bank bv Agulhas drooggelê was met weiding vir groot wildtroppe, beide huidige en uitgesterfte soorte en dit word weerspiëel in argeosoologie van veral kusomgewing-bewoners.
Daar moes 'n mate van medebestaan gewees het tussen die mense wat jagter-versamelaars was en die latere jagter-veeboere, veral wat waterbronne en seisoenale veldkos betref het.
Argeologiese bevindings dui aan dat die *skaap* (*Ovis aries*) in die Wes-Kaap meer as 2200 jaar gelede voorgekom het terwyl *beeste* (*Bos* sp) minder as 1500 jaar gelede daar aangekom het[6]. Aangesien daar nie wilde voorouers van beide in suidelike-Afrika was nie, moet aanvaar word dat skape en beeste as huisdiere deur mense daarheen gebring was.
Geen oorblyfsels van die *bok* (*Capra hircus*) is gevind in die Wes-Kaap nie en daar is geen verwysing na hierdie diersoort voor 1652 nie. Perde (*Equus caballus*) en varke (*Sus scrofa*) is na 1652 in die Kaap ingebring.
Die Kaapse Khoen-groepe het 'n vorm van seisoenale migrasie gevolg, "*transhumance*" (Latyn *trans* – oor en *humus* – grond) dus seisoenale verskuiwing van veetroppe tipies na laagliggende gebiede in die winter en hooglande in die somer.
Aan die Kaap het dit die vorm aangeneem van bv. uit die Saldanhabaai-gebied na die Kaapse Skiereiland in die somer. Soortgelyke bewegings is van die Bokkeveldberge na die Karoo opgemerk.
Hierdie trekbewegings het dus 'n vorm van wisselweiding voorsien, moontlik tekortsiektes voorkom, beslis die besmetlikheid van weiding verminder maar ook byvoorbeeld weiding voorsien vir koeie met kalwers en ooie met lammers. Die vee-eienaars het gebaat by die *melk*, *veldkosse* en ook *seekosse*, waar beskikbaar.
Koue fronte penetreer dieper in die Kaap in die winter en bring mee reën verder op teen die weskus, maar die somers is dikwels baie droog. Gevolgelik is daar winterweiding langs die kus en word somerweiding binnelands benodig.
Die Kaap se skiereiland daarenteen kry dikwels ook somerreën veral oos van Agulhas. Sommige somers egter is daar geen reën nie. Die Skiereiland Khoe het waarskynlik in die winter binnelands beweeg en na die kus in die somer teruggekeer.
So 'n patroon verdubbel effektief natuurlik die oppervlakte benodig vir weiding.
Die ander beperkende faktor vir veeboerdery is *water*[7] en die toegang tot waterbronne was kwaai verdedig soos sommige van die seevaarders tot hulle spyt ondervind het. Waterbronne bv. die Bergrivier het ook die territoriale gebied van 'n stam beïnvloed – hoe meer vee, hoe meer mag en hoe meer weiding en water benodig.
Mitchell (2002)[8] dui in 'n saamgestelde kaart die verspreiding van die Khoen-sprekers aan die Kaap teen 1652. So ook toon Sleigh (2004)[9] met saamgestelde gegewens, die verspreiding van die Koina in kaartvorm aan.
Die sogenaamde Kaapse Khoekhoen het bestaan uit ongeveer 13 stamme (of Hoofmanskappe) vanaf Saldanhabaai, die Kaapse-skiereiland en langs die suidoostelike-kus tot die Groot Visrivier. Die Groot Nama-volk het die westelike gebied bewoon vanaf noord van die Bergrivier tot noord van die Gariep-rivier en 'n groot gedeelte van die huidige suidelike-Namibië.
Beeste het mag verteenwoordig en was uitsonderlik geslag vir rituele bv. reënmaak of seremoniële doeleindes bv. geboortes, puberteit, huwelike en sterftes en as 'n aanduiding van

rykdom. Melk was 'n belangrike komponent van die diëet en het die seisoenale transhumantiese siklus beïnvloed.

Osse is gebruik as vervoermiddel beide om te ry en dra van bv. die vervoerbare matjieshuise en huisgoedere. Osse was selfs opgelei en gebruik as oorlogsosse.
Skape het as bron van melk, vleis en vet gedien en is aan besoekers as geskenk aangebied. Vet van veral die sterte van die vetstertskape was gebruik as skoonheidsmiddel en ook as voedsel.
Ongelukkig is daar geen gegewens beskikbaar oor die aantal beeste en skape wat die Khoe besit het nie. Latere beskrywings dui op baie groot kuddes en troppe. Die vee het aan individue behoort en 'n groot trop vee nie noodwendig aan 'n enkeling nie.
Grondeienaarskap was nie streng omskryf nie en in latere gevalle bv. die Nama *en route* na die Kaap, eenvoudig 'n kwessie van mag is reg.
Die weidingsbehoeftes en wisselstelsel moes onvermydelik lei tot konflik met die inkomende agro-veeboere wat 'n Europese vorm van grondbesit ingebring het.
Die westelike Kaap Khoe was nie bereid om groot aantalle vee te verruil nie aangesien hulle bekommerd was dat die Hollandse setlaars hulle land (voedsel en weiding) sou beset. Verder was die vermindering van 'n beeskudde gepaard met verlies van mag, invloed en status.
Volwasse osse en teelkoeie sou nie geredelik verruil word nie. Teeldiere kon ook nie vervang word nie tensy van ander geroof.
Die seisoenale migrasies verduidelik hoekom daar nie konstant vee beskikbaar was die Kaap vir ruilhandel nie.

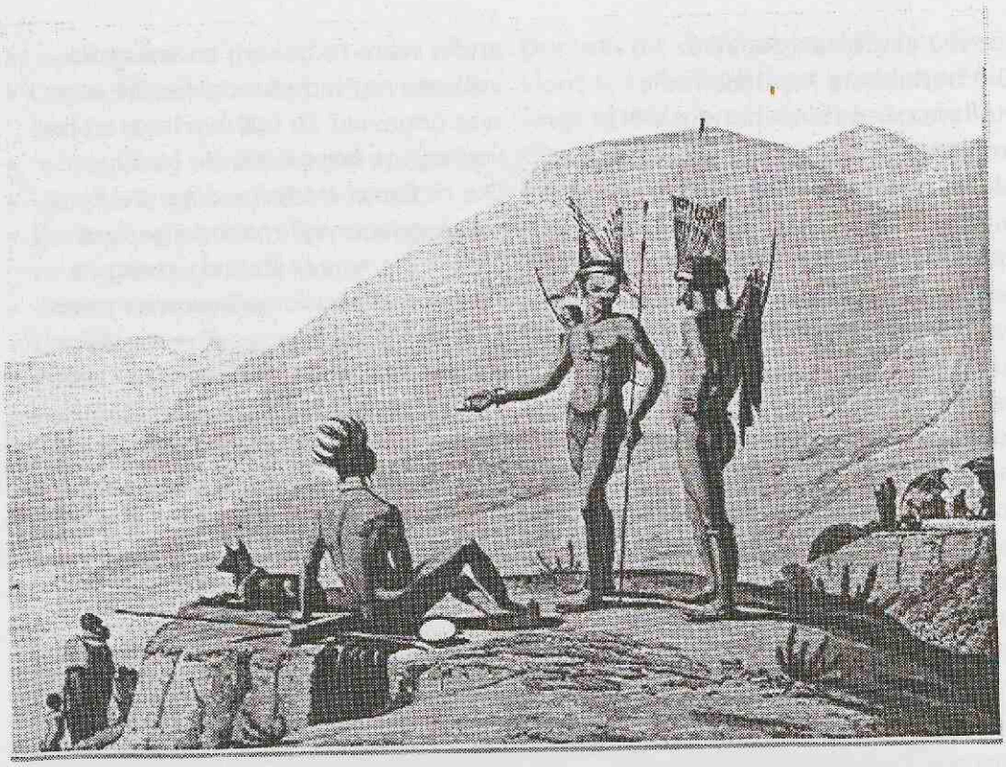

Fig. 2. Khoikhoi in die veld soos verbeeld deur Samuell Daniell (Africana Museum) (www.mielistronk.com/khoisan.html)

Inheemse veestapel voor 1652.
Rotskuns-voorstellings van beeste, skape en die wagters kom wydverspreid voor in suider-Afrika.
Beskrywings van die vee word gevind in die dagboeke en skeepsjoernale van verbygaande skeepvaarders en enkele voorbeelde volg.
James Lancaster beskryf die skape aangeterf in 1595[10] in Tafelbaai as volg, *"The sheep are very big and very good meat, they have no woll on their backs but haire, and have great tailes like the sheep in Syria".*
In 1595 beskryf Frank van der Does onderweg met die eerste Hollandse vloot na Oos-Indië, die skape verhandel by Mosselbaai[11] as harig met enorme vetsterte – *"waarachtig es, ijder staert een half elle dick sijnde".*
Cornelis Houtman[12] doen verslag dat hulle op 5 Augustus 1595 by Mosselbaai soveel skape en beeste kon verruil as wat hulle yster daarvoor gehad het terwyl Paulus van Caerden , Julie 1601 by 'n baai oos van Agulhas beskryf dat daar soveel osse, kalwers en skape geruil is, dat die baai *"Vleesch-baai"* genoem is[13].
Ook in 1601 beskryf James Lancaster die Khoen-beeste: *"Hunne Ossen zijn zoo groot als der Engelsen en seer vet"*[14].

Die vorming van die Vereenighde Oostindische g'octrooieerde Compagnie en die vestiging van die Hollandse nedersetting aan die Kaap van Goeie Hoop.
" Of all the trading companies of the seventeenth and eigteenth centuries the Dutch United East India Company, which was created in 1602 was indubitably the most successful" so begin Gaastra[15] sy oorsig van die VOC[16]. Die oorsig sluit in die redes vir die vorming, die oktrooi en organisasies in Holland, Batavia en Asië

tot die einde van die VOC.
Die beskikbare kapitaal in die Hollanse Republiek het die VOC instaatgestel om die nodige militêre aksies uit te voer om die Portugese uit bv. Mosambiek te hou en te voorkom dat die Franse en Engelse nedersettings in suider Afrika kon aanvoor. Die doelstelling en eindresultaat was die wëreld-monopolie van keurige speserye.
Tussen omtrent 1635 tot 1690 het inkomstes uitgawes oortref maar die totale besigheid het afgeneem en teen 1796 is die bestuur van die VOC oorhandig aan die "Comité tot de zaken van die Oost-Indische handel en bezittengen". Op 1 Januarie 1800 is die oktrooi herroep.
Die uieindelike doelwit was om self (instede van die Portugese) met die spesery-eilande, die Molukke handel te dryf. Die State-Generaal van die Vereenigde Republiek der Vereenigde Nederlanden verleen dus aan die VOC 'n handelsmonopolie in die gebied oos van die Kaap van Goeie Hoop en wes van die Straat van Magelhaes *"asook 'n oktrooi wat soeweriene magte verleen om soldate en vlote te hanteer, oorlog te maak en vrede te sluit, gebiede te beheer, en forte en kolonies te vestig en te bestuur"*[17].
Teneinde hierdie reusagtige handelsryk te bestuur moes die bestuur aangepas word en reeds in 1609 word Pieter Both as die eerste Goewerneur-generaal van die VOC se besittings en personeel in die Ooste aangestel. In 1619 word Batavia (Jakarta) gevestig as die VOC se hoofkantoor van Asië en setel van die Goewerneur-Generaal en Raad van Indië om die handelsbelange, fabrieke en nedersettings vanaf die Kaap tot Mocha en Nagasaki te bestuur.
'n Lang en vermoeiende skeepsrit was nodig om die speserye en ander ware te bekom en terug te veskeep na Nederland. Hierdie tog was ongeveer 20 000 km lank en het van ag tot nege maande geduur.
Die rit vanaf Nederland na die Kaap het ongeveer vyf maande geduur terwyl die rit van Batavia terug na Nederland nog 'n verdere vier maande beloop het. Aangesien die skepe vir omtrent nog 'n jaarlank in Oos-Indië gebruik was vir tusseneilandse handel was die totale duurte van die reis ongeveer twee-en-'n halfjaar.
Sleigh(2004)[18] voorsien syfers aangaande die aantal skepe wat aan hierdie onderneming deelgeneem het asook die verliese van mense en vaartuie. Gedurende die VOC se bestaan vanaf 1602 tot 1795 is 4 722 skepe uitgestuur en terwyl slegs 3359 uit Batavia vertrek het op die retoerreis.
Die verliese aan menselewens was hartverskeured en het gevariëer tussen 45 en 69%! Daarby moet ingereken word die koste en verliese as gevolg van siektes aan boord en die verpleging van siekes. Vanaf 1680 tot 1795 het ongeveer 754 000 VOC personeellede uit Nederland vertrek terwyl slegs 301 000 uit Asië vertrek het, dit wil sê 'n verskil van meer as 453 000 mense of meer as 60%. Hierdie verliese was as gevolg van sterftes aan boord, werksongelukke, natuurrampe, skipbreuk, misdaad asook sterftes op land en emigrasie.
Sleigh(2004)[19] gaan voort om die sterftes en siektes aan boord met betrekking tot die nedersetting aan die Kaap te analiseer en kom tot die gevogtrekking dat die algemene diagnose *schorbut* – "een siekte onder de naam schuurbuijk bekent welke sig dus vertoonde" was.
Dit was beslis nie die enigste siekte of probleem nie. Thunberg[20] (1986) beskryf sy persoonlike ondervindings in 1772 en noem onder andere dat die relatiewe lompheid van en takelwerk van die VOC skepe meer manskappe vereis het as byvoorbeeld die Franse of Engelse s'n. Verder het die gebruik van "zielverkopers", ongeskikte, siek en swak matrose voorsien. Dit het opsigself na hoë sterftes gelei.Op sy reis na die Kaap het daar 594 mense aan boord gesterf. Hy maak ook 'n diagnose van loodvergiftiging van homself en die Kaptein. Dit bevestig dus Sleigh se stellings dat die spyseniers ook bygedra het tot die sterftesyfer deur swak kos te voorsien.
Die Here XVII het geen koste ontsien om deur navorsing en eksperimentering die oorsaak van hiedie verliese te probeer ontdek nie. Verbeterde ventilasie aan boord en voorsiening van bv. lemmetjiesap het gevolg om skeurbuik te voorkom.
Daar was dus oorweging geskenk aan die ontwikkeling van 'n verversingstasie met die hoop om hiermee bootsterftes as gevolg van siektes op beide die uit- en die heen-vaart, te bekamp deur voorsiening van vars groente en verpleging.

Vestiging van 'n verversingstasie aan die Kaap van Goeie Hoop.
Soos hiebo vermeld was dit bekend aan Portugese, Engelse en Nederlandse seevaarders dat vars water en vee beskikbaar was by verskillende baaie aan die kus van suider Afrika.
Tafelbaai was gereeld besoek deur Engelse en Nederlandse skepe. Die baai word 'n bymekaarkomplek vir skepe van 'n vloot wat mekaar op see verloor het, 'n hersteloord vir siekes en soms vir herstelwerk aan skepe.
In 1647 strand die Nieuw-Haarlem van die retoervloot in Tafelbaai. Onderkoopman Leendert Janszen met 60 matrose word agtergelaat

om te wag vir die volgende retoervloot[21].
Janszen het 'n joernaal gehou en hy en sy langenoot, Matthijs Proot word versoek om aan die VOC se Kamer Amsterdam, 'n verslag te lewer aangaande die geskiktheid van Tafelbaai vir 'n Kompanjiepos.
Die "Remonstrantie" van Janszen en Proot, 26 Julie 1649, het sterk positiewe aanbevelings gemaak vir 'n winsgewende handelspos; vreedsame handel met die Hottentotte en om skeepvaart om die Kaap te beveilig teen skipbreuk en vyandige handelinge. Die pos sou menselewens spaar, groente kon geplant word en vrugtebome aangeplant word, en *"insonderhert, als men menighten van beesten ende schaepen in vooraet van de Inwoonders handelde die daar voor en cleijne prijs sullen te becomen sijn"*.[22]
Op grond van hierdie verslag het die Here XVII in 1650 in beginsel besluit om *"een rendevouz en sterkte"* aan die Kaap op te rig asook instruksies opgestel vir die bevelvoerder.
Daarna moes 'n geskikte kommandeur gevind word en nadat Matthijs Proot die aanstelling bedank het, het Jan Anthoniszoon van Riebeeck sy dienste aangebied. Van Riebeeck was aanboord van die retoervloot onder De Jongh wat Janszen en genote opgepik het, het aan land gegaan vir 18 dae en dus heelwat kennis van Tafelbaai opgedoen.[23]
Van Riebeeck kry die geleentheid om kommentaar op die "Remonstrantie" te lewer en doen so in sy "Nadere Consideratie",Junie 1651[24]. Hierdie repliek was kritiës bv. dat die Hottentotten "sonder consciëntie" leef en stel 'n beter ligging voor vir die fort. Tog was die geheel simpatiek en het waarskynlik vir hom die aanstelling van 'Opperkoopman' aan die Kaap besorg.

Sy opdrag was:
- Om 'n fort te bou wat ongeveer 80 mense kon huisves
- 'n Hospitaal vir siek seelui op te rig
- Vrugte- en groentetuine aanlê
- Koringlande voor te berei vir graan vir die verbygaande skepe
- Beeste deur ruilhandel verkry van die Khoe *in die omgewing van die fort.*

Verder
- Daar moes in vrede met die inboorlinge gelewe word.
- Die koste moes laag gehou word.

Dus was die doel hoofsaaklik om die vloot te beveilig en van goeie verversings te voorsien. Vleis en lewende diere moes van die Khoekhoen verkry word.

Jan Anthoniszoon van Riebeeck *(21 April 1619 - 18 January 1677)* **aan die Kaap vanaf 1652 tot 1662** [25] [26]

Jan van Riebeeck was gebore in 1619 in Culemborg , seun van 'n sjirurg, en het sy vakleerlingskap as sjirurg in 1639 voltooi (vandaar sy

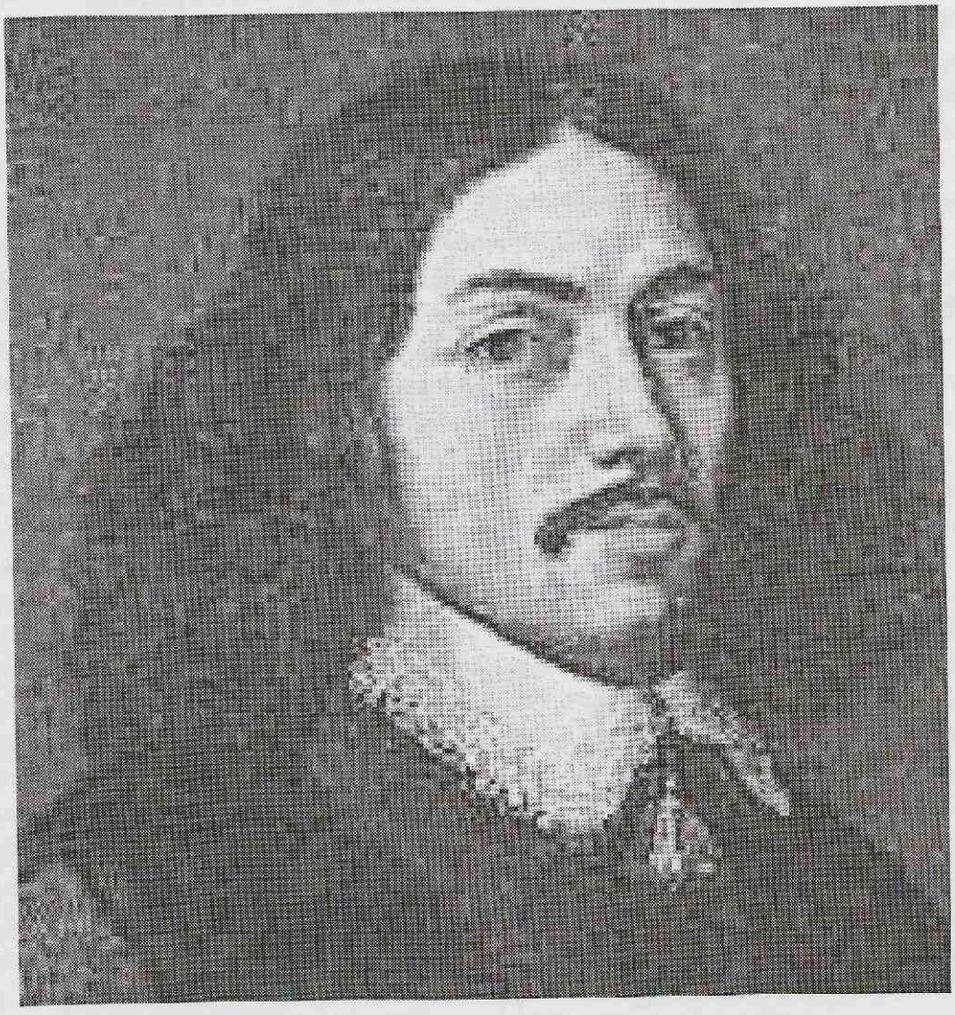

Fig. 3. Jan van Riebeeck (Culemborg, 21 april 1619 – Batavia, 18 januari 1677), die eerste kommandeur aan die Kaap, wat van 6 april 1652 tot sy vertrek op 1 mei 1662 die eerste blanke nedersetting in Suid-Afrika gegrondvest het (www.mielistronk.com/vanrieb.html)

belangstelling in geneeskunde en veeartseny). Kort daarna het hy in diens van die Kompanjie getree en na Batavia vertrek. Die reis het 15 maande geduur!
In 1648 moes hy terugkeer na Nederland om voor die Here XVII te verskyn op 'n klag van privaat-handeldryf . Op sy terugreis het hy met Leendert Janszen in Tafelbaai kennis gemaak.
Soos hiebo beskryf is hy aangestel op die salarisvlak van Opperkoopman in bevel van die Kompanjiepos aan die Kaap van Goeie Hoop in 1651 en arriveer in Tafelbaai op 6 April 1652. Hy beskryf die omvang van sy werk in 'n brief aan die Here XVII naamlik dat hy " *6 April op soo dorre, schrale weijde sonder woonplaets*" met 90 mense begin werk het en as" *ingenieur, graver, hovenier, boer, timmerman, metselaar, smit*" die leiding moes gee.[27] Hierby kan nog apteker, geneesheer en arts, veearts en veeteler bygevoeg word soos voorkom uit sy "Almanach der Africaanse Hoveniers en Landbouwers".[28]
Daar was slegs een koei en kalf aangebied vir ruil in April 1652 en teen Mei 1652 moes die besoekende vloot proviand van die skepe af land om hulle siekes te voed.
In die eerste 10 jaar van die nedersetting moes die aanvanklike opdragte van die Kompanjie uitgevoer word. Daar moes egter fundamentele aanpassings gemaak word. Die veeruil met die Khoen-stamme in die onmiddellike omgewing was wisselvallig, ontoereikend en van variërende kwaliteit dus moes ekspedisies verder uitgestuur word as 'n pro-aktiewe aktiwitiet. Daar was 'n groot behoefte aan trekosse, groot en sterk genoeg om hout vir timmerwerk en vuurmaak na die fort en omgewing te bring.
Die Kompanjie moes buiteposte ontwikkel vir beskerming en om met die vee verruil van die Khoe en graan te boer.
Amptenare kon as vryburgers verklaar word, grond op 'n pagstelsel huur en vee van die Kompanjie verkry en die produkte aan die Kompanjie teen vasgestelde pryse verkoop of teen die huur afskryf.
Daar het konflik met die Khoe ontstaan as gevolg van die besetting van hulle tradisionele weivelde en dit het tot militêre optrede gevolg om moorde te vergeld en geroofde vee te probeer herwin.
Jan van Riebeeck vertrek na Batavia op 8 Mei 1662 en word opgevolg deur Zacharias Wagenaer.

Die VOC organisasie aan die Kaap [29]
'n Politieke Raad (*politie* ≈ bestuur) is gevorm om die nedersetting aan die Kaap te administreer, onderworpe aan die Here XVII (direksie van die VOC in Nederland) en die Goewerneur-Generaal en Raad van Indië in Batavia.
Die Raad het bestaan uit die opperhoof van die nedersetting, sy sekundus en hoofde van admistratiewe dienste (boekhouer, dispensier, keldermeester en hawemeester), die militêre kommandant van die garnisoen en die fiskaal wat verantwoordelik was vir wet en orde.
Die kapteins en hoë offisiere van die vloot het ook sitting gehad tydens hulle aanwesigheid aan die Kaap.
Verder het kommissarisse of hoë VOC-amptenare op offisiële besoek opgetree as voorsitters van die Raad.
Alle korrespondensie, notules van vergaderings, resolusies ensovoorts moes deur besoekende skepe , soms selfs Engelse, vervoer word. Die nege tot 10 maande reis heen-en-weer het verwarring geskep en die Raad moes in krisisse onafhanklik optree byvoorbeeld vir militêre aksies wat oënskynlik teenstrydig met die Here XVII se beleid was.
Versoeke vir byvoorbeeld perde, Hollandse beeste en skape het tot jare geduur voor daaraan voldoen kon word. Voeg hierby ook die outonomie van 'n skeepskaptein insake vervoer van lewende hawe as verdere komplikasie.
Gevolgelik het die Politieke Raad toenemende outonomie ontwikkel en geredeneer dat hulle beter kennis van plaaaslike omstandighede en behoeftes gehad het as die verafgleë Direksie en Batavia.
Daar was nie geurgaans eengesindheid in die Raad nie en die goewerneur het despoties opgetree. Die fiskaal moes die belange van die VOC behartig en die bates, insluitende vee, beskerm. Hy het dus ook die buiteposte besoek , resolusie-besluite deurgevoer en verslag gedoen.

Veegetalle.
Khoen-vee:
Verbygaande skepe het slegs die vee naby die kus gesien en kon nie weet hoeveel vee die inheemse mense gehad het nie en het inderwaarheid niks geweet van die binnelandse mense en omstandighede nie[30].
Die intrekkers was vol vertroue dat hulle vee sou kon ruil maar dit was meer as sewe maande voordat die Khoe (Saldanhars) met troppe vee by die Kaap aangekom het. Op 22 November 1652, kom 'n Saldanha kaptein met 1 500 tot 1 600 beeste en skape aan. Daarna in Desember is die hange van Tafelberg so vol van beeste en skape soos gras op die veld.
Op die 15de Desember is daar Saldanhars met duisende beeste en skape naby die fort maar bied slegs minderwaardige diere aan sodat die versoeking baie groot is om met geweld 10 000 beeste te roof. Met

slegs 150 man kon hulle 10-15000 beeste vat sonder om 'n enkele manskap te verloor en dan beeste self aanteel. Maar die Saldanhars vertrek en 31 Desember is daar ontelbare menigtes vee by Houtbaai. Daarna is daar vele beskrywings van troppe van etlike duisende.
In November 1655 arriveer die Cochoquas (Saldanhabaai-omgewing) met vee "soveel as die gras van die veld". Wanneer Van Riebeeck ondersoek instel vind hy beeste en skape oor 'n area van 'n half by drie myl (Hollanse myl) verspreid, so dig dat hy met moeite deur kon ry. Nie net was die aantal beeste maar ook die veetroppe haas ontelbaar. Dit word op Desember 3 beraam dat daar meer as 20 000 skape en beeste was tog onwillig om te ruil.[31]
Hierdie was Khoekhoe van die omgewing en daar was nog geen kontak met die suidoostelike Khoe of die Namaquas nie. Later toe die Kaapse Khoe nie meer beeste gehad het nie, sou daar opgemerk word hoe veeryk die Namaquas[32] en oostelike Khoe was.
Teen 1700 was die Kaapse Khoekhoen omtrent sonder vee. Die uitkring van burgerveeboere het ook die suidoostelike Khoe verdring en teen 1795 was daar nog net beduidende Khoen-veeboere in Namakwaland en buite die grense van die Kolonie.

VOC- en Burger-vee.
Die veegetalle van die VOC op die buiteposte word breedvoerig deur Sleigh bespreek[33].
Aanvanklik was al die vee deur ruil van die Khoe bekom maar reeds in 1655 het Kommissaris van Goens Hollandse skape ingebring om basterskape te teel en dit was duidelik dat veeruil nie voldoende sou wees nie.
Teen Julie 1658 het die VOC 227 beeste en 627 skape gehad waarvan 400 op Robbeneiland was. Op 28/29 November was daar 1406 skape en 420 beeste van die VOC, terwyl die burgers reeds amper 200 beeste en 350 skape besit het.
Theal[34] toon die volgende aan vir 1687:

> Kompanjie buiteposte: Beeste 1164; skape 9 218 en perde 140[35].
> Burgers: Beeste 2 951; skape 30 142 en perde 151.

Dus het die burgers reeds meer vee as die Kompanjie besit.
Volgens Thom(1936)[36] het die burgers 48 522 skape in 1692 gehad – 'n toename van 60% in vyf jaar.
Neumark(1957)[37] dui die aantal beeste en skape vir die Kaap Kolonie aan vir die periode 1701-1793. In 1701 was daar 9 704 beeste en 53 126 skape. Teen 1793 was die totale 82 110 beeste en 475 205 skape. Die toenames was slegs moontlik deur die uitbreiding vanaf die Kaap na Stellenbosch, Swellendam en Graaff-Reinet.
Thom[38] haal Barrow aan wie skryf dat in 1797 daar 1 448 536 skape, 251 206 beeste en 47 436 perde was. Hierdie syfers is aansienlik hoër as die voriges vir 1795 nl. 418 617 skape.
Beide die beeste en skape was nog hoofsaaklik Kaapse vee, harige skape en Khoen-tipe beeste.
Veeboerdery en dus vleisvoorsiening, het gevolgelik van Khoekhoen na VOC na burgers verskuif. En die behoefte aan weiveld en water het die Khoe verdring en die grense geweldig uigebrei van die oorspronklike Kaapse Skiereiland.

Faktore wat die veebedryf bedreig het
Hierdie faktore word kortliks genoem. Sommige word meer breedvoerig onder die betrokke hoofde bespreek.

**Klimaatsomstandighede.*
i. *Droogtes*[39]: Direkte sterftes as gevolg van tekort aan eerstens weiding maar uiteindelik ook van water tekort. Diere word gedwing om op xerofiete te wei wat giftig is. Die enigste manier om droogtes te hanteer is om na areas te trek waar daar nog kos en water is. Later is droogtebestande plante en weidings aangeplant bv. Robbeneiland.
ii. *Oorvloedige reëns* wat dikwels op die droogtes volg het etlike siektetoestande meegebring en daaropvolgende episoötiëe. Die snelgroeiende plante het ook vergiftiging veroorsaak.
iii. *Ongure weer* het sterftes van blootstelling veroorsaak van ooie en lammers.Indirekte kostes is meegebring deur die noodsaaklike stalle wat verskaf moes word.
Terwyl daar genoeg ruimte was kon die Khoe trek en alternatiewe weiding kry.

**Roofdiere.*
i.Die vroëe nedersetting het beeste, perde, skape en pluimvee verloor deur roofdiere soos leeus, luiperde, jakkalse, wilde honde en hiënas. Daarmoes dus beskermende veestalle gebou word en mannekrag is ook vir die oppas van die diere benodig. Die afwesigheid van roofdiere (behalwe slange) was ook 'n rede aangevoer vir die benutting van Robbeneiland as buitepos.
ii.Van Riebeeck het belonings uitgereik vir die vernietiging van roofdiere.

**Veeroof.*
i. Beide die Khoe en die sg. Sonqua (Bosjesmans- Hottentotte) het groot hoeveelhede vee geroof. Een van die

ernstigste voorvalle was in Oktober 1653 toe 42 beeste deur die sogenaamde Watermans (Strandlopers) gesteel is. Daar was slegs een melkkoei, een os, vier pasgebore kalwers en 60 skape oor.
ii. Die burgers het vee gesteel van die VOC en geroof van die Khoe onder die dekmantel van veeruil. Laasgenoemde het verdere spanning veroorsaak.
iii. Vergeldingstogte is onderneem en restitusie verkry met die verlies van menselewens.

**Vyandigheid.*
Die besetting van tradisionele weiding en permanente vestiging het die Khoe wat daardeur geraak was, vyandig gemaak en daar was in 1658 effektief 'n oorlog wat die Khoe uiteindelik verloor het.

**Ekonomie.*
Die VOC was 'n handelsorganisasie en wou kostes tot 'n minimum beperk bv. skape teen drie gulde aan die burgers te verkoop en dan wanneer slagbaar weer teen drie gulde terug te koop. Aanvanklik moes alle vleis en slagvee slegs deur die Kompanjie aan skepe en burgers verkoop word. Later was daar vleiskontrakteurs wat teen vasgestelde pryse vleis en lewendige vee moes verkoop.
Volgens Neumark (1957)[40] was dit grotendeels ekonomiese oorwegings wat die trekboer-verskynsel versnel het en die daaropvolgende gebiedsuitbreidings deur die VOC om by te bly.

**Veevrektes.*
Vrektes as gevolg van siektes, klimaatsomstandighede en blote verwaarlosing en agtelosigheid het direkte verliese teweeggebring maar ook bykomstige bv. vervoer van hout en vertraging van landery-bewerking, oes en dors van grane.

Vleisbehoefte
Die vleisbehoefte het aanvanklik uit verbygaande skepe, VOC amptenare, garnisoen, hospitaal en 'n geringe aantal burgers bestaan.
Gedurende die eerste nege jaar het daar gemiddeld 31 skepe (21-49) jaarliks by die Kaap aangedoen.[41] Daar moes vleis vir die bemanning gegee word tydens hulle verblyf asook vir die uitvarende skepe.
Thom(1936) bereken die benodigheede op 'n basis van 14 dae verblyf en die heen-en-weer reis as ses maande dus 708 beeste en 960 skape per jaar vir die periode 1652-1662.
Thom (1936) haal Kommissaris Isbrand van Goens se berekening vir die Here XVII in 1673 aan asook Van Goens die Jonge in 1681, Simon van der Stel in 1682 en Valentijn en Kolbe.[42]
Hy bereken 'n algemene syfer van gemiddeld 3 700 skape en 350 beeste per jaar vir die periode 1690-1695.
Gedurende 1700-1714 toe daar gemiddeld 45 Kompanjie-skepe per jaar die Kaap besoek het, het die aanvraag diensooreenkomstig toegeneem. Met die verdere toename tot 64 skepe per jaar word die behoefte op 1 274 beeste en 1 716 skape jaarliks bereken. Dit word aavaar dat hierdie syfers ook die 14 dae verblyf insluit maar daar is nie 'n aanduiding dat die hospitalisering en herstelperiode van die bemanning ingesluit is nie.
Sleigh(2004)[43] haal aan uit 'n leweransiersrekening wat die verbruik van vleis en lewende skape vir Mei 1735 aantoon. Die ontvangers sluit in 12 skepe, goewerneur, slawelosie, hospitaal, diensbote en sewe buiteposte. Die rekening van f3274:0:- was vir 41 059 pond* vleis en 94 lewende skape. Die enkele grootste hoeveelheid van 16 671 pond was vir die slawelosie[44]. Die goewerneur het ook 12 lewende skape per maand ontvang. Die ander amptenare, garnisoen en dorpsburgers moes self vleis aankoop teen heersende pryse van die kontrakslagters. Ongelukkig spesifiseer die rekening nie watter diersoort die vleis was nie dus kan die getal diere nie bereken word nie. Indien die vleisbehoeftes met die veegetalle vergelyk word is dit duidelik dat daar meer as genoeg vee teen 1701 was om aan die aanvraag te voorsien. Tensy daar katastrofiese verliese was soos gedurende die periode 1714-18 en 1723 toe daar weer moes vee geruil word.

Veeruil en Behoeftes
Die eerste beduidende veeruil in suidelike Afrika het in 1488 plaasgevind toe Vasco da Gama in Agoada da Sao Bras (Mosselbaai) twaalf osse en vier skape geruil het.[45] Verdere ruilings het deur da Saldanha, D'Almeida , Lancaster en sekerlik baie ander wat nie dit aangeteken het nie, plaasgevind.
Daar was egter faktore wat die gewillige ruil van vee beperk het voor die vestiging aan die Kaap. Byvoorbeeld Smith (1999)[46] " In 1601 James Lancaster records (Raven-Hart. *Before van Riebeeck.* Cape Town: Struik, 1967 p.23) : "*Now within twelve dayes they ceased to bring us any more catell. But the people many times came downe to vs afterward; and when we made signs for more Sheepe, they would point vs to those wee had bought... and was the cause (as we judged) they thought we would have inhabited there, and therefore brought vs no more...*" " .
In die Remonstrantie van Janssens en Proot in1649[47] word daar baie beslis

verwys na die vryelik beskikbare vee van die Khoekhoe. Dit was dan ook een van die oorwegings vir die vestiging aan die Kaap.
Ruilmiddels het verskillende soorte krale en koper ingesluit maar dié mark het versadig geraak. Later is arak en tabak gebruik en gewoontevorming uitgebuit. Weereens het die VOC probeer koste bespaar deur bv. swak gehalte tabak van Mauritius in te bring – so swak dat die Khoe dit nie wou aanvaar nie en ook nie die slawe nie. Ruilhandel was nie net beperk tot vee nie maar ook bv. ivoor, wildvelle en snuisterye, ingesluit.
Argeologiese bevindings[48] bevestig historiese verslae van die aantreklikheid van koper knope, hetsy as ruilartikel of soms selfs geneem. Asook 'n Hollandse kleipyp met residue van *Cannabis sativa* is gevind.[49]
Daar is nie beskikbare rekords van vooruitbeplanning om toe te laat vir die toename van skeepsverkeer, amptenare, hospitaal-pasiënte en beslis nie vir die groeiende slawe- en burger-bevolking nie. Byvoorbeeld in een maand (Mei 1753) was daar vir Kompanjie verbruik alleen meer as 18 600 kg vleis en 94 lewendige skape nodig. Of anders gestel, ongeveer 1 000 skape benodig per maand.[50] Die 94 lewendige skape was vir 12 Kompanjie-skepe terwyl die vleis vir Kompanjie-staf benodig was. Die groeiende behoeftes vir vleis van die toenemende burgerbevolking is nie hieby ingereken nie. Neumark[51] benader die behoeftes vir vleis vanaf die aantal skepe wat by Tafelbaai aangedoen het en die daarmeegaande uitbreiding van grondgebied en verplasing van die Khoekhoen. Hy verwys ook na die aantal vreemde skepe in die 18de eeu en bereken die behoeftes vir skape op 112 per skip.
Om in hierdie behoeftes te voorsien moes daar inisiëel vee van die Khoekhoe verkry word maar dit moes aangevul word deur die Kompanjie en uiteindelik oorwegend van die burgers verkry word. In die periode onder oënskou was die verkryging van vee van die Bantoe van relatief min belang.
Die Khoekhoe het traag geword om van hulle vee afstand te doen en daar was rooftogte deur die burgers om vee te verkry.
Veeruil het egter voortgeduur tot 1784 en was as noodreserwe benut.
Die eerste vee bekom van die Khoekhoe was 'n koei en 'n kalf op 13 April 1652 dit wil sê sewe dae na hulle geland het. Die volgende was eers 22 November1652 toe twee skape geruil is tenspyte dat daar 1500 -1600 beeste en skape van die Saldanhers naby die vestiging was.[52] Daarna het die ruil toegeneem en 'n beraamde getal van 1 529 beeste en 2 637skape is tussen 1652 en 1662 van die Khoekhoe geruil (Van Riebeeck Jnl 1661-1662).
Teen 1700 was daar weinig vee in die besit van die 'Kaapse' Khoekhoen en moes daar na die oostelike en noordwestelike streke gekyk word. Tog kon Claes met "*200 schoone beesten*" terugkeer maar met sy volgende tog is daar 181 van 197 "*schoone beesten*" deur die Obiecquases (*sic*) geroof.
Tussen 1679 tot 1705 dit wil sê gedurende Simon en sy seun Willem van der Stel se goewerneurskappe is daar 8 152 beeste en 12 640 skape geruil. Dit was die resultaat van 41 ekspediesies en veral Vaandrig Isaq Schrijver was besonder suksesvol en het 3 196 beeste (waarvan 1 000 beeste in een ekspedisie in 1689 geruil was) en 2 498 skape geruil. Hiermee kan die resultate van 35 ekspedisies oor die volgende 77 jaar vergelyk word toe 6 030 beeste en slegs 883 skape geruil is. Hierdie ruiltogte moes nou ook die Klein en Groot Namakwas insluit[53]. Die afname in aantal skape kan aan die vinnig toenemende skaapgetalle van die burgers toegeskryf word.
Die Politieke Raad besluit op 26 Julie 1718 dat as gevolg van die '*schaarsheijd*' en voortdurende sterftes van slagvee dat 'n ruiltog na die "Gaulis" en "Hijcons" onderneem word.[54]
Hierdie stamme het in die suidoos Kaap gebly en was beskou om die veerykste Khoe op daardie stadium te wees. Ene D. Feijerabend vertrek op 5 September 1718 en keer terug op 23 Januarie met 524 beeste en 75 skape (Sleigh 2004).
Die groot verliese as gevolg van 'n onbekende siekte het 'n ruiltog na die Namakwas in 1724 genoodsaak. Vaandrig Rhenius keer egter onverrigte sake terug want die pokke-epidemie het die Namakwa-stam tot so 'n mate verswak dat die "Bushmen" hulle van hulle vee beroof het.
Gerugte dat die Hollanders hulle van hulle vee gaan beroof het hulle uit desperaatheid gedryf om al hulle oorblywende vee te slag en te probeer opeet.[55]
Indien die aantal vee geruil met die behoeftes vergelyk word, is dit duidelik dat aanvullende bronne benut moes word.

In 1774 het 'n uitbraak van Bek-en-klouseer weereens die Kompanjie gedwing om vee in te ruil.
Alhoewel daar klagtes was oor die gehalte van die Khoen-vee bv. oud, vermaer en swak, siektebesmet ens. het hierdie vee tog die basis gevorm vir kruisteelt en die ontwikkeling van veerasse wat goed aangepas was aan die weidingsomstandighede en siektebestandheid teen die plaaslike veesiektes besit het. Sonder die veeruil

sou die skepe en burgerlikes nie vleis gehad het nie.

Veevrektes

Dit is nie altyd moontlik om te bepaal waarvan die vee gevrek het-droogtes, plantvergiftiging, uitputting, verwaarlosing edm.
Die vrektes het beide direkte en indirekte verliese meegebring en maatreëls vereis om dit te bekamp en oorkom.

i.*Klimaat*:
Reeds in Oktober 1653 skryf Van Riebeeck(Thom 1952)[56] dat daar baie beeste daagliks sterf van koue en blootstelling of word deur roofdiere weggesleep. Weens die tekort aan timmerhout kan die stalle nog nie voorsien word nie.
In Mei 1669 word besluit op 'n Raadsvergadering dat die oorblywende skape op Robbeneiland verwyder moet word en in 'n warm stal gehuisves word om verdere vrektes te voorkom.

ii. *Onbekend:*
Van Riebeeck op 22 Oktober 1653 meld dat daar *nog* twee skape gedurende die nag gesterf het. Dit wil amper voorkom of hulle vergiftig was en dat daar nie 'n dag of nag verby gaan of van die skape sterf – en dit voordat enige siekte of besering waargeneem is.

iii.*Veesiektes*
Brandsiekte:
Van der Stel het in 1693 verwys na die kwaai sterftes onder skape sodat tot hele troppe uitgesterf het as gevolg van brandsiekte.

iv.*Episootie* 1714-1718: (Sien Veesiektes)
Gedurende die somermaande van 1714 en 1715 heers 'n kwaai droogte en diere vrek van gebrek aan water.[57] Die volgende winterreëns val in oorvloed en "*de mensch en onder dezelve de boeren het in dit leven nooijt na sijn sin heeft, zaght men nu wederom, want daar se te voren seer klaagden over droogte, zag men dezelve, nu God Almagtig regen gegeven hadde, wederom sugten wegens groote sterfte van hun vee, dat se toeeijgende door 't eeten van jong gras door de regen daar se te voren om baden, gegroeit...*"
Hierdie sterftes neem so erg toe dat hele kuddes uitsterf.
In die lente van 1716 kom dieselfde toestand voor en daarby nog brandsiekte dat die boere moedeloos was. "*Het was te deser dagen, een deplorable toestand landwaarts in, want men hooert niet anders als sugten en kermen over de beschrivenwaardigste sterfte die er van alle kanten, so verre men verneemen konde, onder het vee graseerde.... in verleden tijden had men wel nu en dan eenige siektens onder 't vee bespeurt, maar nooijt so universeel als tegenwoodigh immers het getal der verrekte leverde al eenige duizende uit.* [58]
Byna 56 000 skape het omgekom en daar was niemand gewillig om die vleislewerigskontrak op te neem nie.
Die 1ste September 1716 word melding gemaak van die sterftes van trekosse en dat daar vee geruil moet word. Op 11 Mei 1717 word die tekort aan osse aan steftes en en "*verslonden*" deur roofdiere en veerowers toe geskryf. Weereens op 16 November 1717 word die tekort aan osse herhaal en die noodsaaklikheid vir veeruil maar daar word niks verder gedoen nie.
Op 31 Mei 1718 word gemeld dat die sterftes onder die vee besig is om toe te neem: "*termeer alzoo van dagh tot dagh de geruchten, en sulx niet sonder waarheiid, der sterfte onder het slagt vee wederom begonden op te wackeren*".[59] Daarom moet die vleislewerings kontrakte aandag kry en en deur biljette aansoeke verkry word. Maar op 26 Julie word berig dat geen aansoeke ontvang is nie waarskynlik as gevolg van die skaarsheid en die aanhoudende sterftes van slagvee. Alternatiewe moet ondersoek word byvoorbeeld veeruil van die Khoekhoen. Daar word gevolgelik besluit dat 'n ekspediesie uit gestuur word sodra die seisoen en die sterkvloeiende riviere dit toelaat. Die ekspedisie moet na die "Gouris" en "Hijcons" gaan "*als wel de rijkste natien onder de Hottentots jegenwoordig zijnde*". Daar word

Tabel 1.Veesensus 1711 tot 1793 vyfjaarliks en aangepas.
(Afgerond na duisende)

Jaar	Beeste	Skape
1711	21	116
1718	16 *	64*
1723	22	89
1728	21	98
1753	36	192
1758	35*	152*
1793	82	475

* Dui aan verliese vergelyk met vorige sensus..

verwys na die suksesvolle ekspedisie van Olof Bergh in1689 (Olof Bergh het in 1699 na die Sousequas, Hessequas en Gourisse gegaan en op 3 November 1699 met 300 beeste en 200 skape teruggekom).
J. Feijerabend vertrek 5 September 1718 en keer 23 November terug met 524 beeste en 75 skape van die Gauris en Hijkons[60], die suksesvolste beesruiltog vir byna 30 jaar.
Die vraag ontstaan dus hoekom die Khoekhoen van die Suidoos Kaap so baie vee gehad het terwyl die Kompanjie en die burgers so baie verloor het?
Hiedie verliese kan ook gesien word in die veegetalle wat op die jaarlikse sensus 1701-1793 gebaseer was en hieronder aangepas is.[61]

Beide bees en skaapgetalle neem af tussen 1711 en 1718 asook gedurende 1758-1758. Hierdie verliese is numeries nog groter indien dit in aanmerking geneem word dat daar 'n natuurlike aanwas moes wees.

Veesiektes

Inleiding
Daar is geen verslae van veesiektes onder die Khoen-vee voor 1652 nie en slegs terloopse verwysings daarna. Dat daar wel kennis van verkeie siektes was kan van indirekte getuienis afgelei word.
Interessant genoeg is die feit dat daar pandemies van beespes (cattle plague) in Europa in die 18de eeu voorgekom het maar nie voor die einde van die 19de eeu in suidelike Afrika nie. Diere wat deur akute siektes aangetas was sou gedurende die tot vyfmaande-lange bootreis gevrek het, hetsy van Nederland of die Ooste.
In 1865 het Hengeveld[62] onder andere ook veesiektes en sterftes in Europa en Nederland bespreek en word hier aangehaal om veesiektes en hul benadering aan die Kaap in perspektief te bring:
Die ekologie van Nederland (p.40) en die rol van klimaatsomstandighede in die gesondheid van mens en dier; die kwaliteit van die weiding en tekorte en die effek van oormaat water op die voorkoms van parasiete en veral lewerslak, word bespreek.
Verrottende organiese materiaal (p.41) produseer dampe en gasse *"waardoor moerasmiasma's en miasmatiesche ziekten ontstaan, moersziekten, zooals miltvuur, typheuse en intermitterende koortsen, dampigheid, slepende hoest, uijerontstekingen enz., zoo als dat in jaren 1785, 1808, 1819, 1852 ondervonden is,..".*
Behalwe hierdie siektes was daar ook siektes wat van elders ingebring was *"door besmetting van buiten aangebracht of door onbekende en niet op te sporen oorzaken ontstaan, zooals runderpest, coge, tongblaar enz.".*
In 1682 kom *"een hevige besmettelijke ziekte"* voor onder andere in Holland. Dit was 'n soort *"tonganthrax"* of vlieënde kanker. Dit het weer voorgekom in 1705 en 1732.
Dan in 1713-1719 breek runderpes uit in Europa. In 1714 in Friesland sterf 42 028 beeste waarvan 30 198 koeie was, terwyl in Januarie 1715 sterf 4 830 beeste – 2 433 koeie en 957 verse.
Daar is geen rekord van veeartse in die Kaap in die periode onder bespreking.

Maar daar was ook 'n reeks onbekende siektes aan die Kaap en asook siektetoestande wat wel in Europa voorgekom het of as sulks geïdentifiseer was. Inheemse siektes waar wildsoorte as gashere gedien het, het opgevlam toe vatbare spesies huisdiere of rasse ingebring is.

Weereens is daar bitter min rekords van die veesiektes van die Khoekhoe voor die vestiging en selfs daarna. Dat hulle wel diere herken het wat swak of siek was kan afgelei word uit die verslae van ruilpogings en die swak kwaliteit van diere wat aangebied was en ook moontlik reeds siektetoestande onderlede gehad het.
Die volgende siektes kom voor in die Resolusies van die Politieke Raad, Van Riebeeck se Joernaal en Almanac, Thunberg, Thom en andere. Dit word beperk tot die periode 1652-1795 en sover moontlik word moderne interpretasies vermy. Teen 1795 was daar nog geen bewese infeksies nie alhoewel oordraagbaarheid en kontak-verspreiding wel erken is.
Die Hollandse name vir siektes was gewoonlik beskrywend van 'n simptoom of gedragssteurnis of 'n nadoodse verskynsel. Beinart [63] voorsien 'n lys van hierdie siektes: Brandziekte (fire/burning disease or scab),lamziekte (lame sickness), dunsiekte (emaciation), stijfziekte (stiffness or paralysis), meltziekte (spleensickness or anthrax) en geilsiekte or gielsiekte (rich lands or grass sickness).
Hieronder word van hiedie siektes bespreek.

Brandsiekte (*schurfte, schurft, scab*) van skape (Anglo-Saxon *scaebo* van Lat. *scabo*≈krap)
Brandsiekte is een van oudste veesiektes bekend in die Ou Wereld[64] en word beskou as een van die ernstigste siektes van skape aan die Kaap in die periode onder bespreking.
Reeds op 25 Oktober 1655[65] skryf Jan van Riebeeck aan Rinckes en Hattingh op Robbeneiland dat die brandsiek skape afgesonder moet word en teruggestuur word na die

hoofland waar daar sou probeer word om die skape te genees.. Hy merk ook op dat daar voortaan meer sorg sal geneem word met die veeruil proses.
Die toesighouer van Robbeneiland, Rijck Overhagen vra 26 Mei 1658 (Thom, 1958)[66] vir teer om die skape te behandel teen die 'ongediertes' onder die wol. Hierdie 'goggas' pla die skape baie en word beskou as in meeste gevalle die oorsaak van brandsiekte te wees.
Aangesien Van Riebeeck in 1653 opmerk dat meer sorg geneem sal word met die ruilproses en Overhagen tersefdertyd Vaderlanse ramme aanvra om kruisteelt te beoefen en die skape op Robbeneiland wat van ruil met die Khoe gekom het, is die afleiding dat die siekte endemies was onder die Khoenskape.
In sy Almanach skryf Jan van Riebeeck[67] 'n mengsel van swael, koper en kwiksilwer voor. Sy voetnota lees: *men meent dat de schurfthijd der schapen voortkomt, om dat sij niet gehavend nog gestalt sijn geworden.*
Simon van der Stel was bitter ontsteld oor die nalatigheid wat die verspreiding en verliese as gevolg van dié toestand meegebring het en die Politieke Raad besluit as volg op 7 September 1693[68]:*Verders overwogen zijnde de sware stervte zedert een tijd herward onder 's Comps. en deser ingesetenen schâpen, tot ondienst van 's Comps. uijt en t' huijs-varende schepen en tot schade deser colonie voorgevallen, en wel meest veroorsaakt door schurvdheid dier beesten, en dat men nalatig is geweest de schurvtige van de gesonde af te sonderen invougen daar door gantsche troupen zijn weg-gestorven en tot aas van 't wild gedierte geworden; So is sonder iemands tegenspreken tot welstant des gemeene-bestens goed gevonden en besloten, om verder besmetting voor te komen, op 't spoedigste bij placcate wel scherpelijk an dese ingesetenen so Comps. dienaren als vrijluijden bij 't hoeden der schapen bescheiden te gebieden, dat sij in dienst van d' E.Comp. zijnde, gehouden sullen zijn den land-drost of baas onder wien sij staan anstonds te waarschuwen, so haast enig schaap met schurvt of andere besmettelijke siekte (t' harer verantwoording staande) bevangen is, ten einde men alsulk schaap of schapen, na genomene inspectie sonder uijtstel de keel afsnijde, op verbeurte van 25 Rijxd.: dewelke bevonden sullen worden daar omtrent de minste nalatigheid begaan te hebben: sullende een Comps. dienaar bij een vrijman in lening vergund en desselvs schapen weidende, of een vrij-knegt bij sijn meesters schapen bescheiden, gehouden zijn drie agter een volgende dagen sijn baas dien hij diend te waarschuwen, so haast hij schurvtig schaap of schapen bij den troup t' sijner toesigt anvertrouwd verneemd, op dat in maniere voors. tegens verdere infectie mag voorsien worden, en ingeval sijn baas of meester daar omtrent mogte gebrekig zijn, sal deselve in de voors. boete vervallen zijn en sal de knegt na de derde waarschuwing verpligt wesen t' sijner versekering en gerustheid 't selve den Ed. Hr. Gouverneur, fiscâl of land-drost bekend te maken, op dat bij een van haar daar in versien mag worden, mede op poene van 25 Rijxd., sullende d' eene helvte der voors. boetens ten profijte deser Raadkamer en d' andere helvte ten voordeel van den officier dewelke de calange doet, bekeerd worden, en sal de meester voor de faute sijner slaven omtrent dit stuq begaan en bij de schapen bescheiden, gehouden zijn in te staan en daar voor te boeten.*
De Chavonne verwys in 1714[69] na hierdie placaat van 1693 en dat dit weereens streng moet toegepas word om brandsiekte (*schurft*) te bekamp en verdere verspreiding te voorkom.
In 1716[70] berig die landdros (van Stellenbosch) dat van die skape wat in weerwraak herwin was van die 'Bosjesmans Hottentots' onderhewig was aan "*surfet*" en dat dit daagliks versprei, soveel so dat geen skape onbesmet sal bly nie. Die Politieke Raad besluit dat die siektetoestand bevestig moet word en indien wel dat besmette skape se kele moet afgesny word en die karkasse verbrand. Gesonde skape kan gehou word.
Schurfte en *schurft* kom ook voor in die Resolusies in 1742 wanneer daar twis ontstaan tussen die kontrakslagters. 'n Aanklag dat die een slagter brandsiek skape geslag en verkoop het en ook die gemeenskaplike weiveld besmet het, is deur die aangeklaagde as 'n verfoeilike leuen verwerp. Die klag was in werklikheid ongegrond maar dui aan hoe belangrik brandsiekte was.

Bek-en klouseer:
Theal (1922)[71] skryf: *The scarcity (of meat) was increased by the tongue and hoof sickness making its first appearance in 1723.*
Op 4 November 1774 berig Goewerneur J. Van Plettenberg as volg:" *'S Comp:s Beestiaal hebbende Sogen:de Tong-en klauw-Ziekten, als de buiten gewoon veele en langdurige reegens, mitsg: s ongemeende koude, dermaten veel van 'S Comp:s beestiaal, inzonderheijd trekossen Sijn koomen weg te Sterven, dat tegenwoordig*

het werk dat met die dieren moet werden gedaan, niet behoorlijk konde werden aan de gang gehouden". Dit was dus besluit dat Theunissen van die buitepos Buffeljachtsrivier soveel moontlik vee moet inruil.[72]

"Blaar of bloedziekte (meltziekte):
Thunberg[73] beskryf hierdie siekte as volg: *Die bloedvate is geswolle.*
'n Voorgestelde behandeling het uit bloedlating en strawwe oefening bestaan. Die vleis van hierdie dier was nie eetbaar nie.
Livingstone [74] beskryf onder siektes wat deur die Boesmans herken was, die "malignant carbuncle" wat gekry is van die eet van'n besmette dier se karkas.

"Gellich ofte ongans"
"Dewijle van tijt tot tijt meer ende meer bemercken, dat de schapen hier in de Tafelvaleij vermits 't overvloedige water, veele meerder, door de gellicheijt *uijt de vochticheijt (daer se niet wel van aff te houden sijn) causerende, comen te sterven, als aen te teelen,Item oock seer qualick als met groote wachten, van de tijgers ende ander wilt gedierte (die se in 't aensien van d' onse uijt de troupen menighmael halen ende verscheuren) en cunnen bewaert noch beschermt worden; ....".* [75]
Die resolusie bespreek die omstandighede op Robbeneiland en let dat die skape daar goed doen en geen ongediertes voorkom nie. Dit word dus besluit om ooie daarnatoe te stuur en die "*rammen*" te hou vir slagdoeleindes om die skepe te voorsien. Daar was op daardie stadium 29 skape by die fort en 10 op Robbeneiland.
Van Riebeeck het hierdie resolusie ook in sy Dagboek aangeteken en dié siektetoestand beskryf as "*gellich ofte ongans*" volgens Thom (1936)[76] wat dit vertaal as "bilious or sick" en in 'n voetnota "probably the stock-disease known in South Africa as *geilsiekte*".

"Klaw-ziekte ("Klaaw-ziekte"):
Thunberg (1788)[77] beskryf dat die kloue van beeste so los groei dat hulle nie kan loop nie. Dit wou voorkom asof dit van die somerhitte volg, veral as die osse gedryf word op togte gedurende die dag. Hierdie siekte (Eng. *distemper*) was as besmetlik (Eng. *infectious*) beskou en tas die een os na die ander in volgorde aan sodat 'n hele span aangetas word; maar sê Thunberg dit lyk asof dit van 'n algemene oorsaak is liewer as besmetlik. Die diere word verlam (kruppel) en is ongeskik vir togte. Die siekte verwyn spontaan binne een tot twee weke.
Op 1 Desember 1773 merk hy op dat die siekte toeneem onder die beeste (osse) saam met die toename in somerhitte. Sy Engelse mede-reisiger se osse was so kwaai aangetas dat sommige verlam was en nie kon voortgaan nie.

Lamziekte (lame distemper):
Thunberg (1788)[78] beskryf dat in hierdie siekte die beeste nie kan opstaan nie. Die toestand ontwikkel geleidelik en nadoods is die bene sonder murg en gevul met water.
Beinart (2003)[79] haal aan uit 'n verslag van Hutcheon in 1885 : "*...an old Griqua, whose age was estimated at nearly one hundred years, told him (a Mr. Wright) that this disease* 'lamziekte' *had prevailed over the whole territory of Griqualand West, three times during his life-time, each time carrying of nearly the whole of their cattle, and each visitation of the disease was during an exceptional drought*".

Malle, Malkoppige:
Reeds in 1657 skryf Van Riebeeck in sy Joernaal van agt vryburgers wat uitgegaan het op 'n veeruilekspedisie omdat hulle gedink het hulle sou beter vaar as die VOC. Hulle het nege dae later teruggekom met een maer koei, drie kalwers en 47 jong en ou skape "*in poor condition*". Die oorspronklike het gelees:
" *(Zij) waren ... thuysgekomen met een magere koe, drie kalven ende 47 oud ende jonge slechte malle schapen.*" 80
In 1717 nadat daar 'n verbod geplaas is op die slag van ooie om verliese te herstel vra die landros van Stellenbosch dat daar moet toegelaat word dat ou, onbekwame ooie en "malkoppige" skape wel verkoop en geslag kan word. Dit word toegestaan.[81]

"Nenta":
Die Hottentotte het 'n plant *Zygophyllum herbaceum repens* (nou *Zygophyllum microphyllum*) , 'nenta' genoem en beskryf as giftig vir skape (Thunberg, 1722)[82].

"Pisziekte" (Eng. 'strangury' slow and painful micturition)
Van Riebeeck skryf 'n behandeling voor vir perde in sy Almanach.[83]
Thunberg vermeld dat hierdie toestand in beide beeste en perde voorkom nadat hulle 'n plant *Euphorbia genistoides* (Afr. *pisgoed*) gevreet het. Volgens Thunberg (1788)[84] bevat hierdie plant 'n melk wat nie die ingewande beskadig nie maar die urienblaas wegvreet en die urinêre- kanale verstop. Wanneer die penis gedruk word, word hierie taai materiaal uitgedruk – die boere druk hierdie materiaal uit of stoot dit met 'n strooitjie terug. Goeie, vars water voorkom dié toestand in beeste maar in die somer wanneer die water dik

en onsuiwer is sodat dit nie sieklike materiaal verdun nie, sterf die diere. Hy het ook hierdie toestand (*stranguary* sic) by twee VOC buiteposte aangetref naamlik Groene Cloof en Vissershoek By laagenoemde was die raad 'n teekoppie-vol van gepoeierde volstruiseier-dop gemeng met asyn. Die gomagtige klont was soms uitgedruk en tot 'n halfvinger lank. Ook by die buiteposte was *E.genistoides* aangedui as die oorsaak.

Sponsziekte:
Thunberg beskryf dat die poot eerste swel en dan versprei die swelling na die res van die liggaam. Dié siekte duur drie dae, maar kan ook dodelik wees in soveel ure. Onmiddellike amputasie van die poot mag die dier se lewe red. Die vleis is nie eetbaar nie. In sy opinie moes hierdie toestand die gevolg van'n slangbyt of iets dergeliks gewees het.

"Tung-ziekte"
Naby die huidige Gamtoosrivier kom Thunberg verslae teë van 'n toestand van blasies op die tong wat 'n dun etter uitskei. Die beeste kan nie eet nie, word dun en sterf soms. Die boere vryf die blasies met sout.

Onbekende siektes:
- In 1659 woed daar 'n virulente siekte onder die beeste en skape. In sommige kuddes sterf vier uit vyf diere. Op Robbeneiland oorleef slegs 35 van 500 skape. Die siekte was nie met uithongering gepaard nie aangesien diere wat in die stal gevoer was ook gesterf het. Die Politieke Raad het hierdie plaag aan 'n direkte aksie van die Allerhoogste toegeskryf as straf vir hulle sondes. Gevolgelik is daar besluit om elke Woensdag 'n biddag te hou om die Here te smeek om sy woede van hulle te onttrek en te help teen hulle vyande (die Khoekhoen).[85 86]
- In 1668 word 'n siektetoestand veral in die Houtbaai-omgewing beskryf. Die simptome was dat die skape se hele lyf styf word, vermoedelik van die brakwater. Die fiskaal wat die toestand ondersoek het kom tot die gevolgtrekking dat dit as gevolg van die jong gras tewyte was na vroëe grasbrande.[87]
- 'n Dodelike siekte, vantevore onbekend, maak sy verskyning in 1714 en val beide beeste en skape aan. Die skape van die burgers het met byna 56 000 verminder en teen 1718 was dit so moeilik om diere te kry om te slag dat daar geen aanbod was vir die vleisleweringskontrak nie.
- Wanneer dit vir 'n lang tyd reën word skape styf en sommige sterf. Die skape ontwikkel *ascites* wat die boere genees deur die vloeistof af te tap.[88]
- In 1717 was daar groot sterfte – *"insonderheijt omtrent de schapen door een zieckte alhier onbekent, sterf seer subit na eenige malen rongelopen hebbende dood neervallende."*[89]
- In 1723 breek nog 'n onbekende siekte uit en vererger die vleistekort. Thom [90] haal aan dat 'n *"seekere vreemde siekte"* beskryf word as – *"sijnde een soort schorbut, want de klaawen van 't gedagte bestiael wierden los en vielen af, het mondvleesch wierd daardoor gantsch swart, verrotte en viel by stukken uijt, 't geen haar het eeten belettende, al veele derzelven deed verrekken"*. Hierdie siekte het veral onder beeste voorgekom maar het ook skape aangetas.
- In Hottentotsholland in die eerste maande van die jaar *"comende na alle apparentie voort uijt de ongesontheijt der weijde aan 't geberghte en dat in de faleijen door de groote drooghte niet valt te eeten"*. terwyl daar *"veel schapen aan lammigheijt en 't water sieck waren"* in die Kompanjie se kuddes agter Tafelberg.[91]

"ordinaire siekte"[92]
Alhoewel daar geen spesifieke oorsaak vir hierdie siektetoestand was nie, was dit een van die algemene oorsake van sterftes op die buiteposte. Dit word aanvaar dat die benaming gebruik was waar daar nie 'n spesifieke siekte of simptome te bespeur was nie.

Perdesiekte:
Dit is opmerklik dat perde selde genoem word as slagoffers van siektes en tog was daar moordende episoöties van perdesiekte. Henning [93] haal Theiler aan wat gesê het dat daar herhaalde verwysings na die siekte in die rekords van die VOC was. Reeds in 1719 het byna 1 700 perde gesterf.
Sleigh (2004)[94] bespreek hoosaaklik die verliese van VOC perde op die buiteposte. In 1730 was daar 85 perde op Vissershok terwyl daar slegs een oor was in 1735. In 1736 het daar meer as 'n duisend perde van die burgers in die Kaap gesterf en in dieselfde jaar van Maart tot Mei is daar 139 perde en 11 esels dood op 't Land van Waveren. In 1763 het 104 perde binne ses maande gesterf van perdesiekte op die buitepos Riet Valleij aan de Buffeljachtsrivier. Beide die VOC en die burgers het reeds vroeg besef dat ryp die voorkoms van die siekte stop en het ook die voordeel van hoogliggende areas besef. Bayley[95] stel dit: "In all the districts of the colony there

appear to be certain localities, which from *time immemorial* have been considered sure places of refuge from the horse-sickness. They are chiefly tracts at high elevation, capable of supporting a large number of horses during summer months." Hiedie was kroongronde en kon benut word wanneer die siekte algemeen geword het.

"Rabies"
Thunberg (1788)[96] vermeld dat *Rabies canina* en *Rabies vulpina* naby die Gouritsrivier voorgekom het.

"Sg Tong-en klauw- Ziekte".
In Resolusie C. 152 van 4 November 1774[97] doen Goewerneur J. van Plettenberg verslag en meld dat *"tong-en-klauw-Ziekte"* asook die ongure weersomstandighede soveel verliese van beeste maar in besonder van die Kompanjie se trekosse veroorsaak het, dat beeste geruil moet word van die Khoe in die Buffeljachtsrivier-area. Dit is so aanvaar en genotuleer dat dit allersins noodsaaklik was.
Theal (1922) [98] skryf: *"The scarcity (of meat) was increased by the tongue and hoof sickness making its first appearance in 1723"* (Sien ook ' bek-en –klouseer' hierbo) .

Parasiete:
"ongediert" [99] wat vorkom op die skape op Robbeneiland.
Acari wat uit die bosse op die diere beide beeste en perde, val, diep in die vel byt en baie pyn veroorsaak word deur die *spreuw* gevreet (Thunberg).
Thunberg merk ook 'n rondewurm – *Lumbrici* op in die ingewande van 'n vark en word meegedeel dat dit algemeen voorkom.

Nota:

W.S. van Ryneveld is in 1804 deur die Bataafse regering aan die Kaap gevra om die veeteelt te ondersoek en 'n verslag op te stel.[100] Van die antwoorde op 'n vraelys word hier aangedui:
"Die Spaansche Schapen zyn alhier ook niet aan zo veele ziektens onderhevig als de onze.*Uitgenomen de Brand-ziekte, weeten ze voort overige niets van 't Schurft , de Luizen en de zogenaamde* Geil-ziekte *; welke laatsgemelde Ziekte het Land alhier, over het geheel genomen, Jaarlyks 20pCt. aan Schapen kost"* (p.62).
Spaanse ramme lewer 'n skaap *"die zwaarde zyn in gewicht en niet onderhevig aan de Jaarlykscbe Ziektens der gewoone Kaapse Schapen"*(p.68).
J. G. van Reenen:(bron van gegewens hierbo op p. 62) p.158.
D.G. van Reenen: *"..van beide soort Schapen, op een en 't zelve Land weidende, de Kaapsche byna alle zyn gestorven door een vreemde ziekte, en de Spaansche weinig of geen."* (p.172).

Daar was dus episoöties wat die veestapel kwaai geknou het en groot skade aangerig het vanaf die eerste jare van die nedersetting. Alhoewel daar raad vir die geïsoleerde gevalle was, het die VOC en die gemeenskap magteloos gestaan teenoor uitbrake van "onbekende" siektes.

Veebestuur
In die Dagregister van Jan van Riebeeck[101] is daar talle briewe aan die toesighouers op Robbeneiland waarin hulle opdragte gegee word om die skaapkudde te versorg. Dit was noodsaaklik want oor die algemeen het die VOC amptenare nie veel kennis van vee gehad nie.
Die versugtinge oor die swak bestuur van die Kompanjie se vee kom duidelik te voorskyn in 'n resolusie van die Politieke Raad in 1661[102]. Die vryburgers versorg die vee beter en dit sou raadsaam wees om net ramme en hamels aan te hou terwyl die burgers skape aanteel. Dit word opgemerk dat tot helfte van die diere vrek voor hulle teelbaar is.
Van Riebeeck het ook 'n 'Almanach der Africaanse Hoveniers en Landbouwers' opgestel vir sy opvolger wat raad vir die bestuur van skape en beeste gehad het asook enkele behandelings.[103]

Januarie: In hierdie maand of half Desember is die beste tyd om die ramme by die ooie te sit sodat hulle lam in Mei tot Julie wanneer daar voldoende gras is.
Mei: Koeie kalf en ooie lam. Dit is die beste om in Augustus of September te ploeg en die lande te laat oorlê want nou is daar te min gras en die osse is merendeels te maer en swak om te ploeg.
Junie: Beide koeie en ooie werp nou die beste jong.
Augustus: Dit is die beste om bulkalwers en ramlammers op drie tot vier dae oud te kastreer. Ooie moet nie gepaar word voor hulle agtien maande oud is nie. Indien hulle wel beset raak moet die lammers se kele afgesny word anders sal die ooie nie volkome uitgroei nie.

Diverse rate:
*Brandsiekte (*schurfde schaapen*) : 'n Mengsel van teer, swael, koper , kwik en *"gebrande vaderlanse schoenen"* moet gekook word en dan met 'n kwas aan die neuse, agter die ore en aan al die ledemate van aangetaste skape gesmeer word drie tot vier maal tot hulle genees is.[104]
*Bevangenheid: Indien 'n perd te hard gery was en bevange is, *"neemt*

eenig haar van booven de roede van een man", sny in kleinstukkies, meng met wyn ,bier of water en doseer.
*Urienverstopping: Botter, wijnruit, roet, swael en 'n handvol buskruit vir 'n os wat nie kan urineer nie. Ook die os se pote te bind en die penis te vryf om die verstopping uit te druk.
*Noodslagting: Wanneer daar 'n akute sterfte onder beeste is en hulle neerval om nie op te staan vir 3-4 dae nie, moet hulle so speodig moontlik geslag word om die vleis te red.
*Bloedlating: Indien die karkasse andersins onbeskadig voorkom en slegs die *kluijnmaag*[105] droog en dor is, moet vroegtydig wanneer die dier begin waggel, een of twee of drie "*stoopen*"[106] (afhangende van hoe sterk die dier is) bloed te laat.

Watt en Bryer-Brandwijk[107] het medisinale en giftige plante in Oos- en Suidelike-Afrika beskryf. Die groot aantal Khoen en San name vir plante dui op die bydraes van hierdie mense tot die medisynekas van die periode onder bespreking. Hierdie bydraes word ook weerspiëel in die Afrikaanse volksname en gebruik van sulke plante.

Nabetragting en bespreking
Die verversingspos van die Kaap was onder 'n paar wanvoorstellings gevestig. Terselfdertyd was dit die eerste suksesvolle vestiging in suidelike Afrika. Die Portugese het Oos-Afrika verkies waarskynlik op grond van die erkende voorkoms van goud terwyl die Franse en Engelse Madagaskar en Mauritius verkies het. Van die wanveronderstellings was dat vee vrylik beskikbaar sou wees en dat die inheemse mense gewillig sou wees om beeste te ruil vir nie-essensiële goedere. Van Riebeeck het reeds gewaarsku dat die Khoe nie noodwendig vriendelik en tegemoetkomend sou wees nie.
Daar was nie rekening gehou met die toename in skepe vanaf Holland na die Ooste en verkeerdelik gehoop dat vars groente en vleis die sterftes aan boord sou stop.
Vir die Khoe was beeste baie belangrik en veel meer as materiële goedere. Dit het mag voorgestel en die naam Khoekhoe word as "man van manne" vertolk terwyl die woord "San" 'n skeldwoord was en aangedui het dat hulle nie beeste besit het nie. Die VOC het vee as 'n kommersiële bate beskou.
Die veronderstelling was dat die Kaap ligbewoon was en slegs sporadies deur die Khoe besoek word. Die Khoe was gewoond daaraan dat besoekers tydelik aan die Kaap bly en gou ontsteld geword dat hierdie groep tekens toon van langdurige verblyf en dit nogal op hulle gereelde somerverblyf-area.[108]
Militêre en klerikale personeel asook vakmanne is uitgestuur na die Kaap en daar was 'n tekort onder die VOC-staf van landbouers en veetelers.
Die VOC moes aanpas en self vee teel en met die hulp van die Vryburgers vee en vleis voorsien. Toe die burgers selfstandig begin word het, was die Here XVII heeltemal inskiklik in beginsel maar notans prys en vryehandel beheer.
Die bydaes wat die besoekende kommissarisse gemaak het en hulle voorleggings aan die Direksie veskyn nie in die plaaslike bronne nie en kan dus nie beoordeel word nie.
Dit was noodsaaklik om perde in te voer maar die voorkoms van perdesiekte het groot verliese voortgebring.
Die VOC amptenare en knegte kon nie die vee en landbou behartig nie dus moes Vryburgers ingestel word en slawe ingebring word om handearbeid en ook vakmansarbeid te verrig.
Daar was later gelet op hoe die Khoe met hulle vee doelbewus trek om die beste uit die weiding te kry en byvoorbeeld siektes te vermy. Dit is deur die VOC en burgers nageboots en het bygedra tot die vermeerdering van buiteposte en die uitbreiding van die Kolonie.
As al die probleme en hindernisse inaggeneem word is dit verbasend dat die veestapel so gegroei het en dat veeboerdery ten tye landbou oortref het as inkomste genereerder. Dit is 'n verleentheid om te besef dat tenspyte van die reuse vordering gemaak in veterinêre medisyne daar nog steeds van dieselfde siektes is wat die VOC, burgers en die Khoe gepla het.

Erkenning:
Hierdie skrywe vloei voort van'n opdrag van die Historiese-komitee van die Suid Afrikaanse Veterinêre Vereniging.
Die hulp van die Veterinêre Stigting word met dank erken.
Die hulp van die bibliotekaris van die Onderstepoort Veterinêre Instituut was en is van onskatbare waarde.

Bibliografie
* *Die Buiteposte* van David Sleigh het besonder veel inligting en kon as enkel verwysingsbron gebruik word vir die VOC se veebedryf.
* William Beinart se *The Rise of Conservation in South Africa* bied 'n uitvoerige oorsig van die literatuur wat die ekologie en interaksies van veeboere betref vir die periode 1770-1950.
* Die *Resolutions of the Council* of Policy of Cape of Good Hope beslaan sowat 6 500 000 woorde en is in elektroniese formaat beskikbaar

(www.tanap.net/content/activities/documents/resolutions_Cape_of_Good_Hope).

'n *Inleiding* tot die Afrikaanse weergawe deur dr. Helena Liebenberg verskaf agtergrond inligting omtrent die VOC en die Kaap en ook voorstelle hoe om die resolusies optimaal te benut. Daar is uit die aard van die materiaal verskillende spellings van woorde en ook persoonsname dus moet innovverende alternatiewe gebruik word bv. in die vroëe resolusies word woord 'sterfte' vir mens en dier gebruik terwyl variasies van 'vrekte' later gebruik word vir diere. Om 'n volkome beeld te kry van die doen en late van die Politieke Raad en ook die burgers se korrespondensie met die Direksie sou dit nodig wees om ook die korrespondensie en verslae na te gaan.

* Van Riebeeck se Joernaal dek die periode 1651-1662 terwyl skrywers soos Theal, Thom en Sleigh aanhaal aan uit die Dagregister wat tot 1795 strek wat ongelukkig nie bekombaar was nie.

* Thunberg, Le Vaillant en Valentijn se reisbeskrywings dui 'n mate van sofistikasie van dieregesondheid aan wat sekelik goed vergelyk met die vlak in Holland in hierdie periode.

Noten

1 De Hondt *Historie der Reizen* 1: 21. Aangehaal deur H.B. Thom, *Die Geskiedenis van die Skaapboerdery in Suid-Afrika* Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 1936. p 233 [Noot van de red.: Hier wordt waarschijnlijk bedoeld *Historische beschrijving der reizen* enz. , een verzamelwerk van verschillende auteurs, door Pieter de Hondt in 20 delen uitgegeven in 's-Gravenhage tussen 1747 en 1767].

2 Khoekhoen : Herder-groepe in suidelike-Afrika ook Khoina, Khoekhoe, Khoikhoi, Hottentotte en spesifieke groepe bv. Cochoqua en Goringhaiqua. 'Strandlopers' of Gorinchaicona teengekom deur die Hollanse setlaars in Tafelbaai.

3 Beinart, W. *The Rise of Conservation in South Africa Settlers, Livestock and the Environment 1770-1950*. Oxford: Oxford University Press, 2003. Map 2.

4 Khoisan of Khoesan: Populêre term vir 'n taalverwante groep wat beide herders en jagter-versamelaars insluit.

5 San (Jagter-versamelaars) ook Soaqua(Sonqua, San-Qua), Basarwa (Tswana), Boesmans of 'Bosjesmens' en spesifieke groepe bv. Ju/'hoansi.

6 Plug, I. & Badenhorst, S. *The Distribution of Macromammals in southern Africa over the past 30 000 years*. Pretoria: Transvaal Museum, 2001 (*Transvaal Museum Monograph No 12*)..

7 Guelke, L. & Shell, Landscape of Conquest: Frontier Water Alienation and KhoiKhoi Strategies of Survival, 1652-1780. *Jnl of Southern African Studies* 18 (4) : 803-824, 1992. [Die skrywers bespreek die belangrikheid van water vir 'n pastorale kultuur en die effekte van besetting van waterbronne]

8 Mitchell, P. *The Archaeology of Southern Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Figuur 9.3, p. 230.

9 Sleigh, D. *Die Buiteposte. VOC-Buiteposte onder Kaapse bestuur 1652-1795*. Pretoria: Protea Boekhuis, 2004, p. 62 [Die Verspreiding van die Khoina 1652].

10 Thom (n. 1) p.232. Aanhaling uit Hakluyt *The Principal Navigations of the English Nation*, VI. p.389.

11 Moselbaai was die *Angra dos Vacquieros* waar Vasco da Gama 100 jaar vantevore beeste en skape geruil het!

12 Valentijn, F. *Beschryvinge van de Kaap Goede Hoope met de Zaaken daar toe behoorende* (1726). Red. P.Serton, Cape Town: Van Riebeeck Society, 1971. p.149.

13 Sleigh (n. 9) p.596 verwys na J.R. Bruijn a.o. (eds) : *Dutch-Asiatic shipping in the 17th and 18th Centuries*, III, pp.4-7.

14 Thom (n.1) p. 232 Aanhaling uit *Historie der Reizen*, II, p. 4-5.

15 Femme S.Gaastra. *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen, 1991.

16 Die volgende vorms is uitruilbaar: VOC, HOIK, Kompanjie, Direkteure en Here XVII.

17 Liebenberg, H. *Inleiding tot die Resolusies van die Politieke Raad van die Kaap van Goeie Hoop*. P. 29 (www.tanap.net/content/activities)

18 Sleigh (n. 9) p. 1-6.

19 Sleigh (n. 9) p. 4.

20 Thunberg, C.P. *Travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* . Ed. by V.S. Forbes [gebaseer op die Engelse uitgawe van 1793-1795] In: Van Riebeeck Society, second series, no. 17, 1986. p. 7-21.

21 Muller, C.F.J. (red.) *500 Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*. Kaapstad: Academia, 1980. p.17.

22 Thom (n. 1) p. 4.

23 Van der Walt, A.J.H., Wiid, J.A. & A.L.Geyer. *Geskiedenis van Suid-Afrika*. Goodwood: Nasbou, 1979. Hfstk I, p.25.

24 Ibid., p. 36.

25 Daar is twee bronne hoofsaaklik geraadpleeg naamlik *Resolusies van die Politieke Raad van die Kaap van Goeie Hoop* (www.tanap.net) en die *Journal of Jan van Riebeeck*, ed. by H.B. Thom. Kaapstad: Balkema, 1952-1958. 3 vols. Introduction vol. 2, 'Jan van Riebeeck - A Biographical Sketch', p.XVI-XXVI.

26 Die volgende verwysing en kommentaar is van Dr. P.A. Koolmees (7 Februarie 2006 ontvang): Willem-Pieter van Ledden, *Jan van Riebeeck tussen wal en schip. Een onderzoek naar de beeldvorming over Jan van Riebeeck in Nederland en Zuid-Afrika omstreeks 1900, 1950 en 2000*. Hilversum:Verloren, 2006.

27 Böeseken, A.J. Jan van Riebeeck en sy Gesin. Kaapstad: Tafelberg, 1974. p.196. [Verstrek deur Dr Helena Liebenberg, Oor Kaapse Landbouers en Seisoene. *Taaloord*, 2, 2005 (e-Brief)].

28 Uittreksels uit 'n Nederlandse dokument in die Von Dessin-versameling van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad, gebaseer op die oorspronklike manuskrip in Van Riebeeck se handskrif wat verlore gegaan het. (Dr. H. Liebenberg, 2005, Nasionale Argief, Kaapstad).

29 Liebenberg, H. *Inleiding tot die Resolusies* (n. 25).)

30 Daar was geen kennis van die binneland van suidelike-Afrika (uitgesluit die Portugese op die Ooskus) en mense voor ekspediesies deur bv. Van Riebeeck uitgestuur is om vee te ruil maar ook om inligting aangaande die mense, hulpbronne en omstandighede in te wen.

31 Van Riebeeck se Joernaal Red. H.B. Thom (n. 25) (1958) pp. 369-372.

32 Namaquas ≈ Namakwas.

33 Sleigh (n. 9). Die steftes van vee op buiteposte word breedvoerig per buitepos bespreek.

34 Theal, G. McC. *History of South Africa*

*before1795. Foundation of the Cape Colony by the Dutch.*Vol. II. Third Ed., 1922. Facsimile copy, Cape Town: Struik, 1964. p. 328.

35 Perde was aanvanklik ingevoer vir militêre doeleindes asook vervoer van hooggeplaastes. Perde het ook in die landbou belangrik geword bv. dors van graan , vervoer en transport van goedere en toenemende militêre aksies insluitende 'n burgerlike milisie. Laasgenoemde het veral 'n rol gespeel met die herwinning van geroofde vee en vergelding..

36 Thom (n. 1) p.59.

37 Neumark , S.D. *The South African Frontier. Economic Influences, 1652-1836.* Stanford: Stanford University Press, 1957. p.57.

38 Thom (n.1) p.59

39 Res. C.80. 19 Augustus 1728. p 98-104 : "Uitermatige droogte en gevolgelike tekort aan kos en water veroorsaak uitgebreide sterftes onder skape en beeste. So erg onder laasgenoemde dat die oorblewende trekosse nie in staat was om kritiese werk te verrig nie". Resolusies van die Politieke Raad. Nasionale Argief. Kaapstad.

40 Neumark (n. 37). Ekonomiese redes word aangevoer as die primêre rede vir die voortdurende uitbreiding van die grense tot in die negentiende eeu.

41 Thom (n.1) p.119.

42 Ibid., p.132

43 Sleigh (n. 9) p.10. *(Daar is 'n teenstrydigheid tussen die totaal en die hoeveelhede van 2879 pond vleis). 1kg=2.2 lb(pond).

44 Slawe: Die Khoe was onwillig om in die tuine en landerye te werk en beide die VOC en burgerlikes het slawe aangekoop vanaf Angola, Madagaskar en die Ooskus van Afrika onder andere. Die slawelosie het die slawe van die Kompanhie gehuisves. Van die Khoe wat nie meer vee gehad het nie, het veral op veeplase in diens gewerk as veewagters. Sien ook bv Muller (n. 21) p. 28, 31, 33, 43 en 99.

45 Thom (n. 1) p. 232 . Aanhaling uit De Hondt *Historie der Reizen* I p.30.

46 Smith, A.B. *Immigrants and Indigenes in the 17th Century Cape, South Africa* Voordrag by die World Archaeological Congress 4 (WAC4), Kaapstad 10-14 Januarie 1999.

47 Muller (n. 21) p. 17.

48 Smith (n. 46). Hierdie voordrag sluit onder andere ook argeologiese bevestigings van aanwesigheid van skape en beeste in.

49 Hierdie plant is nie inheems nie. Dit kom voor dat die Khoe voorheen bv. *Leonotis leonurus* gerook het.

50 Sleigh (n. 9) p.10.

51 Neumark (n. 37) p. 50.

52 Thom (n. 25) Vol. I, p.101

53 Sleigh (n. 9) p.63-75.

54 Res. C.47 pp 2-9. 26 Julie 1718.

55 Theal (n. 34) p.490-491.

56 Thom (n. 25) p.182.

57 Thom (n. 1) p. 47 Aanhaling uit Dagregister 1715-1721 p. 132

58 Thom (n. 1) p. 203-204.

59 Res C. 47 pp. 2-9. 26 Julie 1718.

60 Sleigh (n. 9) p.68.

61 Neumark (n 37) p.75.

62 Hengeveld, G.J. *Het Rundvee, Zijne Verschillende Soorten, Rassen en Veredeling .* Haarlem: Erven Loosjes, 1865.

63 Beinart (n. 3) p.132.

64 Walker, R.E. Roman Veterinary Medicine (Appendix p. 329) in: *Animals in Roman Life and Art* (Ed. by J.M.C.Toynbee). London: Thames and Hudson, 1973.

65 Thom (n. 25) Vol. I, p.359.

66 Thom (n. 25) Vol. II , p. 276-277.

67 Jan van Riebeeck (ca 1662) *Almanach der Africaanse Hoveniers en Landbouwers.* (Kopie verkry van Dr. Helena Liebenberg. Nasionale Argief Kaapstad).

68 Res. C.22. pp.10-13. 7 September 1693.

69 Res. C.33, pp. 23-24. 4 Des. 1714.

70 Res. C.39, pp. 96-108. 28 Oktober 1716.

71 Theal (n. 34) p. 491

72 Res. C. 152, pp. 538-363. 4 November 1774.

73 Thunberg, 1788, (n. 20) p.60

74 Livingstone, D. *Missionary Travels and Researches in South Africa* . London: Ward, Lock & Co., 1857. p.119

75 Res. C.1, pp. 87-88. 18 Maart 1654.

76 Thom (n. 25) p.219.

(Nota: Afr. *'geil'*≈baie vrugbaar, welig (groei); *geilsiekte*≈ siekte in skape, bokke, soms beeste en perde en veroorsaak deur blousuur in verlepte jong gras- vandaar die verwysing na 'geil' van weliggroeiende gras of ander plante).

77 Thunberg, 1788, (n. 20) p. 105.

78 Thunberg, 1788, (n. 20). p. 60.

79 Beinart (n. 3) p.147.

80 *Daghverhaal van J. Van Riebeeck* (1652-1662). Utrecht, 1884-1893. 3 vols. Vol.2, p.281.

Ik dank P.A. Koolmees en A.H.H.M. Mathijsen voor deze referentie.

81 Res. C.42, pp. 53-74. 15 Junie 1717.

82 Thunberg, 1788, (n. 20) p. 248.

83 Almanach - Desember.

84 Thunberg ,1788, (n. 20) p. 61.

85 Thom n. 25) Vol. III, p. 64.

86 Theal (n. 34) p. 94-95.

87 Thom, (n. 25) p. 263.

88 Thunberg, 1788, (n. 20) p.71.

89Thom, (n. 25) p.264.

90 Ibid.

91 Ibid.

92 Sleigh, (n. 9) bv. p.206: 1735-1738 sterf 590 osse op die Buitepos De Clapmuts as gevolg van *ordinaire ziekten.*

93 Henning, M.W. *Animal Diseases in South Africa.* Central News Agency Ltd. South Africa, 1949. p. 581-602.

94 Sleigh, (n. 9) p.486.

95 Bayley, T.B. *Notes on the Horse-sickness at the Cape of Good Hope in 1854-55.* Cape Town: Saul Solomon, 1856.

96 Thunberg, 1788, (n. 20) p. 78.

97 Res. C.152. 4 Nov. 1774.

98 Theal, (n. 34) p. 491.

99 Thom, (n. 25) p. 403.

100 *Willem Stephanus van Ryneveld se Aanmerkingen over de Verbetering van het Vee aan de Kaap de Goede Hoop,* 1804. Ed. by H.B.Thom. Kaapstad, Die Van Riebeeck-Vereniging, 1942 .

101 Thom, (n. 25) Vol. I-III.

102 Res. C.2, pp. 169-176. 21 Februarie 1661.

103 H.Liebenberg, (n. 27).

104 Walker, (n. 64) p. 329 verwys na Columella se *De Rustica*: Om brandsiekte te voorkom gebruik 'n mengsel van gekookte lupiene, afsaksel van ou wyn en die moer van olywe. 'n Mengsel van gemaalde swawel en vloeibare teer is gekook en oor die letsels gegiet as behandeling..

105kluijnmaag≈ kleinmaag≈ omasum of Afr. blaarpens(?).

106 'stoop' is 2.45 liter dus ca. drie tot 7.5 liter bloed gelaat.

107 Watt, J.M. & M.G. Breyer-Brandwijk. *The Medicinal and Poisonous Plants of Southern and Eastern Africa.* 2nd Ed.. Edinburgh-London: Livingstone, 1962.

108 Smith, (n. 46).

Dierenfiguren in oude culturen[1]

H.L.M. Defoer[2]

Dit is een enigszins ongebruikelijk artikel, het is geen wetenschappelijk geordende en rechtlijnige presentatie van een probleemstelling, maar meer een nomadische zwerftocht door oude culturen op het Euraziatische continent. Dierenfiguren hebben altijd mijn speciale belangstelling gehad. Het is namelijk boeiend om te zien op welke wijze door de eeuwen heen in de verschillende culturen dieren zijn afgebeeld; sterk gestileerd, monumentaal of naturalistisch. Vaak laten dergelijke dierenfiguren zien, welke plaats een dier in een samenleving innam. Soms werden ze vergoddelijkt en gezien als de belichaming van een bepaalde natuurkracht. Ze werden dan beschouwd als sacraal en men ging ze vereren en aanbidden. De meeste dieren werden echter bejaagd of gehouden vanwege hun vlees, melk, eieren of hun huid. Men gebruikte ook dieren als trekdier of rijdier of men koesterde ze als huisdier.

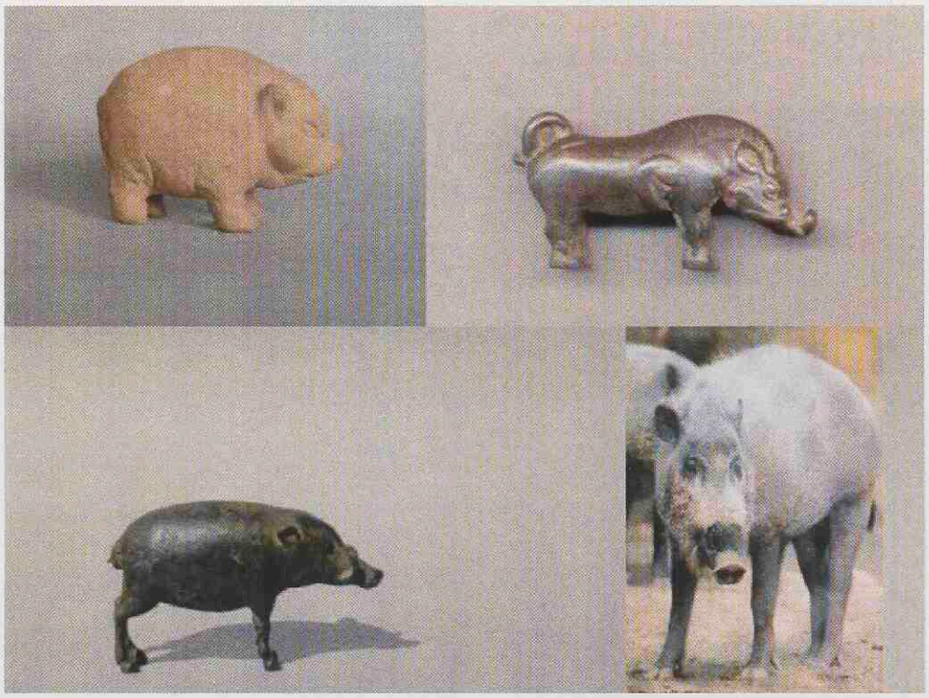

Afb.1: Olifant met berijders, India, 18de eeuw; olifant, Thailand 12de eeuw; Wierookbrander, Tibet 17de, 18de eeuw; miniatuur, 15de eeuw.
De wijze, waarop men in de loop der eeuwen dieren heeft afgebeeld, vertelt vaak veel over de cultuur, waarin deze afbeeldingen zijn ontstaan. Zo vertoont de weergave van dieren zoals een olifant, een zwijn of een rund in de verschillende culturen en tijdperken vaak grote verschillen. Olifanten zijn bijvoorbeeld in India, Thailand en Birma, waar men olifanten als rij- en lastdier gebruikte, redelijk natuurgetrouw afgebeeld, maar dit geldt niet voor bijvoorbeeld een wierookbrander uit Tibet, waar men geen olifanten kende, of op middeleeuwse miniaturen uit West Europa.

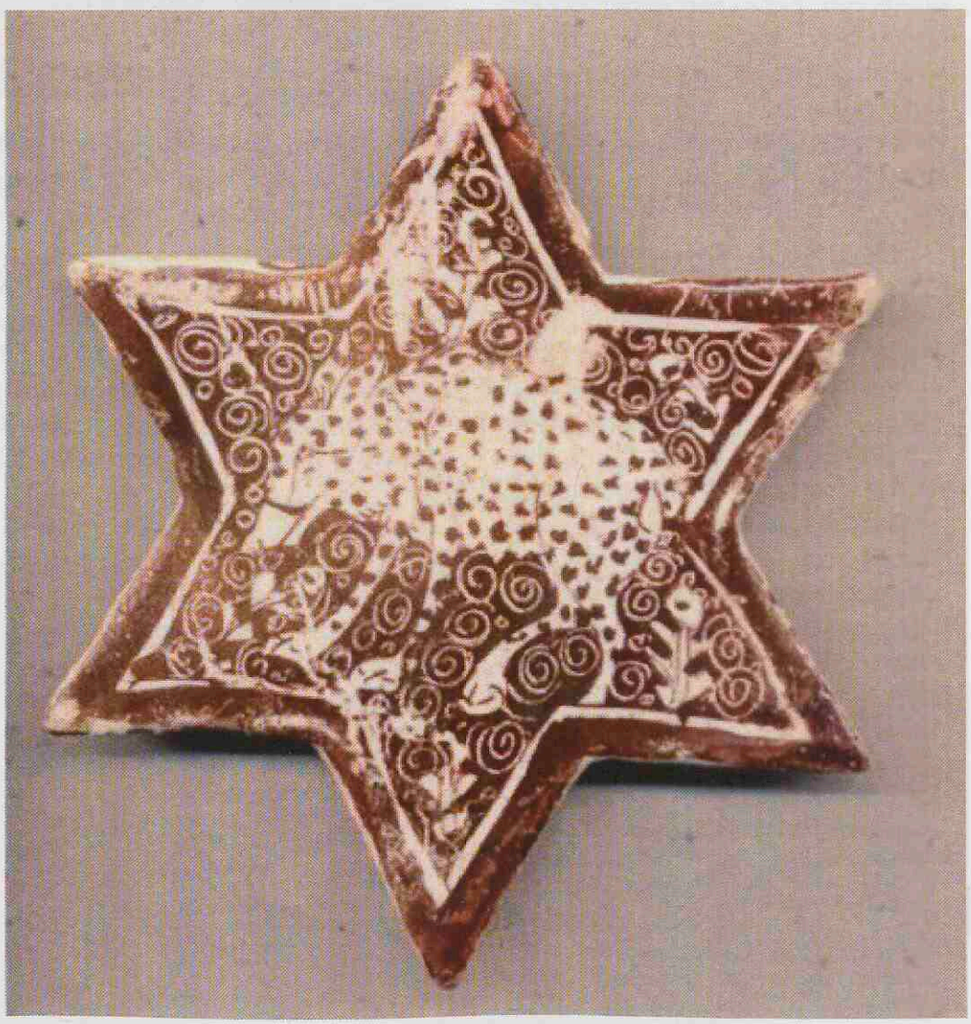
In twee gebieden is men zo'n 7 à 8000 jaar voor Christus begonnen met landbouw. Weer enige millennia later ontstonden daar ook geletterde culturen. In het westen gebeurde dit in Mesopotamië en Egypte, in het oosten gebeurde dit in China. Vanuit deze centra verbreidde het schrift zich verder over het continent. Beide centra kwamen al vroeg in contact met elkaar. Reeds ver voor Christus bestonden er handelsrouten, zowel via de zee als over land. Van groot belang was de zijderoute, die vanuit het westen door centraal Azië naar China liep. De handel ging gepaard met een uitwisseling van cultuurgoederen.
Ten noorden van de zijderoute leefden nomaden. Ook daar vond cultuuruitwisseling plaats maar niet zozeer via echte handelsrouten.
De verschillende clans en stammen kwamen door rooftochten en volksverhuizingen met elkaar in contact, zo bereikte de zogenaamde dierstijl vanuit China zowel de noordkust van de Zwarte zee, waar de Scythen zich hadden gevestigd als de volken in Noordwest Europa. Zowel in de cultuur van de nomaden in het noorden als bij de gesettelde volken in oosten en westen heeft het dier een belangrijke rol gespeeld, wat zijn afspiegeling heeft gehad in de kunst en het kunsthandwerk.

1 Samenvatting van de lezing, gehouden op de najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap in het Van Gogh Museum te Amsterdam op 3 november 2005.

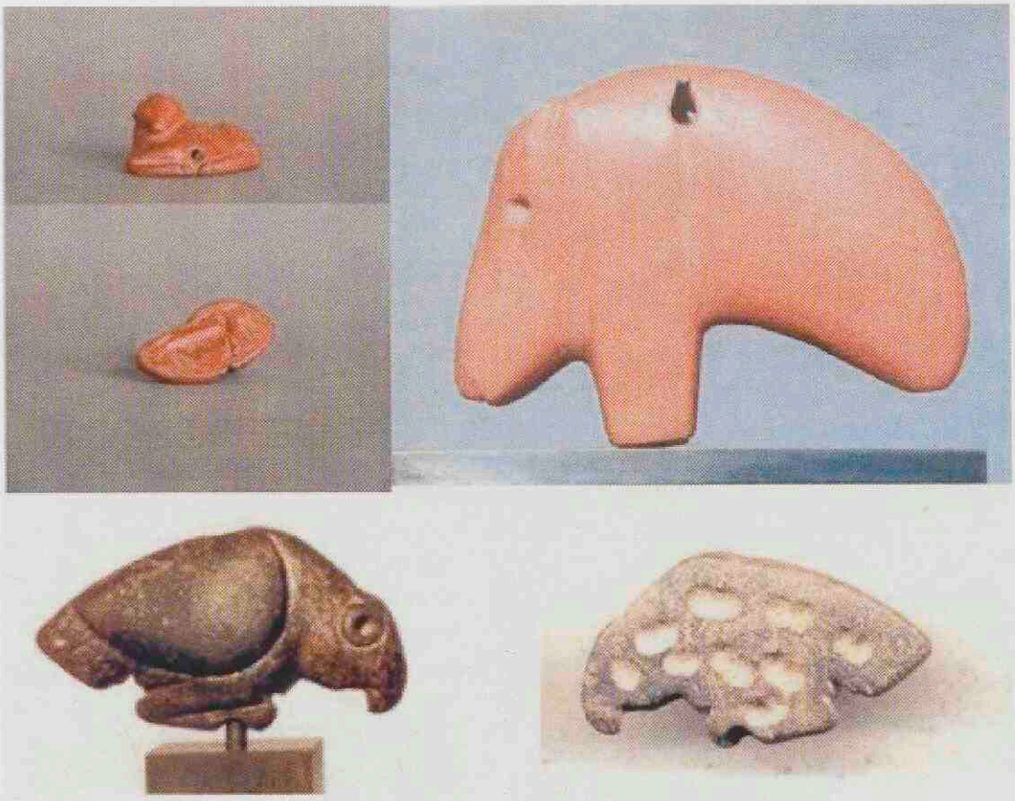
2 Drs. H.L.M. Defoer, oud-directeur van het Museum Catharijneconvent. Rümkelaan 90, 3571 XZ Utrecht.

Afb.2: Zwijntje, Oost Java, Modjopait, 14de eeuw; zwijntje, China, Han periode 206 v.Chr. – 220 n. Chr.; Zwijntje, (Sus barbatus?) Java, middeleeuwen; Sus barbatus.
Ook zwijnen en varkens werden op onderling zeer verschillende wijze uitgebeeld. Dit is duidelijk te zien, wanneer we het dikke zwijntje van terracotta uit de Modjopaitcultuur vergelijken met het bronzen Chinese zwijntje uit de Hanperiode en het bronzen zwijntje uit Java, dat waarschijnlijk het wilde boszwijn *Sus barbatus* voorstelt

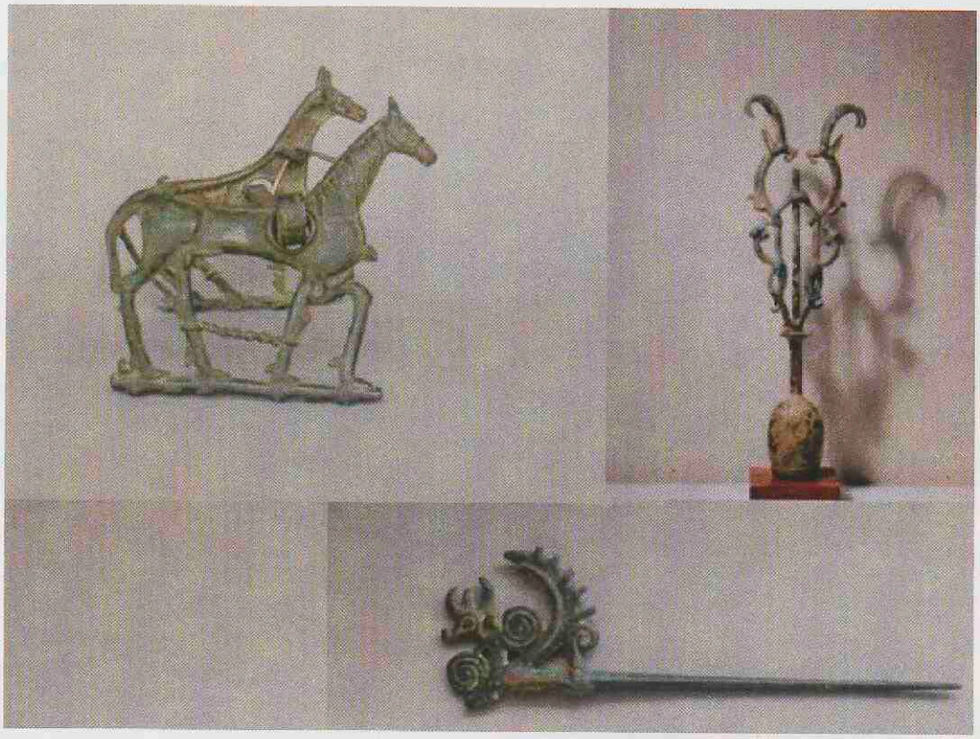
Afb.3: Stertegel, Iran, Kashan.
Bij Joden en de mohammedanen was vlees van zwijnen en varkens taboe. Het varken werd beschouwd als een onrein dier. Zo ook in Iran, waarvan de bewoners islamiet waren. In 1221 vielen de Mongolen Iran binnen wat gepaard ging met gruwelijke moordpartijen. Het was een vreselijke humane en culturele ramp. Wanneer steden werden ingenomen en de bevolking over de kling werd gejaagd, werden de handwerkslieden soms gespaard en gedwongen voor de Mongolen te werken. De Mongolen in Iran waren geen mohammedanen, maar hebben zich wel kort na 1300 tot de islam bekeerd. Deze Perzische tegel moet dus tussen 1221 en 1300 gemaakt zijn in opdracht van nog niet tot de Islam bekerde Mongolen.

Afb.4: Stenen dierfiguren uit Mesopotamië, Djemdet Nasr cultuur, ca 3000 v. Chr. : Liggend koetje met zegelstempel aan de onderzijde; zwijntje; roofvogel met zegelstempel aan de achterzijde.
Deze dierenfiguren dateren uit het begin van het bronzen tijdperk. Met behulp van bronzen, maar wellicht ook nog met stenen werktuigen zijn deze dieren uit de steen gehaald. Vooral het zwijntje is prachtig gestileerd. Soms waren dit soort figuren zegelstenen, waarmee de afsluiting van voorraadpotten of zakken werden verzegeld. Het liggende rund en de roofvogel zijn hiervan een goed voorbeeld.

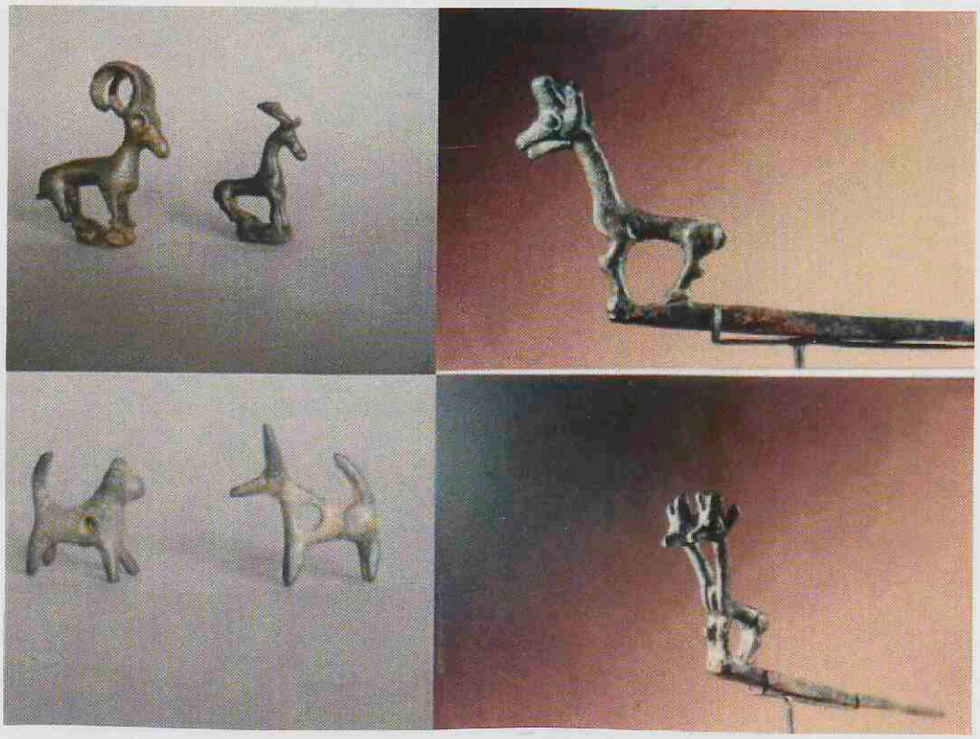
Afb.5: Spelden met hondjes, oost Anatolië, eind 3de millennium v. Chr.
Een zeer oud cultuurgebied is Anatolië. Uit het oosten komen met dierenfiguren bekroonde spelden zoals deze levendige hondjes. Karakteristiek voor deze dieren is hun spiraalvormig opgerolde staart.

Afb.6: Bronzen uit Luristan, 10e-7e eeuw v.Chr.: paardenbit; standaard met bokken; speld met fabeldier.
In het Zagrosgebergte, het grensgebergte tussen Mesopotamië en Iran ligt Luristan. Er zijn geen nederzettingen gevonden maar wel veel necropolen. De bewoners van die streek kenden geen schrift en men tast in het duister over hun geschiedenis, hun sociale en bestuurlijke organisatie. Het enige wat we kennen zijn de talloze grafgiften, doorgaans van brons, die uit hun necropolen te voorschijnt zijn gekomen. Het zijn vooral bijlen, zwaarden, siernaalden, bekers, paardenbitten en zogenaamde standaards. Zij worden gedateerd tussen de 10e en 7e eeuw. Standaards en spelden zijn vaak versierd met sierlijk gestileerde dieren. Het fabeldier heeft de kop van een rund, het lichaam van een roofdier en de vleugels van een adelaar. Zo verenigt het alle krachten van deze drie diersoorten.

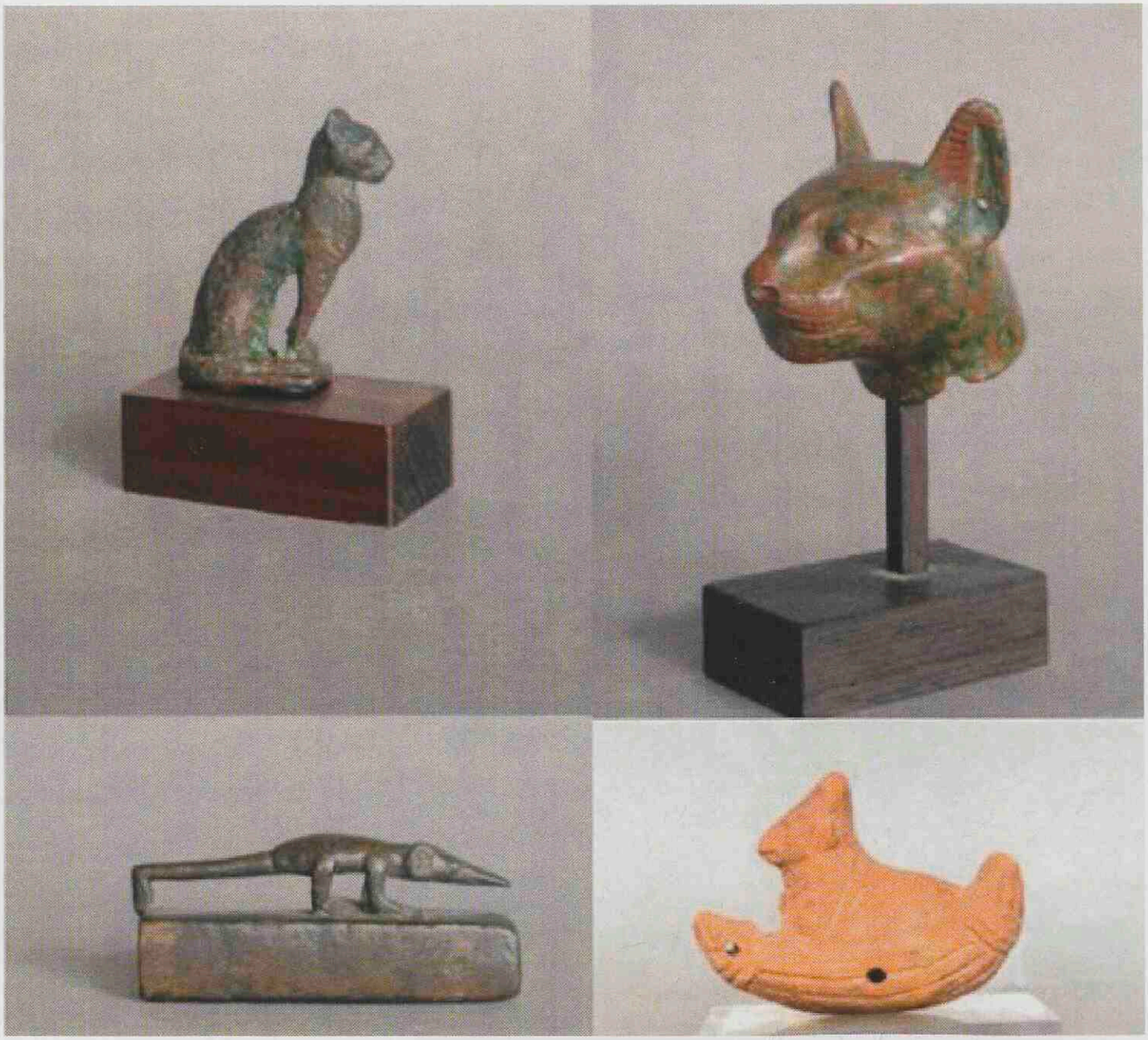
Afb.7: Dierfiguren uit Noord-Iran, eerste helft 1e millennium v.Chr.: steenbok en hertje; hondjes; speld met tweekoppig hertje.
Ook uit meer noordelijke gebieden van Iran, aan de zuidkant van de Kaspische zee, zijn sierspelden en losse dierenfiguurtjes afkomstig. Zij zijn doorgaans natuurgetrouwer en plastischer dan die uit Luristan.

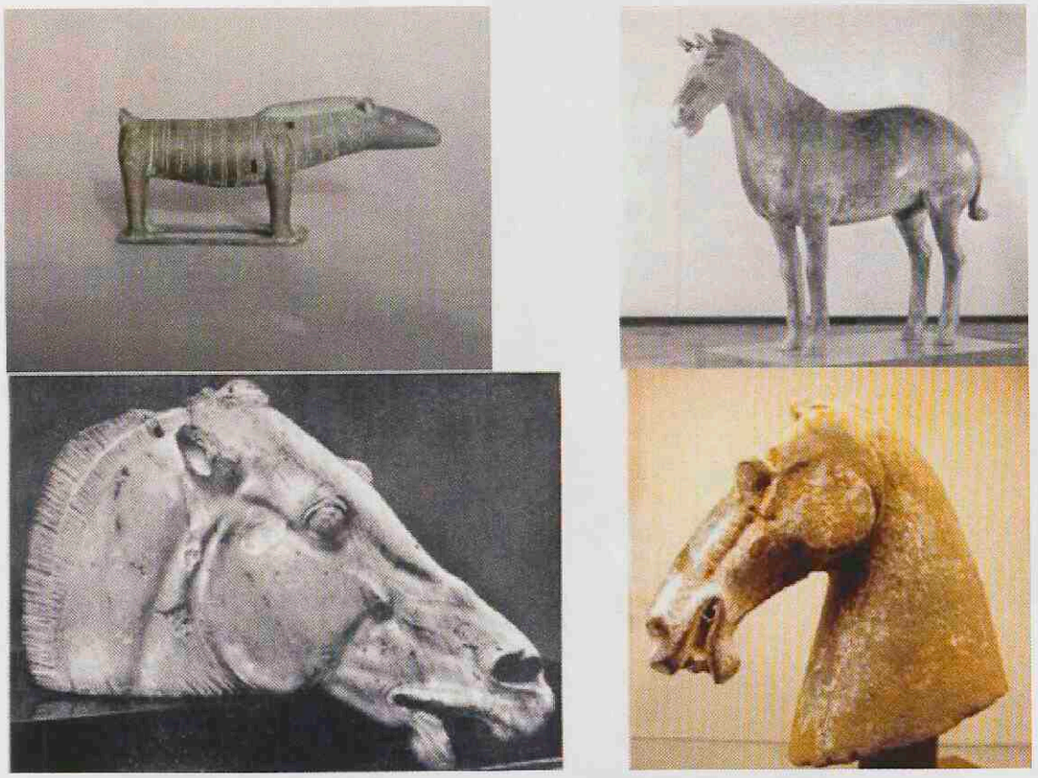

Afb.8: Rammetjes, Anatolië, 2e millennium v.Chr.; zebu, Ninduwari, 2300-2000v.Chr.; gewichtje in de vorm van een bokje, Ugarit, 15e eeuw v.Chr..

Soms hadden losse dierenfiguren een votieffunctie, zoals deze rammetjes uit Anatolië of deze Zebu uit Ninduwari, een vindplaats aan de benedenloop van de Indus v.Chr.. Dit soort dierenfiguren werden gewijd aan een godheid en geplaatst in tempels of op sacrale plaatsen. De stichters hoopten zo van de goden gunsten te verkrijgen, bijvoorbeeld een vruchtbare kudde. Ook konden votieffiguren worden gegeven, als dank voor verkregen gunsten, zoals de ex-voto's in de katholieke kerk. Wijzen deze votieffiguren op een landelijke cultuur, waar veeteelt de belangrijkste bron van inkomsten vormde, het gewichtje in de vorm van een steenbokje (midden 2e millennium v.Chr.) is typerend voor een cultuur, waar de handel een belangrijke plaats innam. Het komt uit Ugarit, gelegen aan de noordkust van Syrië. Deze stad was de bakermat van het alfabet. Het bokje weegt 18,8 gram, dat is gelijk aan twee Ugaritse schekel.

Afb.9: Egypte, 1e millennium v.Chr.: beeldje van een zittende kat; kop van een kat; spitsmuis; mummie van een Apisstier op een rieten bootje. Vanouds was Egypte een land, waar dieren in hoog aanzien stonden, vele werden als godheid vereerd of als een manifestatie van het goddelijke gezien. Vooral uit de late periode 750-332 v.Chr., zijn talloze figuren van heilige dieren bewaard. Beeldjes als dit bronzen katje werden gemaakt om thuis vereerd te worden, net als godenbeeldjes of latere heiligenbeeldjes. Maar ook werden zij als votiefgave gewijd aan de kattengodin Bastet, die met name vereerd werd in haar tempel in Bubastis. Deze bronzen kattenkop uit de eerste helft van het 1e millennium v. Chr. behoorde bij een houten kattenfiguur, waarschijnlijk een zerk voor een gemummificeerde poes. Poezen werden na hun dood vaak gemummificeerd en bijgezet. Ook werden kattenmummies vereerd. Men heeft ontdekt, dat men speciaal katten kweekte om ze te doden, te mummificeren en vervolgens te verkopen. Dit spitsmuisje staat op een langwerpig doosje, dat te klein is om volledige dode spitsmuizen in te bergen. Waarschijnlijk werden er fragmenten van een dode spitsmuis in geborgen. Het is zo een van de vroegste voorbeelden van een reliekhouder. Ook heilige Apisstieren werden gemummificeerd en bijgezet. Kennelijk werden zij net als een farao op een bootje naar hun laatste rustplaats vervoerd. Dit terracottabeeldje was waarschijnlijk een stuk kinderspeelgoed. In de zijkanten ziet men nog de gaten voor een as met wieltjes.

Afb.10: Paardje, China, 1500-1300 v.Chr.; Paard uit het graf van Qin, China, eind 3e eeuw v.Chr.; paardenhoofd van het Parthenon te Athene, Phidias, midden 5e eeuw v.Chr.; paardenhoofd, China, Hanperiode, 200 v.Chr.-200 n.Chr..

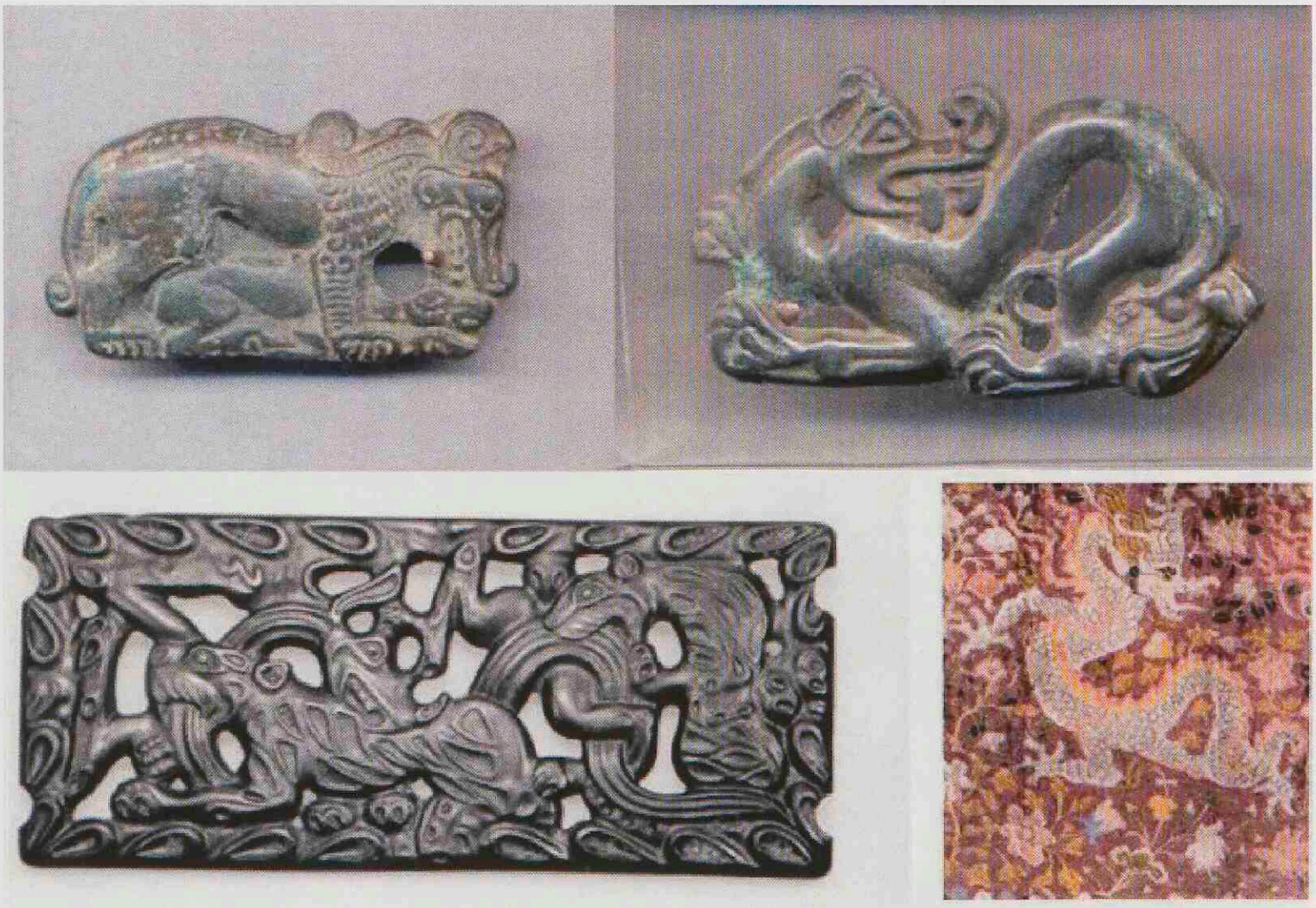
Een ander cultuurcentrum was China. Ook daar heeft men vanouds dierenfiguren gemaakt. Het paardje links boven dateert waarschijnlijk uit de Pre-An-Yang periode, 1500-1300 v. Chr.. Het is een typisch ponyachtig paardje en doet nog denken aan het wilde Przewalskipaard. Ongeveer in de periode, dat dit bronzen beeldje is gemaakt, heeft men in China het paard gedomesticeerd. Dit bronzen paardje stelt daarom wellicht een wild exemplaar voor. China kende aanvankelijk alleen de gedrongen, relatief kleine pony. Het was vooral een werk- en trekpaard. Waarschijnlijk is men in oostelijk Eurazië pas in de 8e eeuw v. Chr. het paard ook gaan berijden. In 307 v. Chr. is onder invloed van binnenvallende ruitervolken uit het noorden en westen in China de bereden cavalerie geïntroduceerd door Wuling, een keizer uit de Zhoudynastie van Shanxi. De paarden uit het graf van keizer Qin, eind 3e eeuw v. Chr. (rechts boven) zijn nog duidelijk pony's. Zij hebben een korte, gedrongen hals en geen nadrukkelijke kaakstructuur. Geheel anders is het paardenhoofd (rechts onder) uit de Hanperiode, 200 v.chr- 200 n. Chr. Het is duidelijk van een ander type. In de Hanperiode was de cavalerie steeds belangrijker geworden. De Chinezen hadden in de gaten gekregen, dat men in het westen paarden had, die superieur waren en groter dan hun eigen pony's. In 102 v. Chr. zond de Chinese keizer twee militaire expedities naar Fergana (Usbekistan), waar men dergelijke westerse paarden had. Daar wilde men hun paarden niet aan China verkopen en dus organiseerden de Chinezen een rooftocht om ze te pakken te krijgen. Hiermee deed het westerse paard zijn intrede in China. Daarna zullen er via de handel langs de zijderoute veel gevolgd zijn. Zeker hebben de Chinezen ook verder gefokt met de geïmporteerde paarden. Opmerkelijk is, dat ook de gestileerde weergave van dergelijke paarden westers aandoet. Zij lijken terug te gaan op de wijze, waarop in Griekenland paarden werden uitgebeeld. De opvallende kaakpartij, de mond met de nadrukkelijke onderlip en het geprononceerde oog vinden we ook bij de sculptuur van Phidias op het Parthenon van Athene. Vanaf de eerste eeuw v. Chr. vinden we bij de paardenfiguren in de graven, zowel tijdens de Hanperiode als in de daarop volgende Tangperiode (600-900) steeds het nieuwe type paard i.p.v. de pony's. Waarschijnlijk heeft men nog wel in grote getale pony's gehad, maar het nieuwe westerse paard zal waarschijnlijk vanwege zijn kostbaarheid een statussymbool zijn geweest. Kennelijk liet men zich in het hiernamaals graag door dit soort paarden vergezellen.

Afb.11: China, ca 500 v.Chr.: Gordelhaak; wijnvat.
China is waarschijnlijk ook de bakermat geweest van de zogenaamde dierstijl, waarbij vaak gecompliceerde diervormen decoratief worden toegepast op allerlei soort voorwerpen. Deze gordelhaak (ca 500 v. Chr. Shoudynastie) is een goed voorbeeld van dergelijke gecompliceerde diervormen. Het zijn slangachtige salamanders, die dooreen kronkelen. Vergelijkbare kronkelende salamanderachtigen zijn ook te vinden op de bronzen vazen uit die periode.

Afb. 12: Gordelsluitingen van de Hsiung-nu, Mongolië, 3e – 2e eeuw v.Chr.: Rammetjes; steenbok/rund; fabeldier, dat wordt aangevallen door een tijger en een beer.
De dierstijl kwam niet alleen veel voor in China, maar ook bij de volken in het Euraziatische steppengebied. Dit waren nomadenstammen, die met elkaar verwant waren en onderling contacten hadden. Steeds opnieuw bedreigden zij in de loop van de geschiedenis de gesettelde volken in Europa en China. In Europa kreeg men te maken met de Hunnen en de Mongolen. In de loop van de 4e eeuw verschenen aan de grenzen van China nomadische ruitervolken, de Hsiung-nu. Zij vestigden zich vanaf de 3e eeuw v. Chr. aan de noordgrens in Mongolië en heersten over een groot gebied, dat zich uitstrekte van noord en noordwest China tot aan het Balkaimeer. Zij vormden vaak een bedreiging voor het land en hun rooftochten en invasies waren zeer schadelijk. Om hen te weren bouwde de Chinezen aan het eind van de 3e eeuw v.Chr. de Chinese muur. Het centrum van de macht van de Hsiung-nu lag in het zogenaamde Ordosgebied. In dit gebied, maar ook elders in Mongolië zijn veel bronzen dierfiguren gevonden. Enerzijds is er soms sprake van Chinese invloeden, anderzijds is het ook duidelijk, dat er culturele contacten bestonden met streken in het centraal Aziatische Altaigebergte, zoals Pazyryk en Minusinsk.
Vaak waren dieren onderdeel van een gordelversiering. De sluiting, links boven op afbeelding 12, bestaat uit twee rammetjes, die rechtsboven toont een rund met bokkenhoorns. Op de andere gordelsluitingen overvallen een beer en een tijger een paardachtig fabeldier met een gewei, dat aan de uiteinden griffioenkoppen heeft. Het fabeldier draait om zijn as. Dit soort bronzen sluitingen werden gegoten volgens een cire-perdu methode, waarbij de achterzijde van de wasfiguur met een stukje linnen werd afgedekt. Daarna werden ze doorgaans vuurverguld volgens de techniek van het kwikvergulden. Deze techniek werd door de Chinezen goed beheerst. De beste gordelsluitingen zullen gemaakt zijn door Chinese kunstenaars, die al of niet gedwongen voor de Hsiung-nu werkten. Hun producten werden vervolgens gekopieerd door inheemse Mongoolse handwerkslieden, waarbij het oorspronkelijke ontwerp steeds meer werd verbasterd en geabstraheerd. Zij zijn ook minder goed verguld, vaak is het goud verdwenen.

Afb. 13: Drie gordelversieringen met gestileerde wolven, Hsiung-nu 4e-3e eeuw v.Chr.: wolf met buit (links boven); wolf met kronkelend lichaam (rechts boven); draakachtige wolf, die door tijgers wordt aangevallen (links onder); Chinees zijdeweefsel met draak (rechts onder).

Ook werden gordels wel versierd met afbeeldingen van een wolf. Deze hadden soms een zeer dun, kronkelend lijf. Hieruit heeft zich de Chinese draak ontwikkeld, zoals te zien is bij de gordelsluiting met een slangachtige wolf, die door tijgers wordt aangevallen

Afb. 14: Gordelsluiting in de vorm van een steenbok, Minusinsk 5e-4e eeuw v.Chr. (links boven); mes met steenbok, Minusinsk 7e-6e eeuw v.Chr. (midden en rechts boven); hertje, Hsiungnu 7e-5e eeuw v.Chr. (links onder); roofvogelkop, Scytisch 6e eeuw v.Chr. (rechts onder).
Deze steenbok is waarschijnlijk afkomstig uit Minusinsk, een meer noordwestelijk gelegen gebied, richting Altaigebergte en dateert uit de 5e-4e eeuw v. Chr.. Uit Minusinsk komt waarschijnlijk ook het mes, waarvan het heft is bekroond door een steenbok, 7e-6e eeuw v. Chr.. Uit het Ordosgebied komen niet alleen gordelversieringen en messen, maar ook losse beeldjes, zoals dit hert. Het was als versiering bevestigd op het juk van een wagen. Het is gegoten in twee holle helften, die later aan elkaar zijn gesoldeerd. De invloed van de dierstijl strekte zich ook uit naar het westen. Vooral bij de Scythen een woest en gevreesd ruitervolk, dat zich rond 1000 v. Chr. ten noorden en noordwesten van de Zwarte Zee had gevestigd, was de dierstijl populair. Deze vogelkop uit de 6e-5e eeuw v. Chr. was een deel van een paardentuigage.

Rede, gehouden bij de promotie van M.H.J.P. Thomassen op 21 Juni 1905 te Groningen, door Prof. Dr. H.J. Hamburger

De taak, mij door den senaat opgelegd, om u met de *summi honores* in de geneeskunde te bekleeden, is zeer vereerend, maar moeielijk tevens. Het geldt toch een man te huldigen van zoo veelzijdige bekwaamheid en van zoo veelzijdige verdienste, als slechts weinig wordt aangetroffen.
Wanneer ik niettemin deze opdracht heb aavaard, dan heeft daarbij den doorslag gegeven het feit, dat ik als uw voormalig ambtgenoot beter dan eenig ander, die hier in aanmerking kon komen, in staat mag worden geacht, te weten onder welke ongunstige voonwaarden gij hebt moeten arbeiden. En de voorwaarde, waaronder iemand werkt, is een factor, welke medetelt bij de bepaling van iemands verdiensten. Ik heb van de aanvaarding dier opdracht geen berouw, want ik heb daardoor uw wetenschappelijk werk nog eens in bijzonderheden meegeleefd. En ik mag wel zeggen, dat ik. steeds meer onder de bekoring geraakte en het steeds meer als een voorrecht ging voelen, in het openbaar uiting te mogen geven aan mijn eerbied en bewondering.

In 1869 tot veearts bevorderd, vestigdet gij u te Maastricht en mocht gij u weldra in een zeer uitgebreide praktijk verheugen. Dit belette u echter niet, ook op wetenschappelijk terrein werkzaam te zijn.
Behalve door verschillende kleinere verhandelingen op practisch veterinair gebied, maaktet gij u, dank zij uw veelzijdige taalkennis, verdienstelijk met het refereeren van Italiaansche en Spaansche onderzoekingen in Fransche veterinaire tijdschriften. Geen wonder dat, toen in 1881 een plaats als clinicus aan de veeartsenijschool moest worden bezet, de aandacht op u viel. Gij verliet uw schitterende praktijk om onderwijs te gaan geven in inwendige geneesknnde, waaronder physische en chemische diagnostiek, en in algemeene geneesleer en geneesmiddelleer, terwijl gij ook de chirurgische behandeling van patiënten hadt te deelen met een collega, wien het theoretisch onderwijs in de chirurgie was opgedragen. Dit alles zou reeds een zware taak geweest zjin, indien de veeartsenijknnde zich bepaalde tot één diersoort, hoeveel te meer dan niet, waar de aandacht gevorderd wordt voor *alle* huisdieren, grootere en kleinere. En nu denke men niet, dat voor een rationeele behandeling van dieren geen diepgaande studie noodig is. Waar toch bouw en levensverrichtingen bij de hoogere zoogdieren niet wezenlijk verschillen van die van den mensch, en de schadelijke invloeden, waaraan beide zijn blootgesteld in hoofdzaak overeenkomen, moeten ook de ziekten, welke er het resultaat van zijn, volgens dezelfde methoden en met dezelfde middelen worden herkend en bestreden.
En alsof genoemde taak nog niet genoeg was, hadt gij ook de geschiedenis der veeartsenijkunde te doceeren. Menigeen zou onder de overlading met zooveel vakken gebukt zijn gegaan en geen tijd meer hebben kumnen vinden voor wetenschappelijk onderzoek. Niet aldus gij.
Geen jaar mist men uw naam in de literatuur. In 1885 verschijnt uw joodkaliumtherapie voor actinomycose, een vooral bij runderen veelvuldig voorkomende ziekte, welke het beenstelsel als plaats van praedilectie aantast, maar overigens schier geen enkel orgaan spaart. Deze therapie scheen der Amerikaansche regeering uit een practisch oogpunt van zooveel waarde, dat zij een commissie benoemde om daarover een zelfstandig, op eigen ervaring gegrond oordeel uit te spreken.
Deze kocht een honderdtal runderen aan, welke aan de ziekte leden, behandelde die volgens uw methode en maakte ze eindelijk af om uit den toestand der ziektehaarden het resultaat der behandelingswiize af te leiden. En het resultaat was schitterend. Later heeft men ook bij den mensch, bij wien de afschuwelijke ziekte eveneens bleek voor te komen, uw joodkaliumtherapie toegepast en volgens het oordeel van tal van chirurgen in vele gevallen met groot succes.
In 1886 begint gij een reeks van interessante verhandelingen over de geschiedenis der veeartsenijkunde, waarbii gij de klassieken met evenveel gemak blijkt te hanteeren als uw moedertaal.
Het is niet aan mij, om over de waarde, dezer geschiedkundige geschriften een oordeel uit te spreken. Meer bevoegden dan ik hebben uw talenten als historicus erkend. Na uw publicaties «*Krijgsbedrijven van Alexander Farnese 1578/79*» en uw «*Spaansche bijdragen tot de geschiedenis onzer voorvaderen der 16de eeuw*» werdt gij benoemd tot lid van het Historisch Genootschap, voor een «outsider» die zich bovendien weinig in het publiek wetenschappelijk leven beweegt, een zeker niet geringe onderscheiding.

Uw hoofdtaak bleef echter de studie van clinische vraagstukken.
De opleiding der veeartsen in den tijd, dat gij aan de veeartsenijschool studeerdet, liet zeer veel te wenschen over. Schei- en natuurkunde werden op zeer onvoldoende wijze gedoceerd; het microscoop was er nagenoeg onbekend; histologie werd er niet gegeven en van pathologische histologie was dus uit den aard der zaak evenmin sprake. Overtuigd echter dat deze hulpwetenschappen voor een grondige behandeling van clinische vraagstukken onmisbaar waren, toogt gij aan het werk en nu ziet men uw onderzoek hoe langer hoe meer diepte krijgen.
Ik zal het groot aantal verhandelingen niet opnoemen welke in verschillende tijdschriften van uw hand verschenen. Ik wil slechts de aandacht vestigen in de eerste plaats op de hemiplegia laryngis bij het paard, een eenzijdige strottenhoofdverlamming, ook genoemd cornage of snuivende dampigheid, een inderdaad magistrale arbeid, systematisch in opzet en uitvoering, als van den best geschoolden onderzoeker. Eerst dringt gij door in de anatomie van het strottenhoofd en doet daarbij belangrijke vondsten; dan bestudeert gij de functie, op een wijze als een physioloog van professie het u niet zou kunnen verbeteren. Vervolgens neemt gij de pathologische physiologie ter hand en bestudeert de functie van den zieken en van den experimenteel ziek gemaakten larynx door middel van electrische prikkeling als anderszins. En met een nauwkeurig microscopisch onderzoek van zenuwen en spieren van het zieke strottenhoofd stelt gij ten slotte aard van het lijden in een helder licht.
Gedurende uw geheele onderzoek houdt gij uw oog gevestigd op hetgeen bij larynxaandoeningen van andere dieren en bepaaldelijk op het vele, wat daaromtrent bij den mensch is gevonden en tracht dit alles met uw eigen waarnemingen in verband te brengen. Geen wonder dan ook dat van de zijde der physiologen, die der laryngologen, uw arbeid met onderscheiding is ontvangen. Hebt gij uitgemaakt dat cornage bijna altijd berust op een eenzijdig peripheer lijden van den Nervus recurrens, dan tracht gij, uitgaande van de ervaring dat paarden die veel in een loodhoudende atmosfeer vertoeven cornard worden, de ziekte door een chronische loodvergiftiging langs experimenteelen weg op te wekken; en het gelukt u. Ook hier blijkt zich een eenzijdige aandoening van den nervus recurrens te hebben ontwikkeld. Zoo vindt gij dan dat een bepaalde periphere zenuw een electief vermogen voor een bepaald vergif kan bezitten. De onderzoekingen daarover, ook uit een algemeen oogpunt, zijn zoo interessant, dat prof. Ziehen u verzocht de verhandeling over dit onderwerp in zijn *Monatsschrifte für Psychiatrie und Neurologie* te mogen opnemen.

Talrijk zijn de andere onderzoekingen door u verricht op het gebied van het periphere en centrale zenuwstelsel. Zij vormen een eerbiedwekkende reeks. Kon ik uitvoeriger zijn, dan zou ik hebben te spreken o.a. over verlamming van den Nervus obturatorius en van den plexus sacralis, over de opstijgende degeneratie van het ruggemerg tengevolge van periphere neuritis, over de cerebrospinaal-meningitis van het paard, de ziekte van hersen- en ruggemergvliezen, die op het oogenblik onder den populairen naam van *Genickstarre* in Duitschland en elders bij den mensch zooveel slachtoffers maakt. Ook zou ik dan moeten spreken over de labioglossopharyngeaalparalyse bij het paard, een ziekte zetelende in het verlengde merg, enzoötisch gevonden in West-Vlaanderen en door u het eerst uitvoerig en behoorlijk bestudeerd. Ook deze ziekte komt bij den mensch voor.
De gedachte, die aan al dat werk ten grondslag ligt, is meerdere kennis te verkrijgen op het nauwelijks ontgonnen, maar toch uiterst dankbare terrein van de zenuwziekten der huisdieren, dankbaar vooral uit een oogpunt van vergelijkende pathologie en veelbelovend ook voor de studie der zenuwziekten bij den mensch. En wat nog wel even op den voorgrond mag worden gebracht, gij toont u met de hier onontbeerlijke, maar tevens moeielijke techniek van het microscopisch onderzoek van het zenuwstelsel volkomen vertrouwd.

Intusschen hebt gij u ook de bacteriologische onderzoekingsmethode eigen gemaakt. Want gij gevoelt, dat de oorzaak van tal van ziekten zonder deze niet kan worden opgespoord. Daaraan dankt men onder meer uw artikelen over endocarditis acuta bij het paard en andere huisdieren, daaraan dankt men uw schitterend onderzoek over bacteriaemie met haematogene nephritis der kalveren, een moorddadige besmettelijke ziekte, veroorzaakt door een typhusachtige bacterie, welke bij nader onderzoek de grootste overeenkomst bleek te vertoonen, misschien wel blijken zal identisch te zijn met het micro-organisme, dat in België tot tweemaal toe de bekende, door Van Ermenghem onderzochte hevige vleeschvergiftiging bij menschen veroorzaakte.
Dan stelt uw kennis der bacteriologische onderzoekingsmethoden u in

staat, op het Internationale congres voor tuberculose te Londen, waar gij regeeringsafgevaardigde waart, de opzienbarende meening van Robert Koch te bestrijden, als zou de menschelijke tuberculose met de parelziekte van het rund niets te maken hebben; het steriliseeren van melk en melkproducten zou dus volgens Koch overbodig zijn en het gebruik van vleesch en van andere organen van tuberculeuse dieren onschadelijk. Gij waart toen juist gereed gekomen met welgelukte entingen, waaruit gebleken was dat door tuberculeuse sputa en ook door culturen van tuberkelbacillen, beide van den mensch afkomstig, menschelijke tuberculose langs experimenteelen weg bij het rund kan worden teweeggebracht.
Voorzichtig hebt gij daaruit de conclusie getrokken dat met het besmettingsgevaar van rund op mensch nog steeds rekening gehouden moet worden.
Deze proeven hebben overal groote waardeering gevonden. En thans zijt gij, daartoe door de regeering in staat gesteld, bezig met experimenten om runderen tegen tuberculose te immuniseeren.

Ziehier slechts een onvolledig beeld van den omvang van uw wetenschappelijken arbeid. Hetgeen ik niet noemde, zou menigeen nog met een aureool van wetenschappelijke verdienste kunnen sieren. Ik wijs alleen op uw fundamenteele verhandeling over chronische nephritis van het paard, waarin voor de eerste maal op grond van clinische en pathologisch-anatomische gegevens en beschouwingen, een indeeling der nierziekten wordt gegeven en de weg aangewezen, langs welken de differentiaaldiagnose kan gemaakt worden.

Was ik reeds onvolledig in het weergeven van den *omvang*, van uw wetenschappelijken arbeid, nog meer zal dit het geval moeten zijn waar ik de *beteekenis* ervan zal hebben te schetsen. Om deze naar behooren in het licht te stellen, zou ik den stand van ieder vraagstuk, zooals deze was vóór uw onderzoek en zooals deze werd nadien, aan een min of meer gedetailleelde bespreking moeten onderwerpen, en dit zou, juist door het uiteenloopende, door de veelsoortigheid der onderwerpen, te veel van het geduld vorderen. Laat ik mij dus bepalen tot enige algemeene, opmerkingen.
De onkunde, die bij het meerendeel van het geletterde publiek, ja zelfs bij het meerendeel der geneeskundigen heerscht omtrent de veterinaire pathologie, is groot. Bij de gedachte dat een paard kiespijn heeft, en eeu hond een drankje krijgt, kan men een glimlach nauwelijks onderdrukken, en dat een koe aan een zenuwziekte kan lijden, komt hun schier ongeloofelijk voor. En toch, ik merkte het reeds in den aanvang op: waar bouw en levensverrichtingen bij de hoogere zoogdieren niet wezenlijk verschillen van die van den mensch, en de schadelijke invloeden waaraan beide zijn blootgesteld in hoofdzaak overeenkomen, moeten ook de ziekten die er het resultaat van zijn, volgens dezelfde methoden en met dezelfde middelen worden herkend en bestreden, Deze zienswijze is niet nieuw; HIPPOKRATES heeft haar reeds verkondigd. Het openen van lijken van menschelijke patiënten was in zijn tijd verboden, daarom deed hij het bij dieren, die aan ziekten waren gestorven en dan heet het herhaalde malen: 'wanneer het betaamt vergelijkingen te maken tusschen ziekten van mensch en dier – en zulks betaamt zeer zeker –' enz.

Ongetwijfeld, de behandeling van den zieken mensch zal wel steeds meer gewaardeerd worden dan die van het zieke dier, waar het toch in het laatste geval bijna uitsluitend een quaestie van kapitaal geldt. Het object dat men behandelt, zal wel altijd van groote beteekenis blijven. Maar is het bij den medicus anders? De chirurg, die bij een vorstelijk persoon met goed gevolg een operatie heeft verricht, oogst dank van het vorstenhuis, van regeering en volk. Een hoog honorarium en een ridderkruis worden zijn deel. Doch heeft hij dezelfde zorgen gewijd aan een kleinen burgeman, dan is zijn eenige belooning, naast den dank in beperkten kring, vaak deze, dat hem de moeite wordt gespaard de rekening te quitteeren. Dit neemt niet weg, dat in beide gevallen evenveel kennis en evenveel talent voor het welslagen vereiscbt worden. Dezelfde vergelijking geldt voor de behandeling van mensch en dier. Voor de wetenschap staan beide beoefenaren gelijk en zij kunnen veel van elkander leeren.
Doch dit laatste wordt maar al te dikwijls, vooral door de medici, vergeten, zoowel bij hun onderzoekingen over den aard en het verloop van ziekten, als bij de therapeutische behandeling. Wel trachten zij, wanneer zij zekerheid wenschen te erlangen omtrent het agens, dat volgens hun hypothese den mensch moet ziek gemaakt hebben, dieren aan den invloed van dit agens te onderwerpen. Slagen zij, dan roepen zij het «eurèka» uit. Doch slagen zij niet, dan denken zij er gewoonlijk niet aan, eens na te gaan of de ziekte wel bij de dieren voorkomt. En is dit wel het geval, dan verzuimen zij bij de veterinaire pathologie hun licht op te steken omtrent de vormen, waarin de ziekte zich pleegt

te openbaren. Welke vruchten zou zulk een samenwerking niet kunnen afwerpen, vooral waar men bij dieren in de bijzonder gunstige conditie verkeert, dat men patiënten kan koopen, en in ieder willekeurig stadium van de ziekte experimenteel, en ook na den dood kan onderzoeken. Iets soortgelijks geldt bij het bestudeeren van geneesmiddelen. Wèl beproeft de medicus nieuwe medicamenten en behandelingswijzen, alvorens ze bij den mensch in toepassing te brengen, bij gezonde dieren, doch hij denkt er niet aan, aan den veterinairen patholoog te vragen welk effect zij hebben bij het zieke dier. Zeker, er zijn verschillen tusschen mensch en dier, zoowel wat betreft gevoeligheid voor bepaalde medicamenten als in plaatsen van praedilectie, waar een ziekteproces zich pleegt neder te zetten. Maar ook juist die *verschillen* zijn zoo uiterst belangrijk om gekend en nader onderzocht te worden. Want juist deze kunnen het uitgangspunt worden van den weg, dien men moet inslaan om in het wezen door te dringen. Ik durf de stelling uitspreken, dat iedere vordering op veterinair gebied betekent een stap voorwaarts voor de pathologie in het algemeen en dus ook voor de pathologie van den mensch.

En daarmeede teekent zich de verdienste af, die gij u hebt verworven. Hoewel gij u in uw geschriften, voor zoover ik weet, nimmer over de beteekenis der vergelijkende pathologie hebt uitgelaten, straalt het toch overal door, van hoeveel beteekenis gij deze acht. Nimmer bepaalt gij u tot de diersoort, die het uitgangspunt vormt van het onderzoek, steeds houdt gij uw blik gericht ook op andere dieren en op den mensch. Niet zelden dient de in vele opzichten, meer gevorderde pathologie van den mensch u tot richtsnoer en ontziet gij – ik had reeds gelegenheid dit op te merken – geen moeite om de vaak uitgebreide literatuur omtrent hetgeen daarbij bekend is geworden, eerst grondig te bestudeeren. Dit weinige moge een denkbeeld geven van de algemeene beteekenis van uw arbeid.

En onder welke omstandigheden hebt gij tot voor weinige jaren dien arbeid verricht. Ik zie u nog in een vunzig lokaal, paddestoelen groeien onder den houten vloer, schimmels op de steenen muren; dat is uw collegekamer, dat is uw zitkamer, dat is uw laboratorium.

De wandversiering bestaat uit twee platen, geknipt uit de Groene Amsterdammer: PASTEUR die een patiënt inent en STOKVIS die staat college te geven; een pathologisch been, dat aan een spijker in de muur is opgehangen, voltooit de wandversiering. En dat voor een man van smaak als gij! Zooeven heeft een dertigtal jongelieden het lokaal verlaten. Gij, die moet woekeren met den geringen u ter beschikking staanden tijd, denkt er niet aan, u een oogenblik buiten te gaan verfrisschen, hoewel gij verhit en vermoeid zijt door het u eigen opgewekte en bezielende spreken, maar in het bedompte vertrek begeeft gij, u onmiddellijk opnieuw aan den arbeid.

En de installatie van uw laboratorium! Over het microscoop waarvan gij u geruimen tijd hebt moeten bedienen, zal ik maar zwijgen. En het overige! Hoe herinner ik mij nog, dat gij mij met, kinderlijke vreugde een pas gekregen oude kast toondet, die het u thans mogelijk zou maken uw fleschen met kostbare praeparaten te bergen. Gelukkig, mag ik er bijvoegen, zijn localiteit en hulpmiddelen in de allerlaatste jaren aanmerkelijk verbeterd. Doch zoo iemand, dan zijt gij het, die weder het bewijs hebt geleverd, dat men goed werk kan verrichten onder ongunstige omstandigheden.

Gij hebt met uw tijd gewoekerd. Zeker, gij bezit de gave om veel en velerlei te doen. Maar zouden de meesten, juist door die veelzijdige begaafdheid, zich niet versnipperd hebben? Uitnemend taal- en historiekenner, goed musicus, zou menigeen naast een zoo zwaren beroepsarbeid als de uwe was, zijn vrije uren zelfs uitsluitend daaraan hebben gegeven. Gij voeldet den plicht, naast uw onderwijs ook de wetenschap te dienen, die gij vertegenwoordigdet. En hier toondet gij u een bijzonder man.

Toegerust met een scherp waarnemings- en combinatie-vermogen, en begaafd met een gelukkig geheugen, werdt gij een gevierd clinicus, en door buitengewone manueele handigheid een uitnemend chirurg tevens.

Doch om de wetenschap in die richting te kunnen vooruitbrengen, moet men ook oorspronkelijkheid bezitten en deze bezat gij eveneens in niet geringe mate.

En alsof dit alles niet genoeg was, beschiktet gij nog over een eigenschap, die alleenstaamde niet zeldzaam is, maar in combinatie met de reeds genoemde uiterst schaars gevonden wordt; ik bedoel geschiktheid voor peuterwerk s. v. v.[1] die den laboratoriumman kenmerkt.

Is het toch geen zeldzaamheid dat de man, die pas een forsche operatie verrichtte, zich aanstonds nederzet om met naald en pincet teere coupes van 1/100 Mm. dikte te behandelen, en met het microscoop celletje voor celletje er in te bespieden! Hoe weinig chirurgen voelen zich aangetrokl-

ren tot dat minutieuse, geduldvorderende werk!
En dat alles te midden van voortdurende correspondentie en zorgen voor interne en chirurgische patiënten, zorgen die in uw geval wel geen menschenlevens golden, maar toch niet minder, door een conscientieus man als gij, als zorgen gevoeld werden door de dikwijls groote materiëele belangen en niet zelden ook door gevoelsbelangen die erbij betrokken waren.
Inderdaad, men moet een bijzonderen eerbied hebben voor een persoon, die onder zoo ongunstige voorwaarden van tijd, localiteit en materiëele hulpmiddelen zooveel heeft gearbeid als gij en die ondanks een gebrekkige opleiding werk heeft geleverd van den eersten rang.
In het buitenland zijt gij, wegens uw wetenschappelijken arbeid in hoog aanzien. Herhaalde malen werdt gij uitgenoodigd op internationale veeartsenijkundige congressen over een belangrijk onderwerp een rapport uit te brengen. De Fransche regeering vereerde u op grond van uw wetenschappelijke verdiensten met het Legioen van Eer. Inderdaad het werd tijd, dat ook wij onzen hoogbegaafden bijzonder verdienstelijken landgenoot de hulde brachten, die hem reeds veel te lang door de Nederlandsche universiteiten was onthouden.
Aan wien toch kunnen met meer recht de *summi honores* worden uitgereikt dan aan een man, die, ik herhaal het, onder overstelpende ambtsbezigheden en onder de moeilijkste omstandigheden, onafgebroken heeft gearbeid en die gedurende zijn geheele leven de wetenschap òm de wetenschap heeft gediend?
Volgaarne dan aanvaard ik de taak mij door den rector magnificus opgedragen.
Uit kracht van de bevoegdheid ons bij de wet toegekend. Volgens het besluit van rector en senaat der universiteit, overeenkomstig de voordracht van de faculteit der geneeskunde, verklaar ik u, MARIA HUBERTUS JOANNES PETRUS THOMASSEN, geboren te Eckelrade, gemeente Gronsveld (Limburg), te bevorderen tot *Doctor in de Geneeskunde,* en u alle rechten te verleenen die, door wet of gewoonte, aan het doctoraat in de geneeskunde zijn verbonden.
Nadat ik alzoo de mij opgelegde taak heb volbracht, mag ik de eerste zijn, die u als *Doctor* begroet en u met de zoo eervol verkregen waardigheid gelukwensch, daarbij de hoop uitsprekende, dat het u mooge gegeven zijn nog een reeks van jaren uw talenten te wijden aan de wetenschap, die u lief is.
(Overgenomen uit *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde,* 32, 464-473, 1905)

1 S.V.V.= sit venia verbo, als ik mij dit woord veroorloven mag.

H.J. Hamburger, geboren te Alkmaar, studeerde scheikunde in Utrecht. Hij promoveerde in 1883 (*De quantitatieve bepaling van ureum in de urine*) en studeerde vervolgens geneeskunde. Hij sloot ook deze studie af met een proefschrift (*Staafjesrood in monochromatisch licht),* bewerkt onder prof. Donders, wiens assistent hij was geweest. In 1889 legde hij het artsexamen af, maar in januari 1888 aanvaardde hij de benoeming tot leraar aan de Rijksveeartsenijschool om onderwijs te geven in de fysiologioe, histologie, algemene pathologie, pathologische anatomie en praktische microscopie. Ondanks deze zware onderwijstaak vond hij gelegenheid

Hartog Jacob Hamburger (1859 - 1924) (foto: UMD)

tot het verrichten van wetenschappelijk onderzoek. Uitgaande van de door Hugo de Vries ontdekte wetmatigheden van de osmotische druk bij plantencellen, onderzocht hij de invloed van de ademhaling op de grootte der bloedlichaampjes, de oorsprong van de lymphe, de resorptie in de darm en de permeabiliteit van dierlijke cellen voor anionen. Dit laatste leidde tot zijn ontdekking van de ionenverschuiving, dat uitmondde in zijn driedelig werk *Osmotischer Druck und Ionenlehre in den medizinischen Wissenschaften* (1902-1904). Hiermee introduceerde hij het fysisch-chemisch onderzoek in de geneeskunde. In 1901 werd Hamburger in Groningen benoemd tot hoogleraar in de fysiologie en histologie. En tien jaar later kon hij het onder zijn leiding gebouwde nieuwe fysiologisch instituut betrekken. In 1913 organiseerde hij het 9de Internationale Physiologen Congres, dat in Groningen gehouden werd. Hij was rector magnificus tijdens het 300-jarig bestaan van de Groninger universiteit in 1914. Zijn Gronings onderzoek resulteerde

in het boek *Physikalisch-chemische Untersuchungen über Phagozyten* (1912) en in *Onderzoekingen gedaan in het Physiologisch Laboratorium der Rijksuniversiteit te Groningen* (2 dln., 1922-1923). Hij oefende een grote invloed uit op zijn leerlingen waarvan er zeven hoogleraar werden.
(Ontleend aan H. Beukers in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 2, Amsterdam, 1985. p. 207-209).

M.H.J.P. Thomassen studeerde aan de Veeartsenijschool te Utrecht van 1865-1869. Na zijn afstuderen vestigde hij zich te Maastricht, in de nabijheid waarvan hij afkomstig was. In Maastricht was men sterk op België georiënteerd. Het is daarom niet zo verwonderlijk dat Thomassen zijn praktijkbevindingen in Belgische tijdschriften publiceerde. Voor concerten en opera's ging men naar Luik. Aangezien Thomassen over een goede bas-zangstem beschikte, zocht hij zijn zangleraar ook in Luik. Deze was zo onder de indruk van zijn talent dat hij hem adviseerde het beroep van dierenarts te verruilen voor dat van operazanger, waaraan hij echter geen gevolg gaf. Naast de muziek koesterde hij een voorliefde voor de geschiedenis. Zowel over onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis als uit de geschiednis van de diergeneeskunde heeft hij uitvoerig gepubliceerd. In 1881 werd hij aan de Rijksveeartsenijschool benoemd tot leraar in de algemene geneesleer, geneesmiddel- en vergiftleer, bijzondere ziektekunde, kliniek en geschiedenis der veeartsenijkunde.
Hij was een geboren redenaar en een enthousiast docent. Daarnaast was hij een gedreven onderzoeker die de oplossing van de vele vragen waarvoor hij in de kliniek gesteld werd nabij wilde brengen. Hij verdiepte zich in uiteelopende onderwerpen als embryotomie, castratie, hoefbevangenheid, corpora aliena in de voormagen van het rund, destructie, maar vooral ook in infectieziekten (endocarditis, nephritis, vogeldifterie, botrymycose, malleus en in tuberculose). Hij had internationaal al naam gemaakt met zijn succesvolle joodkaliumtherapie van actinomycose. Zijn tuberculose-onderzoek naar de overdraagbaarheid van boviene tuberculose op de mens bracht hem tijdens de internationaleTuberculose-congressen in contact met de vooraanstaande onderzoekers op dit gebied, met name met Robert Koch. Van diens tuberculine wist hij al snel dat het niet als therapeuticum, maar wel als diagnosticum gebruikt kon worden. Toen Koch tijdens het Internationale Tuberculose Congres in Londen van 1901 zijn geruchtmakende uitspraak deed dat vlees en melk van besmette runderen geen gevaar voor de mens opleveren vond hij in Thomassen een krachtige tegenstander.
In de kliniek werd hij sterk geboeid door de aandoeningen van het zenuwstelsel. Hierop gaat Hamburger, met wie hij op dit gebied ook samengewerkt heeft, in zijn lofrede bij de erepromotie uitgebreid in.
Het onderwijs ging Thomassen zeer ter harte. Reeds in 1904 publiceerde hij een brochure getiteld *De Veeartsenijschool als 6de faculteit der Utrechtse Universiteit.* Als voorzitter van de Maatschappij ter Bevordering van de Veeartsenijkunde heeft hij dit doel al nabij willen brengen. Hij vond daarbij directeur Wirtz echter op zijn weg.
Zijn vroegtijdige plotselinge dood is door velen, nationaal en internationaal, betreurd. Een huldeblijk werd hem drie jaar na zijn dood gebracht toen tijdens het 9de in het Scheveningse Kurhaus gehouden Internationaal Veeartsenijkundig Congres een groot gezelschap naar Utrecht kwam om de onthulling van zijn borstbeeld door minister Talma bij te wonen.
(Naar A. Mathijsen en E.P. Oldenkamp in: *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 126, 694-695, 2001)

Verslag van het 36ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

Het 36ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) vond afgelopen jaar plaats in Minneapolis, Minnesota, Verenigde Staten van 15-17 juli. Gastheer van dit congres, dat gelijktijding werd gehouden met het 28ste World Veterinary Congress (WVA) en het 142ste jaarcongres van de American Veterinary Medical Association (AVMA), was de American Veterinary Medical History Society (AVMHS). Zoals gebruikelijk liet de lokale nationale veterinair historische vereniging haar jaarcongres samenvallen met het WAHVM congres. Het congres was uitstekend georganiseerd door de AVMHS, in het bijzonder door het echtpaar Susanne en Daniel Whitaker, terwijl Prof. Susan Jones en Dr. Philip Teigen verantwoordelijk waren voor het wetenschappelijke programma.

Het congres werd bijgewoond door 56 deelnemers uit 12 verschillende landen. De meeste deelnemers kwamen uiteraard uit de Verenigde Staten (38). Naast de VS en Europa waren er deelnemers uit Mexico, Japan en Australië. Nederland was vertegenwoordigd met twee deelnemers. Het wetenschappelijke programma omvatte 22 presentaties en 11 posters. De meeste sprekers kwamen uit de VS (14), daarna volgden Oostenrijk (2), Australië (1), Engeland (1), Frankrijk (1), Italië (1), Nederland (1) en Spanje (1). In totaal waren er zeven sessies in het programma. De hoofdthema's van het congres waren de geschiedenis van veterinaire therapieën en van de diergeneeskunde tijdens de Tweede Wereldoorlog en die van de naoorlogse periode. Beide keynote speakers, John Parascandola (VS) en Martin Furmanski (VS) brachten bijzonder interessante voordrachten. De eerste over het begin van het antibiotica tijdperk en de laatste over biologische oorlogsvoering in de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende Koude Oorlog. Sinds "nine-eleven" is biologische oorlogsvoering of bioterrorisme – inclusief de geschiedenis daarvan - een onderwerp dat uitgebreid wordt bestudeerd in de Verenigde Staten. Vier voordrachten hadden de bestrijding van tuberculose als onderwerp (in Engeland, de Verenigde Staten, Spanje en Nederland). Abigail Woods (G.Br.) toonde aan dat de positie van de practicus tijdens de Tweede Oorlog werd versterkt door de rol die zij kregen toebedeeld bij de dierziektebestrijding. Dit laatste was van groot belang in het kader van de voedselvoorziening tijdens de oorlogseconomie. De bijdrage van ondergetekende ging over de tuberculosebestrijding in het naoorlogse Nederland, waarbij delen van de film "De bonte moet eruit" werden vertoond. Philip Teigen (VS) hield een bijzonder interessante voordracht over de veranderende status van de hond in Amerikaanse steden in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Verder waren er voordrachten over de geschiedenis van homeopathie en acupunctuur bij dieren, onderwerpen die ook binnen de AVMA volop in discussie zijn. Met uitzondering van enkele minder diepgaande voordrachten over lokale onderwerpen, kwamen de hoofdthema's goed uit de verf en was het voor de deelnemers een leerzaam congres.

Tijdens de algemene ledenvergadering van de WAHVM werd Dr. Paul Leeflang die gedurende negen jaar secretaris-penningmeester van deze vereniging is geweest, tot erelid benoemd. De samenstelling van het bestuur werd gewijzigd. Ondergetekende werd benoemd tot past president. Dr. Susan Jones (VS) werd opgevolgd door Prof.dr. Francisco Rojo (Spanje). Laatstgenoemde is de organisator van het 37ste congres dat van 22-24 september 2006 zal plaatsvinden in León, Spanje. Dit congres zal gezamenlijk worden gehouden met het Spaanse nationale congres voor veterinaire geschiedenis. De centrale thema's van dit congres zullen binnenkort worden vastgesteld. Voor meer informatie over het congres in Spanje wordt verwezen naar de homepage van de WAHVM (http://wahvm.vet.uu.nl). Ook de notulen van de in Minneapolis gehouden algemene ledenvergadering zijn daar te vinden.

De Cheiron Award, die vanaf 2005 de Cheiron medaille vervangt, werd toegekend aan de Amerikaan Prof.dr. Robert H. Dunlop voor zijn verdiensten voor het vakgebied geschiedenis van de diergeneeskunde in internationaal perspectief. Hij is vooral bekend dankzij zijn opus magnum *Veterinary medicine, an illustrated history* (St. Louis etc.1996) dat hij samenstelde met David Williams, de huidige president van de AVMHS. In zijn dankwoord benadrukte Dunlop het belang van de WAHVM voor de promotie van het vakgebied veterinaire geschiedenis, niet alleen in verband met onderzoek, maar ook in het kader van de academische vorming van studenten diergeneeskun-

de. Verder pleitte hij voor versterking van de internationale samenwerking binnen de WAHVM, waarbij hij het project International Dictionary of Veterinary Biography onder leiding van Guus Mathijsen en Ivan Katić als lichtend voorbeeld noemde. Aan het eind van dit verslag is zijn laudatio opgenomen die werd samengesteld door de AVMHS.

Naast de Cheiron Award besloot het bestuur een prijsvraag van 1000 Euro in te stellen voor veelbelovende jonge onderzoekers (tot 35 jaar) op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde. Kandidaten worden verzocht een artikel ter beoordeling aan het bestuur voor te leggen. De winnende inzending zou op het volgende congres moeten worden gepresenteerd.

In 2013 zal het 150 jaar geleden zijn dat het eerste internationale veterinaire congres plaatsvond in Hamburg. Dit gebeurde destijds op initiatief van de bekende Engelse veterinair John Gamgee. De aanleiding was toen ook al de ontwikkeling van een internationale aanpak van uitbraken van besmettelijke dierziekten. Wat dat betreft niets nieuws onder de zon. Het bestuur van de WVA wil het 150 jarig bestaan niet onopgemerkt voorbij laten gaan. In Minneapolis nodigde het WVA bestuur de historici van de WAHVM uit om een uitgebreide geschiedschrijving te maken van de WVA en die te presenteren tijdens de viering van het 150 jarig bestaan in 2013. Momenteel is het bestuur van de WAHVM bezig met het inventariseren van de nog voorhanden zijnde archieven vanaf 1863.

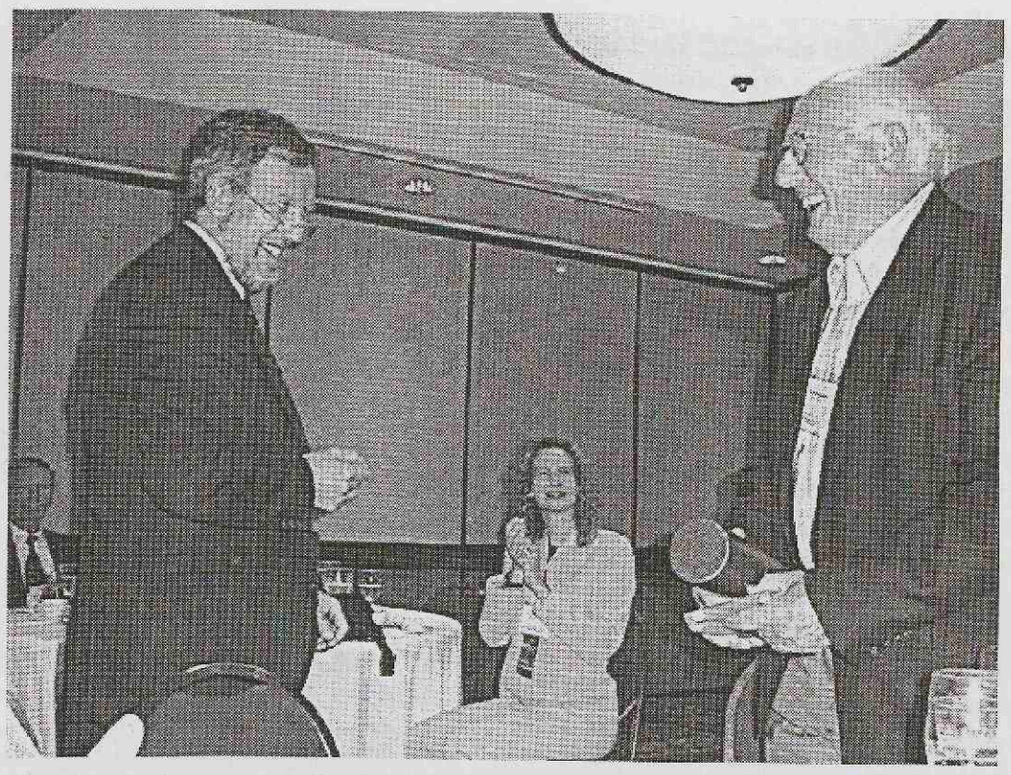
Op 31 december 2004 telde de WAHVM 13 nationale verenigingen die samen 912 leden vertegenwoordigen, 98 individuele leden uit 33 verschillende landen en 9 geassocieerde leden. Ten slotte valt nog te melden dat het aantal nationale veterinair-historische verenigingen is uitgebreid. In november 2005 is in Turkije de 'Turkish Association for the History of Veterinary Medicine and Professional Ethics' opgericht. Het eerste nationale symposium van dit genootschap zal plaatsvinden van 31 maart – 2 april 2006. In China is in 2004 een veterinair historische vereniging van start gegaan, het 'Research Centre of Chinese History of Pasturage and Veterinary' gevestigd te Nanjing. In de veterinaire faculteit van Buenos Aires, Argentinië is een leerstoel veterinaire geschiedenis ingesteld. De procedure voor de bezetting van de vacature is in gang gezet. Over de invulling van het onderwijs en onderzoek van dit vakgebied vindt overleg plaats tussen de faculteit en de Argentijnse veterinair historische vereniging.

Peter Koolmees
Past President WAHVM

Laudatio, Dr. Robert H. Dunlop

Robert H. Dunlop was born on 16 April 1929 in London, England. He graduated from the Royal Agricultural College, Cirencester, U.K. in 1947, where he was the winner of the Silver Medal. He then studied veterinary medicine at the Ontario Veterinary College, University of Toronto, where he graduated in 1956 with First class honors. He earned his PhD from the University of Minnesota in 1961 with a Major in Veterinary Physiology and Pharmacology and a Minor in Agricultural Biochemistry.
Dr. Dunlop is known for his distinguished career in veterinary education around the world: he has been involved with the establishment of four new veterinary colleges. He served as Founding Professor and Head of the Department of Veterinary Physiological Sciences, Western College of Veterinary Medicine, University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada, 1965-1971. At this time, the Western College of Veterinary Medicine is responsible for veterinary education in Canada's four Western provinces (Manitoba, Saskatchewan, Alberta, and British Columbia), the Northwest Territories, and the Yukon region (an area that approaches the size of western and central Europe).
He is licensed veterinarian in the United States, Canada, the U.K, Uganda, and Australia.
Dr. Dunlop then became Professor and Founding Dean, Faculty of Veterinary Science, Makerere University, Kampala, Uganda, in 1971. He recruited a strong team of international veterinary scholars, developed a four-year curriculum, and organized selection of the first class of native Ugandan students.
In 1973, Dr. Dunlop was appointed Foundation Dean of the School of Veterinary Studies at Murdoch University in Perth, Australia. There

he was able to create a strong program because the veterinary school was established at the founding of a new university. He has also taught in Malaysia, assisted with the founding of a new veterinary school in Trinidad and Tobago at the University of the West Indies, and was appointed Dean of the College of Veterinary Medicine at the University of Minnesota, St. Paul, Minnesota, USA, in 1979. He retired from the University of Minnesota in 1997. Dr. Dunlop is the author of many scientific articles, textbooks, and has given many presentations in the fields of physiology and pathophysiology. He has been the recipient of numerous awards and honors, including being named a Research Fellow by the American Veterinary Medical Association and a USDA Research Fellow; an Honorary Doctor of Laws by Guelph University (Canada); and many expressions of gratitude for his service to veterinary colleges arounde the world.

Overhandiging van de Cheiron Award door Gerhard Forstenpointner (links), president van de WAHVM aan Robert Dunlop op 17 juli 2005. De dame in het midden is dr. Susan Jones, voorzitter van de American Society of Veterinary History, die Dunlop nomineerde en de laudatio redigeerde.

Dr. Dunlop relates that his interest in veterinary history "began as a hobby and grew into a passion." He has been a devoted member of the World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) for over 15 years. In 1988, he attended his first Congress of the WAHVM in Rheinfelden, Switzerland. Since then, he has attended Congresses in Skara, Sweden; Ankara, Turkey; Amersfoort, The Netherlands;Copenhagen, Denmark; Yokohama, Japan; Vienna, Austria, Cordoba, Spain; Munich, Germany and Lyons, France. At last year's Congress in Mexico City, Dr. Dunlop presented one of the keynote speeches. He was elected Vice-President of the WAHVM Board and served from 1993 through 1998. He has also been a member of the American Veterinary Medical History Society (AVMHS) since 1991, has contributed to its annual meetings, and served as President in 1998. Dr. Dunlop is the co- author of a distinguished and lavishly illustrated book, *Veterinary Medicine: An Illustrated History*, published in 1996. This impressive tome contains illustrations from around the world and takes a truly international approach in the text. It is a vitally important contribution to the literature on veterinary history.

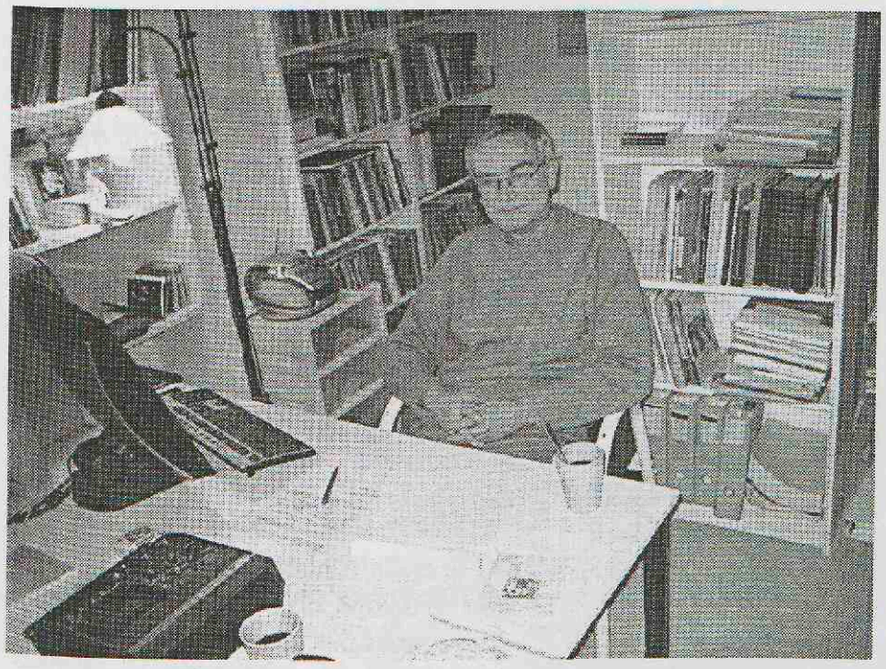
Due to his many achievements and hard work on behalf of international veterinary history, the AVMHS has nominated Robert H. Dunlop as a Cheiron medallist. Dr. Dunlop fits well the profile established by the WAHVM in awarding the Cheiron medal. He has been active in the discipline for over fifteen years, and his book has contributed greatly to the field of the international history of veterinary medicine. Finally, in his active membership in the WAHVM, Dr. Dunlop has been a tireless promoter of our discipline and an important bridge between veterinary history in the United States and Europe. We are pleased to offer this nomination of Dr. Robert H. Dunlop with our greatest enthusiasm.

Guus Mathijsen in gesprek met drs. Peter Verhoef,

uitgever en auteur/eindredacteur van *'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin'*

Het gesprek vindt plaats ten huize van Verhoef in Rotterdam, waar zijn uitgeverij gevestigd is. Hij heeft zich een welhaast ideale werkomgeving gecreëerd, omgeven door een doolhof van kasten die een uitgebreide bibliotheek bergen met naslagwerken en afdelingen voor de diverse onderdelen van de wetenschapsgeschiedenis, waarin materiaal voor de medische geschiedenis het uitgebreidst vertegenwoordigd is. Eén sectie, waarnaar de belangstelling van Peter Verhoef (Rotterdam, 1948) speciaal uitgaat betreft de geschiedenis van de venerologie en de prostitutie. Deze afdeling is bijzonder goed gedocumenteerd, o.a. met transcripties van dossiers van de medische politie. Hij heeft over dit onderwerp enige artikelen gepubliceerd en hij beoogt er nog eens een boek over te schrijven, maar durft nog geen uitspraak te doen over de afronding ervan, omdat zijn tijd volledig in beslag genomen wordt met alle werkzaamheden die een eenmans-uitgeverij met zich brengen. Complicerende omstandigheid hierbij is dat zijn Thaise echtgenote met hun kind ten gevolge van onze strenge vreemdelingenwetgeving telkens slechts voor een beperkte periode in Nederland mag verblijven. Zij streven naar een 50/50 verblijf in Thailand en Nederland. Liefst gezamenlijk, maar dat is door zijn professionele werkzaamheden en de beperkingen die aan het visum van zijn echtgenote kleven niet altijd mogelijk. Hij woont overigens niet tegen zijn zin in Thailand; integendeel, hij kan daar heerlijk rustig werken en heeft ook daar een prima werkkamer. Dankzij internet is hij in staat zijn uitgeversprojecten te begeleiden en zich ook in het verre Thailand met het redigeren van uit te geven manuscripten bezig te houden. In het geval van het nu afgeronde gedenkboek van RSI-SVOI-CDI-ID 1904-2004 betekende dat wel dat koffers vol documentatiemateriaal meegesleept moesten worden. Daarnaast zijn er tegenwoordig natuurlijk geweldige mogelijkheden om grote hoeveelheden documentatie digitaal op te slaan en te transporteren. Feitelijk is het zo gegaan dat in aanvang in Nederland archiefonderzoek plaats vond en publikaties verzameld werden, terwijl in Thailand de eerste uitwerking gebeurde. In een latere fase lag de nadruk op finalisering waarbij met regelmaat nieuwe archiefbezoeken nodig waren om details uit te werken. Dit gebeurde vrijwel geheel in Nederland.

Mijn eerste vraag was hoe hij ertoe gekomen is om een voor Nederland unieke uitgeverij op het gebied van de wetenschapsgeschiedenis op te zetten. Dit blijkt een geleidelijk proces geweest te zijn. Na een opleiding als beeldend kunstenaar gevolgd te hebben, was hij enige jaren als zodanig werkzaam in welke periode hij naast zijn vrije werk in toenemende mate ook opdrachten in de toegepaste sfeer kreeg en zich geleidelijk aan meer in deze richting ontwikkelde. Hij besloot zich toen te associëren met zijn broer, die een grafisch bedrijf had. Het bedrijf ontwikkelde zich toen in enkele jaren tot Pharmad b.v., een erkend reclameadviesbureau dat zich specialiseerde op het gebied van de publicitaire dienstverlening aan de farmaceutische industrie, o.m. voor bedrijven als Organon Nederland en Organon International. Om te voorzien in medische achtergrondskennis is hij in Rotterdam aan de studie geneeskunde begonnen die hij met het behalen van het doctoraalexamen in 1985 afsloot. Behept met de neiging om de geschiedenis te kennen van alles waarmee hij zich bezig houdt, was hij een trouw bezoeker van de colleges van prof. Mart van Lieburg, hoogleraar medische geschiedenis. De kennismaking met hem heeft tot een bijzonder vruchtbare samenwerking geleid. Zo werd o.m.een reeks opgezet van aantrekkelijk vormgegeven 17de-eeuwse casuïstische beschrijvingen waaraan medische specialisten hun hedendaags commentaar toevoegden. Samenwerking met tal van medische specialisten leidde tot de uitgave van een meer commercieel opgezette reeks met steeds geactualiseerde overzichten van de diagnostiek en therapie op acht onderdelen van de geneeskunde: de formulariumreeks. Deze en andere uitgaven verschenen inmiddels onder de imprint Erasmus Publishing. De definitieve wending in de richting van de wetenschapsgeschiedenis vond plaats toen Erasmus Publishing uitgever werd van het Genootschap voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (GeWiNa). Met ingang van 1992 ging Erasmus Publishing het genootschapsorgaan *GeWiNa* uitgeven, nadat een jaar eerder al een begin gemaakt was met de uitgave van de reeks *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen*, waarvan de redactie bestond uit leden van het Genootschap.

Daarnaast werd de bestaande reeks van de Stichting Historia Medicinae voortgezet en werden enige nieuwe reeksen opgezet, o.a. *Erasmus Medical Historical Papers*, *Pantaleon Cahiers* en de *Pantaleon Reeks*. Voor een compleet overzicht van het fonds, zie: www.erasmuspublishing.nl .

De talrijke geschriften van Van Lieburg worden door hem uitgegeven en omgekeerd treedt Van Lieburg als gewaardeerd adviseur op. Deze is het ook geweest die hem op de hoogte bracht van het plan van Jeroen Bool om de geschiedschrijving van een eeuw Rijksseruminrichting/ Staatsveeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut/ Centraal Diergeneeskundig Instituut/ ID tot stand te brengen. Verhoefs Rotterdamse achtergrond en zijn vertrouwdheid met medische geschiedschrijving deed hem besluiten om niet alleen als uitgever op te treden, maar ook zelf een werkzaam aandeel te nemen als auteur van het algemeen gedeelte. Bovendien zou dit boek zijn fonds op het gebied van de geschiedenis der diergeneeskunde, waarin totnogtoe slechts drie titels verschenen waren, kunnen versterken.

Op mijn tussenvraag of de belangstelling voor de wetenschapsgeschiedenis in Nederland voldoende groot is om zo'n fonds in stand te houden ziet Verhoef niet zozeer een probleem aan de aanbodzijde, maar moet hij vaststellen dat het debiet gering is, mede door bezuiniging bij de bibliotheken. Het algemene verschijnsel in de uitgeverij dat de minder rendabele uitgaven door de goed lopende gefinancierd worden, doet zich bij hem natuurlijk ook voor. Er is, zeker bij de oudere medici, grote belangstelling voor de geschiedenis van hun vak, zij het dat deze meestal passief blijft. De amateur-historicus komt minder dan voorheen aan zijn trekken omdat het vak, vooral onder Angelsaksische invloed, met zijn nadruk op de sociale aspecten van het vak en vanuit het Duitse taalgebied waar vooral de vakinterne aspecten domineren, sterk geprofessionaliseerd is. Zijn uitgeverij tracht zoveel mogelijk hierbij aan te sluiten.
Manuscripten worden vanuit allerlei nationale en internationale gremia aangeboden, waaronder ook Nederlandse proefschriften (die soms Engelstalig zijn). Daarnaast voert hij ook wel een actief acquisitiebeleid om onderdelen van de wetenschapsgeschiedenis die hij interessant vind in zijn fonds te krijgen. Zijn inbreng varieert van vooral technische begeleiding (in het geval van de meeste proefschriften) tot ingrijpende redactionele bewerking van een ingediend manuscript (behalve de tekstbewerking ook zaken als annotatie, registers etc.). In voorkomende gevallen is er sprake van een soort 'co-makership', waarbij feitelijk de uitgever een project definieert en een of meer auteurs 'op maat' materiaal aanleveren.

In het geval van het gedenkboek 100 jaar RSI enz. wachtte een dubbele taak: enerzijds die van auteur van het algemene gedeeelte, anderzijds die van eindredacteur van het geheel.
Voor het bijzondere deel waren medewerkers en oud-medewerkers al aan het schrijven toen hij in augustus 2001 aan dit werk begon. Het was voor hem een uitdaging omdat het boek met een eindterm opgeleverd moest worden en het terrein waarop het RSI-SVOI-CDI-ID werkzaam was en is, nieuw voor hem was. Na zich ingelezen te hebben in de bestaande literatuur (o.a. alle jaarverslagen), waarbij tal van te beantwoorden vragen werden opgeschreven, werd in overleg met de leden van het Project Historie de doelstelling, met name ten aanzien van de afgrenzing van de onderwerpen die resp. in deel 1

en deel 2 aan bod zouden komen, nader gedefinieerd.
Daarna volgde het archiefonderzoek, dat hij 'het fijnste deel van het vak' noemt. De inventaris van de archieven van de in Lelystad geünieerde instituten was gelukkig al in 1997 samengesteld. Het goed geordende archief is ondergebracht bij het Rijksarchief in Flevoland. Een door Verhoef gedane selectie hieruit kon door de goede samenwerking tussen dit archief en het Gemeentearchief Rotterdam tijdelijk bij de laatste instelling in depot gegeven worden, hetgeen een geweldige tijdsbesparing voor hem heeft opgeleverd. Ook het Gemeentearchief Rotterdam zelf bevat interessant materiaal, m.n. van de Gezondheidscommissie waarin Poels actief was.Voor aanvullende gegevens werden nog een tiental andere archiefplaatsen bezocht. Uiteraard werden bij het schrijven de uit de archieven verkregen gegevens aangevuld met gepubliceerde literatuur. Terwijl hij daarmee bezig was, kwamen de artikelen voor deel 2 binnendruppelen, waarvan sommige zeer verrassend waren. Maar onderling waren ze erg heterogeen. Besloten werd om ze vanwege het eigen karakter zoveel mogelijk intact te laten, maar ze wel te uniformeren en doublures eruit te verwijderen. Een direct contact met de auteurs heeft Verhoef niet gehad. De rol van dr. J.M. van Leeuwen die het langdurig proces van schrijven en herschrijven had begeleid en alle teksten heeft gescreend, is zeer groot geweest.

Op mijn vraag of er bij het onderzoek nog materiaal te voorschijn is gekomen dat niet verwerkt kon worden en waarover in de toekomst van hem nog publikaties verwacht zouden kunnen worden, antwoordt hij bevestigend. Hij denkt daarbij enerzijds aan twee biografische bijdragen en anderzijds aan een nadere beschrijving van de verwevenheid die er in het begin van de 20ste eeuw was tussen medische en veterinaire onderzoekers, met name bij de bestrijding van zoönosen en de melkhygiëne. De personen die z.i. verdienen nader beschreven te worden zijn H.S. Frenkel en B.J.C. te Hennepe. Over Frenkel, die ook buiten het veterinaire vakgebied van betekenis is geweest, is nog veel materiaal bij de familie, waarover hij mag beschikken. Op grond hiervan zou een lijvig artikel te schrijven zijn. Te Hennepe, die een vooraanstaand onderzoeker van de pluimveeziekten was, is vanwege zijn politieke inzichten na de oorlog afgeserveerdi, maar Verhoef zou het nu eenzijdig negatieve beeld dat van hem is ontstaan, graag willen nuanceren. Hij acht *Argos* een prima publikatieplatform voor een aantal onderwerpen die noodzakelijkerwijs moesten blijven liggen. Om beter de activiteiten op veterinair-historisch gebied van nabij te volgen zou hij graag lid worden van het VHG.

Als ik tenslotte vraag of hij tevreden terugkijkt op zijn werk aan dit gedenkboek, vindt hij dat een overbodige vraag, omdat het wel duidelijk zal zijn geworden dat hij erdoor gefascineerd is geraakt en het moeilijk kon loslaten, maar er was nu eenmaal een einddatum gesteld. Het was voor hem een heel bijzonder project, waarvan hij veel heeft geleerd en waarbij hij met een boeiend instituut en met velen in het veld er omheen heeft kennis gemaakt.
Als ik concludeer dat wij ons dus wederzijds op een voortzetting van de contacten kunnen verheugen, stemt hij daar gaarne mee in!

Boekbesprekingen

Louise Lippincott en Andreas Blühm
Beestachtig mooi. Kijken naar dieren, 1750-1900
Met een voorwoord van Desmond Morris
Amsterdam: Van Gogh Museum, 2005. 160 p.
ISBN 9053568107 € 39,50

Als onderdeel van het programma van de Najaarsbijeenkomst op 3 november 2005 werd in het Van Gogh Museum de tijdelijke tentoonstelling bezocht met dezelfde titel als dit boek. Tentoonstelling en boek komen voort uit een samenwerking tussen het Carnegie Museum of Art te Pittsburgh en het Van Gogh Museum te Amsterdam, waaraan de respectievelijke auteurs als conservatoren zijn verbonden.
Het boek is geen catalogus, want niet alle getoonde objecten worden erin beschreven, maar het is een lang essay, geïllustreerd met de schilderijen, plastieken en tekeningen die waren geëxposeerd. Beter dan uit de tentoonstelling zelf blijkt uit de tekst wat de samenstellers voor ogen stond, nl. een onderzoek naar de verandering in de kijk op dieren bij de kunstenaars onder invloed van de toegenomen zoölogische kennis en de daaraan gepaard gaande filosofische opvattingen over het dierlijke.
In de Inleiding, getiteld "Kijken naar dieren: visie en evolutie", omschrijven de auteurs hun intenties als volgt: "We willen onderzoeken wat kijken

naar dieren de afgelopen 250 jaar inhield. Daarbij tekenen zich vier thema's af. De expansie van de dierenwereld in de achttiende eeuw, vooral door overzeese expedities: *rondkijken*. De toegenomen kennis van de anatomie, fysiologie en het gedrag van dieren halverwege de negentiende eeuw: *naar binnen kijken*. De invloed van de geologie en het ontstaan van de paleontologie halverwege de negentiende eeuw: *terugkijken*. En de verbijsterende implicaties van Darwins evolutietheorie na 1859: *in de spiegel kijken*. (...) Ons doel is deze visies uit het verleden te vergelijken met wat nu zien. Dieren kunnen er hetzelfde uitzien als 250 jaar geleden, maar wij mensen zien ze anders" (p. 14).
Op deze inleiding volgt een veel uitgebreider gedeelte (p. 30-153) waarin strikt chronologisch aan de hand van sprekende voorbeelden de veranderende visie op het dier wordt toegelicht. Die veranderde kijk op het dier kan zowel uit de gekozen thematiek blijken als uit de wijze van uitbeelding.
Omdat we naar door mensen verbeelde dieren kijken, moeten wij ons afvragen wat de maker wist of dacht te weten, wat hij tot uitdrukking wilde brengen en welke bedoelingen erachter zouden hebben gezeten.
Om op deze manier te kunnen kijken naar schilderijen uit het verleden is een *historische blikrichting* nodig die wij van kunsthistorici kunnen leren.
Er zijn veel studies verschenen over 'het dier in de kunst', maar de benadering van Lippincott en Blühm is zonder twijfel origineel; het is knap hoe hier een relatie wordt gelegd tussen de geschiedenis van de zoölogie en de schilderkunst, die leidt tot een beter begrip van de laatste.

"Rondkijken"
Sinds de Renaissance worden verzamelingen aangelegd van zowel dieren als schilderijen, aanvankelijk in dezelfde ruimte. Het waren de rariteitenkabinetten of 'Wunderkammer' van de adel en de elite. Pas later kwam er een splitsing in musea voor natuurlijke historie en musea voor de kunst. De ontwikkeling van het British Museum biedt het bekendste voorbeeld. In het oudste Nederlandse museum, Teylers Museum in Haarlem, vinden we de kunstcollectie en de fossielen nog onder een dak. De moderne natuur- en kunsthistorie hebben dus een gezamenlijk vertrekpunt.
Als de vroegere fascinatie voor het exotische en dus zeldzame wijkt voor de drang naar volledigheid, voor het bijeenbrengen uit verre streken van zoveel mogelijk specimina in de kabinetten of dierentuinen die meestal verbonden waren aan vorstelijke hoven, kan het werk van de grote systematici van de 18de eeuw (Linnaeus, Buffon) zijn beslag krijgen. Hun beschrijvingen, voorzien van vaak prachtige afbeeldingen, kwamen terecht in encyclopaedische werken die veel aftrek vonden en die het geïnteresseerde publiek voor het eerst confronteerde met de rijkdom van de natuur. Dit bracht een kentering teweeg in de appreciatie van het dier als schilderkunstig object. Werd het dier aanvankelijk binnen de kunsttheorie als van te laag allooi bevonden – want zonder ziel, intelligentie en emotie– om door een kunstenaar geportretteerd te worden, immers kunst had tot taak verheven thema's te brengen, nu ging men zich afvragen of imitatie van God's schepping niet juist een van de hoogste doelen van de kunst was.
Jean-Baptiste Oudry was een schilder wiens inzendingen voor de Parijse Salon tweemaal tot filosofische discussies over de verhouding tussen het dierlijke en de schilderkunst hebben geleid.. In 1742 exposeerde hij *Haas en lamsbout*, een superieur staal van uiterst realistische fijnschilderkunst die de bezoekers verleidde tot aanraken van het doek om na te gaan of het inderdaad 'slechts'geschilderd was. Hier was de natuur tot doek geworden. Het schokkeerde en zette aan tot denken. De filosofen van de Verlichting discussieeerden opnieuw in 1753 naar aanleiding van Oudry's schilderij *Hond met jongen*. Hier werd moederliefde in het dierenrijk uitgebeeld, wat niet verenigbaar was met de gangbare Cartesiaanse leer. Het pleit werd beslecht toen uitgesproken de filosoof van het materialisme, baron d'Holbach, een van de coryfeeën van de Verlichtingsbeweging en medewerker aan de grote *Encyclopédie*, het schilderij kocht, waardoor niet alleen de appreciatie maar ook de prijs omhoogging!

"Naar binnen kijken"
Als sleutelfiguren van het 'naar binnen kijken' worden achtereenvolgens opgevoerd: de grondlegger van de fysiognomie Johann Caspar Lavater, Georges Cuvier, de grote vergelijkende anatoom en een van de eerste wetenschappelijke paleontologen van de gewervelde dieren, en de mij tot dusverre onbekende Giovanni Morelli.
Lavater legde het verband tussen de kenmerken van het gezicht en het innerlijk. De kijk op dieren kon zo met de kijk op mensen worden vergeleken en schilders als Delacroix en Landseer konden op deze basis de traditionele scheidslijnen tussen 'lage' dierenkunst en 'hoge' historische schilderkunst doen vervagen. De tekeningen van Thomas Rowlandson, bekend onder de titel *De paardenlach* (1825), dienen hier als 'bewijsplaats' voor Lavaters invloed op de kunst.
De 'impact'op zijn tijdgenoten van de brillante en veelzijdige Cuvier is

inderdaad zeer groot geweest. De uitbeelding van naturalia zou voortaan alleen wetenschappelijk acceptabel zijn als deze berustte op nauwkeurige waarneming en exacte vergelijking. Het anatomisch werk van Cuvier en ook dat van de paardenschilder George Stubbs, die zich op zijn eentje tot een meester-anatoom ontwikkelde omdat hij de onderliggende anatomische structuren wilde leren kennen die immers de uitwendige vorm bepalen, toonden de overeenkomsten aan in de bouw van dieren en mensen. Hun vergelijkende beschouwingswijze werd door Morelli weer toegepast op de schilderkunst zelf, waarbij hij liet zien dat iedere kunstenaar herkend kan worden door de manier waarop deze bepaalde anatomische kenmerken (bv. de handen) behandelt.
In de contekst van de anatomische afbeeldingen wordt ook aandacht gegeven aan het grote schilderij dat de bakstenen wand van de collegezaal in het Androclusgebouw sierde, en in het Van Gogh Museum ieders aandacht trok. Het wordt als anoniem beschreven en 1830 gedateerd. Het is zonder twijfel geschilderd door Toers Diesbergen Schubaert, die van 1822-1842 prosector was aan 's Rijksveeartsenijschool (zie over hem: *Argos* nr. 18, 341-346, 1998). Het bijschrift is waard hier volledig te worden geciteerd:
"Dit grote schilderij werd gemaakt voor onderwijsdoeleinden. De artistieke ambitie ervan is dan ook beperkt: het belangrijkste doel was het maken van een duidelijke en goed interpretaarbare weergave van de spieren van een paard. Dit soort schilderijen is slecht te verkopen en veel van deze werken werden als overbodig gezien. Hoeveel ervan verloren zijn gegaan door verwaarlozing kunnen we slechts gissen.
Dit is een zeldzaam exemplaar dat bewaard is gebleven, *omdat een veterinaire faculteit de waarde van dergelijke afbeeldingen inzag en begreep hoe ze iets kunnen vertellen over het verleden van een instituut*" (cursivering A.M.).
De auteurs waren kennelijk niet op de hoogte van de opvatting van de onderwijsdirecteur van de Faculteit in Utrecht die dit schilderij uit de collegezaal liet verwijderen omdat hij bevreesd was dat daardoor bij de studenten een verkeerd, waarschijnlijk te weinig dynamisch, beeld van de huidige diergeneeskunde zou kunnen ontstaan!

"Terugkijken"
Toen bij het begin van de industriële revolutie de mijnbouw geïnsensiveerd werd, stuitte men op massa's fossielen en afdrukken in steen van dierlijke vormen, die geen overeenkomsten vertoonden met bekende levende wezens. Het werd duidelijk dat de aarde met zijn flora en fauna een lange geschiedenis van geleidelijke veranderingen had ondergaan. Het dierenrijk had een geschiedenis doorgemaakt. Door dit besef kon het uitbeelden van dieren in de canon van de schilderkunst worden opgenomen, waar deze tot dan toe voorbehouden was aan beelden uit de goddelijke en menselijke geschiedenis. Kunstenaars gingen 'Jurassic parks' uitbeelden met iguanidons en dinosauriërs in gefantaseerde biotopen, terwijl de paleontologen zich beperkten tot tekeningen van reconstructies van skeletten. De verbeelding van de zondvloed in de door Gustave Doré geïllustreerde bijbeluitgave confronteerde zijn tijdgenoten met de midden 19de eeuw in Frankrijk en elders opgegraven voorwereldlijke dieren, waardoor vragen algemeen werden over de verhouding tussen de tijdschaal van het bijbelse scheppingsverhaal en de reconstructie van de geologische geschiedenis en over de opvolging van uitgestorven soorten door nieuwe soorten.

"In de spiegel kijken"
De synthese die Charles Darwin in 1859 bood leidde tot een uitbeelding van dieren die niet langer geïsoleerd en aan de hand van preparaten werden weergegeven, maar groepsgewijs, waarin de aanpassing aan hun omgeving en elementen van hun gedrag naar voren kwamen.
Belangrijker was dat in de post-Darwinistische tijd de mens meer en meer tot het besef kwam onderdeel van de natuur te zijn en dus onderworpen aan de algemene wettten van het dierlijk leven. De verwantschap van mens en dier wordt dan een thema in de kunst die de mens een spiegel voorhoudt. De kunstenaar gaf hier soms op ironiserende manier vorm aan, met name in zijn voorstelling van apen, waaraan een menselijke rol wordt toebedeeld, bv. in de *Apenjury* (1889) van de Oostenrijker Gabriel Max of in het bronzen beeldje *Darwins aap* (1892) van Hugo Rheinhold. Het is een peinzende aap die, op een stapel boeken gezeten, een menselijke schedel beschouwt. In zijn voet houdt hij een passer, symbool van de architect, vast (en geen kompas, zoals de tekst (p. 142) zegt), of van een aquarel van August Allebé uit 1873, waarop we twee aapjes zien die in een bibliotheek aandachtig kijken in het boek van Petrus Camper *Über den natürlichen Unterschied der Gesichtszüge*.
De bloedverwantschap tussen mens en dier werd door sommige medici zo evident gevonden dat zij ertoe overgingen bloedtransfusies van dieren op mensen toe te passen.
Een aangrijpend schilderij wordt getoond waarop een lijkbleke jonge vrouw bloed van een geit krijgt

toegediend. Het is uit 1890, elf jaar voor Landsteiners ontdekking van de bloedgroepen. De opdrachtgever, de Parijse arts Simon Bernheim, liet zich in het centrum van het doek portretteren met de bedoeling reclame voor zijn praktijk te maken. Op de Parijse Salon is dit, op zich indrukwekkende schilderij van Jules Adler van een in dubbel opzicht medische *faux pas* inderdaad getoond.

De originele keuze van de exemplarische voorbeelden die prachtig gereproduceerd zijn (vergelijk bv. de vivisectiescène op het schilderij van Emile-Edouard Mouchy uit 1832, p. 93, met de reproductie in Dunlop en Williams, p. 631) en de toelichtingen ernaast maakt van dit boek een 'eye opener'. Hier niet de van kunsthistorici gebruikelijke uiteenzettingen over scholen en stijlrichtingen, maar visies op kunstwerken vanuit de 'philosophie zoolgique' van hun tijd.
Na lezing van dit boek ben ik geneigd de bekende slogan *Natura Artis Magistra* te vervangen door *Philosophia naturalis Artis Magistra*.

A. Mathijsen

P. Verhoef, J.M. van Leeuwen en P.W. de Leeuw.
Strenge wetenschappelijkheid en practische zin.
Een eeuw Nederlands Centraal Veterinair Instituut 1904 – 2004
Rotterdam: Erasmus Publishing, 2005. 416 blz.
ISBN 90-5235-170-8. € 79,50

Eerste deel, beschouwd door een practicus
De titel van het, ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Centraal Diergeneeskundig Instituut, uitgegeven boek is ontleend aan het "In memoriam" dat in 1927 geschreven werd bij het overlijden van prof.dr. Jan Poels, grondlegger van het Instituut. Het zou ook de titel kunnen zijn van de recensie van het eerste, door medisch historicus P. Verhoef geschreven, deel van het omvangrijke boek. Vooral de "streng wetenschappelijke" aanpak van Verhoef, waarmee alle aspecten van de 100-jarige geschiedenis worden behandeld, is opvallend, terwijl de "practische zin" vooral daaruit bestaat dat een gedegen studie van een zo belangrijk instituut een leemte opvult in de geschiedschrijving van de diergeneeskunde in Nederland.
Tijdens de viering van het 75-jarig bestaan van het CDI werd door dr. P.H. Bool al een pleidooi gehouden de geschiedschrijving ter hand te nemen, een pleidooi waaraan door de Stichting Project Historie met deze uitgave een waardig gevolg werd gegeven.
Het boek bestaat uit twee delen, waarvan in het eerste de historische ontwikkelingen geschetst worden die uiteindelijk geresulteerd hebben in een instituut dat op veterinair wetenschappelijk gebied in de loop der jaren een toon- en richtingaangevende rol heeft gespeeld. In het tweede deel, waaraan vele auteurs hun medewerking hebben verleend, passeren de wetenschappelijke onderzoeksprojecten, die zich hebben voorgedaan, de revu.
Opvallend is de ondertitel: " Een eeuw Nederlands Centraal Veterinair Instituut 1904 – 2004", opvallend omdat nergens in de 100-jarige historie sprake is van een instituut van die naam. Door de fusie van de Rijksseruminrichting (1904) en het Staatsveeartsenijkundig Onderzoeksinstituut (1930) ontstond in 1959 het CDI; derhalve had de ondertitel " Een eeuw Centraal Diergeneeskundig Instituut" meer voor de hand gelegen, te meer daar deze naam diergeneeskundig Nederland vertrouwder in de oren zal klinken.
Interessant is de inleiding waarin een globaal overzicht gegeven wordt van de eerste wankele schreden welke in Nederland ter bestrijding van besmettelijke dierziekten gezet werden. Beginnend in de 18e eeuw met de entingen tegen veepest van landbouwer Geert Reinders (1769) tot de prijsvraag " Ter stuiting van de verderfelijken voortgang van de besmettinge der veepest" welke werd uitgeschreven door het Bataafsch Genootschap te Rotterdam, wordt ingegaan op welke wijze de overheid invloed trachtte te krijgen op het verloop van besmettelijke ziekten, die het vee en de mens bedreigden.
Na 1880, toen dankzij de onderzoekingen van Pasteur en Koch de bestrijding van besmettelijke ziekten een wetenschappelijke basis kregen door toenemende kennis van de bacteriologie, serologie en immunologie kwam de ontwikkeling pas goed op gang. Zowel internationaal als ook in Nederland waar de Rotterdamse districtsveearts Jan Poels (1851 – 1927) gegrepen werd door de bacteriologie. In 1884 benoemd tot Rijkskeurmeester aan het Rotterdams Openbaar Slachthuis, kon hij in 1890 zijn bacteriologisch werk op ruimere schaal voortzetten op het Gemeentelijk Bacteriologisch Laboratorium.
Rond 1900 kreeg hij van regeringswege onderzoeksopdrachten met betrekking tot varkens- en kalverziekten. In het Rijkslaboratorium aan de Vinkedwarststraat in Rotterdam startte hij met de productie van vlekziekteserum "dat ingaande 1 maart 1904 kosteloos en op aanvraag aan in Nederland gevestigde veeartsen werd verstrekt door de

Rijksseruminrichting te Rotterdam". Tevens werd de mogelijkheid geboden materialen in te zenden voor diagnostisch onderzoek hetgeen gratis verricht werd voor veeartsen, rijkslandbouwleraren, zuivelconsulenten, landbouwers, veehouders, konijnenfokkers en pluimveehouders.
Dankzij de gratis verstrekking van sera en entstoffen tegen vlekziekte, boutvuur, varkenspest, borstziekte, miltvuur en vogelcholera maakte de RSI een stormachtige groei door. De Rijksveeartsenijschool raakte haar monopoliepositie van het bieden van hulp en het uitbrengen van adviezen aan overheid, practici en landbouwers kwijt en probeerde in de jaren twintig het RSI van Rotterdam naar Utrecht te laten verhuizen door Poels een leraarschap infectieziekten aan te bieden, maar die verkoos zijn zelfstandigheid te behouden. Ook Rotterdam deed er alles aan het instituut voor de stad te behouden, hetgeen in 1931 resulteerde in een nieuw gebouw wat tengevolge van de crisisjaren en de aansluitende oorlog toch niet tot grotere bloei zou leiden.
De oorlogsjaren hadden een aanzienlijke "verduitsing" van de wetenschappelijke staf tot gevolg (40%), maar gegeven het feit dat 80% van de Nederlandse practici tot de Dierenartsenkamer was toegetreden en ook de Faculteit niet bepaald anti-Duits was, was dat niet opmerkelijk. Na de oorlog werd een landelijk netwerk van Gezondheidsdiensten voor Dieren opgezet waardoor de routinediagnostiek van het RSI werd overgenomen; en door de ontwikkeling van antibiotica en chemotherapeutica werd de betekenis van therapeutische sera steeds geringer. Steeds belangrijker daarentegen werd de productie van tuberculine en pullorum-antigeen.

Vanaf 1905 speelde de RSI een belangrijke rol bij de bestrijding van rundertuberculose die in 1956 resulteerde in een officiële verklaring dat Nederland vrij was van deze ziekte. Het RSI was als wetenschappelijk instituut ook van groot belang doordat het gelegenheid bood tot verrichten van promotieonderzoek. In 1930 werd het Staatsveeartsenijkundig Onderzoeksinstituut (SVOI), met name voor de mond- en klauwzeerbestrijding, opgericht, althans er werd een directeur benoemd in de persoon van dr. Herman Salomon Frenkel. Het instituut kon echter pas in 1933 starten; het werd voorlopig bij de RSI in Rotterdam ondergebracht; in 1941 verhuisde het naar Amsterdam waar een mond- en klauwzeervaccin werd ontwikkeld dat in 1943 met succes gebruikt werd. Maar in 1944 werden op last van de Duitse weermacht alle werkzaamheden gestaakt.
Na de oorlog was het van belang dat het instituut weer snel vaccin kon gaan produceren voor een gezonde veestapel en dus voor de voedselvoorziening.
Hoewel de Nederlandse geleerde Beijerinck al in 1898 erop gewezen had dat virussen een afzonderlijke entiteit vormden, een *contagium vivum fluidum*, kwam het virusonderzoek pas in de jaren '20 van de grond. Vooral de ontdekking door Woodruff en Goodpasture in 1931 dat virussen goed te kweken waren op bevruchte kippeneieren maakte het mogelijk entstoffen op grote schaal te produceren.
In de eerste jaren na de oorlog werden de entingen verricht door honderd dierenartsen die het instituut in tijdelijke dienst had, later werd het door practici gedaan. Een belangrijke datum in de geschiedenis van de bestrijding van mond-en klauwzeer was 5 maart 1948 toen de directeur van het SVOI kon melden dat hij erin geslaagd was mkz-virus in vitro te kweken op geëxplanteerd rundertongepitheel en daarmee een werkzaam vaccin had kunnen produceren. Vanaf 1950 werd dat vaccin met groot succes in vele landen afgezet. Daarnaast werden door het SVOI ook ziekten als pokken, kinderverlamming, varkenspest, influenza, ecthyma en vaccinia onderzocht.
In 1957 werden de statuten vastgesteld voor de Stichting Diergeneeskundig Onderzoek, die onder de naam van CDI de werkzaamheden van de twee gefuseerde instituten (RSI en SVOI) overnam. Het CDI had twee vestigingsplaatsen (afdeling Rotterdam, vnl. voor de bacteriële -en afdeling Amsterdam voor de virusziekten). Na een jarenlange zoektocht naar een gemeenschappelijke vestigingsplaats werd eind jaren zestig besloten in Lelystad een geheel nieuw instituut te bouwen dat in 1982 onderdak ging bieden aan alle instituutsonderdelen. Inmiddels (1971) was besloten dat het CDI alleen nog mkz-entstof en diagnostica mocht produceren, terwijl productie van verdere vaccins in particuliere handen kwam, zoals in naburige landen al lange tijd het geval was. In 1991 volgde een belangrijke tegenslag voor het CDI toen besloten werd tot beëindiging van de jaarlijkse mkz-enting.
De productie van het Frenkelvaccin dat vanaf begin jaren '50 naast de productie van tuberculine de belangrijkste "cash cow" was geweest, werd in 1991 gestaakt. Financiële problemen maakten reorganisaties en fusies noodzakelijk.
De Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) waaronder het Instituut voor Veevoedingsonderzoek, het Centrum voor onderzoek en voorlichting voor

de Pluimveehouderij ("Spelderholt") en het Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek "Schoonoord" vielen, fuseerden met het CDI en werden ook in Lelystad ondergebracht. Aan reorganisaties en fusies zou in de komende jaren geen einde komen. De radicale herstructurering binnen het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, tot 1989 van Landbouw en Visserij, en sinds 2003 van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit geheten, zou in later jaren nog vele veranderingen, en niet alleen in naamgeving, met zich meebrengen, welke de algemeen directeur, prof. R.B.M. Huirne desondanks op de nieuwjaarsreceptie in 2005 deed opmerken: "kleine lichtpuntjes aan de horizon te zien".

Het boek is prachtig vormgegeven, van hetzelfde ruime formaat (24 x 29 cm) als de eerder uitgegeven veterinaire gedenkboeken, *Een eeuw Veeartsenijkundig onderwijs* (1921), *Diergeneeskunde nú, een selectie foto's uit het beroep, samengesteld ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Maatschappij voor Diergeneeskunde* (1962), *Veterinary Work in The Netherlands* [1971] en *Van Gildestein naar Uithof* (1971, 1981).
Het boek, dat 416 pagina's telt, incl. bijlagen en een register op persoonsnamen, is ruimschoots voorzien van illustraties, veelal in kleur. Helaas zijn het voor het overgrote deel afbeeldingen van gebouwen en groepen van medewerkers. Een van de weinige "krenten in de illustratieve pap" is een briefje van een Rotterdams jongetje dat solliciteerde bij het "Diergeneeskundig Instituut"omdat hij "zo graag bij zieke dieren zou helpen" en als aanbeveling erbij opmerkt: "...want ik heb zelf ook een eend beter gemaakt".
Concluderend kan gesteld worden dat Verhoef c.s.een imponerend en historisch verantwoord werkstuk hebben afgeleverd dat een goede indruk geeft van de belangrijke rol die het CDI de afgelopen 100 jaar heeft gespeeld: HOMINUM ANIMALIUMQUE SALUTI.

Jan Egter van Wissekerke

'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin', beschouwd door een virologisch onderzoeker
Het aanbiedingsfeest in Lelystad, de doop van het boek, leek op een reünie; iedereen kende iedereen, en na de voordrachten, bij een drankje en een hapje werden herinneringen opgehaald, medische bulletins uitgewisseld en over de verschrikkingen van de nieuwe era gemijmerd. Immers: de meeste genodigden liepen tegen het pensioen aan of waren al met emeritaat. De dopeling was geen gespreksonderwerp.
'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin' - een titel die vragen oproept. Aanhalingstekens laten een citaat vermoeden, maar wie citeert, wie wordt geciteerd, en waarom? Wat betekent hier 'streng' – moet het orthodoxie aanduiden, zoals in 'streng katholiek'? Of is het een onbedoeld oxymoron? Heeft deze bijzondere vorm van wetenschapsbeoefening iets met de zingeving te maken, die 'practisch' moest zijn?
Ik heb het citaat inmiddels gevonden (Klinkert, 1927 – in een necroloog voor Prof. J.Poels) en het boek gelezen. De biografische schetsen zijn vermakelijk lectuur, sommige hoofdstukken inhoudelijk én stilistisch boeiend (bijv. het artikel van Rob Meloen), de brede waaier van activiteiten door de eeuw heen is gedetailleerd weergegeven, de soms stoffige sfeer van het wetenschapsbedrijf in Nederland in een overheidsinstituut in de veterinaire omgeving, komt goed uit de verf. Telkens weer echter heb ik me de vraag gesteld: wie is de potentiële lezer?
Laat ik vaststellen dat de kroniek van de Rijksseruminrichting, het Staatsveeartsenijkundig Onderzoekingsinstituut, het Centraal Diergeneeskundig Instituut en zijn vervolgorganisaties zorgvuldig is gecompileerd. Persoonlijke vetes tussen wetenschappers (bv. Frenkel-Janssen) komen in elk instituut voor en dragen bij tot de levendigheid van het verhaal. Een kroniek – biografische schetsen, de schildering van organisatorische omwentelingen en hiërarchische veranderingen – is echter geen wetenschaps-geschiedschrijving. Dit was ook niet de intentie; de 'bredere contextuele lijnen', de mondiale betekenis van de inrichtingen en haar vindingen, van de Nederlandse microbiologie voor het internationale biomedisch onderzoek – deze geschiedenis moet nog geschreven worden.
Er zijn boeiende miniaturen in dit eerste deel, zoals de uitvoerige behandeling van Frenkels pogingen, om het mond-en-klauwzeer (MKZ) virus in overlevend runderweefsel voor vaccindoeleinden te vermeerderen. Zijn onderzoek aan menselijk weefsel, synchroon met experimenten van Jonas Salk voor een poliovaccin, is niet alleen een historisch interessant detail – kennelijk werd dit indertijd niet als een ontoelaatbare diversificatie van veterinair onderzoek gezien. Hedendaags onderzoeksbeleid zou hiervan kunnen leren.

De virologische era
In 1898 heeft Martinus Willem Beijerinck in Wageningen, later in Delft, door filtratie-experimenten met het tabaksmozaïekagens het concept van het *contagium vivum*

fluidum gelanceerd, dat als 'filtreerbaar virus' tot in de 20ste eeuw zijn geldigheid behouden heeft. Aanleiding voor dit onderzoek was het 'vuil in de tabak', een 'practisch' probleem - het gevolg was echter een wetenschappelijke revolutie. De filtreerbaarheid werd voor de verwekker van MKZ nog in hetzelfde jaar aangetoond, en dit virus werd de primaire *raison d'être* voor veterinaire overheidsinstituten wereldwijd – van Riems tot Tübingen, van Pirbright tot Plum Island, van Mittelhäusern tot Kalvehave. De eeuwfeesten in Den Haag (Beijerinck) en Greifswald (Loeffler & Frosch) trokken honderden internationale bezoekers; de Engelstalige *Proceedings* tref je in elke virologische bibliotheek aan en de literatuur wordt geciteerd.
Toen ik het hoofdstuk 'De bacteriologische era' tegenkwam, verwachtte ik uiteraard ook een caput over de virologische, en niet alleen om wille van de symmetrie. De virologie heeft in de wetenschapsgeschiedenis heel wat opgeleverd, onder meer zo'n 20 Nobelprijzen. Deze werden verleend voor moleculaire vindingen, immunologische doorbraken (Peter Doherty, Nobelprijs 1996, is in Melbourne als dierenarts afgestudeerd), maar ook voor de ontwikkeling van vaccins (gele koorts, poliomyelitis) - van 'practische zin' dus. De revolutie duurt voort: virussen leveren jaarlijks nieuwe inzichten in moleculaire evolutie en regulatie (zie de recente ontdekking van iRNA en *gene silencing*). Het boek levert in zijn tweede deel een bijdrage tot de geschiedschrijving van de veterinaire virologie in Nederland.

Geschiedschrijving ≠ kroniek
Een virocentrische zienswijze ligt voor een viroloog voor de hand, en men mag mij deze subjectiviteit verwijten. De accenten in het tweede deel geven weer wat de wetenschappers bezig hield: 7 van de 11 hoofdstukken in deel IIA gaan inderdaad over virusziekten, 5 van de 9 in deel IIB etc. Elk van deze onderzoeksgebieden kent zijn eigen geschiedenis, zijn protagonisten, zijn herontdekkingen, zijn mislukkingen en doorbraken. De weging van de betekenis van dit onderzoek en zijn onderzoekers levert stof voor een toekomstige retrospectieve – welke invloeden, dwaalwegen, funderende inzichten voor verdergaand onderzoek heeft hun werk opgeleverd. Sommige auteurs in de *Capita Selecta* wijden meer dan enkele woorden aan het verleden, andere schrijven liever over hun experimenten en resultaten, hun hypotheses en conclusies – en laten doorschemeren welke positie zij in de pikorde van het globale wetenschapsbedrijf denken in te nemen. Voor sommige auteurs is dit evident. Jaap van Bekkums vroege ontdekking van persisterende infecties met het MKZ-virus was van epochale diagnostische, epidemiologische en virologische betekenis. Catarinus Terpstra schrijft "... met gepaste trots..." in zijn epiloog tot het hoofdstuk varkenspest "dat het instituut in het onderzoek ... vele prestaties van formaat heeft opgeleverd". De frequente contaminatie van celcultures en entstoffen met pestivirussen is door zijn onderzoek onder de aandacht gebracht en de risico's kunnen sindsdien niet meer worden geïgnoreerd. Jan van Oirschot's bekoring door de DIVA, de 'DIfferentiating infected from VAccinated animals' vaccins was alom bekend – zijn kruistocht voor markervaccins was tevens een pleidooi voor de 'practische' toepassing van moleculaire inzichten. Diergeneeskundig onderzoek speelde dus ook in de algemene virologie een prominente rol – ook het Nederlandse, ook het Lelystadse. Zo was de identificatie van het eponieme virus als een Arterivirus door Geert Wensvoort niet zo maar een mozaïeksteentje - deze ontdekking heeft moleculaire inzichten op een nieuw niveau getild: een nieuw replicatiemechanisme werd gevonden, en de Nidovirales werden als tweede taxonomische orde in de animale virologie gedefinieerd.

Wie is de lezer?
Boeken worden om verschillende redenen geschreven: auteurs hebben iets te vertellen, uitgevers zien een markt van lezers; idealiter spelen beide aspecten een rol. Gezien de ontstaansgeschiedenis van een boek over een eeuw Nederlands centraal veterinair instituut gold geen van deze redenen, maar bestond er een collectieve wens (een commissie) om vast te houden wat anders verloren zou gaan, om te rechercheren, te registreren, te documenteren en te ordenen. En niet te vergeten: te illustreren. Dit is voortreffelijk gebeurd. Een groot compliment voor Jeroen Bool, de *spiritus rector* van het werk. Deze doelstellingen staan tevens een typering van de mogelijke lezers toe: het zijn de stafleden, maar vooral oudere Nederlandse wetenschappers, diergeneeskundigen met sympathie (en/of nostalgische belangstelling) voor het onderzoek en zijn personalia, zijn administratieve en organisatorische meanders. Het zijn de in het boek genoemde personen, de deelnemers aan het aanbiedingsfeest, en waarschijnlijk nog enkele historiografen en bibliothecarissen. Dit geld vooral voor deel I; voor de *Capita Selecta* heb ik een ander lezerspubliek voor ogen: het zijn de studenten diergeneeskunde, microbiologie, moleculaire biologie, die niet alleen op oriëntatie uit zijn, maar ook de

bijzondere atmosfeer van dit speciale wetenschapsbedrijf willen proeven. Menig hoofdstuk leent zich voor bespreking en analyse bijv. in een werkcollege – waarbij het niet alleen over het doel (*Results*) mag gaan maar ook over de soms heel kronkelijge weg (*Materials and Methods*) met doodlopende zijpaden.
De recensent is een lezer met meer dan een leeftijdsconforme behoefte aan retrospectie – mijn proefschrift diletteerde over een veterinair-historisch onderwerp. Sinds Arnold J. Toynbee's *rise and fall of civilizations* heeft de integrerende biomedische geschiedschrijving, met de identificatie van de grote trends mijn belangstelling. Zo'n boek moet nog worden geschreven. 'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin' wilde iets anders: een mozaïek bieden van het nationale veterinaire onderzoek in opdracht van de overheid. Dit doel heeft het boek in mijn inschatting bereikt – en hoewel Ravenna niet beroemd is vanwege de steentjes in San Vitale, draagt elk ervan bij tot de contouren van het beeld.

Marian C. Horzinek

Gouden Hoorns. De geschiedenis van de veehouderij op Java, 1850-2000
Martine W. Barwegen.
Wageningen, 2005, 316 blz.
Geïllustreerd. English summary.
ISBN 90-8504-323-9.
Proefschrift
Landbouwuniversiteit
Wageningen, verdedigd op 20 december 2005.

In het kader van het multidisciplinaire onderzoekproject 'Ecology, Demography and Economy of Nusantara' (EDEN) van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden, dat in 1992 van start is gegaan en de relaties tussen de natuurlijke omgeving, de bevolking en de economie in de geschiedenis van Indonesië bestudeert, beschrijft de Wageningse ingenieur Martine Barwegen de veeteeltgeschiedenis op Java. Het proefschrift geeft een uitgebreid literatuuroverzicht van vooral secondaire bronnen en wordt afgesloten met een verslag van gesprekken in drie dorpen op basis van 'oral history'. Voor de studie is helaas geen gebruik gemaakt van de archieven van de veterinaire opleiding in Bogor. Van belang voor de veterinaire geschiedenis is de evaluatie van de zienswijze van dierenartsen en beleidsmakers in zake de veeteeltontwikkeling op Java. De promovenda stelt terecht dat bestudering van de veeteelt een omissie vormt in de geschiedschrijving van Indonesië. Op p. 3 schrijft zij dat de geschiedenis van de veeteelt naast een plaatst in de agrarische geschiedenis, ook onderdeel uitmaakt van de ecologische geschiedenis van Indonesië. Aangezien veehouderij in belangrijke mate afhangt van de gezondheidsstatus van de veestapel, en daarmee van veterinaire zorg voor die gezondheid, vult haar studie ook een lacune op in de geschiedschrijving van de diergeneeskunde van Indonesië. Op Java was de Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst (de BVD) verantwoordelijk voor de diergezondheid. Daarbij stond het drieluik Gouvernement, gouvernementsveearts en individuele veehouder centraal. Een van de vraagstellingen (p. 19) betreft de bijdrage van deze Dienst aan de veehouderij en daarmee aan de economische ontwikkeling van Java.
Naast de gebruikelijke werkzaamheden op het gebied van de gezondheidszorg voor mens en dier, was de gouvernementsdierenarts in Indonesië ook belast met veehouderij-aangelegenheden. De ontwikkeling van de veestapel was immers een speerpunt van het koloniale beleid. Reeds in 1820 kwam de eerste gouvernementsdierenarts uit Nederland aan; een jaar voordat de veterinaire opleiding in Utrecht van start zou gaan. Rond 1850 werd begonnen met de import van het Ongole-zeburas uit Indië. De toenmalige veeartsen werden belast met het uitvoeren van fok-, kruisings- en vermeerderingsprogramma's. Uit de studie blijkt dat de buffel - het Nederlandse woord karbouw wordt slechts een keer gebruikt - in 1856 nog het grootste deel van de grootveestapel uitmaakte. In verhouding met de totale runderpopulatie nam het aandeel van de buffel daarna af. Vanaf 1880 stagneerde de groei. De Ongole en zijn kruisingsproducten waren beter geschikt voor transport en trekkracht. De karbouw was bovendien gevoeliger voor infecties en was minder goed bestand tegen hoge temperaturen. Tijdens de runderpest-epidemie van 1879 bleek dat de Ongole en zijn nakomelingen beter tegen deze ziekte bestand waren (p. 180).
Binnen het drieluik Gouvernement, gouvernementsdierenartsen en veehouders was er nauwelijks een rol van betekenis voor paarden. Paarden hoorden enerzijds thuis in het leger en vielen onder de Militair-Veterinaire Dienst die in 1830 werd opgericht. Anderzijds werden paarden gehouden en bereden door de inheemse vorsten en elite als statussymbool. Dat het gouvernement toch begonnen is met de ontwikkeling van de paardenfokkerij heeft waarschijnlijk te maken met het kweken van goodwill bij de inheemse vorsten. Barwegen legt uit dat dit programma geen succes werd. Overigens is de relevantie van het paard als onderwerp van studie in het proefschrift

beperkt, zeker als dit wordt afgezet tegen de titel 'Gouden Hoorns'. Aangezien 'tropische diergeneeskunde' pas in 1913 in het curriculum van de opleiding in Utrecht werd opgenomen, moesten de veeartsen in de negentiende eeuw zelf kennis opdoen tijdens het veldwerk ter plaatse. Tussen de beide wereldoorlogen hebben Nederlandse dierenartsen, in aantal variërend van 70 tot 100, samengewerkt aan de ontwikkeling van de veehouderij en de wering en bestrijding van besmettelijke dierziekten, het overgrote deel in gouvernementsdienst. De bemoeienis van Wageningse ingenieurs met tropische veeteelt dateert van na de Tweede Wereldoorlog.
Als belangrijkste gebeurtenissen in de agrarische geschiedenis van Java noemt Barwegen het Cultuurstelsel van 1830, het Hergroeningsprogramma van de Indonesische Regering en de Groene Revolutie na de Tweede Wereldoorlog. In dit rijtje ontbreekt de 'Ethische Politiek' die rond 1900 door Abraham Kuyper werd geïntroduceerd. Vanuit morele verplichtingen jegens Indië pleitte hij voor voogdij in plaats van exploitatie ten behoeve van Nederland. De inkomsten uit de kolonie moesten ten goede komen aan de inheemse bevolking, met name door onderwijs en gezondheidszorg. In dat kader wilde men ook de veehouderij stimuleren en kwamen in 1908 in Buitenzorg het 'Laboratorium voor Veterinair Onderzoek' (LVO) en de 'Nederlands-Indische Veeartsenschool' tot stand. Dit heeft de dierziektebestrijding en -preventie een belangrijke impuls gegeven. Verschillende Nederlandse dierenartsen kwamen in Buitenzorg werken, vooral omdat de kwaliteit van het onderzoek uitstak boven dat in Nederland. De Rijksseruminrichting, het equivalent van het LVO in Nederland, werd slecht vier jaar eerder te Rotterdam opgericht. Naast diagnostiek en de productie van sera en entstoffen voor gebruik in het veld, werden bekende en nog onbekende ziekten bestudeerd. De publicaties daarover waren in het Nederlands, met als gevolg dat voor verschillende ziekten de prijs voor de eerste beschrijving niet naar Buitenzorg maar naar elders in de wereld ging. Verschillende onderzoekers promoveerden tijdens hun Europees verlof in Bern en later in Utrecht. Vier Nederlandse dierenartsen die in Buitenzorg hadden gewerkt, werden na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar in Utrecht en een daarvan ook in Wageningen. Hoofdstuk vier van het proefschrift gaat over voeding en gezondheid waarbij de nodige aandacht uitgaat naar de veel voorkomende dierziekten. Een uitbrak van runderpest (p. 138-143) in West-Java werd al lang verwacht als gevolg van de toenemende importen van vee. Ondanks verscherpte quarantainemaatregelen was het in 1878 raak. Een speciaal team van negen Nederlandse dierenartsen met een kort dienstverband,werd naar Indonesië gestuurd om ingeschakeld te worden bij de uitroeiing van de ziekte. Zij volgden de in Nederland werkzame aanpak op basis van de Veewet van 1870, namelijk opkoopbeleid door het bestuur en aan afslachtsysteem. Dit bleek niet te werken, mede omdat de veehouders niet aan het Nederlandse bestrijdingssysteem gewend waren. Barwegen beschrijft hoe de 'pagger', een afscheiding tussen twee stukken land gemaakt van bamboe, een belangrijke rol speelde bij de bestrijding. Er werd een dubbele afrastering van bamboestokken van het noorden tot het zuiden over de volle breedte van Java opgebouwd om de besmette en onbesmette delen van elkaar af te grendelen. De afrastering was verplaatsbaar, en werd dan ook regelmatig verplaatst om iedere nieuwe uitbraak direct in te dammen of vrije gebieden veilig te stellen voor herinfectie. Militairen zorgden voor een 24-uur bewaking van de afscheiding. In 1883 was de ziekte onder controle. Barwegen is niet onder de indruk van het succes van de bestrijding. Zij verwijt de dierenartsen dat deze zonder meer voor de Nederlandse aanpak kozen en onvoldoende rekening hielden met lokale omstandigheden. Tijdens de oppositie werd deze beoordeling ter discussie gesteld. Welke alternatieven waren er voorhanden en moet het succes niet juist als een knap huzarenstukje worden gezien? Binnen de toenmalige infrastructuur en logistieke mogelijkheden moet de containment een ongelooflijke inspanning zijn geweest, zeker wanneer men dit vergelijkt met de falende bestrijding van de recente MKZ uitbraak in Engeland met een moderne infrastructuur.
In haar proefschrift behandelt Martine Barwegen diverse aspecten van de veehouderij op Java. Veel informatie is verzameld en overzichtelijk weergegeven. Het beeld van de bijdrage aan tropische veehouderij vanuit de diergeneeskunde en de landbouwwetenschappen is daardoor completer geworden. Voor dierenartsen en veetelers is het daarom een interessant boek. Uiteraard valt er over het geschetste beeld van de ontwikkeling van de veehouderij en de conclusies van het proefschrift nog veel te discussiëren. Zo laat zij zich tamelijk kritisch uit over het kennisniveau van de toenmalige veeartsen en het gevolgde beleid (p.103-106). De vraag is of zij hiermee voldoende recht doet aan

de inspanningen van vroegere generaties dierenartsen die in een ver en vreemd land met ziektes die zij niet kenden de uitdagende taak hadden om de veehouderij tot ontwikkeling te brengen. Een vergelijking met ontwikkelingen in buitenlandse koloniën, die buiten het kader van dit proefschrift viel, zou een nog breder perspectief opleveren van de ontwikkelingen op Java.

P. Leeflang & P.A. Koolmees

Ingezonden

Contra homeopathie

Vera Baumans beschrijft de geschiedenis van de homeopathie, maar deze lijkt deels te zijn overgenomen uit de homeopathische propaganda. Shen Nong (letterlijk God-Boer) was volgens de Chinese traditie de tweede legendarische heerser van het Rijk van het Midden. Hij besteeg de troon in 2737 voor onze jaartelling. Hij introduceerde het ploegen en leerde de mensheid hoe zij de vijf granen moesten verbouwen en hij wordt ook genoemd als de vader van de geneeskunde, een gesecula-riseerde combinatie van Asclepios en Demeter dus (zijn voorganger Fu Xi introduceerde jacht, veeteelt en visserij en zou dus een waardig beschermheer van Argos kunnen zijn). Wat Shen Nong doet in een historische uiteenzetting over de homeopathie is onduidelijk.

De homeopathie is bedacht door Hahnemann, en ze is gebaseerd op een opeenstapeling van ondeugdelijke generalisaties die uitgingen van een soort allergische reactie op een van de bestanddelen van kinabast. Hahnemann probeerde aan te tonen dat medische successen uit vroeger tijden feitelijk aan de homeopathie te danken waren. Hij deed dit met een ratjetoe aan curieuze anekdotes en citaten op een schaal die zijn tijdgenoten al verbijsterde. Oliver Wendell Holmes omschreef in 1842 Hahnemanns bronnen al als 'over het hoofd gezien door kruideniers en koffermakers'. De meest fantastische anekdote is wel de manier waarop Hahnemann de bedwelmende geur van rozen in verband bracht met een opmerking over een Byzantijnse prinses die haar flauwgevallen broer bijbracht met rozenwater (*Organon*, paragraaf 117, noten 1 en 2). Hahnemann citeert ook uit de hippocratische werken. Ook die heeft hij verkeerd begrepen. De desbetreffende passages wijzen op twee opvattingen. Enerzijds stelde Hippocrates dat men soms de aandoening moet tegenwerken en soms juist niet, en dat men dat van geval tot geval moet beoordelen. Bij een diarree is soms vasten, en soms juist voedsel aangewezen. Een 'warme' ziekte zoals een ontsteking moet soms met koude en soms met warme baden behandeld worden. Anderzijds zei hij dat de behandeling moet passen bij de aandoening: chirurgie bij wonden, dieet bij buikklachten, vocht bij verstoring van de vochthuishouding (bijvoorbeeld slecht vocht verdrijven met goed vocht) enzovoorts. Hahnemann en zijn navolgers hebben de geschiedenis aan hun behoeften aangepast en het verst is daarin de door Baumans genoemde Knufman gegaan die de mythe van Telephos als betrouwbare geschiedschrijving opvat en de geschetste behandeling als een ooit gangbare en werkzaam geachte therapie. Meer details zijn na te lezen in mijn uiteenzetting op de website van Skepsis (http://www.skepsis.nl/homeopat.html). Hahnemann meende overigens dat het ideaal van een causale therapie onbereikbaar was, en dat zijn op subjectieve symptomen gerichte homeopathie het beste alternatief was.

Het artikel van Baumans bevat nog veel meer onzin, en daarvan noem ik maar één verder detail. Allopathie is een door Hahnemann bedacht scheldwoord om daarmee de 'oude geneeskunde' van braak- en purgeermiddelen, aderlaten en kunstmatige zweren aan te duiden. Het gebruik van dit woord voor alles wat geen homeopathie is, is gewoon propaganda. Met de bewering dat 'allopathie' het basismodel van de niet-homeopathie is, wordt een grote verscheidenheid aan causale behandelingen en diagnoses minachtend op een hoop geveegd, namelijk 'ongelijk aan een natuurwetenschappelijk onzinnige behandelwijze die in 200 jaar nog geen enkel overtuigend succes heeft geboekt'.

Jan Willem Nienhuys,
secretaris van de Stichting Skepsis
Dommelseweg 1A. 5581 VA Waalre

Weerwoord

In het redactionele voorwoord bij het Argos nummer over veterinaire alternatieve behandelwijzen wordt vermeld dat de redactie gaarne commentaar wil plaatsen als bijdragen tot kennis van deze of andere therapieën, niet vanuit een opstelling pro of contra. Ikzelf zal me daaraan houden en de op- en aanmerkingen van Jan Willem Nienhuis van de Stichting Skepsis van enige kanttekeningen voorzien.

- De reden dat Shen Nong genoemd wordt in mijn verhaal is dat hij bekend stond als een vorst met belangstelling voor de medische waarde van kruiden.
- Als Hahnemann uit Hippocrates citeert, heeft hij dat zeker niet verkeerd gedaan. Immers, bij de behandeling van ziekte beschrijft Hippocrates twee methodes. Bij de eerste worden de ziekteverschijnselen bestreden met het tegengestelde (Contraria contrariis). Deze methode wordt ook in de huidige reguliere geneeskunde toegepast. Ten behoeve van de genezing dient de arts middelen toe die de symptomen van de ziekte tegengaan.
  Bij de tweede methode gebruikt Hippocrates de oudst bekende formulering van de similia-wet. Hij beschrijft deze methode als volgt: "de ziekte ontstaat door invloeden die gelijken op die van geneesmiddelen en de ziektetoestand wordt opgeheven door middelen die verschijnselen opwekken die daarop lijken". Hippocrates was van mening dat niet alleen de lichamelijke kant moest worden bekeken maar dat er ook aandacht besteed moest worden aan de psychische toestand van de patiënt. "Verdiept u in de aard van elk land, de voedingswijze, de gewoonten, de leeftijd van de patiënt, spraak, gedrag, zelfs bij zwijgen, zijn gedachten, of hij slaapt of hij aan slapeloosheid lijdt, de inhoud en oorsprong van zijn dromen... Men moet al die tekenen bestuderen en analyseren wat ze zeggen willen."
  Ook Hahnemann beschouwde het onbevooroordeeld observeren van en luisteren naar de patiënt als essentieel voor het vaststellen van de behandelmethode.
- De mythe van Telephos heb ik aangehaald als Trojaanse sage ter illustratie en nergens dat als betrouwbare geschiedschrijving aangemerkt. Geschiedschrijving is immers overlevering gekleurd door de tijd en het citeren uit bronnen is gebruikelijk.
- Allopathie is volgens de Dikke van Dale "die geneeswijze waarbij men geneesmiddelen toedient die de ziekteverschijnselen tegenwerken" en daar is weinig tegenin te brengen.

Tot slot ben ik van mening dat elke goede wetenschapper nieuwsgierig zou moeten zijn om het grijze gebied tussen wetenschappelijke, evidence-based kennis en de ervaringsgeneeskunde nader te exploreren.

Prof. Dr. Vera Baumans
Departement Dier, Wetenchap en Maatschappij, afd. Proefdierkunde, Universiteit Utrecht. Postbus 80 166. 3508 TD Utrecht;
Veterinary Resources, Karolinska Institutet, 17177 Stockholm, Sweden.

Historische analyse ondersteunt verheerlijking noch verguizing

Kan een historische analyse, zoals die toegepast is in recente nummers van *Argos*, bijdragen aan het bevestigen of verwerpen van claims over de toepasbaarheid van alternatieve behandelwijzen in de (dier)geneekunde? Ik denk dat dat niet kan en zal hierna argumenten daarvoor aandragen die gebaseerd zijn op inzichten uit de filosofie en de geschiedenis van de natuurwetenschappen en de geneeskunde. Om die argumenten te onderbouwen maak ik gebruik van het door veel wetenschapsfilosofen gehanteerde onderscheid tussen *context of justification* en *context of discovery*.

De *context of justification* gaat over de achtergrond waartegen logische kennisclaims worden gemaakt. Dat heeft te maken met inductief redeneren naar een hypothese toe, het toetsen van theorieën, het logisch verantwoord trekken van conclusies en, in meer praktische experimentele zin, het gebruik van goede controles. De moeilijkheid van op deze wijze verkregen kennis is, dat theorieën zijn ingebed in kennissystemen die vaak een veel grotere reikwijdte hebben dan de theorie alleen. Toetsing van theorieën betekent automatisch toetsen binnen het kennissysteem waar de theorie deel van uit maakt. Dat betekent tevens dat rechtvaardiging van claims alleen plaats kan vinden binnen de context van dat kennissysteem en dat andere, onafhankelijke kennissytemen van die toetsing geen last hebben. Het probleem van de discussie tussen alternatieve en reguliere genezers is dat zij opereren in gescheiden kennissystemen. Kennissystemen kunnen meer of minder open of gesloten zijn. Een gesloten kennissysteem is een hoeveelheid kennis die als vanzelfsprekend geldt en waarover geen discussie meer nodig is. Dit brengt mij tot de *context of discovery*; dat is de achtergrond van kennis waarin inspiratie, toevalstreffers, autoriteit van onderzoekers, sociale druk, sponsoring, impactfactoren van tijdschriften en maatschappelijke acceptatie het ontstaan van kennis mee bepalen. Hoe meer open een kennissysteem is, hoe meer factoren uit de *context of discovery* mee gaan spelen bij het sluiten van het systeem. Uit een korte enquête die ik met een collega regelmatig hield onder diergeneeskunde studenten bleek, dat als de klacht over een dier vaag was en de diagnose- en behandelmogelijkheden onduidelijk, de studenten sterker geneigd waren te kiezen voor alternatieve behandelingen. Een klinische trial zal, binnen het aanvaarde medische kennissysteem, de sluiting van het systeem bevorderen, maar in een open kennissysteem waarin kennis over de pathogenese en therapie

tekort schiet, zal het systeem op, zijn minst voorlopig, zoveel mogelijk gesloten worden door de ervaring van de patiënt, de verzekeringsmaatschappij of de alternatieve therapeut en niet door biomedische kennis.

En dan nu de historische analyse, wat voor rol speelt die? Wat we van een historische analyse zouden moeten leren is het vermijden van de valkuilen van anachronisme en finalisme, dat is dat we het verleden beoordelen met de maatstaven die we aanleggen voor verschijnselen van nu en dat we alleen die gebeurtenissen uit het verleden selecteren die in het vooruitgangsgeloof en de zegetocht van de moderne (dier)geneeskunde passen. In deze valkuilen zijn de dingen die nu goed of fout zijn in het verleden ook goed of fout geweest. Er zijn talloze voorbeelden die ons leren dat onze criteria van goed of fout in het verleden er nauwelijks toe doen als het om medische kennis gaat, want dat zijn criteria die we ontleend hebben aan nu. Drie voorbeelden ter illustratie. Prof. Alexander Numan (1780-1852) was een zeer invloedrijke leraar aan 's Rijks Veeartsenijschool in Utrecht. Rond 1830 had hij opvattingen over ziekte die we nu als volstrekt achterhaald beschouwen. De hygiënisten die rond 1850 actief waren hadden in onze ogen merkwaardige opvattingen over besmettelijkheid van ziekten maar waren zeer succesvol bij het initiëren van een moderne volksgezondheidszorg. Van Pasteur is bekend geworden dat hij in zijn beroemde, ten aanschouwe van de media uitgevoerde experiment, waarbij hij gevaccineerde schapen inoculeerde met miltvuur, gesjoemeld heeft op een manier die grenst aan wetenschappelijke fraude. Een historische analyse kan ons dus geen argumenten leveren waarom we bepaalde vormen van medische kennis zouden moeten verheerlijken of verguizen. De argumenten moeten komen uit het heden, waarin die kennissystemen functioneren.

Samenvattend kan men stellen dat medische kennis weliswaar gegenereerd wordt in een biomedisch-wetenschappelijke context, maar geaccepteerd wordt in de sociale context van de patiënt. Een historische analyse voegt in deze discussie slechts relativeringsvermogen toe.

Voor een korte introductie in de wetenschapsfilosofie en kennis over ziekten verwijs ik naar:
Gerard de Vries, *De ontwikkeling van wetenschap. Een inleiding in de wetenschapsfilosofie*. Wolters-Noordhoff, 3e druk, Groningen 1995.
H. Nederbragt, 'The biomedical disciplines and the structure of biomedical and clinical knowledge', *Theoretical Medicine*, **31**, 553-566, 2000.

Dr.H. Nederbragt
Voormalig docent Pathologie bij de Faculteit Diergeneeskunde. / Docent Wetenschapsfilosofie bij de Universiteit Utrecht
Adres: Departement Pathobiologie
Postbus 80.158. 3508 TD Utrecht.
h.nederbragt@vet.uu.nl

Gheslipnoeste paarden

In het voorjaarsnummer van *Argos* (32) 2005 werd een ingezonden bericht over het splijten van de neusgaten bij paarden behandeld. In het *Zeitschrift für Säugetierkunde* wordt door Mary Aiken Littauer een andere verklaring gegeven voor deze wonderlijke ingreep.
Al ver voor onze jaartelling (Egypte 18e dynastie, 1400 v. C.) blijkt het splijten der neusgaten in gebruik geweest te zijn. Op een reliëf uit Tel el Amarna staan paarden afgebeeld met gespleten neusgaten, waarbij opvalt dat de neusriemen zeer laag geplaatst zijn. De teugels zijn aan de neusriem bevestigd, terwijl er geen bit gebruikt wordt. Tractie aan de teugels zal een pijnlijke druk op de zachte delen van de neus tot gevolg gehad hebben, hetgeen het besturen van het paard mogelijk gemaakt zal hebben. Maar tegelijkertijd zal de tractie een gedeeltelijk dichtdrukken van de neusgaten veroorzaakt hebben, waardoor de ademhaling gehinderd zal zijn. Om dit tegen te gaan werden de neusgaten naar boven toe gekliefd, zodat die hinder verminderd werd. Toen in later tijden bij de Perzen, Assyriërs, Grieken en Romeinen het bit algemeen in gebruik kwam, werd het splijten der neusgaten niet meer toegepast. Waarschijnlijk vanwege het (bij-)geloof dat door het klieven de ademhaling vergemakkelijkt zou worden, hetgeen op de anatomische gronden betwijfeld moet worden, werd in de 15e eeuw het gebruik in verschillende landen weer "in ere" hersteld. In Spanje vooral om het hinniken van militaire paarden te voorkomen, zoals De Solleysel in deel 2 van zijn *Parfait Maréchal* (6e ed., 1685) vermeldt. In Duitsland was het bij militaire paarden naast het couperen van de oren een standaardbehandeling, terwijl het in Frankrijk uitsluitend bij dampige paarden gedaan werd. In het tegenwoordige Iran is de behandeling nog steeds in gebruik bij ezels, maar daar zijn nog wel meer oude gebruiken in zwang.

Literatuur:

Mary Aiken Littauer Slit nostrils of equids. *Zeitschrift für Säugetierkunde*, 34 (1969) p. 183-186.

Drs. Jan Egter van Wissekerke
Kohnstammlaan 15. 2105 SB Heemstede.
J_evw@hotmail.com

Maak kennis met de vele voordelen van Eukanuba Veterinary Diets.

Compleet assortiment. Een oplossing voor elk gezondheidsprobleem.

Het vertrouwen van uw klant waard. Unieke producten en bewezen werking.

Met sterke ondersteuning. Promoties, technische informatie, seminars, boeken, brochures, ...

En exclusief verkocht door u, de dierenarts.

Vraag snel het kennismakingspakket aan bij de Iams Divisie: 030 - 247 96 64

Eukanuba®
VETERINARY DIETS®

ISSN 0923-3970

Universiteitsbibliotheek
Utrecht
DGK
12 OKT. 2006

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 35 serie 4 najaar 2006

Inhoud

203 *Redactioneel*

204 *Van de voorzitter*

205 *Summary of main articles*

206 *Programma van de najaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap*

208 Jan Egter van Wissekerke
De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen
Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland

218 Guus Mathijsen
Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdama

228 Jan Hasselaar
De invloed van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap (1848-1862)

232 Peter Koolmees
Impressie van veterinaire musea in de Verenigde Staten

239 *Boekbesprekingen*

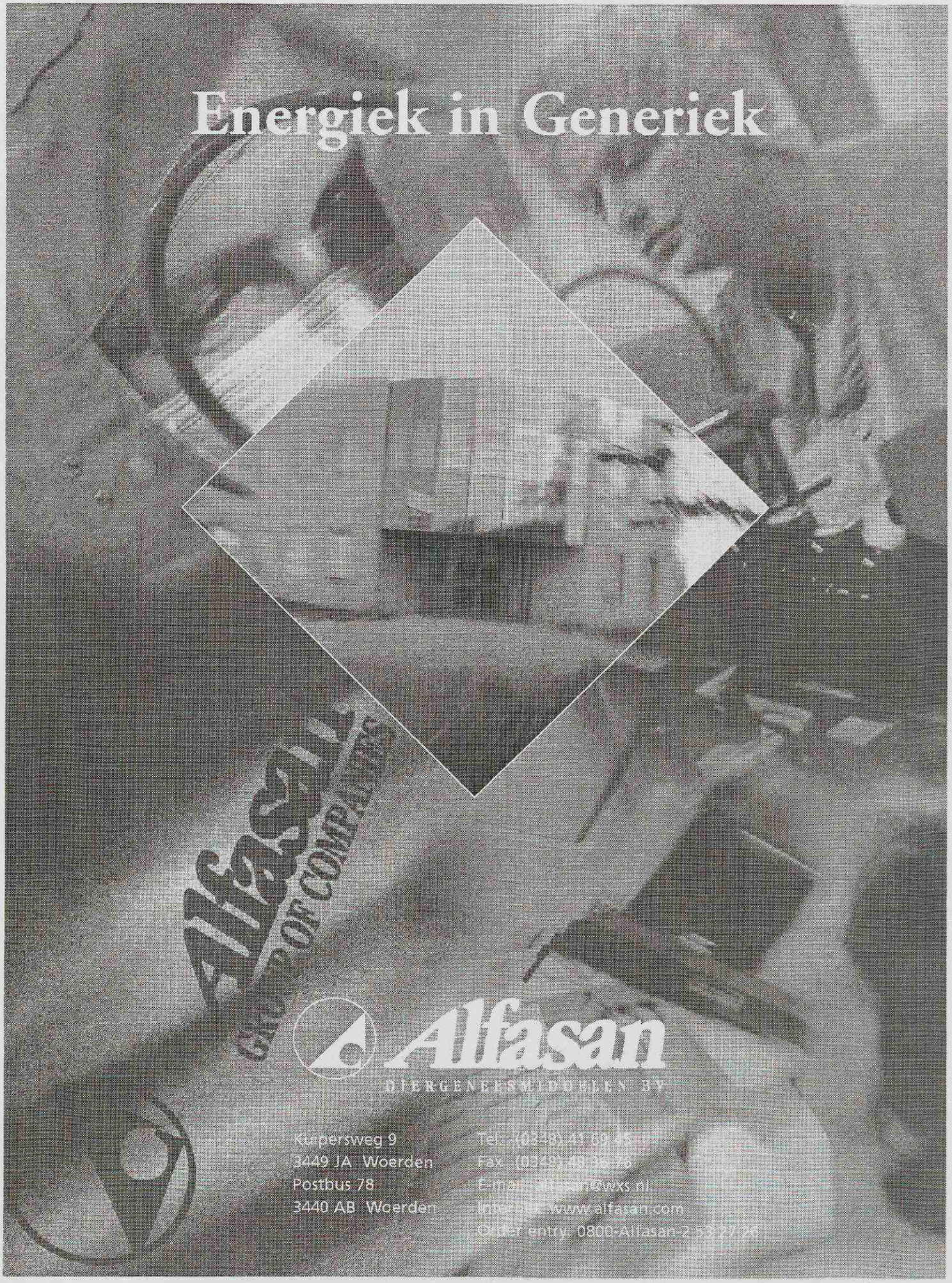
241 *Recente veterinair-historische dissertaties*

243 *Nieuws*

244 *Recente literatuur*

247 *Boekaankondiging*

Energiek in Generiek
Alfasan
GROUP OF COMPANIES
Alfasan
DIERGENEESMIDDELEN BV
Kuipersweg 9
3449 JA Woerden
Postbus 78
3440 AB Woerden
Tel. (0348) 41 60 41
Fax (0348) 41 30 76
E-mail: alfasan@wxs.nl
Internet: www.alfasan.com
Order entry: 0800-Alfasan (253 27 26)

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees.
Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter), prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter), dr. R. Kuiper (secretaris), drs. J.C. Hasselaar (penningmeester), prof. dr. P.A. Koolmees, drs. C.P. Burger

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht.
Tel. 030-2711945.

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Bankaas

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

Dit nummer van Argos staat in het teken van de eerste aanzet tot de vorming van de discipline diergeneeskunde op een geleerd niveau rond het jaar 1800. 'Geleerd' omdat in twee artikelen wordt ingegaan op geleerde genootschappen die het platform waren voor discussies over allerlei maatschappelijke problemen – inclusief de veterinaire - die op dat moment speelden binnen de Nederlandse samenleving. In die woelige periode in de Nederlandse geschiedenis werd onder invloed van de Verlichting in dergelijke genootschappen stevig gedebatteerd over hervormingen en vernieuwingen. De Republiek was duidelijk op haar retour en men wilde de economische recessie een halt toe roepen; onder meer door praktische oplossingen voor allerlei maatschappelijke problemen aan te dragen op basis van de nieuw verworven natuurwetenschappelijke kennis. De genootschappen zagen het als hun taak om dergelijke kennis te vermeerderen en te verspreiden, waarbij zij prijsvragen als instrument hanteerden. De Utrechtse hoogleraar cultuurgeschiedenis Wijnand Mijnhardt is niet alleen gepromoveerd op dit onderwerp, maar heeft samen met zijn collega Joost Kloek de betekenis van geleerde en culturele genootschappen voor de natievorming in de periode 1795-1813 uiteengezet in het zeer lezenswaardige boek 1800. *Blauwdrukken van een samenleving* (Den Haag 2001).

In de rookkamers van de geleerde heren werd ook de veeartsenijkunde salonfähig. Jan Egter van Wissekerke beschrijft op welke wijze in Haarlem rond 1800 veterinaire problemen aan bod kwamen. Temidden van prijsvragen over allerlei onderwerpen op het gebied van de handel, industrie en landbouw kwam ook het wetenschappelijke debat over onderwerpen als runderpest, schurft bij schapen, melkziekte bij het rund en kwade droes op gang. Uit de bijdrage van Guus Mathijsen blijkt dat soortgelijke vragen werden gesteld in de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw in Amsterdam. Verder legt hij uit waarom een grootstedelijk genootschap zich toch wilde bezighouden met landbouwkwesties. Zowel in het Haarlemse als Amsterdamse genootschap werden prijsvragen uitgeschreven om het onderwijs in de veeartsenijkunde op een hoger peil te brengen. Uiteindelijk resulteerde dit in de oprichting van 's Rijksveeartsenijschool in Utrecht.

In de prijsvragen van de Haarlemse en Amsterdamse genootschappen komt het belang van de paardengeneeskunde duidelijk naar voren. Niet alleen in de samenleving, maar ook in het leger speelden paarden een essentiële rol. Een zeer markante persoon en groot paardenkenner uit het begin van de negentiende eeuw was Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1772-1847). In de bijdrage van Jan Egter van Wissekerke wordt opgemerkt dat Geisweit van der Netten het *Handboek der Paardenkennis voor den Burger- en Krijgsstand* publiceerde, als cavalerie officier en hippoloog zitting had in de 'Leidse Commissie tot examinatie van veeartsen' en aandrong op een opleiding voor veeartsen. Nog meer tot de verbeelding spreekt waarschijnlijk het feit dat hij de barre veldtocht van Napoleon naar Moskou had overleefd. Redenen genoeg om zijn portret op de titelpagina van dit nummer van Argos te laten prijken.

Genootschappen staan ook centraal in de bijdrage van Jan Hasselaar. In zijn bijdrage gaat hij nader in op de professionalisering van de diergeneeskunde omstreeks 1850. Hij beschrijft het wel en wee van de eerste provinciale veeartsenijkundige genootschappen en hoe er na veel discussies in 1862 een nationale beroepsvereniging tot stand kwam.

Ten slotte doet Peter Koolmees verslag van een bezoek aan verschillende veterinaire musea in de Verenigde Staten. Met deze bijdragen en de vaste rubrieken hoopt de redactie van Argos u ook in dit nummer weer een gevarieerd aanbod uit de geschiedenis van de diergeneeskunde te bieden.

Van de voorzitter

Als voorzitter van het Veterinair Historisch Genootschap (VHG) is het mij een grote eer in nummer 35 van ons Bulletin *Argos* een historische benoeming aan onze Utrechtse Alma Mater te mogen melden. Ons hoog gewaardeerde bestuurslid en lid van de redactie van Argos, Dr. Peter Koolmees, Past President van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) en tevens conservator van het Museum Diergeneeskunde is per 1 juni 2006 benoemd tot Bijzonder Hoogleraar bij de Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht met als opdracht "Diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context". Het VHG feliciteert Peter Koolmees met deze benoeming. De instelling van deze bijzondere leerstoel kan worden beschouwd als een bevestiging van het belang van de beoefening van de geschiedenis van de diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht en van het onderwijs daarin aan onze faculteit in het bijzonder.

Onze vorige bijeenkomst, welke in april van dit jaar in het Teylers Museum te Haarlem werd gehouden, stond in het teken van de activiteiten van twee genootschappen, namelijk de Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem en de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam, die zich in de 18e eeuw bezighielden met vraagstukken op het gebied van de landbouw, inclusief de diergeneeskunde. Aansluitende werd de ontstaansgeschiedenis van de veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19e eeuw besproken.

Tijdens onze komende bijeenkomst in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht op 2 november aanstaande gaan de sprekers tijdens het Symposium "Diergeneeskunde in de Oudheid" veel verder terug in de geschiedenis van de veterinaire literatuur. In plaats van gedrukte 18e en 19e eeuwse bronnen zal de aandacht dan vooral uitgaan naar literatuur in de vorm van handschriften.

Onze "eigen" Dr. Jan B. Berns zal teruggaan naar de 17e eeuw. Hij bespreekt het handschrift "Receptenboek voor zieke paarden" uit 1697 dat zich sinds 1991 in de bibliotheekcollectie van de Faculteit Diergeneeskunde bevindt. Het VHG Bestuur is bijzonder verheugd dat na zijn voordracht Cahier nr. 5 van het VHG zal worden gepresenteerd.

Na de lunch is er een keur aan sprekers die ons terugnemen naar veterinaire bronnen uit de Oudheid waarin ziekten en behandelingen van vooral paarden, ezels en muildieren op schrift werden gesteld. Namen als "Hippiatrika" en "Mulomedicina Chironis" zullen die middag de revue passeren. De noodzaak tot het in stand houden van een sterk en mobiel leger maakte dat de cavalerie overheerste. Paardenartsen waren van groot belang waren voor de fokkerij en de gezondheid van de paarden.

Eén van de namen die tijdens dit symposium zullen vallen is Apsyrtos (300-360 v.Chr.). Deze Griek was de hoogste militaire veterinair in het Byzantijnse leger van Constantijn de Grote. Hij heeft niet minder dan 121 bijdragen geleverd aan de "Hippiatrika", waarin hij uitstekende klinische beschrijvingen gaf van de belangrijkste problemen in de digestie tractus van het paard. Verder beschreef hij de specifieke oorzaken van koliek, zoals over-eten, volvulus, acute obstipatie en maagruptuur. Hoefbevangenheid schreef hij toe aan over-eten. Naast gedetailleerde verhandelingen over tetanus en anthrax ging hij in op de dentitie van het paard; deze is de oudst bekende beschrijving daarvan! Ook handschriften van andere klassieke auteurs zullen besproken worden.

Kortom, tijdens het Symposium zullen vooraanstaande sprekers uit België, Duitsland en Zwitserland u uitgebreid deelgenoot maken van veterinaire aspecten die vanaf de derde eeuw na Christus op schrift werden gesteld. Een unieke gelegenheid om uw kennis van de veterinaire historie te vergroten! In deze aflevering kunt u middels de samenvattingen alvast een voorproefje krijgen van de voordrachten die op 2 november zullen worden gehouden.

Rob Back

Summaries

J.E. Egter van Wissekerke
The Economic Section of the Dutch Society for Sciences

In 1777 the "Economic Section" was founded as a branch of the "Dutch Society for Sciences" in Haarlem. It is the oldest organization in the area of economy in the Netherlands. The aim of the society was to stop the economic recession in the Republic of the Seven United Netherlands and to stimulate economic growth by spreading practical knowledge concerning industry and agriculture (including veterinary medicine).
The Economic Section tried to achieve this by awarding prizes for the best essays on various problems in society. In this article special attention is paid to those essays with solutions concerning veterinary medicine and animal husbandry sent in during the second half of the 18th and the beginnings of the 19th century, in order to give an impression of the biggest problems at that time. Among various other veterinary subjects, essays dealt with scab in sheep, cattle plague, milk fever and glanders. Because of the insufficient scientific knowledge concerning the causes of infections and internal diseases hardly any practical solutions were sent in. However, the fact that the attempt was made shows how badly improvements in agriculture, cattle-breeding and veterinary medicine were needed. A need which only after more than 50 years after the opening of the first veterinary school in France resulted in the founding of the State Veterinary School in Utrecht in 1821.

J.E.v.W.

A.H.H.M. Mathijsen
Veterinary issues in the proceedings of the Amsterdam Agricultural Society, 1776-1832

The Amsterdam Agricultural Society, founded in 1776, was created by six wealthy gentlemen, well known for the important positions in society held by them. They invested the money earned through trade among others in the acquisition of land, partially newly reclaimed in the surroundings of Amsterdam. As a consequence of the expansion of the population the profitability of agriculture had increased. The merchants and regents knew how to combine business with pleasure. In the second half of the 17th and the first half of the 18th century, they have built about 500 country estates in the surroundings of Amsterdam. Besides the pleasures of country-life, the owners gained a practical interest in agriculture and animal husbandry. Missing practical knowledge in these fields themselves, they felt the moral obligation to contribute to the general welfare of the society by the promotion of new ideas or experiences gained by others. In the first volume of the Proceedings is stated: 'It is beyond question that chemistry, botany, meteorology and the Ars veterinaria are to be considered as the true fundaments of agricultural knowledge'. Inspired by the ideas of the Enlightenment and, quite in conformity with the spirit of the time, the establishment of a society was thought to be the answer in order to bring agricultural and thus economical reform. The method used was copied from the learned societies. The members proposed subjects for prize competitions and judged the answers sent in. The crowned answers were the main, but not the only, contents of the Society's Proceedings. The paper analyses the membership (the number of ordinary members decreased from 70 at the start to 56; that of honorary members was stable at about 20; further there were a few c orrespondents), and quantifies the distribution of articles in the Proceedings, devoted respectively to agricultural, veterinary and zootechnical subjects. In addition, a detailed list with commentary, of the veterinary and zootechnical subjects published between 1778 and 1825 is presented.

A.M.

J.C. Hasselaar
History of veterinary associations in the Netherlands around 1850. The influence of the Central Veterinary Society (1848-1862).

In this paper a review is given of the different stages of the professionalization process of veterinary medicine in the Netherlands around 1850. From 1827 onwards, various professional veterinary journals were published by lecturers from the State Veterinary School in Utrecht. In 1842, the first veterinary society was established in the province of Groningen. Other provinces followed suit. Most of these societies only consisted of 5-10 members. Between 1848 and 1861 meetings were organised on a national level within the framework of the Central Veterinary Society. Apart from professional issues on the agenda, such as the struggle against quacks and veterinary legislation, these meetings were also used to discuss various animal diseases and their proposed treatments. Mainly due to mutual disputes between members and the local societies, it took until 1862 before the Netherlands Veterinary Association was established.

P.K.

Programma van de najaarvergadering Van het Veterinair Historisch Genootschap

Op 2 november 2006 zal in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht de najaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap plaatsvinden.

***Locatie*:** Boothzaal, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Heidelberglaan 3, De Uihof. Tel: 030-2536601. Zie de los bijgevoegde wegwijzer.

10.00 uur	Ontvangst met koffie
10.30-11.30 uur	Huishoudelijke vergadering
11.30-12.15 uur	Voordracht door Dr. Jan Berns, "Het receptenboek voor zieke paarden van Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh (1697)", gevolgd door de aanbieding van VHG Cahier nr. 5.
12.30-13.15 uur	Buffet-lunch in de nabijheid van de Boothzaal.

Tijdens de lunchpauze zal Cahier nr. 5 te koop zijn. Tevens is er gelegenheid een kleine tentoonstelling te bekijken van boeken die in verband staan met het thema van de middagbijeenkomst.

13.15-14.00 uur	Rondleiding in groepen door de U.B. Ter oriëntatie kan tevoren de website van de UB worden geraadpleegd op www.library.uu.nl
14.00-16.30 uur	**Symposium 'Diergeneeskunde in de Oudheid'**
14.00-14.45 uur	Voordracht door Dr. Anne-Marie Doyen-Higuet, "De Griekse teksten over de geneeskunde van het paard. Inhoud en overlevering".
14.45-15.30 uur	Voordracht door Prof. dr. Eef Overgaauw, "Het Berlijnse handschrift van het *Corpus Hippiatricorum Graecorum*".
15.30-15.45 uur	Theepauze
15.45-16.30 uur	Voordracht door Dr. Werner Sackmann, "De Chiron-handschriften. Onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis*".
16.30 uur	Afsluiting door de voorzitter.

N.B. De voordrachten worden alle in het Nederlands gehouden!

Samenvatting van de lezingen

Dr. Jan B. Berns (voorheen Meertens Instituut, KNAW (Amsterdam)
Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij het handschrift van Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, *Receptenboek voor zieke paarden* 1697.

Dit handschrift werd in 1991 op een veiling verworven ten behoeve van de bibliotheek diergeneeskunde; het paste geheel in de acquisitiepolitiek van de toenmalige bibliothecaris, Guus Mathijsen, die streefde naar een zo volledig mogelijk overzicht van Nederlandse veterinaire literatuur, zowel in gedrukte vorm als in de vorm van handschriften.
Het handschrift is op verzoek van het VHG door mij voor uitgave als Cahier gereed gemaakt.
Het oordeel van de schrijvers van een geschiedenis van de diergeneeskunde over de 17de eeuw is hard. Volgens Émile Leclainche (*Histoire illustrée de la Médecin Vétérinaire*. Z.p. 1955, Tome II, 9-12) vegeteerde de diergeneeskunde in deze periode onopvallend voort en wat er aan kleinere werken gepubliceerd werd, bracht niets nieuws
Nog genadelozer is het oordeel van Angela von den Driesch. In haar grote overzichtswerk (*Geschichte der Tiermedizin. 5000 Jahre Tierheilkunde*. München 1989, p. 60vv) beschrijft zij de 17de eeuw onder het kopje: "Die Kur ist oft schmerzhafter als das Leiden".
In deze voordracht wil ik proberen een toch wat positiever beeld te schetsen. Na een bespreking van het handschrift, de wijze van uitgeven en de problemen die zich daarbij voordeden, wil ik vooral ingaan op de betekenis van deze receptenverzameling voor onze kennis van de diergeneeskunde in het verleden. Welke plaats neemt ze in binnen het geheel van een - in ons land nog verder te ontwikkelen traditie - van bewerkingen van handgeschreven paardenboeken. Daarbij zal ik vooral steunen op een hele reeks van Duitse veterinaire Inaugural-Dissertationen

die de editie van een handschrift op het gebied van paardengeneeskunde tot onderwerp hebben.
Eeuwenoud cultuurgoed blijkt doorgegeven te zijn in gedrukte en geschreven werken, waarvan de onderlinge samenhang vaak toevallig werd vastgesteld. In die traditie is het Hs. van Bronckhorst een schakel. Tenslotte, waar historische bronnen zo schaars zijn, is een handschrift als het onderhavige, hoe gering vanuit een modern streng standpunt de wetenschappelijke waarde ook mag zijn, van veel belang.

Dr. Anne-Marie Doyen-Higuet (Facultés universitaires de Namur)
De Griekse teksten over de geneeskunde van het paard. Inhoud en overlevering.
Eerst wordt een overzicht gegeven worden van de Griekse auteurs en hun beïnvloeding van de Latijnse schrijvers. In de Griekse hippiatrische literatuur zijn een honderdtal ziekten of aandoeningen beschreven. Als voorbeeld dient de beschrijving van tetanus door Apsyrtus, waarin achtereenvolgens duidelijk symptomatologie, aetiologie en therapie naar voren komen. Het is vaak moeilijk de beschreven ziekten te identificeren. Symptomen en ziekten worden niet altijd scherp onderscheiden. Opmerkingen over aetiologie worden voornamelijk gevonden bij Apsyrtus en Theomnestes die dierenartsen van beroep waren. In de therapie bediende men zich van aderlaten, branden, beroken, baden, orthopedische en chirurgische ingrepen van verrassede gedurfdheid, zalven , compressen en drankjes die via de mond of de neus werden toegediend. De oorspronkelijke aantekeningen van de Griekse hippiaters zijn ons in verzamelwerken overgeleverd in drie versies, tezamen in twintig handschriften. Drie van deze versies zijn thematisch geordend, waarbij per ziekte vaak meer dan een beschrijving, incl. therapieën, gegeven wordt. Daarnaast bestaat er een zgn. epitoom, een uittreksel uit de grote verzameling, waarin per ziekte slechts één tekst wordt gegeven. Hiermee werd de practicus een handboek geboden. Hiervan zijn tien handschriften in vijf verschillende versies bekend. Een uitgave van dit epitoom wordt door spr. voorbereid. Sinds de 13de eeuw werden vertalingen gemaakt van de *Hippiatrika* in het Latijn, Italiaans en Siciliaans. Als bron diende de geschriften van de jurist Hierocles die de teksten van Apsyrtus in een eleganter Grieks had omgezet. Naast twee delen Hierocles werk stond één deel van de Epitomè. Deze nieuwe verzameling in drie boeken werd geïllumineerd. Met het vertonen van een reeks dia's uit in Parijs, Leiden en Londen bewaarde handschriften, die aandoeningen of behandelingen laten zien, wordt de voordracht besloten.

Prof.dr. Eef Overgaauw (Staatsbibliothek zu Berlin)
Het Berlijnse handschrift van het *Corpus hippiatricorum graecorum*
Het *Corpus hippiatricorum graecorum* is een verzameling Griekse recepten voor een groot aantal paardenziekten, die vermoedelijk in de eerste helft van de 9de eeuw ontstaan is. Van deze verzameling zijn verscheidene handschriften bewaard gebleven. Een van de mooiste en kostbaarste handschriften met het *Corpus hippiatricorum Graecorum* wordt bewaard in de Staatsbibliothek te Berlin. De uitstekende kwaliteit van het schrift en van de randbordures in dit handschrift lieten al vroeg het vermoeden ontstaan, dat dit handschrift in opdracht van keizer Constantijn Porphyrogennetos (912-959) werd geschreven en geïllumineerd. Deze keizer liet compilaties van verschillende werken op het gebied van de geneeskunde, natuurwetenschappen en landbouw aanleggen, waarschijnlijk ook het *Corpus hippiatricorum graecorum*.
In de late 18e eeuw werd het Berlijnse handschrift door de Haagse verzamelaar Gerard Meerman uit de bibliotheek van het opgeheven Jezuïtenklooster in Parijs gekocht, samen met een groot aantal andere kostbare middeleeuwse handschriften. Na zijn dood verkocht zijn zoon deze handschriften aan de Engelse verzamelaar Sir Thomas Phillipps. Uit zijn nalatenschap kocht de toenmalige Königliche Bibliothek te Berlijn in het jaar 1887.

Dr. Werner Sackmann (Basel)
De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de *Mulomedicina Chironis (MC)*
De belangrijkste schrijvers uit de Romeinse tijd zijn Pelagonius, Chiron en Vegetius (330-450 n. Chr.). De laatste steunt op de twee eersten. Chiron is een pseudoniem en de titel *Mulomedicina* is er later aan toegekend. De oertekst van de MC is verloren gegaan. Wij bezitten de tekst slechts in twee handschriften, resp. bewaard in München en Bazel. Beide dateren van het einde van de 15de eeuw, dus 1100 jaar na het ontstaan. Over de herkomst en de ontdekking van deze handschriften, resp. in 1885 en 1939, zal iets worden verteld, maar de hoofdmoot van deze voordracht zal bestaan in een bespreking van de inhoud en de structuur van deze handschriften en hoe een vergelijkende beschouwing kan helpen bij de interpretatie. Met een aantal voorbeelden zal spr. laten zien hoe zo lees- en afschrijffouten kunnen worden geredresseerd en tot tekstbegrip kunnen leiden.

De Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland [a]

J. Egter van Wissekerke [b]

Inleiding

De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen die in 1752 in Haarlem werd opgericht op initiatief van een aantal stedelijke regenten die de wetenschap als liefhebberij beoefenden, is de oudste in haar soort in Nederland. Vanaf de oprichting in 1752 werden door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen al prijsvragen uitgeschreven. In mei 1777 werd bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Maatschappij besloten een afdeling op te richten tot verheffing van de vervallen nijverheid in de Republiek, namelijk de Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Aanleiding tot de oprichting van deze Tak was prijsvraag no. 21 "naar de achteruitgang des koophandels in Nederland". Daarop reageerde de griffier van het Provinciale Hof van Justitie in Utrecht, mr.H.H. van den Heuvel, met een plan "ter meerdere bevorderingen van de koophandel, land- en akkerbouw, visscherijen in ons vaderland en volksplantingen van deze staat" waarin hij aangaf dat oprichting van een Oeconomische Tak een aanslag zou betekenen op het, in die tijd heersende, provincialisme en "een eerste stap in de richting van een nationaale economie" zou zijn.[1]

Hoewel de nadruk op de nijverheid kwam te liggen, wees mr. van den Heuvel erop dat de landbouw en veeteelt "de eerste noodwendigheeden des leevens en de ruwe materielen" moesten leveren voor een opleving van het nationaal productieproces en dus van groot belang waren. In deze herwaardering van de landbouw, noodzakelijk voor het herstel van de nationale handel en nijverheid speelde de Oeconomische Tak een belangrijke rol. De Oeconomische Tak was een onafhankelijke afdeling van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en in 1795 ging hij als Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij voor Nijverheid en Handel zelfs als geheel zelfstandige organisatie zijn taken vervullen, hetgeen ook heden ten dage nog het geval is onder de naam "Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel".

Een belangrijk onderdeel van de activiteiten van de Oeconomische Tak bestond uit het uitschrijven van prijsvragen op diverse gebieden. De eerste (en belangrijkste) betrof de landbouw (waaronder ook de veeteelt betrokken werd), en verder Koophandel en Colonien, Handwerken en Fabricquen, Werktuig- en Scheikunde, Zeevaart en Visscherijen. Tenslotte konden ook nuttige voorstellen gedaan worden over onderwerpen waar geen prijsvraag voor was uitgeschreven.[2]

Eerder werd in *Argos* al een artikel gepubliceerd over de activiteiten van de hoogleraren van de Rijksveeartsenijschool binnen de Hollandsche Maatschappij.[3] In dit artikel wordt nader ingegaan op de diergeneeskundige aspecten van de diverse prijsvragen. Welk beeld van de toenmalige problemen op het gebied van de diergeneeskunde komt hieruit naar voren? Welke diergeneeskundige onderwerpen werden geselecteerd? Wie waren de inzenders en welke mogelijke oplossingen droegen zij aan?

Prijsvragen

De antwoorden op de prijsvragen moesten anoniem ingezonden worden en vergezeld zijn van een couvert met naam en woonplaats "des Opstellers of Dingers na de Prijs", terwijl op het couvert een zinspreuk vermeld moest zijn onder welke de inzending bekend zou staan. Pas na het vaststellen van het beste antwoord op een prijsvraag werd het couvert geopend en werd de naam van de winnaar bekend. Dit bleek een zeer effectieve methode om vriendjespolitiek of het voordeel van bekendheid binnen de kringen van de Maatschappij uit te sluiten. De "Generale Voorwaarde" waaronder de prijsvragen uitgeschreven werden luidt, "Dit genootschap roept en nodigt eenen iegelijken, het zij zijne eigene Leden, hetzij de geenen die zich bij hetzelve nog niet hebben gevoegd om tot Welzijn van het Vaderland en deszelfs ingezetenen en daarvoor tot hunne eigene eer en voordeel met dezelve mede te werken, echter niet op het oog hebbende de bevordering van bespiegelende wetenschappen maar alleen zoodanigen die daadlijk kunnen worden in praktijk gebragt en daardoor regtstreeks nut doen". Er wordt

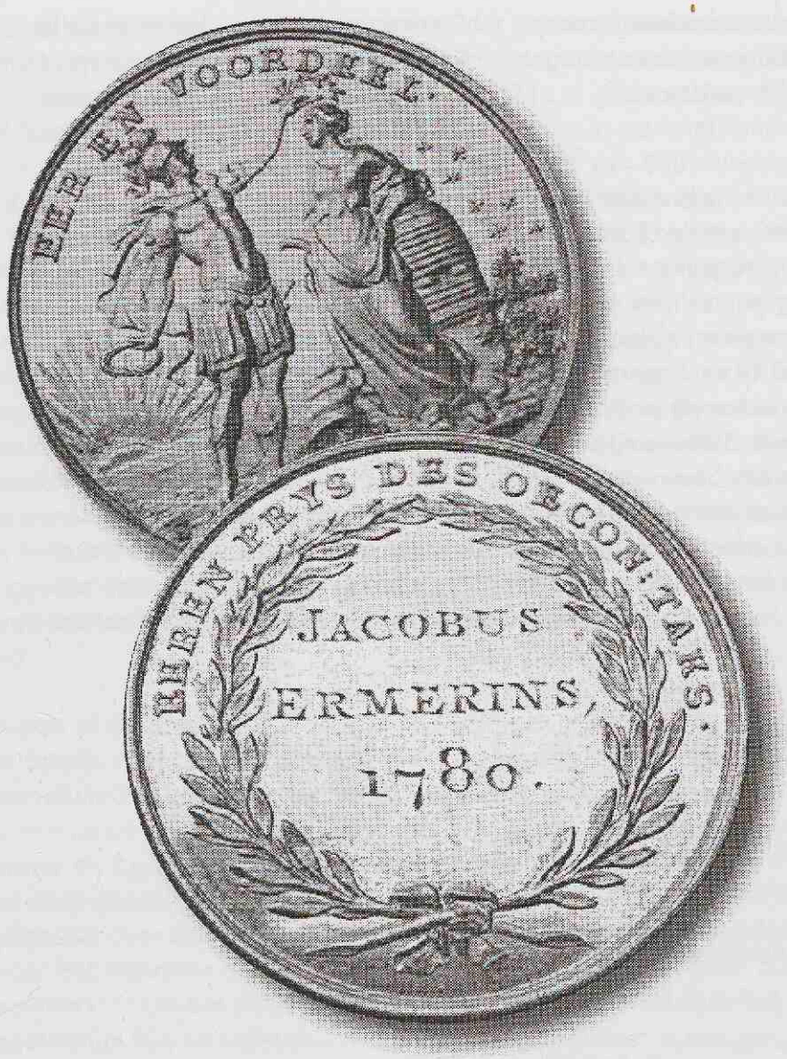
---

a Bewerking van de lezing gehouden op de voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap in het Teylers Museum te Haarlem op 6 april 2006.

b Drs. Jan Egter van Wissekerke, rustend dierenarts. Kohnstammlaan 15, 2105 SB Heemstede.

een "Goude Medaille uitgeloofd, ter innerlijke waarde van twintig ducaaten, de tweede gouden medaille van tien ducaaten en zo iemand in plaats van de zelve liever eene beloning in Geld begeeren mogt, zal er in plaats van de Goude Medaille 25 ducaaten, inplaats van de 35 gram wegende 2e goude medaille 12 ducaaten gegeven worden". Op de 2e gouden medaille staat aan de ene kant "Eeren prys des Oecon: Taks." en de naam van de winnaar en het jaartal. Aan de andere kant staat een afbeelding van de god van de handel Mercurius met de godin van de landbouw Ceres met aan hun voeten een hoorn des overvloeds en een bijenkorf waar minuscule bijtjes nijver om heen vliegen met een randschrift "Eer en Voordeel".[4]

In totaal werden er door de Oeconomische Tak tussen 1778 en 1820 maar liefst 1348 prijsvragen uitgeschreven, waarvan 296 op landbouwkundig gebied en daarvan 61 op zoötechnisch en veterinair gebied. Door de jaren heen bleef het percentage prijsvragen op landbouwkundig terrein (daaronder veterinaire problemen begrepen) vrij constant en maakte ongeveer 20% van alle prijsvragen uit. Hiervan werden drie inzendingen met de gouden medaille beloond. Een opmerkelijk klein aantal wanneer men bedenkt dat er door de Oeconomische Tak alleen al in de eerste tien jaar van zijn bestaan 287 inzendingen op andere terreinen bekroond werden. Overigens vond ik ook op andere gebieden voor het veterinair beroep relevante prijsvragen, zoals bijv. in 1806 bij Werktuigen en Scheikunde: "Aan den eersten die een middel aan de hand geeft om het staal, in zonderheid Physische en Chirurgische Werktuigen zoodanig te vergulden of te verzilveren dat hetzelve voor

Afb. 1. Gouden medaille zoals uitgeloofd door de Oeconomische Tak bij de bekroning van antwoorden op prijsvragen.

de Roest bewaard blijve wordt de premie van een zilvere medaille uitgereikt".[5]

Dit geldt ook voor een vraag uit 1808: "Aan den geene die binnen de Hollandsche departementen doorschijnende voorwerpen voor het Microscoop inzonderheid Anatomische preparaten vervaardigd in den Smaak als die van de, in dit vak zoo zeer beroemde A.Ypelaar en welke zoo in volleedigheid als nauwkeurigheid aan deeze gelijk zijn, wordt een praemie uitgeloofd van den zilveren medaille tot ultimo 1817".[6] In deze categorie past ook de prijsvraag uit 1821met de volgende titel: "Daar het groote nut van verscheidene instrumenten uit Gomme elastique vervaardigde door een vrij algemeen gebruik in de Heelkunde overvloedig bewezen is als: Sondes, pessaria, catheters, rechte en kromme canules, elastique spuiten ... wenst de Maatschappij in Nederland de industrie aan te moedigen tot vervaardiging van deze soorten. Aan degenen die eenige instrumenten van de hier bovengenoemde soorten zal vervaardigen wordt de tweede goude medaille uitgeloofd". In twee van deze gevallen werd slechts een

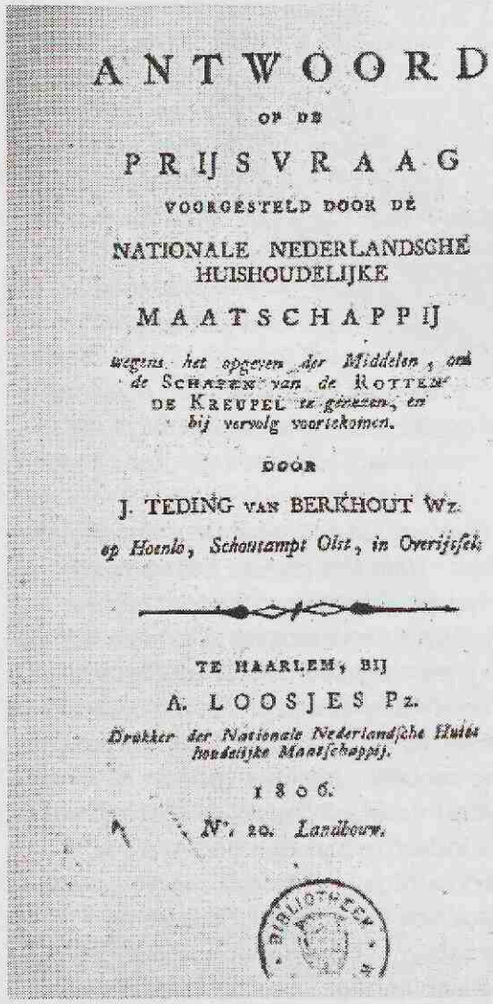
zilveren medaille toegekend; toch werd de oplossing van deze vraagstukken zeer gewaardeerd.[7]

Over schapen

Wat waren zoal de prijsvragen op diergeneeskundig gebied? Schapen speelden een belangrijke rol bij de landontginning om duinen, heiden en geestgronden in vruchtbare landbouwgrond te veranderen. Zo schreef de Maatschappij in 1761 al een prijsvraag uit: "Welke zijn de beste middelen om onze landen zoo hoogen als laagen elk naar zijn aart ten meesten voordeele aan te leggen".[8] Het met een gouden medaille bekroonde antwoord was van J. le Francq van Berkhey, lector te Leiden. Enige jaren later zou hij nog van zich doen spreken als één van de twee inzenders op de prijsvraag die door de Maatschappij ter bevordering van de Landbouw te Amsterdam in 1796 was uitgeschreven: "Onder welke voorwaarden een Vee Artsenijkundige School moest worden opgericht". Overigens werd niet zijn antwoord bekroond, maar dat van de Leidse medicus Jan Arnold Bennet, met als resultaat dat 25 jaar later in 1821 de Veeartsenijschool in Utrecht werd opgericht.

Niet alleen om onvruchtbare gronden te verbeteren waren schapen nuttig, maar ook verschaften de schapen producten die voor "Fabrijcquen en Koophandel" van belang waren. Er werden dan ook vele proeven gedaan met de zogenaamde Oeconomische Schaapen. Diverse prijsvragen werden uitgeschreven maar antwoorden kwamen er niet op binnen. In 1783 strandden er bij storm enige Ierse ooien en rammen die door de Oeconomische Tak gekocht werden en ter beschikking gesteld werden van hun leden om mee te fokken. Na een jaar waren ze echter allemaal dood en hun nakomelingen waren bedekt met "ongelooflijk weinig wol". Daarna werden kruisingsproeven gedaan met Spaanse Merinoschapen, kruisingen die de duinen in de omgeving van Haarlem bevolkten.[9] In 1799 leidde dit tot de volgende bekendmaking: "Aan de directeuren van Middenduin buiten Haarlem voor het beweiden van Duingronden met schaapen ingevolge prijsvraag no. 711 de tweede goude medaille". Een groot duingebied bij Bloemendaal heet nog steeds "Schapenduinen". De monsters wol kwamen bij de directeuren van de Maatschappij binnen om het economische karakter van de schapen aan te tonen, maar uiteindelijk bleek dat het inlandse schaap (de Tesselaar en het Friese schaap) in allerlei opzichten toch te verkiezen was boven het Merinoschaap en de kruisingen daarmee.

Heeft de textielnijverheid dus niet veel garen gesponnen bij de bemoeienissen van de Oeconomische Tak met de schapenteelt, de prijsvragen hadden wel tot resultaat dat de inzichten over het onderwerp er door bevorderd werden. Prijsvragen over schapenpokken en schapenschurft leverden geen bekroonde antwoorden op.[10] Op zich is dat natuurlijk ook niet zo vreemd want

ANTWOORD

OP DE

PRIJSVRAAG

VOORGESTELD DOOR DE

NATIONALE NEDERLANDSCHE HUISHOUDELIJKE

MAATSCHAPPIJ

wegens het opgeven der Middelen, om de SCHAPEN van de ROTTEN DE KREUPEL te genezen, en bij vervolg voortekomen.

DOOR

J. TEDING VAN BERKHOUT Wz.

op Hoenlo, Schoutampt Oist, in Overijsfel.

TE HAARLEM, BIJ

A. LOOSJES Pz.

Drukker der Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij.

1806.

N°. 20. Landbouw.

BIBLIOTHEEK

Afb. 2. Titelpagina van het bekroonde antwoord van Teding van Berkhout.

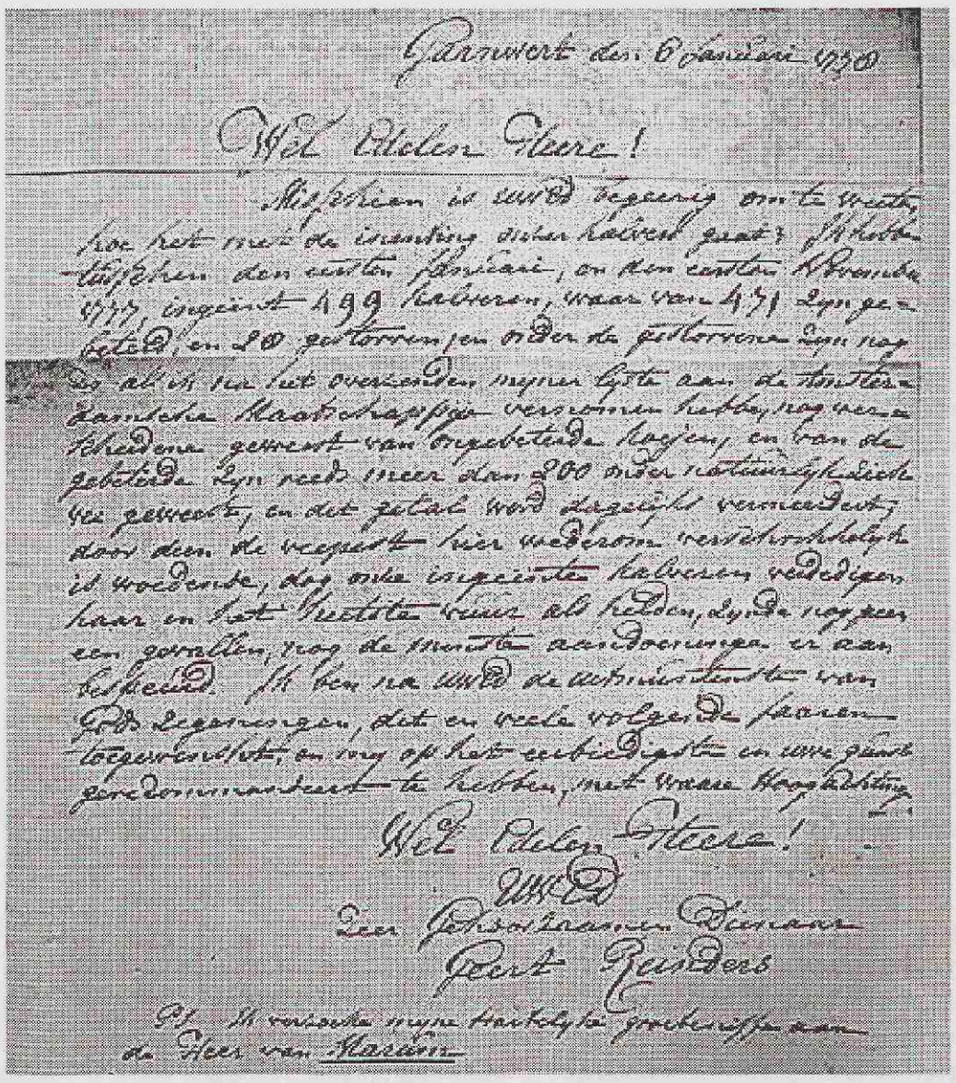
voor bekroning van een antwoord werd geëist dat de inzender "de oorzaak opgeeft en aantoond welke de middelen zijn om dit ongemak te geneezen en bij vervolg voor te koomen. Bewijzen en getuigschriften moeten ingeleverd worden". Vooral die laatste voorwaarde vormde een probleem.

Een andere met de gouden medaille bekroonde inzending was die van J. Teding van Berkhout (1769-1820), zelf president in 1797 van de Oeconomische Tak, maar tengevolge van de anonieme inschrijving kon er geen sprake zijn van vriendjespolitiek. Het betrof een prijsvraag "Wegens het opgeven der middelen om schaapen van Rottende Kreupel te genezen". Teding van Berkhout werd bekroond met de tweede gouden medaille en 25 ducaten of 50 ducaten als hij liever het geld had, maar ik neem aan dat van Berkhout als afstammeling uit een vooraanstaand regentengeslacht, die in 1815 het predikaat Jonkheer mocht voeren, meer de eer dan het voordeel op prijs stelde.[11] Hij schreef een verhandeling over Rotkreupel of Kwaêhink , zoals het in Gelderland en Overijsel genoemd werd. Hij was al overtuigd van de besmettelijkheid der ziekte en hoewel hij natuurlijk niet wist van het bestaan van de verwekker van de kwaal (*Bacteroïdes nodosus*), schreef hij 200 jaar geleden al een behandeling voor die, afgezien van het ontbreken van het gebruik van antibiotica, zo in een hedendaags voorschrift over Rotkreupel zou kunnen staan. Van het goed uitsnijden tot en met het teer insmeren van de aangetaste klauw en het isoleren van aangetaste dieren. Verder schreef hij: "Het voeren van haver beschouw ik voor schapen nadelig als zijnde te branderig voedsel waardoor zij schurft worden, zeere oogen en bekken of zeere en daarvan rotkreupele poten krijgen". Meer dan 300 schapen heeft hij in 1805 genezen en sinds 3 jaar trad er geen rotkreupel meer op. Hij verklaart: "De rotting komt naar zijn inzien alleen voort doordat men verzuimt de Schaapen naa te zien en te helpen in het begin dat ze kreupel worden". Ook geeft hij aan dat het 's nachts droog ophokken het voordeel heeft dat men "nut van haaren mest kan trekken" als er van tijd tot tijd een laag plaggen of zoden tussen het stro wordt gelegd omdat de zo gevormde stalmest gemengd met plaggen veel beter is voor het bouwland.

Ruimen of inenten?

Het bewijs voor het bestaan van infectieuze agentia zou nog 100 jaar op zich laten wachten, tot de tijd van Pasteur en Koch. In 1760 werd evenwel door generaal Creuznach in een "Memorie over de ziekte en sterfte onder het Rundvee in Holland" opgemerkt: "Omdat het venenum ongelooflijk fijn en volatile[12] in de beesten is, is er door meenigvuldige experimentie op de wonderbaerste wijze aan de gezonde beesten fatt heeft, zoo dienden de landlieden ook alle bedenckelijke precautiën daartegen te gebruiken onder de welke voorzichtigheyden ook moet worden begreepen het bergen en wegbrengen van gestorven vee ... en onder de aerd te begraaven en wel zoo diep dat het tenminste nog twee voeten hoog met aerde kan worden bedeckt".[13] De memorie van deze generaal, die kennelijk van meerdere markten thuis was, was gericht aan de heer van der Aa , beroepen predikant bij de Lutherse Neder-Duitsche gemeente te Haarlem en secretaris van het Genootschap der geleerde Wetenschappen tot Haarlem. Deze aanbevelingen waren in 1714 al gedaan door J.M. Lancisi, professor in de Anatomie te Rome en lijfarts van Paus Innocentius XII.[14] Lancisi gaf bovendien aan dat diegenen die in direct contact waren geweest met aan veepest lijdende of gestorven vee hun handen en gezicht met azijn moesten wassen ter ontsmetting. Met dit laatste was hij Semmelweis, de bedwinger van de kraamvrouwenkoorts dus ruim 150 jaar vóór, maar helaas vonden zijn aanbevelingen weinig navolging, in ieder geval niet in Nederland. Dat blijkt uit de Bedenkingen van de heer S. de Monchy uit 1761 over de "Aansteekende Ziekte onder de Runderen beneevens een aanwijzing hoe de besmetting van derzelve of uitgeroeid of ten minsten derzelven voortgang gestuit zou kunnen worden". Hij stelt dat er "een zekere vatbaarheid in het lichaam der Beesten moet zijn én eene smetstof van buiten in hetzelve aangevoerd".[15]

In vroegere tijden was de veepest, economisch gezien, een rampzalige ziekte die enorme schade aanbracht. In de 18e eeuw waren tussen 1713-1719, 1744-1758, en 1768-1786 langdurige enzoötieën die de agrariërs tot wanhoop brachten. In Engeland had men de voorschriften van de Engelsman Bates en de Italiaan Lancisi nagevolgd: doden van verdacht en besmet vee, contact vermijden, stallen, kribben en drinkbakken ontsmetten met jenever, knoflook en wierook. In Nederland bestond echter geen sterk centraal gezag en geen schatkist waaruit de boeren schadeloos gesteld konden worden. In 1799 werd een ontwerpwet aangenomen "Tot voorkoming en weering van de veepest" waarbij verdacht en besmet vee geruimd moest wor-

Garnwert den 6 januari 1780

Wel Edele Heere!

Misschien is UWEd tegenwoordig om te weeten, hoe het met de inenting dezer kalveren gaat? Alhoewel tusschen den eersten januari, en den eersten februarij 1777 ingeënt 499 kalveren, waar van 471 zijn gebleeven, en 28 gestorven zijn onder de gebleevene zijn nog [illegible] die ik nu het overzenden myner Lijste aan de Heeren Zeeuwsche Maatschappij vervolmen hebbe, nog meer schadeloos gesteld van opgemelde kosten, en van de gebleevene zijn reeds meer dan 200 door verkoop gelukkig geweest, en dat getal word dagelijks vermeerderd, door dien de vraagers hier wederom verscheidelijk in voorkomen, dog ook ingeënte kalveren verdrijven haar en het meeste deel als reeden, dat de ingeënte een gemelen, vrij de meeste accidenten en aan besmet. Ik ben nu UWEd de uitvinderster van dit Legemeegen, dit en veele volgende jaaren toegewijd, en my op het eerbiedigste en ware genegenheid te bedanken, met Weere Hoogachting

Wel Edele Heere!

UWEd

Een Dienstvaardigen Dienaare

Geert Reinders

P.S. Ik vereische myne traktaatje gaarne terug van de Heer van Haasem

Afb. 3. Fragment van een brief van Geert Reinders aan de secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.[17]

den, enting werd verboden en boeren werden uit het Veefonds (dat zijn geld zou krijgen van te heffen belasting op iedere koe) schadeloos gesteld. Tot dan toe werd het inenten van vee sterk gepropageerd door de Oeconomische Tak en de Maatschappij ter bevordering van den landbouw in Amsterdam.[16]

In het notulenboek van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen van 1776 staat te lezen onder punt 16: "Heeft de heer praes. gecommuniceerd dat tot praesent gezonden was een Exemplaar van zeekere waarnemingen en proeven door inenting op het Rundvee gedaan door Geert Reinders en door denzelven in druk uitgegeven". En in 1777 staat vermeld: "Is door de heer Van Sijpestein gecommuniceerd dat de heer Hartsinck van het Kabinet present gedaan heeft ... van Geert Reinders een Exemplaar van zijn bericht wegens de inentingen der rundveeziekte en is besloten die Heer bij gelegenheid te bedanken".[18] In een brief van 6 januari 1778 aan de Secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen den Weledelen Heere C.C.H. van der Aa schetst Reinders de gunstige stand van zaken betreffende het inenten van kalveren. Misschien was dit als aansporing aan de Maatschappij om iets van zich te laten horen en wellicht niet tevergeefs, want bij de bekendmakingen van 1779 is te lezen is dat "Aan Geert Reinders Huisman te Garnwert in Groningerland wegens deszelfs edelmoedige ontdekking van het door hem uitgevonden middel tot praeservatie van het vee door de inenting wordt gegeeven de Goude Medaille".[19] Dezelfde Geert Reinders had in 1776 van de Maatschappij ter bevordering van de Landbouw in Amsterdam al een zilveren legpenning gekregen. De Amsterdammers waren dus wat minder gul dan de Haarlemmers! De ontwerpwet van 1799 die op instigatie van de autodidact Geert Reinders, die inmiddels als afgevaardigde van het district Scheemda als lid van het Vertegenwoordigd Lichaam in Den Haag was benoemd, was opgesteld, maakte toch geen einde aan het enten want in 1799 werd de volgende prijsvraag uitgeschreven: "Aan degeenen welke aantoont de beste manier waarop het smetvogt of andere smetstoffen tot de inentingen van het Rundvee worden gebruikt, drie maanden kan worden bewaard, zoo dat het besmettelijke blijve de goude medaille of 50 ducaaten".[20]

En in de landbouwkundige stukken van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen komt in 1810 een bericht binnen van de heer J. Wigmans uit Latum over de inenting van het Rundvee: "Het neme der stoffen wordt vanonder

de tong van een ziek beest gedaan en uit de neus waarna, men het daadlijk in een geslooten bus doet". Langer dan 24 uur blijft de stof niet goed. Anders dan Geert Reinders die zich altijd bediende van entnaalden, doordrenkte Wigmans een bandje met de smetstof en bracht dat subcutaan onder de staart (na het scheren van de huid!) aan en liet dat twee uur zitten. Ongetwijfeld werd op deze wijze veel meer smetstof binnen gebracht, maar kennelijk had dat geen kwalijke gevolgen want Wigmans meldt in zijn bericht dat in 1798 "501 beesten met hetzelfde gelukkige gevolg door hem zijn ingeënt als zulks bij een vroegere gelegenheid verrigt is".[21] Hij besluit zijn bericht met de volgende mededeling: "Mijne levensdagen reeds zoo ver gevorderd zijnde, dat ik tegen geene vermoeienissen meer kan, zo vind ik thans daarin mijn genoegen, dat ik voor deeze opgave, getracht heb mijn ondervinding en waarnemingen voor het nageslacht bij u bewaard te krijgen". En dat is gelukt! De heer Wigmans wordt uit naam van de Algemeene Vergadering van de Maatschappij vriendelijk bedankt voor zijn ingezonden bericht.

Veeartsenijkundig onderwijs

In 1796 schreef de Amsterdamse Maatschappij dan wel een prijsvraag uit die tot de stichting van een veeartsenijkundige school in Nederland zou leiden,[22] maar in 1779 schreef de Oeconomische Tak al prijsvraag no. 37 uit met de volgende titel: "Aan eenen Nederlandsche jongeling, der Franschen Taale magtig, [die] zich na de Ecole Vétérinaire (zijnde de school opgericht tot onderzoeking en geneezing der ziekten van het Vee) te Parijs of Lyon begeeft, na aldaar ten minste twee jaaren lang gestudeerd te hebben t'huis gekomen voldoende blijken van bekwaamheid geeft: een Praemie van twee honderd ducaaten. Doch zal deze praemie niet worden betaald dan naa dat dezelfde zijne Konst drie jaaren lang hier te Lande zal geoeffend hebben".[23] Deze premie was van een aanzienlijke hoogte. Navraag bij het Munt en Penningkabinet in Leiden leerde mij dat een ducaat in 1800 een waarde vertegenwoordigde van 5 gulden. De premie was dus ca. 1000 gulden. Als men bedenkt dat een geschoolde bouwvakker één gulden per dag verdiende, kreeg de eerste in Frankrijk afgestudeerde en gedurende 3 jaar in Nederland gepraktiseerd hebbende veedoctor dus een prijs ter waarde van drie maal het jaarsalaris van een bouwvakker. Hieruit blijkt wel hoeveel waarde aan een wetenschappelijk opgeleide dierenarts gehecht werd door de Oeconomische.Tak.[24]

Bij de bekendmakingen van 1788 lezen wij: "Toegewezen aan den heer W. van der Meulen te Purmerend die zich ingevolge de Prijsvraag no 37 naar de Ecole Vétérinair (zijnde de school opgericht tot onderzoeking en geneezing der ziekten van het Vee) in Vrankrijk heeft begeven en behoorlijk zijne studien volbracht heeft, zoo dra ingevolge gemelde prijsvraag, drie jaaren zullen verstreeken zijn en behoorlijke bewijzen van het met succes voortzetten zijner Konst zal hebben ingeleverd". En vervolgens volgt in 1791[25] dat aan de "heer W. van der Meulen Veedoctor te Purmerend welke in 1788 beweezen had dat ingevolge de Prijsvraag no 37 in de (toen nog) Koninklijke Ecole Vétérinaire te Parijs, vier jaaren met ijver en werkzaamheid had doorgebracht en thans met voldoende getuigschriften heeft beweezen zijne Konst met Roem hier te Lande geduurende drie jaaren ter geneezinge van Paarden en Vee te hebben geoeffend, en doorslaande bewijzen gegeeven heeft van zijn Kunde in het kennen van de oorsprong, kenteekenen en voorzichtig behandelen der Veeziekte de praemie van 200 ducaten".[26]

In 1805 worden premies van 200 ducaten uitgeloofd aan de eerste vijf die op "Eene Veeartsenijschool dezelfve Konst hebben geleerd en daarna zich in onze Republiek gevestigd hebben om de Veeartsenijkunde te exerceren". De winnaar van de eerste premie in 1806, T.D. Heinicke, komen we in de landbouwkundige stukken van de Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij voor Nijverheid en handel, zoals de Oeconomische Tak vanaf 1795 heette, in 1810 weer tegen wanneer hij een bericht als veearts in Den Haag over de klauwziekte bij het vee stuurt: "Eene inflammatoire ziekte welke Beesten veel pijn veroorzaakt (...). Als er nog niets aan de schenkel te zien is, maar het beest ontziet het been dan moet er al ingegrepen worden zonder verwijl aan weerszijden van de klauw en over de spleet en eene diepe insnijding in de bal van iedere klauw (ik noem de bal het dikke achtergedeelte van de klauw) zó dat het sterk bloedt. Nog zekerder is men van de werking der scarificatie als men de insnijdingen in heet water houdt en terstond een warme pap van Haverde-Gort [27] en Kamillebloem in Bierazijn gekookt met een doek om de klauwen bindt. Een gelijke ziekte bij Paarden is de Koolmok. De oorzaak is gewoonlijk een plaatselijk belette uitwaseming veroorzaakt door natte, koude, slijk en vuiligheid waarin de paarden bij regenachtig weder staan, gaan of lopen moeten

en openbaart zich het meest in het Najaar en des Winters als het veel regent. Ik heb deze ziekte het meest bij de Cavalerie gevonden wanneer de paarden in het najaar bij regenachtig weeder moesten kamperen. De behandeling is dezelfde als bij koeijen behalve de scarificaties. Alleen Haverde-Gortpap om de pijn te matigen en de suppuratie te bevorderen. Bij paarden kan deze ziekte somtijds kwade gevolgen hebben, vooral wanneer de ziekte zich op de zijde van de hoef fixeert doordien aan weerszijden van dezelve een kraakbeen is geplaatst. Als een van deze door de etter aangevreten wordt geeft het een kroonfistel, die niet anders genezen kan worden dan door ene zeer moeyelijke en gevaarlijke operatie door namelijk het gansche kraakbeen eruit te snijden. Ik zou zeer gaarne deeze operatie hier geheel nauwkeurig beschrijven zoo het mogelijk was dat zij door iemand anders dan door een kundig Veearts werd gedaan". De heer Heinicke wordt door de Maatschappij vriendelijk bedankt voor zijn Berigt.[28]

Over runderen

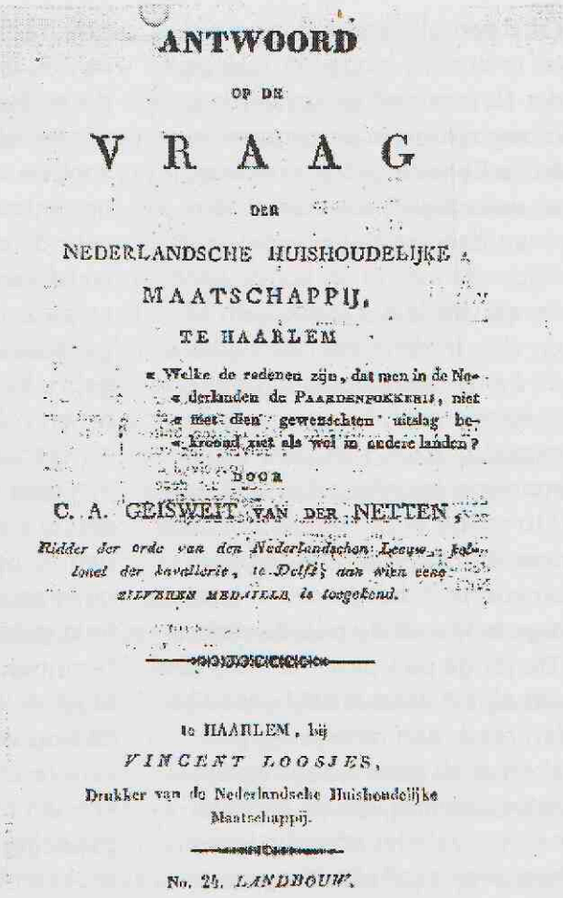
Naast schapen handelen diverse prijsvragen over runderen. In 1779 luidde een prijsvraag: "Welke de aard en natuur zijn van de zoogenaamde moederkwaal der koeijen (bij anderen bekend onder de naam van slijm- of kwalziekte, ook wel aan de melk liggen)[29] Welke derzelve oorzaken toevallen en gevolgen zijn". De "Moederkwaal is een toeval hetwelk de koeijen zeer dikwijls naa, maar somtijds hoewel zelden vóór het kalven overkoomt en vergezeld gaat van een aanmerkelijke ontlastingen van taayen zeer koude slijm of kwal uit de baarmoeder en teeldeelen en van een belette Melkgeeving zijnde het zelve doorgaands in korten tijd doodelijk. De berigten met voldoende bewijzen gestaafd dat men door de opgegeeven middelen de bewuste ziekte met de daad heeft voorgekoomen in Beesten ... moeten zoo duidelijk mogelijk worden opgesteld opdat zij bij den eenvoudigsten Landman begreepen en opgevolgd kunnen worden".[30] In 1782 werd de vraag weer gesteld. Het wordt niet helemaal duidelijk of het nu echt melkziekte of een *metritis* betreft. Maar op 27 maart 1785 berichten de gebroeders Jacob en Paulus Gerrits een bijzondere geneeswijze van melkvuur, zoals melkziekte plaatselijk ook wel genoemd werd, hoewel het ook hierbij de vraag is of er echt sprake was van hypocalcaemie. Het bericht beschrijft een jonge koe die na het kalven is blijven liggen "en niet geheel meer konde staan even alsof het geen pooten had", Jacob hield het voor wolf in de staart.[31]

"Wolf in de staart" was volgens het volksgeloof een ziekte waarbij een vretend dier (worm of wolf) aan of in de staart zat waardoor die onklaar gemaakt werd en meteen ook de hele achterhand. Jacob Gerrits nam daarop een fles met daarin een vierde kan (1 kan = 1 liter) beste Genever en een vierde kan beste Brandewijn, waarmee het Beest moest worden gewassen. "En dat het Beest des morgens om 6 uuren reeds vanzelfs opstond en nog volkomen fris is. Dit de zuivere waarheid zijnde, hebben wij, de gebroeders Gerrits, deezen onderteekend om te dienen voor verklaaring, Hindelopen 27 maart 1785".[32] Het bericht werd onder dankzegging geaccepteerd door de Oeconomische Tak.

Gelukkiger was Alphonse Mijsberg, koopman te Zevenbergen. Wegens zijn "Bericht ter geneeswijze van het vuur onder de Melkbeesten" ontving hij een jaar later van de heren directeuren des Oeconomische Taks de tweede goude medaille tenzij er nog een later berigt binnen zou komen. Mijsberg meldt: "In het onzekere zijnde of de Kwaal welke enige koeijen na het kalven onderhevig zijn, op alle plaatsen een zelfde benaming heeft, oordeelde [ik] de zeekere Tekens der Ziekte of van het ongemak in deezen voege te moeten opgeeven. Dat zulk een Rundbeest één, twee, drie of vier dagen, somtijds later na het kalven zoo zwak in de pooten wordt dat het niet meer kan staan, maar moet gaan liggen zonder weder te kunnen opstaan. Hetzelve beest is dikwijls na 2 of 4 dagen dood en somtijds blijft het eenigen tijd liggen eeten en drinken zonder te kunnen opstaan in welk geval de Eigenaar genoodzaakt is het Beest te moeten dooden. Deze kwaal die op veele plaatsen niet kan geneezen worden is door het volgende middel te herstellen." En dan volgt een zelfde verhaal als van de gebroeders Gerrits over de Brandewijn en Genever die enigszins verwarmd werd. Met een lapje werd het mengsel van de klauw tot het lijf ingewreven: "3-4 ja al was het 6 x per daags, doch men zal geen halve kan gebruikt hebben of de Beesten zijn doorgaans in 2 of 3 dagen hersteld. De ondervinding heeft den Zender der voorgemelde Opgaave de nuttigheid van dit Middel in het geneezen van twaalf Beesten doen kennen, zonder een enigen daarvan te missen". Het bericht was goed voor "eene Remuneratie van 25 ducaaten" en als er geen beter antwoord tot genezing zou binnenkomen, zou ook de tweede goude medaille worden gegeven aan de inzender (die daar toch flink wat brandewijn en genever voor zou kunnen kopen).[33] De inzending van

Afb. 4. Portret van cavalerie generaal Cornelis Anthonie Geisweit van der Netten (1772-1847). Lithografie van Hilmar Johannes Backer met de tekst: " Il était à cette grande bataille dans les plaines de Moscou" Napoléon [Foto: Iconografisch Bureau / RKD 's Gravenhage].

ANTWOORD

OP DE

VRAAG

DER

NEDERLANDSCHE HUISHOUDELIJKE

MAATSCHAPPIJ,

TE HAARLEM

« Welke de redenen zijn, dat men in de Nederlanden de Paardenfokkerij, niet « met dien gewenschten uitslag bekroond ziet als wel in andere landen?

Door

C. A. GEISWEIT VAN DER NETTEN,

Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, Kolonel der kavallerie, te Delft; aan wien eene ZILVEREN MEDAILLE is toegekend.

te HAARLEM, bij

VINCENT LOOSJES,

Drukker van de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij.

No. 25. *LANDBOUW.*

Afb. 5. Titelpagina van bekroond antwoord van Geisweit van der Netten.

Mijsberg met zijn brandewijn en jenever behandeling bij melkziekte werd uiteindelijk met een gouden medaille bekroond, waarbij het met de huidige kennis duidelijk is dat de koeien die dankzij de behandeling weer opstonden niet leden aan hypocalcaemie maar aan spierzwakte of stijfheid.
Overigens deed de cavalerie-officier Geisweit van der Netten in 1815 in zijn *Handboek der paardenkennis voor de Burger- en Krijgsstand* een soortgelijke aanbeveling: "Het waschen met Genever en Brandewijn van de bene is een heilzaam voorbehoedsmiddel tegen stijfheid".[34]

De volgende relevante prijsvraag over runderproblemen dateert van 1787: "Dewijl de ondervinding leert dat de koeijen zoo wel in de weiden als op de stallen zeer dikwijls haare kalveren verleggen of afzetten en de landman daardoor zeer veele schade lijdt. Zoo is de vraag: Uit welke oorzaken zulks ontstaan en welke middelen daar tegen gebruikt zouden kunnen worden waarvan de Landman zich gemaklijk zou kunnen bedienen zoo dra hij bemerkt dat de koe kalf draagt of het afzetten zou kunnen voorkomen zoo dra men bespeurt dat de koe daarmee bezig is? Aan degene die deze vraag het best beantwoord en door behoorlijke Proeven gestaafd Middel aan de hand geeft zal een Praemie van de tweede goude medaille worden gegeeven".[35]

Over paarden

Tenslotte wil ik nog even ingaan op de bekende cavalerie generaal Geisweit van der Netten (1772-1847).[36] In 1825 werd hij met een zilveren medaille bekroond voor zijn antwoord op de prijsvraag van de Hollandsche Huishoudelijke Maatschappij: "Welke de redenen zijn, dat men in de Nederlanden de Paardenfokkerij niet met dien

gewenschten uitslag bekroond ziet als wel in andere landen?". Geisweit van der Netten had als cavalerist en hippoloog zitting in de zogeheten "Leidsche Commissie tot examinatie van veeartsen", die empiristen examineerden om te beoordelen of ze voldoende kennis en kunde bezaten om als veedoctor werkzaam te mogen zijn. In de commissie hadden ook de eerder genoemde Bennet en de beroemde prof. Brugmans (beiden medicus) zitting. In 1826 werd de commissie opgeheven omdat er toen Utrechtse veeartsen beschikbaar kwamen. Het was volgens Van der Netten vooral in het Noorden heel slecht gesteld met de paardenfokkerij.[37] De jonge paarden "laboreerden voordat zij tot allen arbeid gebruikt worden reeds aan menigvuldigen gebreken zoals gallen, spatten en bossen (= zwelling van de sprong) wat hen tot velerlei arbeid minder geschikt doen zijn". En in zijn antwoord op de prijsvraag geeft hij omstandig aan wat er allemaal veranderd en verbeterd moet worden. "Een belangrijke reden waarom het in Nederland zo slecht gesteld is met de paardenfokkerij is gelegen in het feit dat de landman de schadelijke raadgevingen van kwakzalvers die zich voor veedoctors uitgeven op volgen. Dit maakt het gebrek aan wetenschappelijk gevormde en ervaren Veeartsen des te gevoeliger. Wel voorspelt de toekomst dat de gestichte Veeartsenijschool, ook in dit Rijk eene uitbreiding deezer zoo noodzakelijke kundigheid zal bewerken".

Andere problemen

Om een indruk te geven van de problemen die rond 1800 op diergeneeskundig gebied nog verder speelden, zal ik nu in het kort bespreken waarover de vele niet bekroonde prijsvragen gingen. De inzending van de prijsvraag betreffende kwade droes droeg het fraaie motto; "Het vooroordeel en het bijgeloof zijn voor de waare reden doof", maar het antwoord was niet bevredigend voor de directeuren en de inzender werd aangemoedigd "de oorzaaken en aart deezen ziekte nader op te geven alsdan zijn kundigheden te gebruiken om over dit stuk een nuttig en voldoend berigt te geven". Aangenomen mag worden dat de inzender op deze prijsvraag uit 1790 een in het buitenland gestudeerde hebbende Nederlandse veedoctor geweest zal zijn, gezien het door hem gebruikte motto.[38] Op vele terreinen van de diergeneeskunde blijkt de Oeconomische Tak antwoorden op vragen te willen hebben variërend van de moederkwaal der koeijen tot de kwade droes, van de genezing en voorkoming van schaapspokken tot het bloedpissen van het rundvee dat door kruiden veroorzaakt zou worden. Van wansmakelijke zuivel en kwijnende koeijen[39] tot koeijen en schaapen die in 1817 lijden aan de zogenaamde "Bot in de Lever"[40] welk door sommigen wordt beschouwd een insect te zijn dat zich in een plant wikkelt en verbergt waarbij de Mij vraagt een juiste beschrijving ... zoowel als het middel om het insect uit te roeien. Van een heersende ziekte bij paarden die binnen enige uren sterven tot de vraag van 1818 waarbij "Aan degenen die (behalve de gewoone teekenen) een vast en onbedrieglijk kenmerk opgeeft waaruit men zeker kan besluiten dat een besprongen koe of een gedekt paard waarlijk bevrugt is een zilveren medaille wordt uitgeloofd, die een met Bewijzen en Getuigschriften gestaafd berigt in zal sturen".[41]

Epiloog

Zo gevarieerd als de uitgeschreven prijsvragen, zo gevarieerd was ook de achtergrond van de inzenders van antwoorden daarop: van autodidact tot in het buitenland afgestudeerde veterinair, van veekoopman tot cavalerieofficier, van herenboer tot eenvoudig landman en van naturalist tot in veterinaire zaken geïnteresseerde medicus.

Vanuit alle lagen der bevolking werd de weg gevonden naar de Oeconomische Tak met oplossingen om de vele problemen op zoötechnisch en diergeneeskundig gebied aan te pakken. Opvallend is dat van het grote aantal uitgeschreven prijsvragen op dat gebied slechts een zeer gering deel bekroond werd met een gouden medaille, vooral wanneer dat vergeleken wordt met het aantal bekroningen op andere gebieden. Op zich hoeft dat geen verbazing te wekken. Anders dan in handel en industrie waar het vinden van praktische oplossingen met inzicht en gezond verstand mogelijk was, was het oplossen van veterinaire problemen tengevolge van het ontbreken van een goed gefundeerde wetenschappelijke basis van de kennis in die tijd eenvoudig niet mogelijk.

De feitelijke oorzaak van diverse ziektes zou pas vele tientallen jaren later bekend worden. Interessant is dat wat de infectieziekten betreft er een groot aantal deskundigen van mening was dat er toch een zeker ziekmakend virus of venenum of miasma bestond, terwijl er aan de andere kant velen waren die conform de toen geldende hippocratische leer die infecties vooral aan milieufactoren (zoals koude, vocht, ondervoeding, oververmoeidheid enz.) toeschreven. De oplossing van een prijsvraag moest vergezeld

gaan van bewijzen en getuigenverklaringen, zodat het moeilijk was fantasieoplossingen voor waarheid door te laten gaan. Het pleit dan ook voor het beoordelingsvermogen van de directeuren van de Oeconomische Tak dat slechts zeer zelden een bekroning van een inzending op veterinair gebied plaats vond. Begrijpelijk is dat het aantal veterinaire vraagstukken waar de Maatschappij een oplossing voor vraagt met de oprichting van de Veeartsenijschool in Utrecht in 1821 abrupt tot een minimum beperkt wordt. De school kreeg immers de taak de problemen op te lossen! Het belang van de door de Oeconomische Tak uitgeschreven prijsvragen schuilt dan ook meer in het feit dat gepoogd werd de problemen op een wetenschappelijke wijze op te doen lossen dan dat er daadwerkelijk oplossingen gevonden werden. Zoals de Maatschappij ter bevordering van de landbouw te Amsterdam de aanzet heeft gegeven tot de oprichting van de Veeartsenijschool in Utrecht in 1821, zo speelde de Oeconomische Tak een zelfde rol bij de oprichting van de Rijkslandbouwschool te Wageningen in 1873 en de oprichting van de Nederlandsche Heide Maatschappij in 1888. Hieruit blijkt hoe belangrijk de beide 18e eeuwse instituten waren voor de ontwikkeling van de Nederlandse wetenschappen in het algemeen[42] en voor de ontwikkeling van de landbouw en veeteelt in het bijzonder.[43]

Tot slot: de ondertitel van dit artikel luidt: "Prodromi van de geboorte van de diergeneeskunde in Nederland". Het zal duidelijk zijn dat met de oprichting van de Veeartsenijschool in Utrecht die geboorte een feit was en dat daarmee een eind aan de prodromi gekomen was.

Noten

1 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar Diergeneeskundig onderwijs in Utrecht.* Deel 1: *'s Rijks veeartsenijschool (1821 – 1918) Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)* (Utrecht 1971) 13.

2 J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel 1777 – 1952* (Haarlem 1952) 43 e.v.

3 A.H.H.M. Mathijsen, De hoogleraren der RVSA als leden van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, alsmede haar prijsvragen op veterinair gebied. *Argos* 7 (1992) 185-191.

4 In het bezit van de auteur is een gouden medaille, in 1782 door de Oec. Tak uitgereikt aan zijn voorvader Jacobus Ermerins, als bekroning voor zijn "Antwoord op de vraagen om Inboorelingen tot de Zeevaart aan te moedigen".

5 Rijksarchief Noord Holland (RANH). Toegangsnr. 609, inventarisnr. 739, vraag 388, 1784.

6 *Ibidem*, Toeg. 609, inv.741, vr. 211, 1808.

7 *Ibidem*, Toeg. 609, inv.743, vr. 207, 1821. Prijsvragen vastgesteld bij de algemeene vergaderinge der Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem. Loosjes te Haarlem.

8 *Register of te Hoofdzaakelijke inhoud der verhandelingen die in de 12 eerste delen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, voorkomen op derzelven verzoek opgemaakt door J.F. Martinet* (Haarlem 1772) 59.

9 Bierens de Haan, noot 2, 63-64; RANH, Toeg. 609, inv. 739, vr. 221, 1782.

10 RANH, Toeg. 609, inv. 739, vr. 67, 1779; vr. 388, 1784.

11 *Ibidem*, Toeg. 609, inv. 740, vr. 125, 1802; bekendmaking 1805.

12 Dus giftig, fijn en vluchtig.

13 RANH, Toeg. 444. inv. 35, 1760.

14 Emanuel Leclainche, *Histoire illustré de la medicine vétérinaire* (Parijs 1955) Tome II, 54.

15 Zie noot 8, Deel XI, 35.

16 Offringa, noot 1, 15, 23.

17 RANH, Toeg.609, inv.680-681.

18 *Ibidem*, Toeg. 444, inv. 13; Toeg. 492, inv. 13. Notulenboek, 831, 910.

19 *Ibidem*, Toeg. 609, inv. 739, 1779.

20 *Ibidem*, Toeg. 609, inv. 740, vr. 19, 1799.

21 *Landbouwkundige stukken van Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.* Deel III nr. 21, p 3-7 (Haarlem 1810).

22 Offringa, noot 1, 18.

23 RANH, Toeg. 609, inv. 740, vr. 37, 1779.

24 Bierens de Haan, noot 2, 54.

25 RANH. Toeg. 609. inv.739, 473.

26 RANH. Toeg. 609, inv. 739, vr. 506, 1787. Prijsvragen voorgesteld in den algemeene vergaderinge des Oeconomische Taks, 1778 -1787.

27 Dit is gepelde haver ofwel gort van haver gemaakt.

28 *Landbouwkundige stukken*, noot 21, Deel III, nr. 21, 8-15.

29 Deze term wordt in Haarlem en omstreken nog steeds gebezigd.

30 RANH, Toeg. 609, inv. 739, vr. 47, 1779.

31 F.C. Hekmeijer, *Veeartsenijkundig Handboek* (Utrecht 1871) 675.

32 *Landbouwkundige stukken*, noot 21, 1785, Deel I, nr. 10, 5-6.

33 *Landbouwkundige stukken*, noot 21, 1786, Deel I, nr. 10, 3-4.

34 C.A. Geisweit van der Netten, *Handboek der Paardenkennis voor den Burger- en Krijgsstand.* Deel II (Amsterdam, 's Gravenhage, 1815) 97.

35 RANH, Toeg. 609, inv. 739, vr. 506, 1787.

36 A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden.* 13e Deel (Haarlem 1868) 145-160.

37 *Landbouwkundige stukken*, noot 21, 1830, Deel III, nr. 24, p A2.

38 RANH, Toeg. 609, inv. 739, vr. 50, 1779.

39 *Ibidem*, Toeg. 609, inv. 739, bekendmaking 1788.

40 *Ibidem*, Toeg. 609, inv 740, vraag 118, 1817.

41 *Ibidem*, Toeg. 609, inv. 740, vr. 140, 1818.

42 J. Kloek & W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 112-124; 297-302.

43 Bierens de Haan, noot 2, 121.

Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in de *Verhandelingen van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam*[a]

A.H.H.M. Mathijsen [b]

Inleiding

In het eerste hoofdstuk van *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs* (Utrecht, 1921) heeft W.J. Paimans een overzicht gegeven van de belangrijkste Nederlandse veterinaire publicaties, verschenen vóór de oprichting van 's Rijks Veeartsenijschool. Hier kan men o.a. een opsomming, en gedeeltelijk ook een bespreking, vinden van de publicaties die onder auspiciën van de Amsterdamse Landbouwmaatschappij zijn verschenen.
Op het eerste gezicht verbaast het dat juist in Amsterdam een landbouwmaatschappij tot stand kwam, waar deze stad immers vooral bekend is als haven- en handelsstad, en allerminst als centrum van agrarische activiteiten.
Wij zullen dus allereerst aandacht hebben te besteden aan de vraag wie daartoe het initiatief namen en wat deze lieden bewoog. Dat zal ons in aanraking brengen met de algemene sociaal-economische en politieke situatie van het laatste kwart van de 18de eeuw. Een vereniging van mensen, of het nu een herensociëteit is of de *Societas Jesu*, een sportclub of een actiegroep, een dergelijk sociaal verband ontstaat niet vanzelf; er moet een gemeenschappelijk doel zijn en dit streven moet een maatschappelijke voedingsbodem hebben om het gestelde doel te kunnen bereiken. Het voor ons land nieuwe verschijnsel van een gezelschap dat zich inzet voor de bevordering van de landbouw leidt tot de vraag hoe het er toen met de landbouw voorstond. Het object van de gemeenschappelijke belangstelling, de landbouw, alsook de gezelschappelijke vorm waarin deze belangstelling gestalte kreeg, zijn van belang om de nieuwheid van het fenomeen in de context van zijn tijd te begrijpen.
De geschiedenis van welke instelling ook kan niet losgezien worden van haar omgeving. Behalve de resultaten van de Amsterdamse landbouwmaatschappij, zoals die zijn vastgelegd in de door haar uitgegeven *Verhandelingen*, zal in het navolgende zowel het fenomeen van de gezelschappelijke organisatie dat in de 18de eeuw tot bloei kwam, als de destijds typische Amsterdamse invalshoek inzake landbouwkwesties aan de orde komen.

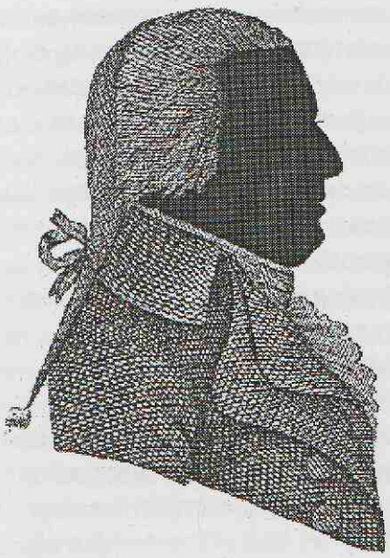
De door regenten gedomineerde Republiek verkeerde in zijn nadagen. Nederland was zijn dominante positie die het in de 17de eeuw had gehad aan omringende landen kwijtgeraakt. Naast het nostalgische verlangen naar dit glorieuze verleden was het verlichtingsdenken een virulente kracht die tot vernieuwing en hervorming van maatschappelijke structuren aanspoorde. Zoals wij nu een roep om bevestiging van de nationale identiteit meemaken, nu Nederland zich klein voelt in de EU en binnen een gemondialiseerde economie, zo kwam in de loop van de 18de eeuw het verlangen op naar een nieuw nationaal besef, dat zich uitte in een toenemende belangstelling voor vaderlandse letterkunde en geschiedenis. Daarnaast was er een toename van de vaak religieus getinte belangstelling voor de natuurwetenschappen, de zgn. fysico-theologie. Hierin werd betoogd dat natuurwetenschappelijke kennis zou leiden tot een beter begrip van de Schepper. En uit de overtuiging dat de Schepper de natuur ten dienste van de mens gesteld had, werd afgeleid dat toenemende kennis van die natuur ook tot beheersbaarheid ervan zou leiden. Vanuit die visie is de grote belangstelling in de 18de eeuw voor het telen van planten en dieren te verklaren en ook de opkomst van de tuinarchitectuur, waarbij biologische soorten of de natuurlijke omgeving gemodelleerd worden naar menselijke behoeften en wensen. Er was een grote honger naar gepopulariseerde natuurwetenschappelijke literatuur. In een land met de hoogste alfabetiseringsgraad ter wereld, met een bloeiende uitgeverij en tal van nieuwsbladen, werd kennisuitwisseling een drijvende maatschappelijke kracht die zich manifesteerde in de opkomst van het genootschapswezen.[1] Dat de maatschappelijk verantwoordelijken (algemeen aangeduid als de regenten) deze beweging bevorderden en erin participeerden – in de hoop dat mobilisatie van de intellectuele potenties de neergang van de Republiek zou stuiten – brengt ons dicht bij de beantwoording van de vraag hoe in Amsterdam een landbouwmaatschappij kon ontstaan.

De eigen verklaring

De secretaris van de Maatschappij gaf in het voorbericht van het eerste deel

a Voordracht tijdens de Voorjaarsbijeenkomst van het V.H.G. te Haarlem op 6 april 2006

b Drs. A.H.H.M. Mathijsen. Bilderdijklaan 14, 3723 DC Bilthoven.

Afb. 1. Mr. Jan Bernd Bicker (1746-1812)

Afb. 2. Jan van de Poll (1721-1801) met zijn zoontje Herman. Vader Van de Poll wijst naar zijn bezitting 'Huize Spijk' in Velsen op de achtergrond. Schilderij van Jan Maurits Quinkhard in Rijksmuseum (Sk-A-1270).

Afb. 3. Mr. Cornelis van Lennep (1751-1813)

van de *Verhandelingen* de volgende verklaring van het ontstaan: "De onmiddellijke aanleiding om de My. op te richten was ons diepste gevoelen dat wij de plicht hebben, zoveel wij kunnen, bij te dragen aan het algemeen welzijn. Deze verplichting is niet beperkt tot de stipte betrachting van onze publieke functies en beroepen; ook de tijd die wij aan ontspanning besteden dient voor dit doel te worden ingezet. Bij de keuze van onze genoegens kunnen wij niet onverschillig blijven tegenover de gelegenheid het algemeen welzijn te bevorderen".
En verder schrijft hij: "De gewoonte om den zomer op het land door te brengen, moest ons natuurlijk den aandacht op den landbouw doen vestigen; en dien als een allergeschikste en den mensch allerwaardigste uitspanning, zoowel als nuttige oeffening, doen beschouwen. Dan eene nadere overweeging deedt de oprichters van deze Maatschappij welhaast ondervinden, dat de kennis van den Landbouw, hoe eenvoudig, en van hoe weinig belang die aan min ervarenen moog' toeschijnen, meerder aanhoudendheid en vlijt vorderde, dan hunne gelegenheid hun toeliet er aan te besteeden; terwijl zij echter tegelijk gesterkt wierden in het denkbeeld van het voordeel, hetwelk ons Vaderland, door de aanmoediging van denzelven, zoude moeten genieten. (...) Het is onbetwistbaar, dat de Scheikunde, Kruidkunde, Meterorologie en *Ars veterinaria*, welke, schoon het begrip van den werkenden Landman te boven gaande, evenwel als waare gronden tot de kennisse van den Landbouw moeten worden aangemerkt, genoegzame voorwerpen uitleveren, om jaarlijks nieuwe proeven, tot bevordering van denzelve, op te geven en voor te slaan".[2] In deze zinnen komen de leidende gedachten van die tijd: *nuttigheid* en *kennis* duidelijk naar voren.

De oprichters

Er waren zes oprichters, allen personen met invloedrijke functies. Zij kwamen op 11 maart 1776 bijeen en besloten een Maatschappij op te richten om landbouwkundige proefnemingen te bevorderen door de resultaten ervan te publiceren of om buitenlands werk bekend te maken dat nuttig kon zijn voor de Nederlandse omstandigheden. Wie waren zij?

1. Mr. Frederick Alewijn (1737-1804), voormalig raad en president-schepen van Amsterdam, lid van de vroedschap 1767-1795 (met een onderbreking van april tot october 1787, toen hij door de Patriotten werd afgezet), dijkgraaf van de Beemster, bewindvoerder van de V.O.C., kamer Amsterdam. Eigenaar

van "Vreden-Burgh" in de Beemster.[3]

2. Mr. Jan Bernd Bicker (1746-1812), schepen der stad Amsterdam, bewindvooerder der W.I.C.; bekend patriot, die in 1787 uitweek naar Frankrijk en in 1795 terugkeerde; in 1796 werd hij gekozen tot voorzitter van de Nationale Vergadering; in 1801 syndicus bij het Nationaal Gerechtshof. Groot schilderijenverzamelaar. Eigenaar van hofstede "Velserhoofd".[4]
3. Mr. Jan Deutz (1743-1784), schepen en raad der stad Amsterdam, directeur der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, directeur van de kolonie Suriname. Kocht in 1772 de hofstede 'Roos-en-Beek' onder Velsen.
4. Mr. Cornelis van Lennep (1751-1813), commissaris der Stad Amsterdam, directeur van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van de Zeeuwse My. der Wetenschappen, lid van de My. voor Nederlandsche Letterkunde; jurist, maar ook dichter, minnaar van het landleven en bekend als vinker en verzamelaar van vogels en kapellen. *Contre-coeur* in bestuursfuncties: voorzitter van resp. Nationale Vergadering, Vertegenwoordigend Ligchaam en Wetgevend Ligchaam tussen 1796 en 1802, daarna wethouder in Amsterdam. Woonde zomers op zijn buitenplaats 'Huis te Manpad' onder Bennebroek.[5]
5. Mr. Jan van der Poll Pietersz. (1721-1801), oud-president schepen en raad van de stad Amsterdam, gecommitteerde raad ter Admiraliteit in het Noorderkwartier. Bezitter van 'Huize Spijk' te Velsen.
6. Hendrik Tersmitten. Burgemeester en raad van Amsterdam. Eigenaar van 'Velserbeek' te Velsen.

Secretaris was Jeronimo de Bosch, Jeronimozn. (1740-1811), opgeleid als apotheker, maar werkzaam als 1ste klerk ter secretarie op het stadhuis van Amsterdam, lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en van andere genootschappen; curator van de Leidse universiteit; bezitter van een grote bibliotheek; letterkundige die veel heeft gepubliceerd en kenner van de klassieke Oudheid.[6]

In een artikel in *Ons Amsterdam* uit 1961 over de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw[7] wordt verondersteld dat de stichters elkaar regelmatig ontmoetten als ingelanden van de Bovenkerker Polder ten zuiden van Amsterdam. Het is inderdaad opvallend dat 15 van degenen die land in deze polder bezaten, lid werden van de Maatschappij.

Genootschappen

Behalve 'nuttigheid' en 'kennis', waarvan sprake is in de geciteerde verklaring die de intenties van de oprichters weergeeft, is een ander sleutelwoord kenmerkend voor het culturele klimaat van de 18de eeuw, nl. *sociabiliteit*, of preciezer *geïnstitutionaliseerde sociabiliteit*.[8]
De term sociabiliteit zouden we kunnen 'vertalen' als gezelschappelijkheid. (Deze term wordt door W. Mijnhardt, in navolging van de Franse historicus Agulhon, als kernbegrip gebruikt in zijn magistrale proefschrift over het ontstaan van de culturele genootschappen in Nederland, dat boven al aangehaald werd en ook in het navolgende tot leidraad heeft gediend.)
De Republiek der Verenigde Nederlanden beleefde in de 18de eeuw een opbloei van genootschappen. Elke stad of provincie had ze in de grootst mogelijke verscheidenheid. Men kende letterkundige genootschappen en leessociëteiten, genootschappen tot beoefening van de beeldende kunsten, vrijmetselaarsloges, natuurkundige gezelschappen met eigen verzamelingen van instrumenten, waarmee demonstraties gegeven werden van de wetten der mechanica, de optica en der electriciteitsleer ('physique amusante'). Er waren ook algemene verenigingen zoals *Felix Meritis* in Amsterdam (1787), waar zowel kunst als wetenschap bedreven werd. Felix Meritis had een eigen gebouw aan de Keizersgracht, waar concerten en lezingen werden gehouden; het had afzonderlijke afdelingen voor natuurkunde en voor tekenen, waar Petrus Camper enige tijd heeft gedoceerd. Voor het eerst hadden hier burgers toegang tot de wereld van kunsten en wetenschappen.
De meeste provincies hadden hun geleerde genootschappen, zoals de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (Haarlem, 1752), het Zeeuws Genootschap (Middelburg, 1769), Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte (Rotterdam, 1770), het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (PUG) (Utrecht, 1778).
Een belangrijk kenmerk van al deze gezelschappen was dat zij hun oorsprong vonden in particulier initiatief. Zij waren onafhankelijk van kerk of staat. In dit opzicht verschilden zij van genootschappen en academies in landen die door een koning geregeerd werden. Deze nam soms het initiatief tot oprichting en verbond er zijn naam aan. Voordeel was dat zij een hoge status genoten en vaak ruim gefinancierd werden, maar anderzijds ook aan de grillen van een monarch onderworpen konden zijn.
De Nederlandse publieksgenootschappen of dilettantengezelschap-

pen stonden open voor allen die een bijdrage konden leveren. Zij hadden uiteraard hun eigen reglementen, maar kenden geen sociale exclusiviteit. Uitgangspunt was dat ieder naar zijn talent beoordeeld moet worden. Dat blijkt duidelijk uit de naam van *Felix Meritis* = Gelukkig door verdiensten. Deze genootschappen zijn buitengewoon belangrijk geweest voor de burger-emancipatie. Zij betekenden een doorbraak in de maatschappelijke verhoudingen die altijd bepaald waren geweest door standsverschillen en gezagsverhoudingen.
De geleerde genootschappen daarentegen hadden een meer elitair karakter. De leden werden door een comité van directeuren gescreend of er was een systeem van coöptatie. Ofschoon de geleerde genootschappen los stonden van de overheid, waren er tal van contacten doordat de leden geen gewone burgers waren, maar hoog op de sociale ladder stonden en vaak tot de leidende kringen behoorden.
Tot welk type van genootschap behoorde nu de My. ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam? Het past noch in het beeld van een dilettantengenootschap, noch in dat van een algemeen geleerd genootschap. Met de oprichting ervan deed een derde type zijn intrede, namelijk van een gezelschap dat een economische of politieke hervorming beoogde. Kort na elkaar ontstonden drie van deze *op maatschappelijke hervorming* gerichte gezelschappen, als eerste, in 1776, de Amsterdamse Landbouw My., een jaar later de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en in 1784 de bekendste van de drie, de My. tot Nut van het Algemeen.
Zij vertoonden verschillen in de aard van hun leden en in de methoden waarmee zij hun doeleinden trachtten te bereiken, maar alle drie wilden zij verandering brengen en de teruggang in welvaart en status die de Republiek doormaakte, ombuigen. Ofschoon deze teruggang veroorzaakt was door wijziging in het internationale machtsevenwicht sinds het einde van de 17de eeuw, was de algemene opvatting dat de oorzaken te vinden waren in de morele sfeer.[9] De hervormingsgezinde genootschappen werden gezien als broedplaatsen voor een betere maatschappij.
We hebben al gezien dat de oprichters van de Landbouwmaatschappij behoorden tot de regentenklasse. Wij zullen zien dat er zeker ook particuliere belangen mee verbonden waren. Maar voor het verschijnsel dat regenten overgingen tot de stichting en ondersteuning van deze instellingen, acht Mijnhardt voortgekomen uit "hun besef van achterblijven van de Republiek. De ideeën van de Verlichting, met name de nieuwe interpretatie van begrippen als deugd, kennis en beheersbaarheid van de natuur speelden eveneens een rol. Hierdoor waren vele regenten tot het inzicht gekomen dat wetenschap remedies kon aandragen voor de kwalen, waaraan de neergaande Republiek leed".[10]

Positie van de landbouw ten tijde van het ontstaan der Maatschappij

Het ontstaan van de My. viel in een tijd waarin een omslag plaats vond in het denken over de betekenis van de landbouw. Deze was altijd traditioneel bepaald geweest en sterk afhankelijk van streekgebonden gewoonten. Boeren hielden vast aan wat zij nu eenmaal gewend waren. Als oorzaken van het ontbreken van dynamiek in het boerenbedrijf kunnen het gebrekkige onderwijs op het platteland en de slechte verbindingen met de buitenwereld worden genoemd. De overheid had geen belangstelling voor de landbouw, anders dan als bron van belastingen (op het gemaal, het bestiaal, het geslacht; hoorngeld, paardengeld enz.). In het geval van besmettelijke ziekten kwam men in het geweer met maatregelen om deze af te wenden. Vanuit Frankrijk, waar door de voortdurende oorlogen onder Lodewijk XIV grote ellende heerste op het platteland, kwam een tegenbeweging op gang, die voorrang gaf aan de landbouw boven de handel en de nijverheid. Het fysiocratisme, zoals deze beweging genoemd werd, stond tegenover het mercantilisme. De ideeën van de fysiocraten bevorderden het ontstaan van de eerste landbouwkundige verenigingen. In Frankrijk bijv. de 'Société d'Agriculture', opgericht in Tours in 1761, en in Duitsland de 'Thüringische Landwirtsgesellschaft' in 1762, de 'Leipziger Societät der Patriotischen Oeconomen', in 1764 en in datzelfde jaar de 'Landwirtsgesellschaft' in Celle, bij Hannover.
Hoe kwam Amsterdam nu aan een landbouwmaatschappij?
De welvaart was er in de 17de eeuw door handel tot ongekende hoogte gestegen. Zij die rijkdommen vergaard hadden zochten investeringsmogelijkheden voor hun kapitaal. Belegging in landeigendom was aantrekkelijk omdat de rentabiliteit gestegen was sinds de bevolkingsexplosie in de stad, waardoor de voedselbehoefte was toegenomen. (Na de val van Antwerpen in 1585 nam de bevolking toe van 18.000 tot 50.000; en tussen 1600 en 1680 verviervoudigde het aantal inwoners tot 200.000). In 1600 was Holland nog voor een derde door water bedekt. In de eerste helft van de 17de eeuw werd drievierde hiervan ingepolderd.

Het grootste deel werd grasland en gebruikt voor het vetweiden van rundvee. Graanvoorziening geschiedde hoofdzakelijk door import uit het Baltische gebied, vèr boven de eigen behoeften, waardoor Amsterdam de Europese markt voor graanhandel werd.
De rijke Amsterdamse kooplieden waren in agrarisch opzicht even voortvarend als in de handel. Bovendien wisten zij de voordelen van hun landbezit goed te combineren met de aantrekkelijkheden van het leven buiten de stad. Zij lieten er landhuizen bouwen die qua stijl en omvang overeenkwamen met hun stedelijke woningen.
In de omgeving van Amsterdam verrezen ca. 500 landhuizen. Deze lagen in de Beemster, de Watergraafsmeer, 's Gravenland, in Kennemerland en langs de oevers van Amstel en Vecht. Dat betekent dat ongeveer 85% van de rijke Amsterdamse families een tweede huis bezat waar zij de zomer doorbrachten.[11] Veel van deze landhuizen waren verbonden met een boerderij, zodat de belangstelling van de bewoners voor landbouw en veeteelt gewekt werd.
De gemeenschappelijke belangstelling voor een doelmatige exploitatie van hun landbezit deed de meeste van deze landhuisbezitters toetreden tot de Landbouwmaatschappij. Bovendien zal het wel *bon ton* zijn geweest zich ook in de stad als landheer te manifesteren, waaraan immers van oudsher een aristocratisch tintje zat.

Ledenbestand

Dat brengt ons op de vraag naar de samenstelling van het ledenbestand. In de loop der jaren is zeven keer een ledenlijst in de *Verhandelingen* gepubliceerd. Daaruit kunnen de volgende gegevens worden afgeleid:

	Gewone leden	Ereleden	Correspondenten
1778	70	20	
1780	78	25	
1784	71	22	
1789	69	20	
1793	71	20	7
1804	69 (15 directeuren 2 secretarissen)	22	8
1824	56 (12 directeuren)	18	4

Tabel 1. Lidmaatschap Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam, 1778-1824

Ondanks de politieke woelingen van die dagen zien we een stabiel ledental, althans in de eerste 25 jaar. In de periode 1812-1821 zijn geen Verhandelingen verschenen, maar de My. was niet dood, want in die tien jaar traden 26 nieuwe leden toe. We constateren dan wel een opmerkelijke verschuiving in de aard van de leden. Bij de oprichting was ruim 50% academisch gevormd; de meesten hadden een rechtenstudie gedaan. In 1824 is dit percentage tot 30% gedaald. In de lijst van 1824, de laatste die in de *Verhandelingen* verscheen, bezitten 13 van de 56 leden een adellijke titel, terwijl er in 1778 slechts drie met een dergelijk titel waren; en twee van hen waren van buitenlandse afkomst. Het feit dat Nederland in 1806 een koninkrijk was geworden, komt hier duidelijk tot uiting.
Uit de functieomschrijvingen van de leden in 1778 blijkt hun elitaire status: 40 van de 70 leden maakten deel uit van het stadsbestuur en/of waren lid van de Statenvergadering. De overigen waren kooplieden en bankiers, vaak met leidende posities in de Oost-Indische of West-Indische Compagnieën. Sommige families komen voor met meer dan twee leden. Zo vinden wij vier keer de naam Van Lennep, Warin en Alewijn; drie keer een Six en een Van der Poll. Het merendeel (62 van de 70) van de leden uit de eerste lijst was in Amsterdam woonachtig. Onder de gewone leden vinden wij geen enkele landbouwer! De enkelen die een verdienstelijke bijdrage hadden geleverd werden erelid gemaakt. Deze eer viel o.a. Geert Reinders, Agge Roskam Kool en de gebroeders Fontein te beurt voor hun inentingsproeven ter bestrijding van de runderpest. Ook de auteur van een

landbouwkundig leerboek, Hendrik Ponse, werd erelid. De overige ereleden waren hoogleraren of buitenlanders.

De taken van de gewone leden bestonden uit het indienen van voorstellen voor prijsvragen en het jureren van de binnengekomen beantwoordingen. In dit opzicht volgde men de beproefde methode die in zwang was bij de geleerde genootschappen. Er zijn aanwijzingen dat de juryleden die werden benoemd overeenkomstig het onderwerp, waarop zij geacht werden deskundigheid te bezitten, te rade zijn gegaan bij hun pachters.[12] De toegekende prijzen (gouden en zilveren medailles, soms geld) alsmede de drukkosten van de *Verhandelingen* waren voor rekening van de leden. De Maatschappij was zich de moeilijkheid wel bewust hoe de praktijk van het boerenbedrijf in kennis te stellen van de inhoud van de *Verhandelingen*. De oplage hiervan is niet bekend, maar zal in geen verhouding hebben gestaan tot de beoogde doelgroep. Men zocht een oplossing voor dit probleem door het aanstellen van correspondenten die in het bezit gesteld werden van een voorraad afleveringen die zij konden distribueren onder ontwikkelde boeren die in hun omgeving gezag genoten en toelichting konden geven op de inhoud der geschriften. Dezelfde methode werd met succes toegepast door de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Maar gezien het geringe aantal correspondenten zal de penetratie bij de boerenstand gering geweest zijn.
De Engelse landbouwhervormer Arthur Young die op een reis door Frankrijk op bezoek was geweest bij de 'Société d'Agriculture' van Limoges, liet zich als volgt uit over haar activiteiten:

Deel / Jaar	Landbouwkundig	Veterinair	Zoötechnisch
1 (1778)	241	34	
2 (1780-83)	100	163	
3 (1784-86)	110	86	53
4 (1787)	306		
5 (1788)	270		
6 (1789)	82	224	
7 (1789-91)	138	70	80
8 (1791)			356
9 (1793)		410	
10 (1793-94)	162	174	
11 (1794-95)	142		196
12 (1797)		143	
13 (1799-1802)	215		102
14 (1804-20!)	151	157	
15 (1808-12)		6	343
16 (1821-24)	252		
17 (1824-25)	104	175	15
18 (1826)	356		
19 (1831-32)	118		
Aantal pagina's	2619	1642	1245
	47,6%	39,8%	22,6%
Aantal artikelen	66	21	14

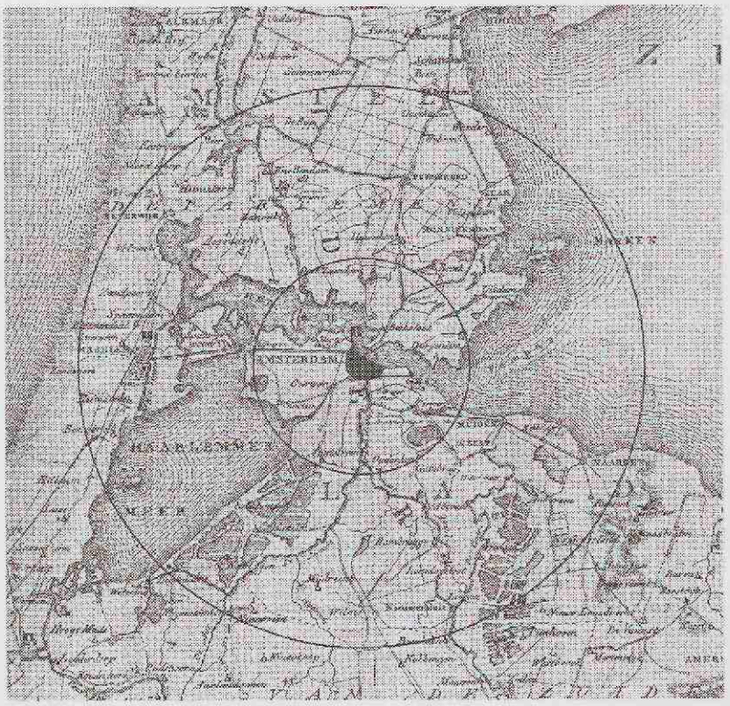
Tabel 2. Verschijningsfrequentie en verdeling der onderwerpsgroepen in de Verhandelingen, 1778-1832

"Cette Société fait comme toutes les autres. Les membres s'assemblent, conversent, offrent des prix et publient des galimatias.[13] Cela n'est guère important, car le peuple, loin de lire leur mémoires, ne sait pas lire'.[14]

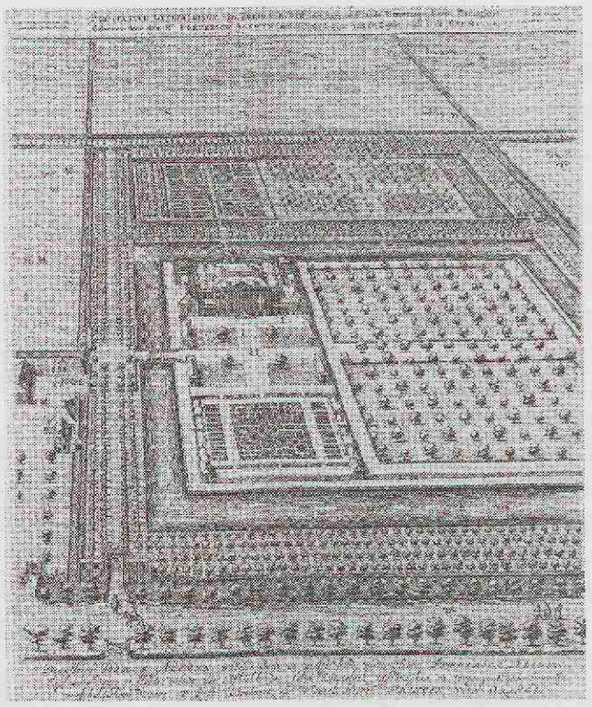
Al zal de door de Maatschappij gebruikte methode van kennisverspreiding nauwelijks effectief zijn geweest als landbouwvoorlichting in de moderne zin, dit gezelschap van invloedrijke heren zal er zeker wel toe hebben bijgedragen dat een politiek klimaat ontstond, waarin de overheid de zorg voor landbouw, veeteelt en veterinaire aangelegenheden meer *au sérieux* ging nemen. Dit gebeurde al tijdens de Bataafse Republiek toen Jan Kops werd aangesteld als Commissaris voor den Landbouw en door de overheid gefinancierde Provinciale Commissies voor de Landbouw aan het werk gingen.

De Verhandelingen

Gedurende de eerste 20 jaar was er een regelmatige frequentie van gemiddeld een deel per twee jaar met soms meer dan een aflevering per deel. Na 1800 begonnen haperingen in de regelmaat op te treden. Deze zullen mede veroorzaakt zijn door de tumultueuze politieke gebeurtenissen. Ook is het voorgekomen dat de verschijning door een externe oorzaak werd opgehouden. Dit was duidelijk het geval bij deel 14,

Afb. 4. De drie zones van Amsterdam (binnenstad, urbane territorium, achterland), ingetekend op de Algemeene kaart van Holland (1810) uit: Marc Glaudemans, Amsterdams arcadia, afb. 19.

Afb. 5. Perspectieftekening van de buitenplaats Vreden-Burgh in de Beemster, waarvan huis en tuin tussen 1639 en 1648 ontworpen zijn door Pieter Post in opdracht van Frederick Alewijn. Zijn kleinzoon en naamgenoot was een der oprichters van de My. ter Bevordering van den Landbouw.

waarvan de eerste aflevering in 1804 verscheen en de tweede pas 16 jaar later. Deze verlate aflevering bevatte het *Ontwerp eener vee-artsenij-kundige schole* door de Leidse medicus Jan Arnold Bennet. De prijsvraag was in 1796 uitgeschreven en het antwoord moest op 1 december 1798 ontvangen zijn. In de vergadering van de Maatschappy van 7 mei 1799 werd het met een gouden penning bekroond. Toen de auteur acht (!) jaar later bezig was de kopij voor de drukpers klaar te maken, ontplofte, op 12 januari 1807, een kruitschip op het Rapenburg, waar hij woonde. Behalve "het verlies zijner dierbaarste betrekkingen" veroorzaakte deze ramp grote schade aan zijn huis en inboedel, waarbij o.a. zijn bibliotheek verloren ging. Het manuscript had grote schade opgelopen.[15] Toen het *Ontwerp* in 1820 gepubliceerd werd, was het K.B. waarin tot oprichting van de school besloten werd, inmiddels al verschenen.

Tussen deel 15 en 16 ligt een interval van acht jaar, waarvoor in de *Verhandelingen* zelf geen verklaring gegeven wordt. Misschien nam de animo af doordat elders, met name door Jan Kops en zijn commissies veel nieuwe activiteiten werden ontplooid. Kops voorzag met zijn *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* en zijn *Jaarlijksche Staat van den Landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden* in nieuwe publicatiemogelijkheden. Er zijn na het herstel van de onafhankelijkheid nog vier delen, in twaalf afleveringen, verschenen; het laatste in 1832. Maar pas in 1847 werd de Maatschappij ontbonden. In datzelfde jaar werd, in navolging van vier andere provincies[16] de *Hollandsche My. van Landbouw* opgericht en deze bestond niet uitsluitend uit 'heren', maar voornamelijk uit 'boeren'. Als erfgenaam ontving deze de bibliotheek en enige handschriften van de oude Maatschappij, die nu in de Universiteitsbibliotheek van de UvA zijn ondergebracht. Het archief is verloren gegaan.[17]

De onderwerpen van de *Verhandelingen*

Tabel 2 laat zien dat de landbouwkundige onderwerpen in aantal de som van de veterinaire en zoötecnische overtreffen, maar dat hun volume, uitgedrukt in aantal pagina's, ongeveer gelijk is.

De opsomming van de onderwerpen in Tabel 3 beperkt zich tot die van veterinaire en zoötechnische aard. De meeste artikelen kwamen tot stand als antwoord op een uitgeschreven prijsvraag, sommige waren inzendingen op eigen initiatief van auteurs. De 35 artikelen zijn van de hand van 31 verschillende auteurs, waarvan

tien medici, drie predikanten en een abbé; in acht gevallen zijn het auteurs die dichtbij het boerenbedrijf staan (o.a. 'huislieden'); dan is er nog de zoöloog Daubenton, een paardendokter en een paardenhandelaar en ook een schoenmaker, terwijl in vijf gevallen geen beroep is opgegeven. In de lijst komt Geert Reinders tweemaal voor (II, 2 en III,1), evenals J.G. Eberhard (IX en XII) en C. Terne zelfs driemaal (VI, 1, VII, 2 en XI, 2).

I. [Over hygiene in de runderstal. Het belang van zuiver drinkwater]. Door C.J. Bloys van Treslong (heerboer in Den Haag)

II(1) Over ongans.
A. Door J. Veirac, M.D. in Rotterdam. Gouden medaille .
B. Door C. Pereboom, M.D. Zilveren medaille. (De laatste verdedigde de opvatting van J.C. Schaeffer (1753) dat *Egelschnecken (Fasciola L.)* de veroorzakers zijn).
C. Door ds. P.T. Couperus uit Gouda. Niet bekroond.

II(2) Resultaten van de inentingen tegen veepest, 1777-1779. Door Geert Reinders, ds Eelko Alta, e.a.

III(1) *[Over erfelijke eigenschappen bij het rundvee]. Door Geert Reinders. Gouden medaille.
*Middel tegen de schurft bij schapen.
1. Door Swerus Jansze, knecht aan de Haagsche Schouw. Beloond met een zilveren tabaksdoos met daarin 25 gouden dukaten;
2. Door Dirk Gerritze van Beuzekom, huisman te Loenen.

III(3) Inentingen tegen de veepest (vervolg, 1780-1785). [TABEL, p. 75; tweede vervolg in VI(1), p. 169].

VI(1) *Kalverziekten, speciaal de *kug*.
A. Lambert Aartsen, predikant in Voorhout. Gouden medaille.
B. Symen Korver, huisman te Oukoop ter Aa. Prijs: Zes dukaten.
C. Leendert van der Harst, huisman te Scheveningen. Prijs: Werken der My.
*Over tongblaar. Door J.R. Deiman, M.D. en door J.P. Michel, M.D. in Amsterdam.
*Waarom Vlieland vrij bleef van runderpest. Door C. Terne, M.D., lector obstetrica in Leiden. Zilveren medaille.

VII(1) [VERTALING] Over de teelt en het gebruik van de mangelwortel (*Beta hybrida* Lettsom=*Beta vulgaris var. Rapa).* Door Abbé Jean de Commerell, Parijs, uit het Frans vert. in het Engels door J.C. Lettsom en naar de 4de dr. van diens vert. (1788) in het Nederlands.

VII(2) *Geneesmiddelen tegen verschillende runderziekten. Door Johannes Evenbly te Gouda. Zilveren medaille.
*Middelen tegen kreupelheid bij schapen.
A. Door H. Brassart, Schoenmaker in Amsterdam. Prijs: Tien dukaten.
B. Door C. Terne, M.D. te Leiden. Zilveren medaille.

VIII [VERTALING] *Onderwijs voor de schaapherders en voor de eigenaars van schaapen,* door [L.J.M.] Daubenton, zoöloog in Parijs

IX *Over het verlossen der koeyen.* **A.** Door J.G. Eberhard, M.D. in Zeist. Gouden medaille.

X(1) **B.** Door Andreas Erissmann, heel- en vroedmeester in Woerden. Zilveren medaille + de werken van de My.
C. Door P.J. van Bavegem, M.D. in Baesrode (Dendermonde). Prijs: de werken van de My.

XI(2) Over de verbetering der inlandse paarden.
A. Door Cornelis Terne, M.D. te Leiden. Gouden medaille.
B. Door Mathieu Duts, paarden-doctor in het Land van Luik. Zilveren medaille of tien dukaten.
C. Door Servaas van den Berg, koopman in paarden in Leeuwarden. Prijs: de werken der My.

XII Over het *vuur* of *bloed* der schapen [anthrax]. Door J.G. Eberhard, M.D in Zeist. Gouden medaille.

XIII(3) *Landbouwkundig schoolboekboek.* Deel 3: veeteelt en veeziekten. Door Hendrik Ponse, huisman in Geervliet. Gouden medaille + 20 dukaten.

XIV(2) *Ontwerp eener vee-artsenykundige schole.* Door Jan Arnold Bennett, M.D. in Leiden. Gouden medaille.

XV(1) Over bijenteelt. Drie verhandelingen, resp. door C. de Vos (Hamburg), R.J. Brouwer en D. de Montfort van den Voshol (Antwerpen).

XV(2) Hoe het inlands rundveeras te verbeteren?
Drie beantwoordingen: door

Paulus Cornelis Scheltema (Gouden medaille) en door twee anonieme auteurs.

XV(3) Resultaten van de voedering van runderen met de 'Mangelwortel', 1802-1811. Door P. Ridder, pachter en H. van Kleef eigenaar van een boerderij in het gebied tussen Weesp en Muiden.

XVII(1) *Verhandeling over de ziekten der varkens in ons vaderland.* [vnl. over de varkenspest die in Friesland heerste tussen 1816 en 1822]. Door Julius Vitringa Coulon, M.D. in Leeuwarden, president van de Provinciale Gezondheidscommissie in Friesland.

XVII(5) Idem. Samenvatting van XVII(1).

Tabel 3. Veterinaire en zoötechnische onderwerpen in Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappy tot Bevordering van den Landbouw te Amsterdam, *1778-1825*

Commentaar

De onderwerpen van de prijsverhandelingen geven waarschijnlijk een getrouw beeld van de veterinaire actualiteit van die dagen. Er was opvallend veel aandacht voor ziekten en gebreken bij het schaap: ongans, schurft, kreupelheden en miltvuur. Verder, komen aan de orde: runderpest (uitslagen van de inentingsproeven), de (nog steeds enigermate mysterieuze) tongblaar, kalverziekten en varkensziekten.
De inentingsproeven volgens de procedure van Geert Reinders, waarbij immuniteit verkregen werd door tweemaal enten van gebeterde kalveren, werden nauwkeurig gevolgd. In deel VI (1) worden de gecumuleerde resultaten over tien jaar weergegeven. Hieruit blijkt dat van de 3796 ingeënte runderen er slechts 431 (=11,3%) omkwamen na geïnfecteerd te zijn geraakt.

(Het V.H.G. zou enige bijeenkomsten kunnen besteden om deze bijdragen te analyseren en te bespreken. Daarmee zouden een goed beeld verkregen kunnen worden van de 'prae-schoolse' diergeneeskunde in ons land).

Hier beperk ik mij tot het weergeven van enige opmerkingen die ik aan anderen ontleen en die iets zeggen over de toenmalige beoordeling van de inzendingen.
Bij de prijsvraag over ongans werd de gouden medaille onthouden aan de inzender die het bij het rechte eind had en de leverbotslak, overigens op grond van de literatuur, als veroorzaker aanwees, terwijl de prijswinnaar, dr. Veirac, het voorkomen van de leverbot als een secundair verschijnsel zag.
Als prof. de Bois in de jury had gezeten bij de beoordeling van de inzendingen over het verlossen van koeien (dl. 9) had niet Eberhard, maar Erissmann de eerste prijs gekregen, zoals hij in zijn inaugurele rede betoogd heeft. Hij vindt dat het werk van Erissmann een grotere praktische waarde bezit.[18]
Met het uitschrijven van deze prijsvraag heeft de Maatschappij overigens wel aan de weg getimmerd, want het omvangrijke werk van Johann Günther Eberhard (meer dan 400 blz.) is het eerste algemeen verloskundige boek ter wereld. De lacune die er op dit gebied bestond, werd door de heren van de Maatschappij dus wel goed gezien. Het levensverhaal van deze Eberhard, die leefde van 1750-ca. 1810, moet ook nog eens geschreven worden. Hij had geneeskunde gestudeerd in Göttingen en promoveerde later in Jena. Hij kwam naar Kassel om zich bij een zekere Stein in de verloskunde te bekwamen. De veterinaire verloskunde leerde hij bij Johann Adam Kersting, toen deze nog in dienst van de Hessische landgraaf in Kassel werkte. Wat heeft hem bewogen zich (rond 1780) in Zeist als medicus te vestigen? Zou hij tot de Hernhutters hebben behoord?
Een goed gevoel voor de maatschappelijke behoefte kunnen wij ook vaststellen bij het uitschrijven van de prijsvraag voor het ontwerpen van een plan voor een veeartsenijschool in 1796. Het zou weliswaar nog 25 jaar duren voor het tot realisering kwam, maar als startschot heeft dit initiatief zeker zijn verdienste gehad. Bennet is ook de eerste geweest die Utrecht als meest geschikte plaats van vestiging aanwees.

Bij de zoötechnische onderwerpen komen wij na de verhandeling van de heer Bloys van Treslong over mogelijkheden tot preventie van runderziekten, een bijdrage van Geert Reinders tegen over goede en slechte eigenschappen van het rundvee, die zijns inziens erfelijk zijn en die niet overerven.[19] Een andere over rundveeteelt vinden we in deel 15. Na de veepestepizoötiën waren ter aanvulling van de gedecimeerde veebestanden dieren van elders ingevoerd. De kruisingen hadden geleid tot teruggang van de hoogwaardige eigenschappen die men gewend was en vooral ook van de melkgift. De vraag welke maatregelen ter verbetering genomen zouden moeten worden, leverde drie antwoorden op.

Ook de drie antwoorden op de vraag hoe de inlandse paarden verbeterd zouden kunnen worden (deel 11) verdienen eens onder de loep genomen te worden, omdat, op grond van de herkomst der auteurs, verwacht kan worden dat de naar voren gebrachte opinies wel eens in zeer verschillende richtingen kunnen wijzen. Van deze auteurs was Terne medicus en lector in de verloskunde te Leiden, Duts een paardendokter uit het Luikse en Van den Berg een paardenhandelaar uit Leeuwarden.
Het landbouwkundig leerboek van Hendrik Ponse (deel 13) is al, voor zover het de geneesmiddelen betreft, onderwerp geweest van de studie van R. Strikwerda, en als deel 1 van de VHG-Cahiers gepubliceerd.
In de *Verhandelingen* zijn twee vertalingen van buitenlandse werken opgenomen:
Als deel 7 verscheen de verhandeling van abbé De Commerell over de voederbiet en als deel 8 het handboek van Daubenton over de schapenhouderij. Het werk over de voederbiet (de mangelwortel of Mangoldwortel genoemd) had in Frankrijk, Engeland en Duitsland veel succes, maar is ook in ons land van grote invloed geweest. Sneller, die in zijn *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw* betwijfelt of de door de verschillende Maatschappijen gepubliceerde verhandelingen veel invloed hebben gehad op de praktijk van het agrarisch bedrijf, maakt een uitzondering voor de vertaling van het werk over de mangelwortel, dat ook in Nederland leidde tot de introductie van een succesvol voedergewas (en dat op last van Napoleon ook nog korte tijd voor de suikerproductie is gebruikt).[20]

Als slotconclusie meen ik te mogen stellen dat de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam gedurende de ongeveer een halve eeuw van haar bestaan misschien geen grote wetenschappelijke werken heeft voortgebracht, maar wel op een vooraanstaande manier als eerste landelijk genootschap op landbouwkundig terrein, vraagstukken serieus genomen heeft en inhoud heeft gegeven aan wat haar naam zegt: de bevordering van de landbouw in de wijdste zin, met inbegrip van de diergeneeskunde.
De verhandelingenreeks is het eerste corpus van veterinaire publicaties en kan als zodanig als wegbereider van Numans *Veeartsenijkundig Magazijn* worden beschouwd.
De lotgevallen van deze Maatschappij kunnen als voorbeeld dienen om te demonstreren welke factoren in een bepaalde tijd een rol spelen om een bepaalde sociale groep te mobiliseren om actie te ondernemen om een gezamenlijk doel te realiseren. Dat samenstel van factoren is altijd weer complexer dan men aanvankelijk vermoedde.

Noten

1 W.W. Mijnhardt. *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815.* Amsterdam: Rodopi, 1987. p. 52-53 en 83-88.
2 Voorberigt [door Jeronimo de Bosch], *Verhandelingen*, dl. 1, resp. p.III en p. IV-V.
3 NNBW, IV, 32.
4 Ibid I, 345.
5 Ibid., I, 1263.
6 Ibid., IV, 235-239.
7 P. van Schaik. Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw. *Ons Amsterdam*, 13, 231-233, 1961.
8 Mijnhardt (n. 1) p. 20.
9 Ibidem, p. 115.
10 Ibidem, p. 372.
11 Marc Glaudemans. *Amsterdams arcadia. De ontdekking van het achterland.* Nijmegen: SUN, 2000.
12 J.M.G. van der Poel, Een achttiende eeuws handschrift uit het archief van de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw te Amsterdam, *Historia Agriculturae*, IV, p. 90, 1957.
13 Galimatias = gewauwel, absurditeiten.
14 H. Blink. *Geschiedenis van den boerenstand en van den landbouw in Nederland.* Dl. 2. Groningen, 1904. p. 180.
15 H.M. Kroon schrijft in *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs* (Utrecht, 1921. p. 29) dat Bennet "in het toen nog niet gedrukte gedeelte 'eenige aanvullingen en gewichtige veranderingen (heeft) aangebracht'. Bennet zal dus met de correctie van de drukproef van een gedeelte van zijn boek bezig zijn geweest, waarvan het de bedoeling zal zijn geweest dit in 1807 te publiceren. Men vraagt zich af of er slechts één exemplaar van het manuscript aanwezig was, en waarom de afwerking 13 jaar op zich heeft laten wachten, want de aanvulling (een bijdrage van E. Viborg over de inrichting van de Deense veterinaire school) beslaat slechts 20 pagina's.
16 Groningen, 1837, Zeeland, 1843, Drenthe, 1844, Gelderland, 1845.
17 Van der Poel (n. 12) p. 85-90.
18 C.H.W. de Bois. *De ontwikkeling van de instrumentele en operatieve verloskunde bij paard en rund.* Utrecht, 1965; G.C. van der Weijden. Enkele aspecten van de ontwikkeling van de verloskunde bij grote huisdieren. *Geschiedenis der geneeskunde*, 8(4), 230-240, 2002.
19 L.H. Bruins gaf in een bijlage bij zijn proefschrift *Leven en werken van Geert Reinders, de grondlegger van de immunologie* (Groningen, 1951) een samenvatting van deze verhandeling.
20 Z.W. Sneller. *Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw.* Groningen, 1943. p. 252 en noot 2 op p.266.

Ontstaansgeschiedenis van veeartsenijkundige beroepsverenigingen in Nederland halverwege de 19e eeuw

De invloed van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap (1848-1862) [a]

J.C. Hasselaar[b]

Inleiding

In dit artikel wordt een overzicht gegeven op welke wijze de rijksveeartsen zich halverwege de 19e eeuw organiseerden in beroeps verenigingen om hun maatschappelijke positie te versterken en hun deskundigheid te vergroten. Het waren in eerste instantie provinciale verenigingen die werden opgericht, maar op uitnodiging van de Zuid-Hollandse vereniging werd op 28 juni 1848 een landelijke vergadering in Arnhem gehouden. Daar werd het besluit genomen tot de oprichting van een landelijke beroepsvereniging: het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap. Dit Genootschap organiseerde jaarlijks een Algemene Vergadering (in Utrecht 1850,1854, 1858 en 1860; in Amsterdam 1855, 1859 en 1861; in Arnhem 1856 en in Rotterdam 1857) waarin na de huishoudelijke agendapunten in een wetenschappelijk gedeelte door diverse rijksveeartsen een voordracht werd gehouden over een ziektekundige behandeling. De notulen en ziekteverslagen werden door F.C. Hekmeijer gepubliceerd in het tijdschrift *Verhandelingen over verschillende vee-artsenijkundige onderwerpen*. Dit tijdschrift is nu een mooie bron voor nader historisch onderzoek omtrent de disciplinevorming en professionalisering van de veeartsenijkunde omstreeks 1850.

Rijksveeartsen en empirici

Bij Koninklijk Besluit van 21 maart 1807 machtigde koning Lodewijk Napoleon de ministers van binnenlandse zaken en oorlog om hem enige geschikte personen voor te stellen, die men te Alfort zou kunnen opleiden. In 1808 werden op advies van de commissies van landbouw van Overijssel, Utrecht, Zeeland, Brabant en Friesland vijf jongelui naar Alfort gestuurd. Verder stelde de minister van Binnenlandse Zaken in 1808 voor "om ter gemoedkoming van het dadelijk groot en dringend gebrek aan vee-artsen" geschikte veeartsen voor de tijd van één jaar "toe te leggen" een som van *f* 400,- te betalen, mits zij bereid waren zich door een departementale geneeskundige commissie te laten examineren. Bij Koninklijk Besluit van 17 september 1808 werd bepaald dat de zgn. Leidse commissie onder leiding van prof.dr. S.J. Brugmans tot 1 mei 1809 veeartsenij-examens zou afnemen en bovendien een plan moest opstellen, waarbij die examens voor de toekomst geregeld werden. De examencandidaten die het examen wegens hun goede theoretische kennis hadden afgelegd, werden bevorderd tot veearts der eerste klasse, terwijl anderen op grond van hun praktische bekwaamheid veearts der tweede klasse werden.[1]

Na de oprichting van 's Rijks-Veeartsenijschool te Utrecht in 1821 werden de examens aldaar afgenomen. De gediplomeerde veeartsen van Utrecht en de gebrevetteerde veeartsen van de Leidse commissie werden beiden aangeduid als Rijksveeartsen. Zij hadden moeite om zich een plaats in de maatschappij te verwerven. De Rijksveeartsen moesten zich vooral verweren tegen de bestaande volksveeartsenijkunst van een groot aantal zogenaamde empiristen en vonden in deze strijd slechts schoorvoetend steun bij de overheid. Na een groots opgezette enquête onder provinciale instanties en gemeentebesturen kon de toenmalige directeur van de Rijks Veeartsenijschool, prof.dr. A. Numan, in 1847 in een rapport het aantal beoefenaren der veeartsenijkunde vermelden:[2]

Rijksveeartsen geëxamineerd in Utrecht:	121
Rijksveeartsen elders geëxamineerd: (door de 'Leidse commissie)	59
Empirici:	712

Veterinaire tijdschriften

Tijdens het directoraat van Numan aan de Rijks Veeartsenijschool (1826-1851) verschijnt in 1827 onder zijn leiding het eerste Nederlandse vee-artsenijkundig tijdschrift, het *Vee-artsenijkundig Magazijn*. Het was zijn bedoeling het tijdschrift "...schier geheel zoodanige zaken [te laten]

a Bewerking van de lezing gehouden op de voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap in het Teylers Museum te Haarlem op 6 april 2006.

b Drs. J.C. Hasselaar, Spijkerboor 59, 8607 KA Sneek.

bevatten, welke tot de practische vakken behooren".[3] Deze vakken werden door hemzelf gedoceerd. Het eerste deel bevat de redevoering, die Numan bij de opening van de Rijks Vee-artsenijschool in 1821 had willen uitspreken, maar dit niet heeft gedaan "om reden die hij niet kon onthullen". Daarna volgt een verhandeling van F. Driessen, hoogleraar te Groningen, over "bloedpissen bij het rundvee, de weideblaar of zwarte blaar genaamd". Tenslotte volgen nog korte mededelingen van enkele pas afgestudeerde veeartsen en een verslag van het eerste en tweede eindexamen aan de Veeartsenijschool. De volgende vijf delen (deel 2 in 1829/30, deel 3 in 1837, deel 4 in 1844, deel 5 in 1845/46 en deel 6 in 1847) werden op dezelfde wijze uitgegeven.

Het Veeartsenijkundig Magazijn werd in 1849 opgevolgd door het *Magazijn voor Vee-artsenijkunde, Vergelijkende geneeskunde en Veeteelt*, uitgegeven door A. Numan en P.H.J. Wellenbergh. Zij wilden het Magazijn enige uitbreiding geven en het in 3-maandelijkse afdelingen van 7-9 vellen druks over theoretische- en praktische vee-artsenijkunde + vergelijkende geneeskunde en veeteelt laten verschijnen. In de voorrede spreken zij de hoop uit dat het nieuwe Magazijn door de veearts in de eerste plaats, maar ook door de geneesheer en de veebezitter met belangstelling ontvangen zal worden: "De Vee-artsenijkunde toch, als wetenschap beschouwd, staat met de Geneeskunde van de mens in een onafscheidelijk verband, en hoezeer zij in toepassing mogen verschillen, berusten beide op dezelfde beginselen".[4] Vanwege de bezuinigingen en het ingrijpen van minister Thorbecke in de organisatie van de Veeartsenijschool is dit Magazijn niet verder verschenen. Inmiddels was in 1847 *Het Repertorium, Tijdschrift voor de Geneeskunde in al haren omvang*, verschenen onder redactie van F. Rienderhoff, officier van gezondheid der 3e klasse en F.C. Hekmeijer, veearts der 1e klasse, paardenarts bij het regiment rijdende artillerie. In de voorrede geven zij aan dat de redactie gevormd is om nuttig werkzaam te kunnen zijn én voor de geneeskundigen in ons vaderland, én voor de geneeskundige wetenschappen. Zij willen het wetenswaardigste uit de voornaamste binnen- en buitenlandse tijdschriften meedelen en zo algemeen mogelijk verspreiden. "Het opnemen van mededelingen uit het gebied der Vee-artsenijkunde is, naar wij gelooven, te zeer in overeenstemming met het tegenwoordige streven, om de geneeskunde van de dieren en die van de mensch aan elkander wederkeerig dienstbaar te maken, dan dat wij hiervoor nog verdere gronden zullen behoeven aan te voeren". Het aandeel van veeartsenijkundige onderwerpen is echter relatief gering gebleven. Hekmeijer redigeerde Het Repertorium vanaf de 3e jaargang samen met officier van gezondheid A.W.M. van Hasselt en de 7e jaargang (1854) met C. Gobée. De laatste twee jaargangen, de 8e (1855) en de 9e (1856) stonden onder redactie van Dr. L. Ali Cohen, inspecteur van den geneeskundigen dienst in Groningen. In 1857 is het samengevoegd met het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.

In 1850 verscheen onder redactie van F.C. Hekmeijer een nieuw tijdschrift *Verhandelingen over verschillende vee-artsenijkundige onderwerpen* waarin naast de verslagen van de Algemene Vergaderingen van Rijks veeartsen veel ziekteverslagen werden gerapporteerd. Hierin wordt een uitstekend beeld geschetst van de toenmalige veeartsenijkunde en toont het tevens de grote ijver waarmee Hekmeijer zich heeft ingezet voor de verheffing van zijn beroepsgroep.

Beroepsverenigingen

Nadat in het buitenland al verschillende vee-artsenijkundige beroepsverenigingen waren opgericht (Denemarken in 1807, Zwitserland in 1813, Duitsland rond 1840) ontstond ook in Nederland de behoefte onder Rijksveeartsen en Paardenartsen om zich (eerst op regionaal niveau) te organiseren in een beroepsvereniging:

20 dec. 1842:
Groninger Vee-artsenijkundig Genootschap (onder de leuze: "ontwikkeling van de geest en verheffing van de stand")

1 sept. 1846:
Maatschappij ter bevordering der Veeartsenijkunde in Nederland, afdeling Zuid-Holland

9 sept. 1846:
Overijssel.

15 mei 1847:
Utrechtsche Vee-artsenijkundige Vereeniging.

18 okt. 1847:
Maatschappij ter bevordering der Vee-artsenijkunde in Noord-Holland.

24 dec. 1847:
Friesche Vereeniging van Veeartsen.

1848:
Zeeland

20 mei 1851:
Noord-Brabantsche Vee-artsenijkundige Vereeniging.

1852:
Gelderland

0Deze meeste provinciale verenigingen hadden meestal slechts 5 tot 10 leden, zodat ongeveer de helft van de Rijksveeartsen op deze wijze was georganiseerd. Die van Overijssel, Friesland, Noord-Brabant en Gelderland leden een pover bestaan en werden spoedig opgeheven. Voor Noord-Brabant werd als reden opgegeven: wegens de grote afstand waarop de veeartsen in de provincie van elkaar geplaatst zijn. Zij werden echter later in de 19e eeuw weer heropgericht.
De Zuid-Hollandse vereniging, die meer dan 20 leden telde, had een meer landelijke organisatie voor ogen: voor het verenigingsreglement werd door Jacob van Dam koninklijke goedkeuring aangevraagd en verkregen (K.B. 22 sept. 1847, No. 11).[5] De Rijksveeartsen en Paardenartsen in de andere provincies werden opgeroepen om zich op gelijke wijze te organiseren en dit te bespreken op een bijeenkomst te Arnhem op 28 juni 1848. Tijdens deze vergadering werd besloten tot de oprichting van het 'Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap' bestaande uit 12 Rijksveeartsen, die zich door hun daden of geschriften deze onderscheiding waardig hadden gemaakt. Zij werden voor hun leven benoemd. Om contact te houden met de provinciale verenigingen en met Rijksveeartsen en Paardenartsen die geen lid van zo'n vereniging waren, organiseerde het Centraal Genootschap jaarlijks een Algemene Vergadering naast een eigen (gewone) bestuursvergadering. Het eerste bestuur van het Genootschap bestond uit de volgende personen: F.C. Hekmeijer, voorz.; J. Jennes, ondervoorz.; G.J. Hengeveld, secretaris en theaurier en F.H. van Dommelen, plaatsvervangend secretaris en thesaurier.
In de tweede bestuursvergadering van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap op 11 april 1849 te Utrecht werden het reglement van het Genootschap en dat met betrekking tot de jaarlijkse Algemene Vergadering van Rijksveeartsen vastgesteld.
Op de 5e Algemene Vergadering op 27 aug. 1853 te Utrecht werd het reglement van het Nederlandsch Vee-artsenijkundig Genootschap vastgesteld, waarvan Art. 2 het doel en de werkwijze beschrijft:
"Het Genootschap stelt zich ten doel, om met alle middelen, die het ten dienste staat, de ontwikkeling en den bloei der Vee-artsenijkunde in haren geheelen omvang te bevorderen. Tot dat einde tracht het hare beoefenaren nader tot elkander te brengen, opdat men door opwekking van lust tot onderzoek, door vergelijking van gedane waarnemingen en proeven en door wisseling van denkbeelden, de waarheid steeds meer nabij kome".
Om tot dat belangrijk en veel omvattend doel te geraken, schrijft het Genootschap zich den volgenden werkkring voor.

1. Het bevorderen van de oprigting van Afdeelingen van het genootschap.
2. Het houden van bijeenkomsten tot mededeeling van eigene handelingen en ondervinding, tot het doen van wetenschappelijke voordragten, beantwoording van belangrijke vraagpunten en het overwegen van gemeenschappelijke belangen en behoeften.
3. Het uitschrijven van prijsvragen, gepaard met bekrooning voor juiste en goede antwoorden.
4. Het doen van verzoeken aan de Regering ten opzigte van de belangen van den Vee-arts en van de beoefening der wetenschap, benevens de gemeenschappelijke verdediging der regten van den Vee-artsenijkundige.
5. Het uitgeven van het verhandelde in de Algemene Vergadering mitsgaders de bekendmaking van hetgeen in hare Afdeelingen gewigtigs is voorgevallen.

In Art. 5 wordt de functie van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap beschreven: "Het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap is, in den tusschentijd der hier na te melden Algemeene Vergaderingen, de band, die de Afdeelingen onderling en met de Algemeene Vergadering verbindt; het behartigt aller belangen en vertegenwoordigt de Vee-artsenijkundige vereenigingen daar waar zulks noodig is. In den genoemden tijd tusschen de vergaderingen vormt zijn bestuur het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Vee-artsenijkundig Genootschap".
De eerste voorzitter van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap was F.C. Hekmeijer (1809-1886), wel te onderscheiden van W.J.E. Hekmeijer, een oudere broer die eveneens veearts was. Na reglementair aftreden in 1855 werd hij gekozen tot thesaurier, welke functie hij bekleedde tot aan de opheffing van het Genootschap in 1862, om deze vervolgens opnieuw te aanvaarden in de nieuw opgerichte Maatschappij ter bevordering der Veeartsenijkunde in Nederland.

De deelname van de veeartsen aan de vergaderingen van het Genootschap liep geleidelijk aan terug en volgens Rozemond[6] was dat voor een niet gering deel te wijten aan onenigheid in eigen gelederen. Het boterde met name niet tussen het Genootschap en de Zuid-Hollandse vereniging. In 1861 werd

een verzoeningscommissie gevormd, bestaande uit Dr. C.G. von Reeken, J.B. Snellen, G.J. Hengeveld, C.A.W. van Hoorn en F.C. Hekmeijer, onder leiding van de eerstgenoemde. Deze commissie wist nieuwe statuten op te stellen, die in een vergadering op 27 aug. 1862 werden aangenomen. Hiermee kwam het tot een fusie van het Genootschap met de Zuid-Hollandse vereniging: de oprichting van de Maatschappij ter bevordering der veeartsenijkunde en veeteelt in Nederland.

Algemeen wordt nu het jaar 1862 beschouwd als de oprichtingsdatum van de huidige Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde, zodat over enige jaren (in 2012) het 150-jarig bestaan gevierd kan worden. In een artikel van F.W. van der Kreek in het tijdschrift "Dier en Arts" wordt echter aangegeven, dat als oprichtingsdatum meer 1 september 1846 in aanmerking komt, omdat Jacob van Dam op die datum de Zuid-Hollandse vereniging heeft opgericht. Deze vereniging met de officiële naam: Maatschappij ter bevordering der Vee-artsenijkunde in Nederland, afdeling Zuid-Holland, verkreeg namelijk voor haar verenigingsreglement in 1847 een koninklijke goedkeuring (K.B. 22 sept. 1847 No. 11). De aanvraag voor een koninklijke goedkeuring voor het reglement van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap is in 1849 en 1851 afgewezen. Nader onderzoek van egodocumenten van de contemporaine hoofdpersonen en van lokale archieven zou meer inzicht kunnen verschaffen in de onderlinge persoonlijke verhoudingen en daardoor ook in de ontwikkeling van de provinciale naar de nationale genootschappen.

Literatuur

Ali Cohen, L., *Het Repertorium,* deel 8 (1855) en deel 9 (1856).

Hekmeijer, F.C., *Verhandelingen over verschillende vee-artsenijkundige onderwerpen,* Utrecht, 1850-1861.

Hekmeijer, F.C. en Rienderhoff, F., *Het Repertorium,* deel 1 (1848) en deel 2 (1849).

Hekmeijer, F.C. en Hasselt, A.W.M. van, *Het Repertorium,* deel 3-6 (1850-1853).

Hekmeijer, F.C. en Gobée, C., *Het Repertorium,* deel 7 (1854).

Kreek, F.W. van der, 'Het jaar van Oprichting van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde en koninklijk sinds 1847?' Deel 1, *Dier en Arts,* nr.3 (1993) 75-80; Deel 2, *Dier en Arts,* nr. 4 (1993) 145-149.

Leeflang, P., 'Jacob van Dam (1785-1865): landman, veearts en dichter', In: K. van der Horst, P. A. Koolmees & A. Monna (Red.) *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap.* (Rotterdam 1995) 195-210.

Numan, A. *Veeartsenijkundig Magazijn,* deel 1 t/m 6 (1827-1847).

Numan, A. en Wellenbergh, P.H.J., *Magazijn voor Vee-artsenijkunde, Vergelijkende geneeskunde en Veeteelt* (Utrecht, 1849).

Offringa, C. *Van Gildestein naar Uithof, 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht* Deel I. (Utrecht 1971) 28-29, 69-75, 107-108.

Rozemond, H., 'De statu nascendi; kleine voorgeschiedenis van de Maatschappij ter Bevordering der Veeartsenijkunde in Nederland (± 1840-1862)', *Diergeneeskundig Memorandum* 34 (1987) 196-211.

Wester, J., *Geschiedenis der Veeartsenijkunde* (Utrecht 1939) 541-550.

Reglement van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap en reglement van het Centraal Vee-artsenijkundig Genootschap met betrekking tot de Algemeene Vergadering van Rijks-veeartsen (Amersfoort 1849).

Reglement van het Nederlandsch Vee-artsenijkundig Genootschap (Utrecht 1853).

Noten

1 Offringa, *Van Gildestein naar Uithof,* deel I, p.28-29.

2 Ibid., p. 71-72.

3 Numan, *Vee-artsenijkundig Magazijn,* deel 1, p. xv.

4 Numan en Wellenbergh, *Magazijn voor Vee-artsenijkunde, vergelijkende geneeskunde en Veeteelt,* p. IV.

5 Leeflang, Jacob van Dam, p. 199.

6 Rozemond, *De statu nascendi,* p.197.

Impressie van veterinaire musea in de Verenigde Staten

Dieren spreken tot de verbeelding. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in publicaties, documentaires, films en televisieseries maar ook in het aantal musea waarin wereldwijd dieren worden tentoongesteld. Niet voor niets was 2005 een museumjaar waarin het dier centraal stond. In het kielzog van de populariteit van dieren genieten ook dierenartsen en de diergeneeskunde de laatste decennia steeds meer belangstelling. De media aandacht voor de dierenarts is groot en het imago van het vakgebied diergeneeskunde is zeer positief.[1] Aangezien musea kunnen worden beschouwd als een afspiegeling van de samenleving[2] ligt het voor de hand dat de aandacht voor diergeneeskunde in musea de laatste tijd eveneens is toegenomen. Een overzicht van musea op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde laat inderdaad zien dat het aantal vanaf omstreeks 1980 sterk is gegroeid.[3] Wereldwijd gaat het om ca. 40 musea, waarvan de meeste in Europa zijn gevestigd.

Uit de overzichten op de websites van de World Association for the History of Veterinary (WAHVM) Medicine en de American Veterinary Medical History Society (AVMHS) blijkt dat er in de Verenigde Staten 19 veterinaire musea gevestigd zijn. In het kader van een sabbatical leave bezocht de auteur in 2005 vijf van deze musea, waardoor het mogelijk werd een impressie te krijgen van hoe de diergeneeskunde in Amerikaanse musea voor het publiek wordt verbeeld. Gekeken werd naar overeenkomsten en verschillen met veterinaire musea in Europa qua doelstellingen, collectiebeleid en wijze van presenteren.

Musea en publieksvoorlichting in de Verenigde Staten

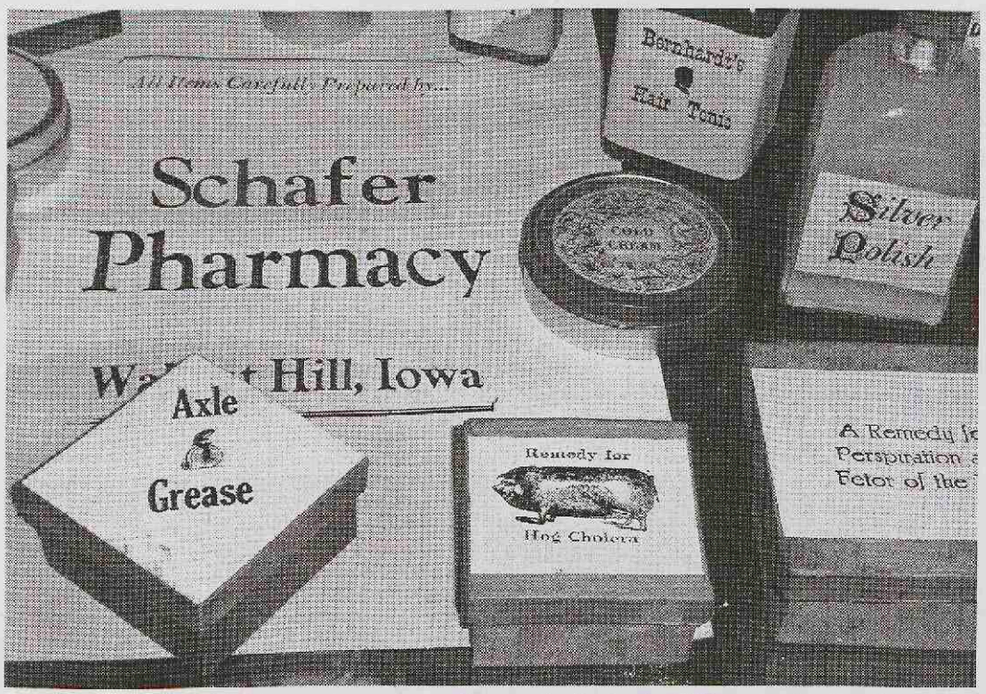
In de Verenigde Staten van Amerika zijn meer dan 15.600 musea gevestigd, waarvan 363 zijn gewijd aan wetenschapsgeschiedenis en 309 aan natuurlijke historie.[4] Op de website 'Museums in the USA' wordt een nadere onderverdeling gegeven waaruit blijkt dat 159 musea zich richten op de geschiedenis van de wetenschap en 120 op de geschiedenis van de technologie.[5] De 19 veterinaire musea vormen op het totaal aantal Amerikaanse musea niet meer dan een fractie (0,1%). Ter vergelijking: Nederland telt in totaal 1064 musea, waarvan er 30 aan geneeskunde, 126 aan industriële ontwikkeling, 25 aan natuurkunde en techniek en 3 geheel of gedeeltelijk aan veterinaire geschiedenis zijn gewijd. Dit zijn het Museum Diergeneeskunde van het Universiteitsmuseum Utrecht, het Veeteelt en KI museum in Beers en het Nederlands Pluimveemuseum in Barneveld.[6] Op het total aantal Nederlandse musea maken de laatstgenoemden ook slechts een fractie uit (0,3%).

Nederland heeft meer musea per vierkante meter dan enig ander land ter wereld. Op zich zegt dit niet zoveel over het museumbezoek en het historisch besef van de gemiddelde Nederlander. Europeanen zijn zich vaak onbewust van het feit dat ze dagelijks worden omringd door hun eigen geschiedenis wanneer ze bijvoorbeeld door de centra van hun Middeleeuwse steden lopen. Amerikanen zijn daar jaloers op en laten niet na om te zeggen dat hun geschiedenis 'nog zo jong is'. Op zich is dit onzin want de Amerikaanse geschiedenis van vóór 1492 wordt dan even compleet genegeerd. Hoe dan ook, Amerikanen vinden dat ze niet veel geschiedenis hebben en wat ze wel hebben vinden ze belangrijk. Ook in het onderwijs komt dit tot uitdrukking; het imago van geschiedenis is over het algemeen positief. Musea worden niet alleen door volwassenen, maar ook door jongeren niet als saai en stoffig beschouwd, maar interessant gevonden. De jeugd gaat zowel in gezins- als schoolverband graag naar musea en ziet dat als een leuk uitje. Ondanks het feit dat geschiedenis en de verbeelding daarvan in musea belangrijk wordt gevonden, is de rol van de centrale overheid voor wat betreft de financiering van deze instellingen beperkt. Conform de Amerikaanse traditie wordt dit aan het particulier initiatief overgelaten. Het aantal particuliere musea is enorm groot en zonder de medewerking van veel vrijwilligers en donateurs zouden veel musea niet kunnen functioneren.

In de Westerse wereld is vanuit de overheden en universiteiten de laatste decennia veel aandacht geschonken aan de relatie tussen wetenschap en samenleving. Uit enquêtes blijkt dat onder het grote publiek een grote onwetendheid heerst over de diverse aspecten van het functioneren van het wetenschappelijk bedrijf en over de rol van diverse specialisten. Slechts ca. 10% van de ondervraagden kan berichtgeving over (natuur)weten-

Afb. 1. Dr. W.A. Heck Veterinary Infirmary, Living History Farms in Des Moines, Iowa.

Afb. 2. Geneesmiddelen voor mens en dier zoals die in de 19e eeuw in drogisterijen in Iowa werden aangeprezen en verkocht.

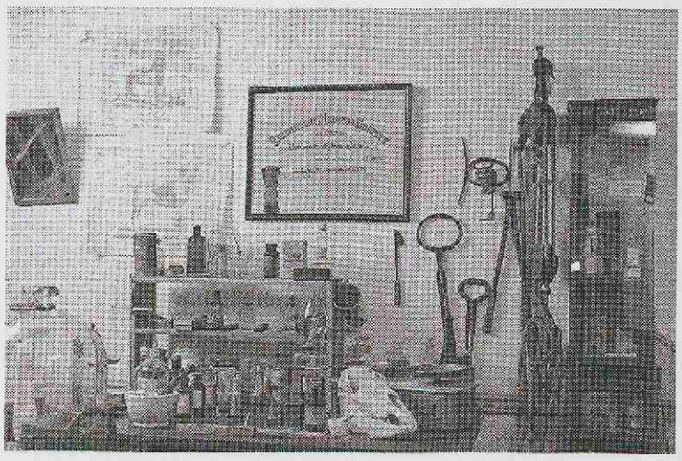
schappen in de media volgen en de essentie begrijpen van maatschappelijke discussies over bijvoorbeeld genetische manipulatie, kernenergie en BSE.[7] In het tegengaan van deze onbekendheid met het wetenschappelijk bedrijf zien zowel overheden als wetenschappelijke instituten een belangrijke taak weggelegd voor wetenschaps- en universiteitsmusea.[8] In dit verband trad er de laatste jaren ook een herwaardering op van het academisch erfgoed en de rol die wetenschappelijke collecties kunnen spelen bij de academische vorming van studenten en het bevorderen van het cultureel-historisch besef. Uiteraard geldt dit ook voor veterinaire musea.[9] In hoeverre komen deze doelstellingen terug in

de veterinaire musea in de Verenigde Staten?

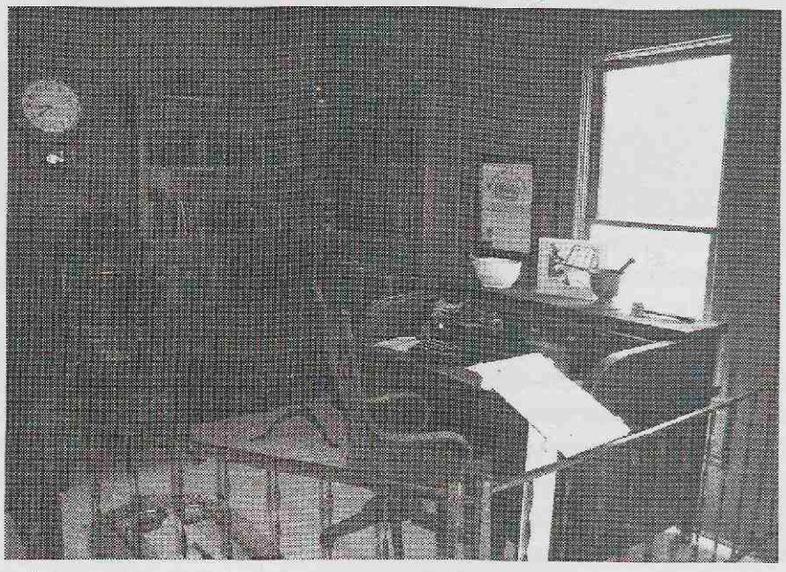
Veterinaire musea in de Verenigde Staten

In Tabel 1 wordt een overzicht gegeven van musea op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde die in de Verenigde Staten aanwezig zijn. Deze 19 musea zijn verdeeld over 14 staten die weer verspreid liggen over de hele Verenigde Staten. Gezien de enorme onderlinge afstanden (in de ogen van Europeanen) kan tijdens een bezoek slechts een handvol musea bezocht worden. Daarom is het moeilijk om een goede indruk van het totale veterinaire erfgoed in Amerika te krijgen. Internet biedt echter aanvullende informatie aangezien diverse musea wel een eigen homepage hebben. De volgende musea werden bezocht: Dr. W.A. Heck Veterinary Infirmary in Des Moines, Iowa; Carroll County Farm Museum, Westminster, Maryland; Historic Galloway House, Village and Blakely Museum, Fond du Lac, Wisconsin, R. Allen Packer Veterinary Heritage Room in Ames, Iowa en het Veterinary Historical Museum, St. Paul, Minnesota.

De Dr. W.A. Heck Veterinary Infirmary maakt deel uit van een groot openluchtmuseum net buiten de stad Des Moines in de staat Iowa. Op het terrein bevinden zich drie agrarische bedrijven waarin door middel van levende geschiedenis wordt getoond hoe landbouw en veeteelt werden bedreven door indianen rond 1700, door Europese pioniers op een kleinschalige boerderij uit 1850 en op een grootschalige boerderij met de eerste stoommachines uit 1900. Daarnaast is er een dorp uit 1870 nagebouwd met 22 gebouwen, inclusief kerk, schoolgebouw, huizen en bedrijven waarin allerlei ambachten worden nagespeeld. Vanuit veterinair oogpunt zijn de apotheek, hoefsmederij en de veterinaire praktijk interessant. Een complete praktijk bestaande uit woonhuis, kantoor, apotheek, praktijkruimte en stal is nagebouwd. Te bewonderen zijn diverse veterinaire instrumenten, een compleet kantelmatras van hout en ijzer, boeken, tijdschriften en diergeneesmiddelen. Op tekstpanelen wordt uitgelegd hoe de praktijk van dr. Heck die in 1891 aan het Iowa State College afstudeerde, functioneerde. Vrijwilligers geven op bepaalde tijdstippen toelichting en demonstraties. De praktijk was volledig gericht op de geneeskunde van het paard en het rundvee. Uit het aanbod van geneesmiddelen voor mens en dier in de dorpsapotheek blijkt dat er nog geen gescheiden kanalisatie was geregeld. In het museum wordt de lijn naar de moderne landbouw doorgezet. Er zijn demonstraties van oude en nieuwe agrarische machines. Ook het bijbehorend restaurant maakt onderdeel uit van de landbouw-promotie en is ingericht met allerlei oude landbouwwerktuigen. In de "The Machine Shed" kan men uitgebreid kennismaken met allerlei gerechten onder meer afkomstig uit de eigen productie. Voor mensen die een caloriearm dieet volgen is dit geen aanrader. Het gehele complex is

Afb. 3. Interieur Veterinary Office, Carroll County Farm Museum in Westminster, Maryland.

Afb. 4. Interieur Veterinary Surgeon, Galloway House, Village and Blakely Museum in Fond du Lac, Wisconsin.

Tabel 1. Veterinaire musea in de Verenigde Staten

	Staat	Plaats	Naam	Oprichting	Affiliatie	Conservator	Collectie
1	California	Sacramento	California Veterinary Medical Association Offices		Beroepsvereniging	Bob Sahara	Instrumentarium, veterinaire producten, boeken
2	Florida	Lauderhill	Veterinary Corps Museum and Archives*		Leger	John Case	Militair veterinaire geschiedenis, hoefkunde, militaire honden en duiven
3	Iowa	Des Moines	Iowa Veterinary Medical Association Offices		Beroepsvereniging	Barbara Hunt	Instrumentarium, veterinaire producten, foto's veterinairen rond 1900
4	Iowa	Des Moines	Dr. W.A. Heck Veterinary Infirmary	1969	Living History Farms	Joe Anderson Jone van Vleet, Mike Whitmer	Volledig uitgeruste praktijk met stal, ca. 1890
5	Iowa	Ames	R. Allen Packer Veterinary Heritage Room*	2001	College of Veterinary Medicine	George Beran	Instrumentarium, boeken, interviews, geneesmiddelen
6	Iowa	Fort Dodge	National Museum of Veterinary Medicine	1971	Fort Museum Historical Village	David Parker	Instrumentarium, boeken, Military Veterinary Service
7	Louisiana	Baton Rouge			Universiteit	Everett Besch	Objecten 1889-1979
8	Maine	Orono	Farm and Home Museum		Universiteit	C. Hershey	Instrumentarium
9	Maryland	Westminster	Carroll County Farm Museum	1985	Particulier	John Kable	Veterinaire praktijk ca. 1900
10	Minnesota	St. Paul	Minnesota Veterinary Historical Museum*	1999	College of Veterinary Medicine	Walter Makey John Arnold	Instrumentarium, boeken, foto's
11	Mississipi	Jackson	Agricultural and Forestry Museum		Beroepsgroep		Veterinaire praktijk ca. 1900
12	Mississipi	Vicksburg	Great Animal Adventures Children Museum	In oprichting	Particulier	Nancy Bell	
13	Missouri	Jefferson City	The Veterinary Museum*	1978	Beroepsgroep	Wanda Utermoehlen	3500 objecten vanaf 16e eeuw, boeken, dagboeken, instrumentarium, foto's video's
14	Montana	Helena	Montana Homeland Museum		Beroepsgroep	Kirby Lambert	Collectie vroeg 19e eeuwse veterinaire objecten
15	Nebraska	Grand Island	Dr. Phillipson's Veterinary Infirmary	1986	Stuhr Museum	Bob Stear Leo Lemonds	Veterinair hospital ca. 1900
16	New York		Veterinary Education Center		College of Veterinary Medicine, Cornell University	John King	18 vitrines met instrumenten ca. 1900
17	Pennsylvania	Collegeville	American Museum of Veterinary History*	2005	Eastern Veterinary Medical History Society	Max Herman	Boekencollectie van Roger Caras en Robert Shomer, virtueel museum
18	Texas	Austin	Texas Veterinary Medical Museum*		Beroepsgroep	April Klinger	Instrumentarium en memorabilia
19	Wisconsin	Fond du Lac	Historic Galloway House, Village and Blakely Museum	1977	Beroepsgroep	Fred Born	Veterinaire praktijk ca. 1900, 800 instrumenten en 500 boeken

**Deze musea hebben een website*

aangesloten bij de Association for Living History, Farm and Agricultural Museums die sinds 1970 actief is in de Verenigde Staten en Canada om het gebruik van levende geschiedenis in museaprogramma's te promoten en te professionaliseren. De doelstelling is om de bezoeker het leven in het verleden via de goed geïnformeerde en in authentieke kledij uitgeruste vrijwilligers op een meer indringende manier te laten ervaren.

In 1802 zette de eerste in Engeland afgestudeerde Amerikaanse veearts John Haslam voet aan wal in Baltimore, Maryland. Hoe hij met zijn wetenschappelijke kennis opbokste tegen de 'barbaarse praktijken' van bijgelovige hoefsmeden, koehelpers en indiaanse 'healers' wordt vertelt in het Carroll County Farm Museum, Westminster, Maryland. Vervolgens komt het wel en wee aan bod van de diergeneeskunde en dierenartsen in deze Staat. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Maryland Veterinary Medical Association in 1985 werd in dit openluchtmuseum een veterinaire praktijk uit de jaren 1890 nagebouwd. Het interieur stemt overeen met dat van Dr. Heck in Iowa; dezelfde meubels, medische en veterinaire literatuur, instrumentarium, diploma's en wandplaten met de anatomie van dieren. Dit museum verschaft de bezoeker 'A window to 19th century farm life' waarin autarkie van de dorpsgemeenschap centraal stond. Ook hier spelen vrijwilligers die door middel van levende geschiedenis de 19e eeuwse atmosfeer uitstralen, een belangrijke rol in de kennisoverdracht.

Het openluchtmuseum in Fond du Lac, Wisconsin is opgezet rondom het Victoriaanse landgoed Galloway House en telt 25 historische gebouwen. In het geheel is ook het Blakely Museum opgenomen dat historische collecties tentoonstelt van oude en nieuwe bewoners van het continent. Vanaf 1970 hebben de Fond du Lac Historical Society en de Wisconsin Veterinary Medical Association zich ingespannen om een veterinaire praktijk op het terrein te plaatsen. In 1977 was het zover en kon een nagebouwde praktijk uit 1900 worden geopend, compleet met boeken- en instrumentencollectie. In het interieur van de 'veterinary surgery' is een bijzonder fraaie houten kist te bewonderen waarin destijds honden per spoor werden vervoerd. Op de kist bevindt zich een metalen plaatje met het opschrift *'VALUABLE DOG. Please feed and water'*. De doelstelling van het museum is te laten zien 'What life was like in the late 1800s'. Hier geen 'living history', maar wel vrijwilligers die rondleidingen verzorgen. Teneinde bezoekers niet alleen passief te laten rondlopen maar actief bij de collectie te betrekken zijn in sommige gebouwen vragenlijsten opgesteld. Hieronder wordt een voorbeeld gegeven van de evaluatie van de score.

Test Your Farm History IQ
What was life like for dairy farmers in Fond du Lac County around 1940 (about the time this barn was built)? Take this quiz and find out. Keep score and see how you measure up.

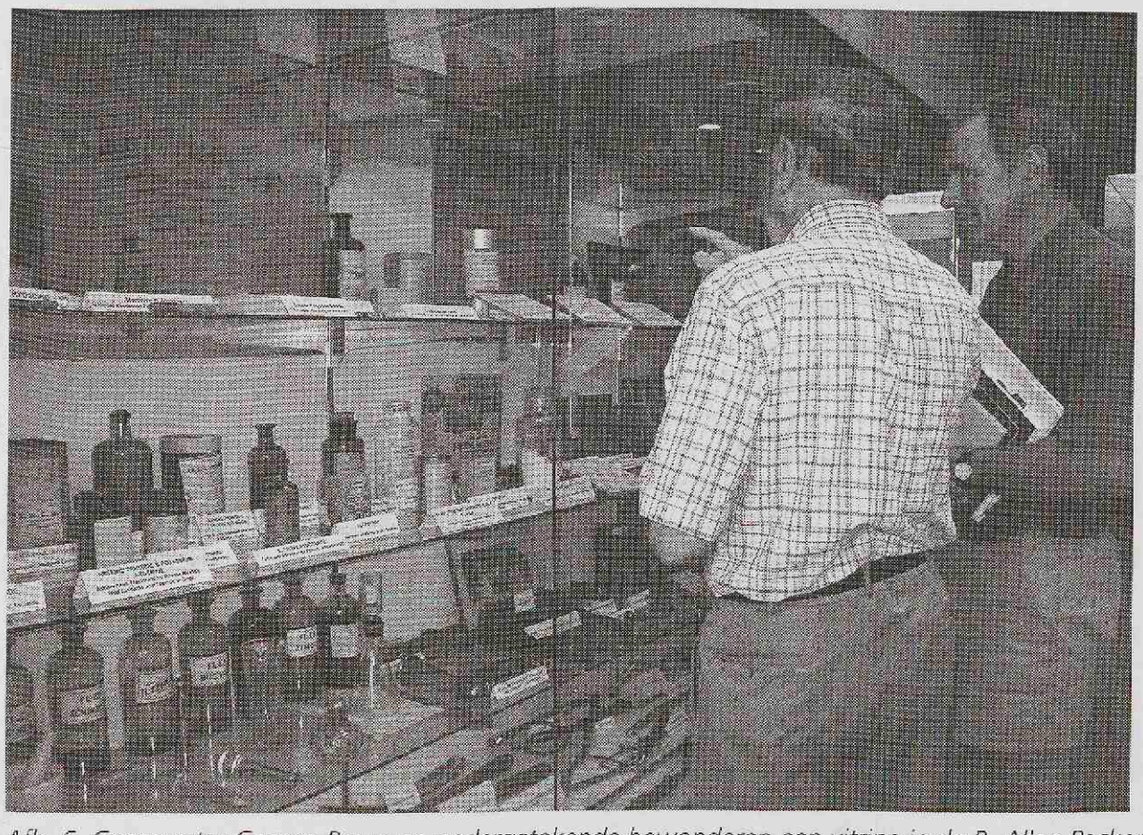
0	wrong	=	Master Farmer
1-3	wrong	=	Hired Man
4-6	wrong	=	Green Horn
> 7	wrong	=	City Slicker

Geheel anders van opzet is de R. Allen Packer Veterinary Heritage Room in Ames, Iowa. Packer (1914-1999) was veterinair microbioloog met een grote belangstelling voor veterinaire geschiedenis. Lange tijd heeft hij zich ingezet voor het oprichten van een veterinair museum in het College of Veterinary Medicine in Ames. In 2001 werd een museum geopend dat zijn naam draagt en waarin de door hem tijdens zijn carrière verzamelde veterinair historische objecten zijn tentoongesteld.[10] In een aparte afdeling naast de bibliotheek van het Veterinary College zijn diverse houten vitrines ingericht waarin met behulp foto's, ca. 1500 historische boeken en tijdschriften, instrumenten en diergeneesmiddelen de strijd tegen tuberculose, brucellose en varkenspest wordt verbeeld en uitgelegd. Verder is er aandacht voor de ontwikkeling van het veterinair beroep, de beroepsgroep en het opleidingsinstituut in de staat Iowa. Het museum fungeert als informatie- en onderzoekscentrum voor veterinaire geschiedenis en heeft een goed geoutilleerde onderwijsruimte waarin cursussen over dit vak worden gegeven. Op verzoek worden ook rondleidingen verzorgd. Menig veterinair opleidingsinstituut kan jaloers zijn op dit museum in Ames.

Ten slotte werd als onderdeel van het programma van het 36ste Internationale congres van de WAHVM in Minneapolis, Minnesota een bezoek gebracht aan het Minnesota Veterinary Historical Museum dat in de gebouwen van het College of Veterinary Medicine is ondergebracht. Dit museum opende de deuren in 1999 en richt zich vooral op de locale veterinaire geschiedenis en de geschiedenis van de eigen opleiding. De collectie is nog beperkt van omvang maar breidt zich snel uit. De collectie omvat veel foto's die voor een deel zijn gedigitaliseerd en

Afb. 5. "The Gentle Doctor", Standbeeld en bas reliëf van beeldhouwer Christian Petersen bij de ingang van het College of Veterinary Medicine, Iowa State University in Ames, Iowa.

Afb. 6. Conservator George Beran en ondergetekende bewonderen een vitrine in de R. Allen Packer Veterinary Heritage Room, Ames, Iowa.

toegankelijk gemaakt. De inrichting is eenvoudig en de ruimten staan propvol met objecten. Het museum schenkt veel aandacht aan actuele problematiek en tracht hiermee niet alleen studenten en medewerkers, maar ook het lekenpubliek te lokken. Zo is er een uitgebreid knipselarchief en andere documentatie over veterinaire problemen als vogelgriep en BSE. In het museum is een enthousiaste groep vrijwilligers, meest gepensioneerde dierenartsen, actief die objecten en boeken verzamelt vanuit omliggende praktijken.

Uit het overzicht van veterinaire museum in de Verenigde Staten blijkt dat er grofweg drie verschillende typen musea bestaan. Dit betreft nagebouwde veterinaire praktijken als onderdeel van openluchtmusea met levende geschiedenis, musea verbonden aan veterinaire opleidingsinstituten en musea verbonden aan veterinaire verenigingen in de diverse staten. De laatste verdienen de naam museum eigenlijk niet aangezien het vaak gaat om enkele vitrines in de hal van deze organisatie. De musea in Florida en Pennsylvania vormen een uitzondering omdat deze respectievelijk zijn verbonden aan het leger en aan een veterinair historische vereniging. Naast de AVMHS telt Amerika nog een tweede veterinair historische vereniging, namelijk de Eastern Veterinary Historical Society (EVHS) die in 1990 werd opgericht.[11] Voor een buitenstaander is het niet helemaal duidelijk waarom er twee veterinair historische verenigingen bestaan, maar ik heb begrepen dat de uitgestrektheid van de Verenigde Staten hierbij een rol speelde. Eigenlijk is het museum van de EVHS nog steeds in oprichting. Er wordt wel materiaal tentoongesteld, maar voornamelijk via een virtueel museum op de website.[12] Als onderdak voor het museum is een grote 18e eeuwse historische boerderij aangekocht. Opvallend is verder dat vier van de 19 musea zijn gevestigd in de staat Iowa. Dat is weliswaar een agrarische staat, maar de akkerbouw is daar veel belangrijker dan in bijvoorbeeld Wisconsin en Californië waar de veehouderijproductie veel hoger is.

Overeenkomsten en verschillen met Europa

De doelstellingen van de Amerikaanse musea komen ongeveer overeen met die van de Europese veterinair historische musea. Het collectiebeleid hangt uiteraard nauw samen met de doelstellingen van de musea en ook daarin zijn geen opmerkelijke verschillen te constateren. Ook in de Nieuwe Wereld staat het bevorderen van het historisch besef onder de beroepsgroep, studenten diergeneeskunde en een breder publiek centraal. Zo luidt de missie van het American Museum of Veterinary History van de EVSH: "...to showcase the rich heritage of veterinary medicine and its contribution to the health and welfare of animals and mankind and to promote public awareness of the profession by procuring, preserving and providing artefacts, books, and archival materials for the education of people of all ages".[13] De maatschappelijke context en de legitimering van het beroep dierenarts en de discipline diergeneeskunde komen in de diverse musea duidelijk naar voren. Dit geldt vooral voor de openluchtmusea waar diergeneeskunde een bijrol speelt in het visualiseren van het plattelandsleven. In die setting probeert men tevens de kloof tussen platteland en stad te verkleinen. Uitgaande van de spectaculaire wijze van presenteren die de Amerikanen eigen is, zal die boodschap wel overkomen bij een breder publiek.

De Europese musea zijn meestal verbonden aan veterinaire opleidingsinstituten. De aandacht gaat vooral uit naar de geneeskunde van het paard, de vakgebieden veterinaire anatomie, fysiologie, chirurgie en verloskunde en naar lokale en regionale veterinaire geschiedenis.
Het enige equivalent van diergeneeskunde in een openlucht museum in Europa is 'The World of James Herriot' in Skeldale House in Thirsk, Engeland. De 'living history farms' in Amerika stellen meer voor dan een pretpark maar er is nauwelijks aandacht voor de wetenschappelijke ontwikkeling van de diergeneeskunde of de betekenis van de diergeneeskunde voor de biomedische wetenschappen. Ook in de musea verbonden aan de opleidingsinstituten was dit beperkt. Hier wreekt zich het ontbreken van wetenschapshistorici en professioneel museaal personeel bij de opzet en ontwikkeling van de veterinaire musea. Als onderdeel van universiteits- of wetenschapsmusea komt diergeneeskunde niet aan bod in Amerika. En dat is jammer want in Amerika zijn deze musea zeer indrukwekkend en aan publieksvoorlichting over wetenschap wordt veel aandacht besteed.[14] Wat de geschiedenis van de veterinaire wetenschap betreft valt er in de Amerikaanse veterinaire musea nog veel te wensen. Anderzijds kunnen Europeanen wat leren over de wijze waarop diergeneeskunde op een

populaire manier aan een breder publiek wordt getoond. Kortom het ideale voorbeeld van een veterinair museum in het land van de onbegrensde mogelijkheden bestaat nog niet!

P.A. Koolmees
Conservator Afdeling Diergeneeskunde, Universiteitsmuseum Utrecht, Postbus 80150, 3508 TD Utrecht; www.museum.uu.nl, zie ook www.numanstichting.nl

Noten

1 P.A. Koolmees, 'De dierenarts in de samenleving 1969-2004', in C. Graafsma & H. Wessels (Red.) *De Dierenarts. Beeld van een practicus* (Cuijk 2004) 13-33, aldaar 27-29.

2 S. de Clercq, 'Museums as a mirror of society. A Darwinian look on the development of museums and collections of science'. Paper presented at the Symposium *"Science and Museums – how to display science attractive?"* Tartu, Estonia, 10 October 2003.

3 Wijgergangs, A. P. & Katić, I. 'Guide to veterinary museums of the world', *Historia Medicinae Veterinariae* 21 (1996) 1-77. Zie verder http://wahvm.vet.uu.nl en http://www.cvm.missouri.edu/avmhs/ Compiled by Dr. Harold Davis in 2001, Revised by Dr. Robert C. McClure & Mr. C. Trenton Boyd, June, 2005.

4 Voor meer informatie zie: www.MuseumsUSA.org.

5 Zie: www.museumca.org/usa.

6 Zie het overzicht van alle Nederlandse musea onder de rubriek Musea en cultuur in Nederland: http://www2.holland.com/nl/

7 R. Visser, 'Wetenschap, wetenschapsgeschiedenis en het grote publiek', *Gewina* 25 (2002) 38-45.

8 P. Boylan, 'Universities and museums: past, present and future', *Museum Management and Curatorship* 18 (1999) 43-56.

9 E. Bleumink, 'De waarde van het academisch erfgoed', *Argos* 32 (2005) 67-68; P.A. Koolmees & I. Boor-van der Putten, 'Verslag van de paneldiscussie over de toekomst van het Museum Diergeneeskunde gehouden op donderdag 4 november 2004', *Argos* 32 (2005) 71-73.

10 'ISU vet museum a dream fulfilled', *Des Moines Register*, May 1, 2002, page 6b.

11 'Eastern Veterinary Historical Society', *Veterinary Heritage* 27 (2004) 54-56.

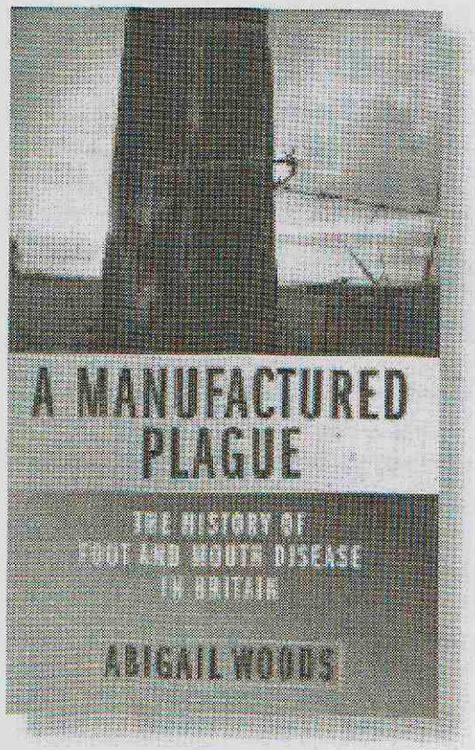
12 M.J. Herman, 'The evolution of the American Museum of Veterinary History', 36th WAHVM congress, Minneapolis, Minnesota, USA, 17 July 2005.

13 Zie de website: www.evhs.org.

14 Visser, noot 7, 43-44. Deze constatering van Visser kan ondergetekende bevestigen op basis van bezoeken aan de verschillende afdelingen van het Smithsonian in Washington DC, het Science Museum in Chicago, het Science Museum in Boston en het Science and Technology Museum in St. Paul. Verder viel daarbij de grootschaligheid van deze musea op, ook in vergelijking met Museum Naturalis in Leiden en het Science Center NEMO in Amsterdam. Een ander groot verschil met Europa was de leeftijd van het publiek, gemeten naar de grote aantallen schoolklassen die met busladingen vol werden aangevoerd

Boekbesprekingen

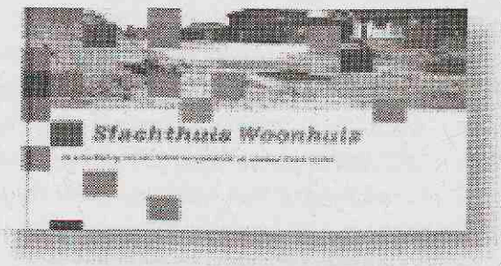
Abigail Woods
A manufactured plague? The history of foot and mouth disease in Britain.
Earthscan, London & Sterling, VA 2004. ill. 208 pp, ISBN 1-84407-080-8

Aanleiding tot het schrijven van dit boek was de desastreuze uitbraak van mond- en klauwzeer (MKZ) in Groot-Brittannië in 2001. De gevolgen zijn bekend; miljoenen herkauwers werden afgemaakt als gevolg van de rigide stamping out politiek en de uitbraak legde de mogelijkheden voor levensonderhoud op het platteland voor een lange tijd min of meer lam. De media en het grote publiek uitten veel onrust en onbehagen en bekritiseerden de regering voor het volgen van bestrijdingsstrategieën en handelsrestricties die dateerden van het Victoriaanse tijdperk. Dierenarts én historica Abigail Woods gaat nader in op de aanvankelijk aarzelende manier waarop de Britse regering de uitbraak aanpakte waardoor de ziekte zich snel kon uitbreiden. De 'oorlog' kon niet in de eerste dagen worden gewonnen en het duurde bijna een jaar voordat de MKZ uitbraak onder controle was. De totale economische schade bedroeg 8 miljard Engelse ponden.
Mond- en klauwzeer wordt tegenwoordig wereldwijd beschouwd als een van de ergste dierziekten. Maar hoe kwam deze kwalificatie tot

stand voor een ziekte die geen gevaar oplevert voor de gezondheid van de mens en waarvoor adequate profylactische vaccinatie voorhanden is? Om hierop een antwoord te vinden heeft Woods zich verdiept in de geschiedenis van deze gevreesde ziekte in Groot-Brittannië. In deze goed gedocumenteerde studie laat Woods zien hoe MKZ in de afgelopen eeuw geleid heeft tot angst en tragedie, zowel beperkte als enorme economische schade alsmede verstoorde internationale handelsrelaties. Zij beschrijft hoe omstreeks 1880 de ziekte niet langer gezien werd gezien als een onbetekenende, onvermijdelijke kwaal, maar als een vanuit het buitenland geïmporteerde besmettelijke dierziekte die zou en moest worden beheerst door middel van verreikende en strikte wettelijke maatregelen. Betoogd wordt dat de soms dramatische gevolgen niet onvermijdelijk waren, noch veroorzaakt werden door de ziekte zelf, maar veel meer door de wetgeving die was ontworpen om de ziekte te beheersen. Daarom is MKZ geen 'natuurlijke ramp', maar een 'verzonnen ramp'. Woods legt op overtuigende wijze uit hoe dit proces verliep en welke rol was weggelegd voor factoren als partijpolitiek, klassenverschillen, veterinaire ambities, landbouwmethoden, de prioriteit van veehouderij en vleeshandel, angst voor nationale veiligheid (biologische oorlogsvoering) en wetenschappelijke vooruitgang en controverse.
Voor de Nederlandse lezer is het interessant om te zien hoe het Britse ministerie van landbouw reageerde op verzoeken van de directeur van de Veterinaire Dienst om het vanwege MKZ ingestelde importverbod voor Nederlands vee op te heffen. Ondanks het aanvoeren van wetenschappelijke argumenten keerde de directeur in 1926 onverrichter zake terug naar Den Haag (58). Het advies van Nederlandse experts speelde een belangrijke rol in de discussies over vaccineren of afmaken binnen het Engelse ministerie (105). Uiteraard passeert ook de Frenkel methode voor vaccinproductie de revue (132). Mede door de uitbraak in Groot-Brittannië in 2001 is het non-vaccinatie beleid van de EU ter discussie komen te staan. Het is te hopen dat (veterinaire) beleidsmakers lering trekken uit de in dit boek op boeiende wijze beschreven geschiedenis van MKZ. Dan bewijst het niet alleen zijn waarde voor de veterinaire geschiedschrijving maar ook voor de aanpak van de volgende onvermijdelijke uitbraak.

Peter Koolmees

Slachthuis Woonhuis.
De ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leyden

Leiden, Gemeente Leiden, 2006, 160 blz., geïllustreerd. ISBN-10: 90-810501-1-7 en ISBN-13: 978-90-810501-1-1, € 29,90. te bestellen via Internet op www.nieuwleyden.nl

Onlangs is door de Gemeente Leiden uitgebracht het boek "Slachthuis Woonhuis" met als ondertitel "De ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leyden".
De reden voor dit boek is de transformatie van het voormalige EWR-Slachthuisterrein en omgeving tot de nieuwe woonwijk Nieuw Leyden.
Het boek gaat over verandering. Verandering in ruimte en tijd; het bestrijkt verleden, heden en toekomst. Speciaal interessant voor dierenartsen is het eerste gedeelte van het boek dat handelt over de bijna honderdjarige geschiedenis van het Openbaar Slachthuis Leiden, "Een wereld apart" zoals de schrijver het uitdrukt. De historicus Cor Smit geeft een algemeen beeld van de betekenis van openbare slachthuizen in Nederland en behandelt uitgebreid de ups en downs van de Leidse instelling aan de hand van de waardevolle informatie die hij in het gemeentelijke archief van Leiden heeft gevonden. Zijn onderzoek wordt aangevuld met recente interviews van mensen die in en rondom het slachthuis gewerkt hebben. Op die manier krijgt het boek er een actuele dimensie bij.
Op de hierboven afgebeelde titelpagina is enigszins te zien wat er van het oude slachthuis bewaard blijft als industrieel erfgoed; een voorbeeld van de typische architectuur van veel openbare slachthuizen in Nederland die in het begin van de 20ste eeuw gebouwd zijn.
Een lezenswaardig boek voor allen die geïnteresseerd zijn in het verdwenen fenomeen: openbare slachthuizen in Nederland!

F.X.M.M. Cremers

Recente veterinair-historische dissertaties

Knut Anders. *Die Kolik des Pferdes – Ein Beitrag zur Geschichte der Haustierkrankheiten.*
Freie Universität Berlin, 2005. 102 p.

Volgens een streng volgehouden systematiek, waarbij de veterinaire geschiedenis in vier tijdvakken is ingedeeld, wordt kennis, diagnostiek en therapie van de koliek bij het paard behandeld tegen de achtergronden van de politieke en territoriale verhoudingen in het betreffende tijdsgewricht en van de stand van de wetenschap, i.h.b. de medisch-veterinaire, en de cultuur.
In de Oudheid onderscheidde men koliek door obstipatie, tympanie en darmverstrengeling. Gedurende de M.E. was er weinig of geen vooruitgang in de kennis op dit gebied. Behalve purgeren, aderlaten en polyfarmacie werd gebruik gemaakt van allerlei rituelen om het zieke dier te beschermen tegen de macht van heksen en tovenaars. Ook tussen de 15de en 18de eeuw, toen belangrijke bouwstenen voor de moderne wetenschap gelegd werden, zoals boekdrukkunst, microscopie en inzicht in de bloedsomloop, kan niet van essentiële kennisuitbreiding inzake het onderhavige onderwerp worden gesproken. Als in de 19de en 20ste eeuw de empirisch-metafysische beschouwingswijze in de geneeskunde plaats maakt voor de causaal-wetenschappelijke, en door ontdekkingen als antisepsis, narcose en röntgenstralen nieuwe diagnostische en therapeutische mogelijkheden geopend worden, volgen ook voor de koliekbehandeling bij het paard, hetzij conservatief, hetzij chirurgisch nieuwe perspectieven.

Patricia Françoise Caillault. *L'artérite virale du cheval en France, de 1800 à 1912. Essai de revue bibliographique.*
Paris : École Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 168 p.

In de beschouwde periode waren er in Frankrijk acht epizoötische uitbraken van *Equine Viral Arteritis (EVA)* waarbij de symptomen – waarschijnlijk t.g.v. verschillende virusstammen – vaak sterk verschilden, soms vooral met aandoeningen van de spijsverteringsorganen, dan weer van de ademhalingsorganen. Rond 1830 is EVA in stoeterijen en concentraties van cavaleriepaarden enzoötisch geworden. Vroegere auteurs verwarden EVA vaak met ziekten met een klinische gelijkenis, zoals fytotoxicose met levercomplicaties, purpura haemorrhagica en infectieuze anaemie. De verwarring komt dan ook in de naamgeving tot uiting. Naargelang de veronderstelde etiologie werden namen gegeven als: *fièvre muqueuse, gastro-entérite épizootique, fièvre (s. affection, diathèse) typhoïde, vertige avec altération du sang, influenza, grippe, pneumo-entérite des fourrages* of *pasteurellose*. De auteur meent echter op grond van de beschrijvingen in de 180 bestudeerde documenten een retrospectieve diagnose te kunnen stellen voor de gevallen waarin sprake is van EVA.

Nicola Jugler. *Die Tierseuchengezetzgebung und andere Massnahmen der Tierseuchenbekämpfung von 1750-1800 im Vergleich der Herzogtümer Jülich und Berg mit den Habsburgischen Kronländern.*
Wien: Veterinärmedizinische Universität, 2005. 125 p.

In de wetten en verordeningen die resp. in het Habsburgse Rijk (H.R.) en in het Hertogdom Jülich en Berg werden afgekondigd i.v.m. de heersende epizoötieën (vnl. runderpest), namen die die therapie beoogden quantitatief de eerste plaats in. Die betreffende quarantainemaatregelen kwamen daarna. En het aantal verordeningen betr. de afvoer van cadavers en dierlijke produkten nam de derde plaats in. Behalve tegen runderpest werden in het H.R. maatregelen ter bestrijding van rabies, longziekte en schapenschurft genomen, terwijl in Jülich-Berg anthrax kennelijk een probleem vormde. Daar in geen van beide gebieden 'stamping out' werd verordonneerd kan aan de tegen de runderpest genomen maatregelen geen grote betekenis voor het stuiten der epizootie worden toegekend.

Hélène Nunes. *Les races de chiens dans la littérature française du XVIIIe siècle.*
Paris : École Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2005. 100 p.

De georganiseerde kynologie met tentoonstellingen en standaards is een produkt van de 19de eeuw. Hoewel in de 18de eeuw reeds tamelijk veel over hondenrassen geschreven is, was eraan nog geen overzichtswerk gewijd. De basis van deze studie, waarin de auteur de hondenrassen behandelt die aan de orde komen in de Franse veterinaire literatuur van de 18de eeuw, wordt gevormd door de 18de eeuwse Franse boeken in de bibliotheek van Alfort. Behalve de monografie van Daubenton, *Instructions pour les bergers...*, waarin de herdershonden worden behandeld,

en de werken over de jacht, waarin de jachthonden aan bod komen, werden algemene werken, dictionnaires en encycloedieën geanalyseerd. De relevante bladzijden en afbeeldingen uit een dertigtal werken werden met een digitale camera opgenomen en op CD gezet. In totaal werden 22 in Frankrijk voorkomende rassen beschreven, waarbij drie groepen te onderscheiden zijn: 1. Herders- en waakhonden met 4 rassen; 2. Jachthonden met 9 rassen en 3. Huishonden met 9 rassen. Voor elk ras worden de morfologische eigenschappen en de gebruiksdoelen gegeven. Hoewel steunend op een verkeerd evolutionair inzicht wordt de afstammingsgeschiedenis volgens Buffon weergegeven. Buffon verwierp de afstamming van de wolf. Voor hem stond de herdershond (chien de Brie) het dichtst bij de oerhond. De andere rassen waren hiervan afgeleid (gedegenereerd) onder invloed van klimaat, voeding en domesticatie. Buffon onderscheidde 17 hoofdrassen en 13 variëteiten, waarvan een aantal alleen buiten Frankrijk voorkwam.

Jean-Charles Poux. *Les vétérinaires en politique.*
Paris : École Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2004. 242 p.

Toen in 1876 de eerste verkiezingen voor de Assemblée Nationale van de in 1870 uitgeroepen III^{de} Republiek werden gehouden, werd nog geen dierenarts gekozen (daar tegenover wel 44 medici). De eerste veterinair deed in 1881 zijn intrede in het Franse parlement. In 2002 maken 7 dierenartsen (naast 41 medici, 10 farmaceuten en 8 tandartsen) er deel van uit. In de senaat zijn deze getallen, resp 9, 21, 4 en 3. Ruim 10% van de zetels in de volksvertegenwoordiging wordt door de medische beroepsgroepen ingenomen (hiervoor wordt het niet in de Van Dale F-N voorkomende verzamelbegrip 'Sandards' gebruikt: zij die de 'professions de la santé' vertegenwoordigen).
Tegen de achtergrond van de geleidelijke sociale acceptatie van het dierenartsenberoep wordt in dit proefschrift zeer gedetailleerd verslag gedaan van de participatie van dierenartsen in het Franse politieke leven. Over een lange reeks van jaren wordt in tabellen en cirkeldiagrammen aangegeven hoeveel veterinairen verkozen werden tot lid van de Assemblée of senaat, tot burgemeester of lid van een departementale of regionale raad, niet alleen landelijk, maar ook nog eens per departement. Behalve hun namen worden hun achtergronden, qua plaats van opleiding, beroepsbezigheid en politieke partij getalsmatig vastgelegd. Waren zij in de eerste decennia van de 20ste eeuw radicalistisch, dus links georiënteerd, na 1945 zijn zij meer aan de rechter kant van het politieke spectrum te vinden, m.n. in de partij van De Gaulle (de uitspraak van De Gaulle: "Ile est vétérinaire, il sera élu" (p. 173) wordt uiteraard met instemming geciteerd), en na 1975 hoofdzakelijk in partijen die een economisch liberalisme voorstaan (een mooi voorbeeld hoe eigen sociale welvaartsstatus en politiek denken correleren, ref.).
Het onderzoek is echter niet puur statistisch; het werd aangevuld met enquêtes onder twaalf van de meest vooraanstaande veterinaire politici, waaronder twee oud-ministers. Van de ondervraagden wordt een vaak persoonlijk beeld geschetst dat een goede inkijk geeft in het politieke bedrijf in Frankrijk. Bij alle individuele verschillen prijzen zij hun veterinaire vorming, die hen heeft bijgebracht het eigen kunnen niet te overschatten. Hierdoor slagen zij in de politiek vaak beter dan de afgestudeerden van de polytechnische en bestuurskundige opleidingen (de 'énarques'). Met instemming werd in dit verband een vermaning van een leermeester in de chirurgie geciteerd: "Prendre la dimension de son ignorance". De geschiktheid voor de politiek na een biomedische opleiding werd door een senator a.v. onder woorden gebracht: « la politique c'est la gestion des gens, la biologie est la science de gestion des cellules, les tissues sont comparables à des sociétés... ».

Nieuws

Nieuwe websites o.h.g. van de veterinaire geschiedenis

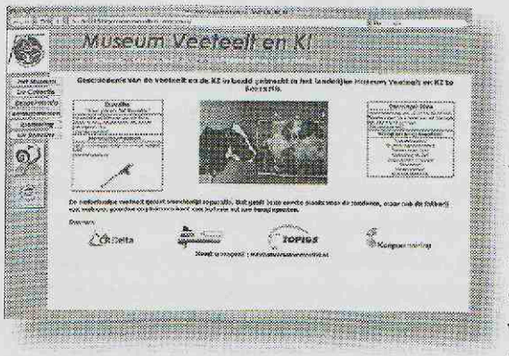
(aanvulling op 'Veterinaire geschiedenis via internet', *Argos*, nr. 32, p. 79-83, 2005.

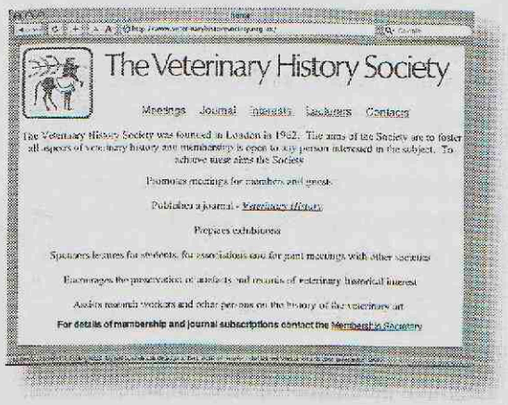
Het Museum Veeteelt en K.I. (Dr. Moonsweg 5, 5437 BG Beers (N.Br.) heeft een website:
www.veeteelt-ki-museum.nl

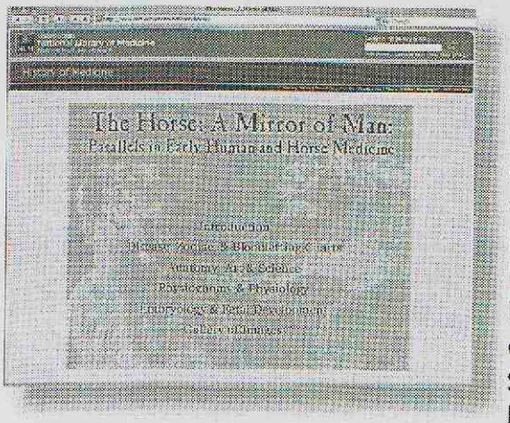
De Engelse veterinair-historische vereniging, die eerst was ondergebracht op de server van Royal Veterinary Collge London, heeft een eigen website geopend. Deze kan gevonden worden op
www.veterinaryhistorysociety.org.uk

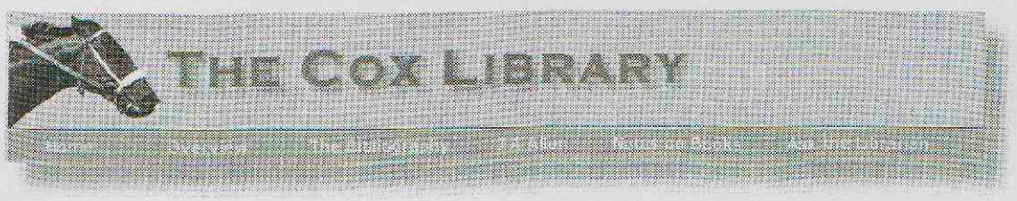
De U.S. National Library of Medecine, Medical History Division, wijdde een tentoonstelling aan boeken uit eigen bezit ter illustratie van de parallelen in de ontwikkeling van de geneeskunde van mens en paard onder de titel: "The Horse: A Mirror of Man: Parallels in Early Human and Horse Medicine".
De tentoongestelde geïllustreerde werken met hun beschrijvingen zijn te vinden op:
http://www.nlm.nih.gov/exhibition/horse/

Een privé-bibliotheek gewijd aan de drafsport en het volbloedpaard vindt men op:
http://www.thecoxlibrary.com

Museum Veeteelt en K.I.

De *Nieuwsbrief 2006* meldt dat het predikaat "geregistreerd museum" opnieuw voor een periode van vijf jaar verkregen is van de Brabantse Museum Stichting. Dit betekent dat aan een aantal essentiële voorwaarden is voldaan. De belangrijkste zijn dat alle objecten adaequaat beschreven zijn en dat deze beschrijvingen in een geautomatiseerde catalogus toegankelijk zijn; dat verder de klimatologische condities van magazijn en tentoonstellingsruimten in orde zijn, en dat de belichting van de tentoongestelde objecten op niveau is. Verder wordt een korte geschiedenis van de totstandkoming van het museum in 1997 geschetst en wordt verslag gedaan van de Vriendendag 2005, waaraan 70 personen deelnamen. Het aantal bezoekers is in het afgelopen jaar weer met 20% gestegen. In totaal zijn er nu ruim 3000 geweest. Als nieuwe activiteiten wordt melding gemaakt van de inrichting van drie vitrines, gewijd aan de geschiedenis van de Nederlandse paarden; en van de voorbereidingen tot het schrijven van de geschiedenis van de diverse bevruchtingstechnieken van de landbouwhuisdieren. De werkzaamheden in het museum worden door een dertigtal vrijwilligers uitgevoerd. De Stichting 'Vrienden van het Museum' heeft 200 donateurs. VHG-leden die nog geen donateur zijn kunnen zich aanmelden bij de secretaris, Frans Kuijpers, via e-mail:
info@museumveeteeltki.nl

Conference

History of Gynecology and Andrology in Domestic Animals

November 2 and 3, 2007

University of Veterinary Medicine Hanover
Institute for the History of Veterinary Medicine

Museum's Auditorium

Domestic animals are anthropogenic creatures. Flourishing livestock not only assured survival but also was the foundation for the development of any civilization and culture. Realistic depictions of domestic animal reproduction were seen for the first time in ancient Mesopotamia and Egypt. Shown were matings and deliveries, manual obstetric assistance provided by herdsmen and care given to the neonate. Sacrificing priests had empirical, but profound knowledge regarding malformations occurring in animals. Last not least, male castration is the oldest surgical intervention in animals.

One would expect to hear hundreds of names and of relevant facts throughout known history, starting with Aristotle (4th Cent. BC) who first described superfetation and reaching all the way to Friedrich Günther (1830), who introduced the chloral calcium solution as an antiseptic when removing a retained afterbirth. But one should also address wrong avenues traveled, like the attempts by Georg Simon Winter von Adlersfluegel (1687) to mate bulls to mares. At the end of this development, in the present, artificial insemination, ultrasonography and caesarian section are integral parts of a veterinarian's daily work.
This conference should span the entire spectrum of historic aspects related to reproductive physiology and pathology, from antiquity to the present, from obstetrics to embryo transfer.

- **Conference Language: German and English**
- **Conference Fees**: 95 €. Members of DVG, ATF, WAHVM 45 €, Members of GdF (TiHo) 25 €, Unemployed 15 €, Students none
- **ATF Acceptance: 8 hours**
- **Information** about the conference, and **registration** of contributions (20-minute presenta-tions) or posters: until **April 01, 2007**, to

University-Prof. Dr. Dr. Johann Schäffer
Tierärztliche Hochschule Hannover
Tel ++49-(0)511-8567503
Fachgebiet Geschichte, Museum, Archiv Fax ++49-(0)511-8567676
Bischofsholer Damm 15 (Haus 120)
E-mail johann.schaeffer@tiho-hannover.de
D - 30173 Hannover
Homepage http://www.vethis.de

Recente literatuur

Australian Veterinary History Record
Number 45, March 2006
Contents: p. 8-16 : Peter Mylrea. Military activities of Australian veterinarians 1885-1940s ;
p. 16-22 ; Robert P. Knight. The establishment of veterinary practice in Western Victoria.

Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires
Vol. 4, nr. 1, 2005
Sommaire: Didier Boussarie. La médecine vétérinaire au Moyen Âge. Le cas de la Picardie et de l'Artois ; René Seynave. L'élevage en Grèce Archaïque dans la vision d' Homère ; Roland Bruneau. Le rôle des équidés dans la Grande Guerre ; Jean-Charles Poux. Les vétérinaires français en politique ; Philippe Masse. Le bestiaire d'Ambroise Paré : entre mythes et realité ; Maurice Durand. Le règlement de l'École vétérinaire d'Alfort en 1777 et ce qui a changé en 2004 ; Hélène Nunes et Christophe Degueurce. Les races de chiens dans la littérature naturaliste française du XVIIIème siè-

cle ; Laure Alnot et Guilhem Pistre. La vie et l'œvre d'Emmanuel Leclainche (1861-1953) ; Claude Milhaud et Jean-Louis Coll. Henri Velu (1887-1973), pionnier de la médecine vétérinaire au Maroc : une introduction ; Virginie Azul. Les brevets vétérinaires au XIXème siècle.

Seynave, R.L.
Mandat sanitaire: l'histoire.
Bulletin de la Société Vétérinaire Pratique de France. 89(1): 12-22, 2005.

Die Geschichte der Veterinarmedizinischen Fakultat der Universitat Leipzig
Teil I: Von der Gründung der Dresdner Tierarzneischule bis zum Ende des 2. Weltkrieges. Von Salomon, F.V. & Riedel, K.
Teil II: Die Jahre von 1945 bis 1990. Von Salomon, F.V.; Mock, D.; Kuhn, M.; Siebert, S.
Deutsche Tierärztliche Wochenschrift. 112(5): 189-197; 112(6): 225-234, 2005.

Jöchle, W.
Chaldean pedigree chart, indicating selective breeding of horses circa 4000 BC: something is wrong.
Journal of Equine Veterinary Science. 25(1): 6-7, 2005.

Bigalke, R.D.
Veterinary education in South Africa: The class of 1927.
Journal of the South-African Veterinary Association. 76(3): 124-126, 2005.

Matsuo,S.
[Veterinary history notes. 10. Old Japanese horse anatomy diagrams].
Journal of Veterinary Medicine, Japan.58(1): 14, 2005.

Orisaka, K.
Bloodletting instruments (fleams) used by veterinarians and the historical changes in them.
Journal of Veterinary Medicine, Japan. 58(5): 377-381, 2005.

Orisaka, K.
Veterinary cautery, cauterizing tools and auxiliary equipment.
Journal of Veterinary Medicine,Japan. 58(12): 1041-1046, 2005.

Wanzala, W.; Zessin, K.H.; Kyule, N.M.; Baumann, M.P.O; Mathias, E.; Hassanali, A.
Ethnoveterinary medicine: a critical review of its evolution, perception, understanding and the way forward.
Livestock Research for Rural Development. 17(11), 119, 2005.

Badura, R.
[Faculty of Veterinary Medicine in Wrocaw: its origin and founders].
Wydzia Medycyny Weterynaryjnej we Wrocawiu - jego powstanie i tworcy.
Medycyna Weterynaryjna. 61(11): 1208-1213, 2005.

Wyrost, P-P
[Sixty years of activity of the Faculty of Veterinary Medicine in Wrocaw (1945-2005)].
Szescdziesat lat dziaalnosci Wydziau Medycyny Weterynaryjnej we Wrocawiu(1945-2005).
Medycyna Weterynaryjna.61(11): 1214-1220, 2005.

Obminska-Mrukowicz, B.
[Faculty of Veterinary Medicine in Wrocaw after the sixty years of its foundation].
Wrocawski Wydzia Medycyny Weterynaryjnej po 60 latach od powstania.
Medycyna Weterynaryjna. 61(11): 1203-1207, 2005.

Erichsen, S.
[Development of experimental animal science over the last 150 years].
Forsoksdyrvitenskapens utvikling de siste 150 ar.
Norsk Veterinaertidsskrift. 117(2): 102-105, 2005.

Wernicke, R.K.H.
Von der Zootomie zur neuzeitlichen Pferdeheilkunde. Entwicklung der Tiermedizin in Berlin-Mitte.
Pferdeheilkunde-. 21(4): 327-336, 338-340, 2005.

Weidenhofer, V.; Heide, M.; Saker, S.; Weninger, S.; Ritz, M.V.; Peters, J.
Hippiatrica arabica: Kontinuität und Innovation.
Pferdeheilkunde. 22(1): 41-57, 2006.

Shirley, M.W. & Chapman, H.D.
Eight decades of research on *Eimeria* in poultry.
Proceedings of the IXth International Coccidiosis Conference, Foz de Iguassu,Parana,Brazil, 19-23-September, 2005. p. 29-35.

Fahrenkrug, P.
The history and future of equine dental care.
Proceedings of the North-American Veterinary Conference. Large animals. Vol.19.
Orlando, Florida, USA, 8-12-January, 2005. p.151-154.

Fischer, K.-D.
Gebärmuttervorfall und Katarakt: Antike Human- und Veterinärmedizin im Vergleich.
Schweizer Archiv für Tierheilkunde. 147(1), 11-19, 2005.

Kalbermatter, T.
Das Arzneibuch des Peter Bodmer, Schmied und Vieharzt in Darligen 1836.
Schweizer Archiv für Tierheilkunde. 148(1): 11-16, 2006.

Leresche, E.
Les Vétérinaires vaudois face à la "guerre des vaches".
Schweizer Archiv für Tierheilkunde. 148(1): 17-22, 2006.

Chuit, P.
La renaissance de la dentisterie équine, une discipline délaissée, que l'on essaye de réconquérir.
Schweizer Archiv für Tierheilkunde. 148(1): 23-30, 2006.

Fiedler, W. Die Rinderpest in Schwedisch-Pommern - ein Anlass zur Stiftung barocken Kircheninventars in Richtenberg bei Stralsund und in Trent auf Rugen.
Tierärztliche Umschau. 60(3): 150-156, 2005.

Past, E.R.
Das Konigshaus Wittelsbach und die Veterinarmedizin.
Tierärztliche Umschau. 61(1), 40-45, 2006.

Straub, O.C.
Reminiszenzen an die MKS-Ausbrüche in den zwanziger Jahren.
Tierärztliche Umschau. 61(1): 46-50, 2006.

Habicht, M.; Struwe, R.
Zur Haltung und Nützung von Geflügel von der Antike bis zur Neuzeit.
Tierärztliche Umschau. 2006; 61(4), 207-216, 2006.

Veterinary heritage. Vol. 28, nr. 1, 2005.
Contents: p. 1-5: Chediak, J. Shaping the profession: James Law and the rise of professionalism in the United States; p. 6-9: Lemonds, L.L. Dr. Benjamin Rush: a true American hero; p. 10-12: Haas, K.B. Forgotten veterinarians. 4. John Boyd Dunlop and his pneumatic tire; p. 12-16: Haas, K.B. Animal therapy over the ages: 14. Amulets and transfer charms; p. 17-21: Lumb, W.V. History of the surgical laboratory; p. 23-31: Abstracts for the 36th WAHVM Congress on the History of Veterinary Medicine, Minneapolis, Minnesota, USA, 15-17 July 2005.

Veterinary history. Journal of the Veterinary History Society. Vol. 13, nr. 3, 2006:
Contents: p. 187-197: Alice Courtney. The supply of army horses to India during British colonial rule; the stud system; p. 198-207: John O. Broberg. Rowels and setons, ancient therapies: illogical and logical logic!; p. 208-215: David Green. The British epidemic of rinderpest in cattle in the late 1740s; or "The contagious distemper that raged amongst the horned cattle of his Majesty's Kingdom"; p. 216-221: Andrew T.B. Edney. Companian animals in fine art; p. 222-231: Tim Cox. From collecting-bug to research facility: the development of a library devoted to the thoroughbred horse; p. 232-236: Jack B. Walsby. Major John Bunn William Skoulding M.R.C.V.S. [1832-1925]; p. 237-245: T.W. Groves. A journey to Singapore and back 1944-1947; p. 246-250: M.M.H. Sewell. Tropical veterinary medicine in Edinburgh. Why?; p. 251-254: G.E. Fussell. James Webb of Elgin: veterinary surgeon to the Morayshire Farmers'Club; p. 256-260: Oliver Knesl. Past military veterinarians, part 7: Otto Henning, dr.med.vet. (1865-1933); Ian H. Pattison. A chronological digest of British veterinary history. Part 9: 1918-1929; p. 267-270: Norman Comben. Collector's corner: the sale of the sporting library of the Duke of Gloucester in 2006; News; Letters to the editor; Short communications; Book announcement; Tailpiece.

Argyle, D.J.
The benefits of comparative medicine - a hundred years to come to our senses.
Veterinary Journal. 170(2): 147-148, 2005.

Jazbec, I.
[Operation of the Central Veterinary Hospital (CVH) in Ljubljana from 1951 until the establishment of veterinary clinics of veterinary faculty in Ljubljana in year 1960.] Delovanje Centralne veterinarske bolnice (CVB) v Ljubljani od leta 1951 do ustanovitve veterinarskih klinik veterinarske fakultete v Ljubljani leta 1960.
Veterinarske Novice. 31(5/6): 123-154, 2005.

Ribicich, M.; Gamble, H.R.; Rosa, A.; Bolpe, J.; Franco, A.
Trichinellosis in Argentina: an historical review.
Veterinary Parasitology. 132(1/2): 137-142, 2005.

Vezzani, D.; Eiras, D.F.; Wisnivesky, C. Dirofilariasis in Argentina: historical review and first report of *Dirofilaria immitis* in a natural mosquito population. *Veterinary Parasitology*. 136(3/4): 259-273, 2006

Mainil,-J; Graef,-E-de Grote en kleine geschiedenis van de infectieziekten en micro-organismen. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*. 74(3): 169-181, 2005.

Panov, E.N. [Comparative ethology: its past, present, and future]. *Zoologicheskii Zhurnal*. 84(1): 104-123, 2005.

Boekaankodiging

***Mensen en dieren in het verleden.* Onder red. van Henny van der Winde en Henk van Zon. Gent: Academia Pers; Hilversum: Verloren, 2004. (themanummer van het Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis). viii, 174 blz. ISBN 9038208049. Prijs € 14,90.**

Inhoud: Anton Ervynck en Wim van Neer. De overexploitatie van dierlijke producten uit de vrije natuur: archeologische indicatoren voor historische fenomenen; Eddy Niesten, Jan Raymaekers en Yves Segers. Over de maakbaarheid van dieren. Veeteelt, wetenschap en vleesconsumptie in België gedurende de negentiende en twintigste eeuw; Cor B.A. Smit. Geen dierenbeulen. Omgang met slachtdieren in het Openbaar Slachthuis Leiden; Henny J. van der Windt en Edo Knegtering. Inheemse wilde diersoorten in de Nederlandse wetgeving tussen 1860 en 1995; bestrijding, benutting of bescherming? Eugénie de Bordes. Dierproeven, een maatschappelijke kwestie binnen de grenzen van de wet; Simon Fuks, m.m.v. Henny J. van der Windt. De Ijslandse giervalk, een koninklijke vogel.

Uit het redactionele voorwoord: "De verhouding tussen mensen dieren in het verleden, vooral de wijze waarop de eersten met de laatste zijn omgegaan, vormt een van de rode draden in het bestaan van de mensheid. Terwijl door ethici en filosofen al geruime tijd over dit onderwerp wordt nagedacht en gepubliceerd, hebben historici hiervoor eerst [sinds] kort belangstelling ontwikkeld. (...). [Zij] constateren een langdurig ambivalente houding ten opzichte van dieren en [zij] zijn nagegaan hoe deze tweeslachtigheid samenhangt met ontwikkelingen in de wetenschap, de landbouw en de steden. (...) Een van de bevindingen (...) is dat de waargenomen ambivalentie in de houding van mensen ten opzichte van dieren in bepaalde perioden een andere gedaante aannam. Deze perioden zijn: de introductie van de veeteelt in het Neolithicum, de uitbreiding van de steden na de Middeleeuwen, de veranderingen in de landbouw, eveneens na de Middeleeuwen, de toevloed van plattelanders naar de steden in de negentiende eeuw en de sterke stijging van de welvaart in de tweede helft van de twintigste eeuw. De exploitatie van dieren is weliswaar over de gehele linie toegenomen, maar deze lijkt als het ware tegelijkertijd een behoefte op te roepen om te zoeken naar vormen van affectie. (...). Deze neiging tot affectie wortelt echter niet slechts in materiële ontwikkelingen, zoals de opkomst van andere vormen van productie en een sterkere scheiding van menselijke bewoning en de plaatsen waar dieren voor commerciële doeleinden worden gehouden. De verzachting van exploitatie in het Westen is tevens verbonden met de levensbeschouwing, vooral interpretaties van het christendom, zoals het Calvinisme. (...) De wijze waarop deze ambivalentie zich manifesteert hangt niet alleen af van de fysieke, sociale en culturele relatie tot bepaalde dieren of groepen dieren, maar heeft ook vaak te maken met kenmerken van dieren en kennis over hun gedrag en leefwijze. Hieruit vloeit een sterke selectieve houding voort wat betreft voorkeuren en omgangsvormen. (...)
Het netto resultaat van de veranderingen in de omgang met dieren lijkt te zijn dat de kring van dieren die door ons welwillend wordt bejegend uitdijt. De toename van deze groep zou een tamelijk logische voortzetting zijn van een ontwikkeling die zich aanvankelijk in menselijke samenlevingen voordeed. Ook hier werd de kring voor wie men zich verantwoordelijk voelde steeds groter: van de kerneenheid naar de stam, van de stam naar steeds grotere verbanden en tenslotte naar de mensheid als geheel. Deze tendens richtte zich wat betreft dieren oorspronkelijk vooral op landbouw- proef- en gezelschapsdieren.
Vooralsnog lijkt het vraagstuk van de ontwikkeling van de mens-dier relatie te ingewikkeld om het in een theorie of verklaringsmodel te kunnen vatten. Eerder gaat het om een complex van van verklaringen en hypothesen. Daarom [zijn] in het verlengde van bovenstaande een aantal vragen geformuleerd die voor specifieke thema's en perioden kunnen worden gesteld ... De artikelen gaan alle op een of enkele van deze vragen in".

Maak kennis met de vele voordelen van Eukanuba Veterinary Diets.

Compleet assortiment. Een oplossing voor elk gezondheidsprobleem.

Het vertrouwen van uw klant waard. Unieke producten en bewezen werking.

Met sterke ondersteuning. Promoties, technische informatie, seminars, boeken, brochures, ...

En exclusief verkocht door u, de dierenarts.

Vraag snel het kennismakingspakket aan bij de Iams Divisie: 030 - 247 96 64

Eukanuba®
VETERINARY DIETS®

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 36 serie 4 voorjaar 2007

Inhoud

250 *Aankondiging van de V.H.G.-uitgave 'Tussen Boer en Burger'*

251 Van de voorzitter

253 Programma van de Voorjaarsbijeenkomst op 13 april 2007

255 Summaries of main articles

257 Guus Mathijsen
Over handschriften

264 Jan B. Bernts
Is de kuur pijnlijker dan de kwaal? Overwegingen bij Hs. 141-51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht: Dirck van Broeckhorst van Weerdenburgh Receptenboek voor zieke paarden 1697

268 Gerritjan van Nie
Huidtransplantatie avant la lettre in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw

269 Anne-Marie Doyen-Higuet
De Griekse hippiatrische teksten : inhoud en overlevering

277 Werner Sackmann
De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de Mulomedicina Chironis

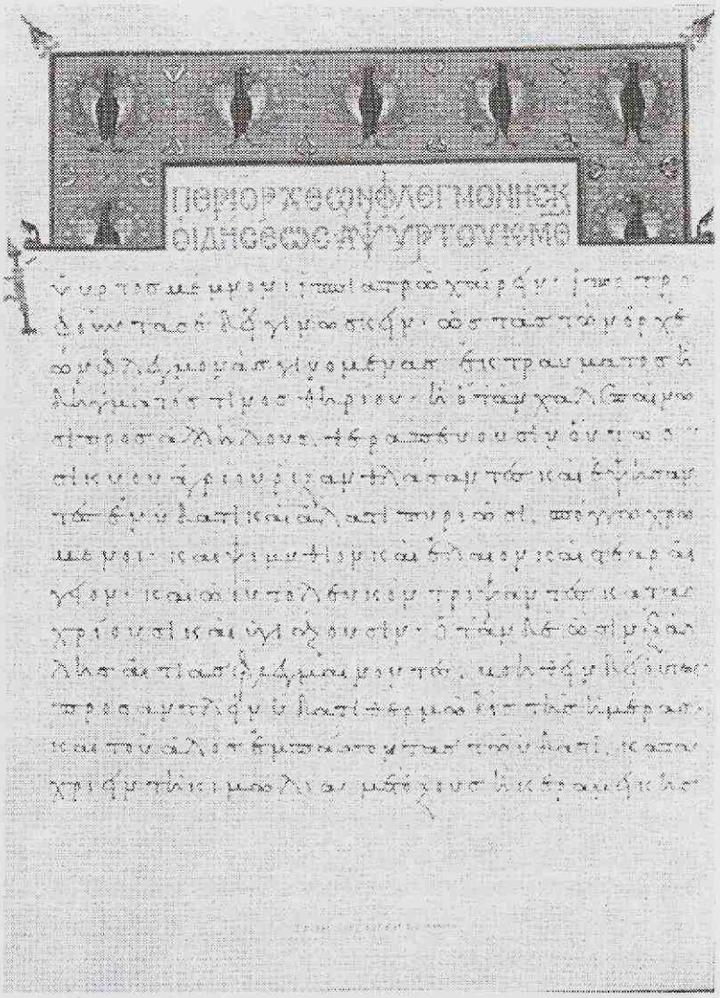
286 Peter Koolmees
Verslag van het 37ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

288 Deense bijdragen

289 Recente veterinair-historische dissertaties

291 Uit de tijdschriften

292 V.H.G. Cahiers

Berlin, Preußische Staatsbibliothek. De verluchte *Berolinensis Gr.* 134 (*Phillippicus* 1538), de oudste codex met Griekse *Hippiatrica* (10de eeuw). De titels van de kapitels zijn luxueus versierd. Hier fol. 189r, met pauwen. De vertaling van het opschrift van dit hoofdstuk luidt: 'Over de ontsteking en zwelling van de testikels' door Apsyrtos.

Praktijk in bedrijf

Tussen boer en burger

Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen in de periode 1925 tot 1950

Engbert Oldenkamp en Miel Bingen

Uitgelicht

Er is weinig gepubliceerd over bepaalde aspecten van de geschiedenis van de diergeneeskunde in Nederland en met name over persoonlijke oorlogservaringen en over de beroepsuitoefening in de overzeese gebiedsdelen. In de periode 1925 – 1950 is er veel gebeurd, niet zozeer door ontwikkelingen binnen het vakgebied maar vooral onder invloed van externe factoren zoals de economische crisis, de mobilisatie en de Tweede Wereldoorlog. Het Veterinair Historisch Genootschap (VHG) werkt aan de uitgave van een boek over deze periode en wil graag de belangstelling voor het boek onder de leden van de KNMvD inventariseren.

Eind jaren '90 realiseerde het VHG zich het belang van de periode 1925 tot 1950. Op dat moment waren nog veel mensen in leven die een actieve rol hadden gespeeld in dit tijdsbestek. Ook was duidelijk dat in de nabije toekomst niet meer over persoonlijke ervaringen beschikt kon worden. Reden om met steun van de KNMvD vele, toen nog in leven zijnde, dierenartsen te bezoeken en om hun ervaringen op geluidsbanden vast te leggen.
Nadat alle 44 gesprekken waren opgenomen en tot verslagen waren verwerkt is vervolgens begonnen van het weergeven ervan in boekvorm. Het resultaat is een zonder meer uniek boek met de titel *Tussen boer en burger* en een exemplarisch voorbeeld van 'oral history', geschiedschrijving met als belangrijkste bron mondeling overgeleverde historische verhalen, die vervolgens op basis van literatuuronderzoek binnen een historisch kader werden geplaatst.
Hierdoor is een gemakkelijk leesbaar, levendig en boeiend boek ontstaan. Één lid van de leescommissie noemde het een 'document humain'. Een ander zei dat hij het vrijwel in één ruk had uitgelezen.

Overgangsperiode

Het boek beschrijft een belangrijke overgangsperiode in de geschiedenis van de Nederlandse diergeneeskunde. Aan de ene kant vond in 1925 de incorporatie plaats van de Hoogeschool als diergeneeskundige faculteit van de Utrechtse universiteit, de aankomst van de eerste vrouwelijke student diergeneeskunde en de opheffing van het roemruchte veterinaire studenten corps Absyrtus. Aan de andere kant kondigden de start van belangrijke wetenschappelijke ontwikkelingen binnen het vakgebied en de moderne praktijkuitoefening met een scala aan nieuwe mogelijkheden en geneesmiddelen, naast de opkomst van groepspraktijken, specialisaties en de feminisatie van het diergeneeskundige beroep na 1950 zich aan.

Het boek *Tussen boer en burger* zal met een honderdtal historische foto's geïllustreerd worden.

In dit boek worden onder meer de studie en het studentenleven, het praktiseren op het platteland en in de stad, de invloed van de Duitse bezetting op opleiding en praktijk, de beroepsuitoefening in de overzeese gebiedsdelen en de militair veterinaire dienst beschreven. In deze periode werd ondermeer de basis gelegd voor de georganiseerde dierziektenbestrijding.

Uitgave

Het boek wordt (onder voorbehoud) een uitgave van tussen de vijf- en zeshonderd pagina's en zal met een honderdtal foto's geïllustreerd worden. De redactie bestaat uit drs. E.P. Oldenkamp, voorzitter en eindredacteur, prof. dr. J.F. Frik, drs. J.S. van der Kamp, dr. P. Leeflang, J. van Meerwijk en dr. J.W. Zantinga.

Voor leden van de KNMvD en het VHG bestaat de mogelijkheid in te tekenen tegen een sterk gereduceerde prijs van 35 euro (verzendkosten 4,95 euro). Er wordt een lijst van voorintekenaars in het boek opgenomen. Wilt u voorintekenen dan kunt u hiertoe gebruik maken van de bijgevoegde kaart. Voorintekenen is mede van belang omdat het boek Tussen boer en burger *alleen bij voldoende belangstelling gerealiseerd kan worden.*
Voor verder informatie kunt u zich wenden tot Engbert Oldenkamp en Miel Bingen.

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.
Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees. Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter)
prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter)
dr. R. Kuiper (secretaris)
drs. J.C. Hasselaar (penningmeester)
prof. dr. P.A. Koolmees
Mw. drs. P.J.M. Couwenberg

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht
Tel. 030-2711945

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Bankaas

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Van de voorzitter

Het lidmaatschap van het Veterinair Historisch Genootschap als activiteit!

Op 2 november 2006 hebben Dr. Anne-Marie Doyen-Higuet (Namen) en Dr. Werner Sackmann (Basel) ons een onvergetelijke middag bezorgd.
Zij bespraken in de Boothzaal van de prachtige, nieuwe Universiteitsbibliotheek te Utrecht respectievelijk de Griekse teksten over de geneeskunde van het paard en de Chiron-handschriften van de *Mulomedicina Chironis*. In deze aflevering van Argos vindt U o.a een verslag van hun bijdragen.
Bijzonder jammer was het dat Prof. dr. Eef Overgaauw uit Berlijn kort voor de bijeenkomst moest afzeggen vanwege drukke werkzaamheden.
Wij houden hem aan zijn belofte op een later tijdstip alsnog het Berlijnse handschrift van het beroemde *Corpus Hippiatricorum Graecorum* uit de Staatsbibliotheek te Berlijn voor het V.H.G te komen bespreken.
Mevrouw Dr. Anne-Marie Doyen-Higuet, dochter van een Waalse dierenarts, is classica. Zij is in 1983 in Louvain-la-Neuve gepromoveerd op een studie van de geschriften der Griekse hippiaters, die tot heden haar belangrijkste onderzoeksveld vormen. Zij doceert Grieks aan de universitaire instelling van Namen.
Dr. Werner Sackmann was terug op "het oude nest"; hij heeft namelijk in het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw enige tijd in Nederland aan onze Faculteit te Utrecht gestudeerd. Ondanks meer dan 50 jaar afwezigheid heeft hij zijn voordracht in zeer goed gesproken Nederlands gehouden. De hernieuwde kennismaking met zijn oude studievriend Dr. Bool was voor beiden een emotioneel moment. De aan hem in de Duitse taal geschreven bedankbrief mijnerzijds werd door Dr. Sackmann in het Nederlands beantwoord ! Hij liet mij weten dat zijn bijdrage aan onze weten-schappelijke middagbijeenkomst voor hem de afsluiting had betekend van zijn langdurige activiteiten op het gebied van de veterinaire geschiedenis.
Voorafgaand aan de middagbijeenkomst werd de uitgave van het door onze "eigen" filoloog Dr.Jan B.Berns voor de druk gereedgemaakte handschrift "Receptenboek om paarden te genezen, 1697" door Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh als 5e V.H.G.-Cahier gepresenteerd.
Verondersteld zou mogen worden dat zulke bijdragen de vele toehoorders toch enthousiast gemaakt moeten hebben om actief aan het werk te gaan en zelf iets aan veterinaire historiografie te gaan doen.

Bij de oprichting van het Veterinair Historisch Genootschap in 1989 is een reglement opgesteld. De doelstellingen vermelden o.a "het bevorderen van het onderwijs in de veterinaire geschiedenis". Wij mogen ons gelukkig prijzen dat op dit punt een belangrijke doorbraak bereikt is doordat vorig jaar dr. Peter Koolmees is benoemd tot Bijzonder Hoogleraar bij de Faculteit Geesteswetenschappen. Op 3 mei a.s. zal hij zijn oratie uitspreken. Met de instelling van deze leerstoel kan een solide basis gelegd worden voor de interesse in de veterinaire geschiedenis bij de toekomstige dierenartsen, terwijl door de positionering van de leerstoel buiten de Veterinaire Faculteit mogelijk een groter publiek aangesproken kan worden.
Een volgende doelstelling zoals geformuleerd door de oprichters is: "Het bevorderen van de wetenschappelijke beoefening van de geschiedenis van de diergeneeskunde in de ruimste zin van het woord door het in studie nemen van vraagstellingen op veterinair-historisch gebied en het uitgeven of doen uitgeven van publicaties op het gebied van de geschiedenis van de veterinaire wetenschappen".

Op dit gebied werden van meet af aan activiteiten verricht. Enige tijd geleden kreeg ik enige afleveringen van de jaargangen 2000-2004 van het tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde* onder ogen. Hierin is door een aantal Nederlandse veterinaire coryfeeën uitgebreid over de geschiedenis van de diergeneeskunde gepubliceerd (Akkermans, Boor-van der Putten, Edel sr., Frik, van der Gaag, van der Gulden, Kersjes, Koolmees, Leeflang , Mathijsen en van Miert). Ook Belgische bijdragen van de hand van Blondeau en Doyen-Higuet zijn hierin gepubliceerd Prachtig om te lezen!

De totnogtoe uitgegeven vijf V.H.G.-Cahiers beantwoorden tevens aan bovengenoemde doelstelling. Op dit moment wordt door Peter Koolmees gewerkt aan het uitgeven van V.H.G.-Cahier nr. 6 over de stand van de diergeneeskunde in 1846 zoals die zeer gedetailleerd naar voren komt uit de toen op last van de minister van Binnenlandse Zaken gehouden enquête. Aan de voorbereiding tot deze uitgave hebben eerst ons oud-bestuurslid Combert Burger en daarna Frans Cremers hun medewerking verleend.

En natuurlijk is ook ons eigen *Argos* hèt medium om veterinair-historische kennis door te geven! Eén van de leden van de redactie van *Argos* merkte onlangs echter op dat hij geconstateerd had dat *Argos* voornamelijk door bijdragen van de redactieleden wordt gevuld terwijl "vroeger" vaker door "gewone" leden werd bijgedragen. Hij stelde verder: "het feit dat men lid is van het V.H.G. wijst op een "zekere" interesse in de veterinaire historie, een interesse die toch niet beperkt hoeft te blijven tot het passief informatie toebedeeld krijgen". Alleen wanneer de interesse van onze vrij uitgebreide ledenschaar zich daadwerkelijk vertaalt in het verrichten van publicabel veterinair-historisch onderzoek zal het tijdschrift voor de toekomst veilig kunnen worden gesteld.

Dr.Carl König werkt aan de geschiedschrijving van de voormalige afdeling Gelderland van de K.N.M.v.D.. Het schrijven van biografieën van belangrijke beroepsgenoten zal te allen tijde een activiteit binnen ons Genootschap blijven. Van onze leden wordt hiervoor steeds weer medewerking gevraagd.

En natuurlijk mag niet onvermeld blijven al hetgeen, al gedurende tien jaar, aan werk is verzet ter voorbereiding van het boek *"Tussen Boer en Burger";Diergeneeskunde in Nederland en overzeese gebiedsdelen in de periode 1925 tot 1950*. Aanleiding was een initiatief van wijlen Evert van Daalen in de jaren negentig van de vorige eeuw. Hij wilde dat de ervaringen van een oudere generatie dierenartsen door middel van interviews zouden worden vastgelegd. Door het toenmalige Hoofdbestuur van de K.N.M.v.D. is aan het V.H.G. het verzoek gedaan om aan dit initiatief vorm te geven. Daarvoor is de "Werkgroep 1925-1950 " opgericht. Al hetgeen de Werkgroep onder de bezielende leiding van Engbert Oldenkamp heeft verricht moet dit jaar uitmonden in de uitgave van een gedegen stuk geschiedschrijving op basis van "oral history". De voorinschrijving is sinds de aankondiging in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* van 1 februari, die hier (p. 250) nog eens is afgedrukt, geopend. Persoonlijk vind ik dat **ieder** lid van het V.H.G. dit boek in zijn bezit moet hebben! Dus: aarzel niet en schrijf in. En bedenk daarbij dat U dan een wezenlijke bijdrage levert aan het mogelijk maken van deze, de financiële middelen van ons Genootschap ver te boven gaande uitgave.

Maar nu de toekomst:

Wanneer onze leden de kritische opmerkingen vanuit de Argosredactie die hierboven werden weergegeven ter harte nemen, zal meer activiteit moeten worden ontplooid, m.n. op het gebied van veterinair-historisch onderzoek. Ik realiseer mij dat het bestuur van het V.H.G. daarbij een initiërende rol moet vervullen. Ik hoop U tijdens de huishoudelijke vergadering, die vooraf zal gaan aan het symposium "Bek in de tijd", dat op vrijdag13 april a.s.gehouden wordt in samenwerking met de Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde (ook genaamd de Numan Stichting) en de Stichting Vrienden van het Tandheelkundig Erfgoed, onze ideeën voor te kunnen leggen, hetgeen niet onverlet laat dat te allen tijde ideeën en initiatieven van onze leden welkom zijn.

In *Argos* nr. 6 (1992) heeft Peter Koolmees het idee gelanceerd van een rubriek in *Argos*, gewijd aan "Lokale en regionale veterinaire geschiedenis", waaraan door velen bijgedragen zou kunnen worden. Wetende dat het internet anno 2007 ongelooflijk veel mogelijkheden biedt om zich te oriënteren en te verdiepen in de veterinaire historie, wil ik graag een lans breken om alle leden van het V.H.G. op te roepen om er zorg voor te dragen dat het Veterinair Historisch Genootschap een "genootschap, dat leeft" genoemd mag worden, wanneer het in 2009 twintig jaar zal bestaan en wanner het in 2012, wanneer onze Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde haar 150-jarig bestaan viert, in dat kader vol trots het *40th International Congress for the History of Veterinary Medicine* mag organiseren. Of dat succesvol wordt, hangt volledig af van de actieve medewerking van onze leden!

Ik reken op U allen!

Rob Back

Symposium "Bek in de tijd"

Tandheelkunde bij mens en dier in historisch perspectief

De dierenarts en de tandarts zijn beroepen die zich eerst zelfstandig ontwikkelden, aanvankelijk los van het academisch métier. In Nederland versnelt de professionalisering van deze beroepen zich in de 19e eeuw door de aanstelling van een hoogleraar of lector te Utrecht. De hoogleraar Alexander Numan (diergeneeskunde) en de lector Theodore Dentz (tandheelkunde) worden daarom min of meer als grondleggers van deze beroepen in Nederland gezien.

Tot 1947 was Utrecht de enige plaats in ons land waar men voor tandarts kon studeren en voor diergeneeskunde geldt dit nog steeds. De instrumenten, boeken en archieven waarmee deze pioniers en hun vakgenoten werkten zijn als onderdeel van het Universiteitsmuseum Utrecht bewaard gebleven en vormen de basis van een collectie die de ontwikkeling van de beroepen toont. Het zijn verzamelingen die niet alleen betrekking hebben op onderwijs en onderzoek, maar ook een beeld geven van de werkwijze van de practicus buiten de universiteit. Bij het beheer van deze omvangrijke collecties wordt het Universiteitsmuseum ondersteund door stichtingen van mensen uit deze beroepsgroepen. Door de grote overeenkomst in achtergrond, collectie en opbouw van het historische netwerk hebben de Stichting Vrienden van het Tandheelkundig Erfgoed, de Stichting Vrienden van het Museum Diergeneeskunde (genaamd de Numanstichting) en het Veterinair Historisch Genootschap (VHG) in samenwerking met het Universiteitsmuseum Utrecht een symposium georganiseerd, waarbij de overeenkomsten en verschillen tussen beide disciplines centraal zullen staan.

Datum: vrijdag 13 april 2007

Plaats: Boothzaal Universiteitsbibliotheek
Heidelberglaan 3
3584 CS Utrecht

Aanvang: 10.00 uur
ontvangst met koffie
10.30 - 11.30 uur
Huishoudelijke vergadering
12.00 - 13.00 uur
Buffetlunch

Dagvoorzitter van het wetenschappelijk programma:
Prof. dr. Maarten Th. Frankenhuis, dierenarts en voormalig directeur van Artis.

Programma:

13.00 uur:	Ontvangst met koffie/ thee
13.30 uur:	Opening dagvoorzitter
13.40-13.50 uur:	Prof.dr. Ludo J. Hellebrekers, dierenarts, voorzitter Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde
13.50-14.00 uur:	Rob Barnasconi, tandarts, voorzitter Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Tandheelkunde
14.00-14.30 uur:	**BEK TO BASICS** Jorden D. van Foreest, tandarts,
14.30-15.00 uur:	**EEN (GEGEVEN) PAARD WÉL IN DE MOND KIJKEN!** Leffert Elving, dierenarts
15.00-15.30 uur:	Pauze koffie/ thee
15.30-16.30 uur:	**TANDHEELKUNDE BIJ DE GOED GEBEKTE PATIËNT** Andries W. van Foreest, dierenarts & Dr. Joost Roeters, tandarts
16.30-16.45 uur:	Sluiting door dagvoorzitter
16.45 uur:	Borrel aangeboden door de Numanstichting, het Veterinair Historisch Genootschap en de Stichting Vrienden van het Tandheelkundig Erfgoed.

Informatie: r.deraat@uu.nl
telefonisch: 030-2538701

Routebeschrijving
Per auto naar de Universiteitsbibliotheek, Heidelberglaan 3 (Uithof) 3584 CS Utrecht
zie: http://www.library.uu.nl/universiteitsbib/plattegrondenrou/34764main.html

Per bus van en naar het station Utrecht Centraal: Lijn 11 en 12(s). Deze bussen vertrekken elke 3-5 minuten. De busreis duurt ongeveer 15 à 20 minuten en kost 3 strippen. De halte "Langeveldgebouw" is recht tegenover de Universiteitsbibliotheek.

Samenvattingen

BEK TO BASICS

Jorden van Foreest

De historie van de tandheelkunde is, zou je kunnen zeggen, begonnen toen marktwerking nog iets anders was dan nu. De tandheelkunde heeft zich vanuit de markt ontwikkeld tot een volwaardige wetenschap met in Nederland voor tandartsen sinds 1947 een academische opleiding. Niet alleen de status maar ook de inhoud en de breedte van het vakgebied is ingrijpend veranderd. Op het gebied van diagnostiek, preventie en behandeling is er erg veel verbeterd maar in sommige opzichten is het nog steeds boren met de boortjes die we hebben. Marktwerking als modern algemeen maatschappelijk verschijnsel, heeft zich de laatste jaren een plaats weten te veroveren binnen de gezondheidszorg. Sommigen zien dat als heilzaam, anderen als een bedreiging voor verantwoorde zorg. Begonnen op de markt heeft de tandheelkunde zich weer een positie op deze nieuwe markt weten te verwerven. Zoals Godfried Bomans ooit zei: 'De geschiedenis is het heden, gezien door de toekomst.'

EEN (GEGEVEN) PAARD WÉL IN DE MOND KIJKEN!

Leffert Elving

Het is eeuwenlang gebruikelijk geweest bij paarden een leeftijdsschatting aan de hand van de gebitskenmerken uit te voeren. Informatie hierover gaat terug tot voor het begin van onze jaartelling. Vooral in de handel van paarden is de leeftijd van het dier van belang. De vaardigheid van schatting van de leeftijd aan de hand van gebitskenmerken is in de 'paardenwereld' vooral bij de handel altijd zeer verbreid toegepast. Bij dierenartsen werd hiervoor een specifieke vaardigheid verondersteld. Zeer recent is bij een paard een paspoort verplicht waarin het signalement en dus ook de leeftijd van het dier wordt omschreven. De kunde van de leeftijdschatting zou dus kunnen verdwijnen. Naast een kort overzicht van de geschiedenis van de veterinaire tandheelkunde zal op de historie, methodiek en waarde van deze leeftijdsschatting worden ingegaan.

TANDHEELKUNDE BIJ DE GOED GEBEKTE PATIËNT

Joost Roeters en Andries van Foreest

In een duo-presentatie wordt de ontwikkeling van de veterinaire en humane tandheelkunde vanaf de jaren zeventig in de vorige eeuw besproken. In deze periode is de humane tandheelkunde ingrijpend veranderd door de introductie van adhesieve technieken. De principes van de adhesieve tandheelkunde zijn ook uitermate geschikt gebleken voor de veterinaire tandheelkunde. In deze voordracht zullen verschillende tandheelkundige behandelingen bij een variëteit aan huis- en dierentuindieren worden gepresenteerd.

Curricula vitae

Leffert Elving was van 1968-2006 werkzaam aan de Faculteit der Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht; oorspronkelijk bij het Zoötechnisch Instituut. Dit instituut is later door reorganisaties voor een deel opgegaan in wat nu heet het Departement Gezondheidszorg Landbouwhuisdieren. Hij gaf hier onder meer onderwijs in de genetica, populatiegenetica en teelt van landbouwhuisdieren en paard.

Andries van Foreest werd na zijn afstuderen in 1967 universitair medewerker bij de Kliniek voor Verloskunde, Faculteit der Diergeneeskunde, Rijksuniversiteit Utrecht. Vanaf 1969 tot 1987 praktiseerde hij in de gemengde praktijk. In de periode 1975 tot 1993 was hij stafdierenarts in het Ouwehands Dierenpark te Rhenen. Vanaf 1994 werkt hij uitsluitend als tandheelkundig dierenarts op diverse locaties. Sinds 1970 is zijn interesse binnen de diergeneeskunde gefixeerd op tandheelkundige problemen bij dieren. In de periode 1984-2000 heeft hij in een parttime functie veterinaire tandheelkunde gedoceerd op de Kliniek voor Gezelschapsdieren van de Faculteit der Diergeneeskunde in Utrecht. Gedurende de periode 1992 tot 2000 was hij ook verbonden als hoofddocent aan de Veterinär- Chirurgische Klinik van de Universiteit Zürich in Zwitserland. Daar is door hem het Zahnstation van het Tierspital opgezet. Hij is auteur van twee handboeken in de Nederlandse taal: *Tandheelkunde bij gezelschapsdieren,* (1999) en *Gebitsreiniging bij gezelschapsdieren* (2003).

Jorden van Foreest studeerde in 1970 af als tandarts in Utrecht. Na tien jaar algemene praktijk in combinatie met jeugdtandverzorging en de werkgroep tand- en mondziekten van TNO, tien jaar adviserend tandarts in de Haagse regio. Na een kort intermezzo als tandheelkundig adviseur van de toenmalige Ziekenfondsraad, is hij van 1992 tot 2004 werkzaam geweest als inspecteur voor de gezondheidszorg

Joost Roeters is in 1978 afgestudeerd aan de Universiteit van Nijmegen en na zijn opleiding werkzaam geweest

aan de afdeling kindertandheelkunde van deze faculteit. In 1992 is hij gepromoveerd op het proefschrift *Prediction of future caries prevalence in preschool children*. Momenteel is hij als universitair hoofddocent werkzaam bij de Vakgroep Cariologie en Endodontologie en betrokken bij onderzoek en onderwijs op het terrein van de adhesieve tandheelkunde. Als tandarts is hij ook verbonden aan het Centrum voor Bijzondere Tandheelkunde in Nijmegen. Hij is eerste auteur van de boeken *Kosmetische tandheelkunde met composiet en Handboek esthetische tandheelkunde* die hij samen met H. de Kloet geschreven heeft. Daarnaast zijn er verschillende publicaties van zijn hand verschenen op het terrein van de adhesieve tandheelkunde. Over dit gebied van de tandheelkunde geeft hij regelmatig voordrachten in zowel binnen- als buitenland.

Summaries of main articles

A.H.H.M. Mathijsen
On veterinary manuscripts
As a kind of introduction to the three following papers attention was drawn to the difference between the problems met in the study of mss. stemming from Antiquity, of which the originals are lost, and an autograph of the 17th century. Editions of the veterinary works by the Greek and Latin authors are reconstructions, made with the help of codicological and philological methods, and based on copies that were written in a period often much later than the original. The reliability of an edition of a 17th century autograph is much greater, but also here a full understanding can only be gained by studying the contents in the light of contemporay knowledge of the subject. After the foundations are laid by philologists by making available good texteditions, it is the turn of the veterinary historian to interprete and evaluate the texts. The significance of the study of manuscripts is the opportunity to come in direct contact with the sources. Manuscripts reveal the character of the writer, not disturbed by a possible editor or censor. In spite of this, only a very small part of veterinary historical studies is based on manuscript or archival materials.
The definitions of manuscripts in a library context are reviewed. The replacement of handwriting by mechanical and electronic means of communication complicates the conservation of personal documents for the future use. A recommandation is made to take due care before destroying handwritten or electronically recorded materials in laboratories and scientific institutes that may be of value for historical investigations.
After some remarks how to gain access to manuscript material in libraries, a somewhat detailed overview is given of the veterinary mss. acquired by the Veterinary Library of Utrecht University, that were recently transferred to the University Library.
The last part of the paper is devoted to veterinary archives, specifically to two large ones (of the Veterinary School and of the Lelystad Institutes), of which inventories are available.
The solid historiography of veterinary education and veterinary research in The Netherlands would'nt have been possible without these archives. They offer, however, still many starting points for further research.

J.B. Berns
Is the cure more painful than the disease? Considerations at the manuscript book of presciptions for horse diseases (1697) by Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh
This ms. was acquired at auction by the Utrecht Veterinary Library. It fitted in the acquisition policy of the librarian at the time, who endeavoured the building of a collection of Dutch veterinary literature, in printed and manuscript form as well, that should be as complete as possible.
At the request of the board of the Netherlands Veterinary History Association, the author has edited this ms. for publication
During the study of it, he got a more positive idea about veterinary practice in the 17th century than adhered to by authorities as Emile Leclainche who judged that veterinary medicine at that time was inconspicuous without making any progress, and Angela von den Driesch, who is still more severe, for she described the pratices used at that time under the heading "The cure is often more painful than the disease".
After the description of the ms. and an account of the method followed in the preparation of the edition, and of the problems met, the author points to the significance of these presciption books for our understand-

ing of the veterinary practices of the past. Age-old cultural treasures are passed on by these books. There exist mutual connections between them, that often are discovered only by accident. The Bronckhorst ms. has thus to be considered as a link in a long tradition. It may be that the scientific value is small from a modern viewpoint, but it helps us to understand how veterinary knowledge is passed on to our country. He pleads therefore to give more attention to these scarce sources, hidden away in archives and libraries. They can add information to the paucity of data on veterinary practices in the earlier centuries.

A.M. Doyen-Higuet
Greek hippiatric texts: contents and tradition
After an overview of the Greek veterinary writers and their influence on Latin authors, the proper subject is introduced by the presentation of a sample description of a disease, sc. tetanus, as given by Apsyrtos. Through this example it is demonstrates that attention is given, respectively to symptoms, etiology and therapy.
In the Greek veterinary literature descriptions of about a hundred diseases may be found, but a sharp distinction between symptoms and the disease entity is not always made. Therefore it is often difficult to identify the diseases described. Remarks on the etiology are found particularly in the writings of Apsyrtos en Theomnestos, who both were professional veterinarians.
The therapies in use were: venesection, burning, fumigation, bathing, orthopedic and surgical interventions, often of a surprisingly daring nature, application of compresses or medicines, to be administered orally or nasally.
The original notices of the Greek horse doctors are passed down to us through collected works in four versions, preserved in twenty manuscripts. Three of these versions are organised thematically. Here, often more than one description, including treatment, is given for each disease or ailment. Next to this three, there is the socalled *Epitome*, taken from the large Collection, in which for each disease only one description is given. It was combined into an illustrated volume with the reconstituted version of the two books of Hierocles: it was mainly through the Latin, Italian and Sicilian translations of the texts contained in this fourth recension that, from the 13th century onwards, the Greek hippiatric legacy was passed down to Western Europe.

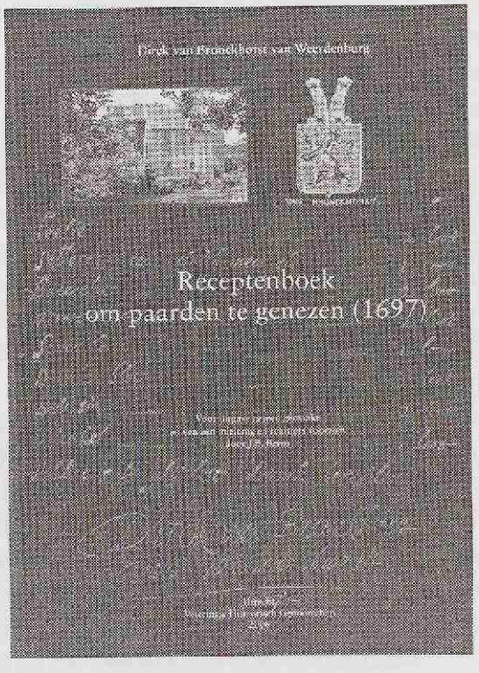
W. Sackmann
The Chiron manuscripts; our views and problems about the *Mulomedicina Chironis.*
The most important veterinary writers of Roman time were Pelagius, Chiron and Vegetius. Their writings date from the 4th until the first half of the 5th century after Christ. Vegetius relied on Pelagonius and Chiron. Chiron is a pseudonym and the title of his work was later attached. The original text is lost. We know it through two manuscripts only, one kept in Munich and the other in Basel. Both mss. date from the 15th century, so 1100 years after the original was written.
Some details of the provenance and discovery are reported. The main part of the paper, however, is devoted to a discussion of the contents and structure of these mss.. Comparing both texts helps us to interpret the original wording. In a number of examples it is demonstrated how misreadings and writing errors can be corrected and an understanding of the text can be made possible.

Over veterinaire handschriften[a]

Guus Mathijsen[b]

Voorafgaand aan mijn eigenlijke causerie over handgeschreven bronnen zou ik willen wijzen op het grote verschil tussen een modern handschrift geschreven door de auteur zelf, zoals dat van Dirck van Bronckhorst, en de handschriften uit de Oudheid, die in de bijdragen van prof. Anne-Marie Doyen-Higuet en dr. Werner Sackmann aan de orde komen.
De laatste zijn vaak vele malen gekopieerd; de oorspronkelijke tekst is slechts vast te stellen na kritische vergelijking met andere bronnen, en soms alleen bij benadering. Deze bijdragen geven ons een goed inzicht in de filologische methoden, gehanteerd door achtereenvolgens een classica die de studie van het Griekse hippiatrische bronnenmateriaal tot haar belangrijkste onderzoeksveld heeft gemaakt, en een Zwitserse dierenarts die, naast tal van bijdragen, die voornamelijk biografisch van aard zijn, zich ook heeft toegelegd om opheldering te verschaffen over een tekst die een belangrijke brugfunctie heeft vervuld tussen de Griekse en de Latijnse veterinaire kennis.
Daarna wil ik enige algemene opmerkingen maken over de betekenis van handschriften i.h.a., hun definitie en hun plaats in het veterinair-historisch onderzoek, waarbij tevens enige aanwijzingen worden gegeven waar in Nederland handgeschreven bronnen gevonden kunnen worden.

In de voordracht van Jan Berns wordt verteld hoe een 17de eeuws receptenboek voor paardenziekten toegankelijk is gemaakt. Hij heeft het handschrift volgens de regels van de kunst getranscribeerd en van indexen voorzien, zodat iedere geïnteresseerde deze tekst nu thuis bestuderen kan. Het unieke, fragiele stuk kan in de bibliotheek verder zoveel mogelijk met rust gelaten worden. Het wordt er geconserveerd en zal alleen uit het depot komen als iemand het origineel nodig heeft bv. voor schriftvergelijking met een ander stuk dat afkomstig is van Dirck van Bronckhorst of dat aan hem toegeschreven zou kunnen worden. Omdat het een door de auteur zelf geschreven boek is, waar geen afschrijver aan te pas gekomen is en het schrift helder en goed leesbaar is, zijn fouten door mislezing vrijwel uit te sluiten. Er kan op de tekst, zoals die in het VHG-Cahier (afb. 1) is afgedrukt voldoende worden vertrouwd.
In de voordrachten van prof. Doyen-Higuet en dr. Werner Sackmann is de situatie heel anders. Daar gaat het over teksten die geschreven zijn vele eeuwen nadat de originelen, die verloren zijn gegaan, ontstonden. Vaak zijn meerdere versies in verschillende talen tot ons gekomen. Het aantal tussenstadia tussen het origineel en de bewaarde handschriften is onbekend. Door onderlinge vergelijking moet het origineel a.h.w. gereconstrueerd worden. Pas als men een door deskundige paleografen gezuiverde tekst ter beschikking heeft, kan de interpretatie beginnen, allereerst van de gebezigde terminologie en vervolgens van van de inhoud.
Voor de handschriften uit de Oudheid bestaat sinds de Renaissance een levendige belangstelling. Zij waren begeerde objecten voor vorsten en geleerden om door studie van de Griekse en Romeinse bronnen dichtbij de wortels van onze beschaving te komen. Generaties van geleerden hebben zich sinds de dagen van Erasmus en Luther beziggehouden om betrouwbare tekstuitgaven te bezorgen. Deze betroffen niet alleen filosofische en theologische geschriften, ook de geneeskunde (Hippocrates, Galenus), de plantkunde (Theophrastes, Dioscurides), de dierkunde (Aristoteles) kregen in de 15de en 16de eeuw hun 'editiones primae'. Zo ook de hippiatrie. De eerste uitgaven van de Griekse hippiaters[1] en van Vegetius[2] dateren van de 16de eeuw. In de 20ste eeuw zijn deze uitgaven gevolgd door nieuwe kritische edities waarin de cumulatieve filologische kennis van de tussenliggende eeuwen verwerkt is. [3]

Afb. 1

[a] Causerie gehouden tijdens de Najaarsbijeenkomst van het V.H.G., Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2 november 2006.

[b] Drs. A.H.H.M. Mathijsen. Bilderdijklaan 14. 3723 DC Bilthoven

Zodra een betrouwbare kritische editie ter beschikking is, in de originele taal of in vertaling, kan het werk van de vakhistoricus beginnen. Aan hem of haar is het dan om uitleg te geven wat er nu precies staat. Wat heeft de auteur gezien, hoe heeft hij het geïnterpreteerd, welke medische behandeling heeft hij ondernomen en hoe is zijn zienswijze of handeling te waarderen?
Op het eind van de verantwoording van zijn bewerking van het geschrift van Van Bronckhorst schrijft Jan Berns dan ook: "Hiermee is naar mijn mening aan de belangrijkste eis voor het uitgeven van een historische tekst voldaan en *kan het echte onderzoek beginnen*".[4] Zo is inderdaad de werkverdeling: de taalkundige zorgt voor een betrouwbare tekstuitgave en de vakman, in casu de dierenarts, moet vervolgens de opheldering verschaffen wat er te lezen staat. Dat kan natuurlijk alleen als hij zich verdiept heeft in de stand van wetenschap van de tijd waarin het werk geschreven is. Als 'follow-up' van Berns' uitgave zouden we binnen het VHG kunnen proberen bepaalde passages, bv. die over de wormziekten, eens onder de loep te nemen om deze van commentaar te voorzien.

Nu wil ik vervolgen met enige algemene opmerkingen over handschriften:

- welke plaats nemen zij in in het vet.-hist. onderzoek?
- wat verstaan we er precies onder?
- waar zijn ze te vinden, waarbij ik uiteraard wil wijzen op het bezit aan veterinaire handgeschreven bronnen dat zich in de Utrechtse universiteitsbibliotheek bevindt en daarnaast vooral ook in enige archieven.

Hun betekenis
Juist handgeschreven materiaal of dit nu met de pen of door middel van het toetsenbord vervaardigd is, maakt het de historicus mogelijk het object van zijn onderzoek tot op de huid te naderen. Bij archivalia heeft men eerder dan bij gedrukte stukken de mogelijkheid een historische sensatie te ondergaan. Men wordt a.h.w. tijdgenoot van de schrijver en leest aan schrijfwijze en vormgeving zijn karakter en omstandigheden af. Bij gedrukte bronnen als tijdschriftartikelen, verslagen of rapporten is meestal een derde in het spel die als redacteur of censor de originele tekst van de auteur gecamoufleerd kan hebben. Met name voor biografische schetsen zijn handgeschreven bronnen (brieven, dagboeken) schier onmisbaar.
Het aantal studies in Nederland verricht aan veterinaire handschriften is uitermate gering, nl. vijf, tegenover 108 in Duitsland. Ik ontleen deze getallen aan de door mij samengestelde veterinair-historische database (VETHIST)[5], waarbij gezocht werd op de woordencombinatie van de betreffende landennaam 'veterinary' en 'manuscripts'. In totaal vond ik 312 van de 15.680 records in het bestand, dat is dus ongeveer 2 %. Het aantal dat gevonden werd in de catalogus van de Wellcome Library in Londen is van dezelfde grootte-orde, nl. 217 en hierin zijn niet alleen secundaire studies maar ook archivalia begrepen.

Definitie
Een definitie is gemakkelijk te geven als we alleen letten op hetgeen er meestal in bibliotheken onder verstaan wordt. In een eerste betekenis zijn handschriften de geschreven boeken uit de Middeleeuwen, codices genaamd. Een codex bestaat uit tot katernen gevouwen dubbelbladen. Aanvankelijk werd op perkament geschreven, na 1400 ook op papier. Tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst (ca. 1450) werden alle boeken met de hand geschreven. Het schrijven van een boek was vakwerk en werd gedaan door kopiisten, aanvankelijk vooral monniken, later ook door lekenkopiisten. Door herhaaldelijk kopiëren kunnen fouten insluipen. De filoloog tracht door tekstkritiek dit tekstbederf ongedaan te maken.
Er wordt ook wel een onderscheid gemaakt tussen codices en manuscripten in een tweede betekenis, waarbij het woord codex gebruikt wordt voor een middeleeuws boek dat bedoeld was om publiekelijk te functioneren, en manuscript voor handschriften voor eigen gebruik. Handschriften bedoeld om gedrukt te worden, noemt men kopij. Is het handschrift van de auteur zelf, dan spreekt men van een autograaf; gaat het om een kopie, dan is het een afschrift of apograaf.[6]
(De enige middeleeuwse codex met veterinaire inhoud die ik in de Utrechtse handschriftencatalogus gevonden heb, is al in 1602 in het bezit gekomen van de stadsbibliotheek, en na de oprichting van de universiteit Utrecht in 1636, van de universiteitsbibliotheek. Deze codex (UBU. Hs. 713) maakte deel uit van een legaat van ca. 1000 banden, afkomstig van de advokaat van de Staten van Utrecht mr. Evert van de Poll. Het betreft een convoluut met twee hss. uit de 15de eeuw. Het eerste is *Liber ruralium commodorum* van Petrus de Crescentiis en bijgebonden is het bekende paardenboek, hier getiteld *De equis*, van Laurentius Rusius).
Sinds de 17de eeuw zijn in de bibliotheken verzamelingen handgeschreven materiaal opgenomen die door verzamelaars waren bijeengebracht

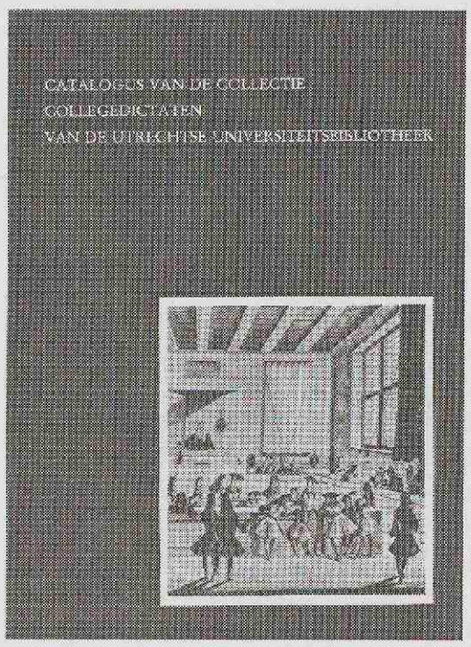
en waarin geen of nauwelijks codices voorkwamen. Hiermee deden jongere handschriften van uiteenlopend type hun intrede in de bibliotheek. "Men vindt daaronder brieven, afschriften van codices, literaire werken, collegediktaten, archiefstukken, studieaantekeningen, kortom alles wat iemand voor zijn werk belangrijk vond of waaraan hij persoonlijk gehecht was".[7]
In de loop van de 20ste eeuw is het handschrift verdrongen door de schrijfmachine, tekstverwerker en e-mail. Deze stijlbreuk in de communicatie is zo mogelijk groter dan de overgang van het geschreven naar het gedrukte boek. Het stelt het bibliotheek- en archiefwezen dan ook voor moeilijke beslissingen. Konden getypte stukken (correspondentie, notulen, verslagen of concepten van literaire of wetenschappelijke werken) nog behandeld worden naar analogie van geschreven stukken, moeilijker wordt het greep te krijgen op diskettes of harddisks die nu de dragers zijn van persoonlijke geestesprodukten. Toch zouden de langs electronische weg vastgelegde documenten een soortgelijke behandeling behoren te krijgen als de met ganzenveer, pen of schrijfmachine geproduceerde documenten. Men kan dan kiezen tussen conservering van prints of van gedigitaliseerde informatiedragers. In het laatste geval staat men voor de moeilijkheid dat met de elkaar snel opvolgende harden software, regelmatig conversies moeten worden uitgevoerd. Men begint op instellingsniveau, zowel van bedrijven als universiteiten, door aanleg van zgn. repositoria, al of niet na scanning van gedrukte documenten, greep op deze lastige materie te krijgen.
Voor zover manuscripten in digitale vorm niet vermenigvuldigd zijn en dus alleen resideren in een computergeheugen, zijn het ook authentieke en unieke documenten die in aanmerking kunnen komen om bewaard en toegankelijk te blijven om ook in de toekomst in staat te zijn bepaalde ontwikkelingen in het intermenselijk verkeer, dan wel in de totstandkoming van wetenschappelijke produkties te reconstrueren. In de veterinaire sfeer zijn dat laboratoriumjournaals, patiëntenregisters, financiële gegevens over de praktijkvoering en correspondentie, zowel uit hoofde van het beroep als privé. Grote voorzichtigheid is dus geboden in de omgang met schriftelijke nalatenschappen, hetzij in papieren of electronische vorm. Te vaak wordt uit desinteresse, achteloosheid of gemakzucht opruiming gehouden na overlijden, bij opheffing of reorganisatie van een instituut, zonder het besef dat het materiaal kan betreffen dat voor geschiedschrijving van belang kan zijn. Er is bij de universitaire instellingen, maar ook bij praktijken of instellingen als de Gezonheidsdiensten voor Vee veel verdwenen dat naderhand betreurd kan worden. Directies of beheerders van nalatenschappen weten niet altijd de weg naar bibliotheken of archieven te vinden, wier taak het is om volgens de geldende criteria, dus selectief, het geestelijk erfgoed veilig te stellen.

Waar vindt men handschriften, en hoe kan men toegang ertoe krijgen?
Het is voor een potentiële gebruiker niet altijd gemakkelijk om te achterhalen óf en waar handgeschreven bronnen beschikbaar zijn. In het algemeen kan men zeggen dat bibliotheken, archieven en soms gespecialiseerde documentatiecentra (bv. het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, met o.a. het archief van de 'Abteilung Veterinärwesen', 1940-1945) of musea (bv. het museum Boerhaave te Leiden) de instanties zijn waar gezocht moet worden, waarbij men zich in eerste instantie het beste kan wenden tot archieven en bibliotheken waar de persoon waarnaar men onderzoek doet, gewerkt heeft.

Ik wil eerst iets zeggen over handschriften in bibliotheken, en dan in archieven, waarbij ik onmiddellijk moet zeggen dat er geen eensgezindheid is waar wat thuishoort. Er zijn wel bepaalde afspraken: archieven van politici komen in het Nationaal Archief (vroegere naam: Algemeen Rijksarchief), die van de leden van de KNAW in het Rijksarchief van Noord-Holland te Haarlem, waar ook het Wiskundig Genootschap de archieven van haar leden onderbrengt. Archieven van hoogleraren worden vaak, maar lang niet altijd, aan de U.B. van de universiteit waar zij gewerkt hebben, aangeboden. Maar het Museum Boerhaave in Leiden bezit ook tal van geleerdenarchieven. Het archief van de Leidse Universiteit bevindt zich in de U.B. ter plaatse, in tegenstelling tot dat van de Utrechtse dat bij HUA is ondergebracht.

Wetenschappelijke bibliotheken hebben van oudsher handschriften verzameld. De bibliotheken die er waren vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestonden uitsluitend uit handschriften. Sommige van deze bibliotheken, die in ons land vnl. in kloosters en kapittels of in adellijk bezit gevonden werden, zijn in hun geheel deel gaan uitmaken van de latere universiteitsbibliotheken of de Koninklijke Bibliotheek. Zo is de stadsbibliotheek van Utrecht, die in 1636 universiteitsbibliotheek werd, na de Reformatie o.a. in het bezit gekomen van de vrijwel complete

bibliotheek van het Utrechtse Kartuizerklooster waarin veel handschriften vervaardigd werden en de K.B. heeft o.a. een rijk bezit aan geïllumineerde hss. uit de bibliotheek van de Oranjes. De geïlumineerde hss. ontstonden vaak uit opdracht van een adellijk persoon. Denk bv. aan de hertog van Bourgondië, Filips de Stoute en zijn broer, de duc de Berry, waarvoor de gebroeders Limburg uit Nijmegen werkten, waaromheen vorig jaar in Museum Het Valkhof zo'n succesvolle tentoonstelling werd georganiseerd. Een van de grootste boeken- en handschriftenverzamelaars in Nederland in de 18de en het begin van de 19de eeuw waren vader (Gerard, 1722-1771) en zoon (Johan, 1753-1815) Meerman in Den Haag. Ik noem hen omdat zij in het bezit waren van het Byzantijnse prachthandschrift uit de 10de eeuw, bekend geworden onder de boven reeds genoemde naam *Corpus Hippiatricorum Graecorum* (CHG), dat zich nu in Berlijn bevindt. (Het hoofd van de handschriftenafdeling van de Staatsbibliotheek te Berlijn, prof.dr.E. Overgaauw, was uitgenodigd hierover te spreken; hij was door onverwachte omstandigheden gedwongen deze voordracht tot een later tijdstip uit te stellen). Dit allerwaardevolste stuk, dit monument van de diergeneeskunde, is helaas voor Nederland verloren gegaan. De verzameling Meerman, die uit 10.000 gedrukte werken, waaronder 250 incunabelen, 110 handschriften en 300 kaarten bestond, was mét het huis waarin zich de verzameling bevond, aan de stad Den Haag vermaakt. Maar de stad weigerde het legaat na het overlijden van Johan Meermans echtgenote, in 1821, te aanvaarden.[8] Vervolgens werd een spectaculaire veiling gehouden, die vooral Engelse kopers trok. Een van hen, Sir Thomas Phillipps, verwierf o.a. het CHG-handschrift dat vervolgens, toen op haar beurt de Phillipps-bibliotheek geveild werd, in 1887 in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek in Berlijn kwam. Wij moeten ons nu behelpen met de partiële facsimile-uitgave die Reinhard Froehner verzorgde bij een jubileum van de fa. Hauptner.[9]

Afb. 2. Koert van der Horst. Utrecht: Universiteitsbibliotheek, 1994.

De ontsluiting is middels catalogi in boek- of fichevorm. Vaak zijn er deelcatalogi die betrekking hebben op een bepaalde collectie.[10] Voor de ontsluiting van brieven werken een aantal universiteitsbibliotheken, de K.B., het Letterkundig Museum e.a. samen bij de opbouw van een online databank de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (CEN). Er zijn inmiddels ca. 1 miljoen brieven ontsloten op briefschrijver, ontvanger en plaats van verzending (te raadplegen op www.Picarta.Pica.nl of via de websites van de universiteitsbibliotheken).

De U.B. Utrecht heeft in het verleden de acquisitie van veterinaire handschriften overgelaten aan de Faculteitsbibliotheek. In mijn tijd als bibliothecaris heb ik een en ander dat verspreid aanwezig was bijeengebracht. In hoofdzaak waren dit handgeschreven diktaten, soms autografen, maar meest door studenten gemaakte collegediktaten. Tezamen geven deze een uitstekend beeld wat en hoe er gedoceerd is vanaf de oprichting van 's Rijksveeartsenijschool t/m de periode van de Tweede Wereldoorlog. Een 262 nummers omvattend overzicht hiervan is opgenomen in de door de U.B.U. in 1994 gepubliceerde *Catalogus van de collectie collegedictaten van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, samengesteld door de toenmalige conservator handschriften Koert van der Horst (Afb. 2).
Er is tot heden slechts één studie te noemen die met vrucht van dit unieke bezit gebruik gemaakt heeft, nl. van Peter Koolmees die heeft geschreven 'Over het onderwijs in veterinaire geschiedenis, 1821-1956', waarin het op dit gebied behandelde door achtereenvolgens Numan, Hekmeijer, Thomassen, en Paimans, aan de hand van diktaten wordt besproken, terwijl over het onderwijs door Wester en Beijers slechts enige opmerkingen konden worden gemaakt, omdat diktaten van dit deel van hun onderwijs ontbreken.[11]
De handschriftencollectie is samen met de boeken- en tijdschriftencollectie, die zich in het magazijn van de Faculteitsbibliotheek bevond, in november 2004 overgebracht naar de nieuwbouw van de U.B. in de Uithof. Zoals bekend kwamen na de oorlog gestencilde diktaten ter beschikking, aanvankelijk op initiatief van studenten-schrijfgroepen, later verzorgd door de docenten. Het diktaat veranderde zo van een individueel al of niet fraai uitgevoerd werkstuk

tot het standaarddiktaat. Wil men de documentatie van de gedoceerde stof voor de toekomst compleet hebben, dan zullen ook deze standaarddiktaten geïnventariseerd moeten worden. Dat is tot op heden niet gebeurd. Zij vallen tussen het handgeschreven diktaat en het gedrukte boek. Noch de handschriftenafdeling, noch de afdeling boek-catalogisering voelt zich geroepen dit materiaal te beschrijven. Het zou een taak van het Museum Diergeneeskunde kunnen zijn dit materiaal systematisch te verzamelen en in de eigen bibliotheek op te nemen. Omdat in ons taalgebied het aantal gedrukte boeken op het gebied van de diergeneeskundige disciplines vrij beperkt is om aan de hand daarvan de vooruitgang van het vakgebied vast te stellen, kunnen deze interne 'publikaties' van waarde zijn.
Behalve diktaten bevat de collectie diergeneeskunde nog een veertigtal handschriften van andere aard. De meeste zijn uit de 19de eeuw, enige zijn van vroegere datum, sommige zijn Nederlands, andere zijn van buitenlandse herkomst. Om een idee te geven van dit materiaal, maar ook om toegewijde bewerkers ervoor te vinden, noem ik hier de 'titels' van Nederlandstalige geschriften, die aansluiten bij Jan Berns' suggestie om meer werk te maken van het bestuderen, c.q. uitgeven van datgene wat ons rest van de getuigenissen van veterinaire bedrijvigheid in Nederland vóórdat het diergeneeskundig onderwijs begon.[12]

Gedateerd

- Op de schutbladen van een foliant, waarin twee Lyonese drukken uit resp. 1581 en 1620, beide over paardendressuur, zijn samengebonden (D fol. 58), zijn recepten geschreven. Ze stammen uit Oost-Nederland, want het boek is afkomstig uit een kasteelbibliotheek in de buurt van Münster.
- *Een extraordinarus meesterbouck soo voor perden en koeijen ende ook veel geprobeerde dingen voor menschen* (eind XVIIde eeuw, Zeeuws of West-Brabants; de recepten zijn ontleend aan een meester Willem Wisse die niet thuisgebracht kon worden).
- *Recepten* (gedeeltelijk in het Duits) *en gebeden*, geschreven door de koster van Belfeld die zijn aanstelling kreeg in 1724. Met "Memoriale aanteekeningen" over lokale gebeurtenissen in 1740, 1755 en 1757.
- *Kentekenen van paarden en koeyen, hunne siektens en gebreeken en remedien voor deselven.* Van I. Mooye te Kortenhoeff, 1790.
- Een enkel blad met daarop een *Resept voor dolligheid der honden en deszelfs gebruik*, ondertekend door N.J. Aranger en gedateerd 5 Juni 1823;
- *Eenige Remedien tegen de ziekten der paerden*, met 116 recepten van Chr de Gignony (?), geschreven door Willem Boogaard en beëindigd op 3 juli 1825;
- *Gemakkelijk huisboekje voor den landman* met 50 geneesmiddelen voor koeien, geschreven door Olvert de Boer en gedateerd 28-1-1834. Afkomstig van prof. H.A. Meijling;
- *Koe Boek!* H. Servaas. [Zaanstreek], 1879. Geschenk van mw. H. Smit-Wijers (via H.J.C. Schoenmaker, d'arts)

Niet gedateerd

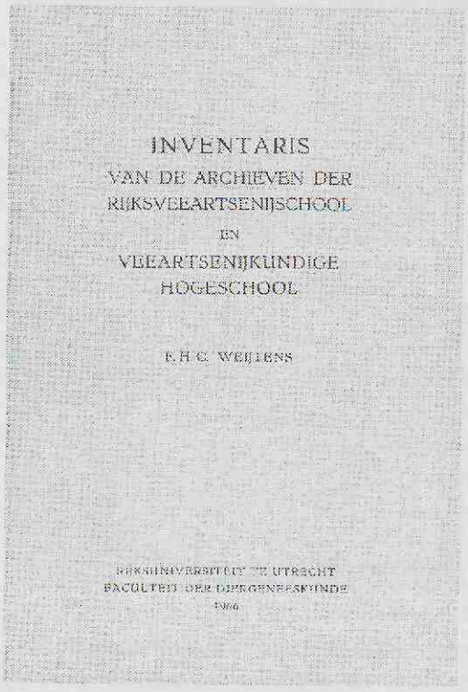
- *Middele in de droes, de goedaardige droes en verkoudheid.* Een vroeg 19de eeuws handschriftje (12 ff.) uit Texel, geschonken door H.H.J. Frederiks, medewerker van de RSI, later van de FAO;
- Een receptenboek vooral voor paarden, begin 19de eeuw, geschonken door prof. Romijn; de erin voorkomende namen C.I. de Moneta, I.A. Marino en Heer van Noordeloos konden niet worden thuisgebracht;
- *Recepten voor dieren en mensen.* Twee cahiers uit resp begin en eind 19de eeuw, beide met ex libris D. Rempt, veearts te Aartswoud.

Er is nog een aantal, later verworven aanwinsten niet beschreven. Zodra dat gebeurd is, zou het aanbeveling verdienen een VHG-Cahier samen te stellen dat een complete inventaris biedt van het handgeschreven veterinaire bibliotheekbezit.

Richten we de blik nu op de archieven.
Laat ik ook hier beginnen met een aanbeveling: het zou voor de beoefenaren van de veterinaire geschiedschrijving van belang zijn een gids te bezitten die een leidraad biedt om de weg te vinden in de stukken over veterinaire aangelegenheden in de departementsarchieven die aanwezig zijn in het Nationale Archief in Den Haag, en in de provinciale en stedelijke archieven. Er is een overzichtswerk met de inhoudsbeschrijvingen van de rijksarchiefbewaarplaatsen, die een eerste handreiking biedt.[13] Hierin bv. 'Veeartsenijkundige Dienst 1890-1954', omvang 23 m. (dl. 1, p. 59), maar een meer verfijnde toegang kan pas na inventarisatie verkregen worden. Het Utrechts Archief heeft in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis enige gidsen gepubliceerd, bv. *Gids voor historisch onderzoek naar ziekte en gezondheid in de provincie Utrecht* (2002) en *Gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht* (2003). Zulk een gids voor het historisch onderzoek naar veterinaire

aangelegenheden, maar dan met een landelijke dekking, zou een goede grondslag bieden voor het veterinair-historisch onderzoek in ons land.

Van twee belangrijke veterinaire instellingen (Veeartsenijschool/Hogeschool/Faculteit en de Lelystad-instituten) zijn archiefinventarissen beschikbaar.
De hoofdarchivist aan het Rijksarchief te Utrecht, F.H.C. Weijtens, maakte de *Inventaris op van de archieven der Rijksveeartsenijschool en Veeartsenijkundige Hogeschool* (Afb. 3) die in 1966 door de Faculteit der Diergeneeskunde is gepubliceerd (HUA, toegang 213). Het is aan de toenmalige directeur, mr. O.E.A.D. van de Wilk te danken geweest dat dit werk in de aanloop naar de viering van het 150-jarig bestaan van het Diergeneeskundig Onderwijs in Nederland totstand kwam. Het was hem opgevallen dat her en der in de gebouwen in kelders en op zolders archiefstukken waren opgeslagen, vaak onder erbarmelijke omstandigheden.

INVENTARIS
VAN DE ARCHIEVEN DER
RIJKSVEEARTSENIJSCHOOL
EN
VEEARTSENIJKUNDIGE
HOGESCHOOL

F.H.C. WEIJTENS

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
FACULTEIT DER DIERGENEESKUNDE
1966

Afb.3

Weijtens laat zijn inventaris, zoals gebruikelijk, voorafgaan door een korte institutionele geschiedenis van de archiefvormende instanties. Hij laat in een ander deel van zijn inleiding niet na om kritiek te leveren op de manier waarop met de archieven is omgegaan. Hij schrijft o.a. "De verzorging liet alles te wensen over en door verspreiding zijn belangrijke stukken verloren gegaan, zoals o.a. de registers van inschrijving. De latere geschiedschrijvers der instellingen voor veterinair onderwijs hebben wel vreemd met de archiefstukken omgesprongen. Enigen van hen huldigden de –overigens meer voorkomende mening- dat voor een publikatie gebruikte bronnen zonder meer aan de vernietiging konden worden prijsgegeven. Zo moeten vele stukken hun weg naar de verbrandingsoven hebben gevonden".[14] Met deze laatste opmerking doelt hij op prof. J.J. Wester, over wie prof. J.A. Beijers hem verteld had dat Wester bij het schijven van zijn *Geschiedenis der veeartsenijkunde* (1939) de door hem verwerkte archivalia weggooide. Dat een attente passant wel eens redding kan brengen blijkt uit de actie die prof. P. Wensvoort ondernam toen hem, in 1978, bij het betreden van het Pathologisch Instituut een plastic zak met paperassen opviel, die 'aan de boom gezet was'. Bij nadere beschouwing bleek de inhoud te bestaan uit de archieven inzake de beoordeling van koopkwesties door drie van zijn voorgangers, Schornagel, Ten Thije en Van den Akker. Hij besefte dat op basis van deze documenten de ontwikkeling in het pathologisch denken over een aantal belangrijke dierziekten over een periode van ruim vijftig jaar (1920-1972) achterhaald kon worden. In de persoon van P.J. Bertels heeft hij een enthousiaste onderzoeker gevonden die in 1986 op een deel van het materiaal dat tien runderziekten betreft is gepromoveerd (*De ontwikkeling van het systeem van de forensische pathologie voor de rundveehandel in Nederland*).

Het archief van de Utrechtse Universiteit, waartoe ook het archief van de Faculteit vanaf 1925 behoort, is ondergebracht bij Het Utrechts Archief (HUA). Een gestencilde inventaris van het Faculteitsarchief, 1925-1961, uit 1971, is beschikbaar (toegang 270). Maar in het archief van Curatoren (toegang 59) en in dat van de Senaat (toegang 292-1) is ook het nodige te vinden. Zo trof ik via de online-toegang tot het Utrechts Archief in het Senaatsarchief onder 'gedeponeerde archieven' archiefstukken van prof. F.C. Kraneveld aan met correspondentie over de periode 1950-1957 en stukken betreffende de vervulling van zeven vacatures voor hoogleraren van de Faculteit in deze periode.

Een tweede archief dat vakkundig is bewerkt, is dat van de in Lelystad geconcentreerde veterinaire en veeteeltinstituten. Het Rijksarchief Flevoland rondde in 1997 de inventarissen af van resp. het Instituut voor Veevoedingsonderzoek, 1904-1994; het Centraal Diergeneeskundig instituut met taakvoorgangers, 1904-1994; het Centrum voor Onderzoek en Voorlichting voor de Pluimveehouderij 'Het Spelderholt'te Beekbergen, met taakvoorgangers, 1920-1994; en het Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek 'Schoonoord"met taakvoorgangers, 1952-1994.

De twee grote geschiedschrijvingen *Van Gildestein naar Uithof* en *Strenge wetenschappelijkheid en practische zin* zouden door hun auteurs, resp. C. Offringa en Peter

Verhoef, niet zo degelijk kunnen zijn uitgevoerd als deze inventarissen niet beschikbaar waren geweest.

Een archief wordt in de Archiefwet 1962 omschreven als "het organisch groeiende of volgroeide geheel van bescheiden, ambtshalve opgemaakt door een bestuur of een zelfstandig handelende functionaris".
Dat de praktijk er soms anders uitziet dan de leer toont het aanhangsel bij de inventaris van Weijtens. Hierin zijn enige persoonsgebonden collecties opgenomen. Deze personen waren als docent verbonden aan de Rijksveeartsenijschool, maar niet Wijnoldus Munniks, die hoogleraraar was in Groningen en aldaar in 1806 overleed. Stukken over zijn bemoeiingen met veeartsenijkunde, maar ook een diktaat over de fysiologie van de mens, waren in het bezit gekomen van Alexander Numan en werden bij zijn ambtelijke archivalia bewaard. Het ware denkbaar geweest dat Weijtens deze aan het Gronings archief had overgedragen, zoals het Gronings Archief de uitgebreide correspondentie tussen Alexander Numan en zijn zoon, die in Groningen hoogleraar was, aan Utrecht had kunnen overgedragen. Als zoiets om vaak plausibele redenen niet gebeurt, zit er voor de onderzoeker niets anders op dan te reizen naar de plaatsen waar hij vermoedt materiaal over zijn onderzoeksobject te kunnen aantreffen.

Besluit

Ik eindig deze wat fragmentarische opmerkingen in de hoop de drempel tot het betreden van archieven en bibliotheken niet verhoogd te hebben. In het algemeen hebben de functionarissen van deze instellingen veel begrip voor onwennig rondtastende klanten die echter wel zo concreet mogelijk moeten aangeven waarnaar zij op zoek zijn. Voor een goed gebruik van de aangereikte hulpmiddelen om geschikte bronnen te vinden, wordt wel vaak enig doorzettingsvermogen gevraagd om vertrouwd te raken met de apparatuur en de te hanteren zoeksystemen. Als men zich erin wil verdiepen, gaan werelden open!

noten

1 *Veterinariae medicinae libri duo, a Johanne Ruellio Suessionensi interprete.* Parisiis: apud Simonem Colinæum, 1530 (Dierg. D qu 6). Editio princeps van het 'Corpus Hippiatricorum Graecorum' uitgegeven door de lijfarts van de Franse koning François I, Jean du Rueil uit Soissons. Deze Latijnse ed. werd zeven jaar later gevolg door die van het Griekse origineel, bezorgd door de Baselse hoogleraar theologie Simon Grynæus: Tōn hippiatrikōn biblia duó = *Vetrinariae medicinae libri duo / a Joanne Ruellio olim quidem latinitate donati, nunc vero iidem sua, hoc est Graeca lingua primum in luce aediti* [a Simone Grynæo]. Basileae: apud Joan. Valderum, 1537 (Dierg. D 82). In de 16e eeuw verschenen uitgaven in het Spaans (1564) en Duits (1571) en in de 17de eeuw drie edities in het Frans. De Duitse vertaling naar de Latijnse van Ruellius is van Gregorius Zechendorfer: *Zwey nützichliche sehr gute Buecher von allerley gebrechen und Kranckheiten, damit die Rosze, Maulesel und andere vierfüssige Thier, welche etwas schwer tragen, oder ziehen, geplaget....*[Eger: Hans Burger], 1571 (Dierg: D qu 36).

2 Vegetius Renatus, Publius. *Artis veterinariae, sive mulomedicinae, libri quator.* Basel [1528] (Dierg: D 408) en een andere ed. door de Hongaar János Zsámboki (Joannes Sambucus), Basel, 1574 (Dierg: D 362).

3 Een moderne editie van het *Corpus Hippiatricorum Graecorum* werd bezorgd door E. Oder en C. Hoppe (Leipzig: Teubner, 1924-1927); van Vegetius door E. Lommatzsch (Leipzig: Teubner, 1903), door V. Ortoleva (Wenen, 2000) (alleen boek 1) en door J.M. Robles Gómez (Madrid, 1999); van Pelagonius door Max. Ihm (Leipzig: Teubner, 1892) en K.-D. Fischer (Teubner, 1980).

4 J. B. Berns. *Dirck van Bronckhorst van Weerdenburg - Receptenboek om paarden te genezen (1697).* Utrecht, 2006. p. 7.

5 Te raadplegen op internet www.Euroscience.nl of www.vet.WAHVM.nl

6 Voor definities, zie: *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek,* www.dbnl.org/tekst/bork001lett01/index.htm

7 P.F.J. Obbema. Handschriften en oude drukken, in: *Bibliotheek en documentatie; handboek ten dienste van de opleidingen.* Derde dr. (Deventer, 1984) p. 71-79). Citaat op p. 74.

8 W.A. Laseur. *Het Museum Meermanno-Westreeninianum 1848-1960.* Den Haag, 1998. p. 40-42). Baron Van Westreenen van Tiellandt, achterneef van Johan Meerman heeft op de Meerman-veiling slechts een deel (63 incunabelen en 45 hss.) kunnen kopen en toegevoegd aan zijn eigen omvangrijke bibliotheek die na zijn overlijden in 1848 aan de Staat werd nagelaten en tot heden als Rijksmuseum Meermanno-Westreeninanum in het voormalige woonhuis van de baron aan de Prinsessengracht tot 'Museum van het Boek' (sinds 1960) is omgevormd.

9 Froehner, R. *Die Berliner Prachthandschrift der Hippiatrika. 80 Jahre H. Hauptner (1857-1937).* Berlin: Instrumentenfabrik Hauptner, 1937.

10 Voor een overzicht, zie: *Particuliere archieven in Nederland* onder eindred. van H.J.A.H.G. Metselaars. Houten, 1992.

11 P.A. Koolmees. 'Over het onderwijs in veterinaire geschiedenis aan de Veeartsenijschool in Utrecht, 1821-1956'. In: *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap.* Onder redactie van Koert van der Horst, Peter A. Koolmees en Adriaan Monna. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1995. p. 131-153.

12 J.B. Berns (n.4) p. 9.

13 *De Rijksarchieven in Nederland.*Eindred. L.P.L. Pirenne.'s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1973. 2 dln.

14 F.H.C. Weijtens. *Inventaris van de archieven der Rijksveeartsenijschool en Veeartsenijkundige Hogeschool.* Utrecht, 1966. p. 15.

Is de kuur pijnlijker dan de kwaal?

Overwegingen bij Hs. 14F51 van de Universiteitsbibliotheek Utrecht:

Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh, Receptenboek voor zieke paarden 1697 [a]

J.B.Berns [b]

De 17de eeuw, de eeuw waarin Dirck van Bronckhorst zijn receptenverzameling aanlegde, in onze vaderlandse geschiedenis bekend als de Gouden Eeuw, heeft in de veterinaire geschiedenis geen glans en schittering. Het beeld dat Angela von den Driesch schetst van deze periode is buitengewoon somber, maar ook haar voorgangers Émile Leclainche en Reinhard Froehner staan niet te juichen.[1]
"Die Kur ist oft schmerzhafter als das Leiden", is de bondige karakteristiek van deze periode, gebaseerd op de veterinaire literatuur van die tijd.[2] Stalmeesters en maarschalken hadden weliswaar tot taak voor het zieke dier te zorgen, maar dan wel naast al hun andere verplichtingen en op het platteland en in afgelegen gebieden was het de dorpssmid, een schaapherder en ook de vilder of de beul, die wat bijverdienden als 'veedokter'. Het beroep van dierenarts was niet in één hand, laat staan dat er van enige organisatie sprake was.

Geen Spaanse invloed

Er was één land waar de diergeneeskunde in de loop van de zestiende eeuw tot grote bloei was gekomen en dat in de volgende eeuw daarvan nog volop kon profiteren, dat was Spanje. Daar was onder Ferdinand van Arragon (1452-1516) en Isabella van Castilië (1451-1504) een soort van staatsexamen voor artsen, chirurgen, apothekers en dierenartsen ingesteld, dat moest worden afgelegd om tot het beroep te worden toegelaten en het heeft tot in de 19de eeuw zegenrijk gewerkt.
Albeytería heet de paardengeneeskunde en de beoefenaars zijn de *albeyteros*.[3] Deze albeytería is van eigen bodem, autochtoon dus en empirisch -net zoals in de rest van Europa-, maar dan heel sterk beïnvloed door de Arabische paardengeneeskunde. Daarnaast bestond in het Spanje van de 16de en 17de eeuw "eine wissenschaftliche oder literarische Hippiatrik, basierend auf griechischen, römischen und arabischen Schriften des späten Altertums und frühen Mittelalters".[4]
Uitgerekend nu in deze tijd, de bloeitijd van de Spaanse diergeneeskunde, waren wij met Spanje eerst verenigd in het grote Bourgondische rijk en vervolgens in een oorlog gewikkeld die tachtig jaar zal duren. Ook al gaan de noordelijke Nederlanden na de afzwering van de koning op 26 juli 1581, in 1588 hun eigen weg als Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, Spaanse legers bleven in de buurt. Hoe gek het ook mag klinken voor iemand die herinneringen heeft aan een moderne oorlog en bezetting, uitgerekend in deze tijd is Spanje in de mode. De Spaanse letterkunde oefende grote invloed uit op de Nederlandse: Het onderwerp van het toneelstuk *Spaanschen Brabander* heeft Bredero aan de Spaanse schelmenroman van *Lazarillo de Tormes* (1554) ontleend; de Nederlandse taal nam in deze tijd een groot aantal Spaanse leenwoorden op en het beroemde kruidboek van Rembertus Dodoens (1554) werd na zijn dood door zijn uitgever Van Ravelingen (1608), verrijkt met met een aanhangsel van de botanische werken van Garcia da Orta, Monardus en Cristoval a Costa. Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) vertaalde deze werken in het Latijn, de taal van de wetenschap dier dagen om ze toegankelijk te maken voor de hele geleerde wereld.[5]

Ook op religieus gebied -het is de tijd van de Contra-reformatie - is de stroom vertalingen uit het Spaans niet te overzien. Wat ontbreekt zijn de grote werken op veterinair gebied. Francesco de la Reyna bijvoorbeeld, met zijn *Libro de Albeyteria*, bekend is de tweede druk van1551; de eerste uitgave is nooit gevonden. Dit boek, dat tot 1647 vijftien drukken beleefde, is nooit in het Nederlands vertaald; sterker nog, het is niet eens in een Nederlandse bibliotheek te vinden.[6] Marx Fugger noemt en roemt hem, maar dat betekende niet dat hij enige invloed

a Licht gewijzigde tekst van een voordracht gehouden op de Najaarsvergadering van het VHG in de Universiteitsbibliotheek Utrecht bij de presentatie van Cahier nr. 5 (Receptenboek om paarden te genezen) op 2 november 2006. Details met betrekking tot de wijze van uitgave en de gebruikte hulpmiddelen vindt men in de uitgebreide inleiding van genoemd Cahier.

b Voorheen verbonden aan het Meertens Instituut van de KNAW.
Prinsengracht 164, 1016 HA Amsterdam.
(janberns1@hetnet.nl)

had op de Duitse of Nederlandse diergeneeskunde van die tijd.[7] Maar ook in de Spaanse Nederlanden, bij onze zuiderburen, waar de Spaanse aanwezigheid toch aanzienlijk langer heeft geduurd, lijken de albeyteros niet actief geweest te zijn. Ze moeten toch meegekomen zijn met de Spaanse legers? In de literatuur is er niets over te vinden.
Het antwoord op de vraag hoe het mogelijk was, die opvallende afwezigheid van de Albeyteria in deze tijd, is eigenlijk al gegeven: de beroepsgroep, het kader dat deze ontwikkeling binnen hun vakgebied had moeten oppikken, bestond niet. Het zieke dier moet zich ten onzent behelpen met ongeschoolde stalmeesters en hoefsmeden. Daarom moeten we niet zo hard zijn in ons oordeel over deze tijd.

Het krijgspaard

Er blijft een intrigerend punt. Tijdens de tachtigjarige oorlog werd het "Staatsche" leger gemoderniseerd, het werd van een ongeregeld huurleger een staand leger, door toedoen van Maurits en vooral ook van zijn neef Willem Lodewijk, goed bewapend en gedrild en bovendien -wat voor die tijd heel belangrijk was - goed en op tijd bezoldigd. Het leger kende een afdeling cavalerie, waarvan de sterkte in 1648 als volgt was: 69 compagnieën, 44 cie. Kurassiers en 25 cie. Harquebusiers, die samen over 4.340 paarden beschikten.[8] Tot de vaste uitrusting van een compagnie behoorde de hoefsmid die recht had op één paard.[9] Hij was hoefsmid en paardenarts. Pieter Alamanus van Coer, de auteur van een succesvol paardenboek, leerde de paardengeneeskunde in het leger: "en dat ik ook door groote moeyte en naerstigheyt in verscheyde Landen en Koninkrijken , als mede in differente Oorlogen, Soo by den Keyser als by Koningen, en Princen, de remedie van meest alle naties van Europa heb geleert."[10]
In 1689 was na al de recente oorlogsgebeurtenissen het leger nog sterker: de ruiterij beschikte toen over 11.026 paarden en 153 hoefsmeden. Onze militaire geschiedschrijvers rapporteren uitgebreid in meerbandige werken over veldslagen, ze geven uitvoerige beschrijvingen van de opbouw van een compagnie, ze besteden zelfs enige bladzijden aan de gezondheidszorg, compleet met naam- en functielijsten van artsen en chirurchijns en apothekers, maar ze zwijgen over de zorg voor het zieke of gewonde paard. Ze vertellen ons zelfs niet waar de overheden al die duizenden paarden telkens weer vandaan haalden.[11] Maar ook onze landbouwhistorici laten ons in de kou staan, als het gaat om een antwoord te krijgen op de vraag, hoe was een landgoed, zoals Waardenburg, ingericht. Over hoeveel paarden kon bijvoorbeeld Dirck van Bronckhorst beschikken? De Heerlijkheid Hier en Neerijnen omvatte 1350 Gelderse morgen; een morgen = ongeveer 0,86ha; dus 1161 ha. Paul Brusse geeft in zijn studie *Overleven door Ondernemen* uitgebreid cijfermateriaal over berijfsgrootte en benodigde paarden, maar van adellijke of landsheerlijke verhoudingen is bij hem ook geen sprake.[12]

Dirck van Bronckhorst

Hoe het ook zij, Dirck van Bronckhorst moet op Waardenburg de beschikking gehad hebben over werkpaarden, rijpaarden en koetspaarden. Hij was lid van de Ridderschap van het kwartier van Nijmegen en men vermoedt dat hij tijdens het rampjaar 1672 zijn huis gevrijwaard heeft van brandschatting door de Fransen door dit af te kopen.[13]
Verder weten we, ondanks ijverige naspeuringen door Guus Mathijsen en mijzelf, heel weinig. Zijn ouders, Gerrit van Bronckhorst van Weerdenburg en Lucia van Colenberg trouwden in 1615 en op grond daarvan kan men zijn geboortedatum wel stellen op 1617. Na de dood van zijn vader in 1660 wordt Dirck heer van Waardenburg, na zijn dood in 1694 treedt zijn dochter Lucia Goswina Cornelia als zodanig aan.[14]
Het receptenboek dat hij naliet is gedateerd 1697, met dien verstande dat op het omslag eerst 1677 stond. Het is heel goed mogelijk dat Dirck in dat jaar de laatste aantekeningen maakte en dat een ander persoon er later nog iets aan toevoegde. Folio 61v eindigt met *Finis* en daarna volgen nog 5 bladen met recepten en voorschriften en hier is duidelijke een andere schrijfhand in het spel.
In de jaren 1991-1992 heeft Guus Mathijsen het Hs. Bronckhorst al uitvoerig voorgesteld en de door mij verzorgde editie is nog maar een eerste antwoord op de voorstellen tot bewerking die hij toen gedaan heeft. Om het maar eens heel duidelijk te stellen:
WE ZIJN NOG PAS BIJ AF.[15]

Bewerking

Ik heb de tekst ingevoerd in de computer. Gelukkig was het handschrift op een enkele beschadigde of door vocht aangevreten plek goed leesbaar. Dirck van Bronckhorst heeft een duidelijke hand. In eerste instantie heb ik alles zo letterlijk mogelijk overgenomen, dat is de makkelijkste weg, daarna heb ik enkele aanpassingen aangebracht om de leesbaarheid te vergemakkelijken. Toen kwam het grote werk. Het aanleggen van registers, allereerst een register van alle geneesmiddelen van plantaardige oorsprong, een van dierlijke oorsprong, samengestelde geneesmiddelen en minerale.

Al mag Van Bronckhorst een duidelijke hand hebben, soms maakt hij er maar wat van. Maar ik denk dat het mij gelukt is de meeste problemen op te lossen, zodat het lijstje met onverklaarde woorden klein is gebleven. Dat geldt ook voor de lijst "verklaring van moeilijke woorden". Een mooi voorbeeld is *panis porcandsula und zassame*, plantnamen die voorkomen in recept nr. 78, een middel voor een oogkwaal. Na enig speurwerk bleek hiermee bedoeld te zijn *panis porcinus*, ook wel *Casamum* en *Ciclamen* genoemd. Bedoeld is *Cyclamen europaeum*, een uitheems plantengeslacht dat in het Nederlands Varkensbrood genoemd wordt, na de voor-Linnaeïsche benaming. De plant heeft op ronde broodjes gelijkende knollen die door de varkens gegeten worden[16] (Afb. 1).

Van huis uit ben ik Neerlandicus en geen dierenarts en als men nu bedenkt dat in de 17de eeuw een woord als ader niet alleen 'ader, bloedvat' en 'slagader' betekende, maar ook 'zenuw' en 'spier', ja alle langgerekte elementen in het menselijke of dierlijke lichaam, wat kan ik dan toelichten? ik zou over grondige anatomische kennis moeten beschikken. Dat laat ik graag aan de echte deskundigen over, die uit de gegeven context moeten kunnen afleiden waarover het in een concreet geval gaat. Er ligt nu een gedrukt boek, ontsloten door registers en aan dat boek kunnen we allerlei vragen van veterinaire aard stellen.

De plaats van het Handschrift in de tijd

Dat adellijke personen in vroeger dagen zich met paardengeneeskunde bezig hielden is niet zo verwonderlijk. Zij beheerden vaak uitgebreide goederen en landerijen en het paard speelde een belangrijke rol, als rijpaard, koetspaard en trekpaard. Hun kennis en ervaring tekenden ze op in omvangrijke handschriften. In Duitsland bestaat een traditie om dit soort handschriften uit te geven in de vorm van proefschriften, vooral de veterinaire faculteiten van Berlijn en München zijn op dat punt actief. Ik kan hier wijzen op:

**Das Pferdearzneibuch des Grafen Friedrich von Württemberg* (1571) (Knobloch 1933);

**Das Pferdearzneibuch des Wolf-Ernst von Wolframsdorf* (Liermann 1931);

**Das Roßarzneibuch des Walther von Nitzschwitz* (1583) (Lutze 1932);

*Roßarzneibuch des Kaiserlichen Reiteroberstenim 30-jährigen Krieg Alexander von Neuneck zu Magdeburg (1631) (Maass 1935);

**Das erste Roßarzneibuch Graf Wolfgang II von Hohenlohe* (1564) (Seele 1932);

**Das II. Roßarzneibuch Graf Wolfgang II von Hohenlohe* (1564) (Subklew 1936).[17]

Dirck van Bronckhorst heeft in de loop van zijn actieve leven als Heer van Waardenburg een verzameling recepten aangelegd, gezien de toon van het werk, bedoeld voor derden om er hun voordeel mee te doen. Hij staat daarin niet alleen. In onze bibliotheken en archieven liggen er nog te wachten op ontdekking en op eventuele uitgave. Ik kan hier wijzen op een aantal handschriften van de Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde in de UB Amsterdam:

*Hs. XIII G 5: een receptenboek, ontstaan tussen 1624 en 1679, met recepten voor zieke paarden; bij de meeste recepten in dit hs. staat de aantekening: "Uit een geschreven boek". Blz. 13-32 recepten voor paarden.

*Hs. XIII G 9, bijna geheel identiek aan het vorige, is een receptenboek uit ca. 1676-1685;

Dit klopt niet, in dit hs. komen slechts enkele veterinaire recepten voor.

*Hs. 14 E 12, getiteld: *Extraordinaris meesterbouck soo voor paerden en koeyen*, daterend van 1682.

In het Rijksarchief Friesland te Leeuwarden (Archief Kingsma State II, 41) bevindt zich: *De getrouw paerde meester ofte een verhael van alle voornaemste secreten ten opsichte van 't genesen der paerden.* Het dateert van ongeveer 1690 en is in één band gebonden met een "paardemeester boeck".

Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden, signatuur B.H. 65 en 1107x: een handschrift, getiteld *Tegen de krankheden der Paarden*, van omstreeks 1700, door Philip Hermann en een handschrift: Hs 1810: C.van Gurkom, *Remedieen tegen verscheide siekten, wonden ende andere qualen van den mensch (&) qualen der beesten.* Rottevalle 1766.

78. Een ander voor het selvige

Neemt *panis porcandsula und zassame*, dit is alles een en tselvige en *candiane* dese twee stoot wel te saemen met cnechtkens urine onder den anderen gedaen, en door een reijnen doeck gedaen, en alsoo met een penne in 't oogh gedaen 2 mael des daeghs. [15v]

Afb. 1

De Muis Snijden

Inderdaad de wreedheden waarvan Angela von den Driesch spreekt, vinden we bij Van Bronckhorst ook: cauterisatie en ook de muis snijden, Recept 110 handelt daarover:

"Een derden compt datse sijn dick van vleis aent hooft, en vet van oogen, dat men den hauw hiet. Dit te helpen soo snijt hem het vet uijt d'oogen en kort hem d'ader achter d'ogen, en snijt hem de muijs uijt boven de neus ontren vijf vinger lanck, het sal daer na goet gesicht krijgen, in sonderheit sult ghij doen als ick u leeren sal, alsoo u peert gesneden den hauw.Neemt en steeckt hem wat booter met sout inde oogen, ontrent een hasenoot groot, en smeert hem ooc met booter en sout, daer ghij hem de aderen gekort hebt. Ghij moet verstaen dat een peert heeft achter de oogen 2 aderen op den andren, ghij moet de onderste kortten, ende niet de bovenste, ofte het sal den peerden meer tot blintheit strecken, als helpen".

Hier gaat het om tenotomie van de *Musculus levator labii maxiliaris (proprius).* Verder komt voor aders korten en aderlaten.[18]

Maar ook waarschuwingen tegen bijgeloof en tegen vroegere roomse praktijken, want hij was goed protestant (anders zou hij geen lid kunnen zijn van de Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen). Hij was een vroom man die op tal van plaatsen de Heer dankt.

Ook de opleiding van smeden gaat hem ter harte: Recept 243: "Doet u peert onder de handt van een geleerden hoefsmid". In Recept 216 "Hier moet ick wat schrijven van geluckige ofte ongeluckige wonden der peerden" laat hij zich kritisch uit over het niveau van de opleiding:

"Dewijle ick sie dat nu in onse daegen soo lichtelijck jonge meesters van smeeden gemaeckt werden, alse een ijser op konnen slaen ende een aeder laeten, soo dunckt haer dat alle dingen wel is, maer ick soude prijsen voor al dat men alhier goede achtinge op neemen, ende ick solde raeden dat de jonge meesters eer sich wel versocht hadden bij goede meesters, dat sij wat geleert, gehoort ende gesien hadden, opdat men de goede luijden haer peerden soo lichtveerdich niet aenveerde, soo mocht haer conscientie wel wat geruster sijn, want door onachtsaemheit wert mennich goetmans peert inden hont geholpen. Daerom, wilt Godt, sal ick u alhier schrijven en leeren kennen op wat tijden dat ghij een peert sult moogen snijden, aederen korten; jae ofte een gehouwden, geschooten, gesteecken wert, dat ghij mueght weeten welcke teeckenen des Hemels goet ofte quaet voor de wonden sijn, en hoe en wat ghij mooght met de wonden handelen".

Cahier 5 van het Veterinair Historisch Genootschap *Het Receptenboek om paarden te genezen* is geschreven in het Nieuwnederlands van de 17de eeuw, een taal waaraan men even zal moeten wennen. Ik heb geprobeerd het wat makkelijker te maken door op een aantal plaatsen in te grijpen in de spelling. Ik hoop vooral dat de lezer als vakman naar het boek wilt kijken - want zoals al eerder gezegd: het echte werk moet nog beginnen! - en dat hij vanuit zijn specifieke kennis oplossingen zal aandragen, zodat dit cahier een vervolg kan krijgen dat zich kan meten met het eerste cahier, het prachtige boek van R. Strikwerda.[19]

Noten

1 Angela von den Driesch, *Geschichte der Tiermedizin. 5000 Jahre Tierheilkunde*. München 1990. Emile Leclainche, *Histoire illustrée de la Médecine Vététerinaire*. T. II, Toulouse, 1936. p. 9vv. Reinhard Froehner. *Kulturgeschichte der Tierheilkunde*. Band 2, Konstanz 1954. p. 3vv

2 Von den Driesch, (noot 1), p. 60.

3 Een Arabisch leenwoord: *Al-Baitar*, uit Grieks *hippiatros*. Ralph Penny, *A History of the Spanish language*. Tweede druk. Cambridge, University Press, 2002.

4 Werner Schwartz (hrsg.), *Die Pferdeheilkunde des Johan Alvarez de Salamiella: Übersetzung der Handschrift Espagnol 214 (7813) der Nationalbibliothek zu Paris mit einem Kommentar*. Leipzig-Mölkau, Richter, 1945. 1945, 15. (*Abhandlungen aus der Geschichte der Veterinärmedizin;* H. 30). Aangehaald bij Beatrix Bachmeier , *Veterinärhistorische Untersuchungen über das 'Libro de Albeyteria' des spanische Tierarztes Francesco de la Reyna (16.Jh.)*. Inaugural-Dissertation München,1990, p. 5.

5 Garcia da Orta in 1567, Monardus in 1574 en1579 en Cristoval a Costa in1574.

6 Zie o.a. G.J.Geerts, 'De studie van de Spaanse invloed op de Nederlandse literatuur'. In: *Neophilogus* 37 (1953), 193-202. *G.A,Bredero's Spaanschen Brabander*. Ingeleid en toegelicht door prof.dr. C.F.P.Stutterheim. Culemborg, 1974. p.7vv. Veel interessante details in het artikel 'Spaanse Letterkunde', in: K. Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Tweede, vermeerderde druk met medewerking voor België van L.Roelandt, 's-Gravenhage - Djakarta 1952. p. 494. Over de invloerd van het Spaans op de Nederlandse taal: Nicoline van der Sijs, *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag, Antwerpen 1996. p. 212-225.

7 Günter Andres, *Marx Fugger und die deutsche Pferdezucht und –heilkunde*. Inaugural-Dissertation. Berlin, 1937. p. 6vv.

8 Een kurassier is een cavalerist voorzien van een kuras, dat is een borst- en rugharnas. De harquebusiers waren gewapend met een harquebus, nl. haakbus, een primitief vuurwa-

pen dat van de vijftiende tot de zeventiende eeuw in gebruik is geweest. Afbeeldingen en gedetailleerde gegevens bij: F.J.G. ten Raa en F. De Bas, *Het Staatsche leger 1578-1795*. Vijf delen. Breda, Koninklijke Militaire Academie, 1911-1921. Vooral Deel IV (1918).

9 Het Duitse woord is *Reitschmied*, een goed Nederlands equivalent is *bereden smid*.

10 "Tot den lezer" in: Pieter Almanus van Cour, *Toevlucht ofte heylsame Remedien voor allerhande Siecktens en Accidenten die de Paarden souden konnen overkomen*. Zevende druk. Amsterdam, Janssoons van Waesberge, 1740.

11 Van Raa en Bas, (noot 6), Deel V (1921) p. 407-420. Een moderne studie, H.L.Zwitser, *'De militie van de staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam 1991, rept ook met geen woord over de geneeskundige verzorging van de krijgspaarden.

12 Paul Brusse, *Overleven door Ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. (Wageningen 1999. (*A.A.G. Bijdragen*; 38)

13 R. Dell'Aira, 'Over een zeventiende-eeuwse steen van de families Van Bronckhorst en Vijgh in kasteel Waardenburg'. In: *Castellogica* 1999-1, p. 365-366.

14 Voor gedetailleerde gegevens, zie: Zie *ARGOS* 5 (1991), 127-128 en 6 (1992), 161-163.

15 Zie noot 14.

16 In Recept 88 is tot twee maal toe sprake van een ziekte genaamd *reunia*, dat staat er, maar bij nader inzien kan dit alleen een verbastering zijn van *rheuma*, een verouderde benaming voor droes. (Met dank aan mijn mederedacteur Jan Egter van Wissekerke).

17 Voor preciese bibliografische gegevens met betrekking tot Knobloch 1933, Liermann 1931, Lutze 1932, Maass 1935, Seele 1932, Subklew 1936, zie de bibliografie van: Hendrik Brebaum, *Das Rossarzneibuch des Johann Martin Weitzen von Oschitz (1677)*. Inaugural-Dissertation, München 1967.

18 Von den Driesch, (noot 1), p.61.

19 R. Strikwerda, *Het rundvee in de Nederlandse huismansliteratuur*. Utrecht, Veterinair Historische Genootschap, 1997. (*Cahier van het Veterinair Historische Genootschap*; nr. 1).

Huidtransplantatie avant la lettre in een Arabisch valkerijtractaat uit de achtste eeuw

Onder redactie van "de grote jager" al-Ghitrif ibn Qudama al-Ghassani werd rond het jaar 780 in Bagdad voor kalief al-Mahdi een verhandeling geschreven over o.a. roofvogelziekten, bijbehorende medicijnen en afwijkend gedrag met bijpassende behandeling.
Het manuscript is gebaseerd op de in die tijd voorhanden kennis uit Byzantijnse, Perzische, Turkse en zelfs Hindoestaanse bronnen.
In 2002 verscheen *Traité des oiseaux de vol, le pluis ancien traité de fauconnerie arabe*, onder redactie van de mediaevist en kenner van jacht en valkerij Baudouin van den Abeele.
Het is een voortreffelijk geannoteerde franse vertaling door François Viré en Detlef Möller (Nogent-le-Roi: Laget, 2002. ISBN: 2-85497-070-5).
Vanzelfsprekend zijn de beschreven medicijnen vaak achterhaald. Op heel veel ander terrein is er echter, zoals zo vaak in de valkerij, niets nieuws onder de zon.
Uit nr. 120 van de behandelingen (nr. 53 tot en met 147) een vertaald voorbeeld:

"Behandeling van een jachtvogel met een. door een andere vogel toegebrachte wond in de borst"
De artsen der Byzantijnen hebben gezegd: als een havik door een of andere (prooi)vogel een beschadiging heeft opgelopen en de huid is gescheurd, neem dan een fijne naald en een dun wollen draadje en hecht de huidwond, vooral als die op krop, borst of buik zit. Wrijf de plant fijn die 'haren van de goede genius' genoemd wordt (sa'r al-ginn: venushaar) en bepoeder daarmee de gehechte wond. Is er te weinig huid over, neem dan een vogel, pluk hem en snijd een stukje huid weg op dezelfde plaats en van dezelfde grootte en vorm als het ontbrekende stuk, hecht het aan de randen zoals we dit eerder hebben beschreven en poeder er bovengenoemde plant overheen. Dat is heilzaam als Allah -Zijn naam zij geprezen- het wil."
Dat de donor vervolgens geconsumeerd wordt spreekt kennelijk zo vanzelf dat dit niet eens vermeld is.

Gerritjan van Nie

De Griekse hippiatrische teksten: inhoud en overlevering[a]

A.M. Doyen-Higuet[b]

De talrijke diensten die het paard in vredes- en oorlogstijd bewees, hebben het sedert lange tijd veel aandacht van de mens opgeleverd. Als waardevol dier, dat veel zorg en onderhoud behoeft, werd het al heel vroeg in verschillende culturen onderwerp van bijzondere traktaten. Deze gingen hetzij over hippologie, hetzij over paardengeneeskunde, of over beide tegelijk.
Bij de Grieken zijn de vroegste auteurs Simon van Athene[1], van wiens werk slechts een fragment bewaard is gebleven, en Xenophon, wiens *De re equestri* een "klassieker" in zijn genre geworden is. Daarna scheiden meerdere eeuwen de weinige passages waar Aristoteles de voortplanting en de ziekten van paardachtigen behandelt van de oudste Griekse teksten die men als volwaardige hippiatrische traktaten kan beschouwen. Het ontbreken van Griekse getuigenissen voor die lange tijdsspanne wordt ten dele door Latijnse bronnen gecompenseerd, waarbij we in de eerste plaats denken aan de landbouwkundige geschriften van Varro en Columella. Ook de invloed van het verloren traktaat van de Carthager Mago, dat in het Grieks en het Latijn vertaald werd, is niet te onderschatten. Columella van zijn kant was een van de bronnen van Eumelos, de oudste ons bekende Griekse schrijver over hippiatrie. Al deze hippiatrische auteurs zijn ruwweg tussen de 2de tot 3de en de 5de eeuw na Chr. te situeren. Hun traktaten zijn in hun oorspronkelijke vorm verloren gegaan, maar veel fragmenten zijn ervan bewaard gebleven in een Byzantijnse verzameling.

In het Latijn daarentegen zijn ons uit de 4de eeuw na Chr. maar liefst drie werken overgeleverd, namelijk de *Mulomedicina Chironis*[2], het traktaat van Pelagonius[3] in briefvorm en het werk van Vegetius[4], dat een samenvatting biedt van de twee zojuist genoemde traktaten. (Zie het 'Overzicht van de Griekse en Latijnse veterinaire literatuur' op p.276).
Jammer genoeg weten wij in het beste geval maar heel weinig, en meestal zelfs helemaal niets, over die auteurs. Tussen de Griekse en de Latijnse werken bestaan talrijke verbindingen en er zijn ontleningen in beide richtingen vast te stellen: Apsyrtos heeft de drie bewaarde Latijnse traktaten beïnvloed en Pelagonius werd in het Grieks vertaald.

Twee auteurs steken boven de andere uit: Apsyrtos en Theomnestos. Zij waren beiden dierenarts, of beter gezegd paardenarts van beroep, en dat is aan hun geschriften goed te merken, zoals verder nog zal blijken. Voor ons mag dat vreemd klinken, maar niet alle hippiatrische auteurs waren tegelijk ook paardenartsen. Hierokles bv., die niet veel meer gedaan heeft dan het werk van Apsyrtos in een elegantere taal omzetten, was jurist. Terloops opgemerkt, er bestond in die tijd geen veeartsenijschool en evenmin was er een duidelijk criterium om iemand als paardenarts te kwalificeren. Het onderscheid tussen een arts, een dierenarts en iemand die de paarden verzorgde op een landbouwbedrijf, bij het leger of bij de post, was zeker niet altijd duidelijk te bepalen.

INHOUD

Laten we bv. lezen in het *Corpus Hippiatricorum Graecorum*[5] wat de paardenarts Apsyrtos over tetanus schrijft. Hij geeft zelf toe dat hij zich niet om een literaire stijl bekommerde en daarom heb ik in de vertaling met opzet het wat onbehouwen karakter van de tekst bewaard. De brief begint als volgt:

> "Apsyrtos groet Noumenios, de zoon van Hefaistion, uit Kallipolis (Gallipoli). Jij als paardenfokker moet weten dat zij die bij de paardenziekten spreken van lijders aan *tetanos*, en anderzijds van lijders aan *opisthotonos*, teveel en overbodige namen voor hetzelfde gebruiken. Aan *opisthotonos* [achteraan verkrampt] lijdt het dier waarvan de hals verkrampt is en het hoofd eveneens, terwijl de oren rechtop staan en niet gebogen kunnen worden, en de ogen diep liggen; de slijmvliezen van de neusgaten komen tot achteren toe bloot te liggen, de lippen zijn stijf, het dier kan de mond niet openen en zijn tong is onbeweeglijk, en het eet niet en drinkt ook niet. De staart is omhoog gericht en de wervelkolom is stijf, het kan zich niet omkeren en bij het lopen kan het de achterbenen niet naar voren brengen, maar wankelt op zijn verkrampte hoeven voort. De voorste ledematen kan het ook niet buigen, overal is het tot achteraan verkrampt. Het kan zich niet schudden of slechts met moeite en kan geen helling opgaan, maar zakt achterwaarts terug. Het komt voor dat de blaas ook is aangedaan, om-

[a] Deze tekst is een bewerkte versie van een voordracht gehouden voor het Veterinair Historisch Genootschap te Utrecht op 2 november 2006. Graag bedank ik mijn collega Prof. Herman Seldeslachts voor de Nederlandse vertaling, en mijn Nederlandse gastheren, in het bijzonder Guus Mathijsen, voor de uitnodiging en de hartelijke ontvangst.

[b] Anne-Marie Doyen-Higuet. Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix, Département de Langues et littératures classiques. 61, rue de Bruxelles B-5000 Namur, anne-marie.doyen@fundp.ac.be

dat de rugspieren verkrampt zijn, en het paard de urine met grote moeite loost. Als het achterovervalt, kan het zich niet op de achterbenen oprichten, maar zit het zoals een hond met de voorbenen gestrekt. Vandaar de benaming *opisthotonos* 'achteraan verkrampt'."[6]

Zo begint Apsyrtos, die ergens tussen de 2de en de 4de eeuw na Chr. gedateerd wordt, een van zijn fictieve brieven, gericht aan een van zijn talrijke ontvangers. De beschrijving van dit goed bekende ziektebeeld treft ons door haar uitvoerigheid en precisie en stemt op heel wat punten overeen met wat in een modern handboek te lezen staat.

De brief vervolgt met de behandeling; het is een opsomming van uitwendige therapeutische maatregelen en dranken, die door andere auteurs, "grote meesters" volgens Apsyrtos, aanbevolen worden. Daarna legt hij zijn eigen therapie uit, bestaande uit het aanbrengen van zalven met tal van verschillende ingrediënten. Vervolgens heeft hij het nog over aderlaten en cauterisatie, die in dit geval te verwerpen zijn, en komt hij over de oorzaken van deze kwaal te spreken, waarbij hij trots lijkt op zijn nieuwe inzicht:

"Wij zullen dus uiteenzetten hoe en waarom *opisthotonos* ontstaat, waarover nog niemand geschreven heeft. Wanneer het paard bij het marcheren met het voorbeen in een spijker treedt en dan hinkend voortgedreven wordt en zweet, komt het in die toestand ..."[7]

Daarna noemt Apsyrtos nog andere oorzaken, zoals wanneer het paard door het marcheren over heel zijn lichaam met zweet bedekt is en dan in de winterkoude in open lucht op een stenen bodem staat, of wanneer het een verstuikte schouder heeft, of ook wanneer het een verwonding in de lies heeft opgelopen.

Het is opmerkelijk dat Apsyrtos naast andere oorzaken de verwonding door een spijker vermeldt. We weten inderdaad sinds het einde van de 19de eeuw dat tetanus door een in de grond voorkomende sporenvormende bacterie, *Clostridium tetani*, veroorzaakt wordt. Een diepe puntvormige kwetsuur zoals van een spijker begunstigt de ontwikkeling van deze anaërobe bacterie, omdat er geen lucht in kan doordringen. Daardoor vermenigvuldigen de sporen zich en scheiden een zeer giftig neurotoxine af. Dit tast het centrale zenuwstelsel aan en veroorzaakt hevige krampen. Apsyrtos had bovendien ook het negatieve effect van koude op deze ziekte opgemerkt.
De uiteenzetting van Apsyrtos bevat drie punten die normaal in elke volledige hippiatrische beschrijving voorkomen: de symptomatologie, de etiologie en de therapie. Men herkent hier de ervaren practicus, die zijn patiënt scherp observeert, die verschillende behandelingen uitgeprobeerd heeft, om er een aantal te verwerpen en ten slotte die behandeling over te houden die hij als de efficiëntste beschouwt, en die er op uit is de oorzaak van de kwaal te vinden.

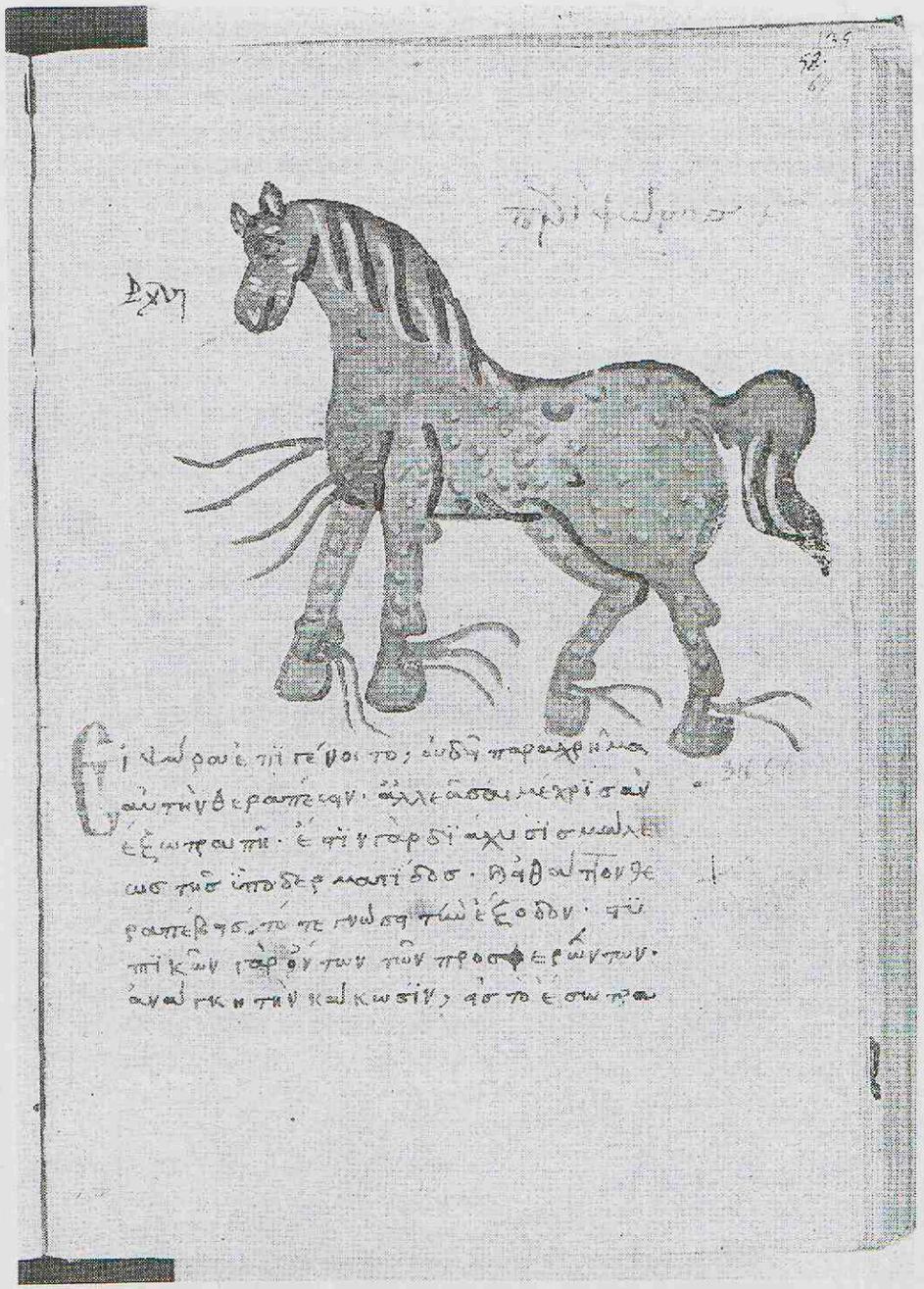
Aristoteles beklemtoonde al de vatbaarheid van het paard voor allerhande ziekten[8]. Opvallend is inderdaad het grote aantal kwalen en problemen dat in de hippiatrische teksten ter sprake komt. Dit in tegenstelling tot de veel beknoptere diergeneeskundige traktaten die voor andere dieren bewaard zijn zoals voor runderen, schapen, varkens en geiten. Het gaat dus werkelijk om een specifieke literatuur, die haar eigen terminologie bezit en die getuigt van het hoge niveau dat de hippiatrie toen al bereikt had.

De ongeveer honderd verschillende thema's die men in de Griekse hippiatrische teksten aantreft, worden weliswaar niet allemaal met dezelfde duidelijkheid en trefzekerheid behandeld als de tetanus bij Apsyrtos. Hier moet op de moeilijkheden gewezen worden die zich bij de lectuur en de interpretatie van deze werken voordoen. De bestudering ervan kan niet zonder de gezamenlijke vakkennis van filologen, van specialisten in de geschiedenis van de geneeskunde, en van dierenartsen om de talrijke problemen van interpratie en terminologie op te lossen. Het hoeft geen betoog dat de bestaande woordenboeken, zelfs de volledigste, bij tal van vaktermen verstek laten gaan, zodat men daar slechts verder kan komen vanuit de context en met behulp van andere passages waar de term voorkomt. Zodra de tekst vaststaat, kan men hem interpreteren door vergelijking met andere antieke teksten, voornamelijk uit het gebied van de humane geneeskunde. En hier moet men zich hoeden voor vereenvoudiging, want ondanks de ontleningen die er overduidelijk zijn, is de antieke paardengeneeskunde toch niet zomaar humane geneeskunde met aanpassingen voor de dosering! Zij heeft eigen kenmerken en behandelt ook ziekten die bij de mens niet voorkomen. Denken we maar aan de talrijke aandoeningen van het bewegingsapparaat en de hoeven. Over veel vragen kunnen slechts huidige practici opheldering verschaffen.
Bij de studie van de Griekse hippiatrische teksten moet ook met de Latijnse hippiatrische literatuur rekening gehouden worden, want de bijdrage van de Romeinen op dit gebied is verre van onbeduidend.

Symptomatologie

Om verschillende redenen is het niet altijd mogelijk de beschreven kwalen te identificeren[9]:

- Soms is de beschrijving heel summier en tot één of twee sympto-

Afb. 1. **Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden**, *Vossianus* Gr. Q. 50 (14de eeuw), fol. 62r: 'Over schurft'.

men beperkt. In het slechtste geval ontbreekt ze volledig: dan kunnen we alleen op de behandeling afgaan om de ziekte te identificeren.

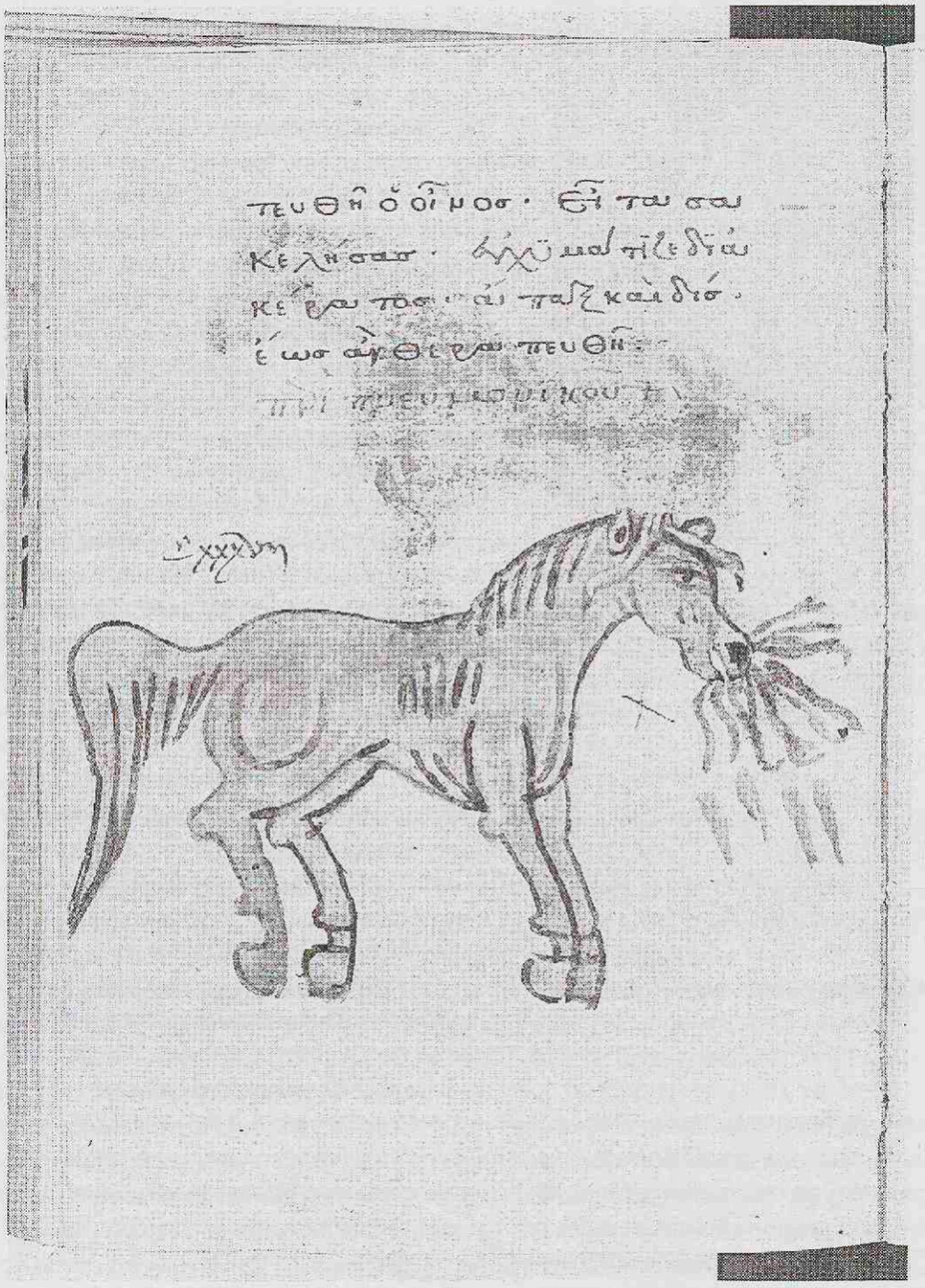
- Sommige termen worden in de diergeneeskunde en in de humane geneeskunde in een verschillende betekenis gebruikt.
  - Met de term *choirades* worden in de humane geneeskunde gewoonlijk de zwellingen van de lymfeklieren in de hals aangeduid (wat men vroeger 'scrofulose' noemde). Bij de dierenartsen staat *choirades* voor de droes (*Lymphadenitis equi*), een ziekte die door een ettervormende bacterie, de *Streptococcus equi*, veroorzaakt wordt.
  - Het woord *ozaina*, letterlijk 'stinker', wordt in de humane geneeskunde voor een stinkende neuspoliep gebruikt, terwijl het in de diergeneeskunde naar stinkende afscheidingen in de voet (mok) verwijst, die op een woekerende dermatitis teruggaan; in het Frans spreekt men ook nu nog van 'eaux aux jambes', 'water in de voeten'.

- Weer andere ziektenamen zijn uitsluitend in diergeneeskundige teksten aangetroffen, bijvoorbeeld *cheniasmos*, afgeleid van *chen*, 'gans', misschien naar de gang van het paard dat eraan lijdt. De term duidt op een "pijnlijke aandoening van de voet rond de hoefkroon en hoef". Beter bekend is het woord *malis*, dat al bij Aristoteles als *melis* aangetroffen is en in de wetenschap vandaag in de vorm *malleus* voortleeft; het wordt gebruikt voor kwade droes, een van de door de hippiaters meest gevreesde infectieziekten.

- Net zoals de medici hebben de dierenartsen soms een symptoom als een zelfstandige ziekte opgevat. Zo zijn aparte hoofdstukken gewijd aan koorts, hoest en dysurie. Anderzijds hebben ze soms ook symptomen die bij één ziektebeeld behoren als zelfstandige fenomenen behandeld. Sommige dierenartsen onderscheidden bijvoorbeeld *opisthotonos* van *tetanus*, terwijl Apsyrtos deze twee, zoals we gezien hebben, als één enkel ziekteverschijnsel beschouwt.

- Omgekeerd komt het voor dat verschillende ziektebeelden verward worden. De dierenarts Theomnes-

tos gelooft in de winter van het jaar 313 bij de Alpenovertocht van het leger een paard van tetanus genezen te hebben, terwijl het in werkelijkheid aan de gevolgen van extreme koude leed. Eigenaardig genoeg spreekt Theomnestos op een andere plaats in zijn werk[10] over het verschijnsel *pagoplexia* (koudeslag), dat door de koude veroorzaakt wordt, zonder dat hij enig verband legt met het voornoemde duidelijke geval van tetanus.

Afb. 2. **Bibliotheek der Rijksuniversiteit** te Leiden, *Vossianus Gr. Q.* 50 (14de eeuw), fol. 125v: 'Over longziekte'. Het paard is blijkbaar aan het niezen.

Toch zijn sommige paardenziekten gemakkelijk te herkennen, zoals de al eerder genoemde droes en de *krithiasis*, letterlijk 'gerstziekte', die al bij Xenophon en Aristoteles vermeld wordt; in dit laatste geval gaat het om hoefbevangenheid, die inderdaad door overdadig eten van gerst veroorzaakt kan worden.

Etiologie

Dit onderdeel is vaak zeer kort of ontbreekt zelfs helemaal. Theoretische verklaringen zijn betrekkelijk zeldzaam. Dit geldt zowel voor de Griekse als voor de Latijnse hippiatrische teksten, die duidelijk een praktisch oogmerk hebben. Heel dikwijls worden uitwendige oorzaken aangehaald, zoals we dat ook bij tetanus gezien hebben: overmatige koude of hitte, overinspanning, een teveel of een gebrek aan voedsel, te vlug eten of drinken onmiddellijk na een reis of een vermoeienis. Het gaat steeds om factoren die men kan waarnemen en die men, als men er maar oog voor heeft, kan sturen of beïnvloeden. Veel minder vaak gebeurt het dat een hippiatrische tekst zich aan de eigenlijke etiologie van de ziekten waagt. Maar doordat ze zo zeldzaam zijn en dikwijls niet meer dan een allusie bevatten, is het moeilijk deze etiologische opmerkingen met een bepaalde medische richting of school in verbinding te brengen.

Therapie

De hippiaters verwaarloosden geen enkele van de in hun tijd voorhanden geneeswijzen en pasten ze vaak in combinatie toe: aderlaten, gebruik van brandijzers en berokingen, baden, orthopedische en heelkundige ingrepen (soms van een verrassende gedurfdheid), zalven en samenstellingen van geneesmiddelen die door de mond of de neusgaten ingegeven worden.

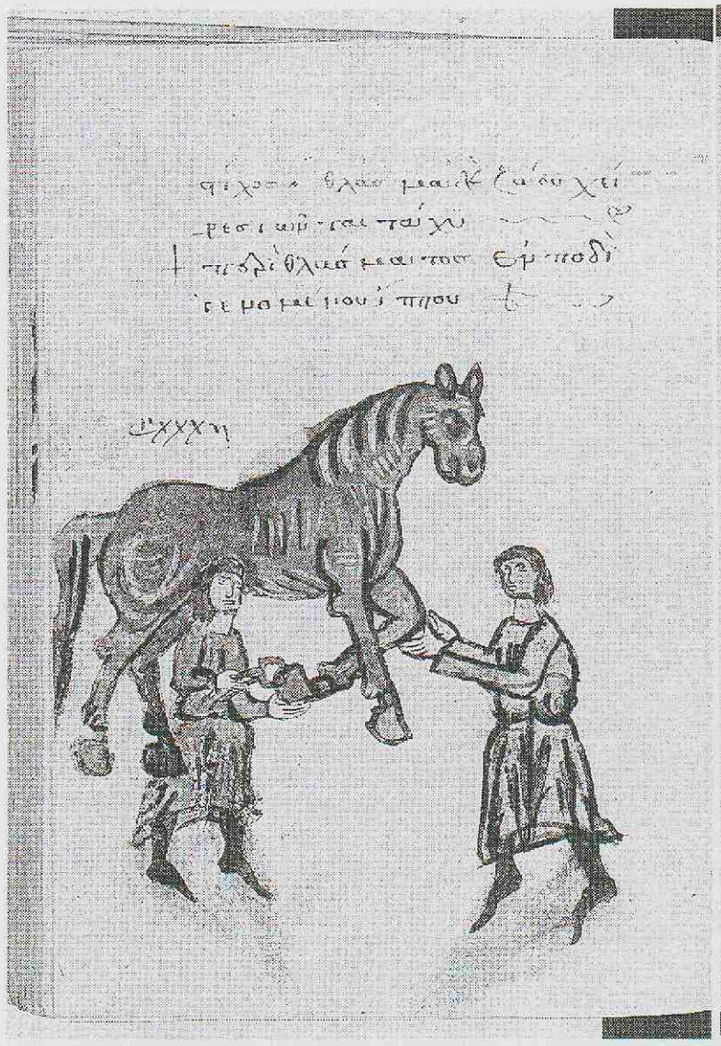
Het valt op dat bepaalde recepten een groot aantal ingrediënten vereisen, waarvan sommige heel duur waren en die men moest importeren, zoals het beroemde *silphium*, een raadselachtige plant die we nog altijd niet met zekerheid kunnen identificeren[11], of *bdellium*, een gomhars.
Niet zelden gebeurt het dat de hippiaters het over de behandeling oneens zijn, en we hebben ook gezien dat Apsyrtos niet aarzelt kritiek te geven op ingrepen die hij als niet adequaat beschouwt.

Afb. 3. Paris, **Bibliothèque Nationale,** *Parisinus Gr.* 2244 (14de eeuw), fol. 74v.
- (boven) 'Over diarree': een geneesmiddel wordt met een hoorn toegediend.
- (onder) 'Over verdraaiing van de darmen': het paard heeft duidelijk buikpijn.

Overlevering

Sinds het begin van de Byzantijnse tijd werden de oorspronkelijke traktaten van de Griekse hippiaters in afzonderlijke stukken verdeeld, om ze in een omvangrijke verzameling bijeen te brengen. Deze is te vergelijken met de verzamelwerken over humane geneeskunde van Oribasios, Paulos van Aigina en Aëtios. Aanvankelijk werden zeven auteurs geëxcerpeerd, waarbij er later geleidelijk aan nog meer bronnen kwamen, zowel hippiatrische als andere. Van deze *Verzameling* kennen we vier verschillende versies of recensies, die in een twintigtal handschriften overgeleverd zijn. De verschillende uittreksels uit originele werken die in drie recensies van deze *Verzameling* per onderwerp gerangschikt zijn, beslaan ongeveer 700 bladzijden in de tweedelige Teubner-uitgave van Eugen Oder en Karl Hoppe uit 1924 en 1927 (zie n. 5).
Daarmee is echter niet alles gezegd. Of men nu de bedoeling had een handboek samen te stellen – wat de *Verzameling* duidelijk niet was – of gewoonweg een selectie wou maken uit het overweldigende aantal teksten, feit is dat men op grond van deze *Verzameling* een *epitome* of korte samenvatting vervaardigd heeft, die voor elke ziekte maar één tekst bevat. Van deze *Epitome* zijn tien handschriften bewaard, waaruit duidelijk blijkt dat het om een levende tekst ging, die niet zomaar overgeschreven, maar herschreven werd, met verschillende wijzigingen in de vijf versies van de tekst die tot ons zijn gekomen.[12] Deze tekst heeft mij de voorbije jaren hoofdzakelijk beziggehouden en ik ben nu zo goed als klaar met de uitgave ervan.

Afb. 4. **Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden**, *Vossianus Gr. Q.* 50 (14de eeuw), fol. 116v, 'Over een kneuzing aan de voet van het paard'. Hier tracht de veearts met een visiteertang de kneuzing te lokaliseren.

Afb. 5. **Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden**, *Vossianus Gr. Q.* 50 (14de eeuw), fol. 55r: de auteur Hierocles, die als een evangelist voorgesteld wordt en zelfs van een aureool voorzien is.

De vertakkingen van de complexe overlevering van al deze teksten strekken zich uit tot de Arabische vertalingen. Naar het schijnt hebben die toevallig voor de hippiater Theomnestos een tekstversie behouden die ouder is dan de *Verzameling*[13].

Ook in het Westen kent men vertalingen in het Latijn, het Italiaans en het Siciliaans. Maar de teksten die men in het middeleeuwse Europa waardig bevond om te vertalen waren niet dezelfde als bij de Arabieren, aan wie we het behoud van het werk van Theomnestos danken. In de Europese vertalingen spreekt niet meer Apsyrtos tot ons, maar Hierokles, de jurist die de tekst van Apsyrtos in een eleganter Grieks herschreef. Zo kwamen twee boeken van Hierokles tot stand, die men uit de *Verzameling* excerpeerde en waarop men de *Epitome* als derde boek liet volgen. Deze nieuwe verzameling van drie boeken werd met afbeeldingen verlucht en vormt de zogenaamde 'verluchte tak' van de overlevering, zoals de Zweedse filoloog Gudmund Björck hem genoemd heeft[14]. Hiervan ken-

nen we twee geïllustreerde Griekse handschriften uit de 14de eeuw en verscheidene Italiaanse manuscripten (zie afb. 2-6).
Het Griekse erfgoed is hoofdzakelijk door deze twee werken – Hierokles en de *Epitome* – aan het Westen doorgegeven, en wel in de tijd waarin het werk van de stalmeester van keizer Frederik de Tweede, Jordanus Ruffus[15], een indrukwekkende reeks hippiatrische traktaten inluidde[16]. Op grond van de huidige stand van het onderzoek kunnen we niet zeggen in hoever deze werken van Griekse voorbeelden afhankelijk waren.
Het is een feit dat de West-Europese overlevering onrechtvaardig geweest is tegenover de twee meest ervaren Griekse hippiaters: Theomnestos is haar klaarblijkelijk onbekend gebleven, terwijl Apsyrtos, die zelf schrijft dat hij retorisch weinig geschoold was, het tegen de welbespraakte maar niet met het vak vertrouwde Hierokles moest afleggen. Het blijkt dus dat de vorm even belangrijk is als de inhoud, ja soms zelfs belangrijker.

Noten

1 *CHG* II (zie n. 5), 228-231.

2 E. Oder. *Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis*. Leipzig: Teubner, 1901.

3 K.-D. Fischer. Pelagonii *Ars veterinaria*. Leipzig: Teubner, 1980.

4 E. Lommatzsch. P. Vegetii Renati. *Digestorum artis veterinariae libri*. Leipzig: Teubner, 1903.

5 E. Oder - K. Hoppe. *Corpus Hippiatricorum Graecorum. I. Hippiatrica Berolinensia. II. Hippiatrica Parisina Cantabrigiensia Londinensia Lugdunensia*. Leipzig: Teubner, 1924-1927 (herdruk Stuttgart, 1971; afgekort *CHG*). I.v.m. deze teksten zie vooral G. Björck. *Zum Corpus Hippiatricorum Graecorum. Beiträge zur antiken Tierheilkunde*. Upsala, 1932 (Uppsala Universitets Årsskrift, 1932), 'Le Parisinus grec 2244 et l'art vétérinaire grec'. *Revue des études grecques*, 48, 505-524, 1935, 'Griechische Pferdeheilkunde in arabischer Überlieferung'. *Le Monde oriental*, 30, 1-12, 1936 en *Apsyrtus, Julius Africanus et l'hippiatrique grecque*. Upsala, 1944 (Uppsala Universitets Årsskrift, 1944.4); K.-D. Fischer, 'Two Notes on the Hippiatrica'. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 20, 371-379, 1979 [zie ook n. 3, 9 en 16]; J.N. Adams. *Pelagonius and Latin Veterinary Terminology in the Roman Empire*. Leiden - New York - Keulen, 1995 (Studies in Ancient Medicine, 11).

6 *CHG* I, 177, *B*, kap. 34, § 1.

7 *CHG* II, 180, *B*, kap. 34, § 5.

8 *Historia animalium*, VIII.24, 604a 22 - b 29.

9 Zie M. Skupas, *Altgriechische Tierkrankheitsnamen und ihre Deutungen*. Diss. Hannover, 1962; K.-D. Fischer, 'Wege zum Verständnis antiker Tierkrankheitsnamen'. *Historia medicinae veterinariae*, 2, 106-111, 1977 en '*Genera huius morbi maleos numero VII:* eine Infektionskrankheit (*Malleus*) und ihre Unterarten im Spiegel des antiken veterinärmedizinischen Schrifttums', in: G. Sabbah, *Le latin médical* (réd). *La constitution d'un langage scientifique*. Saint-Étienne, 1991. p.351-365 (Centre Jean Palerne. Mémoires, X).

10 *CHG* I, 382, *B*, kap. 125.

11 Zie S. Amigues, 'Une panacée mystérieuse: le silphium des Anciens'. In: *Études de botanique antique*. Paris: De Boccard, 2002. 195-208. (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 25) en 'Le silphium. État de la question'. *Journal des savants*, 191-226, 2004.

12 A.-M. Doyen-Higuet, *L'Épitomé de la Collection d'hippiatrie grecque*, tome I. Louvain-la-Neuve: Peeters, 2006 (Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain, 54).

13 Zie R.G. Hoyland, Theomnestos of Nicopolis, Ḥunayn ibn Isḥāq and the Beginnings of Islamic Veterinary Science. In: *Islamic Reflections, Arabic Musings: Studies in Honour of Professor Alan Jones*, ed. by R.G. Hoyland and Ph. Kennedy. Oxford, 2004. p. 150-169.

14 G. Björck, 'Le *Parisinus* grec 2244 et l'art vétérinaire grec' (zie n. 5). Zie over deze afbeeldingen S. Lazaris, 'L'illustration scientifique à Byzance: Le *Parisinus Graecus* 2244, fol. 1-74'. *Études balkaniques. Cahiers Pierre Belon*, 2, 161-194, 1995 en 'L'illustration des traités hippiatriques byzantins. Le *De curandis equorum morbis* d'Hiéroclès et l'*Épitomé*'. *Medicina nei Secoli. Arte e Scienza*, 11(3), 521-546, 1999; A.-M. Doyen-Higuet, 'Contribution à l'étude des manuscrits illustrés d'hippiatrie grecque'. *PACT*, 34(8), 75-106, 1994 en 'Contribution à l'histoire de la médecine vétérinaire: à propos des textes hippiatriques grecs'. *Scientiarum historia*, 27(1), 17-36, 2001.

15 J.-L. Gaulin, 'Giordano Ruffo et l'art vétérinaire'. In: *Le scienze alla corte di Federico II*. Turnhout : Brepols, 1994. 185-198 (*Micrologus*, 2). Van deze Latijnse tekst, H. Molin, Jordani Ruffi Calabriensis *Hippiatria*. Padoua, 1818, zijn meerdere middeleeuwse vertalingen bekend, o.a. een Franse, Br. Prévot, *La science du cheval au Moyen Âge. Le traité d'hippiatrie de Jordanus Ruffus*. Paris: Klincksieck, 1991 (*Sapience*, 2) en een geïllustreerde Italiaanse, Y. Olrog Hedvall, *Giordano Ruffo. Lo libro dele marescalcie dei cavalli. Cod. 78 C 15 Kupferstichkabinett Berlin. Trattato veterinario del Duecento*. Stockholm, 1995.

16 Y. Poulle-Drieux, *L'hippiatrie dans l'Occident latin du XIIIe au XVe siècle*. In: G. Beaujouan - Y. Poulle-Drieux - J.-M. Dureau-Lapeyssonnie, *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge*. Genève: Droz, 1966. 9-167 (Centre de recherches d'histoire et de philologie de la IVe Section de l'École pratique des Hautes-Études, Hautes études médiévales et modernes, 2). D. Trolli, *Studi su antichi trattati di veterinaria*. Parma, 1990 (Testi e studi. Sezione Studi, 2). K.-D. Fischer, 'A Horse! A Horse! My Kingdom for a Horse! Versions of Greek Horse Medicine in Medieval Italy'. *Medizinhistorisches Journal*, 34, 123-138, 1999.

Overzicht van de Grickse en Latijnse veterinaire literatuur

Niet al deze bronnen zijn veterinair van aard.
⁺ Traktaten over hippologie en/of rijkunst * Landbouwkundige traktaten # Natuurwetenschappelijk traktaat
♦ Encyclopedie [ ] Verloren traktaten

	Grieks	Latijn
500 voor Chr.		
	Simon van Athene⁺ (fragment)	
	Xenophon⁺	
400 voor Chr.		
	Aristoteles#	
300 voor Chr.		
200 voor Chr.		Caton*
		[Vertaling van Mago* in het Latijn (vanaf 146. onder de leiding van Decimus Iunius Silanus)]
100 voor Chr.	[- Vertaling van Mago* in het Grieks Cassius Dionysius van Utica (89/88 ?)	
	- Samenvattingen van deze vertaling : Diophanes van Bithynië (na 64) en Pollio van Tralles (voor 48)]	Varro*
0		
		[Celsus*]
		Columella*
100 na Chr.		
	Eumelos ?	
200 na Chr.	Apsyrtos ?	
	Julius Africanus♦	
		Pseudo-Gargilius Martialis, *De curis boum*
300 na Chr.	Theomnestos 313	
	Anatolios ?	*Mulomedicina Chironis*
	Hierocles ?	Pelagonius
	Hippocrates de vecarts ?	
	Tiberius ?	Vegetius
400 na Chr.		Palladius*
500 na Chr.		

De Chiron-handschriften; onze inzichten en onze vragen omtrent de "Mulomedicina Chironis" [a]

W. Sackmann[b]

Inleiding

Uit de Romeinse tijd kennen wij drie belangrijke veterinaire schrijvers: Pelagonius, Chiron en Vegetius. Hun geschriften zijn - vermoedelijk in deze volgorde - ontstaan tussen 330 en 450 na Christus. Zij zijn voor een groot deel gebaseerd op Griekse auteurs. Vegetius, de jongste van de drie, steunt dikwijls op zijn twee voorgangers. Hij is stilistisch eleganter en beter te begrijpen; vandaar waarschijnlijk dat zijn "Mulomedicina" van de drie schrijvers de meest verbreide en bekendste is.
Men vindt in de woordenboeken van het klassieke *("ciceronisch")* Latijn voor dierenarts en diergeneeskunde alleen de termen "Veterinarius" en "Ars veterinaria". Waar het begrip "Mulomedicina" vandaan komt, is niet helemaal duidelijk. In het Laat-Latijn domineert de mulomedicus echter. Zeker verzorgde hij niet alleen maar het muildier (mulus) en de muilezel (hinnus). In Chirons 'Mulomedicina' is maar negen maal uitdrukkelijk sprake van het muildier en slechts tien maal van de ezel; van het paard (equus) daarentegen wordt 143 maal melding gemaakt en veel vaker nog, nl. rond de 500 maal, van "iumentum", dat is het trekdier of pakdier. Op een enkele plaats (§ 125) worden de 'iumenta' uitdrukkelijk onderscheiden van de 'boves'. De 'Mulomedicina' blijkt dus in eerste plaats gewijd te zijn aan 'iumenta' en is in wijdere zin te beschouwen als een geneeskunde voor equiden. Een heel enkele keer slechts komen runderen, schapen, varkens en honden ter sprake.

De handschriften

Geen van de handschriften waarmee we ons nu bezig zullen houden dragen de titel "Mulomedicina Chironis". Er is zelfs helemaal geen titel of opschrift. In catalogi en begeleidende teksten is alleen sprake van de "tien boeken van de dierenarts Chiron".
Pas 100 jaar geleden werden deze samenvattend als "Mulomedicina Chironis" (M.C.) aangeduid, klaarblijkelijk aansluitend bij soortgelijke auteurs, met name Vegetius.
Chiron Centaurus, zoon van Kronos en halfbroer van Zeus, werd vanouds als vader van de Griekse paardengeneeskunde beschouwd, maar als schrijver komt deze mythologische figuur geenszins in aanmerking. Voor de onbekende auteur van een "Mulomedicina" is Chiron niet meer dan een pseudonym (Hoppe 1933).
De oertekst van deze "Mulomedicina" uit de 4de /5de eeuw is voorgoed verloren gegaan. Als het enige bekende afschrift gold lange tijd een onderdeel van Codex 243, bewaard in de Staatsbibliotheek in München. Dit is een kopie vervaardigd aan het einde van de 15de eeuw, dus ruim 1000 jaren sinds het ontstaan van de oorspronkelijke tekst. Hoe graag we het ook zouden willen weten, niemand kan zeggen de hoeveelste kopie dit is.
Zoals vele middeleeuwse boeken bevat ook Codex Latinus Monacensis 243 meerdere werken met soms weinig thematische samenhang.
Er zijn daarin verenigd teksten van Bernardus van Gordon, Constantinus Africanus, Guilelmus van Saliceto en Laurentius Rusius. Chirons 'Mulomedicina' omvat de folia 104 tot en met 159.
Codex CLM 243 behoorde - misschien vanaf de tijd waarin deze werd samengesteld- aan de Neurenbergse geleerdenfamilie Schedel. Toen hun bibliotheek in 1514 werd opgeheven raakte het boek in het bezit van de beroemde koopman en bankier Johann Jakob Fugger (1459-1525), en daarna van de Hertog van Beieren; het kwam in diens bibliotheek, de voorganger van de hedendaagse Bayerische Staatsbibliotheek te München. Daar bleef het voor eeuwen onopgemerkt totdat Wilhelm Meyer, bibliothecaris aldaar en later hoogleraar te Göttingen, in 1885 het werk aan het licht bracht en het zijn titel gaf, nl. 'Mulomedicina Chironis', omdat de schrijver zich telkens op Chiron Centaurus beroept maar daarnaast ook op andere Griekse auteurs, onder meer op Apsyrtos, wiens naam in Utrecht bekend gebleven is omdat in de 19de eeuw het Veterinair Studenten Corps naar hem vernoemd werd. Een gedrukte uitgave met uitvoerig commentaar, in 1901 bij Teubner in Leipzig verschenen, is aan Eugen Oder (1862-1926) te danken. Door dierenartsen, en ook door de minderheid die zich voor geschiedenis interesseert, wordt dit handschrift evenals zijn editie door Oder meestal over het hoofd gezien. Wilhelm Rieck, de nestor der Duitse veterinairhistorici, deed echter vroege pogingen tot een nauwgezette interpretatie. Maar daarnaast is het werk bij classici en taalkundigen nog altijd veel bekender dan bij dierenartsen, want in de *Thesaurus Linguae*

a Voordracht, gehouden tijdens de Najaarsbijeenkomst van het V.H.G. te Utrecht op 2 november 2006.

b Dr. Werner Sackmann. St. Johanns-Parkweg 3. CH 4056 Basel. Zwitserland

Latinae wordt de tekst met tal van voorbeelden aangehaald. Ook in het *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike* en in allerhande andere overzichtswerken wordt de 'Mulomedicina' herhaaldelijk geciteerd.
De taal van de M.C., volgens Fischer (1988) *"one of the most obscure texts in Latin language"*, is niet het klassieke Latijn van Cicero zoals wij het op school hebben geleerd. Het is veeleer een idioom van latere tijd, dat in verval was geraakt of, volgens Fischer: *"debased'*, dus des te interessanter voor taalkundigen. Vegetius liet zich al afkeurend uit over Chirons gebrek aan welsprekendheid *(inopia eloquentiae)* en diens bedorven stijl *(vilitas sermonis).* Hij gaf zich moeite voor beschaafdere zinswendingen en een grotere didactische nauwkeurigheid. Tekstbederf en foutieve lezingen kunnen ook pas later binnengeslopen zijn. Want het vermoeden is gewettigd dat er een hele reeks van opeenvolgende afschriften heeft bestaan en wij moeten er rekening mee houden dat sommige kopiisten te weinig competent of niet zorgvuldig genoeg zijn geweest.
Met de interpretatie en de Duitse vertaling waren vooral jonge dierenartsen bezig, aangespoord door de toenmalige directeuren van het instituut voor veterinaire geschiedenis te München, Johannes Boessneck en Angela von den Driesch. Onder hun leiding zijn tussen 1975 en 1981 een hele reeks van dissertaties ontstaan.[a)] De daar gegeven verklaringen en vertalingen konden echter niet altijd de toets der kritiek van de taalkundigen doorstaan.

Eigen onderzoek

Mijn eigen bemoeienis met de M.C. heeft haar oorsprong in een symposium van de 'World Association for the History ofVeterinary Medicine', gehouden in Zwitserland in 1988. Bij deze gelegenheid trachtte ik een zo volledig mogelijke lijst van diergeneeskundige werken samen te stellen die in de universiteitsbibliotheek van Bazel bewaard worden (Sackmann 1988). Er waren daarbij ook enige handschriften. Het meest fascineerde mij een als 'Mulomedicina Chironis' aangeduid onderdeel van Codex DIII34. Dat dit hetzelfde werk is als in CLM 243 was al duidelijk aan Günther Goldschmidt (1894-1980), later hoofd-bibliothecaris van de universiteit van Münster i.W.. Goldschmidt heeft de codex in 1939 als eerste onderzocht, maar zijn beschrijving nooit gepubliceerd. Hij was tijdens de Tweede Wereldoorlog aan verschillende Zwitserse bibliotheken werkzaam om handschriften te beschrijven en ontkwam zo aan de nazi-terreur. Hij was belezen genoeg om de identiteit van de tekst in DIII34 met die in het handschrift CLM 243 van München te beseffen. In tegenstelling tot wat soms beweerd wordt ben ik dus niet de ontdekker van DIII34; wel was ik de eerste die, na verloop van nog eens 50 jaar, de veterinaire wereld daarop attent gemaakt heb.

Ik wil nu wat nader ingaan op de opbouw en inhoud van deze Bazelse codex. Precies als in München (M) zijn ook hier (in B) werken van meerdere auteurs opgenomen, n.l. van Rufus de Calabria, van Oliverius, een niet nader te identificeren hippoloog, en de anonieme "Regulae cognitionum omnium equorum". De meeste ruimte, n.l. fol. 33 tot en met 221, neemt Chiron Centaurus in beslag.
Bij vergelijking van de afbeeldingen van een folium uit Bazel met een uit München, valt allereerst op dat de regels in het Bazelse hs. over de volle breedte geschreven zijn terwijl in het Münchense de tekst in twee kolommen verdeeld is (Afb. 1 en 2). Met zijn zuiver schriftbeeld en de kleine initialen aan het begin van een zin, maakt het Münchense hs. een uitermate zorgvuldige indruk, die een geoefende hand verraadt. Desondanks kunnen wij de Bazelse tekst gemakkelijker ontcijferen, want daar zijn veel minder woordverkortingen (abbreviaturen) gebruikt. Beide handschriften blijken door slechts één schrijver te zijn vervaardigd; in Bazel heeft een latere schrijver het begin van elk van de tien boeken (libri) nog van een inhoudsopgave voorzien.
Het watermerk van Bazel was niet volledig te identificeren; maar sterk gelijkende watermerken voeren tot de conclusie, dat het papier in Noord-Italië aan het einde van de 15de eeuw moet zijn vervaardigd - en daar zal het ook wel dadelijk zijn gebruikt. Anders dan München laat Bazel een exakte datering toe, omdat de kopiist zijn werk uitdrukkelijk op 13 maart 1495 afsluit, waarbij het jaartal als het derde pontificaatsjaar van paus Alexander VI (Borgia) wordt aangeduid. Deze toevoeging is misschien een aanwijzing dat dit afschrift niet al te ver van het Vaticaan is gemaakt.
Ook de Münchense tekst is waarschijnlijk ergens in Noord-Italië afgeschreven. Maar de vereniging met teksten van andere auteurs tot codex CLM 243 zou in de buurt van Würzburg zijn tot stand gekomen. Een vermoeden dat ik deel met een autoriteit, nl. met de Münchense codicoloog Bernhard Bischoff (1906-1991).
De weg van DIII34 van Italië naar Bazel is niet helemaal helder. De laatste eigenaar vóór de universiteitsbibliotheek was kennelijk Wernhard de Lachenal (1736-1800), anatoom, plantkundige en directeur van de

Afb. 1. Folium 42r (§ 43-50) van Basel DIII34.

Afb. 2. Folium 107v (§ 49-55) van München CLM 243

plantentuin, wiens naam voorin in potlood vermeld wordt. Mogelijk dat hij het geërfd had van zijn overgrootvader, Theodor III Zwinger (1658-1724), een vooraanstaand geleerde uit de 17de eeuw. Maar dit is niet meer dan mijn eigen speculatie en helemaal onbewezen.

Laat ons nou iets uitvoeriger ingaan op inhoud en structuur van de twee teksten, die al dadelijk een grote mate van overeenkomst te zien geven. Maar verwacht van een dergelijk compilatiewerk niet een strenge indeling zoals wij die in moderne leerboeken gewend zijn. Een globaal overzicht van de inhoud kan men echter wel samenstellen (Tabel 1).

Het werk bestaat allereerst uit tien delen of boeken (libri). De boeken I tot en met VIII zijn verder onderverdeeld in hoofdstukken waarvan de tellingen in Bazel en München niet altijd overeenkomen. Bijzonder verdienstelijk was de onderverdeling in totaal 999 paragrafen die we aan de editeur Eugen Oder danken. Vergelijking van de inhoud der paragrafen laat zien dat de substantie van de tekst in beide codices grotendeels dezelfde is.

De stof die in de afzonderlijke boeken behandeld wordt is heterogeen en toont weinig interne samenhang. De boeken hebben geen eigen titel. De werkwijze van de auteur of compilator volgde geen methodische lijn in onze moderne zin. Zo wordt de oogheelkunde bv. zowel in boek II als in boek VI behandeld. Ademhalingsziekten worden in boek IV besproken; maar hoesten komt ook in boek VI ter sprake, blijkbaar in verband met ziekten van het hoofd, het eigenlijk onderwerp van dit boek. Boek V is volgens onze moderne visie gewijd aan gasteroenterologie en urologie; maar het gaat er ook over beten van giftige dieren. Boek VIII is gewijd aan veeteelt, verloskunde en gynecologie; de mannelijke genitaliën komen al in boek VII voor, blijkbaar in verband met de aandoeningen van de staart!

Deze thematische vermenging is in zoverre wel begrijpelijk omdat Chiron citaten van talrijke oudere auteurs weergeeft. Hij noemt Apsyrtos in vijf verschillende passages, Farnax zesmaal, Policletus achtmaal. Chiron zelf wordt in München negenmaal genoemd, en in Bazel niet minder dan 21 maal. In München worden bovendien Eumelus (§ 351) en Mago van Carthago (§ 455) aangehaald die echter beiden in Bazel zijn weggelaten.

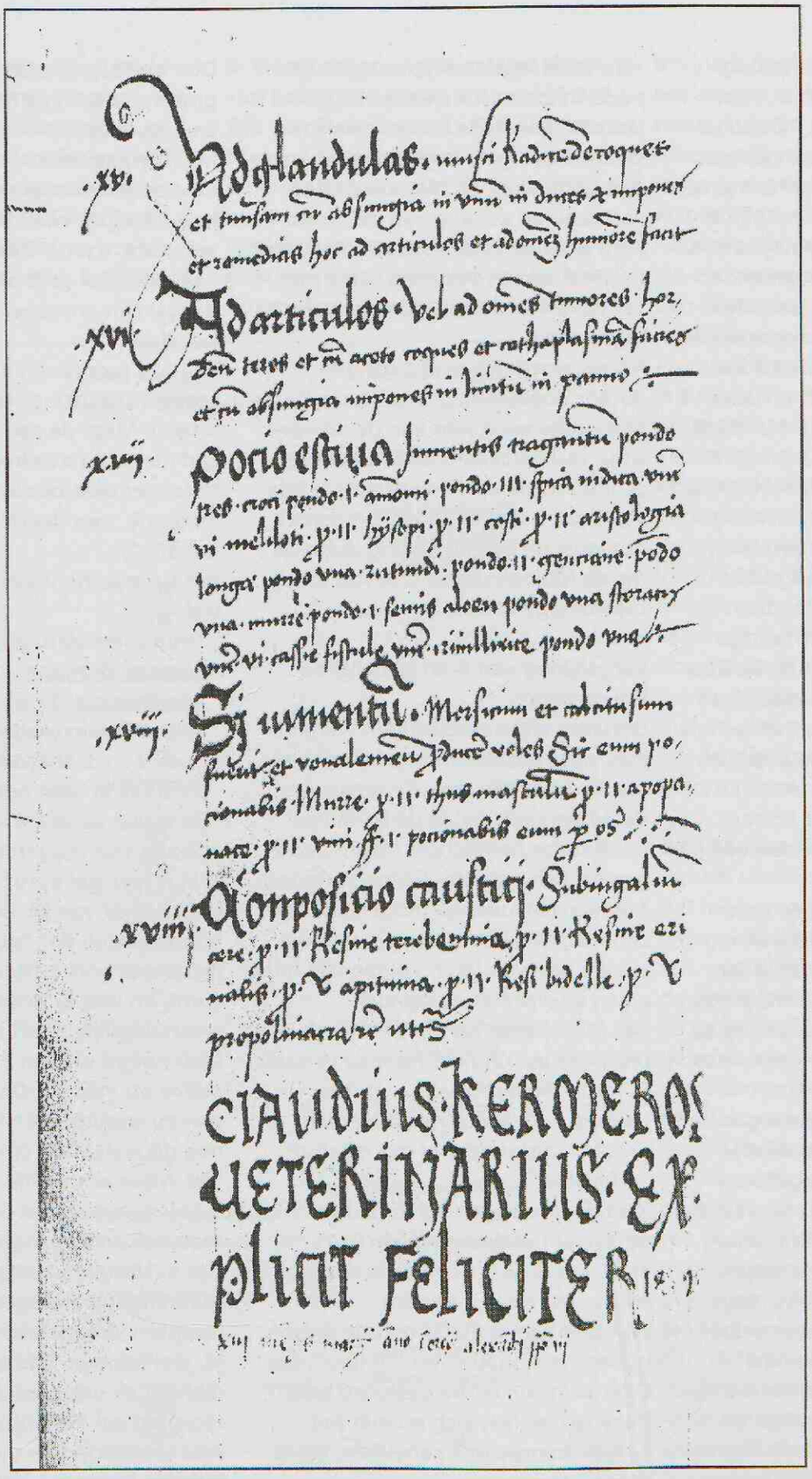
Men moet geen volledige bespreking van ziekten verwachten zoals in onze moderne leerboeken. Symptomen worden maar sporadisch beschreven en diagnosen worden vaak als bekend verondersteld. Die therapeutische maatregelen worden vooral uitvoerig besproken die min of meer beproefd zijn. *"Sic sanum fiet' [aldus moge beterschap intreden]* is dikwijls de finale verzekering van werkzaamheid en succes. De wijze van therapeutisch optreden volgt de solidairpathologie van de *"Methodici"*, destijds nog nieuw en volgend op de voorafgaande humoraalpathologie van de *"Hippocratici'* (Amberger 1978/79).

In boeken IX en X zijn geen hoofdstukken te onderscheiden. Zij zijn enigszins chaotische compilaties van recepten. Bovendien is de volgorde van Oders paragrafen verschillend. De laatste 22 paragrafen van M (978 - 999) zijn namelijk in B naar voren verplaatst, dus naar boek IX, en zij dringen daar in tussen de §§ 930 en 931. Het Bazelse boek X is dientengevolge veel korter en eindigt al met wat in M § 977 is.

In dezelfde buurt vertoont ook M

Boek	Aantal hoofdstukken	§§ vlgns. Oder	Onderwerpen
I	28	1 - 55	Alg. therapie, aderlaten, branden, achterhand
II	24	56 - 113	Alg. chirurgie; Gezwellen; Knie; Ogen
III	23	114 - 296	Koorts; Hoofdpijn Kolder; Malleus
IV	57	297 - 421	Ziekten en chirurgie van: hoofd, epilepsie; Maag; Milt; Lever; Rabies; Tetanus; Huid; Ademhaling
V	57	422 - 519	Abdomen; Darmen; Koliek; Nieren; Blaas; Beetwonden
VI	39	520 - 575	Ogen; Hoofd; Hals; Hoesten; Verlamming v.d.N.facialis; Schoudergewricht
VII	105	576 - 740	Chirurgie v.d. extremiteiten; Fracturen; Luxaties; Overhoef; Wervelkolom; Mann. Geslachtsorganen; Staart
VIII	40	741 - 774	Gynaecologie & obstetrie; Teelt; Geschiedenis van het paard
IX		775 - 960	Beoordelingsleer; Kennis v.h. gebit; Recepten Ziekten van rund en varken
X		961 - 999	Recepten (ook voor rund, schaap en geit)

Tabel 1

Afb. 3. Explicit van Basel DIII34, folium 221r (§ 975-977).

een raadselachtige onderbreking. § 976 eindigt namelijk a.h.w. voorbarig met de opmerking: *"Claudius Hermeros veterinarius liber decimus explicit feliciter" [Claudius Hermeros sluit hier het tiende boek op gelukkige wijze af].* Wat voor rol speelt nu deze overigens geheel onbekende Claudius Hermeros? Is hij de auteur van uitsluitend boek X, aangezien de boeken I tot en met IX telkens aan Chiron toegeschreven zijn en boek IX in M evenals in B eindigt met: *"Explicit Chironis Centauri et Apsyrtus feliciter"* ? Het Bazelse handschrift, waar Hermeros trouwens in Kermeros is veranderd, is zelfs nog vager, want het ingekorte boek X eindigt met de beknopte opmerking: *"Claudius Kermeros veterinarius explicit feliciter* 1495 *XIII mensis martii"* (Afb. 3). Zou deze Kermeros/Hermeros inderdaad verantwoordelijk zijn voor het gehele document, dan toch zeker alleen als kopiist en aanvuller, waarmee dan de oorspronkelijke auteur Chiron Centaurus nog altijd meer dan een mysterie blijft.

Oneffenheden in spelling en grammatica, terminologische verwarring en velerlei taalbederf zijn, ook voor deskundigen in de linguistiek, grote hindernissen voor een juist begrip en zij bemoeilijken een eventuele vertaling in een moderne taal.

Enige verheldering kan verkregen worden door onduidelijke tekstgedeelten zo mogelijk te vergelijken met de teksten bij voorgangers zoals de Griekse hippiaters of Pelagonius, of om te zien hoe de latere Vegetius de woorden van Chiron uitlegt. Studies van deze aard uit de vorige eeuw kunnen hier niet allemaal besproken worden. Als *pars pro toto* noem ik alleen de classicus en medisch-historicus Klaus-Dietrich Fischer (Mainz), expert op het gebied van de diergeneeskunde in de Klassieke Oudheid. Onlangs heeft hij bv. Chirons maatregelen bij *prolapsus uteri* nader onderzocht (Fischer 2005).

Deze blijken in de ons ten dienste staande overgeleverde bronnen meer dan gebrekkig, en niet alleen door verliezen op de weg van de achtereenvolgende Latijnse afschriften; ook in het Griekse voorbeeld van Apsyrtos waren al lacunes en tekstbederf ingeslopen.

Als vermoedelijk meest recente auteur noem ik nog José Maria Cózar Marín, die vorig jaar aan de universiteit van Barcelona in de Letteren promoveerde op een kritische editie van Boek 2 (Cózar 2005). Dit maakt opnieuw de belangstelling duidelijk die de Mulomedicina Chironis in de taalkundige wereld geniet.

Vergelijking van B en M helpt de interpretatie

Ondanks alle naspeuringen waren er nog vele raadsels onopgelost gebleven voordat een tweede versie van de 'Mulomedicina' in de vorm van het Bazelse handschrift kwam opdagen en zich ter vergelijking aanbood. Nieuwe aanvullende mogelijkheden zijn nu beschikbaar. Mag ik daarom enkele proeven laten volgen van mijn eigen interpretatiepogingen.

Het Münchense handschrift geeft een recept tegen *Cholera humida* (§ 428):

"terno die potionabis... in quo admisces defriti ciatos III et oleo rosato tantundem et ova quatuor admisces".

(Om de drie dagen zal je te drinken geven [en] er drie cyathi [= 3x45 ml] most van druiven, evenveel rozenolie en vier eieren in mengen).

Wat is er aan de hand met de lacune tussen "potionabis" en "in quo", die Oder al in zijn editie gestoord heeft? Deze lacune laat zich nu met het Bazelse handschrift aanvullen, want daar leest men:

"alterno die potionabis suco tysane in quo admisces...".

Dus 'een sap of aftreksel van gerstgrutten' was in de Münchense tekst weggevallen.

Maar wij hebben nu nog geen zekerheid over de dosering (wanneer en hoe dikwijls), want de tegenstrijdige woorden "terno" (derdedaags) en "alterno" (of zelfs altero ??) (anderdaags) zijn onmogelijk definitief te bepalen.

In § 131 wordt een drank opgegeven tegen "uitputtings-koorts" (= laminitis ?). Maar de aanwijzingen in M zijn niet erg nauwkeurig: *"potionem dato... et oleo obolum."* ("Geef van de drank... en daartoe een obolus [70 ml] olie").

Het Bazelse handschrift geeft nadere uitleg:

"potionem dato portulacae manum plenam, dyaganti [traganthi ?] *pondo uncia. Sic potionem dato et oleo ab olum* [=obolum ?]. ("Men geeft een drank van een handvol portulak en een ons traganth [27 g]. Zo wordt de drank gegeven en een obolus olie [bijgemengd]").

Wat is hier gebeurd?

De schrijver van M. heeft over het hoofd gezien dat "potionem dato" tweemaal kort achter elkaar voorkomt, en wat er tussen lag, een regel waarschijnlijk, heeft hij weggelaten. Men noemt dit een z.g. *"Saut du même au même"*. Dergelijke sprongen en weglatingen komen in M. nog dikwijls voor, cf. §§ 827, 830, 833, 900. Maar om eerlijk te zijn mag niet worden verzwegen dat deze fout soms ook in B. is ingeslopen. Daar zijn n.l. langere passages, meestal opsommingen van bestanddelen van de recepten, weggelaten die wij dankzij M. wel kennen. Gezien de langdradigheid en uitgebreidheid van deze recepten zal het ontbreken van enkele componenten overigens weinig ernstige gevolgen hebben gehad.

B en M vergeleken op volledigheid
Nu wil ik een overzicht geven van alle tekstgedeelten die ofwel slechts in het ene of in het andere handschrift voorkomen of ontbreken. Deze tabel (Tabel 2) is al in 1993 in *Sudhoff Archiv* gepubliceerd en hoefde sindsdien nauwelijks meer uitgebreid te worden.

In B ontbreken vooral grotere delen van bekende auteurs zoals de §§ 349-352 van Eumelos en §§ 455-458 van Mago. M daarentegen maakt zich schuldig aan diverse *"Sauts du même au même"*.
Gezien het feit dat in elk van beide handschriften delen van het andere ontbreken, is het hoogst onwaarschijnlijk dat het ene een kopie van het andere is. In dezelfde tijd ontstaan, kunnen zij wel een gemeenschappelijk voorbeeld hebben gehad; maar evengoed kunnen zij ook heel wat minder verwant zijn. Wat in B aan het einde schijnt te ontbreken, is kennelijk een persoonlijke aantekening. Van groter belang zijn verschillen in het begin. Vanaf *"Si quidem per ignorantiam..."* zijn de beide hss. wel identiek, maar daaraan voorafgaande geeft B fragmenten van een tekst die de kopiist niet goed begreep óf die hij in zijn origineel als brokstukken heeft aangetroffen. Deze fragmenten trof de schrijver van M. óf in zijn voorbeeld niet aan, óf hij heeft ze gewoon weggelaten vanwege hun onbegrijpelijkheid. De oorspronkelijke inleiding zal hoogstwaarschijnlijk anders zijn geweest en niet zo abrupt zijn begonnen als in het huidige incipit (*"Si quidem per ignorantiam ...."*).

§	Liber	In Basel ontbrekend d.w.z. in München aanwezig	In München ontbrekend d.w.z. in Basel aanwezig
1 en 2	i		"Voorwoord"
131	iii		1regel (S.d.M.a.M?)
230			woordgroep
275			2 woorden
280		280b	
281		281a	
313	iv	2 woorden	
333		laatste zin	
349-352		349-352	
353		353a	
409		middelste zin	
425	v	425	
435		435	
455-458		455-458	
459		459a	
497		eerste zin	
506-509		506-509	
571	vi		Invoeging in het midden (S.d.M.a.M.?)
725	vii		1 regel ingevoegd
809	ix	809a	
827			3 receptcomponenten
828		3 receptcomponenten	
830		1 receptcomponent	3 receptcomponenten
844		opschrift	
860		1 receptcomponent	
882			zinsdeel
900			4 receptcomponenten
907			1 receptcomponent
930		930b	
933(a,b,c)		933b	
na 999	x	aantekening	

Tabel 2

B en M naar inhoud vergeleken
Het zal U misschien zijn opgevallen dat mijn vergelijkende beschouwingen meestal geneesmiddelen betreffen, want mijn werkzaamheden in de geneesmiddelensector zijn niet zo gemakkelijk te vergeten. Jaren geleden ben ik begonnen met een soort concordantie van alle farmaceutisch werkzame stoffen die in de geschriften van Pelagonius, Vegetius en Chiron worden genoemd. Het gaat hier om ruim 12.000 tekstplaatsen en meer dan 500 verschillende ingrediënten, die ook door deskundigen niet allemaal gemakkelijk zijn te identificeren. Het talrijkst, meer dan 700 maal elk, zijn wijn en olie (olijfolie) als oplosmiddel genoemd. Azijn en water komen bijna even vaak voor. Daarop volgen grondstoffen voor zalf, zoals honing, vet, was, pek en diverse plantaardige harsen;

iets minder talrijk zijn versterkings- en voedingsmiddelen zoals eieren, zout en gerst.
De eigenlijke farmaca worden gedomineerd door wierook, mirre, soda, laurier, saffraan, zwavel en peper. Meer dan honderd maal komen we ook uitwerpselen van mens en dier tegen. In deze z.g. *"Dreckapotheke"* wordt zelfs niet teruggeschrokken voor orale toediening.
Natuurlijk kon ik als dierenarts een dergelijke concordantie nooit alleen voor mijn rekening nemen. Samenwerking met farmaceuten en taalkundigen was een *"conditio sine qua non"*. Gelukkig is recentelijk een dergelijk samenwerkingsverband in zicht gekomen, nadat het projekt jarenlang een Doornroosjesslaap had genoten. Hopelijk kan op zekere dag voltooid worden wat ik eens begonnen ben.
Hier volgen dan enige voorbeelden.
1. Een zalf (malagma) voor de milt leest Oder in zijn editie als: *"axungia batus p 5"* (pondo semis), d.w.z. reuzel/smout plus een halfpond braambessen of braambesbladeren (§ 870). Niet erg bevredigd. Kijken we dit dan in B. na, dan vinden wij het volgende: *"absungia vetus"*, dus oud reuzel ('vetus' in plaats van 'batus'). In plaats van "v" leest M. "b" waarop hij "betus/batus" kiest in plaats van "vetus".
2. Voor een cipres-malagma (§ 891) schrijft M. "fucum Afrum" voor. Een doctorandus in München (Krüger 1981) vertaalde "fucus" met "Vorwachs" (propolis) en bedoelde dus de afscheiding waarmee de bijen hun honingraten bouwen. In B. vinden we echter noch "fucum" noch "sucum", maar veeleer "ficum" (vijg). De "i" in ficum werd, blijkbaar onopzettelijk, verdubbeld, waarop uit "ii" "u" werd en dus het woord "fucum" ontstond. Maar "Ficus Afer" was een volkomen gebruikelijke term. Goede vijgen kwamen in die tijd immers uit Afrika.
In de overgang van "ficum" (B.) > "fiicum" > "fucum" (M) mag geen aanwijzing worden gezien, dat B ouder zou zijn, en van M, weliswaar fout, afgeschreven zou zijn. Nee, zoals eerder al aangegeven zullen beide hss. een gemeenschappelijk voorbeeld hebben gehad; maar een sluitend bewijs is hiervoor door de codicologen nog niet gevonden. Niet alleen het originele document uit de 4de eeuw is verloren; ook de hele reeks van successievelijke afschriften en de genealogische samenhang ertussen is onbekend. We kennen alleen maar de twee laatste versies die 1100 jaren later zijn ontstaan, nl. eind 15de eeuw. Toen beleefden de antieke auteurs een renaissance, waarnaar het gehele tijdperk dan ook is genoemd.
3. Onvoldoende zorgvuldigheid van afschrijvers leidde ook tot het volgende dilemma: zodra en "d" door een schrijver ietsjes wordt opengelaten, laat deze zich lezen als "cl". Is er nu in § 309 sprake van "daucum" of van "claucum"/ "glaucum"? In het antieke taalgebruik betekent "glauc[i]um" zowel *Hoornpapaver* (bot. Glaucium) als *Stinkende gouwe* (bot. Chelidonium), dus twee nauw verwante Papaveraceae. "Daucus"daarentegen wijst veeleer op *Daucus creticus L.* Ook andere Umbelliferen komen nog in aanmerking, zelfs *Daucus Carota*, de peen. Ondanks alle farmacologische scherpzinnigheid is hier een beslissing moeilijk, onzeker en verre van definitief.
4. Tegen gezwollen halsklieren is in beide handschriften "farinam et (h)erucam" aanbevolen. Meel en *Eruca sativa* zouden dus moeten worden gebruikt. Oder in zijn editie van 1901 verving "erucam" al dadelijk door "erveam", want hij herinnerde zich de herhaaldelijke vermelding door zowel Pelagonius als Vegetius van *ervum* of Linzenwikke en van het meel dat ervan bereid wordt. Gezien dergelijke vergissingen die in beide handschriften voorkomen mogen we van B ook weer niet al te vaak een opheldering van raadsels verwachten. De "second opinion" is niet altijd leerzaam.

De gehele situatie zou beslist verbeteren als er meer versies von M.C. tevoorschijn zouden komen. Maar kansen daarop zijn zo goed als nihil. Natuurlijk heb ik allang registers op talloze handschriftenverzamelingen uit de hele wereld doorgesnuffeld - zonder enig succes. Men bedenke dat oude handschriften meestal geen titel hebben, alleen maar een "Incipit". Ze zijn dus alleen aan de aanvangswoorden van hun tekst te herkennen. Maar juist onze Chironhandschriften zijn hun oorspronkelijke aanvang kwijtgeraakt. Naar welk "Incipit" moeten we dus zoeken? We kunnen alleen vol vertrouwen op een wonder hopen; veel meer kunnen we niet doen.

Daarmee heb ik het einde van mijn voordracht bereikt. Maar 'tot leringe ende vermaak' wil ik nog een uitstapje doen naar de wereld van de kunst, en wel naar die van de contemporaine muziek. Tot onze niet geringe verbazing zijn wij onlangs gestoten op een Hongaars componist en diens cantate "Mulomedicina Chironis". Niet dat het hele werk op muziek is gezet. Er zijn maar twaalf paragrafen uit boek III gebruikt, en ook deze slechts fragmentarisch en sprongsgewijs. Het gaat daar om buikpijn, volvulus en tympanie. Vermoedelijk was de componist op zoek naar een

zo geheimzinnig mogelijk libretto om zich op die manier vrolijk te kunnen maken over de opgeschroefde taal der medici of over de pretenties en zelfoverschatting van de academische wereld.
Men kan zich wel vaker verwonderen over de tekstkeuze van moderne componisten, trouwens ook van popgroepen die de *Merseburger Zaubersprüche* of sommige middeleeuwse paardenzegeningen ten beste geven. Onlangs heeft de stad Karlsruhe de opdracht verstrekt de grondrechten van het Duitse *Grundgesetz* op muziek te zetten. Dat ook de *Mulomedicina* een zo eervolle behandeling kon krijgen treft ons veterinair-historici natuurlijk aangenaam; maar wat kan ons tegenwoordig eigenlijk nog verbazen?

Noten

a) Enderle, C. *Buch X der Mulomedicina Chironis. Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians Universität, 1975.
Baumgartner, A. *Buch I der Mulomedicina Chironis.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1976.
Lamprecht, W. *Die geburtshilflichen und gynäkologischen Probleme in der Mulomedicina Chironis.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1976.
Schwarzer, H. *Buch V der Mulomedicina Chironis; Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1976.
Wäsle, G. *Die in der Mulomedicina Chironis besprochenen Krankheiten im Kopfbereich.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1976.
Roeren, T. *Buch III der Mulomedicina Chironis; Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1977.
Guggenbichler, C. *Buch IV, Kapitel 1-37, der Mulomedicina Chironis; Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1978.
Frik, R. *Buch II und Buch IV, Kapitel 38-57, der Mulomedicina Chironis; Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1979.
Krüger, J. *Buch IX der Mulomedicina Chironis; Uebersetzung und Besprechung.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 1981.

Literatuur

Amberger, G. 'Die Mulomedicina Chironis, ein Buch über Pferdeheilkunde aus dem 4. Jahrhundert n. Chr.. *Ethnomedizin*, 5, 233-261, 1978/79.

Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis. Ed. Eugenius Oder. Lipsiae: Teubner, 1901. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Cózar Marín, J.M. *Mulomedicina Chironis. Estudio filológico. Estudio crítico y edición del libro segundo de la Mulomedicina Chironis.* Tesis. Univ. de Barcelona, 2005.

Fischer, K.-D. 'Probleme der Textgestaltung in der sogenannten Mulomedicina Chironis'. *Pubblicationi dell 'Universitá Macerati, Facultá Letteratura e Filosofia,* 28,255-277,1985.

Fischer, K.-D. 'Die Einleitung zum 1. Buch der Mulomedicina Chironis (Chiron 2)'. *Philologus,* 132(2),227-229, 1988.

Fischer, K.-D. 'Ancient veterinary medicine. A survey of Greek and Latin sources and some recent scholarship'. *Medizinhistorisches Journal,* 23(3/4), 191-209, 1988. (1. Origins of the veterinary profession; 2. Agricultural writers; 3. Greek veterinary writers; 4. Latin veterinary writers: Vegetius, the Mulomedicina Chironis, Pelagonius; 5. Recent work on ancient veterinary medicine).

Fischer, K.-D. 'Die sogenannte Mulomedicina Chironis'. In: *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*. Hrsg. von Reinhart Herzog. München, 1989.

Fischer, K.-D. 'Gebärmuttervorfall und Katarakt: Antike Human- und Veterinärmedizin im Vergleich'. *Schweiz. Arch. Tierheilk.*, 147(1), 11-19, 2005.

Hoppe, K. Mulomedicina Chironis. In: *Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaften.* Hrsg. von A. F. Pauly und G. Wissowa. Stuttgart: Metzger, 1933. Bd. XVI, 1. p. 503-513.

Meyer, W. 'Sitzung von 7 November 1885 [Codex Monacensis Latinus 243]', *Sitzungsberichte der historischen Classe der kgl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften,* (1), 395-396, 1885.

Rieck, W. 'Die Blutentziehung in der anonymen Einleitung der Mulomedicina Chironis'. In: *Et multum et multa. Beiträge zur Literatur, Geschichte und Kultur der Jagd. Festgabe für Kurt Lindner zum 27. November* 1971. Hrsg. von S. Schwenk et al. Berlin: De Gruyter, 1971. p. 307-312.

Sackmann, W. *Tiermedizinisches Schrifttum aus sieben Jahrhunderten (13-19 Jh.) in der Universitätsbibliothek* Basel: Universitätsbibliothek, 1988 (Publikationen der Universitätsbibliothek Basel, Nr. 8).

Sackmann, W. 'Ueber eine bisher unbekannte Handschrift der Mulomedicina Chironis in der Basler Universitätsbibliothek'. *Schweiz. Arch. Tierheilk,* 135(1),3-7, 1993 (auch in: *Sudhoff Archiv für Geschichte der Medizin,* 77, 117-120, 1993).

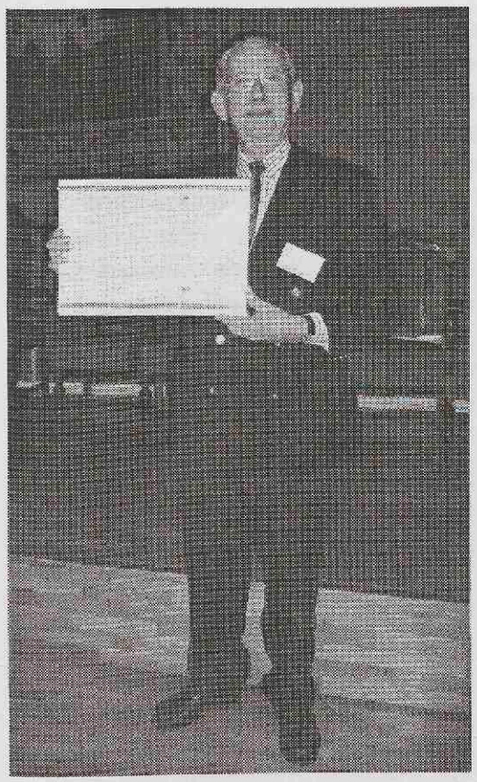
Verslag van het 37ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

Het 37ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) heeft afgelopen jaar van 21-24 september plaatsgevonden in León, Spanje. Dit land telt niet minder dan acht regionale veterinair historische verenigingen én een overkoepelende nationale vereniging. De organisatie van dit congres was in handen van één van de regionale verenigingen, namelijk de Asociación Leonesa de Historia de la Veterinaria, die daarbij werd ondersteund door de nationale Spaanse vereniging. De lokale organisatoren lieten het 12de nationale Spaanse congres samenvallen met het 37ste WAHVM congres. Dit was de tweede keer dat Spanje als gastland voor het internationale congres optrad; de eerste keer gebeurde dat in Córdoba in 1997. Voor de organisatie van het congres en de publicatie van de 895 pagina's tellende Proceedings hebben vooral F. Rojo Vázquez, J.M. Martínez Rodriguéz, J.G. Fernández Álvarez van het lokale organiserende comité en M.A. Vives Vallés van de Spaanse nationale vereniging zich verdienstelijk gemaakt.

Het congres werd bijgewoond door 154 deelnemers uit 18 verschillende landen. De meeste deelnemers kwamen uiteraard uit Spanje (98). Naast Europeanen waren er deelnemers uit Mexico, Zuid Amerika, de Verenigde Staten, Afrika en Azië. Opvallend was het grote aantal participanten uit Egypte (9) en Turkije (11) en het nagenoeg ontbreken van de Scandinaviërs (1). Nederland was vertegenwoordigd door de voorzitter van het VHG, Rob Back en echtgenote, Paul Leeflang met echtgenote, Guus Mathijsen en ondergetekende. Volgens het programma werden op het congres 115 lezingen gehouden, waarvan 69 afkomstig van sprekers uit het gastland. Diverse sprekers kwamen echter niet opdraven waardoor het werkelijke aantal voordrachten op 83 uitkwam. Alle voordrachten zijn gelukkig wel in de proceedings opgenomen, evenals de teksten van de 26 posters. Sprekers uit het gastland namen de meeste voordrachten voor hun rekening (51), gevolgd door voordrachten uit Turkije (9), Mexico (6) en Venezuela (3). Cuba, Italië, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten waren elk vertegenwoordigd met twee voordrachten; daarna volgden Duitsland, Egypte, Frankrijk, Nederland, Oostenrijk en Tsjechië met één spreker per land.

De sessies waren onderverdeeld in de thema's veterinaire biografieën, institutionele geschiedenis, sociale veterinaire geschiedenis, geschiedenis van het dier, veterinaire professionalisering, veterinaire historiografie en diversen. In de eerste sessie kwamen naast lokale coryfeeën ook de verdiensten van dierenartsen uit Mexico, Roemenië, Italië, Duitsland en Amerika aan bod. Bij de institutionele geschiedenis stond vooral de geschiedenis van scholen en maatschappijen voor diergeneeskunde centraal. Bij de sociale aspecten van de diergeneeskunde waren er twee bijzonder aardige voordrachten van Fernando Camarero Rioja over diergeneeskunde in de film. Al meer dan een eeuw zijn er films verschenen waarin dierenartsen of de diergeneeskunde een rol spelen. De spreker heeft een compleet filmarchief met films, televisieseries en video's over dit onderwerp. Tijdens een aparte sessie vertoonde hij diverse filmfragmenten uit zijn collectie. In de sessie over de geschiedenis van het dier kwamen de domesticatie, de symboliek van het dier en het dier in de kunst aan bod. Naast diverse onderwerpen over professionalisering stond de geschiedenis van de 'Albeitar', ofwel de Spaanse protoveterinair van voor de achttiende eeuw in de volgende sessie centraal. Beide laatste sessies bevatten voordrachten variërend van handschriften, veterinair instrumentarium tot de oorsprong van sella turcica.

In tegenstelling tot de sprekers in de sessies die slechts 15 minuten (inclusief discussie) voor hun voordracht kregen toebedeeld, stond voor de zes keynote lectures niet minder dan een uur per voordracht ter beschikking. De spits werd afgebeten door de bekende Miguel Cordero del Campillo, afkomstig uit León en winnaar van de Cheiron medaille in 2003. Zijn voordracht ging over de diergeneeskunde en veehouderij in de Spaanse koninkrijken van de vroege middeleeuwen. De tweede keynote lecture viel te beurt aan ondergetekende. In zijn voordracht ging hij in op de thema's, periodisering en onderwerpen die in een algemeen handboek over de geschiedenis van de diergeneeskunde zouden moeten worden behandeld. Een werkgroep van de WAHVM bestaande uit Johann Schäffer uit Hannover, Susan Jones uit Minneapolis en ondergetekende, is bezig een dergelijk handboek samen te stellen. De derde uitgenodigde spreker was Jose Manuel Gutiérrez uit Barcelona.

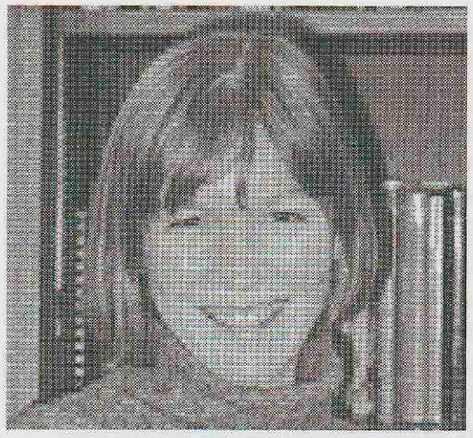

afb. 1: Dr. Paul Leeflang met de oorkonde van zijn erelidmaatschap van de WAHVM die hij op 24 september 2006 in ontvangst nam.

Hij is onlangs aangesteld als docent veterinaire geschiedenis en ging in op de manier waarop hij aan dit vak invulling gaf. Jean Blancou uit Parijs, voorzitter van de Franse nationale vereniging en oud-directeur van de OIE, ging in zijn voordracht in op vroege bronnen waarin infecties bij mensen als gevolg van het gebruik van voedingsmiddelen van dierlijke oorsprong werden beschreven. De Mexicaan Miguel Márquez hield een interessante lezing over de overdracht van ziekteverwekkers tussen de oude en de nieuwe wereld. Dat is ook het onderwerp van zijn dissertatie waarop hij afgelopen december in León is gepromoveerd. Als zesde en laatste uitgenodigde spreker ging de voorzitter van de WAHVM, Gerhard Forstenpointner in op de geschiedenis van de veterinaire anatomie.
De deelnemers werden door de Spaanse organisatoren zeer vriendelijk en gastvrij ontvangen. De veterinaire faculteit was als congreslocatie zeer geschikt. Er waren boeiende rondleidingen in deze prachtige stad met vroeg-middeleeuws centrum en in culinair opzicht was ook alles prima in orde. Dat kan niet gezegd worden van het wetenschappelijke programma. Als gevolg van het relatief grote aantal voordrachten en het beperkte aantal congresdagen werden parallelsessies gehouden. Spaans- en Engelssprekenden werden min of meer willekeurig in deze sessies ingedeeld. Diverse voordrachten die in het Engels werden gehouden, bleken hierdoor parallel geprogrammeerd. Mede als gevolg van het ontbreken van simultaanvertaling en het vervallen van diverse lezingen misten de louter Engelssprekenden hierdoor een aantal interessante voordrachten. Een voordeel was evenwel dat de proceedings al klaar waren op het moment dat het congres werd gehouden. Met de Engelse samenvattingen van de Spaanstalige voordrachten in de hand konden de laatste voordrachten redelijk worden gevolgd.

De rol van het uitgebreide wetenschappelijke comité bleef onduidelijk. De kwaliteit van de lezingen verschilde onderling aanzienlijk. Evenals in Turijn in 2004 werd het kaf niet van het koren gescheiden en alle inzendingen werden in het programma opgenomen. Een ver van tevoren aangekondigd centraal thema ontbrak. Het rangschikken van de ingezonden lezingen in de diverse sessies was niet altijd logisch gedaan. Desalniettemin viel er voor de congresgangers veel te leren. Net als in 1997 viel op hoe actief de Spaanse regionale verenigingen zijn. De leden verdiepen zich enthousiast in de rijke archieven en rapporteren hun bevindingen op de jaarlijkse congressen die rouleren tussen de regionale verenigingen. Veel informatie over de transmissie van veterinaire kennis die in de vroege Middeleeuwen vanuit de Arabische wereld naar Zuid-Europa plaatsvond is hierdoor beschikbaar gekomen. Anderzijds is Spanje de brug geweest voor de verspreiding van dergelijke kennis naar de Nieuwe Wereld.
Voor meer informatie over de voordrachten wordt verwezen naar de proceedings die online zijn te raadplegen op de website van de Spaanse nationale vereniging (zie: http://www.colvet.es/aehv/ onder congresos realizados, 2006).

Tijdens de algemene ledenvergadering van de WAHVM kreeg VHG lid Dr. Paul Leeflang de oorkonde voor het erelidmaatschap van de WAHVM uitgereikt (Afb. 1). Deze eer viel hem te beurt vanwege zijn grote verdienste als secretaris-penningmeester voor deze vereniging, een functie die hij negen jaar lang heeft vervuld. Verder werd de samenstelling van het bestuur gewijzigd. Prof.dr. Francisco Rojo (Spanje) werd opgevolgd door Dr. Max Becker (Zwitserland). Laatstgenoemde is de organisator van het 38ste congres dat van 10-14 september 2008 zal plaatsvinden in Engelberg, Zwitserland. Dit congres zal gezamenlijk worden gehouden met het nationale congres van de Zwitserse vereniging voor veterinaire geschiedenis. Het centrale thema van dit congres zal zijn 'Human-animal relationships from antiquity until the 20th century'.
Voor meer informatie over het congres in Spanje wordt verwezen naar de homepage van de WAHVM (http://wahvm.vet.uu.nl).

afb. 2 Abigail Woods

De Cheiron Award werd toegekend aan de Spanjaard Vicente Dualde Pérez uit Valencia voor zijn werk op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde. Hij is jarenlang actief geweest op dit vakgebied en heeft zich verder verdienstelijk gemaakt voor de oprichting van de Spaanse nationale vereniging, waardoor de internationale contacten met veterinair-historisch geïnteresseerden wereldwijd werden bevorderd.

De Young Scholars Award, een prijsvraag van 1000 Euro voor veelbelovende jonge onderzoekers (tot 35 jaar) op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde, werd dit jaar voor het eerst uitgereikt. De prijs ging naar Dr. Abigail Woods, dierenarts én historica uit Engeland. Zij doceert medische geschiedenis aan het Imperial College in Londen en heeft verschillende publicaties over de geschiedenis van de diergeneeskunde op haar naam staan. Vooral haar studies over de geschiedenis van mond- en klauwzeer kwamen na de enorme uitbraak daarvan in het Verenigd Koninkrijk in 2001 volop in de belangstelling te staan (zie de boekbespreking in *Argos* 35 (2006) 239-240). In León hield ze een interessante lezing over de professionalisering van de diergeneeskunde in Engeland in de negentiende eeuw.

Op 31 december 2006 telde de WAHVM 14 nationale verenigingen die samen 912 leden vertegenwoordigen, 98 individuele leden uit 33 verschillende landen en 9 geassocieerde leden. In gastland Spanje breidt het onderwijs in de geschiedenis van de diergeneeskunde zich bij de diverse faculteiten verder uit. In León volgt ca. 25% van de tweedejaars studenten dit vak als keuzevak. In Madrid heeft Prof. Joaquín Sánchez De Lollano Prieto een voltijdse aanstelling gekregen in het vak geschiedenis van de diergeneeskunde. In Barcelona wordt dit vak als onderdeel van een cursus in wetenschapsgeschiedenis gedoceerd door Dr. Jose Manuel Gutiérrez. In Turkije is het vak Geschiedenis en deontologie van de diergeneeskunde een verplicht vak geworden op de 29 veterinaire faculteiten die het land rijk is. Bij 13 faculteiten is een leerstoel in dit vak ingesteld.

Peter Koolmees
Past President WAHVM

Deense bijdragen

Onze actieve Deense zustervereniging (de oudste veterinair-historische vereniging ter wereld, opgericht in 1934) geeft jaarlijks een kloek boekwerk uit, het *Dansk Veterinærhistorisk Årbok*. Onder redactie van zeven leden, Vibeke Arenkiel, Bent Benson, Peer Baasch, Bent Christensen, Niels Møller-Christensen, Carl Anton Henriksen en Anton Rosenbom, is nu het 42ste deel verschenen.
Het is een fraaie, gebonden uitgave, rijk geïllustreerd en gedrukt op stevig papier. Røding, 2006. 253 blz. ISBN 01-05-1009.
Alle artikelen zijn in het Deens. In vertaling is de inhoud als volgt:

- Jørgen Folkersen. 'Als Deense militaire dierenarts in Finland'. De auteur nam als vrijwilliger deel aan de Fins-Russische oorlog, zowel in 1940 op een Deense paardenambulance, als in 1942-43 als kapitein-paardenarts in het Finse leger (p. 11-44).;
- Henrik Normann Andersen. 'De moeizame toegang tot de akademische wereld voor de eerste vrouwen in Denemarken en in het buitenland, in het bijzonder met betrekking tot de diergeneeskundige opleiding en de veterinaire beroepsgroep'. Met de Erik Viborgprijs bekroonde inzending door de student diergeneeskunde Andersen, die tot stand kwam onder supervisie van Ivan Katić (p. 45-85);
- Knud Nielsen. 'Ontwikkelingen in de interne geneeskunde gedurende de 20ste eeuw bij de KVL (Kgl. Veterinær- og Landbbohøjskole)' (p. 87-109);
- Michael Hesselholt. 'Chirurgie bij de KVL. Ontwikkelingen in de 20ste eeuw, in het bijzonder met betrekking tot de chirurgie van de grote huisdieren'(p. 111-132);
- Per Schambye 'Toen diergeneeskunde ook biochemie werd' (p. 133-153);
- Ivan Katić. 'De nawerking van P.C. Abildgaard' [in herdenkingen, afbeeldingen, brieven, instrumenten, postzegel, medaille];
- Johannes Kristiansen. 'De geschiedenis van de Deense Veterinair-Historische Vereniging'(p. 171-188);
- Johannes Kristiansen. 'De sjees uit Vinderup'[een sjees, bouwjaar ca. 1886, die enige generaties dierenartsen in Vinderup gediend heeft en in 2006 gerestaureerd is en opgesteld werd in het Openluchtmuseum van Hjerl Hede];
- In memoriam (p. 197-239) [korte bi-

ografieën van Deense dierenartsen, overleden in 2004 (35 personen) en 2005 (21 personen);
- Verenigingsverslagen (p. 241-253).

Op eenzelfde manier uitgegeven, waarbij wel een andere, gladde papiersoort is gebruikt, zodat de talrijke illustraties, waarvan sommige in kleur, goed tot hun recht komen, verscheen terzelfder tijd een monografie over de door Deense dierenartsen in de loop der tijden gebruikte transportmiddelen te land, ter zee en in de lucht, van de hand van Ivan Katić en Johannes Kristiansen:

Ivan Katić og Johannes Kristiansen. *Dyrlægens befordring.* [Røding,] 2007. 212 blzn. Met lit.opgn. ISBN 87-988321-2-3

Recente Vet.-historische dissertaties

Patrick Curschellas. *Tierarzt, Hausmittel zu kurieren Allerhand Krankheiten, so sich begeben. An Horn-vieh, Schweinen und Pferdten. Auch an den Menschen.*
Transkription und Auswertumng einer Arzneihandschrift von Johann Häfliger, Vieharzt aus Hergiswil bei Wilksau datiert aus dem Jahre 1735. Inaugural-Dissertation der Veterinärmedizinischen Fakultät der Universität Zürich. Zürich 2001. [213 blz.; illustraties; tabellen].

In dit proefschrift wordt een handschrift uit de verzameling van de Dr. Edmund Müller-Sammlung in Beromünster getranscribeerd en geanalyseerd.Het Hs. is weliswaar gedateerd 1735, maar onderzoek van papier en watermerken maakte duidelijk dat het op zijn vroegst van 1820 kan dateren. Uitgebreid genealogisch onderzoek maakte aannemelijk dat verwanten van de echtgenote van Johann Häfliger inderdaad in 1735 begonnen zijn met recepten te verzamelen en dat hij deze tussen 1820 en 1837, zijn sterfjaar heeft opgetekend. Omdat de gebruikelijke inhoudsopgave en het register ontbreken, neemt Curschellas aan dat het Hs. bij zijn dood nog niet voltooid was. De voortreffelijke staat waarin het Hs. zich bevindt bewijst dat het niet bedoeld was voor de praktijk, maar om kennis door te geven aan het nageslacht.
De uitgave mag voorbeeldig genoemd worden en past geheel in de lange traditie van veterinaire Inaugural-Dissertationen over historische onderwerpen. In dezen sluit Duitstalig Zwitserland helemaal aan bij Duitsland.
Na een korte inleiding volgt een uiteenzetting over de methode die gevolgd gaat worden, met betrekking tot transcriptie van de tekst en de achtergronden van de auteur.
Het hoofddeel is deel 3. De volledige transcriptie, waarbij de volgende onderverdeling is aangehouden:
A. Arzney fuer das Horn Vieh (A1- A 73);
B. Arzney zu Kurieren die Pferd (B 1 – B 121);
C. Arzney Mittel fuer die Menschen (C 1 – C 18);
D. Arzney fuer Menschen: SV: Ross: und Hornvieh (D 1 – D 80).
Het is duidelijk dat het paard de meeste aandacht krijgt.
In deel 4. volgen dan de evaluatie en de resultaten. Allereerst wordt het handschrift aan een grondige analyse onderworpen en dat leidde tot de boven al genoemde dateringkwestie en de positie van de auteur, Johann Häfliger. In 4.2. worden de recepten kritisch bekeken, met aandacht voor religieuze, astrologische en bijgelovige aspecten; ook wordt bij een aantal recepten nagegaan wat de hedendaagse farmacologische werking zou kunnen zijn. Curschellas verduidelijkt een en ander aan de hand van diagrammen en tabellen. In 4.3. wordt dit receptenboek vergeleken met *Eine anonyme Ross- und Vieharzneihandschrift aus dem allemannischen Sprachraum (zweite Hälfte 18./Anfang 19. Jh.),* in 1995 als Vet.med. Dissertation uitgegeven in Hannover door U.Seidl. Vervolgens wordt nagegaan of er sporen zijn van officiële overheidspublicaties uit de 17de en 18de eeuw. Het betreft hier de van Luzern uitgegane pamfletten in verband met Zungenkrebs in 1682 en 1731.
In 4.4. komt de persoon van de auteur uitgebreid aan de orde. Door intensief genealogisch onderzoek is Curschellas veel over hem te weten gekomen. Hierna volgt een kort historisch overzicht van het Zwitserland van de 18de eeuw tot 1848 en van de stand van de diergeneeskunde in die periode. Deel 5, genaamd Diskussion, bekijkt alle hiervoor genoemde onderdelen nog eens kritisch; in 6. volgen de conclusies en 7. is een bondige samenvatting, 8. geeft de bibliografie en 9. een uitgebreid appendix (Anhang), met een overzicht van de recepten naar ziekten geordend; een lijst van de in 4.3. besproken vergelijking met het 'Allemanische' Handschrift; 9.3. is een uitgebreide woordenlijst, -1. Van Heil- und Arzneimittel, Substanzen; -2. Krankheiten; -3.3. lijst van maten en gewichten; -4. Arzneimittel: Rezeptliste in denen sie aangewendet werden; -5. Is een lijst van dankbetuigingen en 9.6. tenslotte bevat de korte biografie van Curschellas. Alleen al uit de opsomming van de rijke inhoud van deze dissertatie moge

blijken hoe degelijk dit werk is. De jonge doctor heeft werkelijk alles uit de kast gehaald om van het handschrift *Hausmittel zu kurieren* een bijna volmaakt boek te maken.

J.B.Berns

Verena Gaechter. *Chirurgie der Hausthiere. Transkription eine Handschrift aus dem Jahre 1830 von Samuel Vollmar, Tierarzt aus Murten FR, 1812-1874.* Inaugural-Dissertation. Zürich 2002. [138 blz.; illustraties].

Het handschrift dat Verena Gaechter uitgaf stamt uit privé-bezit en is typisch een product van zijn tijd. Ook hier geldt "Die Kur ist oft schmerzhafter als das Leiden", de typering van Angela von den Driesch over het werk van Humoraalpathologen (blz.115). Evenals het hiervoor besproken boek, past dit proefschrift weer prachtig in die mooie Duitse traditie van historisch-veterinaire dissertaties. De opbouw van het boek is helder en een korte opsomming daarvan laat meteen zien hoe rijk de inhoud is.
Na een korte inleiding volgt 2. Materiaal en methode, waarin rekenschap wordt gegeven van de gevolgde werkwijze. Het hs. is letterlijk getranscribeerd, met behoud van spelling, interpunctie, hoofdlettergebruik en idiomatische eigenaardigheden. 3. (blz. 10 – 88) is de transcriptie en in voetnoten worden de nodige toelichtingen bij recepten gegeven en worden onbekend geachte begrippen verklaard. Ook krijgt men, als er personen genoemd worden in de tekst, korte biografische aantekeningen. 4. Resultaten, is opgesplitst in 4 paragrafen: -1. De opbouw van het hs.; -2. De beschreven ziekten en voorgestelde geneesmiddelen; -3. Onderzoek naar de bronnen en -4. De levensloop van Vollmar. Deel 5. "Diskussion" kent eveneens vier paragrafen: -1. Behandelingsmethoden; -2. De bronnen; -3. Het geslacht Vollmar, drie generaties dierenartsen en -4. betekenis van het hs. vanuit hedendaags standpunt. 6. geeft de conclusies; 7. de korte samenvatting; 8. literatuurlijst en 9. bronnenlijst, dat zijn de geraadpleegde archieven. In 10. worden personen en instanties bedankt en 11. geeft de kortte levensloop van dr. Gaechter. Samuel Vollmar schreef zijn Chirurgie tijdens zijn studietijd; in 1830 studeerde hij in Zürich een semester veeartsenijkunde en daarna anderhalf jaar in Bern. Het bronnenonderzoek van Verena Gaechter toont aan dat 54.8% van zijn recepten overeenstemt met het werk van K.W.Ammon, *Vollständiges Handbuch der praktischen Pferdearzneykunst.* Twee banden. Heilbronn en Rothenburg: Johann Glass, 1804-1808 en 24.2.% met Fr. Pilger, *Systematisches Handbuch der theoretisch-praktischen Veterinärwissenschaft,* in vier Bücher. Giessen: Friedrich Heyer, 1801-1803. Gaechter gaat ervan uit dat Vollmar de collegestof als richtlijn heeft gebruikt. In het handschrift worden ze met name genoemd, maar ook iemand als Abildgaard en Viborg. De grote verdienste van dit, ook weer voorbeeldig uitgegeven proefschrift is, dat het laat zien hoe een dierenarts in opleiding omging met de wetenschap van zijn tijd.

J.B.Berns

Beaudonnet, Marion. *La vie et l'œuvre d'André Richir, dessinateur et mouleur à l'Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort au XXème siècle.* Diss. Alfort, 2006. 78 p.

André Richir (1887-1962) ontwikkelde sinds zijn vroege jeugd een opmerkelijk talent voor tekenen. Van 1939-1959 was hij verbonden aan de Afdeling Anatomie van de School van Alfort, eerst als tekenaar, daarna ook als vervaardiger van anatomische modellen. Het merendeel van zijn in kleur beschilderde gipsmodellen maken nu deel uit van de collectie van het Musée Fragonard. Behalve het werk van Richir, wordt de techniek van het modellenmaken, zowel in was als in gips, beschreven, waarbij wordt ingegaan op de plaats van Richir in de rij van zijn voorgangers.

Damais, Cécile. *L'Akhal-Teke d'hier à aujourd'hui.* Diss Nantes, 2004. 65 p.

Afstamming en eigenschappen van dit uit Centraal Azië (het huidige Turkmenistan) stammende paardenras worden uitvoerig besproken. Het is vanouds een militair paard, wiens goede eigenschappen in de oorlogsvoering door de Perzische koning Darius III in de 4e eeuw voor Chr. werden ontdekt. Men houdt de Akhal-Teke nu voor het paardenras dat als eerste door mens is gevormd, in een tijd die ver aan de vorming van de Arabische volbloed voorafging. Het aan harde levensomstandigheden goed aangepaste paard vond – ondanks de in oases teruggetrokken stammen die het hadden geteeld en het ook behoedden voor kruising met andere rassen – t.g.v. voortdurende oorlogjes in het gebied grenzend aan de zijderoute, verspreiding naar omliggende gebieden. In de 19de eeuw kwam het bij de Kozakken in gebruik en werd het ingevoerd in de legers van de czaar van Rusland. Na de Tweede Wereldoorlog ging het bergafwaarts omdat de sovjets hun nut niet meer inzagen. Maar in 1957 werden raszuivere exemplaren opgespoord en bijeengebracht in een stoeterij in Dagastan. Hun bijzondere waarde werd weer ingezien en ook in het buitenland (V.S., Duitsland, Frankrijk) vond het ras aftrek, vnl. als sportpaard, speciaal voor de military, maar ook bij hard-

draverijen en dressuur zijn met dit ras uitstekende resultaten behaald. Een belangrijk deel van het proefschrift is gewijd aan de kwantitatieve en geografische verdeling der 18 stamlijnen die onderscheiden worden naar de stamhengst.

Jouhanneau, Eric. *Le chat et l'Egypte Ancienne.* Diss. Nantes, 2005. 71 p.

Joyau-Gaziau, Emmanuelle. *Aperçu des relations entre l'homme et le chat dans les différentes civilisations : l'Egypte Ancienne, le Moyen-Age Européen, l'Occident contemporain.* Diss.
Nantes, 2005. 116 p.

Kalbermatter, Thomas. *Arzneibuch des Peter Bodmer, Schmied und Vieharzt zu Därlingen 1836.* Diss. Zürich, 2005. 162 p.
Op soortgelijke wijze als in het boven beschreven proefschrift van Curschellas wordt deze receptenverzameling geanalyseerd. Zij omvat ruim 200 voorschriften die de empirist Peter Bodmer(1811-1882) in zijn praktijk in het Berner Oberland gebruikte. In 15% der voorschriften komen astrologische, mythologische of religieuze elementen voor. Het merendeel bestaat uit recepten met plantaardige, dierlijke of chemische middelen. Hiervan worden de werkzame bestanddelen met indikaties in tabellen samengevat. Aderlaten en branden worden slechts sporadisch aanbevolen en de chirurgische ingrepen uit de stalmeestertijd vinden geen toepassing meer.

Sattelmaier, Hendrik. *Die Tuberkulose des Rindes – ein Beitrag zur Geschichte der Haustierkrankheiten.* Diss. Berlin, 2005. 210 p.

Schwarz, Diana-Kerstin. *Schweinepest – ein Beitrag zur Geschichte der Tierkrankheiten.* Diss. Berlin, 2005. 152 p.

Uit de tijdschriften

Bulletin de la Société des Sciences Médicales du Grand-Duché de Luxembourg
No. 1 (2006) p. 109-130: J. Blancou. Les <pestes aviaires> et leur très longue histoire.
No. 3 (2006) p. 407-430: G. Theves. Les vétérinaires – notables des villes et des campagnes. Quelques étapes de leur ascension sociale de la 2e moitié du XVIIIe au début du XX e siècle.

Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires
Année 2006, Numéro 6
p. 3-24: Christophe Degueurce. Les collections de l'Ecole nationale vétérinaire d'Alfort: rappels historiques, actualité et perspectives ;
p. 24-39: Marion Beaudonnet et Christophe Degueurce. André Richir, préparateur et mouleur en anatomie à l'Ecole nationale vétérinaire d'Alfort au XXe siècle ;
p. 40-51: François Vallat. Le chirurgien Thomas Bates et les vaches malades: une heureuse gestion de l'épizootie de peste bovine en 1714 ?
p. 52-63: Roger Chouvy. L'inventaire de Muguet Gire, vétérinaire au Puy-en-Velay (1794-1850) ;
p. 64-78: Béatrice Lijour et Jean Blancou. Rapport de Jean-Henry Magne sur les progrès de la médecine vétérinaire de 1842 à 1867 ;
p. 79-107: Charles Meurier et Jean Blancou. Brève histoire de quelques laboratoires vétérinaires français: première partie ;
p.108-109: Annexe 1: Comptes rendus des réunions de la SFHMSV et exercice financier 2006 ;
p.110-116: Annexe 2: *Newsletter* de l'Association mondiale de l'histore de la médecine vétérinaire.

Historia Medicinae Veterinariae
Vol 31, nr. 1 (2006) , p. 1-40: I. Katić. [A pictoral atlas of prominent personalities who paved the way in veterinary medicine];

nr. 2 (2006) , p.42: Tabula gratulatoria for Prof. Dr. D. Miguel Cordero del Campillo, 80 years;
p. 43-44: Emil Kotrba and his ex-libris;
p. 45-52: Rodgers Mlambo Busayi. History of veterinary services in Zimbabwe. Part 1;
p. 53-64: Jean Blancou. Contribution à l'étude des pestes aviaires;
p. 65-66: Knud Nielsen.Biography of Niels Christian Nielsen;
p. 66-68: M. Cordero del Campillo and J.M. Pérez García. Biography of Moíses Calvo Redondo;
p. 69: Annual report of the Austrian national society.

nr. 3 (2006) , p. 74-75: Tabula gratulatoria. Johann Schäffer. Univ.-Prof. Dr. Ernst-Heinrich Lochmann zum 80. Geburtstag;
p. 76-91: Rodgers Mlambo Busayi. History of veterinary services in Zimbabwe. Part 2: Creating awareness, strengthening extension and looking into the future; Part 3: Rippling effects of the 1896 rinderpest outbreak;
p. 92-98: Biographies from the Czech Republic: M. Pavlas on Antonin Klobouk (1885-1956), O. Sterba on Jan Kolda (1895-1958), J. Sindlár on Jaroslav Nejezchleba (1923-1979)
p. 99-109: General index vols. 26-30.

Cahierreeks

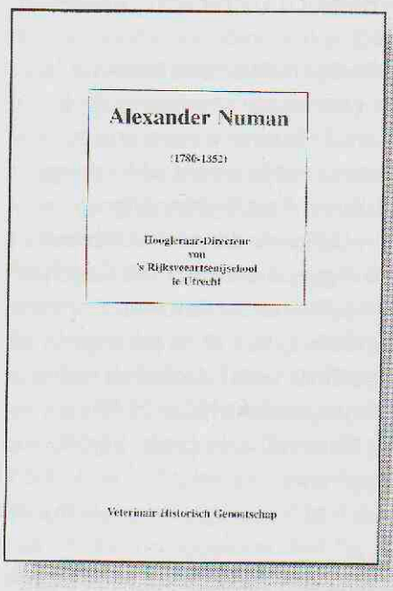
Cahier 1.
R. Strikwerda. *Het rundvee in de Nederlandse Huismansliteratuur. Volksdiergeneeskunde in de 18e eeuw* (1997) € 17,50

Cahier 2.
A. Mathijsen (ed.) *The origin of veterinary schools in Europe – a comparative view* (1997)
Uitverkocht

Cahier 3.
Herinneringen van de oud-hoogleraren Beijers, Ten Thije en Seekles.
Geïnterviewd door prof.dr. S.R. Numans en dr. R. Schuursma.
Bewerkt door A. Mathijsen (1999) € 17,50

Cahier 4.
Alexander Numan.
Redevoering over de veeartsenijkunde en de inrigting van derzelvder onderwijs, overeenkomstig met het belang der maatschappij, 1827; Willem Vrolik. *Levensberigt van Alexander Numan, 1853*; Cornelis Star Numan. *Schets van het leven en karakter van Alexander Numan, overleden 1 september 1852* (2002) € 10

Cahier 5.
Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh.
Receptenboek om paarden te genezen (1697).
Voor uitgave gereed gemaakt en van een inleiding en registers voorzien door J.B. Berns (2006) €17,50

Te bestellen bij drs. J.C. Hasselaar,
penningmeester V.H.G.
Spijkerboor 59, 8607 KA Sneek.
Tel. 0515-432207. Gironr. 581045
e-mail: j.c.hasselaar@tele2.nl

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 37 serie 4 najaar 2007

Inhoud

294 *Boekaankondiging*

295 *Redactioneel*

296 *Van de voorzitter*

297 *Programma van de najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap*

298 *Summaries of main articles*

299 *In memoriam Combert Burger*

300 Peter Koolmees
De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde

311 Andries van Foreest
De ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde (1970-2007)

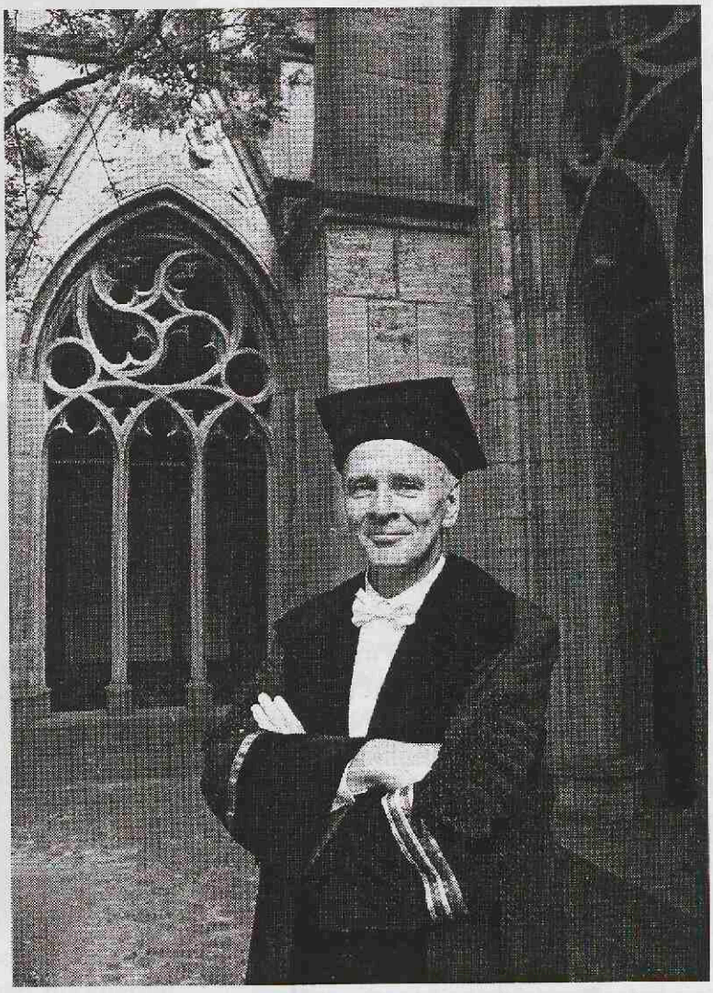
318 Jan Berns
De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur

323 Erik Jan Tjalsma
Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20ste eeuw

330 Anthonie Snijders
Van Riebeeck: Veeteler en Veearts

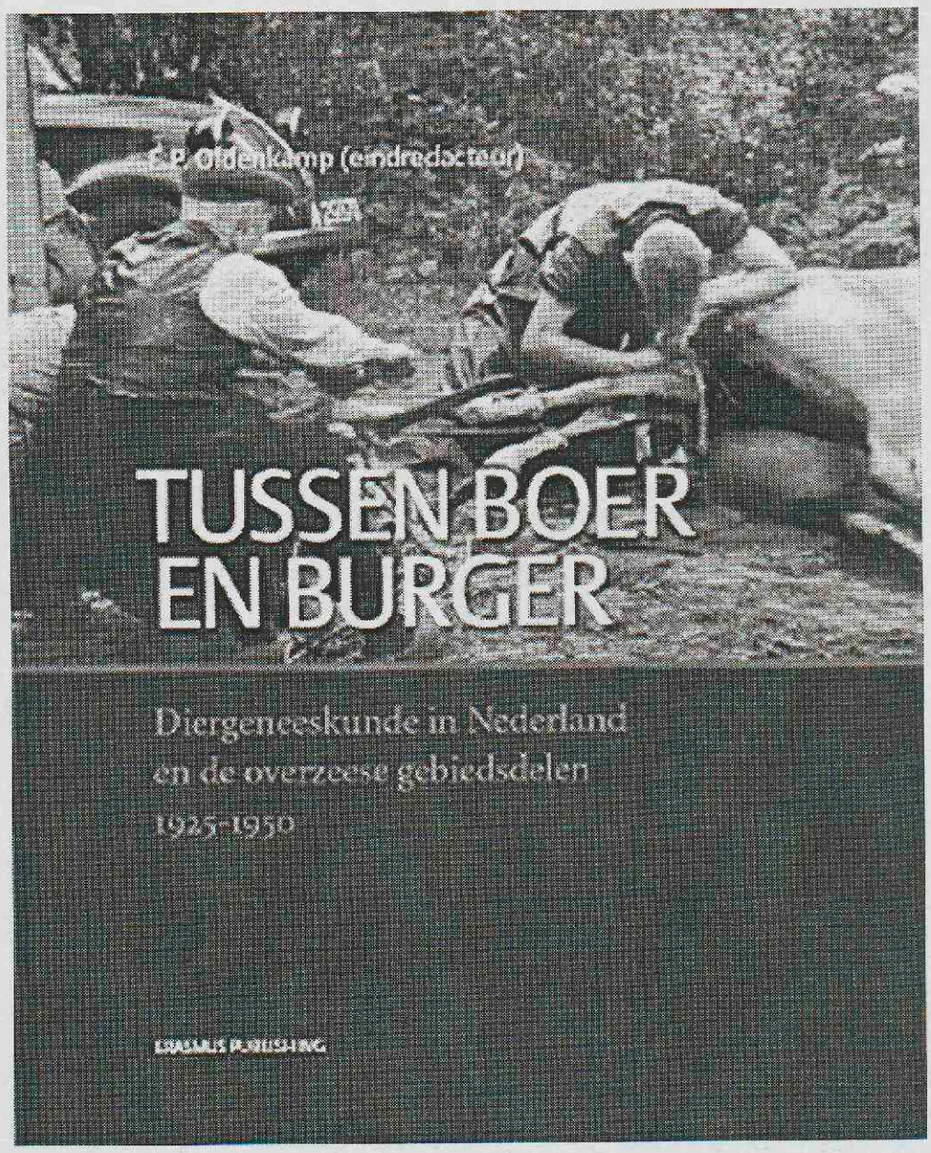
341 *Boekbesprekingen*

345 *Recente veterinair-historische dissertaties*

Oratie Peter Koolmees, 3 mei 2007 (foto: Wiebe Kiestra)

Boekaankondiging

Tussen boer en burger, Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen 1925-1950
E.P. Oldenkamp (eindredactie), Erasmus Publishing, Rotterdam, 2007.

Zoals reeds in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* van 1 februari 2007 werd aangekondigd, is een werkgroep van het Veterinair Historisch Genootschap op verzoek van de KNMvD druk bezig met het voltooien van het boek *Tussen boer en burger*. Het betreft de geschiedenis van de diergeneeskunde in al zijn facetten tussen 1925 en 1950. In dit tijdsbestek zien we een enorme uitbreiding van het vakgebied: niet alleen zoals in 1925 de boerderij met als belangrijkste doelgroep het paard en rund maar geleidelijk aan meer diersoorten zoals varken, pluimvee en schapen. In 1950 had de 'burger' terdege kennis gemaakt met de diergeneeskunde: kleine huisdieren, maar ook via het voedsel: betrouwbare producten als vlees, zuivelproducten en eieren. Ook de verbeterde kennis betreffende de zoönosen, zoals tuberculose en brucellose waren van grote betekenis voor de bevolking. De voorbereiding van het boek verkeert nu in een eindstadium en de drukproeven hebben al verraden dat we met een uitzonderlijk boekwerk zullen kennismaken: groot formaat, schitterend papier en prachtige afbeeldingen. Het karakteristieke van het boek is dat het geïllustreerd is met ruim 700 citaten van dierenartsen die die tijd hebben meegemaakt en door de werkgroep zijn geïnterviewd. Dit geeft het werk een bijzonder levendig karakter, zodat het als een roman kan worden gelezen. Een boek dat thuis hoort op de boekenplank van iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de diergeneeskunde.

Op 5 oktober j.l. heeft de eindredacteur drs. Engbert P. Oldenkamp tijdens de Algemene Vergadering van de KNMvD in Burgers' Zoo te Arnhem het eerste exemplaar aangeboden aan de voorzitter van de KNMvD, prof. dr. Ludo J. Hellebrekers. Reeds meer dan 350 exemplaren van dit unieke boekwerk zijn bij voorintekening besteld en ruim 200 exemplaren gaan naar de 20 sponsoren welke de publicatie mogelijk hebben gemaakt.

Het boek is voor leden van de KNMvD en het VHG te bestellen via e-mail bij : e.p.oldenkamp@12move.nl en ro.back@wanadoo.nl. De prijs is € 35 bij contante betaling en € 45 indien het boek toegezonden wordt.

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.
Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees. Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter)
prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter)
dr. R. Kuiper (secretaris)
drs. J.C. Hasselaar (penningmeester)
prof. dr. P.A. Koolmees
Mw. drs. P.J.M. Couwenberg

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht
Tel. 030-2711945

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Bankaas

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Redactioneel

In dit nummer van Argos vindt u een variëteit aan bijdragen op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde. Het symposium 'Bek in de tijd', dat op 13 april 2007 tijdens de voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap (VHG) plaatsvond, was bijzonder interessant. Er bleken veel overeenkomsten te bestaan tussen de geschiedenis van de professionalisering van de beroepsgroepen tandarts en dierenarts. Voor de redactie van Argos was de oogst aan artikelen over de geschiedenis van de veterinaire tandheelkunde echter wat schraal. Alleen Adries van Foreest bewerkte zijn lezing tot een publicatie voor Argos. Gelukkig werd het thema verder uitgediept en aangevuld door redactielid Jan Berns die onder het motto *ad fontes* een artikel schreef over de leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur.
Naast deze twee artikelen over de geschiedenis van de veterinaire tandheelkunde kwamen bij de redactie gelukkig nog drie andere bijdragen van uiteenlopende aard binnen, waardoor dit nummer toch goed kon worden gevuld. Op 3 mei 2007 hield Peter Koolmees in de aula van de Universiteit Utrecht zijn inaugurele rede als bijzonder hoogleraar 'Diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context'. Uiteraard wilde de redactie van Argos dit heugelijke feit voor het VHG niet ongemerkt voorbij laten gaan. De volledige tekst van zijn oratie is daarom in dit nummer opgenomen. In aansluiting op een eerder artikel over veterinaire geschiedenis in Zuid-Afrika (zie Argos 34, 147-166, 2006) heeft Anthonie Snijders dit keer een artikel ingezonden over de bemoeienis van Jan van Riebeeck met de veehouderij en de gezondheidszorg voor het vee in de beginperiode van de Kaapkolonie. De redactie verheugt zich uiteraard altijd op nieuwe pennenvruchten van onze eigen VHG leden. Het overzicht van de oudere literatuur over de geschiedenis van de geneeskunde van de kat geschreven door Erik Jan Tjalsma, is hier een mooi voorbeeld van.
Nieuwe activiteiten zijn ook te melden op het gebied van de lokale veterinaire geschiedenis. In de rubriek 'Lokale en regionale veterinaire geschiedenis' werden in Argos reeds eerder praktijkgeschiedenissen besproken (zie Argos 6, 141-147, 1992 en 28, 381-384, 2003). Deze serie wordt nu aangevuld met een geschiedschrijving van een praktijk op het Noord-Brabantse platteland door Rogier Verberne. Hopelijk zal dit voorbeeld van Verberne andere practici stimuleren om (na hun pensionering) de meer recente veterinaire geschiedenis van Nederland in kaart te brengen. Verder wordt in de rubriek 'Boekbesprekingen' een interessante studie over de geschiedenis van tuberculose bij het rund in Groot-Brittannië uitgebreid gerecenseerd. Naast deze boekbesprekingen vindt u in de rubriek 'Recente dissertaties' nog een keur aan veterinair historisch onderzoek.
De redactie wenst u veel leesplezier met dit gevarieerde aanbod!

Van de voorzitter

Afgelopen jaar kende het Veterinair Historisch Genootschap (VHG) een aantal momenten welke gekenmerkt werden door vreugde, maar ook door verdriet.
Op 3 mei 2007 is ons oud-bestuurslid Combert P. Burger na een ziekbed van ruim een jaar overleden. In deze aflevering van Argos heb ik een korte herinnering aan hem als lid van het VHG geschreven. Op 5 oktober j.l. werd na 10 jaar van intensieve arbeid het boek *Tussen Boer en Burger, Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen 1925-1950* door Engbert Oldenkamp aan de Voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD) tijdens de Algemene Vergadering in Burgers' Zoo te Arnhem aangeboden. Het resultaat mag er zijn! Wij willen de samenstellers Jan Frik, Jan van de Kamp, Paul Leeflang, Jeroen van Meerwijk, Engbert Oldenkamp (eindredacteur) en Jan Willem Zantinga hartelijk bedanken voor al het werk hieraan verricht. Deze uitgave van het VHG die in samenwerking met de KNMvD tot stand is gekomen, behoort eigenlijk in iedere veterinaire boekenkast te staan!
Zoals in nummer 36 van Argos werd vermeld is dr. Peter A. Koolmees, naar mijn mening één van de meest deskundige leden van ons Genootschap op het gebied van de veterinaire historiografie, benoemd tot Bijzonder Hoogleraar Diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context bij de Faculteit Geesteswetenschappen, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis. Zoals gezegd, vreugde en verdriet liggen dicht soms bij elkaar; in dit geval zelfs op dezelfde datum. Op die gedenkwaardige 3 mei 2007 hield prof. Koolmees zijn oratie, waarbij een groot aantal VHG leden aanwezig was. In de Staatscourant van vrijdag 4 mei werd uitgebreid aandacht besteed aan zijn oratie, waarin duidelijk werd gesteld dat het debat over dierenwelzijn van "alle tijden" is. Via zijn leerstoel wil hij onder meer een bijdrage leveren aan de maatschappelijke discussie over dit onderwerp. Het is te hopen dat er bij de veterinaire studenten voldoende belangstelling is en blijft bestaan om zich te verdiepen in de zo rijke veterinaire historie. Dat zal dan een goede basis zijn voor de toekomst van ons Genootschap.
Tijdens het 27ste internationale congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) dat in september 2006 plaatsvond in León, Spanje, heeft prof. Koolmees een key-note lecture gehouden over 'What every veterinarian should know about the history of the profession'. Daarin stelt hij dat in veel West-Europese landen de veterinaire historie in de laatste decennia zijn stevige positie, welke deze bezat in de veterinaire curricula, verloren heeft. Echter, het lijkt erop dat er tegenwoordig weer een opleving van de veterinaire historie op gang komt. Volgens hem bestaat er consensus over het feit dat onderwijs in de wetenschapsgeschiedenis bijdraagt aan historisch besef en daardoor aan de academische en professionele vorming van de veterinaire student.
Cursussen in de veterinaire historie bieden een basis voor het opdoen van de vereiste vaardigheden. Maar er is een tekort aan de benodigde handboeken. Zo zij er al zijn, zijn zij ouderwets, te uitgebreid en te duur voor de studenten. Binnen de WAHVM is een werkgroep in het leven geroepen, waarin zitting hebben prof. Peter Koolmees (Utrecht), prof. Johann Schäffer (Hannover, Duitsland) alsmede prof. Susan Jones (Minneapolis, VS). Deze werkgroep is bezig met het samenstellen van een nieuw beknopt handboek in het Engels dat wereldwijd gebruikt kan worden bij het onderwijs in de veterinaire geschiedenis, zowel door veterinaire studenten, professionele veterinairen als een breder geïnteresseerd publiek. Kortom een handboek met een lage drempel voor het doen van onderzoek in de veterinaire historie.
Zo wil ook het bestuur van het VHG de drempel voor het doen van onderzoek in de veterinaire geschiedenis laag houden. Door middel van de enige tijd geleden aan de leden van het VHG toegezonden enquête tracht het bestuur inzicht te verkrijgen in de ideeën en wensen van AL haar leden. Het is te hopen dat de respons hierop groot zal zijn . Want dán kan een gedegen plan gemaakt worden hoe het VHG in de toekomst kan groeien én bloeien.

Rob Back

Programma van de najaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap

Op woensdag 7 november 2007 zal de najaarsbijeenkomst van het VHG plaatsvinden in de Faculteit Diergeneeskunde, Yalelaan 1, Utrecht, Androclusgebouw, collegezaal C102.
(N.B. De bussen vanaf het station stoppen niet meer bij het Bestuursgebouw; u kunt het beste uitstappen bij de halte Universiteitsbibliotheek).

Thema: 'Tropische diergeneeskunde: van kolonialisme naar ontwikkelingssamenwerking'

10.00-10.30uur *Ontvangst met koffie*
10.30-11.30 uur
Huishoudelijke vergadering
11.30-11.45 uur
Drs. Erik Jan Tjalsma:
Verslag van de aan de Vrije Universiteit Amsterdam gegeven cursus 'Medische geschiedenis'.
11.45-12.00 uur
Oral history: interview met Prof. Dr. P. Hoekstra (19??-200?).
12.00-12.30 uur
Dr. Ir. Martine Barwegen:
'Veterinaire aspecten van de geschiedenis van de veehouderij op Java 1850-1920'.
12.30-13.30 uur *Lunch*
13.30-14.00 uur
Drs. Bas Steltenpool:
'De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands Oost-Indië, 1849-1950'.
14.00-14.30 uur
Prof. Dr. Gerrit Uilenberg:
'Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland, ca. 1970-1990'.
14.30-15.00 uur *Theepauze*
15.00-15.30 uur
Dr. Robert Paling
'De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikkelingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007'.
15.30-15.45 uur
Discussie en afsluiting

Samenvatting van de voordrachten

Dr. Ir. Martine Barwegen
Redacteur bij Agrio Uitgeverij, 's-Heerenberg
'De invloed van de Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst op de ontwikkeling van de landbouw in Java in de negentiende eeuw'.
De bijdrage van de veestapel aan de ontwikkelingen in de landbouwsector groeide gestaag sinds de vestiging van Nederlanders in Indonesië, en zeer sterk na de introductie van het Cultuurstelsel in 1830. De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst (BVD) werd in 1853 opgericht met slechts drie veeartsen voor heel Indonesië.
In deze presentatie wordt de invloed van de burgerlijke veeartsenijkundige dienst op de Javaanse landbouw besproken, waarbij de veepest van 1878-1883 en de introductie van de Ongole in de twintigste eeuw als voorbeeld dienen. De uitbraak van de veepest in West Java in 1878 had grote gevolgen voor de bevolkingslandbouw en de export van gewassen als suiker en koffie. De introductie van de Ongole uit India heeft een blijvende invloed gehad op de genetische ontwikkeling van de veestapel.

Drs. Bas Steltenpool
Dierenartsenpraktijk Flevoland, Zeewolde; tevens Kolonel (R), Koninklijke Landmacht
'De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands Oost-Indië, 1849-1950'.
In diverse landen heeft de vraag vanuit het leger naar veterinaire verzorging voor de paarden aan de basis gestaan van de opkomst van de rationele diergeneeskunde. Ook in Nederlands Oost-Indië hebben de paardenartsen van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (K.N.I.L.) een rol gespeeld bij de opkomst en emancipatie van de veterinaire wetenschap. In de voordracht wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de Militair Veterinaire Dienst in Nederlands Oost-Indië, de taken van deze dienst en de rol die deze gespeeld heeft in de koloniale periode.

Dr. Robert W. Paling
Bureau Internationale Contacten, Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht.
'De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikkelingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007'.
De belangstelling van de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht voor samenwerking met instellingen in de tropen heeft drie fasen doorgemaakt. Ten eerste de ontwikkeling van de veterinaire infrastructuur, het onderzoek en het onderwijs in Nederlands Indië gedurende de koloniale periode (1900 -1949). Ten tweede het uitvoeren van ontwikkelingsamenwerkingsprojecten (1987-2000) en ten derde een periode waarin overeenkomsten gesloten worden waarin het wederzijdse belang tot uiting komt (1993 tot heden). Dergelijke overeenkomsten zijn gesloten met zuster faculteiten in Thailand, Zuid Afrika en Maleisië.

Tijdens de presentatie wordt aandacht besteed aan de fases twee en drie en de achtergronden van de verschuiving van het accent van 'hulpverlenen' naar 'samen werken voor wederzijds belang'.

Prof. Dr. Gerrit Uilenberg
Voorheen hoogleraar Tropische diergeneeskunde en protozoölogie aan de Faculteit Diergeneeskunde te Utrecht.
'Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland, ca. 1970-1990'.

Er is een geleidelijke overgang geweest van kolonialisme via zucht naar avontuur naar ontwikkelingssamenwerking. In het begin was er een enorm gebrek aan niet-gespecialiseerde dierenartsen, generalisten, maar nu loopt zelfs het gebrek aan specialisten ten einde. Een groot verschil tussen het onderwijs in tropische diergeneeskunde in Nederland met dat in omringende landen is dat in de andere landen dat onderwijs wordt gegeven aan afgestudeerde dierenartsen, vaak ook uit ontwikkelingslanden, terwijl de tropencursus in Nederland een keuze coschap is voor studenten in de diergeneeskunde in Utrecht. Kennis van exotische ziekten blijft noodzakelijk voor de zgn. geïndustrialiseerde landen, maar specialisten in de moderne technologie van exotische ziekten hebben geen ervaring wat betreft de praktische problemen in de tropen, en er zijn steeds minder personen met deze praktische ervaring. Een korte historie wordt gegeven van het Instituut voor Tropische Diergeneeskunde en Protozoölogie in Utrecht, met de daarbij betrokken docenten.

Summaries of main articles

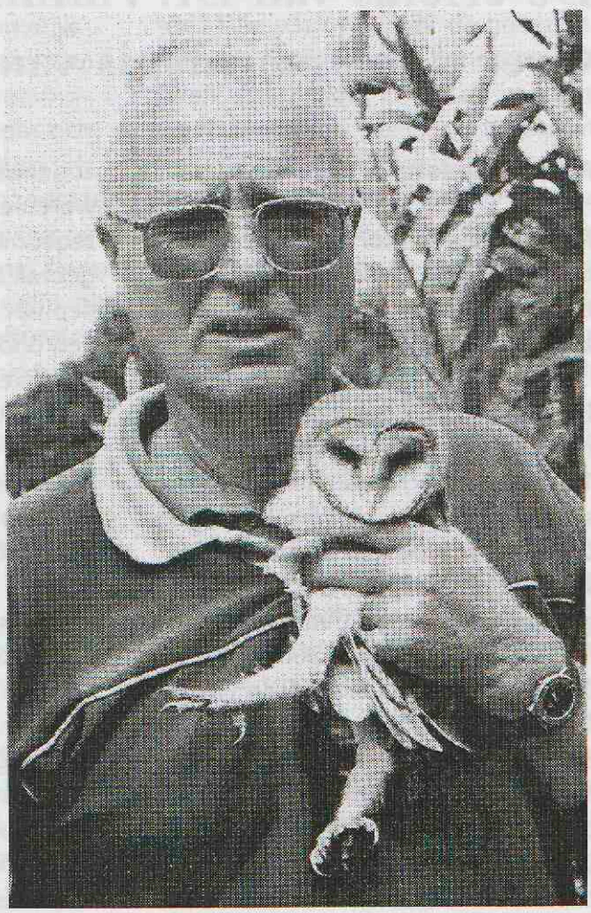
Peter A. Koolmees
The legacy of Dr. Vlimmen; on the history of veterinary medicine
On May 3rd 2007, Dr. Peter Koolmees held his inaugural speech in the auditorium of Utrecht University, the Netherlands, on entering upon his office of part time professor in veterinary history. He obtained this chair in the Faculty of Arts and the Humanities of Utrecht University on June first, 2006. Research and education in the field of veterinary history will be developed in this faculty as well as in the faculty of veterinary medicine. The chair is also established as part of the Utrecht Descartes Centre for the History and Philosophy of the Sciences and the Humanities. In the first part of his lecture Peter Koolmees presented an overview of the main Dutch historiographers on veterinary history, the goal they pursued, the image of the profession they portrayed, and the underlying vision. The second part of the lecture dealt with the social context of veterinary medicine, particularly about the way in which veterinary medicine is influenced by the changing religious, economic and emotional values that are attached to animals by society.

Jan B. Berns
The estimation of the age of horses in older Dutch veterinary literature
The famous Dutch historian Johan Huizinga pointed out that the Netherlands, surrounded by large important cultures, were able to gain from these cultures that, what they needed. The early Dutch veterinary literature confirms this theory and shows how foreign knowledge is adopted by Dutch writers from the 16th century onwards. Pieter van Naaldwijck, for instance, derived his knowledge of age determination in horses by examining the teeth described by Pliny and Pelagonius. Other authors used early German sources. Not until the 18th century was an individual voice heard. Johan le Francq van Berkhey, a typical representative of the Enlightenment, was the first who described the aging problem based on his own observations. In the 20th century H.M. Kroon, professor at the veterinary school in Utrecht, became an international acknowledged authority on this subject.

Andries van Foreest
History of Veterinary Dentistry (1970-2007)
This article provides an overview of the more recent history of veterinary dentistry based on secondary literature. It starts out with a short historical overview of dentistry in animals in general, followed by a more detailed description of veterinary dentistry since the 1970's. The author subsequently describes the situation in the Netherlands including the Faculty of Veterinary Medicine at Utrecht University where veterinary dentistry was initiated in horses and at a later stage applied to small animals. The importance of veterinary dentistry is pointed out including the role of the veterinary technician. The author concludes that the amount of literature and training has increased dramatically and conferences in the field have become more prevalent, making veterinary dentistry more accessible to veterinarians. An in-depth chronicle of the development of veterinary dentistry may thus not only be of interest to historians and the author, but could possibly appeal to a wider audience as well.

Vervolg op pagina 322

In memoriam Combert P. Burger (1933-2007)

Na een ziekbed van meer dan een jaar is ons oud-bestuurslid Combert Burger op 3 mei 2007 overleden. Combert was als kleinzoon vernoemd naar zijn grootvader C.P. Burger, de in zijn tijd zeer bekende bibliothecaris van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Combert studeerde als dierenarts af in 1957. Na de militaire dienst en diverse waarnemingen vestigde hij zich in Beerta, waar hij tot 1980 praktiseerde. Vanaf dat jaar was Combert werkzaam bij de Rijksdienst voor de Keuring van Vee en Vlees. Lichamelijke problemen noopten hem om vroegtijdig deze werkzaamheden te beëindigen.
Combert had een grote affectie tot de natuur. Hij kon aan zijn kinderen 'les geven' over insecten en vogels. Verder las hij veel over de evolutie en het milieu. Als dierenarts volgde hij ook de ontwikkelingen in de medische wereld.
Zoals bij zijn begrafenis op 8 mei gememoreerd werd, was Combert weliswaar enigszins eigenzinnig en eigenwijs, maar ook breed georiënteerd en vasthoudend. Als hij zich eenmaal iets had voorgenomen, stopte Combert daar ook alle energie in. Van die eigenschap heeft ook het Veterinair Historisch Genootschap dankbaar gebruik kunnen maken. Combert had een positieve bijdrage als bestuurslid en kon erg komisch en ontnuchterend uit de hoek komen, waarbij hij over alle historische personen en of dierenartsen die de revue passeerden een zeer uitgesproken mening ventileerde. Hij was een zeer actief bestuurslid die zijn teleurstelling over de passiviteit van anderen omzette in eigen activiteiten.
Combert heeft deel genomen aan de VHG-cursus 'Inleiding tot de beoefening van de diergeneeskunde' welke in 1998 voor de tweede keer werd gegeven. In aansluiting daarop werd hij in 1999 lid van de VHG-Werkgroep 'Enquête 1846'. Dit betreft een groots opgezet onderzoek naar de uitoefening van de veeartsenijkunde in de 19e eeuw, waarbij vele Nederlandse gemeenten een aantal vragen kregen toegezonden. Aanvankelijk lag het in de bedoeling dat de personen die aan de cursus in 1998 hadden deelgenomen, ieder in provinciale archieven correspondentie over de enquête zou opsporen. Dit kwam niet van de grond en (uit ergernis en teleurstelling) heeft Combert deze enorme klus toen zelf op zich genomen en ook tot een goed einde gebracht!
Gedurende meer dan een jaar bezocht hij alle provinciale archieven, schreef diverse stukken over en verzamelde stapels kopieën van relevante correspondentie. Van reis-, maaltijd-, kopieer- of accommodatie vergoedingen wilde Combert niets weten; hij reisde en sliep in zijn camper. Vervolgens heeft hij grote delen van deze archiefstukken uitgetypt, niet op een PC maar – ook typisch Combert - op de typemachine. Daarna heeft hij kaarten van alle provincies gemaakt met de locaties van alle personen die omstreeks 1846 de veeartsenijkunde in ons land uitoefenden. Ten slotte heeft hij een concept inleiding van het te schrijven VHG-Cahier geschreven.
Sedert 2002 was Combert lid van het Bestuur van het V.H.G. Tijdens vergaderingen was hetgeen Combert te berde bracht, altijd steekhoudend. Hij was goudeerlijk en uitermate coöperatief. Als lid van het Veterinair Historisch Genootschap en als bestuurslid zullen wij Combert node missen.

Rob Back

De erfenis van Dr. Vlimmen
Over de geschiedenis van de diergeneeskunde[a]

Peter Koolmees[b]

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het Bestuur van het Utrechts Universiteitsfonds, geachte aanwezigen,

Bij zijn rondreis door Nederland deed Jacob van Lennep in augustus 1823 ook Utrecht aan. In zijn reisverslag beschreef hij de verwachtingen die van de twee jaar eerder in die stad geopende veeartsenijschool gekoesterd werden. 'Van deze ... verwacht men echter weinig goeds. De proeven die daar gedaan worden, leiden niet tot een goede uitkomst. Bovendien zullen de boeren zeker in het begin meer met hun eigen oude praktijken en die van hun smid ophebben, dan met de nieuwe theorieën van veeartsen. Die laatste zullen nu ook aan de school te veel als heren gekleed en in de watten gelegd worden en moeilijk kunnen wennen aan het boerenleven en dus boezemen ze dan nog minder vertrouwen in'.[1] Van Lennep bleek een vooruitziende blik te hebben. De in Utrecht gediplomeerde veeartsen hadden een negatief imago en moesten het wegens gebrek aan kennis en kunde afleggen tegen de concurrentie van hoefsmeden, koehelpers, paardendoctors en overige zogenaamde empiristen. Tegen 1850 waren er 121 Utrechtse veeartsen tegenover bijna 900 empiristen. Bij gebrek aan toekomstperspectieven liep het aantal studenten sterk terug. Een door minister Thorbecke opgelegde reorganisatie voorkwam een dreigende sluiting van de school. De situatie werd er niet beter op toen in 1865 een grote veepestepidemie uitbrak waar de veterinaire wetenschap aanvankelijk machteloos tegenover stond.

Na deze moeilijke start breidde de werkgelegenheid voor veeartsen zich vanaf 1870 geleidelijk uit. In het leger en in de groeiende steden nam de vraag naar paardenartsen toe. Als gevolg van een hogere consumptie van vlees en zuivel en de lucratieve exportmogelijkheden hiervan, steeg de productie in de primaire sector aanzienlijk. De veehouderij kwam verder tot ontwikkeling dankzij landbouwmechanisatie, de introductie van kunstmest, stamboekvee en verbeterd veevoer. Hierdoor nam de vraag naar veterinaire gezondheidszorg voor productiedieren toe. Pas rond 1910 had de veearts – die zich vanaf dat moment 'dierenarts' ging noemen – een stevige positie in de Nederlandse samenleving verworven. Dit was vooral te danken aan de ontwikkeling van de wetenschappelijke basis van de diergeneeskunde, waardoor effectieve therapieën, vaccins, sera en nieuwe diergeneesmiddelen beschikbaar kwamen. Het vertrouwen van de veehouders werd hiermee gewonnen. Omdat bovendien de titel veearts vanaf 1874 wettelijk werd beschermd was de concurrentie van empiristen ook fors afgenomen. Daarna werd het domein van professionele activiteiten van de dierenarts nog verder uitgebreid met de zorg voor kleine huisdieren en de kwaliteitscontrole van voedingsmiddelen van dierlijke oorsprong.[2]

In de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de naoorlogse wederopbouw voltooid. De veehouderij heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Door schaalvergroting en intensivering werd de veestapel nog verder uitgebreid en stegen zowel de export als de binnenlandse afzet van vlees, zuivel en eieren. De vraag naar deze producten was gestegen door de toegenomen welvaart van brede lagen van de bevolking die zich deze duurdere luxe voedingsmiddelen konden veroorloven. In de moderne verzorgingsstaat kregen mensen naast een hoger besteedbaar inkomen ook meer vrije tijd tot hun beschikking. Meer tijd en geld werden besteed aan hobby's, waaronder het houden van dieren voor gezelschap, recreatie en sport.[3] Door de uitbreiding van de veehouderij en de populariteit van hobbydieren is het totale aantal gehouden dieren in Nederland enorm toegenomen. Tegenwoordig komt dit neer op ongeveer tien dieren per inwoner. Uiteraard heeft dit aantal een positieve invloed gehad op de beroepsactiviteiten van dierenartsen.

Uit deze canon van de veterinaire geschiedenis blijkt dat dit vak is veranderd van een ambacht dat werd uitgeoefend door hoefsmeden in een beroep van academisch opgeleide professionals die hun hand niet omdraaien voor een keizersnede of een open hart operatie. Hadden de

a Oratie, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het vakgebied diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context, aan de Universiteit Utrecht op donderdag 3 mei 2007.

b Prof. dr. P.A. Koolmees, Faculteit Geesteswetenschappen, Departement Geschiedenis en kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht, Drift 10, 3512 BS Utrecht.

tijdgenoten van Van Lennep zo nog hun twijfels; aan het begin van de eenentwintigste eeuw staan de positie van de dierenarts en het nut van de diergeneeskunde voor de samenleving niet meer ter discussie. Het beroep heeft een hoge status en een positief imago. Dierenarts is nu het meest populaire beroep onder scholieren van 12 jaar. Dat hangt nauw samen met de veranderde functie en betekenis van het dier in de moderne samenleving en de daaruit voortvloeiende vraag naar diensten van de dierenarts. Op deze maatschappelijke context van de diergeneeskunde - niet toevallig het tweede onderwerp van mijn leeropdracht – zal ik later ingaan. Maar eerst wil ik graag uw aandacht vragen voor de ontwikkeling van de geschiedschrijving van de diergeneeskunde.

Historiografie van de diergeneeskunde

De toegenomen belangstelling voor het dier heeft de afgelopen twee decennia ook geleid tot meer aandacht voor de geschiedenis van het dier en de relatie tussen mens en dier en in het kielzog daarvan ook van de diergeneeskunde. Veel onderzoek hiernaar wordt nu uitgevoerd door historici, sociologen, antropologen, psychologen, ethici, filosofen, juristen en ecologen. Vooral binnen de ecologische geschiedenis staat naast de geschiedenis van het milieu en het klimaat ook die van ziekten bij mens en dier centraal.[4] Een ander voorbeeld van de groeiende aandacht is de actuele discussie over de rechten van het dier en wetgeving rond het welzijn van dieren.[5] Deze hernieuwde aandacht neemt echter niet weg dat de geschiedenis van de diergeneeskunde als onderdeel van de wetenschapsgeschiedenis een erg bescheiden plaats inneemt.

Tot omstreeks 1980 werd veterinaire geschiedenis voornamelijk bestudeerd door dierenartsen, een handvol landbouwhistorici en biologen, en enkele filologen die zich richtten op veterinaire teksten uit de oudheid.[6] Traditioneel handelde de algemene geschiedschrijving over de geschiedenis van de mens; dieren en dierenartsen waren kennelijk niet interessant genoeg voor culturele, politieke of sociaal-economische geschiedenis. Ook vanuit de bekende Wageningse groep Agrarische Geschiedenis was de belangstelling voor diergeneeskunde relatief gering,[7] terwijl sommige medisch-historici zich alleen zijdelings bemoeiden met diergeneeskunde op overlappende thema's als vergelijkende anatomie en pathologie, proefdierkunde en zoönosen.

Het relatief kleine aantal beoefenaars van de veterinaire geschiedenis heeft in de loop van de tijd naar schatting ca. 20.000 publicaties voortgebracht; hoewel er veel kaf onder het koren is. Het is onmogelijk om hier een samenhangend overzicht van de veterinaire geschiedenis te geven. Daarom wil ik me beperken tot de ontwikkelingen in Nederland vanaf omstreeks 1800 en vooral ingaan op enkele typerende historiografen. Historiografie betekent letterlijk geschiedschrijving, maar het begrip wordt door historici opgevat als de geschiedenis van de geschiedschrijving. Bij geschiedschrijving werden in de loop van de tijd steeds andere accenten gelegd. De visie op en het doel van geschiedschrijving waren mede afhankelijk van het tijdskader, de tradities en de politieke cultuur waarbinnen de geschiedschrijver actief was. Bovendien selecteert, analyseert, legitimeert en interpreteert elke geschiedschrijver vanuit zijn of haar eigen perspectief.

Hoe zit dat bij de diergeneeskunde? Wie schreven over de geschiedenis van de diergeneeskunde en met welk doel? Waar kwam de behoefte vandaan? Welk beeld werd geschetst van de veterinaire wetenschappen en van de dierenarts en welke visie lag hieraan ten grondslag? In de internationale historiografie van de diergeneeskunde zijn de volgende hoofdstromen te onderscheiden: legitimerende en apologetische geschiedenis om het bestaansrecht van de nieuwe discipline en het beroep te verdedigen; de scholengeschiedenis (opleidingsinstituten) met institutionele en wetenschappelijke ontwikkelingen, de biografie en de sociaal-culturele en economische benadering waarbij de veterinaire geschiedenis binnen de maatschappelijke context wordt bestudeerd. In gedenkboeken over veterinaire instituten komen de verschillende benaderingen overigens naast elkaar voor. Ik wil u nu enkele voorbeelden geven van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze hoofdstromen.

Gerrit de Hoog en Alexander Numan

Het eerste voorbeeld is Gerrit de Hoog (1784-1812). De Hoog groeide op als wees en studeerde geneeskunde in Leiden en veeartsenijkunde in Berlijn. Een docentschap bij een op te richten eerste veeartsenijschool in Nederland ging door het vertrek van Lodewijk Napoleon aan zijn neus voorbij. In mei 1811 promoveerde hij in Leiden op een proefschrift over de analogie tussen de geneeskunde van mens en dier en het nut van de veeartsenijkunde voor de samenleving.[8] Daarin verdedigde hij het bestaansrecht van dit vak op basis van een uitgebreid hoofdstuk over de geschiedenis van de vergelijkende geneeskunde. Met een hele reeks auteurs over veterinaire onderwer-

pen vanaf de oudheid beriep hij zich op de lange traditie van het vak. Hij eindigde met een pleidooi voor de oprichting van veterinaire scholen.[9] Met zijn dissertatie leverde De Hoog de eerste Nederlandse bijdrage aan een reeks publicaties waarin de veeartsenijkunde als jongste loot aan de boom van de medische wetenschappen wordt gelegitimeerd. Hij liet zich inspireren door de Italiaan Giovanni Ingrassia die in 1569 het eerste werk in dit genre schreef. De titel van dat boek nam hij over als motto voor zijn dissertatie. De vertaling luidt: 'De veeartsenijkunde is in formeel opzicht een en dezelfde als de meer edele geneeskunde van de mens, zij verschilt van deze slechts in de adel van haar object'.[10] Als getalenteerd veearts en medicus lag het op zijn weg om een van de grondleggers van de diergeneeskunde in ons land te worden. Het liep helaas anders. In 1812 vond hij in het leger van Napoleon op 28-jarige leeftijd een triest einde tijdens de fatale veldtocht naar Moskou.

In zijn plaats werd de Groningse medicus Alexander Numan (1780-1852) grondlegger van de Nederlandse diergeneeskunde. Numan was bijna 30 jaar als hoogleraar en directeur verbonden aan de veeartsenijschool. Vanuit het verlichtingsideaal van maatschappelijk nut en wetenschappelijke vooruitgang gaf hij in zijn oratie een uitgebreid overzicht van de ontwikkeling van de veeartsenijkunde. Op basis van het nut voor de samenleving en de ontwikkeling van de vergelijkende geneeskunde, legitimeerde hij de oprichting van een wetenschappelijke beroepsopleiding voor veeartsen in Nederland. Hij was zich ervan bewust dat tegen deze wetenschappelijke benadering nog veel vooroordelen bestonden, maar benadrukte dat dit de enige weg was om de veehouderij te verbeteren. Volgens hem verstoorde de mens bij de domesticatie de nagenoeg ziektevrije natuurstaat van dieren waardoor deze vatbaar werden voor ziekten. De noodzaak om deze ziekten te voorkomen en te bestrijden betekende de geboorte van de veeartsenijkunde. Aanvankelijk was deze nog primitief. De wetenschappelijke basis kwam tot stand door de theorievorming van de klassieke auteurs en onderzoekers uit de moderne tijd die de anatomie koppelden aan de pathologie. Door de oprichting van veterinaire opleidingen kon in plaats van 'een onbeduidend aanhangsel der Geneeskunde'[11] aanspraak worden gemaakt op een zelfstandige discipline. Als medicus was Numan overigens van mening dat de geneeskunde van het dier in vergelijking met die van de mens nog een bescheiden plaats innam. Net als De Hoog benaderde Numan de geschiedenis vanuit het destijds gebruikelijke oogpunt van finalisme. Alleen datgene wat achteraf als wezenlijke bijdrage aan de vooruitgang kon worden gezien, werd behandeld.[12]

Na De Hoog en Numan liet de volgende geschiedschrijving van enige omvang een eeuw op zich wachten. Ter gelegenheid van het eeuwfeest van de opleiding werd in 1921 een kloek gedenkboek uitgegeven dat was geschreven door een aantal docenten.[13] Het bevat dan ook een visie op de ontwikkeling van het veterinair onderwijs van binnen uit; de bredere maatschappelijke context ontbreekt. De inhoud is wel betrouwbaar en de feiten kloppen; de bronnen worden echter niet gedocumenteerd. Het voert te ver om hier op de afzonderlijke auteurs in te gaan. Uit de inhoud blijkt dat het bestuur van de school de buitenwereld wilde laten zien hoe de diergeneeskunde zich in een eeuw tijd had ontwikkeld tot een erkende academische discipline. Bij de opzet van het gedenkboek stuitte het schrijverscollectief op een probleem dat in latere veterinaire geschiedschrijving zou terugkeren. Naast de institutionele geschiedenis wilde men in een apart deel aandacht schenken aan de ontwikkeling van de verdergaande specialisatie in de afzonderlijke vakken. Wegens geldgebrek kwam het hier jammer genoeg niet van. In plaats van een samenhangend overzicht van de veterinaire wetenschappen op te stellen, liet men de specialisten zelf een opsommend overzicht van het actuele onderwijs in hun vakgebied schrijven.

Dr. Vlimmen

Gezien de titel van deze openbare les zult u zich zo langzamerhand wel afvragen waar blijft Vlimmen nu? Wie was Vlimmen en wat is zijn erfenis dan? Daar kom ik nu aan toe. *Doctor Vlimmen* is de titel van een roman over een dierenarts. Dit boek uit 1936 was de eerste roman in de Nederlandse taal met een veterinair in de hoofdrol. Het werd het begin van een trilogie waarvan de overige delen later verschenen.[14] Het boek bevat geen geschiedschrijving, maar is als historische bron wel erg interessant vanwege het romantische beeld dat van de dierenarts en de diergeneeskunde werd geschetst. Dat beeld is ruim een halve eeuw bepalend geweest voor het imago van dit beroep bij een breed internationaal publiek. Bovendien heeft het begrip 'Vlimmen' binnen en buiten de veterinaire beroepsgroep voor veel commotie gezorgd. In de canon van de veterinaire geschiedenis mag de fictieve figuur Vlimmen daarom niet ontbreken.

Het verhaal van de dierenarts Jan Vlimmen werd geschreven door Anton Roothaert. Het eerste deel van de trilogie werd een bestseller. Een journalist typeerde de roman destijds als 'Het op de Bijbel na meest verkochte Nederlandstalige boek'.[15] In totaal zijn van de verschillende delen van Vlimmen 45 uitgaven gedrukt, inclusief acht buitenlandse vertalingen. De roman werd drie keer verfilmd. De laatste versie met Peter Faber in de hoofdrol werd in 1978 een kassucces. Waarom werd de roman zo immens populair? In Vlimmen werd de tot dan toe onbekende wereld van de diergeneeskundige praktijk voor de Nederlandse samenleving voor het eerst voor een breder publiek geopenbaard. De practicus wordt neergezet als een ongemanierde, stoere, ruwe, maar ook integere en deskundige persoon die de boeren versteld deed staan door het toepassen van nieuwe veterinaire technieken zoals de keizersnede. De lezer kan zich gemakkelijk identificeren met de dierenarts die werkte binnen de context van het herderlijke plattelandsleven. Het is een vlot geschreven verhaal over een ongecompliceerde, vrijzinnige dierenarts die zijn weg tracht te vinden in een bekrompen Brabantse provinciestad. Door die libertijnse houding gekoppeld aan een slepende echtscheidingsaffaire komt Vlimmen regelmatig in conflict met de lokale katholieke autoriteiten.

Tot omstreeks 1980 beleven de romans over Vlimmen bestsellers. Ook in veterinaire kringen werd Vlimmen positief ontvangen vanwege het aansprekende beeld dat van de dierenarts werd gegeven en vanwege de propagandawaarde voor het veterinaire beroep. De populariteit onder het lezerspubliek werd niet gedeeld door literaire critici. Ondanks pogingen van Hubert Lampo en Karel van het Reve om de positie van Roothaert in de Nederlandse literatuur te verbeteren, ontsteeg hij niet de status van A. den Doolaard, Leonard Huizinga en Johan Fabricius, de eigenlijke lievelingen van het publiek. De reacties uit religieuze hoek waren ronduit negatief vanwege de scherpe kritiek van Roothaert op de paternalistische bevoogding van de gelovigen door de kerk. In Vlaanderen werd *Dr. Vlimmen* zelfs op de lijst van verboden boeken gezet door de Organisatie van Katholieke Bibliotheken. Dat deed de vraag naar het boek in het katholieke zuiden uiteraard sterk stijgen.[16]

Na de oorlog riep de naam Vlimmen binnen de diergeneeskunde lange tijd uitgesproken negatieve reacties op. Dit heeft alles te maken met de dierenarts Huub Pulles die model stond voor de hoofdpersoon. De jurist Roothaert en de dierenarts Pulles waren vrienden sinds hun studietijd in Utrecht. Pulles bracht Roothaert op het idee om een boek over dierenartsen te schrijven tijdens zijn tochten langs boeren, waarbij Roothaert hem vaak vergezelde. Tijdens de bezetting hadden ze geen contact met elkaar. Pulles maakte toen carrière binnen de NSB en was bijna vier jaar burgemeester van Eindhoven. Deze weinig vaderlandslievende houding leidde ertoe dat de 'foute' Pulles na de oorlog in veterinaire kringen werd doodgezwegen en als een schande voor de professie werd beschouwd.

Ook binnen de moderne diergeneeskunde en in het bijzonder bij de huidige generatie veterinaire autoriteiten roept het begrip Vlimmen inmiddels negatieve associaties op, zij het om andere redenen. Opmerkelijk hierbij is echter dat deze generatie de tijd van Vlimmen zelf niet heeft meegemaakt en dat de jongere generaties dierenartsen en studenten de naam Vlimmen wel kennen, maar het boek nooit hebben gelezen. De boeken over Vlimmen zorgden er namelijk voor dat het romantische beeld van de dierenarts uit de periode 1930-1960 niet alleen bij het grote publiek, maar ook bij aankomende studenten stevig werd ingeprent. In de jaren zestig en zeventig traden er echter fundamentele veranderingen op in de veterinaire beroepspraktijk waardoor menig student die daarna met het verwachtingspatroon van de Vlimmen-ideologie aan de studie begon, werd teleurgesteld. Het bijstellen van het ouderwetse, inaccurate en statische Vlimmen-imago van rond het midden van de twintigste eeuw maakte dan ook een vast onderdeel uit van de voorlichting vanuit de onderwijsinstelling aan potentiële studenten. Dit probleem kan worden beschouwd als een erfenis van Vlimmen; de pastorale ideologie was veranderd in een hardnekkige mythe.[17]

Alhoewel Vlimmen niet langer kon gelden als rolmodel voor de realiteit van de moderne dierenarts, bleef hij de beroepsgroep achtervolgen. Het was dan ook een pijnlijke verrassing toen Minister L.J. Brinkhorst op het jaarcongres van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde in 2000 de figuur Vlimmen nog een keer van stal haalde. Bij die gelegenheid deed hij een beroep op de professionele integriteit van de dierenarts. Net als Vlimmen zou de moderne dierenarts bij het veterinair handelen naast de eigen financiële belangen en die van de veehouder het maatschappelijke belang van de voedselveiligheid niet uit het oog mogen verliezen. Tevens consta-

teerde hij dat de beroepsgroep nog steeds erg in zichzelf gekeerd was en meer met de samenleving zou moeten communiceren.[18]

Wester

Met Jurjen Jans Wester (1869-1947) komen we weer bij de geschiedschrijving. Hij was de eerste rector magnificus van de Veeartsenijkundige Hoogeschool en volgens zijn collega's en studenten een uitstekende clinicus en docent, maar ook eigenzinnig, autoritair en vooral trots op het feit dat hij veterinair was.[19] Bij zijn aftreden in 1939 presenteerde hij in plaats van het gebruikelijke afscheidscollege een dikke monografie over de geschiedenis van de diergeneeskunde.[20] In zijn voorwoord noemt Wester het een novum dat hij in zijn boek de ontwikkeling van de diergeneeskunde verklaart uit de parallelle ontwikkeling van de medische geneeskunde. Origineel was dat echter geenszins; met zijn vergelijkende geneeskunde past het boek in de traditie van De Hoog en al diens voorgangers. Het boek voldoet absoluut niet aan de primaire eisen die vanuit de methodologie van de geschiedbeoefening gesteld worden en kan als zodanig worden beschouwd als een dieptepunt in de veterinaire historiografie. Het verhaal wil dat hij archiefstukken die hij onder ogen had gehad met een rood potlood markeerde en vervolgens in de prullenbak liet deponeren. Er is geen vraagstelling, de bronvermelding ontbreekt en Wester maakte zich schuldig aan subjectiviteit en anachronisme. Het werk is fragmentarisch van opbouw en meer beschrijvend dan analyserend. Dat neemt niet weg dat in het boek veel nuttige informatie van binnenuit te vinden is. In vergelijking met oudere werken is er meer aandacht voor de ontwikkeling van veterinair onderzoek en de toepassing van therapieën in de praktijk. De hoofdlijn is hier echter ook de strijd tegen het empirisme en de emancipatie als zelfstandige discipline. Het boek is dan ook opgedragen aan de Nederlandse diergeneeskunde.[21]

De voorbeeldige Offringa

In tegenstelling tot het werk van Wester kan de veterinaire geschiedschrijving van Cees Offringa als model worden beschouwd. Toen het 150-jarig bestaan van het diergeneeskundig onderwijs in Utrecht in zicht kwam, nam de faculteit het besluit om een goed gedocumenteerd gedenkboek uit te geven. Als basis voor dat boek zou een integrale studie van instituuts-, wetenschaps- en onderwijsgeschiedenis binnen de politieke en sociaal-economische context moeten dienen. De historicus Cees Offringa nam deze grote uitdaging aan. Het eindproduct *Van Gildestein naar Uithof* verscheen in twee delen.[22] Op het eerste deel dat de periode 1821-1925 bestrijkt, is Offringa gepromoveerd. Bovendien was het op tijd klaar; bij de viering van het 150-jarig bestaan in 1971 in de Domkerk kon het boek aan koningin Juliana worden overhandigd. Het tweede deel liet nog tien jaar op zich wachten. Dat had alles te maken met het feit dat Offringa hier als eindredacteur optrad en voor de beschrijving van de voortschrijdende specialisering en differentiatie binnen de veterinaire wetenschappen afhankelijk was van verschillende vakspecialisten. Met de afronding van deze hoofdstukken over specialismen en instituten werd de omissie in het gedenkboek van 1921 teniet gedaan.

Bij zijn onderzoek maakte Offringa als eerste systematisch gebruik van het rijke archief van het opleidingsinstituut. Hij bestudeerde het wel en wee van het diergeneeskundig onderwijs vanuit een niet-veterinair perspectief. Met de samenleving als uitgangspunt in plaats van de diergeneeskunde, werd hij in Nederland de pionier van de sociale geschiedenis van deze discipline. Bij Offringa stond de analyse van de sociaal-economische en culturele context van de veterinaire wetenschappen centraal waarbij hij onder meer aandacht schonk aan de ontwikkeling van de biomedische wetenschappen, de internationale landbouwpolitiek, de oorlogsperiode, de beroepsvereniging, de wetgeving en de beunhazerij en het studentenleven. In een vervolgstudie heeft hij zich nog verder verdiept in de professionalisering van deze beroepsgroep.[23] Samen met zijn tweedelig standaardwerk heeft Offringa hiermee een degelijke basis gelegd voor de geschiedschrijving van de diergeneeskunde in Nederland. Huidige en toekomstige generaties geschiedschrijvers kunnen voortbouwen op deze rijke erfenis.

Van Oyen en Mathijsen

Een ander genre waarin de veterinaire geschiedschrijving aan bod kwam vormen de gedenkboeken van de Universiteit Utrecht. Bij het 300 en 350-jarig bestaan in respectievelijk 1936 en 1986 werden hoofdstukken over de geschiedenis van de veterinaire faculteit in gedenkboeken opgenomen. De verschillen in opvatting over institutionele geschiedschrijving die tussen de facultaire gedenkboeken van 1921 en Offringa naar voren komen, zijn identiek aan die tussen de hoofdstukken in de gedenkboeken van de universiteit.

Het eerste overzicht is van Cornelis van Oyen (1885-1962) hoog-

leraar in de voedingsmiddelenhygiëne.[24] Hij gaat uitgebreid in op de institutionele geschiedenis van de Hoogeschool en de verheffing tot faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht in 1925. Dit feit werd in diergeneeskundig Nederland uitgebreid gevierd omdat de opleiding en daarmee ook de dierenarts, nu formeel een academische status hadden gekregen. Van Oyen kan gezien worden als laatste representant in de oude traditie van de scholengeschiedenis. Zijn historisch overzicht bestaat louter uit institutionele geschiedenis met een gortdroge opsomming van instituten, gebouwen en zeer gewaardeerde docenten. Voor vrouwen zag Van Oyen geen toekomst weggelegd in dit vak. Ook al waren sinds 1925 enkele vrouwen afgestudeerd, zij moesten goed beseffen dat het maar zeer de vraag was of er in de toekomst werkgelegenheid voor hen zou zijn.

Het tweede overzicht dat gaat over de periode 1936-1986 werd geschreven door Guus Mathijsen, destijds bibliothecaris van de faculteit.[25] Voor de periode tot 1971 leunt hij grotendeels op Offringa, maar de ontwikkelingen tot 1986 heeft hij geschreven op basis van eigen bronnenonderzoek. Naast de onvermijdelijke rij van docenten en instituten gaat Mathijsen ook dieper in op de bredere politieke en maatschappelijke context van het onderwijs- en onderzoeksbeleid, de verschuiving in de studentenpopulatie, het aanbod van patiënten, de feminisering van het beroep en andere actoren in het veterinaire krachtenveld zoals de relatie met de beroepsvereniging.

Recente voorbeelden

Het is verheugend dat recentelijk meer studies op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde op het niveau van Offringa zijn verricht. Voorbeelden hiervan zijn de geschiedenis van de veterinaire specialismen geneeskunde van gezelschapsdieren en veterinaire volksgezondheid en het gedenkboek van het Nederlands Centraal Veterinair Instituut.[26] In het laatste boek geeft medisch historicus Peter Verhoef een overzicht van de ontwikkeling van de veterinaire wetenschappen en de veranderende maatschappelijke context waarbinnen dat onderzoek gedurende de afgelopen eeuw werd uitgevoerd. De beschrijving van de vergaande wetenschappelijke specialismen liet hij - net als in de gedenkboeken van de faculteit uit 1921 en 1971 – over aan specialisten van het instituut zelf.

Als laatste voorbeeld noem ik de studie van de sociologe Joanna Swabe. Zij plaatst de geschiedenis van de diergeneeskunde in het kader van sociologische lange termijn processen in de menselijke geschiedenis.[27] In navolging van de Amerikaanse historicus William McNeill[28] beschrijft ze dat de mens er weliswaar in is geslaagd gedomesticeerde dieren te domineren, maar via de overdracht van besmettelijke ziekten er tegelijk ook afhankelijker en kwetsbaarder door is geworden. De mens heeft door de tijd getracht deze ziekten te voorkomen en te bestrijden, wat resulteerde in de opkomst van de diergeneeskunde.

Van interne naar externe observatie

Samenvattend kan gesteld worden dat de legitimering en apologie van de diergeneeskunde als een rode draad door de ontwikkeling van de veterinaire historiografie loopt. Deze benadering vervulde een belangrijke functie zowel bij het versterken van de identiteit en het imago van de nieuwe professie als bij de academische en sociale emancipatie ervan. Conform de positivistische benadering van de Franse filosoof Auguste Comte voeren hierbij heldenverhalen over het lineaire proces van wetenschappelijke vooruitgang de boventoon. De weg van de nederige afkomst van het veterinaire beroep naar academische status was lang en moeilijk. Daarom was deze traditie van finalisme en internalisme nog sterker aanwezig dan in de medische historiografie waar deze ook lange tijd dominant was.[29] Ook in recente handboeken wordt het belang van dierenartsen voor de samenleving nog steeds sterk benadrukt.[30] De categorie scholengeschiedenis is eveneens goed vertegenwoordigd, al varieert de benadering en de navenante kwaliteit sterk van naïeve heldenverering tot kritische geschiedschrijving, waarbij wordt getracht de ontwikkelingen te verklaren in hun specifieke historische context. Alleen de studie van Swabe is verricht vanuit de sociologisch-historische benadering van de lange termijn processen. Opvallende lacunes zijn er ook. In de categorie biografie is alleen over Numan veel geschreven, terwijl ook andere figuren uit de diergeneeskunde zoals D.A. de Jong, J. Poels en H.S. Frenkel een biografie verdienen. Verder ontbreekt nagenoeg de geschiedschrijving van de militaire diergeneeskunde. Hetzelfde geldt voor de Nederlandse koloniale veterinaire geschiedenis, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië en Spanje. Een begin hiermee is gemaakt door Martine Barwegen die de ontwikkeling van de veehouderij op Java heeft onderzocht.[31]

Duidelijk wordt ook dat de blik lange tijd naar binnen was gekeerd; de belangstelling van de buitenwereld en vanuit andere disciplines

kwam pas veel later. Internalistische geschiedenis wordt meestal geschreven door dierenartsen voor dierenartsen over dierenartsen in termen van grote helden en grote ontdekkingen. Historici zijn hierin niet geïnteresseerd vanwege een gebrek aan bronnenonderzoek, context en kritische reflectie. Anderzijds zijn de meeste dierenartsen niet geïnteresseerd in veterinaire geschiedenis op academisch niveau dat doorgaans wordt geschreven door historici voor een kleine groep vakgenoten. Detailstudies vol theoretische beschouwingen worden over het algemeen minder gelezen door het publiek dan vlot geschreven overzichtswerken door buitenstaanders. Jared Diamond met zijn bestseller *Zwaarden, paarden en ziektekiemen* is hier een goed voorbeeld van.[32]

Volgens de historicus Philip Teigen heeft elke benadering van de medische en veterinaire geschiedenis voor- en nadelen. Zowel benaderingen vanuit het perspectief van theorieën, verklaringsmodellen, functies als centrale thema's zijn waardevol en complementeren elkaar.[33] Hij pleit voor een herwaardering van geëngageerde en 'toegepaste geschiedenis' die een rol kan spelen bij het ontwikkelen van beleid, het beïnvloeden van meningsvorming of politieke besluitvorming.[34] Bij veterinaire geschiedenis denk ik dan bijvoorbeeld aan lessen die te leren zijn van de vergelijkende geneeskunde, de sociale constructie van ziekten bij mens en dier, de ecologie van het houden van dieren op het platteland en in de stad en de geschiedenis van veterinaire ethiek. Op basis van degelijk historisch onderzoek naar thema's die aansluiten bij actuele problemen in de samenleving zouden historici zinnige bijdragen kunnen leveren aan het publieke debat.[35] Goede voorbeelden hiervan zijn de studies over BSE en mond- en klauwzeer in Engeland.[36]

Niet alleen amateurs en professionals maar ook bij het brede publiek blijkt behoefte te hebben aan geschiedschrijving die diergeneeskunde beschouwt als een integraal deel van ons complexe sociaal-economische, technologische en culturele bestaan. Deze wens om graag in de keuken van diergeneeskundige praktijken te kijken heeft alles te maken met werkelijke of veronderstelde voedselschandalen, de problematiek rond BSE, uitbraken van besmettelijke dierziekten, malafide hondenhandel en dierenleed waar de media op in zoemen. Het vak diergeneeskunde is uit de praktijk voortgekomen en is nog steeds op de praktijk gericht. De ontwikkeling is niet los te denken van de religieuze, economische en emotionele waarden die in de samenleving aan het dier worden toegekend. Via voedingsmiddelen van dierlijke oorsprong en zoönosen komen daar de volksgezondheidsaspecten nog bij. Daarmee is de diergeneeskunde onlosmakelijk verbonden met die samenleving zelf. Als we in de traditie van Offringa de ontwikkelingen binnen de diergeneeskunde trachten te verklaren vanuit de maatschappelijke context dan moet de positie van het dier daarbij worden betrokken. Met die context kom ik op het tweede deel van mijn leeropdracht.

Vermenselijking van het dier

De moderne mens heeft een bijzonder ambivalente houding ontwikkeld tegenover dieren, waarbij exploitatie en affectie worden gecombineerd. In de loop van de twintigste eeuw moest de dierenarts de belangen van mens en dier steeds meer afwegen tegen de achtergrond van enerzijds een toegenomen gevoeligheid en anderzijds een sterke verzakelijking. De vergaande rationalisatie van de intensieve veehouderij en de vervreemding van de moderne stedeling van het platteland en de voedselproductie hebben geleid tot twee verschillende en conflicterende sets van waarden en normen over onze omgang met dieren. Door de voortschrijdende industriële productie, verstedelijking en ontkerkelijking en de aandacht voor dierenbescherming is de houding van de moderne burger tegenover de jacht, natuurbeheer, de slacht, het 'ruimen' van productiedieren en het gebruik van proefdieren wezenlijk veranderd. In 1962 werden bij een uitbraak van varkenspest 320.000 varkens geruimd en in de Peel begraven. Toen lag niemand daar wakker van. In 2001 werden bij de bestrijding van mond- en klauwzeer 280.000 dieren geruimd. Maar nu leidde deze calamiteit tot grote maatschappelijke onrust. Het stimuleren van de intensieve veehouderij door de overheid leidde vanaf 1945 niet alleen tot het verbeteren van de gezondheidssituatie van de veestapel en hoge exportinkomsten, maar ook tot het controversiële non-vaccinatie beleid, lange afstand transport van levende dieren en de aanpassing van dieren aan houderijsystemen in plaats van andersom. Onder druk van de publieke opinie wordt nu door diezelfde overheid het dierenwelzijnsbeleid herzien.[37]

Het vermenselijken van gezelschapsdieren leidde ook tot vergaande gevoeligheid. Waarom zijn deze dieren de laatste decennia zo populair geworden? De overgrote meerderheid van de ca. vijf miljoen honden en katten en 130.000 paarden wordt niet meer als muizenvanger, jacht-, waak- of trekdier gebruikt. Deze dieren worden nu gehouden

voor gezelschap, als decoratie, als statussymbool om macht en welzijn te symboliseren, om te imponeren en voor commerciële doeleinden. Naast de economische is ook de emotionele waarde van deze dieren enorm toegenomen. Dat heeft geleid tot een sterke uitbreiding van commerciële belangen in de gezelschapsdierensector waarbij naast dierenartsen ook dierenwinkels, de petfoodindustrie, hondenfokkers en dierenpensions zijn betrokken. Gezelschapsdieren zijn onderdeel van een harde en zakelijke wereld van winstbejag geworden, ook al is het product 'lief'. Illegale handel, cosmetische ingrepen om te voldoen aan de rasstandaard, castreren, steriliseren en het fokken van dieren met erfelijke afwijkingen zijn ook inherent aan deze sector. Heeft het dier voor de eigenaar niet de gewenste aaibaarheid en genegenheid of gaat het stinken of wordt het agressief, dan wordt het als gebruiksvoorwerp weggedaan.

Objectief beschouwd is het verschil tussen productie- en gezelschapsdieren daarom kleiner dan het lijkt. De bewegingsvrijheid van een grote hond op een kleine flat is niet beter dan die van biggen of kalveren in een huisvestingssysteem, waarvan de maten wettelijk zijn voorgeschreven. Uit onderzoek blijkt dat bij een pony alleen in de wei of een hond alleen thuis het welzijn ook wordt aangetast. Er zijn medicijnen op de markt tegen overgewicht omdat veertig procent van de honden en katten te dik is.[38] Uit deze schets van de vermenselijking van het dier komt duidelijk naar voren dat het denken over de status van het dier in Nederland de laatste decennia langzaam maar zeker is verschoven. Voor de dierenarts roept deze verschuiving nieuwe vragen op. Houden dierenartsen als objectieve deskundigen de eigenaar een realistisch beeld voor ogen van wat van dieren kan en mag worden verwacht? Geven zij grenzen aan? Moet wat technisch mogelijk is, ook worden uitgevoerd? In de praktijk blijkt dat dit vaak gebeurt.

Dieren en politiek

Opvattingen over mens-dier relaties zijn culturele, sociale en politieke constructies die tijdgebonden zijn. Discussies over de vraag of de mens gelijkwaardig is aan het dier worden al eeuwenlang gevoerd en de argumenten die daarbij worden aangevoerd veranderen van tijd tot tijd. In het debat over de relatie mens-dier komen allerlei vragen over het gebruik van het dier naar voren zoals bij de intensieve veehouderij, de vleesconsumptie, de rasstandaard bij huisdieren, de proefdierkunde en bij circus- en dierentuindieren. Vanuit de samenleving wordt bij de politiek aangedrongen op regelgeving op deze terreinen. Maar in de samenleving zijn de laatste decennia ontwikkelingen gaande die ertoe hebben geleid dat tussen bewoners van steden en het platteland grote verschillen zijn ontstaan in opvattingen over hoe mensen met dieren zouden moeten omgaan. Bij de vleesconsumptie bijvoorbeeld beroepen tegenstanders zich op de vermenselijking van het dier terwijl voorstanders de verdierlijking van de mens als argument naar voren brengen.[39] Dergelijke morele vragen lijken te complex om met een simpel ja of nee te beantwoorden. Waardeoordelen, vooronderstellingen en emotionele visies op de omgang met dieren kenmerken het huidige debat.

Door de polarisatie van standpunten over dierenwelzijn in de samenleving, de media en de politiek is consensus over dergelijke vraagstukken nu ver te zoeken. Eensgezindheid is er wel over het feit dat dieren kunnen lijden en dat de mens als redelijk wezen een morele zorgplicht heeft voor gehouden dieren die inhoudt dat lijden moet worden vermeden. De toekomst zal leren of er tussen de verschillende belangengroeperingen een balans zal worden bereikt op basis van pragmatisch overleg.[40] Bij de regelgeving over proefdieren in de jaren zeventig en over scharrelvarkens eind jaren tachtig heeft dergelijk overleg resultaat gehad. Door de Wet op de Dierproeven uit 1977 is het welzijn van proefdieren aanzienlijk verbeterd en is hun aantal sterk gedaald omdat onderzoekers het proefdiergebruik duidelijk moesten verantwoorden. Deze regelgeving zou als goed voorbeeld kunnen dienen voor andere diersoorten.

In deze ambivalente context fungeert de moderne dierenarts als ondernemer, maar ook als advocaat van het dier, de eigenaar en de samenleving. Het vrije beroep van dierenarts is al lang niet meer vrijblijvend; ook van de dierenarts wordt een standpunt verwacht. Deze zou zich als specialist op het gebied van de gezondheid en het welzijn van dieren en als nuchtere scheidsrechter tussen de belangen van mens en dier veel duidelijker kunnen manifesteren in de media en in de politiek. In de emotionele discussies zouden zij de broodnodige wetenschappelijke argumenten kunnen aandragen. Maar hier wreekt zich een oude traditie; net als in Vlimmens tijd blijft de dierenarts over het algemeen liever op de achtergrond. Regelmatig wordt in veterinaire kringen ergernis uitgesproken over de onwetendheid die allerlei participanten aan het debat uiten, maar aan actieve deel-

name waagt men zich liever niet. De beroepsvereniging en het opleidingsinstituut voeren in dit opzicht geen proactief beleid; vaak worden standpunten pas achteraf ingenomen. Dat lijkt een gemiste kans, zeker nu er democratische consensus nodig is over de wijze waarop we met dieren omgaan. Om de achtergrond van de huidige situatie te kunnen begrijpen is historisch inzicht onontbeerlijk. Daarmee geef ik al een voorschot op de vraag of veterinaire geschiedenis relevant is.

Is veterinaire geschiedenis relevant?

In discussies over het welzijn van dieren worden te pas en te onpas historische argumenten gebruikt. Het is een gegeven dat de mens dieren heeft gedomesticeerd en deze sindsdien zoveel mogelijk heeft aangepast aan zijn eigen behoeften. Dat is nu niet terug te draaien op basis van een nostalgische hang naar een verondersteld welzijn van dieren op het romantische platteland van vroeger. Met historisch onderzoek is aangetoond dat dit een mythe is; vroeger hadden dieren het niet beter! Een eerste voorwaarde voor welzijn is gezondheid. In dat opzicht schortte er vroeger veel aan.[41] Niet alleen bij dit vraagstuk maar ook op andere terreinen kan veterinair historisch onderzoek relevante informatie aandragen. Het kan worden ingeschakeld bij vergelijkende wetenschapsgeschiedenis, bijvoorbeeld bij disciplinevorming en professionalisering, de geschiedenis van ziekteconcepten bij mens en dier, het tot stand komen van biomedische kennis, de introductie van diagnostische en therapeutische technologie en de internationale circulatie van wetenschappelijke kennis.

Er zijn meer goede redenen aan te wijzen waarom wetenschapsgeschiedenis nuttig is. Niet alleen voor studenten maar ook voor een breder publiek biedt het de mogelijkheid meer inzicht te krijgen in de vraag hoe wetenschap werkt.[42] Vanuit de wetenschapsgeschiedenis en – filosofie kunnen bijdragen worden geleverd aan de academische vorming van studenten, zoals het verdiepen van het historisch besef. Verder kan het studenten en wetenschappers stimuleren om naast de vergaande specialisatie over de muren van het eigen vakgebied heen te kijken.[43] Een kritische reflectie op de geschiedenis van het dier en de diergeneeskunde kan ook bijdragen tot een beter begrip van de huidige positie van de veterinaire wetenschappen in de samenleving en de beroepsperceptie bij dierenartsen. Tenslotte geldt: geschiedenis hoeft niet altijd nuttig te zijn, maar mag ook gewoon leuk zijn!

Tussen 1822 en 1956 heeft veterinaire geschiedenis deel uitgemaakt van het curriculum diergeneeskunde. Aan het nut ervan werd niet getwijfeld, maar door de uitbreiding van het aantal vakken en andere prioriteiten werd het vak in 1956 uit de veterinaire leeropdrachtenreeks geschrapt. De faculteit stelde toen voor om geschiedenis weer te laten geven als iemand gevonden kon worden die er animo voor had.[44] Uit het feit dat ik hier nu sta, kunt u afleiden dat dit inmiddels gelukt is.

Inbedding leerstoel

Met deze bijzondere leerstoel wordt aangesloten bij de groeiende aandacht voor geschiedenis, wetenschap en samenleving en academische vorming van de studenten. Eerdere vergelijkbare leerstoelen zijn onder meer universiteitsgeschiedenis, medische geschiedenis en geschiedenis van de psychiatrie. Het is prachtig dat ik mij nu zowel bij de faculteiten Diergeneeskunde als Geesteswetenschappen uitgebreider met de historische en maatschappelijke aspecten van dit vakgebied op het grensvlak mens-dier kan bezighouden. Het is een mooie uitdaging om met de collega's van Geesteswetenschappen onderwijs en onderzoek op dit terrein te initiëren. Het Veterinair Historisch Genootschap van waaruit het initiatief voor het instellen van deze leerstoel is genomen, blijft voor mij een belangrijk forum om dit vak te bevorderen. Hetzelfde geldt voor het Universiteitsmuseum Utrecht – inclusief de Afdeling Diergeneeskunde - dat voor de universiteitsgeschiedenis en de wetenschapsgeschiedenis een onmisbaar instituut is. Ik verheug me op de voortzetting van de samenwerking met Peter de Haan en Leen Dorsman en andere collega's van het museum en de Commissie Geschiedschrijving. Ik ben blij met de inbedding van het vak veterinaire geschiedenis in het Utrechtse Descartes centrum voor de geschiedenis en filosofie van de natuurwetenschappen en de humaniora, dat onder de bezielende leiding van Wijnand Mijnhardt steeds meer vorm heeft gekregen. Ik zie er naar uit om gezamenlijk de overkoepelende onderwijs- en onderzoeksplannen te verwezenlijken. In het bijzonder geldt dit voor mijn collega's van het Instituut Geschiedenis en van het cluster geschiedenis van de biomedische wetenschappen Frank Huisman, Bert Nederbragt, Joost Vijselaar en Ruud Abma. Wat de samenwerking met studenten diergeneeskunde, geesteswetenschappen en vergelijkende wetenschapsgeschiedenis betreft, hoop ik nog lang door te kunnen gaan met de plezierige en leerzame contacten tijdens het

onderwijs. Ten slotte verheug ik me op de uitdaging om binnen het kader van de World Association for the History of Veterinary Medicine samen met Susan Jones van de Universiteit van Minnesota en Johann Schäffer van de Tierärztliche Hochschule in Hannover aan de bevordering van de veterinaire geschiedenis te werken.

Dankwoord

Geachte toehoorders, aan het einde van deze openbare les resten mij woorden van dankbaarheid. Mijn grote dank gaat allereerst uit naar het Utrechts Universiteitsfonds dat deze bijzondere leerstoel heeft ingesteld, en naar het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht dat deze instelling heeft bekrachtigd. Voorts dank ik de besturen van de faculteiten Geesteswetenschappen en Diergeneeskunde, het bestuur van het IRAS en voorts allen die aan mijn benoeming hebben bijgedragen. In het bijzonder geldt dit voor de hoogleerden Wijnand Mijnhardt, Frans van Knapen, Bert van der Weijden en Berry Spruijt. Verder dank ik Jan van Logtestijn, Frans Smulders, Guus Mathijsen en Frans van Knapen die elk op hun eigen inspirerende wijze aan mijn loopbaan en academische vorming hebben bijgedragen. Van je familie moet je het inderdaad hebben. Ik prijs mij gelukkig met een warm koolmezennest als thuisfront, zowel vroeger in het ouderlijk huis als nu met de kinderen. Daarvoor en voor nog veel meer dank ik Akke in het bijzonder.

Ik heb gezegd!

Noten

1 *Lopen met Van Lennep* (2000) 245.
2 Offringa (1971).
3 Offringa (1981); Koolmees (2002).
4 Davids (1994); Jones (2003); Kluveld-Reijerse (1999); Van der Windt & Van Zon (2005).
5 Zie bijv. Cliteur (2001) en de discussie rond de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren.
6 Beijers (1963).
7 Uitzonderingen vormen Faber (1966) met zijn studie over de geschiedenis van de veepest en Bieleman (2001) met zijn bijdrage over de opkomst van de intensieve veehouderij.
8 Mathijsen (2001).
9 De Hoog (1811) 3-39.
10 Brumme & Schäffer (1993) 218.
11 Numan (1827) 20.
12 Numan (1836); Koolmees (1995) 137-140.
13 *Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs* (1921).
14 Roothaert (1978). *Vlimmen contra Vlimmen* verscheen in 1953 en *Vlimmens tweede jeugd* in 1957.
15 Walch (1996) 141.
16 Walch (1996) 132, 360-364.
17 Graafsma & Wessels (2004) 27-29.
18 Umans (2000).
19 Offringa (1971) 305.
20 Wester (1939).
21 'Toegewijd aan de Nederlandsche veeartsenijkunde. Dat zij bloeie en groeie', Wester (1939) 571.
22 Offringa (1971, 1981).
23 Offringa (1983).
24 Van Oyen (1936).
25 Mathijsen (1986).
26 Boor-van der Putten (1986); Koolmees (1997); Verhoef, Van Leeuwen & De Leeuw (2005).
27 Swabe (1999).
28 McNeill (1976).
29 De Blécourt, Huisman & Van der Velden (1999) 362-367.
30 Jones (2003) 201-208.
31 Barwegen (2005) 122-149.
32 Diamond (2000).
33 Teigen (2003).
34 Teigen (1999) 355.
35 Ook Jonker (2001) pleit ervoor dat historici beter dan anderen vanuit hun specifieke expertise zinnig maatschappelijk commentaar kunnen leveren op basis van voorstellingen uit het verleden.
36 Fisher (1998); Woods (2004).
37 Van Zanden & Koolmees (2003).
38 Stassen (2006).
39 Schnabel (2003) 29.
40 Kluveld (2006).
41 Statistieken van inspecties van vee dat omstreeks 1900 bij slachthuizen werd aangevoerd laten zien dat 10-40% besmet was met tuberculose en 1-4% met worminfecties. In de periode 1890-1930 liet het vervoer van slachtvee nog erg veel te wensen over en humane slachtmethoden werden nog niet overal gebruikt; zie Koolmees (1997) 124-128, 204-206, 229-264. Door gebrek aan voer waren koeien aan het einde van de winterperiode regelmatig zo zwak en ziek dat ze ondersteund moesten worden om ze in de wei te krijgen; zie Idel (1999). Bij het internationale transport van slachtossen werd het welzijn van dieren erg geschaad en was de uitval door ziekte en verwondingen hoog; zie Gijsbers & Lambooij (2004).
42 Theunissen (2006) 5-6.
43 Dorsman & Knegtmans (2006) 7.
44 Koolmees (1995).

Literatuur

Barwegen, M., *Gouden hoorns. De geschiedenis van de veehouderij op Java, 1850-2000.* Dissertatie Wageningen (Wageningen 2005).
Beijers, J.A, 'De beoefening van de geschiedenis der veeartsenijkunde', in: B.P.M. Schulte (Red.) *Vijftig jaren beoefening van de geschiedenis der geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen in Nederland 1913-1963* (z.pl. 1963) 85-88.
Bieleman, J., 'Boeren werd agri-business – een synthese', in: J.W. Schot e.a., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw.* Dl. 3 (Zutphen 2001) 227-233.
Blécourt, W. de, Huisman, F. & Velden, H. van der, 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', themanummer *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* **25** (1999) 361-478.
Brumme, M.F. & Schäffer, J., 'Die Entwicklung der Veterinärmedizinhistoriographie in Deutschland', *Argos* **8** (1993) 217-225.
Boor-van der Putten, I.M.E., *75 jaar geneeskunde van gezelschapsdieren in Nederland 1911-1986* (Utrecht 1986).
Cliteur, P., *Darwin, dier en recht* (Amsterdam 2001).
Davids, C.A., 'Dieren en geschiedenis. Benadering, bronnen, problemen', *Groniek, Historisch Tydschrift* **28** (1994) 9-19.
Diamond, J., *Zwaarden, paarden en ziektekiemen. De ongelijkheid in de wereld verklaard* (Utrecht 2000).
Dorsman, L.J. & Knegtmans, P.J. (Red.), *Universitaire vormingsidealen. De Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006).
Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. 's Rijksveeartsenijschool - Veeartsenijkundige Hoogeschool 1821-1921 (Utrecht 1921).
Faber, J.A., 'De veepest in Nederland in de achttiende eeuw', *Spiegel Historiael* **1** (1966) 67-74.
Fisher, J.R., 'Cattle plagues past and present: the mystery of mad cow disease' *Journal of Contemporary History* **33** (1998) 215-228.
Gijsbers, W. & Lambooij, B., 'Ossen voor de bijl. Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee', *Argos* **31** (2004) 7-18.
Graafsma, C. & Wessels, H. (Red.), *De dierenarts. Beeld van een practicus* (Cuijk 2004).
Hoog, Gerardus de, *Dissertatio medica inauguralis de analogia, nexu et reciprocae applicationis utilitate medicinae humanae et animalium rustico-domesticorum, sive veterinariae artis non neganda* (Lugdunum Batavorum 1811).
Idel, A., *Tierschutzaspekte bei der Nutzung unserer Haustiere für die menschliche Ernährung und als Arbeitstier im Spiegel agrarwissenschaftlicher und veterinärmedizinischer Literatur aus dem deutschsprachigen Raum des 18. und 19. Jahrhunderts* (Berlin 1999).
Jones, S.D., *Valuing animals. Veterinarians and their patients in modern America* (Baltimore & London 2003).
Jonker, E., *Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
Kluveld, A., 'Dierenpolitici pronken met hun morele superioriteit', *De Volkskrant*, 16 december 2006.

Kluveld-Reijerse, A.A., *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse Anti-vivisectionisten,1890-1940*. Dissertatie Maastricht (Maastricht 1999).

Koolmees, P.A., 'Over het onderwijs in veterinaire geschiedenis aan de Veeartsenijschool in Utrecht, 1821-1956', in: K. van der Horst, P.A. Koolmees & A. Monna (Red.) *Over beesten en boeken. Opstellen over de geschiedenis van de diergeneeskunde en de boekwetenschap* (Rotterdam 1995) 131-153.

Koolmees, P.A., *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940* (Rotterdam 1997).

Koolmees, P.A. 'From the Marshall plan to present day prosperity: veterinary medicine in the Netherlands 1945-2000', *Schweizer Archiv für Tierheilkunde* **144** (2002) 24-31.

Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland, bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijsen (Zwolle 2000).

Mathijsen, A.H.H.M., 'De Faculteit der Diergeneeskunde', in: H.W. von der Dunk, W.P. Heere & A.W. Reinink (Red.) *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit 1936-1986* (Maarssen 1986) 467-479.

Mathijsen, A.H.H.M., 'Gerrit de Hoog (1784-1812), Nederlands eerste gepromoveerde veearts', *Argos* **25** (2001) 207-218.

McNeill, W.H., *Plagues and people* (New York 1976).

Numan, A., 'Redevoering over de vee-artsenijkunde, en de inrigting van derzever onderwijs, overeenkomstig met het belang der maatschappy', *Vee-artsenijkundig Magazijn* **1** (1827) 1-77.

Numan, A., 'Geschiedenis der Vee-artsenijkunde, en beschrijving der inrigting van 's Rijks vee-artsenijschool te Utrecht', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* **2** (1836) 161-188.

Offringa, C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Nederland*. dl. 1,*'s Rijksveeartsenijschool (1821-1918) Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)*; dl. 2, *Faculteit der Veeartsenijkunde (1925-1956) Faculteit der Diergeneeskunde (1956-1971)* (Utrecht 1971, 1981).

Offringa, C., *'Ars Veterinaria*: ambacht, professie, beroep. Sociologische theorie en historische praktijk', *Tijdschrift voor Geschiedenis* **96** (1983) 407-432.

Oyen, C.F. van, 'Veeartsenijkundige Faculteit', in: J.P. Fockema Andreae e.a, *De Utrechtsche Universiteit 1636-1936* (Utrecht 1936) 371-384.

Roothaert, A., *Doctor Vlimmen, trilogie* (Utrecht & Antwerpen 1978).

Schnabel, P., 'Het doden van dieren: een sociologische visie op wat sociaal kan en a-sociaal is geworden', in: P.A. Koolmees, J.M. Swabe & L.J.E. Rutgers (Red), *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten* (Wageningen 2003) 23-30.

Stassen, E.N., *Van bruikbaar tot dierbaar. Over de relatie mens-dier*. Oratie Universiteit Wageningen, 8 juni 2006 (Wageningen 2006).

Swabe, J.M., *Animals, disease and human society: human-animal relations and the rise of veterinary medicine* (Londen etc. 1999).

Teigen, Ph.M.,'"A kindly, useful mentor": applying the history of medicine to public policy', *Journal of the History of Medicine* **54** (1999) 353-363.

Teigen, Ph.M., 'Three perspectives on medical history today', in: J. Schäffer & P.A. Koolmees (Eds.) *Proceedings 33rd International congress on the history of veterinary medicine* (Giessen 2003) 225-234.

Theunissen, B., *De Januskop van de wetenschapsgeschiedenis*. Oratie Universiteit Utrecht, 13 april 2005 (Amsterdam 2006) 5-6.

Umans, S., 'U bent niet van de veehouder afhankelijk, maar deze is van u afhankelijk'. Minister Brinkhorst opent jaarcongres 2000 met een pittige toespraak', *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* **125** (2000) 688-698.

Verhoef, P., Leeuwen, J.M. van & Leeuw, P.W. de (Red.), *'Strenge wetenschappelijkheid en practische zin'. Een eeuw Nederlands Centraal Veterinair Instituut 1904-2004* (Rotterdam 2005).

Walch, F., *Roothaert, een biografie* (Baarn 1996).

Wester, J., *Geschiedenis der Veeartsenijkunde* (Utrecht 1939).

Windt, H. van der & Zon, H. van (Red.), 'Mensen en dieren in het verleden', Themanummer *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* 2004 (Hilversum 2005).

Woods, A., 'Flames and fear on the farms: controlling foot and mouth disease in Britain, 1892-2001', *Historical Research* **77** (2004) 520-542.

Zanden, J.L. van & Koolmees, P.A., 'Het doden van dieren: historische aspecten', in: P.A. Koolmees, J.M. Swabe & L.J.E. Rutgers (Red), *Het doden van dieren. Maatschappelijke en ethische aspecten* (Wageningen 2003) 31-34.

De ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde (1970-2007)[a]

Andries van Foreest[b]

Inleiding

"De geschiedenis van de tandheelkunde wordt doorgaans beschreven als een millennialange duisternis gevolgd door enkele eeuwen licht.", Aldus meldt de wetenschapsjournalist F. Dijs in zijn artikel 'Van nijlpaardtand tot porseleinen tand'. Aansluitend: "In die donkere tijd heerste de kwakzalverij omdat er onder de geleerden een onwetendheid, gebrek aan nieuwsgierigheid, onbekwaamheid, een belemmerend geloof, leugenachtigheid en/of goedgelovigheid bestond".[1] Het woord kwakzalverij is hier gebuikt terwijl voor die 'donkere tijd' het woord 'empirie' beter op zijn plaats zou zijn. De eerste zin van Hoffmann-Axthelms geschiedenis van de tandheelkunde uit 1981 luidt: "Tandheelkunde kreeg pas zijn plaats als een professie met een zekere onafhankelijkheid in literatuur uit de achttiende eeuw (...)".[2]
Zijn deze beide uitspraken uit de humane tandheelkunde toepasbaar voor de ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde? Immers ook bij dierenartsen ontbreekt veelal een uitgebreidere kennis van het gebit. Natuurlijk was het paardengebit van belang voor de gebruiks- en handelswaarde. Dat is vele eeuwen lang een belangrijk onderdeel geweest binnen het gebied wat men heden ten dage de diergeneeskunde noemt. Maar dé tandheelkunde bij dieren is een onderdeel binnen de diergeneeskunde dat pas sinds 1970 enige vorm en betekenis heeft gekregen binnen het beroep.
De 'terughoudende' belangstelling van een dierenarts om aan het vakgebied tandheelkunde extra aandacht te geven wordt goed weergegeven door het volgende citaat: "The veterinary dental pioneers faced numerous scientific and technical barriers, as well as lack of acceptance on occasion, by colleagues", uit het in 1997 verschenen handboek *Veterinary Dentistry*. Volgens de auteurs van dit boek is de ontwikkeling van de diergeneeskundige tandheelkunde echter niet te stoppen: "The birthing pains and evolution of modern veterinary dentistry moved slowly through the 1970's, gained momentum in the 1980's and has been surging in the 1990's".[3]
In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de meer recente geschiedenis van de veterinaire tandheelkunde. Dit is gebaseerd op secundaire literatuur.

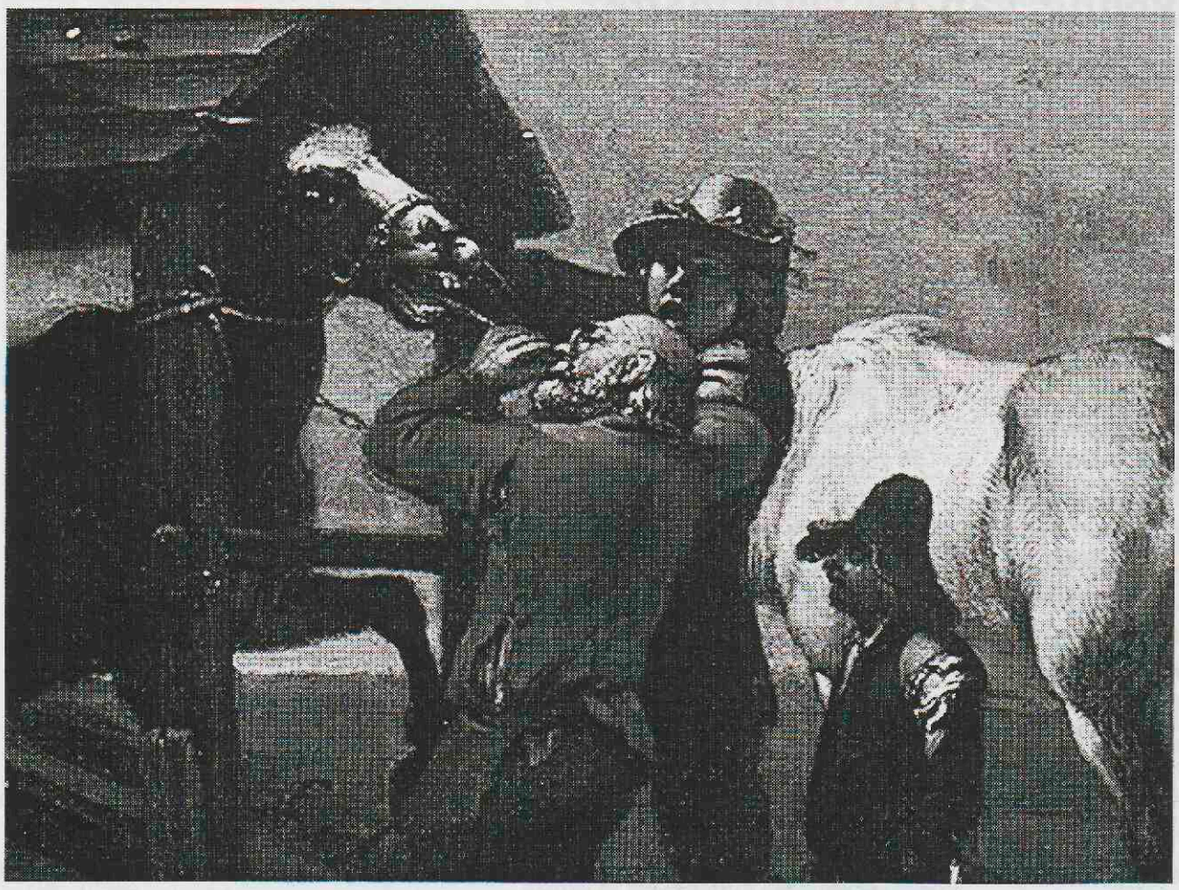
Kort historisch overzicht van de tandheelkunde bij dieren

Er zijn vóór het begin van het tweede millennium slechts enkele overzichten over de geschiedenis en de ontwikkeling van de tandheelkunde bij dieren in de literatuur beschreven. In zijn handboek over veterinaire tandheelkunde nam Kertesz een inleiding over de geschiedenis van dit vakgebied op.[4] In 1994 verscheen het eerste deel 'From the earliest record to the end of the 18th century' van een door Harvey aangekondigde serie getiteld 'The history of veterinary dentistry'.[5] Op dit moment zijn die volgende delen helaas nog niet verschenen. In 1999 verscheen van Easly een historisch overzicht van de veterinaire tandheelkunde in het tijdschrift *Journal of the History of Dentistry*.[6] In een inleidend artikel over de tandheelkunde bij gezelschapsdieren uit 1991 heeft schrijver dezes ook een korte terugblik op de geschiedenis van de tandheelkunde opgenomen.[7] Deze beschrijvingen en het reeds gemelde werk van Wiggs & Lobprise geven een goede indruk van de ontwikkeling van de belangstelling voor tandheelkunde bij dieren door de eeuwen heen. Onderstaand overzicht is voornamelijk op deze bronnen gebaseerd.

In de humane geneeskunde vindt men in de geschriften van de Veda's (500 v. Chr.) differentieeldiagnostische beschrijvingen van mond- en vaatziekten. Daarna vindt men tandheelkundige aanwijzingen bij de Egyptenaren, joden en Arabieren.[8] Pas na 1850 heeft de tandheelkunde een ontwikkeling doorgemaakt die geleid heeft tot wetenschappelijke en technische inzichten die tot de huidige behandelwijzen en praktijkvoering hebben geleid.
In de diergeneeskunde is het deelgebied tandheelkunde zeker geen

a Bewerking van een duopresentatie tijdens het symposium "Bek in de tijd" op 13 april 2007. In deze presentatie werd de ontwikkeling van de veterinaire en humane tandheelkunde vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw uiteengezet. In dit artikel wordt alleen nader ingegaan op de historische aspecten van de tandheelkunde bij dieren.

b Andries W. van Foreest, tandheelkundig dierenarts, Utrechtsestraat 55 –app. 31, 6811 LV Arnhem. Voorheen Universitair docent bij de Kliniek voor Gezelschapsdieren, Faculteit der Diergeneeskunde, Universiteit Utrecht.

Afb. 1. Tandheelkundige behandeling in de werkplaats van een hoefsmid. Detail van een schilderij uit 1648 van Paulus Potter (1625-1654). (Bron: National Gallery of Art, Washington DC).

nieuwe vrucht aan de al zo volgeladen diergeneeskundige boom. Xenophon bericht in 440 v. Chr. over de tandwisseling bij paarden en het belang van de kennis van de tanden in verband met het bepalen van de juiste leeftijd bij aankoop van paarden.[9] Vooral bij het paard is de gebruiks- en handelswaarde mede afhankelijk van de leeftijd. Diverse vragen kunnen veelal met behulp van de leeftijdsbepaling worden beantwoord. Bijvoorbeeld of een dier geschikt is voor arbeid en/of fokkerij, of dat gevonden afwijkingen en/of gebreken veroorzaakt zijn door langdurige arbeid of dat er vanwege bedriegerijen door middel van afzagen, vijlen en schuren veranderingen aan het gebit zijn aangebracht die het dier jonger of ouder doen lijken. Aristoteles schrijft ca. 350 v.Chr. in zijn *Historia animalium* over de leeftijdschatting aan de hand van tanden, ook bij honden.[10]
Het duurt tot in de 19de eeuw voordat er aan de veterinaire tandheelkunde weer uitgebreider aandacht wordt besteed. Pessina (1807) uit Wenen en vader en zoon Girard (1824) uit Alfort zijn te beschouwen als de grondleggers van de huidige ouderdomskennis door middel van veranderingen aan de tanden die door afslijting zijn ontstaan. In Nederland heeft Dr. H.M. Kroon die leraar aan 's Rijks Veeartsenijschool in Utrecht was, in 1915 een klassiek boek over dit onderwerp gepubli-

ceerd: *De leer der leeftijdsbepaling bij de huisdieren*. In vele handboeken worden de medische en chirurgische behandelingen van tandziekten vooral bij het paard besproken. Er waren zelfs speciale paardentandartsen, een verschijnsel dat zich in de huidige tijd ook weer aan het ontwikkelen is.
Naarmate het paard als diergeneeskundig object zijn eerste plaats ging verliezen tengevolge van de mechanisatie en de toename van de economische waarde van andere diersoorten zoals het rund, het varken en pluimvee, geraken, mede omdat andere diergeneeskundige kennis met sprongen vooruit ging, de tandheelkundige aspecten op de achtergrond. Tandheelkunde nam in ieder geval een minder belangrijke plaats in bij de geneeskunde van het paard en bij de andere diersoorten werd er nauwelijks over gesproken.
De eerste wetenschappelijke artikelen over tandziekten bij dieren, meestal waarnemingen bij dode dieren, verschenen eind 19de eeuw. Een meesterwerk is het 750 pagina's tellende boekwerk van Sir Frank Coyler, *Variations and Diseases of the Teeth of Animals* uit 1936 waarbij de schrijver aan de hand van bijna 3000 modellen de schedels en gebitten van talloze diersoorten bespreekt.

De ontwikkeling vanaf 1970

De huidige ontwikkeling van de veterinaire tandheelkunde begon in eerste instantie in Europa (Wenen, Berlijn, Bern en Leipzig). Het zijn vooral Bodingbauer en zijn opvolgers Eisenmenger en Zetner geweest, die aan de Tierärztliche Hochschule in Wenen de afdeling Veterinär Stomatologie oprichtten, die door middel van tal van publicaties en het doen verschijnen van het eerste fraai geïllustreerde leerboek *Tierärztliche Zahnheilkunde* in 1982 dit deelgebied binnen de diergeneeskunde een bredere wetenschappelijke basis verschaften.
De maatschappelijke ontwikkelingen maken dat in de huidige welvaartsstaat de voedingsgewoonten in een voor het gebit ongunstige zin zijn gewijzigd, zowel in de humane, als in de diergeneeskunde. Veranderingen die voor het gebit ongunstig zijn met als gevolg meer gebitsaandoeningen. In 1983 gaf Tholen aan dat bij 85% van alle honden ouder dan 6 jaar tandsteen geconstateerd kan worden.[11] Dergelijke honden lijden aan een parodontale aandoening. In 1984 beweert Hamp[12] dat de ziekte van het parodontium de meest voorkomende orale ziekte bij honden is, terwijl Reichart aantoont dat parodontale ziekten bij de kat algemeen voorkomend zijn.[13] Uit later verschenen literatuur blijkt dat 85% van de honden en katten ouder dan drie jaar behoefte heeft aan tandheelkundige/mondhygiënische hulp. De microflora (en de daarbij geproduceerde toxinen) in en rondom het ontstoken tandvlees worden via het bloed door het gehele lichaam verspreid met als mogelijke complicaties: endocarditis, hepatitis, artritis en/of nieraandoeningen. In 1996 werd uit het onderzoek van DeBowes duidelijk dat parodontale ziekten andere organen kunnen aantasten.[14] Het is van belang voor de algemene gezondheid van mens en (gezelschaps) dieren om voldoende aandacht te geven aan orale infectiebronnen. Het behandelen van parodontopathieën is meer dan het doen verminderen van halitosis - stank uit de mondholte - of een cosmetisch probleem.
Deze geringe belangstelling van de dierenartsen voor gebitsproblemen van gezelschapsdieren duurde tot het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De diergeneeskunde is een speciesoverschrijdende pathobiologische wetenschap: een eerste basisopleiding diergeneeskunde wordt gedurende de studie op meerdere diersoortspecifieke opleidingen toegespitst. Er zijn bijvoorbeeld paardenartsen, dierenartsen voor pluimvee of runderen, of dierenartsen die zich toe gelegd hebben op de diergeneeskunde van gezelschapsdieren. In het curriculum van diverse faculteiten neemt de gebitsverzorging van paard en gezelschapsdieren een vaste plaats in. Het aantal Universiteiten in de USA en Europa dat een fulltime medewerker in dienst heeft, die zich uitsluitend met de diergeneeskunde van het gebit bezighoudt, is echter nog klein in getal.
In de Verenigde Staten was het dierenarts Ross die de tandheelkunde heeft gestimuleerd. Sinds 1976 vond er een enorm snelle ontwikkeling plaats, zodat er in 1990 geconstateerd kon worden dat er minimaal 1000 praktijken voor gezelschapdieren voorzieningen in huis hadden om gebitsaandoeningen adequaat te behandelen. De in 1976 opgerichte American Veterinary Dental Society had in 1990 al meer dan 800 leden en is thans de grootste organisatie binnen de veterinaire professie in de wereld met meer dan 1000 leden die zich met één orgaansysteem bezighouden. Sinds de zeventiger jaren van de vorige eeuw organiseert deze AVDS een jaarlijks driedaags congres waarin wetlabs and hands-on een belangrijk deel vormen. Daarnaast zijn er orgaanspecialisaties binnen de diergeneeskunde: de oogarts, de keel-, neus- en oorarts, de neuroloog, de internist, de chirurg etc. In 1976 werd de American Veterinary

Dental Society (AVDS) opgericht. Sinds 1987 is in de Verenigde Staten het American Veterinary Dental College (AVDC) actief dat specialistendiploma's dierenarts tandheelkunde toekent. Inmiddels zijn er 95 dergelijke specialisten. De ontwikkeling van een organisatie heeft zich ook in Europa voorgedaan. Hier zijn de European Veterinary Dental Society (EVDS) en de European Veterinary Dental College (EVDC) actief. Thans zijn er 21 dierenarts specialisten tandheelkunde in Europa.

De eerste internationale bijeenkomst van dierenartsen die zich 'specialiseerden' in de veterinaire tandheelkunde was in 1987 te Amsterdam tijdens het internationale veterinaire congres "Voorjaarsdagen". Dit was de eerste en een unieke ontmoeting van dierenartsen die aan dezelfde ontwikkeling van de 'small animal dentistry' werkten, doch elkaar niet kenden: Harvey uit Philidelphia, Verstraete uit Pretoria, Fahrenkrug uit Duitsland, Zetner uit Wenen en Van Foreest uit Nederland.

Het verschil met de humane geneeskunde is duidelijk: de Diplomate Veterinary Dentistry is een dierenarts die met zijn diergeneeskundig diploma een extra opleiding heeft gevolgd om zich specialist tandheelkunde bij dieren te mogen noemen. Terwijl bij de mens de opleiding tot tandarts direct is: er is niet meer dan een beperkte basiskennis van de geneeskunde noodzakelijk. Een zeer geschikte basis voor het uitoefenen van de tandheelkunde bij dieren is die dierenarts met praktijkervaring die vervolgens de opleiding tot tandarts heeft voltooid. In de gehele wereld zijn er slechts enkele dierenartsen die deze dubbele kwalificatie bezitten.

In de opleiding tot dierenarts betekent dit dat de kennis van de tandheelkunde bij dieren als onderdeel van het curriculum wordt ingevoerd. Eigenaren zijn in deze moderne tijd bereid meer geld uit te geven aan hun huisdieren. Zijn deze ontwikkelingen aanleiding om tandheelkundige aandacht in ieder geval bij de gezelschapsdieren – inclusief het paard - op een hoger niveau te brengen?

De ontwikkeling in Nederland

In 1970 stond in Nederland de tandheelkunde voor dieren nog in de kinderschoenen. Binnen de geneeskunde van het paard en gezelschapsdieren neemt de aandacht voor het gebit toe en er wordt ook vanuit de Faculteit Diergeneeskunde meer aandacht aan de tandheelkunde bij deze twee diersoorten besteed.

Paard bij de Faculteit Diergeneeskunde

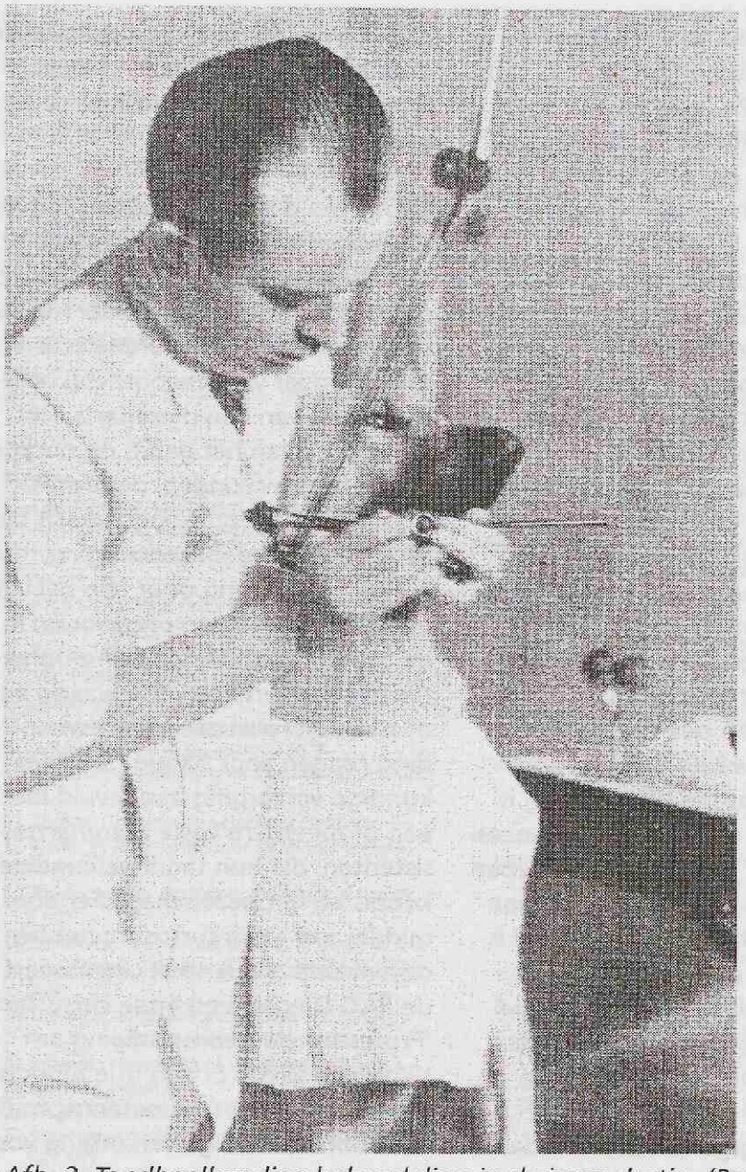
Aan de Faculteit Diergeneeskunde in Utrecht wordt sinds de oprichting van de 's Rijks Veeartsenijschool in 1821 de veterinaire anatomie en fysiologie gedoceerd. De leeftijdsschatting aan de hand van het gebit is eveneens een onderdeel binnen de opleiding tot veearts, later dierenarts. Tijdens de klinische opleiding werden gebitsaandoeningen tot aan 1985 bijna uitsluitend besproken bij het paard: extracties van gebitselementen en de gebitsverzorging door middel van verwijderen van haken op de kiezen.

De dierenartsen W.R. Klein en M.A. van der Velden (inmiddels uitgetreden), werkzaam bij het Departement Gezondheidszorg Paard, zijn zich in toenemende mate gaan verdiepen in het verzorgen van de tandheelkunde: poliklinische behandelingen, onderwijs en wetenschappelijk onderzoek. In 1997 verscheen in de serie Veterinaire Tandheelkunde van het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* het artikel: 'Apexresectie bij het paard'.[15] In 1998 heeft dierenarts E. Offereins een boek over leeftijdsschatting en gebitsproblemen bij paarden samengesteld: *Paardentanden*. In 1998 verzorgde de Groep Geneeskunde van het Paard en de Vlaamsche Paardenpractici in samenwerking met de PAO-D een symposium: 'Tandheelkunde bij het paard: taak van veterinair of verzorger?' Vanuit zijn functie als seniorbeleidsmedewerker bij het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij gaf dierenarts H.C.A. Leemans bij die gelegenheid het volgende aan: "De wet is duidelijk: uitsluitend de dierenarts heeft de bevoegdheid om bij dieren 'de natuurlijke samenhang van levende weefsels te verbreken'. De zogenaamde gebitsverzorgers vallen daar niet onder. Zij mogen alleen tanden raspen.[16] De volgende conclusies zijn tijdens de forumdiscussie opgesteld [17]:

1. Er bestaat behoefte aan een soort denktank, een groep deskundigen die zich buigt over de paardentandheelkunde en de beoefenaars daarvan.
2. Punten op de agenda van deze denktank zijn bijvoorbeeld nascholing van dierenartsen, nader onderzoek naar de opleiding van gebitsverzorger in Amerika en de mogelijkheid van erkenning door de KNMvD, onderzoek naar mogelijke samenwerkingsvormen, eisen aan een opleiding tot gebitsverzorger in Nederland en voorlichting aan paardeneigenaren omtrent de taken en de bevoegdheden van gebitsverzorgers en dierenartsen.

3. De term 'paardentandarts' moet verdwijnen, want gebitsverzorgers zijn geen artsen, noch hebben zij tandheelkunde gestudeerd.
4. De term '(paarden)gebitsverzorger' doet beter recht aan de werkzaamheden van degenen die zich momenteel ten onrechte 'paardentandarts' noemen.
5. Wanneer gebitsverzorgers zich zouden verenigen in een goedlopende belangenorganisatie, zou het contact tussen gebitsverzorgers, dierenartsen en overheid zeker beter zijn .

Sinds 2001 zijn er enkele bijeenkomsten georganiseerd voor dierenartsen die zich intensiever bezig houden met gebitsproblemen bij paarden. In het najaar van 2001 werd met medewerking van de firma Instruvet een basiscursus: 'Workshop Tandheelkunde Paard ' georganiseerd in de dierenkliniek De Lingehoeve te Lienden. Deze cursus is enkele malen herhaald op initiatief van een klein aantal in de tandheelkunde van het paard geïnteresseerde Nederlandse dierenartsen: Jan en Gabrielle Broeze, Julius Peters, Peter Wiemer en de Belgische dierenarts Lieven de Vlaminck (Universiteit Gent). Er worden twee basiscursussen gegeven gevolgd door één cursus voor gevorderden. Het internationale veterinaire congres 'Voorjaarsdagen' in Amsterdam besteedde in 2002 voor de eerste keer ruim aandacht aan de paardengebitten. Daarnaast wordt er door een kleine groep paardendierenartsen op kleine schaal een inventariserend onderzoek uitgevoerd: 'Onderzoek van het paardengebit: wat nemen we waar in de mond van niet voor tandheelkundige behandelingen gesedeerde paarden'.

Afb. 2. Tandheelkundige behandeling in de jaren dertig. (Bron: Hutchingson, Walter (Ed.), Hutchingson's dog encyclopaedia. Hutchingson & Co., London 1934,Vol III, p.1797)

Gezelschapsdieren bij de Faculteit Diergeneeskunde

Bij de toenmalige Vakgroep Geneeskunde van Gezelschapsdieren zijn er incidenteel dierenartsen geweest die, soms in samenwerking met de inmiddels opgeheven Subfaculteit voor Tandheelkunde in Utrecht, tandheelkundige handelingen uitvoerden. Sinds 1985 is schrijver dezes op deeltijdbasis aan de vakgroep verbonden ten behoeve van het onderwijs, de patiëntenbehandeling en het wetenschappelijk onderzoek van de veterinaire tandheelkunde.

Hiermee volgde de vakgroep een ontwikkeling die ook aan buitenlandse universiteiten plaats heeft gehad. Tijdens deze periode is de tandheelkunde een vast onderdeel geworden bij de Orthopedie onder leiding van de bijzonder hoogleraar Prof. Dr. H.A.W.

Hazewinkel. Sinds 2004 maakt Drs. Henriette Vrieling onderdeel uit van deze afdeling. Zij is in twee studierichtingen afgestudeerd - tandheelkunde en diergeneeskunde – een unieke situatie die grote mogelijkheden biedt om de diergeneeskunde van het gebit op een hoger niveau te brengen.
De opleiding tot dierenarts is een academische opleiding met veel praktisch onderwijs met patiënten. Gebitsproblemen bij hond en kat behoren tot deze categorie. Hoewel een onderzoek naar het voorkomen van parodontologische problemen bij hond of kat in Nederland tot op heden niet is uitgevoerd, wordt algemeen aangenomen dat vergelijkbare percentages als in de literatuur aangegeven ook hier gelden.
In de Wet op de uitoefening van de diergeneeskunde (WUD 1990) is vastgelegd dat de gehele diergeneeskunde inclusief chirurgische ingrepen waaronder ook het verwijderen van zieke gebitselementen uitsluitend is voorbehouden aan een dierenarts.
In de ontwikkeling van het nieuwe Bachelor-Master curriculum diergeneeskunde – volgend op het nog steeds lopende curriculum 2001 – wordt rekening gehouden met de snelle ontwikkeling van de tandheelkunde binnen de diergeneeskunde.

Gezelschapsdieren in de praktijk
De basale reguliere tandheelkundige zorg in de gezelschapsdierenpraktijk werd door iedere dierenarts uitgevoerd. Steeds meer dierenartsen hebben cursussen en congressen op het gebied van de tandheelkunde bij dieren gevolgd en hebben vaardigheden ontwikkeld die voor de moeilijke tandheelkundige patiënt volstaan. Het verwijzen van patiënten met tandheelkundige problemen die niet tot het basale type behoren naar een in de tandheelkunde meer deskundige dierenarts, is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw gebruikelijk.

De rol van de dierenartsassistente bij de diergeneeskunde van het gebit
De gebitsverzorging van gezelschapsdieren mag volgens de WUD worden uitgevoerd door de dierenartsassistent onder verantwoordelijkheid en leiding van een dierenarts. Het onderzoek van het gebit, de notatie van gebitsafwijkingen, de professionele gebitsverzorging evenals de adviezen voor gebitsverzorging thuis kunnen uitstekend door een bekwame assistent worden uitgevoerd. In de grotere (gezelschapsdieren)praktijken ontstaan systemen waarin één of twee dierenartsen verantwoording dragen voor basale tandheelkundige verzorging aangevuld met één of meerdere vaste dierenartsassistenten, die hun tandheelkundige kennis bij het gezelschapsdier door middel van extra cursussen hebben ontwikkeld. Sinds 1998 organiseert de PAO-Diergeneeskunde cursussen: 'Professionele gebitsreiniging en slijptechnieken'. Er zijn drie modules: theorie (I), praktische oefeningen (II) en tandheelkundige verzorging voor gezelschapsdieren waarin het opzetten van een gebitsspreekuur (III).
Het boek *Gebitsreiniging bij gezelschapsdieren* (Van Foreest 2003) is speciaal geschreven voor dierenartsassistenten. Er is slechts een kleine stap nodig om ook de opleiding 'mondhygiëniste voor gezelschapsdieren' te ontwikkelen.

Overige ontwikkelingen
Naast de reeds in dit hoofdstuk gerefereerde literatuur op het gebied van de tandheelkunde bij dieren verschijnen er regelmatig boeken die voor iedere dierenarts toegankelijk zijn. In tal van gerenommeerde tijdschriften verschijnen artikelen met betrekking tot de tandheelkunde bij dieren. Er is een opzienbare toename van het aantal artikelen op dit gebied. Een sortering in september 2005 van verschenen artikelen (veterinary dentistry) die op de website PubMed[18] zijn verschenen bevestigt dit. In 1950 slechts één artikel; in 1980 al 10 artikelen, langzaam oplopend naar 25 stuks in 1990 en niet minder dan 60 in 2005. In 2007 zijn er tot september 24 artikelen over dit onderwerp gepubliceerd.

2007 tot 1 sept	*24*
2006	*39*
2005	*60*
2004	*49*
2003	*43*
2002	*37*
2001	*56*
2000	*34*
1999	*27*
1998	*50*
1997	*31*
1996	*29*
1995	*31*
1994	*26*
1990	*25*
1980	*10*
1970	*10*
1965	*3*
1950	*1*

The Journal of Veterinary Dentistry is een internationaal tijdschrift 'for the Study of Veterinary Dentistry' en is inmiddels aan het 24e jaar toe. The American Academy of History of Dentistry is opgericht in 1951, organiseert een jaarlijks congres en geeft het tijdschrift *The Journal of the History of Dentistry* uit. Dit tijdschrift verschijnt 2 -3 maal per jaar met artikelen die gerelateerd zijn aan

geschiedkundige achtergronden van de tandheelkunde.[19] In Nederland zijn er sinds 1970 vanuit de vakgroepen Radiologie, Pathologie en Geneeskunde van Gezelschapsdieren enkele artikelen verschenen waarin aandacht aan tandheelkundige problemen wordt geschonken. In 1991 verscheen in de serie 'Veterinaire Tandheelkunde' van het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* het eerste artikel.[20] In 2007 is nummer 26 in die serie uitgekomen.[21] Ook in het tijdschrift *'Dier-en-Arts'* zijn met een zekere regelmatig tandheelkundige artikelen verschenen.[22] In 1999 verscheen van ondergetekende het handboek *Tandheelkunde bij Gezelschapsdieren*.

In maart 2001 is in Nederland de eerste bijeenkomst georganiseerd door een groep praktiserende dierenartsen die zich meer dan voorheen bezig houden met de geneeskunde van het gebit bij gezelschapsdieren. Hieruit is de Werkgroep Veterinaire Tandheelkunde (WVT) ontstaan met als doel: 'met enthousiasme te streven naar verbetering van kennis en kwaliteit betreffende de tandheelkunde in de praktijk'.[23] De leden van de WVT – actieve geïnteresseerde dierenartsen die extra kennis hebben van de tandheelkunde – komen een vijftal avonden per jaar bijeen. Vanaf 2005 wordt er jaarlijks een symposium "Gebitsproblematiek bij het gezelschapsdier" georganiseerd met als doel de Nederlandse en Vlaamse praktiserende dierenartsen te wijzen op de uitbreidingsmogelijkheden van de parodontologie, alsmede de zorgverlening in de conserverende en prothetische tandheelkunde bij hun patiënten.

Besluit

Het verzoek de ontwikkeling van de tandheelkunde vanaf 1970 tijdens het symposium 'Bek in de tijd' te bespreken, heeft mij geleerd dat geschiedenis uitdaagt. Is een zo korte periode reeds geschiedenis? Historici duiden dit aan met 'contemporaine geschiedenis'. Veterinair historici zijn uiteraard ook geïnteresseerd in de achtergronden van de ontwikkelingen van de veterinaire tandheelkunde van vóór 1970. Ik ook.

Noten

1 Dijs, Van nijlpaardtand tot porseleinen tand, 68.
2 Hoffmann- Axthelm, History of Dentistry.
3 Wiggs and Lobprise, Veterinary Dentistry, Preface, xi.
4 Kertesz, Concise history, 15-21.
5 Harvey, History of veterinary dentistry, 135-139.
6 Easley, Veterinary dentistry, 83-85.
7 Van Foreest, Inleiding tot tandheelkunde gezelschapsdieren, 554-555.
8 Guerini, History of Dentistry, chap I, II.
9 Xénophon, De re equestre, Cap 3.
10 Aristoteles, Historia animalicium, Lib.VI, Cap. 22.
11 Tholen, Concepts in veterinary Dentistry, 42.
12 Hamp et al., Investigation of dental disease. 86-92.
13 Reichart et al., Periodontal disease in the cat, 67-75.
14 DeBowes, Periodontal disease in dogs, 57-60.
15 Van Foreest, Peri-apicale aandoeningen, 666-669.
16 Leemans, tekst toegevoegd aan de Syllabus PAO-D, Tandheelkunde bij het paard.
17 Smeenk, Dierenarts of verzorger? 482-483.
18 www. Pubmed.gov
19 www. histdent.org
20 Van Foreest, Inleiding van de tandheelkunde, 551-557.
21 Van Foreest en Tijssens, Resultaten van metalen kronen, 156-162.
22 www.dier-en-arts.nl
23 www.werkgroepveterinairetandheelkunde.nl

Literatuur

Colyer, F., Variations and diseases of the teeth of animals, London, 1936, Revised edition: Miles, A.E.W. and Grigson, C., Colyer's variations and diseases of the teeth of animals, Cambridge 1990.

Dijs, F., Van nijlpaardtand tot porseleinen tand. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 2005, 112,69-71.

DeBowes, L.J., Association of periodontal disease and histologic lesions in multiple organs from 45 dogs. Journal of Veterinary Dentistry, 1996, 13(2): 57-60.

Easley K., Veterinary dentistry: its origin and recent history. Journal of the History of Dentistry, 1999, 47: 83-85.

Eisenmenger, E, und Zetner, K., Tierartzliche Zahnheilkunde, Berlin 1982.

Foreest, A.W. van. Hoektandextractie? Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1988, 113: 766.

Foreest, A.W. van, Inleiding tot en overzicht van de tandheelkunde bij gezelschapsdieren. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1991, 116: 551-557.

Foreest A.W. van, Periapicale aandoeningen. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1997, 122:666-669.

Foreest A.W. van, Tandheelkunde bij gezelschapsdieren. Maarssen 1999.

Foreest A.W. van, Gebitsreiniging bij gezelschapsdieren. Maarssen 2003.

Foreest A.W. van & M. Tijssens, Resultaten van adhesief gecementeerde metalen kronen op getraumatiseerde hoektanden bij werkhonden. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 2007, 132: 156-162.

Girard, J., Recueil de medicine vétérinaire, 1824.

Guerini, V., A history of dentistry, Amsterdam 1967 (Reprint of the 1909 publication).

Hamp, SE. et.al., A macroscopic and radiologic investigation of dental diseases in dogs. Veterinary Radiology, 1984, 25:86-92.

Harvey, C. E., The History of Veterinary Dentistry, Part One: From the Earliest Record to the End of the 18th Century. Journal of Veterinary Dentistry, 1994, 11:135-139.

Hoffmann –Axthelm W., History of Dentistry. Chicago 1981.

Kertesz, P., A concise history of the oral and dental treatment of animals, in: Colour Atlas of Veterinary Dentistry and Oral Surgery, London 1993, 15-21.

Kroon, H.M., De leer der leeftijdsbepaling bij de huisdieren, Maastricht 1915.

Kuiper J. D., Gaag, I van der, en Mouwen J.M.V.M.., Polydontie en afwijkende tandvormen bij de hond. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1982:107: 451.

Kuiper J.D., Gaag, I van der, Cariës, emaillehypoplasie en tandverkleuringen bij de hond. Pulpastenen en cementikels bij een rund, een geit,een hond en een rat. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1982: 107: 457 en 463

Offereins F., Paardentanden. Almere 1998.

Pessina, J.J., Ueber die Erkenntniss des Pferdealters aus den Zahnen. Wenen 1807. Proceedings Voorjaarsdagen, Scientific Equine Programme, 2002, 203-235.

Reichart, P.A., Durr, U.M., Triadian, H. et.al., Periodontal disease in the domestic cat: a histopathological study. Journal of Periodontal Research, 1984, 19(1): 67-75.

Smeenk, G., Dierenarts of verzorger? Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 1998, 123: 482-483.

Syllabus PAO-D & Groep Geneeskunde van het Paard en de Vlaamsche Paardenpraktici, Symposium: 'Tandheelkunde bij het paard: taak van veterinair of verzorger?' Uitgave Stichting Post Academisch Onderwijs Diergeneeskunde, Arnhem, 6 maart 1998.

Tholen, M.A., Concepts in veterinary dentistry. Edwardsville 1983.

Wiggs, R.B. and Lobprise, H.B., Veterinary dentistry. Principles & Practice. Philadelphia 1997.

De leeftijdsbepaling van het paard in de oudere Nederlandse veterinaire literatuur

Jan Berns[a]

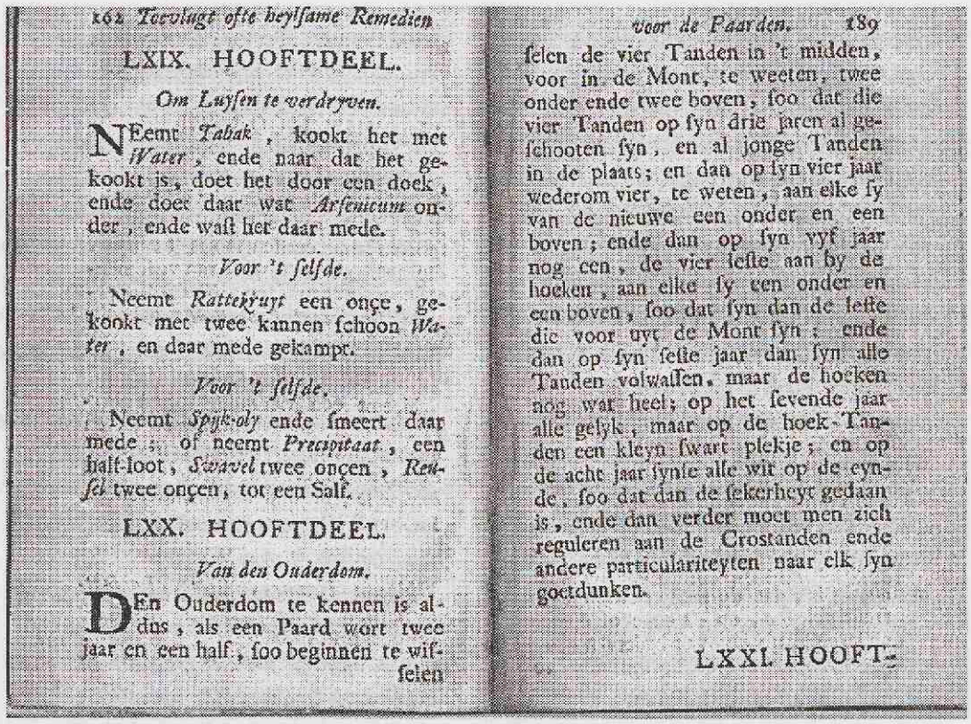
"Wij hebben alle vensters van ons huis openstaan, en laten er den zeewind en den landwind vrij door blazen. Aanrakingen van eeuwen her hebben ons met den Franschen, Engelschen en Duitschen geest vertrouwd gemaakt. Als er één ding is, waarop Nederland zich boven andere landen zou mogen verheffen, dan is het het feit, dat geen ander volk zoo gelijkmatig den stroom van drie verschillende cultuurkringen weet te verwerken, en zoo nauwkeurig den geest van alle drie weet te verstaan, als het ons gegeven is".
J. Huizinga[1], *Nederland's Geestesmerk*. Leiden 1946, 27-28.

Het uitgebreide citaat van Huizinga is zeer wezenlijk voor de wijze waarop we naar onze geschiedenis moeten kijken, enerzijds steeds rekening houdend met de bescheiden omvang van ons land en onze taal, maar anderzijds trots op ons grote absorptievermogen. Voor de geschiedenis van de diergeneeskunde betekent dit, dat we, ondanks de afwezigheid van eigen wetenschappelijke instituties, in het verleden heel goed in staat waren te kijken naar de wereld om ons heen en met name uit de "verschillende cultuurkringen" dat oppikten wat van onze gading kon zijn. Het paardenboek van Pieter van Naaldwijck uit 1631[2] is van dit "geestesmerk" een prachtig voorbeeld, maar ook in de oudere veterinaire literatuur treffen we voorbeelden aan wat men zou kunnen noemen "geleende kennis". Zo is het interessant na te gaan wat in die oudere geschriften verteld wordt over de leeftijdsbepaling van het paard, als een kleine aanvulling op het symposium "Bek in de tijd".

Zonder twijfel is Pieter van Naaldwijck op dit punt het helderst. Zijn verhaal over de leeftijdsbepaling van het paard steunt, in de traditie van de wetenschapsbeoefening van zijn tijd, op de klassieken, in het onderhavige geval bij Plinius en Pelagonius. Dat mogen dan wel niet de grootste diergeneeskundigen uit de oudheid zijn, ze zijn in ieder geval een betrouwbaar doorgeefluik van het beste dat de klassieken op dit punt gepresteerd hebben.[3]
"Et quoniam veterinorum genus, à quarto ad decimum viget annum: aetatem equi è dentibus maximè examinabis.Siquidem sunt illi dentes numero quadraginta.....", aldus Pieter van Naaldwijck en in vertaling: "Aangezien het ras der trekdieren in zijn volle kracht is van het vierde tot het tiende jaar, moet men de leeftijd van een paard vooral op grond van de tanden onderzoeken. Een paard heeft veertig tanden". En hij vervolgt: "Hiervan verliest hij in de 30e maand de twee voortanden in onder- en bovenkaak, in het volgende jaar een gelijk aantal, naast de voortanden gelegen, wanneer de zogenaamde haaktanden doorkomen. In het begin van het vijfde jaar verliest hij de volgende twee tanden in onder- en bovenkaak; in het zesde jaar komen deze opnieuw door. In het zevende jaar zijn al zijn tanden opnieuw doorgekomen en wisselen niet meer. Bovendien worden in het vijfde jaar de tanden, die het eerst gewisseld zijn, door afslijting vlakgemaakt; in het zesde jaar de tanden, die in het vierde jaar gewisseld zijn. In het zevende jaar zijn alle tanden door afslijting vlakgemaakt en zijn hun kroonholten gevuld. Later kan men de leeftijd niet duidelijk opmaken, op enkele zeer goede deskundigen na, die nog een achtste jaar herkennen".[4]
Volgens Baránski heeft Apsyrtus "unter allen Autoren des Alterthums (...) das Beste geliefert" met betrekking tot de leeftijdsbepaling der paarden aan de hand van de tanden[5] en een modern veterinair proefschrift uit München bevestigt die stelling op overtuigende wijze.[6]
Het is bekend, dat Pelagonius geregeld naar Apsyrtus verwijst.[7]
Van Naaldwijck schreef in het Latijn, de taal van de wetenschap. Voor de gewone man was zijn boek niet toegankelijk, die moest het doen met *Meesterye voor de paerden* (1547), *Schoon Medecijnboecxken* (1600), *Medecijnboecxken om peerden te ghenesen* (1600) of *Toevlucht ofte heylsame Remedie* van Van Cour (1688), om enkele titels te noemen.[8]
Het meest uitgebreid is het *Schoon Medecijnboecxken*. Maar vanaf 1610 was er ook een vertaling "in Nederlantsche sprake" beschikbaar van Plinius' *Historia naturalis*: *Caii Plinii Secundi des wytberoemden*.[9]
"Een peert heeft veertich tanden, daervan verliest het twaelf, ende alsse dartich maenden out worden

a Dr. J.B. Berns, Prinsengracht 164, 1016 HA Amsterdam, was verbonden aan het Meertens Instituut van de KNAW te Amsterdam. Hij maakt deel uit van de redactie van ARGOS.

soo begint het die te verwisselen .....", is de aanvang van het "drie-en-veertichste capittel" dat handelt over de leeftijdsbepaling. Het is een duidelijke tekst, zeker in vergelijking met de hier boven genoemde. In alle drukken van Pieter Almanus van Cours *Toevlucht ofte heylsame Remedien* wordt dezelfde tekst gehandhaafd. Het 70ste hoofdstuk, dat gaat over de leeftijd, is in de eerste uitgave van 1688 identiek aan dat in de editie van 1740:
"Den Ouderdom te kennen is aldus, als een Paard wort twee jaar en een half, soo beginnen te wisselen de vier Tanden in 't midden, voor in de Mont, te weeten, twee onder ende twee boven, soo dat die vier Tanden op syn drie jaren al geschooten syn, en al jonge Tanden in de plaats; en dan op syn vier jaar wederom vier, te weten, aan elke sy van de nieuwe een onder en een boven...".

162 *Toevlugt ofte heylſame Remedien*

LXIX. HOOFTDEEL.

Om Luyſen te verdryven.

NEemt *Tabak*, kookt het met *Water*, ende naar dat het gekookt is, doet het door een doek, ende doet daar wat *Arſenicum* onder, ende waſt het daar mede.

Voor 't ſelfde.

Neemt *Rattekruyt* een onçe, gekookt met twee kannen ſchoon *Water*, en daar mede gekampt.

Voor 't ſelfde.

Neemt *Spyk-oly* ende ſmeert daar mede; of neemt *Precipitaat*, een half-loot, *Swavel* twee onçen, *Renſel* twee onçen, tot een Salf.

LXX. HOOFTDEEL.

Van den Ouderdom.

DEn Ouderdom te kennen is aldus, als een Paard wort twee jaar en een half, ſoo beginnen te wiſſelen

voor de Paarden. 189

ſelen de vier Tanden in 't midden, voor in de Mont, te weeten, twee onder ende twee boven, ſoo dat die vier Tanden op ſyn drie jaren al geſchooten ſyn, en al jonge Tanden in de plaats; en dan op ſyn vier jaar wederom vier, te weten, aan elke ſy van de nieuwe een onder en een boven; ende dan op ſyn vyf jaar nog een, de vier leſte aan by de hoeken, aan elke ſy een onder en een boven, ſoo dat ſyn dan de leſte die voor uyt de Mont ſyn; ende dan op ſyn leſte jaar dan ſyn alle Tanden volwaſſen, maar de hoeken nog wat heel; op het ſevende jaar alle gelyk, maar op de hoek-Tanden een kleyn ſwart plekje; en op de acht jaar ſynſe alle wit op de eynde, ſoo dat dan de ſekerheyt gedaan is, ende dan verder moet men zich reguleren aan de Crostanden ende andere particulariteyten naar elk ſyn goetdunken.

LXXI. HOOFT-

Afb. 1. Tekst uit Pieter Almanus van Cour, Toevlucht ofte heylsame Remedien. Amsterdam 1742.

Het in 1600 verschenen *Schoon Medecijnboecxken*, is, evenals de Nederlandse Plinius, een vertaling uit het Duits en als zodanig ook een voorbeeld van "geleende kennis" te noemen.[10] Om de tekst niet al te zeer te belasten, wordt als bijlage bij dit artikel de paragraaf over de leeftijdsherkenning uit het *Schoon Medecijnboecxken* integraal afgedrukt. Van Bronckhorst (1697) dacht Aristoteles te slim af te zijn: "een peert heeft gemeenlijck 28 tanden, alhoewel dat Aristoteles schrijft van 40."[11]
Met Van Cour zijn we ondertussen in de achttiende eeuw belandt. Voor deze periode mag Johan le Francq van Berkhey met ere genoemd worden.[12] Geheel in de geest van de Verlichting, laat hij een nuchter en kritisch geluid horen. In zijn *Natuurlijke Historie* besteedt hij veel aandacht aan het gebit van de paarden: "Ik heb zulks temeer dienstig geagt, omdat 'er zeer veele Liefhebbers en Heeren zijn, die, schoon zij zeer goede en zelfs de fraaiste paarden hebben, zig bykans geen of zeer weinig begrip schijnen te kunnen vormen van de gesteldheid en de wisseling der Tanden in een Paard." Zijn betoog over de ouderdomsbepaling is zeer helder: "De Hengsten hebben meer Tanden dan de Merrien en de Ruinen insgelyks; doch dezelven vertoonen ze minder zichtbaar. Een volwassen Hengst heeft 'er veertig; te weeten vier-en-twintig Kiezen of Maaltanden; vier Haak- of Wolfstanden, by de natuurkundigen Hondstanden; en twaalf Voortanden; 't welk te saamen uitmaakt veertig Tanden." [13]
Vervolgens stelt hij vast dat er geen goede afbeeldingen bestaan, zowel in de natuurkundige als in de paardenkundige verhandelingen, vooral die bij Oebschelwitz, "getrokken uit le Parfait Maréchal, zijn allerellendigst, en gelijken veeleer, naar het Gebit van een Monster, dan naar dat van zoo schoon Dier als het Paard".[14] Plaat II (tussen blz. 104 en 105) geeft de afbeelding der tandwisselingen en is door de auteur zelf naar het leven getekend. Een paar jaar later, in het *Algemeen huishoudelijk-, natuurkundig-, zedekundig- en konstwoordenboek* van Noel Chomel, eveneens typisch een product van de Verlichting, treffen we in *afdeeling VIII* van het vijfde deel een uitgebreide en heldere beschouwing over de leeftijdsbepaling der paarden aan.[15]
H.M. Kroon publiceerde in 1915 zijn *Leer der leeftijdsbepaling*[16], waarvan één jaar later al een Duitse vertaling verscheen. Het boek heeft een voortreffelijk historische in leiding. Volgens Kroon begon het echte wetenschappelijke onderzoek pas in de 19de eeuw. Pessina en Girard

beschouwt hij "als de grondleggers van de tegenwoordige ouderdomskennis". Dat hij zelf op dit punt internationaal aanzien genoot, moge blijken uit het feit dat het hoofdstuk "Altersbestimmung" in *Stang und Wirth* van zijn hand is.[17]
Het bekende spreekwoord, "Een gegeven paard moet men niet in de bek zien", is van alle tijden en alle culturen. Stoett geeft er fraaie voorbeelden van en ook een duidelijke verklaring: "Den ouderdom van een paard bepaalt men naar den toestand en het aantal zijner tanden; in eigenlijke zin betekent de zegswijze dus: een gegeven paard moet men niet te nauwkeurig bekijken om den ouderdom en de waarde te bepalen; vandaar overdrachtelijk in het algemeen: een geschenk moet men niet te nauw beoordeelen". De hoge ouderdom en de grote internationale verbreiding van dit spreekwoord toont duidelijk aan hoe wezenlijk de leeftijdbepaling via het gebit was.[18]
In een tijd, toen er nog geen paardenstamboek of andere betrouwbare administratie bestond, was het zaak de leeftijd van een aan te schaffen paard te kunnen bepalen, want er was veel bedrog. "Daerom laten sommighe de Peerden die tanden verhouden/ om dat sy jongher souden schijnen dan sij zijn", zegt het *Schoon Medecijnboecxke* uit 1600. Quadekker[19] geeft enkele fraaie staaltjes van dit bedrog: "Ten einde in de handel een jong paard duurder te kunnen verkoopen, wordt het dikwijls ouder gemaakt. Daartoe trekt men de melktanden uit, lang voordat zij rijp zijn om te wisselen. Het gevolg hiervan is, dat de paardetanden ook wat vroeger komen en daardoor een 2-jarig paard zich als 3-jarig kan voordoen of een 3-jarig als 4-jarig. Gewoonlijk trekt men de melkhoektanden wat vroeger uit om het vierjarig paard als 5-jarige te kunnen verkoopen. Een oud paard jonger maken wordt ook beproefd, door b.v. den haak der hoektanden weg te vijlen of door in de tanden der onderkaak kroonholten te maken."
Schimmel besteedt aan dit bedrog in zijn *Handleiding tot de paardenkennis*[20] een hele paragraaf en spreekt van het *breken der tanden*, dat is de veulentanden uittrekken; zo'n paard is *gebroken*. Voor het maken van kunstmatige kroonholten bij oudere paarden geeft hij de Franse, Duitse en Engelse termen, resp. *contremarquer, Gitschen oder Maullochen* en *bishoping*.
Schimmel is zeer positief over de ouderdomskennis, die volgens hem "met eenige zekerheid, alleen door het onderzoek van de tanden [kan] worden bepaald". Daar staat een modern en zeer kritisch geluid uit de Angelsaksische wereld tegenover. In 1997 verscheen in de *Journal of Veterinary Dentistry*[21] een "Special Report", samengesteld door de hoofdredacteur, onder de titel "Aging horses by examining the teeth: a centuries-old inexact science". Het geeft een prachtige opsomming van recente kritische literatuur over de leeftijdsbepaling van paarden aan de hand van het gebit. De aanleiding tot dit overzicht was een artikel van Colin E. Harvey, 'The history of veterinary dentistry part one: from the earliest record to the end of the 18th century' uit 1994.[22] Zelfs de term *bishoping*, als afleiding van de familienaam Bishop, de naam van de schurk die deze praktijk voor het eerst toepaste, wordt naar het rijk der fabelen verwezen. Uit dit alles moge blijken dat de geschiedenis van de leer der leeftijdsbepaling zelfs internationaal in de belangstelling staat en allerminst een afgeknaagd onderwerp is.

Noten

1 J. Huizinga, *Nederland's Geestesmerk*. Leiden 1946, 27-28.
2 Pieter van Naaldwijck, *De Paardenvriend. Over de natuur, het uitkiezen, het opvoeden, de africhting en de geneeskundige behandeling van paarden (1631)*. Uit het Latijn vertaald door A.C. Oosterhuis. Van een inleiding en commentaar voorzien door J.B. Berns, A.C. Oosterhuis en A. Mathijsen. Rotterdam, Erasmus Publishing, 1995.
3 Frederick Smith, *The early History of Veterinary literature and its British Development*. Vol. I. Londen, J. Allen and Co, 1976, blz. 118, 35 en 47.
4 Van Naaldwijck (noot 2), blz. 79.
5 A. Baránski, *Geschichte der Thierzucht und Thiermedizin im Alterthum*. Wenen, Wilhelm Braumüller 1886. [Reprografische herdruk, Hildersheim, Georg Olms, 1971], blz. 189.
6 Ulrike Wappmann, *Buch 16 und 17 der Geoponica. Übersetzung und Besprechung*. Inaugural-Dissertation der Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München. München 1985, blz. 45-47.
7 Smith (noot 3), blz. 35. Zie ook: K.D. Fischer, *Pelagonii Ars Veterinaria*. Leipzig, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1980. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teuberiana). Fischers uitgave van Pelagonius is voortreffelijk, in een uitgebreid noten- en annotatie-apparaat kan men zien waar Pelagonius zijn wijsheid vandaan haalde en hoe die vervolgens werd doorgegeven. J.N. Adams, *Pelagonius and Latin Veterinary Terminologie in the Roman Empire*. Leiden, E.J. Brill, 1995, blz. 209-238, hoofdstuk V:"Pelagonius and Apsyrtus".
8 Voor deze oudere literatuur en de drukgeschiedenis: J.B. Berns, *Namen voor ziekten van het vee*. Proefschrift Nijmegen. Amsterdam, Rodopi, 1983, blz. 33-38. Van dezelfde auteur: 'De oudste Nederlandse veterinaire literatuur'. In: *ARGOS* 5 (1991), 113-119.
9 De volledige titel luidt: *Caii Plinii Secundi des wytberoemden hoochgeleerden ouden philosophi ende Natuer-Kondighers Boecken ende Schriften. Tot Arnhem, By Jan Jantz.*

Boeckverkooper inden vergulden bijbel. Anno 1610. Een tweede druk verscheen bij dezelfde drukker in 1617. In zijn "Aen den goetwillighen leser" zegt de uitgever dat hij deze vertaling uit het Duits heeft uitgebracht voor "den ghemeynen man die de hoochduytsche sprake niet en verstaet". Voor de drukgeschiedenis: A. Geerebaert S.J., *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent, Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde 1924, blz. 156-158. Voor de drukker zie: H.C. van Bemmel, 'Twee eeuwen boekdrukkunst in Arnhem. Arnhemse drukkers, boekverkopers en uitgevers van 1581 tot 1800'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 74 (1983), 75-102.

10 Het heeft een lange en ingewikkelde drukgeschiedenis. Berns (noot 8), blz. 34-36.

11 Dirck van Bronckhorst van Weerdenburg, *Receptenboek om paarden te genezen (1697)*. Voor uitgave gereed gemaakt en van een inleiding en registers voorzien door J.B. Berns. Utrecht, Veterinair Historisch Genootschap, 2006. (Cahiers van het Veterinair Historisch Genootschap; nr.5. Recept 207.

12 Johan Le Francq van Berhey, *Natuurlijke Historie van Holland*. Vierde deels, eerste stuk. Amsterdam, Yntema en Tieboel, 1769. [Facsimile herdruk, Amsterdam, Ploegsma, 1975]. Dit deel is gewijd aan het paard. Zie ook: R.P.A. Arpots, *Vrank en Vrij. Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812). Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Proefschrift Nijmegen. Nijmegen 1990, blz. 62-75.

13 Idem, Blz. 95.

14 Idem, Blz. 94-107. Bedoeld is: L.W.F. von Oebschelwitz, *De Nederlandsche Stalmeester*. Twee delen. 's-Gravenhage; Amsterdam 1763-1777.

15 Noel Chomel, *Algemeen huishoudelijk-, natuurkundig-, zedekundig- en konstwoordenboek*. Tweede druk, geheel verbetert, en meer als de helft vermeerdert door J.A. de Chalmot. Leiden, Joh. le Mair en Leeuwarden, J.A. de Chalmot, 1777. De Chalmot noemt het werk van Pieter van Naaldwijck. Deze invloedrijke encyclopedie is door de Nederlanders naar Japan gebracht en is ook in het Japans vertaald. Zie: J.L. Blussé e.a., *Bridging the divide: 400 years the Netherlands and Japan*. Leiden, Hotei, 2000, blz. 111. Voor het *Kunstwoordenboek*: Bert Paasman, *Het boek der Verlichting. De 18de eeuw van A tot Z*. Tweede herziene druk. Amsterdam, Barneveld 1986, blz. 10.

16 H.M. Kroon, *De leer der leeftijdsbepaling bij de huisdieren*. Maastricht, Leiter-Nijpels, 1915. Duitse editie: *Die Lehre der Altersbestimmung bei den Haustieren*. Hannover, Schaper, 1916.

17 Valentin Stang en David Wirth, *Tierheilkunde und Tierzucht. Eine Enzyklopädie der praktischen Nutztierkunde*. 11 Banden. Berlijn, Wenen, Urban & Schwarzenberg, 1926-1937. Band 1, 1926, 339-336.

18 F.A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, Uitdrukkingen en Gezegden*. Tweede deel. Fotografische herdruk. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1987, nr. 1753.

19 E.A.L. Quadekker, *Het paard. Lichaamsbouw en inwendige organen*. Zesde, veel vermeerderde druk, Deventer, Kluwer, 1920, blz. 23.

20 W.C. Schimmel, *Handleiding tot de Paardenkennis voor de cadetten der Cavalerie en Artillerie*. Twee delen. Derde verbeterde druk. Breda, Koninklijke Militaire Academie, 1914-15 Deel 1, par. 146.

21 Jaargang 14, blz. 97-98.

22 *Journal of veterinary dentistry* 11 (1994), blz. 135-139.

Bijlage

Een schoon Medecijnboecxken/tracterende vande natuerlick crancheydt alder dieren. Als van Peerden/ Ezels/ Ossen/ Koeyen/ Verckenen/ Schapen/ Duyven/ Hoenderen/ Gansen/ Eynden/ ende Byen. Ghecopieert wt Varone/ Plinio/ Vergilio/ Paladio. Den Menschen seer profijtelick. Nu eerstwerff ghetranslateert wt den Hoogduytschen in onser Nederlantscher Spraken. Tot Middelborch/Voor Bernaert Langenis Boeckvercooper inde vier Winden/Anno 1600.

AL DER DIEREN OUDERDOM/die ongehesplitste clauwen hebben worden bekent ghelijck hiernae volghet. Een peert in dertigh maenden/ werpet ten eersten die middeltanden/ twee onderste ende twee opperste/ ende wanneer sij beghinnen in dat vierde jaer te comen so worpen sij wederom vier tanden/ten naesten bij den eersten ende wanneer die eersten worden uitgheworpen/sowassen sij weder vele. Wanneer dat vijfde jaer coemt/so worpen sij weder vier tanden/te weten twee boven ende twee onder/naest den eersten die wassen int leste jaer wederom/ende worden veel ende int sevende jaer sijn sij al weder ghewassen ende vervult. Maer wanneer sij ouder sijn wort haren ouderdom bekent/ alleen wanneer haer tanden onreyn sijn/ende ghlijck gevonden/ende die haerkens over de ooghen grau/ende voor voor onder de ooghe brauwen/ dat is een teecken dat peert is wel sesthien jaer out.

Een Peert heeft XII tanden ses boven ende ses onder/die alle ghenaemt worden die vorsten daer uut wort bekent den ouderdom des peerts. Daerna hebben sij tanden ghenoemd Scalones/ende daerna Molares/die backtanden. Wanneer een peert meer tanden heeft dat is een goet teecken/oock macht gheschieden dat sommige peerden uutworpen sommige tanden ende niet weder en wassen/ende dat en schadet niet dan alleen aen zijnder weyden/ende sy eten dan met den vorsten tanden/ maer dat peert en salmen niet so dier coopen/als off het al zijn tanden hadde.

Haer knouwen gheschiet met den haecktanden/want die tanden die sij veranderen zijn II Tanden boven/ ende II beneden/ende worden ghenoemt dat eerste ghebeet/daer af worden die jongen ghenaemt Veulen des eersten ghebidts/dat ghe-

schiet int II. jaer daer aff verwandelt die ander vier II onder ende II boven/ die ghenoemt werden die Middelen/ ende dat ander ghebeet/daer naer verwisselet wederom vier tanden/ II boven ende II onder/ghenaemt vierhoeckich/ende is dat derde ghebeet/ dan wordet ghenoemt een peert/ ende dan ist vyr jaer out.
Dat Veulen wert gheboren met den vorsten Tanden/die noemen de Walen Ranchi/daer naer comender hem vier die noemt hij Scalones/somtijts worden die Scalones te lanck/ alsoo dat sij den peerde hinderen te eten/ende en mach niet vet werden/ daerom houtmen hem die af/wanneer dat veulen ghenoemt wort een peerdt/dat is int vierde jaer dan zijn die tande niet soo dicke bij malcanderen als te voren/ ende dat hooft vanden tanden wordt swert/ende nae sommighe jaren hol. Ende wanneer sij ouden so worden die tanden wederom wit Een eerste honich verwe daer na witter als eerdt verwe ende worden langher dan te voren. Maer die lanckheyt is somtijts van haerder natueren/ende niet altijt van ouderdom. Daerom laten sommighe de Peerden die tanden verhouden/ om dat sy jongher souden schijnen dan sij zijn.

Summaries of main articles (vervolg van pagina 298)

Anthonie J. Snijders
Van Riebeeck: stock farmer and veterinarian
The early Portugese mariners could barter cattle from the indigenous KhoeKhoe (Hottentotte) and the English and Dutch also bartered sheep at the Cape of Good Hope from the 15th to the 17th century. When the Dutch East Indian Company (VOC) considered the siting of a halfway station to provide fresh meat, water and hospitalization, the Cape appeared to be the best site and Jan van Riebeeck arrived on 6 April 1652 at the Cape. He was confident that he would be able to barter sheep and cattle and brought pigs and poultry with him. The Peninsular Khoe practised transhumance and unfortunately the Dutch settled on their summer pastures. The Khoe were used to temporary visitors and concerned when they realized that this was a permanent settlement. This lead to conflict and an unreliable and intermittent barter process. Van Riebeeck had to consider alternatives since not only meat but draught, transport and cultivation were essential for the progression of the station. When Free Burgers became established this signified independent stock farming and the formation of a colony. Van Riebeeck's efforts and the founding of animal husbandry and breeding of animals suited to the European system of permanent residence and intensive grazing are discussed.

Erik Jan Tjalsma
Bibliographical review of literature on feline medicine in the period 1500-beginning of the 20th century
A bibliographic review is given on the onset of feline medicine literature in the period between 1500 and the beginning of the 20th century in North-Western Europe. Cats were not subjects of interest for veterinarians until late into the twentieth century. Early attention for cats after the Middle Ages - a black time for this species - was expressed in scarce literary-sarcastic literature (Baldwin, de Bellay, Aleandro). More famous were the fables of De la Fontaine and Perrault. De Moncrif was the first who wrote a whole book only dedicated to the cat: *Les Chats* (Paris 1727). French naturalists also paid attention to the cat (de Buffon, Daubenton and, in Dutch translation, M. Houttuyn). There was a grey area between literary and veterinary literature until the 19th century. Cats were inflicted by malnutrition and infectious diseases, and, for the latest, mentioned in upcoming veterinary literature. In the course of the19th century, some books published in German (Raton & Maus, Michel, Martin), French (Bernard, Champfleury, Percheron, Landrin) and English (Cust, Ross, Stables, Weir and more) laid the foundation of feline medicine. In addition, some studies on feline anatomy were published (Strauss-Duckheim, Shaler-Williams, etc). In the Netherlands, only 3 books about the domestic cat were printed in the 19th century. Only one was dealing with the biology and descent (Winkler). It was not before 1901 that a book only about feline diseases appeared (Hill), slowly followed by others decades later. Feline medicine was finally considered to be a full-grown discipline not before the end of the 20th century.

Een bibliografisch overzicht van de geneeskunde van de kat in de periode 1500 - begin 20e-eeuw

E.J. Tjalsma[a]

Inleiding

Tegenwoordig speelt de kat (*Felis catus*)[1] in de Westerse samenleving een steeds belangrijkere rol als huisdier. In Nederland is zij in aantal al enige jaren de hond voorbijgestreefd. Veterinaire belangstelling ontstond voor de hond pas daadwerkelijk in het begin van de twintigste eeuw; specifieke diergeneeskundige aandacht voor de kat liet tot diep in de twintigste eeuw nog sterk te wensen over.[2] Niet alleen vonden veterinairen tot in de twintigste eeuw de kat minderwaardig, maar ook was er een gebrek aan klinische kennis en species gerichte publicaties en men stelde de pathologie en therapie vaak op één lijn met die van de hond.[3] De eerste literatuur waarin de kat centraal stond, was literair-satirisch. Pas in de negentiende eeuw komt er langzaam meer interesse voor de veterinaire aspecten van de kat.

Dit artikel is geen veterinair historisch artikel in strikte zin, maar, zoals de titel aangeeft, een overzicht van de oudere binnen- en buitenlandse literatuur over de geneeskunde van de kat. De vraag hierbij was welke boeken louter handelden over de ziekten of de rassen van de kat in de periode 1500- circa 1930. Met andere woorden, welke literatuur in Noordwest Europa stond aan de wieg van de kattengeneeskunde zoals wij die nu kennen? Mogelijk dat deze ongetwijfeld niet volledige bibliografie een aanzet kan zijn voor een uitgebreide studie naar de geschiedenis van de kattengeneeskunde.

a Erik Jan Tjalsma, dierenarts voor dermatologie. Verwijscentrum voor gezelschapsdieren, Koningin Wilhelminalaan 29, 8384 GG Wilhelminaoord. De auteur dankt Gerhard Broers voor het beschikbaar stellen van de kopieën van het tijdschrift van Houttuyn.

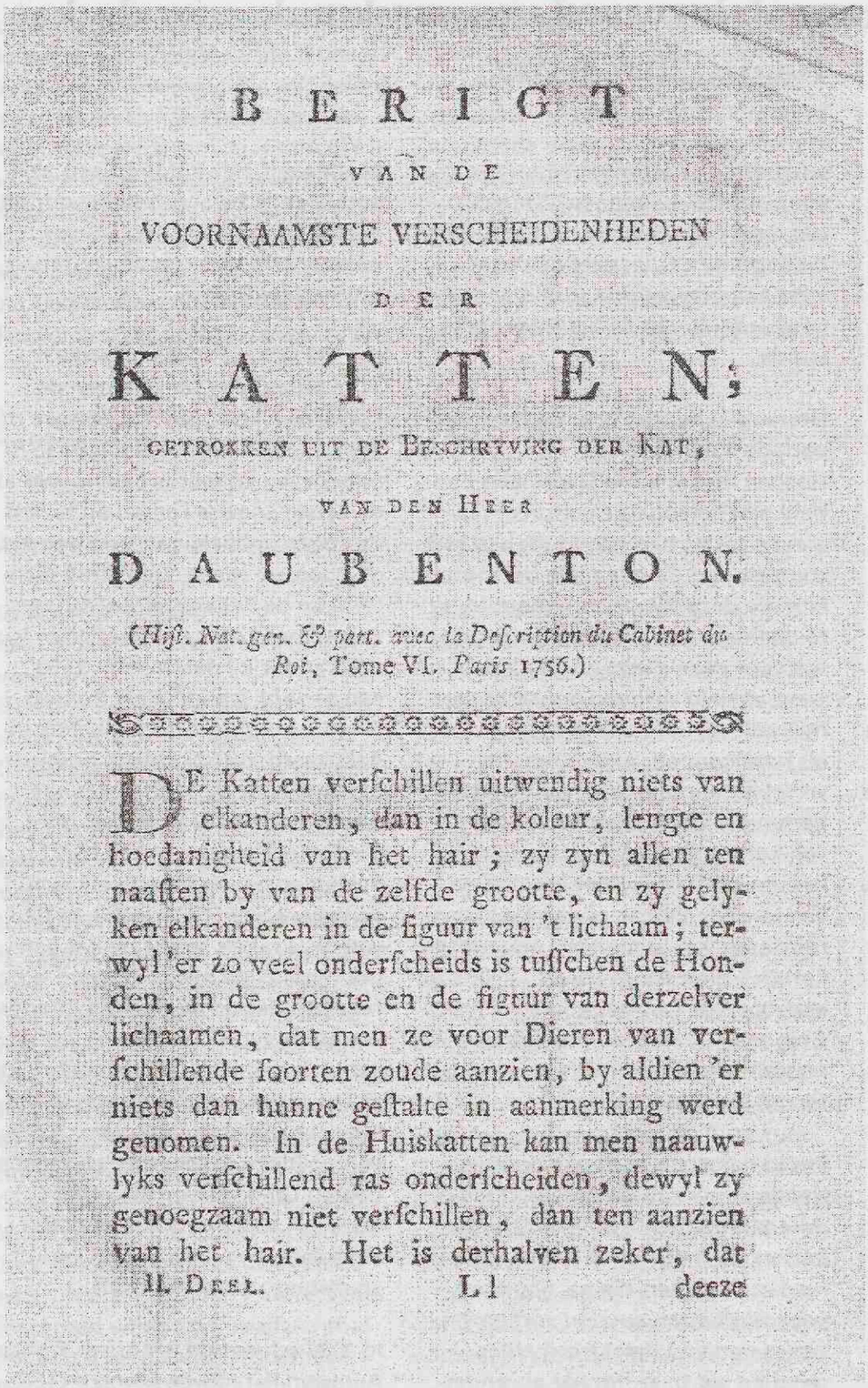
Literaire aandacht voor de kat in de periode 1500-1800

Hoewel de kat in de Egyptische oudheid een belangrijke cultureel-religieuze plaats had, stond dit in schril contrast met de minimale belangstelling die deze diersoort genoot in de Middeleeuwen. Dit was een zwarte tijd voor deze diersoort. De kat werd vaak in verband gebracht met hekserij: zij werd veelal beschouwd als bondgenoot van heksen. De vreselijkste mishandelingen vielen katten ten deel, zoals het gooien van katten als spel, het samen met heksen verdrinken, het inmetselen van levende katten en het langzaam roosteren van in manden opgesloten katten boven vreugdevuren.[4] Ook de kerk speelde een negatieve rol: paus Gregorius IX verordonneerde in 1233 massale slachtingen van (zwarte) katten en hun eigenaressen.[5]

Pas in de eerste helft van de zeventiende eeuw zou de teneur veranderen: Richelieu (1585-1642) hield katten aan het hof en liet een legaat na aan diegenen die na zijn dood voor zijn katten zouden zorgen.[6] Langzaam en uiterst bescheiden deed de kat haar intrede als onderwerp in de literatuur. Er kan nog niet gesproken worden over veterinaire literatuur,
de kat werd alleen in literaire zin beschreven. Het duidt op een zich ontluikende belangstelling voor dit dier. Als de kat beschreven wordt, is dat vooral in de vorm van fabels, satire of gedichten.

In 1533 schreef William Baldwin in Engeland een satire tegen de Katholieke kerk getiteld *Beware of the Cat*. Dit boek werd pas in 1570 uitgegeven en wordt beschouwd als de eerste Engelse roman en tevens de eerste publicatie waarin een kat de hoofdrol speelt. De Franse dichter Jean de Bellay (1492-1560) was zo bedroefd over het overlijden van zijn kat dat hij daarover in 1558 een gedicht schrijft: *Vers français sur la mort d'un petit chat*. Ook in Italië werd in 1622 de kat poëtisch beschreven in *In obitum Aldinae catellae; lacrymae poeticae*, door Girolamo Aleandro (1574-1623). Bekender zijn de fabels van Jean de la Fontaine (1621-1695). In tien van deze fabels speelt de kat een hoofdrol. Bijna net zo bekend is de fabel *De Gelaarsde Kat* van Charles Perrault uit 1697. Eveneens wordt de kat in overdrachtelijke zin gebruikt in *The famous battel of cats in the Province of Ulster* (anoniem, 1668), een politieke tirade, met als reactie daarop *Grimalkin or the rebel Cat*, door A.A. Cooper, ook een politieke satire waar de kat de Earl of Shaftsbury voorstelt (1681).

In 1727 schreef de historicus François Augustin Paradis de Moncrif (1687-1770) zijn *Les Chats*, dat beschouwd wordt als het eerste boek dat direct en niet overdrachtelijk gewijd was aan de kat. Het boek waarvan de

BERIGT

VAN DE

VOORNAAMSTE VERSCHEIDENHEDEN

DER

KATTEN;

GETROKKEN UIT DE BESCHRYVING DER KAT,

VAN DEN HEER

DAUBENTON.

(*Hiſt. Nat. gen. & part. avec la Deſcription du Cabinet du Roi*, Tome VI. *Paris* 1756.)

DE Katten verſchillen uitwendig niets van elkanderen, dan in de koleur, lengte en hoedanigheid van het hair; zy zyn allen ten naaſten by van de zelfde grootte, en zy gelyken elkanderen in de figuur van 't lichaam; terwyl 'er zo veel onderſcheids is tuſſchen de Honden, in de grootte en de figuur van derzelver lichaamen, dat men ze voor Dieren van verſchillende ſoorten zoude aanzien, by aldien 'er niets dan hunne geſtalte in aanmerking werd genomen. In de Huiskatten kan men naauwlyks verſchillend ras onderſcheiden, dewyl zy genoegzaam niet verſchillen, dan ten aanzien van het hair. Het is derhalven zeker, dat

II. Deel. L l deeze

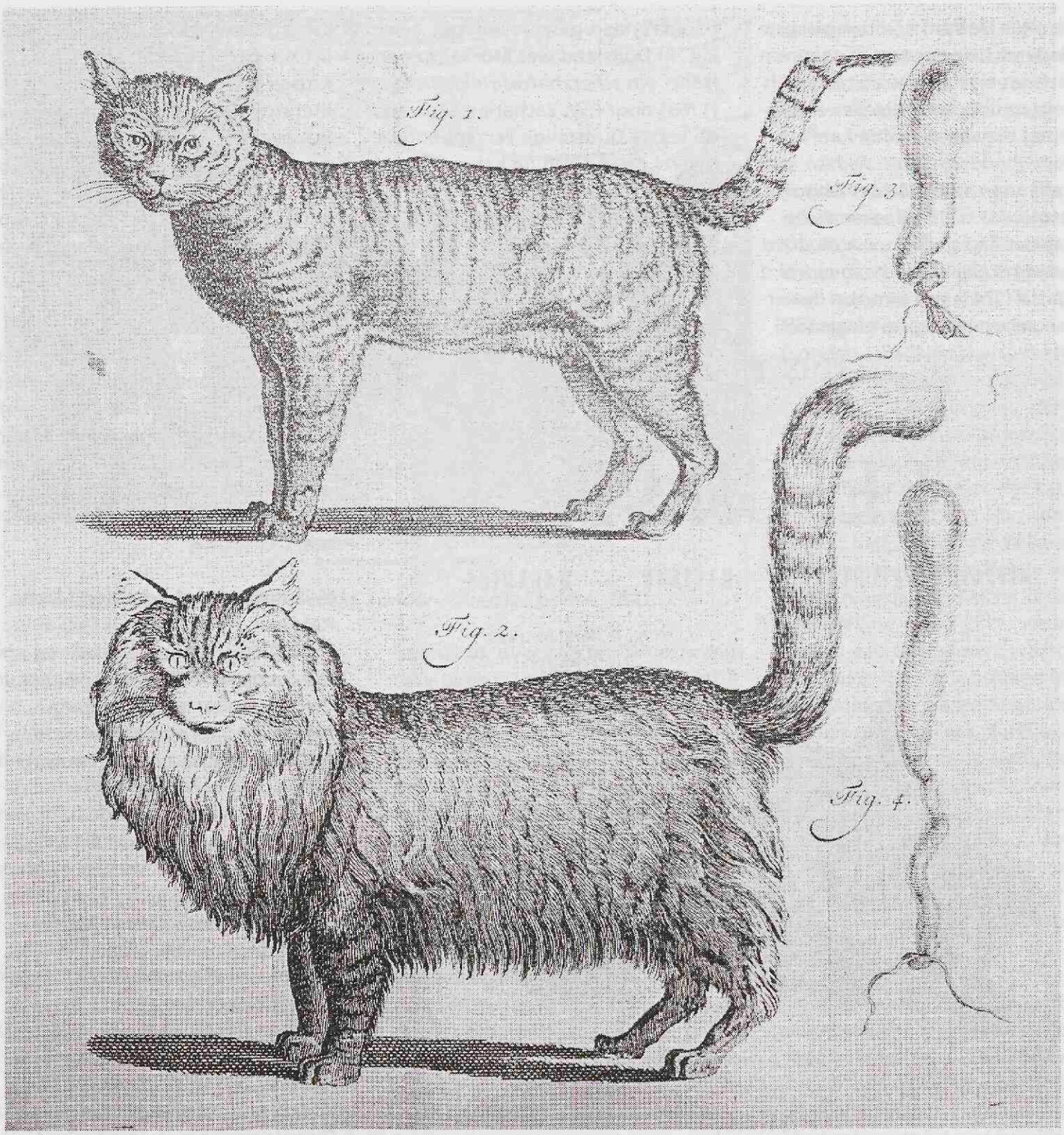
Afb. 1a. Nederlandse vertaling van de verhandeling over katten van Daubenton door M. Houttuyn (Amsterdam, 1757).

tweede druk (1728) is uitgegeven in Rotterdam, bestond uit (fictieve) brieven aan een aristocratische dame, waarin de kat verdedigd werd tegen kattenhaters (deel één) en uit gedichten waarin de kat bezongen werd (deel twee).

"Nous verrons un jour le mérite des chats généralement reconnu. Il est impossible que dans une nation aussi éclairée que le notre, la prévention à cet égard l'emporte encore longtemps sur un sentiment aussi raissonable. Il est impossible qu'on ne parvienne pas point la sentir que son chat on posséde un ami de très bonne compagnie, un pantomime admirable, un astrologue né, un musicien parfait, enfin l'assemblage des talents et des graces".[7]

De belangrijke Franse naturalist George Louis Leclerc, Comte de Buffon (1707-1788) beschreef samen met de arts-naturalist Louis Jean-Marie Daubenton (1716-1800) in zijn *Histoire naturelle* in 1749 al verschillende kattenrassen en illustreerde deze in: *La planche consacrée au Chat des Chartreuses comparées avec celle figurant les autres races.*

Bij toeval stuitte ik in het kader van dit artikel op de Nederlandse vertalingen van de Buffon en Daubenton door de medicus-bioloog Martinus Houttuyn (1720-1798), die ik niet onvermeld wil laten. De artikelen zijn door Houttuyn uitgegeven in zijn tijdschrift getiteld *Uitgezogte verhandelingen uit de Nieuwste werken van de Societeiten der wetenschappen in Europa en van andere Geleerde Mannen, II* (1757). Mogelijk zijn het *Berigt van de voornaamste verscheidenheden der Katten* (Daubenton) en de *Historie van het verschillend Ras der*

Afb 1b. Illustratie uit de verhandeling over katten (Daubenton) door M. Houttuyn, plaat XVII. (pagina's refereren naar de tekst van Houttuyn) :

Fig 1. 'Wilde kat' (pag 527),
Fig 2. 'Huiskat, bygenaamd Kat van Angora' (pag 529).
'De galblaas van de Huiskat was veel langer, dan die van de wilde Kat, en deszelfs steeltje hadt drie vouwen, (zie Plaat XVII. Fig.3) die de eene aan de andere gehegt waren, door middel van een celagtig geweefzel. Dit doorsnijdende, kon men het blaasje bynaar in eene regte lyn uitstrekken (als in Fig. 4.) De galblaas van de wilde Kat hadt maar eenige bogtigheden, die dezelve niet meer van de regte lyn deeden afwyken, dan die genen, welke in de galblaas van de Huiskat overbleeven, na dat men het celagtige geweefzel had doorgesneeden.' (pag 533).

Katten (de Buffon) één der vroegste Nederlandstalige beschrijvingen van de huiskat en haar rassen, met zelfs enkele anatomische details vergeleken met die van de wilde kat.[8]

In Italië treurde de dichter Domenico Balestrieri(1714-1780), evenals De Bellay dat had gedaan, om de dood van zijn kat. Zijn *Lacrime in morte di un gatto* (1741) was een van de eerste en zeker de langste elegie (355 pagina's) ooit geschreven over een kat. In Duitsland was *Mörner in der Hölle, ein scherzhaftes Heldedicht* (1763) door F.W. Zachariae één van de eerste Duitstalige verzenbundels geheel gewijd aan de kat.

Veterinaire aandacht voor de kat in de negentiende eeuw

Echt veterinaire belangstelling liet lang op zich wachten.[9] Er werd hier en daar melding gemaakt van massale sterfte onder katten, waarschijnlijk ten gevolge van kattenziekte.[10] Katten werden in de veterinaire literatuur voornamelijk genoemd als het over besmettelijke aandoeningen ging. Zo constateerde Weiss dat katten hondsdolheid konden overbrengen[11] en Hering benoemde kattenschurft als één van de belangrijkste, zo niet de belangrijkste ziekte bij katten.[12] We moeten ons realiseren dat veel katten waarschijnlijk niet ouder werden dan één jaar ten gevolge van ondervoeding en infectieziekten.[13] Op veterinaire (hoge) scholen was het aanbod van katten nog zeer beperkt. In Berlijn werden in 1884 niet minder dan 6168 honden behandeld en slechts 66 katten.[14]

GASTON PERCHERON.

LE CHAT,

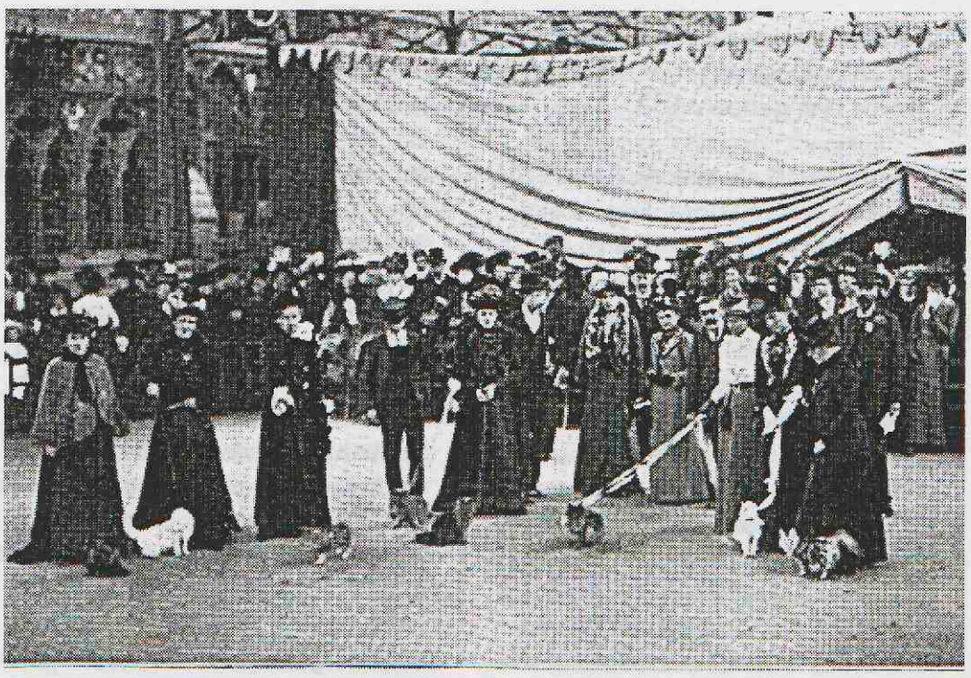
HISTOIRE NATURELLE, — HYGIÈNE, — MALADIES.

L'Attila, le fléau des rats!
LA FONTAINE.

PARIS,
LIBRAIRIE FIRMIN-DIDOT ET Cie,
56, RUE JACOB, 56.
1885.

Afb. 2. Titelpagina van Le Chat van Gaston Percheron (Parijs, 1885).

In Duitsland publiceerden Martin Raton en Heinrich Maus (sic) al in 1830 *Ausführende Abhandlung uber die Zucht, Abrichtung und Erziehung der Hauskatze und Anleitung, dieselben zu guten Mause- und Rattenfangeren zu machen*. Eigenlijk één van de eerste echt veterinaire werken. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw volgde in dit taalgebied een nog meer verhalend boek over de kat: *Das Buch der Katzen, eine Kulturgeschichte in Briefen* (1876) door Gustav Michel. Het is, evenals het werk van Moncrif, voornamelijk een literaire ode aan de kat, ook in briefvorm. Maar een jaar later zag *Das Leben der Hauskatze* (Weimar, 1877) geschreven door Philipp Leopold Martin het daglicht. Dit was voor het Duitse taalgebied het eerste boek waarin afstamming, rassen en variëteiten, nut en onnut, en de, zij het summiere, ziekteleer van de huiskat beschreven werd. De hoogleraren Wilhelm Fricker (1824-1901) en Eduard von Hering (1799-1881) uit Stuttgart hadden de auteur

JUDGING IN THE RING AT THE CRYSTAL PALACE.

Afb. 3. Eerste kattenshow ter wereld. Londen, Chrystal Palace, 1871.

geadviseerd op anatomisch en ziektekundig gebied. Ten slotte moet Bungartz genoemd worden met *Illustriertes Katzenbuch* (1896) en Schuster met *Die Hauskatze* (1909).

In Frankrijk verscheen in 1828 het vrij onbekende *Traité complet sur l'éducation physique et morale des chats* van Cathérine Bernard, dat een pseudoniem bleek te zijn voor Alexandre Martin. Een vrouwelijk pseudoniem voor een mannelijke schrijver zegt mogelijk genoeg hoe men (i.c. de man) toentertijd tegen de kat aankeek. Ook hier een ode aan de kat, maar ook werd over voeding geschreven en een verband verondersteld tussen haarkleur en karakter. Enkele decennia later, in 1869, publiceerde de kunstcriticus Champfleury (pseudoniem voor Jules Husson, 1821-1889) *Les chats,* een uitgebreid boek over de kat in al haar facetten, inclusief een kort hoofdstuk over ziektes. Dit omvangrijke boek werd tot zelfs in de 21ste eeuw nog steeds herdrukt. Enigszins te vergelijken met het werk van Martin was *Le chat* (1885) van Gaston Percheron. Ziektes waren alfabetische gerangschikt en besloegen zo'n 50 pagina's van het in totaal circa 260 bladzijdes tellende boek met leuke tekeningen. Iets later bracht Alexandre Landrin *Le chat* (1894) uit. Landrin besteedde meer aandacht aan anatomie en parasitologie dan Percheron. Albert Larbalétier liet dan nog in 1900 *Le chat. Histoire naturelle: origine - instincts - intelligence - races - diverses - réproduction - élevage - utilité- maladies* (Parijs) verschijnen.

Vooral in Engeland begon men zich ook op andere manieren te interesseren voor katten. Zo kreeg men steeds meer belangstelling voor bijzondere katten (soms uit den vreemde) en het vermeerderen hiervan. Reizigers (bijvoorbeeld diplomaten) namen katten mee uit verre oorden (Perzische katten, Siamezen). Met deze min of meer gedomesticeerde katten werden pogingen gedaan om te fokken. De liefhebberij voor het houden van katten begon hierdoor steeds meer gestalte te krijgen.[15] The Honourable Lady Cust schrijft het eerste boek in de Engelse taal over kattenliefhebberij: *The Cat: its history, diseases and management* (Londen, 1856). Fokkers en eigenaren verenigen zich in kattenclubjes, waarbij het competitieve element niet ontbreekt: het fenomeen kattententoonstelling ontstaat. Organisator van de eerste kattenshow ter wereld was Harrison Weir. Samen met zijn vriend Wilkinson, directeur van Crystal Palace in Londen, organiseerde hij deze tentoonstelling in juli 1871, waar 170 katten aan deelnamen, waaronder een wilde kat uit Schotland met drie poten! Er waren angora's (oorsprong rond Ankara, Turkije), twee Siamezen (oorsprong Siam, het huidige Thailand), Perzische (oorsprong Perzië, het huidige Iran), Manx (oorsprong eiland Man) en kortharige katten aanwezig.[16] Pas 24 jaar later - op 8 mei 1895 - vond de eerste kattenshow in New York plaats in Madison Square Garden.

Charles Ross publiceerde in 1868 een mengelmoes van verhalen en medische feitjes in zijn *Book of cats, a chit-chat chronicle of feline facts and fancies, legendary, lyrical, medical, mirthful and miscillaneous.* De Royal Navy arts William Gordon Stables schreef niet alleen *Cats, their points and characteritics* (1874), *The Domestic cat* (1876) en *Friends in Fur* (1877), maar ook nog circa 130 andere titels, voornamelijk romans. Volgens de kattenbibliografie van

Necker zou ene Bishop Biglow in 1875 het werk *Diseases of cats and their treatment* geschreven hebben.[17] Dit kon ik echter nergens terugvinden.
Van de hand van de eerdergenoemde H. Weir, eerste voorzitter van de Engelse Cat Club, was *Our cats and all about them* (1889), een boek louter gericht op de kattenfokkerij.
In het laatste decennium van de negentiende eeuw nam het aantal Engelstalige titels over (ras)katten aanzienlijk toe. Zie onder meer:

Philip Rule: *The cat* (London 1887).
Edith Carrington: *The Cat, her place in society and treatment* (London 1890).
J. Jennings: *Domestic and Fancy Cats* (London 1893).
J.G. Gardner: *The Cat, being my experience of poor puss, with hints for feeding etc.*
(St. Mary Cray, Kent 1893).
Rush Shippen Huidekoper:[18] *The Cat* (New York 1895).
Robert Kent James: *The Angora cat* (Boston 1898).
Julia Chance, *A book of cats* (London 1898).
J.E. Diehl: *The Domestic Cat*, pamflet (London 1899).

Fysiologen hadden al van oudsher interesse in de hond en kat als proefdier. De kat leende zich echter niet zo makkelijk voor vivisectie als de hond. Anatomen en pathologen kregen later, namelijk in de negentiende eeuw, meer interesse in de kat als studieobject en later als laboratoriummodel. Al heel vroeg – in de eerste helft van de negentiende eeuw - schreef de Fransman H. Strauss-Durckheim *Anatomie descriptive et comparative du Chat* (Parijs 1845). Volgens een verbaasde Champfleury had Strauss hiervoor 50.000 francs van het ministerie van Binnenlandse Zaken gekregen. Een reden hiervoor wordt niet genoemd.[19]

Overige werken over de kat uit die periode waren vooral Engelstalig zoals Henry Shaler_Williams. Hij gebruikte voor *The bones, ligaments and muscles of the domestic cat* (New York 1875) illustraties uit het werk van Strauss. Burt Green Wilder schreef in 1879 een pamflet: *The Anatomical Uses of the Cat*, in 1881 *the Brain of the cat* en, samen met S.H. Gage, *Anatomical Technology as Applied to the Domestic cat* (1882). Georges Jackson Mivart schreef in 1881 *The Cat, an Introduction to the Study of Back-boned Animals* (Londen). En F.P. Gorham in 1895 *A Laboratory guide for Dissection of the Cat* (New York). Op veterinaire scholen circuleerden getypte kopieën over kattenanatomie die door J. Reighard waren samengesteld. In 1901 werden deze definitief in boekvorm uitgegeven als *Anatomy of the Cat*, New York). Samen met J. Jennings verzorgde Reighard een tweede druk in 1905.

In Nederland zijn drie werken over de huiskat verschenen in de 19de eeuw. Van Giovanni Rajberti verscheen *De kat: philosophisch beschouwd* (Amsterdam, 1852). 'Naar het Italiaans' staat in de subtitel. Het oorspronkelijke werk bleek *Sul Gatto, cenni fysiologici e morali* (Milaan 1845) te heten. Hoewel satirisch geschreven, is het een serieuze ode aan de kat, waar het gedrag van de kat bezongen werd vergeleken met andere diersoorten en dat van de mens. De toevoeging 'philosophisch beschouwd' gebruikte hij alleen om interesse te wekken bij de potentiële lezer en om het werk niet te 'nietig 'te laten overkomen.

Een andere Nederlandse negentiende-eeuwse publicatie over de huiskat is een oorspronkelijk werk van Tiberius C. Winkler, de eerste conservator van het Paleontologisch-Mineralogisch Kabinet van het Teylers Museum. In 1882 werd door hem een 18 pagina's tellend geschriftje *De kat* gepubliceerd. Niet alleen wordt de biologie en de afstamming van de (wilde) kat beschreven, maar ook komt de huiskat aan bod. 'Zeer beminnelijk'-vindt de schrijver de kat niet, eerder een 'nuttig huisdier' in de strijd tegen ratten en muizen. De huiskat is in zijn ogen niet te vertrouwen, want 'altijd valsch'. En: 'De kat verdient in geen geval de dwaze liefde die haar door sommige mensen bewezen wordt'! Vermeldenswaard is ten slotte de historische roman van Hendrik Jan Schimmel (1825-1906) genaamd *De kat van de Tower* (1880), die speelde in 1645-1646 tijdens de opstand van Cromwell tegen Karel I.

Het begin van de twintigste eeuw
John Woodriffe Hill schreef één van de eerste, zo niet het eerste Engelstalige boek dat louter handelde over ziektes van de kat, namelijk *Diseases of the cat* (Londen 1901). In 123 pagina's werden de dan bekende ziekten van de kat besproken. Twee jaar later publiceerde Frances Simpson haar 360 pagina's tellende standaardwerk *The Book of the cat*, dat voornamelijk ten behoeve van de kattenliefhebberij en –fokkerij geschreven werd (Londen 1903). Daarna duurde het tot omstreeks 1925 (mogelijk door Eerste Wereldoorlog waarin geen geld en tijd was voor kattengeneeskunde) voordat er weer veterinaire titels verschenen die louter en alleen gewijd waren aan de kat.

Ongeveer tegelijkertijd in Frankrijk en Engeland waren dat: *Diseases of the cat* van Hamilton Kirk (Londen 1925) en *Le Chat, races – élevage – maladies* (Parijs, 1926) door de veterinaire E. Larieux en de fysioloog P. Jumaud. Jumaud was een jaar vóór deze publicatie in Lyon op een flinterdun proefschrift over kattenrassen gepromoveerd in de diergeneeskunde. In het Duitstalige deel van Europa ziet vijf jaar later het boek *Das Katzenbuch, Rassen, Zuchtung, Haltung sowie Krankheiten der Katze* door R.Reinhardt en J.G. Vaeth het daglicht. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw nam het aantal standaardwerken over kattengeneeskunde in voornamelijk de Engelse taal weer toe. De volledige aandacht voor de kat vanuit de diergeneeskunde ontstond eigenlijk pas rond de laatste eeuwwisseling.

Conclusie

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de algemene en veterinaire belangstelling voor de huiskat enigszins op gang. Niet alleen werd de kat, al eeuwen lang, als nuts- (en laboratorium) dier gezien, maar, vanwege haar uiterlijk en karakter, pas veel later ook als gezelschapsdier en als showkat. Dat er in twee eeuwen tijd slechts enkele tientallen titels gepubliceerd zijn over de huiskat, laat zien hoe moeizaam de kat haar eigen plaats heeft veroverd binnen de geneeskunde van gezelschapsdieren. Tegen het eind van de vorige eeuw komt er pas ruime veterinaire interesse voor dit huisdier. De kat wordt in veterinaire kringen tegenwoordig niet langer als het stiefkindje van de gezelschapsdieren naast de hond beschouwd, maar als een aparte diersoort die specifieke aandacht vereist en verdient.

Noten

1 De officiële benaming volgens de International Code of Zoological Nomenclature is *Felis catus* [Linnaeus]. Vroeger werd de kat ook wel *Felis domesticus* genoemd.

2 Tjalsma, *Dierenarts*, 40; Het aantal titels in de algemene catalogus van de bibliotheek der Faculteit Diergeneeskunde te Utrecht gevonden onder trefwoorden 'hond', 'Hunde', 'dog', 'chien' tussen 1700 en 1900 bedroeg 102, terwijl dat aantal voor 'kat','(Haus)Katze','cat', en 'chat' 15 bedraagt.

3 Jores, *Zur Kulturgeschichte*, 77; Lawrence, Feline fortunes, 21.

4 Blond, *La nouvelle place*, 26; Lawrence, Feline fortunes, 23.

5 Engels, *Classical cats*, 158.

6 Beadle, *De kat*, 82.

7 Paradis de Montcrif, *Les Chats*, (citaat uit de elfde brief Les chats van de Moncrif)104.

8 Houttuyn, *Uitgezogte* verhandelingen, II, 523-534, 535-541.

9 Boor-van der Putten, *75 Jaar geneeskunde*, 97.

10 Jores, *Zur* Kulturgeschichte, 73.

11 Weiss, *Der Hund*,182.

12 Hering, *Specielle Pathologie*, 97.

13 Jung, *Die Entwicklung*, 7.

14 Jores, *Zur Kulturgeschichte*, 77.

15 Beadle, De kat, 85.

16 Weir,*Our cats*, 134-136.

17 Necker, *Four centuries*, 31.

18 Deze Rush Shippen Huidekoper is, zoals de naam al doet vermoeden, een kleinzoon van een Hollandse emigrant: Harm Jan Huidekoper, die zich in 1796 vestigde in de Verenigde Staten. R.S. Huidekoper was de eerste decaan van de veterinaire school van Pennsylvania.

19 Champfleury, *les Chats*, VIII.

Geraadpleegde Literatuur (naast in de tekst genoemde titels)

Beadle, M., *De Kat* (vert.) (Rijswijk,1979).

Blond, F., *La nouvelle place du chat dans la société du Xxeme siècle*. Diss. (Nantes,1998).

Boor-van der Putten, I.M.E., *75 jaar Geneeskunde van gezelschapsdieren in Nederland 1911-1986*. Vakgroep Geneeskunde van het Kleine Huisdier (Utrecht,1986).

Champfleury, *Les Chats* (Paris 1868).

Driesch, A. von den & J. Peters, *Geschichte der Tiermedizin* (Stuttgart, 2003).

Dunlop, R.H. & D.J. Williams, *Veterinary Medicine, an illustrated history* (St. Louis, 1996).

Engels, D., *Classical cats: the rise and fall of the sacred cat* (New York, 1999).

Hering, E., *Specielle Pathologie und Therapie fur Tierarzte* (Stuttgart,1858).

Houttuyn, M., *Uitgezogte verhandelingen uit de Nieuwste Werken van de Societeiten der Wetenschappen in Europa en van andere geleerde Mannen* (Amsterdam, 1757).

Jores, N.L., *Zur Kulturgeschichte der Hauskatze unter besonderer Berücksichtigung ihrer Erkrankungen*. Diss. Freie Universität (Berlijn, 2004).

Jumaud, P., *Les races des chats*. Thèse (Lyon, 1925).

Jung, B., *Die Entwicklung der Kleintiermedizin in Deutschland bis 1945*. Diss. (Giessen, 1997).

Lawrence, E.A., Feline fortunes: contrasting perceptions of cats. *Veterinary Heritage* 24, no 2 (2001), p 21-26.

Necker,C., *Four centuries of cat books, a bibliography, 1570-1970* (New York, 1972).

Paradis de Montgrif, F.A., *Les Chats*. (Paris, 1727).

Tjalsma, E.J. *Dierenarts tussen snijhond en schoothond*. (werkstuk Master cursus medische geschiedenis, Vrije Universiteit (Amsterdam, 2007).

Vechten, C. van, *The Tiger in the house*. (New York, 1922).

Weir, H., *Our cats and all about them* (Tunbridge Wells, 1889).

Weiss, C., *Der Hund, seine Eigenschaften, Zucht und Behandlung im gesunden und kranken Zustanden, nebst Geschichte seiner Rassen* (Stuttgart, 1852).

Van Riebeeck: Veeteler en Veearts

Anthonie. J. Snijders[a]

"Of Van Riebeeck one may say what can be said of few men; that his actions were far nobler than his aspirations".[1]

Inleiding

Die besluit om 'n halfwegstasie of rendevouz tussen Holland en die Ooste te stig in 1651 het verreikende gevolge gehad. Dit was die eerste Europese nedersetting aan die suidpunt van Afrika en die plaaslike inheemse bevolking grotendeels vervang. Saam met die Europeërs – hoofsaaklik Hollanders en Duitsers, het hulle kultuur, boerderystelsels, grondbesit en vee gekom. Dit was reeds sedert Bartholomeu Dias bekend dat daar veeboere aan die Kaap was met beeste en skape.

In 1648 strand die Haarlem in Tafelbaai en 'n deel van die bemanning word agtergelaat om die vrag te verwyder en te bewaar. Die sogenaamde Remonstrantie van Janssen en Proot met die Antwoord van Jan van Riebeeck het die Here XVII van die VOC oortuig van die voordele van 'n halfwegstasie aan die Kaap. Hierdie halfwegstasie sou groente, vleis, vars water en hospitalisasie voorsien en in vrede met die inboorlinge sou leef teneinde voordelige ruilhandel in stand te vestig en te behou.

In die Remonstrantie word daar verwys na 'n ruilhandelproses vir vee maar dat dit sou aangevul word deur veetelery.

Gedurende die 10 jaar (1652-1662) van Jan van Riebeeck aan die Kaap is die volgende diere soheentoe gebring; varke, pluimvee, konyne, Hollandse en Bengaalse skape, Javanese perde, esels en bokke. Die plaaslike beeste en skape was aangepas by die omgewing en aan die stelsel van transhumanisme van die Khoekhoe wat vreemd was vir die Nederlanders. Die omgewing moes gemodifiseer word en die plaaslike diere aangepas word aan die nuwe inkomelinge se vereistes. Die interaksie tussen die Khoekhoe, veral die van die Skiereiland, en die nuwe intrekkers, word breedvoerig deur Elphick bespreek.

Van Riebeeck het ook graansoorte, groentes, kruie, vrugtebome en wingerde aangeplant maar hierdie skrywe gaan veral om die ontwikkeling van 'n plaaslike veebedryf, van die probleme daar aan verbonde en die pogings om die probleme op te los.

Die Inheemse vee[2]

Bartolomeu Dias was die eertste Europeër wat om die suidpunt van Afrika geseil in 1487 in 'n soektog na 'n seeroete na die Verre Ooste. In stormagtige weer is Kaap Agulhas verbygeseil en eers etlike dae later het Dias besluit om noordwaarts instede van oos aan te hou. Hy bereik die kus by 'n baai wat hy Angra dos Vaquieros oftewel, die Baai van Beesherders noem. Die inwoners, vermoedelik Khoekhoe, het gevlug en daar was geen verdere kontak nie.[3] Dias was dus die eerste westerling om die pastorale Khoe met hulle beeste te sien. Dias se opvolger, Vasco da Gama vertrek uit Lissabon op 8 Julie 1497 om die Ooste te bereik om die suidpunt van Afrika. Da Gama bereik op 26 November 'n baai wat hy "Agoada da Sao Bras" noem en waarskynlik dieselfde baai was wat Dias besoek het. Vandag staan dié baai as Mosselbaai bekend.[4] "Weinige dagen daarna quamen meer dan 200 Négers, die hem twaalf Ossen en vier Schaapen toevoorden".[5] Theal meld dat sommige, beide mans en vrouens, op pakosse gery het. Daar het 'n skermutseling ontstaan toe die Portugese manskappe begin water laai het. Water is essensiëel vir veeherders en toegang word naarstiglik beheer. Portugese seevaarders het wel die huidige Tafelbaai en suidoostelike kus besoek en Antonio da Saldanha benoem Tafelberg in 1503.[6] In 1510 sneuwel die Portugese Onderkoning Dom Francisco d'Almeida saam met 65 manskappe van wie 12 hoë lui was.[7] Daarna het die Portugese die Kaap vermei en oostelike Afrika en Madagaskar gebruik vir water en vleis.

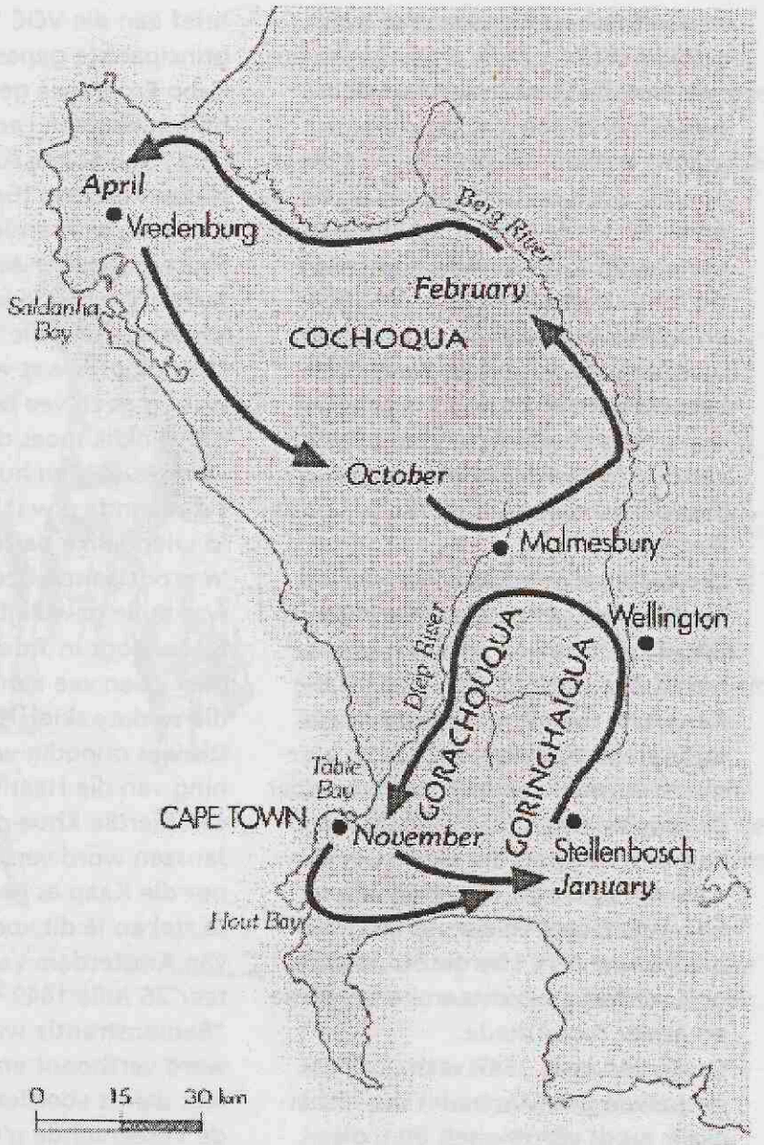
Die beskrywings van die plaaslike vee deur verbygaande reisigers bv James Lancaster[8] en Jodocius Hondius[9] dui op harige, vetstertskape en 'groot' osse. Lancaster skryf in 1591 "The sheepe are very big and very good meat, they have no woll but haire, and have great tailes like sheep in Syria".[10]

Adelbors Frank van der Does wie met die eerste Nederlandse vloot na Indië gevaar het, beskryf die skape van Mosselbaai in 1595 as volg: "De schaepen haeren steerten hebben meer smeer ende vet als twee ofte drie jae vier schaepen ons aen haer ganse lyf hebben aldaer 5 quartier, twelke ongeloofflijck schijnt te weesen, gelijck nochtans alsulcx alhier van dezelve verhaelt staedt, waer-

a Pretoria, South Africa. ajs@global.co.za

Erkennings. Die geduldige en doeltreffende hulp met die regskaaf van hierdie artikel deur die redaksie van Argos word hoog gewaardeer. Deur terug te gaan na die oorspronklike letterkundige bronne was nie net uiters interessant nie, maar ook insiggewend met betrekking tot foute in verwysings en met vertalings en vertolkings.

achtich is, ijder staert een half elle dick sijnde; sij en hebben oock aldaer geen woll, maer cort haer als de calvers in ons lant".[11]
So ook die beskrywing deur Jodocius Hondius, omstreeks 1652 "Ook isser overvloedigh veel Schapen zeer groot, lang van beenen, schoon, ende van zeer goeden smaak ter oorzaak van het goede Gras en kruyd dat zij eeten; zij hebben lange dikke steerten bij naar ¼ dik daar zoo veel aan te eeten is, als een geheel kwartier, zijnde van 8 à 9 tot 10 pont zwaar en anders niet dan vet, dus Schaepen hebben geen wolle maar gelijck de Geijten, en zijn ook wel zo groot".[12]
In 1601 beskryf James Lancaster die Khoen vee as volg: "Hunne Ossen zijn zoo groot als der Engelsen en zeer vet. Veele hunner Schaapen waren veel breeder; en, na hun gevoelen veel beter dan dien van Engeland. 't Vlees was uitstekend, goed, vet en aangenaam".[13]
Daar is dus 'n eenvormige beskrywing van skape met uitermatige vet sterte en geen wol nie, met ander woorde geheelenal anders as die Britse of Europese skape. Die vet het ook as reserwe gedien wat minder geword het in swaar tye, dus moes hierdie reisigers die vetsterte in goeie seisoene gesien het.
'n Khoekhoen-bees met matjieshuis was deur Daniell[14] voorgestel terwyl 'n onbekende kunstenaar 'n Khoen vrou en kinders wat ry op 'n os en ook ander diere soos skape (geen vetsterte), bokke en honde met verklarende byskrifte nagelaat het.[15]
Hierdie mense en hulle vee was teenwoordig lank voor geskrewe waarnemings plaasgevind het.

Afb. 1. Die jaarlikse transhumantiese roetes gevolg deur die Khoekhoe van die Suidwes Kaap, voor kolonisasie (Bron: A. Mountain, The first people of the Cape. David Philip Publishers, afdruk van New African Books (Pty) Ltd, Claremont, South Africa, 2003, p. 46; na A. Smith in: M. Hall et al., Frontiers: South African Archaeology Today, Oxford University Press, Cape Town, 1984, p. 136). Kommentaar: Hierdie migrasie-roetes het die area van die nedersetting ingesluit. Daar was nie pastorale Khoekhoe in April 1652 op die Skiereiland nie.

Toetrede deur Holland tot die fabelagtige handel met die Verre Ooste.
Die eerste handelsvloot van 'n aantal Amsterdamse handelaars vertrek op 2 April 1595 na die Ooste met die doel om handelsposte te stig en met Indië handel te dryf.[16] In 1602 word al die Nederlandse Oos-Indiese handelaars byeengebring en die Geoctroijeerde Oostindische Compagnie (VOC, Here XVII, Kie) gestig. Die State-Generaal van die Verenigde Republiek der Vereenigde Nederlanden gee aan die VOC 'n

handelsmonopolie wat strek van oos van die Kaap die Goeie Hoop en wes van die Straat van Magellaan, asook 'n oktrooi wat soewereine magte verleen om soldate en (gewapende) vlote te hanteer, oorlog te maak en vrede te sluit, gebiede te beheer, en forte en kolonies te vestig en te bestuur. Hierdie magtige en suksesvolste handelsmaatskappy word breedvoerig deur Gaastra[17] bespreek. Daar was ook regulasies wat privaat handel deur amptenare verbied het en die winsmotief was duidelik in opdragte en die beoordeling van diens.

Die VOC handelsskepe het gereeld by die Kaap aangedoen om vleis van die Khoe te ruil en vars water in te neem. Die vaartyd van Texel na die Kaap kon tot vyf maande en meer duur en veral skeurbuik was 'n algemene oorsaak van hoë sterftes onder die bemanning en gevolgelik moeilke hantering van die seilskepe. Dus was 'n 'halfweg-stasie' benodig vir kos, vars water en aansterking van die seevaarders. Hierdie stasie moes ook verdedig word teen kompetiesie en ander moonthede.

Op 16 Januarie 1647 vertrek drie skepe van Batavia, nadat die retoervloot reeds vertrek het. Een, die Nieuw-Haarlem strand in Tafelbaai op 25 Maart. Die skip kon nie van die Sandbank afgehaal word nie. Veertig van die bemanning word saamgeneem na Holland op twee Engelse skepe en Onderkoopman Leendert Janszen bly agter met 60 man. Hulle opdrag was om soveel goedere as moontlik na veiligheid te bring.[18] Van die speserye bv. peper het bederf en die skip breek op op 10 Mei. In Maart 1648, dit wil sê 'n jaar later, doen die retoervloot aan in Tafelbaai en laai die goedere en manne op.

Janszen beskryf sy ervaringe in 'n brief aan die VOC "Journael vandt principaelste gepasseerde aan de Cabo Esperance gehouden bij den ondercoopman Leendert Jansz, tsedert 25en Martij A.1647 dat 't schip Nieuw Haerlem (God betert) alhier is comen te stranden, tot den 14en September daer aen volgende".[19]

Janszen se eerste kontak met die Khoe was met die sogenaamde Strandlopers wat versamelaars was en geen vee besit het nie. Aanvanklik moes die skipbreukelinge van seevoëls en hulle eiers leef. Na vyf maande d.w.s. September, kom 'n vriendelike pastorale groep met 'n groot aantal beeste en skape wat hulle gewilliglik ruil. Terwyl die retoervloot in Tafelbaai was, word daar geen vee aangebied nie en van die soldate skiet 15 "koeien" dood. Dit was onnodig want die bemanning van die Haarlem het geen las van hierdie Khoe gehad nie.[20]

Janszen word versoek om 'n verslag oor die Kaap as halfwegstasie op te stel en lê dit voor aan die Kamer van Amsterdam van die VOC, gedateer 26 Julie 1649.[21] Die verslag "Remonstrantie waerbij cortelijk werd verthoont ende aagewesen wat dienst voordeel ende profijt de Vereenighde g'Oktrooijeerde Oost Indische Comp.e sal comen te trecken door 't maecken van een Fort ende Thuijn aen de CABO DE ESPERANCE" staan kortliks bekend as die Remonstrantie van Leendert Janz. en N. Proot. Enkele aanhalings word gemaak:

"Insonderht als men menighten van beesten en schapen in voorraet van de inwoonders handelde die daer voor een cleijne prijs genoeg sullen te becomen sijn, van welke beeste men oock boter kaas ende melck tot verversinge soude cunnen trecken". Beide uitgaande en retoervlote kon van drie tot vier beeste en skape per skip voorsien word terwyl hulle vars water laai.

Beeste en skape kon geruil word en varke aangeteel word en gevoer word op groente-reste.

Die vreedsaamheid van die inboorlinge (selfs na die doodskiet en roof van hulle beeste) word as volg beskryf: "Wij van 't voornoemde Haerlem getuigen heel anders, want d'inwoonders na daer omtrent vijf maanden hadden gelegen, dagelijcx bij 't fort (dat tot ons deffentie hadden opgeworpen) met alle vriendelijkheit quamen handelen ende beesten, schapen bij de menighte brachten, want als 't schip De Princesse Roijael aldaer met 80 à 100 siecken arriveerden, hebben wij van meer genoemde schip Haerlem soo met koebeesten, schapen die in vooraet hadden, ende vogels dagelijcx schoten soo versien, dat haer siecken meest wederom op de been geraekten, sodat dese verversinge naest Godt de behoudenisse van 't schip De Princesse Roijael ende volcq is geweest".

Die Remonstrantie is duidelik gebaseer op 'n koste-doeltreffendheids basis en was deur die Kamer Amsterdam aanbeveel as 'n beskrywingspunt vir 'n vergadering van die Here XVII. Die konsep word aanvaar en Proot word gevra of hy die Kommandeur en Opperhoof van die vestiging sal wees om "een rendevouz en sterkte" te ontwikkel. Proot word egter nie aangestel nie en die Remonstrantie word aan Jan van Riebeeck gegee vir kommentaar. Hierdie kommentaar "Nadere Consideratie of Bedenkinge" word in Junie 1651 voorgelê aan die Here XVII.[22]

Jan van Riebeeck verwys na die ongeveer drie weke wat hy aan die Kaap deurgebring het teenoor die jaar van Jansz.. Hy stel voor dat die

Afb 2. Khoekhoe van die Kaap met hul huisdiere, soos geskets ongeveer 1700 deur 'n onbekende Nederlandse besoeker. (Bron:Sewentiende eeu tekeninge. Suid-Afrikaanse Nasionale Biblioteek).

Teks in die tekening:

Midden bo: de Draagossen der Hottentotten. / bij is wel afgebeeld dat deze dieren / tusschen de neusgaten een gat hebben / daar zij een hout of touw doorsteken. / Als dat trekt doet de pijn haar wel / volgen.

Middel links: Hottentot met syn kirri of wandelstok / In de hand en een stokje waaraan een / vosse of dasse staart is dat hun voor een / neusdoek dient. Voor syn midden / hangt de cul cross. De ringen om den regter boven arm zijn van Olifants tanden gemaakt. / Op de zelve wagten zij de slagen af die hun / vijand met de kirri haar toebrengt. Als mede om daar / aan vast te maken haar zak daar zij haar vuurslag en / alles wat zij onder weg mede moeten nemen in dragen.

Hun baard is klein, men ziet aan de kin maar / eenige wollige zwarte hairen. De knevels zijn / wat dikker dog word niet lang en krult als / wol in melkander, en word niet geschooren. / Tot teken van rouw laat hij arm zijnde, de hairen / steeps-wijs van het hooft scheeren waarvan ieder / streep bij na twee duijm breed is. Dit geschiet rondom / het hooft, terwijl tusschen de beijde afgeschoore deelen / een streep blijft van de zelve breedte met hair beset.

Onder: Hottentot die 'Vee hoed / en gemutst is.

fort teen die hange van Leeukop gebou word. Van Riebeeck stem nie saam oor die vredeliewendheid van die "inwoonders' nie – "een brutale hoop sonder conscientie lewende is". Die klimaat stem ooreen met dié van Japan en noordelike dele van Sjina waar allerhande vrugte aard en "vee overvloeijn". Hy dink dat varke gevoer moet word op die reste van groente na arak gestook is soos in Batavia gedoen was. Die uitvarende vloot sal dus kan spaar op soutvleis, spek en wyn deur by die Kaap aan te doen. Hy meen ook dat wyn of versterkte wyn, skeurbuik en dergelike siektes kan voorkom.
Behalwe die beeste en skape aan die Kaap is daar ook 'n menigte wild en voëls. Van Riebeeck word deur die Kamer van Amsterdam aangeneem as Koopman en Opperhoof van "Cabo de Bona Esperancce". Effektief verkry hy die rang van Opperkoopman en die aanstelling is vir vyf jaar of "tot dat het werk in goede orde gebracht zal zijn". Hy vetrek met die Dromedaris na die Kaap waar hy later as Kommandeur sou aanbly tot 1662.

Wie was Jan van Riebeeck?
Jan van Riebeeck is in Culemborg gebore op 21 April 1619, seun van Anthony van Riebeeck en Elizabeth van Gaesbeeck. Sy vader was 'n sjirurg en later skeepsdokter. In 1639 volg Jan van Riebeeck in sy vader se voetspore en kwalifiseer ook as sjirurg en tree in diens van die Kamer van Delft as skeepsondersjirurg. Volgens Godée Molsbergen (1937, pp. 8-9) het die driejarige "cursus in de heelkunde" om toetrede tot die sjirurggilde, vereis dat hy o.a. sy eie lansette moes maak en skerpmaak, vir bloedlating. Hy vaar na Indië maar die boot strand aan die kus van Sierra Leone en hy arriveer in Batavia 15 maande na vertrek uit Nederland! Dit was slegs gedurende hiedie reis dat hy as sjirurg opgeteree het want by sy aankoms in Batavia begeef hy homself na die handel en so suksesvol dat hy tot Onderkoopman bevorder word. Gedurende hierdie periode het hy waarnemings gemaak van boerderypraktyke soos blyk uit sy Antwoord op die Remonstantie. Daar is dus geen aanduiding van 'n formele opleiding in landbou, veeteelt of medisyne nie en hy moes sy waarnemings aanpas by die mediterreense klimaat en omstandighede van die Kaap.
Die eerste verwysing na Johan Antonisz. van Riebeeck in assosiasie met die Kaap was sy antwoord op die Remonstrantie waar hy verwys na sy kort verblyf aan die Kaap.
Van Riebeeck het sy wedervaringe en waarnemings in 'n Daghregister aangeteken wat begin met sy vertrek uit Texel op 14 Desember 1651 en sluit op 6 Mei 1662 met sy oorhandiging aan sy opvolger Zacharias Wagenaar.[23]
Die Daghregister beslaan drie Dele en amper 1 300 bladsye benewens Inleiding, Bylaes, Geskiedkundige Aantekeninge en Illustrasies. Dit is 'n byna daaglikse rekord van gebeure; reisverlae van ekspediesies; briewe aan amptenare bv. op Robbeneiland; beskrywings van die Khoen-stamme; verliese van vee en veegetalle, en so meer.
Bosman se weergawe bevat 'n ontleding van Jan Van Riebeeck (pp xx-xxiii) gebaseer op uittreksels uit die Daghregister en is waarskynlik meer objektief en feitlik as die van Theal[24] of selfs die ietwat simpatieke analise van Godée Molsbergen.[25] Bosman noem "sy ywer, werkkrag en arbeidsaamheid soos gemanifesteer in sy persoonlike leiding en deelname met die veelvuldige aktiwiteite" asook skryfwerk van bv die Daghregister. "sy byna slaafse toewyding aan sy Meesters" kan as 'n moderne gebrek beskou word maar Bosman wonder of dit nie 'n mate van lippediens was nie. Verder was hy 'n "onverbeterlike" optimis bv soos blyk uit sy groot verwagtinge van walvis- en robbejagte; groot getalle skape op Robbeneiland en die groot inkomste van wildvelle na Japan. Sy belangstelling in veeteelt en landbou was deurlopend. Hy beywer hom om "alle saecken soodanigh in treijn te hebben dat de bruggen genoeghsaem sal geleijt wesen, waarover onse navolgers met gemaeck sullen kunnen leven".
Theal skryf dat Van Riebeeck se karakter spreek uit die duisende blaaie manuskrip wat hy agtergelaat het. "A more dutiful servant no government ever had, for he endeavoured to the utmost to carry out in spirit and in letter the instructions given to him. He was sanguine in temperament, energetic in action". Maar Theal besluit dat dit bloot die feit was dat Van Riebeeck die stigter van 'n verversingspos was, wat tot die staat van Suid-Afrika gelei het, wat sy naam beroemd gemaak het. Anders "there was nothing about the man himself to distinguish him above hundreds of others of his day".
Van Riebeeck het in 1656 die Here XVII versoek om bevordering en oorplasing na die Ooste. Hulle antwoord dat hulle sy aansoek om oorplasing in gedagte sal hou maar dat hulle besluit het om hom 'n nuwe kontrak vir nog drie jaar te gee met 'n verhoging.[26] Sy verblyf aan die Kaap het hulle "contentement" gegee en hulle het hom daar nodig gehad. Dis dus pensketse van die man wat op 7 April aan land gegaan het in Tafelbaai, Kaap van Goeie Hoop.[27]

Saam met hom was daar 100 werkers en amptenare, soldate, offisiere, ambagsmanne, assistente en 'onderbarbiers' (sjirurge). Die hooftuinier Hendrick Boom het ook sy familie saamgebring.

Vanaf verversingstasie na Kolonie

In die eerste Resolusie van die Politieke Raad aan 'de Cabo de Bona Esperance'[28] van 8 April 1652 word die opdrag van die Here XVII kortliks aangedui nl:

- 'n Algemene 'rendevouz' te vestig deur 'n defensiewe fort te bou.
- Om land inbeslag te neem vir bewerking en die aanteel [29] van allerlei vee vir verversings van die Kompanjie se uit- en terugvarende skepe.

Van Riebeeck het dus alreeds besluit dat tenspyte van die vele inheemse skape en beeste, nog vee angeteel moet word. Dit sal blyk dat dat veeruil wisselvallig was en dat die veebestuur deur amptenare onsuksesvol was – met uitsonderings. Dit het dus gelei na die ontstaan van privaat boerdery en 'n kolonie. Die uitbreiding van grense vir grond vir weiding het versteuring van die Khoe se seisoenale weidingspatrone veroorsaak en tot konflik gelei.

Die voorsiening van vee en veeprodukte

Behalwe vleis, melk en lewendige skape was daar ook ander behoeftes. Osse was krities vir die vervoer van hout vir brand-en timmerhout en stene vir bouwerk terwyl die mis nodig was vir bemesting van tuine en landerye. Die ekspediesies tydens Van Riebeeck moes van pakosse gebruik maak. Osse moes ook gebruik word om die harde grond te bewerk. Osse het dus die funksies van perde verrig. In die afwesigheid van laasgenoemde diere. Melk moes voorsien word aan die hospitaal en VOC staf.

Perde was benodig veral vir militêre doeleindes en bv. die herwinning van geroofde diere. Groot honde moes ingevoer word as beskerming teen roofdiere en veerowers. Die behoeftes van verbygaande skepe vir bees en skaap produkte het 'n betroubare voorraad opbou en instandhouding van 'n reserwe vereis. Daar was 'n paar alternatiewe:

- Veeruil van die 'menigte' lokale skape en beeste.
- Aanteel met gebruik van inheemse en ingevoerde skape in 'n spesifieke teelprogram.
- Perde moes ingevoer word en aanvanklik vanaf Java. So ook esels vir die teel van muile.
- Varke en pluimvee is saamgebring.
- Alternatiewe soos robbe- en dasvleis, pikkewyne, pikkewyneiers ens.

Probleme

- Die Skiereilandse Khoe bv. Gorachouquas, Giringhaiqua en die Cochoquas het 'n seisoenale migrasie ("transhumance") patroon[30] gevolg en dus vir 'n groot gedeelte van die jaar nie naby die fort gekom nie. Dit was reeds deur seevaarders opgemerk en ook deur Janszen.
- Droogtes en buitensporige reën het veeverliese veroorsaak.
- Vee het gevrek van onbekende siektes. Ook die Khoen vee was aangebied met siektes of kwale onderlede.
- Roofdiere bv. luiperde, hiënas en leeus, het tot ses skape 'n nag gevang.
- Veeroof. Die Khoe het gehoop dat as hulle die nedersetters se vee roof sal hulle wegtrek.

Veeruil

Veeruil is alreeds deur Da Gama toegepas. 'n Voorbeeld van hierdie proses word aangehaal deur Smith & Pheiffer[31] wanneer James Lancaster in 1601 waargeneem het dat die Khoe "...brought downe Beefes and Muttons, which we bought of them for pieces of Iron hoopes, as two pieces (of eight inches a piece) for one Oxe and one...for a Sheepe... Within ten or twelve days we bought of them a thousand Sheepe and two and fortie Oxen; and might have bought more if we would".

Janszen moes vir vyf maande wag voor die pastorale Khoe met hulle vee in groot getalle verskyn het, heel gewillig om handel te dryf. Van Riebeeck en mense moes tot 21 November 1652 – meer as sewe maande wag vir die 'Saldanhars' om tot 1.5 "mijlen" van die fort te kom met ongeveer 1 500 – 1 600 skape en beeste. Veeruiling bou geleidelik op en duur tot einde Februarie 1653 toe 192 beeste, groot en klein en sommige in baie goeie kondiesie, geruil is. Tussen die beeste was daar 25 fraai melkkoeie.[32] Tersefdertyd was meer as 400 skape geruil.

Tog is Van Riebeeck en amptenare teleurgesteld en gefrusteerd dat tenspyte van die duisende stuks vee, die eienaars traag was om te ruil vir koper, krale en tabak. Om hierdie syfers in konteks te stel kan verwys word na 8 Maart 1653 toe daar bereken was dat daar drie beeste en vier skape per week per skip gelewer moes word sowel as ses skape na die admiraal en vyf na die vise-admiraal se kajuite. Op daardie stadium was daar vyf skepe in die baai. Teen Julie 1653 was 80 beeste en 159 skape beskikbaar vir die uitgaande vloot. Maar op 19 Oktober, gedurende kerkdiens, word die oppasser vermoor en 42 beeste gesteel "'t Is te groot jammer van de melkbeeste

(25) ende schoone aanteling" met gevolglike verlies aan melk, botter en kaas. Die osse was benodig vir transport en nou die ploeg van koringlande.
Al wat oor was,was een os, vier jong kalfies, een melkkoei en 60 skape. Die os, 'n jong kalf en 'n skaap vrek nog van die koue reën. Omdat daar 'n goeie verhouding met die Khoe behou moes word, het Van Riebeeck verbied dat hulle enige kwaad aangedoen word. Daar word 'n geringe aantal vee geruil. In Februarie 1655 kom die Saldanhars met 1 500- 1 600 beeste maar wil nie ruil nie "alsoo wij de beste weide voor onse beesten innamen" en omdat dit duidelik geword het dat dit 'n permanente verblyfplek geword het. Teen Mei was daar slegs 25 VOC beeste maar in Junie word 28 beeste geruil van 'Herrij' wat deelgeneem het aan die rooftog hierbo. Gelukkig verskyn die Kaapmans (Cochoquas) in November met ontelbare vee en daar word so fluks geruil dat die VOC teen Desember 380 beeste het en 600 skape op Robbeneiland gehad het. 'n Kwaai droogte heers en van die ou koeie moet geslag word. Skape word gereeld van Robbeneiland gehaal en baie vrek sodat daar teen einde November net 360 oor is.
In Februarie 1657 vind daar 'n radikale verandering plaas in beide landbou en veeteelt toe nege amptenare vrygestel word van diens om te boer. Dit is die begin van privaat boerdery en die totstandkoming van die Vryburgers. As gevolg van die volhoue swak ruil van vee word 'n ekspedisie onder Abraham Gabbema uitgestuur in Oktober 1657 om die Saldanhars te bereik en vee te ruil. Hulle keer terug met 10 beeste en 41 skape. Gedurende Oktober tot Desember 1657 was daar 189 beeste en 139 skape geruil van veral die Chainouquas. Teen Februarie 1658 was daar alweer min vleis oor. Amper 40 beeste en 50 skape was geslag vir die skepe Arnhem en Honinghen. Die veegetalle word opgebou en einde 1658 was daar 474 skape op Robbeneiland, 932 op die vasteland en nog 350 in besit van die vryburgers. Die Kie het 420 beeste gehad en die Vryburgers amper 200.
Maar reeds in Januarie 1659 stort die skape in'n ravyn en 61 vrek. Van Riebeeck notuleer dat die 61 goeie jong ooie meer wêrd was as 500 verkry van Herrij. Die 61 was mooi, gedekte jong ooie terwyl geruilde vee altyd iets fout het en gou geëet moet word of meeste vrek. Slegs 10 uit 100 is bekwaam om aangehou te word. Daarna vrek die dragtige ooie op Robbeneiland en die beeste word geroof. Die vrektes onder veral die skape word verder vererger deur die rooftogte van vee tot so 'n mate dat werk gestop word op plase. As gevolg van die tekort aan osse word die helfte van die vorige graanoes verwag
Daar word op daadwerklike optrede teen die Kaapmans besluit op 19 Mei 1659[33] en soveel "bestiael" moet herwin word as moontlik met 'n minimum van bloedstorting. Daar was geen verdere ruil met die Skiereiland se Khoe nie. Die vrektes op Robbeneiland duur voort en tot 'n mindere mate op die vasteland. Dié oorlog sluit nie die Cochoquas onder Oedasao in nie maar hy het ook vrektes onder sy vee ondervind en bied niks aan vir ruil nie. Vroeg in 1660 kla die Kaapmans (Goringhaiquonas) weereens dat hulle beste weivelde in landerye omskep is. In April vra hulle of hulle dan nog vee moet ruil aangesien dié vee hulle tradisionele weiveld beset. Die veeruil neem weer toe sodat Van Riebeeck in Desember kon skryf van die fraai kudde beeste wat nog steeds deur ruiling aangevul word maar is steeds bekommerd oor veerowery deur die Khoe. Daar was 410 beeste en 286 skape geruil in 1660, terwyl in 1661, 108 beeste en 513 skape geruil was en nog 72 beeste en 250 skape tot April 1662. Dus was daar 680 beeste en 1043 skape geruil in 2¼ jaar. In November 1661 kom Oedesao en Gonnema van die Saldanhars by die fort aan met geen vee omdat daar groot vrektes onder hulle vee was (ook sterftes onder die mense) maar hulle het nog steeds 'ontelbare' vee. Veeruil duur voort tot in April 1662 toe Van Riebeeck aan Zacharias Wagenaar oorhandig het.
Thom bereken dat daar vanaf 1658 toe die Kie 1 406 skape gehad het tot April 1662 tenminste met 'n verdere 1 600 deur veeruil toegeneem het maar die verbruik (en vrektes) was sulks dat 'n vermeerdering buite die kwessie was.[34] Vanaf Januarie 1659 tot 8 Mei 1662 het daar 109 skepe in Tafelbaai aangedoen en bly ongeveer 14 dae.[35] Daar moes vleis voorsien word vir die verblyf van skepe, die hospitaal, dorpsburgers en die uitvaart of retoer vloot se skepe.

Veeteelt

Van Riebeeck het gou besef dat veeruil onbetroubaar was en die diere in swak toestand geruil word. Skape word dus na Robbeneiland gestuur in 1653 en daarna aangevul terwyl hamels en ou ooie na die vasteland terug gestuur word. Die skape word so vet – tot 80 kg en 'n stert van 14 kg. - dat hulle beswaarlik kan loop terwyl dié op die vasteland vinniger vrek as wat hulle aanteel. Daar word besluit om al die ooiskape na Robbeneiland te neem en al die ramme op land te hou vir verbygaande skepe.[36] Drie of vier

Afb. 3. Jan van Riebeeck op ongeveer vyftigjarige leeftijd (Bron: Godée Molsbergen, E.C., De Stichter van Hollands Zuid-Afrika; Jan van Riebeeck 1618-1677, S.L. van Looy, Amsterdam 1912, teenoor voorblad)

van die beste ramme sou vir teeldoeleindes uitgehou word. Dit word opgemerk dat skape baie goed gedy op Robbeneiland terwyl hulle op die vasteland as gevolg van oorvloedige reëns dikwels "gellich ofte ongans" (galagtig of ongesteld) word. Ook was die diere veilig op Robbeneiland van roofdiere en veeroof.

Op 18 Augustus 1654 word daar terloops verwys na 'n 'Hollantse' ram en 'n 'Caepse' ram op Robbeneiland. Dit was opgemerk dat alhoewel daar kalwers aankom, vrek meeste van hulle van verwaarlosing en dan wil die koeie nie laat sak nie. Dit word dus besluit om 10 koeie aan Hendrik Boom (hooftuinier) te verhuur – eintlik aan sy vrou, Annatjie, wat die bynaam 'Boerin' gehad het as gevolg van haar plaasondervinding. Sy was dus die eerste nie-amptenaar om te boer.

Kommissaris Rijckloff van Goens bring in 1657 10 Hollandse skape saam met hom in 1657 en in 1658 kon Van Riebeeck 10 Hollandse ramme van die vryburgers verkry, na Robbeneiland. Hy noteer dat die kruisgeteelde ooie meer as een lam produseer en meer melk het en dus beter lammers produseer as die inheemse skape. Na'n besoek aan Robbeneiland in 1656 merk Van Riebeeck op dat daar genoeg weiding is vir 2 000 skape terwyl daar'n kwaai droogte geheers het.

Van Riebeeck het reeds in April 1655 aan die Here XVII geskryf oor die 'stabileren' van die kolonie deur onafhanklike gesinne en na verdere briefwisseling word grond aan die eerste Vryburgers in1657 gegee. Hulle opdrag was om benewens akkerbou ook beeste, skape, varke, ganse, eende, ander pluimvee ens aan te teel. Daar word 12 trekosse vir landbou aan hulle verkoop. Hulle kon beeste en skape teen 'n lae prys

koop van die Kie en ook veeruil van die Khoe. Teen 1662 was daar meer as sestig Vryburgers. Vyftig Kaapse ooie en 'n Hollanse ram sou aan hulle verkoop word. Daar was 454 skape op Robbeneiland in 1658 en die bestuurder merk op dat drie van die ses skape wat soheentoe gestuur was gevrek het. Van Riebeeck korrespondeer gereeld met die nuwe bestuurder, Rijck Overhagen. Die vorige bestuurder was van ernstige nalatigheid aangekla in verband met die versorging van die skape. Van Riebeeck herinner Overhagen daaraan dat die jong ramme in Mei gekastreer moet word en dat die jong ooie se sterte afgesny moet word teneinde suksesvolle paring te bevorder. Hierdie gebruik was by die Khoe opgemerk. Dié sterte is geëet. 'n Sensus in Desember 1658 toon dat die burgers (insluitende Van Riebeeck) 238 beeste, 41 Hollandse skape, 241 Kaapse skape, 28 Bengaalse skape (Van Riebeeck) en 80 varke gehad het. Daarteenoor het die Kie 474 skape op Robbeneiland gehad en 932 op die vasteland sowel as 420 beeste. Daar was dus genoeg vee om om die aanvraag te vul en verder te teel teen die einde van 1658 en daar was weereens opgemerk in Januarie 1659 dat daar genoeg weiding vir 2 000 skape op Robbeneiland was.

Rijck Overhagen rapporteer egter dat daar teen Mei 1659 reeds 420 skape dood is en teen Julie slegs 40 oor was. Die syfers vir die vasteland is nie bekend nie.[37] Zacharias Wagenaar besoek Robbeneiland in 1662 en vind 170 besonder goeie vet skape, vier bokke en 300 varke. Hy merk ook op dat die eiland groot genoeg en geskik is om 'n "goet getall aldaer te laat aangroeyen". Dit kom voor dat die skeepskapteins gewillig was om skape van Holland en perde van Java na die Kaap te bring maar nie beeste nie. Van Riebeeck moes dus klaarkom met die lae melkopbrengs van die plaaslike koeie.

Aanvanklik het die VOC vee naby aan die fort gewei maar die toenemende getalle en en behoefte aan weiding het gelei tot die ontwikkeling van later genaamde buiteposte. In Junie 1657 het Van Riebeeck begin om reduite te bou, die eerste was Keert de Koe.[38] Die reduite was beman deur soldate om te sorg vir die veiligheid van die vee en ook as militêre poste de dien. Die gehalte van veeboerdery het verbeter met die Vryburger stelsel.

Veesiektes en verliese

Reeds in Maart 1654 word dit besluit dat skape na Robbeneiland gestuur moet word om 'n kondisie "gellich ofte ongans" te vermei. Hierdie toestand is toegeskryf aan oormatige vogtigheid en die geil weiding. Brandsiekte (*schorfft*) kom voor op Robbeneiland in 1658 en teer word uitgestuur om die skape te behandel. Ondervinding het geleer dat teer baie doeltreffend was. In Julie skryf Van Riebeeck dat die brandsiek skape wat nie genees kon word nie na die vasteland gestuur word vir behandeling.

Alhoewel die Chainoquas se vee "als gras op 't veld" was in November 1658 wou hulle nie vee ruil nie want hulle het ook vrektes gehad soos die Kie. Rijck Overhagen rapporteer dat meer as 120 skape op Robbeneiland gevrek het weens blootstelling aan reën en koue omdat daar nog nie skuiling was nie. Teen Mei 1659 was die skuiling nog nie voltooi nie en die fiskaal rapporteerr dat 80 dragtige teelooie gevrek het met "hebbende groote lammicheden, off het berbery (beri-beri) was, inde beenen gecregen ende soo (als niet cunnende gaen maer blijvende leggen) voorts heel vercleumt ende gestorven". Hy bring sewe van die skape sodat die kundiges kan vasstel wat die probleem is en waarmee dit behandel kon word. Teen November was daar slegs 40 skape oor en van hulle het ook die kondisie onderlede gehad. Die Hollandse ram het ook gevrek. Hierdie vrektes het nie met Van Riebeeck se optimisme oor voldoende skape vir die vlote en plaaslike gebruik gefnuik nie, maar was waarskynlik die einde van verbeterde skape. In November word daar nog 36 varke na Robbeneiland gestuur maar sewe dae later het daar reeds ses van die jong varkies gevrek en die ander sou dieselfde pad gaan.[39] Die ou varke is net vel en been terwyl die vorige varke floreer op die eiland.

Die hoofmanne van die Saldanhars kla in November 1661 oor die groot sterftes onder hulle vee en ook mense. Van Riebeeck reik dus die volgende waarskuwing uit:

"Waerschouwinge

'Alsoo jegewoordigh dese lants inwoonders; Saldanhars, Caepmans, etc., haer met al haer woningen en vee dicht omtrent, jae sommige al binnen onse uytterste lantweer onthouden ende dat onder deselve,als oock principalijck onder haar bestiael, groote siekte is, 'twelck daervan gestorven sijnde, sijluyden aen stucken 'te koop brengen ende, als off het geslacht was, overal aen d' onse comen verreuylen, waerdoor (onder ons, God betert, mede groote siekte zijnde), deselve noch meerder soude cunnen doen toenemen – Soo is 't dat wij een yegelijck, soo wel Compagnie's dienaren als vrije luyden, bij desen nochmaels waerschouwen ende belasten, gelijck deselve bij promulgatie ende affexie deser gedaen wort mits desen, dat

hun niemant, wie het oock soude mogen sijn, hem in 't alderminste zal bemoeyen eenigh geslacht of ongeslacht vee te reuylen, directelijck noch indirectelijck, onder wat pretext het oock mochte wesen, op pene voor daerop gestelt,
Aldus gedaen in 't fort de Goede Hoop, den 24en November, anno 1661."
Daar verskyn terloopse opmerkings na swak diere wat geruil word en vrek. Ook dat vrektes onder die VOC vee voorgekom het maar met die uitsondering van Robbeneiland word daar nie syfers aangedui nie (in die bronne benut) tenspyte van die feit dat die vee 'n bate was en verliese dus aangedui moet word asook teen die koste van die ruilgoedere.

Veeversorging en -gesonheid
Jan van Riebeeck het sy raad insake landbou en veeboerdery saamgevat in'n Almanach[40] wat hy aan sy opvolger Zacharias Wagenaar in 1662 oorhandig het. Sy raad vir bv. die behandeling van brandsiekte word verder uitgebrei en sam met die landbou, wat koordinasie benodig het, word teling ook aangepas by die seisoene indie suidelike halfrond. Die volgende verwys net na diere en mense.

- Januarie: In die begin van Januarie of half-Desember is dit tyd –vir die'huijsman'- om die ramme by die ooie te sit sodat hule in Mei tot Julie lam wanner daar gras is vir die ooie se onderhoud en genoeg melk te produseer vir die lammers "want ik gesien heb, dat bij een laaten en traagen regentyd, en gevolgelijk bij gebrek van gras,ooien en lammeren telkens in 't veld door honger en koude dood bleeven". Elke morg landery moet met mis bemes word, soveel as wat ses osse per vrag kan trek. Met'n ploeg van 10 osse kan "twee scheepsels saaijens" per dag omgeploeg word.
- Mei: Die koeie kalf en die ooie lam nou. Dit word voorgestel dat die landerye in Augustus of September geploeg word en braak lê tot die volgende jaar, omdat die osse merendeels nou maer en swak is as gevolg van mingras en ander werk.
- Junie: Die beste kalwers en lammers kom nou aan.
- Augustus: Dit was goed gevind (deur Van Riebeeck) om bulkalwers van drie tot vier dae oud en jong ramme te kastreer. Ook 'n goeie maand om hoenders, ganse en eende te laat broei. 'n Resep om'n kudde van 300 brandsiek skape te genees:

"2 à 3 mengelen teer 1 loot swawel
1 à 2 loot vijlsel van kooper
8 loot van een gebrande vaderlandse schoenen
1 1/z loot quicksilver
Dit onder malkonderen gemengt en gekookt in een ijsere pot tot een uur lang in de opene ligt uit vrese voor brand of besmettinge wel geroert, en aanstonds de Schaapen die schurf sijn, aan de neuse, agter de ooren en inalle de leeden met een quast van oude vodden tweemaal's weeks gesmeert, en sulx tot 3 à 4 maal toe, soo sijn te geneesen". Dit was vermoed dat brandsiekte van skape voorgekom het omdat hulle nie goed beskerm teen die elemente was nie deur bv. stal of skure. Ooie moet nie onder een jaar oud lam nie. Indien wel moet sulke lammers keelafgesny word sodat die jong ooie sterk groei en massa kan aansit.

- September: Vir 'n bevange perd "neemt eenigh haar booven de roede van een man", sny dit in klein stukkies met n skêr, meng met wyn, bier of water en die perd sal herstel. Dan volg raad vir "bloedgang", graweel, "roode loop", vergiftiging en byte van gftige insekte in mense.
- Oktober: Osse of perde moet in hierdie maand gebruik word om hout aan te ry. Raad om bloeding te stop van 'n wond word gegee, ook vir 'n visgraat in die keel.
- November: Raad vir brandwonde.
- Desember: Graweel of urienverstopping van osse word bespreek. Botter, wynruit, koorsteen roet, swael en buskruit word in 'n groot bolus verwerk en gedoseer gevolg deur 1 of 11h pint asyn gevolg deur die os op sy hakke te laat sit en die skede heen en weer te vryf totdat die graweel uitkom. Wanneer skielike sterftes onder beeste voorkom, sodat hulle plotseling neerslaa en nie weer opstaan nie, al leef hulle vir 3 tot 4 dae, is dit raadsaam om hulle onmiddellik te slag sodat die vleis benut kan word. Mens sal die vleis onbeskadig vind en slegs die "kleimaag" is droog. Bloedlating, een, twee of drie "stoopen" van die "longader" na 'n tou om die dier se nek gebind is, wanneer 'n siekte bespeur word en die dier waggel.

Dit is opmerklik dat alhoewel skape na Robbeneiland gestuur is om 'n 'galagtige' toestand te vermei wat volg op nat weer en weelderige weiding, dit nie hier aangeteken word nie. Vermoedelik omdat daar nie alternatiewe weiding beskikbaar was in die onmiddellike omgewing nie. Dit is 'n vorm van siektevermeiding en waarskynlik een van die redes vir die seisoenale wisseling van weiding deur die Khoekhoe.

Slot

Godée Molsbergen haal Busken Huet aan: " naast tien gebreken, minstens twaalf deugden".[41] Benewens die 'deugde' hierbo beskryf, was dar ook nog die van bouer (fort), diplomaat (Khoe) en skrywer van die Daghregister en ook korreksies aan die Resolusies. In Brown is daar ook ander bv *botanis* wie plante ens na Holland stuur; *museum* om wildvelle en opgestopte diere te vertoon; *wildbewaarder* deur jag te beheer; *natuurbewaarder* deur sy pogings om die natuurlike bosse te bewaar; *landbounavorser* wie eksperimenteer met graansoorte en die beste omgewing ook die toets van grassoorte en gewasse vir die voer van varke.[42] Hierby moet gevoeg word sy pogings om die inheemse skape aan te pas deur die gebruik van Hollandse skape en dus *veeteler* en die begin van die moderne skaapboerdery in Suid-Afrika.

Noten

1 Elphick, R. 1977, *Kraal and Castle Khoikhoi and the founding of white South Africa.* Yale University Press, New Haven and London, p.116.

2 Plug, I. & S. Badenhorst 2001, *The distribution of macromammals in southern Africa over the past 30 000 years.* Transvaal Museum Monograph No. 12. Transvaal Museum Pretoria. Argeologiese bevindings dui dat skape meer as 2 000 jaar gelede in die wes- Kaap aangekom het terwyl beeste 1 500 tot 1 000 jaar gelede daar aangekom het.

3 Theal, G.McC. 1922 (Faksimilee van) *History of South Africa before 1795. Foundation of the Cape Colony by the Dutch.* C. Struik , Cape Town 1964. Vol. Twee, p.33.

4 Theal, Vol. 2, p.56.

5 Thom, H.B. 1936, *Die Geskiedenis van die Skaapboerdery in Suid-Afrika.* N.V. Swets & Zeitlinger, Amsterdam p.232 siteer: De Hondt, J., ca. 1652, heruitgawe 1747 *Historie der Reizen*, 's Gravenhage, Deel I, p.30.

6 Theal, p.109.

7 Die Khoe het van vegosse gebruik gemaak wat hulle deur fluite kon beheer en die gepantserde Portugese kon nie vryelik beweeg op die strand nie. Volgens Theal was dit waarskynlik 'n kommunikasie probleem wat ontaard het.

8 Thom, H.B., 1936, III, p.232: De Hondt, J., ca. 1652, *Historie der Reizen*, 's Gravenhage, Deel II, pp.4-5.

9 Thom, H.B., 1936, III p.233. De Hondt, J., ca. 1652, *Historie der Reizen*, 's Gravenhage.

10 Thom p.232 siteer Theal se afskrif van Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation VI*, Glasgow 1904.

11 Thom, H.B., 1936, III, p.232: De Jonge, *Opkomst van het Nederlands gezag in Oost-Indië.* Dl. II, p.300. Vgl. ook Kaapse Archief, Verbatim Copies of Documents, 1595-1693, p. 7 (afgeskryf deur Theal).

12 Thom, p.233 siteer *Z. Afr. Tijdschrift* Okt. 1880, pp.556-557.

13 Thom p.233: siteer *Historie der Reizen* II, pp. 4-5. James Lancaster was in 1601 in bevel van die eerste vloot van die Engelse Oos-Indiese Maatskappy (Theal p.366) en het lemmetjie sap voorgeskryf sodat die bemanning van sy vlagskip nie skeurbuik simptome getoon het nie in teenstelling met die res van die vloot. Hy het ook 'n paar geruilde skape op Robbeneiland gelaat.

14 Mountain, A. 2003, *The First People of the Cape.* David Philip afdruk van New Africa Books, Claremont, Suid-Afrika, p.44.

15 Smith, Andrew B. (text) & Pheiffer, Roy, H. (translation) 1993. *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope* South African Library General Series 19, South African Library, Cape Town, pp. 52 (text), 53 (illustr.).

16 Liebenberg, H., Inleiding tot die Resolusies van die Politieke Raad van die Kaap van Goeie Hoop. www.tanap.net.

17 Gaastra, F.S., Verenigde Oost-Indische Compagnie. www.tanap.net/content/voc.

18 Godée Molsbergen, E.C. 1912, *De Stichter van Hollands Zuid-Afrika Jan van Riebeeck 1618-1677.* S.L. Van Looy, Amsterdam, pp. 49-52.

19 Godée Molsbergen, p.50.

20 Die Here XVII was erg onsteld omdat die retoervloot 'n maand vertraag was deur die oplaai van die goedere. Die waarde van die herwinde goedere was minder as die maand se lone.

21 Hierdie verslag is opgeneem as Bylaag VIII in Godée Molsbergen pp. 206-214 en ook kortliks bespreek pp. 68-72.

22 Godée Molsbergen, Bylaag IX pp. 215-221.

23 Bosman, D.B. Deel I: 1952; Deel II: 1955 en Deel III: 1957 *Daghregister gehouden bij den Oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck.* A.A.Balkema Kaapstad. Geskiedkundige aantekeninge is deur H.B. Thom gedoen. Beide die Kaapse en die Den Haagse argiewe is geraadpleeg; Thom, H.B. Journal of Jan van Riebeeck, Vol. I 1952; Vol.II 1954 en Vol III 1958. A.A. Balkema Kaapstad.

24 Theal, G.McC. 3: pp. 129-130.

25 Godée Molsbergen, pp. 172-179.

26 Thom Vol II p. 86.

27 Van Riebeeck het nie onvoorbereid in die Kaap aangekom nie. In Resolusies van 24 September 1652 en 18 Junie 1654 verwys hy na Joris van Spilbergen se *Joernaalen* Van Linschoten se *Itinerario*. Laasgenoemde het veral die soektog na Monomotapa en dié se goud gestimuleer.

28 Die Resolusies van die Politieke Raad vanaf 1651 tot 1795 is te vind by www.tanap.net/content/activities/documents/index.htm en word gehou by die Kaapstad se Argief as Resolutions of the Council of Policy at Cape of Good Hope Cape Town Archives Repository South Africa .Verwysings na Resolusies verwys na hiedie stel.

29 Godée Molsbergen, p. 70; Instructie van Kamer van Amsterdam aan N. Proot; Van Ledden, W.-P. 2005, *Jan van Riebeeck tussen wal en schip.* Verloren Hilversum, p. 21. Toestemming van die Stategeneraal aan die VOC "Zoek daarna (na die fort gebou is) goede grond voor tuinen en om er vee te laat weiden"; Res. C.1 pp. 145-150. 1 Oktober 1655 verwys na die uitdruklike instruksies van die Here XVII om "alle debvoiren aen te wenden tot den *aenqueeck* van bestiael" teneinde voldoende voorraad op te bou.

30 Mountain, p 46. Die stelsel was ook om bolle

en ander plantprodukte te versamel en vir die koeie om op goeie weiding te kalf vir melkproduksie. Melk was amper 'n stapel kos vir die Khoe.

31 Smith, Andrew B. & Pheiffer, Roy H., pp.10-11 siteer Raven-Hart, R. 1967 *Before Van Riebeeck*. Struik, Cape Town, p.23.

32 Van Riebeeck bereken dat 25 melkkoeie ½ anker (ongeveer 15 liter) melk per week gee waarvan 1.5 – 1.6 kg botter gemaak kon word.

33 Res. C.1, pp. 423-428. 19 Mei 1659.

34 Thom, p.19.

35 Godée Molsbergen, pp. 266-272.

36 Res. C.1, pp. 87-88. 18 Maart 1654.

37 Bulpin, T.V. 2001. Discovering southern Africa. 6th Ed. Discovering Southern Africa Productions, Kaapstad, p.17 verwys na 'n onbekende siekte van de vee in 1659. Omtrent 'n kwart van die diere het gevrek. Hy sluit beeste in maar dui nie sy bronne aan nie.

38 Sleigh, D. 2004, *Die Buiteposte VOC-Buiteposte onder Kaapse bestuur 1652-1795*. Pretoria, Protea Boekhuis, p.129.

39 Die Kaapse kopie van die Daghregister het "hebben geen mergh in den beenen" terwyl die Den Haagse kopie (ook Bosman) "melck" het. Thom vertaal dit as "stamina".

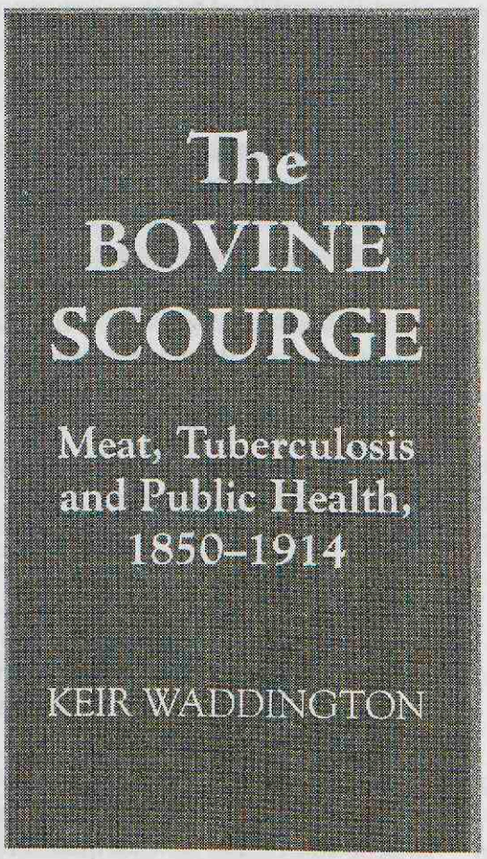
40 *Almanach der Africaanse Hoveniers en Landbouwers*. Die kopie gebruik is geskandeer van 'n Nederlandse manuskrip in die Von Dessin-versameling van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad gebaseer op die oorspronklike manuskrip in Van Riebeeck se handskrif wat verlore gegaan het. Dr. H. Liebenberg, Nasional Argief Kaapstad.

41 Godée Molsbergen p.176.; Busken Huet, C. 1901, *Het Land van Rembrandt*, II p.162.

42 Brown, A.C. (Ed.) 1977, *A history of Scientific Endeavour in South Africa*, Cape Town, Royal Society of South Africa.

Boekbesprekingen

The bovine scourge: meat, tuberculosis and public health, 1850-1914
Keir Waddington, The Boydell Press, Woodbridge 2006. 240 blz. ISBN 1 84383 194 7

Dr. Keir Waddington is senior lector aan de School of History and Archeology aan de Universiteit van Cardiff. Hij is specialist op het gebied van sociale geschiedenis en sociale geschiedenis van de geneeskunde. Zijn grote belangstelling gaat uit naar onderzoek van Victoriaanse ziekenhuizen, geneeskunde en liefdadigheid, volksgezondheid in de twintigste eeuw en bovine tuberculose en besmet vlees. Hij is mede-auteur van *The History of Bethlem, 1247-1995* (1997) en auteur van *Charity and the London Hospitals 1850-1898* (2000) en *Medical Education at St. Bartholomew's 1123-1995* (2003). Verder schreef hij onder meer artikelen over ziekenhuisliefdadigheid, het medisch beroep en tuberculose en besmet vlees.

Volksgezondheid is al eeuwenlang en ook nu nog voor autoriteiten een groot aandachtsgebied in de wereld. Daarbij staan voeding en voedsel, vooral dat van dierlijke herkomst zoals vlees, sterk in de belangstelling. Waddington merkt dit op naar aanleiding van de tegenwoordig bij vee voorkomende ziekte BSE die, op de mens overgedragen, de dodelijk ziekte van (nieuwe variant) Creutzfeldt- Jakob veroorzaakt. Na de geleidelijk afnemende aandacht voor BSE diende een nieuwe bedreiging zich aan: bovine tuberculose bij vee. Hieraan was, naar men meende, vanaf 1950 een halt toegeroepen. In 2004 bestempelde het Britse Department of the Environment, Food and Rural Affairs - voortzetting van het Ministry of Agriculture, Fisheries and Food - bovine tuberculose als 'the largest threat facing us at the moment'. Eigentijdse angst voor het opleven ervan en de vele aanbevelingen om de verspreiding tegen te gaan, doen de auteur denken aan de reacties op bovine tuberculose in Brittannië tijdens de regering van koningin Victoria en na haar koning Edward VII (negentiende en begin twintigste eeuw).

Waddington begint na de inleiding het tweede hoofdstuk met het onderwerp 'Besmet vlees en volksgezondheid in de jaren 1850 tot 1870'. Vervolgens spitst hij zich in het derde hoofdstuk toe op hoestende koeien, bovine tuberculose en besmetting. Het volgende hoofdstuk (vier) richt zich op 'No inconsiderable danger

to the community': vlees en bovine tuberculose. De inspectie van vlees komt in hoofdstuk vijf in beeld. In hoofdstuk zes stelt hij de vraag: 'Making of an epoch?'. Onderwerp in hoofdstuk zeven is: 'Experimenteren en het Britse model'. Het achtste hoofdstuk bespreekt opnieuw de controle van besmet vlees, nu in samenhang met de 'great modern scourge'. Het verband tussen tuberculose en melk, 'Death in the milk pail', krijgt een apart hoofdstuk (negen) toebedeeld, tot slot gevolgd door (tien) 'Eradication?' waarin de problematiek met betrekking tot vlees, melk en bovine tuberculose gemeenschappelijk wordt besproken.

Epizoötieën zowel als zoönosen waren in de jaren 1850 tot 1870 al bekend. Zo wist men bijvoorbeeld dat vlees door bederf of ziekte van het slachtdier de gezondheid van de bevolking kon aantasten. Vleescontroleurs bestonden dan ook al op plaatselijk niveau. Bovine tuberculose werd niet beschouwd als besmettelijk en zeker niet als een zoönose. Het ging evenals bij de mens door voor een erfelijke aandoening die beïnvloed werd door omgevingsfactoren. De publicaties over Villemins experimenten en de sectiebevindingen van Laënnec bereikten ook Brittannië en leidden tot meningsverschillen tussen medici en dierenartsen. Villemin verkondigde dat tuberculose een besmettelijke op de mens overdraagbare ziekte was. Dierenartsen werden aanhangers van zijn leer, medici wezen deze in eerste instantie af. Robert Kochs ontdekking van de tuberkelbacterie bleef uiteraard niet onopgemerkt. Dit leidde er eind negentiende eeuw toe dat het probleem van bovine tuberculose en besmet vlees van nationale betekenis werd. Er ontstond een nationaal gevoel van angst nu bovine tuberculose een besmettelijke ziekte bleek te zijn en dus een gevaar voor de volksgezondheid. Er moest iets gebeuren.

De Britten wierpen zich op het vlees, de voeding van velen. Het was bekend dat runderen met bovine tuberculose ter slachting kwamen, soms omdat ze uitgemergeld waren, soms omdat de melkproductie afnam, maar ook wel zonder dat er aan de dieren uitwendig iets opvallends was te zien. Veehouders, veehandelaren, slagers en vleesverkopers werden betrokkenen.
Volgens dierenartsen was tuberculeus vlees gevaarlijk voor de volksgezondheid en diende de bevolking dus te worden beschermd. Maar dierenartsen genoten toen weinig aanzien. Behalve een aantal vooraanstaande veterinairen waren de meeste van hen slechts paardendokter. Hen kon je de zorg voor de volksgezondheid niet toevertrouwen, meenden medici. De laatste vonden zichzelf wel capabel genoeg om de organisatie van de vleescontrole op zich te nemen. Toch rees ook tegen hen bezwaar: wat wisten zij van vlees? Vleescontroleurs zouden verstand van zaken moeten hebben, dus bijvoorbeeld zelf slager zijn (geweest). De autoriteiten besloten de vleesinspectie, met voorbijgaan van artsen van de gezondheidsdienst, aan de bestaande controleurs die het netwerk van de afvalcontrole vormden, toe te vertrouwen. Zodoende viel vleesinspectie onder plaatselijke verordeningen. Hieruit volgde dat ook de plaatselijke autoriteiten en hun afvalcontroleurs betrokkenen werden.

Autoriteiten hadden behalve belangen betreffende de volksgezondheid ook andere belangen. Ze dienden rekening te houden met de plaatselijke winkeliers en veehouders om te voorkomen dat dezen economisch zouden gaan lijden onder strenge maatregelen bedoeld om voor de bevolking tuberculosevrij vlees te garanderen. Dit zou het vlees duurder maken en de vleeshandelaren en slagers duperen, evenals de arme lieden die dan geen vlees meer konden kopen. Een gulden middenweg was om alleen zichtbaar zieke dieren af te keuren en bij geringere ziekteverschijnselen de zieke organen te verwijderen en het vlees als dat er goed uitzag gewoon te verkopen. Dit noemde men het lokale model, bij de bestrijding voorgesteld door de dierenartsen. Medici vonden dat een tuberculeuze koe niet voor consumptie kon worden vrijgegeven, want er was geen bewijs dat het vlees bacterievrij was. Dus meenden zij dat zo'n dier altijd moest worden afgekeurd: het gegeneraliseerde model. Dierenartsen en medici hielden er niet alleen deze verschillende zienswijzen op na, ze waren ook elkaars concurrenten. Beide groepen wilden worden ingezet bij het ijveren voor de volksgezondheid en vonden zichzelf superieur. Dierenartsen werden inmiddels door verbetering van hun opleiding wel deskundiger. Toch kregen zij in eerste instantie geen duidelijke taak toebedeeld.
Er kwamen artsen van de gezondheidsdienst die de uitvoering van het dagelijkse werk overlieten aan plaatselijke lagere ambtenaren, de afvalcontroleurs, later gezondheidscontroleurs genoemd. Deze waren niet erg in aanzien. Ze hadden veel taken, raakten overwerkt, werden weinig gewaardeerd en leden onder hun lage status en geringe beloning. De kennis en bekwaamheden van de afvalcontroleurs lieten vaak te wensen over en daarom organiseerde men voor hen cursussen om hun deskundigheid te vergroten. Dit zou onder meer hun aanzien bij de te controleren bedrijven ten goede

komen. Afvalcontroleurs hadden onder meer te maken met kwaadwillige slagers die, ondanks het verbod om tuberculeus vlees te verkopen, hiermee toch doorgingen. Slachten gebeurde dan in het geniep, op abnormale tijden en in onhygiënische slagerijtjes. Controleurs daarentegen kenden hun pappenheimers en controleerden op onverwachte tijden. Het was ondankbaar werk dat regelmatig uitliep op rechtszaken.

Zo is uit de geschiedenis bekend hoe een rechtszaak in Glasgow leidde tot een veroordeling van slagers. Deze rechtszaak kreeg aandacht in de landelijke pers en leidde ertoe dat in de loop der jaren driemaal een koninklijke commissie werd benoemd om op gerezen vragen een afdoend antwoord te formuleren. De eerste commissie boog zich over de vraag of het Britse model van bovine tuberculose, namelijk dat humane en bovine tuberculose identiek waren, als gevaar voor de volksgezondheid aanvaardbaar was. De tweede commissie moest richtlijnen aanreiken hoe om te gaan met tuberculeus vlees. Beide commissies voorzagen niet in aanbevelingen voor de dagelijkse praktijk van de tuberculosebestrijding. In 1901 presenteerde Koch zijn model van bovine tuberculose. Hij deelde mee dat de bovine bacterie voor de mens ongevaarlijk was. Onmiddellijk volgde nu een derde commissie. Deze boog zich over morfologische en biologische eigenschappen van de tuberkelbacterie en bestudeerde welke maatregelen nodig waren om het volk te beschermen tegen tuberculeus vlees en besmette melk. Evenals dat het geval was bij de eerste twee commissies had de studie een experimenteel karakter. Men wilde bewijzen dat Koch het mis had. Het Britse model moest worden verdedigd. De commissie onderzocht en definieerde bovine tuberculose, verfijnde experimentele processen en zette een onderzoek op naar een infrastructuur. De vraag was nu niet of bovine tuberculose een ernstig volksgezondheidsprobleem was. Deze nieuwe commissie verdedigde het standpunt dat de bestrijding van de bovine tuberculose een belangrijke bijdrage leverde aan de totale tuberculosebestrijding. Enkele tussenrapporten volgden en na tien jaar verscheen in 1911 het eindrapport. Het rapport oordeelde dat veel gevallen van tuberculose waren toe te schrijven aan de bovine bacterie. Op deze conclusie was gewacht, want hieruit volgde dat de ingestelde maatregelen ongewijzigd konden blijven en slechts aangescherpt behoefden te worden. Het besluit viel om particuliere slachthuizen te vervangen door openbare, waartegen veel slagers in opstand kwamen. Slagers ontvingen ondanks herhaald aandringen geen enkele financiële compensatie.
Langzamerhand werd het duidelijk dat, evenals dit op het Europese vasteland al was ingevoerd, alleen eradicatie van tuberculeus rundvee uiteindelijk zou leiden tot het gestelde doel: opkomen voor de volksgezondheid door het volk betrouwbaar vlees aan te bieden. Besmette melk kreeg daarbij ook aandacht. In het kader van de sociale beweging voor het welzijn van zuigeling en kind beschouwen historici besmette melk in de regel als voornaamste aanleiding voor de angst voor bovine tuberculose. Nog belangrijker was evenwel dat bovine tuberculose de grootste bedreiging vormde voor de zuivelindustrie en de uitgebreide handel in consumptie melk naar de steden. Besmette melk werd een nationaal onderwerp en een punt voor hervorming.

De bestrijding van longtuberculose vereiste in de twintigste eeuw een nieuwe aanpak, temeer daar men rond 1900 dacht de vleesproblemen de baas te zijn. Er waren nu immers goede slachthuizen en ook de vleeskeuring werkte beter. Het had geen zin meer om tuberculeuze dieren te houden tot ze ernstig ziek waren. Bovendien was uit onderzoek gebleken dat het koken van vlees afdoende was.
Met het bestrijden van bovine tuberkelbacteriën in melk had men meer moeite, want dit euvel was moeilijk te controleren. Daarbij kwam dat de koestallen in een slechte conditie verkeerden en melkzuivering nauwelijks was af te dwingen. Pasteurisatiemaatregelen bleken evenmin succesrijk. Ook de melkcontrole leed onder de heersende spanningen tussen dierenartsen, artsen van de gezondheidsdienst en de staat. Zo bleef de 'Death in the milk pail'. Uit statistische gegevens bleek dat tuberculose afnam bij volwassenen, de vleeseters, maar niet bij kinderen, vooral die jonger dan vijf jaar, de melkdrinkers. A. Short, onafhankelijk raadslid voor Boorle van de Labour Party, merkte hierover cynisch op: 'We are spending vast sums in building sanatoria for consumptives, we are holding great international congresses to try and solve the problem of dealing with this fearful scourge effectually, and every town in the country is flooded with milk loaded with germs that spread the malady'. (pag. 159). Deze uitspraak maakt verder duidelijk dat de Britten ook de strijd tegen de tuberculose bij de bevolking inmiddels krachtdadig aanpakten.

Verbetering van de hygiëne van melk was opnieuw een taak voor inspecteurs. Vergeleken met de gang van zaken bij de vleeskeuring bleek de

geschiedenis zich te herhalen. De controleurs kregen te maken met tegenstrijdige belangen van veehouders, leveranciers van melk, zuivelhandelaren en het toezichthoudende orgaan. Tegenwerking en misleiding door melkleveranciers kwamen bij controle regelmatig aan het licht. Een ander probleem bij het invoeren van de vlees- en melkinspectie was de scherpe scheiding tussen stad en platteland die tot uiting kwam in de achterstand op het gebied van de volksgezondheid bij de plattelandsbevolking. Dit thema bleef in het onderhavige onderzoek onderbelicht. Uiteindelijk zou na de Eerste Wereldoorlog de combinatie van pasteurisatie van melk en eradicatie van tuberculeus rundvee de genadeslag betekenen voor de bovine bacterie in vlees en melk en zo de hierdoor veroorzaakte tuberculeuze aandoeningen tot een minimum doen afnemen.
Het bestrijden van de bovine tuberculose benadrukt dat andere dan medische professionele groepen, in dit geval dierenartsen, ook belangrijk waren bij het behartigen van volksgezondheidsbelangen en dat medici vaak niet de eersten waren die op een gezondheidsrisico attendeerden.

Waddington heeft zich voornamelijk verdiept in het door bovine tuberculose besmette vlees in de negentiende / begin twintigste eeuw in Brittannië. Slechts summier vermeldt hij de met betrekking tot tuberculeus vee toegepaste maatregelen in andere West-Europese landen. Voor zijn grondige studie heeft hij uitgebreid gebruik gemaakt van primaire bronnen, zowel dagbladen, weekbladen, vakbladen als jaarboeken. Van de secundaire bronnen valt op dat bijna uitsluitend Engelstalige publicaties zijn geraadpleegd. Een omvangrijke bibliografie en dito index completeren het werk. Het keurig verzorgde boek oogt saai doordat afbeeldingen, tabellen en grafieken ontbreken. Verder koos de auteur ervoor elk onderwerp per hoofdstuk chronologisch te bespreken, waardoor hij nogal eens in herhalingen is vervallen om tot een samenhangend overzicht te komen. Hoewel dit het betoog soms wat eentonig maakt, weet hij toch van elk thema een interessant beeld te schetsen.

Waddington geeft met dit boek inzicht in de ingewikkelde strijd die de Britten van hoog tot laag hebben moeten voeren en ondergaan om verlost te worden van de bovine vorm van tuberculose. Terugkomend op de aanleiding van Waddingtons onderzoek, de recente BSE-geschiedenis en de opflikkering van bovine tuberculose, kan worden gesteld dat de verontrusting over vlees en ziekte en over de gezondheid van mens en dier heeft bewezen een opmerkelijk lange adem te hebben, ook al heeft de aard van het voedselbeleid en de bezorgdheid over voedsel een enorme verandering ondergaan sinds het eind van de negentiende eeuw.

Bartje Abbo-Tilstra

Uit de praktijk van een veearts
Rogier Verberne, Uitgeverij de Appelboom B.V., Utrecht 2006. 135 pag., Ill. ISBN-10: 90-810425-2-1

In deze geschiedschrijving wordt het wel en wee van een praktijk op het Noord-Brabantse platteland ten oosten van Den Bosch in de periode 1984-2004 geschetst. Na zijn afstuderen aan de Faculteit Diergeneeskunde in Utrecht in 1970 volgde Verberne een academische carrière aan diezelfde faculteit en aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Zijn doel was echter altijd geweest om plattelandsdierenarts te worden en in 1984 maakte hij de overstap naar de praktijk.
Na een voorwoord blikt de auteur in 22 verhalen terug op het dagelijkse werk van een dierenarts in de veehouderij en de paardenpraktijk. Een diversiteit aan veterinair handelen komt daarbij aan bod, zoals onder meer verlossingen bij runderen en paarden, castraties, kreupelheidonderzoek, verwondingen, onthoornen, bolspat, foetotomie en een lebmaagdislocatie. Het veterinair ingrijpen wordt ook voor leken helder uiteengezet. Verberne gaat evenwel verder dan alleen het beschrijven van kenmerkende praktijksituaties. Hij geeft ook de nodige achtergrondinformatie van het medisch handelen en de afwegingen die daarbij steeds gemaakt worden vanuit het perspectief van de eigenaar en de belangen van de te behandelen dieren. De medische mogelijkheden van de plattelandsdierenarts worden beperkt door de economie. De dierenarts dient het rendement van de onderneming van de veehouder te ondersteunen door de gezondheid van de productiedieren op peil te houden.
Verberne beschrijft de recente stormachtige ontwikkeling van de melkveehouderij, met vergaande gevolgen voor het vee, de veehouders en de dierenartsen. In zijn praktijk verdwenen tussen 1983 en 2003 een derde van de koeien en tweederde van de veehouders. Dit ging gepaard met schaalvergroting en automatisering op de resterende bedrijven en een groeiende schuldenlast voor de veehouders. Tijdens het proces van schaalvergroting veranderde op de kleine gezinsbedrijven de vertrouwde koeien die jarenlang meegingen steeds meer in anonieme productie-

eenheden die in de hoogproductieve cyclus nog hooguit vijf jaren meegaan. In de jaren zestig was de melkgift 10-20 liter per etmaal; in de jaren negentig was dit 30-50 liter. De koe verloor haar naam en werd een nummer met een transponder. De rol van de dierenarts verschoof steeds meer van dokter voor zieke productiedieren naar die van begeleider van het productieproces van dierlijke producten. In de loop van de jaren tachtig verdween het veelzijdige klinische werk steeds meer naar de achtergrond.
De laatste decennia worden ook gekenmerkt door de opkomst van de geneeskunde van het sport- en recreatiepaard. Er verschijnen tweedelijns paardenklinieken. In de eerstelijns praktijk beperkt de taak van de dierenarts zich steeds meer tot het begeleiden van de fokkerij. Kennis van kunstmatige inseminatie bij paarden die in de jaren negentig gebruikelijk is geworden, is daarbij onontbeerlijk. Ook deze ontwikkelingen leidt volgens de auteur tot een teloorgang van kennis van de inwendige ziekten van het paard en chirurgische vaardigheden bij de practicus.
Dit boekje bevat naast veel aardige anekdotes die je verwacht in een praktijkgeschiedenis, ook de weerspiegeling van de veranderende sociaaleconomische context waarbinnen de Nederlandse dierenarts in de afgelopen drie decennia zijn beroep heeft uitgeoefend. Daarom is het niet alleen van regionaal belang. Het boek is fraai uitgegeven, de tekst is makkelijk toegankelijk en is verluchtigd met veel tekeningen. Het is te hopen dat dit voorbeeld van Verberne andere practici zal stimuleren om na hun pensionering de meer recente veterinaire geschiedenis van Nederland in kaart te brengen.

Peter Koolmees

Recente veterinair-historische dissertaties

Epizootias, zoonosis y epidemias. El intercambio de infecciones y parasitosis entre el Viejo y el Nuevo Mundo

Miguel Ángel J. Márquez Ruiz, Faculty of Veterinary Medicine, National Autonomous University of México, Mexican Society for the History of Veterinary Medicine (*miguelmarquez42@hotmail.com*)

In december 2006 verdedigde de Mexicaan Miguel Marquez, in veterinair-historische kringen welbekend als organisator van het WAHVM congres in 2003 in Mexico City, in León, Spanje een proefschrift over pathogenen in de oude en nieuwe wereld. Hieronder volgt zijn autoreferaat.

The Interchange of Pathogens between the Old and New World, the cases of Rabies/Canine Distemper and Smallpox/Syphilis

Since the very moment that Europeans reached the American Continent at the end of XV century, an involuntary and imperceptible interchange of pathogens between the Old and New World started. In most cases, the pathogenic agents of infectious diseases traveled from Europe to America, to successfully remain, due to the fact that in the American plant, animal and human populations, existed few pathogens. Besides, these populations were biological communities immunologically susceptible to the most of European germs, situation that can be explained due to a larger and denser European demography, to a stronger urban concentration in larger and more numerous cities and towns, to an intense movement of its dwellers, due to the trade and because frequent and constant wars and finally to the secular contact of Europeans with different ethnic groups in the Near and Middle East, Asia and Africa. In contrast, the American demography was much less dense and human movements due to warlike reasons and to commercial interchanges were less intense, if we take in account, that only three great civilizations blossomed in this huge continent: Aztecs, Mayas and Incas, therefore, the American inhabitants were an epidemiologically and immunological population naive and susceptible to foreign agents.
Regarding the animal population, rabies is the typical case of an infectious agent that traveled from Europe bound the Americas, with a late arrival, because the first rhabdovirosis cases reports, occurred in the New Spain, in South America and in the Thirteen English colonies in North America, at the beginning and during the XVIII century.
Looking for a contrast, I chose during this research, the case of canine distemper, because it is an excellent and exceptional example, of the emergence of an American pathogen, due to the fact that this morbillivirus responsible of this devastating disease in dogs, originated in Quito, the northern province of Viceroyalty of Peru, traveled first to Spain, and from there, to the rest of Europe, where it caused huge epizootics during the second half of the Enlightenment century.
Concerning human infectiology and epidemiology, the situation was quite similar to the one that occurred on animal medicine, due to the fact

that a number of infectious pathogens passed from the Old to the New World, such as human influenza, smallpox, measles, typhus, cholera, poliomyelitis, etc. However, although in much lesser quantity, few microbial agents traveled from America to Europe. Such was the case of "Bubas disease" or treponematosis. It has been shown that the spirochete responsible of syphilis was endemic among the Taino and Caribbean populations in the Antillean islands. We have selected the cases of smallpox and syphilis, because of the terrible and devastating impact that both contagious diseases had over the American and European populations and societies at the end of XV and the XVI centuries.

Geschichte des Schlacht- und Viehhofes München
Canan-Aybüken Aybar. Dissertatie Tiermedizinische Fakultät der Ludwig Maximilian Universität München, München 2005, 209 pag, Ill.
Dit proefschrift over de geschiedenis van het openbaar slachthuis en de veemarkt in München kwam tot stand ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van beide instituten. Naast de instituutsgeschiedenis gaat de aandacht vooral uit naar de betekenis van deze instellingen voor de vleesproductie, de gebouwen en apparatuur en de rol van dierenartsen, vooral in de functie van slachthuisdirecteur. In een korte inleiding wordt de geschiedenis van de vleesvoorziening in München vóór de bouw van het slachthuis en de veemarkt in 1878 beschreven. Er waren toen twee kleine slachtfaciliteiten en een veemarkt in het centrum van de stad. Uitbraken van veeziekten, milieuproblemen en voedselvergiftigingen maakten gecentraliseerd slachten onder veterinair toezicht noodzakelijk. Mede onder druk van de bevolkingsgroei en de urbanisatie en de daarmee gepaard gaande noodzaak van een schaalvergroting van de vleesvoorziening, kwamen beide instellingen tot stand. Uitgebreid wordt stilgestaan bij het tot stand komen van locale, regionale en nationale wetgeving op het gebied van de vleeskeuring en de rol van veterinairen daarbij. Hetzelfde geldt voor de betekenis van veterinaire volksgezondheid voor de professionalisering van de diergeneeskunde. In een aantal hoofdstukken worden in chronologische volgorde de veranderingen in organisatie en structuur van de vleesvoorziening van de metropool beschreven. De problemen die de beide wereldoorlogen in dit opzicht met zich meebrachten en de wijze waarop men de vleesvoorziening op peil trachtte te houden, worden op een boeiende manier beschreven. In de afsluitende hoofdstukken worden problemen behandeld waar veel publieke instellingen tegenwoordig mee worden geconfronteerd, namelijk privatisering en herstructurering. Door structuurveranderingen in de handel in levend vee werden de veemark voor varkens en kalveren in de jaren negentig gesloten. Voor runderen bleef deze nog enige tijd voortduren, maar in december 2004 kwam aan het bestaan van de veemarkt in München een einde. Het slachten van runderen en varkens werd respectievelijk in 2000 en 2004 geprivatiseerd.
Canan Aybar heeft een degelijke studie geschreven over de geschiedenis van de veemarkt en het openbaar slachthuis van München. Haar boek past goed in een uitgebreide reeks van soortgelijke Duitse proefschriften die de geschiedenis van deze sanitaire voorzieningen welke binnen de context van de sociaal-hygiënische beweging in de negentiende eeuw tot stand kwamen, systematisch beschrijven. Vanuit het locale perspectief gezien wordt het allemaal keurig beschreven en aangekleed met fraaie illustraties, maar het had iets meer mogen zijn. Met uitzondering van een opsomming van alle relevante EU-richtlijnen met betrekking tot de vleesvoorziening baseert Aybar haar proefschrift alleen op Duitstalige veterinaire literatuur. Secondaire literatuur van medischen veterinair-historici over dit onderwerp ontbreekt helaas. Dit is een tekortkoming, want in het afgelopen decennium zijn in verschillende landen diverse studies verschenen over de geschiedenis van de openbare hygiëne, waarin de rol van voedselkeuring en sanitaire voorzieningen als riolering, drinkwaterleiding, keuringsdiensten van waren en openbare slachthuizen in een nationale en internationale context worden beschreven. Het boek zou aan kracht hebben gewonnen door een vergelijking op te nemen met het tot stand komen en het functioneren van deze instituten in binnen- en buitenland. Anderzijds kunnen we in Nederland jaloers zijn op studies als die van Aybar; een degelijke geschiedschrijving van openbare slachthuizen in steden als Amsterdam, Rotterdam, Den haag en Utrecht ontbreken nog grotendeels.

Peter Koolmees

Cohen, Fanny Dora Marcelle.: *Eléphant d'Afrique et eléphant d'Asie. Biologie, relations avec l'homme au cours de l'histoire, menaces et conservations.* Paris: Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort, 2007. 246 p.
* Een alomvattend overzicht. Alle aspecten komen aan de orde; het meest uitgebreid de biologie (59 pp.) en de ziekten (48 pp.). Dan het

gebruik –oorspronkelijk (vanaf 2000 j. v. Chr.) vooral voor oorlogsvoering (17 pp.)–, hun plaats in folklore en godsdiensten (19 pp.), de actuele situatie (13 pp), de bedreigingen (7 pp) en de maatregelen tegen het stropen (13 pp.). De ecologie en de conflicten met de mens ten gevolge van de verkleining van hun leefgebieden (14 pp); de olifant in gevangenschap (13 pp) en de maatregelen voor hun behoud (11 pp). Er zijn 43 foto's, 34 ills. en een bibliografie van 77 nummers.

Feldhaus, Kirstin. *Die Hufrehe (Pododermatitis aseptica diffusa) des Pferdes - ein Beitrag zur Geschichte der Haustierkrankheiten.* Berlin: Freie Universität, 2005. 144 p.
* Verdeeld over vier perioden (Oudheid, Middeleeuwen, 1500-c.1945 en naoorlogse periode) worden de onderscheiden vormen van hoefbevangenheid, veronderstelde oorzaken en toegepaste therapieën besproken, waarbij steeds de relatie met de tijdsomstandigheden en i.h.b. met de vigerende opvattingen op medisch gebied worden beklemtoond. Het is opmerkelijk dat etiologie en pathogenese ook thans nog niet volledig zijn opgehelderd en, gezien de moeilijke genezing, preventie het belangrijkst blijft.

Heine, Astrid.*Der Rotlauf des Schweines - ein Beitrag zur Geschichte der Haustierkrankheiten* . Berlin: Freie Universität, 2006. 174 p.
* Dezelfde periodische indeling als bij Feldhaus volgend, wordt het voorkomen van vlekziekte behandeld, waarbij het onderscheid met andere varkensziekten meestal moeilijk is. In de leerboeken van de 19de eeuw (bv. die van Rohlwes (1802 met een 68ste druk in 1913) en Haubner (1875) vindt men een veelheid aan ziektennamen die van symptomen zijn afgeleid. De beproefde polyfarmacie bleef nutteloos; hygiënische maatregelen konden daarentegen effectief zijn en verbreiding voorkomen. De ontdekking van de verwekker, die tussen 1869 (Harms) en 1909 (Rickmann) vele onderzoekers bezig hield en even zovele namen voor de bacterie opleverde, wordt in slechts twee blzn. (p. 108-9) behandeld, waarbij de auteur uitsluitend afgaat op secundaire literatuur en onvermeld laat waarom in 1920 aan de huidige naam *Erysipelothrix rusiopathiae* de voorkeur gegeven werd. Voorkomen, diagnostiek, de ontwikkeling van therapeutische maatregelen en van de eerste entstoffen worden uitvoerig beschreven aan de hand van bijna uitsluitend Duitstalige literatuur. De uitvoerige bijdrage die Poels wijdde aan de vlekziekte in *De varkensziekten in Nederland* (1905) blijft onvermeld.
We zullen moeten afwachten of de uitgave van het gedenkboek *'Strictly scientific and practical sense'* ertoe zal leiden of in buitenlandse publikaties over infectieziekten ook aan bijdragen vanuit Nederland aandacht besteed gaat worden.

Meyer, Hendrik. *Pferdebrucellose - ein Beitrag zur Geschichte der Haustierkrankheiten.* Berlin: Freie Universität, 2005. 152 p.
* Aan de hand van 200 literatuurplaatsen, van het begin van de 20ste eeuw tot heden, worden diagnose, wereldwijde epizootiologie, kliniek en therapie van de brucellose bij het paard besproken. De publikaties van J. van der Hoeden (hier S. van de Hoeden genaamd!) van 1930-1932 krijgen bijzondere aandacht. Ook de publikaties van Beijers (1932) en J.T. Zantinga (hier Zatinga !) (1941) worden vermeld.

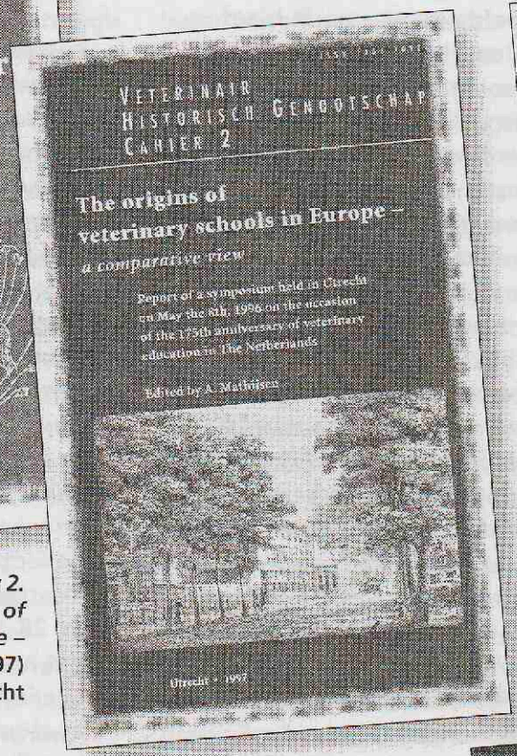
Polsterer, Eva. *Die Entwicklung der wissenschaftlichen Zeichnung im Fach Veterinäranatomie von Leonardo da Vinci bis heute.* München: Ludwig-Maximilians-Universität, 2007. 190 p. M. 136 ills.
* De auteur is zowel dierenarts als tekenares, die zich toelegt op het illustreren van wetenschappelijke, m.n. anatomische boeken (o.a die van de Weense anatoom H.E. König en haar promotor H.-G. Liebich) . Zij behandelt op een leerrijke manier de teken- en druktechnieken die in de loop der tijden gebruikt zijn ter illustratie van anatomische werken (p. 28-48). Vervolgens passeren in het hoofddeel (p. 49-163) welhaast alle in Europa verschenen veterinair-anatomische atlassen en leer- en handboeken in chronologische volgorde de revu (alleen het moderne Italië en het Iberisch schiereiland zijn niet vertegenwoordigd). Bijzondere aandacht wordt geschonken aan het werk van de volgende personen: Leonardo da Vinci, Vesalius, Carlo Ruini, P.E. Lafosse, E.F. Gurlt en Reinhold Schmaltz. De lijn wordt doorgetrokken naar de hedendaagse boeken, waarin moderne beeldverwerkende technieken worden toegepast. De auteur verdedigt de stelling dat de tekening daarnaast haar plaats zal behouden omdat in een tekening beter het wezenlijke kan worden weergegeven dan in een foto of in met behulp van röntgenstralen, echografie of MRI vervaardigde beelden, die altijd een momentopname weergeven en interpretatie behoeven.

** Besprekingen door Guus Mathijsen.*

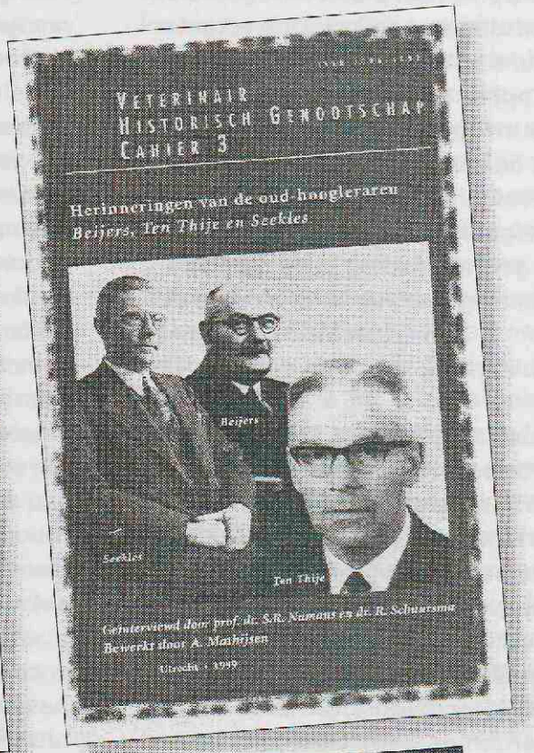
Cahierreeks

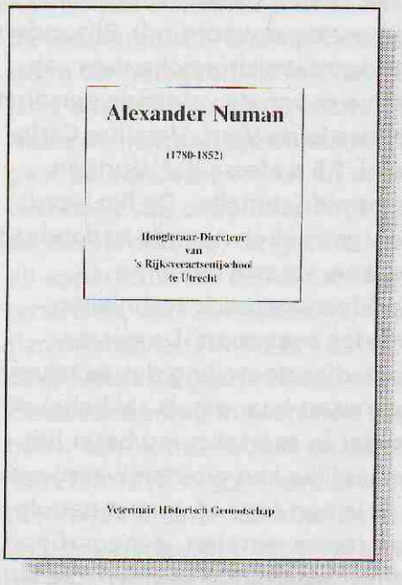
Cahier 1.
R. Strikwerda. *Het rundvee in de Nederlandse Huismansliteratuur. Volksdiergeneeskunde in de 18e eeuw* (1997) € 17,50

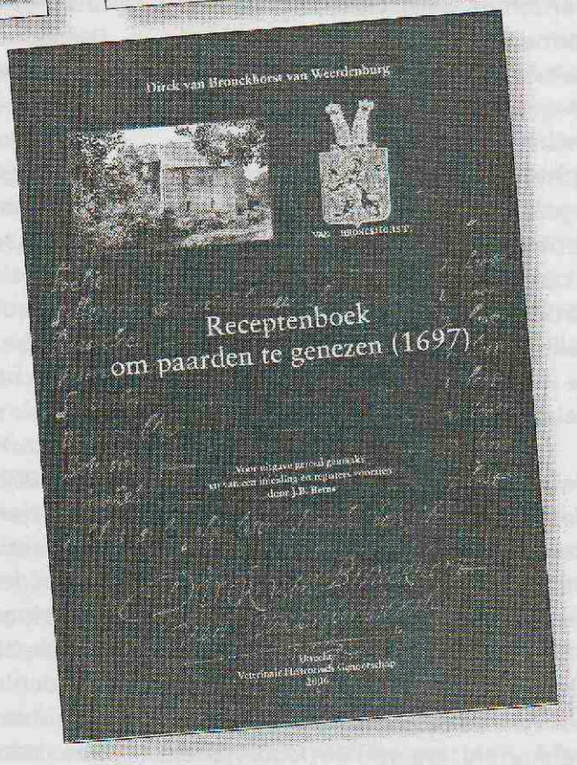
Cahier 2.
A. Mathijsen (ed.) *The origin of veterinary schools in Europe – a comparative view* (1997)
Uitverkocht

Cahier 3.
Herinneringen van de oud-hoogleraren Beijers, Ten Thije en Seekles.
Geïnterviewd door prof.dr. S.R. Numans en dr. R. Schuursma.
Bewerkt door A. Mathijsen (1999) € 17,50

Cahier 4.
Alexander Numan.
Redevoering over de veeartsenijkunde en de inrigting van derzelvder onderwijs, overeenkomstig met het belang der maatschappij, 1827; Willem Vrolik. *Levensberigt van Alexander Numan, 1853*; Cornelis Star Numan. *Schets van het leven en karakter van Alexander Numan, overleden 1 september 1852* (2002) € 10

Cahier 5.
Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh.
Receptenboek om paarden te genezen (1697).
Voor uitgave gereed gemaakt en van een inleiding en registers voorzien door J.B. Berns (2006) €17,50

Te bestellen bij drs. J.C. Hasselaar,
penningmeester V.H.G.
Spijkerboor 59, 8607 KA Sneek.
Tel. 0515-432207. Gironr. 581045
e-mail: j.c.hasselaar@tele2.nl

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 38 serie 4 voorjaar 2008

Inhoud

350 *Van de voorzitter*

353 *Programma Voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap*

354 *Engbert P. Oldenkamp, erelid V.H.G.*

355 *WAHVM-Congres Engelberg*

356 Martine Barwegen.
Wat was het effect van het ingrijpen van de Burgerlijke Veterinaire Dienst op Java bij de uitbraak van veepest in 1878?

363 Bas Steltenpool
De Militaire Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849-1950

368 Gerrit Uilenberg
Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland

374 Robert Paling
De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikkelingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007

381 *Ingezonden*

382 Erik Jan Tjalsma.
Medische geschiedenis

383 *Voorjaarsbijeenkomst Medische geschiedenis*

388 *Recente vet.-historische publikaties*

389 *Vet.-historische dissertaties*

393 *Nieuw op het web: ARGOS-Artikelen, 1969-2007 en Middeleeuwse Bestiaria*

De abdij van Engelberg, plaats van samenkomst voor het 38ste Internationaal congres van de geschiedenis der Diergeneeskunde (zie: p. 355).

Call for Applicants for the

Young Scholars Award

Of the World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM)

The history of veterinary medicine is a fascinating and multi-faceted field of enquiry that has attracted the attention of veterinarians, scientists and historians alike. The newly founded Young Scholars Award aims to stimulate and encourage the interest of younger researchers, in the hope that their work will illuminate the profession's past, present and future development. The prize of € 1000 will be awarded to the best original essay on any topic of relevance to the veterinary field.

Application requirements

Applicants must not be older than 38 years. The award is open to scholars of all educational backgrounds.

Submitted papers will be accepted either published (not earlier than Jan. 1st, 2006) or as manuscripts and shall be sent to the address of the WAHVM Board (see below). Papers must not exceed a size of 10,000 words and will be accepted in English, German, French and Italian language.

Deadline for submission is December 31st, 2007. All submitted papers will be reviewed by a jury; deadline for decision will be March 31st, 2008.

The prizewinner will present his or her paper at the following World Congress of WAHVM, where the prize will be awarded. Additionally, travel expenses of the prize winner will be granted up to the amount of € 1000.

WAHVM, Executive Board
Prof. Gerhard Forstenpointner
Dept. of Pathobiology
Univ. of Veterinary Medicine, Vienna
Veterinaerplatz 1
A-1210 Vienna
AUSTRIA

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.
Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees. Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter)
prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter)
dr. R. Kuiper (secretaris)
drs. J.C. Hasselaar (penningmeester)
prof. dr. P.A. Koolmees
Mw. drs. P.J.M. Couwenberg

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht
Tel. 030-2711945

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Kochers

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Van de voorzitter

Het Veterinair Historisch Genootschap in de toekomst

In diverse discussies binnen het bestuur van het VHG is gesproken over mogelijke "passiviteit" van de leden. Hierover wil het bestuur echter duidelijk zijn: het gaat er vanuit dat onze leden niet van passiviteit "beticht" mogen worden. Immers: er zijn leden die actief werk maken van de veterinaire historie. Het is echter vanzelfsprekend en legitiem dat sommige leden alleen lid zijn om *Argos* te lezen en om tweemaal per jaar voordrachten bij te wonen.
De indruk bestaat wel eens dat er een zekere drempelvrees is om actief te zijn in de veterinaire historiografie. Het bestuur moet wellicht meer aandacht besteden aan het wegnemen van drempels en een open houding aannemen ten aanzien van kleinere bijdragen in woord of geschrift. Leden moeten gestimuleerd worden contact op te nemen als zij suggesties hebben voor het aan de orde stellen van een onderwerp.
Deze discussies binnen het bestuur hebben geleid tot het doen van een klein onderzoek onder onze leden. De leden ontvingen daartoe in september 2007 een vragenlijst. Van de 265 toegezonden enquêteformulieren was de respons 119, een goed resultaat. Dertig leden stellen dat zij actief willen worden, waarvan het overgrote deel historisch onderzoek wil doen.
Men wil dus actief participeren! Er zijn voldoende signalen dat wij in voldoende mate belangstellenden hebben en dat wij actieve beoefenaars c.q veterinaire historici moeten màken.

1) Zoeken en schrijven door P.de Buck e.a. Voor € 22,50 is dit handige boekje online te bestellen.
http://www.nl.bol.com/is-bin/INTERSHOP.enfinity/eCS/Store/nl/-/EUR/BOL_DisplayProductInformation-Secondary?BOL_OWNER_ID=1001004001648549&Secondary=toc&Section=BOOK

En dat door allereerst de drempel te verlagen. Het moge duidelijk zijn dat actieve deelname voor de toekomst van het Veterinair Historisch Genootschap van het allergrootste belang is.

Van de 119 ingezonden antwoordlijsten waren er 80 afkomstig van gepensioneerden, personen met mogelijk voldoende tijd om "op weg geholpen" te worden in de veterinaire historiografie.
In mijn voorwoord in Argos 37 schreef ik over de bijdrage van prof. Peter A. Koolmees in september 2006 tijdens het WAHVM congres te León, Spanje: "What every veterinarian should know about the history of the profession". In tegenstelling tot wat ik schreef over het boek, waaraan prof. Peter A. Koolmees, samen met prof. Johann Schäffer (Hannover) en prof.Susan Jones (Minneapolis , VS) al enige tijd werken, weten wij nu dat het een handboek wordt met een beknopt overzicht van de geschiedenis van de diergeneeskunde. Het boek zal in de toekomst door cursisten te gebruiken zijn als achtergrondinformatie .

Cursussen in de veterinaire historie bieden een basis voor het opdoen van de vereiste vaardigheden.
Voor potentiële onderzoekers wordt aangeraden het boekje *Zoeken en schrijven* van P.de Buck e.a. aan te schaffen.[1])
Het boekje geeft een goed overzicht hoe men een historisch onderzoek moet opzetten en uitvoeren.

Om leden op weg te helpen is aan deze aflevering van *Argos* een schrijven toegevoegd waarin gevraagd wordt welke leden actief willen participeren in het doen van veterinair historisch onderzoek. Zij worden verzocht om dat kenbaar te maken. Naar aanleiding van de ontvangen

antwoorden zal een bijeenkomst belegd worden om uit de doeken te doen welke mogelijkheden het bestuur voor ogen heeft.

Uit de enquête kwam tevens de wens naar voren om binnen- of buitenlandse excursies te gaan maken. Wij zullen ons hierover beraden en t.z.t. met voorstellen komen.

Met betrekking tot *Argos* is in het bestuur ook al meerdere malen gesproken over eventuele vernieuwing van de lay-out en zeker over eventueel toevoegen van één of meer pagina's kleurendruk.Wij moeten ons echter terdege realiseren dat zoiets gevolgen zal hebben voor het financiële plaatje van *Argos* en het V.H.G.!.
Op dit moment lukt het onze intermediair voor de advertentie-acquisitie niet om de te verwachten kostenstijging die kleurendruk met zich zal brengen, door het binnenhalen van adverteerders te compenseren.

Ten aanzien van de voorgenomen publicaties in cahiervorm kunnen wij alleen mededelen dat aan de afronding van de uitkomsten van de Minsteriële Enquête uit 1846 naar het verrichten van handelingen op diergeneeskundig gebied wordt doorgewerkt door Peter Koolmees. Peter stelt dat het een prachtig project is, maar dat er voor het als cahier kan worden uitgegeven nog de nodige arbeid verricht moet worden.
Het project "Afdeling Gelderland " vergt van de samensteller Carl König ook meer tijd dan aanvankelijk gedacht.
Verder: in de jaargangen 2001-2004 van het tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde* is een 24 –tal artikelen verschenen, die ik zou willen omschrijven als 'Capita selecta uit de geschiedenis der diergeneeskunde', waaraan een keur van schrijvers, waaronder leden van ons Genootschap, heeft bijgedragen. Slechts één artikel werd ooit in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* gepubliceerd. Toen ik twee afleveringen uit de bibliotheek van ons afgelopen jaar overleden oud-bestuurslid Combert Burger mocht ontvangen, was ik zó enthousiast dat naar mijn mening getracht moet worden deze 24 artikelen te bundelen. Dat kan een prachtige uitgave worden!

De 56 artikelen die in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* gedurende meerdere jaren werden gepubliceerd door Engbert P. Oldenkamp en Guus Mathijsen onder de noemer: "Voorgangers, dierenartsen uit vroeger tijd ", zouden mijns inziens ook gebundeld kunnenen worden tot een cahier.
Wij mogen hopen dat Engbert Oldenkamp, nu hij bij wijze van spreken "niet meer weet wat hij moet doen " sedert het gereed komen van de V.H.G.-uitgave *Tussen Boer en Burger*, samen met Guus Mathijsen de draad weer weet op te pakken om datgene wat nog in het vat zit te publiceren.

Concluderend mogen wij stellen dat er dus genoeg plannen zijn en dat er bij de leden zeker wel de wil is tot het leveren van een eigen bijdrage. Ik mag hopen dat meerdere leden die nog niet eerder de veterinaire historiografie hebben beoefend zich hiertoe willen gaan zetten, en dat wij ook van hen die al wel ervaring hebben alle steun mogen ontvangen bij het uitvoeren van onze plannen.

De tijd van vrijblijvend zeggen dat je wel "wat wilt doen" is naar de mening van het bestuur van het VHG voorbij!
Uit het voorgaande moge de conclusie getrokken worden dat het VHG wel degelijk leeft !

Rob Back

Erratum

De redactie betreurt het dat op p. 297 van aflevering 37 (najaar 2007) een onvolledige versie van het programma is afgedrukt, waardoor er twee fouten in de tekst staan. De levensdata van Prof. Dr. P. Hoekstra zijn: 1911 – 22 februari 2006. Abusievelijk is in de linkerkolom de werktitel van de voordracht van Mw. Dr. Ir. Barwegen opgenomen in plaats van de uiteindelijke titel die in de middelste kolom correct is weergegeven.

'Geschreven en gedrukt: over beesten en boeken'

Programma van de voorjaarsvergadering van het Veterinair Historisch Genootschap

op **zaterdag 26 april** 2008 in de Boothzaal van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, Heidelberglaan 3, De Uithof, Utrecht.

10.00	Ontvangst met koffie
10.30 – 11.30	Ledenvergadering
11.30 – 12.30	Voordracht door Prof. dr. Eef Overgaauw: 'Het Berlijnse handschrift van het Corpus hippiatricorum graecorum'
12.45 – 13.45	Lunch
13.45 – 14.45	Voordracht door Mw. drs. Loes Kuiper-Brussen: 'Vier eeuwen zoölogische topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht'
14.45 – 15.15	Theepauze
15.15 – 16.00	Bezichtigen van de besproken boeken.
16.00	Einde van het programma, gevolgd door een borrel

Samenvatting van de voordrachten

Prof. dr. Eef Overgaauw, Staatsbibliothek zu Berlin.
'Het Berlijnse handschrift van het Corpus hippiatricorum graecorum'

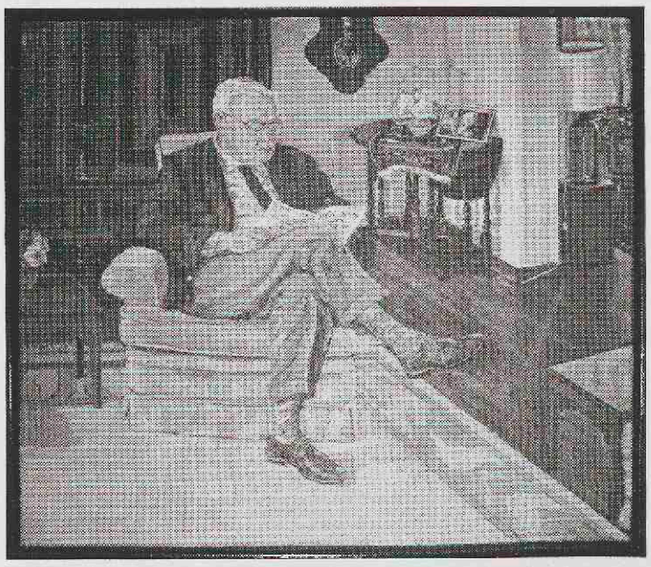
Het Corpus hippiatricorum graecorum is een verzameling Griekse recepten voor een groot aantal paardenziekten, die vermoedelijk in de eerste helft van de 9e eeuw is ontstaan. Van deze verzameling zijn verscheidene handschriften bewaard gebleven. Een van de mooiste en kostbaarste handschriften met het Corpus hippiatricorum graecorum wordt bewaard in de Staatsbilbliothek te Berlijn. De uitstekende kwaliteit van het schrift en van de randbordures in dit handschrift lieten al vroeg het vermoeden ontstaan, dat dit handschrift in opdracht van keizer Constantijn Porphyrogennetos (912-959) werd geschreven en geïllumineerd. Deze keizer liet compilaties van verschillende werken op het gebied van de geneeskunde, natuurwetenschappen en landbouw aanleggen, waarschijnlijk ook het Corpus hippiatricorum graecorum.
In de late 18e eeuw werd het Berlijnse handschrift door de Haagse verzamelaar Gerard Meerman uit de bibliotheek van het opgeheven Jezuïetenklooster in Parijs gekocht, samen met een groot aantal andere kostbare middeleeuwse handschriften. Na zij dood verkocht zijn zoon deze handschriften aan de Engelse verzamelaar Sir Thomas Phillipps. Uit zijn nalatenschap kocht de toenmalige Königliche Bibliothek te Berlijn dit handschrift in het jaar 1887.

Mw. Drs. Loes Kuiper-Brussen, Universiteitsbibliotheek Utrecht.
'Vier eeuwen topstukken uit de collectie Zoölogie van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.'

De Universiteitsbibliotheek Utrecht bezit een topcollectie aan gedrukte werken op het gebied van de zoölogie. De collectie geeft een zeer goed beeld van de ontwikkeling van de zoölogie door de eeuwen heen. Hoe heeft men het dierenrijk bezien en hoe heeft men het ingedeeld? Wat was de invloed van de auteurs uit de klassieke oudheid? Hoe is er aangekeken tegen diersoorten waarvan het bestaan alleen door overlevering bekend was? Wat was de invloed van de ontdekkingsreizen en de daaruit voortgekomen belangstelling voor naturaliënkabinetten en menagerieën? Hoe is de nu gangbare indeling van Linnaeus tot stand gekomen? Deze vragen zullen aan de orde komen aan de hand van een aantal geïllustreerde topstukken uit de collectie, gedrukt in de periode 1455 - 1855, die zullen worden getoond en kunnen worden ingezien. Daarnaast zal ook worden ingegaan op de ontwikkeling van de gebruikte illustratietechnieken.

Drs. Engbert P. Oldenkamp benoemd tot ere-lid van het Veterinair Historisch Genootschap

Op 5 oktober 2007 overhandigde Engbert Oldenkamp in Burgers' Zoo te Arnhem de eerste exemplaren van het onder zijn redactie totstandgekomen boek *Tussen Boer en Burger. Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen 1925 –1950* aan prof.dr. Ludo Hellebrekers, voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde, en aan prof.dr. Albert Cornelissen, dekaan van de Faculteit der Diergeneeskunde. Aan het einde van de daarbij gehouden redevoering overhandigde hij tevens de denkbeeldige voorzittershamer van de Werkgroep '25-'50 aan de voorzitter van de KNMvD, omdat, zoals Engbert zei : "de taak van de Werkgroep '25-'50 was volbracht". Er was nu immers uitvoering gegeven aan het verzoek uit 1996 door het toenmalige Hoofdbestuur KNMvD aan het VHG om het idee van dierenarts Evert van Dalen uit te werken om de ervaringen van een vorige generatie dierenartsen te boek te stellen.
Engbert vroeg daarbij: "Zoudt U deze voorzittershamer willen overhandigen aan de door U te benoemen redactiecommissie die de geschiedenis gaat weergeven van de periode 1950-2000 ?"
Dat aanhorende zouden wij ons kunnen afvragen: **"Een nieuw project voor Engbert"?**
Engbert stond aan de wieg van het VHG en "heeft werkelijk zelf voor de eerste 100 leden gezorgd", zegt mijn informant.
Meerdere jaren was Engbert penningmeester van ons Genootschap, waarbij hij o.a. zorgde voor een welgevulde portefeuille van adverteerders in *Argos*, zodat de uitgave ervan niet of nauwelijks ten laste van de begroting kwam. En hij heeft zich daarbij ook actief getoond in het leveren van bijdragen tot de veterinaire biografie en historiografie.
Kortom: Engbert Oldenkamp heeft ongelofelijk veel betekend voor het V.H.G., de laatste tien jaar als leider van de Werkgroep '25-'50.
Het bestuur van het V.H.G. heeft dan ook op 7 november 2007 de Algemene Ledenvergadering van het V.H.G. voorgesteld Engbert Oldenkamp te benoemen tot **Erelid van het Veterinair Historisch Genootschap.** Hetgeen geschiedde.

Kris Spinhoven pinx. 1995.
(Foto A. Mathijsen)

Wat leest ons erelid? ARGOS!

Graag wil ik enige fragmenten uit de bovenvermelde redevoering van Engbert Oldenkamp hier weergeven.
Engbert stelde: Het ei is gelegd. Na een draagtijd van tien jaar is ons boek geboren, een mooie baby met een lengte van 29,5 cm en een gewicht van 2100 gr. We hebben het de naam gegeven *Tussen boer en burger, Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen, 1925-1950*. Nadat wij reeds een tiental namen hadden verzonnen en afgekeurd, kwam uit de kring van het VHG-bestuur dit briljante idee. De activiteiten van de dierenartsen beperkten zich immers niet meer tot de boerderij maar breidden zich ook uit in de burgermaatschappij. Er ontstond in het begin van de bestudeerde periode een prille belangstelling voor de behandeling van kleine huisdieren, terwijl dierenartsen ook een belangrijke rol gingen spelen bij de volksgezondheid bij het keuren van vlees en zuivel. Ook werden vorderingen gemaakt bij het bestuderen van zoönosen. Zo wisten de dierenartsen al heel lang, dat rundertuberculose gevaarlijk was voor de mens, terwijl de medische wereld dit tot aan 1940 heeft ontkend.

Engbert noemt dan de namen van de leden van de redactie : Jan Frik, Jan van der Kamp, Paul Leeflang, Jeroen van Meerwijk en Jan Willem Zantinga. Hij stelt vast: met zijn zessen zijn we begonnen en met zijn zessen hebben we de eindstreep gehaald.
Dat was niet altijd even gemakkelijk.

Gedurende bijna honderd bijeenkomsten hebben we veel nagedacht over het beschrijven van de periode, de te geven context en de vormgeving. Eerst de interviews met vierenveertig oudere dierenartsen, allen afgestudeerd vóór 1943 of kort na de oorlog, het beluisteren van de geluidsbanden van deze gesprekken en het op schrift stellen daarvan. We ontdekten wel dat er een groot verschil is tussen *oral history* en *oral phantasy*. Op basis van deze gesprekken konden wij 728 letterlijke citaten selecteren en deze als illustraties in het boek verwerken. Dat maakt de tekst veel levendiger:
Twee voorbeelden:
Op onze vraag hoe men dacht over associaties antwoordde een oude collega: "Dat is niks, mijn vader zei al: 'beter een geit alleen dan een koe met zijn tweeën'."
En: dat de vrouwelijke collega's het aanvankelijk niet gemakkelijk hadden, hoorden we van iemand die na de oorlog in Amsterdam door haar baas op huisbezoek werd gestuurd. Ze belde aan, de deur werd opengetrokken en zij meldde zich als : "de dierenarts". Er klonk een stem van boven en die zei: 'Juffrouw, ik heb om de dokter geroepen en niet om de zuster'. Zulke citaten geven kleur aan de tekst.
Verder vermeldt Engbert: een heel bijzonder onderzoek gold de student Frans Gerst. Dit was een joodse student, die te zien is op een groepsfoto van studenten die in 1940 aankwamen. Na de oorlog was hij verdwenen; volgens zijn jaargenoten was hij omgekomen in een Duits kamp. Als dat waar was, dan had hij vermeld moeten staan op het monument in het Academiegebouw te Utrecht.
Het heeft ons veel tijd en volharding gekost om dit uit te zoeken. Noch het NIOD, noch het Rode Kruis, noch de Gravenstichting, noch gemeentearchieven konden ons helpen. Ook een buurtonderzoek in Scheveningen, waar hij gewoond had, leverde niets op. Uiteindelijk zei Jeroen van Meerwijk tijdens een vergadering: 'Er wonen in Nederland drie families Gerst en dit zijn hun adressen en telefoonnummers'. Opgebeld en uitgelegd. Bij een contact kwam het antwoord:' Dat was mijn vader, die is vorig jaar overleden. In de oorlog ondergedoken, na de oorlog naar Amsterdam getrokken en daar medicijnen gestudeerd. jarenlang huisarts geweest in Amsterdam'. En dit alles wordt in één regel in het boek weergegeven!

Tot slot bedankt Engbert de velen die geholpen hebben bij het tot stand komen van het boek. Instituten, bibliotheken, musea, archieven en historici hebben een bijdrage kunnen leveren. Een leescommissie heeft veel waardevolle adviezen gegeven.
Alvorens daadwerkelijk het eerste exemplaar van *Tussen Boer en Burger* aan de voorzitter van de KNMvD te overhandigen spreekt Engbert de wens uit: "Zoudt U de voorzittershamer willen overhandigen aan de voorzitter van de door U te benoemen redactiecommissie die de geschiedenis gaat weergeven van de periode 1950-2000 ?"

Rob Back

Het 38ste Internationaal Congres Geschiedenis der Diergeneeskunde te Engelberg, Zwitserland

Het tweejaarlijkse congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine zal dit jaar gehouden worden van 10-13 september.
De organisatie is in handen van onze Zwitserse zusterorganisatie, *Schweizerische Vereinigung für Geschichte der Veterinärmedizin / Association Suisse pour l'Histoire de la Médecine Vététérinaire*, opgericht in 1990. Het uitvoerend comité bestaat uit de voorzitter, prof. Max Becker (max.becker@access.uzh.ch) en de penningmeester, Urs Jenny.
Alle tot dusverre beschikbare informatie is samengebracht op de website http://www.vethistory-engelberg-2008.ch.vu
Plaats van samenkomst is de Benedictijnenabdij Engelberg, gesticht in 1120.
Engelberg is per trein ('Zentralbahn') bereikbaar vanaf Luzern of per auto: 16 KM voorbij Luzern de A2 bij Stans-Süd verlaten en afslaan richting Engelberg. Het meest nabije vliegveld is dat van Zürich.
Het congresthema is **The man-animal-relationship from Antiquity until the 20th century.**
Voordrachten over onderwerpen buiten dit thema en posters zijn ook welkom. Samenvattingen van te houden voordrachten kunnen tot 31 mei worden ingediend (voor het formulier, zie de bovengenoemde website).
Aanmelden voor deelname en hotelreservering eveneens via een op de website, sub Registration, gepresenteerd formulier.

De Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst en de uitbraak van veepest in 1878 op Java[a)]

Martine Barwegen [b)]

Samenvatting

De bijdrage van de veeartsen aan de ontwikkeling van Java start bij de oprichting van de Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst (BVD) in 1853. Het takenpakket van de veearts is in het begin vooral beschrijvend, constaterend en onderzoekend en minder uitvoerend. Bovendien waren de activiteiten voornamelijk afhankelijk van de agrarische mogelijkheden en de economische ontwikkelingen op het eiland. Op verschillende momenten in de negentiende en twintigste eeuw, is de invloed van de BVD nadrukkelijk aanwezig geweest; een goed voorbeeld is de uitbraak van de veepest in december 1878. Aan de hand van dit voorbeeld is duidelijk wat voor een impact beslissingen konden hebben.

Summary

The effects of the interference of the Civil Veterinary Service (CVS) of Java after the outbreak of rinderpest in 1878.

The Civil Veterinary Service on Java, Netherlands East-Indies, was established in 1853, more than 20 years after the introduction of the Cultivation System. During the 19th century its tasks were directed at the survey of livestock, esp. its health. Despite the fact that the number of veterinarians was far from enough, the communications problematic, and the optimal functioning of the Service assailed by infrastructional shortcomings, the CVS managed to carry out –in a relatively short period– a great deal of significant work.

The CVS sometimes misjudged the situation completely, e.g. after the outbreak of rinderpest in 1878, that was a major catastrophe. The Dutch laws pertaining to the fight against this diseases were enforced in the Netherlands East-Indies. Agriculture suffered from the ban on moving cattle, cattle suffered from a feed shortage and cattle owners suffered from financial and emotional damage. Although it is impossible to determine exactly the influence of the adopted measures on the course of the epizootic, there are indications that the damages were aggravated through governmental interference.

Inleiding

De oprichting van de Burgerlijke Veeartsenijkundige Dienst (BVD) in 1853 volgt op economische ontwikkelingen in Nederlands-Oost Indië en Nederland. Een belangrijke stimulans was het Cultuurstelsel dat in 1830 werd ingevoerd. Dit stelsel verplichtte de Javaanse boeren gewassen te telen voor het Gouvernement. In plaats van belasting te betalen, leverde de bevolking agrarische producten die belangrijke handelswaar voor het Gouvernement vormden. Dit waren voornamelijk koffie, suiker, indigo en thee.

Als gevolg van het Cultuurstelsel, nam de werkdruk op de Javaanse boeren toe. Vee verlichtte een deel van de taken door dienst te doen als transport- en ploegdier. De West Javaan maakte hierbij veel gebruik van de buffel, terwijl in het midden en oosten van het eiland het aantal runderen groter was.

Overheden, toenemend bezorgd om de economische welvaart en de problemen waar de landbouw mee te kampen had, realiseerden zich langzamerhand de waarde van de veestapel en daarmee de noodzaak om bijvoorbeeld veeziektes op een systematische wetenschappelijke manier te bestrijden.

Ook speelde bij de oprichting van de BVD mee, dat het beperkte aantal militaire paardenartsen eigenlijk geen tijd had voor de veestapel van de burgerbevolking, hoewel deze officieel wel onder hun zorg viel. Bovendien was hun kennis van de Javaanse veestapel zo gering, dat, al hadden zij wel over voldoende tijd beschikt, de mogelijkheden zeer beperkt zouden zijn geweest.

De eerste burgerlijke veearts, R.A. Coppieters, arriveerde op Java in 1820. Dit is nagenoeg gelijktijdig met de vestiging van de eerste veeartsenijkundige school in Utrecht

a) Voordracht gehouden tijdens de Najaarsbijeenkomst van het V.H.G. te Utrecht, 7 november 2007. Gezien de beperkte ruimte blijft het aantal voorbeelden beperkt tot één. Hierdoor vervalt de verongularisering van de Javaanse veestapel, die zij ook behandelde op de bijeenkomst.

b) Dr. ir. Martine Barwegen. Martine_Barwegen@hotmail.com. Zij promoveerde op 20 december 2005 te Wageningen (WUR, leerstoelgroep Dierlijke Productiesystemen) op het proefschrift, getiteld Gouden hoorns. De geschiedenis van de veehouderij op Java, 1850-2000.

en zestig jaar na de oprichting van de eerste school in Europa. Helaas stierf Coppieters al in 1822 en een opvolger liet lang op zich wachten.

Oprichting van de B.V.D.

Het besluit tot opvolging van Coppieters werd pas in 1838 genomen, maar een jaar later weer ingetrokken (GB 13 januari 1838 N° 19 en GB 10 augustus 1839 N° 7).[1]) Tot 1851 was de burgerlijke veeartsenijkunde een neventaak van de militaire paardenartsen, een korps van slechts vijf man (Boeke 1923:332, Kraneveld 1958:97-8). In 1853 stelde de overheid twee burgerlijke veeartsen aan. Een derde liet een jaar op zich wachten. In ieder gewest, West-, Midden- en Oost-Java, kon één veearts worden gestationeerd.

Bij oprichting viel de BVD onder de Directie van de Cultures. In 1867 werd de BVD geplaatst onder het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid. Weer later viel de BVD onder het Binnenlandsch Bestuur en sinds 1904 onder het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. In 1934 viel de BVD, samen met de Nederlandsch-Indische veeartsenschool en het Veeartsenijkundig Instituut, onder het Departement van Economische Zaken (Indisch Staatsblad 1933 N° 510).

Het beperkte aantal veeartsen maakte het onmogelijk om heel Java te voorzien van veeartsenijkundige zorg. Aangezien de veeartsen in de hoofdplaatsen van de afdelingen hun standplaats hadden, vormden de afstand, de begaanbaarheid van de weg en de mogelijkheden tot communicatie een groot obstakel. De grootste beperking was de geringe mankracht. Pas in 1869 werden weer twee veeartsen aan het korps toegevoegd, en op Sulawesi en Sumatra geplaatst (GB 25 oktober 1869 N° 8). Sindsdien groeide het aantal gestaag en nam ook het aantal veeartsen op Java toe. Opvallend is de stijging tussen 1884 en 1890. Dit houdt direct verband met de grote gevolgen van de uitbraak van de veepest in december 1878.
Hoewel het aantal posten groeide, betekende dit niet dat overal adequate dienstverlening en controle mogelijk was. Vaak waren niet alle posten bemand ten gevolge van ziektes, oningevulde vacatures of afwezigheid van veeartsen die met verlof naar Nederland waren. In Nederland was er weinig animo om als veearts in de Nederlands Oost Indië te werken. In 1914 werd daarom een Koninklijk Besluit (KB 25 juni 1914 N° 60, Indisch Staatsblad N° 697) uitgevaardigd in een poging meer veeartsen aan te trekken.
In vergelijking met de militaire paardenartsen was het loon van een dierenarts in dienst van de BVD laag. Niet alleen het loon werkte remmend. Een groot verschil met Nederland vormde het geringere aantal veeartsen per vierkante kilometer en het enorm hoge aantal dieren per veearts in Oost-Indië. In 1853 was op Java iedere veearts grofweg verantwoordelijk voor 80.000 dieren en in 1920 was dit gestegen tot meer dan 100.000 dieren. Ook de onbekendheid met het land en het klimaat, de vage etiologie van de voorkomende ziektes en de andere veerassen dan die waarmee men vertrouwd was, zullen een rol gespeeld hebben.
De eerste veeartsen van de BVD vervulden zeer primaire taken als het in kaart brengen en verzamelen van basisgegevens over de soorten die als huisdier gehouden werden, de aantallen dieren, de voorkomende ziektes, de mate van verzorging, de voedering, de fertiliteit en dracht enz.. Ook de geografische verspreiding van ziektes was nog vrijwel onbekend. In 1880 wisten de dierenartsen nog niet waar antrax regelmatig voorkwam en onder welke omstandigheden. Het eerste rapport over deze ziekte bij een buffel dateert van 1924. Factoren die bijdragen aan het verspreiden en uitbreken van ziektes zoals klimaat en de transportroutes van veestapels werden nog nauwelijks bestudeerd.

Omdat het na de oprichting van de BVD al snel duidelijk was dat het aantal Europese veeartsen onvoldoende zou zijn, werd in 1860 een proef genomen om vijf Javanen tot veearts op te leiden, de zogenaamde 'inlandsche veeartsen' (GB 6 augustus 1860 N° 1). Het experiment wierp onvoldoende vruchten af: na negen jaar waren slechts acht Javanen afgestudeerd. In 1869 werd de school in Surabaya weer gesloten.
In 1904 werd de Nederlandsch Indische Veeartsenijkundige School (NIVS) geopend, waar met goede resultaten Inlandsche veeartsen werden opgeleid. In een andere poging de werkdruk van de dierenartsen te verlagen werden in 1898 de eerste tien paraveterinairen, zgn. mantries, bij het korps gevoegd (Indisch Staatsblad 1898 N° 89 en 314). Paravets waren opgeleide Javanen die als assistent de last van de veeartsen moesten verlichten. Zij hadden taken als het bijhouden van de veeregisters. In 1920 sloot het instituut dat de paravets opleidde haar deuren.

1 GB = Gouvernements Besluit

De veepest

De eerste bronnen die lijken te wijzen op veepest dateren uit 1620-1632. Volgens de dierenarts D.P.F. Driessen duidden de meeste aanwijzingen in deze bron op een uitbraak van de veepest en niet bijvoorbeeld op antrax of Septicaemie hemorrhagica (SH). Maar, de beschreven symptomen zijn te algemeen om veepest te kunnen bevestigen. Volgens François Valentyn kon de Sultan van Mataram tijdens de bezetting van Batavia zijn artillerie niet verplaatsen door een ziekte onder de buffels.

In 1860 trof de veepest Europa en bereikte Nederland in 1865. Binnen achttien maanden waren bijna 80.000 dieren bezweken en 40.000 afgemaakt. Dit was meer dan een kwart van de stapel in het geïnfecteerde gebied. In 1860 brak de ziekte ook in Azië uit en verspreidde zich door Hong Kong en Siam (1860), Calcutta en omgeving (1864), de Andaman eilanden (1868), Sjanghai (1872, 1875), Japan (1872) en Singapore (1874), waardoor de epizoötie een internationale pandemie werd.

Vóór 1860 werd de veepest op meerdere plekken in Indonesië gesignaleerd. In Japara in 1836-7, in de residentie Rembang tussen 1853-79 meerdere malen. De lokale impact varieerde in intensiteit, maar buffels, rundvee en geiten stierven bij honderden. Het eiland Bawean ten noorden van Madura verloor meer dan een derde van haar stapel in 1858 aan een epizoötie. Ook na 1860 werd melding van uitbraken gemaakt. In 1865 was een ziekte in eerste instantie gediagnosticeerd als antrax, maar bleek al snel veepest te zijn; zij richtte een ravage aan op de westkust van Sumatra in Palembang en op Java in Tegal, Surabaya, Solo en de Preanger Regentschappen.

In 1873 stierven 4.000 buffels op het eiland Kangean, waaraan de regering meer dan 40.000 gulden spendeerde om de bevolking van nieuwe buffels te voorzien. De veepest trof Madiun in 1875. In december 1878 bezweek een dozijn buffels aan een op dat moment onbekende ziekte op een Particulier Land, Tjinèrè, in Buitenzorg op Java. Op 10 januari 1879 openbaarde zich dezelfde ziekte op het naburige land, Simplicitas (afdeling Meester Cornelis). Deze keer werd door twee gouvernementsveeartsen veepest gediagnosticeerd. Op 15 januari bleek dat de veepest zich over heel Batavia had verspreid met een grote besmettingshaard in het district Parung, waar ongeveer 30.000 buffels en een paar duizend stuks rundvee werden geweid (Van der Kemp, 1885:188-9).

Volgens de overheid was het door een tekort aan munitie, ruw carbolzuur en personeel dat de veepest zich naar het westen kon verspreiden richting Banten. Bij aanvang van het jaar 1880 was geheel Banten in de ban van de veepest. In december 1879 werd de veepest waargenomen in Krawang en in mei 1880 was bijna geheel Krawang besmet. Ook waren er uitbraken in de afdeling Cianjur en Sukabumi (Preanger Regentschappen) en Cirebon. Het resultaat was dat heel West-Java, een gebied groter dan Nederland, besmet werd verklaard. In juni 1879 sprak het gouvernement uit dat als de veepest kans zag zich te verspreiden naar het oosten, er een reële kans op een hongersnood bestond en een bedreiging voor de hele agrarische industrie.

De autoriteiten vroegen om

Administratieve indeling van West-Java in 1884

De effecten van de veepest in Krawang, 1879-1883 (Meeng 1883)

	Aantal dieren voor de veepest		% afgemaakt		% gestorven		% over na de veepest	
	Buffels	Runderen	Buffels	Runderen	Buffels	Runderen	Buffels	Runderen
Krawang	94,297	5,674	38,6	51,7	29,8	23,1	31,6	25,4

Het effect van de veepest in noordwest Cirebon en Private Landerij Kandanghauer, 1881

	Aantal buffels 1 jan. 1881	Gestorven	Afgemaakt	Aantal buffels 1 dec. 1881
Kandanghauer	24,065	7,343	12,038	4,052

assistentie bij de Nederlandse overheid, maar bleef uit. De veterinaire dienst was zwaar onderbemand en er waren veel extra krachten nodig om vee te slachten, te begraven en om de quarantaine maatregelen te handhaven (Van der Kemp, 1885:188-9). Daarom werden ook krachten zonder enige affiniteit met de agrarische sector aangetrokken (gecommitteerden[2]). Omdat er maar weinig bekend was over de verspreiding van de ziekte, besloot de overheid kostbare *paggers*[3] op te zetten, bewaakt door soldaten en ingehuurde krachten. Met de bouw van een *pagger* op de grens van West- en Midden-Java is het gelukt de verspreiding van de veepest naar Midden- en Oost-Java te voorkomen. Mariniers controleerden de kust van West-Java ter voorkoming van import of export van mogelijk besmet vee via de zeeroutes.
Een maatregel met enorme gevolgen was het afmaken van ziek en gezond vee. Gezonde dieren binnen een bepaalde straal van een besmette kraal werden afgemaakt. Deze maatregel was gebaseerd op de Nederlandse wet van 19 april 1867, die in Nederland in 1870 (28 juli, N° 131) al was vervangen, maar niet in Indonesië (Driessen, 1881:309, Van der Kemp 1885:265-289).

De gevolgen van de veepest waren enorm. De geldelijke uitgaven waren kolossaal en de verwoestingen onder de veestapel gigantisch. De veepest brak op verschillende plaatsen meerdere malen uit. De regio onder bedreiging en het besmette gebied verschilden iedere keer. Tegen het einde van 1879 waren naar schatting 70-80.000 buffels, rundvee, schapen en geiten geslacht.[4] In Krawang was 70 procent van de buffels en 75 procent van het rundvee geslacht dan wel gestorven tussen 1879 en 1883. In Kadanghauer in Cirebon was dit meer dan 80 procent. In de afdeling Sukabumi waren van 19 maart tot en met 14 oktober 5.285 dieren gestorven of afgemaakt, waarbij in totaal 43.599,05 gulden onteigeningskosten werden betaald.[5] In sommige dorpen overleefden meer dan de helft van de veestapel de ramp, terwijl in anderen alle dieren omkwamen. Gemiddeld bleef 20 procent over. De gevolgen waren groter dan in Nederland, waar de veepest 'slechts' een kwart van de nationale veestapel had weggevaagd. Niet alleen was er dierenleed, maar ook de landbouw, de handel, de nijverheid en het vervoer hadden enorm te lijden. Doordat veel werkdieren wegvielen en verplaatsing van het vee verboden was, werd het ploegen van de velden en de afvoer van producten belemmerd. In de residentie Batavia vond als gevolg van de veepest de gedwongen verkoop van Europese ondernemingen plaats. Ook speelden zich onder de Indonesische bevolking drama's af. Boeren moesten gezonde dieren laten afmaken en kregen maar een deel vergoed. Ook waren er veehouders die niet meer in de veevoederbehoefte van hun vee

2 Gecommitteerden waren personen die speciaal door de overheid in dienst genomen waren om toezicht te houden dat de regelgeving werd nageleefd.

3 Een *pagger* is een afzetting tussen twee stukken land gemaakt van bamboe. In dit geval was het een afscheiding tussen het besmette en niet-besmette gebied.

4 Arsip Nasional [=Nationaal Archief] Republik of Indonesia, Jakarta. Appendix bij het besluit van 5 juni 1880 No 1.

5 Arsip Nasional Republik of Indonesia, Jakarta. Appendix bij het besluit van 14 maart 1882.

konden voorzien, omdat het vee verplicht op stal moest blijven staan. Hierdoor kwijnde het vee, vooral de buffels, weg en stierven uiteindelijk zonder dat de veehouders daar een vergoeding voor ontvingen.
De veepest hield lang aan. West-Java zou in de negentiende eeuw nooit vrij zijn van de veepest. In mei 1883 brak de veepest opnieuw uit in de residentie Batavia door invoer van een kudde uit Banyumas. De kudde werd onderweg in Klari besmet, waar de veepest in een milde en daardoor onopgemerkte vorm heerste. Wederom werd het transporteren van vee in de vijf residenties van West-Java verboden (GB 25 mei 1883 N° 25). Banten werd in 1889 nogmaals getroffen, waarbij 20.000 dieren omkwamen (Penning, 1892:41, Driesen 1895:17). Nog meer uitbraken in Banten resulteerden in 13.820 besmette dieren in de periode 1890-1, waarvan 93 procent stierf.

Discussie

In 1883 was de enorme schade duidelijk, evenals het leed onder de veehouders. Niet geheel onverwacht rees de vraag of de genomen maatregelen ter voorkoming van het verspreiden van de veepest de juiste waren geweest, zoals door Van der Kemp verwoord: *„Besluiten wij dit deel van ons opstel met de herinnering, dat blijkens het Koloniaal Verslag over 1884, de bestrijding van de veepest in West-Java bij het einde van 1883 blijkt gekost te hebben ƒ 14.039.483. En dan te bedenken, dat al die kosten eigenlijk slechts gestrekt hebben om onberekenbare ellende te verbreiden! 't Is verschrikkelijk!"* (Van der Kemp, 1885:306)
Volgens een Chinese landeigenaar Tan Yoe Hoa, die al meer dan 25 jaar boerde en altijd rond de 7-800 buffels bezat, had de veepest zijn stapel al voor 1879 aangetast (Van Vleuten, 1884:149-63). Normaalgesproken stierf 10 tot 30 procent van zijn stapel, maar in 1875 stierf 57 procent. Minstens zo belangrijk voor de veeartsen was de vraag of ze met een inheemse ziekte te maken hadden of dat de veepest was ingevoerd door besmet vee. Er werd gedacht dat de oplossing van dit vraagstuk zou kunnen bijdragen aan een effectieve bestrijding van de ziekte. Voor Wirtz (1883) was het duidelijk dat veepest of via Atjeh (uitgebroken in 1878) of via Malakka naar Java was gebracht. Schepen afkomstig van het vasteland van Azië met slachtvee aan boord kwamen regelmatig West-Java binnen, terwijl Midden- en Oost-Java hun slachtvee voornamelijk uit Bali en Madura betrokken. Aangezien de incubatietijd van veepest wel zeven dagen kon zijn en de schepen in 36 uur van Singapore naar Batavia voeren, kon de veepest ongezien aan land worden gebracht, zoals in 1887 en 1888 was gebeurd. Als de veepest aan boord werd ontdekt dan werd al het vee afgemaakt en op zee geloosd (Penning 1892:35-7).
Het is een feit dat het gouvernement in 1879 zich voor het eerst met de ziekte bemoeide en wetten en besluiten uitvaardigde om de uitbreiding van de veepest te beteugelen. Het waren juist de regels waarvoor de veehouder terugdeinsde, hij verloor zijn vee, zag dat van zijn buurman afgemaakt worden of het werd hem verboden zijn vee goed te verzorgen.
De lange lijst van vermeende uitbraken van veepest in Indonesië laat zien dat de veehouders de veepest kenden en mogelijk ook beschikten zij over kennis over de veepest. De Javanen hadden minstens één naam voor iedere ziekte, zo ook voor de veepest. Dit duidt op 'bekend zijn met'. Dit kan betekenen dat de veehouders de veepestuitbraken van voor 1879 wisten te beteugelen, waardoor het aantal dode dieren beperkt bleef.
Het lijkt erop dat Javanen over een uitgebreide kennis van veeziekten beschikten, waar de veeartsen maar weinig gebruik van maakten. Bijvoorbeeld, in Lebak (residentie Banten, West-Java) bestreden veehouders mond-en-klauw zeer met *ayer asem*, een aftreksel van tamarinde. Een mix van tamarinde en zout werd uitwendig aangebracht en inwendig toegediend. Een ander voorbeeld is surra; dierenartsen accepteerden maar langzaam de Javaanse opvatting dat vliegen de ziekte verspreidden, totdat in Afrika de link werd gelegd tussen trypanosomiasis en de tsetsevlieg. Over de bestrijding van surra door Javanen heb ik helaas niets kunnen vinden.[6]
Volgens Wirtz had een uitbraak in 1865 in Palembang (Sumatra) geen grote indruk gemaakt op de bevolking, gezien het feit dat de herinnering aan de uitbraak niet van lange duur bleek (Wirtz, 1883). Deze snelle verdwijning uit het geheugen kan betekenen dat de veepest regelmatig voorkwam.
Het is, van de andere kant, goed mogelijk dat de Javanen van doen hadden met een agressievere vorm van de veepest. Dat zou de genomen maatregelen rechtvaardigen.

Het stellen van een diagnose was moeilijk, omdat de veearts in veel

6 Dit is überhaupt een probleem van dit onderzoek. De bronnen die werden bestudeerd, zijn door de gouvernementsveeartsen en andere overheden opgesteld. Javaanse bronnen zijn niet bekend.

gevallen als mosterd na de maaltijd kwam en de ziekte dan samen met de veestapel verdwenen was (Driessen 1881:318-9, Fischer 1892, Van Lier 1905:239, Sohns 1914:254). Bovendien was het vaak lastig om vast te stellen om welke ziekte het ging. Antrax bijvoorbeeld had met de veepest vergelijkbare symptomen. Hetzelfde geld voor septicaemia haemorrhagica, blackleg en surra. De dierenartsen stelden de anamnese samen met de veehouders op. Logischerwijs schetsten de veehouders niet altijd een volledig beeld van een ziekte-incident (Sohns 1914:257). Voor de veeartsen was het lastig de juiste diagnose stellen door een gebrek aan voorkennis. Als een dierenarts erachter kwam dat de veehouder te lang had gewacht alvorens veeartsenijkundige hulp in te roepen, kon hij een boete opleggen. Het was vaak in het voordeel van de veehouder om een ziekte zo lang mogelijk stil te houden. Dit gaf hem ruimte zijn vee te verkopen, te slachten of op te eten waardoor hij een compleet verlies van zijn zorgvuldig opgebouwd kapitaal voorkwam (Van Eecke 1895:300-6). Als de veehouder dacht dat de ziekte niet besmettelijk of dodelijk was, vroeg hij zelden om een dierenarts. Het grootste deel van de zieke dieren kwam dus niet onder de aandacht van de dierenarts.
Tegelijkertijd had het gouvernement te kampen met een gebrek aan mankracht, waardoor het onmogelijk was om toe te zien op de naleving van de regelgeving ten tijde van de veepest. Het was lastig om de hulp van de veehouders te winnen, vooral omdat er geen persoonlijk voordeel aan verbonden was. De veeartsen waren niet in staat het gemeenschappelijk belang van de boer en de overheid duidelijk te maken. Van de andere kant wilden de veeartsen geen boetes uitdelen om niet inconsequent en onbekwaam over te komen. Bovendien waren er veeartsen die zelf ook moeite hadden met de opgelegde regelgeving en twijfelden aan nut en noodzaak: *"Doch nog vreemder zijn de eischen, welke de wetgever heeft gesteld omtrent de desinfectie van de kralen of stallen, waar ziek of verdacht vee heeft vertoefd. Wanneer werkelijk de kralen en stallen, voor zoover deze uit bamboe en atap of alang-alang bestaan en alle andere zaken, die niet voor ontsmetting vatbaar zijn, na elke enzoötie waren verbrand, dan waren geheele dessa's herhaaldelijk in rook en vlammen opgegaan"* (Jeronimus 1917:20).
De Nederlandse regelgeving paste niet in de Javaanse omgeving. De regels waren gebaseerd op kennis en praktijkervaring in Nederland. De woorden van A.J.W. van Delden zeggen genoeg: *"welk beeld heeft zich, in 's hemels naam, de ontwerper wel voorgesteld van een Javaans dorp?"* (Van der Kemp 1885:354). Van Delden was kritisch over het stelsel van afmaken en ook over de gebieden waar de dode dieren werden begraven, die vaak te dichtbij de huizen lagen. Bovendien werd de burgerbevolking gecontroleerd of zij zich ontsmetten bij verplaatsing, terwijl de gecommitteerden zich daar niets van aantrokken (Driessen 1881:309, Van der Kemp 1885:265-89).
Door de regelgeving zonder enige aanpassing over te nemen, hielden de autoriteiten geen rekening met klimaat, type veehouderij, diersoort en cultuur. Daar komt dan ook nog eens bij dat in de periode 1878-1883 seizoensveranderingen gezondheidsproblemen onder het vee veroorzaakten, sterker dan in andere jaren, waardoor dieren verzwakten en daardoor weer vatbaarder waren voor andere ziektes.

Conclusie

Vee is gevoelig voor het klimaat, economische omstandigheden en de omgeving. Het klimaat is een gegeven, waarop de veehouders hun strategieën moeten afstemmen. De aanwezigheid en de frequentie van veeziektes waren componenten waar de veehouder rekening mee hield in zijn management. Een gezonde veestapel was niet alleen van belang voor de veehouder, maar ook voor een gezonde Javaanse economie. Deze economische afhankelijkheid van de veestapel was een van de belangrijkste redenen voor de oprichting van de BVD in 1853. Desondanks was de BVD vanaf het begin gehandicapt als gevolg van een tekort aan veeartsen, slechte communicatiemogelijkheden, gebrek aan onderzoeksfaciliteiten en de tekorten van een westerse opleiding. Klimaat, cultuur, ziektes en enkele huisdiersoorten waren voor de veeartsen nieuw. Het gevolg daarvan was dat kennis omtrent ziektes slechts langzaam toenam. De veeartsenijkundige dienst was gehandicapt door een gebrek aan geschiedenis in Indonesië. En, ongelukkig, maakten de veeartsen geen gebruik van lokale kennis, terwijl van de Javaanse veehouder werd verwacht gebruik te maken van de Europese.
Tegelijkertijd wilden de veehouders geen informatie verstrekken over gerapporteerde uitbraken uit angst hun veestapel te verliezen. De geïntroduceerde maatregelen om besmettelijke veeziekten te bestrijden leken niet in het voordeel van de individuele veehouders en

ironisch genoeg accepteerden zelfs enkele veeartsen die positie.
Een groeiend contact tussen de verschillede dorpen en de economische ontwikkelingen hadden grote veeverplaatsingen ten gevolge; op die manier werd de verspreiding van ziektes bevorderd.

De veepestuitbraak van 1878 is zeer interessant in de geschiedenis van de BVD, omdat het de eerste keer was dat het Gouvernement op grote schaal ingreep. Maar na vier jaar hadden zowel de overheid als de boeren een te grote prijs betaald Het beheersen van de verspreiding, de bestrijding en het uitkeren van schadevergoedingen had de overheid veel geld gekost. Daarbij kwamen de indirecte kosten door verlies van agrarische handelswaar. De veehouders leden bovendien naast een geldelijk verlies, psychologische schade. Veesterfte bracht de broodwinning in gevaar door ondermijning van het boerensysteem.
De overheid heeft 14 miljoen gulden betaald voor iets waar waarschijnlijk geen interventie nodig was geweest, omdat de veehouders wisten hoe ze met de ziekte moesten omgaan. Het is mogelijk dat door de regelgeving de veepest zich zelfs versneld over een groot gebied verspreid heeft. De regelgeving veroorzaakte paniek en zorgde, daar waar de veehouder kans zag zijn vee te redden ook voor extra veeverplaatsingen. Door het Cultuurstelsel was het veeverkeer namelijk sterk toegenomen.
Het is onmogelijk om de invloed van de regelgeving op het verloop en verspreiding van de veepest exact te bepalen. Het is wel duidelijk dat het onmogelijk was om West-Java te controleren op de uitvoering van de gestelde regelgeving, mede ten gevolge van de onbetrouwbaarheid van de gecommitteerden. De onmogelijkheid om de juistheid van de regelgeving te onderbouwen en daardoor het onbegrip van de veehouder om zich aan de regels te houden, maakten het extra moeilijk om arbeidskrachten te vinden die zich betrokken voelden bij het probleem en die konden toezien op de juiste uitvoering van de regelgeving. Deze omstandigheden leidden mede tot een inefficiënte bestrijding van de veepest. En er zijn zelfs aanwijzingen dat de overheidsbemoeienissen de uitbraak hebben verergerd.

Literatuur

Boeke, J. 'Veeteelt'. In: L.F. van Gent, W.A. Penard en D.A. Rinkes (eds), *Gedenkboek voor Nederlandsch-Indië; Ter gelegenheid van het regeeringsjubileum van H.M. de Koningin, 1898-1923.* Batavia/Leiden: Kolff, 1923. p. 332-6.

Driessen, D. 'Bijdrage tot de runderpest-geographie'. *Geneeskundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 21(3-4), 309-510, 1881; 1ste vervolg. *Ibid.*, 25(2), 1885; 2de vervolg. *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Oost-Indië*, 3(4), 1888.

Driessen, D.P.F. 1895. *Ueber die Tierseuchen besonders über die Rinderpest in Niederländisch Ostindien*. Venlo: Uyttenbroeck, 1895 (Inaugural-dissertation Giessen).

Eecke, J.W.F.J. van. 'Pectorale vorm van Septichaemia Haemorrhagica', *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Indië*, 9, 300-6, 1895.

Esser, W.J. 'In zake van Eecke's onderzoekingen omtrent het voorkomen van Septichaemie Haemorrhagica en runderpest, speciaal omtrent oedemateuze runderpest, onder den veestapel in Nederlandsch-Indië', *Veeartsenijkundige Bladen voor Nederlandsch-Indië*, 6, 68-72, 1892.

Fischer, D.J. 'Is pyotanine nog niet geëvenaard als geneesmiddel tegen mond- en klauwzeer?', *Veeartsenijkundige Bladen voor Nederlandsch-Indië*, 6, 189-92, 1892.

Hoogkamer, C.J. 'Kritisch-historisch overzicht van de runderpest in de residentie Cheribon 1881-1882', *Veeartsenijkundige Bladen voor Nederlandsch-Indië*, 10, 127, 1897.

Jeronimus, C.S. 'Mond- en Klauwzeer bestrijding in Indië', *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Indië*, 29, 16-25, 1917.

Kemp, F.H. van der. 'Een terugblik op de over West-Java gewoed hebbende runderepizoötie', *Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië*, 30, 132-51, 188-200, 265-306, 350-78, 1885.

Kraneveld, F.C. 'Veterinaire varia van Indonesië No IV; Een flitsbeeld over de geschiedenis der diergeneeskunde van Nederlands Oost Indië gedurende de periode 1820-1940', *Hemera Zoa*, 63, 96-113, 1958.

Lier, G. A. van. 1905. 'Eenige mededeelingen over Surra', *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Indië*, 17, 213-40, 1905..

Meeng, F.H.L.E. 1883. 'De veepest in Krawang', *Tijdschrift voor Nijverheid in Nederlandsch-Indië*, 27,265-328, 1883.

Penning, C.A. 'Runderpest in Ned.-Indië', *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Indië*, 6, 19-43, 1892.

Penning, C.A. *Trypanosomosen in Ned.-Indië*. Semarang-Soerabaia: G.C.T. van Dorp & Co., 1904 (Vereeniging tot Bevordering van de Veeartsenijkunde in Nederlandsch-Indië).

Sohns, J.Ch.F. 'B. Boutvuur in Nederlandsch-Indië', *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlandsch-Indië*, 26,252-9, 1914.

Vleuten, J.M. van. 'Advies van een Chineeschen landeigenaar in zake veepest', *Tijdschrift voor Nijverheid in Nederlandsch-Indië*, 28, 149-63, 1884.

Wirtz, A.W.H. 'Rapport, dato 30 Maart 1882, nopens in West-Java geheerschst hebbende veeziekte', *Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië*, 27,497-522, 1883.

De Militair Veterinaire Dienst in voormalig Nederlands-Indië 1849 – 1950[a]

Bas Steltenpool[b]

Summary
Military Veterinary Services in the former Dutch East Indies 1849-1950.
The former Dutch colony is a vast archipelago and Java was the center of the Dutch colonial authority. In the outlying districts this authority had lesser influence. The army had a double task, at the one hand the protection of Java against foreign aggression and on the other hand police actions in the outlying districts. As usual during the 19th century, the army used animals, principally horses, but elephants were also used for provisioning the remote districts.
In the beginning the veterinary care was in the hands of empiricists, but in 1830 the first officer horsedoctor was active and little by little a military veterinary service was developed and well trained vets came to the colony. They were at the basis of the development of veterinary medicine in the Dutch East Indies.

Inleiding

De voormalige Nederlandse kolonie in "De Oost", het huidige Indonesië, bestond uit een zeer uitgestrekt eilandenrijk. Geprojecteerd op de kaart van Europa, zou het reiken van Ierland in het westen tot voorbij de Kaspische zee in het oosten (fig. 1).
Het Nederlandse gezag was geconcentreerd op Java, het hoofdeiland van de archipel.
In hoofdlijnen kan men stellen dat, hoe verder men van Java verwijderd was, hoe zwakker het Nederlandse gezag en de Nederlandse invloed werd.
In de buitengewesten oefende men vooral invloed uit door middel van lokale heersers, al of niet bijgestaan door een Hollandse resident.
Wel rekende men de gehele archipel tot de Nederlandse invloedssfeer.
Onder invloed van de internationale politiek (andere landen waren op zoek naar (meer) koloniën) deed zich de noodzaak voor, dat gezag ook daadwerkelijk te vestigen.
Hiervoor was een militair apparaat onontbeerlijk.
De soldaten voor deze sterke arm, waren aanvankelijk in dienst van de V.O.C.
Na het ter ziele gaan van deze allereerste multinational, werden de soldaten geleverd door de Nederlandse Landmacht. Vanaf 1830 is er sprake van een apart leger voor de kolonie, het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger (KNIL).
Dit leger had twee hoofdtaken:

* Verdediging van Java tegen een buitenlandse agressor.
* Een politionele taak in de buitengewesten. (Deze zouden door de marine tegen een eventuele buitenlandse vijand verdedigd moeten worden.)

Zoals in elk leger in de 19e eeuw, werden er ook in het KNIL de nodige dieren gebruikt.
Allereerst betrof dit natuurlijk het paard. In eerste instantie werden hoofdzakelijk inheemse paardenrassen gebruikt. Dit waren eigenlijk meer pony's.
Later (rond 1909) is men grotere paarden uit onder andere Australië,

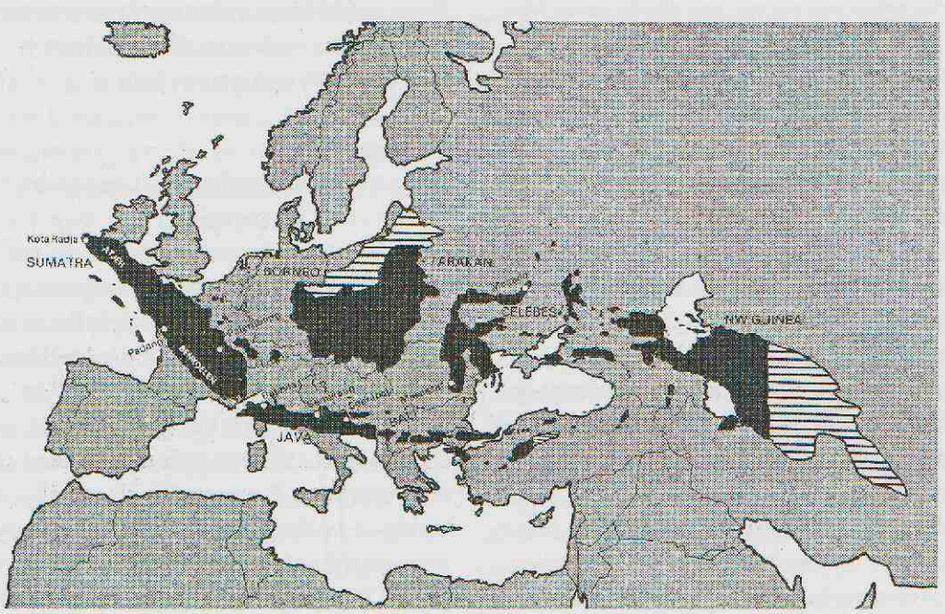

Fig.1 Kaart van Indonesië, geprojecteerd op die van Europa

a Voordracht gehouden tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap te Utrecht op 7 november 2007.

b Drs. B.A. Steltenpool. Bronsweg 32. 8222 RB Lelystad. b.steltenpool@planet.nl

Fig 2. Transport met behulp van olifanten

gaan importeren. Deze kwamen bij de artillerie en de cavalerie terecht. Daarnaast heeft men, in verband met leveringsmoeilijkheden door Australië tijdens de Eerste Wereldoorlog, ook enkele jaren muilezels uit Mongolië geïmporteerd.
In het KNIL zijn ook honden gebruikt. In de literatuur komt men een enkele keer een verslag tegen over het gebruik van honden bij patrouilles of bij de bewaking van een kamp of benteng. Dit betrof echter steeds individuele gevallen op initiatief van een plaatselijke militair. Over structureel gebruik van honden binnen het KNIL heb ik niets gevonden.
Verder zijn er binnen het KNIL ook olifanten ingezet voor de bevoorrading van afgelegen posten (fig. 2). Over veterinaire verzorging van deze dieren door militaire dierenartsen is mij niets bekend geworden.

De paarden

Deze kwam men allereerst tegen bij de bereden wapens.
De cavalerie binnen het KNIL was een relatief klein onderdeel (ongeveer 3 % van de totale legersterkte). Deze beschikte over 800 tot 1000 paarden, op een totaal van tussen de 1500 en 2500 paarden voor het gehele KNIL.
Ook bij de artillerie gebruikte men veel paarden. Een voor Indië karakteristiek onderdeel, de afdeling bergartillerie, bestond uit 800 manschappen, 175 Australische paarden en 411 inheems pony's, waarvoor een arts en twee veterinairen beschikbaar waren.
Bij de bergartillerie werd in zwaar terrein het door paarden getrokken kanon gedemonteerd en vervolgens op de paarden geladen (fig. 3). Zo kon men overal de infanterie door het terrein volgen.
Daarnaast kwam men het paard bij vele andere militaire eenheden tegen. Bij de infanterie gingen bijvoorbeeld de officieren te paard. Paarden trokken voorraad- en keukenwagens (fig. 4), en fungeerden als lastdier voor munitie, geneesmiddelen en radiotoestellen (fig. 5). Paarden bleven ook nog na de Tweede Wereldoorlog tijdens de politionele acties in gebruik.

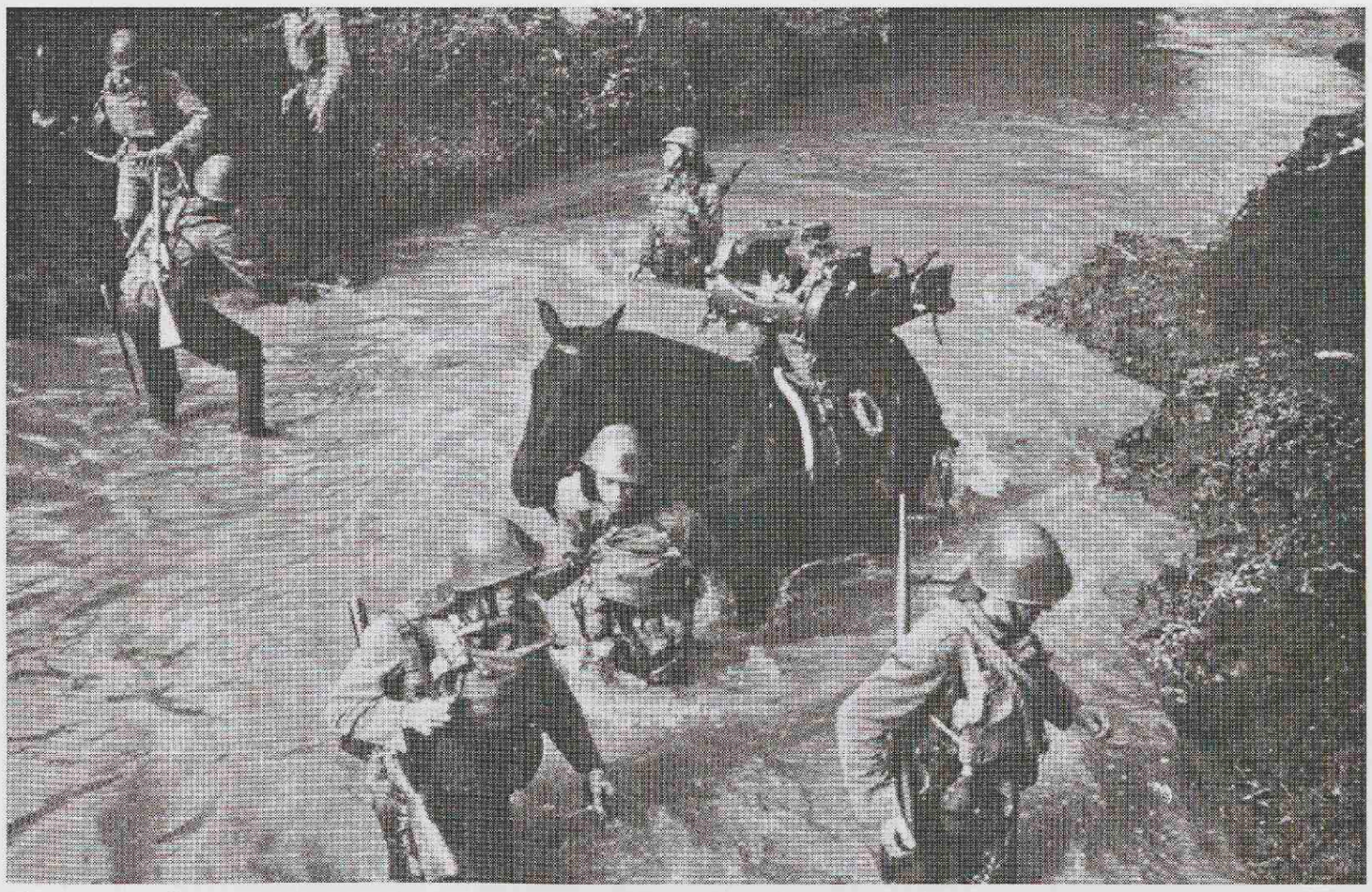

Fig 3. Bergartillerie

Veterinaire verzorging

Voor al deze dieren was natuurlijk ook diergeneeskundige zorg noodzakelijk.

In de aanvang was deze taak in handen van empirici, zoals hoefsmeden en zadelmakers. Zo werd in 1817 een zadelmaker ingehuurd als paardenarts te Salatiga.

Bij de oprichting van het KNIL in 1830 komen we de eerste officier-paardenarts tegen in de persoon van C. Braillard met twee onderofficieren. In 1845 wordt ene Cops genoemd en in 1851 is al sprake van vijf paardenartsen (waarvan er vier in Utrecht gestudeerd hebben).

Dit aantal nam uiteindelijk toe totdat de Militair Diergeneeskundige Dienst voor de Tweede Wereldoorlog een sterkte had van tussen de negen en twaalf beroepspaardenartsen. Daarnaast had men sinds 1919 de beschikking over in totaal 69 paardenverplegers en zijn er in 1941 nog zo'n 25 reservepaardenartsen opgeroepen voor militaire dienst.

Emancipatie

Deze Militair Diergeneeskundige Dienst ontwikkelde zich niet alleen in aantal. Ook op andere gebieden emancipeerden de dierenartsen.

Zo kon de paardenarts in het begin diverse rangen of standen hebben. Men zag in deze funktie zowel soldaten of huzaren als onderofficieren en officieren. In 1849 verandert dit; alle paardenartsen kregen de officiersrang met de daaraan verbonden hogere status.

En de emancipatie zette door. Eerst zijn alleen de lagere officiersrangen bereikbaar (tweede en eerste luitenant), maar vanaf 1859 kon men ook kapitein worden. In 1904 werd de majoorsrang opengesteld en in 1914 die van luitenant-kolonel.

Ook de positie binnen de legerorganisatie veranderde. Zo waren de paardenartsen in het begin ingedeeld bij de verschillende wapens (cavalerie, artillerie). Op hun eigen vakgebied waren zij verantwoording schuldig aan hun commandant, die geen veterinaire officier was.

In 1845 werden de paardenartsen

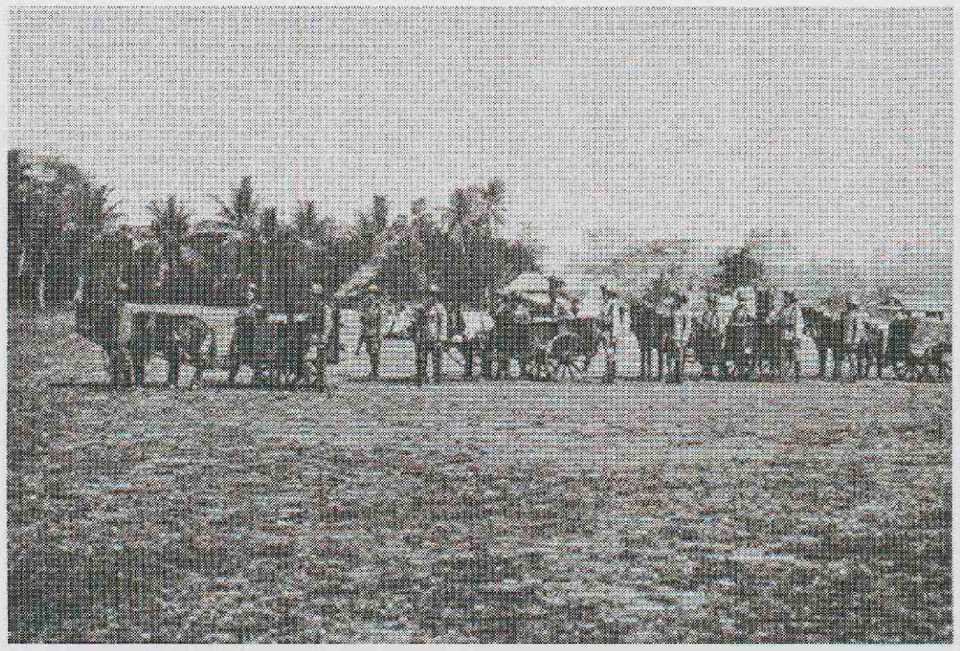

Fig 4. Rijdende keuken

Fig 5. Draagpaard

ingedeeld bij de geneeskundige dienst, een erkenning van hun status als "wetenschapper"/ medicus voor dieren.
De eisen kwamen toen ook hoger te liggen: alleen afgestudeerden van Utrecht kwamen nog in aanmerking voor een positie als paardenarts.
En de emancipatie ging door; in 1879 opende te Salatiga de eerste Garnizoensziekenstal zijn poorten. Tot die tijd had ieder Korps zijn eigen ziekenstal, waar de patiënten van een bepaald Korps behandeld werden; de Korpscommandant had uiteindelijk het laatste woord. Op een Garnizoensziekenstal daarentegen werden de paarden van de diverse ter plaatse gelegerde legeronderdelen (Korpsen) behandeld.
En om niet twee koetsiers op de bok te hebben, kreeg de paardenarts de eindverantwoordelijkheid voor deze ziekenstal en al zijn patiënten.
Dit werd als een belangrijke stap voorwaarts gezien.
In 1890 kwam er een speciaal "Reglement voor den Militair Veterinairen Dienst". In een strak geregelde organisatie als het KNIL wordt daarmee de status bevestigd!
In 1919 onderkende men het belang van goede "paraveterinairen avant la lettre" en werd het eerder genoemde Korps Militaire Paardenverplegers opgericht. Tot die tijd werden de zieke paarden veelal verpleegd door gestrafte militairen. Deze waren meestal niet gemotiveerd en vaak onvoldoende kundig.
Uiteindelijk werd in 1921 de Militair Diergeneeskundige Dienst een zelfstandige afdeling van het Ministerie van oorlog. Organisatorisch het hoogste wat men kon bereiken.

Taken

De belangrijkste taak van de Militair Diergeneeskundige Dienst was uiter-

aard de diergeneeskundige verzorging van de paarden. Daarnaast gaf men onderwijs aan militairen over de verzorging van paarden. Vanaf 1921 was een paardenarts Hoofd van de Hoefsmidschool. Paardenartsen maakten deel uit van de aankoopcommissies voor paarden.
Keuring van foerage voor de dieren en keuring van vlees voor de militairen behoorden tot het takenpakket en, indien gewenst, werd men geacht de gouvernementsveearts te ondersteunen.

Samenvattende conclusie

Over de rol die militaire dierenartsen binnen Nederlands-Indië gespeeld hebben, kan men het volgende zeggen:

* Zij waren de eerste dierenartsen in de kolonie.
* Zij hebben bijgedragen aan de verheffing van de sociale status van het beroep.
* Zij hebben een belangrijk aandeel gehad in de oprichting van de "Vereeniging tot Bevordering van Veeartsenijkunde in Nederlandsch-Indië".
* Aan het door voornoemde vereniging uitgegeven blad, *Veeartsenijkundige bladen voor Nederlands-Indië* hebben zij met diverse wetenschappelijke artikelen, met name in de beginjaren, een flinke bijdrage geleverd.
* Een aantal van hen heeft gewerkt in het Medisch Laboratorium te Weltevreden.

Aan al deze bijdragen kwam in 1950, na de politionele acties, een einde. Bij Koninklijk Besluit K 309 van 20 juli 1950, werd het KNIL, en daarmede de Militair Diergeneeskundige Dienst, opgeheven (fig. 6), officieel vijf jaar later dan die van het moederland,

STAATSBLAD

VAN HET

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

No. K 309 **BESLUIT** *van 20 Juli 1950, houdende kennisgeving van de opheffing van het Koninklijk Nederlands Indonesisch Leger.*

WIJ JULIANA, BIJ DE GRATIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onze Minister voor Uniezaken en Overzeese Rijksdelen van 19 Juli 1950, Afdeling Militaire Personeelszaken, No. 1;

Gelet op:

Het bepaalde in Hoofdstuk IV (Reorganisatie van de door of onder het gezag van de Regering van Indonesië (Nederlands-Indonesische Overheid) gevormde en uitgeruste landstrijdkrachten) van de „Regelingen betreffende de onder Nederlands bevel staande landstrijdkrachten in Indonesië na de Souvereiniteitsoverdracht" (Wet Souvereiniteitsoverdracht Indonesië, *Staatsblad* I. 570);

Hebben goedgevonden en verstaan:

I. Te bepalen dat het Koninklijk Nederlands Indonesisch Leger op 26 Juli 1950 te 0.00 uur zal hebben opgehouden te bestaan;

II. Onze bijzondere dank en grote waardering te betuigen aan alle tot genoemd Leger behorende en behoord hebbende militairen ongeacht rang of stand voor de onder de dikwijls moeilijkste omstandigheden betoonde daden van moed, plichtsbetrachting, opofferingsgezindheid en trouw.

Onze Minister voor Uniezaken en Overzeese Rijksdelen is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

Soestdijk, 20 Juli 1950.

JULIANA.

De Minister voor Uniezaken en Overzeese Rijksdelen,
J. H. VAN MAARSEVEEN.

Uitgegeven de *een en twintigste* Juli 1950.

De Minister van Justitie,
STRUYCKEN.

Fig 6. Kon. besluit tot opheffing van het KNIL.

waar de veterinaire dienst na de Meidagen van 1940 nooit meer is opgebouwd.

Bibliografie

Cats, B.C. , Berg, H.N.J. van den, *Logistiek onder de Tropenzon.*, Amsterdam 2003.

Doel, H.W. van den, *Het rijk van Insulinde.* Amsterdam 1996.

Oldenkamp, E.P. (red.). *Tussen boer en burger.* Rotterdam 2007.

Steltenpool, B.A., *Dienaren van Aesculaap en Mars.* Scriptie (ongepubliceerd). Utrecht 1996.

Veterinaire Studenten Almanak 1911. Utrecht 1910.

Zwitzer, H.L. Heshusius, C.A., *Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger 1830 – 1950.* 's Gravenhage 1977.

Tropische diergeneeskunde en onderwijs in Nederland[a]

Gerrit Uilenberg [b]

Summary

Tropical veterinary medicine and education in the Netherlands.

In this lecture an overview is given of the development of tropical veterinary medicine and education in The Netherlands after the Dutch colonial period. The starting point is the development of tropical veterinary medicine in general, especially in Europe and Africa. It is pointed out that just now it is verry important to have specialists in tropical diseaeses not only in the tropics but also in the western world since globalization involves the import of a lot of tropical diseases. The speaker is an advocate of a course on tropical veterinary medicine on an European level, but at the same time he is sceptical about it. In the second part he gives an overview of the education programme on tropical veterinary medicine from the foundation of the Institute at Utrecht University in 1948 till its decline.

Enige algemene beschouwingen vooraf

De omwenteling van kolonialisme naar ontwikkelingssamenwerking heb ik uiteraard niet in zijn geheel meegemaakt. Toen ik begon te studeren in 1948 was het nog wel de koloniale tijd, maar toen ik afstudeerde in 1955 was het ouderwetse kolonialisme al ongeveer van de baan, zeker wat Nederland betreft, en begon men aan tropische diergeneeskunde reeds met een andere instelling. Nederlands Oost-Indië, behalve westelijk Nieuw-Guinea, was het onafhankelijke Indonesië geworden, en Suriname en de Nederlandse Antillen waren al autonoom. Maar de benadering in de tropische diergeneeskunde was nog niet wat men tegenwoordig onder ontwikkelingssamenwerking verstaat, waarbij de hulp en de humanitaire bedoelingen voorop staan, althans voorop dienen te staan.

Oorspronkelijk was mij gevraagd om het onderwijs in de tropische diergeneeskunde, de ontwikkeling daarvan en de rol hierin van de faculteit in de periode 1960 tot 1990 te belichten, en iets te vertellen over projecten vanuit de faculteit en de betrokken docenten. Ik kan en zal daarover wel iets zeggen, maar ben toch eigenlijk niet de aangewezen persoon, want ik ben slechts van 1976 tot 1988 actief betrokken geweest bij dat onderwijs aan de faculteit. Beter zou het geweest zijn als hier mijn vriend en collega Dick Zwart had gestaan. Maar jammer genoeg is hij er niet meer. Gelukkig kan Robert Paling de zaak goed maken voor de periode na mijn vertrek, en zullen onze verhalen elkaar aanvullen en waarschijnlijk ook overlappen. Ik heb veel geleerd uit het boek "Van Gildestein naar Uithof", wat de ontwikkelingen bestrijkt tot in 1971 (1).

Het lijkt mij goed om eerst iets te zeggen over de ontwikkelingen die in de tropische diergeneeskunde in het algemeen hebben plaats gevonden. En ik wil mij daarbij vooral beperken tot Europa en Afrika, waar ik mijn meeste ervaring heb opgedaan.

Echt kolonialisme bestond zo ongeveer tot de tweede wereldoorlog, hoewel ook in het verleden er wel stemmen opgingen die een andere benadering bepleitten, zelfs in de 19de eeuw; men denke slechts aan Eduard Douwes Dekker ofwel Multatuli, en de door hem geschapen figuur Max Havelaar. Lange tijd werd de (westerse) diergeneeskunde in de koloniën essentiëel verzorgd door enkele westerse dierenartsen in overheidsdienst. Dat geldt niet alleen voor de Nederlandse koloniën, maar ook voor die van andere landen. Geleidelijk aan werden ook inwoners uit de koloniën opgeleid, eerst als assistenten van de gouvernementsdierenartsen. Er kwamen specialistische instituten, die onderwijs in tropische diergeneeskunde gaven aan dierenartsen die in de tropen gingen werken, zoals bv. in Frankrijk het voormalige "exo", wat reeds vóór de tweede wereldoorlog bestond, en na de oorlog is geworden tot het 'Institut d'Elevage et de Médecine Vétérinaire des Pays Tropicaux', nu opgelost in de "CIRAD" (Centre de Coopération Internationale en Recherche Agronomique pour le Développement).
Na de Tweede Wereldoorlog werden instituten voor tropische diergeneeskunde in meerdere westerse landen opgericht, soms als een onderdeel

a) Voordracht gehouden tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap te Utrecht op 7 november 2007

b) Prof. dr. G. Uitenberg, voorheen lector en hoogleeraar in Tropische Diergeneeskunde en Protozoölogie (1976-1988).
Adres: Route du Port. 20130 Cargese, Corsica.
E-mail : uilenber@club-internet.fr

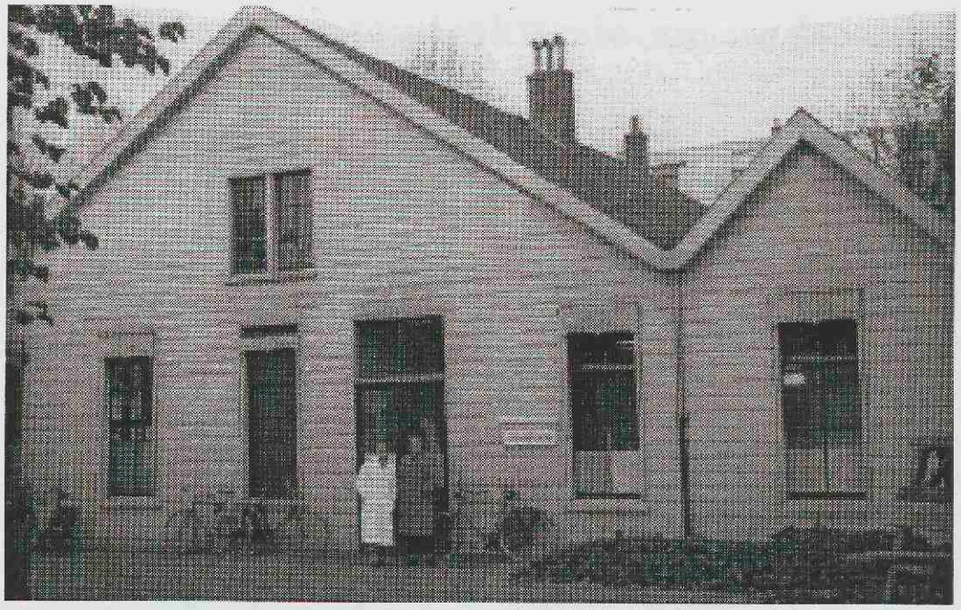
van een faculteit voor diergeneeskunde, zoals in Groot-Britannië het 'Centre for Tropical Veterinary Medicine', onderdeel van de University of Edinburgh, en in Nederland het Instituut voor Tropische en Protozoaire Ziekten van de Faculteit der Diergeneeskunde, soms apart, zoals in België de afdeling voor tropische diergeneeskunde aan het Instituut voor Tropische Geneeskunde in Antwerpen.

Na de onafhankelijkheid van de koloniën, soms zelfs er voor, werden ook daar opleidingen voor dierenartsen opgezet, maar lange tijd bleef er een groot tekort aan generalisten bestaan. Bv. toen ik in 1955 aankwam in de Sudan, een land van 2,5 millioen km^2, ongeveer vijf maal zo groot als Frankrijk, waren er in het hele land slechts ruim 30 dierenartsen, hoewel er al een 'School of Veterinary Science' bestond sinds 1938. En toen ik in 1961 naar Madagascar ging, was ook daar slechts een dertigtal dierenartsen in het hele land, wat zo groot is als Frankrijk en de Benelux samen. Suriname, toch zo'n vier maal groter dan Nederland, heeft het heel lang moeten doen met één dierenarts. In een land als Zambia waren er tot lang na de onafhankelijkheid geen autochthone dierenartsen, waardoor er voor een aantal Nederlandse dierenartsen tijdelijk plaats was. Uiteraard was er vrijwel geen tijd voor de verzorging van individuele patiënten, maar bestond het voornaamste werk uit de georganiseerde bestrijding van infectieziekten als runderpest, longziekte, trypanosoom-infecties e.d., door massa-vaccinaties en massa-behandelingen, en werden de meeste handelingen verricht door veterinaire assistenten, waarvoor veelal een aparte opleiding bestond.

Het is allemaal geleidelijk veranderd, achteraf eigenlijk wel snel. Was ik in 1955 nog de enige dierenarts in een gebied zo groot als twee of drie keer Nederland, nu zijn er in eenzelfde gebied tientallen autochthone dierenartsen (maar zonder de financiële mogelijkheden om goed te functioneren). In het begin werd er geprobeerd om in Afrika enkele kwalitatief goede opleidingen voor dierenarts op te zetten of de mensen op te leiden in de vroegere koloniale landen. Bv. de meeste studenten uit de vroegere Franse koloniën studeerden in Dakar, Senegal, maar sommigen ook in Frankrijk zelf, vooral in Toulouse, terwijl in de vroegere Britse koloniën de veterinaire faculteit van Kampala, Uganda, een goede naam had. Maar al snel wilde ieder land zijn eigen veterinaire school of faculteit, en vaak zelfs meerdere. Het resultaat is dat hoewel de kwaliteit van de opleidingen er zeker niet beter op is geworden, het aantal inheemse dierenartsen snel is toegenomen en er nu vrijwel nergens plaats meer is voor generalisten uit de Westerse wereld, en zeker niet als men zonder financiele middelen komt.

Ook autochthone specialisten komen er steeds meer. Veelal wordt de specialisatie van deze mensen gefinancieerd door de geïndustrialiseerde landen, in het kader van stages, onderzoekprojecten of een opleiding voor een universitaire graad. Ook de vraag naar westerse specialisten loopt dus ten einde. En uiteindelijk is dat ook de bedoeling van de ontwikkelingshulp. Het is overigens niet zo bevredigend als het lijkt. De autochthone specialisten hebben de technische vaardigheden verkregen om even goed werk te doen als hun westerse collega's, maar meestal krijgen ze na terugkeer in hun land te weinig financiële middelen om die vaardigheden toe te passen. Ook is meestal hun salaris laag, en dit alles werkt ontmoedigend, zodat veel van deze studenten proberen om in het westerse land te blijven waar ze de graad behaald hebben. Hierbij dient men te beseffen dat enkele ontwikkelingslanden die vroeger arm waren, nu (althans potentiëel) veel beter af zijn door produkten als aardolie en/of diamanten, en, als het geld goed zou worden besteed eigenlijk geen of althans minder financiële steun nodig zouden hebben (dit in tegenstelling tot technische steun in de opleiding van autochthone specialisten).

De toekomst van het onderwijs in de tropische diergeneeskunde in het kader van ontwikkelingssamenwerking ziet er dus onzeker uit in de westerse landen. Maar het blijft uiterst noodzakelijk om specialisten in exotische ziekten in geïndustrialiseerde landen te vormen. De dreiging van herintroductie van besmettelijke ziekten als runderpest, longziekte, mond- en klauwzeer e.d. blijft bestaan, en is groter geworden met de mondialisering en het vele en snelle internationale transport. Zoals we hebben gezien met de bluetongue in West Europa, kunnen tropische vector-gebonden ziekten soms worden overgebracht door reeds in gematigde streken gevestigde soorten. En wat nu nog niet nog niet goed te voorspellen valt, de mogelijkheid bestaat zeker dat door de globale opwarming van de aarde vectoren van specifieke tropische en subtropische ziekten zich verder van de evenaar in stand kunnen houden, waardoor ook dergelijke ziekten in gematigde streken kunnen voorkomen. Dus het bestaansrecht in Europa van onderwijs in tropische, exotische ziekten blijft zeker behou-

Figuur 1. *Het Instituut voor Tropische en Protozoaire Ziekten in 1954. Met de coassistenten Henk Nijssen en Renger Heemstra, beiden overleden.*

den, ook al zou het niet in de eerste plaats bedoeld zijn voor ontwikkelingssamenwerking.

Wat ontwikkelingssamenwerking betreft, is er in vele ontwikkelingslanden nog wel plaats voor gespecialiseerde dierenartsen uit geïndustrialiseerde landen, als ze tenminste onafhankelijk van de financiële middelen van het ontwikkelingsland kunnen functioneren. Maar ook dat zal ten einde lopen. En wat moet men verstaan onder specialisten in de tropische diergeneeskunde? Er is nu vrijwel geen gelegenheid meer voor dierenartsen uit het Westen om in de warme gebieden voldoende ervaring op te bouwen om daar de praktische problemen te leren kennen, terwijl in Nederland of andere geïndustrialiseerde landen gevormde westerse specialisten in exotische ziekten, de problemen in het veld niet kennen. Uitzending van westerse experts zal dus minder nuttig zijn, en ze zullen in westerse landen onderwijs in tropische diergeneeskunde ook alleen theoretisch kunnen verzorgen. Tijdelijk zou men dit probleem misschien enigszins kunnen opvangen door de kennis van de enkele ervaren mensen, die nog actief zijn, uit meerdere verschillende landen te combineren met die van degenen die bedreven zijn in moderne methoden van onderzoek in voor Europa exotische ziekten. Ik ben altijd voorstander geweest van een tropencursus op Europees niveau, maar realisme over het begrip Europa en de nationalistische instelling van vele landen van de Europese Unie stemmen mij pessimistisch wat dat betreft.

Het Instituut voor Tropische Ziekten in Utrecht

Nu iets meer specifieks over het onderwijs in de tropische diergeneeskunde aan de Faculteit in Utrecht. Het Instituut voor Tropische Ziekten is opgericht in 1948, en Prof. Kraneveld, voorheen dekaan van de faculteit diergeneeskunde in Indonesië, werd het volgende jaar benoemd tot hoogleraar in de tropische en protozoaire ziekten als opvolger van prof. L. de Blieck. Ik wist daar natuurlijk nog niets van in 1948, toen ik met de studie in Utrecht begon. Het onderwijs bestond toen uit colleges en practica over tropische ziekten, maar tevens over protozoaire ziekten in Nederland. Het instituut heette dan ook Instituut voor Tropische én Protozoaire Ziekten. Het was ondergebracht in een houten noodgebouw op het terrein aan de Biltstraat (waar heel vroeger, ver vóór mijn studietijd, de kliniek voor kleine huisdieren was gevestigd, tot die verhuisde naar de Numankade). Dit noodgebouw is pas later verbeterd. In de tijd dat ik co-assistent was, 1954-1955, was er een geregeld coschap in tropische diergeneeskunde en protozoölogie voor alle studenten; er waren nog geen keuzecoschappen.

Onderwijs in tropische en protozoaire ziekten, als onderdeel van de parasitaire en infektie-ziekten, werd reeds gegeven in Utrecht lang voor de Tweede Wereldoorlog. Maar, voor zover ik weet, kwam er pas een aparte leerstoel met de benoeming van F.C. Kraneveld, tenzij men de benoeming van O. Nieschulz door Seyss-Inquart in 1942 tot buitengewoon hoogleraar in tropische entomologie en protozoölogie nog wil noemen.

Al snel na mijn afstuderen in 1955 vertrok ik naar tropisch Afrika, en de ontwikkelingen bij het onderwijs in de tropische diergeneeskunde in Utrecht gedurende mijn verblijf in de tropen heb ik alleen uit de verte en tijdens mijn verloven gevolgd. Na de dood van Kraneveld in 1957 is het instituut enkele jaren in stand gehouden o.a. door Jeroen Bool, Els Goedbloed, Peer Zwart en Chris Folkers[1], tot in 1962 een nieuwe hoogleraar werd benoemd in de persoon van J.H.G. Wilson uit Noordlerland, die Afrikaanse ervaring bracht. Door zijn Afrikaanse contacten werd het instituut actief betrokken bij de opzet van een veterinaire faculteit in Zaria, waar meerdere stafleden gewerkt hebben bij het begin van de afdeling parasitologie, zoals Dick Zwart, Chris Folkers, Henk Kuil, Paul Leeflang en Tjaart Schillhorn van Veen. Voor zover ik weet was dit het voornaamste project van tropische diergeneeskunde vanuit de faculteit. Ik ben later nog betrokken geweest, in 1985 en 1986, bij de evaluatie van dat project. Ik mag en wil ook de technische ondersteuningsstaf niet vergeten die zo belangrijk is geweest bij de continuering van het instituut in moeilijke tijden en ook bij het project in Nigeria, zoals Michel Dijkstra en Jos Verkley, die er al waren in het Kraneveldtijdperk, uiteraard Nan Perié, en later ook de onverwoestbare Hans Nieuwenhuijs.

Door het noodlot getroffen, is Wilson niet lang in functie gebleven; hij stierf hij in 1965. Hij werd tenslotte in 1966 opgevolgd door Dick Zwart, die in 1964 tot wetenschappelijk hoofdambtenaar aan het instituut was benoemd en inmiddels ook meerdere jaren in tropisch Afrika had doorgebracht, zowel in Nigeria als in Ghana, na te zijn begonnen in Nieuw-Guinea, waar hij de enige dierenarts was.
Met de benoeming van Dick Zwart als hoogleraar begon een nieuw tijdperk in het onderwijs in de tropische diergeneeskunde. Inmiddels was de "echte" ontwikkelings-samenwerking begonnen. Hij is het geweest die de Tropencursus heeft opgezet als keuze-coschap, waaraan gemiddeld zo'n 15 studenten deelnamen. Na de tropencursus en vóór het afstuderen, gingen de studenten meestal op een stage van enkele maanden in een ontwikkelingsland, soms bij een universiteit, soms bij een andere instelling. De stage werd zelfs gezien als een verlengstuk van de tropencursus. Zwart kreeg ook financiën om een post in te stellen om de contacten tussen de studenten en de instelling in een ontwikkelingsland te verzorgen, een post die successievelijk is bekleed door collegae Henriette Syatauw-van Oosterwijk Bruyn en Ocje Mol-Siegenbeek van Heukelom; aan beiden heb ik goede herinneringen. Ook het onderwijs in de protozoaire ziekten in het algemeen bleef tot de taken van dit instituut behoren, en de staf van het instituut werd voldoende uitgebreid om ook deze voor Nederland belangrijke taak goed te kunnen verzorgen; denkt u alleen al aan coccidiosen en toxoplasmose.
Er was zelfs geld genoeg om meer te gaan doen aan tropische diergeneeskunde en ontwikkelingssamenwerking, en daarvoor een lector aan te trekken. En die lector werd ik. Toen Dick Zwart mij overhaalde in de zeventiger jaren van de vorige eeuw om op deze baan te solliciteren, werkte ik voor de F.A.O. van de Verenigde Naties in Tanzania. De FAO maakte in die tijd een periode van crisis en verandering door, en de toekomst bij deze organisatie was vrij onzeker. Om een lang verhaal kort te maken: ik begon in augustus 1976 als lector in het Instituut voor Tropische Diergeneeskunde en Protozoölogie, en, zoals alle lectoren, kreeg ik in 1980 de titel van hoogleraar.

Hoewel ik in een echt noodgebouw was gehuisvest, het zgn. Griftpaviljoen, was het toen een tijd van financiële overvloed, en ik heb in het begin nooit beperkingen gevoeld. Zwart en ik verdeelden de taken wat betreft de belangrijkste ziekteproblemen in de tropen; hij hield zich vnl. bezig met trypanosoominfecties, die vooral in tropisch Afrika een enorme beperking voor de verbetering van de veeteelt vormen, en ik legde me toe op teken en door teken overgebrachte ziekten. Maar toen na enkele jaren de grote bezuiningen (eufemistisch aangeduid als reorganisaties) aan de universiteiten begonnen, kwam de vakgroep tropische diergeneeskunde en protozoölogie, met 2 hoogleraren, in gevaar, en was het Dick Zwart die twee vliegen in één klap sloeg, door met succes te solliciteren voor de benoeming tot hoogleraar in de tropische veeteelt in Wageningen. Het betekende een verlichting van de druk op de vakgroep in Utrecht, en terzelfder tijd een wederzijdse toenadering van de tropische veeteelt en de tropische diergeneeskunde, want hij bleef een 0,2 post als hoogleraar in Utrecht bezetten. Inderdaad, alleen door de combinatie van dierziektebestrijding en veeteelt, in de ruimste zin van het woord, kan het niveau van de rurale bevolking in de ontwikkelingslanden verbeterd worden. Beide zijn even noodzakelijk. Dat is ook altijd de visie geweest van het Franse instituut waarvoor ik lang heb gewerkt, en waar beide aspecten aandacht kre-

1 Namen die nu naar voren komen; het is niet de bedoeling om volledig te zijn.

Figuur 2. *Naambord van het Instituut in 1988*

gen. Het is natuurlijk ook altijd het streven geweest van collega P. Hoekstra met zijn Indonesische achtergrond. Zijn benoeming tot hoogleraar in de zoötechniek in Utrecht en later eveneens tot buitengewoon hoogleraar in de tropische veeteelt in Wageningen zijn min of meer langs mij heengegaan, want die kwamen na mijn vertrek naar Afrika. Ik heb hem uiteraard wel meegemaakt als bijzonder prettige collega na mijn terugkeer in Utrecht.

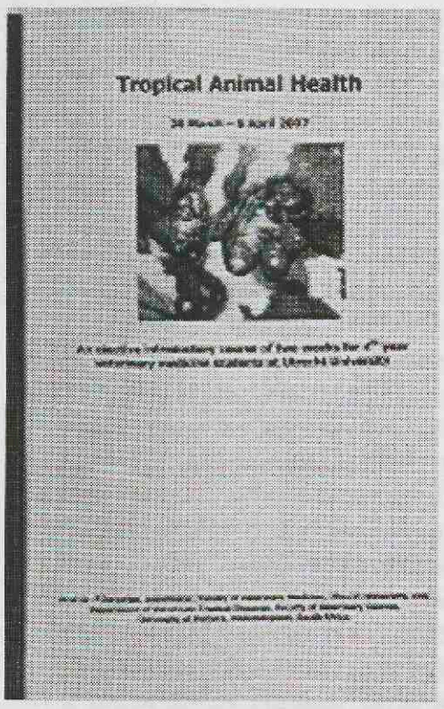
De situatie na 1988

Nu wil ik graag nog iets zeggen over de specifieke aspecten van het onderwijs in de tropische diergeneeskunde in Utrecht. Na mijn vertrek in 1988 werd het aantal posten van kroondocenten in de tropische diergeneeskunde van 2.0 in 1976 terug gebracht naar 0.2. Toen Dick Zwart met pensioen ging bleef deze 0.2 post behouden. Hoewel het Instiuut voor Tropische Diergeneeskunde en Protozoölogie werd opgeheven, en het onderwijs in de protozoölogie opging in de parasitologie, bleef de naam toch bestaan in die van de afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde van het departement Infectieziekten en Immunologie. De 0.2 post hoogleraar in de Tropische Diergeneeskunde werd tenslotte ingevuld door J.A.W. Coetzer uit Zuid-Afrika, terwijl Frans Jongejan tegelijk buitengewoon hoogleraar werd in Pretoria. Colleges, practica en coschappen in de tropische diergeneeskunde en protozoölogie waren er hier vroeger voor alle studenten in de diergeneeskunde. Colleges en practica in de protozoölogie zijn er nu nog steeds voor alle studenten als deel van het onderwijs in de parasitologie, maar daarnaast zijn er nu keuze colleges in tropische diergeneeskunde voor studenten van het 4de jaar. Over de huidige toestand van het onderwijs in de tropische diergeneeskunde zal collega Robert Paling meer kunnen zeggen.

Tenslotte

Het is belangrijk te beseffen dat de benadering in Nederland wezenlijk anders was en is dan in andere landen, want er is in Nederland geen post-academische opleiding zoals elders. Hier worden keuzecolleges in het 4de jaar aan Nederlandse diergeneeskundige studenten gegeven, en vroeger was er de Tropencursus als keuzecoschap voor studenten, terwijl het onderwijs in de tropische diergeneeskunde zoals dat bedreven wordt in Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en ook België wordt gegeven aan afgestudeerde dierenartsen, waarvan trouwens velen met een beurs voor een stage uit ontwikkelingslanden komen. Ik geloof eigenlijk niet dat de studenten die in Utrecht hebben gekozen voor de keuzecolleges, en vroeger voor het keuzecoschap tropische, er veel mee kunnen doen zonder verdere specialisatie, omdat, zoals gezegd, de vraag naar niet-gespecialiseerde dierenartsen in de ontwikkelingslanden sterk afneemt.

Voor ik verder het woord geef aan

Figuur 3. Syllabus voor het keuzecolleges in Tropische Diergeneeskunde

Robert Paling, die sommige van mijn beweringen kan bevestigen of ontkennen, en meer kan vertellen over de huidige toestand in Utrecht, wil ik dit praatje over de historie van de tropische diergeneeskunde in Utrecht toch nog iets meer persoonlijk maken, en iets zeggen over vroegere motieven om in ontwikkelingslanden te gaan werken.

Toen ik als eerste Nederlandse dierenarts in 1955 naar tropisch Afrika vertrok was dat meer uit nieuwsgierigheid en zucht naar avontuur dan om aan ontwikkelingssamenwerking te doen. Die mentale omwenteling kwam later pas. Ik vermoed dat dit ook bij anderen min of meer zo is geweest, zoals bij Dick Zwart die in dienst van de Nederlandse regering naar Nieuw-Guinea ging, en bij Evert van Daalen, die in 1956 als tweede Nederlandse dierenarts naar tropisch Afrika vertrok. Het kan best zijn dat sommige anderen in die tijd al naar de tropen vertrokken uit menslievendheid, maar ik geloof dat niet zo erg.

Eigenlijk had ik lange tijd met huskeys in de sneeuw van het Noorden van Canada willen werken, ongetwijfeld als gevolg van de bevrijding in 1945 door de Canadezen, maar wanneer en waarom die plannen zo drastisch zijn veranderd kan ik me niet meer herinneren. Op een gegeven moment was ik lid geworden van de Tropische Studentenkring. Op een goede avond was er een bijeenkomst van deze kring, waar Ernst van Lennep een verhaal vertelde; hem had ik indertijd meegemaakt als demonstrator bij practica in anatomie, en hij was naderhand naar de Soedan vertrokken om daar te doceren aan de veterinaire faculteit. Bij zijn verhaal voor de tropische studentenkring vertelde hij over zijn ervaringen in de Soedan en over het feit dat de regering daar graag dierenartsen wilde aantrekken. Zijn verhaal maakte me enthousiast. Als co-assistent heb ik indertijd door loting een enorm lange wachttijd gekregen. In die tijd heb ik vele dagen doorgebracht in het Instituut voor Tropische Ziekten, waar ik genoot van de geur van methylalcohol, de kleur van Giemsa op mijn vingers en de verhalen van de heer Keidel. Onder de microscoop bewegende trypanosomen vond ik helemaal geweldig.

Om een lang verhaal kort te maken, ik kon na een interview in Londen, als nog niet afgestudeerde diergeneeskundige student, een contract tekenen om na het behalen van mijn diploma aangesteld te worden als districtsdierenarts in de Soedan. En dat gebeurde. Ik studeerde af op 1 juli 1955 en kwam aan in de Soedan op 1 september van hetzelfde jaar. In die tijd was er al veel vliegverkeer, maar dat was veel langzamer dan tegenwoordig, en de tweemotorige Vickers Viking deed er twee dagen over om vanuit Londen naar Khartoum te vliegen. De eerste dag werd er 's middags geland in Nice om bij te tanken, en de passagiers de lunch te laten gebruiken. De nacht werd doorgebracht in een hotel op Malta. De volgende dag vlogen we naar Marsa Matruh in noord-west Egypte, voor de lunch, en via een tussenlanding in Wadi Halfa, in 't uiterste Noorden van de Soedan, naar Khartoum. De Aswandam en het Nasser-meer bestonden toen nog niet. Maar we konden niet landen in Khartoum door een hevig onweer (één van de drie buien van dat regenseizoen), en we gingen terug naar Wadi Halfa, zo'n 750 km, om het einde van de bui af te wachten. Met veel vertraging kwamen we eindelijk in Khartoum, waar ik meteen kennis maakte met de enorme gastvrijheid van de familie van Lennep. Veel heb ik opgestoken van hun ervaringen en van die van Britse en Soedanese collega's die ik in Khartoum ontmoette, vóór ik na 2 weken naar mijn eerste standplaats in het centrum van het land vertrok. Zoals ik reeds heb gezegd, bestond het voornaamste werk uit massa-bestrijding van infektieziekten en van individuele patiëntenbehandeling kwam uiteraard weinig terecht. Al met al op zichzelf geen geweldig interessant werk, hoewel ik tijdens de vele en lange reizen door het gebied veel leerde van het land en het volk. Na twee nieuwe standplaatsen kreeg ik tenslotte het aanbod om onderzoek te doen in het veld naar tsetse vliegen en trypanosoom-infecties in de nu zo beruchte provincie Darfur. En zo ben ik de research ingerold, en kwam ik na veel omzwervingen tenslotte terug in Utrecht in 1976. Tot ik in 1988 weer vertrok

(1) Offringa C. et al. *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht.* Deel I. *'s Rijksveeartsenijschool (1821-1918). Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925).* Deel II. *Faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956). Faculteit der diergeneeskunde (1956-1971).* Rijksuniversiteit te Utrecht, Faculteit der diergeneeskunde, 1971-1981.

De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen: van ontwikkelingsprojecten naar internationale samenwerking 1987-2007

Robert W. Paling[a]

Summary

The relation of the Faculty of Veterinary Medicine with the Tropics: from Developig Assistance-projects to International Cooporation 1987-2007.

In the introduction three stages are distinguished in the relation between the Faculty of Veterinary Medicine and the tropics: 1) Development of a veterinary infrastructure (research and education) in the former colonies, Netherlands-Indies, Surinam and The Netherlands Antilles (1850 – ca. 1949); 2) Developing Aid Assistance (1965-2000) and 3) Cooperation on the basis of bilateral treaties that express the mutual interests of the two countries involved (1993-today). The Faculty in Utrecht entered into such alliances with sisterfaculties in Thailand, South-Africa and Malaysia.

As a result of internal and external factors the study of tropical veterinary medicine was no longer core bussiness of the Faculty of Veterinary Medicine in Utrecht. Tropical veterinary medicine was incorporated in the Department of Parasitology and Tropical Veterinary Medicine.

The Office for International Cooperation of the Faculty of Veterinary Medicine, founded in 1987, partly took over the role of the former institute. Its activities are education and information, research support of the ongoing projects and networking. The accent moved from aid to cooperation for mutual interest.

Samenvatting

De samenwerking van de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht met instellingen in de tropen heeft drie fasen doorgemaakt. Ten eerste de ontwikkeling van de veterinaire infrastructuur, onderzoek en onderwijs in Nederlands Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen gedurende de koloniale periode (1850 tot ± 1949). Ten tweede het uitvoeren van ontwikkelingssamenwerkingsprojecten (1965 - 2000) en ten derde een periode waarin overeenkomsten gesloten werden waarin het wederzijdse belang tot uiting komt (1993 tot heden). Dergelijke overeenkomsten zijn gesloten met zusterfaculteiten in Thailand, Zuid Afrika en Maleisië. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de fases twee en drie en de achtergronden van de verschuiving van het accent van 'hulpverlenen' naar 'samenwerking voor wederzijds belang'.

Inleiding

De relatie van de Faculteit Diergeneeskunde met de tropen in de periode 1987 – 2007 werd beïnvloed door ontwikkelingen binnen en buiten de faculteit. Een rol speelde hierbij hoe er uit diverse invalshoeken aangekeken werd tegen 'hulpverlening', 'ontwikkelingssamenwerking' en 'samenwerking' in bredere zin. Er vond een proces plaats dat samengevat kan worden als 'van tropische diergeneeskunde naar diergeneeskunde in de tropen'. Binnen de faculteit zagen we dat, als gevolg van beleidsbeslissingen, onderzoek van tropische ziekten niet meer als 'core business' bestempeld werd. Er vond een veranderingsproces plaats waarbij het Instituut voor Tropische en Protozoaire Ziekten, met 2 hoogleraren (Prof. Dr. D. Zwart en Prof. Dr. G. Uilenberg) en een aanzienlijke groep medewerkers werd gesloten en er 20 jaar later alleen binnen het Departement Infectieziekten en Immunologie onderzoek naar door teken overgebrachte ziekten (onder andere in de tropen) plaats vindt (Figuur 1).

Na een voorbereidingsperiode van een aantal jaren, waarin Prof. Dr. D. Zwart en Prof. Dr. S.G. van den Bergh (decaan) de basis legden, werd in 1987 het Bureau Internationale Contacten (BIC) opgericht als afdeling van het Faculteitsbureau (Figuur 2). Het Bureau Internationale Contacten werd verantwoordelijk voor de ontwikkeling en uitvoering van het beleid voor de internationale samenwerking van de Faculteit Diergeneeskunde. Als hoofd van het BIC werd in 1987 Dr. R.W. Paling aangesteld. De activiteiten van het BIC met betrekking tot ontwikkelingssamenwerkingsprojecten (o.a. met Zimbabwe), de uitgave van de newsletter EQUATOR, het jaarlijks

a) Bureau Internationale Contacten, Faculteit Diergeneeskunde, Universiteit Utrecht
Contact: Postbus 80.163, 3508 TD Utrecht, r.w.paling@uu.nl

Figuur 1:	**Tropische Diergeneeskunde: van Instituut naar Afdeling**
- 1987	Instituut voor Tropische en Protozoaire Ziekten. Medewerkers: Prof. Dr. G. Uilenberg, Prof. Dr. D. Zwart, Drs H. Kuil, Drs F. Jongejan, Drs O. Mol-Siegenbeek e.a. op locatie Biltstraat.
1987	Oprichting Bureau Internationale Contacten (BIC). Vaste medewerkers: Drs R.W. Paling, dhr. J.H.A. de Gooijer (vanaf 1986) Drs W.G.G.M. van der Maazen (vanaf 2001) en dhr. M.J. Dijkstra (tot 1992) voor missies naar projecten.
1988	Afdeling Tropische Diergeneeskunde en Protozoölogie van de Vakgroep Infectieziekten en Immunologie (vertrek Uilenberg, Kuil en Mol; komst Dr. J.P. Overdulve, Zwart in deeltijd en verhuizing van de Biltstraat naar de Uithof)
1990	Promoties Dr. F.J. Jongejan en Dr. R.W. Paling
1991	Aanstelling Prof. Dr. A.W.C.A. Cornelissen (parasitologie)
1992	Afdeling Parasitologie (Tropische diergeneeskunde, protozoölogie, helminthologie en entomologie) Hoogleraar: Cornelissen; vertrek Zwart in 1992
1994	Tot 1998 Afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde van Vakgroep Infectieziekten en Immunologie Hoogleraren: Cornelissen en Prof. Dr. F. van Knapen (1995 - 1997)
1999	Tot 2005 Afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde van Hoofdafdeling Infectieziekten en Immunologie Hoogleraren: Cornelissen (tot 2003), Prof. Dr. J.A.W. Coetzer (aanstelling bijzonder hoogleraar in Utrecht en tevens hoorleraar bij de *University of Pretoria* vanaf 2001) en J.van Putten (2004 -2005)
2006	Afdeling Teken-gebonden infectieziekten van Departement Infectieziekten en Immunologie (opdracht: Onderzoek naar tekengebonden ziekten in Nederland en de tropen). Hoogleraren: Jongejan (in 2000 ook aangesteld bij de University of Pretoria) en Coetzer.
2007	Samenvoeging van Bureau Internationale Contacten en de afdeling Onderwijs en Studentenzaken (OSZ-BIC)

'Tropensymposium', het internationale MSc en PhD programma, de AITVM (Association of Institutes for Tropical Veterinary Medicine) en de samenwerkingsovereenkomsten (Memorandum of Understanding, MOU, o.a. met Thailand en Zuid Afrika) zullen nader belicht worden in dit artikel.

Onderzoek in de tropische ziekten

Het onderzoek van de Afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde, onder aansturing van Jongejan, omvatte tot 2000 moleculair biologisch onderzoek van zowel trypanosomen als van de verwekkers van door teken overgebrachte ziekten. Daarna concentreerde het onderzoek zich meer en meer op het moleculair biologische onderzoek van de verwekker van cowdriosis en verwante organismen. Naast het onderzoek dat in Utrecht plaats vond, bleef de afdeling sterk gericht op het ondersteunen en begeleiden van onderzoekers in Afrika, die op basis van publicaties over lokaal verricht onderzoek, in Utrecht promoveerden. Tevens vormde de afdeling de spil van het door de Europese Commissie gesteunde project 'Integrated Consortium on Ticks and Tick-borne Diseases (ICTTD) (1996-2007), waarvan Jongejan de coördinator was. Het project gaf vanaf 1996 drie keer per jaar de 'Newsletter on ticks and tick-borne diseases of livestock in the tropics' uit. Deze newsletter, waarvan Uilenberg de redacteur was, verschafte een brede groep van deelnemers informatie over de meest recente wetenschappelijke ontwikkelingen en voorzag hiermee in een behoefte aan wederzijdse kennisuitwisseling en stimuleerde zo het onderzoek naar door teken overgebrachte ziekten in de tropen, hun verwekkers en vectoren.

Onderwijs in de tropische diergeneeskunde

Ook wat betreft het onderwijs in de tropische diergeneeskunde was er gaandeweg een vermindering van het aanbod. De organisatie van de 'Tropencursus', een keuze co-schap in het 6e studiejaar, werd vanaf 1987 de verantwoording van het

Figuur 2: Prof. Dr. D. Zwart (l) en Prof. Dr. S.G. van den Bergh (r) legden in 1987 de basis voor het Bureau Internationale Contacten (BIC)

Bureau Internationale Contacten (BIC). Jaarlijks organiseerde het BIC voor 8-12 deelnemers in de periode 1987 - 1998 de 'Tropencursus', met een onderwijsprogramma van 8 weken gericht op kennisvergaring over tropische dierziekten, oriëntatie op 3e wereldproblematiek en werkgelegenheid voor dierenartsen in de tropen (Figuur 3). Bij de Afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde kregen de studenten een aantal weken praktisch onderwijs.

Figuur 3: Doelstellingen van de Tropencursus (1987 – 1998)

1. Toerusten tot het doen van een bewuste keuze voor het al dan niet werken in een ontwikkelingsland.
2. Voorbereiden op een studentenstage in de tropen.
3. Voorbereiden op de werkzaamheden van een dierenarts in de tropen.
4. Oriëntatie inzake de plaats van de diergeneeskunde in de tropen, mede in relatie tot andere (technische) disciplines en de ontwikkelingsproblematiek.
5. Bevorderen van het kunnen werken in groepsverband (intern, met andere disciplines, andere bevolkingsgroepen).
6. Ontplooien van zelfwerkzaamheid en zelfvertrouwen.
7. Het verkrijgen van inzicht in de plaats en functie van de Nederlandse dierenarts met betrekking tot de ontwikkelings samenwerking.
8. Verbreding van de kennis van en het inzicht in de Derde Wereldproblematiek

Tot 1998 hadden co-assistenten (5e en 6e studiejaar) de mogelijkheid om een Tropenstage van 4-6 maanden te ondernemen en daarover een 'Referaat' te schrijven als onderdeel van het Dierenartsexamen. Deze stages werden begeleid door medewerkers van de faculteit en vonden plaats op uiteenlopende locaties in Afrika (o.a.Kenia, Tanzania, Mozambique) en Latijns Amerika (o.a. Costa Rica). Een onderzoek door BIC in 1998 onder tropencursisten uit de periode 1988 – 1996 (Tabel 1) gaf aan dat ongeveer 1/3 (33%) van 96 tropencursisten op stage ging naar de tropen en dat 7% daar in 1998 een werkkring had. Opmerkelijk was dat maar 1/3 van degenen die de Tropencursus volgden, in 1998 werkzaam waren in de diergeneeskundige praktijk. Een veel lager percentage dan het algemene beeld waarbij zo'n 80 % van de pas afgestuurde dierenartsen in de praktijk werken.

Tabel 1:
Werkkring in 1998 van 96 cursisten die in de periode 1988 – 1996 de Tropencursus volgden

· Tropen	9 %
· Ander buitenland	14 %
· Faculteit Diergneeskunde	10 %
· Praktijk	38 %
· Overige functies	29 %

In 1995 werd een nieuw curriculum (c-1995) ingevoerd met gescheiden studiepaden in het 6e studiejaar. Vanaf 1998 werd de 'Tropencursus' niet meer aangeboden als keuze coschap. Vanaf 1999 kwam hiervoor een keuzevak in de plaats van 2 weken in het 4e studiejaar: 'Inleiding tot de tropische diergeneeskunde', waarvoor de Onderwijs Werkgroep Tropische Diergeneeskunde verantwoordelijk was en dat ingevuld werd door de Afdeling Parasitologie en Tropische Diergeneeskunde. Tevens werd het schrijven van een 'Referaat' vervangen door de onderzoekstage van 3 maanden voor 5e jaarsstudenten die daarover een 'Onderzoeksverslag' moeten schrijven. Deze stages zijn gebonden aan strikte regels voor inhoud, kwaliteit en begeleiding. Studenten kunnen hun onderzoeksstage uitvoeren bij een zusterfaculteit in de tropen. Hiervoor komen vooral de faculteiten in aanmerking waarmee de faculteit samenwerkingsovereenkomsten gesloten heeft (Zuid Afrika, Thailand).

Bureau Internationale Contacten

Het Bureau Internationale Contacten (BIC) werd in 1987 opgericht als onderdeel van het Faculteitsbureau van de Faculteit Diergeneeskunde. In eerste instantie werden een aantal bestaande activiteiten ondergebracht bij het BIC, zoals de organisatie van de studentenstages en studentenuitwissing (ook binnen Europa, ERASMUS programma), het management van het *Link contract* met de *Faculty of Veterinary Science* van de *University of Zimbabwe* en de organisatie van de Tropencursus. Het BIC ondersteunde alle hoofdafdelingen van de Faculteit en een van de taken was om een brede groep van medewerkers te interesseren voor wat er zich elders op diergeneeskundig gebied in de wereld (en dan vooral in de tropen) afspeelde. Het accent verschoof van aandacht voor 'tropische diergeneeskunde' naar 'diergeneeskunde in de tropen'.

Figuur 4:
Activiteiten van het Bureau Internationale Contacten (BIC) 1987- 2007

Onderwijs en voorlichting
- Tropencursus en studentenstages
- Newsletter EQUATOR
- Postinitieel master programma

Onderzoek
- Tropensymposium
- Werving internationale PhD studenten

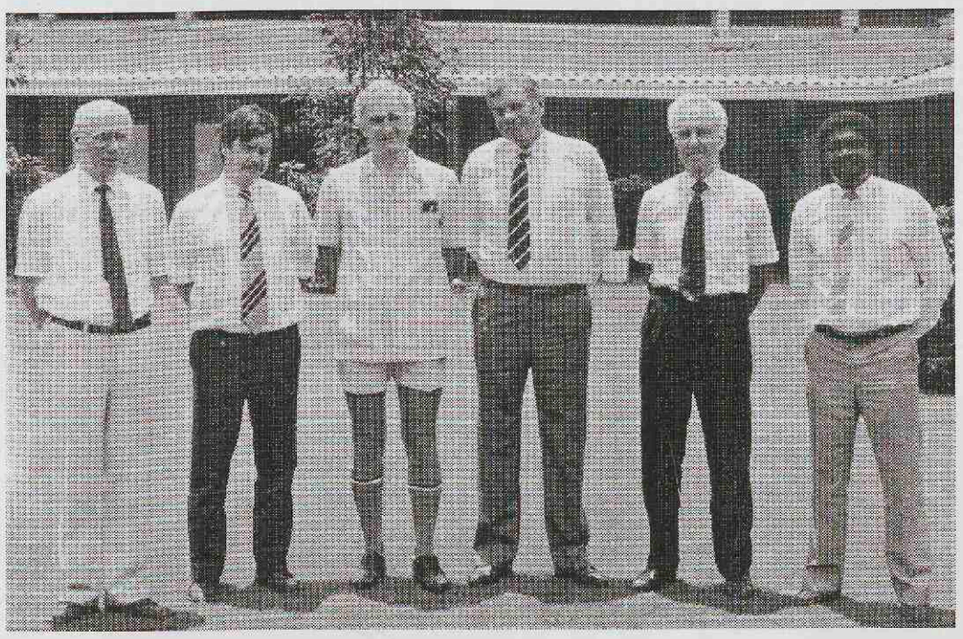
Projecten en netwerken
- AITVM, bestuur en conferenties
- Uitvoering Zimbabwe project (1986 – 2000)
- Uitvoering MOUs (Thailand, Zuid Afrika, Maleisië)
- Uitvoering EU/Asia-Link projecten

Ontwikkelingssamenwerkingsprojecten (1965 – 2000)

Als belangrijke activiteit in de jaren 1965 – 1975 voerde het Instituut voor Tropische en Protozoaire Ziekten, met inzet van eigen medewerkers ter plaatse, een project uit bij de Ahmadu Bello University, Zaria, Nigeria (ABU/RUU/DITA agreement). Met financiering van het Ministerie van Buitenlandse Zaken werd het Department of Parasitology and Entomology van de Faculty of Veterinary Medicine opgebouwd en werden Nigeriaanse medewerkers opgeleid. Midden jaren tachtig werd de faculteit uitgenodigd door de Europese Commissie om een project met de *Faculty of Veterinary Science* van de *University of Zimbabwe* (UZ) in Harare, Zimbabwe, uit te voeren (UZ/UU/EC link project 1986 – 2000, Figuur 5). Het Bureau Internationale Contacten coördineerde dit project. In totaal heeft het project 14 jaar gelopen; de laatste 6 jaar was hierbij ook de veterinaire faculteit van Kopenhagen (KVL) betrokken. Het project had tot doel de infrastructuur (bibliotheek, AV afdeling, anatomie museum, laboratoria) op te bouwen, docenten en ondersteunend personeel op te leiden en onderwijsmateriaal te ontwikkelen en vooral gedeelten van het veterinair curriculum te doceren en te ontwikkelen.

Om aan deze taken invulling te geven werden wederzijds tientallen bezoeken van docenten en ondersteunend personeel uitgevoerd tussen de faculteiten in Utrecht en Harare. De betrokkenheid van nagenoeg alle vakgroepen heeft in sterke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van belangstelling bij de facultaire medewerkers voor de diergeneeskunde in de tropen. Zeven medewerkers van UZ behaalden een MSc diploma in Utrecht en uiteindelijk (ruim na het afsluiten van het project) promoveerden zes (ex) medewerkers van UZ in Utrecht. De onderzoeksactiviteiten in Harare leidden ook tot een aantal publicaties op het gebied van de bedrijfdiergeneeskunde, pathologie, helminthologie en tick borne diseases. Gedurende de laatste jaren van het project gingen er regelmatig studenten vanuit Utrecht op stage die in Harare begeleid werden door medewerkers uit Utrecht die voor langere tijd in Harare waren gestationeerd (Prof. Dr. A. Brand en Dr. L. van Leengoed). De inspanningen hadden er eind jaren negentig van de vorige eeuw toe geleid dat de faculteit in Harare zich ontwikkelde tot een van de beste van Afrika. Helaas is het door de politieke ontwikkelingen in Zimbabwe daarna snel bergafwaarts gegaan met de Universiteit van Zimbabwe.

In de jaren 1990–2000 werden er ook op vakgroepniveau (Bedrijfsdiergeneeskunde, Fysiologie en Voedingsmiddelen van Dierlijke Oorsprong) projecten uitgevoerd voor het Directoraat Generaal Internationale Samenwerking (DGIS) die de opbouw steunden van vergelijkbare departementen bij faculteiten in Mozambique, Costa Rica en Benin.

Figuur 5: Evaluatie en planningsbijeenkomst bij Faculty of Veterinary Science van de University of Zimbabwe (Harare, 1988) V.l.n.r. Prof. Dolf Kersjes (UU), Dr. Robert Paling (UU), Prof. Graham Hill (UZ), Prof. Betts (RVC), Prof. Monne van den Bergh (UU), Dr. Clever Nyathi (UZ)

Informatievoorziening: de EQUATOR en het Tropensymposium

Op het gebied van de informatievoorziening over veterinaire aangelegenheden in de tropen nam het Bureau Internationale Contacten in 1989 het initiatief om de *Newsletter* EQUATOR uit te gaan geven waarmee een rijke bron aan informatie (Figuur 6) ter beschikking kwam voor facultaire medewerkers, studenten, dierenartsen in binnen- en buitenland en alumni van de internationale opleidingen.

Gedurende 14 jaar (1989-2002) verzorgde het BIC jaarlijks 5-6 edities van EQUATOR met een oplage van

1.200. Tot maart 1995 werd afwisselend een Nederlandstalige en een Engelstalige editie uitgegeven; daarna alleen nog in het Engels. Het accent van de informatievoorziening veranderde in de loop der jaren en dat werd duidelijk gemaakt door de verandering in de opzet: van *'Newsletter on veterinary aspects of international development cooperation'* (1989 -1999) naar *'Newsletter on scientific cooperation in tropical animal health'* (2000-2002) (Figuur 7). De redactie en productie werden verzorgd door Dr. R.W. Paling en dhr. J.H.A. de Gooijer van het BIC met daarnaast redactionele bijdragen van Dr. P.R. van Weeren en leden van de Stichting Diergeneeskunde in Ontwikkelingssamenwerking (DIO).

Figuur 6: Rubrieken van de Newsletter EQUATOR (1989-2002)
- Redactionele pagina
- Artikel over project of instelling in de tropen
- Interviews o.a. Nederlandse dierenartsen
- Aankondiging en verslag Tropensymposium en AITVM Conferenties
- Projecten van de faculteit
- Stageverslagen door studenten
- Agenda, BIC news, DIO berichten
- Recente publicaties
- Vacatures voor dierenartsen in de tropen

Om de onderzoeksactiviteiten in relatie tot de tropen van de vakgroepen van de faculteit onder de aandacht te brengen van nationale en internationale belangstellenden, startte het BIC in 1990 met de organisatie van een jaarlijks 'Tropensymposium' (*Symposium Tropical Animal Health and Production*). Onderwerpen als infectieziekten, veterinaire volksgezondheid, voortplanting, voeding, *wildlife* etc. vormden het centrale thema van het tropensymposium. De sprekers op de symposia kwamen zowel van de faculteit als van partner instellingen in Afrika, Azië en Europa en internationale organisaties. Het samenbrengen van deze expertise tijdens het Tropensymposium heeft meerdere malen de aanzet gegeven tot het formuleren van nieuwe projectvoorstellen. De publicaties van de presentaties in een *'Symposium*

EQUATOR

NEWSLETTER ON VETERINARY ASPECTS OF INTERNATIONAL DEVELOPMENT COOPERATION

ISSN 0923-3334

OFFICE FOR INTERNATIONAL COOPERATION CELEBRATES ITS 10th ANNIVERSARY

On 30 September, 1997, the Office for International Cooperation (BIC) of the Faculty of Veterinary Medicine of Utrecht University celebrated its 10th anniversary with a 'BIC party'. Among the special guests who came to the reception were Prof. Obwolo, Dean of Veterinary Science of the University of Zimbabwe, Mr. Mumbengegwi, Ambassador of Zimbabwe in the Benelux, Mr. Prathomvari and Mr. Atthakor, the Charge d'Affaires and First Secretary, of the Royal Thai Embassy in The Hague and the Rector Magnificus of Utrecht University, Prof. Voorma.

Apart from these special guests, more than 100 people came to congratulate the BIC staff, Dr. Robert Paling, Mr. Jean de Grooijer, Mrs. Anke van Doorn and Mr. Michiel Dijkstra, who formed the long-time 'crew' of the Office.

The guests were (former) staff and students of the faculty, but also visitors from abroad who were studying or working at the faculty, and colleagues from Utrecht University's central office and other institutes in the Netherlands.

Serving more than one purpose

People could take notice of what BIC has been doing over the 10 years, as for the occasion the BIC staff had prepared 8 colourful posters, that were exposed in the reception hall, to highlight the various activities of the Office for International Cooperation over the past 10 years. Moreover, the reception was a good occasion for people to meet old friends and for the foreign visitors to

EQUATOR is a periodical of the Office for International Cooperation of the Faculty of Veterinary Medicine of Utrecht University

Editorial board
J.H.A. de Gooijer
R.W. Paling DVM PhD (editor-in-chief)
W.D. Vink MVM
P.R. van Weeren DVM PhD

Lay out
H. Halsema

Printed by
Elinkwijk b.v.

Editorial Office
Faculty of Veterinary Medicine
Office for International Cooperation
P.O. Box 80.163
3508 TD Utrecht
The Netherlands
Tel.: +31 30 2531116
Fax: +31 30 2531815
E-mail: bic@bic.dgk.nun.nl

EQUATOR is published bimonthly

Subscription is free of charge. For changes in address and termination of subscription please return the corrected label to the editorial office.

October - December 1997

5

VOLUME 9/1997

EQUATOR

NEWSLETTER ON SCIENTIFIC COOPERATION IN TROPICAL ANIMAL HEALTH

OFFICE FOR INTERNATIONAL COOPERATION CELEBRATES ITS 15th ANNIVERSARY

On 28 November, 2002, the Office for International Cooperation (BIC) of the Faculty of Veterinary Medicine of Utrecht University celebrated its 15th anniversary with a 'BIC party'. Among the special guests who came to Utrecht for this occasion were Prof. Laszlo Fodor, Deputy Dean for International Affairs of the Faculty of Veterinary Science of the Szent Istvan University of Budapest, Hungary, Mr. Tibor Kiss, Ambassador of Hungary to the Netherlands, Mr. Miklosz Mortcz, Press and Cultural attache of the Hungarian Embassy and Mr. Vasin Teeravechyan, Ambassador of the Kingdom of Thailand to the Netherlands.

Apart from these special guests, more than 100 people came to congratulate the BIC staff, Dr. Robert Paling, Mr. Jean de Grooijer, Mrs. Anke van Doorn, who form the long-time 'crew' of the Office and Mrs. Adje van Gers and Drs. Helen van der Maazen, who have joined BIC in recent years. The guests were (former) staff and students of the Faculty, but also the approximately 75 visitors from 30 different countries who are, at the moment, studying or working at the Faculty, as well as colleagues from Utrecht University's central office and from other collaborating institutes in the Netherlands. After Dr. Robert Paling had welcomed the guests, the Dean of the Faculty, Prof. Albert Cornelissen and the Rector Magnificus of Utrecht University, Prof. Willem Hendrik Gispen, addressed the audience.

The BIC award winners 2002 (Photo: AVAC)

EQUATOR is a periodical of the Office for International Cooperation of the Faculty of Veterinary Medicine of Utrecht University

Editorial board
J.H.A. de Gooijer
J. Jaffe
W.C.G.M. van der Mossen DVM
R.W. Paling DVM PhD (editor-in-chief)
P.R. van Weeren DVM PhD

Lay out
H. Halsema

Printed by
Labor Grafimedia bv

Editorial Office
Faculty of Veterinary Medicine
Office for International Cooperation
P.O. Box 80.163
3508 TD Utrecht
The Netherlands
Tel.: +31 30 253 2116
Fax: +31 30 253 1815
E-mail: bic@vet.uu.nl

EQUATOR is published quarterly

Subscription is free of charge. For changes in address and termination of subscription please return the corrected label to the editorial office.

ISSN 0923-3334

Volume 14
December 2002

2

1

Figuur 7: Edities van EQUATOR ter gelegenheid van het 10 en 15 jarig bestaan van het Bureau Internationale Contacten

Figure 8:
Thema's van het jaarlijks Symposium Tropical Animal Health and Production in Utrecht

1990:	Contributions and perspectives from the Faculty of Veterinary Medicine (UU)
1991:	Research for development: policies, priorities and options
1992:	Bovine theileriosis
1993:	Recent developments in veterinary epidemiology
1994:	Application of biotechnology
1995:	Helminth diseases of ruminants: diagnosis, epidemiology, and control
1996:	Urbanisation: Veterinary public health consequences
1997:	Aquaculture and disease control
1998:	Ruminant nutrition in disease resistance and reproduction
1999:	Outcome and perspectives of collaborative research
2000:	Diagnosis and control of transboundary infectious diseases in southern Africa
2001:	Dairy development in the tropics
2002:	Risks of infections in wildlife
2003:	Environmental contaminants and natural toxins in the food chain
2004:	Management of elephant reproduction
2005:	Tuberculosis at the livestock/wildlife/human interface
2006:	Pandemic of influenza in birds and its control
2007:	Reproductive biotechnology for conservation

abstract book' droeg bij aan het uitdragen van de kennis en de betrokkenheid van de faculteit bij het veterinaire onderzoek in de tropen. De lijst van thema's (Figuur 8) geeft hiervan een overzicht.

Association of Institutes for Tropical Veterinary Medicine (AITVM)

In de 20e eeuw hadden diverse landen in Europa tropisch veterinaire instituten opgericht om dierenartsen voor te bereiden op een werkkring in de koloniën en later in de ontwikkelingssamenwerking. In 1970 werd de *Association of Institutes for Tropical Veterinary Medicine* (AITVM) opgericht door vijf van deze instellingen om de kennis op dit gebied te bundelen en verder te ontwikkelen [CTVM bij *University of Edinburgh* (UK), Prins Leopold Instituut voor Tropische Geneeskunde, Antwerpen (België), IEMVT in Maisons Alfort (Parijs, Frankrijk), Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit van Berlin (West Duitsland)]. De oprichters waren Sir Prof. Alexander Robertson, Prof. Jos Mortelmans, Prof. A. Provost, Prof. Dik Zwart and Prof. Jurgen E. Huhn. In de loop der tachtiger jaren van de vorig eeuw sloten instellingen in Afrika en Azië zich aan bij de AITVM (o.a. Dakar, Kuala Lumpur en Harare). Elke 3 jaar organiseerde de AITVM een internationale conferentie op het gebied van onderwijs, onderzoek en beleid in diergezondheid en veeteelt in de tropen. Zwart bleef tot 1995 de faculteit vertegenwoordigen in het bestuur van de AITVM. Vanaf 1995 nam Paling deze functie over. In 2000 werd AITVM als stichting geregistreerd bij de Kamer van Koophandel in Utrecht en werd Paling de algemeen secretaris. In 2007 telde de AITVM 22 leden (11 in Europa, 5 in Afrika en 6 in Azië). Elke 3 jaar organiseerde de AITVM een conferentie met een specifiek thema relevant voor het continent waar de conferentie plaatsvindt. De conferenties zijn een forum voor jonge onderzoekers uit de tropen om hun werk te presenteren. Tijdens workshops werden aanbevelingen opgesteld voor beleidsontwikkeling in relatie tot het thema van de conferentie. De *Conference proceedings*, met daarin opgenomen de aanbevelingen van de Conferentie, laten zien hoe de diergeneeskunde zich in de tropen heeft ontwikkeld in de laatste 40 jaar. In 1989 vond de Conferentie plaats in Wageningen onder voorzitterschap van Zwart. Tijdens de AITVM Conferentie in 2007, in Montpellier (Frankrijk) werd de 'Dik Zwart Award' in het leven geroepen als erkenning van de bijdragen die Zwart geleverd had aan de ontwikkeling van diergeneeskundig onderwijs en onderzoek en beleid voor duurzame veeteelt in de tropen. De 'Dik Zwart Award' werd in 2007 voor het eerst overhandigd door Prof. K.H. Zessin, President van de AITVM, aan twee jonge onderzoekers uit Nigeria en Ivoorkust.

Internationaal onderwijs

De faculteitsbrede aandacht voor de tropen leidt ook tot de ontwikkeling van een vraag naar postinitieel Engelstalig onderwijs op master en PhD niveau. Samenwerking tussen het BIC en de vakgroepen leidde vanaf 1994 tot het opzetten van vier Engelstalige masterprogramma's van 18 of 24 maanden. Twee, op het gebied van *Herd Health* (later omgevormd naar *Veterinary Epidemiology and Economics*) en *Animal Pathology* speelden direct in op de behoeften vanuit Afrika en later ook Azië

(Figuur 9). Tot 2007 werden er 134 master studenten opgeleid, waarvan ongeveer de helft doorging met een PhD opleiding in Utrecht of elders. Vanaf 1995 nam het aantal internationale PhD studenten dat zich meldde bij de faculteit flink toe en de promovendi van de faculteit kwamen sindsdien dan ook voor 20-30% uit het buitenland, met name uit Azië en in mindere mate uit Afrika. De begeleiding van deze MSc en PhD studenten en de contacten met hen na het afstuderen versterkten de internationale oriëntatie van de medewerkers van de faculteit. Het internationale MSc en PhD programma werd een onderdeel van de internationale studie- en onderzoekomgeving die de faculteit onder decaan Prof. Dr. A.W.C.A. Cornelissen vanaf het begin van de 21e eeuw met meer nadruk nastreefde.

Memoranda of Understanding (MOU)

In 1993, onder verantwoording van decaan Prof. Dr. H.W. de Vries, werd het eerste *Memorandum of Understanding* afgesloten met het *Ministry of University Education* in Thailand. Dit betrof samenwerking met drie veterinaire faculteiten in Thailand. Het principe van het *Memorandum of Understanding* was dat beide partners belang hadden bij de overeenkomst, de activiteiten zelf financierden en er gezamenlijk naar externe additionele fondsen gezocht werd. De belangrijkste componenten van de MOU waren de postinitiële opleiding van Thaise medewerkers; stafuitwisseling; studentenuitwisseling; gezamenlijk onderzoek en gezamenlijke projectaanvragen. In 1998 werd de overeenkomst uitgebreid met twee recent opgerichte faculteiten. Decaan Cornelissen zette het beleid van De Vries voort en stuurde aan op een beperkt aantal MOUs met partners waarvan verwacht werd dat een langlopende overeenkomst voordelen zou hebben voor het onderzoek en het onderwijs van de faculteit. Zo werden er nog 2 MOUs afgesloten, met Zuid Afrika (in 2000) en Maleisië (in 2005) en werden de overeenkomsten met Thailand in 2003 voor een 3e periode van 5 jaar verlengd (Figuur 10).

MOUs met faculteiten in Azië

Een belangrijk aspect van de samenwerking met Thailand was de opleiding van PhD studenten. In de periode 1994-2007 promoveerden 18 Thaise onderzoekers in Utrecht. Hun onderzoek resulteerde in 80 gezamenlijke publicaties. In 2007 waren er 13 promovendi bezig met hun promotieonderzoek, 8 in Utrecht en 5 deden een zogenaamde 'sandwich PhD'. Daarnaast werden er een 100-tal bezoeken over en weer uitgevoerd voor workshops, symposia, gespecialiseerde opleidingen en management. Wederzijds werden enkele 10-tallen studenten uitgewisseld. Gezamenlijk onderzoek met de Thaise faculteiten omvatte voortplantingsbiotechnologie en genetica bij gezelschapsdieren, waterbuffels en olifanten, klinisch onderzoek bij gezelschapsdieren, bedrijfsdiergeneeskunde (voeding en voortplanting) en aviaire influenza (epidemiologie, infecties). Consortia van de Thaise faculteiten en Utrecht met andere faculteiten in Azië en Europa waren succesvol in het verkrijgen van fondsen van het EU programma Asia-Link. Het BIC coördineerde in de periode 2004-2010 vier Asia-Link projecten die de onderzoekssamenwerking ondersteunden.

De MOU met Maleisië werd getekend

Figuur 10:
Memoranda of Understanding tussen de Faculteit Diergeneeskunde en zuster faculteiten

Thailand
- FVS Chulalongkorn University (1993,1998,2003)
- FVM Kasetsart University (1993,1998, 2003)
- FVM Khon Kaen University (1993, 1998, 2003)
- FVM Chiang Mai University (1998, 2003)
- FVS Mahidol University (1998, 2003)

ZuidAfrika
- FVS University of Pretoria (2000, 2005)

Maleisië
- FVM University Putra Malaysia (2004)

Figuur 9: Aantal en oorsprong van deelnemers aan Master cursussen in 1994-2006

MSc Cursus - Continent	Veterinary Epidemiology & Economics	Animal Pathology	Anaesthesiology	Laboratory Animal Science	Totaal
Afrika	22	21	1	-	44
Azië	29	16	3	1	49
Europa	30	2	1	3	36
Noord Amerika	3	-	1	-	4
Zuid Amerika	-	-	1	-	1
Totaal	84	39	7	4	134

in 2005 en de verwachtingen waren dat speciaal op het gebied van de infectieziekten goede samenwerking op gang zal komen.

MOU met Zuid Afrika

Na het beëindigen van het Link-contract met de *University of Zimbabwe* in 2000, werden in deze regio de banden met de *Faculty of Veterinary Science* van de *University of Pretoria* (UP) in Onderstepoort nader aangehaald en werd in 2000 een MOU getekend door de beide decanen, die in 2005 voor 5 jaar werd verlengd. Als basis voor de MOU fungeerden vier wederzijdse benoemingen van hoogleraren; J.A.W. Coetzer (tropische diergeneeskunde) van UP werd in 2000 benoemd in Utrecht en de Utrechtse onderzoekers F.J. Jongejan (tick borne diseases), V.P.M.G Rutten (immunologie) en T. Stout (voortplanting paard) werden in Pretoria benoemd. Sinds 2000 sloten vier medewerkers van UP hun MSc en zes hun PhD in Utrecht succesvol af. Symposia en conferenties werden gezamenlijk georganiseerd en het onderzoek resulteerde in 19 gezamenlijke publicaties. Een standaardwerk over infectieziekten werd gepubliceerd in 3 delen (*Infectious diseases of livestock*, Eds Coetzer and Tustin, 2005). Regelmatige bezoeken over en weer resulteerden in het opstellen van projectaanvragen waarvan er 16 extern gefinancierd werden o.a. voor tick-borne diseases en tuberculose onderzoek. Ongeveer 50 UU studenten gingen voor een onderzoekstage of co-schap naar Onderstepoort.

Conclusie

De samenwerking met een beperkt aantal zusterfaculteiten in de tropen heeft in 2007 een vaste plaats in het onderwijs en het onderzoek van de Faculteit Diergeneeskunde. Aan het eind van de 20e eeuw heeft de faculteit de periode van het uitvoeren van ontwikkelingsamenwerking afgesloten. Deze vorm van samenwerking vormde een belangrijke fase in de bewustwording van de derde wereldproblematiek maar de kennisoverdracht was vooral in een richting. Het beleid van de faculteit om met een beperkt aantal geselecteerde faculteiten in de tropen voor een langere periode samen te werken heeft geresulteerd in een goede wederzijdse relatie. Bij de partners heeft dit bijgedragen aan de *institutional developemt* en voor de faculteit in Utrecht heeft de samenwerking bijgedragen aan kennis over diergeneeskunde in de tropen en geresulteerd in gezamenlijke wetenschappelijke publicaties, promoties, gezamenlijke 3e geldstroom projecten en studenten uitwisseling..

Ingezonden Zelfbedwang anno 1904

In een oude aflevering van de *Meierijsche Courant* leidt een pompoen van 50 kg tot "het bewijs dat in Valkenswaard de kunst werd verstaan van het tuinvruchten winnen." Inderdaad een opzienbarende gebeurtenis, gezien in het licht van "wedstrijden in het pijprooken" en het niet-toekennen van de prijs voor het hanengekraai op 14 september 1909 "omdat er geen één had willen kraaien". Dichterbij de Veterinaire Historie komt het volgende bericht:

Meierijsche Courant, Donderdag 24 Maart 1904

Valkenswaard. Zekere H. van H. alhier woonachtig, was te Berlicum bezig een paard te opereren. Doch midden onder zijne werkzaamheid had hij het ongeluk het paard neer te trekken, dat op zijn beenen terecht kwam, zoodat hij een been brak. 't Belette hem echter niet eerst zijn werk af te maken. Daarna werd hij per spoor en rijtuig naar Valkenswaard terug gevoerd, waar Dr. Dagevos geneeskundige hulp verleende. 't Is wel een bewijs dat het van H. niet aan wilskracht en zelfbedwang ontbreekt.

Het gaat hier waarschijnlijk om een castratie bij het staande dier. De afstand Valkenswaard-Berlicum hoeft geen verbazing te wekken: mijn jaargenoten Sjeng en Frans Cremers vertelden me, alweer 50 jaar geleden, dat hun vader "vroeger" vanuit zijn practijk in Heerlen na de jaarlijkse hengstenkeuring in Brussel alle afgekeurde hengsten daar ging snijden. Staande, gezien de aantallen en de beschikbare tijd. Misschien zonder beenbreuken, maar ook collega C. te H. zal het niet aan wilskracht en zelfbedwang ontbroken hebben.

Gerritjan van Nie.

Medische geschiedenis: de Mastercursus aan de VU te Amsterdam[a]

Erik Jan Tjalsma[b]

Graag wil ik ingaan op het verzoek van de Redactie van Argos om mijn ervaringen met de cursus Medische geschiedenis, zoals ik die verteld heb op de bijeenkomst van 7 november j.l. van het Veterinair Historisch Genootschap, nog eens op papier te zetten.

De Mastercursus Medische Geschiedenis bestaat sinds 2005 en voorzag in een leemte die vóórdien bestond, namelijk het gemis aan een opleiding tot medisch-historisch onderzoeker, zoals enkele landen (USA, Groot-Brittanië) die kennen. Medisch historici van de laatste twintig jaar zijn ingrijpend anders gaan denken over de geneeskunde en de technologie en zij zijn deze beide gaan zien als complexe culturele activiteiten gesteund door de ontwikkelingen in de sociologie, filosofie, antropologie en literatuurstudies. Medische geschiedenis is daardoor uitgegroeid tot een dynamisch, interdisciplinair en vernieuwend studiegebied.

Dat verklaart dan ook het interdisciplinaire karakter van deze cursus. Zij is in het leven geroepen, met financiële steun van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG) en de Pieter van Foreest Stichting van de VU, door de afdeling Metamedica van de VU te Amsterdam enerzijds, waarin hoogleraren en docenten van het VUmedisch centrum en de faculteit Letteren van de VU participeren, en door de afdeling Metamedica van het Leids Medisch Centrum en de faculteit Letteren van de Universiteit te Leiden anderzijds. Het programma richt zich met name op academici met bijzondere belangstelling voor de geschiedenis van de geneeskunde, de farmacie en de gezondheidszorg. Daarnaast kunnen studenten zich inschrijven, die met goed gevolg het universitaire Bachelor hebben afgesloten in de richtingen geschiedenis, geneeskunde/ farmacie, gezondheidswetenschappen , sociologie en biomedische wetenschappen.

De cursus, gegeven in het 2e academische semester, bestaat uit een Basisprogramma van 12 dagen (2 volle dagen per week van 6 uur college) en een Leerprogramma van 8 dagen (1 dag per week, inclusief twee excursies). Het doel is studenten af te leveren die zelfstandig de historische ontwikkeling van de geneeskunde kunnen analyseren. Hiertoe dient ook het maken en presenteren van een Referaat (1500 woorden) en een Werkstuk (15000 woorden).

Tijdens de college's wordt aandacht besteed aan een groot aantal gevarieerde onderwerpen met de nadruk op de moderne tijd (18e-eeuw en later)

Persoonlijk heb ik de cursus als zeer positief ervaren: het bood een verdieping en verbreding van kennis en vaardigheden in een enthousiasmerende sfeer met docenten en medecursisten. Met name voor 'bèta-mensen' is de cursus een *eye-opener* hoe geschiedenis bedreven kan (of moet) worden. Hoewel het organisatorisch niet altijd vlekkeloos verliep (logistiek, begeleiding) en unaniem een soort 'hand-out'of standaardwerk als kapstok node gemist werd, kijken alle cursisten terug op een zeer nuttige en geslaagde cursus, waarbij het werkstuk voor een ieder een hele tijdrovende klus was. Voor mij bleek het inpassen van de cursus in mijn dagelijks praktiserend werk weliswaar mogelijk, maar niet ideaal: het werkstuk, getiteld 'Dierenarts tussen snijhond en schoothond', moest onder grote tijdsdruk geproduceerd worden! Uiteindelijk konden 9 van de 11 cursisten in juni het certificaat van deelneming met een voldoende in ontvangst nemen, waarna de coordinator de ingrediënten voor een zeer eenvoudige borrel uit de fietstas toverde.

Om de onderlinge kontakten te onderhouden wordt eenmaal per jaar een 'terugkomdag' met presentaties op het gebied van medische geschiedenis voor en door (oud)cursisten georganiseerd. Mij is gevraagd zitting te nemen in het organiserend comité van deze dagen zodat ook de veterinaire geschiedenis vertegenwoordigd is.

Voor meer informatie over deze cursus: www.metamedicavumc.nl > onderwijs > cursusaanbod.

a) Mededeling gedaan tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap te Utrecht op 7 november 2007

b) Drs. E.J. Tjalsma. Kon. Wilhelminalaan 29. 8384 GG Wilhelminaoord. ejtjalsma@detweedelijn.nl

Voorjaarsbijeenkomst medische geschiedenis

Op 28 maart 2008 organiseren oud-cursisten van de VU-Masterscursus medische geschiedenis een studiemiddag met inleidingen over uiteenlopende onderwerpen binnen het brede gebeid van de medische historie. Na een geslaagde bijeenkomst in 2007 is het de bedoeling dat dit een jaarlijks terugkerend treffen zal worden voor diegenen die in medische en veterinaire geschiedenis geïnteresseerd zijn. Dit jaar is het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde de gastheer.

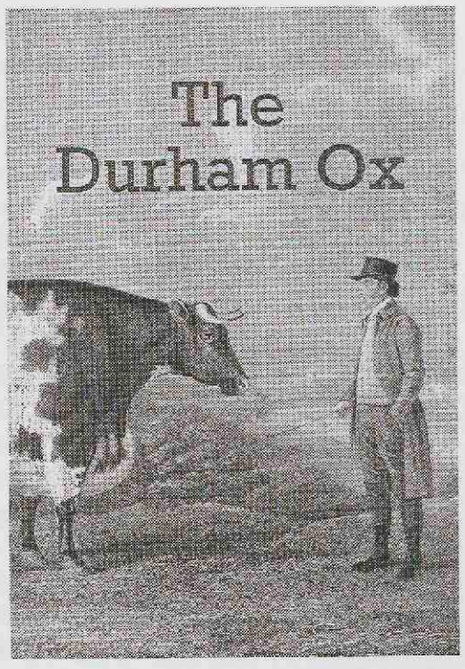
Onderwerpen zullen o.a. zijn:
- *de geschiedenis van de neurochirurgie*
- *'anamnese' en lichamelijk onderzoek ten tijde van Hippocrates.*
- *Curing with water in the 19th century*

Zeer waarschijnlijk zal 'Diergeneeskunde' als gastheer optreden voor de Voorjaarsbijeenkomst in 2009.

Datum: 28 maart 2008
Plaats : Bibliotheek NTvG, Johannes Vermeerstraat 2, 1071 DR Amsterdam
Tijd: 13.00u ontvangst, 13.30-17.00u studiemiddag, na 17.00u hapje en drankje aangeboden door het NTvG. Toegang gratis,
SVP aanmelden bij Mw Drs R.de Raat: *r.deraat@uu.nl*

Boekbesprekingen

Comben, Norman. *The Durham ox.* Ruddington: Adlard Print, 2007. [Together with a facsimile of] John Day. *An account of the late extraordinary Durham ox, with remarks on the great advantages to be derived, both by the breeder and the public, from the encouragement of such a breed. To which is added a list of the places where he was exhibited from May, 1801, till February, 1807 during which time he travelled upwards of 3000 miles.* London, 1807. 64 p. ISBN 978-0-9555873-0-6.

De auteur van dit boekje is een bekend persoon in de veterinair-historische wereld, in de eerste plaats in Engeland, waar hij in 1962 een van de oprichters was de 'Veterinary History Society', waaraan hij sindsdien tal van bijdragen heeft geleverd, maar ook internationaal door zijn deelname aan de congressen van de WAHVM en vooral door de jaarlijkse catalogi van antieke veterinaire boeken en prenten en van realia (penningen, instrumenten etc.). Zijn veterinair antiquariaat is uniek in de wereld. Een door hem bijeengebrachte boekencollectie is onder de naam *Comben Collection* ondergebracht in het Science Museum in Londen. Hij is een ras-verzamelaar en een *connoisseur* op het gebied van zijn keuze. Nu verrast hij ons met het verhaal en de veelvormige iconografische neerslag van een merkwaardige fokproduct, resultaat van de betekenisvolle vernieuwing in de veeteelt in het laatst van de 18de eeuw. In het voetspoor van Robert Bakewell legden de gebroeders Colling in County Durham (N-O Engeland) zich toe op de verbetering van veerassen. Zij legden de grondslag voor korthoornrunderen die eigenschappen als snelle groei tot een aanzienlijk lichaamsgewicht combineerden met een uitstekende vleeskwaliteit. Charles Colling teelde in 1796 een spectaculaire os die tot zijn slacht in 1807 als superster door het land zou reizen om alom getoond te worden. Zijn gewicht was tussen 1801 en 1806 toegenomen van 3000 tot 3800 pounds. Op lokale markten had hij al veel bekijks getrokken en in 1801 was hij geportretteerd. Een zekere mr. Bullmer uit Yorkshire was de eerste die op het idee kwam met het dier rond te gaan trekken om ermee kijkgelden te verdienen. Hij kocht hem en liet een speciale wagen maken die door vier (en op slechte wegen door zes) paarden getrokken werd. Echter al na twee maanden verkocht hij os en wagen door aan John Day, eveneens een man uit Yorkshire. Deze had kennelijk meer commercieel talent en vooral ook uithoudingsvermogen, want in de zes volgende jaren trok hij, samen

met zijn echtgenote, door het hele land, van Schotland tot Zuid-Wales, ter vertoning van zijn os. Uit de lijst die hij toevoegde aan zijn loflied op de os kan men zien waar en hoelang zij zich onderweg ophielden, het langst in Londen (334 dagen) en in Edinburgh (94 dagen). Ook stedelingen hielden in die dagen van landbouwhuisdieren! De os bleek een ware 'cash-cow' want de bezoekersopbrengst bedroeg soms bijna 100 pounds per dag. Ook voor de gravure die gemaakt werd naar een tweede schilderstuk dat Day onmiddellijk na de aankoop liet maken, waarop hij ook zichzelf liet afbeelden (zie bijgaande ill.), vond hij meer dan 2000 intekenaren. Ook andere kunstenaars (Thomas Weaver, George Garrard, Thomas Bewick) beeldden de os af op doek of prent of modelleerde hem in gips. Zelfs jaren na zijn dood werden aardewerkserviezen vervaardigd met zijn indrukwekkende gestalte op borden en kannen. Tal van herbergen, bier- en koffiehuizen in de Midlands en Noord-Engeland gingen zich "The Durham ox" noemen. En er is zelfs een Australisch stadje, dat "Durham Ox" heet.
Alle wetenswaardigheden en alle afbeeldingen zijn in dit kostelijke en welverzorgde boekje tesamengebracht.

A.M.

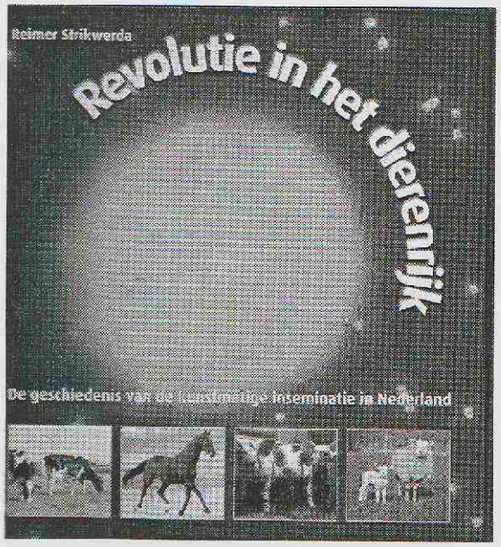
Reimer Strikwerda: *Revolutie in het dierenrijk. De geschiedenis van de kunstmatige inseminatie in Nederland.* Nationaal Veeteelt Museum/Reed Business, 2007. 264 blz.
ISBN: 978 90 5439 168 5

Met zijn jongste boek, *Revolutie in het dierenrijk,* geschreven in opdracht van van het Nationaal Veeteelt Museum in Beers (N.-Brabant) heeft agrarisch publicist en historicus Reimer Strikwerda – bekend onder meer van zijn boeken 'Een eeuw Fries stamboekvee' en 'Melkweg 2000' – op een indrukwekkende wijze gestalte gegeven aan de geschiedenis van de kunstmatige inseminatie (ki) in ons land.

De titel acht ik gelukkig gekozen. In de veeteelt in zijn ruimste betekenis, waarin mensenwereld en dierenrijk ten nauwste bij elkaar betrokken zijn, heeft dit menselijk ingrijpen in de dierlijke voortplanting in menig opzicht een ware revolutie ingeluid.

Het werk mag, dunkt mij, op volledigheid bogen. Strikwerda blijkt zich grondig in de materie te hebben verdiept. Dat heeft hem een veelheid aan materiaal opgeleverd, waarin hij nochtans de grote lijnen heeft weten vast te houden. Hij is erin geslaagd, de menigte gegevens samen te smeden tot een geheel dat van begin tot eind boeit, mede doordat de tekst behalve met dierenrijmpjes van Kees Stip, met tal van aansprekende foto's en andere afbeeldingen is verlucht.

Kenmerkend voor deze schrijver is dat hij tussen het algemene verhaal door telkens een bepaalde regionale ontwikkeling bij de runder- en varkens-ki naar voren haalt. Voor het rundvee komt die in alle gevallen, al dan niet via 'tussenstation' Holland Genetics (1996), uit bij CR Delta (1998), in de genoemde jaren goed voor respectievelijk ruim 1,7 mln. en

1,5 mln. geïnsemineerde dieren.

Voorts wordt aan de hand van een foto met een korte beschrijving de aandacht gevestigd op een groot aantal personen die, ieder met een eigen inbreng, een plaats in de geschiedenis van de ki hebben gekregen.

Een bijzondere betekenis lijkt het boek mij te hebben voor de helaas slinkende categorie van lezers waartoe ik zelf behoor, die van de eerste naoorlogse jaren af bij de onwikkeling van de ki betrokken zijn geweest. Bij hen zal het tal van herinneringen oproepen en aldoor zullen er momenten van herkenning zijn.

Na enkele inleidende hoofdstukjes, waarin het prille begin en vroege toepassingen elders – met name in Rusland – worden beschreven, komt de landelijke ontwikkeling bij respectievelijk runderen, geiten, schapen, varkens, kippen, kalkoenen, paarden, konijnen en zelfs bijen – kortom allerhande soorten 'nutsdieren' – aan bod.

Bij de runder-ki komt tot slot de spermascheiding ofwel het sexen van sperma te sprake. Vaars- en stierkalveren op bestelling dus, een lang gekoesterd ideaal. Het idee is niet

nieuw want de biologische achtergrond van de geslachtsdifferentiatie was lang bekend, maar bruikbare methoden lieten op zich wachten. Mogelijk staan we nu echter voor een volgende 'revolutionaire' doorbraak.

Zo'n doorbraak vormde ook na meer dan een halve eeuw speurwerk de praktische toepassing van de embryotransplantatie – schrijver noemt het de moederkans – waaraan de laatste hoofstukken van het boek zijn gewijd.

'Hoofdmoot' van het werk vormt echter de geschiedenis van de runder- en de varkens-ki.

Stierensperma bevat een enorme overmaat aan zaadcellen. Het laat zich tamelijk ver verdunnen en als het op de juiste manier wordt behandeld, behoudt het ook in onbevroren toestand buiten het lichaam in het algemeen nog 2 tot 3 dagen in voldoende mate zijn bevruchtend vermogen. Dit maakte de start van de runder-ki 'technisch' succesvol.

Aanzet was in ons land de bestrijding van de zogeheten dekinfecties – je zou ze de soa's van het rundvee kunnen noemen – die in toenemende mate voor vruchtbaarheidsproblemen zorgden. In eerste instantie waren collectieve stierhouderijen van kleine boeren ('stierenverenigingen') de dupe, maar ook particuliere eigenaars van 'gewilde' stieren en hun cliënten kregen ermee te maken. Ter afwering van het gevaar werden die cliënten soms verplicht hun te dekken dieren volmaakt nutteloze behandelingen laten ondergaan.

Hier gekomen, doet de schrijver volledig recht wedervaren aan de lang genegeerde ki-pionier in ons land, de Friese veearts Jan Siebenga van Oldeberkoop. Hij onderkende de betekenis van de ki als middel om de 'duivelskring' van de dekinfecties te doorbreken. Aan de hand van Russische schetsen ontwierp hij zijn eigen instrumentarium, waarmee hij in 1935 aan de slag ging. Dat jaar werden 253 koeien geïnsemineerd. Na de geboorte van de eerste, 'normale' (!) kalveren prees hij zijn methode bij de boeren aan als middel tegen 'de opbrekerij'. De benodigde stieren exploiteerde hij zelf, waarbij hij meteen ook werd geconfronteerd met het verschijnsel 'steriele stier'. Eind 1938 promoveerde hij op een proefschrift over de ki.

Datzelfde jaar was een andere dierenarts, W.B. van der Burg, later directeur van de Gezondheidsdienst voor Dieren in Gelderland, gepromoveerd op een proefschrift over de verwekker van zo'n dekinfectie, Trichomonas foetus. (Een dierlijke protozoaire infectie en geen bacterie; pag. 13.)

En in een veterinair proefschrift uit 1950 kwam de promovendus, Theunis Stegenga tot de conclusie dat het micro-organisme dat toen Vibrio foetus of fetus heette (huidige naam Campylobacter fetus) en bekend was als abortusverwekker, ook de meest voorkomende dekinfectie bij het rund, het zogeheten heersend opbreken (enzoötische steriliteit) veroorzaakte.

Stegenga was in 1946 benoemd tot rijksveeteeltconsulent voor de ki, tevens secretaris van de van overheidswege ingestelde Centrale commissie van toezicht op de ki (later 'overgenomen' door het Landbouwschap). Hij heeft deze functie bekleed tot hij in 1957 hoogleraar in de Veeteeltwetenschappen aan de toenmalige Landbouwhogeschool Wageningen werd. Men rekent hem tot de grondleggers van de ki in Nederland.

Onderhand was men vanaf 1939 in het voetspoor van Siebenga ook in het Groninger Westerkwartier en de aangrenzendende 'Friese Wouden' overgegaan tot het toepassen van ki. Hier gebeurde dat in verenigingsverband en aldus ontstonden de eerste ki-verenigingen. De uitvoering kwam in handen van inseminatoren (niet-dierenartsen) die door Siebenga waren opgeleid.

In 1942 volgde de grote stierhouderij van Almelo (met ca. 1200 koeien) dit voorbeeld, maar pas na 1945 kwam de ontwikkeling echt op gang en breidde het aantal ki-verenigingen zich in een ongekend tempo uit.

De houding van de stamboeken (het Nederlandsch en het Friesch Rundveesrtamboek, resp. NRS en FRS) jegens het nieuwe verschijnsel was aanvankelijk afhoudend. Het FRS heeft het langst in deze houding volhard. Al vrij spoedig brak echter het inzicht baan dat de ki naast haar hygiënische betekenis ook een machtig instrument ten dienste van de 'veeverbetering' kon zijn. Maar bepaalden tot dusver de stamboeken (lees: de fokkers) de koers, nu liet een voortdurend groeiende groep 'gebruikers' zich steeds nadrukkelijker gelden – en de ideeën bleken niet altijd te sporen. De gebruikers hadden daarbij de steun van 'de wetenschap' die aan de hand van de moderne populatiegenetica fokmodellen ontwikkelde die alleen in groot verband in de praktijk waren te brengen. Via diverse concentraties heeft dit uiteindelijk geleid tot de 'rundvee-koepel' genaamd Coöperatieve Rundveeverbetering (CR) Delta, die zowel de uitvoering van de ki als de registratie en de melkcontrole onder haar hoede kreeg en waarbij de stamboeken als zodanig verdwenen. Aan de 'rand' resteerde een drietal jonge, 'dissidente' ki-organisaties, met vooral 'AltaPon' als nieuw element.

Een belangrijke factor in deze

ontwikkeling is de introductie van de diepvriesmethode geweest, door schrijver de tweede revolutie in de rundveehouderij genoemd (na de invoering van de ki). Die maakte namelijk de weg vrij voor een grootschalige inzet (in navenante organisaties) van de best verervende stieren overeenkomstig de genoemde fokmodellen. Nieuwe technieken voor het verdunnen en conserveren van 'vers' sperma vormden een welkome aanvulling. Zodoende wist 'topstier' Skalsumer Sunny Boy een recordlevensproductie van ruim 970.000 'eerste inseminaties' te behalen.

Revolutionair mag ook de introductie van het (stamverwante) Holstein Friesian 'bloed' uit Amerika heten, die eind jaren-'70 begon. In betrekkelijk korte tijd zou deze lijn het klassieke Fries-Hollandse veeslag in feite verdringen, met als resultaat dat Nederland zijn positie als vooraanstaand fokkerijland heroverde.

Aan dit en nog veel meer op het gebied van de ki-technische, foktechnische en organisatorische ontwikkelingen wordt uitvoerig aandacht besteed, waarbij de schrijver die ze op de voet volgt, zijn 'verhaal' niettemin overzichtelijk heeft weten te houden.

Ook wat de varkens-ki betreft, verrichtte de Russische professor Ilya Ivanov, die wij verderop zullen tegenkomen als grondlegger van de ki bij paarden, aan het begin van de 20e eeuw pionierswerk. De praktische toepassing zou echter nog lang op zich laten wachten.

In 1956 werden in een aantal provincies van ons land de eerste praktijkproeven opgezet.
Als voordelen van de ki golden in eerste instantie tijdwinst en ziektenbestrijding. KI kon namelijk een eind maken aan de vaak tijdrovende 'uitjes' met zeugen die men bij gebrek aan een bedrijfsbeer elders moest laten dekken, zomede aan het reizen met 'padberen'. En daarmee werd tevens het gevaar van het verspreiden van besmettelijke aandoeningen ondervangen die deze gang van zaken met zich meebracht.

Vanaf 1959 ontstaan er in een aantal provincies ki-verenigingen, die vaak gebruik kunnen maken van de faciliteiten van de bestaande runderki, maar deze eerste fase is er een van vallen en opstaan. Pas wanneer in 1968 een landelijk plan tot uitvoering komt dat voorziet in vijf verenigingen (die in 1972 hun krachten bundelen in een landelijke bond) met zeven stations, wordt de ki in de varkensfokkerij en -houderij een factor van betekenis.

Ook nu weer kwam een controverse tussen stamboeken (fokkers) en ki (gebruikers) aan het licht. En tevens diende zich een nieuwe categorie gebruikers aan, te weten industriële ondernemingen die bedrijven van tot dusver ongekende omvang stichtten. Met de bekende rassen als uitgangsmateriaal werden kruisingsprogramma's opgezet om een maximaal effect uit de heterosis te behalen. De opkomst van fokkerijgroeperingen maakte dat genetische veranderingen zich snel voltrokken. In deze situatie moesten de stamboeken hun overheersende positie afstaan en kende de praktijk voortaan een duidelijk onderscheid tussen fokkers, vermeerderaars en varkenshouders. Ook hier ging de ki in feite het fokbeleid bepalen.

Reeds in een vroeg stadium werd naar het voorbeeld van het rundvee – waar het overigens veel langer op zich had laten wachten – de doe-het-zelf ki (DHZ) ingevoerd. Rond de eeuwwisseling omvatte die ca. 85 procent van alle inseminaties met sperma van de ki-centra. Daarnaast is er nog de bedrijfs-ki waarbij de eigenaar van een (veelal zeer groot) bedrijf zelf de zeugen insemineert met sperma van zijn eigen bedrijfsberen. Nieuwe inseminatietechnieken bevorderden deze ontwikkeling.

Tenslotte, na een aantal zware jaren waarin uitbraken van varkenspest en mond- en klauwzeer, zomede een economische inzinking het beleid doorkruisten, bedroeg in 2005 de totale spermabehoefte 4.245.000 dosis, waarvan de vier nog bestaande coöperatieve verenigingen iets meer dan 3.000.000 voor hun rekening namen en de particuliere organisaties benevens de bedrijfs-ki de rest, namelijk resp. 800.000 en 425.000 doses.

Ook dit alles wordt de lezer in de vorm van een boeiende geschiedschrijving met veel markante details gepresenteerd.

KI bij geiten is in ons land nooit echt van de grond gekomen. Beschreven worden de *ups and downs* sedert de eerste geslaagde experimenten in 1954. Voor de professionele geitenhouderij biedt ki in zover perspectief dat ze de veiligste manier is om vers bloed in de veestapel te krijgen – en daarmee inteelt te voorkomen – zonder dat men ziekten op het bedrijf haalt. Maar ze is relatief duur, technisch niet eenvoudig en de bevruchtingsresultaten zijn nogal wisselend, om niet te zeggen capricieus. Pas dit jaar werd landelijk de grens van 2500 eerste inseminaties doorbroken.

KI bij schapen was in de Sovjet-Unie een *success story* geworden. In de jaren-'30 had ze aldaar reusachtige vormen aangenomen. Miljoenen dieren werden behandeld vanuit duizenden ki-centra.

In ons land werden de eerste kiproeven bij schapen in 1966 aan de faculteit Diergeneeskunde in Utrecht genomen. Men deed nuttige ervaringen op bij het ontwerpen van

nieuwe materialen, maar het onderzoek werd in 1971 gestopt en pas in 1983 weer opgepakt. Het mocht niet baten. Bij praktijkproeven bleken de bevruchtingsresultaten grillig en sterk afhankelijk van bedrijfsomstandigheden. En voorts toonden de schapenhouders nauwelijks belangstelling.

Na nog een mislukte 'particuliere' poging in 1996 moest worden geconcludeerd dat voor de schapen-ki in Nederland geen toekomst was weggelegd.

De noodzaak van ki bij kippen ging zich voordoen toen men broedeieren wilde laten produceren door moederdieren die op batterijen werden gehouden, waar een haan niets kon uitrichten. Een bruikbare methode voor het opvangen van het sperma en het insemineren die in Amerika was ontwikkeld, bracht in deze uitkomst.

Naast de zuivere teelt opende de ki nieuwe perspectieven voor kruisingsprogramma's, waarbij naar Amerikaans voorbeeld door het samenbrengen van inteeltlijnen hybridelijnen of hy-lines werden geteeld waarvan de productiviteit die van het uitgangsmateriaal aanmerkelijk teboven ging. De kippenfokkerij kreeg hierdoor nieuwe dimensies. De fokprogramma's kwamen in handen van commerciële ketens van met name veevoerfabrikanten.

Maar op de vermeerderingsbedrijven worden de duizenden hennen nog als altijd natuurlijk 'getreden', zij het dat de eieren niet meer onder een 'kloek', maar met 100.000 tegelijk in een machine worden uitgebroed.

Terzijde: in het kader met 'Hybride lijnen' (p. 213) zal mannelijk ouder'paar' (AB) wel *-dier* moeten zijn (of mannelijke fokhybride).

Het uitgangspunt bij kalkoenen die op gewicht worden gefokt, was de disproportie tussen de zware hanen en de bij voorkeur lichte leghennen, welke die hanen bij het treden niet meer konden torsen.

Het ki-centrum voor kalkoenen dat in 1971 in Heythuysen werd gebouwd, mocht een wereldprimeur heten, maar was geen lang leven beschoren. Een verschuiving in de consumentenvoorkeur leidde vijf jaar later al tot sluiting. De gevolgen van een uitbraak van vogelpest in 2003 is de sector in feite niet meer teboven gekomen.

Reeds in het begin van de 20e eeuw paste een hengstenhouder uit de omgeving van Dokkum naar Amerikaans voorbeeld heuse 'Kunstmatige bevruchting' toe.

Baanbrekend echter was (sedert 1901) het werk van de Russische professor Ivanov. In 1918 wist hij een ki-programma op te zetten voor de wederopbouw van de paardenstapel in zijn land, die door oorlog en revolutie was gedecimeerd. Via prof. Götze van de Tierärzliche Hochschule van Hannover bereikte deze kennis West-Europa

Na jarenlang onderzoek kwam het bij ons in 1971 tot praktische toepassing. Die invoering ging overigens vrij rommelig in zijn werk en van rommeligheid was de paarden-ki ook nadien niet vrij. De omstandigheid dat het paard gaandeweg van agrarisch gebruiksdier hobbydier was geworden, zal hier niet vreemd aan zijn.

Doelstellingen waren met name het voorkómen van overbelasting van veelgevraagde hengsten en het tegengaan van besmettelijke geslachtsaandoeningen. Aanvankelijk lieten de bevruchtingsresultaten te wensen over. Op dit punt is onmiskenbaar vooruitgang geboekt, maar het paard is en blijft in ki-technisch opzicht een moeilijk dier – en 'paardenmensen' vormen een apart slag volk.

Het konijn is van ouds een gewild object in het voortplantingsonderzoek, maar praktijkgerichte toepassing van ki kwam in ons land pas tot ontplooiing toen na 1950 de commerciele konijnenhouderij van de grond kwam. Alleen met ki kon namelijk een nagestreefde 'jaaropbrengst' van 50 of meer levende jongen per voedster worden bereikt.

De benodigde apparatuur was inmiddels ontwikkeld bij de Gezondheidsdienst voor Dieren in Noord-Brabant (Boxtel). De techniek is weinig gecompliceerd. Om de ovulatie op te wekken die anders door de dekking wordt geïnduceerd, wordt de voedster direct na de inseminatie ingespoten met gonadotroop hormoon. Onder gunstige omstandigheden blijken dan bij vruchtbare hybridelijnen in principe acht worpen van 12 konijntjes (dat zijn een kleine honderd) per jaar mogelijk.

In 2005 telde de 'sector' 150 vermeerderingsbedrijven met in totaal zo'n 45.000 voedsters.

Ook de bijen ontkwamen niet aan de voortgang van wetenschap en techniek. De bruidsvlucht in de hoge wolken werd, om met de schrijver te spreken, chirurgisch vakwerk. Respectabel 'priegelwerk', dat naast precisie ook veel tijd vergt.

Zuivere teelt dan wel kruising ter ondersteuning van de selectie op honingopbrengst en karakter zonder dat er met koninginnen 'gereisd' hoeft te worden, zijn de voornaamste beweegredenen. De uitvoering is meest een individuele onderneming.

Tot besluit de embryotransplantatie (et). Die bleek – langs chirurgische

weg – bij verschillende diersoorten mogelijk. De eerste experimenten bij runderen dateren van voor WOII en concentreerden zich in Cambridge en de Verenigde Staten. Het eerste levende et-kalf werd in 1950 geboren bij de universiteit van Wisconsin, maar het duurde tot 1964 eer Britse onderzoekers de geboorte meldden van een kalf dat als embryo op onbloedige wijze was overgezet. In Utrecht wisten dr. Arie Brand met zijn assistent ing. M.H. (Tiny) Aarts in 1975 voor het eerst met succes een embryo zonder chirurgische ingreep over te zetten. Vervolgens werd in 1977 het eerste et-kalf op een praktijkbedrijf geboren.

Toen de methode enkele jaren later in de praktijk ingang vond, waren het vooral de pioniers in de Holsteinfokkerij die de mogelijkheden ervan onderkenden. Ook bleek et soulaas te bieden toen op zeker moment de import van levend vee uit Amerika om veterinaire redenen werd stopgezet. Als enige mogelijkheid om gewilde koeien te benutten, bleef toen het importeren van (in dit geval ingevroren) embryo's over.

Wereldwijd zijn in het jaar 2001 bij 500.000 koeien embryo's gewonnen, waarvan de helft na winning werd ingevroren. 'Soortspecifieke' problemen bij varkens en paarden zijn er de oorzaak van dat bij deze diersoorten de et van bescheiden omvang is gebleven.

Aan het slot van het boek vinden wij nog een register van personen en een overzicht van de geraadpleegde literatuur. Het ontbreken van een zaakregister ervaar ik in dit documentaire werk als een gemis.

Meppel, november 2007.

Rein Strikwerda

Recente Vet.-hist. literatuur

La médecine vétérinaire antique. Sources écrites, archéologiques, iconographiques. Sous la direction de Marie-Thérèse Cam. Actes du colloque international de Brest, 9-11 septembre 2004, Université de Bretagne Occidentale. Presses Universitaires de Rennes, 2007. 324 p. € 23. ISBN 978-2-7535-0404-2

Table des matières :

I. Connaître et prévenir. Michel Woronoff. **Chevaux et cavaliers dans l'*Iliade*** ; Stella Georgoudi. **Quelles victimes pour les dieux? À propos des animaux <<sacifiables>> dans le monde grec ;** Isabelle Villeveygoux. **Marques au fer et amulettes : identifier et protéger les animaux** ; Diane Ménard. **Des aplombs des chevaux. Difficultés de traduction et connaissances des Anciens;** Bernard Denis. **L'hygiène générale dans les écrits des agronomes latins ;** Louis Callebat. **Structure et organisation des espaces animaux de la *uilla*.**

II. Tradition et transmission des savoirs et savoir-faire. Stavros Lazaris. **Essor de la production littéraire hippiatrique et développement de la cavalerie : contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive** ; Anne McCabe. **Transmission manuscrite de la compilation grecque des *Hippiatrica*** ; Anne-Marie Doyen-Higuet. **Contribution à l'"étude des textes grecs de médecine bovine ;** Vincenzo Ortoleva. **Per una nuova edizione critica dei *Digesta artis mulomedicinalis di Vegezio : alcune note metodologiche;*** Marie-Hélène Marganne. **Témoignages papyrologiques sur la médecine vétérinaire dans l'Égypte gréco-romaine et byzantine ;** Veronika Weidenhöfer. **Ninth-century AD Arabian horse medicine. The *Kitab al-furusiya wa-l-baytara* of Muhammad ibn Yaqub ibn ahi Hizam al-Huttuli.**

III Langue spécialisé. Alessandra Bertocchi, Anna Orlandini. **L'expression de la modalité dans les textes de médecine vétérinaire antique** ; Gualtiero Calboli. **Quelques remarques sur la langue de la *Mulomedicina Chironis*** ; Fréderique Biville. **Polyphonie énonciative et métalanguage dans l'*Ars veterinaria* de Pélagonius ;** Ghislaine Viré. **La langue de la *Mulomedicina* de Végèce : tradition et innovation.**

IV Contenu médical (comprendre, soigner)
Yvonne Poulle. **Végèce et le méthodisme** ; Klaus-Dieter Fischer. **L'opération de la cataracte dans le *Mulomedicina Chironis* ;** Valérie Gitton-Ripoll. **Sur quelques noms d'instruments de chirurgie et des contentions conservés par les textes vétérinaires latins ;** Robert Halleux. **Les drogues minérales et chimiques dans la pharmacopée médiévale. Quelques problèmes critiques ;** Marie-Thérèse Cam. **Peut-on évaluer le coût des soins et remèdes vétérinaires ?**

Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires. Numéro 7, Année 2007.

Sommaire
Yvonne Poulle-Drieux. **La médecine des chevaux ou maréchalerie dans l'Occident Latin au Moyen Âge ;** Bernard Toma. **A propos de**

l'origine des mots 'épizootique' et 'épizootie'; Henri Maurin-Blanchet. **L'expérimentation au cours du temps : un beau sujet de controverse ;** Pierre Bonnaud ; **Évocation de François-Hilaire Gilbert et de la redécouverte de ses archives ;** Dominique Poulain. **François-Hilaire Gilbert et le *Traité des prairies artificielles* ;** Laurent Garino. **François-Hilaire Gilbert : l'artiste vétérinaire au travers de quinze manuscripts ;** Bernard Denis. **L'École Vétérinaire d' Alfort et le mouton mérinos ;** Hervé Bazin. **Saint Hubert, guérisseur de la rage de l'homme et des animaux ;** François Vallat. **Félix Vicq d'Azyr et l' épizootie de 1774-1776 ;** Claude Meurier et Jean Blancou. **Brève histoire de quelques laboratoires nationaux vétérinaires français. Seconde part [Laboratoire central d'hygiène alimentaire ; Laboratoire d'études et de recherches en pathologie des poissons ; Centre national d'études et de recherches pour l'alimentation collective ; Station régionale de pathologie caprine ; Laboratoire d'études et de recherches en pathologie équine ; Laboratoire d'études et de recherches sur les produits de la pêche].**

Recente veterinair-historische dissertaties

Oppitz, Michael. *Die makroskopische Anatomie des Haushuhnes. Untersuchungen zur Publikationsgeschichte morphologischer Fragestellungen in der anatomischen Literatur.* Wien: Veterinärmedizinische Universität, 2006. 239 p.

*In dit proefschrift wordt op een originele manier de historische ontwikeling van de anatomie van *Gallus domesticus* gepresenteerd. Behalve het bieden van een compleet overzicht van de in 300 publikaties (vanaf de Oudheid tot ca. 1970) vastgelegde beschrijvingen van anatomische ontdekkingen of nieuwere inzichten, was het de auteur er ook om te doen de belangstelling voor bepaalde structuren in verband te brengen met vragen die voortkwamen uit de praktijk van de pluimveehouderij. Eerst wordt per orgaansysteem (ten getale van 15 volgens de indeling van *Anatomie der* Vögel van Nickel, Schummer en Seiferle, 1992) de kennisontwikkeling van bepaalde structuren besproken (p. 4-38). Dit hoofdstuk heeft het wat eigenaardige opschrift *Succus* (= sap), m.a.w. datgeen wat de auteur uitgetrokken heeft uit de door hem bestudeerde literatuur. De daarop volgende discussie (p. 38-71) behandelt allereerst de historische ontwikkeling van de anatomie, i.h.b. de vogelanatomie. De bijdragen vanuit de veterinaire opleidingen in Frankrijk, Oostenrijk, Duitsland, Engeland en Japan worden vervolgens vermeld. Als motieven om tot nader anatomisch inzicht te komen, worden de volgende gebieden genoemd: kennis van de voortplantingsorganen i.v.m. castratie en geslachtsdifferentiatie (sexen van kuikens), van de spierontwikkeling i.v.m. de vleesproduktie, biometrisch onderzoek ter bepaling van de capaciteit om eieren te leggen, kennis van het smaakzintuig i.v.m. de voedersamenstelling, gedetailleerde kennis van bepaalde structuren (bv. verenpatronen) waardoor soortsdifferentiatie duidelijk wordt i.v.m. gerechtelijke geschillen, kennis van de topografie der bloedvaten i.v.m. de bloedafname, van de anatomie der luchtwegen i.v.m. infectieziekten en hun bestrijding, methoden als neurectomie om wegvliegen te voorkomen. Tenslotte behandelt hij nog enige algemene aspecten die voor de ontwikkeling van de anatomische kennis van belang waren, zoals illustratietechnieken, de inrichting van anatomische theaters, conserveringstechnieken en röntgenonderzoek. Het hoofdstuk sluit af met de geschiedenis van de anatomische nomenclatuur, i.h.b. van de *Nomina Anatomica Avium*. Er zijn twee forse appendices. De eerste (p. 75-96) bevat 23 afbeeldingen, beginnend met een pagina uit een editie uit 1498 van *De historia animalum* van Aristoteles, en eindigend met twee illustraties uit *Die Grundlagen für die Zuchtwahl auf Eierleistung* ... van Georg Wieninger (1923). De tweede die ongeveer de helft van dit proefschrift beslaat (p.97-212) biedt een bloemlezing uit de 300 geselecteerde werken, waarin, verdeeld over dezelde 15 orgaansystemen als in de *succus*, in chronologische volgorde van publikatiedatum, citaten of parafraseringen zijn opgenomen die de voortgang in kennis betreffend elk onderdeel van de kippenanatomie illustreren.
Indien volgens deze opzet de ontwikkeling van veterinaire wetenschapsgebieden in kaart gebracht

zou worden, zou een degelijke basis worden gelegd voor een volwaardige geschiedschrijving van de veterinaire disciplines.
Als enig punt van kritiek zou ik het ontbreken van een index willen noemen; deze is weliswaar niet voorgeschreven of gebruikelijk in dissertaties, maar zou in een werk met een naslagkarakter als dit toch wel gewenst zijn.

Pietsch, Mario. *Friedrich Müssemeier (1876-1957) und sein Beitrag zur staatlichen Tierseuchenbekämpfung in Deutschland*. Hannover: Tierärztliche Hochschule, 2007. 208 p.

*Dit proefschrift valt in drie delen uiteen. In het eerste wordt een schets gegeven van de ontwikkeling der overheidsbemoeienissen bij de bestrijding van epizoötiën vanaf de 18de eeuw tot 1920, als Müssemeier de leiding krijgt van de Veterinaire Dienst binnen het Pruisische ministerie van landbouw. Het tweede deel (p. 32-66) geeft de biografie van M. waarin zijn ontslag uit de dienst van het ministerie wel het meest opmerkelijke is. Toen in 1935 de ministeries gereorganiseerd werden en zijn dienstonderdeel deel ging uitmaken van het 'Reichsminsterium des Innern' werd sterke druk op hem uitgeoefend zich aan te sluiten bij de NSDAP. Nadat hij tot driemaal toe geweigerd had, volgde zijn ontslag. (In zijn plaats kwam de Hitleradept 'Reichstierärzteführer' Friedrich Weber). Omdat men moeilijk M.'s ervaring en capaciteiten missen kon, werd hem het directoraat van de veterinaire afdeling van het 'Reichsgesundheitsamt' aangeboden, een functie die hij na lange aarzeling aanvaardde, maar wel onder het beding dat hij de leiding zou krijgen over het geheel van het van staatswege uitgevoerde veterinaire onderzoek. Als de oorlog op zijn hevigst is losgebroken blijkt het ministerie hem niet te kunnen missen. Zonder zijn instemming heeft hij een nieuwe post te aanvaarden; die van leider van de 'Unterabteilung für Tierseuchenbekämpfung, Fleischbeschau und tierärztliche Lebensmittelkontrole'. Hij bekleedde deze funktie van 2 januari 1941 tot de 20 april 1945. Op het verzoek van de commandant van de Russische Bezettingszone om de wederopbouw van de veterinaire organisatie op zich te nemen, ging hij vanwege zijn leeftijd (dan 69 jaar) niet in. Wél verzoekt hij zijn lessen over veterinaire politie aan de Vet. Fac., die hij sinds 1922 gegeven heeft, te mogen hervatten. In 1946 werd hij tot gewoon hoogleraar benoemd aan de Humboldt-Universiteit met een eigen instituut.
In het derde deel wordt de invloed onderzocht die M. gehad heeft op methoden en organisatie van de besmettelijke dierziektenbestrijding. Door zich op de laatste wetenschappelijke gegevens te baseren (onder zijn leiding werden acht, over het gehele land verdeelde staatsveeartsenijkundige onderzoeksinstellingen opgericht), de districtsveeartsen na een goede opleiding en behoorlijk gesalarieerd volambtelijk aan te stellen, en de wettelijke maatregelen niet nodeloos belastend te doen zijn, maar wel strikt uit te voeren, en daarbij steeds de medewerking van de veebezitters in te roepen, is hij erin geslaagd in Duitsland de grondslag te leggen voor een effectieve aanpak van de georganiseerde dierziektenbestrijding die zijn geldigheid tot op vandaag behouden heeft.

Schulze, Ines (geb. Hoffmann). *Die tierärztliche Bildungsstätte Berlin zwischen 1933 und 1945*. Berlin: Freie Universität, 2006. 480 p.

*Over de lotgevallen van drie andere Duitse veterinaire opleidingen tijdens de Nazi-periode waren al eerder proefschriften verschenen: over Hannover door Michael Schimanski (1997), over de faculteit van Giessen door Eva-Maria Orlob (2003) en over die te Leipzig door Karsten Riedel (2004). Ines Schulze biedt nu een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van de opleiding te Berlijn tijdens de meest dramatische periode in haar geschiedenis. Gedenkboeken uitgegeven bij het 160-, 175- en 200-jarig bestaan van de instelling bleven in dezen oppervlakkig en in een tiental diseraties werden slechts deelaspecten behandeld. Voor het eerst werd nu de geschiedenis zo volledig mogelijk gereconstrueerd aan de hand van archivalia bewaard in 'Archiv der Humboldt Universität Berlin', 'Geheimes Staatsarchiv Preusischer Kulturbesitz', 'Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde', 'Landesarchiv Berlin'en 'Landesluftbildarchiv'.
In een algemeen hoofdstuk worden o.a. de ingrijpende reorganisaties tussen 1932 en 1934 beschreven. Eerstens ging de 'Hochschule' vanaf 1932 ressorteren onder het ministerie van Cultuur; zij bleef niet langer binnen dat van Landbouw, waardoor de opleiding op afstand kwam te staan van de Veterinaire Dienst, wat als nadelig beschouwd werd voor onderwijs en onderzoek. Na de machtsovername door Hitler op 30 januari 1933 werkte de politiek van gelijkschakeling op twee niveaus: de 'Hochschule' werd geïncorporeerd in de "Friedrich-

Wilhelms-Universiät", niet als een zelfstandige faculteit, maar verbonden met de Landbouwfaculteit, terwijl de hoogleraren eerder een nauwere band met de Medische Fakulteit hadden gewenst. Waar déze maatregel als bezuiniging bedoeld was, beoogde de gelijkschakeling op basis van de wet van 7 april 1933 tot 'Wiederherstellung des Berufsbeamtentums' primair de verwijdering van joodse of kommunistische personen. Drie docenten en vijf personeelsleden kregen ontslag; joodse studenten konden niet langer studeren. De aanpassing aan de nationaalsocialistische ideologie verliep gesmeerd en zonder dwang ten gevolge van een bij de overgrote meerderheid van de faculteit gunstige gezindheid voor het regime. De auteur en ook anderen spreken dan ook van een 'Selbstgleichschaltung'! De roep om een eigen faculteit, voortkomend uit standsbewustzijn en gecamoufleerd door het argument dat de verbinding met de landbouwfaculteit remmend werkte op het aantal inschrijvingen, had na vier jaar succes en per 1 october 1937 kwam het tot de afzonderlijke 'Veterinrmedizinische Fakultät'. Voor alle onderdelen van de faculteit worden personeelssamenstelling, ruimtelijke voorzieningen (incl. de oorlogsschade), onderwijs– en onderzoeksprogramma's beschreven, waarbij de perioden 1933-1939 en 1939-1945 afzonderlijk behandeld worden. Op deze manier wordt de doorwerking van de politiek tot in alle vezels van de instelling helder gemaakt. Deze gold allereerst het personeelsbeleid. Daarnaast waren er enige ontwikkelingen die een directe relatie hadden met het vierjarenplan dat Hitler in 1936 had afgekondigd. De doelstelling hiervan was om binnen vier jaar het bedrijfsleven en het leger klaar te maken voor oorlog die o.m. voor noodzakelijk geachte gebiedsuitbreiding ('Lebensraum') moest zorgen. Omdat hieronder ook de verloren gegane Afrikaanse kolonies gerekend werden, begon de Fakulteit in 1937 dierenartsen voor de tropen op te leiden. Het Instituut voor Levensmiddelenhygiëne startte in 1938 een onderzoeksprogramma voor het conserveren van levensmiddelen ter bevoorrading van het leger, terwijl het Farmacologisch Instituut in 1935 onderzoek ging doen om op proefdieren voedingsstoffen te testen die na blootstelling aan gifgassen gedetoxificeerd waren. Al sinds het wintersemester 1933/34 werden door de Chefveterinär, later Generalveterinär en Honorarprofessor Claus-Eduard Richters colleges gegeven over beveiliging van dieren tegen gas- en luchtaanvallen. De meest directe bijdrage aan het leger was de gedeeltelijke overname door de Berlijnse Faculteit van de opleiding tot legerdierenartsen; de 'Heeresveterinärakademie' in Hannover had namelijk bij het begin van de oorlog capaciteitsproblemen gekregen.

Met dit zeer zorgvuldig bewerkte, op oorspronkelijk bronnenmateriaal berustend proefschrift is op een onbevooroordeelde manier weer een bijdrage geleverd aan de 'Vergangenheitsbewältigung'.

Tschachler, Katrin. *Die veterinärmedizinische Versorgung der Pferde des k. und k. Heeres 1914-1918.* Wien: Veterinärmedizinische Universität, 2005. 372 p. M. 36 ills.

*Tot dusverre beschikbare literatuur over de Oostenrijks-Hongaarse militaire veterinaire paardengeneeskunde tijdens W.O.I was vnl. geconcentreerd op de organisatorische aspecten van de Mil.Vet.Dienst, op persoonlijke lotgevallen of op de sociale positie van de dierenartsen in het leger, terwijl in deze dissertatie het veterinaire handelen centraal staat. Daartoe werden twee archieven grondig onderzocht; dat van het Ministerie van Oorlog, waaruit helaas alle gegevens m.b.t. het patiëntenmateriaal verwijderd waren, en dat van de Vet. Hogeschool, die tot 1920 onder het Ministerie van Oorlog ressorteerde, waarin de gegevens over ziekte-uitbraken compleet bewaard waren gebleven.

Het leger van de dubbelmonarchie blijkt –althans wat de veterinaire aangelegenheden betreft– zeer slecht voorbereid te zijn geweest op het uitbreken van de oorlog in 1914. Voorzieningen voor verpleging van gewonde of zieke paarden waren er niet en ook de uitrusting van dierenartsen en paardenverzorgers (hoefsmeden) vertoonden vele tekorten. Ondanks waarschuwingen van veterinaire zijde was met uitbraken van besmettelijke paardenziekten geen rekening gehouden, want sinds 1900 hadden zich schurft- of malleusuitbraken in het leger niet meer voorgedaan! Er werd een hoge tol betaald, want al in de eerste oorlogswinter verloor de cavalerie driekwart van haar paardenbestand. De Mil.-Vet. Dienst werd toen ijlings gereorganiseerd. Er werd voorzien in grote aantallen paardenhospitalen, zowel vaste als mobiele, en in medikamentendepots. Pas in 1916 werden passende politiemaatregelen van kracht bij het optreden van besmettelijke ziekten (vnl. schurft, malleus en besmettelijke pleuropneumonie). Eind 1917 was ondervoeding het grootste gevaar; van de 800.000 paarden stierven er 250.000 door voedselgebrek. De organisatie was toen wel verbeterd, maar er ontstond hoe langer

hoe meer een groot gebrek aan hulpmiddelen. Konden, gerekend over de gehele oorlogsperiode, 28,5% van de gehospitaliseerde paarden (in totaal 330.000) weer worden ingezet, in het laatste oorlogsjaar daalde dit percentage tot 6,2.
Vergelijking met de genezingsgraad bij de legers van de andere strijdvoerende landen is deze uitkomst dramatisch laag.
Ten gevolge van de gebrekkige statistische gegevens die beschikbaar zijn, kon geen compleet beeld verkregen worden van het totaal aan verliezen van paardenlevens, zoals dat voor andere landen wel voorhanden is (Engeland: 484.000; Frankrijk: 1.440.000; Rusland (t/m 1916): 340.779 en Italië: 76.028).

Zengerlin, Lutz. *Struktur und Organisation des Veterinärwesens in Ostberlin (1970- 1990).* Hannover: Tierärztliche Hochschule, 2007. 186 p.

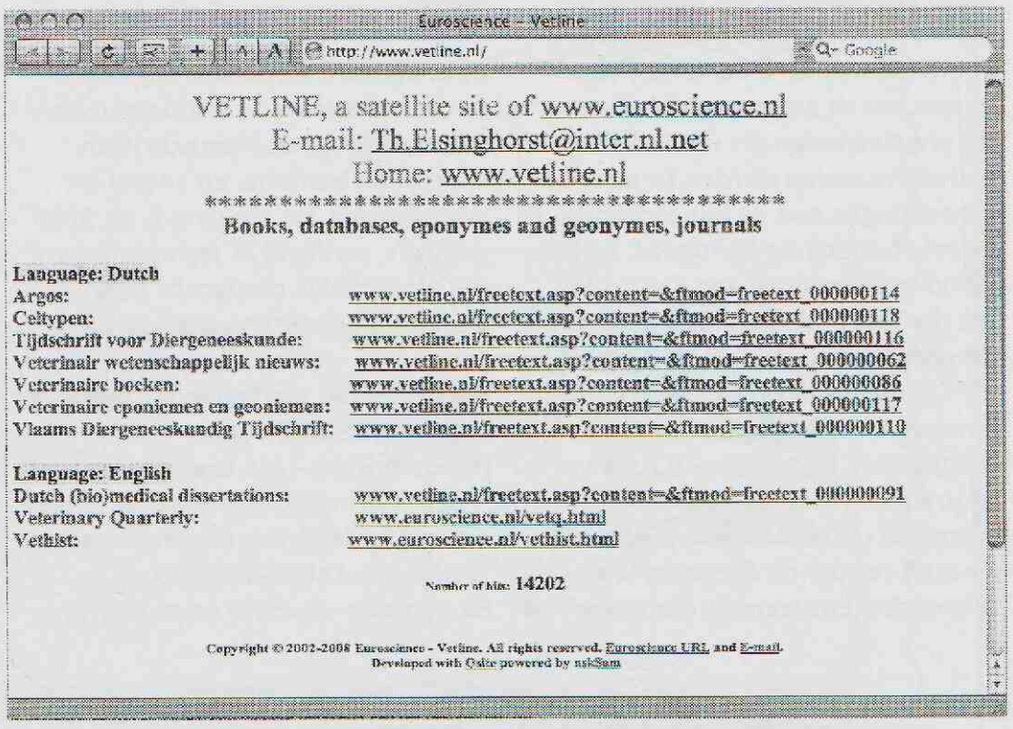
*Dit proefschrift beschrijft wetgeving, structuur, personele bezetting en taken van de veterinaire organisatie in Oost-Berlijn. Een afzonderlijke behandeling is op zijn plaats omdat de organisatie in sommige opzichten afweek van die in de overige 'Länder' van de DDR.
Deze studie maakt deel uit van het project "Tiermedizin im Sozialismus" waarover eerder in *Argos* werd bericht (zie nr. 17, p. 295-6, 1997).
De structuur in de DDR was centralistisch en streng hiërarchisch. Oost-Berlijn vormde één van de 14 veterinaire districten. De dierenarts aan het hoofd ervan viel ambtelijk onder het gezag van de wnd. 'Oberbürgemeister' en was tevens vakinhouidelijk verantwoording verschuldigd aan de betreffende afdeling van het Ministerie voor Land- en Bosbouw en Voedselvoorziening. De Veterinaire Dienst van het stadsbestuur omvatte de bestrijding en preventie van besmettelijke dierziekten, de dierenbescherming, de levensmiddelenhygiëne en het beheer van het veterinaire onderzoekingsinstituut. Daarnaast viel ook de curatieve zorg door de praktiserende dierenartsen en het dierenasyl onder deze dienst. De dierenartsen die aan het hoofd stonden van de veterinaire inspectie, het centrum voor epizoötiologie en dierlijke produktie, de huisdierenklinieken, het veterinaire districtsonderzoekingsinstituut en de commissie dierenbescherming en dierlijke hygiëne waren ondergeschikt aan de districtsdierenarts.
In een uitvoerige beschouwing aan het einde van de overwegend beschrijvende uiteenzettingen betreffend deze voormalige complexe organisatie, wordt de vergelijking gemaakt met de situatie die ontstaan is sinds de Duitse eenwording. *Geconstateerd wordt dat de integrale benadering van produktie, hygiëne en consumentenbescherming in de DDR beter voldeed aan de huidige Europese regelgeving dan de organisatie die sinds de 'Wiedervereinigung' is ontstaan.* De auteur zegt hierover: "Interessanterweise finden sich in den Rechtsakten der Europäischen Union seit geraumer Zeit fachliche Regelungen, die im ostdeutschen Veterinärwesen schone lange praktiziert und im Rahmen der Wiedervereinigung nicht mehr angewendet wurden, weil entsprechende Regelungen in den bundesdeutschen Gesetzen fehlten" (p. 158).
Voor hen die geïnteresseerd zijn in organisatievraagstukken op veterinair gebied kan de wat taaie stof van dit proefschrift misschien van nut zijn.

A.M.

Nieuw op het web

Cumulatieve inhouden van *ARGOS* 1989-2007

EUROSCIENCE (d.i. dr. Theo Elsinghorst, Bilthoven) heeft als onderdeel van **Vetline** alle artikelen opgenomen die zijn verschenen in *Argos*. Boekbesprekingen, congresverslagen of mededelingen over bijeenkomsten zijn echter niet opgenomen. Het bestand is doorzoekbaar op elk element van de titelbeschrijving: auteur, woord of woorddeel uit de titel, jaartal, afleveringsnummer.
Te vinden op www.vetline.nl Klik dan op **Argos 1989-2007.**
Behalve tot het ARGOS-bestand, biedt Vetline o.a. toegang tot een bestand van recente Nederlandstalige boeken (o.m. over veterinaire geschiedenis), tot de artikelen verschenen in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* 1931-2008, in het *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 1931-2008, en in de *Veterinary Quarterly*, 2004-2008 (met full text-toegang) en tot twee bibliografieën, nl. *Dutch Biomedical Dissertations* 1950-2008 [15.082 referenties] en VETHIST, de internationale bibliografie op het gebied van de veterinaire geschiedenis [15.150 referenties].

De middeleeuwse beestenboeken op een prachtige website

In de Middeleeuwen waren dierenverhalen buitengewoon populair. Na de Bijbel was de *Physiologus* het meest verspreide boek, vertaald in vele talen en vele malen overgeschreven. De *Physiologus* werd omstreeks de 3de eeuw in Alexandrië in het Grieks geschreven. Het was geen boek over de natuurlijke geschiedenis, zoals bv. *Historia animalium* van Aristoteles of *Naturalis historia* van Plinius, maar een verzameling van christelijk geïnspireerde, moraliserende dierenverhalen. Hoewel in de beschrijvingen van de dieren elementen aan de klassieke auteurs werden ontleend, heeft het niet in de bedoeling van de auteur van de *Physiologus* gelegen een objectieve werkelijkheid weer te geven. In de dierenverhalen werd allegorisch een diepere betekenis aan het bestaan van de verschillende dieren toegekend. Het werd in het christelijke westen algemeen aanvaard dat God in het 'Boek van de Natuur' instructies aan de mens had gegeven. Immers in het Boek Job (hfdst. 12, v. 7-10) stond geschreven: "Vraag het vee, het zal je onderrichten; vraag de vogels in de lucht, ze zullen het verkondigen of (...) het wordt verteld door de vissen van de zee... De HEER heeft ze tot stand gebracht".
De eigenschappen van de dieren waren niet toevallig, maar door de Schepper gegeven om de mens iets bij te brengen. Door te zien naar de dieren kon men de bedoelingen van de Schepper dus leren kennen.
De oorspronkelijke *Physiologus* beschrijft minder dan 50 diersoorten. De eigenlijke *bestiaria* ontstaan door uitbreiding van de *Physiologus* met de dieren, voorkomend in de *Etymologiae* van de 7de eeuwse bisschop Isidorus van Sevilla. Behalve reëel bestaande dieren doen tal van fabeldieren en monsters hun intrede, waartegen St. Bernard van Clairvaux zich al in 1127 in felle bewoordingen keert.
Vooral uit Engeland en Frankrijk zijn tal van vaak prachtig geïllustreerde bestiaria bekend, geschreven in het Latijn of in een Frans dialect. De afbeeldingen van dieren worden ook

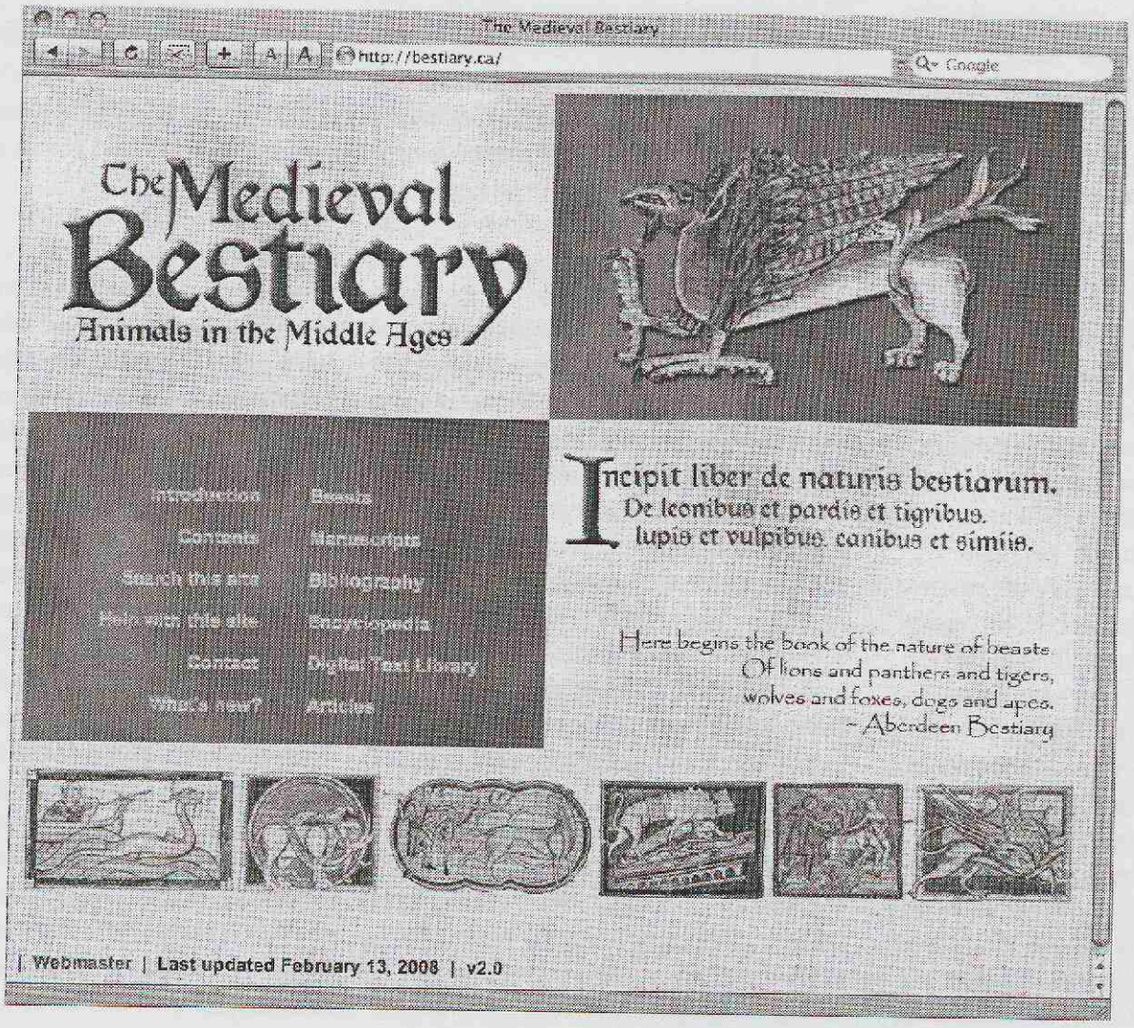
in andersoortige manuscripten dan bestiaria (bv. in urenboeken of missaals) gevonden of als beeldhouwwerk in kerken, bv. als houtsnijwerk in misericords. Ook komen zij voor in mozaïeken en op wandkleden. De ongeletterden die uit preken de verhalen kenden werden zo door de afbeeldingen aan de bijbehorende morele boodschap herinnerd. Zo ontstond een beeldtaal van diersymbolen die zich in de heraldiek voortzet. De encyclopaedisten uit de 13de en 14de eeuw als Jacob van Maerlant, Thomas van Cantimpré, Konrad von Megenberg, Bartolomaeus Anglicus of Hrabanus Maurus, namen wel materiaal uit de bestiaria over maar meestal zonder de allegorische betekenissen. En sommige dierenverhalen zoals Reinaard de Vos waren allerminst religieus, maar wel moralistisch.

Deze website behandelt alle aspecten van dieren in de Middeleeuwen met nadruk op de handschriften, vooral van bestiaria, en vooral uit West-Europa. De omvang is ca. 3000 pagina's, verdeeld in zes afdelingen, die afzonderlijk doorzocht kunnen worden en onderling zijn 'gelinkt':

Beesten – 136 soorten met afbeeldingen en beschrijvingen
Handschriften – 246 exemplaren met beschrijvingen, en vaak met miniaturen en legenda; doorzoekbaar op auteur, lokatie en signatuur
Bibliografie – oudere en moderne publikaties over het genre, doorzoekbaar op auteur of onderwerp
Encyclopedie – 22 korte artikelen over onderwerpen i.v.m. bestiaria, vnl. over middeleeuwse auteurs
Gedigitaliseerde teksten – 22 artikelen over bestiaria (eind 19de – begin 20ste eeuw) in pdf-formaat
Artikelen – 4 recente artikelen, waarvan drie door de samensteller van de site, David Badke

David Badke was tot voor kort verbonden aan de University of Victoria, British Columbia, Canada.
The Medieval Bestiary is te vinden op http://bestiary.ca

A.M.

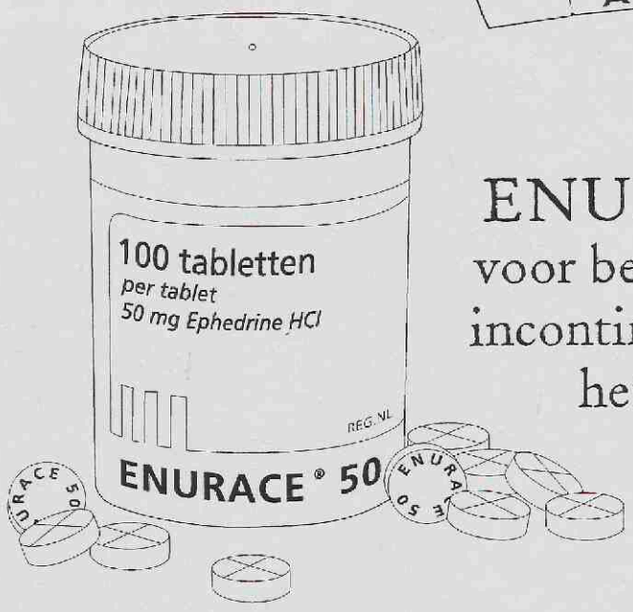
ACE Veterinary Products BV

ontwikkelt en registreert geneesmiddelen voor dieren
met historisch besef.

ACEDERM®

is gebaseerd op methoden
van wondbehandeling uit
de 1e Wereldoorlog.

ENURACE®

voor behandeling van
incontinentie is gebaseerd op
het Ephedra-extract dat al
eeuwen wordt gebruikt
in Ethiopië, China etc.

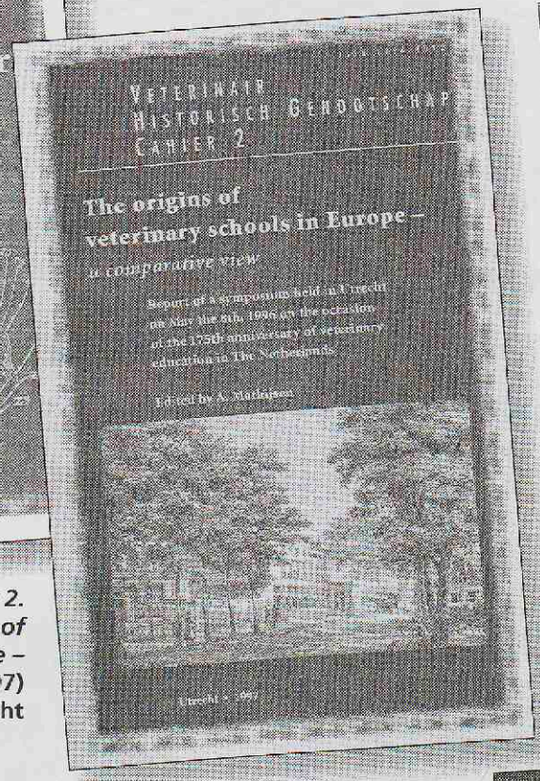
ACE Veterinary Products BV
Postbus 1262, 3890 BB Zeewolde
T 036 - 5227201
E avp@ace-pharm.nl
W www.ace-pharm.nl

ACE
VETERINARY PRODUCTS

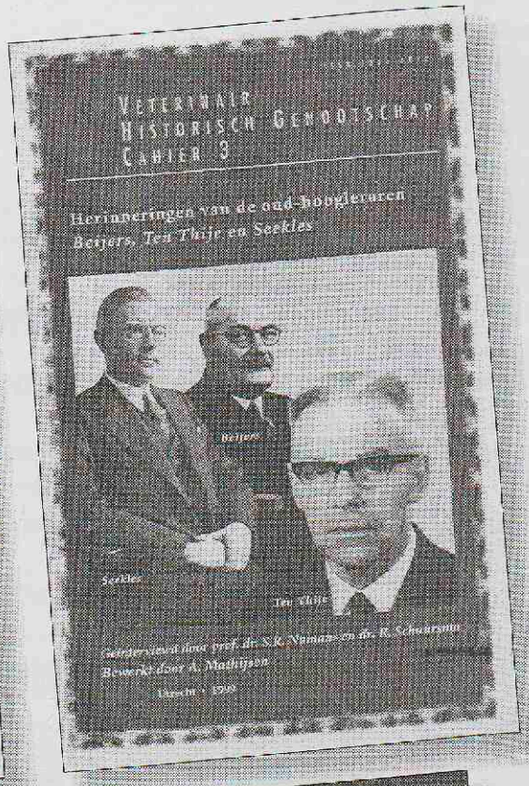
Cahierreeks

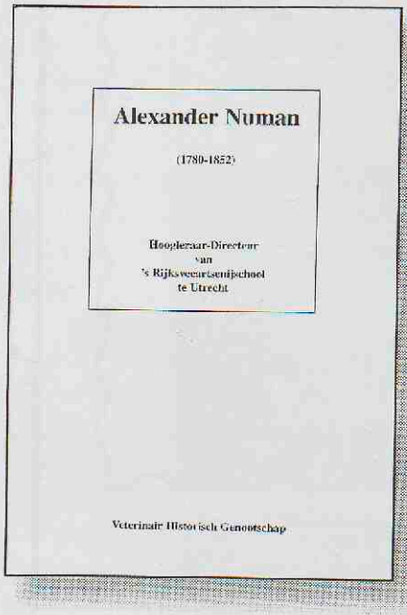
Cahier 1.
R. Strikwerda. *Het rundvee in de Nederlandse Huismansliteratuur. Volksdiergeneeskunde in de 18e eeuw* (1997) € 17,50

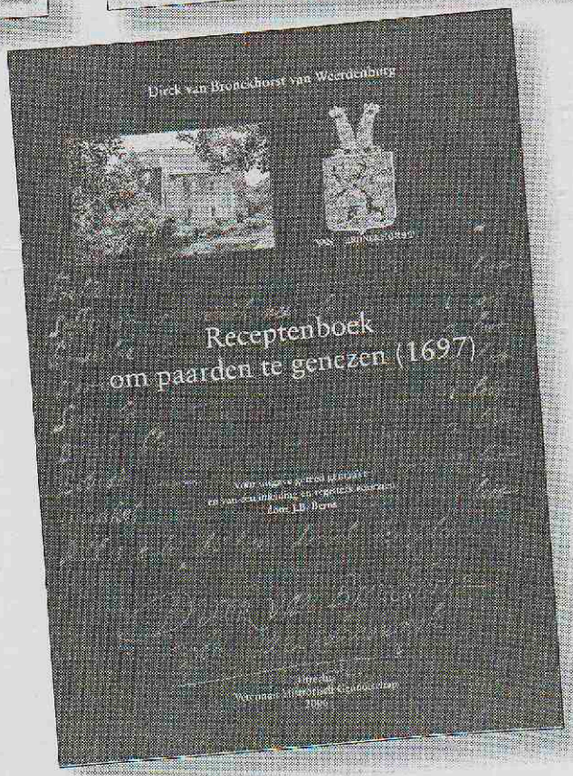
Cahier 2.
A. Mathijsen (ed.) *The origin of veterinary schools in Europe – a comparative view* (1997)
Uitverkocht

Cahier 3.
Herinneringen van de oud-hoogleraren Beijers, Ten Thije en Seekles.
Geïnterviewd door prof.dr. S.R. Numans en dr. R. Schuursma.
Bewerkt door A. Mathijsen (1999) € 17,50

Cahier 4.
Alexander Numan.
Redevoering over de veeartsenijkunde en de inrigting van derzelvder onderwijs, overeenkomstig met het belang der maatschappij, 1827; Willem Vrolik. *Levensberigt van Alexander Numan, 1853*; Cornelis Star Numan. *Schets van het leven en karakter van Alexander Numan, overleden 1 september 1852* (2002) € 10

Cahier 5.
Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh.
Receptenboek om paarden te genezen (1697).
Voor uitgave gereed gemaakt en van een inleiding en registers voorzien door J.B. Berns (2006) €17,50

Te bestellen bij drs. J.C. Hasselaar,
penningmeester V.H.G.
Spijkerboor 59, 8607 KA Sneek.
Tel. 0515-432207. Gironr. 581045
e-mail: j.c.hasselaar@versatel.nl

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 39 serie 4 najaar 2008

Inhoud

399 *Van de voorzitter*

400 *Programma Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap*

402 Loes Kuiper-Brussen *Vier eeuwen zoölogische topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht*

424 Anthonie Snijders *'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as Verversingstasie*

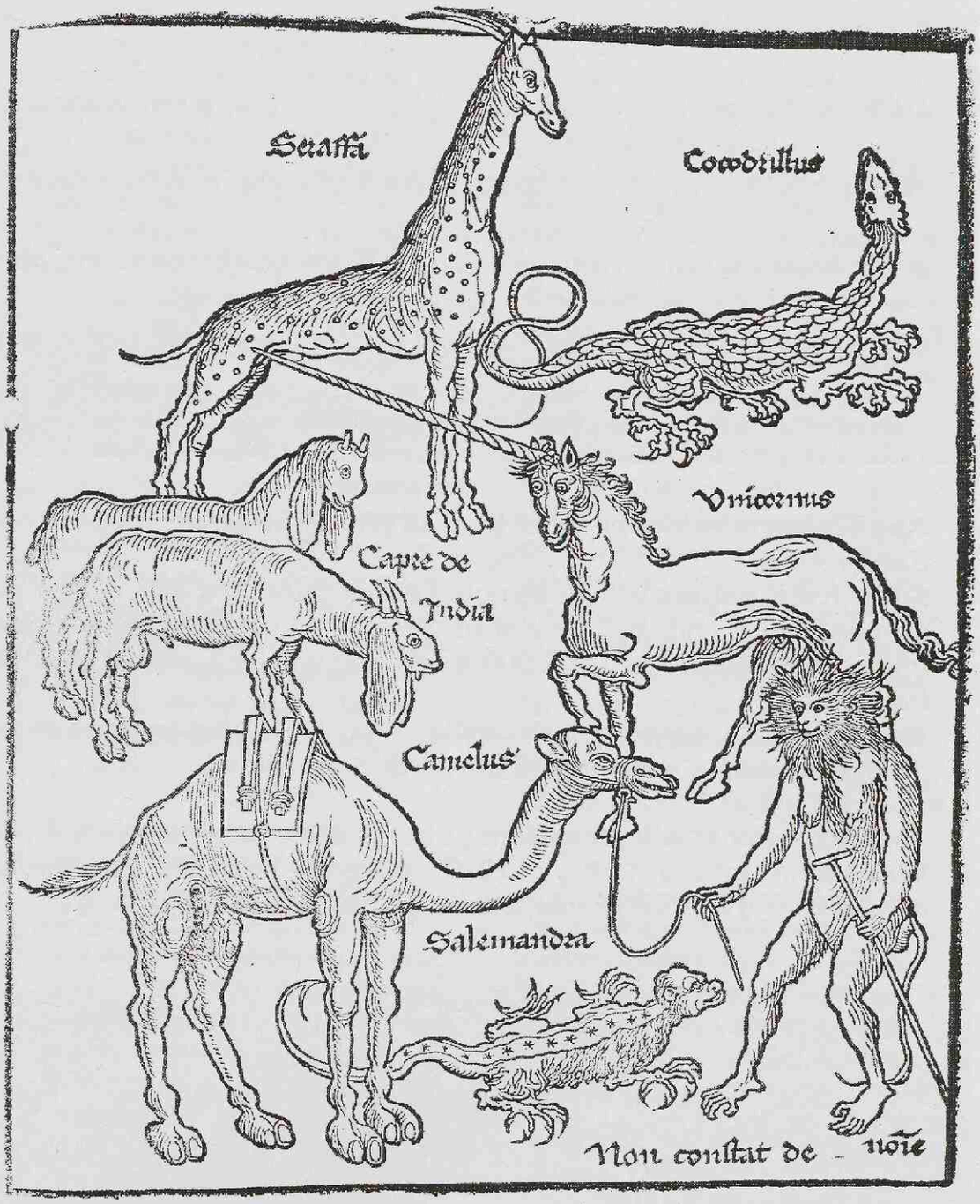
442 Peter Koolmees *Verslag van het 38ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine*

446 *Ingezonden*

446 *Oprocp oude nummers Argos*

447 *Boekbesprekingen*

450 *Recente veterinair-historische dissertatie*

Bernhard von Breydenbach, *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem ende van daen totten berch Synai…Mainz*, Eerhaert Rewich van Utrecht, 1488.

Zie p. 405

Call for Applicants for the

Young Scholars Award 2010

Of the World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM)

The history of veterinary medicine is a fascinating and multi-faceted field of enquiry that has attracted the attention of veterinarians, scientists and historians alike. The newly founded Young Scholars Award aims to stimulate and encourage the interest of younger researchers, in the hope that their work will illuminate the profession's past, present and future development. The prize of € 1000 will be awarded to the best original essay on any topic of relevance to the history of the veterinary field.

Applicants must not be older than 38 years. The award is open to scholars of all educational backgrounds.
Submitted papers will be accepted either published (not earlier than Jan. 1st, 2006) or as manuscripts and shall be sent to the address of the WAHVM Board (see below). Papers must not exceed a size of 10,000 words and will be accepted in English, German, French and Italian.
Deadline for submission is December 31st, 2009. All submitted papers will be reviewed by a jury; deadline for decision will be March 31st, 2010.

The prize-winner will present his or her paper at the following World Congress of the WAHVM in Antalya, Turkey in 2010, where the prize will be awarded. Additionally, travel expenses of the prize winner will be granted up to the amount of € 1000.

WAHVM, Executive Board:
Prof. Susan D. Jones
EEB, 100 Ecology Building
University of Minnesota
1987 Upper Buford Circle
St. Paul, MN 55108
USA
Jone0996@umn.edu

Prof. Peter Koolmees,
IRAS, Division Public Health & Food Safety
Faculty of Veterinary Medicine
Utrecht University
P.O. Box 80.175, 3508 TD Utrecht
The Netherlands
P.A.Koolmees@uu.nl

World Association for the History of Veterinary Medicine

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.
Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees. Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter)
prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter)
dr. R. Kuiper (secretaris)
drs. J.C. Hasselaar (penningmeester)
prof. dr. P.A. Koolmees
Mw. drs. P.J.M. Couwenberg

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht
Tel. 030-2711945

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Kochers

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Van de voorzitter

Werk aan de winkel!

Wanneer u naar de datum kijkt welke onderaan dit voorwoord voor Argos nummer 39 genoteerd staat, kunt u enkele conclusies trekken. Allereerst is dit voorwoord geschreven na onze deelname aan het 38ste Congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (W.A.H.V.M.), begin september in Engelberg, Zwitserland. In het congresverslag van Peter Koolmees, elders in deze aflevering van Argos, kunt u lezen wat daar door de deelnemers zoal is gepresenteerd. Belangrijk is te weten dat de nominatie van "Nederland" als organisator van het 40ste congres van de W.A.H.V.M. in 2012 is gehonoreerd. Dat betekent dat het Veterinair Historisch Genootschap de eer heeft bovengenoemd congres te organiseren, daarbij bedenkend dat in dat jaar ook het 150-jarig bestaan van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde gevierd zal worden. Er zal zo spoedig mogelijk een Congres Commissie benoemd moeten worden. Het gaat echter niet alleen om organiseren, maar ook om het leveren van uitstekende bijdragen aan dit congres door V.H.G. leden. Aan het werk dus!

Tijdens de algemene ledenvergadering van de W.A.H.V.M., welke gehouden werd gedurende het congres in Engelberg, is de voorzittershamer overgenomen door Prof. Susan Jones van de universiteit van Minnesota (USA) en Peter Koolmees. Voor de komende vier jaar dus een "co-presidency". Internationaal zijn zij beiden zeer bekend binnen de 41 bij de W.A.H.V.M. aangesloten nationale verenigingen en instituten. Peter was al eerder voorzitter in de periode 2000-2004.

Vervolgens schrijf ik dit voorwoord na mijn bezoek aan het afscheid op 26 september j.l. van onze oud V.H.G.-voorzitter Bert van der Weijden als Hoogleraar Veterinaire obstetrie en fertiliteit van het vrouwelijk dier aan de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. Ter gelegenheid van het afscheid werd het symposium "Voortplanting: Status Praesens en Perspectief" georganiseerd. Ook hier een duo: Bert nam samen met Prof. Marcel Taverne afscheid. Het symposium werd geopend met een bijdrage getiteld "Geschiedenis van de verloskunde". U raadt het al gepresenteerd door Peter Koolmees. Een groot deel van het V.H.G. bestuur heeft het symposium bijgewoond en het voltallige bestuur en de redactie van Argos alsmede vele leden van het V.H.G waren aanwezig bij de afscheidsreceptie. Wij gaven het bekende handboek *Geschichte der Tiermedizin* van Von den Driesch en Peters aan Bert cadeau. Wij mogen hopen dat er voor Bert nu meer tijd zal komen om zijn aandacht te richten op het Museum Diergeneeskunde en het gedenkboek "Yalelaan 7-9". Als voorzitter van het V.H.G. heb ik ook de hoop uitgesproken dat ons Genootschap van zijn hoge kwaliteiten en de interesse in de veterinaire geschiedenis blijvend gebruik mag maken. Er is veel werk te doen!

Bij onze annonce voor de voorjaarsvergadering in april j.l. hebt u onze plannen kunnen vernemen over de V.H.G.-cursus: "Inleiding in de beoefening van de veterinaire geschiedenis". Begin september hebben wij aan de ons bekende e-mail adressen een herinnering gezonden met een voorlopig programma. Hierop is alsnog een klein aantal aanmeldingen binnengekomen. Het Bestuur is verheugd dat zich thans 14 cursisten hebben aangemeld. Vanaf 21 oktober 2008 zal op 5 opeenvolgende dinsdagavonden vanaf 18.00

uur de cursus worden gegeven. In maart 2009 zullen nog 2 avonden worden georganiseerd. Ook hier geldt weer: veel werk aan de winkel! Dat betekent niet dat al onze overige leden gewoonweg op hun lauweren kunnen gaan rusten.

Binnen ons ledenbestand zijn er voldoende leden die zeker de kwaliteiten hebben om in het kader van het V.H.G. als leuke en boeiende hobby historisch onderzoek te verrichten. Dat "de wil" er bij de leden is, is duidelijk gebleken uit de resultaten van onze kleine enquête. De "weg" is verder door ons aangegeven in de lijst van 75 onderwerpen, maar een ander (geschikt) onderwerp naar eigen keuze kan ook. En natuurlijk is er de continue behoefte aan veterinaire biografieën. Als handleiding bij de cursus zal gebruik worden gemaakt van het boekje *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk*. De deelnemers aan de cursus krijgen het boekje gratis. Wij zullen voldoende exemplaren bestellen opdat de leden die niet aan de cursus deel (kunnen) nemen, dit boekje toch kunnen verkrijgen. Al was het maar om de drempel tot het doen van historisch onderzoek te verlagen! Want dat is onze wens. Er is veel werk aan de winkel.

Tijdens de V.H.G. najaarsvergadering in Artis op 20 november 2008 zullen drie van onze leden een bijdrage leveren: Maarten Frankenhuis, Peer Zwart en Guus Mathijsen. In het programma van de bijeenkomst elders in deze aflevering van Argos, staan de titels en korte inhoud van hun voordrachten vermeld. Het belooft een zeer interessante bijeenkomst te worden. Maar ook tijdens onze toekomstige bijeenkomsten rekenen wij altijd op bijdragen van onze leden. Zo ook als bijdrage voor afleveringen van Argos.Veel werk aan de winkel!

In de afgelopen maanden werd ook gewerkt aan het restylen van Argos. Hiertoe is een commissie gevormd, bestaande uit vertegenwoordigers van het V.H.G. bestuur (Ellen Couwenberg en Jan Hasselaar, de redactie van Argos (Peter Koolmees en Guus Mathijsen), alsmede Engbert Oldenkamp als vertegenwoordiger van het Prof. Hendrik Rozemond Fonds. Dit als gevolg van het plan om gelden hiervoor ook vanuit het Fonds ter beschikking te stellen. Tevens maakt ons lid Paul Overgaauw deel uit van de restylingscommissie. Tijdens onze najaarsbijeenkomst hoop ik u de resultaten te kunnen mededelen.

Vele afleveringen van Argos geleden beklaagde onze toenmalige voorzitter Paul Leeflang zich over het gebrek aan activiteit van onze leden.U hoort mij dat in dit voorwoord niet doen.
Maar toch...er is veel werk aan de winkel! Ik spreek de hoop uit dat historisch onderzoek door onze eigen leden zal leiden tot mooie publicaties en presentaties.

Wij als V.H.G. bestuur rekenen op u!

Rob Back
29 september 2008

Programma van de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap

Op donderdag 20 november 2008 zal de najaarsbijeenkomst van het VHG plaatsvinden in de Koningszaal van Artis Party- en Congrescentrum, Plantage Middenlaan 43, 1018 DC Amsterdam.

Thema: 'DIERENTUINEN: Dieren verzamelen en tonen, dieren verzorgen en ontleden, dieren behoeden en behouden'

10.00 - 10.30 uur	Ontvangst met koffie
10.30 - 11.30 uur	Huishoudelijke vergadering
11.30 - 12.15 uur	*Prof. dr. Peer Zwart:* 'Nederlandse dierentuinen in historische context'.
12.15 - 13.30 uur	Lunch
13.30 - 14.15 uur	*Drs. Guus Mathijsen:* 'De dierenartsen van Artis'.
14.15 - 15.00 uur	*Prof. dr. Maarten Frankenhuis:* 'Dierentuinen onder vuur'.
15.00 - 16.00 uur	Einde van het programma, gevolgd door een borrel.

Samenvatting van de voordrachten

Prof. dr. Peer Zwart
Emeritus hoogleraar Ziektekunde Bijzondere Dieren en Proefdierpathologie

Nederlandse dierentuinen in historische context

De ontwikkeling van mensen tegenover wilde dieren in mensenhand wordt geschetst. Er zijn verschillende aspecten en historische ontwikkelingen te herkennen.

1) Religieuze motieven. Dieren werden soms als heilige boodschappers van de goden gezien.
2) Het tonen van macht en rijkdom. Heersers zoals keizers, koningen, hertogen verzamelden dieren. De macht van de Romeinse keizers werd getoond in gevechten tussen grote aantallen olifanten en gladiatoren. De Hertogen van Gelre hielden leeuwen.
3) Menagerieën ontstonden omstreeks 1500. Particuliere natuurhistorische kabinetten werden ingericht. In Amsterdam bestond de Herberg "In den Blaauwen Jan"
4) Dierentuinen voor studie en educatie vormden een nieuwe richting (± 1830), waarbij de stichters een verheffing des volks mede voor ogen hadden (vooral Artis; Rotterdam in mindere mate). De Haagse Dierentuin is opgezet om nieuwe huisdieren te maken.
5) Begin van de vorige eeuw werden verschillende tuinen door particulieren opgezet. Zo ontstonden: Burgers', Ouwehand's, Emmen en Wassenaar.
6) Soortbehoud is een bewustwordingsproces waarvan de eerste tekenen in het begin van de 20e eeuw zichtbaar werden.

Drs. Guus Mathijsen
Oud bibliothecaris faculteit Diergeneeskunde

De dierenartsen van Artis

Er zijn sinds de oprichting in 1838 (buiten dierenarts/directeur Frankenhuis) zestien dierenartsen in Artis werkzaam geweest. Pas sinds ca 1985 heeft Artis een eigen fulltime dierenarts. In de tijd daarvoor waren het Amsterdamse practici die op declaratiebasis diensten verrichtten. Hun namen zijn bekend omdat hun rekeningen in het archief van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', ondergebracht in het Stadsarchief Amsterdam, bewaard zijn.
Met uitzondering van de uitvoerige aantekeningen van J.A. Dekker (1812-1859), gepubliceerd in *Het Repertorium* (jg. 2, 1848 – 6, 1853), bevat het archief geen stukken over het klinisch handelen. Wel zijn er registers (1843-1844; 1881-1915) en dagstaten (1890-1927) van gestorven dieren. De taxonomisch ingedeelde sectieverslagen over de periode 1927-1953 met verslagen van 1240 secties van zoogdieren en 270 van vogels leveren een rijk materiaal voor vergelijkend ziektekundig onderzoek.

Prof. dr. Maarten Frankenhuis
Oud directeur Artis
Voorzitter van de Raad van Advies van Zodiac Zoos

Dierentuinen onder vuur

De Nederlandse dierentuinen hebben de Tweede Wereldoorlog individueel zeer verschillend beleefd en doorstaan. Daar waar Artis nagenoeg ongeschonden de meidagen door kwam, bleef er van Blijdorp en Ouwehand weinig over tijdens resp. het bombardement op Rotterdam en de Slag om de Grebbeberg. Anderzijds pakte natuurlijk de Hongerwinter van 1944-1945 weer ernstig uit voor de hoofdstedelijke dierentuin om nog maar te zwijgen over de verwoestingen in Burgers' Dierenpark tijdens de Slag om Arnhem in 1944. De Haagse Dierentuin werd met het oog op een mogelijke geallieerde invasie in 1943 door de Duitsers geheel ontmanteld. Ieder dierenpark kreeg op zijn manier te maken met oorlogshandelingen, bombardementen, verzet, onderduikers, overleven, voedselvoorziening en de bezetter zelf. Na de bevrijding volgde, na een periode van voorzichtig herstel, de overgang van 'postzegelverzameling' tot moderne dierentuin, waarin wetenschappelijk begeleide fokprogramma's, het in stand houden van beschermde diersoorten, natuurbescherming, educatie en onderzoek, maar ook dierenwelzijn en ethiek geleidelijk aan meer aandacht kregen.

Vier eeuwen zoölogische topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht[a]

Loes Kuiper-Brussen1

Abstract

Four centuries of zoological highlights from the collection of the Utrecht University Library

The earliest book exhibited is Rabanus Maurus' *De universo*, undated but published before July 1467. It is the first printed book containing descriptions of animals. The most recent one is the *Photographie zoologique* (1853). In the first century of the printed book publishers confined themselves mostly to texts by classical authors that had survived in manuscript. The undisputed bestseller was Plinius' *Historia naturalis*, with nineteen editions between 1469 and 1500. The fast growing number of identical copies of reference works stimulated the creation of networks in which Europe's intelligentsia exchanged scientific theories.

From ca 1550 to 1750 encyclopaedic and specialist zoological reference works with illustrations were published, containing in addition to the classical inheritance a growing number of descriptions of indigenous and exotic animals, based on the author's observations. Aristoteles' system, dividing the animal reign in viviparous quadrupeds, birds, oviparous quadrupeds, fishes and insects was universally accepted. Monsters and legendary animals like the unicorn disappeared gradually. From ca 1650 the microscope facilitated research on insects.

The publication of Linnaeus' *Systema naturae* in 1735 marks the beginning of modern zoology. The earliest printed books were illustrated with woodcuts. From 1550 onwards the more detailed copper engraving prevailed. During the 18th century both copper and steel engravings were used. All colouring was done by hand. Around 1800 the first lithographical illustrations appeared. Their colouring was part of the printing process. A very early example of photography as book illustration technique concludes this exhibition.

Inleiding

Tijdens de voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek werd een selectie getoond van de belangrijkste en fraaiste in druk verschenen zoölogische werken die in de collectie aanwezig zijn. Tezamen bieden de getoonde topstukken een representatief overzicht van de in deze periode verschenen zoölogische literatuur. In deze bijdrage worden de titels van de geselecteerde werken alsmede de bijbehorende toelichtingen vastgelegd, zodat nu ook een ruimer publiek daarvan kennis kan nemen.

Het is min of meer toevallig, dat de getoonde collectie zoölogische werken een periode van bijna vier eeuwen omspant. Het oudste boek is het ongedateerde, maar vóór juli 1467 gedrukte *De universo* van Rabanus Maurus, het eerste gedrukte boek waarin beschrijvingen van dieren zijn opgenomen. Het meest recente is de *Photographie zoologique* uit 1853. Dit is een van de vroegste voorbeelden van een met foto's geïllustreerd boek. De tussenliggende vierhonderd jaar kan globaal in drie periodes worden ingedeeld.

In de eerste honderd jaar werden vooral de in handschrift overgeleverde werken van auteurs uit de klassieke oudheid in druk uitgegeven en bij gebleken succes heruitgegeven. De onbetwiste bestseller is de *Historia naturalis* van Plinius. Alleen al uit de periode 1469 –1500 zijn negentien drukken bekend. In de 16e eeuw verschenen meer dan dertig herdrukken. De invloed van de uitvinding van de boekdrukkunst (1455) was ook op dit terrein allesoverheersend. Ging het voordien vaak slechts om tientallen, soms onderling sterk verschillende afschriften van een tekst, het gedrukte boek kende ook in de eerste decennia al een oplage van 500 tot 2000 exemplaren. Er zullen in het begin van de 16e eeuw zeker 20.000 exemplaren van een zo populaire tekst als Plinius' *Historia naturalis* gecirculeerd hebben in Europa's geletterde bovenlaag. De steeds

a Bewerking van een voordracht gehouden tijdens de voorjaarsbijeenkomst van het V.H.G. in de Universiteitsbibliotheek Utrecht op 26 april 2008.

1 Mw. Drs. Loes Kuipers-Brussen. Oud-conservator oude en bijzondere drukken, Universiteitsbibliotheek Utrecht Prof van Bemmelenlaan 49, 3571 EL Utrecht.

toenemende verbreiding van identieke exemplaren van naslagwerken waarnaar gerefereerd kon worden, werkte de vorming in de hand van geleerdennetwerken, waarin via correspondentie wetenschappelijke theorieën en bevindingen werden uitgewisseld.
Vanaf het midden van de 16e eeuw tot het midden van de 18e eeuw verschenen encyclopedische en meer specialistische geïllustreerde zoölogische naslagwerken, waarin de auteurs zich weliswaar baseerden op de klassieke auteurs, maar waaraan steeds meer op eigen waarneming van inheemse en exotische dieren gebaseerde beschrijvingen en afbeeldingen werden gevoegd. De door Plinius van Aristoteles overgenomen indeling in levendbarende viervoeters, vogels, eieren leggende viervoeters, vissen en insecten bleef gehandhaafd. In het spoor, of vaker het kielzog van de ontdekkingsreizen deden uitheemse schelpen, gedroogde planten, opgezette of op sterk water bewaarde dieren en zelfs levende exemplaren hun intrede in de immens populaire naturaliën kabinetten, tropische plantenkassen en menagerieën. Hoewel de in vroege werken zo talrijke fabeldieren en monsters op de achtergrond raakten door de steeds nauwkeurigere, op eigen waarneming berustende afbeeldingen, duurde het tot ver in de 18e eeuw voordat ze definitief waren verdwenen. Halverwege de 17e eeuw deed de microscoop zijn intrede en maakte de bestudering mogelijk van insecten, waartoe in die periode nog alle zeer kleine dieren gerekend werden.
De derde periode breekt aan met de publicatie van Linnaeus' *Systema naturae* in 1735. Door de overweldigende toename van nieuwe soorten werd de behoefte aan een alles omvattende indeling steeds groter. Het is de verdienste van Linnaeus dat hij, zich consequent baserend op anatomische kenmerken, een definitieve indeling voor zowel het planten- als het dierenrijk heeft ontworpen.
Parallel aan de ontwikkeling in de zoölogie geven de getoonde werken ook een overzicht van de ontwikkeling van de illustratietechniek.
In de 15e eeuw deed de houtsnede aarzelend zijn intrede in het gedrukte boek. Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw werd deze steeds meer vervangen door de veel gedetailleerdere kopergravure, in de 18e eeuw aangevuld met de staalgravure. Het inkleuren van de afbeelding (het afzetten) gebeurde met de hand, meestal op initiatief en kosten van de eigenaar. Aan het einde van de 18e eeuw verschenen de eerste lithografische illustraties; het inkleuren maakt hierbij deel uit van het drukprocedé. De expositie wordt besloten met een zeer vroeg voorbeeld van fotografie als boekillustratietechniek.

Zoölogische topstukken 1467 - 1853

1. Rabanus Maurus, *De sermonum proprietate sive De universo.* [Straatsburg, Adolf Rusch, vóór juli 1467] sign.: E fol 4 rariora.

Rabanus Maurus (ca 780-856), geleerd Duits geestelijke, was een leerling van Alcuinus, die als vriend en raadgever van Karel de Grote, de drijvende kracht was achter de Karolingische renaissance. Rabanus Maurus zelf verkeerde van 815 tot 817 aan het hof van Karel de Grote. Hij was van 817 tot 842 abt van het Benedictijner klooster te Fulda, dat hij tot een van de belangrijkste geestelijke centra van zijn tijd maakte. In 847 werd hij aartsbisschop van Mainz. Naast theologische werken schreef hij ook een aantal pedagogische verhandelingen. Zijn grote verdienste voor het onderwijs in Duitsland heeft hem in later eeuwen de erenaam praeceptor Germaniae opgeleverd. Voor zijn vroegere medeleerling Haimo van Halberstadt schreef hij *De rerum naturis*. Hierin beschreef hij in zeven boeken hemel en aarde, mensen, dieren, planten en mineralen. In 1467, iets meer dan tien jaar nadat het eerste gedrukte boek van de pers kwam, verscheen deze gedurende zes eeuwen in handschrift overgeleverde natuurhistorische tekst in druk onder de titel *De universo*. Daarmee is dit het eerste gedrukte boek waarin beschrijvingen van dieren zijn opgenomen, in het bijzonder voor de mens nuttige dieren als paarden, koeien, schapen, geiten etc.

Lit.: *Incunabula in Dutch Libraries: a census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections.* [ed. Gerard van Thienen] Nieuwkoop 1983, nr. 3860; W. Weber (red.), *Rabanus Maurus in seiner Zeit 780-1980.* Mainz 1980.

2. Aristoteles, *(Περί ζώων ἱστορίας, Peri zoon historias, Over de geschiedenis der dieren),* Venetië, Aldus Manutius, 1497, sign.: Hs. I B 1 rariora.

De Griekse geleerde en redenaar Aristoteles (384-322 v. Chr.) was een der grootste en invloedrijkste wijsgeren uit de Oudheid. In 367 ontmoette hij in Athene Plato, door wie hij sterk werd beïnvloed. Na Plato's dood in 347 kwam hij via allerlei omzwervingen terecht aan het hof van Philippus van Macedonië. Van

342-340 was hij de leraar van diens zoon, de latere Alexander de Grote. In 335 keerde hij terug naar Athene, waar hij zijn beroemde voorlezingen hield over allerlei terreinen van wetenschap. Alexander de Grote stelde hem in staat een veel omvattende collectie boeken aan te schaffen. Ook liet hij Aristoteles tijdens zijn veldtochten vanuit Klein-Azië en India materiaal bezorgen voor zijn omvangrijke dierkundige studies, uitgegeven in drie zoölogische hoofdwerken. De oorspronkelijke handschriften, zo blijkt uit verwijzingen in de tekst, waren geïllustreerd. Deze afbeeldingen zijn echter verloren gegaan.

De *Geschiedenis der dieren* bevat een beschrijving van de anatomie, de fysiologie en de ontwikkelingsgeschiedenis der dieren; tevens wordt hun verhouding tot de omgeving behandeld.
Over de delen der dieren behandelt vergelijkenderwijs de verschillende onderdelen van het dierlijk lichaam, hun functie en betekenis. Het belangrijkste geschrift is getiteld *Over de voortplanting der dieren.* Hierin zet Aristoteles zijn ideeën over de voortplantingsorganen, de wijze van voortplanten en de ontwikkeling van de vrucht uiteen. Spontane generatie was voor hem vanzelfsprekend: het levensprincipe is overal in de natuur aanwezig en kan daardoor overal aanleiding geven tot het ontstaan van levende wezens. Hij bestudeerde uitvoerig de ontwikkeling van het kippenei, concluderend dat het ei materiaal bevat waaruit het mannelijk zaad het individu vormt. Ook over de voortplanting van haaien en inktvissen deed hij belangrijke ontdekkingen.

Aristoteles onderzocht vergelijkenderwijs door middel van secties de lichaamsbouw van vele dieren. Hij stelde zijn eigen waarnemingen boven gangbare opvattingen en kwam tot een overzichtelijke ordening van zijn omvangrijke feitenmateriaal. Vóór hem onderscheidde men ca. 100 diersoorten; hij verhoogde dit aantal tot 520, vooral met dieren die in Griekenland en de Griekse wateren inheems waren. Hij deelde dierenrijk als volgt in:

Bloeddieren:
1. levendbarende viervoetige dieren
2. eierleggende viervoetige dieren (reptielen en amfibieën)
3. vogels
4. vissen en walvissen

Bloedloze dieren:
1. weekdieren (inktvissen)
2. week-schaaldieren (hogere kreeften)
3. gekorven dieren (insecten, duizendpoten, spinnen, wormen)
4. schelpdieren (mosselen, slakken etc.)

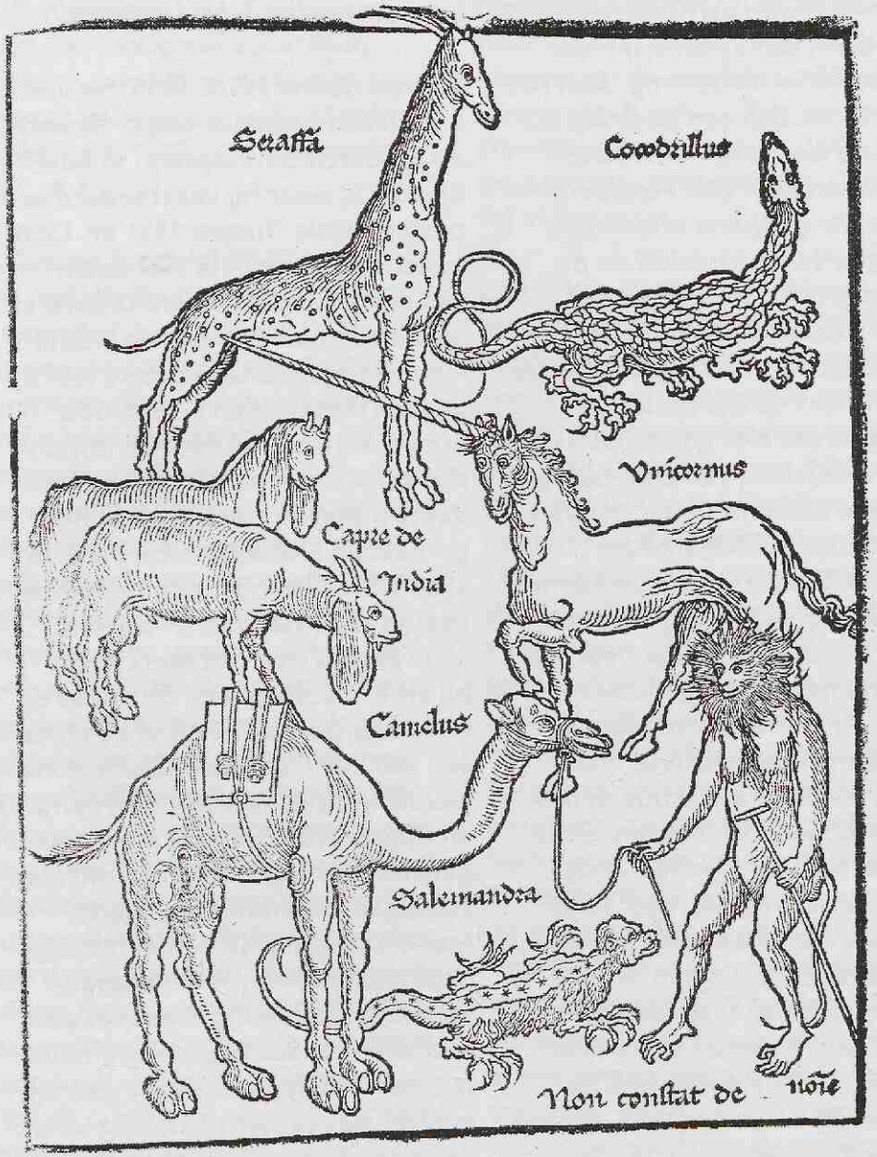
Tot aan de verschijning in 1735 van Linnaeus' *Systema naturae* (nr. 18) is de door Aristoteles ontworpen indeling van het dierenrijk door alle zoölogen bijna ongewijzigd overgenomen.

Lit.: *Incunabula in Dutch Libraries,* nr. 405; Arnaud Zucker, *Aristote et les classifications zoologiques.* Leuven 2005.

3. Gaius Plinius Secundus, *Historia naturalis.* [Venetië, Joannes Spira, vóór 18 september 1469] sign.: R fol 1 rariora.

In 1469 verscheen de eerste druk van de *Historia naturalis*, het enige overgeleverde werk van Plinius de oudere (23-79 na Chr.), militair, raadsman en vertrouweling van de Romeinse keizer Vespasianus, tevens verwoed lezer en encyclopedist. In 37 boeken vatte hij alle kennis op het gebied van de natuurwetenschappen samen. Hij baseerde zich vooral op de werken van Aristoteles (nr. 2), diens leerling Theophrastus en Herodotus. Het werk behandelt de wiskundig-natuurkundige beschrijving van het heelal, geografie, etnografie, antropologie, zoölogie, botanie, geneesmiddelen uit het planten- en dierenrijk en mineralogie. In navolging van Aristoteles deelde Plinius het dierenrijk in volgens anatomische kenmerken. Hij onderscheidde levendbarende en eieren leggende viervoeters, vogels, vissen en insecten.
Plinius de oudere kwam om het leven bij de uitbarsting van de Vesuvius, een fenomeen dat hij ter plaatse wilde bestuderen. Zijn neef Plinius de jongere (ca 60-110 na Chr.) heeft het handschrift van de *Historia naturalis* voor publicatie gereed gemaakt. Gedurende de middeleeuwen waren kopieën hiervan de voornaamste bron van natuurhistorische kennis. De oorspronkelijke tekst is in de derde eeuw samengevat door Gaius Julius Solinus onder de titel *De mirabilibus mundi* (nr. 4), in de vierde eeuw verscheen anoniem de *Medicina Plinii.* Tot ver in de 18e eeuw bleef de invloed van Aristoteles via Plinius merkbaar.

Lit.: *Incunabula in Dutch Libraries* nr. 3725; A. Labarre, 'Diffusion de l'*Historia Naturalis* de Pline au temps de la Renaissance', in : *Festschrift für Claus Nissen*, Wiesbaden 1973, p. 451-470 ; M. Beagon, *Roman nature, the thought of Pliny the Elder,* Oxford 1992.

Afb. 1 afkomstig uit het boek van Breydenbach (beschrijving 5).

4. Gaius Julius Solinus, *Polyhistor sive De mirabilibus mundi.* Venetië, Nicolaus Jenson, 1473,ill.: versierde beginletter sign.: Rariora qu 26.

Over het leven van de Romeinse geograaf en taalkundige Gaius Julius Solinus (3e eeuw) is weinig bekend. Zelf gaf hij zijn wereldbeschrijving in eerste instantie de titel *De mirabilibus mundi* (Over de wonderen van de wereld) mee. Het werk bevat naast geografische beschrijvingen van alle in zijn tijd bekende landen ook uitgebreide commentaren op de geschiedenis, maatschappij, godsdienst en natuurlijke historie. Zijn voornaamste bronnen waren de *Historia naturalis* van Plinius (nr. 2) en de *Choreographia* van diens tijdgenoot Pomponius Mela, dat beschouwd wordt als het oudste in het Latijn overgeleverde aardrijkskundige werk. Hij volgde zijn bronnen zo trouw, dat van actualisering van de stand van zaken – na meer dan twee eeuwen toch geen overbodige luxe – geen sprake is. Naar men nu aanneemt, heeft de auteur zelf een latere, ingrijpend herziene versie van de tekst samengesteld. Hij voegde er ook een niet eerder gepubliceerde brief van zijn hand aan toe over het doel en de omvang van het werk en gaf het de titel *Polyhistor* (veel beschrijvend) mee. Hoewel Solinus de tweede variant als de definitieve tekst blijkt te hebben beschouwd, bleven beide versies van dit nog lang populair gebleven naslagwerk naast elkaar voortbestaan. In de Karolingische tijd (9e eeuw) circuleerden zowel de oorspronkelijke als delen van de herziene versie in verscheidene handschriften. In de eeuwen daarna werd het woord *Polyhistor* definitief aan de titel toegevoegd. Gedurende de middeleeuwen heeft men enige tijd gedacht dat dit de naam van de toen geheel in de vergetelheid geraakte auteur was.

Het hier getoonde exemplaar behoort tot de eerste gedateerde druk. De van origine Franse drukker Nicolaus Jenson (ca 1420-1480) was aanvankelijk muntmeester in Tours. Vermoedelijk heeft hij het drukkersvak geleerd in Mainz, de bakermat van de boekdrukkunst. Vanaf 1468 was hij werkzaam als letterontwerper, stempelsnijder en drukker in Venetië, waar hij in tien jaar tijd ca. 150 boeken uitgaf. Het voor die tijd zeer moderne, Romeinse lettertype

waarin dit boek is gedrukt, werd door Jenson zelf ontworpen. Het wordt beschouwd als het prototype van de belangrijkste West-Europese drukletters. Tot vandaag hebben letterontwerpers van alle nationaliteiten zich laten inspireren door dit inmiddels meer dan 500 jaar oude archetype, dat zich qua helderheid en leesbaarheid kan meten met alle in de tussenliggende periode ontworpen varianten.

Lit.: *Incunabula in Dutch Libraries* nr. 4147; Hermann Walter, "Die *Collectanea rerum memorabilium* des C. Iulius Solinus. Ihre Entstehung und die Echtheit ihrer Zweifassung." In: *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie.* Einzelschriften. Heft 22. Wiesbaden 1969.

5. Bernhard von Breydenbach, *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem ende van daen totten berch Synai...*Mainz, Eerhaert Rewich van Utrecht, 1488. ill.: houtsneden, sign.: Rariora qu 64 [Afbeelding 1].

Bernhard von Breydenbach (ca 1440-1497), kanunnik van het Domkapittel te Mainz, ondernam in 1483 samen met graaf Johann von Solms-Lich en ridder Philip von Bicken een bedevaart naar het Heilige Land. In het reisgezelschap bevond zich ook de schilder Eerhaert Rewich. Deze legde reisimpressies vast, die later zouden dienen ter illustratie van het reisverslag dat Breydenbach voornemens was in druk uit te geven. In 1486 verscheen de eerste druk in het Latijn onder de titel *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Het werk is uitgegroeid tot hèt handboek voor de zestiende eeuwse Palestina reiziger. Ter illustratie dienen 17 houtsneden in de tekst, o.a. van klederdrachten en alfabetten en acht uit aan elkaar geplakte bladen bestaande uitvouwplaten met stads- en havengezichten. De plaat van Venetië is meer dan anderhalve meter lang. Aan het einde bevindt zich een paginagrote afbeelding met zeven exotische dieren, waaronder een eenhoorn en de eerste gedrukte afbeelding van de giraffe, de krokodil en de mensaap. Onder de plaat wordt vermeld: "deze dieren zijn naar het leven getekend, zoals wij hen gezien hebben in het Heilige land". De tekst is gedrukt met lettermateriaal uit de drukkerij van Gutenbergs voormalige assistent Peter Schöffer, hoewel in het colofon Eerhaert Rewich als drukker wordt genoemd. Vermoedelijk hield hij bij het drukken toezicht op het productieproces in verband met het nog nieuwe procédé van het tussenvoegen van houtsneden in de gedrukte tekst. In 1488 verscheen een editie in het Nederlands, gedrukt met hetzelfde lettermateriaal en dezelfde houtblokken. Talloze edities, met tekst in vele talen en al dan niet gekopieerde afbeeldingen zijn in de volgende decennia bij diverse drukkers in diverse steden verschenen. Door de enorme verspreiding heeft het werk eeuwen lang een grote invloed gehad. Ook Linnaeus (nrs.18, 19) heeft het gekend. Hij refereert aan de aap in zijn verhandeling over de troglodieten en de mensapen.

Lit.: *Incunabula in Dutch Libraries,* nr. 1026; H.W Davies, *Bernard von Breydenbach and his journey tot the Holy Land, 1483-1484. A bibliography,* London 1911; H. Rohrbachers, 'Bernhard von Breydenbach und sein Werk *Peregrinatio in Terram Sanctam* (1486) in: *Philobiblon,* 33 (1989), p. 89-113.

6. Conrad Gesner, *Historiae animalium liber I, de quadrupedibus viviparis...*Zürich, Christ. Froschauer, 1551. ill.: houtsneden, sign.: R fol 28.

Conrad Gesner (1516-1565) was arts, hoogleraar klassieke talen, filosofie en natuurwetenschappen in Basel en Zürich, waar hij stierf tijdens een pestepidemie. Tussen 1551 en 1558 verschenen de eerste vier delen van zijn zoölogisch overzichtswerk: levendbarende viervoeters (1551), eieren leggende viervoeters (1553), vogels (1555), vissen (1558); ook publiceerde hij in 1554 een appendix, waarin een aantal recent ontdekte uitheemse dieren, o.a. het gordeldier, worden beschreven. In 1587 verscheen postuum het vijfde deel over de slangen. In de ruim 4500 pagina's van dit werk, dat hij als een zoölogische dictionaire bedoelde (zelf sprak hij in zijn brieven van een "onomasticon"), compileerde hij alles, wat zijn voorgangers en tijdgenoten over het dierenrijk geschreven hadden, aangevuld met zijn eigen waarnemingen. Ieder hoofdstuk is gewijd aan één dier, gerangschikt in Latijnse alfabetische volgorde en ingedeeld in acht rubrieken: verwantschappen, habitat, morfologie, fysiologie, gedrag, nut, rol als voedsel en belang voor de geneeskunde. Ook etymologie, fabels en spreekwoorden komen uitgebreid aan de orde.

Lit.: C. Nissen, Die *zoologische Buchillustration: ihre Bibliographie und Geschichte,* Stuttgart 1971, nr. 1549; C.A, Gmelig-Nijboer, *Conrad Gesner's Historiae animalium, an inventory of Renaissance zoology,* Meppel 1977.

7. Guillaume Rondelet, *Libri de piscibus marinis in quibus verae piscium effigies expressae sunt...* Lyon, M. Bonhomme, 1554. Guillaume Rondelet, *Universae aquatilium historiae pars altera, cum veris ipsorum imaginibus.* Lyon, Matthias Bonhomme, 1555. ill. : houtsneden, sign. : R fol 33.

Guillaume Rondelet (1507-1556) was hoogleraar geneeskunde in Montpellier. In het eerste deel van zijn aan de waterdieren van West Europa en Noord Afrika gewijde overzichtswerk beschrijft hij 300 zoutwatervissen en amfibieën, voor het merendeel naar eigen waarneming van vers aangevoerde of op sterk water bewaarde exemplaren. Het tweede deel behandelt de ongewervelde waterdieren en de zoetwatervissen. Rondelet was een van de eerste ichtyologen die de Latijnse namen en beschrijvingen van waterdieren op systematische wijze voorzag van natuurgetrouwe illustraties. Zijn beschrijvingen en afbeeldingen zijn vervolgens overgenomen door vele contemporaine en latere natuuronderzoekers. Conrad Gesner (nr. 6), met wie Rondelet correspondeerde, kopieerde een groot aantal van de houtsneden uit de *Libri de piscibus* in zijn vier jaar later verschenen vissenboek. Door deze veel voorkomende praktijk kregen Rondelet's afbeeldingen in de loop van de tijd een type-status: de afgebeelde vissensoort werd beschouwd als de soort van Rondelet.

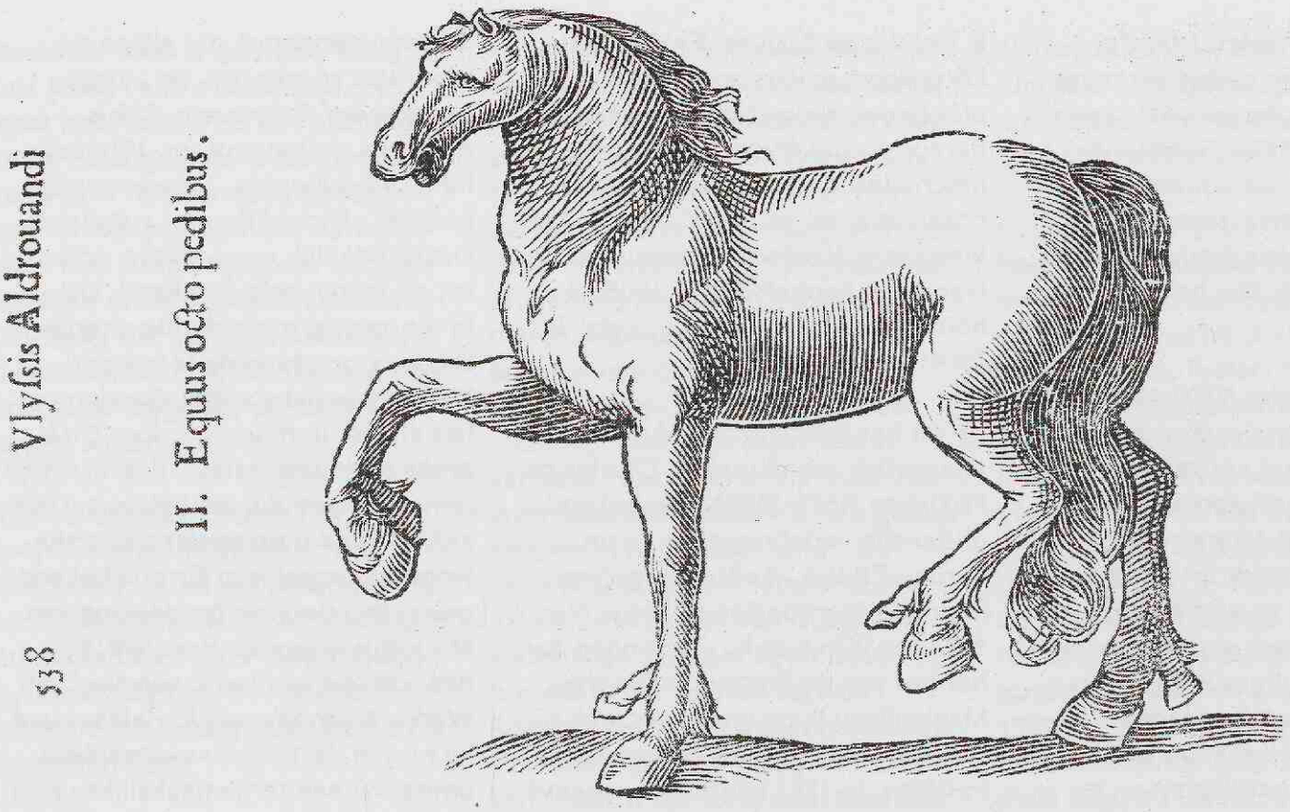
Lit.: Nissen, Die zoologische Buchillustration, nr. 3474; P. Delaunay, *La zoologie au XVIe siècle*, Paris 1962.

8. Charles de l'Ecluse, *Exoticorum libri decem quibus animalium, plantarum, aromatum aliorumque peregrinorum fructuum historiae describantur. Item Petri Bellonii observationes, eodem Carolo Clusio interprete.* [Leiden], Plantiniana, Franciscus Raphelengius, 1605. ill.: houtsneden, pentekening, sign.: R fol 41 rariora.

De uit het Noord-Franse Arras afkomstige plantkundige Charles de l'E(s)cluse (1526-1609), ook bekend onder zijn verlatiniseerde naam Carolus Clusius, studeerde geneeskunde in Montpellier en Parijs. Van 1573 tot 1576 was hij verbonden aan het hof van de Oostenrijkse keizer Maximiliaan II, op wiens verzoek hij de keizerlijke Weense kruidentuin inrichtte. In 1593 werd hij benoemd tot honorair hoogleraar botanie in Leiden. Ook daar zette hij zich in voor de herinrichting van de Hortus Botanicus. Hij introduceerde een groot aantal uitheemse planten in Nederland, waar onder de paardekastanje, de jasmijn en de tulp, die hij als eerste beschreef.

In 1601 verscheen het eerste deel van zijn verzamelde werken, dat voornamelijk beschrijvingen en afbeeldingen van allerlei Europese gewassen bevat. In 1605 verscheen het tweede deel, bestaande uit tien boeken, waarvan de laatste vier de al eerder gepubliceerde Latijnse vertalingen van werken van Garcia da Orta, José de Acosta, Nicolás Monardes en Pierre Bellon bevatten. In de eerste zes boeken beschrijft De l'Ecluse allerlei exotische dieren, planten en vruchten die van overzee naar de Lage Landen werden aangevoerd. In het vijfde boek, waarin de vogels worden behandeld, is ook een beschrijving opgenomen van de walch-vogel, ook wel dodaers of dodo genoemd, die alleen op Mauritius voorkwam. De auteur noemt hem Gallinaceus Gallus peregrinus. Linnaeus (nr. 19) noemt hem Didus ineptus. Tegenwoordig heet hij officieel Raphus cucullatus. Oorspronkelijk werd hij ten onrechte tot de loopvogels gerekend. Zijn in dit opzicht misleidende uiterlijk is echter ontstaan door het ontbreken van natuurlijke vijanden op het eiland. Inmiddels is door DNA-onderzoek vastgesteld, dat hij tot de familie van de duiven behoort. Deze zich onhandig waggelend voortbewegende vogel is in Europa bekend geworden door de ontdekking van Mauritius in september 1598, tijdens de reis van Jacob van Neck en Wijbrant van Warwijck. Helaas werd hij nog in de 17^{e} eeuw uitgeroeid, omdat hij een te gemakkelijke prooi was voor de Europese zeelieden, die er tijdens hun oponthoud op het eiland jacht op maakten vanwege zijn vlees. Ook de van de schepen afkomstige ratten die de op de grond gebouwde nesten plunderden, zullen hieraan mede schuldig geweest zijn. In 1681 is voor het laatst een levend exemplaar waargenomen.

In het hierboven beschreven werk staat op p. 100 een korte beschrijving van de dodo, met een houtsnede van een tamelijk tengere loopvogel, volgens de auteur een kopie van een afbeelding die hij had gezien in het in 1601 verschenen *Journael... vande...reyse...in...1598...onder... Admirael Jacob Cornelisz. van Neck.* In het Utrechtse exemplaar is een unieke, natuurgetrouwe pentekening van de dodo door de schilder Adriaan Pietersz. van de Venne (1589-1662) ingeplakt. Deze kan er, gezien de datering, op zijn vroegst twintig jaar na de verschijning van het boek aan zijn toegevoegd. Door

Afb. 2 afkomstig uit het boek van Aldrovandi (beschrijving 11).

wie en wanneer is niet bekend. De tekening is pas rond 1860 ontdekt door de Utrechtse hoogleraar Oosterse talen H.C. Millies. Hij veronderstelde dat het boek waarin de tekening zich bevindt, is aangekocht uit de bibliotheek van de Utrechtse hoogleraar in de genees-, kruid-, en scheikunde E.J. van Wachendorff, die in 1758 overleed.

Het in het Latijn gestelde opschrift boven de tekening leert ons dat het hier gaat om een natuurgetrouwe afbeelding van een 'Walch-vogel', die door de zeelieden vanwege zijn lelijk, dik achterlijf dodaers wordt genoemd, en dat een levend exemplaar, afkomstig van het eiland Mauritius, in 1626 in Amsterdam te zien was. Vermoedelijk heeft Van de Venne dit exemplaar zelf gezien en getekend om, ter correctie van de weinig gelijkende houtsnede, te komen tot deze zeer zeldzame, realistische afbeelding. Hoewel vanaf de eerste kennismaking met de Westerse wereld tot aan het uitsterven van de dodo minder dan een eeuw verstreek en slechts een enkeling een levend exemplaar zal hebben gezien, is het dier altijd tot de verbeelding blijven spreken: niet alleen het onherroepelijke van zijn uitsterven in de Engelse uitdrukking "as dead as the dodo", maar zeker ook zoals de illustrator John Tenniel de Dodo heeft vereeuwigd als de pedant pratende organisator van de Caucus-race in Lewis Carroll's in 1865 verschenen en onsterfelijk geworden kinderboek *Alice's adventures in Wonderland.*

Lit.: Nissen, Die botanische Buchillustration, nr. 369; H.C. Millies, *Over eene nieuw ontdekte afbeelding van den Dodo (Didus ineptus L.).* Uitgegeven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Amsterdam 1868); *Dodo, Raphus cucullatus [Didus ineptus].* Red. Ben van Wissen. Amsterdam 1995; Vincent Zisweiler, *Der Dodo, Fantasien und Fakten zu einem verschwundene Vogel.* Zürich 1996.

9. Thomas Moffett, *Insectorum sive minimorum animalium theatrum, olim ab Edoardo Wottono, Conrado Gesnero, Thomaque Pennio inchoatum: tandem Tho. Moufeti Londinâtis opera sumptibusque maximis concinnatum, auctum, per-*

fectum: et ad vivum expressis iconibus suprà quingentis illustratum. London, Th. Cotes, 1634. ill. : houtsneden, sign.: R fol 35.

Thomas Moffet (1553-1604), arts aan het Engelse hof, publiceerde een aantal medische tractaten. Deze verhandeling over insecten en insecten gerelateerde geneesmiddelen is gebaseerd op de aantekeningen die Conrad Gesner (nr. 6) ter voorbereiding van een werk over de insecten had verzameld. Na diens dood kwam het materiaal eerst in handen van Thomas Penny (ca 1532-1588), die er de aantekeningen van Edward Wotton (1492-1555), arts in Londen en vurig aanhanger van de leer van Aristoteles, aan heeft toegevoegd. In 1589 kwam het gehele manuscript in bezit van Moffet, die het voor uixstgave klaarmaakte. Reeds in 1590 probeerde hij er een drukker voor te interesseren, echter zonder succes. Vermoedelijk was geldgebrek de oorzaak. Na Moffet's dood kwam het onuitgegeven materiaal in het bezit van Sir Theodore Turquet de Mayerne (1573-1655). Na dertig jaar verscheen er door zijn inspanningen alsnog een uitgave, zij het geen luxueus uitgevoerde. Het papier is slecht van kwaliteit en de tekst is geïllustreerd met houtsneden, in plaats van de duurdere, maar meer gedetailleerde kopergravures. Het oorspronkelijke verzamelhandschrift bevindt zich in de British Library.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 2852; Ch. Raven, *English naturalists, from Neckham to Ray,* Cambridge 1947, p. 172-191.

10. Ulisse Aldrovandi, *Quadrupedum omnium bisulcorum historia, Joannes Cornelius Uterverius colligere incaepit; Thomas Dempsterus perfecte absolvit; Hieronymus Tamburinus in lucem edidit; cum indice copiosissimo.* Bologna, Sebast. Bonhomme, 1621. ill.: houtsneden, sign.: R fol 27.

Ulisse Aldrovandi (1522-1604) was van 1560 tot aan zijn dood hoogleraar in de botanie, zoölogie en paleontologie aan de universiteit van Bologna. Na een ontmoeting met Guillaume Rondelet (nr. 6) legde hij zich steeds meer toe op de zoölogie. Zijn uit dertien delen bestaande encyclopedie, die verscheen tussen 1599 en 1668, omvat alle natuurrijken. In zoölogisch opzicht kan dit werk worden beschouwd als een voortzetting van het werk van Gesner (nr. 6), waaraan veel beschrijvingen en afbeeldingen van nieuw ontdekte dieren zijn toegevoegd. In tegenstelling tot Gesner, die de (Latijnse) alfabetische indeling volgde, deelde Aldrovandi de dieren in naar morfologie, voedsel en habitat. Hij vermeldt alle mogelijke toepassingen, van keukenrecept tot heraldiek. Tijdens zijn leven verschenen alleen de delen over de vogels en de insecten. De overige delen zijn door zijn opvolgers uitgegeven en verschenen na zijn dood. Het werk beschrijft de evenhoevigen: koeien, schapen, geiten, varkens etc.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 76; G. Olmi, *Ulisse Aldrovandi : scienza e natura nel secondo Cinquecento,* Trente 1979.

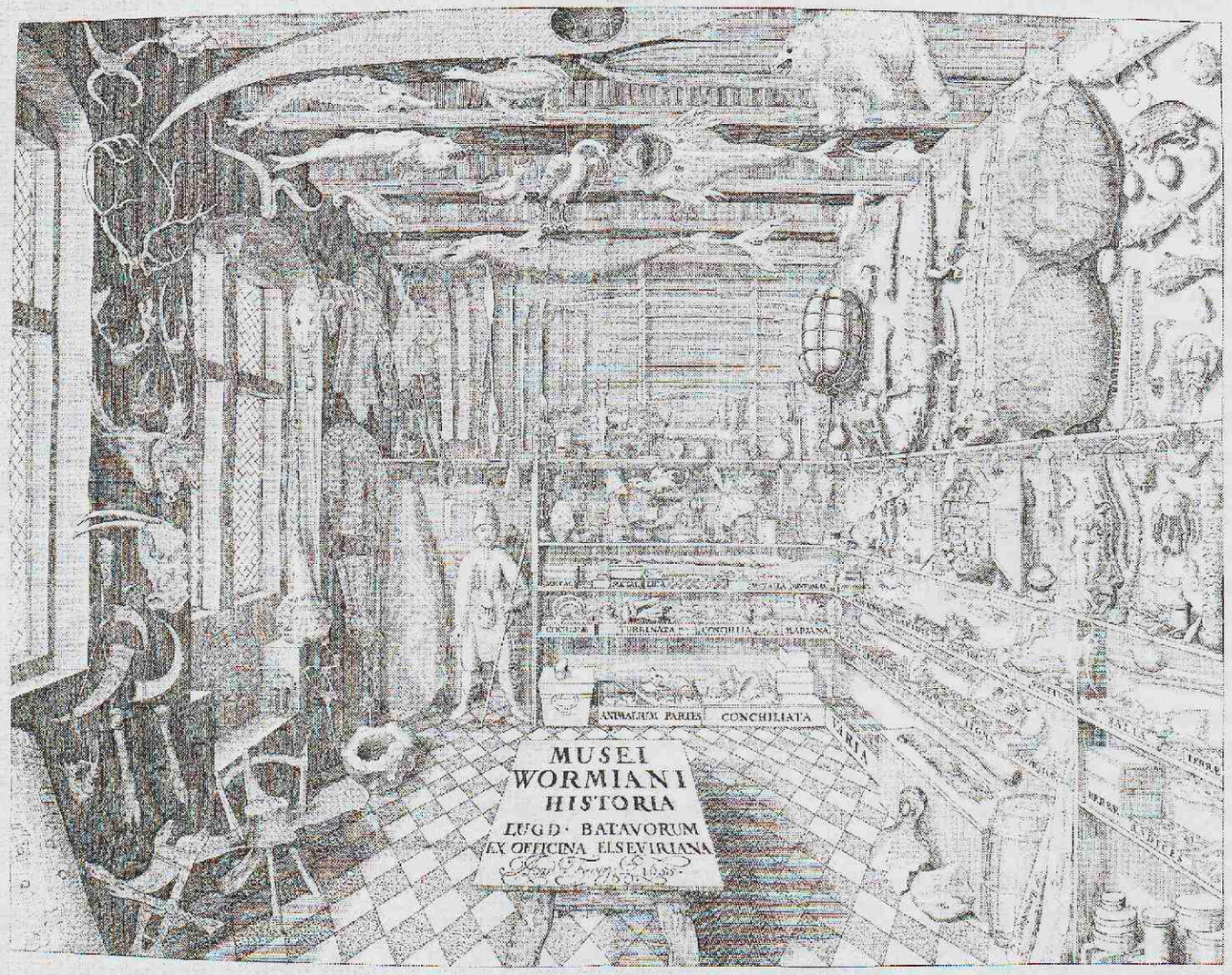
11. Ulisse Aldrovandi, *Monstrorum historia : cum paralipomenis historiae omnium animalium; Bartholomeus Ambrosinus labore et studio volumen composuit; Marcus Antonius Bernia in lucem edidit propiis sumptibus; cum indice copiosissimo.* Bologna, Nic. Tebaldinus, 1642. ill.: houtsneden, sign.: R fol 26 [Afbeelding 2].

Aldrovandi heeft een apart deel gewijd aan "monstra". Hij onderscheidt diverse soorten monsters: fabeldieren uit de klassieke en Egyptische oudheid zoals de harpij en de griffioen, uit diverse componenten kunstmatig samengestelde specimina zoals de hier getoonde haan met slang als staart en anatomische abnormaliteiten zoals schapen met twee koppen en een paard met acht poten. De zeer uitgebreide index die in de titels van beide werken wordt vermeld, geeft de namen niet alleen in het Latijn, maar ook in het Grieks, Hebreeuws en nog een dozijn andere talen.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 74; G. Olmi, *Ulisse Aldrovandi : scienza e natura nel secondo Cinquecento,* Trente 1979.

12. John Jonston, *Beschrijving van de natuur der viervoetige dieren neffens haar beeltenisse in koper gesneden.* Amsterdam, J.J. Schipper, 1660. ill.: kopergravures, sign.: ALV 162-463.

John Jonston kwam uit een Schotse familie, die zich in Polen had gevestigd. Hij werd geboren in Szamotely. Vanaf 1624 studeerde hij enige jaren Hebreeuws en geschiedenis in Cambridge, bezocht een aantal Duitse universiteiten, studeerde medicijnen in Franeker, anatomie en botanie in Leiden, waar hij afstudeerde in de medicijnen en enige jaren een artsenpraktijk had. Na

Afb. 3 afkomstig uit het boek van Worm (beschrijving 13).

zijn definitieve terugkeer in Polen weigerde hij alle professoraten die hem werden aangeboden en concentreerde zich op zijn natuurhistorisch en medisch onderzoek. Vooral in Engeland had hij tijdens zijn leven een grote reputatie. Zijn in 1650 verschenen vierdelige *Historia naturalis* wordt beschouwd als de laatste allesomvattende encyclopedie uit de Renaissance. In 1660 verscheen de door Nicolaas Graus in het Nederlands vertaalde uitgave. Deze is, evenals de Latijnse uitgave, geïllustreerd met 250 bladgrote kopergravures van de hand van Matthias Merian, telg uit het beroemde Duitse uitgevers- en graveurs geslacht Merian (zie ook nr. 16). Achtereenvolgens worden beschreven : de viervoetige dieren, de vissen en bloedloze waterdieren, de vogels, de gekerfde of kronkeldieren, slangen en draken. Evenals veel van zijn voorgangers, waaronder Gesner en Aldrovandi, neemt ook Jonston diverse soorten fantasiedieren op. Zo wijdt hij hoofdstukken aan eenhoevige en tweehoevige eenhoorns, harpijen, griffioenen, gevleugelde slangen etc.

Lit.: Nissen, Die zoologische Buchillustration, nr. 2136; Georges Petit & Jean Theodorides, Histoire de la zoologie, des origines à Linné, Paris 1962, p. 315-317.

13. Ole Worm, *Museum Wormianum seu historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus authoris servantur. Adornata ab Olao Worm...variis & accuratis iconibus illustrata.* Leiden, Johannes Elzevier, 1655. ill. : houtsneden en kopergravures, sign.: R fol 134 rariora [Afbeelding 3].

De Deense burgemeesterszoon Ole Worm (1588-1654) was een zeer veelzijdig geleerde. Hij studeerde zowel theologie als filosofie in Marburg en Giessen. Vervolgens studeerde hij medicijnen in Straatsburg, Bazel, Montpellier en Parijs. Via Nederland, waar hij in Enkhuizen de naturaliënverzamelaar Bernardus Paludanus ontmoette, keerde hij tenslotte terug naar Denemarken. Na het behalen van de doctorstitel in de theologie en de medicijnen bekleedde hij achtereenvolgens leerstoelen in de Griekse letteren, de natuurkunde en de medicijnen aan de universiteit van Kopenhagen. Hij deed een aantal anatomische ontdekkingen en publiceerde een groot aantal wetenschappelijke werken op oudheidkundig, historisch, medisch, theologisch en filosofisch gebied, waarvoor hij door de Deense koning Christiaan IV werd onderscheiden. Vanaf 1622 legde hij een verzameling etnografische en natuurhistorische curiositeiten aan, die hij de naam Museum Wormianum gaf. In een brief uit 1639 aan de IJslandse predikant Arngrim Jonsson beschreef Worm zijn collectie en het gebruik dat hij ervan maakte bij het geven van praktijkgericht botanisch en zoölogisch onderwijs aan zijn studenten, zoals hij dat zelf in het nieuwe curriculum van de universiteit had aanbevolen. Dit 'rariteitenkabinet' gold in zijn tijd als een van de belangrijkste bezienswaardigheden van Kopenhagen. Na de dood van Worm is het opgegaan in de verzameling van de Deense koning Christiaan V.

Zoals de titel van deze 'catalogus' van de in het Museum Wormianum aanwezige in- en uitheemse naturalia en artefacten aangeeft, zijn de beschrijvingen en de afbeeldingen (139 houtsneden en 15 kopergravures inclusief portret en frontispice) door de verzamelaar zelf gemaakt. Het werk is een jaar na diens dood uitgegeven door zijn zoon Wilhelm, eveneens een beroemd medicus, met een opdracht aan de Deense koning Frederik III. Kennelijk wilde hij het ook buiten de landsgrenzen bekendheid geven, want het verscheen niet in Kopenhagen, maar in Leiden bij Johannes Elzevier, lid van de beroemde Nederlandse uitgeversfamilie, die zich al sedert het begin van de 17e eeuw op de internationale markt had gericht.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 4473; *Dansk biografisk leksikon*, Bd. 16. Kopenhagen 1984, p. 45-51; *Verzamelen : van rariteitenkabinet tot kunstmuseum.* Red.: Ellinoor Bergvelt, Debora J. Meijers [en] Mieke Rijnders. Heerlen 1993, p. 57-76.

14. Jan Swammerdam, *Historia insectorum generalis, ofte algemeene verhandeling van de bloedeloose dierkens : waar in, de waaragtige gronden van haare langsaame aangroeingen in de leedemaaten, klaarelijk werden voorgestelt...ende beknoptelijk, in vier onderscheide orderen van veranderingen, ofte natuurelijke uytbottingen in leeden begreepen.* Utrecht, Meinardus van Dreunen, 1669. ill.: kopergravures, sign.: Rariora oct 24.

Jan Swammerdam (1637-1680) studeerde geneeskunde in Leiden en Saumur en verbleef in 1663 enige tijd in Parijs bij Melchisédech Thevenot, waar hij verkeerde in de kring geleerden die deel zouden gaan uitmaken van de in 1666 door Colbert opgerichte Académie des Sciences. Terug in Amsterdam deed hij in 1664 en 1665 anatomisch onderzoek en promoveerde in Leiden op de ademhaling. Hierna legde hij zich toe op de anatomie van de insecten. Kort na de publicatie van de eerste, Nederlandse uitgave van zijn baanbrekende studie over de ontwikkeling van insecten verschenen er al vertalingen in het Frans, Engels en Latijn. Door als een van de eersten microscopisch onderzoek toe te passen bij de bestudering van 'insecten', hier nog gebruikt als verzamelnaam voor alle zeer kleine dieren, slaagde hij erin vier verschillende manieren van ontwikkeling te onderscheiden. Hij nam nadrukkelijk afstand van Aristoteles en de Engelse arts en anatoom William Harvey (1578-1657), die de poppen van vlinders aanzagen voor eieren en hij toonde aan dat zij een van de ontwikkelingsstadia van de vlinder zijn. Hij heeft een indeling ontworpen volgens vier basistypen van metamorfosen, die hij nauwkeurig heeft beschreven en afgebeeld. De *Historia insectorum generalis* bevat tevens met eigen titelpagina : *Verclaringe, ofte uitlegginge vande vier orderen der veranderingen, deur middel van afbeeldingen.* Hieraan zijn 13 (uitvouwbare) kopergravures toegevoegd, waarop de diverse stadia van de onderscheiden gedaanteverwisselingen zijn afgebeeld, zowel vergroot, als op ware grootte.

Swammerdam toonde aan door de ontleding van de rups, dat de vlinder daarin al kant en klaar aanwezig is. Hij leverde het experimentele bewijs dat insecten niet spontaan uit het niets komen, zoals zijn voorgangers aannamen. Ondanks het succes van bovengenoemde verhandeling, kwam Swammerdam er niet toe de rest van zijn onderzoek te publiceren. De handschriften en tekeningen uit zijn nalatenschap zijn via zijn beschermheer Melchisédech Thevenot, de aan het hof van Lodewijk XIV verbonden planten- en dierenschilder Jean Joubert en de anatoom Joseph Guichard Duvernay in 1727 in het bezit gekomen van de arts en botanicus Herman Boerhaave. Deze gaf ze aangevuld met een levensbeschrijving in twee delen uit in 1737-1738 onder de titel *Bijbel der nature.*

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 4052; G.A. Lindeboom, 'Jan Swammerdam (1637-1680) and his Biblia naturae' in: *Clio Medica,* 17 (1982), p. 113-131; L. Kooijmans, Gevaarlijke kennis; inzicht en angst in de dagen van Jan Swammerdam. Amsterdam 2007.

15. Athanasius Kircher, *D'onderaardse weereld in haar goddelijk maaksel en wonderbare uitwerkselen aller dingen...; nu eerst uit het Latijn vertaald, en met veel ervarenissen en kopere platen vercierd.* Amsterdam, Erfgenamen van Joannes Janssonius van Waasberge, 1682. ill.: houtsneden en kopergravures, sign.: R fol 203.

Athanasius Kircher (1602-1680) was een geleerde Duitse Jezuiet. In 1629 werd hij benoemd tot hoogleraar in de ethiek, de wiskunde, het Hebreeuws en het Syrisch aan de universiteit van Wurzburg. In 1632 doceerde hij dezelfde vakken aan het pauselijk hof in Avignon, waar hij een astronomisch observatorium inrichtte. Na een kort verblijf als hofwiskundige in Wenen werd hij in 1633 door paus Urbanus VIII benoemd tot hoogleraar in de wis- en natuurkunde en de Oosterse talen aan het Collegium Romanum. Vanaf 1640 wijdde hij zich uitsluitend aan zijn wereldomvattende geleerdencorrespondentie, de publicatie van zijn onderzoek en de uitbreiding van zijn naturaliënverzameling, waarvoor missionarissen uit zijn eigen kloosterorde hem curiositeiten uit de meest afgelegen gebieden toestuurden. Deze verzameling, het Museum Kircherianum heeft hij aan het Collegium Romanum nagelaten. In 1870 heeft de Italiaanse staat het overgenomen en vanaf 1915 is de inhoud over verschillende musea in Rome verdeeld.

Het werk bestaat uit twee delen. Het eerste deel is getiteld: *Van het wiskundig werkstuk des aardkloots in 't heel-al...* Het tweede deel is getiteld : *De wonderbare kracht der werksame natuur in de voortbrenging der menigerlei schepselen, en der selver gedurige op en ondergang...* In het twaalfde boek beschrijft Kircher enige voortplantingswijzen van insecten. Reeds bij de verschijning waren deze spontane generatie theorieën achterhaald door de ontdekkingen van Jan Swammerdam (nr. 14) en zijn tijdgenoot Antonie van Leeuwenhoek. Op p. 93 van deel II is een verkleinde versie afgebeeld van de haan met slangenstaart uit de twintig jaar eerder verschenen *Monstrorum historia* van Aldrovandi (nr. 11).

Lit.: C. Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 4052; *Athanasius Kircher: the last man who knew everything.* Ed. Paula Findlen. New York 2004.

16. Maria Sibylla Merian, *Metamorphosis insectorum Surinamensium. Ofte Verandering der Surinaamsche insecten : waar in de Surinaamsche rupsen en wormen met alle des zelfs veranderingen na het leven afgebeeld en beschreven worden zynde elk geplaatst op die gewassen, bloemen en vruchten, daar sy op gevonden zyn...* Amsterdam, Maria Sibylla Merian, Gerard Valk, 1705. ill.: ingekleurde kopergravures, sign.: AB 352 rariora.

Maria Sibylla Merian (1647-1717) was de dochter van de in Frankfort gevestigde Duits-Zwitserse schilder, graveur en uitgever Matthias Merian (zie ook nr. 12). Zij was drie jaar oud toen deze overleed en haar moeder hertrouwde met de kunstschilder Jacob Marell, die een jaar eerder uit Utrecht naar Frankfort was verhuisd om daar een kunsthandel en atelier te beginnen. Hij legde zich toe op bloemen- en vruchtenstillevens, die toen steeds meer in de mode kwamen. Op aandrang van haar stiefvader kreeg Maria Sibylla Merian vanaf haar elfde jaar een gedegen teken- en schildersopleiding. Als onderwerpen koos zij bij voorkeur bloemen en insecten. Ze ontdekte dat uit rupsen vlinders ontstaan via de gedaanteverwisseling tot pop of zijdecocon en dat elke soort rups op een bepaalde plant zijn voedsel vindt. Ze maakte tekeningen waarop zo veel mogelijk de rupsen met hun soortspecifieke voedsterplant, de eigen cocon of pop en de eruit komende vlinder zijn afgebeeld. Vanaf 1675 verrichtte ze systematisch onderzoek op dit gebied.

Uit haar in 1665 met de kunstschilder Johann Andreas Graff gesloten

huwelijk werden twee dochters geboren. Het gezin woonde in Neurenberg, waar Maria tekende en schilderde en haar entomologisch onderzoek voortzette. Met kleurstoffen die ze zelf uit planten bereidde, wist ze watervaste verfsoorten te verkrijgen, waarmee ze ook textiel beschilderde. De zo aangebrachte versieringen verkleurden niet en trokken door de stof heen, zodat aan beide zijden een even duidelijke afbeelding ontstond. Haar stiefvader, die zich weer in Utrecht had gevestigd, verkocht haar werk in zijn kunsthandel aldaar, zodat ze in die periode naam begon te maken in Nederland. Tussen 1675 en 1680 verscheen in Neurenberg haar driedelig bloemenboek en in 1679 het eerste deel van haar werk over het voedsel en de gedaanteverwisseling van de Europese rupsen. De beide latere delen verschenen in 1683 in Frankfort en postuum in 1717 in Amsterdam. In 1681, na het mislukken van haar huwelijk, nam ze met haar moeder en dochters haar intrek in de Labadistenkolonie in het Friese Wieuwerd. In 1690 vestigde ze zich in Amsterdam, waar ze in contact kwam met burgemeester Nicolaas Witsen en andere notabelen, die haar hun toen zo geliefde 'rariteitenkabinetten' toonden.

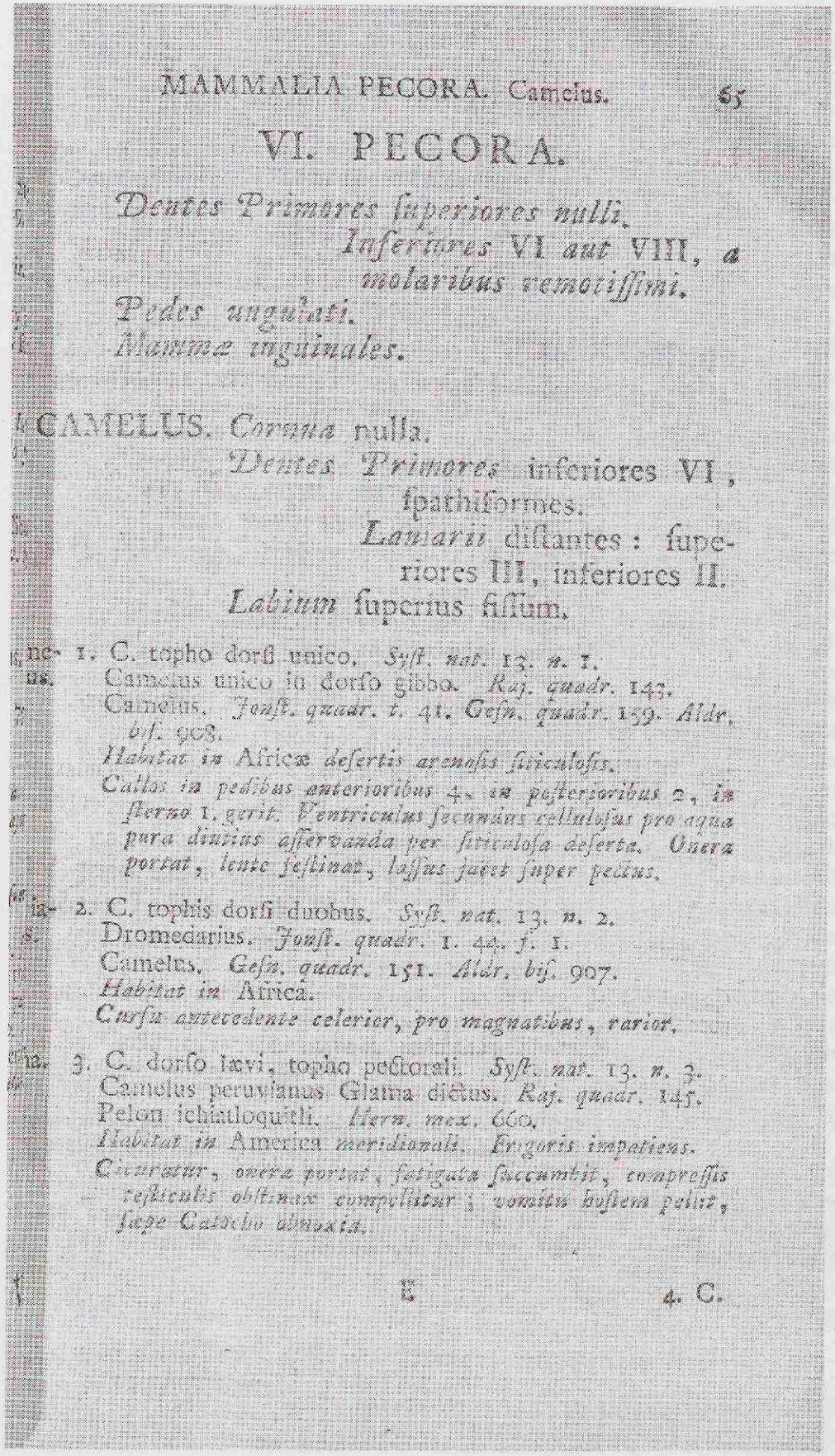
Van 1699 tot 1701 heeft ze samen met haar jongste dochter een studiereis gemaakt naar Suriname. Vanuit Parmubo, het huidige Paramaribo, reisde ze langs de Surinamerivier naar de vroegere plantages van de Labadisten, van waaruit ze haar trektochten ondernam in het oerwoud, langs de oevers van de rivieren en door moerassen en savannes, om zoveel mogelijk onderzoek naar de inheemse insecten te doen. Terug in Amsterdam werkte ze haar tekeningen en notities uit tot de in 1705 voor het eerst verschenen *Metamorphosis insectorum Surinamensium*. Van de zestig afbeeldingen graveerde ze er zelf drie, de overige werden vervaardigd door Jozef Mulder, Pieter Sluyter en Daniel Stoopendael. Het inkleuren van de afbeeldingen deed ze zelf, geassisteerd door haar twee dochters. Bij het benoemen van de planten kreeg ze aanwijzingen van de botanicus Caspar Commelin, beheerder van de Amsterdamse Plantentuin; de zoölogische beschrijvingen zijn haar eigen werk, waarbij ze waarschijnlijk haar bevindingen toetste aan de publicaties van haar tijdgenoten Jan Swammerdam (nr. 14) en Antoni van Leeuwenhoek. Tenslotte droeg ze zelf het niet geringe financiële risico van de in het Nederlands en in het Latijn verschenen uitgave, waarvan de oplage circa 60 exemplaren telde. De in het impressum als uitgever genoemde Gerard Valk trad op als commissionair. In 1719 verscheen een tweede druk met 72 platen. Vele uitgaven, ook in andere talen volgden. Er bestaan ook losse platen met de afbeeldingen in spiegelbeeld. Maria Sibylla Merian vervaardigde deze door de nog natte afdruk van de oorspronkelijke kopergravure tegen een schoon vel papier te persen, zodat er een 'tegendruk' ontstaat in spiegelbeeld. Ze missen de door de koperplaat achtergelaten 'moet' in het papier en de lijnen zijn zachter.

Lit.: Nissen, *Die botanische Buchillustration*, nr. 1341; K. Wettengl, *Maria Sibylla Merian, 1647-1717, Künstlerin und Naturforscherin*. Frankfurt a. M. 1997.

17. Albert Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimis expressio per universam physices historiam*...Amsterdam, J. Wetstein, & W. Smith, & Janssonius-Waesbergios (dl. I,) 1734, (dl. II), 1735, Janssonius-Waesbergios (dl. III), 1759, H.C. Arkstee, H. Merkus, P. Schouten (dl. IV), 1765. ill.: kopergravures, sign.: AC 1-4.

De Amsterdamse apotheker Albert Seba (1665-1736) was de trotse bezitter van twee van de meest uitgebreide naturaliën- en uitheemse curiositeitenverzamelingen van zijn tijd. De eerste, bijeengezameld tussen 1701 en 1715, heeft hij in 1716 voor 15.000 gulden verkocht aan tsaar Peter de Grote. Een deel ervan bevindt zich nog steeds in musea in St. Petersburg. De tweede verzameling was zo mogelijk nog uitgebreider en beroemder. In zijn Amsterdamse tijd heeft Linnaeus het kabinet van Seba vele malen bezocht. Vele type-exemplaren van soorten uit deze verzameling worden in (de 10^{e} druk van) zijn *Systema naturae* benoemd (nrs. 18, 19). Seba liet door bekende tekenaars van alle specimina afbeeldingen maken. Van de insecten bestaan twee series: de Europese insecten zijn getekend door Otmar Ellinger jr.; van de serie exotische insecten is niet bekend wie de tekeningen vervaardigd heeft.

Kort voor Seba's dood verschenen de eerste twee delen van de complete beschrijving van de collectie, meestal aangeduid als *Thesaurus*. De voorhandse Nederlandse titel luidt: *Naaukeurige beschryving van het schatryke kabinet der voornaamste seldzaamheden der natuur*. De prijs van de zeer grote folianten bedroeg veertig gulden per deel zonder inkleuring van de afbeeldingen. Elk deel was ook "met de natuurlijke koeleuren afgezet" voor twee honderd gulden te verkrijgen.

MAMMALIA PECORA. Camelus. 65

VI. PECORA.

Dentes Primores superiores nulli.
Inferiores VI aut VIII, a molaribus remotissimi.
Pedes unguiculati.
Mammæ inguinales.

CAMELUS. *Cornua* nulla.
Dentes Primores inferiores VI, fpathiformes.
Laniarii diftantes: fuperiores III, inferiores II.
Labium fuperius fiffum.

1. C. topho dorfi unico. *Syft. nat.* 13. *n.* 1.
Camelus unico in dorfo gibbo. *Raj. quadr.* 143.
Camelus. *Jonft. quadr. t.* 41. *Gefn. quadr.* 159. *Aldr. bif.* 968.
Habitat in Africæ *defertis arenofis ficculofis.*
Callus in pedibus anterioribus 4. *in pofterioribus* 2, *in fterno* 1, *gerit. Ventriculus fecundus cellulofus pro aqua pura diutius afervanda per ficculofa deferta. Onera portat, lente feftinat, laffus jacet fuper pectus.*

2. C. tophis dorfi duobus. *Syft. nat.* 13. *n.* 2.
Dromedarius. *Jonft. quadr.* 1. 44. *f.* 1.
Camelus. *Gefn. quadr.* 151. *Aldr. bif.* 907.
Habitat in Africa.
Curfu antecedente celerior, pro magnatibus, rarior.

3. C. dorfo lævi, topho peftorali. *Syft. nat.* 13. *n.* 3.
Camelus peruvianus Glama dictus. *Raj. quadr.* 145.
Pelon ichiatloquitli. *Hern. mex.* 660.
Habitat in America *meridionali. Frugoris impatiens.*
Cicuratur, onera portat, fatigata fuccumbit, compreffis refticulis obtemperare compellitur; vomitu hoftem petit, fæpe Cattcho alimentis.

U 4. C.

In het eerste deel (1734) is op ruim honderd (dubbel)paginagrote platen een heterogene verzameling viervoeters, vogels, vlinders, reptielen en planten afgebeeld. Het tweede deel (1735) bevat de afbeeldingen van de beroemde slangencollectie. Het graveren van de platen voor de overige twee delen was bijna klaar toen Seba in 1736 stierf. De publicatie daarvan had hij per testament aan zijn erfgenamen opgedragen. Om de hoge kosten van deze onderneming te dekken hebben dezen het befaamde naturaliënkabinet en veel van de oorspronkelijke tekeningen moeten laten veilen. De opbrengst van het kabinet alleen bedroeg bijna 25.000 gulden. De laatste twee delen van de *Thesaurus* verschenen respectievelijk in 1759 en 1765. Zij werden geredigeerd door Aernout Vosmaer, directeur van de menagerie en van de zoölogische collecties van stadhouder Willem V. Mede omdat Linnaeus bij zijn soortbeschrijvingen veel gebruik heeft gemaakt van Seba's verzamelingen, wordt de *Thesaurus* beschouwd als een standaardwerk in de ontwikkeling van de plant- en diersystematiek.

Lit.: Nissen, *Die botanische Buchillustration*, nr. 1825; J.J. Driessen-van het Reve, *De Kunstkamer van Peter de Grote, De Hollandse inbreng, gereconstrueerd uit brieven van Albert Seba en Johann Daniel Schumacher uit de jaren 1711-1752*. Hilversum 2006; H. Engel, *The life of Albert Seba*, Uppsala 1937.

Afb. 4 afkomstig uit het boek van Linnaeus (beschrijving 19).

18. Carolus Linnaeus, *Systema naturae, sive regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, species : cum characteribus, differentiis, synonymis, locis.* Leiden, Theod. Haak, Jo. Wilh. de Groot, 1735. sign.: R fol 251 Lk rariora.

19. Carolus Linnaeus, *Systema naturae per regna tria naturae secundum classes, ordines, genera, species : cum characteribus, differentiis, synonymis, locis.* Ed. 10a, reformata. 2 dln. Stockholm, Lars Salvius, 1758, 1759, sign.: Rar oct 566 [Afbeelding 4]

Carolus Linnaeus (1707-1778), beroemd Zweeds natuurwetenschapper en gezaghebbend taxonoom, kwam na een studie geneeskunde in Uppsala in 1735 naar Nederland, waar hij drie jaar zou verblijven. Een week na aankomst promoveerde hij in Harderwijk op een dissertatie over malaria, die hij al in Zweden had geschreven. Hij maakte kennis met beroemde geleerden als de apotheker Albert Seba (nr. 17), de botanicus en arts Johan Frederik Gronovius, de botanicus en arts Herman Boerhaave en de botanicus Johannes Burman. Deze laatste was Linnaeus behulpzaam bij het vinden van een uitgever voor zijn *Systema naturae*, waarin hij zijn revolutionaire, op seksuele kenmerken gebaseerde indelingssysteem introduceerde. Oorspronkelijk gedrukt in slechts 35 exemplaren en bedoeld als relatiegeschenk voor Gronovius, die de uitgave deels heeft bekostigd, werd op verzoek van enkele vrienden een grotere oplage gedrukt, die bij Theodorus Haak in Leiden te koop was voor vijftig stuivers. Het werk bestaat uit zeven planovellen, waarbij de drie rijken der natuur (het mineralen-, het planten- en het dierenrijk) worden samengevat in drie ingewikkelde tabellen op planoformaat.

Het dierenrijk telt zes klassen: viervoeters (zoogdieren), vogels, amfibieën, vissen, insecten en wormen. Iedere klasse is onderverdeeld in diverse ordes, die op morfologische kenmerken worden onderscheiden. Binnen de ordes worden diverse geslachten met hun karakteristieke kenmerken onderscheiden. Elk geslacht telt een aantal soorten.

In de tiende editie uit 1758 past Linnaeus voor het eerst consequent de binaire nomenclatuur toe in het dierenrijk. Dat jaar wordt sindsdien beschouwd als het startpunt voor de wetenschappelijke zoölogische nomenclatuur die nog steeds in gebruik is. Aan alle in deze editie beschreven soorten is de auteursnaam 'Linnaeus (L)' toegekend. Viervoeters hebben definitief plaats gemaakt voor zoogdieren, ingedeeld naar aantal en plaats van borsten of spenen. De meest tot de verbeelding sprekende wijzigingen ten opzichte van eerdere indelingen zijn de vleermuizen en de walvissen, die van de klassen der vogels, respectievelijk de vissen verhuizen naar de klasse der zoogdieren, op grond van bovengenoemde kenmerken. Van 1741 tot aan zijn dood in 1778 was Linnaeus hoogleraar in de geneeskunde te Uppsala. In 1757 is hij in de adelstand verheven. Na zijn dood kwamen zijn collecties in het bezit van zijn zoon Carolus Linnaeus de jongere. Deze is in 1783 overleden. In 1784 zijn de collecties in Engeland verkocht en verspreid geraakt.

Lit.: P. Duris, *Linnaeus : de ordening van plant en dier,* Amsterdam 2007; *Aap, vis, boek, Linnaeus in de Artis bibliotheek.* Red. P. Verkruijsse en Ch. Kwa. Zwolle 2007.

20. Georges Louis Leclerc de Buffon, *Histoire naturelle générale et particulière : Théorie de la terre, histoire naturelle de l'homme, animaux quadrupèdes...* 44 dln. Parijs, Imprimerie Royale etc. 1749-1804. ill.: kopergravures, sign.: R qu 206A.

Georges Louis Leclerc, comte de Buffon (1707-1788) was een van de meest invloedrijke Franse natuuronderzoekers. Hij werd in 1739 aangesteld als intendant van de Jardin des Plantes, die hij sterk heeft uitgebreid, o.a. met een kabinet voor natuurlijke historie, het "Cabinet du Roi". Zijn levenswerk is de *Histoire naturelle*, een natuurwetenschappelijk compilatiewerk, waarin alle verzamelde feiten zouden worden gebruikt voor de opbouw van een natuurlijk stelsel. Helaas ontbreekt aan deze opzet een consequent doorgevoerde wetenschappelijke methode. Ontbrekende feiten zijn soms aangevuld met ongefundeerde, vaak onjuist gebleken hypothesen. Buffon was de laatste belangrijke natuurhistoricus die zich niet baseerde op de taxonomische indeling van zijn tijdgenoot Linnaeus (nrs. 18, 19) en zijn nomenclatuurregels niet gebruikte.

Coauteur van de eerste vijftien delen was Louis Jean Marie Daubenton (1716-1799). Op voorspraak van Buffon werd hij in 1745 aangesteld als conservator van het Musée d'histoire naturelle in Parijs. In 1778 werd hij hoogleraar zoölogie aan het Collège de France en in 1783 tevens leraar aan de veeartsenijschool in Alfort. Hij heeft anatomische bijdragen geleverd die uitblinken door volledigheid en nauwkeurigheid. Deze hebben de grondslag gelegd voor de daarna opgebloeide vergelijkende anatomie.

Aan de tien aan de vogels gewijde

Afb. 5 afkomstig uit een boek van Ridinger (beschrijving 22).

delen werkten naast Buffon ook Philippe Guéneau de Montbeillard en Gabriel Bexon mee. Tussen 1774 en 1789 verschenen zeven delen Supplement met aanvullingen op al het voorafgaande. Het laatste deel is na Buffon's dood uitgegeven door Bernard Germain Etienne de la Ville, comte de Lacépède (1756-1825), die door toedoen van Buffon was aangesteld bij het Cabinet d'histoire naturelle. Hij redigeerde tussen 1788 en 1804 de delen over de eierenleggende viervoeters, de slangen, de vissen en de walvisachtige zoogdieren. Het gehele werk is tijdens Buffon's leven al meermalen heruitgegeven, ook in Nederland. Gedurende de 19e eeuw zijn nog een aantal al dan niet verkorte herdrukken in diverse talen verschenen. In 1790 verscheen een aparte uitgave bestaande uit 362 losse platen van de viervoetige dieren, nu ingedeeld volgens het inmiddels overal geaccepteerde Linneaanse systeem.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 672; J. Roger, *Buffon, un philosophe au Jardin du Roi*, Paris 1989 ; L. Roule, *Daubenton et l'exploitation de la nature*. Paris 1925.

21. Martinus Houttuyn, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus, met naauwkeurige afbeeldingen.* 3 dln. (37 bdn.). Amsterdam, F. Houttuyn etc., 1761-1785. ill.: kopergravures, sign.: R oct 1-37.

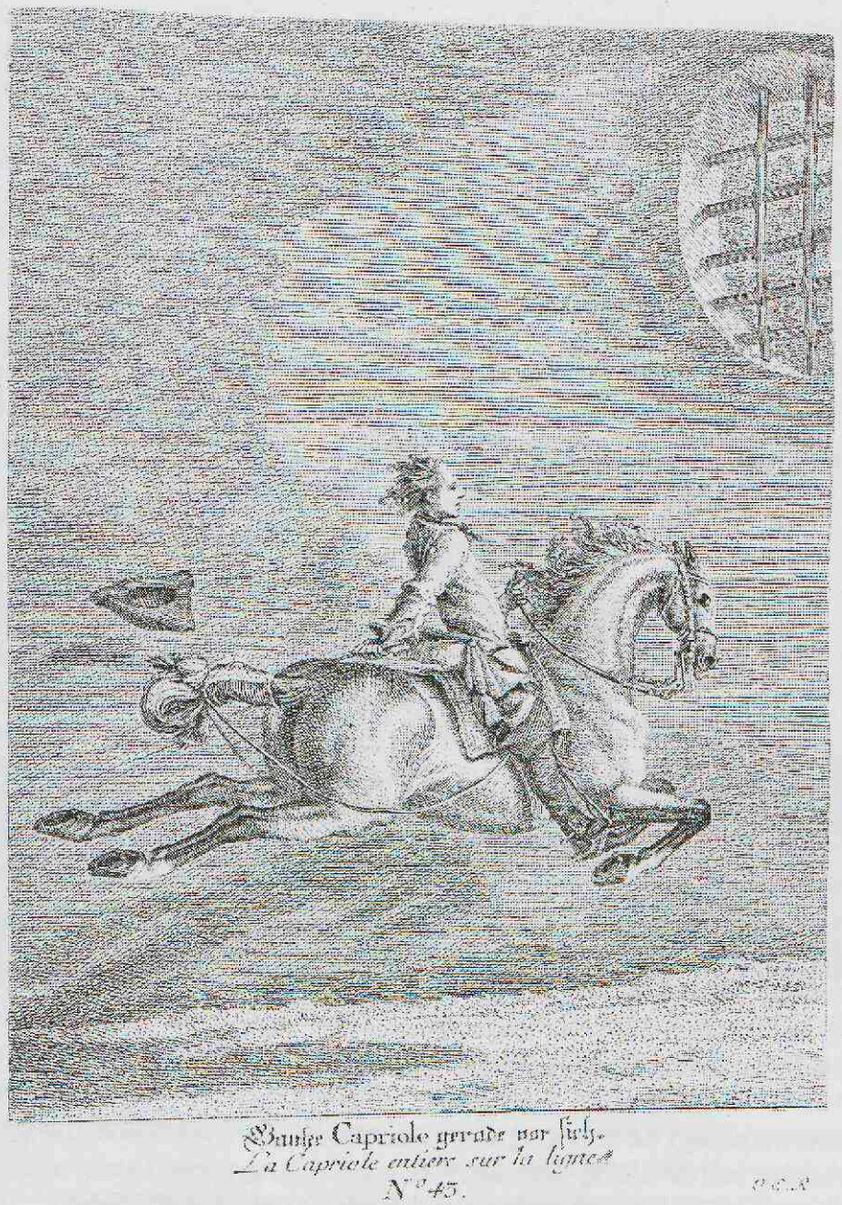
De Amsterdamse arts Martinus Houttuyn (1720-1798) bezat een zeer uitgebreid naturaliënkabinet. Hij gebruikte als een der eersten in Nederland het linneaanse systeem om zijn verzameling te rangschikken. Ten behoeve van verzamelaars die het Latijn niet beheersten, verzorgde hij een geïllustreerde Nederlandse uitgave van de tiende editie van Linnaeus' *Systema naturae* (nr. 19), voorzien van een uitvoerige uitleg van de gecompliceerde taxonomische indeling. In de drie delen over respectievelijk het dieren-, het planten- en het mineralenrijk behandelt hij achtereenvolgens: de mens en de overige zogende dieren, de vogels, de amfibieën, de vissen, de insecten, de wormen en slak-

ken, de schelpdieren, de horens, de zeegewassen, de plantdieren, de palmbomen, de overige bomen, de heesters, de kruiden, de bolplanten, de grasplanten, de varens en mossen, de versteningen, de delfstoffen, de stenen en de mijnstoffen.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 2011.

22. Johann Elias Ridinger, *Entwurf einiger Thiere, wie solche nach ihren unterschiedenen Arten, Actionen und Leidenschaften, nach dem Leben gezeichnet, samt beygefügten Anmerkungen*. 5 dln. (1 bd.). Augsburg, Joh. Elias Ridinger, 1738-1740. ill.: kopergravures, sign.: R fol 154 rariora [Afbeelding 5].

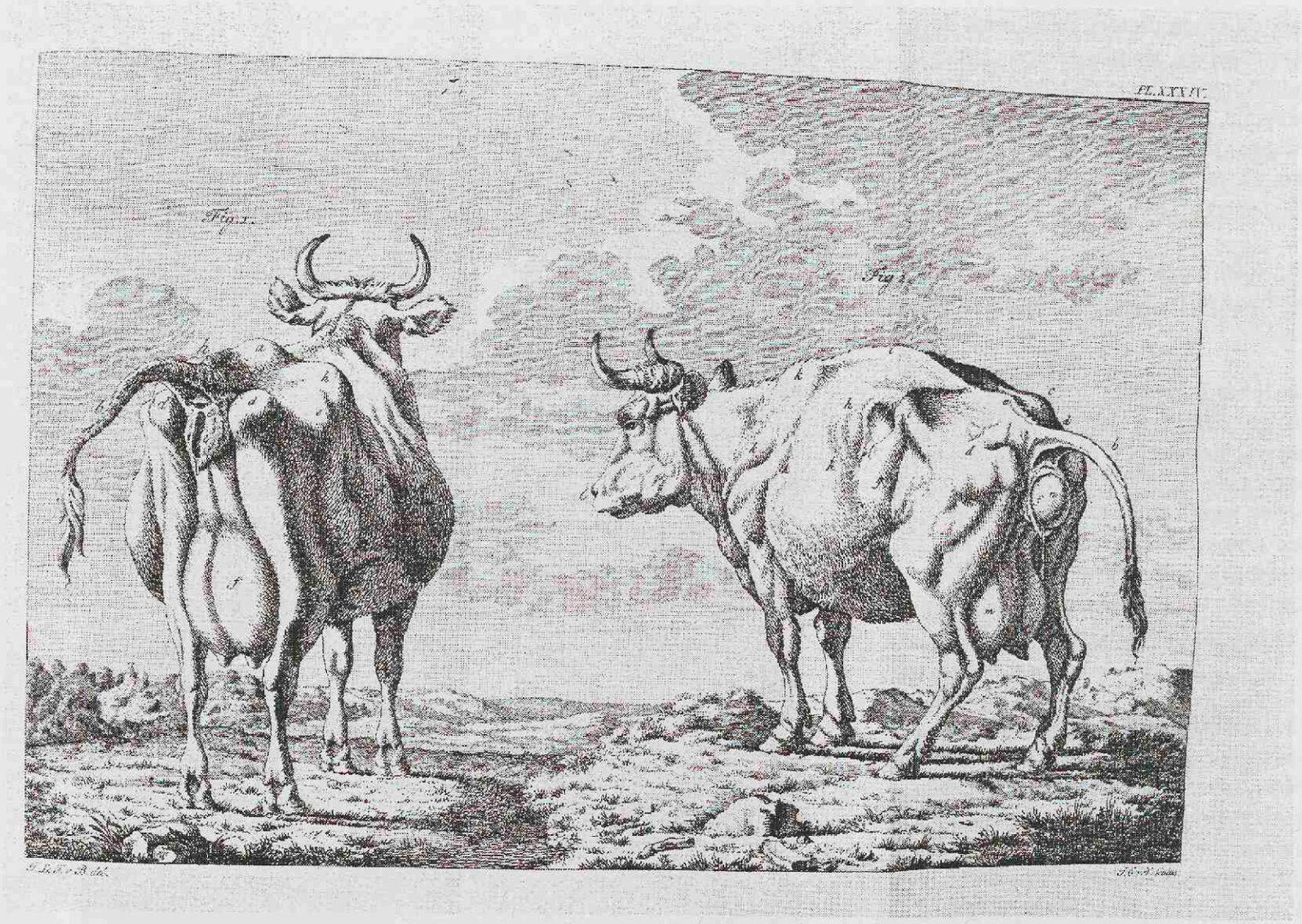
23. Johann Elias Ridinger, *Vorstellung und Beschreibung derer Schul und Campagne Pferden nach ihren Lectionen, in was vor Gelegenheite solche können gebraucht werden*. Augsburg, Joh. Elias Ridinger, 1760. ill.: kopergravures, sign.: R fol 207 rariora [Afbeelding 6].

Afb. 6 afkomstig uit een boek van Ridinger (beschrijving 23).

Johann Elias Ridinger (1698-1767) stamde uit een bekende Augsburgse kunstenaarsfamilie. Hij maakte al vroeg naam als schilder, tekenaar en graveur. Gestimuleerd door zijn leraar Johann Falch legde hij zich toe op het tekenen van dieren. In 1742 werd hij benoemd tot directeur van de Augsburgse Kunst- und Mahler Akademie. Hij liet behalve een beperkt aantal schilderijen en tekeningen een omvangrijk oeuvre na van ca 1200 kopergravures, waarbinnen afbeeldingen van jachttaferelen, paarden en maneges een belangrijke plaats innemen. De meeste gravures verschenen in de geïllustreerde dierenboeken, waarvan hij er in de door hemzelf in 1723 opgerichte uitgeverij een tiental publiceerde.

Het *Entwurf einiger Thiere* is onderverdeeld in vijf delen. In ieder deel wordt een categorie dieren afgebeeld die ofwel zelf jagen, al dan niet als metgezel van een jager, ofwel bejaagd worden. Het werk over de Schul und Campagne Pferden heeft een gegraveerde titelpagina, waarop de titel in het Duits en in het Frans wordt vermeld. Ook de tekst, bestaand uit korte beschrij-

Afb. 7 afkomstig uit het boek van Le Francq van Berkhey (beschrijving 24).

vingen van de platen en een in briefvorm gestelde verhandeling over de rijkunst is in beide talen kolomsgewijs gedrukt. In dit exemplaar is het eveneens tweetalige voorwerk van de bijgebonden *Anmerkungen von dem Carrousel* na het tekstgedeelte van het eerste werk gebonden. Hierna volgen de 46 paginagrote gravures van dressuuroefeningen in de manege. Het boek wordt besloten met de illustraties voor de *Carousel.*: een plattegrond van de manege en 15 gravures waarop ruiters die de verschillende figuren van de carousel uitvoeren, staan afgebeeld.
Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nrs. 3406, 3415; G.A.W. Thienemann, *Leben und Wirken des unvergleichlichen Thiermahlers und Kupferstichers Johann Elias Ridinger...*Amsterdam 1962; G.R. Menessier de la Lance, *Essai de bibliographie hippique.* 2 dln. Paris 1915-1917. Dl. 2 p. 428–430.

24. Joannes Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland...* 4 dln. (7 bd.). Amsterdam, Yntema en Tieboel, 1769-1779. ill.: ingekleurde en niet ingekleurde kopergravures, sign.: R oct 38-44 rariora [Afbeelding 7].

Joannes Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van het rundvee in Holland.* 6 dln. Leiden, P.H. Trap, 1805 – 1811. ill.: kopergravures, sign.: R oct 45-50.

Joannes Le Francq van Berkhey (1729-1812) hield zich al jong bezig met het ontleden en opzetten van dieren. Hij legde zich vervolgens toe op de natuurlijke historie in het algemeen en de ontleedkunde in het bijzonder. In 1773 werd hij lector in de natuurlijke historie in Leiden. Hij bezat, naast een collectie uitheemse curiosa, een omvangrijke iconografische collectie planten en dieren. Deze bestond niet

alleen uit gravures, maar bevatte ook originele tekeningen van o.a. Albrecht Dürer, Maria Sibylla Merian, Paulus Potter en Rembrandt. Ook de serie tekeningen van exotische vlinders uit de collectie van Albert Seba (nr. 17) kwam na de dood van Pieter Cramer (nr. 26) in zijn bezit. De verzameling was ingedeeld volgens het linneaanse classificatiesysteem.
Le Francq van Berkhey schreef gedichten, politieke pamfletten en natuurkundige verhandelingen. Zijn belangrijkste werk is de *Natuurlyke historie van Holland*, gevolgd door de *Natuurlijke historie van het rundvee in Holland* . In dit laatste werk behandelt hij niet alleen de runderrassen en het rund als individueel dier, maar gaat hij ook in op de fokkerij, de behuizing en alles wat met de melkproductie en het boter- en kaasmaken verband houdt.

Hij was een vurig aanhanger van de Prinsgezinde partij. In die hoedanigheid schreef hij in 1783 een fel pamflet tegen de oprichting van het patriottisch vrijkorps in Leiden. Hierdoor voelden enige met name genoemde vooraanstaande patriotten zich gekwetst en begonnen een proces. Om de hieruit voortvloeiende juridische procedures te kunnen bekostigen, moest Le Francq van Berkhey in 1785 zowel zijn collecties naturalia als zijn 160 portefeuilles tellende iconografische collectie laten veilen. De veilingcatalogus verscheen in 1784 bij Theodorus Craijenschot in Amsterdam. Via een stroman is de hele verzameling opgekocht voor de Spaanse koning Carlos III. Hij bestaat nog altijd. De botanische objecten en tekeningen bevinden zich in de Real Jardin Botanico, de zoölogische in het Museo Nacional de Ciencias Naturales en de etnografische collectie in de Biblioteca Nacional in Madrid.

Lit.:Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 331; C.J. van der Klaauw, *Het hooger onderwijs in de zoölogie en zijne hulpmiddelen te Leiden...*Leiden, 1926; R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1728-1812).* Proefschrift Nijmegen 1990.

25. Pieter Boddaert , *Natuurkundige beschouwing der dieren, in hun inwendig zamenstel, eigenschappen, huishouding enz.* Utrecht, J. van Driel, [1778]. ill.: ingekleurde kopergravures, sign.: ODJ 1843.

Pieter Boddaert jr. (1730-1796) was de zoon van de bekende gelijknamige Middelburgse advocaat en dichter. Al in zijn jeugd bracht hij een uitgebreide verzameling naturalia bijeen. Deze belangstelling leverde hem in 1770 het lectoraat in de natuurlijke historie aan de Utrechtse Hogeschool op. Evenals zijn Leidse collega Le Francq van Berkheij (nr. 24)was hij een actief lid van verscheidene wetenschappelijke genootschappen. Hij correspondeerde met vele geleerde tijdgenoten, w.o. Johannes Burman en Carolus Linnaeus (nrs. 18, 19) over natuurhistorische onderwerpen.

In zijn *Natuurkundige beschouwing der dieren* geeft hij eerst een overzicht van de dierkunde sinds de klassieke oudheid, gevolgd door een op het indelingsprincipe van Linnaeus gebaseerde algemene beschouwing over het dierenrijk. Hierna volgen verhandelingen over de vergelijkende anatomie, het wel of niet bestaan van de dierlijke ziel, de zintuigen, de voeding, de voortplanting en de groei en ontwikkeling.

In 1783 publiceerde hij een Nederlandse samenvatting van Linnaeus' *Systema naturae*. Ook verzorgde hij een deel van de tekst van Louis Renard's vissenboek (nr. 27) en een heruitgave van Buffon's *Histoire naturelle des oiseaux* (nr. 20) met verwijzingen naar de linneaanse nomenclatuur.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 437; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen.* Middelburg 1888 – 1893. p. 47.

26. Pieter Cramer, *De uitlandsche kapellen voorkomende in de drie waereld-deelen Asia, Africa en America* 8 dln. (5 bdn.) Amsterdam, S.J. Baalde en Utrecht, Barth. Wild, 1779-1782
Caspar Stoll, *Aanhangsel...* Amsterdam, Nic. Th. Gravius, 1791. ill.: ingekleurde, kopergravures, sign.: R qu 9 – 13 rariora.

Pieter Cramer (1721-1776), Amsterdams koopman en lepidopteroloog, kwam op de veiling van de nalatenschap van Albert Seba (nr. 17) in 1752 in het bezit van diens omvangrijke tekeningencollectie van exotische insecten. Zij vormden de basis voor deze gedrukte uitgave, die in losse afleveringen verscheen tussen 1779 en 1782. Het werk bevat 400 kopergravures met afbeeldingen van vlinders. Het in 1791 verschenen, door Caspar Stoll geredigeerde *Aanhangsel* bevat 42 gravures. De Utrechtse drukker Wild was op grond van de in 1688 ingestelde depotplicht verplicht één exemplaar van dit werk aan de Akademiebibliotheek af te staan. Het werk werd als regel ingekleurd verkocht, maar om de kosten voor Wild te drukken nam de bibliotheek genoegen met een niet ingekleurd exemplaar. Later werd besloten de platen alsnog op eigen kosten te laten inkleuren. Hiervoor

werd een bedrag uitgetrokken van 7 ½ stuiver per plaat. De originele tekeningen zijn via Le Francq van Berkhey (nr. 24) tenslotte in bezit van koning Carlos III van Spanje gekomen.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration*, nr. 985; J.F. van Someren, *De Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Haar geschiedenis en haar kunstschatten*. Utrecht 1909, p. 59.

27. Louis Renard, *Natuurlyke historie der Indische zeeën, behelsende de visschen, kruften en krabben van verschillende kleuren en buitengewoone gedaanten, van de Molukse eilanden en op de kusten der zuidlyke landen, med een voorreden van A. Vosmaer en beschrijvingen* [bij de platen in dl. I] *door P. Boddaert*. 2 dln., 1 bd. Amsterdam & Utrecht, J.W. Holtrop en A van Paddenburg, 1782. ill.: ingekleurde kopergravures, sign.: AB 550 rariora.

Louis Renard (1678-1746) behoorde tot een hugenotenfamilie die na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 en de daaruit voortvloeiende protestantenvervolgingen, vanuit Frankrijk naar Nederland vluchtte. Vanaf 1703 was hij als boekhandelaar en uitgever in Amsterdam gevestigd. Daarnaast was hij vanaf 1717 tot aan zijn dood actief als spion voor de Engelse koningen George I en George II. In de inleiding van zijn vissenboek zet hij gedetailleerd uiteen hoe hij aan deze exotische tekeningen en de begeleidende informatie is gekomen: "De heer Baltazar Coyett, voormalig goeverneur [in dienst van de V.O.C.] van Ambon en Banda en nu assistent resident in Batavia is verantwoordelijk voor de platen van het eerste deel. Tijdens zijn goeverneurschap [1694-1706] heeft hij een verzameling aangelegd van 200 vissen, die hij heeft laten afbeelden. Deze schilderijen heb ik exact laten kopiëren. Het tweede deel van dit werk is gebaseerd op de collectie tekeningen van de heer [Adriaen] Van der Stel, de huidige goeverneur van de Molukken. In zijn opdracht zijn deze afbeeldingen getekend door de schilder Samuel Fallours, die ze mij vanuit Oost-Indië heeft gebracht". Vanwege de steeds toenemende belangstelling bij de welgestelde Europese naturaliënverzamelaars kopieerde de van oorsprong Engelse Fallours zijn eigen werk op grote schaal. Behalve de originelen zijn er tenminste vijf sets min of meer exacte kopieën van de 57 platen van het tweede deel in omloop (geweest). Het is niet bekend wie de oorspronkelijke afbeeldingen voor de 43 platen van het eerste deel heeft getekend. De kopieën zijn waarschijnlijk ook door Fallours gemaakt.

Veel van de in dit boek afgebeelde soorten waren in Europa al langer bekend, in gedroogde of opgezette vorm, of bewaard op sterk water. Hun heldere natuurlijke kleuren waren daarbij verloren gegaan. Om toch geloofwaardig over te komen heeft Renard als getuigschriften in de inleiding brieven opgenomen van Frederic Julius – zoon van Baltazar – Coyett, van Francois Valentijn, dominee van de Nederlands Hervormde Kerk op Ambon en van Samuel Fallours zelf, waarin de integrale authenticiteit van deze publicatie nadrukkelijk werd onderstreept. Toch moet Fallours zowel bij de tekeningen, als bij het inkleuren en bij de door hem toegevoegde beschrijvingen zijn fantasie veelvuldig de vrije loop hebben gelaten. Hij versierde op sommige afbeeldingen de flanken van de vissen en de pantsers van de kreeften met menselijke gezichten, zonnen, manen, sterren en zelfs potjes met bloeiende planten. Voor de zeemeermin, waarmee het boek besluit, heeft vermoedelijk een in gevangenschap levende zeekoe (doejong) model gestaan. Bij de Sambia of Loop-visch (een zeeduivel van het geslacht Antennarius) vermeldt hij: "In mijn huis hield ik hem drie dagen in leven; net als een hondje volgde hij mij overal, geheel op zijn gemak. De heer Scott heeft er een in Amsterdam op sterk water".

De eerste, Franstalige druk van dit geïllustreerde naslagwerk van de vissen, kreeften en krabben die voorkomen in de zeeën rond India en Malakka en in de Oost-Indische archipel, verscheen in 1718 in Amsterdam, uitgegeven door de auteur zelf. De tweede druk, eveneens met Franse tekst, verscheen in 1754. De hier getoonde derde en laatste druk is, evenals de beide eerdere, uiterst zeldzaam. Van de drie bekende exemplaren is alleen dat in de Houghton Library compleet. Het Utrechtse exemplaar, uit het bezit van de in 1821 opgerichte Rijks veeartsenijschool, mist de titelpagina en de inleiding van Aernout Vosmaer. De door de Utrechtse lector natuurlijke historie Pieter Boddaert (nr. 25) verzorgde toelichtingen, die voorafgaan aan de platen in het eerste deel, zijn in het Nederlands; in het tweede deel is de Franse tekst op de kopergravures zelf gehandhaafd.

Hoewel Aernout Vosmaer (zie ook nr. 17) en de Franse zoöloog en anatoom Georges Cuvier (nr. 30) de wetenschappelijke waarde van dit werk prezen, is het toch niet van doorslaggevende invloed geweest op de ontwikkeling van de mariene zoölogie. Daarvoor zijn de misleidende onnauwkeurigheden en de

pertinente onjuistheden te talrijk. Als men echter de soms bizarre inkleuring en de evidente vergissingen betreffende het aantal en de plaatsing van allerlei anatomische kenmerken buiten beschouwing laat, kan van ongeveer de helft van de 416 afgebeelde vissen de soort worden bepaald, van 83 het geslacht en van 56 andere de familie; van de 40 schaaldieren kan van 24 de soort worden bepaald, van 6 het geslacht en van 4 andere de familie. Slechts 16% van de afbeeldingen moet worden afgedaan als pure fantasie. Door Renard's geïllustreerde beschrijving van de zeedieren van de Oost-Indische archipel te vergelijken met onze huidige kennis op dit terrein, ontstaat een intrigerend inzicht in deze vorm van wetenschapsbeoefening in de late 17e en vroege 18e eeuw.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 3362; Theodore W. Pietsch, 'Louis Renard's fanciful fishes' in: *Natural History,* 1 (1984), p. 58-67.

28. Cornelius Nozeman & Martinus Houttuyn, *Nederlandsche vogelen; volgens hunne huishouding, aert en eigenschappen beschreeven door Cornelius Nozeman, en verder* [vanaf dl. 2] *na zyn ed. overlyden door Martinus Houttuyn; alle naer 't leeven geheel nieuw en naeukeurig getekend, in 't koper gebragt en natuurlyk gekoleurd door en onder toezicht van Christiaan Sepp en Zoon.* 5 dln. Amsterdam, Jan Christiaan Sepp [dln. 3-5: Jan Christiaan Sepp en Zoon], 1770-1829. ill.: ingekleurde kopergravures, sign.: R fol 325 rariora.

De remonstrantse predikant Cornelius Nozeman (1721-1786) stond bekend om zijn gedegen natuurhistorische kennis, waarbij vooral de vogels zijn belangstelling hadden. Hij bezat een groot naturaliënkabinet en was bevriend met bezitters van overeenkomstige verzamelingen. Aangezien hij niet alleen de vogels zelf, maar ook hun gewoonlijk niet in dit soort collecties opgenomen nesten en eieren natuurgetrouw wilde afbeelden, heeft hij die eerst zelf gezocht, of laten zoeken. Uit de jaren van verschijning van de vijf delen (1770, 1789, 1797, 1809 en 1829) blijkt dat de uitgave extreem veel tijd kostte. Tijdens Nozeman's leven verschenen vijf à zes platen per jaar. Later liep dit aantal nog terug tot vier, zodat waarschijnlijk geen van de oorspronkelijke intekenaars de voltooiing van het werk heeft beleefd. Nozeman stierf voordat het tweede deel was uitgekomen. Hij werd opgevolgd door zijn generatiegenoot, de arts Martinus Houttuyn (nr. 21). Gezien diens vele natuurhistorische publicaties en zijn welvoorziene curiositeitenkabinet, lijkt ook hij meer belangstelling te hebben gehad voor dit onderwerp dan voor zijn eigenlijke beroep. Waarschijnlijk zijn de laatste twee delen verschenen onder leiding van de Amsterdamse zoöloog Coenraad Jacob Temminck (1778-1858), wiens beroemde naturaliënverzameling in 1820 door het Rijk werd overgenomen. Hijzelf werd toen benoemd tot directeur van het tegelijkertijd gestichte Rijks Museum van Natuurlijke Historie in Leiden.

Bij de over bijna zestig jaar verspreide uitgave van de *Nederlandsche vogelen* zijn drie generaties van de van oorsprong Duitse uitgeversfamilie Sepp betrokken geweest. De te Goslar geboren zoon van de conrector van de Latijnse school aldaar, Christiaan Sepp (ca. 1700-1775), vestigde zich in Amsterdam als etser en graveur van land- en zeekaarten. Hij legde een verzameling aan van opgezette vlinders en insecten, die als voorbeelden voor zijn tekeningen moesten dienen. Deze vormden de basis voor de van 1762 tot 1860 verschenen uitgave van de *Nederlandsche Insecten*, het eerste langlopende project van de firma. Na zijn dood volgde zijn zoon Jan Christiaan Sepp (1739-1811) hem op. Deze was niet alleen graveur en etser, maar ook boekverkoper. Later nam hij zijn zoon Jan (1778-1853) in de zaak op. De firma Sepp is voornamelijk bekend geworden door de vele grote natuurhistorische plaatwerken die er tussen 1760 en 1860 zijn verschenen.

Elk van de vijf delen van de *Nederlandsche vogelen*, dat bij zijn verschijning 525 gulden kostte, bevat vijftig met de hand ingekleurde kopergravures met bijbehorende tekst. Op deze 250 platen zijn 192 soorten in Nederland in het wild voorkomende vogels afgebeeld, inclusief 7 leucistische kleurafwijkingen en 12 soorten pluimvee, waaronder 6 duivenrassen. De volgorde is geheel willekeurig, de vogels zijn indien mogelijk op ware grootte weergegeven. De beknopte tekst bestaat uit een systematische inleiding, een gedetailleerde beschrijving van het uiterlijk van mannetje en vrouwtje, van het nest en de eieren, gevolgd door opmerkingen over voorkomen, leefwijze, vangst, geschiktheid voor consumptie etc. Volgens de titel zijn alle vogels "naer 't leeven getekend"; dat wil echter niet zeggen dat ze inderdaad levend waren toen ze werden getekend. Veeleer wordt hier bedoeld dat het niet om nagetekende afbeeldingen gaat, maar om echte (opgezette) objecten. Vandaar dat vaak wordt vermeld, dat het afgebeelde voorwerp is te vinden in de collectie

van een van de met de auteur(s) bevriende, naturaliën verzamelende notabelen.

De *Nederlandsche vogelen* is geen volledige avifauna van Nederland geworden, ofschoon dat wel de bedoeling was van Houttuyn en de uitgever. Deze laatste hoopte echter dat hij het werk met het vijfde deel kon afsluiten. Toen dat niet mogelijk bleek, is aan deze zakelijke overweging het belangrijke element van de volledigheid opgeofferd. Toch geeft het werk een goed overzicht van de vogels die in de tweede helft van de 18e eeuw voorkwamen in Noord- en Zuid-Holland. Ook zijn een aantal vogels uit Friesland, Overijssel, Gelderland Brabant en Limburg opgenomen. Aan het slot is een systematische namenlijst opgenomen, waarin alle afgebeelde vogelsoorten worden opgesomd, gerangschikt naar de geslachten volgens C.J. Temminck's in 1815 verschenen *Manuel d'ornithologie.*

Lit.: C. Nissen, *Die illustrierten Vogelbücher. Ihre Geschichte und Bibliographie.* Stuttgart 1976, p. 45 en nr. 684; G.A. Brouwer, 'De waarde van Nozeman en Sepp's Nederlandsche Vogelen (1770-1829) voor de faunistiek". In: *Ardea. Tijdschrift der Nederlandsche ornithologische vereeniging,* 32, 1943, p. 74-105.

29. Christian Gottfried Ehrenberg en Friedrich Wilhelm Hemprich, *Symbolae physicae seu icones et descriptiones corporum naturalium novorum aut minus cognitorum quae ex itineribus per Libyam Aegyptum Nubiam Dongalam Syriam Arabiam et Habessiniam publico institutis sumptu Friderici Guilelmi Hemprich et ChristianiGodofredi Ehrenberg... studio annis MDCCCXX – MDCCCXXV redierunt. Publico usui obtulit C.G. Ehrenberg.* 4 dln. (2 bdn.). Berlijn, ex officina Academica [etc.], 1828-1845. ill.: kleurenlitho's, sign.: R fol 305.

Christian Gottfried Ehrenberg (1795-1876) en Friedrich Wilhelm Hemprich (1796-1825) studeerden geneeskunde in Berlijn. Samen maakten ze deel uit van het reisgezelschap dat generaal M. von Minutoli op diens in 1820 ondernomen archeologische reis door Egypte begeleidde. Al snel trokken ze echter op eigen gelegenheid verder. Tijdens hun vijf jaar durende omzwervingen verzamelden ze, vaak onder barre omstandigheden, een gigantische hoeveelheid materiaal, waar onder 34000 dieren in 3987 soorten. Kort na hun terugkeer overleed de reptielen- en amfibieëndeskundige Hemprich, vermoedelijk als gevolg van de doorstane ontberingen. Drie jaar later begon Ehrenberg, die inmiddels hoogleraar in de geschiedenis van de geneeskunde in Berlijn was geworden, mede onder Hemprich's naam, aan de publicatie van de *Symbolae physicae.* In de loop van bijna twintig jaar verschenen de volgende delen: I. Pars zoologica I. Mammalia i-ii; II. Aves; III. Pars zoologica II. Insecta i-v; IV. Animalia invertebrata. Phytozoa. Phytozoa entozoa. Phytozoa polypi. Phytozoa turbellaria. Animalia mollusca. Animalia articulata. Arachnoidea.

Ehrenberg deed tijdens zijn hoogleraarschap veel onderzoek naar microscopische organismen. Hij bestudeerde de bouw van eencelligen en toonde hun grote verspreiding aan. Hij stelde vast dat zij het lichten van de zee bij warm weer veroorzaken en dat veel grondsoorten uit de schaaltjes van micro-organismen bestaan.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 1247; Wilhelm F. Hemprich, *Hemprich und Ehrenberg : Reisen zweier naturforschender Freunde im Orient geschildert in ihren Briefen aus den Jahren 1819-1826;* [mit einer Einführung hrsg. von] Erwin Streseman. Berlin 1954.

30. Georges Léopold Cuvier, *Le règne animal distribué d'après son organisation : pour servir de base à l'histoire naturelle des animaux et d'introduction à l'anatomie comparée.*10 dln., 16 bdn. Paris, Fortin [etc.], 1836-1849. ill.: ingekleurde staalgravures, sign.: Rariora qu *V* 25-40.

Georges Léopold baron Cuvier (1769-1832) studeerde te Stuttgart aan de Karlsschule, waar legerofficieren werden opgeleid. Hij werd huisonderwijzer bij de graaf d'Héricy in Normandië, waar hij de zeedieren bestudeerde en tekende. Vervolgens werd hij assistent bij Mertrud, hoogleraar vergelijkende ontleedkunde aan de Jardin des Plantes in Parijs. In 1800 volgde Cuvier Louis Daubenton (nr. 20) op aan het Collège de France. Hij bekleedde een aantal hoge posten in de onderwijs administratie onder de opeenvolgende regeringen uit die periode. Zijn wetenschappelijke verdiensten liggen vooral op het gebied van de zoölogie. De vergelijkende anatomie werd door zijn werk een belangrijke tak van wetenschap. Als eerste paste hij deze discipline toe op de overblijfselen van voorwereldlijke dieren en bewees dat de gewervelde dieren, vooral de zoogdieren, uit de prehistorie in veel opzichten verschillen van hun moderne soortgenoten. Zijn theorie over de rangschikking der dieren publiceerde hij in zijn hoofdwerk *Le règne animal,* waarvan de eerste, vierdelige uitgave

verscheen in 1817. In 1829 verscheen de nog door hemzelf tot vijf delen uitgebreide tweede druk. Daarna verschenen nog een aantal verder uitgebreide herdrukken.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 1014; *Georges Cuvier : de son temps au nôtre.* Paris 1970.

31. Louis Francois Emmanuel Rousseau et Jacques Jean Marie Achille Devéria, *Photographie zoologique ou représentation des animaux rares des collections du Muséum d'histoire naturelle.* Procédés de Lemercier et Bisson Frères. Spécimen dédié à MM's les Professeurs Administrateurs du Muséum. Paris, chez Masson, London, E. Gambart, 1853. ill.: foto's, sign.: R fol 280 rariora.

Louis Rousseau (1788-1868) studeerde geneeskunde en promoveerde in 1827 op een proefschrift getiteld: *Anatomie comparée du système dentaire chez l'homme et les principaux animaux.* Na een carrière als legerarts werd hij hoofd van de afdeling anatomie van het Muséum d'histoire naturelle in Parijs. Hij publiceerde werken op het gebied van de natuurlijke historie, fysiologie en pathologie.
Achille Devéria (1800-1857) was een bekend schilder en lithograaf. Vanaf 1848 was hij conservator van het Cabinet des Estampes. Hij vervaardigde veel medaillonportretten van bekende personen.
Louis Auguste Bisson (1814-na 1870) was scheikundige. Via Louis Daguerre zelf leerde hij het in 1839 gepatenteerde fotografische principe van de daguerrotypie kennen. Vanaf 1840 ontwikkelde hij samen met zijn broer Auguste een aantal verbeterde toepassingen van Daguerre's uitvinding. Deze geperfectioneerde praktische toepassingen leverden hun medailles op bij de wereldtentoonstellingen van 1852 en 1862. Ze maakten naam met boeken met fotografische reproducties van het werk van Rembrandt en Albrecht Dürer. Zoals te zien is aan zeer zeldzame exemplaar van de *Photographie zoologique*, bleken de drukken op eiwitpapier na enkele jaren te verbleken en te verkleuren. Het zou nog tot 1869 duren voor J.R. Johnston de bijna niet vergankelijke kooldruk gebruiksklaar had gemaakt, via opeenvolgende uitvindingen van o.a. de gebroeders Bisson.

Lit.: Nissen, *Die zoologische Buchillustration,* nr. 3489.

'n Oorsig van die rol van Robbeneiland in die vestiging van die Kaap van Goeie Hoop as Verversingstasie

Anthonie Snijders[a]

Abstract

A review of the role of Robben Island as provision station at the settlement of the Cape of Good Hope

The universal notoriety of Robben Island as a penitentiary for political prisoners, notably in the 19th and 20th centuries overshadows its previous historical significance established centuries ago. The Island, initially a source of seals and penguins to European mariners rounding the southern tip of Africa, and later for several other reasons, including its proximity to the Cape of Good Hope, played a pivotal role in the selection of this halfway station. The seals would provide blubber for train-oil and the penguins meat and eggs. The transhumant Peninsular Khoekhoe was to provide cattle and sheep by a barter process as before. Intermittent access to Khoen livestock forced the VOC to consider their own breeding programmes and ultimately the establishment of Free Burgers. Van Riebeeck confirmed the suitability of Robben Island for the fattening and breeding of sheep and this island made a substantial contribution to the provision of sheep and mutton to the fleets and the local community. Khoen sheep did not do well in the Table Valley in early summer and it was expected that they would thrive on the drier island. Predators and stock theft were major problems at the Cape and neither occurred on the island. It is contended that it was unlikely that the settlement at the Cape would have occurred and succeeded without Robben Island.

Inleiding

Robbeneiland is moontlik die belangrikste geskiedkundige erfenis-terrein van Suid-Afrika en die geskrewe geskiedenis strek oor tenminste 500 jaar. 'n Besoeker vandag word met 'n hipermoderne veerboot vanaf die Tafelbaai-hawe na Robbeneiland vervoer waar die kalksteen- en klipgroewe deur Van Riebeeck begin, onder die besienswaardighede is. Die eiland is vanaf 1997 'n nasionale museum en van die figure wat vertoon word is twee uit die Van Riebeeck era naamlik Autshumato en Krotoa.

Die huidige naam dui op die robbe wat daar voorheen aangetref was. Die eiland het eers 'n naam in 1601 gekry toe Joris van Spilbergen dit na sy moeder, *Isla de Cornelia*, vernoem het. Die Engelse reisiger, Keeling het dit in 1609 Penguin Island genoem met vewysing na die voorkoms van reuse getalle pikkewyne. Die naam Robbeneiland is in 1627 deur David de Vries gebruik en daarna deur die Hollanders terwyl die Engelse na Penguin Island verwys het.

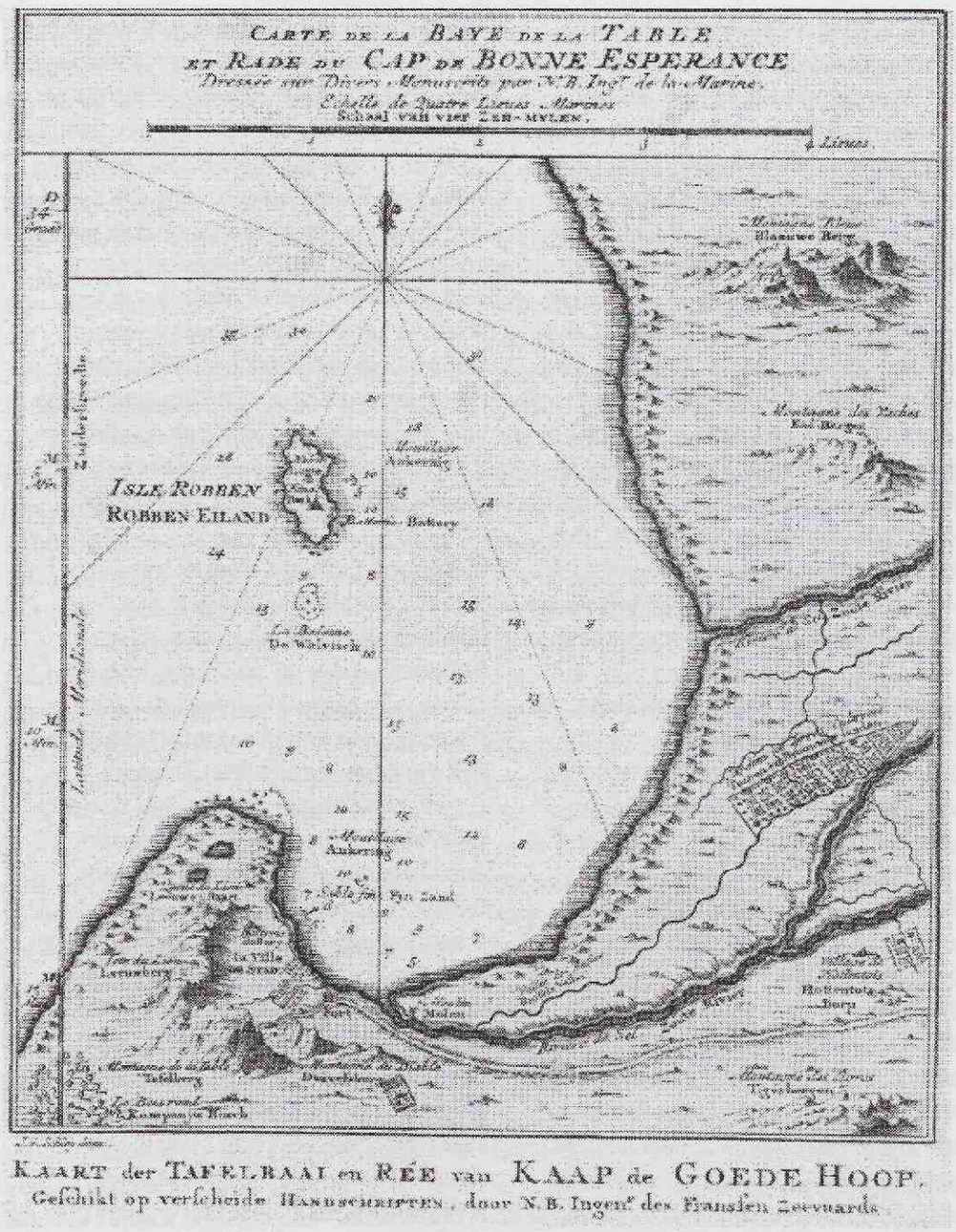
Robbeneiland is reeds in die 16de eeu deur verbygaande Portugese, Engelse en Hollandse seevaarders gebruik vir proviand en skuiling. Die beskikbaarheid van robbe en pikkewyne op Robbeneiland in Tafelbaai was een van die deurslaggewende faktore vir die vestiging van die VOC halfwegstasie, Kaap van Goeie Hoop. Die eiland het deur die eeue die rol gespeel van spens, veepos, voorsiener van boumateriaal, vestiging, hawe, tronk, asiel, kranksinnigegestig, leprosegestig en hospitaal vir chroniese siekes.

Die geskiedenis kan kortliks verdeel word in vier fases nl voor 1652, 1652-1795, 1796-1896 en 1897- hede. Dit is waarskynlik die periode na 1963 wat Robbeneiland internasionale berugtheid verwerf het as die plek van ballingskap van politiese aktiviste van hoofsaaklik die African National Congress.[1] Die hieropvolgende artikel sal die periode van voor 1652 en veral tot 1662 in meer besonderheid bespreek, met die klem op Robbeneiland.

Fisiese aspekte en voorgeskiedenis van Robbeneiland

Robbeneiland is geleë in die ingang na Tafelbaai, ongeveer 11 kilometer noordwes van die Kasteel en 6 kilometer wes van Bloubergstrand. Die eiland is 4.5 kilometer lank van noord na suid, 1,5 kilometer breed van oos na wes en ongeveer 570 hektaar groot. Die hoogste punt is slegs 30 meter bo seevlak. Dit het 'n Mediterreense klimaat soos in die nabygelëe Kaapstad, maar die reënval is baie laer as in die Tafelvallei en

a Dr. Anthonie J. Snijders, Posbus 73208, Lynnwoodrif 0040, Suid-Afrika. Lid van die Geskiedeniskomitee van die Suid-Afrikaanse Veterinêre Vereniging. ajs@global.co.za

Afb. 1. Kaart van Tafelbaai en Robbeneiland. Bron: Abbé Provost, *Histoire générale des voyages* (1748) Afgebeeld in H. Deacon, nota 1, teenoor p. 1.

daar is selde vars oppervlakte-water en die eiland ondervind sterk winde en relatiewe temperatuur-uiterstes. Putte se water is brak en die putwater word eers na 30 meter varser.[2] Daar was geen bome op die eiland nie en die plantegroei het bestaan uit gras, bossies en was soms, na goeie reëns, oortrek van streeksblomme en welriekende plante.

Die geologiese aspekte is van belang want dit het gelei tot die boumateriale wat aan die Kaap gebruik was byvoorbeeld in die geval van die Kasteel soos ons dit ken en ook die benutting deur diere en die aanplant van groentes ensovoorts. Die eiland is die piek van 'n oorstroomde berg wat met 'n onderwaterbrug aan Blouberg verbind is. Die laer strata bestaan uit Malmesbury skalie wat sigbaar is as die halsnoer van rotse om die eiland. Bo hierdie laag is 'n dik kalksteen neerlaag wat deur windaangedrewe sand en skulpstukkies bedek is. In 'n dwarssnit vertoon die gefossileerde duinlaag van die laat-Pleistoseen Epog as 'n dun laag bo die Malmesbury skalie wat in die Neoproterosoïse tydperk (~980-610 mjg) gevorm was. Die Malmesbury skalie is in lae neergelê en kan maklik met 'n beitel gesplit word om boustene te vorm. Die gekalsifiseerde sandduine (eoliese) is die ligging van die kalsteengroewe waar Van Riebeeck se arbeiders en die 20ste eeu ANC se politiese gevangenes hande-arbeid moes doen.

In hiedie laag is klipwerktuie gevind wat dui op die aanwesigheid van mense op Robbeneiland van ~100 000 jaar gelede. Toe hierdie klipwerktuie daar gelaat was, was die duine nog nie gekonsolideer nie. Later het sand bygekom en die werktuie bedek. Die werktuie dateer uit ongeveer die Middel Steentydperk ~250 000 tot 25 000 jaar gelede. Duine op die vasteland in hierdie omgewing dui 'n val in seevlak aan in die oorgangsperiode tussen die globale warm periode na die ysperiode. Om 'n landbrug te kon vorm moes die seevlak ~20 meter onder die huidige seevlak gewees het. Dit dui op 'n ouderdom van die werktuie van ~100.000 jaar. Hierdie mense was jagter-versamelaars wie deur veeherder-versamelaars verplaas is. Laasgenoemde was die 'Hottentotte' soos aangetref deur deur Dias en Da Gama teen die einde van die vyftiende eeu.[3]

Geskiedenis voor 1652

Raven-Hart het uittreksels van 153 verslae gepubliseer van besoekers aan die Kaap vanaf 1488 tot 1652.[4] Die werklike getal skepe wat in dié periode in Tafelbaai aangedoen het was aansienlik meer maar nie genoem nie. Eerstens omdat vroëe seevaarders nie hulle vaar- en navigasie-besonderhede wou publiseer nie en verder dat die rapporteur nie noodwendig al die ander skepe in die vloot vermeld het nie. Raven-Hart het self opgemerk dat daar by aankoms byna altyd 'n ander skip of skepe aan die ree gelê het. Hy het ook skepe aangeteken waarvan die name in ander verslae gemeld word of in briewe gevind was. Die volgende verwysings word aangehaal met die klem op Robbeneiland en is maar 'n breukdeel van die beskikbare inligting van die Portugese, Engelse, Hollandse en Deense besoekers aan die Kaap.

Die Portugese seevaarder, Bartolomeu Dias word aanvaar as die eerste Europeër wie om die suidpunt van Afrika gevaar het in 1488. Hy het nie by die Kaap aangedoen nie en sy eerste landing was op die suidooskus by vandag se Mosselbaai. Dias het ook die naam Kaap van Goeie Hoop gegee aan die kaap wat hy verbygeseil het. Die volgende erkende vaarder was Vasco da Gama wat ook nie by die Kaap aangedoen het nie.[5] Nadat hy by die Kaap verbygeseil het, het hy op 26 November 1497 by Mosselbaai geland.
Peter Kolbe het geskryf dat Portugese Robbeneiland in 1498 besoek het om die 'mensvreters' op die vasteland te vermy maar dit kon nie bevestig word nie.[6] Penn[7] haal De Villiers[8] aan wat beskryf dat die matrose (van Da Gama se vloot?) in 'n groot grot vertoef het en vars water van fonteine verkry het. Dit word egter deur Mentzel bevraagteken wat die eiland as kaal en onbewoond en met 'n totale tekort aan vars water beskryf.[9] Daar is ook geen melding gemaak in die reisverslag van Da Gama dat hulle in Tafelbaai aangedoen het nie. Wat wel in Da Gama se reisverslag genoem word is dat hulle op 27 Oktober 1497, vyf dae ver van die kus, walvisse en 'seawolves' (robbe) teëgekom het en ook dat hulle baie (beraam 3000) robbe op 'n eilandjie in Mosselbaai op 25 November opgemerk het.[10] Op dié eiland was daar ook voëls wat *'fotilicaos'* (*sotilycaos*) genoem word en hulle balk soos donkies- dit wil sê die 'jackass penguin' of briloogpikkewyn.

Benutting van Robbeneiland

A. Robbe en Pikkewyne[11]

Verskeie Portugese seevaarders het daarna om die Kaap geseil en Antonio da Saldanha was die eerste om daar aan te doen in 1503. Die eerste verslag van robbe op Robbeneiland is ook dié van Antonio da Saldanha in 1503 wie se matrose pikkewyne (*sutilicarios*), robbe en skilpaaie, wat in groot getalle aangetref is, doodgemaak het om te eet.[12] Tafelbaai is aanvanklik na Saldanha vernoem wat verwarring kan skep met die huidige Saldanhabaai. Saldanha was ook die eerste besoeker om Tafelberg te bestyg en te beskryf.
Raven-Hart meld dat daar inligting is van nog vyf Portugese skepe wat Tafelbaai besoek het na Da Saldanha.[13] Die Onderkoning Francisco de Almeida op pad van Cochin na Portugal het vars water benodig en daar word besluit om in Tafelbaai aan te doen in 1510. Daar het 'n skermutseling plaasgevind tussen die inboorlinge en die swaar geharnasde Portugese. De Almeida en 64 manskappe, onder wie van die Portugese adel, sterf daar.[14] Daarna het die Portugese Tafelbaai vermy en eerder by Mosselbaai of verder oos geland vir water en vee. Die verkeer van veral Engelse skepe om die Kaap het toegeneem in die laat 16de eeu en Robbeneiland was beskou as 'n veilige aanmeerplek en 'n bron van voedsel veral omdat daar nie altyd Khoen vee aan land beskikbaar was nie of as die Khoe vyandig was. Baie van die vroëe reisigers het na die Kaap verwys as Buona Esperanca en nie na die baai as sulks verwys nie.

Luitenant Edmund Barker het Sir James Lancaster se besoek aan Robbeneiland in Augustus 1591 beskryf: *"After 15 to 20 days being there, our admirall went with his pinasse unto the iland which lieth off the baie, where hee found great store of penguines and seales; whereof he brought good plenty with him. And twise after we sent certaine of our men, which at both times brought their bots lading unto our ship"*[15]. Tien jaar later besoek Lancaster Tafelbaai en 'n anonieme verslag van 29 Oktober 1601 meld dat *"We put out to sea and went over by a small Iland that lies in the mouth of the said bay* (Tafelbaai) *which is exceedingly full of seales and penguines..."*. Hulle het van die robbe doodgemaak en traan gemaak terwyl hulle van die jongstes geëet het en as goeie vleis beskou het (*made oyle of them and some of the youngest we did eate which to us seemed good meate*).[16]
Joris van Spilbergen het in 1601 die baai aan die Kaap, Tafelbaai genoem en die naam is voortaan deur die Hollanders gebruik.[17] Die Engelse verslae het nog Saldania, na Antonio da Saldanha, in verskillende spelvorms gebruik. In die verslag van

Spilbergen word verwys na *"Isla de Cornelia"* (Spilbergen se moeder) en *"Lisla d'Elizabeth"* (Spilbergen se vrou). Die twee eilande was amper dieselfde behalwe dat eersgenoemde (Robbeneiland) geen dassies *(Procavia capensis)* gehad het nie in teenstelling met laasgenoemde (Dasseneiland).

Alhoewel robbevleis geëet is, het traan-olie reeds in 1610 die belangrikste produk geword tog het die Deen Jon Olafsson in 1623 beskryf dat hulle die jong robbe se vleis oor die oues s'n verkies het.[18] Hierdie robbe was vanaf vandag se Saldanhabaai. Die vleis is met pruimedante en heuning voorgesit![19] In die verslag van Sir Henry Middleton word die robbe van Robbeneiland beskryf: *"such infinite number of seales that it was admirable to behold"*. Daar word genoem dat die pikkewyne in hulle duisende aangejaag kon word.[20]

Die anonieme verslag van David Middleton van die boot *Consent*, 21 Julie 1607, herhaal die gemak waarmee 500 pikkewyne aangejaag kon word en dat daar duisende robbe op "Pengwin Island" was. Die volgende kommentaar verskyn: *"In mine opinion there is not an iland in the world more frequented with Fowle and Seales than this Iland"*.[21] Cornelis Matelief merk op 16 April 1608 *"On the island* [Robben Island] *we found an unspeakable number of sea-dogs which lay on the rocks to bask in the sun ...Our men amused themselves by clubbing fully a hundred to death"*.[22] Matelief vind ook baie pikkewyne en meld dat die eiland sanderig is en geen water het nie.

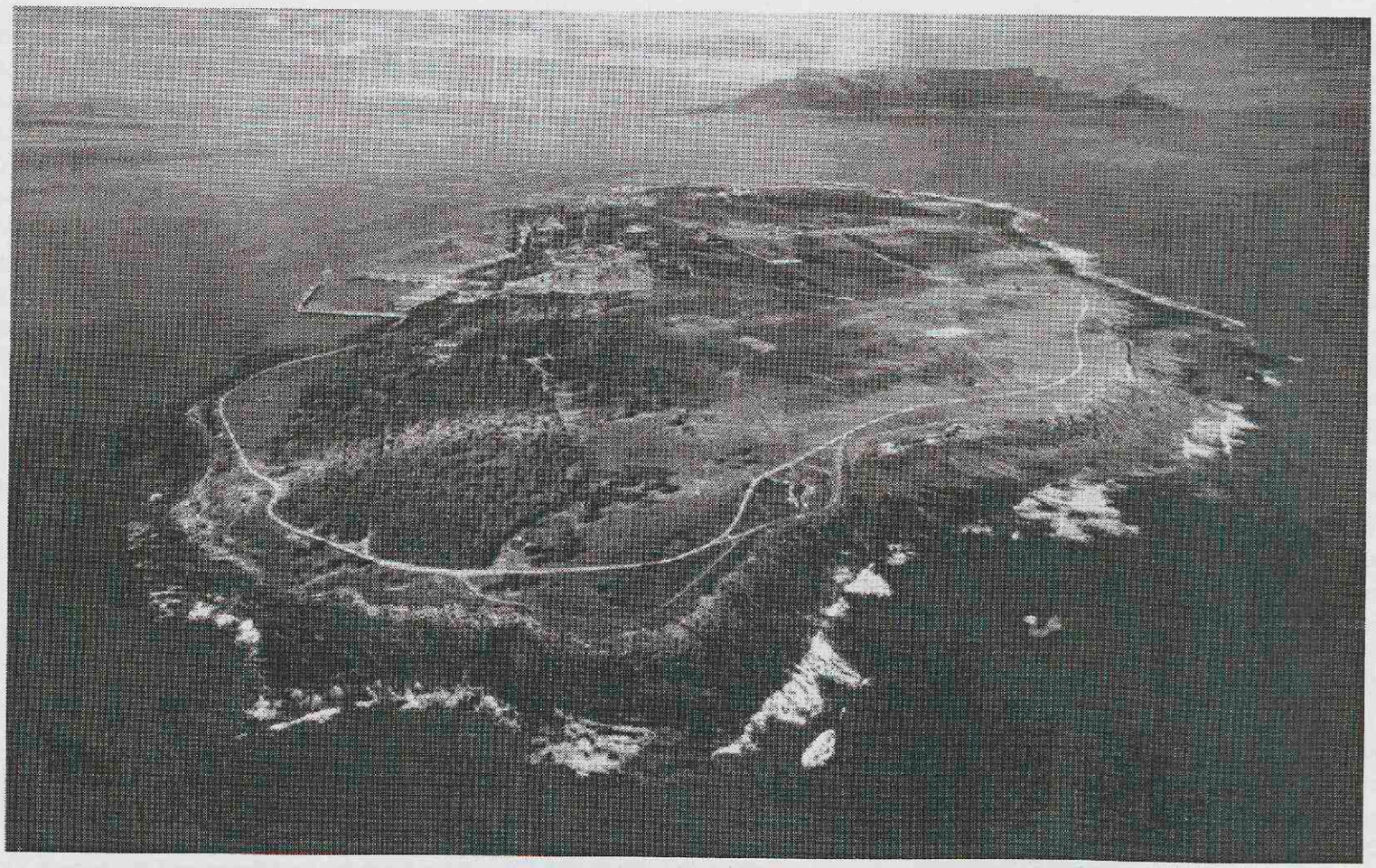
John Jourdain was saam met Kaptein Sharpeigh op reis na die Ooste op die *Ascension*. Hy skryf dat die kaptein van 'n meevarende boot, die *Union*, op 5 Julie 1608, aan boord gekom het en kom berig het dat baie van sy bemanning aan skeurbuik ly en dat hulle moet aandoen by Saldanhabaai (Tafelbaai). Hulle meer vas in Tafelbaai op 14 Julie en vertoef daar tot 16 September wat Jourdain tyd verleen om die omgewing te verken. Alhoewel die inboorlinge vriendelik was en vee vir verruiling, veral vir yster van vathoepels, gebring het, het hulle besluit om 'n verskansing te bou. Die plaaslikes het baie gesteel en die verskansing was vir beskerming teen diefstal instede van geweld daarteen te gebruik. Jourdain skryf voorts dat dat die Generaal bote na Penguin-eiland gestuur het om robbe te haal beide vir die inboorlinge en veral vir die olie. Daar was 'n groot aantal van die robbe *"such great quantitie of those fishes* (seales of sea-wolves)*, that within lesse then a day a man might lade a good shippe with them"*. Die spek is afgesny vir traan en die res is vir die inboorlinge gegee wat dit hartelik verorber het. Jourdain en 'n paar maats het ook Tafelberg geklim en dit heel vermoeiend gevind. Die pikkewyne is aangejaag oor planke vanaf die strand na die boot. Hierdie pikkewyne het hulle aan die 'Saldanians' gegee wat dit met vreugde ontvang het. Nog 'n noemenswaardige opmerking was dat daar 'n tekort aan hout was maar dat daar wel hout was drie myl van die strand.[23]

Daar is reisverslae van 1609-1611 wat nie verwys na Robbeneiland nie. Die verslag van Nicholas Downton (saam met Sir Henry Middleton) meld dat daar in Julie 1610 kormorante en robbe in groot getalle aangetref was. Hy vind pikkewyne, robbe (waarvan hulle baie doodgemaak het) en beide slange en rotte *"in very great abundance"*.[24] Peter Floris (Peter Willemsz.?) verlaat Tafelbaai op 16 Junie 1611 en laat Jacob le Maire agter tot Desember om velle te ruil en traan-olie te maak - vermoedelik van robbe van Robbeneiland.[25]

Die Here XVII het in 1616 besluit dat alle uitvarende skepe na die Ooste by Tafelbaai *moet* aandoen en brei die besluit uit in 1619 na die terugkerende vloot.[26] Dit word ook bepaal dat Engelse skepe die hawe mag deel. Dié besluite het beide Hollandse en Engelse verkeer in Tafelbaai laat toeneem en die handel met die Khoe uitgebrei. Die moontlikheid vir misverstande en konfrontasies het ook ooreenkomstig toegeneem. (Dit kom later voor dat veral die terugkerende vloot byTafelbaai verbygeseil het omdat daar óf nie genoeg proviand was óf van swak gehalte óf die baai te onstuimig was).

Reisverslae van 1615-1619 en1621 toon wisselende sukses met ruilhandel in Tafelbaai. Daar is aanduidings van konfrontasies en vermoordes aan beide kante. Augustin de Beaulieu skryf dat hy na 17 dae in Tafelbaai, 28 Maart 1620, reggemaak het om te vertek en dus die bemanning na die boot begin terughaal. Veral dié wat op Robbeneiland was, waar daar groot getalle pikkewyne en *sea-beares* was. Die robbe blêr soos skape maar hy kon hulle nie eet nie, ook nie die pikkewyne nie want hulle het na visolie gesmaak. Die bemanning het die pikkewyne smaaklik gevind en bo spek verkies.[27]

David Pietersz. de Vries het op 17 Maart 1627 saam met die vloot vanaf Texel gevaar. Hy skryf in sy *Korte Historiael* dat hulle op 16 Julie in Tafelbaai geanker het en tente vir die siekes opgeslaan het en vars water gelaai het.[28] Hulle het met 'n sloep op 1 Augustus 1627 vir die derde maal na Robbeneiland geseil en die boot het die volgende dag met 1 100 pikkewyne en (slegs) 'n

Afb. 2. Foto van Robbeneiland met Tafelberg in agtergrond, Robben Island off Cape Town, foto: Gerald Hoberman, 2008.

paar robbe teruggekeer het omdat hulle gedink het die pikkewyne was beter (om te eet?). Hulle was gedwing om Robbeneiland te besoek omdat daar geen beeste of skape vir ruilhandel beskikbaar was nie. Raven-Hart verwys na nog sowat 89 verslae of verwysings na skepe vir die periode 1627-1649 en enkeles word hier onder genoem.

In die *Remonstrantie* ter regverdiging van die halfwegstasie Kaap die Goeie Hoop van 1649, verwys Jansz. en Proot onder andere na die robbe en walvisse waarvan traan verkry kon word.[29] Jan van Riebeeck sluit dit in in sy "*Nader Consideratie off Bedenkingen*" en vermeld sy ondervinding met dié proses in Groenland en hoe die tekort aan brandstof oorkom kon word.[30] Nadat die eerste ketel spek uitgebraai was kon die kaiings vir brandstof vir die daaropvolgende ketels gebruik word. Dit sou die tekort aan hout aanvul.[31]

B. Skape

Daar was ook ander noemenswaardige gebruike van Robbeneiland. Lancaster het tydens sy besoek in Januarie 1601 ses ooiskape en twee ramme daar geplaas, van die skape geruil in Tafelbaai van die Khoekhoe. Joris van Spilbergen kon dus twee maande later sewe of agt van die skape skiet. So het William Keeling ook in 1607 ses vet skape daar ontvang van 'n Hollandse boot op 28 Desember wat dit op Robbeneiland gekry het en opgemerk het dat dit van die vetste skape was wat hy nog ooit gesien het. Die stert van een was 'n fenomenale 28 duim (~70cm) breed en het 35 pond (~16kg) geweeg![32] Keeling neem toe van die skape op Robbeneiland en vervang hulle met maer skape. Hy kon dit bekostig want hulle het 450 skape, 46 koeie, 10 osse, nege kalwers en een bul geruil vir 200 ysterhoepels.

In die *Journaal* van Cornelis Matelief word genoem dat die Admiraal in 1608 die agste skaap van Lancaster op Robbeneiland laat slag het. Dié skaap word beskryf as so vet dat die vleis oneetbaar was. Die stert alleen het 19 pond (~8.6kg) geweeg en was 25 duim(~10cm) dik! Hulle het toe alreeds vier ooie en twee ramme op die eiland geplaas en Matelief was so beïndruk deur die vet skaap dat hy nog 14 skape daar plaas, dus 'n totaal van 20 skape.

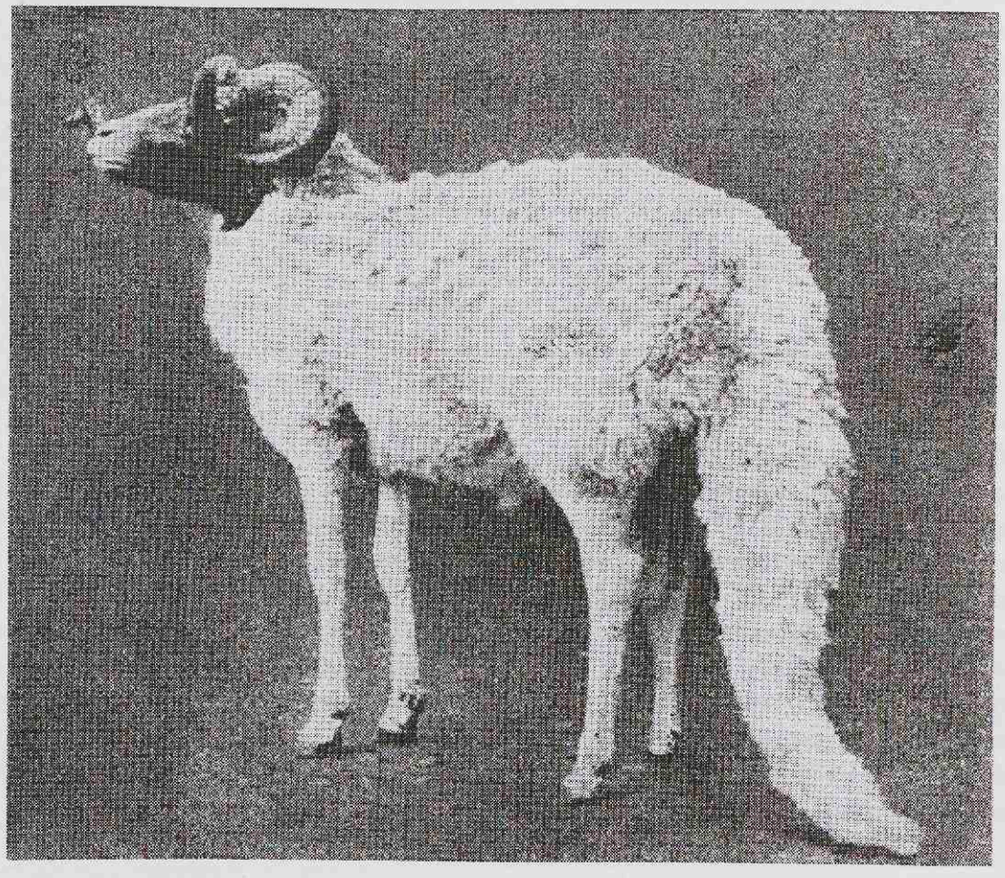
Die verslag van John Jourdain in 1608 (sien hierbo) lui: "*This iland will make the leanest sheepe that wee cann chuse to bee fatt within one monneth as per experyence of our time of beinge there we made profe; putting sheepe on the iland atb our first comeinge and within the time aforesaid were very fatt; which seemed to me very strange seeinge that there was no good feedings for them onlie wild hearbs and noe fresh water*". Jourdain beskryf dat hulle 20 skape, ook die vetste wat hy nog ooit gesien het, gevind het wat deur Hollanders daar gelaat was en hulle laat vervangings agter en ook vyf koeie en 'n bul.

Dit lyk nie of ander besoekers die skape na slagting vervang het nie want toe Thomas Best Robbeneiland op 16 Junie 1612 besoek het was daar slegs twee skape gevind. Een is geslag en beskou as die ekwivalent van vier van die vasteland. Best beskryf die groot getalle robbe en pikkewyne asook 'n oorvloed van slange wat in die son gelê het.[33] Nicholas Downton vind slegs een vet skaap op Robbeneiland op 30 Junie 1614.[34]

Robbeneiland na 1652

In die indeks van die *Journal of Jan van* Riebeeck is daar meer as 290 verwysings na Robbeneiland wat onder andere briewe aan die poshouers insluit asook besluite van die Politieke Raad.[35] Dit word slegs oortref deur bv 'Hottentotte', 'Batavia' en 'Kaap' wat dui op die belangrikheid van Robbeneiland vir die beskikbaarheid van hulpbronne, sekuriteit en kennis van inkomende vaartuie. Bosman se *Daghregister van Jan van Riebeeck* word gebruik as die standaard teks.[36]

Van Riebeeck was bewus van die robbe op Robbeneiland soos gemeld in sy "*Nader Consideratie of Bedenckinge*". Hy het die eiland binne 'n paar maande na sy aankoms in die Kaap besoek en gebruik die naam *Robben-Eylant* na sy amper rampspoedige rit na die eiland op 1 Julie 1652.[37] Hierdie rit was om die robbe-vangs te ondersoek maar die deining om die eiland het hulle gedwing om tenouernood na die Kaap terug te keer. Voortreflike weer stel Van Riebeeck in staat om die jag na *t' Robben-Eijlandt* op 9 September te stuur om die eiland te ondersoek maar dreigende weer genoodsaak hulle om namiddag onverrigte sake terug te keer. Twee dae later kon hulle weer probeer en vind 'n fraai sanderige baai om in te anker. Die jag keer terug 13 September met omtrent 'n honderd duikers (*Phalacrocorax neglectus*) "*van goeden smaeck*", 'n paar pikkewyne (*peguijns*) en omtrent 3 000 pikkewyneiers. Die skipper, Simon

Afb. 3. Afrikaner-ram. Sweepstert tipe met lang, relatiewe dunstert teenoor vetstert-tipe. Bron: H. Epstein, *The origin of the domestic animals in Africa* (New York 1971) Vol. II, p. 149.

Turver (Symen Pieter Turver) het 'n jong rob gevang en alhoewel daar 'n aantal robbe was, was hulle te maer vir traan. Van Riebeeck besluit om self inspeksie te doen omdat daar nog geen vee aangekom het nie en dus die kosvoorraad moes aanvul en ook om die algemene omstandighede te ondersoek. Daar aangekom vind hulle dat die meeue al die eiers van die duikers op die Noordhoek gevreet het na die duikers van hulle neste verjaag was. Dit was reeds laat en hulle kon slegs 500 tot 600 eiers verkry en 25 voëls. Ses man word agtergelaat om verder eiers te soek maar vind die volgende dag dat die meeue weer eens verlate eiers opgevreet het. Hulle kon wel 600 pikkewyne na die boot aanjaag soos skape. Van Riebeeck laat ses robbe doodslaan en neem waar dat daar wel genoeg spek is en dat die velle ook benut kan word.

Van Riebeeck ondersoek die eiland heen en weer en kruis en dwars en vind heelwat bossies, plekke met goeie grasbedekking, verskillende welriekende kruie en blomme, ook syferwater van verskeie fonteintjies. Dit was in die lente na voldoende winterreëns.[38] Van Riebeeck het klaarblyklik nageslaan oor die suidpunt van Afrika want in 'n Resolusie van 24 September 1652 word daar na Eilandt Elizabeth met baie robbe en dassies asook na die Journalen van Joris Spilbergen verwys.[39] In Mei 1653 is ses skape (vier ooie en twee ramme) as proefneming op die eiland geplaas. In September was daar reeds nege skape (en een dooie). Die skape was so vet in Februarie dat hulle beswaarlik kon loop. Die Politieke Raad besluit om al die Kompanjie se ooie na Robbeneiland te stuur met van die beste ramme. 'n Opsiener was aangestel en hy moes 'n woning vir mens en dier oprig.

Bewoners en Karakters

Die Khoekhoe het nie bote gehad nie en die eerste moderne mense op Robbeneiland was besoekers, skipbreukelinge of onwillige verworpelinge. Daar is verslae wat vewys na skipbreukelinge en prisoniers wat aan die Kaap gelaat is en sonder enige latere melding van hulle. Klein groepies onbewapende mense sou dit nie oorleef het nie en Robbeneiland sou 'n beter kans vir oorlewing gebied het. Daar is nie gegewens dat die Portugese van hulle prisoniers (*degradados*) op Robbeneiland sou gelaat het nie en meer waarskynlik dat hulle op die kus van Tafelbaai sou gelaat word. Daar was wel gevalle waar mense op Robbeneiland op versoek aangebly het om vyandige Khoekhoe te ontvlug.

Daar was 'n hele aantal van die toesighouers wat belangrike rolle gespeel het bv Rijck Overhagen, of interessant geskiedenisse gehad het soos bv Jan Woutersz. en die inligting is in die *Daghregister* en Resolusies. Slegs twee word hieronder genoem. Die een was voor Van Riebeeck en die tweede was voor en tydens Van Riebeeck se verblyf aan die Kaap.

John Crosse

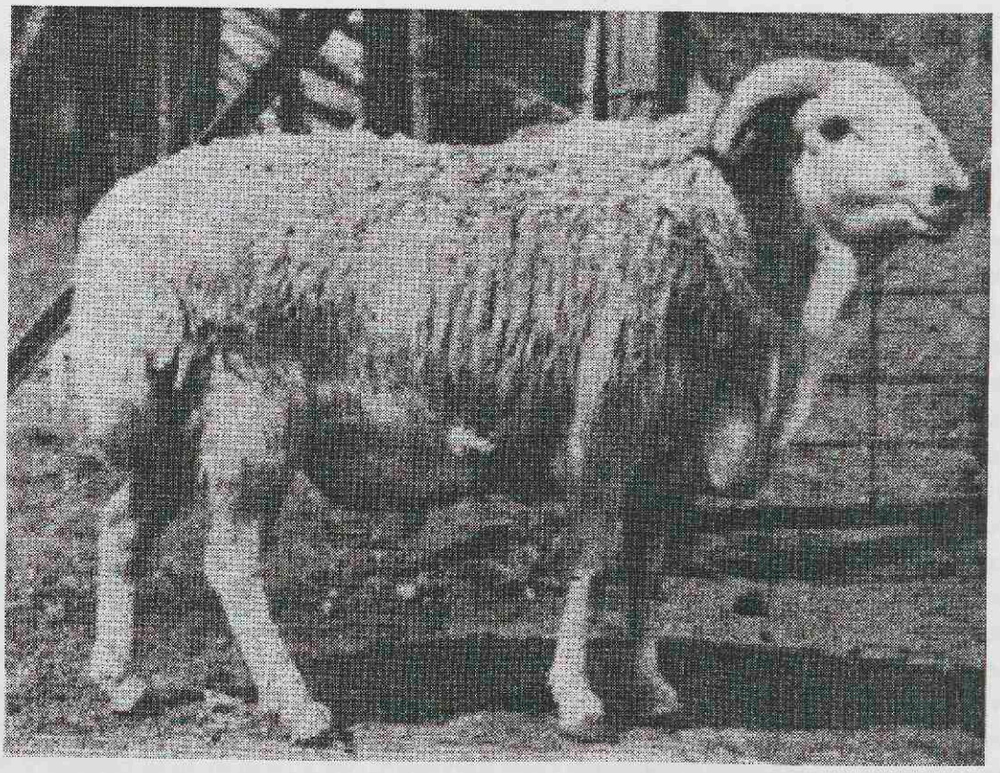
In Walter Peyton se verslag word beskryf hoe hulle met 19 veroordeeldes vanuit Newgate wat Sy Majesteit *"graciously cleared them from the Rigor of the Lawe"* na die Kaap gevaar het in Januarie 1615.[40] Dit was deel van'n plan om veroordeeldes na die Kaap te stuur sodat hulle die omgewing sou verken en'n nedersetting daar begin.[41] Op 16 Junie laat hulle 10 van die gevangenes op die kus in Tafelbaai met kos, drank en wapens. Dit was voorgestel en aanvaar dat John Cross as leier en organiseerder sou optree.

Edward Dodsworth laat 'n boot [longboat] op 20 Junie vir Cross sodat hulle na die eilande toe kan vlug totdat sy genote herstel het van hulle wonde opgedoen in 'n skermutseling met die Khoe.[42] Martin Pring vertel dat Cory (Coree) op 3 Maart 1616 vir hulle van ene Kaptein Crosse kom vertel het wat met agt man en 'n seun op Robbeneiland gebly het en aan wie Dodsworth 'n boot gegee het.[43] Pring stuur toe 'n sloep (pinnace) wat drie mans terugbring en drie agterlaat. Hulle rapporteer dat op die vorige Saterdag, Kaptein Crosse met twee ander van die stukke van die langboot, 'n vlot gemaak het. Hulle was halfpad tussen die Eiland en Pring se boot toe twee walvisse aan weerskante opstyg, so naby dat Crosse een met die spar kon slaan. Die walvisse sak weg en Crosse is so verskrik en verkluim deur die koue water, dat hy na die eiland terugkeer. Maar nadat hy 'n ander hemp aangetrek het, besluit hy om weer te probeer. Hy was al 'n hele end weg van die eiland toe hy verdwyn en nie weer gesien is nie. Penn meld dat Crosse dit dalk tot die kus gemaak het volgens Coree en deur 'n Portugese skip weggeneem was. In Junie 1616 hoor Edward Perry dat twee van die manne deur 'n Engelse skip weggeneem was. Die drie mans wat deur Pring afgehaal was, is kort na hulle aankoms in Engeland tereggestel weens die diefstal van 'n beursie. Crosse en sy makkers was dus die eerste prisoniers op Robbeneiland. Dit was egter ook die einde van die Engelse poging om prisoniers as ontwikkelaars van die Kaap te gebruik alhoewel hulle simboliese besit geneem het van alle dele van Afrika nog nie bewoon deur 'n Christen prins nie!

Harry (Hadah, Herrij, Autshumato of Autshumao)
Die Khoen naam van hierdie figuur was Autshumato of Autshomao. Die Engelse het hom Harry of Thomas genoem en Jan van Riebeeck het hom Herrij genoem. Herrij was een van die weinige Khoe aan die Kaap wie 'n bietjie Engels kon praat en dus met andertalige Europeërs tot 'n mate kommunikeer. Hy was 20 jaar voor Van Riebeeck aan die Kaap. Herrij was in Elphick se woorde 'n man van baie ambagte, 'n bedrewe taalkundige, 'n kordate entrepeneur, en 'n oorlamse diplomaat en manipuleerder. Alhoewel Herrij die beste beskryfde Khoe van die 17de eeu was, is dit nie duidelik wat hy met sy maneuvers wou bereik tensy dit selfbevordering was nie.[44] Hy was die eerste veewagter op Robbeneiland en ook die eerste (Cross?) mens om van die eiland per boot te ontsnap. Ook pertinent is die feit dat Herrij met die Strandlopers wie nie vee besit het nie, geassosiëer was en tog volgens Van Riebeeck se opinie 'n kundige veeboer was. Elphick verwys na die feit dat alhoewel Herrij verbintenisse en assosiasies gehad het met die verskillende groepe wat die Skiereilandse Khoe opgemaak het, dit van tyd tot tyd gevariëer het.[45] In die skeepsjoernaal van Peter Mundy van 1634 word beskryf dat hulle met die invaart na Tafelbaai,'n vuur gesien het op Penguin Island (Robbeneiland) maar hulle kon nie verder ondersoek instel nie as gevolg van die ongunstige weer.[46] Die wind en weer was gunstig toe hulle reg was om uit te vaar en 'n sloep word vir pos na die eiland gestuur. Die Skipmeester en Mundy gaan saam. Hier vind hulle ene Hadda (sic), 'n Khoe wat deur Kaptein Pynne na Bantam geneem en weer teruggebring was.[47] Mundy skryf in 1634 dat Hadah op Robbeneiland saam met sy familie en bondgenote, sowat 60 in getal, gewoon het. Hulle was ietwat beter gekleed as die Khoe van die vasteland en Hadah was in 'n Engelse gewaad van kop tot tone! Hadah wou gehad het dat Mundy na hulle sewe huisies kom kyk asook die "*Cowes, Piggs, Henns and Chickins*" wat Pynne (?) aan hulle gegee het en wat vermenigvuldig het. Ongelukkig het Mundy nie tyd gehad nie. Hadah was die hoof en goewerneur van almal op die eiland waar niemand hom kon molesteer nie aangesien die mense van die hoofland nie bote gehad het nie. Die groepie het van robbe en pikkewyne geleef waarvan daar 'n oorvloed was.
Toe die Hollanse skeepskaptein, C. Gerritsen, die eiland in 1638 besoek het was daar net een pikkewyn oor en geen ander wilde diere nie, uitgeroei deur die inboorlinge wat toe terug was op die vasteland en as Strandlopers voortbestaan het. Daar is ook nie aanduidings wat van die vee geword het nie. Maar Herrij het in 1639 gevra om weer terug na die eiland geneem te word. Gedurende 1647 was hulle weer op die vasteland.[48] Hier is Herrij en 'n groepie Strandlopers deur Jansz. se groep van die Haerlem in 1648 aangetref. Herrij se ondervinding en kennis van die eiland was later vanpas toe hy vir Van Riebeeck kon vertel het van die eetbare plante vir mens en dier op die eiland. In die *Journal of Jan van Riebeeck* kom daar meer as 150 verwysings na Herrij voor in die tien jaar, 1652-1662.[49] Dit sou sekerlik meer gewees het as dit nie was dat hy vir lang periodes weggebly het nie veral na hy oortredings gepleeg het en bang was vir retribusie. In dieselfde periode was daar 27 Resolusies wat verwys het na hom en selde vleiend was. In die Joernaal kon Van Riebeeck sy frustrasies, teleurstellings en ontnugterings uitspreek teenoor die meer formele Resolusies.[50] Herrij is in 1663 oorlede, slegs 'n jaar na sy mentor Jan van Riebeeck, die Kaap verlaat het.

Die VOC se Robbeneiland

I Algemeen
Die benutting en funksies van Robbeneiland gedurende die VOC-bewind word deur Sleigh bespreek met die klem op die gebruik as gevangenis en voorsiening van boumateriaal.[51] Die rol as veepos kry minder aandag waarskynlik omdat Robbeneiland se rol as voorsiener van skape geleidelik verminder het met die toename in skaapgetalle in die besit van die vryboere. Byvoorbeeld in 1695 het die burgers 47 025 skape besit terwyl die Kompanjie 5 582 gehad het.[52] Gedurende Jan van Riebeeck se bestuur van 1652-1662 was daar korrespondensie, persoonlike besoeke en Resolusies in verband met die aktiwiteite daar, onder andere, boerdery en veeteelt. Dit kan seker toegeskryf word aan sy persoonlike belangstelling en die besef dat daar nie volkome op die Khoe kon staatgemaak word nie vir die voorsiening van vee.
Robbeneiland was 'n unieke 'Buitepos'. Die geografiese ligging in die mond van Tafelbaai het die funksies van 'n militêre stasie en seinpos meeegebring. VOC amptenare het die toesighoudende en funksionele funksies beklee. Sommige van hierdie amptenare was effektief bannelinge of gevangenes maar nog steeds in die diens van die Kie. Geen ander buitepos het soveel boumateriaal (behalwe timmerhout) voorsien nie – skulpkalk, sagte kalksteen, grietsteen en blou leisteen.[53] Die isolasie van die eiland het die bevolking daar

Afb. 4. Ronderib-tipe Afrikaner-ram. Naam beskryf die relatiewe brëe bors van hierdie tipe.
Bron: H. Epstein, *The origin of the domestic animals in Africa* (New York 1971) Vol. II, p. 187.

van byvoorbeeld pokke beskerm. In 1771 egter word dit as kwarantynstasie vir pokkelyers gebruik.[54]
Van Riebeeck het in 1657 'n paar bandiete daar geplaas om skulpe vir kalkbrandery te versamel. Drosters en bannelinge van die Ooste was ook daar geplaas. Die omstandighede waaronder die gevangenes en slawe moes werk, die rantsoene en die verwagte produksie, word in besonderheid deur Sleigh bespreek.[55]
Die gebruik as seinpos vanaf Van Riebeeck se tyd was bemoeilik deur die totale afwesigheid van hout of ander brand-materiaal wat per boot vanaf die Kaap,wat ook 'n tekort gehad het, gebring moes word. Die instandhouding en funksionering van die seinpos was een van die primêre pligte van die toesighouer. Die seinvure het as navigasie-punte en beide kenisgewing en waarskuwing gedien. Daar was meer as 100 toesighouers vanaf 1654 tot 1795 waarvan ene Hamerling vir 26 jaar daar gebly het en daar oorlede is. Vanaf 1705 was daar 'n sterk militêre groep wat gewissel het vanaf agt tot 30 manskappe.[56]
Die omstandighede op Robbeneiland word kennelik gedemonstreer deur 'n gedig van die fiskaal Advokaat P. De Neijn 1672-1675, gebaseer op sy besoek aan die eiland. "*Wesende op 't Robben-Eijland uit den Raad gesonden als Commissaris, omne wat order onder een parij bandieten te stellen*".

Ik ben nu wel op 't Robben Land
Met volkje van den deus aas bemand
Daar niet en valt voor keel of tand
Of voor de felle koue wat brand
Gesonden, als Signor gesant
Maar ik weer aan't vaste strand
So sweer ik bij de hoogste Sanct
Er geef daar op mijn rechterhand
En ook mijn woord en trouw tot pand,
So't niet ontbreekt aan mijn verstand
Dat niemand mij daar weer op plant
Want weet, dat ik ben silk een quant
Die garen is een vaste klant
Daar men de droefheid heel verband
De glasen vuld tot aan de rand
En vrolijk sijt met pijpjes, want
Ik singh nogh op mijn ouden trant
En stelt dit Eijland aan een kant
En heb den bruij van 't dorre sand."[57]

'n Konstante element van die eiland was moontlik die pragtige gesig van Tafelberg, veral as daar 'n wolk oor die die kruin kruip, of dit egter die ellendes versag het, is te betwyfel.

II *Verversings- en Veepos*

Daar was met baie huisdiere op Robbeneiland op een of ander tyd geboer. Alhoewel skape sekerlik die belangrikste was, was daar ook varke, bokke, konyne, dasse en 'n groot verskeidenheid pluimvee. Trekosse was ingebring om te help met die skulp-vervoer na die bote. Van Riebeeck se eerste besoek aan Robbeneiland (sien hierbo) was gedwing deur die afwesigheid van die Khoekhoe en hulle vee en dus 'n ernstige tekort aan vleis en melk wat aangepas kon word deur die seevoels. Terselfdertyd het hy ook die plantegroei ondersoek en die verkryging van water deur putte.[58] Gelukkig kom die Khoe met groot troppe vee vanaf Oktober aan en daar kan beeste en skape geruil word. Die veeruiling duur voort tot Januarie 1653 toe die Khoe vertrek met hulle vee en slegs sporadiese klein getalle word nog geruil tot Maart. Die terugkerende vloot kon dus wel voorsien word.

Skape

Die skape van die Khoekhoe wat in die Kaap aangetref was, was harige vetstert skape. Daar is vandag nog van hierdie tipe skape in Suid-Afrika in die vorm van Ronderib Afrikaner en Namakwa Afrikaner. Die Khoe het ook die vet van onder ander van die sterte gebruik as velbeskerming of kosmetika. Die sterte was deur die intrekkers gebruik as smeer instede van botter en sou ook vetvrye wildsvleis meer smaaklik maak. Die Khoe skape was lank van been en kon vryelik beweeg. Dit wil voorkom asof die skape beter gevaar het onder semi-droë omstandighede en veral die Skiereilanders se skape was elders gedurende die nat en koue winterseisoen.

Op 14 Mei 1653 word daar ses skape (vier ooie en twee ramme) op Robbeneiland geplaas om te sien of hulle wel sou aard. Terselfdertyd was daar ook 'n paar dassies van Dasseneiland daar geplaas. Teen 15 September was daar reeds nege skape (en een dood) en Van Riebeeck hoop dat dit 'n aanduiding was dat Robbeneiland goeie skaapweiding sal voorsien. Vee word deur ruiling verkry en die nedersetting vorder met genoeg kos. Maar die toestand het drasties verswak toe 42 beeste gesteel word op 19 Oktober en daar slegs een melkkoei oor was en sowat 60 skape. In Februarie 1654 kom die skip *Draeck* in die Kaap aan maar kon nie aan die ree kom nie. Hulle verkry egter verversings in die vorm van pikkewyne en eiers op Robbeneiland. Die skipper rapporteer dat daar 11 skape was en almal so vet dat hulle beswaarlik kon loop. Van Riebeeck maak 'n veelseggende opmerking naamlik dat dit verblydend is dat die skape daar so fluks vorder aangesien die plaaslike skape *"doorgaens meer sterven als aenteelen"*.[59]

Hierdie mening word in 'n Resolusie van 18 Maart 1654 bevestig en redes aangevoer hoekom Robbeneiland gebruik moet word. Dit was bemerk dat skape sterf in die Tafelvallei as gevolg van die oorvloedige water en die *"gellicheijt"*. Dit word dus besluit om al die ooie op Robbeneiland te plaas en die 'ramme' by die Kaap te hou vir verbygaande skepe. 'n Paar ramme sou na Robbeneiland gestuur word vir aanteeldoeleindes. In sy *Daghreghister* skryf Van Riebeeck dat die skape in die Tafelvallei meer sterf as wat hulle aanteel as gevolg van *"'t overvloedige water veeltijts gellich ofte ongans worden ende meer versterven als se aenteelen cunen,"*. Hy skryf verder dat daar daagliks diere verloor word as gevolg van wilde diere. Robbeneiland het geen roofdiere gehad nie. Daar sou ook 'n persoon aangesê word om die skape te versorg.[60] Putte sou gegrawe word en nog vier tot vyf man aangesê word om terselfdertyd robbe te jag vir traan en velle. Dit was in werklikheid die aanvang van 'n permanente stasie. Die ooie word so vet dat besluit word om ook die ramme daarheen te stuur.[61] Die feit dat skape in Tafelvallei gevrek het kom meermale voor. Dit was seker die ondervinding van die Skiereilandse Khoe en hoekom hulle hiedie area in die reëntyd vermy het.

Van Riebeeck was verheug toe die bootjie terugkom van Robbeneiland op 12 Mei met 'n *"lustige, vet"* ram. Die ram het amper 75kg (150pd; 1Amsterdam pd= 0.494kg) geweeg en was nie eers een van die beste of swaarste ramme nie. Daar was nou 41 skape.[62] In Augustus 1654 word daar een *Hollandse* ram, 'n ooi en 'n Kaapse ram gestuur.[63] Dit vorder fluks met die skape.

Van Riebeeck het dit oorweeg om kaas te maak van die melk van die ooie op Robbeneiland maar die ooie het nie genoeg melk gehad vir hulle lammers nie en dié was van meer belang as die smulkaas. In 'n brief aan die toesighouers Sybrandt Rinckes en Willem Harmanz. Hackert van 25 Oktober 1655, verwys hy na die baster Hollandse skape wat tog nie genoeg melk het nie vir beide nie. Amper terloops meld hy " Ende wat aengaet de schurrfde schapen, moet Ul. van d'andere affhouden ende ons die hier wederom senden om te sien off men se gesont maken

kan; soo sullen wij in 't reuylen daer meede opletten."[64]
Die skape teel aan en daar word groot getalle geruil van die Khoe tot so 'n mate dat daar teen die einde van Desember 1655 meer as 600 skape op Robbeneiland was. Dit sou die grootste kudde ooit wees. Van Riebeeck besoek Robbeneiland 24 Februarie 1656 en bereken dat daar genoeg kos vir 2 000 skape is tenspyte van die feit dat dit baie droog was en nie 'n enkele grashalmpie te bespeur nie. Daar was oorvloedige bossies en die skape was vet. Gedurende 18 dae in Maart 1656 was daar 196 skape gelewer vir die vloot. Tog was daar nog 330 skape op Robbeneiland wat goed gevaar het alhoewel daar al vele gesterf het. Daar is nie 'n verduideliking van hoekom van die skape gevrek het nie en of dit nuwe of bestaande skape was nie.
Dieselfde trant volg gedurende 1657 naamlik Khoen skape na Robbeneiland terwyl ou ooie, hamels en ramme na die Kaap gestuur word vir plaaslike gebruik en die vlote. Daar is 400 skape aan die einde van die jaar en Van Riebeeck kon in Augustus sê dat die aanwas genoeg was om aan die verwagte vloot se behoeftes te voorsien. Jan Woutersz. die toesighouer vra vir materiaal om die skaapstal te vergroot en nog hulp om die skape te beheer tydens kastrasie wat nou algemeen word. In Januarie 1658 word Rijck Overhagen uitgestuur na Robbeneiland om in beheer van die skape te staan. Daar word ook materiaal vir die skaapkraal en waghuis uitgestuur. Skape word nog gestuur na die Kaap en die getalle bly om en by 400. Gedurende April was daar 74 skape gelewer oor 18 dae. Rijck Overhagen het nou oorgeneem en 'n gereëlde korrespondensie volg oor die versorging van die skape en hoe om die weiding te verbeter. Daar was blykbaar swak bestuur van lammerooie in die verlede en met die swak weiding het baie van die ou ooie hul lammers weggegooi. Overhagen vra dus vir hooi vir die ooie en skryf: *"Voorwaar het is mij leet het jonge vee soo verlooren te sien gaen."*[65]

Van Riebeeck vra Overhagen om na die Kaap te kom vir besprekings aangaande Robbeneiland en hy kom 26 Mei in die Kaap aan. Overhagen verkwalik sy voorgangers in die sin dat dat ou ooie agtergehou was instede van hulle vir slagdoeleindes weg te stuur. Hollandse ramme wat deur die burgers geteel was word aangevra om die kudde te verbeter want die kruisgeteelde ooie het dikwels meer as een lam en ook meer melk as die Kaapse ooie gehad. Terselfdertyd vra hy ook vir teer *"om de schapen te smeeren ende van schurfft te bewaren"*. Hy keer terug op 28 Mei met drie goeie Hollandse ramme wat van die burgers verkry was en 'n Guineese slaaf om *"de schapen te reynigen van veel ongediert, daer se onder de wol seer mede gequelt wierden ende waervan veele aan de schorfft raeckten, tot welcke om te smeeren ende haer daervan suyver te houden,"*.[66] 'n Vat teer word saamgestuur omdat teer *"seer dienstich wesende volgens ondervindinge,"*. Daar is geen verbasing nie asof skurfte (brandsiekte) algemeen voorgekom het en teer doeltreffend gevind was. In Julie was daar nege brandsiek skape na die hoofland gestuur vir behandeling asof die skape nie genees kon word op die eiland nie.

Dit was bekend dat Robbeneiland sanderig en droog was gedurende die droëe seisoen (somer) en daarom word grassooie en grassaad uitgestuur gedurende die winter om die somersweiding te verbeter. Overhagen erken ontvangs maar meld dat die eiland tans (Julie) so oortrek was van gras en klawersuring dat daar genoeg weiding was vir een- tot tweeduisend skape. Ook dat daar gedurende die droogste tyd meer weiding was as aan die Kaap as gevolg van die immergroen bossies. Hy was nie optimisties omtrent die grassaad nie. Maar hy skryf verder dat die slegte weer nou 32 skape veral ou ooie doodgemaak het. Lammers en skape wat van die Kaap gekom het kompenseer vir 62 skape wat doodgegaan het. Op die stadium, einde Julie, het Robbeneiland amper tweemaal soveel skape as die Kaap gehad nl 400 teenoor 227.
Die veeruiling het redelik fluks gevorder alhoewel een ruiltog swak resultate gelewer het en die Khoe aangevoer het dat hulle vee gevrek het en daarom kon hulle nie vee voorsien nie. 'n Sensus op 28-29 November 1658 het getoon dat daar 'n totaal van 1 756 skape was waarvan die Kaap 932 gehad het, Robbeneiland 474 en die burgers 350.[67] Een dag later word daar besluit dat 'n groot skaapstal op Robbeneiland gebou moet word. Overhagen het gerapporteer dat daar meer as 120 skape gedurende die winter doodgegaan het as gevolg van koue en reën. Die oorblywende 474 skape gedy en was so groot soos kalwers. Die veeverliese op Robbeneiland vandat die Kie se skape daar geplaas was, was grotendeels as gevolg van gure weer. Die verliese sou nou hopelik voorkom word deur 'n skaapstal te op te rig. Van Riebeeck spreek sy verbasing uit op 18 Desember 1658 dat die eiland so droog kan wees en tog so wonderbaarlik kan herstel na goeie rëen: *"Met verwondering was te sien dat de schapen, nu 489 in 't getal,*

so welgedaen waren, vermits niet een grasjen op 't ganse eylandt was anders als wat groente aan eenige bosgens op sommige plaetsen wassende, wesende anders, vermits de drooge tijt, 't ganse eylant so dor als de schraelste sandtduyn die ergens weesen mach; doch's winters ofte regentijt, is er vol gras, wilde suyring ende spinnagie, etc." Tydens hierdie besoek het Van Riebeeck ook die beste plasing van die voorgenome skaapstal, uitgewys.

Die krisis van 1659

Vroeg in 1659 skryf Van Riebeeck aan Overhagen dat hy: *"oocq de schapen wel te reynigen van de doornen ende schurft, item oock het doorncruyt ter tegen uyt de roeyen, vermits het veel schade aen de voeten van de schapen doet."* [68] Van Riebeeck besoek die eiland 8-9 April om homself te vergewis van toestande daar gedurende die droë seisoen in teenstelling met sy besoek in Desember.[69] Hy kom tot die gevolgtrekking dat as gevolg van die immergroen bossies daar genoeg kos vir 2 000 skape was. Slegs 'n maand later (7 Mei) vind die fiskaal dat daar as gevolg van 'n skielike koue reën en stormagtige weer, meer as 80 ooie gestef het. Die ooie was almal swaar dragtig. Hy beskryf die simptome as *"hebbende groote lammicheden of het berbery* ['berbery' waarskynlik beri-beri wat in die Ooste voorgekom het en die woord beskryf die algemene swakheid van die pasiënt] *was, inde beenen gecregen ende soo (als niet cunnende gaen maar blijvende leggen) voorts heel vercleumpt ende gestorven,"*. Hy bring sewe dooie skape saam met hom om te sien *"of de kenders wisten te seggen wat sulx was ende hoedanigh te remediën."*[70] Die uitslag van hierdie ondersoek is nie bekend nie.

Dit is ironies dat die 'schoonen' skaapstal amper klaar was, ses maande na dit begin was selfs met inagneming van die logistiese en vakman probleme. Die sterftes duur voort en op 17 Mei word die seinvure aangesteek om die vrektes te rapporteer. 'n Sloep word uitgestuur en bring 'n jammerlike brief terug van Rijck Overhagen. Hy skryf dat dit sleg gaan met die skape *"sijnde al omtrent de 200 schapen doot sijn, al meest jonge oyen die haer eersten lam dragen ende nu alle dagen souden gejonght hebben, soo datter samen met de lammeren dien ick daerin bevonden hebbe al over de 400 ende in de 20 beloopt, en can noch niet sien dattet ophoudt."* Hy het gehoop om 800 skape aan te gehou het maar *"ick niet veel lust meer heb,"*. In Januarie was daar 478 skape en die skape sou aanhou doodgaan totdat daar slegs 63 oor was teen 5 Julie. Theal bespreek hierdie siekte-uitbraak wat in 1659, gelyktydig met skermutselings met die Khoekhoe, voorgekom het. *"A virulent sickness at that time appeared among the horned cattle and sheep, so that of some flocks and herds not less than four out of five died. On Robben Island only thirty five sheep remained out of a flock of five hundred."* [71]

Bulpin beskryf dat daar omtrent 'n kwart van die vee aan die Kaap gevrek het. Op Robbeneiland, wat as 'n veilige weiplek beskou was, het daar van 'n kudde van 520 skape en 332 beeste (!) skegs 40 skape oorgebly.[72] Tog het Sleigh in sy gedeelte oor Robbeneiland verwys na die skape wat so gedy het onder Overhagen maar het nie hierdie verliese genoem nie.[73]

Dit was ook in Mei dat aanvalle van die Khoekhoe verskerp en veerowery toegeneem het. Op Saterdag 7 Junie 1659 word 'n Resolusie van die Politieke dus gepromulgeer. Die openingssin spreek vanself: *"Alsoo God de Heere om onser ovetredinge wille cortelijks heeft gelieven te comen besoecken... soo is goed gevonden voortaan alle Woensdagh's namiddaghs tegen vier uijren een vast ofte bidpredicatie te laten doen, omme de toren Godts door bidden ende smeecken van ons aff te bidden"*. Die beproewings wat Van Riebeeck aanhaal is die sterfte onder die Kie se vee (*bestiael*), veerowery van die vryburgers se vee, die oorlog en moordery en die totale ontwrigting van die landbou as gevolg daarvan. Die woordgebruik herinner aan 'n steendruk *"Gods slaandehand over Nederland door de pest-siekte onder het rund vee"* wat na runderpes gedurende 1745 verwys, lank na Van Riebeeck. Die magteloosheid van die boeregemeenskap word duidelik voorgestel.[74]

Die gure weer duur voort en die nuwe skaapstal word omgewaai in Junie.[75] Die skrynwerkers vind dat die steunpale gebreek het as gevolg van die stormwinde. Theal het opgemerk dat die aard van die siekte nie genoem was nie maar dat dit nie uithongering was nie aangesien die skape op stal gevoer netsoos die ander gesterf het. Moontlik verwys hy na die verslag van 23 Junie waar Overhagen rapporteer dat daar 100 skape in die omgewaaide stal gesterf het. Daar was net 100 skape oor van die wat buite die stal was.

Toe Van Riebeeck hierdie inligting opskryf meld dat hy dat daar ook sterftes was onder die skape aan die Kaap maar nie op so 'n groot skaal nie. Tenspyte van die sterftes stuur Overhagen tog 29 skape na die Kaap terwyl hy bevrees is dat die oorblewendes ook sal sterf. Oedasao, 'n Khoen hoofman van die Cochoquas (Saldanhars), sê gedurende 'n gesprek

met Van Riebeeck dat hy nie kan verstaan wat aan die Kaap aangaan nie. Daagliks sterf daar van sy beeste en "*te machtigen hoop schapen*". Dit was as gevolg van hierdie sterftes dat hy nie vee kan bring om te ruil nie maar dat Van Riebeeck verder in die binneland moet gaan soek.[76] Dit was nie die gewone tyd van die jaar aan die Kaap vir hierdie Khoen groep en hulle vee nie. Die laaste ram het ook gesterf en Overhagen moet dus vir nog ramme vra. Daar was net 35 skape oor teen 18 Augustus maar die fiskaal vind 90 skape waarvan 25 gesonde vet ramme was reg vir die skepe op 4 Februarie 1660. Otto Jansz. het intussen van Overhagen oorgeneem. Overhagen het dus die nare ondervinding gehad om van 'n florerende skaapboerdery deur 'n absolute ramp te leef.

Dit is opmerklik dat daar omtrent geen korrespondensie met Robbeneiland is nie voor 7 Augustus 1960 nie, toe Van Riebeeck skryf dat hy 27 jong ramme stuur om gekastreer en vet gemaak te word. Ou botter word saamgestuur om die kastrasie wonde te behandel. Slangolie was voorheen ook gebruik maar dit was te dun en het eenvoudig uitgeloop. Die ruilhandel neem toe gedurende September. Van Riebeeck het alreeds 'n paar keer aan Jansz. geskryf en gevra hoeveel skape daar was. Klaarblyklik het hy geantwoord want Van Riebeeck verwys na 'n brief van hom maar daar word nie getalle genoem nie. Van Riebeeck vra vir hom of hy nog Hollandse ramme nodig het wat voorsien kan word van die vryburgers. Alhoewel groot getalle beeste en skape geruil word is daar geen rekord dat van hulle na Robbeneiland gestuur was nie. 'n Skreiende brief word aan Jansz. gestuur op 20 Desember waarin Van Riebeeck sy teleurstelling uitspreek dat hy geen inligting van hom ontvang nie. Die fiskaal, Abram Gabbema, gaan 4 Januarie 1661 na Robbeneiland om Jansz. te ontslaan en die nuwe toesighouer, Jan Sacharias aan te stel. Die fiskaal kom terug met inligting van die skape waarvan daar nou 136 was.[77] Robbeneiland kon alreeds op 5 Maart, 40 uitstekende vet hamels, lewer vir die retoervloot.

Dit word op 21 Februarie besluit dat die Kie voortaan ooie wat geruil word op 'n veiling sal verkoop ten-einde die vryburgers aan te moedig en hulle veegetalle te vermeerder. Die vryburgers sou dan skape verkoop aan die Kie teen'n vasgestelde prys. Dit het gelei na verminderde afhanklikheid van die Kie se skape en uiteindelik van die Khoe. Die verwysings na Robeneiland Maart 1661 tot April 1662 is hoofsaaklik in verband met geheime seine aan die Hollandse skepe en verwysings na skulpe en varke. Die inkomende kommandeur Johannes Wagenaer besoek Robbeneiland op 19 April 1662. Hy vind daar 170 besondere vet skape en 300 varke. In sy opinie was die eiland groot genoeg om 'n goeie aantal diere aan te hou. Die skaap getalle was dus besig om te styg maar het nooit weer die getal van 600 behaal soos in Desember 1655 nie.

Die sirkel van skape na Robbeneiland van die Kaap en terug was voltooi in 1669.[78]

Coenradus Urbamis (Urbanus) word in Mei gestuur na Robbeneiland om die oorsake van die sterftes daar te ondersoek. Hy vind dat daar 'n algehele tekort aan weiding was. Hy moes na die beste van sy kennis oordeel of die oorblewende skape gered kon word deur hulle na 'n warm stal by die Kaap te bring. Sy gevolgtrekking was dat al die skape sou sterf as gevolg van die reën en koue. Die Politieke Raad besluit dus dat die skape onmiddellik van Robbeneiland afgehaal moet word om te red wat gered kan word en na die Kaap gebring word. 'n Boot word nog dieselfde dag gestuur om die skape af te haal. Teen 1676 was daar 1 980 skape op die Buiteposte maar Robbeneiland kom nie voor nie.[79]

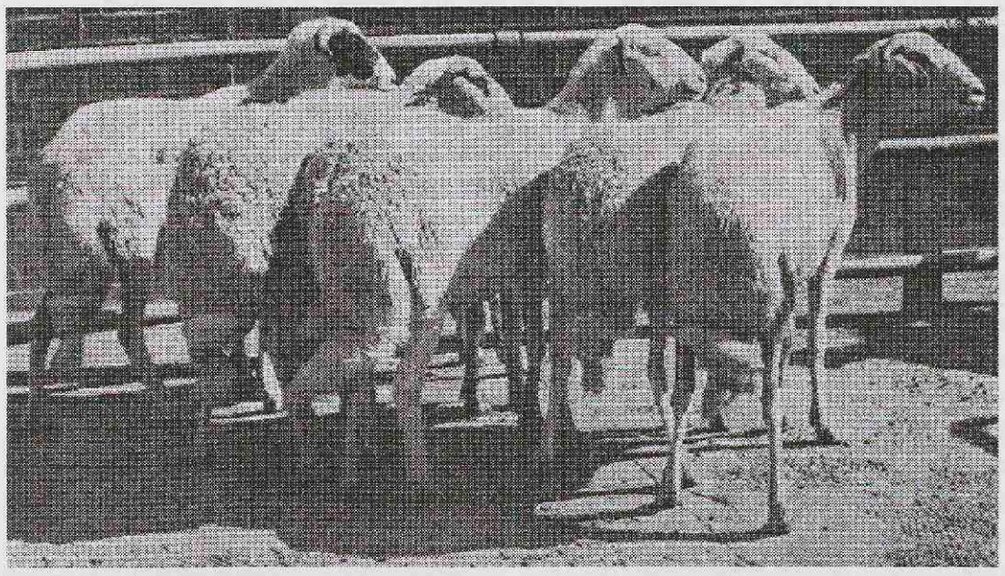
In 1685 was daar 7 685 skape op die Buiteposte en met die afskaffing van die poste was daar geen skape oor in 1700 nie.

Brandsiekte was die eerste skaapsiekte wat gediagnoseer was. Van Riebeeck moes die toestand elders ondervind het en het nie gehuiwer om die antieke gebruik van teer aan te beveel nie. Hy was ook vol moed dat die skape genees kon word. Dit is nie duidelik of brandsiekte reeds onder die Khoen skape voor die aankoms van Europeërs voorgekom het nie. Daar kan seker bespiegel word oor wat die oorsaak van die groot sterftes in 1659 was wat tot 'n mindere mate ook op die vasteland voorgekom het en of dit net die gure weer was. Die weersomstandighede op Robbeneiland was en is swakker as byvoorbeeld in die Tafelvallei.

Die Tien Goue Jare vir skape op Robbeneiland was ongetwyfeld as gevolg van Van Riebeeck se toegewyde aandag en ook met die hulp van ervare staf.

Varke

Die eerste vewysing na varke was toe Haddah op Robbeneiland gelaat was om na beeste en varke ("Cowes, Piggs, Henns and Chickins") van Pynne [of Hall] op te pas. Volgens Haddah het alles goed vermenigvuldig.[80] Skape en beeste kon van die Khoekhoe geruil word maar Jansz. en Proot moes voorsiening maak vir varke. Die *Remonstrantie* verwys na

Afb. 5. Namakwa Afrikaner skape. Koudale aansig om vetsterte te demonstreer. Vergelyk met Afb. 3. (Bron: H. Epstein, *The origin of the domestic animals in Africa* (New York 1971) Vol. II, p. 149.

St Helena-eiland waar groot getalle varke was en dat 'n vloot van 12 skepe 200 varke gelaai het.[81] Hierdie varke was deur die Portugese daar geplaas.[82] Jansz. en Proot was bewus van die honde wat deur skepe daar gelos was nadat hulle varke gevang het en dat die varkgetalle kon afneem. Deur die honde te bestry kon die varkgetalle toeneem. Van Riebeeck het in sy *Consideratie* verwys na sy waarnemings in Batavia waar arak gestook en die varke op die reste gevoer was. Hy was dus oortuig dat varke aan die Kaap geteel kon word.[83]

Van Riebeeck het waarskynlik varke saam met hom na die Kaap gebring en hulle was aangehou langs die kombuis van die Fort waar die varke kombuisafval gevoer kon word. In April 1654 gee hy opdrag aan die skipper van die *De Rode Vos* om robbevleis, pikkewyne en "vuijle" eiers, wat daar in oorvloed was, van Robbeneiland te bring vir die varke. Reeds op 5 Junie 1655 besluit Van Riebeeck om varkboerdey op Robbeneiland te probeer en stuur vier varke (drie sôe en een beer). Hy skryf aan die toesighouer Adraen van de Pavert as volg: "*...proberen off die daer oock beter alshier sullen werden*".[84] Hy skryf verder dat Van de Pavert moet toesien dat daar genoeg kos en water in balies vir die varke is. Hy moet ook 'n "slobbering" maak van half-gaar pikkewyn- en robbevleis. Die varke moes saans huistoe kom sodat hulle ten alle tye mak [85] genoeg sou wees om te vang. Hierdie varke het gewerp en op 3 Julie was daar reeds 19 varke. Maar slegs nege dae later was daar al vyf van die 17 varkies dood. Die volgende probleem was dat die varke die pikkewyne en hulle neste vernietig het en dus geen eiers gevind kon word nie.[86] Al die jong varkies was dood en die oorspronlike vier varke is teruggebring na die Kaap.[87] Dit was die einde van hierdie poging.

Dit skyn asof die tekort aan varke (en ander proviand), die Hollandse vloot steeds gedwing het om by St Helena-eiland aan te doen. Die kaptein van jag *Maria* berig op 22 Januarie 1658 dat hulle weinig varke op St Helena kon kry maar dat daar deur ene Crab met 'n vloot van ses skepe, 600 varke gevang was in Mei 1657.[88] Van Riebeeck teken aan op 19 Feb 1658 dat vyf vate spek aan die *Arnhem* voorsien was in terme van die regulasies van die Kie wat voorsiening gemaak het vir twee vleisdae en een spekdag per week of te wel 1½ pd vleis en 1pd spek per kop.[89]

Die varke aan die Kaap was lastig in die tuine en allerhande maatreëls was toegepas om die probleem te bekamp. Byvoorbeeld as skutgeld van loslopende varke nie betaal was nie, kon die varke geslag word of na Robbeneiland gestuur word. Teen 26 Julie 1658 word daar aanvaar dat varkboerdery in sy huidige vorm 'n mislukking was.[90] Instede van 'n verwagte 150 varke was daar slegs 24 oor van 50 varke. Daar word besluit om varke aan van die vryburgers verkoop en die Kie sou vetgemaakte varke teen 2½ stuiwers per lb. terugkoop.[91] Die varke het so toegeneem dat die onus nou op die inwoners geplaas was om self hulle tuine te beskerm teen varke. Hierdie stelling is moeilik om te vereenselwig met die varkgetalle op 27 Desember 1658.[92] Daar was 80 varke waarvan 41 aan die Vaandrig met sy eie tuin, behoort het en 23 aan vryburger Hendryck Boom.[93]

Van Riebeeck was vasberade om hierdie situasie te verbeter en op 9 April 1659 besoek hy Robbeneiland om te self te sien of daar kos vir varke was gedurende hierdie droogste tyd van die jaar.[94] Alhoewel daar vir 2 000 skape genoeg weiding was, was daar hoegenaamd geen weiding vir die varke. Tenspyte van hierdie waarneming word daar twee sôe op

die punt om te werp saam met Rijck Overhagen na Robbeneiland gestuur op 29 Julie.[95] Die doel was om te sien of varke daar kon aangehou word om die skape, wat amper uitgevrek het, te verplaas. Overhagen vra vir 'n beer om aan te teël.
Daar word planne gemaak om die weiding vir die varke te verbeter en grassooie en saad asook klawers en suring word gestuur. Oorryp groentes van die Kaap word ook aangestuur wanneer moontlik. Byvoorbeeld op 14 Augustus 1659 word *"porceleyn ende St Helena's suyringhsaet"* gestuur. Overhagen is hoog in sy skik en sê dat as die varke 'n bossie sou eet wat op die eiland voorgekom het, daar plek vir 2 000 varke was. Op 3 Oktober kon hy rapporteer dat nog vyf varkies aangekom het. Dit het sekerlik vir Van Riebeeck moed gegee want 8 November stuur hy nog 40 varke met die *Schapenjacht* na Robbeneiland.[96] Die *Schapenjacht* het met skulpe gelaai en bring 'n brief saam van Overhagen. Hierin skryf hy dat daar slegs 36 varke ontvang was en darvan is nog ses al dood en meer sal volg. Die jong varkies het geen "mergh" (Bosman "melck") in die bene nie[97] terwyl die ouer varke net vel en been was. Overhagen is optimisties dat hy die varke weer sal regkry en noem dat die vorige varke so vet was asof vetgemes.
Dit lyk asof dié diere knap gedaan het op Robbeneiland. Die inkomende kommandeur Zacharias Wagenaer besoek Robbeneiland op 'n inspeksietog op 20 April 1662.[98] Hy merk op dat daar 170 besondere fraai skape, vier bokke en 300 varke was wat vrygeloop en goed geaard het. Daar sou plek vir nog baie skape en varke wees.
Volgens Sleigh het die varke baie pikkewyneiers geëet maar die moontlike uitroeiing was nie meer 'n aktuele probleem nie aangesien daar alternatiewe voedselbronne beskikbaar was.[99]
Daar is geen verdere verwysings na varke op Robbeneiland nie terwyl daar wel melding gemaak word van varke op ander buiteposte.[100] Byvoorbeeld in 1670 is al die Kie se varke op die vasteland na die buitepos Houtbaai gestuur en ook varke wat van die vryburgers teen 'n redelike prys kon gekoop word. Die aangeteelde varke kon dan aan die Kie se verbygaande skepe verkoop word.[101] In 1676 was daar 44 varke by Houtbaai. Varke was steeds 'n probleem in dorpsgebiede en loop los in ontwikkelende Valsbaai in 1781.[102]
Die voorsiening en aanvraag na varke en vleis neem verder toe. In 'n Resolusie word genoem dat 29 lewendige varke aan die fregat *Thetis* gelewer word.[103] 'n Deense skip het 'n bestelling geplaas het vir 4 000 lb spek en 10 vate van 200 lb elk varkvleis. Terselfdertyd was daar 3 000 lb gesoute beesvleis en 11 lewendige skape. Hierdie varkvleis moes byna uitsluitelik van die burgers gekom het. Varkboerdery kon nie as 'n ekstensiewe stelsel voortbestaan nie en eerder as 'n tuisnywerheid. Daar is dus bitter min gegewens oor varkgetalle en geen aanduiding wat van die varke op Robbeneiland geword het nie.

Konyne
Van Riebeeck het naarstiglik probeer om konyne op Robbeneiland te vestig en as bykomstige voedselbron te benut. Die konyne was ingevoer van Holland en aanvanklik in hokke aangehou. Daar moes etlike kere aanvullende konyne na die eiland gestuur word maar toe die skape in 1659 op so groot skaal gesterf het, het die konyne steeds vermenigvuldig. Soveel so dat Van Riebeeck kon sê dat dit 'n skrale troos was. Konyne was ook gebruik as aanvulling en van die goewerneurs het gevra dat daar konyne vir hulle gevang word. Die konyne het so toegeneem dat gevrees was dat hierdie diertjies die eiland sou oorneem en die weiding vernietig.[104]

Ander huisdiere
Die toesighouers het 'n klein aantal *hoenders* aangehou maar Van Riebeeck het nie ingestem dat daar 'n groot hoenderboerdery moes ontwikkel nie. Gedeeltelik omdat skaars grane gebruik sou word maar ook omdat hy gedink het dat hoendervleis 'n luukse artikel was en aan die Kaap self geproduseer kon word. In 1657 word drie hoenders na Robbeneiland gestuur maar die haan was heeltemal blind en *"siekt aan de pip"*. Die haan is die volgende dag dood.
In Augustus 1654 het die poshouer Marcus Robbejaert, 49 ganseiers vir Van Riebeeck gestuur.[105] Die *ganse* het so floreer dat hulle'n oorlas in die groentetuine geword het. 'n Persoon was benodig om die ganse uit die tuine te hou maar Van Riebeeck het dit as belaglik beskou. In 'n betigtende brief aan Otto Jansz. skryf Van Riebeeck in Desember 1660 dat die ganse geskiet kon word en 'n smaaklike dis voorsien. Hy gaan voort en skryf: *"'t schijnt dat men U die selffs wel mede diende in de mont te stoppen"*.[106]

Roofdiere
Daar was geen viervoetige roofdiere nie. Trouens dit was een van die voordele van Robbeneiland in teenstelling met die vasteland waar luiperde en hiënas groot skade aangerig het. Wat daar wel was, was

slange. Slange was al voor die eerste besoekers aan die Kaap op die eiland. Die slange was *molslange* (*Pseudaspis cana*) wat ook op die vasteland voorgekom het. Die molslang kan tot 210 cm lank word en alhoewel nie giftig nie is dit aggressief en kan pynlike wonde veroorsaak. Molslange dood die prooi deur konstriksie en kan byvoorbeeld pikkewyneiers insluk asook die kuikens dood. Aanvanklik het die slange in balans met die voëls gelewe maar die vermeerdering van die konyne belemmer. Uitroei van slange was een van die pligte van die staf. Die bykans volkome uitroei van slange het bygedra tot die bevolkings-ontploffing van die konyne.

Ander

Pogings is aangewend om bv fisante en patryse te vestig maar dit was van korte duur.

Gevolgtrekkings

Robbeneiland het besliste voordele oor die Kaap gehad. Alhoewel die siektetoestand wat na oorvloedige reëns aan die Kaap voorgekom het, nie op die eiland verskyn het nie, was dit nie immuun teen die episoötie van 1659 nie. Die klimaatsomstandighede het goeie behuising vereis wat eers laat voorsien was. Die temperatuur wisseling was ook groter as aan die Kaap. Die eiland was dikwels onbereikbar veral as die Suidoos-Oos-wind gewaai het. Daar het 'n tekort aan weiding ontwikkel en tog was die somerweiding beter as aan die Kaap as gevolg van die bossies wat daar gegroei het. Die Khoe skape was dikwels van die swakste en het beide aan die Kaap en op Robbeneiland gesterf. Dit is twyfelagtig of dié skape sonder akklimatisasie die wintersomstandighede aan die Kaap kon verduur. In 1658 het Robbeneiland byna tweemaal soveel skape as die totale aantal Kie skape op die vasteland. Vryburgers het toenemend aan die behoefte vir skape en vleis vir die nedersetting en die vlote voorsien en die buiteposte het kon sluit.

Robbeneiland was nog steeds van strategiese belang. Dit het ook as tronk vir bandiete en bannelinge voortbestaan. Van Riebeeck was in sy skik met die boumateriale wat hy daar verkry het en andersins sou moes invoer.

Sou Tafelbaai as halfwegstasie gekies gewees het sonder Robbeneiland? Dit is twyfelagtig. Jansz. en die groep van die Haerlem was vir die grootste gedeelte van hulle verblyf afhanklik van Robbeneiland vir kos. Van Riebeeck was kort-kort aangewys op Robbeneiland as nood-spens en om skape aan die verbygaande vlote te voorsien.

Verwysings en Voetnotas

1 Deacon, H. (Ed.), *The Island. A History of Robben Island 1488-1990.* Mayibuye Books No 60 David Phillips, Cape Town 1996.

2 Sleigh, D., *Die Buiteposte VOC-Buiteposte onder Kaapse bestuur 1652-1795.* Protea Boekhuis, Pretoria 2004, p. 349.

3 Voetnota: Moderne benaming is Khoekhoe. Die term 'Hottentotte' was algemene gebruik in die 17de en 18de eeu asook 'Inboorlinge' soos aangetref deur Dias en Da Gama teen die einde van die vyftiende eeu.

4 Raven-Hart, R., *Before Van Riebeeck Callers at South Africa from 1488 to 1652.* C. Struik PTY, Cape Town 1967, p. 9. Hierdie versameling van besoekers aan die Kaap word as 'n ensiklopedie beskou en die outeur het die oorspronklike of fotokopiëe van oorspronklike verslae nagegaan.

5 Theal, (Faksimilee van) *The History of South Africa before 1795. Foundation of the Cape Colony by the Dutch* (Cape Town 1922). C. Struik PTY, Cape Town 1964, Volume III, p. 56.

6 Raven-Hart, p.8.

7 Penn, N., 'Robben Island 1488-1805', in: Herriet Deacon (Ed.), *The Island: Robben Island 1488-1990.* Mayibuye Books, University of the Western Cape, Cape Town 1996, p. 10.

8 De Villiers, S.A., *Robben Island Out of Reach, Out of Mind.* C. Struik PTY , Cape Town 1971, p. 5.

9 Mentzel, O.F., *A geographical-topographical description of the Cape of Good Hope.* 1785, vertaler Mandelbrote, Part I, Van Riebeeck Society, Reprint series, Cape Town, 2006, p. 39.

10 Axelson, E., *Vasco da Gama The diary of His Travels through African Waters 1497-1499.* Stephan Phillips, Somerset West, 1998, p. 22.

11 Die *robbe* wat op Robbeneiland aangetref was, is die Suid-Afrikaanse pels rob (*Arctocephalus pusillus pusillus*) (Eng. South African fur-seal, Oud Eng. Sea-wolves; Afr. Ook seeleeu). Dragtigheid duur omtrent een jaar en die jong word hoofsaaklik in laat November tot vroeg Desember gebore en ongeveer 94% in 'n 34 dae siklus. Estrus kom voor vyf tot ses dae na jong. Die jong robbetjies begin eers na drie tot vier maande die dieper see besoek. Robbe kan baie ver van die land af in die see aangetref word. Die ou-seevaarders het die aanwesigheid van robbe in die diep see as 'n aanduiding van land aanvaar. Die jong verhaar April tot Mei en die volwassenes, laat Januarie tot middel April. Daar is 'n periode waar daar min robbe op land is en die getalle begin weer middel Oktober toe te neem (Skinner, J.D. & Chimimba, C.T., *The mammals of the South African Subregion*. Cambridge University Press, Cambridge 2005, pp. 511-513).

Die *pikkewyne* aangetref op Robbeneiland is die brilpikkewyn, *Spheniscus demersus* (Cape of Jackass penguin). Die lê-seisoen is hoofsaaklik Januarie tot September, maar alle maande van die jaar is al aangeteken en die eiers word op land gelê waar dit blootgestel is aan roofvoëls en -diere. Die enigste vyande van die pikkewyne op Robbeneiland was slange en seemeeue wat die eiers gevreet het (Tarboton, W., *A guide to Nests and Eggs of southern African Birds.* Struik Publishers, Cape Town 2001, p. 21). In teenstelling met robbe is pikkewyne dus die hele jaar beskikbaar.

12 Raven-Hart, p. 8.
13 *Ibid*, pp. 9-10.
14 Theal, pp. 147-150.
15 *Ibid*, p. 336 verwys na Admiraal George Raymond aangesien die vloot onder sy beheer was en Raven-Hart, pp. 14-15 dus foutieflik na Lancaster verwys.
16 Raven-Hart, pp. 22, 24. Lancaster het lemmetjiesap gebruik om skeurbuik te voorkom deur die matrose onder sy bevel lemmetjiesap te laat drink. Geen gevalle van skeurbuik het op sy skip voorgekom nieterwyl dit gewoed het op ander skepe van die vloot.
17 *Ibid*, pp. 25-29.
18 *Ibid*, p. 47, Verslag van George Downton.
19 *Ibid*, p. 110, Jón Olafson.
20 *Ibid*, p. 30.
21 *Ibid*, pp. 33-34.
22 *Ibid*, pp. 37-41.
23 *Ibid*, pp. 41-44.
24 *Ibid*, p. 65.
25 *Ibid*, p. 80.
26 Resolusie Augustus 7, 1616. [Resolutions of the Council of Policy of Cape of Good Hope Cape Town Archives Repository, South Africa].
27 Raven-Hart, p. 103.
28 *Ibid*, p. 125.
29 Godée Molsbergen, E.C., *De Stichter van Hollands Zuid-Afrika Jan van Riebeeck 1618-1677*. S.L. van Looy (Amsterdam 1912) Bylage VIII. pp. 206-214.
30 *Ibid*, Bylage IX, pp. 215-221.
31 David, J. and L. van Sittert, 'A reconstruction of the Cape (South African) fur seal harvest 1653-1899 and a comparison with the 20th century harvest', *S. Afr. J. Sci.* **104** (2008) 107-110. David en Van Sittert het die robbe-oes aan die Kaap vanaf 1652 tot 1752 beskryf en getabuleer onder 'Aantal velle', 'Liters olie' en 'Minimum aantal robbe gedood'. Laasgenoemde syfer berus op die aantal velle. In die periode 1653 tot 1657 was daar 71 523 robbevelle en 12 923 liters traan olie gelewer. Vanaf 1658 was geen velle meer opgeneem nie maar wel traanolie bv in 1683 was daar 31 495 liters geproduseer. Die skrywers beraam dat daar oor die totale periode van 1653 tot 1752 tenminste 1 276 747 robbe gedood is. Die Kie het in 1657 besluit dat geen robbevelle meer verkry moes word nie aangesien dit van swak kwaliteit en dus onekonomies was. Die Kie het besluit dat dit 'n onekonomiese transaksie was en 'n onaanvaarbare stank op die skepe veroorsaak het.
32 Raven-Hart, p. 311.
33 *Ibid*, p. 58.
34 *Ibid*, p. 65.
35 Thom, H.B. (Ed.), *Journal of Jan van Riebeeck* A.A. Balkema (Kaapstad 1958) Volume III, pp. 520-521. Die *Journal of Jan van Riebeeck* bestaan uit drie volumes: Vol. I gepubliseer 1952 dek die periode 1651 tot 1655; Vol. II gepubliseer 1954, die periode 1656 tot 1658 en Vol. III gepubliseer 1958, die periode 1659 tot 1662 en die Indeks vir die drie volumes. Sien ook Verwysing 50 hieronder [Sal na verwys word as Thom].
36 Bosman, D.B. (Red.), *Daghregister gehouden by den Oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck*. A.A. Balkema (Kaapstad, 1952, 1955, 1957). Die *Daghregister* is gepubliseer in drie volumes nl. Vol. I in 1952 dek die periode 1651 tot 1655 is gepubliseer in drie volumes nl. Vol. I in 1952 dek die periode 1651 tot 1655; Vol. II gepubliseer in 1955, die periode 1656 tot 1658 en Vol. III, die periode 1659 tot 1662. Sien ook Verwysing 50 hieronder [Sal na verwys word as Bosman].
37 Bosman, Vol. I, p. 45.
38 *Ibid*, pp. 57-58.
39 Resolutions of the Council of Policy of Cape of Good Hope. Cape Town Archives Repository South Africa. 24 September 1652.
40 Raven-Hart, p. 71.
41 Penn, pp. 11-12.
42 Raven-Hart, p. 67; Penn, pp. 11-12.
43 Penn, p. 12.
44 Elphick R , *Kraal and Castle. Khoikhoi and the Founding of white South Africa* Yale University Press (New Haven 1977) p. 107.
45 Sien Elphick vir die verskillende Khoen-groepe aan die Kaap en sy waarskuwing dat daar versigtig moet wees met Van Riebeeck se benamings. Mitchell, P., *The Archaeology of Southern Africa*. Cambridge University Press (Cambridge 2002). Sien p 230 vir 'n grafiese verspreiding van die Khoen-tale sprekers en hulle verspreiding veral van die Skiereilandse groepe.
46 Raven-Hart, pp. 140-144.
47 *Ibid*, p. 127. Bevraagteken Mundy se verwysing na Pynne en vermoed dat dit John Hall in 1631 was wat vir Hadah na Bantam geneem het en hom in 1632 teruggebring het.
48 Sleigh, p. 352.
49 Thom, Vol. III, p. 510.
50 Die *Journal of Jan van Riebeeck* van Thom is meer volledig as die van Bosman se *Daghregister*. Thom het na beide die Kaap se en die Den

Haagse weergawes gekyk. Aan die anderkant is Bosman se weergawe op die oorspronklike Nederlandse kopie gebaseer. Thom gee toe dat sy vertaling die sin liewer as woordelikse korrektheid nastreef.

51 Sleigh, pp. 349-398.

52 Thom, H.B., *Die Geskiedenis van Skaapboerdry in Suid-Afrika*. Swets & Zeitlinger (Amsterdam 1936) pp. 18, 20.

53 Sleigh, pp. 373-377.

54 *Ibid,* pp. 377-378.

55 *Ibid*, pp. 389-392.

56 *Ibid,* pp. 365-367.

57 *Ibid,* p. 357 siteer P. de Neijn, *Vrolike Uuren* (Kaap die Goeie Hoop 1665) p. 58.

58 Bosman, Vol. I, 57-58.

59 *Ibid,* p. 201.

60 *Ibid,* pp. 206-207.

61 *Ibid,* p. 211.

62 *Ibid,* p. 225.

63 Dit word algemeen aanvaar dat Kommisaris Rijcklof van Goens in 1657 die eerste Hollandse skape ingevoer het. Volgens hierdie aanwysing was daar reeds Hollandse skape in 1654.

64 Bosman, Vol. I, p. 357. Weer eens word na Hollandse skape verwys en hierdie is die eerste verwysing na *schurrfte*.

65 Bosman, Vol II, p. 209: Die Politieke Raad was so ingenome met Overhagen se diens dat hulle op 28 Mei 1658 sy aanvangssalaris van nege tot 14 gulde verhoog het. Dit was veral omdat hy die skape aso goed versorg het. Rijck Overhagen van Steenwijck het op 10 Augustus 1653 as soldaat in die Kaap aangekom. Hy het vee versorg op die hoofland tot hy na Robbeneiland gestuur is.

66 Thom 1936, p. 245: Rijcklof van Goens het 10 Hollansdse skape saamgebring van Holland, en dit is deur verdere invoere aangevul.

67 Bosman, Vol. II, p. 411: In 1653 was dit beraam dat die 'Saldanhars' 20 000 beeste en skape gehad het. Die groot kuddes het frustrasie geskep wanneer die Khoe traag was om te ruil.

68 Bosman Vol. III, p. 6 (6 Januarie 1659).

69 *Ibid,* p. 30.

70 *Ibid,* p. 37.

71 Theal, pp.94-95.

72 Bulpin, T.V., *Discovering Southern Africa*. Southern African Production cc. (Muizenberg 2001) p. 17.

73 Sleigh, p. 355.

74 Blancou, J., *History of the surveillance and control of transmissible animal diseases* OIE (Paris 2003) p. 163.

75 Bosman, Vol. III, p. 67.

76 *Ibid,* pp. 92-93.

77 *Ibid,* p. 317.

78 Resolusie 17 Mei 1669.

79 Thom 1936, p. 21.

80 Raven-Hart, pp. 140-144.

81 Godée Molsbergen, p. 208.

82 Sleigh, p. 633.

83 Godée Molsbergen, p. 218.

84 Bosman, Vol. I, pp. 511-512.

85 Bosman, Vol. II, p. 252.

86 Sleigh, p. 369: Die dodo (*Raphus cuculatus*) was voor die einde van die 17de eeu op Mauritius uitgeroei. Dit was vermoedelik deels as gevolg van die varke wat wild geword het en vir hulle self moes sorg. Daar was geen inheemse roofdiere of mense op Mauritius voor die 17de eeu nie.

87 Bosman, Vol. I, p. 338.

88 Bosman, Vol. II, pp. 235-236.

89 *Ibid,* p. 252.

90 *Ibid,* p. 347.

91 *Ibid,* pp. 347-348.

92 Bosman, Vol. II, p. 449.

93 *Ibid,* p. 390: Op 19 Oktober 1658 was 1 300 skape en 600 beeste aan die Kaap.

94 Bosman, Vol. III, p. 30.

95 *Ibid,* p. 308.

96 *Ibid,* pp. 156-157.

97 Thom, Vol. III, p. 155: Thom vertaal die stelling deur "no stamina" gebaseer op die Afrikaanse uitdrukking "murg in die pype te hê".

98 Bosman, Vol. III, p. 457.

99 Sleigh, p. 370.

100 *Ibid,* p. 382: Sleigh verwys na dooie varke wat oorboord gegooi is en deur bandiete op Robbeneiland geëet was totdat Goewerneyr de la Fontaine hulle 'n vleisrantsoen van 5,175kg per week gegee het 1725.

101 Resolusie 5 Maart 1670.

102 *Ibid,* 4 Mei 1781.

103 *Ibid,* 28 Februarie 1792.

104 Sleigh, p. 408: Konyne is ook op Dasseneiland geplaas en in 1749 was daar 1 000 konynvelle uitgevoer teenoor 270 robbevelle.

105 Thom, Vol. I, p. 256.

106 Bosman, Vol. III, pp. 312-314.

Verslag van het 38ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine

Van 11 t/m 13 september 2008 werd het 38ste congres van de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) gehouden in het in een prachtige omgeving gelegen Engelberg, Zwitserland. De organisatie van dit congres was in handen van de Schweizerische Vereinigung für Geschichte der Veterinärmedizin / Association Suisse pour l'Histoire de la Médecine Vétérinaire. Voor de organisatie van het wetenschappelijke en sociale programma van het congres en de publicatie van het 45 pagina's tellende boekje met samenvattingen hebben vooral Max Becker (voorzitter), Urs Jenny (penningmeester), Verena Jenny-Gredig en Kaspar Büchi van het lokale organiserende comité zich verdienstelijk gemaakt. Max Becker is ook de redacteur van de proceedings waarin een groot deel van de teksten van de sprekers is opgenomen.[1]

Afb. 1. Guus Mathijsen tijdens zijn voordracht over de voortgang van de International Dictionary of Veterinary Biography (foto: Jet Quadekker).

Het congres werd bijgewoond door 85 deelnemers uit 23 verschillende landen. Gastland Zwitserland werd vertegenwoordigd door 13 deelnemers. Naast deelnemers uit 16 Europese landen waren er congresgangers uit Australië, Japan, Mexico, Venezuela, de Verenigde Staten, Turkije en Zuid-Korea. Nederland was goed vertegenwoordigd door de voorzitter van het VHG, Rob Back en Guus Mathijsen, Erik Jan Tjalsma en Maarten Frankenhuis met hun echtgenotes, erelid van de WAHVM, Paul Leeflang, Jan Berns en Peter Koolmees.

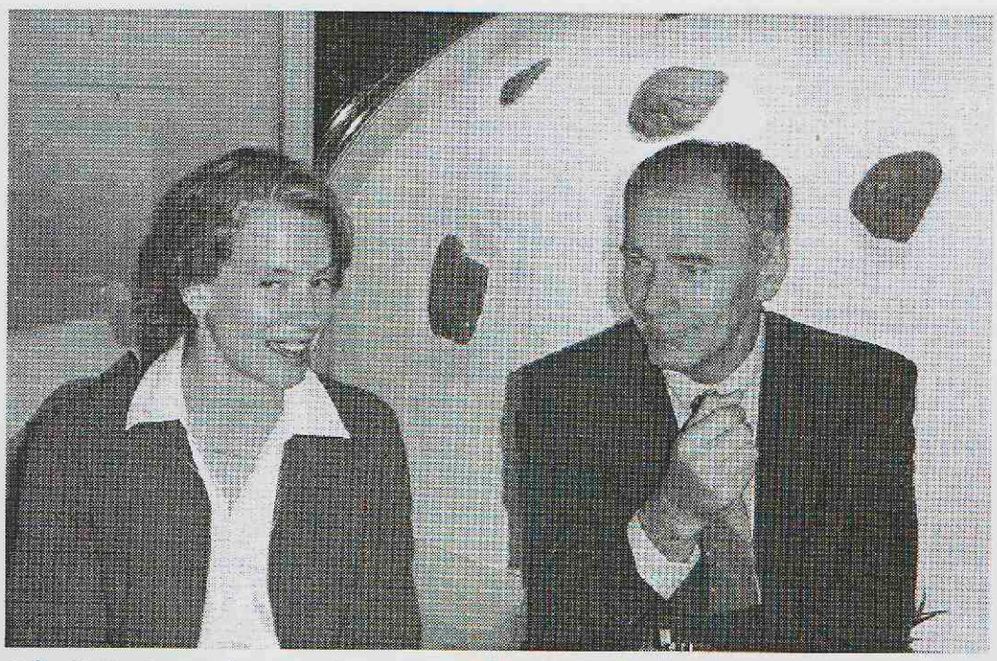
Na de gebruikelijke openingsredes van onder meer Max Becker en de burgemeester van Engelberg startte het wetenschappelijk programma met een uitstekende keynote lecture van Dr. Karin Blumer, dierenarts en filosofe uit Basel ter introductie van het hoofdthema van het congres 'Man-animal relationship from the antiquity until the 20th century'. Zij beschreef uitgaande van een cirkel hoe de mens zichzelf aanvankelijk zag als een eenheid met de hem omringende natuur, inclusief de dieren. Met de komst van de verschillende religies werd er een kloof gecreëerd tussen mens en dier die wellicht het diepst was tijdens de Verlichting met de opvattingen over mensen en dieren van Descartes. Als gevolg van de evolutieleer van Darwin en de ontcijfering van de genetische codes van mens en dier is de kloof tegenwoordig weer grotendeels overbrugd. In dat krachtenveld functioneert de moderne dierenarts.

Na deze veelbelovende opening werden tijdens het congres vervolgens 37 lezingen en 13 posters gepresenteerd. De meeste voordrachten waren afkomstig van sprekers uit de Verenigde Staten (5); daarna

1 M. Becker (Ed.) *Proceedings of the 38th International Congress of the World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM).* Schweizerische Vereinigung für Geschichte der Veterinärmedizin. Zürich 2008. 183 pp, ISBN 978-3-033-01734-4.

volgden respectievelijk Duitsland (4), Italië (4), Nederland (4), Spanje (4), Zwitserland (3), Australië (2), Frankrijk (2), Mexico (2), Turkije (2), Oostenrijk (2), Engeland (1), Venezuela (1) en Zuid-Korea (1). In totaal waren er acht sessies in het programma. Relatief weinig sprekers (12) behandelden onderwerpen die vielen onder het hoofdthema. Ondanks de populariteit van dit onderwerp was de categorie vrije voordrachten veel groter.

In de loop van de jaren is het niveau van de voordrachten die worden gehouden op het WAHVM congres duidelijk gestegen. Verheugend is ook dat het congres steeds meer een internationaal karakter heeft gekregen met sprekers uit nagenoeg alle werelddelen en dat er ook steeds meer jonge onderzoekers voordrachten houden. Tot de laatste categorie behoorden de bijdragen van Brian Caton over koloniale veeteelt en diergeneeskunde in Indië, Myung-Sun Chun over de geschiedenis van de teratologie in Zuid-Korea, José Gutiérrez over de laboratoriumrevolutie in de Spaanse diergeneeskunde, Martina Hurler over het middeleeuwse manuscript van Magister Maurus, (zie bespreking dissertatie elders in dit nummer), Michael McKay over de geschiedenis van de veterinaire anatomie en Turel Özkul en Abigail Woods over dierziektebestrijding in respectievelijk Turkije en Groot-Brittannië. Dat oud filmmateriaal ook behoort tot het cultureel veterinair erfgoed werd duidelijk aangetoond door de Spanjaard Fernando Camarero. In het kader van de geschiedenis van mens-dier relaties liet hij een aantal prachtige vroeg twintigste-eeuwse filmfragmenten zien die qua onderwerp varieerden van een instructiefilm over het castreren van hanen tot Buster Keaton in de rol van dierenartsassistent.

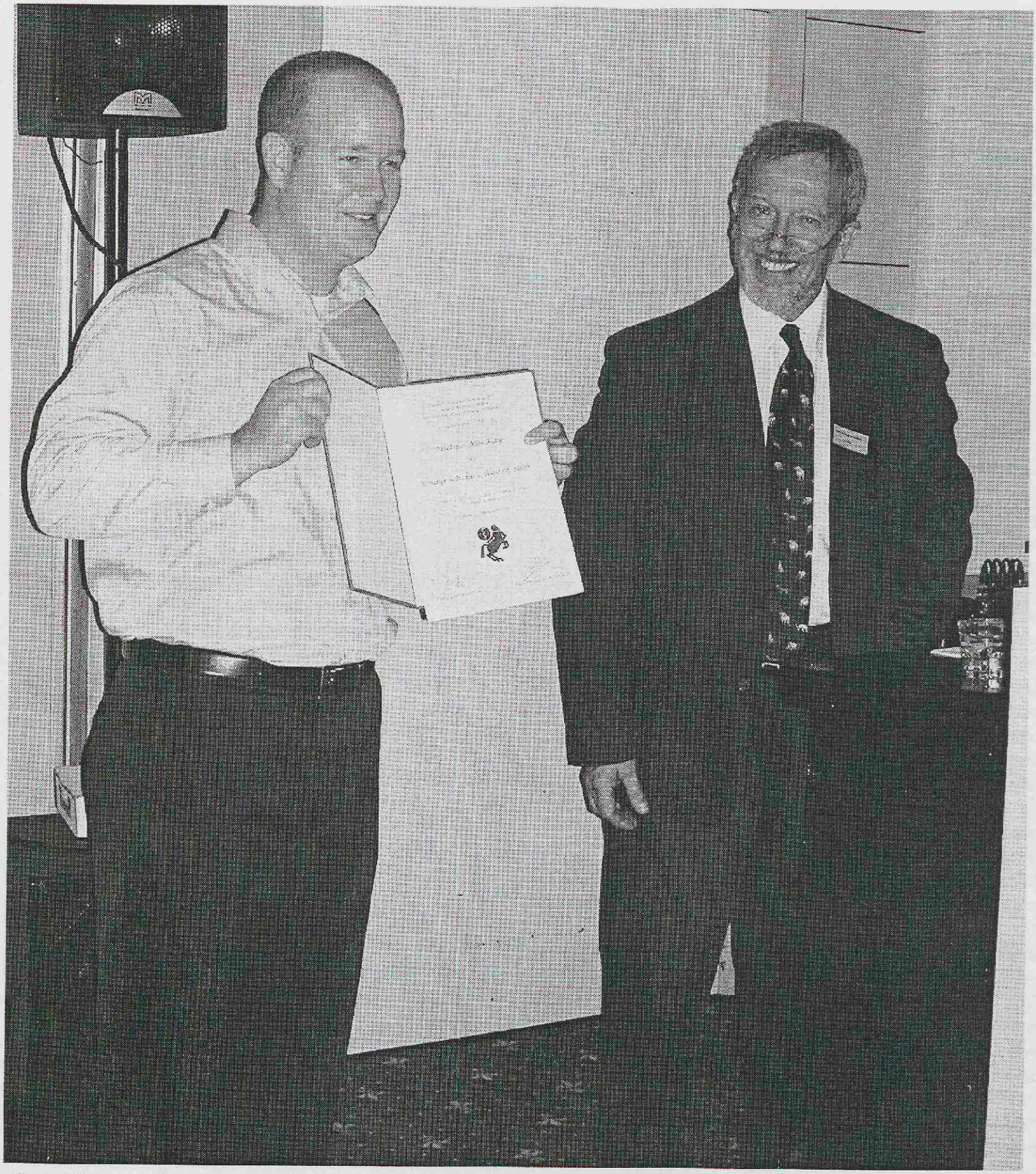

Afb. 2. De twee nieuw gekozen voorzitters Susan Jones en Peter Koolmees (foto: Max Becker).

Naast deze jongere deelnemers waren en vele oude bekenden zoals onder meer Jean Blancou die sprak over de geschiedenis van visziekten, Joaquin Sanchez de Lollano over anatomische wasmodellen, Adriano Mantovani over de geschiedenis van veterinaire volksgezondheid, Susan Jones over antrax en de internationale wolhandel in de negentiende eeuw en Johann Schäffer over de relatie tussen mens en hond. Van Nederlandse zijde waren er voordrachten van Jan Berns over Carolus Battus en zijn contributie tot de Nederlandse diergeneeskunde, Peter Koolmees over veterinaire, politieke en publieke reacties op het welzijn van landbouwhuisdieren, Guus Mathijsen over veterinaire biografieën en Erik Jan Tjalsma over de dierenarts tussen laboratoriumhond en schoothond.

Zoals gemeld was het niveau van de meeste voordrachten hoog. Een negatieve uitzondering hierop vormden de bijdragen vanuit Italië, die in geen enkel opzicht aan de eisen van historische methodologie voldeden. Het hoofdthema goed uit de verf. De veranderende relatie tussen mensen en dieren en de gevolgen daarvan voor de uitoefening van het veterinaire beroep kwamen duidelijk naar voren. Bovendien zorgden de 25 voordrachten over diverse andere onderwerpen uit de veterinaire geschiedenis ervoor dat de deelnemers een interessant en leerzaam congres hebben bijgewoond.

Tijdens de algemene ledenvergadering van de WAHVM kwamen de gebruikelijke agendapunten aan bod. De financiën bleken op orde en de contributies voor leden en nationale verenigingen bleven hetzelfde. Vanuit de diverse werkgroepen werden activiteiten gemeld. De tot nu toe bewerkte levensbeschrijvin-

Afb. 3. Michael McKay ontvangt de Young Scholars Award uit handen van de WAHVM past president Gerhard Forstenpointner (foto: Gerald Weissengruber).

	2004-2008	2008-2012
President	Gerhard Forstenpointner (A)	Susan Jones (USA) Peter Koolmees (NL)
Past President	Peter Koolmees (NL)	Gerhard Forstenpointner (A)
Secretary	Gerald Weissengruber (A)	Philip Teigen (USA)
Treasurer	Peter Paulsen (A)	Gerald Weissengruber (A)
Member	Max Becker (CH)	Max Becker (CH)
Member	Jean Blancou (F)	Jean Blancou (F)
Member	Johann Schäffer (D)	Johann Schäffer (D)
Temporary member	Susan Jones (USA, 2004-2005) Francisco Rojo (SP, 2005-2006) Max Becker (CH, 2006-2008)	Tamay Başağaç Gül (TR, 2008-2010)

gen in het kader van de Werkgroep Internationale Biografieën waarover Guus Mathijsen rapporteerde, zullen op de website van de WAHVM (http://www.wahvm.vet.uu.nl) worden gepubliceerd. Deze website zal een update ondergaan. Verder werd de samenstelling van het bestuur gewijzigd zoals in de bijgaande tabel is weergegeven.

Max Becker werd als tijdelijk bestuurslid opgevolgd door Tamay Başağaç. Zij is voorzitter van het organiserend comité van het 39ste congres dat in 2010 in Antalya, Turkije zal plaatsvinden. Dit congres zal gezamenlijk worden gehouden met het nationale congres van de Turkse vereniging voor veterinaire geschiedenis. In 2012 zal het congres voor de tweede keer in Nederland worden gehouden. In 1993 vond het 26ste in Amersfoort en Utrecht plaats. In de algemene vergadering in Engelberg werd de organisatie van het 40ste congres formeel aan het Veterinair Historisch Genootschap toegewezen. Het centrale thema dat door de ledenvergadering werd geaccepteerd zal zijn 'The history of national veterinary medical associations'. Gezien het 150 jarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde in datzelfde jaar, ligt dit thema voor de hand. In 2013 zal de World Veterinary Association (WVA) ook 150 jaar bestaan. Voor die gelegenheid zal in het kader van een WAHVM project een gedenkboek worden geschreven. Het ligt in de verwachting dat op het congres in Nederland bijdragen zullen worden gepresenteerd over de diverse nationale beroepsverenigingen en de relatie tussen die verenigingen en de WVA. Op die manier zal meer inzicht kunnen worden verkregen over de rol van nationale veterinaire beroepsverenigingen en de WVA voor het professionaliseringsproces van de veterinaire wetenschappen en het beroep van dierenarts. In 2014 en 2016 zal het WAHVM congres plaatsvinden in respectievelijk Egypte en Oostenrijk.

De Young Scholars Award, een prijsvraag van 1000 Euro voor veelbelovende jonge onderzoekers (tot 35 jaar) op het gebied van de geschiedenis van de diergeneeskunde, werd voor de tweede keer uitgereikt. De prijs ging naar Michael McKay, een medisch historicus verbonden aan Brigham Young University, Utah, Verenigde Staten. Hij was één van de vijf inzenders. Zijn studie naar de betekenis van het werk van Andrew Snape blonk uit door een duidelijke vraagstelling in een bredere wetenschapshistorische context, een goed gebruik van relevante bronnen, een heldere structuur en uitwerking en een grondige kennis van de literatuur over de geschiedenis van de humane en veterinaire anatomie. Tijdens het congres hield hij een boeiende lezing over Andrew Snape die aanleiding gaf tot veel discussie. Thans is hij bezig met het afronden van zijn dissertatie over de geschiedenis van de veterinaire anatomie. McKay heeft zich breder verdiept in de geschiedenis van de diergeneeskunde. Op zijn website (http://medicalhistory.podbean.com/) is hierover meer informatie te vinden. Vooral de interviews met gepensioneerde veterinairen zijn zeer de moeite waard om te beluisteren.

Op 31 december 2007 telde de WAHVM 118 individuele leden, 40 nationale verenigingen en instituten die samen 1100 leden vertegenwoordigen uit 42 verschillende landen. Ten slotte kan worden vermeld dat tijdens het congres in Zwitserland de veterinair-historische vereniging van Venezuela als 14de nationale vereniging tot de WAHVM is toegetreden.

Peter Koolmees
Co-President WAHVM

Ingezonden

Biografische valkuil

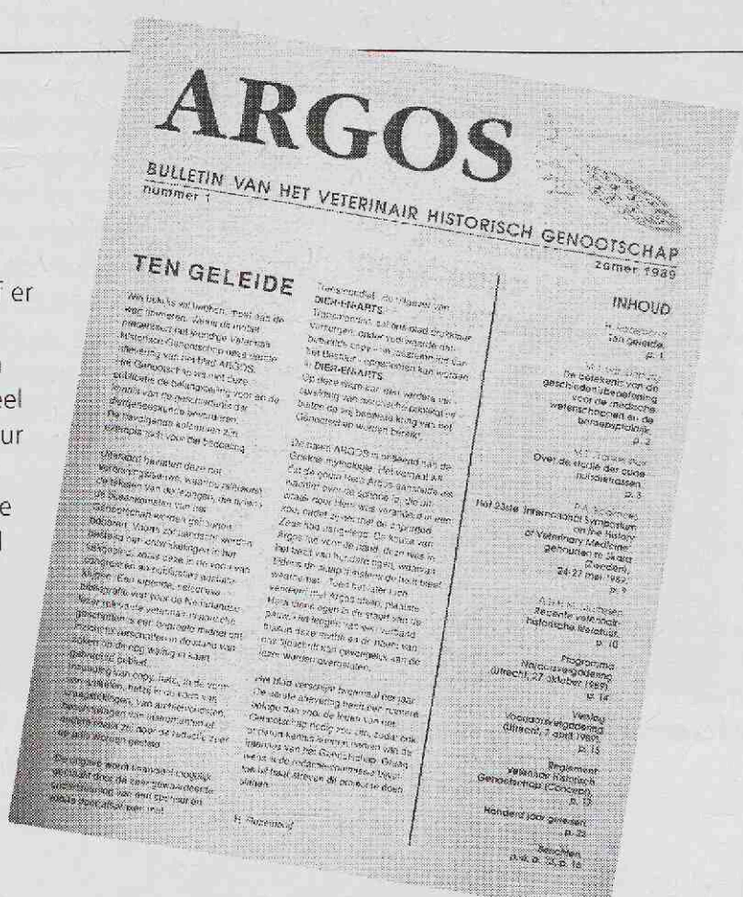
Een bevriend journalist vroeg mij hem behulpzaam te zijn bij het zoeken van de voornaam van dierenarts A. van Leeuwen, een autoriteit op het gebied van de kennis over het paard, auteur van diverse boeken op dit gebied, medewerker van *De Veldbode* en inspecteur VD te Utrecht.
Uit de studentenlijst, zoals vermeld in het boek *Een eeuw Veeartsenijkundig Onderwijs* uit 1921, bleek dat A. van Leeuwen afkomstig was uit Leiderdorp en in 1881 was gaan studeren in Utrecht. Hij moet omstreeks 1860 geboren zijn. De juiste datum was moeilijk te achterhalen, daar de gegevens van Leiderdorp niet on-line zijn. Onderzoek in de omliggende gemeentes leerde dat de initiaal A in combinatie met Van Leeuwen vrijwel steeds voor Arie staat.
Nadat hij in 1885 was afgestudeerd heeft hij zich in zijn geboortedorp als practicus gevestigd. Eind 1900 werd hij benoemd tot districtsveearts te Groningen en in 1906 in Utrecht. In 1925 is hij naar De Bilt verhuisd.
In de veterinaire studentenalmanakken wordt hij ieder jaar vermeld tot en met 1922. Daarna is hij spoorloos verdwenen. Onderzoek in Genlias, een genealogisch zoekprogramma, leerde dat op 4 april 1919 overleden is Arie van Leeuwen te Utrecht in de ouderdom van 54 jaar. Het raadsel leek dus opgelost maar toch waren er twijfels. Als onze van Leeuwen inderdaad was overleden, dan zou het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* hier zeker aandacht aan hebben besteed. Onderzoek door prof. dr. J.F. Frik leverde geen resultaat op. Merkwaardig was ook, dat als hij in 1919 was overleden, hij tot 1922 nog in de Almanakken werd vermeld.
Een ander opvallend fenomeen was, dat in 1922 dierenarts W.S.G.A. van Leeuwen promoveerde. Over het verleden van deze collega is alleen bekend, dat hij in 1885 afstudeerde. Opvallend was echter dat hij ook inspecteur VD was in Utrecht en ook medewerker van de *De Veldbode*. Dankzij ijverig speurwerk van dr. Th. Elsinghorst ontdekten wij dat W.S.G.A. overleden was in 1958 in De Bilt. Uit de necrologie vernamen wij dat de overledene 99 jaar was geworden en op 8 mei 1859 te Leiderdorp was geboren.
Onderzoek in de archieven van De Bilt/Bilthoven en Leiden leerde dat Arie van Leeuwen op 8 mei 1859 te Leiderdorp was geboren en op 20 maart 1915 na toestemming van de rechtbank zijn voornaam Arie had laten veranderen in Willem Symon Gysbrecht Aryen. Deze verandering staat keurig vermeld in de kantlijn van zijn geboorteakte. De in 1919 overleden heer van Leeuwen had dus niets met collega van Leeuwen te maken. Biografisch onderzoek kan soms erg spannend zijn!

Engbert Oldenkamp

Oproep oude nummers van Argos

Regelmatig komt bij de redactie van Argos de vraag binnen of er nog oude nummers van Argos beschikbaar zijn. De vraag is meestal afkomstig van nieuwe leden die een complete set van alle Argos nummers vanaf 1989 willen verzamelen en eventueel laten inbinden. In het voorjaar van 2008 kreeg het VHG bestuur het verzoek van het Meertens Instituut in Amsterdam om een complete set aan te leveren. Toen bleek er vooral van de eerste 20 nummers van Argos geen voorraad meer te zijn. Hierbij wil de redactie alle leden oproepen om eventuele dubbele exemplaren van Argos nummers of exemplaren afkomstig uit legaten naar de redactie te retourneren. We kunnen er dan andere VHG leden of instanties weer van dienst zijn.

De redactie

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 1

zomer 1989

TEN GELEIDE

INHOUD

Boekbesprekingen

Adamse, Th.T. en H. Eggink, *De geschiedenis van de diergeneeskunde in Ooststellingwerf*, Oosterwolde 2008. 136 blz. met illustraties. ISBN 978-90-9022766-5

Een keurig verzorgde uitgave is het resultaat van een uitvoerig historisch onderzoek van de (ontwikkeling van de) diergeneeskunde in Zuidoost Friesland. De geschiedenis wordt in een aantal periodes verdeeld, die in afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld. Van de periode voor 1800 wordt een overzicht gegeven van het inwoneraantal en het aantal bedrijven, verdeeld naar grootte en de wijze van (primitief) leven in die tijd. Een tijd waarin op zeer bescheiden schaal 'diergeneeskunde' werd bedreven in de vorm van entingen tegen de runderpest. Daarna volgt de periode tot 1880, waarin de opening van de Veeartsenijschool in Utrecht en de daar uit voortkomende eerste veeartsen een belangrijke stap vooruit betekende. In 1820 had zich de eerste veearts al in het besproken gebied gevestigd, die bij de Leidsche commissie geslaagd was voor het examen veearts 2e klasse. In 1848 praktiseerden in heel Friesland al 11 veeartsen temidden van ruim 40 empirici. Per periode wordt de ontwikkeling van de veterinaire verzorging van het gebied beschreven tot de huidige situatie waarin groepspraktijken met gespecialiseerde dierenartsen alle facetten van de diergeneeskunde uitoefenen.

Al met al een overzicht dat zich uitstrekt over een periode van vele honderden jaren en dat weliswaar een aardig beeld geeft van die ontwikkeling, maar dat toch niet voldoet aan de eisen, die aan een historisch verantwoord werkstuk gesteld dienen te worden. Weliswaar is er wel sprake van een 'Bronvermelding', waarin de publicaties waaruit de vermelde gegevens afkomstig zijn staan vermeld, doch een notenapparaat ontbreekt, zodat controle en verificatie ernstig bemoeilijkt wordt. Niet dat er reden bestaat te twijfelen aan de juistheid van de gegevens, maar de wetenschappelijke waarde van een historisch werk staat of valt met de (on-) mogelijkheid tot controle.

Wat dankzij een uitvoeriger bronvermelding en een notenapparaat met slechts weinig meer arbeid een interessant, historisch verantwoord werkstuk had kunnen zijn, is nu niet meer dan een aardig en interessant verhaal zonder wetenschappelijke waarde. En dat laatste is, gezien het vele werk dat aan het tot stand komen van dit boekwerk ongetwijfeld besteed is, een verdrietig stemmende constatering. Wellicht bestaat de mogelijkheid de Bibliotheek van de faculteit Diergeneeskunde te voorzien van een exemplaar waarin de genoemde omissies hersteld zijn, waardoor wellicht de waarde voor toekomstig veterinair-historisch onderzoek aanzienlijk vergroot zal worden.

Koornstra, H. en H.R. Moek, 'Gedoemd te sterven op de drempel van de vrijheid', *De zwerfsteen, tijdschrift voor de regio Borger*, 1-2006 (24 blz.).

In bovengenoemd artikel dat verscheen ter nagedachtenis aan zijn honderdste geboortedag wordt het

Reserve-officier Geertsema; foto uit het besproken artikel van Koornstra en Moek

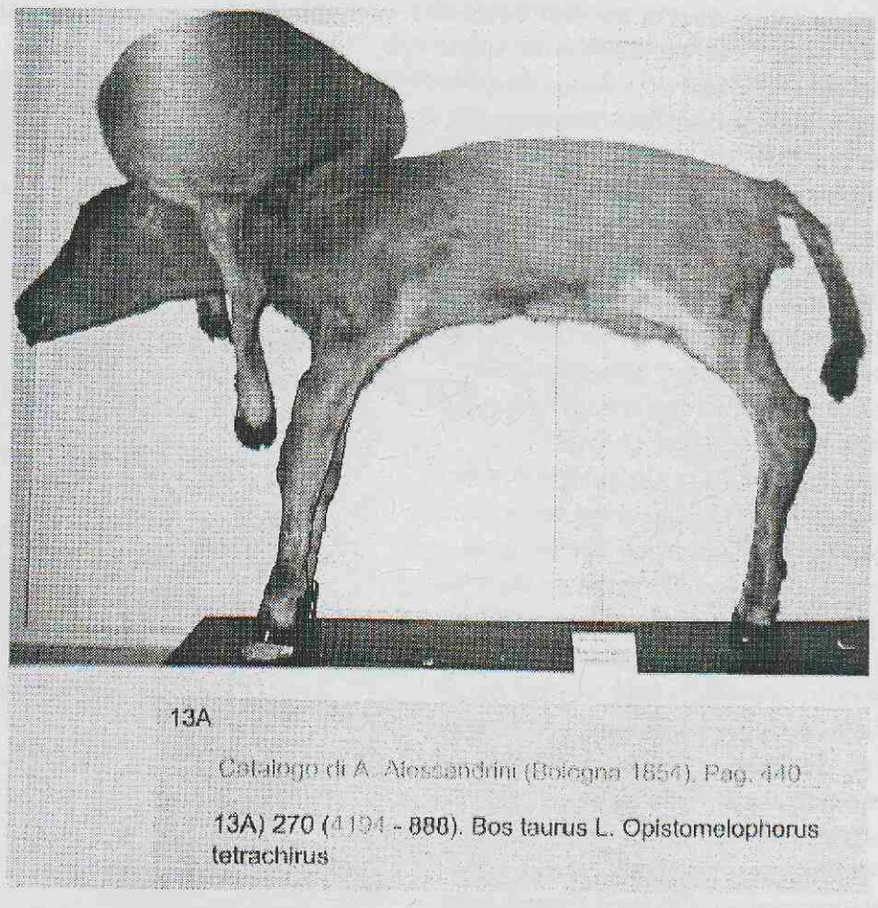
leven beschreven van de dierenarts Dr. Geert Geertsema, die afgestudeerd in 1929 in Borger ging praktiseren en in 1939 promoveerde op het proefschrift *Een toxische haemoglobinaemie en haemoglobinurie bij het rund in Drenthe*. In de oorlogsjaren bouwde hij de 'Binnenlandse Strijdkrachten Organisatie' in Borger op, was commandant van de verzetsgroep Borger en was actief voor de 'Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers'. Zijn levensbeschrijving en zijn oorlogservaringen als militair paardenarts en practicus in Drenthe zouden zonder meer in het onlangs verschenen *Tussen boer en burger* (Rotterdam 2007) hebben gepast, ware het niet dat Geertsema door verraad over zijn ondergrondse activiteiten op 7 januari 1945 gearresteerd werd. Na transport naar Duitsland verbleef hij in concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg, waarna hij vlak voor de bevrijding aan uitputting overleed.
Ter nagedachtenis aan deze waardige vertegenwoordiger van de veterinaire beroepsgroep lijkt het de redactie terecht dit late eerbetoon te plaatsen.

Malazaga, J.M.E., *De herradores, albeitares y veterinarios municipales de Zumarraga*. Zumarraga 2006. 179 blz. met illustraties.

Dit werk bevat een overzicht van de ontwikkeling van het beroep van hoefsmid en dierenarts in de in Noord Spanje gelegen streek tussen Bilbao en San Sebastian, alsmede de ontwikkeling van de gezondheidszorg voor mens en dier sinds de 18e eeuw in dit Baskische gebied. Het werk verscheen in een Baskische serie 'Lankidetzan', die zich bezighoudt met uitgaven op velerlei historisch gebied. Het bevat een overzichtsartikel over de geschiedenis van de hoefkunde, waarin de omstreden mogelijkheid van het gebruik van hoefijzers door de Kelten wordt gememoreerd. Tevens wordt de vleeskeuring onder de loep genomen en tenslotte volgt een lange lijst overheidsdierenartsen die zich sinds 1879 voor de verbetering van rundveebestand hebben ingezet.

Marcato, P.S., *La Patologica Veterinaria nel Museo"Alessandrini-Ercolani" dell'Università di Bologna*. Bologna 2007. 532 blz. met 336 illustraties. ISBN 978-88-7395-235-0

In de inleiding van deze prachtige catalogus van het Pathologisch-anatomisch en Teratologisch museum van de Universiteit van Bologna wordt in het Italiaans en Engels de ontstaansgeschiedenis van dit museum belicht. Dit werk omvat ruim 500 bladzijden, voor bijna de helft bestaande uit fotomateriaal (kleur en zwart/wit) van preparaten en tekeningen daterend vanaf 1833. Het is voorzien van een duidelijke index, hetgeen het opzoeken van bepaalde ziektebeelden en afwijkingen per orgaansysteem en diersoort vereenvoudigt. Tevens worden de belangrijkste preparaten, de oudste uit 1803, die zich in het museum bevinden beschreven (in het Italiaans, dat wel).

13A

Catalogo di A. Alessandrini (Bologna 1854). Pag. 440

13A) 270 (4194 - 888). Bos taurus L. Opistomelophorus tetrachirus

Aangeboren afwijking bij een kalf: foto uit het besproken boek van Marcato.

Veenman, R., *Amsterdamse Branie, Oostzaanse Melk. Hoe een klein dorp een bijzondere rol speelde bij de melkvoorziening van een grote stad.* Oostzaan 2006. 96 blz. met illustraties. ISBN 90.808060.4.8.

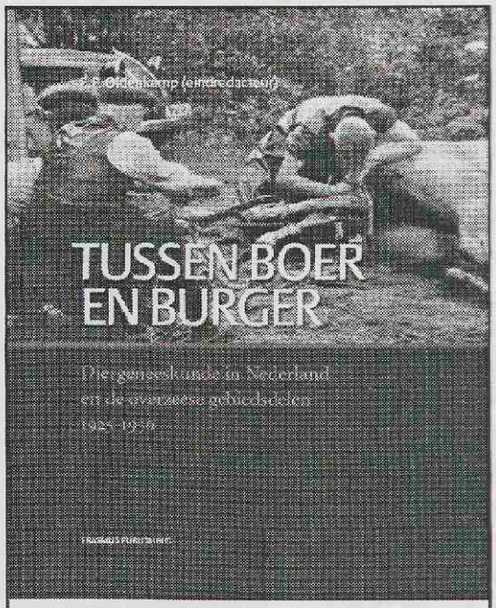
In deze goed verzorgde uitgave van de Stichting Schatkamer Oostzaan wordt de geschiedenis beschreven van de band die er bestond tussen Amsterdam en de Zaanstreek voor wat betreft de melkvoorziening. De 19e eeuw vormde voor de veehouders uit de Zaanstreek een gouden tijd. Ruim 40.000 stuks melkvee werden er gemolken om Amsterdam van melk te voorzien in een gebied waar rond 2000 nog maar 381 melkkoeien gehouden werden.
Opkomst, bloei en teloorgang van de melkproductie in de Oostzaan worden op onderhoudende wijze geschetst. Om onduidelijke redenen is het doorlopende verhaal afgedrukt op de rechter bladzijden, terwijl op de linker pagina's telkens een bepaald aspect nader belicht wordt. Behalve voor mensen die graag op hun linker zijde in bed liggend lezen, komt deze indeling de leesbaarheid helaas niet ten goede.
Een speciaal hoofdstuk is gewijd aan de gezondheidsaspecten van het produceren en consumeren van melk en melk als mogelijke veroorzaker van tyfusuitbraken in het begin van de afgelopen eeuw. Twee medici promoveerden (1918 en 1932) op hun onderzoek betreffende tyfusepidemieën. Van veterinaire inbreng bij deze onderzoeken wordt geen melding gemaakt. De opsomming van ziekten, die via de nog niet gepasteuriseerde melk overgebracht konden worden, wekt de indruk dat melk nauwelijks minder schadelijk voor de gezondheid was dan sterke drank, toch ook een groot probleem eind 18e - begin 19e eeuw. Dit blijkt ook uit het volgende citaat uit Ch. Bles, *Populair geneeskundige encyclopaedie, raadgever bij ziekte en ongevallen* (Amsterdam-Soerabaia 1929) p. 333 'Grootere kinderen en volwassenen behooren geen melk te gebruiken, daar dit "voedsel" buitengewoon gevaarlijk is als overbrenger van vele ernstige ziekten. In geen geval gebruike men melk, niet minstens 10 minuten gekookt heeft'. Voor kleinere kinderen wogen de voordelen van melk kennelijk tegen de nadelen op, want die kregen wel melk te drinken. Naast buiktyphus (niet veroorzaakt door de humane typhusverwekker *Salmonella typhi*, maar door *Salmonella schotmülleri*, die door de koe(melk) overgebracht kan worden), die in 1933 een epidemie rond Haarlem veroorzaakte, zijn er diverse andere enteritiden die door *Salmonella*-soorten die in melk kunnen zitten, veroorzaakt kunnen worden. Ook cholera (*Vibrio cholerae*) wordt genoemd, maar deze ziekte werd niet door een besmette koe overgebracht, maar door besmet materiaal waarin de melk werd opgevangen of vervoerd. *Mycobacterium tuberculosis* en *M. bovis* konden, via de melk overgebracht, darmtuberculose veroorzaken. *Streptococcus scarlatina* (roodvonk), die ook ziekte bij runderen kan veroorzaken, veroorzaakte vaak via de melk roodvonk bij kinderen. Evenals *Corynebacterium diphteriae*, de verwekker van difterie, die net als de vorige via de melk van koeien, die door de melker met zijn handen (bij een speenbeschadiging) besmet waren, werd overgebracht. Ook 'golvende koorts' (waarschijnlijk een *Brucella abortus*-infectie) en zelfs miltvuur ten gevolge van melk van genezen dragerkoeien, maakten de consumptie van melk tot een niet van risico's ontblote bezigheid. De in het boekje genoemde mond - en klauwzeer- en veepest-infecties, die geen zoönosen zijn, behoren in het rijtje 'ziekteverwekkers via de melk' echter niet thuis, hoewel de diagnose in het verleden mogelijk wel gesteld is. Voor de uitgebreide behandeling van bovenstaande infecties spreekt de recensent zijn dank uit aan Prof. dr. Frans van Knapen, die zo vriendelijk was de betreffende passages in het boek van commentaar te voorzien.
Voor wat betreft bronvermelding en notenapparaat gelden helaas ook voor dit boek
dezelfde bezwaren als bij het eerder besproken werk van Adamse en Eggink.

Veterinair-historische dissertatie

Hurler, Martina, *Magister Maurus - Transkription, Übersetzung und veterinärmedizinisch-historische Bedeutung des Manuskripts aus dem Codex Harleian 3772 der British Library.* Dissertatie Tiermedizinische Fakultät der Ludwig Maximilian Universität München, München 2007, 167 bladzijden, illustraties. ISBN 978-3-8260-379301.

De in 2002 afgestudeerde dierenarts Martine Hurler schreef de hieronder besproken dissertatie aan de hand van een microfilmkopie van de Codex Harleian, die zich in Londen bevindt. Het betreft een afschrift van een uit begin 14e eeuw daterend Latijns manuscript van een stalmeester van de Duitse keizer Friedrich II of wellicht van een Byzantijnse keizer, Magister Maurus. Uitvoerig staat Hurler stil bij de identificatie van de auteur. Dit blijkt geen eenvoudige opgave te zijn, aangezien vele schrijvers van hippiatrische werken uit de middeleeuwen teruggrepen op Griekse en Latijnse teksten, waardoor deze werken zowel tekstueel als qua opbouw veel overeenkomsten vertonen. Op veel plaatsen blijken dan ook gedeelten uit de tekst overeen te komen met passages uit *Liber Marescalciae* van Laurentius Rusius (een Romeins stalmeester) en *De medicinae equorum* van Jordanus Ruffus (stalmeester van Friedrich II). Interessanter wellicht, voor veterinairen althans, dan de identificatie van de schrijver, is de inhoud van het werk. Hurler heeft de Latijnse tekst van de beschrijvingen van ziekten en behandelingen in het Duits vertaald en daarmee het werk toegankelijk gemaakt voor vele veterinair-historisch geïnteresseerden.
Ook voor Nederlandse veterinairen biedt de dissertatie een mogelijkheid de hippiatrische kennis van een Van Coer, een Van Bronckhorst en een Van Naaldwijck, om de in Nederland in veterinair-historische kringen bekendste namen te noemen, te vergelijken met wat er honderden jaren eerder voor ideeën leefden.
In ieder geval vormt deze dissertatie een initiatief dat navolging verdient. Het feit dat van de klassieke schrijvers, die zich met diergeneeskunde bezighielden, uitsluitend het werk van Columnella (*De Re Rustica*) en Xenophon (*Peri Hippikes*) integraal vertaald is (Loeb Classical Library) en veterinaire teksten van Apsyrtos, Vegetius, Varro en diverse anderen nog steeds op vertaling wachten, zou wellicht voor de World Association for the History of Veterinary Medicine (WAHVM) aanleiding kunnen zijn sponsors te zoeken om beurzen ter beschikking te stellen aan jonge classici om, in samenwerking met veterinairen, botanici en farmacologen, de vertaling van deze voor de geschiedenis van de diergeneeskunde toch zeer belangrijke werken ter hand te nemen.

J. Egter van Wissekerke

Tussen Boer en Burger
Diergeneeskunde in Nederland en de overzeese gebiedsdelen 1925-1950.
Erasmus Publishing (Rotterdam 2007) is nog steeds verkrijgbaar bij R. Back te Lochem ro.back@wanadoo.nl.
Kosten: € 50,- per exemplaar, exclusief eventuele verzend- en administratie kosten ad. € 8,-.

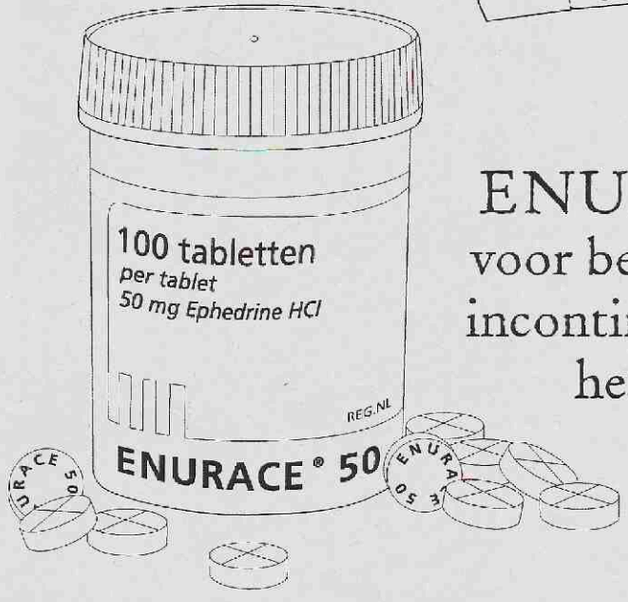
ACE Veterinary Products BV

ontwikkelt en registreert geneesmiddelen voor dieren
met historisch besef.

ACEDERM®

is gebaseerd op methoden
van wondbehandeling uit
de 1e Wereldoorlog.

ENURACE®

voor behandeling van
incontinentie is gebaseerd op
het Ephedra-extract dat al
eeuwen wordt gebruikt
in Ethiopië, China etc.

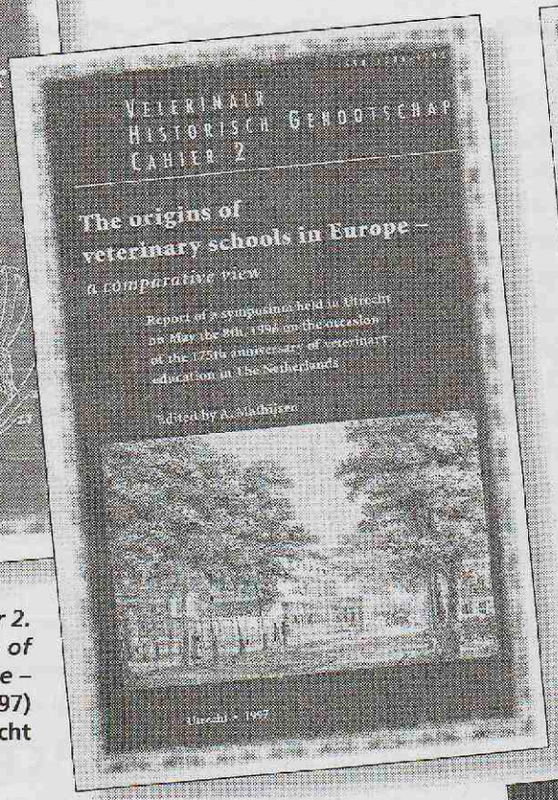
ACE Veterinary Products BV
Postbus 1262, 3890 BB Zeewolde
T 036 - 5227201
E avp@ace-pharm.nl
W www.ace-pharm.nl

ACE
VETERINARY PRODUCTS

Cahierreeks

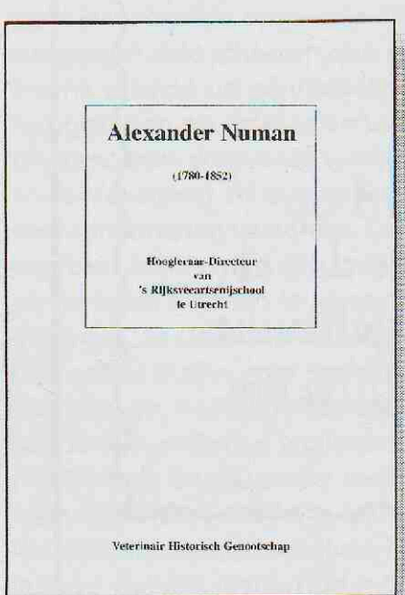
Cahier 1.
R. Strikwerda. *Het rundvee in de Nederlandse Huismansliteratuur. Volksdiergeneeskunde in de 18e eeuw* (1997) € 17,50

Cahier 2.
A. Mathijsen (ed.) *The origin of veterinary schools in Europe – a comparative view* (1997)
Uitverkocht

Cahier 3.
Herinneringen van de oud-hoogleraren Beijers, Ten Thije en Seekles.
Geïnterviewd door prof.dr. S.R. Numans en dr. R. Schuursma.
Bewerkt door A. Mathijsen (1999) € 17,50

Cahier 4.
Alexander Numan. *Redevoering over de veeartsenijkunde en de inrigting van derzelvder onderwijs, overeenkomstig met het belang der maatschappij, 1827*; Willem Vrolik. *Levensberigt van Alexander Numan, 1853*; Cornelis Star Numan. *Schets van het leven en karakter van Alexander Numan, overleden 1 september 1852* (2002) € 10

Cahier 5.
Dirck van Bronckhorst van Weerdenburgh. *Receptenboek om paarden te genezen (1697).*
Voor uitgave gereed gemaakt en van een inleiding en registers voorzien door J.B. Berns (2006) €17,50

Te bestellen bij drs. J.C. Hasselaar,
penningmeester V.H.G.
Spijkerboor 59, 8607 KA Sneek.
Tel. 0515-432207. Gironr. 581045
e-mail: j.c.hasselaar@versatel.nl

ISSN 0923-3970

ARGOS

BULLETIN VAN HET VETERINAIR HISTORISCH GENOOTSCHAP

nummer 40 serie 4 voorjaar 2009

Inhoud

454 Van de voorzitter

454 Programma Voorjaarsbijeenkomst V.H.G., 1 april 2009

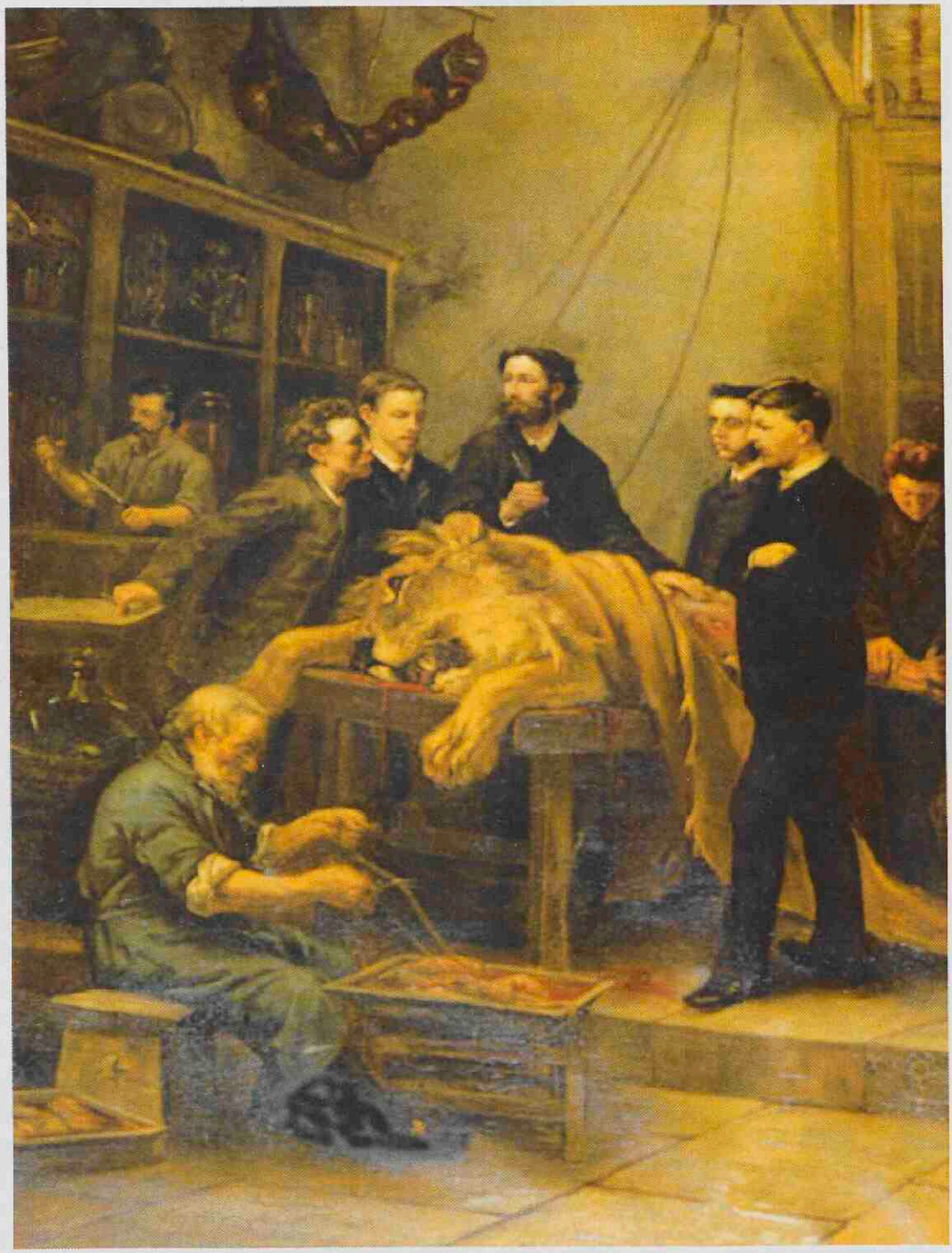
456 Samenvattingen van de te houden voordrachten

458 P. Zwart
Nederlandse dierentuin (tot 1940) in historische context

468 A.H.H.M. Mathijsen
Dierenartsen, werkzaam in 'Artis' (ca. 1845 – 1962)

480 M.Th. Frankenhuis
'Artis' in oorlogstijd

490 ***Boekbesprekingen***

Anatomische Les van prof. Max Weber

Olieverfschilderij van Lodewijkl Ignatius Stracké (1886).

De centrale figuur is prof.dr. Max Weber (1852-1937). Links van hem J.M. Janse en J.Th. Oudemans. Rechts van Weber: F.A.E.C. Went en een onbekende. Voor de kast de amanuensis Sleking (die een mes wet) en geheel rechts diens zoon. Op de voorgrond een oudere man die ingewanden reinigt. Hij stond bekend als 'de laatste walvisvaarder'. (Universiteitsmuseum UvA)

Colofon

ARGOS. Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap.
Verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Dr. J.B. Berns
Prof. dr. P.A. Koolmees
Drs. A.H.H.M. Mathijsen
Drs. J. Egter van Wissekerke

Redactiesecretariaat
p/a prof.dr. P.A. Koolmees.
Postbus 80175. 3508 TD Utrecht.

Bestuur V.H.G.
drs. R. Back (voorzitter)
prof. dr. F. van Knapen (vice-voorzitter)
dr. R. Kuiper (secretaris)
drs. J.C. Hasselaar (penningmeester)
prof. dr. P.A. Koolmees
Mw. drs. P.J.M. Couwenberg

Secretariaat
Prof. van Bemmelenlaan 49
3571 EL Utrecht
Tel. 030-2711945

Abonnementen op ARGOS
€ 13,50 per jaar. Losse nummers € 10 (incl. verzending), te bestellen bij de penningmeester.

Gironummer van de penningmeester 581045 te Sneek

Layout
Kochers

Druk
DDCU van de Universiteit Utrecht.

Overname van artikelen uit Argos is toegestaan, mits de bron vermeld wordt en een bewijsexemplaar aan de redactie wordt toegestuurd.

Van de voorzitter

Veterinaire historiografie , beoefening van de geschiedenis der diergeneeskunde .
Going Back in time.

In een aantal afleveringen van het tijdschrift *Geschiedenis der Geneeskunde* is in het begin van deze eeuw een groot aantal historische artikelen omtrent de diergeneeskunde verschenen.
In één van de eerste artikelen stelt Guus Mathijsen (1),voormalig bibliothecaris van de Faculteit Diergeneeskunde te Utrecht , thans lid van de redactie van Argos , dat *de veterinaire geschiedenis nauwelijks een plaats heeft gevonden in de opleidingen tot dierenarts. Ook zijn er slechts weinig instituten waar onderzoek naar de geschiedenis van het vak bedreven wordt.*
In het algemeen is het een zaak van individuele interesse van al dan niet aan een faculteit verbonden personen.
Vanaf de oprichting van het Veterinair Historisch Genootschap in 1989 is er door leden een groot aantal artikelen in *Argos* gepubliceerd.
In 2007 werd Peter Koolmees benoemd tot hoogleraar 'Diergeneeskunde in historische en maatschappelijke context' bij de Faculteit Geesteswetenschappen. Op zich al een historische gebeurtenis!
Na het tot stand komen van het boek *Tussen Boer en Burger, diergeneeskunde in Nederland en overzeese gebiedsdelen 1925-1950*, oktober 2007, hebben wij enige bloedarmoede moeten constateren in de activiteiten van onze leden op het gebied van de veterinaire historiografie.
Reden waarom het bestuur afgelopen najaar een cursus "Inleiding in de beoefening van de veterinaire geschiedenis" heeft georganiseerd , waarover ik U in aflevering 38 van Argos reeds kon meedelen dat zich 14 cursisten hadden aangemeld; dat werden er 15 , zowel jongere als oudere (wel en niet) dierenartsen , wel of (nog) niet bedreven in het doen van historisch onderzoek.
Gedurende vijf avonden zijn de cursisten wegwijs gemaakt in het doen van historisch onderzoek. Het is hier niet de plaats U alle docenten op te noemen, maar ik mag als cursist stellen dat er veel kennis overgedragen is.
Thans, februari 2009, zijn de cursisten hard aan het werk om in maart een proeve van bekwaamheid af te leggen in de vorm van het aanleveren van een historisch werkstuk.
De cursisten hebben zelf een keuze voor een onderwerp gemaakt; hiervoor werd onder andere als leidraad een lijst van 75 nog niet bewerkte onderwerpen gebruikt. Het boekje van De Buck et al. (2) stond ter beschikking van de cursisten om hen te tonen hoe een werkstuk eruit moet zien.
Guus Mathijsen stelt in zijn artikel dat *we eigenlijke veterinaire geschiedenis pas sinds het einde van de achttiende eeuw kennen met de opkomst van veterinaire scholen en het ontstaan van een nieuw beroep.*
De hoofdgroepen die wij kunnen onderscheiden zijn
1. de geschiedenis van de besmettelijke dierziekten
2. gedenkboeken
3. bibliografische werken
4. biografische woordenboeken
5. nationale geschiedschrijving
6. algemene overzichtswerken.

Met betrekking tot de besmettelijke dierziekten was het voor mij als voormalig practicus landbouwhuisdieren niet moeilijk een keuze te maken.
De longziekte (bovine contagieuze pleuropneumonie) heeft gedurende meer dan 50 jaar in de negentiende eeuw in Europa onder het rundvee huis gehouden. Pas in 1886 werd deze desastreuze ziekte in Nederland tot staan gebracht. Met veel genoe-

gen heb ik verscheidene dagen doorgebracht in één van de leeszalen van de prachtige Utrechtse Universiteitsbibliotheek (UBU) na oriëntatie via het internet. Op heel gemakkelijke wijze kun je als alumnus een pasje verkrijgen om in te loggen en te lenen of reserveren bij de UBU.
Ook de cursisten weten nu hoe in te loggen bij de internetdiensten van de universiteit.
Er wachten mij nog verscheidene inspannende dagen voor ik mijn werkstuk kan inleveren!
Ik wil graag verklaren dat ik met veel genoegen aan de cursus heb deelgenomen en dat het doen van historisch onderzoek voor mij een heel plezierige en spannende bezigheid is. Ik hoop dat hetzelfde ook geldt voor alle andere cursisten.
Dan zullen wij ons doel hebben bereikt: een groot aantal nieuwe artikelen op het gebied van de veterinaire historiografie zullen te zijner tijd eventueel gepubliceerd kunnen worden in *Argos*; en onze eigen leden zullen presentaties kunnen houden gebaseerd op hun onderzoeken.
Ook nieuwe werkgroepen zullen in het leven kunnen worden geroepen om verder historisch onderzoek te gaan doen.
Voor mij was het dus een waar genoegen : *Going Back in time!*

Rob Back

Noten

1. A.H.H.M. Mathijsen , *Beoefening van de geschiedenis der diergeneeskunde* . Geschiedenis der Geneeskunde (4)196-207, 2002.
2. P.de Buck et al., Zoeken en schrijven. *Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk*. Baarn, 2008.

Programma van de Voorjaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap

Voorjaarsbijeenkomst
woensdag 1 april 2009 in het Nationaal Veeteelt Museum, Dr. Moonsweg 5, 5437 BG Beers (N.Br.)

Programma

10.00 - 10.30 uur	Ontvangst met koffie
10.30 - 11.30 uur	Huishoudelijke vergadering
11.30 - 12.15 uur	Henk Slaghuis, vm. specialist fokkerij bij CoFok: 'Geschiedenis van de varkensfokkerij in Nederland'
12.15 - 13.30 uur	Lunch, met gelegenheid het Museum te bezichtigen.
13.30 - 14.15 uur	Prof.dr. Leendert Louwe Kooijmans, em. hoogleraar Archeologie te Leiden: 'Van jager tot boer in Nederland: 5300 – 3500 v. Chr.'
14.15 - 15.00 uur	Prof. Bert Theunissen, hoogleraar wetenschapsgeschiedenis te Utrecht: 'De Holsteinisering van het Nederlandse rundvee, 1945-1995'.
15.00 - 16.00 uur	Einde van het programma, gevolgd door een borrel.

Samenvattingen van de lezingen

Van jager tot boer in Nederland, 5300-1500 v.Chr.
Prof. Dr.L.P. Louwe Kooijmans

Omstreeks 5300 v. Chr. vestigden de boeren van de bandkeramische cultuur zich op de lössgronden van Zuid-Limburg. Hun voorouders waren afkomstig uit Centraal-Europa, meer precies het westen van de Hongaarse Laagvlakte. Zij introduceerden hier een compleet agrarisch bedrijf, zoals dat in de millennia daarvoor in het nabije Oosten was ontwikkeld. Anders dan je zou denken, zagen de inheemse jager-verzamelaars dat hier niet als de grote vooruitgang. Integendeel, zij hielden nog buitengewoon lang vast aan hun traditionele levenswijze, maar toch namen ze één voor één aspecten van de nieuwe, 'neolithische', levenswijze over. Eerst technologie, in de vorm van de geslepen stenen bijl en aardewerk, vervolgens offertradities die wijzen op een veranderde ideologie. Pas na 800 jaar werden huisdieren geadopteerd en nog eens enkele eeuwen later de verbouw van granen. Dat wil niet zeggen dat iedereen toen boer was geworden. Nee, het ziet er naar uit dat men op de meeste plaatsen akkerbouw en veeteelt bleef combineren met jacht, visserij en verzamelen. Op basis van de combinatie van de determinaties van faunaresten, botanische monsters en isotopenonderzoek is dat bijvoorbeeld duidelijk het geval in Schipluiden, omstreeks 3500 v. Chr. Waarom die grote terughoudendheid?
Een belangrijk keerpunt is de introductie van de ploeg, korte tijd later. Het duurt echter nog tot de middenbronstijd (1700-1100 v.Chr.) voordat er sprake is van een echt gemengd boerenbedrijf, zoals we dat kennen uit historische tijd, inclusief boerderijen met veestalling. Het is echter nog maar de vraag of het vee toen ook al 's winters werd gestald, zoals tegenwoordig. Voor een adequate productie van wintervoer ontbraken bijvoorbeeld de technische middelen. Waartoe diende die stallen dan wel?

Geschiedenis van de varkensfokkerij in Nederland
H.Slaghuis

Varkensvlees heeft als dierlijke eiwitbron eeuwenlang deel uitgemaakt van het menselijke menu. Het Europese wilde zwijn en het Aziatische wilde zwijn zijn de stamvormen van de huidige gedomesticeerde varkens.
Ongeveer 8000 jaar geleden werden op verschillende plaatsen varkens gedomesticeerd uit verschillende ondersoorten van het wilde zwijn. De gedomesticeerde varkens werden gehouden voor het vlees en werden gevoerd met afval, oogstresten, en overschotten van landbouwproducten.
In Noord- en Midden Europa ontstonden twee typen huisvarkens:
- het Groot/grootorige landvarken- het Keltisch Germaanse varken+
- het Kleinorige Stagoorvarken.

Rond 1900 werd een aanvang gemaakt met de georganiseerde opzet van de varkensfokkerij door de oprichting van:
- provinciale commissies voor de varkenshouderij;
- fokstations voor zuivere teelt van Groot- Yorkshires en Veredeld Duits Landvarken en het Inlands Varken;
- Varkensstamboeken.

De varkenshouderij ontwikkelde zich op de kleinere bedrijven in het oosten en het zuiden van het land, zodanig dat, een export ontstond van levende varkens en vers vlees. In 1926 werd een export verbod van kracht vanwege mond – klauwzeer. Export van bacon was wel mogelijk, maar de Nederlandse varkens leen-

den zich niet goed voor baconbereiding.
In 1929 werden op baconproductie gespecialiseerde Deense Landvarkens ingevoerd.
In navolging van Denemarken werden productiecontrolestations voor varkens of selectiemesterijen gesticht.
Het Nederlandse Landvarken ontstond uit de combinatie van het Deense Landvarken met het Veredeld Duits Landvarken en werd gefokt in de baconrichting.
Het Groot-Yorkshire werd overwegend als slagersvarken gefokt in West-Nederland.
In de jaren vijftig kwam het Belgische Piétrain varken naar Nederland.
Een aantal nieuwe ontwikkelingen in de jaren zestig maakten de weg vrij voor specialisatie en schaalvergroting.

- opzet georganiseerde varkensgezondheidszorg;
- arbeidsbesparende huisvestingsystemen;
- ontwikkeling van de kunstmatige inseminatie;
- introductie van gebruikskruisingen;
- meting van de spekdikte bij levende varkens;
- de stichting van fokkerijgroeperingen.

De fokkerij onderging grote wijzigingen door:

- een gelaagde opbouw van de fokkerij met scheiding van taken;
- systematische toepassing van gebruikskruisingen met gespecialiseerde foklijnen

Naast de veredeling van de bestaande rassen NL en GY kwamen er nieuwe rassen als de Scandinavische Landrassen en Duroc. Ook werden nieuwe zgn. synthetische foklijnen ontwikkeld door combinatie van de beste eigenschappen uit verschillende rassen.
Predicaten als elite beren, elite – sterzeugen werden niet meer toegekend.
Beren werden ingezet ter voorkoming van inteelt in de zuivere lijnen en als leveranciers van sperma, hetzij voor de zuivere teelt als voor gebruikskruisingen.
De varkensfokkerij heeft in samenwerking met de dienstverlenende en aanverwante organisaties als de KI, de gezondheidsdiensten, de veterinaire begeleiding, managementprogramma's, de veevoederindustrie en de slachterijen indrukwekkende resultaten bereikt, maar staat ook onder druk van de publieke opinie.

Van Us Mem tot Turbokoe; Hoe boeren en wetenschappers de Friese melkkoe veranderden
Prof.dr. L.T.G. Theunissen

Zwartebonte koeien gaven rond 1900 zo'n 2500 liter melk. Tegenwoordig halen ze gemiddeld 8500.
Hoe heeft de melkveefokkerij dit klaargespeeld, en welke rol had de wetenschap daarbij? De lezing gaat in op fokkerscultuur en commercie, op kunstmatige inseminatie en kwantitatieve genetica, en op de EG-politiek en het Mansholtplan.

Nederlands Dierentuinen (tot 1940) in historische context[a]

P. Zwart[b]

"To tour the cages of the zoo is to understand the society that erected them"

(E. Baratay & E. Hardouin-Fugier, *Zoo: A History of Zoological Gardens in the West.* London: Reaktion Books, 2002. p. 13)

De geschiedenis van de dierentuinen is een voorbeeld van transformatie door de eeuwen heen. Het is een van de vormen van omgang van mensen met hun omgeving.
Na een lange periode van jagen en verzamelen ging de mens wilde dieren in zijn nabijheid houden. Allereerst om ze ten eigen nutte in te zetten (en ze daarbij genetisch te veranderen); later om ze op diverse manieren te tonen – waarbij zij hun oorspronkelijk karakter behielden. Wilde dieren werden uit verschillende motieven gebruikt of gehouden. In de context van de dierentuingeschiedenis zullen de volgende beweegredenen aan de orde komen:

1) Religieuze motieven;
2) Ter demonstratie van macht en rijkdom;
3) Ter kennismaking met dieren uit tropische streken;
4) Ter bestudering en educatie;
5) Uit liefhebberij;
6) Voor het soortbehoud

Deze motieven gaan in grote lijn samen met culturele en economische ontwikkelingen.

1. Religieuze motieven.
In vroege tijden leefden mensen in een wereld waarvan zij geloofden dat deze beheerst werd door onvoorspelbare demonen en geesten. Logischerwijze richtte men zich toen eerder op interpretaties van bovennatuurlijke aard dan op een analyse van natuurlijke fenomenen.
Hiervan getuigen veel voorbeelden uit o.m. Babylonië, Assyrië, Egypte, China en Midden- en Zuid-Amerika.[1] Assyriërs gebruikten dieren om uit de ligging van de organen de wil van de goden af te lezen. In het Andes gebied in Zuid-Amerika werd tijdens het offerfeest aan het einde van het oogstseizoen door de hogepriester een lama geslacht om te danken voor de oogst en te vragen om een goede oogst in het volgende seizoen. Tevens werd aan de hand van de ligging van de organen de toekomst voorspeld.

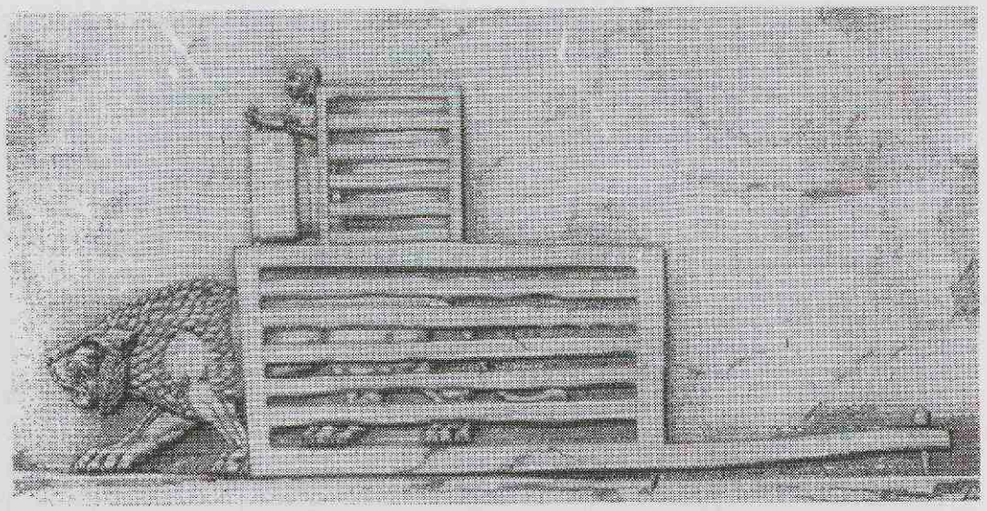
Uit Egypte is bekend dat men dieren enerzijds als huisdieren hield en anderzijds als heilige boodschappers van de goden beschouwde. Gedurende hun leven verbleef de god in het dier en gaf raad of voorspelde de toekomst. Na de dood werden zulke dieren vaak gemummificeerd. De geest van de god zou

Abstract
Dutch Zoological Gardens (until) 1940) in historical context
The history of the zoological gardens is an example of transformation through the ages; it is one of the ways men are dealing with their enviroment.
Through the ages there were six reasons to keep wild animals:
1. Religion; 2. Power and Richness; 3. To get acquainted with animals (from tropical regions); 4. Study and Education; 5. Amusement and 6. Preservation of the species.
The first Dutch "zoos", of the Dukes of Guelders in the 14th and of the stadholders in the 19th century, can serve as examples of the will to demonstrate power and richness.
The Amsterdam Zoological Garden, "Artis", the zoological gardens of Rotterdam and of The Hague were founded for reasons of study and/or education. Burgers' Dierenpark (Arnhem), Ouwehand's Dierenpark (Rhenen), Dierenpark Emmen en Dierenpark Wassenaar originated as leisure activities of their owners.

a) Bewerking van een voordracht, gehouden op 20 november 2008 in de Koningszaal van Artis te Amsterdam, tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap.

b) Prof. dr. P. Zwart, emeritus hoogleraar Pathologie Bijzondere Dieren. Burg, Van de Weijerstraat 16. 3981 EK Bunnik

verhuizen naar een ander schepsel.[2] Zowel individuele dieren als hele soorten konden als heilig worden beschouwd. Van apen, ibissen, krokodillen en andere dieren zijn vele mummies gevonden (Soms maakte men van het mummificeren ook een handeltje en werden waardeloze materialen als een mummie omwikkeld). Religieuze ceremoniën werden gehouden rond de stier, de ram, de hond, de kat, de hyena, de cheetah, de valk, de krokodil en zelfs rond vissen.

Afb. 1. *Assyrische transportkooi voor leeuwen*

2) Macht en rijkdom.

Heersers als keizers, koningen, hertogen verzamelden dieren. Soms waren die verzamelingen zeer groot en groeiden uit tot dierentuinen. Een van de oudste dierencollecties is die te Saqqara (dichtbij Memphis) waar Egyptische machthebbers meerdere diersoorten hielden. In de 15de eeuw v. Chr. werd door konigin Hatshepsut een expeditie naar Puntland uitgezonden waarbij ook dieren (o.a. een giraffe) werden meegebracht .[3]

In Perzië werden door de monarchen grote, omheinde parken aangelegd, 'Paradeisos' genaamd, waarin dieren werden gehouden voor de jacht, voor ceremoniële processies en als opslagplaats voor dieren die als gift binnenkwamen. Een enigszins vergelijkbaar park bestond in China sinds 1150 , ingericht door keizer Wen Wang.[4]

Bij Mexico City stichtte Montezuma de Tweede (1465-1520) een enorme Azteekse dierentuin. Deze stond centraal in het spirituele leven van de Azteken (in hokken die tijdelijk leeg waren werden beelden van goud van de betreffende diersoort geplaatst). Deze betekenis van deze tuin heeft Cortés zich gerealiseerd. Hij heeft haar direct laten vernietigen om de Azteken te demoraliseren.[5]

In Griekenland had Alexander de Grote (356-323 vChr) olifanten, apen en beren. Zijn leraar, Aristoteles ontving, tijdens diens expedities, dieren van Alexander voor zijn studies over het gedrag van dieren en hun systematiek.[6]

De keizers van Rome demonstreerden hun macht o.m. door het organiseren van gevechten tussen dieren (o.a. olifanten) en gladiatoren. In soms dagenlange gevechten kwamen daarbij duizenden dieren om. Er waren 'bestiarii' – gladiators gespecialiseerd in gevechten met dieren. Gecalculeerd is dat op de dag van de opening van het Colosseum 5000 dieren zijn gedood. Cicero (50 v. Chr) had zijn twijfels, doch schreef ook: "Maar wat een genoegen is het nietige mensen verscheurd te zien worden door een krachtig dier of een schitterend dier gedood te zien worden met een jachtspeer".

Tot laat in de 18de eeuw waren verzamelingen van dieren een teken van status en prestige. Aan het eind van de zesde eeuw werden er overal in Europa, ten behoeve van de jacht, arena's opgericht.[7] Ook vonden er op kleinere schaal gevechten plaats met wilde dieren.[8]

Hoewel gevechten met dieren tot op de dag van vandaag hier en daar voortduren, trad omstreeks 1200 een kentering op.[9]

De Hertogen van Gelre hielden sinds 1312 meerdere jaren leeuwen in een gemetselde ronde toren nabij Roozendaal (Gld). Ten behoeve van de leeuwen werden in tien maanden tijd (october 1398 tot juli 1399) 260 schapen geslacht. Later werden voor hetzelfde doel nog 200 wolven gedood. De hertogen hadden naast bewakers van de leeuwen, papegaaienmeesters, valkeniers en vogelbewakers in dienst.[10]Wilde dieren waren kostbaarder dan goud en edelstenen. Zij werden vaak ten geschenke gegeven aan vorsten, vooraanstaande personen en (handels-)relaties. Dit vooral om hun economisch en sociaal kapitaal te vergroten.[11] Zo kreeg de stad Amsterdam in 1477 twee leeuwen uit Spanje en in 1483 wederom twee leeuwen van Portugese kooplieden. Omstreeks 1490 schonk de stad

Amsterdam vijf of zes leeuwen aan de stad Lübeck.

3) Kennismaking met dieren (uit tropische streken)

De ontdekking van Amerika deed de vraag naar exotische dieren sterk toenemen. Op jaarmarkten wemelde het van uitheemse dieren. Menagerieën ontstonden omstreeks 1500. Allereerst, reizende ménagerieën waarbij mensen met één of enkele leeuwen, giraffen of andere dieren rondtrokken. Het publiek verbaasde zich over de wonderlijke schepselen. Giraffen, hoger dan de meeste huizen in die tijd trokken veel belangstelling **(Afb. 2)**.

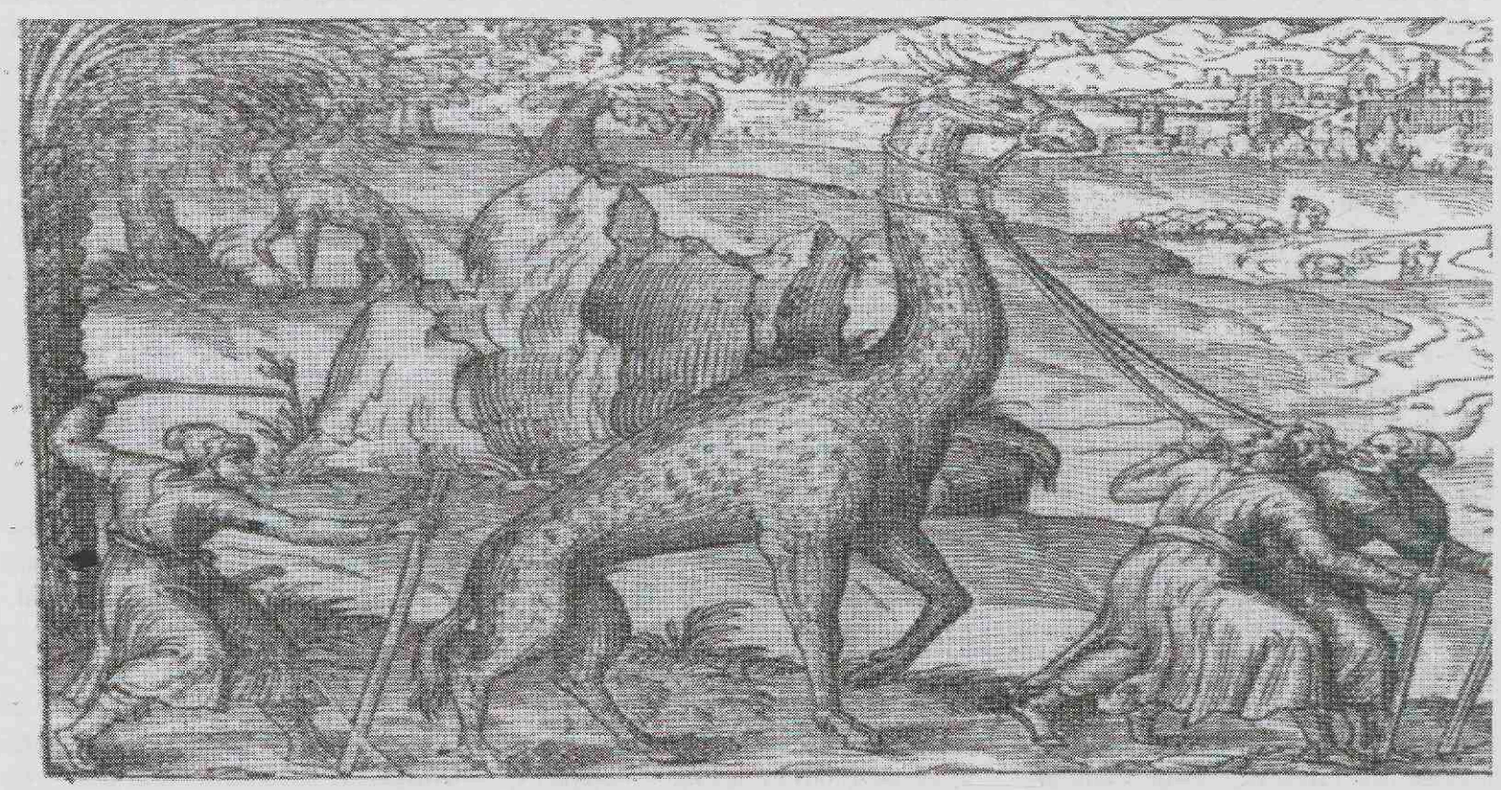
Omstreeks 1600 begonnen rijke burgers ménagerieën aan te leggen met b.v. apen, kraanvogels, diverse soorten papegaaien en vele andere diersoorten. Het ging ook hier vooral om status en aanzien.[12] Deze kwamen ook tot uitdrukking als een dame haar "jour" hield en de gasten ontving met een uiterst kostbare (waardevoller dan zilver of goud) kanarie op haar hand. In die tijd kweekten o.a. Duitse monniken (vooral bij St Andreasberg vanwaar de Harzer-Roller stamt) de, uit de Kanarische eilanden binnengebrachte, kanaries. Zij verkochten alleen de (zingende) mannetjes, zodat er geen concurrentie kwam en de prijzen hoog bleven. Er werden in die tijd door particulieren ook vele "naturnaliënkabinetten" ingericht.

Soms was dit een curiositeitenkabinet met een gemengde collectie voorwerpen uit de natuur. Het prepareren van dieren werd nog nauwelijks gedaan. De eerste bekende beschrijving van het prepareren (drogen) van (vogel)huiden is van de hand van Pierre Belon (1555). [13]

De 18e eeuw wordt gekenmerkt door een grote behoefte aan verzamelen en inventariseren. Vele nieuwe diersoorten kwamen, vooral uit de Oost, maar ook uit de West binnen. De Verenigde Oostindische Compagnie bracht zowel dieren op de heen- als de retourvaart van en naar Europa. De belangstelling van de opvarenden was groot. Duizenden tekeningen van dieren, planten etc werden gemaakt en droegen bij tot de kennis van de wereld. De Oost Indische Compagnie had praktisch een monopolie op diertransporten en verzorgde hiermee vrijwel geheel Europa. Bij Batavia, Kaap de Goede Hoop en in Amsterdam waren permanente entrepôts om dieren op te vangen. In Holland waren in de 18e eeuw ongeveer 350 grotere zoölogische kabinetten.[14]

Het verzamelen kostte veel aandacht, geld en tijd.

Een van de beroemdste kabinetten was dat van de Amsterdamse apotheker Albertus Seba (1665-1736). Dit werd voor 15.000 gulden aan Tsaar Peter de Grote verkocht. De inhoud van zijn tweede kabinet werd

Afb. 2. *Montreurs de bêtes chez les Turcs.* Uit : Loisel, vol. 1, pl. XII.

Afb. 3. Naturaliënkabinet van Levinus Vincent. Kopergravure van A. van Buijen uit: *Description abrégée des planches, qui représentent les cabinets & quelques-unes des curiosités, contenues dans le 'Théatre des Merveilles de la Nature' de Levin Vincent* Haarlem, 1719.

beschreven en uitgebeeld in zijn werk 'Naauwkeurige beschryving van het schatryke kabinet der voornaamste seldzaamheden der natuur'.[15] Beroemd waren ook de kabinetten van de Amsterdammers Levinius Vincent (1658-1727), in wiens tweedelige *Wondertoneel der Natuure* (1706, 1715) een beeld gegeven wordt van de inhoud en opstelling van zijn verzamelingen **(Afb. 3)** en van de voortreffelijke anatoom en entomoloog Jan Swammerdam (1637 - 1680). Zij bevatten "allerlei wonderen en curiositeiten voor geld en goede woorden van reizigers en zeelui uit Oost en West bijeengegaard". Herman Boerhaave heeft zich bijzonder voor Jan Swammerdam ingezet en diens verzamelde werken in 1737 o.d.t. *Biblia Naturae* uitgegeven. Hij klaagt over het verloren gaan van diens collectie. "Daar was geen koopman te vinden, die het voor sig alleen, nog voor het gemeen wilde inkopen. O, verlies, dat nooit vergoed kan werden! Alles is verstrooid, en vergaan, tot schande van onse eeuw, in welke nogthans meer dan in eenige andere de Natuurkunde betragt werd."

In Den Haag woonde Arnout Vosmaer (1720-1799) hij werkte gestaag aan zijn kabinet van naturaliën. In het kleine Loo nabij Den Haag hadden de prinsen van Oranje hun collectie. Prinses Anna stelde Vosmaer aan als directeur van haar naturaliënkabinet. Na een bezoek aldaar kocht zij Vosmaers eigen verzameling aan, die ±15.000 stukken omvatte met onder andere veel dieren op liquor. Vosmaer heeft verschillende dieren uit het kabinet van Willem V (zoon van Anna) nauwgezet, naar de natuur, beschreven o.a. het wrattenzwijn (Afrika),

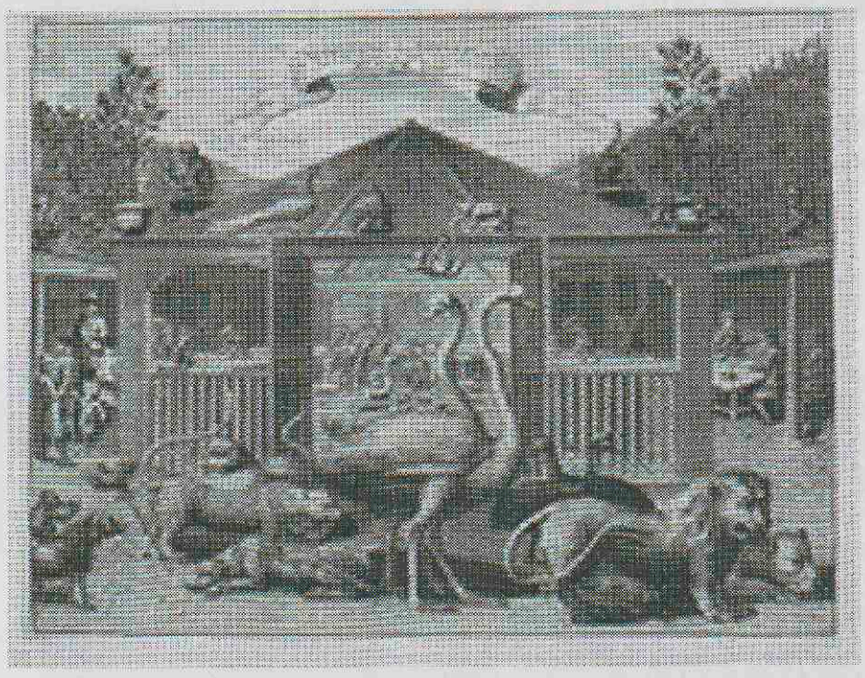
een vliegende eekhoorn (Azië) en de grote glansvogel (*Jacamerops aurea*) (Brazilië).[16] Internationaal bekend was de ménagerie van stadhouder Willem V op het kleine Loo te Voorburg waar steeds enkele tientallen exotische dieren (kort) leefden. De eerste Orang Outan in Europa heeft in het Loo verbleven. De levensomstandigheden waren slecht voor de dieren. De beroemde olifanten Hans en Parkie werden door de oppasser met brood en hooi gevoerd, terwijl de bezoekers aan koninklijke feesten hen met likeur en bier verzorgden. De Stadhouder had reeds een eigen dierenarts – Rudolphi – in dienst tegen een jaarsalaris van ƒ46,65 (Voederkosten per jaar ƒ1672.15).[17]
Door de gegoede burgerij werden vaak volières ingericht, vol uitheemse vogels. Een concentratie bevond zich bij de buitens langs de Vecht.
In bosrijke gebieden was niet alleen de bosbouw van belang, maar werden de inkomsten vermeerderd door de inrichting van wildbanen. Open stroken in het bos, waar het wild gemakkelijk te zien en te bejagen was. De jacht was van zodanig belang dat dit tot koninklijke interventie leidde en Prinses Anna van Groot Brittannië in 1758 een stuk tekende om de het jachtseizoen in Utrecht te bekorten. "Ter confidentie nemende dat.... de Wildbanen binnen korten tijd ..... worden geruineerd,...hebbende tot conservatie van het weinige overgebleven wild goedgevonden dat de jagttijd zou moeten worden gesloten met (datum enz)...."[18]
Bij de jacht werden ook exoten zoals jachtluipaarden ingezet (Schilderij van J. Stradanus (1523 – 1605).

Een geliefd volksvermaak was in Amsterdam een bezoek aan de herberg "In den Blaauwen Jan" (1675-1802). Op de binnenplaats achter de herberg, gesticht door Jan Berentsz Westerhof (genaamd Blaauw Jan), kon men onder het genot van wijn of bier meerdere (ook gevaarlijke) diersoorten en rariteiten, zoals een reus en een dwerg, bewonderen. Westerhof was tevens handelaar in dieren die hij ook naar het buitenland verkocht. [19]

4) Dierentuinen voor studie en educatie vormden een nieuwe richting, ingericht naar het voorbeeld van de Londonse Zoo (1826) waarbij de stichters de verheffing des volks mede voor ogen hadden.

Artis (1838)
In 1838 werd op initiatief van van de boekhandelaar Gerard Frederik Westerman (1807-1890), samen met zijn twee vrienden, de commissionair J.W.H. Werleman en de horlogemaker J.J. Wijsmuller, in Amsterdam het Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra" opgericht.

In art.1 van de Wet van het Genootschap van 20 maart 1839 werd de doelstelling als volgt geformuleerd: "Het bevorderen van de kennis der Natuurlijke Historie op een aangename en aanschouwelijke wijze; zoo door het bijeenbrengen ener uitgebreide verzameling dieren, als door het plaatsen van een kabinet van opgezette voorwerpen uit het dierenrijk".
Artis was een particuliere instelling. De leden moesten alle geld opbrengen voor de bouw en inrichting, van de dierverblijven, de voeding etc etc. Het lidmaatschap was een exclusieve aangelegenheid, alleen weggelegd voor welgestelde Amsterdammers. De sociëteit was dan ook de plaats waar zij elkaar konden ontmoeten en van alles bespreken.

Afb. 4. Afbeelding der binnenplaats van de herberg, van ouds genaamd *'Blaauw Jan' op de Kloveniersburgwal.* Uitgegeven (en vervaardigd?) door Theodorus Crajenschot, 1751. (Beeldbank, Stadsarchief Amsterdam).

Afb. 5. De stichters van 'Natura Artis Magistra': v.l.n.r. J.W. Wijsmuller, G.F. Westerman en J.W.H. Werlemann. Gravure van E.A. Tilly, 1888 (Beeldbank, Stadsarchief Amsterdam)

Artis startte als een tuin met een vijver en een oranjerie van zestig bij tachtig meter op de plek van de huidige kinderboerderij. Basis van de collectie waren: 1e: De Ménagerie van Cornelis Van Aken (voor 30.000 gulden gekocht) en 2e: het naturaliakabinet van Reindert Draak. De laatste werd in 1838 de eerste Directeur van "Artis", maar reeds in 1840 uitgekocht en ontslagen. Westerman werd daarop tot Directeur benoemd. De Collectie van Van Aken omvatte een olifant, leeuwen, tijgers, beren, antilopen enz.. De eerste eigen dieren waren apen, herten, papegaaien en een "Surinaamse boskat" (waarschijnlijk een Leopardus-soort). In het eerste jaar werd ook een panter aangekocht (*f*400.--).
Omwonenden voerden bezwaren aan tegen de localisatie van de tuin. Het gemeentebestuur van Amsterdam heeft lang geaarzeld alvorens toestemming tot oprichting te geven, De dieren van Van Aken werden dientengevolge voorlopig gedurende een jaar ondergebracht in barakken van de Oranje-Nassau kazerne. Aanvankelijk werd de steeds groeiende verzameling van zogenoemde "naturalia", op sterk water gezette specimina, skeletten, opgezette dieren, schelpen, fossielen en gesteenten, als zeker zo belangrijk beschouwd als de levenden dieren.

Hoogtepunten uit de begintijd waren:
1840: Dieren van de kazerne overgebracht naar het Artis-terrein;
1849: Start van concerten, lezingen en inrichting van de bibliotheek;
1852: Openstelling voor niet-leden (gedurende twee zaterdagen in september). Na een koninklijk bezoek werd het predikaat "koninklijk" verleend
1859: Roofdierengebouw. Museum voor ethnologie. Conservator voor beheer van de insectenkolonies aangesteld.
1882: Aquarium opengesteld (gebouwd op 1740 palen en lange tijd toonaangevend in de wereld).
Onder de directeur Dr. C. Kerbert (1890-1927) werd het begrip "educatie" verregaand gerealiseerd. Er werden in 1926 nauwe banden aangegaan met de Gemeente Universiteit van Amsterdam, in het bijzonder met haar Zoölogisch Laboratorium en haar Zoölogisch museum. Met de hoogleraren zoölogie, met name met de beroemde zoöloog Max Weber, bestonden al nauwe contacten. Samen met Jac. P. Thijsse en E. Heimans ontplooide Kerbert veel initiatieven ter verbreiding van de kennis der levende natuur onder de bevolking. De natuurbeschermingsgedachte werd voortvarend uitgedragen. In Artis werd A.F.J. Portielje aangetrokken, die door zijn publikaties, lezingen, rondleidingen en radiopraatjes uitgroeide tot een bekende Nederlander. Onder Dr. A.L. Sunier (directeur van 1927 tot 1953) kregen cultuur en wetenschap veel aandacht.
Sinds 1914 was Dr. C.J. Folmer als consulterend dierenarts aan Artis verbonden. In de beginjaren was er veterinair weinig te doen. Er werden nauwlijks secties gedaan. Chirurgie

was,door gebrek aan adequate narcose, zeer beperkt. Middelen tegen infectieziekten (wormen of bacteriele ziekten) bestonden nog niet. Dr. Folmer volgde nauwgezet de ontwikkelingen in de diergeneeskunde en paste die zoveel mogelijk bij de dieren van Artis toe.

De Rotterdamse Diergaarde (1857) vond zijn oorsprong in de liefhebberij van twee spoorwegbeambten G. van den Berg en F. Van der Valk. Zij vingen in een vijver bij station Delftse poort een verongelukte kokmeeuw op. Zij zochten eendeneieren, broedden ze onder tamme eenden uit en zetten ze in de vijver. Geleidelijk werden er meer dieren aan hun zorg toevertrouwd. In een naburige tuin timmerden zij in hun vrije tijd dierenverblijven – en ook een theekoepel . De levende have bestond uit niet meer dan een ocelot, een Java-aap, enige vossen en rendieren en twee pelikanen. Geïnteresseerden konden voor ƒ 10.- een jaarabonnement kopen. In het 2de jaar waren er 500 vaste bezoekers van *"Het Spoortuintje"* dat van 1854 tot 1 mei 1857 in stand werd gehouden.
Rotterdamse havenbaronnen merkten het "Spoortuintje" op en realiseerden zich dat Amsterdam succes met zijn 'Artis' had en startten een actie tot oprichting van een Rotterdamse Diergaarde. In 1857 werd een vereniging opgericht met als doel de "Kennis van het dieren- en plantenrijk op een aangename wijze te bevorderen.". Men wilde het "publiek onder het genot van een zeker comfort vreemde en zeldzame voorwerpen uit het dieren- en plantenrijk doen aanschouwen.... De bezoeker kon dan zelf over de grootheid en wijsheid van de schepper nadenken". Educatie en studie waren dus geen doelstellingen.
De vereniging had aandeelhouders. In korte tijd werd een startkapitaal van ƒ 300.000– bijeen gebracht. Op de jaarvergaderingen bleek dat de aandeelhouders meer geïnteresseerd waren in winst dan in dieren!
Evenals Artis bood de Rotterdamse vereniging haar publiek concerten, voordrachten en andere culturele evenementen aan. In Rotterdam traden vooral militaire kapellen op. Pierre Henri Martin, afkomstig uit Marseille, werd aangezocht als eerste directeur. Martin was voorheen eigenaar van een reizende menagerie, die mede bekend was doordat Martin niet zozeer zichzelf als onvervaard dierentemmer presenteerde, maar de dieren door zachte dressuur tot velerlei kunstjes bracht.[20]
Geleidelijk breidde de dierentuin zich uit. Een groot apenhuis, roofdierengebouw, vogelhuis en reptielenhuis verrezen.
Reeds vóór de Tweede Wereldoorlog werden er plannen gemaakt voor verplaatsing van de Rotterdamse diergaarde uit het hart van de stad naar elders. In mei 1939 werd de eerste paal geslagen voor "Blijdorp". Alle gebouwen werden in één en dezelfde stijl uitgevoerd naar het ontwerp van architect S. van Ravensteyn. Ondanks de chaos en het verlies van dierenlevens ten gevolge van het bombardement op Rotterdam, werd de nieuwe diergaarde in december 1940 geopend. Dit betekende wel het einde in van de sociëteitsdiergaarde oude stijl.[21]
In de Rotterdamse Diergaarde was de veterinaire zorg aanvankelijk zeer beperkt. Tegen 1940 kreeg een olifant wel eens een klysma met chloraalhydraat in een poging het dier te narcotiseren. Het bekappen van hoeven van een zebra was een hachelijke onderneming. Zo'n dier werd gekluisterd snel neergeworpen, in razend tempo bekapt en losgelaten, hopelijk voordat het aan een hartfalen stierf.
Rachitis was in alle dierentuinen een groot probleem. De veterinaire kennis daarover verspreidde zich maar langzaam. Tot 1936 werden in Rotterdam pootjes van dieren met rachitis met fysiologisch keukenzout afgewassen. Dit terwijl Galenus (210 – 130 v.Chr.) en Daniel Whistler in 1645 het ziektebeeld van rachitis hadden beschreven. In 1789 werd levertraan in de kuststeden van Engeland therapeutisch toegepast. In 1861 vermeldde Armand Trousseau dat rachitis werd veroorzaakt door gebrek aan zonlicht en bovendien dat levertraan therapeutisch werkte.[22] Het effect van levertraan was in de diergeneeskunde al omstreeks 1875 bekend. Toen werd in een Vlaams diergeneeskundig boek geschreven. dat: "Zuurtemperende middelen hier aangewezen zijn: kreefsogen (sic), gebrande oesterschelpen, kalkwater, maar bovenal gemalen beenderen; ook ijzermiddelen kunnen hier van pas komen, evenals levertraan. Vleeschvoedsel vooral moet de hond hebben, evenals enige beenderen".[23] De eerste beschrijving van rachitis bij dierentuinleeuwen in Londen is van de hand van J. Bland-Sutton (1889). Uit studies (1907-1917) van Mc Collum werd de rol van vitamine D duidelijk.[24]

De Haagse Dierentuin (1863-1942) is opgericht door het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap van Acclamatie. Het was een indrukwekkende tuin met schitterende gebouwen in neostijl met kermisachtige attracties (speeltuin) en een grote vijver. Het streven was sterk gericht op het verkrijgen van nieuwe

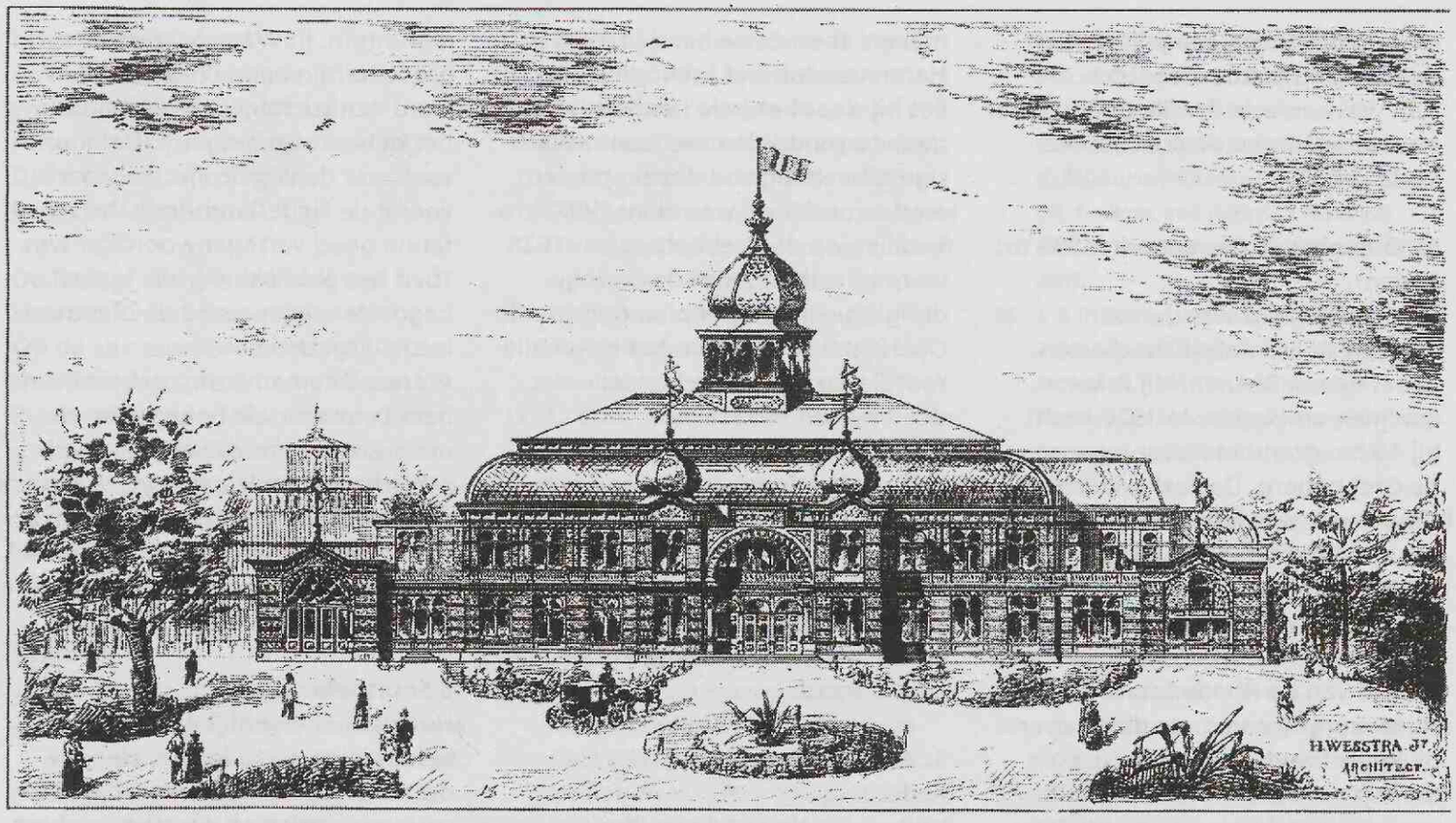

Fig. 6. *Toenmalig hoofdgebouw van de Haagse dierentuin*

huisdiersoorten, hetgeen in de naam van het Genootschap tot uitdrukking komt; heden spreken wij overigens eerder van 'acclimatisatie'dan van 'acclamatie'.
De "publiekstrekkers" waren noodzakelijk, maar speelden hier toch slechts een ondergeschikte rol.
Vanaf het begin was er een olifantenverblijf – en een bassin waarin de dieren konden baden, wat grote aantallen bezoekers trok. Later kwam er een berenkuil bij.
Het hoofdgebouw, ook Moorse paleis genoemd, was het verenigingsgebouw met een zaal met1400 zitplaatsen waar toneelvoorstellingen en muziekuitvoeringen plaatsvonden).
Het werd in 1893 geopend met een concert door de Koninklijke Militaire Kapel.

In 1887 werden, op aandringen van de kerken in Nederland kermissen verboden. Tien jaar later werden ze in een gewijzigde vorm weer toegestaan. Er werden toen voorjaarsfeesten gehouden in de dierentuin. In 1927 maakt Polygoon het 'Marmottenfilmpje' en twee jaar later filmden ze er leeuwen en zebra's.
De dierentuin, die in de oorlog zwaar geleden had, werd na 1945 niet meer opgebouwd.

5) In het begin van de vorige eeuw zijn verschillende tuinen ontstaan die **"uit liefhebberij"** begonnen zijn. Particulieren met een grote liefde voor dieren, die wilden beschikken over een eigen dierencollectie, richtten dierentuinen op die zij dan voor het publiek open stelden. Zo ontstonden Burgers' Dierenpark, Ouwehands Dierenpark, Dierenpark Emmen en Dierenpark Wassenaar.

5a Burgers' Dierenpark (1913 tot heden)
Johan Burgers bezat in 1894 een fazantencollecte te 's-Heerenberg. Hij verkocht daaruit zijn nakweekdieren. In 1913 werd deze "tuin" voor het publiek opengesteld. Doordat de gemeente niet meewerkte aan de aanleg van een toegangsweg verhuisde "Burgers" in 1923 naar de huidige locatie "Buitenlust" bij Arnhem. De heer Burgers was goed bevriend met Hagenbeck. Mede daardoor werd een belangrijk deel van de tuin aangelegd in Hagenbeckstijl, met ruime dierver-

blijven, die zoveel mogelijk een natuurlijke situatie creëerden. De tuin was een echt familiebedrijf waar mevrouw Burgers vaak achter de kassa zat.[25]

5b Ouwehands Dierenpark (1932 tot heden)

C.W. Ouwehand was de zoon van een sigarenfabrikant die een filiaal had in Rhenen. Hij fokte konijnen en kippen. In 1920 kocht hij 10 ha. grond met woning op de Grebbeberg. De fokkerij van Ouwehand was internationaal bekend. Hij had klanten tot in Nederlands-Indië. Geïnteresseerde liefhebbers konden als pensiongasten in het huis verblijven. Ouwehand was lid van de Rhode Island-Red club. Hij verzorgde een maandblad over pluimveehouderij: *Wetenschap en praktijk*. In 1922 werd een (pluimvee-)voederfabriek opgericht. Toen het tijdens de economische crisis in de jaren '30 niet meer zo goed ging met de kippenfarm werd besloten er een dierentuin van te maken. De bezoekers hadden altijd al interesse getoond voor de enkele exotische dieren die er werden gehouden zoals papegaaien, pauwen, fazanten en een wasbeer. Geleidelijk groeide het hoenderpark uit tot een dierentuin. De heer Ouwehand heeft dit professioneel aangepakt. Hij oriënteerde zich door bezoeken aan Europese dierenparken. Op 18 juni 1932 werd de dierentuin officieel geopend door de burgemeester van Rhenen.
Er kwam een olifantenverblijf, een aquarium en een apenrots.
Ouwehand had originele, professionele reclamemethoden. Zo verschenen op alle spoorwegstations reclameborden met de tekst: "Heel het land naar Ouwehand". Enkele jaren later zette hij als een van de eersten een luchtballon in om reclame te maken. Toen Ouwehand in 1935 in Hannover duizend krokodillen kocht, liet hij door het hele land een reclameauto rondrijden met een reusachtige afbeelding van deze reptielen en daaronder de woorden: '1000 krokodillen op de Grebbeberg'. In 1938 werd in verband met de oorlogsdreiging een rampenplan opgesteld. Op 10 mei 1940 kwam het bevel alle roofdieren dood te schieten; – dat deed hij zelf.[26]
De wederopbouw kwam na de oorlog slechts moeizaam op gang, maar door de inzet van de familie en medewerkers werd het dierenpark in zijn oude luister hersteld. Het terrein werd inmiddels uitgebreid tot 22 ha. en tal van moderniseringen werden gerealiseerd.

5c Noorderdierenpark (1935 tot heden)

Willem Oosting had van kinds af aan gewild directeur van een dierentuin te worden.
In 1934 besloot hij in de tuin van zijn ouderlijk huis in het centrum van Emmen, een dierenpark aan te leggen. Hij startte met de aanplant van 1600 coniferen en bouwde een steenbokkenrots. In datzelfde jaar werden een vogelkooi, een doolhof en een parcours voor ezeltjerijden gerealiseerd. In 1935 opende burgemeester Mr J.L. Bouma het "Noorder Dierenpark" (op die dag werden 5000 bezoekers ontvangen). In 1939 volgden een uilenruïne en in 1939 een Wildpark.[27]

5d Wassenaars Dierenpark (1937 tot 1985)

De heer P.W. Louwman was een liefhebber van vogels, waarvoor hij bij zijn huis een grote volière inrichtte. De collectie trok nationaal en internationaal belangstelling. Dit stimuleerde tot de oprichting van een dierentuin. In Wassenaar werd een groot terrein aangekocht. In 1937 werd een stichting opgericht voor het beheer van het park. De hoofdzaak was de vogelcollectie, waarin vooral de Nederlands-Indische vogelfauna goed vertegenwoordigd was. Toen het publiek naar de "apies" begon te vragen werd de dierencollectie uitgebreid.
Als rasechte handelsman, kocht de heer Louwman de hekken van de oude Rotterdamse Diergaarde bij een schroothandelaar. Van de Haagse diergaarde nam hij het olifanten- en het berenverblijf over. Reeds in 1940 was het een tuin met vele bijzondere planten en dieren.[28]

6 Soortbehoud

Hoewel het eigenlijk buiten de te behandelen periode valt, zien we dat na ± 1950 de accenten duidelijk verlegd worden en soortbehoud tot een zeer belangrijke doelstelling van praktisch alle dierentuinen uitgroeit. Soortbehoud is gevolg van een bewustwordingsproces waarvan de eerste tekenen in het begin van de 20ste eeuw zichtbaar werden. Het vlaggenschip van soortbehoud is de Europese wisent. De laatste wildlevende werd in 1918 geschoten. Op initiatief van directeuren van een aantal Europese dierentuinen werd in 1923 de 'International Society for the Preservation of the Wisent' opgericht.[29] Artis heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het behoud van de Europese wisent. Momenteel zijn er weer ± 3000 in 't wild en ± 500 exemplaren in dierentuinen en parken.[30]

Websites

De meeste van de in dit artikel besproken dierentuinen hebben een website; zie:
www.artis.nl

http://burgerszoo.nl
www.dierenpark-emmen.nl
www.diergaardeblijdorp.nl
http://nl.wikiperdia.org/wiki/Haagse_Dierentuin
www.ouwehands.nl

De laatste drie bieden ook een kort overzicht van hun geschiedenis. Op de site www.freewebs.com/showbanded presenteert Edward Zuiderwijk onder "Zoo history" een overzicht van verdwenen dierentuinen o.a. Burgers"s Heerenberg (1913-1923), Burgers' Tilburg (1932-1946) en Dierenpark Wassenaar (1937-1985).

Noten

1 *Encyclopedia Britannica.* Ed. 2007.

2 Salima Ikram (ed.). *Divine creatures: animal mummies in Ancient Egypt.* Cairo/New York: American University in Cairo Press, 2005.

3 R.J. Hoage and W. A. Deiss (Eds.). *New worlds, new animals: from menagerie to zoological park in the nineteenth century.* Baltimore [etc.]: Johns Hopkins U.P. 1996

4 zie noot 3.

5 G. Loisel. *Histoire des ménageries de l'Antiquité à nos jours.* Paris: Octave Doin et Fils, 1912. 3 vols.

6 I.B. Furman. 'The history of zoos and the emergence of zoo veterinarians'. *Veterinary heritage,* 19(2), 20-23, 1996.

7 J.R. Luoma. *A crowded ark.* Boston: Houghton Mifflin, 1987. p. 10.

8 Zie noot 5

9 Ibidem.

10 Ibidem.

11 Damen, M, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad'. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2(4); 68-94, 2005.

12 B.C. Sliggers; A.A. Wertheim, *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V.* Zutphen: Walburg Pers 1994.

13 Belon, P. L'histoire de la natvre des oyseavx, avec levrs descriptions; & naïfs portraicts retirez dv natvrel: escrite en sept livres. [xxviii], 381, [1] p.. Paris: Corrozet, 1555.

14 P.H. Witkamp, 'Vroegere diergaarden en beoefenaars der dierkunde'. *Eigen Haard,* 13, 293-295 en 312-316, 1888. ; *Hendrik Engel's Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries.* 2nd ed. prepared by Pieter Smit a.o.. Amsterdam: Rodopi, 1986. (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen, no. 19).

15 A. Seba, Naauwkeurige beschryving van het schatryke kabinet der voornaamste seldzaamheden der natuur, 1736-1765. Heruitgave door J. Müsch, R. Willmann en J. Rust o.d.t.: *Cabinet of Natural Curiosities.* Köln: Taschen Verlag, 2001.

16 Pieters, Florence. en Rookmaaker, K. 'Arnout Vosmaer, topcollectioneur van naturalia en zijn *Regnum animale*". In: B.C. Sliggers; A.A. Wertheim. *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V.* Zutphen: Walburg Pers 1994. p. 11-38.

17 Pieters, Florence, 'De menagerie van stadhouder Willem V op Het Kleine Loo te Voorburg'. *Ibidem,* p. 39-60.

18 In: *De maandelijksche Nederlandsche Mercurius.* Uitgegeven door Bernardus Mourik, Boekverkooper in de Nes, bij de Groote Vlees-Hal, Januari 1758.

19 Zie noot 5.

20 F. van Dixhoorn. *De leeuw van Kralingen; een panorama over het leven van Henri Martin, eerste moderne dierenleraar en eerste directeur van de Rotterdamse Diergaarde.* Hoorn: "West-Friesland", 1957.

21 Gerritsen, A. (Red). *Iets grootsch & buitengewoons. 150 jaar Rotterdamse Diergaarde.* Rotterdam: Kon. Rotterdamse Diergaarde, 2007.

22 Armand Trouseau. *Clinique médicale de l'Hôtel Dieu de Paris.* Paris, 1861.

23 De bron is een incompleet boekje, waarvan de auteur niet kon worden achterhaald. De vermoedelijke titel is *Ziekten der Hoevedieren,* verschenen na 1872, waarvan vooralsnog geen exemplaar kon worden gelokaliseerd.

24 E.V. McCollum. 'Studies on experimental rickets. XXI. An experimental demonstration of the existence of a vitamin which promotes calcium deposition. *J. Biol. Chemistry,* 53, 293-312, 1922. Zie hierover: K. Rajakumar, 'Vitamin D, Cod-Liver Oil, Sunlight, and Rickets: A Historical Perspective'. *Pediatrics.* 112 (2); e132-e135: 2003.

25 J. & J. Willems, *Moderne dierentuinen in Nederland en België.* Brussel: Uitg. Moussault, 1981. Zie ook: http://www.freewebs.com/showbanded/burgerstilburg.htm (over Burgers, Tilburg, Wassenaar, Ouwehand).

26 Engelsma, F.J. 'Ouwehands Dierenpark 50 jaar'. *Zebranieuws* 3 (1) 2-5; 1982.

27 Hidding, H. *''n Metamorfose, 60 jaar Noorder Dierenpark Emmen 1935 – 1995'. Zoo-Informatie* 23 (2), 1995-1996 (Uitg. Noorderdierenpark Emmen).

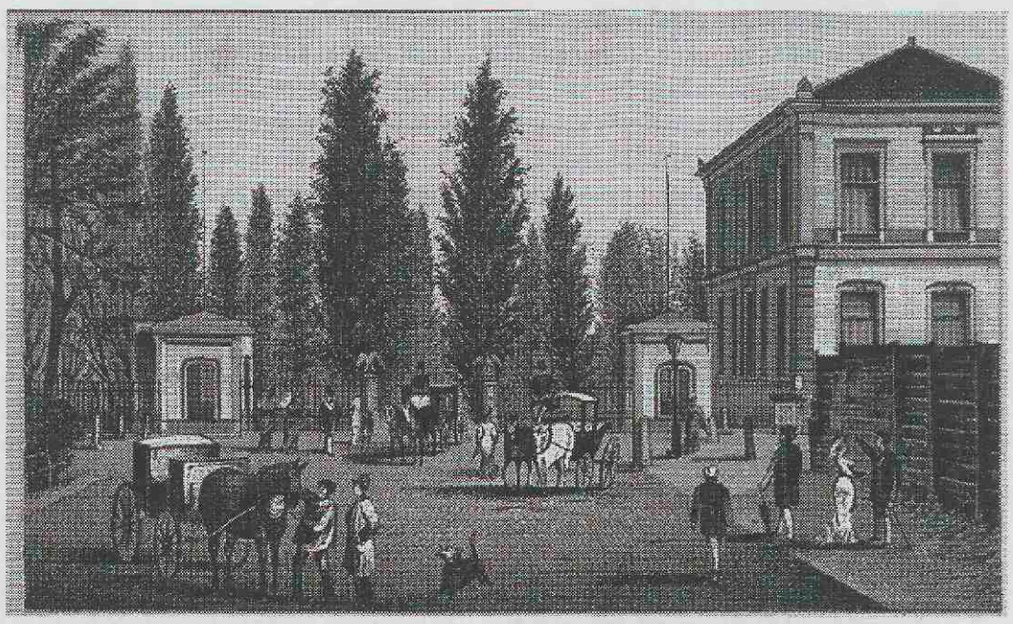
28 Louwman, J. Persoonlijke mededeling (2008); *Dierenpark Wassenaar Zoo. Geïllustreerde gids met plattegrond.* Uitg.: Stichting Wandel- en Dierenpark Wassenaar. Wassenaar, 1963/64.

29 Smit, P. Artis. *Een Amsterdamse tuin.* Amsterdam: Rodopi, 1988. p. 314-316.

30 Mysterud, A. et al.,'Population, ecology and conservation of endangered megafauna: the case of European bison in Bialowieza Primeval Forest, Poland'. *Animal Conservation,* 10 (1) 77 – 87, 2008.

Dierenartsen werkzaam in 'Artis' (ca. 1845 – 1962)[a]

A.H.H.M. Mathijsen[b]

Inleiding

De vraag welke dierenartsen in Artis werkzaam zijn geweest kan op grond van de in het archief bewaarde declaraties volledig beantwoord worden; deze geven, zij het in de meeste gevallen slechts globaal, aan voor welke gevallen hun hulp werd ingeroepen. Van de negen dierenartsen, werkzaam in de te bespreken periode, zijn er echter slechts twee, nl. J.A. Dekker uit de begingtijd (1848-1852) en C.J. Folmer als laatste in de reeks (1914-1962) wier publicaties of verslagen uitvoeriger inzicht geven in hun denk- en handelwijze.

Geen van allen hadden een formeel dienstverband; zij waren in Amsterdam gevestigde practici aan wie de veterinaire zorg over de levende have van de dierentuin was opgedragen. Van de klinische behandelingen kan uit de declaraties in de meeste gevallen slechts een oppervlakkig beeld verkregen worden. In tegenstelling tot de bewaardgebleven uitvoerige sectieverslagen, werden, behalve van Dekker, geen verslagen aangetroffen van ziektegeschiedenissen, c.q. therapeutische handelingen. In het geval van Folmer kunnen wij een indruk krijgen van diens chirurgische capaciteiten omdat die ruime aandacht kregen in de pers. De sectieverslagen die sinds 1927 nauwkeurig werden bijgehouden kunnen, als zij worden aangevuld met de sectiebrieven, ontvangen van deskundigen die om bijstand gevraagd was om de ziekteoorzaak op het spoor te komen, een rijke bron vormen voor de historische vergelijkende pathologie.

Van de opeenvolgende dierenartsen worden, in aansluiting aan enige biografische gegevens, hun activiteiten met betrekking tot 'Artis' vermeld.

Archiefstukken

De archivalia van Artis bevinden zich in het Stadsarchief Amsterdam, dat is gevestigd in het voormalige bankgebouw van de Nederlandse Handelsmaatschappij aan de Vijzelstraat. Naar zijn architect heet het nu 'De Bazel' (afb. 1).

De inventaris omvat 4682 nummers en de beeldbank 1356 afbeeldingen.

Abstract

Veterinarians of the Zoological Garden 'Natura Artis Magistra' in Amsterdam (ca. 1845-1962)

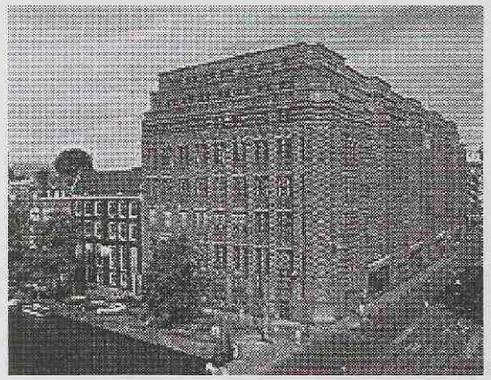
A study in the archives of the Amsterdam Zoological Garden, established in 1838, revealed the names of nine veterinarians during the period under review, who were in charge of the health care of the zoo animals. All of them were in private practice and acted as consultants. Their written inheritance consists of bills for their services and medicines provided, and of the records of 1510 post-mortem examinations, covering the years 1927-1953..

Of special interest is a manuscript of J.A. Dekker (1812-1859) that contains 22 of his publications devoted to diseases of zoo animals and other observations.

Short biographies of all nine veterinarians are included in order to show how their work for the Zoological Garden, that was only an additional job, was related to their other occupations.

[a] Bewerking van een voordracht, gehouden op 20 november 2008 in de Koningszaal van Artis te Amsterdam, tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap.

[b] A.H.H.M. Mathijsen. Bilderdijklaan 14. 3723 DC Bilthoven.
Guus.Mathijsen@tiscali.nl

Afb. 1 Stadsarchief Amsterdam 'De Bazel', Vijzelstraat.

De voor ons onderwerp van belang zijnde stukken zijn:

- De door de dierenartsen ingezonden rekeningen (1843-1939), inv. nr. 3745 t/m nr. 3751
- Het copyboek met waarnemingen van J.A. Dekker (ca. 1848), inv. nr. 1848
- Sectieverslagen (1927-1952), inv. nr. 2025 – 2027 (zoogdieren) en 4647 (vogels).

Niet in beschouwing genomen stukken zijn de stukken betr. de runderpest (nrs. 2038-2050) en die betr. het Veeartsenijkundig Staatstoezicht (nr. 5244).

De opeenvolgende dierenartsen

Op grond van de bewaard gebleven rekeningen voor verrichte diensten kan de in Tabel 1 weergegeven rij worden opgesteld (de jaartallen zijn die van de rekeningen).

J.K. de Greuve	1843, 1844, 1845
J.H.C. Nordhorn	1848
J.A. Dekker	Nov. 1849-1852
C. Kritzler	1860 – ?
Dr. J. Mazure Czn.	1882, 1883
J. Verduijn	1883
Mazure & Goethals	1890
Mazure, Goethals & Folmer	1914
Dr. J.C. Folmer	1929, 1939

Tabel 1. Dierenartsen, werkzaam in 'Artis'

J.K. de Greuve. Van hem zijn vijf nota's bewaard. Deze hebben betrekking op geleverde medicijnen in resp. juli t/m september 1843, maart t/m december 1844 en het gehele jaar 1845. Door hem werden o.a. fenegriekpoeder, chlorine, ijzervijlsel, wonderolie, wonderzout van baron Verschuur (?), spiritus (tegen schurft), wondpoeder, gentiaanpoeder en Engels zout in rekening gebracht, alsmede niet nader omschreven zalven, likkingen, poeders en smeersels, resp. ten bedrage van fl. 4,55; f. 12,20, f. 24,65, f. 21,40 en f.39,55.
Misschien is hij ook nog in de twee volgende jaren werkzaam geweest, want de volgende, door een andere veearts uitgeschreven nota dateert 1848, maar over deze tussenliggende jaren zijn er geen gegevens.
De Greuve (geboren te Amsterdam, 22 juni 1793) had in Alfort gestudeerd. Hij maakte in 1814 tesamen met zijn medeleerlingen deel uit van het bataljon van Alfort ter verdediging van de brug bij Charenton, de zuid-oostelijke toegang tot Parijs, voor de oprukkende troepen van de geallieerden tegen Napoleon. Op 30 maart werd slag geleverd, waarbij hij licht gewond raakte. Het bataljon trok zich terug naar Blois en in de loop van april keerden de meesten terug naar Alfort.[1] Toen Napoleon op 20 maart 1815 in Parijs terug was na zijn verbanning naar Elba, en de leerlingen van Alfort opnieuw onder de wapenen werden geroepen, realiseerde De Greuve zich dat hij wel eens ingezet zou kunnen worden om tegen landgenoten te moeten vechten. Hij besloot, weliswaar zonder einddiploma op zak naar Amsterdam terug te keren. Voor de 'Leidse Commissie', die haar werkzaamheden in mei 1815 had hervat, legde hij examen af, waarna hij benoemd werd tot veearts der 2de klasse met een jaarsalaris van fl. 400,-. Hij kreeg als standplaats Utrecht aangewezen, waar hij verbleef van 1816-1820.
Vervolgens was hij in het kader van de miltvuurbestrijding werkzaam te Leeuwarden. In 1821 presenteerde hij zich voor de tweede keer om geëxamineerd te worden door de 'Leidse Commissie'; hij werd bevorderd tot Rijksveearts 1ste klasse. Hij vestigde zich in zijn geboorteplaats, waar hij, behalve als practicus, optrad als keurmeester van vlees en slachtvee.
Zijn *Handleiding voor landlieden, slagters en veehandelaars bij het beoordeelen van van den gezonden of ziektentoestand van het slagtvee enz.* (Amsterdam, 1843, 2de uitg., 1846) was een verbeterde uitgave van het werk van F.W.A. Grüll uit 1826[2]. Het was niettemin het eerste Nederlandse werk op dit gebied.[3] De 2de uitg. verscheen bij M. Westerman en Zoon. De zoon was Gerard Frederik Westerman (1807-1890), oprichter en eerste directeur van 'Artis'.
Voor 'Artis' heeft De Greuve weinig betekenis gehad; hij heeft althans buiten zijn nota's geen sporen van betrokkenheid bij de nog jonge onderneming nagelaten.
De Greuve was in 1847 mede-initiatiefnemer tot de oprichting van de 'Veeartsenijkundige Vereniging in de provincie Noord-Holland', waarvan hij voorzitter werd. Twee van zijn voor deze vereniging gehouden voordrachten gingen over de maatschappelijke positie van de veeartsen, en werden in *Het Repertorium* gepubliceerd. In 1852 werd hij benoemd tot lid van het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap, in 1855 tot onder-voorzitter. In de door dit Genootschap gepubliceerde *Verslagen en Verhandelingen* van 1853 komt een exposé van hem voor 'Over de ziekten, waarmee de hondsdolheid kan worden verwisseld'.[4]

De Greuve overleed in november 1864.[5]

J.H.C. Nordhorn. Van hem is slechts één rekening, gedateerd juli 1848, aanwezig voor 23 visites in de twee voorafgaande maanden. Hij betitelt zichzelf als veearts, maar zijn naam komt in geen enkele index voor. Waarschijnlijk was hij Duitser die korte tijd in Amsterdam verbleef.

J.A. Dekker.
In Jacobus Adrianus Dekker, te Middelburg geboren op 29 juni 1812, als zoon van de adjunct paardenarts der 1ste kl. bij de rijdende artillerie Cornelis Dekker ((1776-1828), kregen de dieren van 'Artis' een uiterst toegewijde en consciëntieuze arts. Na gedegen voorbereidende studies werd hij in 1829 op rijkskosten als kwekeling tot de Rijksveeartsenijschool toegelaten. In augustus 1833 werd hij benoemd tot veearts 1ste kl. en adjunct paardenarts bij de armée. Hij kwam te werken bij het 6de regiment huzaren onder de latere chef van de Militaire Dienst, Friedrich H.S. Dehne, waar hij zich tot allround paardenarts bekwaamde. Na eervol ontslag uit de militaire dienst en na in het huwelijk te zijn getreden, vestigde Dekker zich in 1846 als burgerlijk veearts te Amsterdam waar hij zich spoedig in een goede praktijk mocht verheugen. Over de vier of vijf jaar dat Dekker ook de dieren van 'Artis' onder zijn hoede had liet hij meer achter dan rekeningen. Deze laatste hebben betrekking op 1849 (f. 80,-), 1850 (f. 100,-), 1851 (f. 75,-) en 1852 (f. 71,50). De eerste differentieert tussen apotheek en andere benodigdheden (f. 12,40) en visites, genees- en heelkundige behandelingen (f. 67,60), waaraan hij echter een statistisch overzicht van 65 nummers toevoegt (Fig. 1) waarin diersoort, aard van de ziekte, ziekteduur en uitkomst (hersteld, gestorven, nog in behandeling) vermeld worden. Die over 1850 van f. 100,- en 1851 van f.75,- zijn slechts globaal omschreven: *Voor geneeskundige behandeling, heelkundige bewerkingen, toezigt van hoefbeslag en verdere veeartsenijkundige diensten ten behoeve der dieren ... (1850).*De rekening over 1852 is een mengvorm waarin diersoort, ziekte, uitkomst van de behandeling en honorarium

Tabel 2. J.A. Dekker. Ziekten bij dieren, waargenomen in de Diergaarde van het K. Zoölogisch Genootschap "Natura Artis Magistra". Ms. 110 pp. M. ind. *(Stadsarchief Amsterdam, Archief Kon. Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' (toegang 395), inv. nr. 1399.*

Waarnemingen omtrent gelijkvormige ziekten bij verschillende diersoorten en overeenkomst derzelve in ziekteverschijnselen met de gelijktijdig heerschende cholera bij den mensch.
(Repertorim, jg. 2, p.180; Vervolg, p. 254)
Bloedspuwing (Haemoptysis) bij een damhert (*Cervus damae*) vanhet mannelijk geslacht ten gevolge van de tezeer opgewekte bronsheid. *(Ibid., p. 255))*
Goedaardige droes bij een zebra. *(Ibid., p. 318))*
Opmerkingen bij den partus van een lersche hit. *(Ibid., p. 327)*
Berigt omtrent het ontstaan van op cholera lijkende verschijnselen bij dieren. *(Ibid.,* p. 180*)*
Enige bijzonderheden omtrent den olifant van het Genootschap
N.A.M. te Amsterdam, op den 7 Augustus 1849 gedood. *(Ibid,* jg. 3, p. 54)
Bericht in *Handelsblad* van 14 december dat het skelet in het museum wordt geplaatst, p. 127.
Spoedige dood van een beer (*Ursus arctos*) veroorzaakt door ophooping van een groote hoeveelheid wormen in het darmkanaal. (*Het Repertorium,* jg. 3, p. 85)
Een woord over het al of niet bestaan van overeenkomst van de tegenwoordige ziektegesteldheid van verschillende soorten dieren, met de cholera bij den mensch, 11 September 1849 *(Ibid, p. 94)*
Melkverplaatsing bij een vrouwelijk rendier (*Cervus tarandus* L.) met doodelijk gevolg, veroorzaakt door angst en mishandeling *(Ibid.,* p. 180)
Apoplexia sanguinea bij een damhert (*Cervus dama*). *Ibid.,* jg. 4, p. 33)
Braking van wormen bij eenen gestreepten Javaanschen tijger (*Felis tigris*) (*Ibid.,* p. 78)
Worm (farçin) bij eenen conguartijger (*Felis conguar*). (*Ibid.,* p. 197)
Waarneming van geënkystreerde wormen tusschen de rokken der maag en der dunne darmen bij eene gestreepte tijgerin. Met bijvoegsel tot het vorenstaande door F.C. Hekmeijer (*Ibid.,* p. 236)
Uitzakking van den endeldarm bij eenen Amerikaanschen tapir. (*Ibid.,* p. 342)
Ontlasting van harde palmvruchten uit het darmkanaal van eenen Amerikaanschen tapir (*Ibid.,* jg. 5, p. 79)
Gecompliceerde catarrhus bij een eland (*Cervus alces*). (*Ibid.,* p. 285)
Eenige beenbreuken, waargenomen bij verschillende dieren. (*Ibid.,*p. 293)
Lepra tuberculosa waargenomen aan de hoornen van een Indisch hert (*Cervus russa*) (*Ibid.,* p. 300)
Over een paar bastaard zebra's. (*Ibid.,* p. 302)
Eenzijdige kaakkramp, mondklem, klem (*trismus*) bij den zebra en Quagga. (*Ibid.,* jg. 6, p. 296)

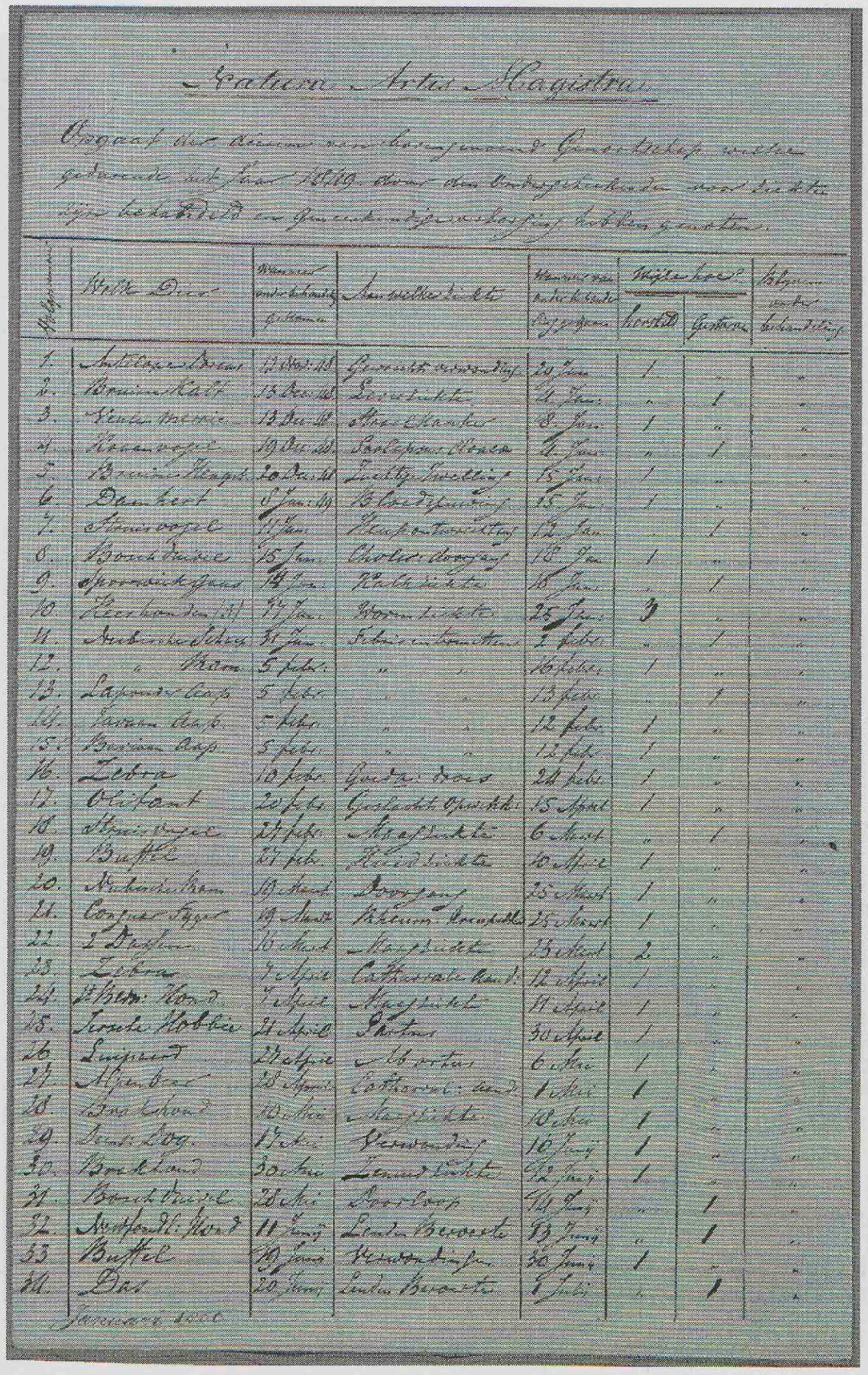

Fig 1a

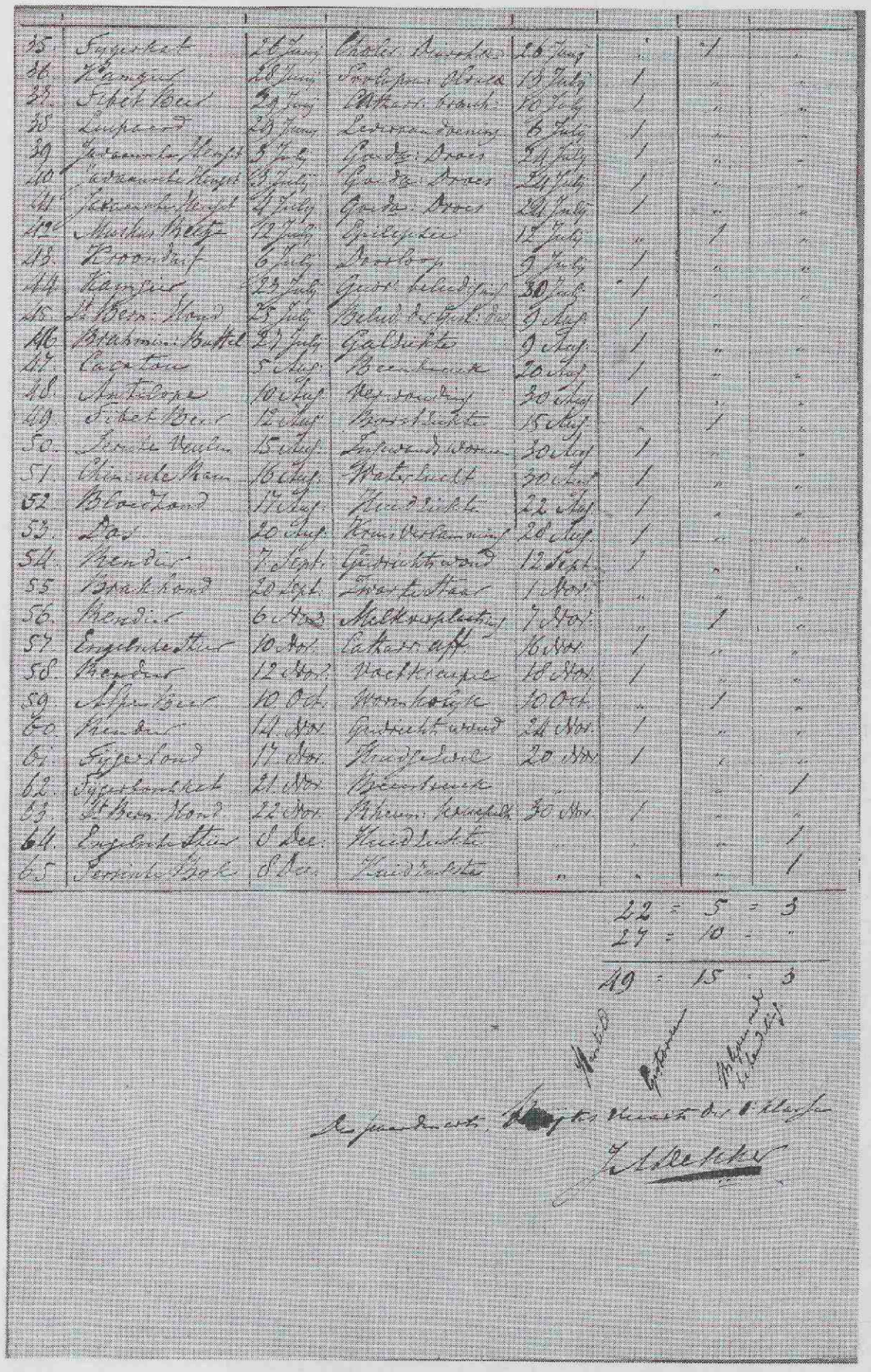
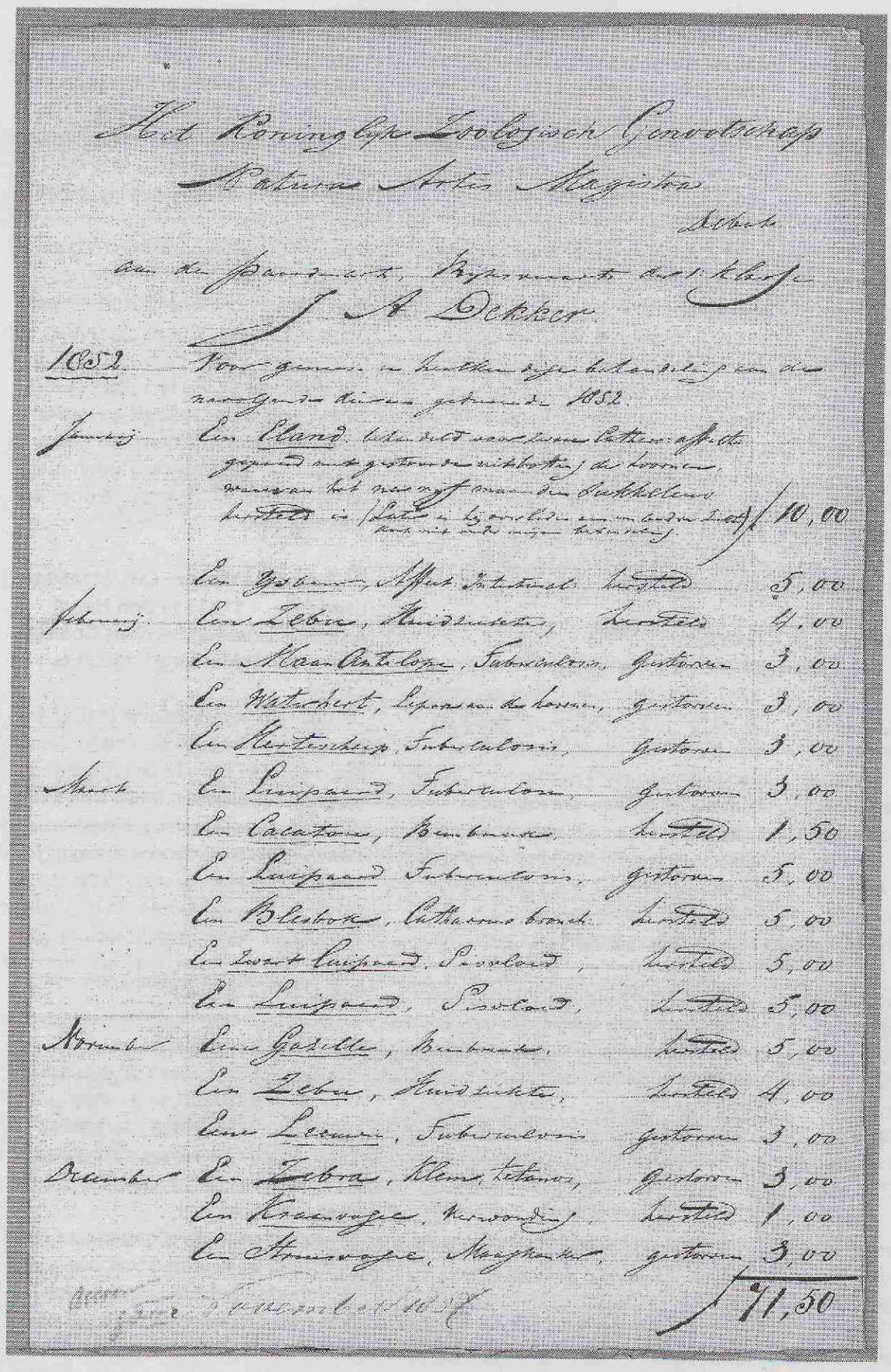

Fig 1b

Het Koninglijk Zoologisch Genootschap
Natura Artis Magistra
Debet
aan de Boekhouder, Rijksmarechaussee der 1e Klasse
J. A. Dekker.

1852. Voor geneeskundige behandeling van de navolgende dieren gedurende 1852.

Januarij. Een Eland, behandeld voor zware Catharr[ale] affectie gepaard met gestoorde uitbotting der hoornen, waarvan het na vijf maanden sukkelens hersteld is (Later is hij overleden aan een andere ziekte, doch niet onder mijne behandeling) ƒ 10,00

Een Gnoe, Affect. Intestinal. hersteld 5,00
Februarij. Een Zebra, Huidziekte, hersteld 4,00
Een Haan-Antilope, Tuberculosis, gestorven 3,00
Een Witschert, Lijden van de hoornen, gestorven 3,00
Een Hertenkoe, Tuberculosis, gestorven 3,00
Maart. Een Luipaard, Tuberculosis, gestorven 3,00
Een Cacatoes, Beenbreuk, hersteld 1,50
Een Luipaard Tuberculosis, gestorven 5,00
Een Bliskop, Catharrus bronch. hersteld 5,00
Een Zwart Luipaard, Spoorlooze, hersteld 5,00
Een Luipaard, Spoorlooze, hersteld 5,00
November. Een Gazelle, Beenbreuk, hersteld 5,00
Een Zebra, Huidziekte, hersteld 4,00
Een Leeuw, Tuberculosis gestorven 3,00
December. Een Zebra, Klem tetanus, gestorven 3,00
Een Kraanvogel, Verwonding, hersteld 1,00
Een Struisvogel, Maagkramp, gestorven 3,00
ƒ 71,50

Afb. 2

Curieus is Dekkers aantekening bij de eerste post betr. de eland, die luidt: "Een Eland, behandeld voor zware Catharr[ale] affectie gepaard met gestoorde uitbotting der hoornen, waarvan het na vijf maanden sukkelens hersteld is (Later is hij overleden aan een andere ziekte, doch niet onder mijne behandeling)". Deze casus werd door Dekker beschreven in *Het Repertorium*, 5, 285, 1852. Ook de onder december opgevoerde post voor behandeling van tetanus bij een zebra leidde tot een artikel (*Rep.*, 6, 269-270, 1853). De beschrijving van de 11 dagen durende ziektegeschiedenis toont Dekkers goed observatievermogen.

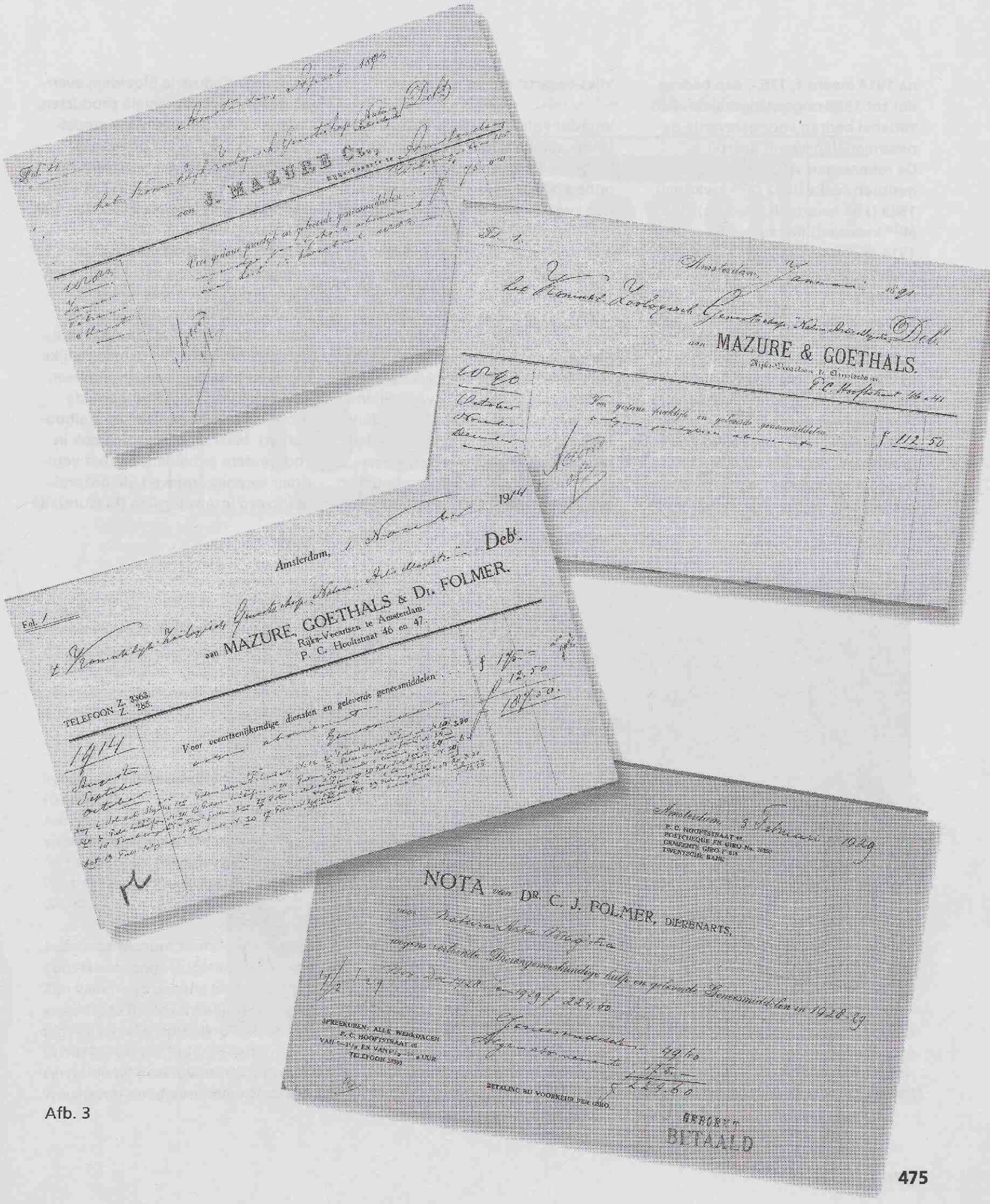
worden samengevat (afb. 2).
Dat wij Dekker waarlijk de eerste Nederlandse dierentuindierenarts durven noemen, kan zijn rechtvaardiging vinden in de publicaties die hij aan zijn bevindingen en waarnemingen in 'Artis' heeft gewijd. Zij zijn alle tussen 1848/49 en 1853 verschenen in *Het Repertorium* (Tabel 2).
Waarschijnlijk voor eigen gebruik heeft hij afschriften van 22 artikelen vervaardigd. Hierop wijst de toegevoegde index. Deze bundeling bevindt zich in het Artis-archief.
Behalve deze bevat *Het Repertorium* nog 40 bijdragen van zijn hand, de meeste gewijd aan paardengeneeskunde, maar ook over de kwaliteit van het drinkwater voor paarden (vier publicaties), lijsten van zoogdieren en vogels met gegevens over draagtijd, aantal jongen en levensduur, resp over het aantal eieren, hun kleur en de broedtijd.

Dat hij nieuwe ontwikkelingen in de geneeskunde snel uitprobeerde op dieren, blijkt uit het verslag van zijn positieve bevindingen bij het aanleggen van gipsverbanden bij paard, hond, antilope, gazelle, kakatoe en vink, onmiddellijk nadat de officier van Gezondheid, dr. Antonius Mathijsen, in 1852 zijn methode had bekend gemaakt.[6]
Ook liet hij zich, in het koor van andere collegae, niet onbetuigd in de discussies rond de erkenning van het beroep van veearts. Hij schreef tegen het onbevoegd uitoefenen van de praktijk en legde zelfs een 'conceptwet ter uitoefening der veeartsenijkunde' voor (*Rep. 7*, 367-369, 1854).

Dekker was zowel secretaris-penningmeester van de Noord-Hollandse Veeartsenijkundige Vereniging als van het Centraal Veeartsenijkundig Genootschap, waarvan hij in 1850 tot lid was benoemd. Van zijn ijver en nauwkeurigheid werd dus in brede kring gebruik gemaakt.
In de *Verhandelingen over verschillende veeartsenijkundige onderwerpen of kort verslag van het verhandelde [in de 5de en 6de (1855), 8ste en 9de (1858), 10de (1860) en 11de en 12de (1861)] algemene vergadering van rijksveeartsen* komen bijdragen van zijn hand voor.
In 1858, tenslotte, werd hij door de gemeenteraad van Amsterdam benoemd tot lid, en later tot vicevoorzitter, van het 'Collegie van wetenschappelijke keurmeesters der levensmiddelen'.
Aan het werk van dit college zal hij weinig hebben kunnen bijdragen, want in het begin van 1859 is hij overleden.[7]

C. Kritzler
De archiefinventaris geeft onder nr. 3747 als periode van werkzaamheid in 'Artis' 1860-1892, maar stukken zijn 'niet leverbaar', zodat wij over de aard van zijn werkzaamheden in het ongewisse blijven. De inventaris geeft niet minder dan vijf verschillende adressen, waar Kritzler in Amsterdam gewoond heeft. Deze komen kennelijk voor op de stukken, die om onbekende redenen niet getoond kunnen worden of zijn zoekgeraakt: Botermarkt [thans Rembrandtplein], Utrechtsestraat, Weesperplein, Schans [= waarschijnlijk Weteringschans] en Westeinde. Of de opgave van de lange periode van werkzaamheid juist is, moet op grond van de wèl beschikbare stukken over 1882 en volgende jaren van zijn opvolgers betwijfeld worden.
In de 'Naamlijst van de op 1 januari 1870 in Nederland praktiserende veeartsen' komt de naam van Kritzler voor met Amsterdam als standplaats en Berlijn als plaats waar hij zijn opleiding had gekregen.[8] In de ledenvergadering van de Maatschappij van 7 september 1875 werd hij aangenomen als lid van de Algemene Afdeling.[9] In de necrologie van Johannes Mazure Czn. wordt over Kritzler hangende sluier een weinig opgelicht. Daar staat: "Mazure verhuisde [vanuit Haarlem] naar Amsterdam ter vervanging van de ziek geworden, zeer bekend geworden Duitse paardenarts Kritzler. Na het overlijden van Kritzler vestigde hij zich voor goed in Amsterdam".[10] Jaartallen van de verhuizing en de vestiging worden niet vermeld. Wij weten dus ook het jaar van Kritzels overlijden niet, want het *Tijdschrift* maakte er geen melding van.

Dr. Johannes Mazure Czn. (*1850 te IJzendijke – †1933 te Den Haag)
Adrianus Leendert Jacobus Goethals (*1860 te Middelburg – †1939 te Laren)
Dr. Cornelis Jacob Folmer (*1885 te Hoofddorp – †1969 te Amsterdam)
Zoals de opvolgende briefhoofden van hun rekeningen laten zien (Afb. 2) was er een samenwerkingsverband tussen deze drie dierenartsen; in feite was het een familie-associatie, want Goethals was gehuwd met een zuster van Mazure (Suzanna Johanna) en Folmer was gehuwd met een dochter van Mazure (Maria).
De gezamenlijke praktijk was gevestigd in de P.C. Hooftstraat.
Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat Mazure niet alleen de paardenpraktijk van Kritzler heeft voortgezet, maar ook de veterinaire zorg voor de dieren van 'Artis' van hem heeft overgenomen.
Uit de rekeningen is nauwelijks iets specifieks af te leiden wat hun werkzaamheden hebben ingehouden. Zij declareerden op kwartaalbasis voor een afgesproken bedrag, eerst f. 75,-,

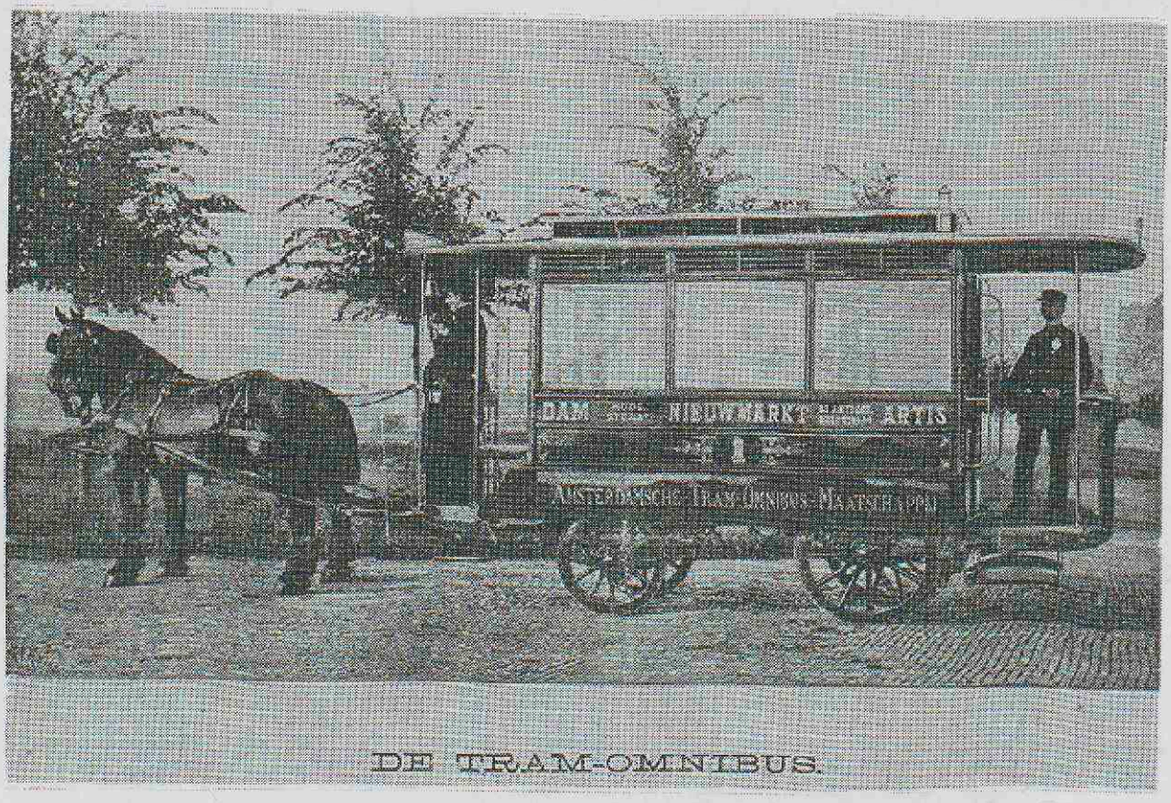

MAZURE & GOETHALS.
Rijks-Veeartsen te Amsterdam.
P. C. Hooftstraat 46 en 47.
Deb.
f 112.50
MAZURE, GOETHALS & Dr. FOLMER.
Rijks-Veeartsen te Amsterdam.
P. C. Hooftstraat 46 en 47.
TELEFOON Z. 3363.
Z. 285.
Deb.
NOTA van DR. C. J. FOLMER, DIERENARTS,
BETAALD

Afb. 3

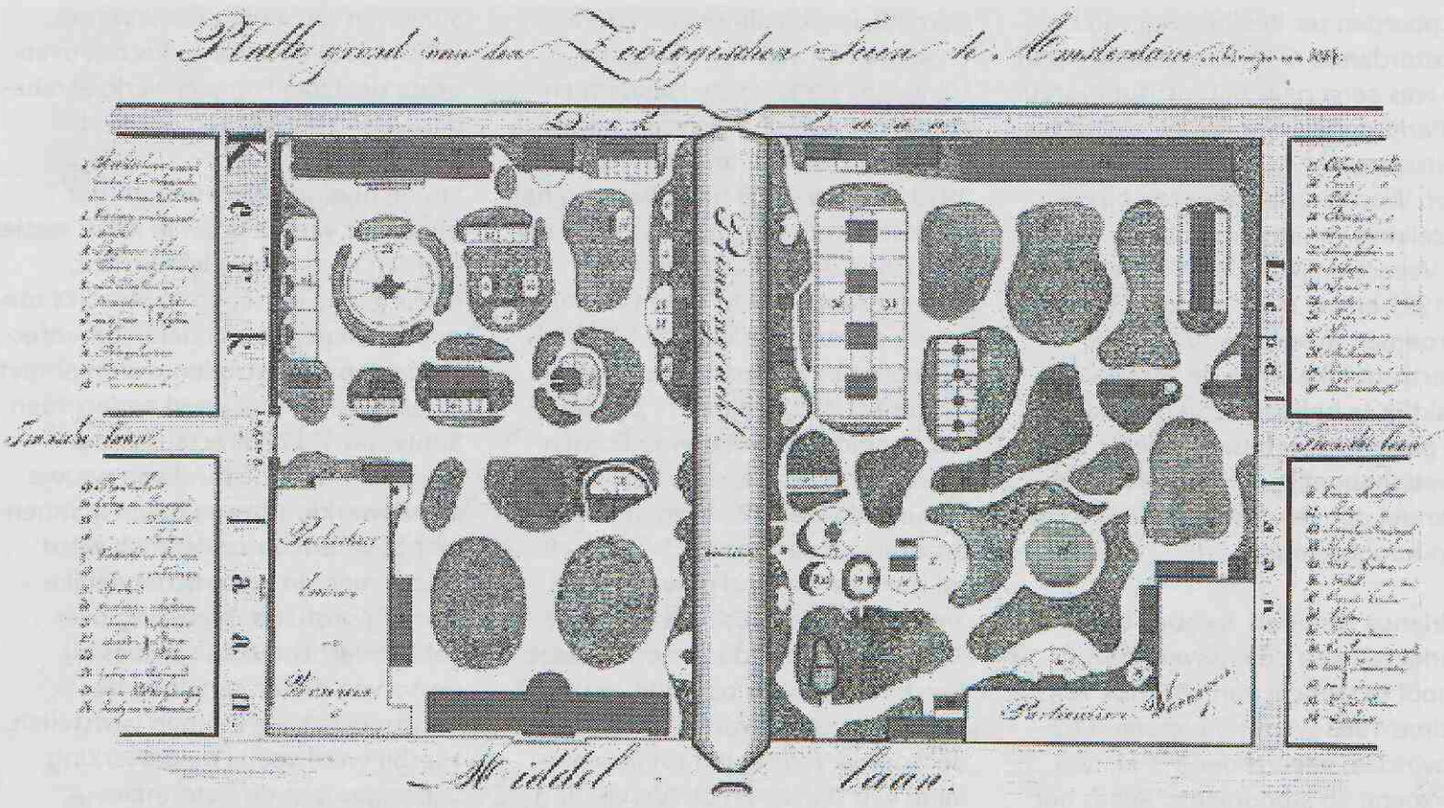
na 1914 ineens f. 175,-, een bedrag dat tot 1939 ongewijzigd bleef. Een variabel bedrag voor geleverde geneesmiddelen kwam daarbij.
De rekeningen volgen geen aaneengesloten reeks; 1882 (2de kwartaal), 1883 (1ste kwartaal) (Mazure), 1891 (4de kwartaal) (Mazure & Goethals), 1914 (3de kwartaal) (M., G. & Folmer), 1928/1929 (3 mnd.) en 1939 (3 mnd.) (Folmer).

Eind 1883 is er nog een eenmalige rekening, groot f. 16,40 "voor gedane diensten aan U Ed. Vee" (de Ed. was G.F. Westerman, aan wie de rekening was gericht) van de **empirist J. Verduijn** (†1903) uit de Watergraafsmeer, aan wie de uitoefening, na afgelegd examen, sinds 1878 was toegestaan, en die zich derhalve ook 'rijks-veearts' mocht noemen.

Voordat Folmers betekenis voor 'Artis' ter sprake komt, wil ik hier enige biografische gegevens over zijn twee oudere vakbroeders inlassen, omdat hun praktijk zowel door omvang als veelzijdigheid een uniek karakter heeft gehad. Amsterdam was 'booming' rond 1900: de bevolking nam tussen 1870 en 1900 met ca. 8000 zielen per jaar toe, gemeentebedrijven werden gesticht, o.a de Amsterdamse Omnibus Maatschappij (met 1000 paarden, alle door Mazure in de Ardennen aangekocht), verschillende stoomvaartmaatschappijen werden opgericht, die vee in- en uitvoerden, dat gekeurd moest worden; er verrezen een nieuwe koopmansbeurs en een effectenbeurs, de scheepsbouw en diamantindustrie bloeiden, evenals de handel in koloniale producten, waarvoor Amsterdam weer stapelplaats werd. En al die goederen werden, zeker lokaal, versleept met behulp van paardentractie. Expeditiebedrijven hadden vaak meer dan 100 paarden in dienst.
Mazure en Goethals waren in die dagen dé veeartsen van Amsterdam. Als paardenartsen was hun hulp en advies onontbeerlijk voor het economisch leven van de stad. Hun cliëntele omvatte alle gemeentelijke diensten (paardentram, brandweer, stadsreiniging, beplantingen), de grote expeditiebedrijven en stalhouderijen. Maar zij zetten zich ook in voor andere gebieden, b.v. het veterinair verenigingsleven, de gezondheidszorg in Amsterdam (Mazure), de

Afb. 4
Paardentram route Dam-Nieuwmarkt-Artis, 1872-1899, Stadsarchief nr. 010194001936

Afb. 5
Plattegrond van Artis in 1854. Met een pontje over de Prinsengracht, die in 1864 gedempt werd. Tekening in Atlas Dreesmann (Stadsarchief Amsterdam nr. 010094000159)

kynologie en de dierenbescherming (Goethals).
Aan beiden werd in het *Tijdschrift voor Diergeneeskunde* een uitvoerig 'In memoriam' (met portret) gewijd, waaraan hier e.e.a. ontleend wordt.[11]

Johannes Mazure stamde uit een Zuid-Nederlands Hugenotengeslacht. Zijn vader was veearts te Zierikzee, waar hij zich aanvankelijk, na beëindiging van zijn opleiding te Utrecht in 1872, ook vestigde. Spoedig verruilde hij deze plaats voor Brouwershaven om daarna naar Haarlem te gaan, waar hij belast werd met de vee- en vleeskeuring. Rond 1880 zal hij in Amsterdam zijn gearriveerd, waar zijn praktijk zodanig ging floreren dat de associatie met zijn zwager in 1884 een welkome uitkomst bood. De samenwerking zou 30 jaar duren. Zij slaagden erin een eind te maken aan de kwakzalverij in de veeartsenijkunde die in Amsterdam in die dagen nog volop in zwang was.
Als inspecteur van de voedingsmiddelenkeuring had hij directeur van het in 1887 geopende nieuwe abattoir kunnen worden, maar dit ambieerde hij niet. Hij was wel geïnteresseerd in de materie, hetgeen blijkt uit het feit dat hij er als eerste in Nederland in slaagde trichinen aan te tonen in uit Amerika ingevoerd spek. Gedurende 45 jaren was hij lid, en enige tijd voorzitter van de Amsterdamse Gezondheidscommissie, waarbij zijn bijzondere belangstelling uitging naar de volkshuisvesting en de melkvoorziening. Bij zijn afscheid van deze commissie werd hij benoemd tot Officier van Oranje Nassau. Hij had zich ook verdienstelijk gemaakt door jarenlang belangenloos diphterieserum voor de Amsterdamse ziekenhuizen te bereiden. Hiervoor had

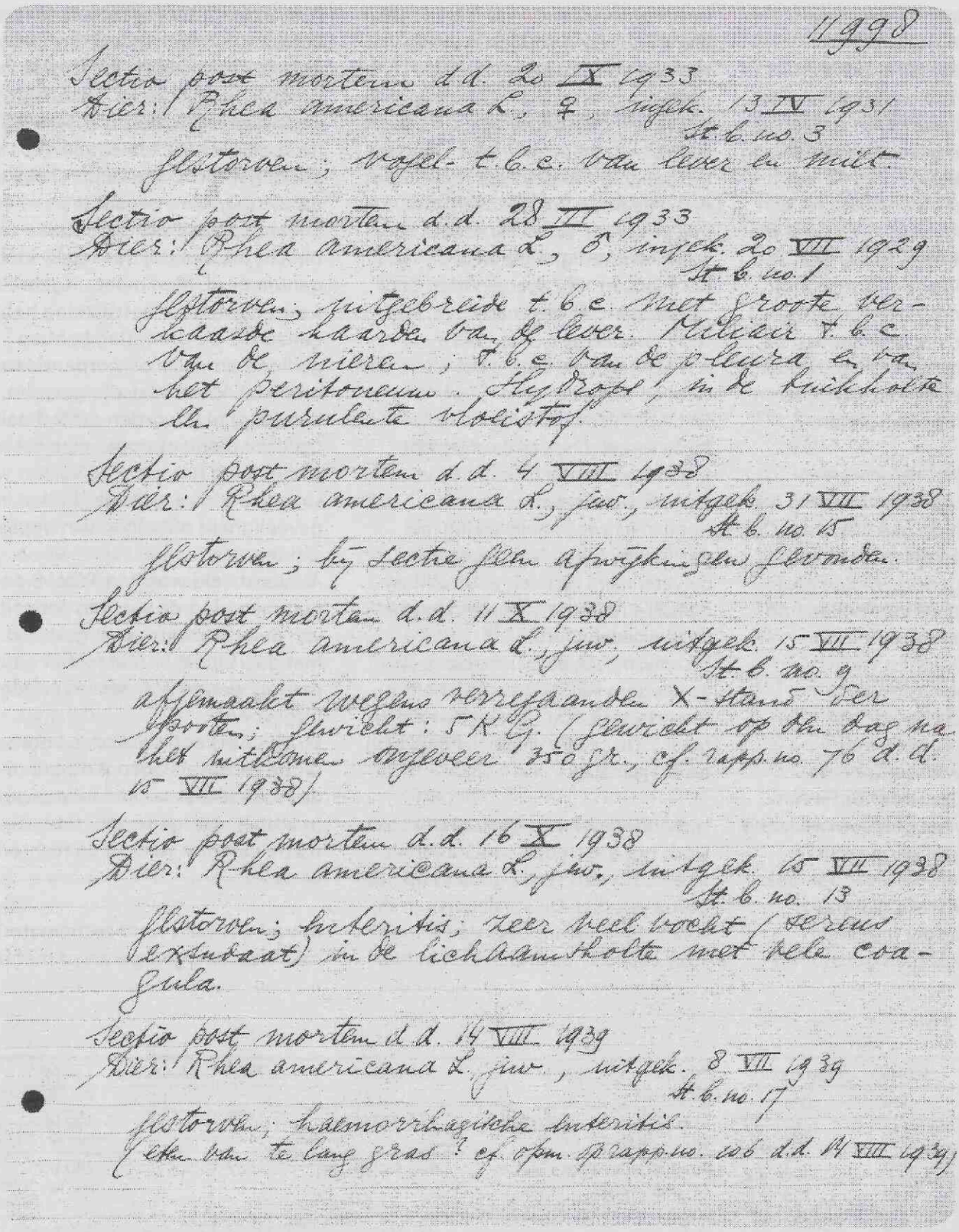
hij paarden ter beschikking van de Amsterdamse Omnibus Maatschappij. Hij was eerst naar het Institut Pasteur in Parijs gegaan om de bereiding te bestuderen.[12]
Prof. Wester sprak hem toe bij de uitreiking van het eredoctoraat van de Veeartsenijkundige Hoogeschool in 1921 en zei o.a.: "ge kunt U erop beroemen meer dan 40 jaar op voortreffelijke wijze de veterinaire praktijk te hebben uitgeoefend en op practisch, wetenschappelijk en maatschappelijk gebied steeds het vaandel der veeartsenijkunde te hebben hooggehouden".[13]

Adrianus Leendert Jacobus Goethals studeerde aan de Rijksveeartsenijschool te Utrecht van 1877 tot 1883. Ultimo 1883 werd hij benoemd tot Provinciaal veearts der 3de kl. met Kortgene als standplaats. Reeds het jaar daarop verhuisde hij naar Amsterdam om samen te gaan werken met J. Mazure. Spoedig volgde zijn aanstelling als gouvernementsveearts belast met de in- en exportkeuring van.vee, zowel in de haven van Amsterdam als aan de monding van het Noordzeekanaal te Velzen. Zij deden dit omvangrijke werk gezamenlijk en zo ook de grote paardenpraktijk. Daarnaast oefende hij nog een bescheiden kleine huisdierenpraktijk uit en trad als keurmeester op bij hondententoonstellingen. Ook was hij veterinair adviseur van de Sophia Vereniging tot bescherming van Dieren. Hij was een trouw bezoeker van de bijeenkomsten van de Mij. Voor Diergeneeskunde en haar Afd. Noord-Holland. Van de laatste was hij voorzitter van 1919-1923. Van zijn hand is slechts een publicatie bekend: een klinische les over influenza uit 1911. Hij stierf op 79-jarige leeftijd in zijn landhuis 'de Sprong' te Laren (N.-H.)

Cornelis Jacob Folmer was zoon en kleinzoon van een dierenarts. Hij volgde de H.B.S. te Haarlem en studeerde aan de Rijksveeartsenijschool te Utrecht van 1907-1911. In 1913 promoveerde hij te Bern op het proefschrift *Beitrag zur Kenntnis der klinischen Bedeutung des Aneurysma verminosum equi*. In 1914 trad hij toe tot de combinatie Mazure-Goethals. Hij leerde er zijn echtgenote, Maria Mazure († 1952), kennen. Zij had het kandidaatsexamen medicijnen afgelegd, en assisteerde hem bij zijn chirurgisch werk. Zij kregen twee dochters en een zoon.
Hij is vooral bekend geworden als 'de dokter van Artis'. Als opvolger van zijn schoonvader kreeg hij deze functie in 1914 en oefende ze uit tot 1962. Daarnaast was hij adviseur van de 'Sophia Vereniging tot Bescherming van Dieren'en de 'Vereniging Asyl-Bewaarplaats voor noodlijdende dieren' en belast met de leiding van de polikliniek voor onvermogende [dier]eigenaren. Hij was dierenarts van de Amsterdamse bereden politie, van de hondenbrigade en van de School voor blindengeleidehonden. Gedurende 12 jaar gaf hij een wintercursus voor E.H.B.O. voor dieren (zie de foto op de omslag van *Argos*, nr. 32, 2005). Hij was lid van de Gezondheidscommissie van Amsterdam. In veterinair verband was hij lid van de Ereraad van de KMvD en voorzitter van de Diergeneeskundige Kring Amsterdam.
Hij werd benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau. Van het gemeentebestuur ontving hij de erepenning in zilver van de stad Amsterdam.[14]

De verdiensten van Folmer voor Artis
Deze worden door P. Smit, die zich in zijn geschiedschrijving van Artis concentreert op de periode waarin resp. Sunier en Jacobi directeur waren (1927-1973) en waarin dus het overgrote deel van Folmers werkzaamheden valt, als volgt samengevat:

"In de beginperiode was er niet bijzonder veel te doen in Artis; secties werden nagenoeg niet verricht, chirurgische ingrepen nauwelijks toegepast en geneesmiddelen om infectieziekten te bestrijden waren er niet of nauwelijks. Dat werd anders toen Sunier [in 1927] directeur werd.[15]
Vanaf die tijd ontstond een nauwe samenwerking tussen beide mannen en het veterinair onderzoek werd steeds meer in wetenschappelijke richting gestuwd. Men ging over tot het verrichten van secties bij gestorven dieren teneinde de doodsoorzaak te kunnen vaststellen. Hierbij werd veelal medewerking verkregen van de Veterinaire Faculteit der Rijksuniversiteit Utrecht, terwijl er veel pathologisch-anatomisch onderzoek werd gedaan in het Antoni van Leeuwenhoek Ziekenhuis. Met de resultaten van dat onderzoek kon men dan weer zijn voordeel doen bij de verzorging van de dieren. Een andere tak van wetenschap die onder Folmers leiding sterk werd ontwikkeld, was de kennis van parasieten, vooral van parasitaire wormen. (...) Daarnaast begon Folmer op grote schaal met het inenten van dieren tegen ziekten als dysenterie en honde- en kattenziekte. Een grote vooruitgang werd geboekt in de t.b.c.-bestrijding, een ziekte die van meet af aan een hoge tol onder de Artisdieren had geëist, vooral onder de apen. Door nieuw aangekomen dieren eerst een poosje in quarantaine te houden, konden de steeds weer optredenden t.b.c.-infecties drastisch worden ingeperkt.[16]
Een gebied dat zich eveneens

11998

Sectio post mortem d.d. 2o IV 1933
Dier: Rhea americana L., ♀, ingek. 13 IV 1931
St.b. no. 3
pleuritis; vrijel. t.b.c. van lever en nier.

Sectio post mortem d.d. 28 III 1933
Dier: Rhea americana L., ♂, ingek. 2o VII 1929
St.b. no. 1
pleuritis; gevorderde t.b.c. met groote verkaasde haarden van de lever. Miliair t.b.c. van de nieren; t.b.c. van de pleura en van het peritoneum. Hydrops; in de buikholte en purulente vloeistof.

Sectio post mortem d.d. 4 VIII 1938
Dier: Rhea americana L., juv., ingek. 31 VII 1938
St.b. no. 15
pleuritis; bij sectie geen afwijkingen gevonden.

Sectio post mortem d.d. 11 X 1938
Dier: Rhea americana L., juv., ingek. 15 VII 1938
St.b. no. 9
afgemaakt wegens verregaande X-stand der snavel; gewicht: 5 K.G. (gewicht op den dag na het intreden negatief 35o gr., cf. rapp. no. 76 d.d. 15 VII 1938)

Sectio post mortem d.d. 16 X 1938
Dier: Rhea americana L., juv., ingek. 15 VII 1938
St.b. no. 13
pleuritis; hyperitis; zeer veel vocht (serum exsudaat) in de lichaamsholte met vele coagula.

Sectio post mortem d.d. 14 VIII 1939
Dier: Rhea americana L. juv., ingek. 8 VII 1939
St.b. no. 17
pleuritis; haemorrhagische enteritis.
(eten van te lang gras? cf. opm. op rapp. no. 206 d.d. 14 VIII 1939)

Afb. 6 Bladzijde uit de sectieverslagen Aves. *Stadsarchief, Archief Artis, inv. nr. 4647.*

onder leiding van Folmer sterk heeft ontwikkeld, was de dierentuinchirurgie. Hij was een meester in het zetten van poten, het ontwerpen van prothesen en het verwijderen van gezwellen. Jarenlang leefden in Artis een krokodil met drie poten en een ooievaar met een kunstbeen. Ook was hij de eerste die een leeuwin met een keizersnede verloste. Een bijzonder kras staaltje van zijn kunnen was de verlossing van een giraffe, die hij staanden op een ladder verrichte - een bijzonder hachelijk karwei, omdat deze dieren enorm harde trappen kunnen uitdelen.
Hand in hand met de grotere chirurgische mogelijkheden ging de verbetering van de narcotisering. Ook aan de kennis op dit gebied heeft Folmer veel bijgedragen. Een grote verbetering was de ingebruikname van het injectiepistool in 1960.
Samenvattend kunnen we zeggen, dat het veterinair dierentuinonderzoek in Artis -vooral dankzij Folmer- een geweldige ontwikkeling heeft doorgemaakt. Tezelfder tijd is het zich internationaal gaan ontwikkelen tot een eigen specialisme met eigen congressen. Het was dan ook Folmers diepste wens dierenarts van Artis te worden, met eigen onderzoeksruimten en geschoolde assistenten, opdat er zoveel mogelijk dieren genezen zouden kunnen worden en er zo min mogelijk gegevens over oorzaak en verloop van ziekten verloren zouden gaan. Tijdens Folmers actieve periode kwam het er niet van; het zou trouwens nog enkele decennia duren voordat daartoe de mogelijkheden aanwezig zouden zijn.
Na Folmers terugtreden werd zijn taak per 1 januari 1962 overgenomen door zijn assistent, de dierenarts G.M. Smits. Deze associeerde zich in 1968 met A.H.M. Erken, die daarna het veterinaire werk op zich nam".[17]
En t.a.p.: "Een belangrijk element bij de verbetering van de algemene gezondheidstoestand vormt de voeding. (...). Verbeteringen kwamen tot stand in nauwe samenwerking met de afdeling Bijzondere Dieren van de Veterinaire Faculteit te Utrecht en dankzij jarenlange samenwerking met de veevoederindustrie".[18]
De omvang van de dierpopulatie die aan de zorg van de Artis-dierenarts is toevertrouwd, kan worden afgeleid uit tabel 3. De getallen hebben betrekking op het jaar 1969[19]

Het onderzoek aan gestorven dieren
Sinds het aantreden van Sunier als directeur werd sectie gedaan op elk gestorven dier. De verslagen van in totaal 1510 secties over de periode 1927 tot 1952 bevinden zich in het Artisarchief (ondergebracht in het Stadsarchief Amsterdam, inv. nrs. 2025-2027 en 4647). Zie tabel 4.
De ordening is taxonomisch, bij de zoogdieren naar orde, terwijl de vogels als één klasse zijn samengebracht. Om te bereiken dat de gegevens per soort bijeengeplaatst worden, is elke soort binnen orde of (bij de vogels) klasse genummerd. Men moet uitgebreide soortenlijsten ter beschikking hebben gehad die als grondslag hebben gediend om deze concordantie te bereiken. Welke dat zijn geweest, kon (nog) niet worden achterhaald. Op deze manier hoopte men waarschijnlijk op het spoor te komen van soortgebonden wetmatigheden in gevoeligheid of beloop van bepaalde ziekten.
Als voorbeeld wordt in Tabel 5 de nummervolgorde van een gedeelte van de primatensoorten getoond met daarbij het aantal secties en de datums wanneer de secties werden uitgevoerd.
En als willekeurig gekozen voorbeeld uit de sectieverslagen is als afb. 6 de reeks secties op *Rhea americana* (nandoe) weergegeven. Het systematische nummer staat in de rechterbovenhoek.

In veel gevallen werd sectiemateriaal naar deskundigen gestuurd met het

	soorten	individuën
Zoogdieren	<300	<800
Vogels	520	1803
Reptielen	193	511
Amfibiën	46	163
Vissen	c.665	c.3000

Tabel 3

Primates – Chiroptera Nr. 2–461	391 secties	1927-1953	122 pp Inv. Nr. 2025
Insectivora – Perissodactyla Nr. 1814–67-97	424 secties	1927-1952	156 pp Inv. Nr. 2026
Artiodactyla – Aves Nr. 6950–9188	425 secties	1927-1952	143 pp Inv. Nr. 2027
Aves Nr. 26–12000	270 secties	1930-1952	149 pp Inv. Nr. 4647

Tabel 4 biedt een overzicht van het beschikbare materiaal.[20]

verzoek een oordeel te geven over de mogelijke etiologie. Eerste vraagbaak was daarbij het Pathologisch Instituut (prof. H. Schornagel, prof. J.H. ten Thije) van de Faculteit, maar andere geraadpleegde instituten of personen, die voorkomen in de sectieverslagen van Primaten, zijn: Centraal Lab. v.d. Volksgezondheid, prof. C.U. Ariëns Kappers (Herseninstituut), dr. Korteweg (Kankerinstituut), prof. Schüffner, prof. Ihle, dr. A.J.L. Terwen, dr. F. Meursing, prof. P.B. van Steenis, dr. J. van der Hoeden, prof. L. de Blieck, dr. E.A.R.F. Baudet, dr. J.J. van Loghem. De antwoorden kwamen per brief. De datum van ontvangst werd opgetekend in het sectieverslag en de brieven werden opgeborgen in de 'sectiebrievenmap. Deze is helaas niet in het archief ondergebracht, zodat de verslagen slechts makroskopische pathologisch-anatomische bevindingen bevatten en dientengevolge slechts beperkte conclusies zullen kunnen toelaten.
Niettemin lijkt de massa aan gegevens die hier is samengebracht goed uitgangsmateriaal voor nadere studie, scripties of dissertaties.

Primates

2 Pongo pygmaeus 15 secties 9/11/1931-19/4/1948
s.n. Simia satyrus 2 secties 12/11/1950 en 15/1/1951
4 Pan troglodytes 12 secties 18/11/1927-1/1/1950
6 Gorilla gorilla 1 sectie 28/10/1943
14 Symphalangus syndactylus 7 secties 11/10/1934
17 Hylobates lar albimanus 2 secties 26/7/1935 en 22/12/1936
18 Hylobates mülleri Martin 2 secties 25/7/1931
23 Hylobates javanicus 7 secties 5/7/1929-24/10/1953
63 Nasalis larvatus 1 sectie 3/7/1950
77 Colobus vellerosus 1 sectie 1/5/1949
84 Rhhinostictus fantiensis 5 secties 2/5/1930 –17/1/1950
90 Rhinostictus cephus 1 sectie 18/12/1950
91 Rhinostictus nicticans 2 secties 2/6/1937 en 19/12/1928
93 Cercopithecus cynosurus 4 secties 9/2/1937 – 16/5/1938
95 Cercopithecus callitrichus 50 secties 1/12/1939 – 16/12/1953
98b Cercopithecus pygerythrus 12 secties 9/9/1937-27/2/1951
100 Cercopithecus rufoviridis 2 secties 21/11/1936 en 2/2/1939
s.n. Cercopithecus aethiops 2 secties 7/1/1952 en 15/1/1951
105 Erythrocebus pata 6 secties 10/3/1935 – 27/9/1953
107 Mona mona 10 secties 22/9/1936 – 8/12/1952
108 Mona albigularis 2 secties 21/11/1931 en 2/4/1949
117 Mona campbelli 5 secties 13/3/1942 – 26/2/1953
120 Mona stairsi 1 sectie 12/6/1935
121 Lasiopyga princeps (of stuhlmanni Matchie ?) 1 sectie 18/10/1947
126 Pogonocebus diana 3 secties 1/2/1930 – 23/12/1931
127 Pogonocebus roloway 1 sectie 6/2/1930
130 Cercocebus fuliginosus 9 secties 21/11/1937 – 7/3/1951
131 Cercocebus torquatus 7 secties 15/11/1935 – 4/1/1951
136 Cercocebus agilis 18/4/1937 – 12/1/1950
139 Cynomolgus sinicus 2 secties 23/2/1951 en 9/11/1953
140 Cynomolgus fascicularis 42 secties 21/1/1937 – 10/12/1952

Tabel 5

	Zoogdieren	Vogels
Infectieziektem	30 %	21 %
Darminfecties	10 %	17 %
Trauma	10 %	13%

Tabel 6
Een globale indicatie van de sterfteoorzaken, vastgesteld in de periode 1962-1972, wordt in bovenstaande tabel gegeven [21]

Dr. Folmer in de pers

In de loop der jaren hebben zowel de persoon als de verrichtingen van Folmer verschillende keren voor vulling van de krantenkolommen gezorgd.
Hier volgt een overzicht, dat allerminst aanspraak op volledigheid kan maken.[22]

Tabel 7

1. De Telegraaf van 14 december 1939.
   ZELDEN GEZIEN TRANSPORT DOOR AMSTERDAM: CIRCUSOLIF ANTE "LAPING" OP WEG NAAR DEN DIERENARTS. HOE EEN VERVOERSPUZZLE OPGELOST WERD. REUZIN WERKTE BRAAF MEE.
   Een wijfjesolifant van Circus Strassburger, dat voorstellingen gaf in het oude R.A.I.-gebouw had een dijbeenbreuk opgelopen. Mits het dier in leven gehouden zou worden, wilde Strassburger het dier aan 'Artis' afstaan. Folmer achtte genezing mogelijk en directeur Sunier accepteerde het geschenk. De Amsterdamse Rijtuigmaatschappij leverde een veewagen, en getrokken door twee schimmels volgde een spectaculaire tocht naar Artis, die door velen werd gadegeslagen.
2. De Tijd van 16 october 1942
   GEZONDHEIDSZORG IN ARTIS. HET NIJLPAARD BIJ DEN TANDARTS. EEN OOIEVAAR MET EEN KUNSTBEEN.
3. Het Parool van 12 juni 1954.
   "JE MOET HEEL VEEL VAN DIEREN HOUDEN". DR J.C. FOLMER: TERUGKIJKEN OP VEERTIG JAREN. Interview met Hans van Werken
4. Het Algemeen Handelsblad van 26 juli 1961
   DR. FOLMER VIJFTIG JAAR DIERENARTS. 5000 PAARDEN 200.000 PATIËNTEN
5. Elseviers Weekblad van 26 augustus 1961
   J.A. Vermeulen. DE MENSEN EN HUN HUISDIEREN. DOKTER MET EEN MILJOEN PATIËNTEN.
6. Trouw van 26 juli 1961
   HALVE EEUW IN DIENST VAN HET DIER. ARTIS-ARTS DR. FOLMER GENAS AAP, HOND EN NIJLPAARD
7. Het Parool van 17 juli 1961 Dagboekenier, GOUDEN DIERENARTS
8. Het Parool van 17 augustus 1965
   Dagboekenier. DR. FOLMER MORGEN TACHTIG JAAR

Hij bevorderde de publiciteit voor Artis niet alleen passief; zelf schreef hij 30 populariserende bijdragen o.d.t. 'Dokterspraktijk in Artis' in het Tijdschrift ARTIS (1956-1960). De rubriek werd door G.M. Smits van 1960/61 – 1964/65 voortgezet.

Noten

1 Een gedetailleerd verslag van de rol der 'Alfortiens' bij de verdediging van de brug en de gevolgen, bij A. Raillet en L. Moulé, *Histoire de l'École d'Alfort* (Paris, 1908), p. 439-477.

2 'Geschriften over het keuren van slagtvee en vleesch' in: *Verhandelingen over verschillende veeartsenijkundige onderwerpen enz.* Utrecht, 1861. p. 348-349.

3 P.A. Koolmees. *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940.* Rotterdam, 1997. p. 73-74.

4 D.F. van Esveld. *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij ter bevordering der Veeartsenijkunde in Nederland.* Utrecht, 1903. p. 31.

5 Voor zijn necrologie, zie: *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde en Veeteelt*, 2, 126, 1865. F.C. Hekmeijer publiceerde de autobiografische aantekeningen die De Greuve hem per brief van 6 september 1863 had toegezonden in: *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde en Veeteelt*, 2, 44-45, 1865.

6 'Een woord over de aanwending van het gipsverband bij dieren, met terugzigt op de nieuwe wijze van aanwending van hetzelve bij den mensch, van den Oficier van Gezondheid der 1ste klasse A. Mathijsen. *Het Repertorium*, 6, 286-288, 1853.

7 Bovenstaande is grotendeels ontleend aan F.C. Hekmeijer en L.P. Wuppermann. 'Korte levensgeschiedenis van J.A. Dekker', in: *Verhandelingen over verschillende veeartsenijkundige onderwerpen enz.* Utrecht, 1860. p. 99-108, met de lijst van Dekkers publicaties.

8 *Tijdschrift voor Veeartsenijkunde en Veeteelt*, 3, 286, 1869-1872.

9 *Ibid.*, 7, 143, 1876.

10 *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 60, 727, 1933.

11 'In memoriam J. Mazure Czn.'. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 60, 726-730, 1933; C.J. Folmer. 'In memoriam A.L.J. Goethals', *ibid.*, 66, 385-388, 1939.

12 Zijn anonieme biograaf vermeldt dat er in dezen competitie met 'Utrecht'

was. Bedoeld zal zijn met prof. Ch.H.H. Spronck die vanaf 1895 in het Pathologisch Instituut anti-difterieserum bereidde en dit kostenloos ter beschikking stelde aan 'on- en minvermogenden en aan instellingen van weldadigheid' (P.L.Nève, s.v. Spronck, in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, 4, 472, 1994.

13 *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 49, 53, 1922.

14 J. Gajentaan. 'In memoriam dr. C.J. Folmer'. *Tijdschrift voor diergeneeskunde*, 95, 175-176, 1970.

15 Armand Louis Jean Sunier was in 1886 te Rotterdam geboren als zoon van een Zwitserse leraar Frans. Na het gymnasium studeerde hij biologie in Leiden en Groningen, waar hij in 1911 promoveerde over de vorming van sclerotoomsegmenten bij verschillende ordes van vissen. Aan het visserijstation te Batavia ontwikkelde hij zich tot visserijbioloog; ook werkte hij mee aan malariaonderzoek. Na zijn terugkeer uit N.O.I. werd hij in 1923 conservator aan het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden. Op 15 september 1927 werd hij als opvolger van dr. Coenraad Kerbert benoemd tot directeur van Artis. Zijn directoraat duurde tot 31 maart 1953. Hij overleed in 1974.

16 Zie hierover ook Smit, p. 56.

17 P. Smit. *Artis. Een Amsterdamse tuin.* Amsterdam: Rodopi, 1988. p. 318-319. Erken werd op zijn beurt opgevolgd door drs. P.S.J. Klaver en deze door de huidige Artis-dierenarts drs. M. J. Hoyer.

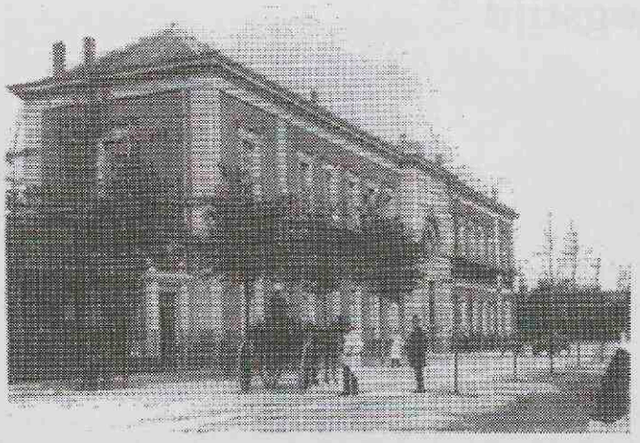
18 *Ibid.*, p. 320.

19 *Ibid.*, p. 324-325

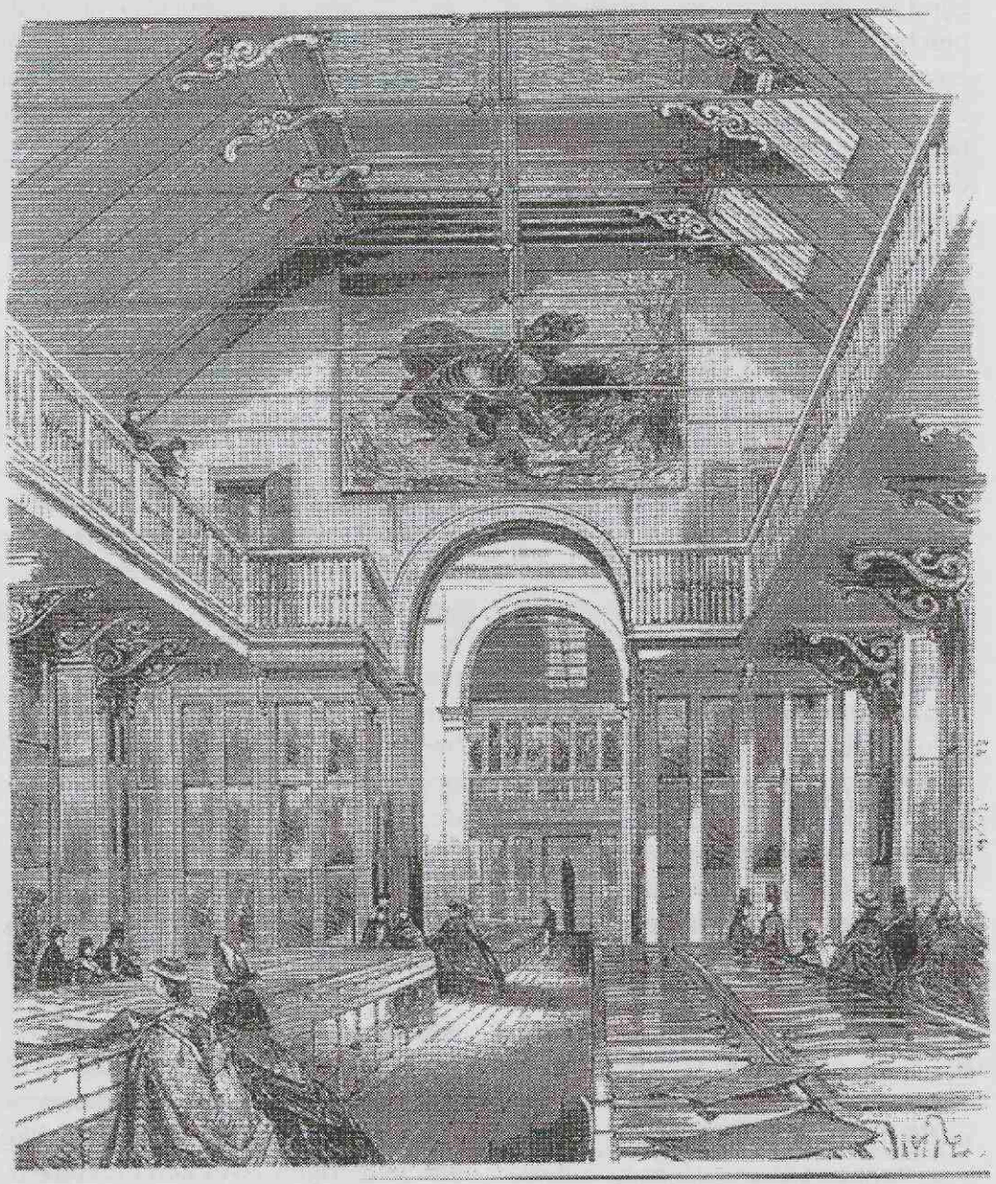
20 Voor belangstellenden stelt schrijver dezes de ca. 570 kopieën beschikbaar, die gemaakt zijn van de pdf-files van de in Tabel 4 genoemde inventarisnummers uit het Stadsarchief.

21 Ontleend aan Smit, p. 317

22 Krantenknipsels uit het archief van Prof. dr. H. Engel (in de Artis-bibliotheek) en dr. M. Th. Frankenhuis.

Afb.7. Hoofdgebouw van 'Artis', Plantage Middenlaan 41-43. Foto A.T. Rooswinkel, ca. 1880.Beeldbank Stadsarchief nr. 010005000645

Afb. 8. Interieur Zoölogisch Museum

Artis in Oorlogstijd [a]

Dr. Maarten Th. Frankenhuis[b]

Abstract

The Zoological Garden of Amsterdam *Natura* Artis *Magistra* during World War II

Thanks to the wise management of its director, dr. Armand Sunier, and his team, 'Artis' survived the difficult war period without great losses of its animals and only material damage to some buildings.

Artis has meant very much for the inhabitants of the city of Amsterdam during the war. In the first place for the employees and their families, that were kept for starvation and forced labour by extra rations of food and safe hiding places. But also for jewish persons in hiding, who could escape from a certain death by hiding in animal houses or other buildings in the garden. And also for hundreds of thousands people of Amsterdam who found in their zoological garden an oasis of relaxation in a town full of threat and violence.

Het is alweer bijna zeventig jaar geleden, dat de Tweede Wereldoorlog ook voor Nederland realiteit werd. De vijandelijke inval, de capitulatie en de bezetting met haar catastrofale gevolgen voor de bevolking en haar have en goed, zijn reeds tot in het kleinste detail beschreven. Kilometers boekenkast en archiefkast werden gevuld, doch de lotgevallen van een bijzondere bedrijfstak in oorlogstijd - de dierentuinen - werden tot op heden nauwelijks belicht.

In het bijzonder zal hierna de situatie in de hoofdstedelijke dierentuin 'Natura Artis Magistra' - in de wandeling 'Artis' - onder de loep worden genomen.

De gebruikte informatie over het dagelijks leven in Artis wordt verschaft aan de hand van hoofdstukken uit een tweetal boeken over Artis, enkele oude krantenartikelen, diverse interviews en veel herinneringen van vooral drs. Jan Overgoor, in de oorlog hoofd administratie en vanaf 1948 adjunct-directeur en econoom, de oud-Artisoppasser Cor Wiers, die als 14-jarige in maart 1939 in dienst van het genootschap trad en van Lily van Nieuwenhoven–Sunier, de dochter van de toenmalige directeur Dr. Armand Sunier.

Het is zonder twijfel te danken aan het unieke team van Sunier, Overgoor, Portielje en Folmer, respectievelijk directeur, hoofd administratie, inspecteur levende have en dierenarts, dat Artis niet alleen is blijven voortbestaan, maar bovendien honderden mensen voor deportatie en hongerdood werden behoed. Maar vooral is dit artikel een hulde aan de tientallen anonieme Artismedewerkers, die onbaatzuchtig en met grote volharding hun dierentuin en onderduikers verzorgden, en ondertussen zelf het gevaar liepen te worden opgepakt voor de 'Arbeitseinsatz', de gedwongen tewerkstelling in Duitsland.

De Duitse inval

Voor de oorlog bevond Artis zich in een uitzichtloze situatie. De tuin was verouderd, het aantal leden en bezoekers was dramatisch laag en er waren schulden. Het was onmogelijk om te investeren in de noodzakelijke vernieuwingen. Artis zou moeten sluiten.

Door de inspanningen van Artis-voorzitter Robert May, directeur Armand Sunier en het eind 1937 door vooraanstaande Amsterdammers opgerichte Artis Reddings Comité kon het tij worden gekeerd. In 1938 werd het honderdjarig bestaan groots gevierd om steun te krijgen van de pers en het publiek.

In 1939 namen - na moeizame onderhandelingen - de gemeente en de provincie de grond, gebouwen en inventaris van Artis over voor een bedrag van 1.131.000 gulden. Artis was niet langer een deftige sociëteit voor welgestelde Amsterdammers alleen. Het werd een instelling die zich - gesteund door de overheid - ging richten op iedere burger, rijk en arm.

Er bestonden al enige tijd plannen om te tuin te vernieuwen. Er zouden nieuwe dierenverblijven worden gebouwd, die meer moesten aansluiten bij de natuurlijke leefomstandigheden van de dieren. Dit was niet alleen aantrekkelijker en leerzamer, maar het zou ook beter zijn voor de dieren.

De eerste vernieuwingen werden al

a Bewerking van een voordracht, gehouden op 20 november 2008 in de Koningszaal van Artis te Amsterdam, tijdens de Najaarsbijeenkomst van het Veterinair Historisch Genootschap.

b Dr. Maarten Th. Frankenhuis. Oosteinde 41. 1151 BT Broek in Waterland. frankenhuis@xs4all.nl . Oud directeur Natura Artis Magistra; Voorzitter Raad van Advies Zodiac Zoos

gerealiseerd voor de Duitse inval. In 1939 werd de Kinderboerderij geopend en aan het eind van dat jaar schonk het Artis Reddings Comité de dierentuin een jong olifantje, geboren in het Circus Strassburger dat optrad in de RAI Beide aanwinsten kregen veel aandacht in de pers. Er werd een prijsvraag uitgeschreven om een naam te bedenken voor het olifantje. Het werd GINA, een afkorting van Geboren In Nederland Amsterdam. Op 15 mei 1940 trokken de Duitse bezettingstroepen met veel vertoon de stad binnen. Honderden NSB'ers hadden zich die dag bij de Berlagebrug verzameld om de Duitsers te verwelkomen. Er waren ook veel nieuwsgierigen op de been. Hier en daar waren op straat antifascistische boeken en tijdschriften verbrand, door mensen die het niet langer veilig vonden om zulke publicaties in huis te hebben. Het was een paniekreactie. De Duitsers waren helemaal niet van plan om zomaar overal huiszoekingen te houden. De bevolkingsgroep waarvoor de bezetting werkelijk een dodelijk gevaar inhield waren de joden, maar daar was lang niet iedereen zich van bewust.

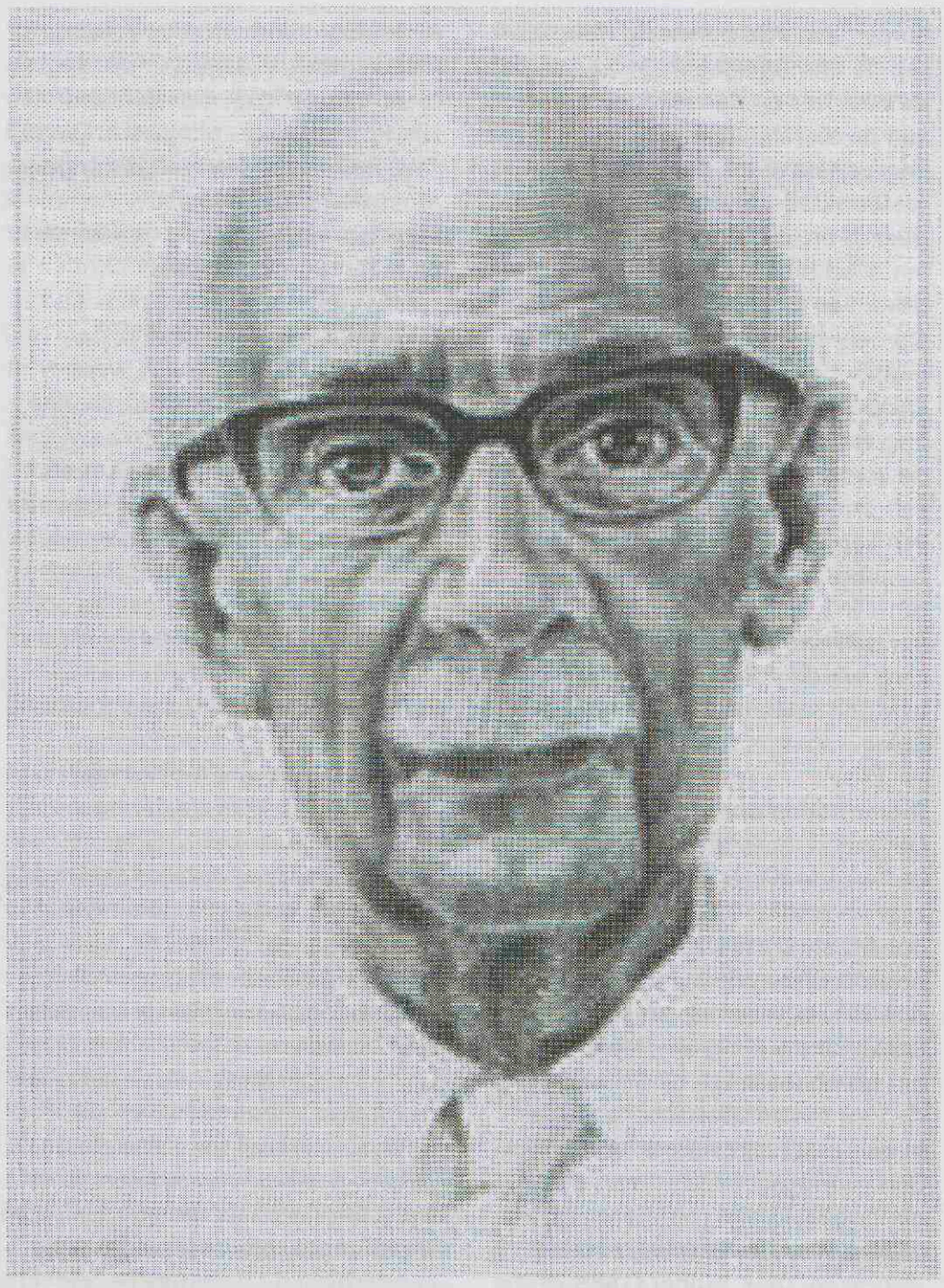

Fig. 1. *Dr. A.L.J. Sunier. Tekening door Rienk Wesseling (1965)*
Beeldbank Stadsarchief Amsterdam nr. 10062001737

Artisdirecteur Armand Sunier (Fig. 1) was een bij zonder charismatisch en moedig man. Door zijn Zwitserse afkomst wist hij de Duitse bezetter in perfect Duits op zéér correcte wijze te vertellen wat een dierentuin en haar werknemers zoal nodig hadden om de zaak draaiende te houden. In Duitsland bestond grote belangstelling voor dierentuinen en vrijwel iedere grote stad was voorzien.
Met name ook het fokprogramma voor de Wisent of Europese bizon waarin Artis een prominente rol speelde, paste goed in de 'Germaanse behoefte' aan een echt Europees oerdier.
Ondanks het feit dat de Duitse dierentuinen meerder poging hadden ondernomen om zich Artisdieren toe te eigenen was Sunier niet haatdragend. Heinz Heck, oud directeur van de Berlijnse dierentuin en beslist niet van onbesproken gedrag, kreeg in 1945 toegevoegd: *Het is niet jouw schuld dat je Duitser bent, maar jouw lot.*

Sunier laveerde behendig door tussen de onmogelijke maatregelen van de bezetter en de veiligheidseisen van de dieren, werknemers en bezoekers van de dierentuin. Enkele zalen werden door de Duitsers geconfisqueerd en in de tuin werden verschillende schuilplaatsen gebouwd in geval van luchtaanvallen.
Op een slimme en diplomatieke manier correspondeerde Sunier met andere dierentuinen over uitwisseling van dieren en schaarser wordende voedselvoorraden. Hij verwerkte een onophoudelijke stroom van brieven van Duitse handelaren en dierentuinen met de vraag wanneer de dieren –in hun beleving oorlogsbuit– konden worden afgehaald. Soms zelfs werden vrachtauto' s gestuurd of stonden de treinen op het naastgelegen rangeerterrein al klaar.

Dierentuinen onder vuur

De Nederlandse dierentuinen hebben de Tweede Wereldoorlog individueel zeer verschillend beleefd en doorstaan. Daar waar Artis nagenoeg ongeschonden de meidagen doorkwam, bleef er van Blijdorp en Ouwehand weinig over tijdens resp. het bombardement op Rotterdam en de Slag om de Grebbeberg.
In beide tuinen kwamen dieren om door oorlogsgeweld en was men genoodzaakt alle roofdieren af te maken voor het geval ze zouden losbreken. Dr. K.Kuiper (1888-1971), directeur van Diergaarde Blijdorp in Rotterdam, schreef op 5 juni 1940, enkele weken na de Duitse inval, aan zijn collega Sunier: *'Onze uitgebreide en kostbare bibliotheek, die circa 5000 delen omvatte, ging in vlammen op. De dieren zwommen door paniek bevangen in de grachten. Praktisch alles ging verloren, onze instelling is geheel buiten machte iets aan te schaffen'.*

Artis nam ook de nodige voorzorgsmaatregelen, maar in Amsterdam bleef het rustig. Sunier kon aan zijn Rotterdamse collega schrijven: *"Wij hebben alleen vier gifslangen afgemaakt, verder niets".*
Een ontsnapte gifslang was immers moeilijk terug te vinden.

Anderzijds pakte natuurlijk de Hongerwinter van '44-'45 weer ernstig uit voor de hoofdstedelijke dierentuin, om nog maar te zwijgen over de verwoestingen in Burgers' Dierenpark tijdens de meidagen van 1940 en na de Slag om Arnhem in 1944. De Haagse Dierentuin werd met het oog op een mogelijke geallieerde invasie in 1943 door de Duitsers gesloten en ontmanteld.
Een aantal dieren vond op 10 maart 1943 een gastvrij onderkomen in Artis. De Haagse lusthof met haar indrukwekkende gebouwen ging nooit meer open. Ieder dierenpark kreeg op zijn manier te maken met oorlogshandelingen, bombardementen, verzet, onderduikers, een stagnerende voedselvoorziening en de bezetter zelf.
Grote trekpleisters in Artis vormden de nieuwe dierenverblijven die, ondanks het snel toenemende gebrek aan bouwmaterialen, in de bezettingsjaren werden gerealiseerd. Iedere modernisering kreeg ruime aandacht in de gelijkgeschakelde pers: kranten, tijdschriften en de bioscoopjoumaals. De apenrots werd feestelijk geopend op 31 juni 1940, het kamelenveld op 22 augustus. Op 23 juli 1941 volgde de "romantische steenbokkenrots met waterval", in 1942 de bizonweide en de vogelweide met vijver. Ook kreeg Artis een nieuw restaurant, een nieuwe kiosk en nieuwe portiershuisjes .

Naast deze nieuwe dierverblijven, kreeg Artis in de oorlogsjaren ook veel nieuwê dieren. In 1943 moest de Haagse dierentuin in Wassenaar worden ontruimd vanwege de evacuatie van de kust voor de bouw van de Duitse Atlantikwall. Artis nam vele tientallen dieren uit Den Haag over. Ook kreeg Artis dieren uit de gebombardeerde Rotterdamse dierentuin, uit Burgers Dierenpark in Arnhem, Ouwehands in Rhenen en een aantal Duitse dierentuinen. Aan het eind van oorlog werden er nog dieren uit Ouwehands gedumpt. Het dagrapport van 12 november 1944 meldt: *"Zonder enig overleg of bericht van tevoren, des middags* 11/11 *tegen vijf uur in depôt ontvangen van Ouwehands, Rhenen: 1 leeuw, 1 leeuwin, 1 leeuwin met 2 jongen, 2 poema's".*

Oorlogsleed

Op het moment van de Duitse inval mei 1940 had Artis slechts één joodse medewerker, de oprichter van het insectarium, Rudolf Polak. De onderwijzer Rudolf A. Polak (1868-1952) behoorde eigenlijk niet tot het personeel, maar beheerde het in 1898 door hem opgerichte Insectarium, waarvoor hij een gratificatie van 90 gulden per maand ontving. Nadat Sunier Polak op 4 december 1940 op last van de bezetter moest ontslaan, bleef hij hem als blijk van waardering zijn gratificatie doorbetalen. Op 21 juni 1945 kon Sunier rapporteren: *'de oud-beheerder van het insectarium is in leven. Hij werd door de Duitsers weggevoerd, maar is nu in Zwitserland en maakt het goed ...'.*[1] Daarnaast waren er drie joodse bestuursleden: Robert May, sinds 1915 lid van het bestuur en sinds 1928 voorzitter, de Amsterdamse wethouder dr. Eduard Boekman en Ed Polak, gedelegeerde met

adviserende stem van de Provincie Noord-Holland. Boekman en zijn vrouw pleegden 15 mei 1940 zelfmoord toen de bezetting van Amsterdam een feit was. Hij was als prominent socialist en Wethouder voor Onderwijs en Kunst een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap. Robert May moest al op 31 oktober 1940 het voorzitterschap neerleggen en dook onder. Hij zou de oorlog overleven; zijn broer pleegde met zijn vrouw zelfmoord. Robert May (†1961) was de laatste joodse bankdirecteur van de prominente bank LipmannRosenthal voordat de bezetter de instelling omvormde tot het roofinstrument dat onder naam LIRO nog geschiedenis zou maken.
Alle 85 Artismedewerkers moesten in oktober 1940 de zogenaamde 'Ariërverklaring' ondertekenen. Zoals vrijwel alle Nederlandse ambtenaren, stonden ook zij er nauwelijks bij stil. Gelukkig maar, het bleek de redding van Artis en zonder hun dierentuin hadden vele tientallen Amsterdammers de oorlog niet overleefd. De joodse ambtenaren werden ontslagen, maar Sunier wist nog tot in 1943 een vrijwaring te krijgen voor Rudolf Polak vanwege zijn grote onmisbaarheid voor Artis. Daarna hielp Sunier hem naar het buitenland te ontkomen. De 335 joodse leden werden in september 1941 gedwongen hun lidmaatschap op te zeggen. Als gebaar betaalde Artis hen de helft van de voor dat jaar betaalde contributie terug.
De meeste zouden er niet veel aan hebben.

Voor Duitse en Nederlandse nationaal-socialistische verenigingen en instellingen was Artis een uiterst belangrijk uitje. In de eerste bezettingsjaren verschenen er vaak foto's van Duitse soldaten in Artis in de kranten. Dit paste in het beeld van een vriendelijke bezettingsmacht, dat bewust naar buiten werd gebracht om de Nederlanders gunstig te stemmen. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten streefde er nadrukkelijk naar om *'in het kader van de volksopvoeding het bezoek aan de Dierentuinen in Nederland op te voeren'*. Duizenden Amsterdamse kinderen die nog nooit eerder in Artis waren geweest bezochten de dierentuin dankzij initiatieven en subsidies van de Nederlandse Volksdienst en andere geheel of half genazificeerde instellingen. Er werd volop gebruik van gemaakt. Juist in de bezettingsjaren was er grote behoefte aan onschuldig vermaak. De bezoekersaantallen stegen spectaculair.
In de nacht van 13 op 14 juli 1941 raakten geallieerde brandbommen, bedoeld voor het spoorwegemplacement aan het Entrepôtdok (de huidige uitbreiding van Artis), een aantal Artisgebouwen. Hoofddoel was de vernietiging van een aantal goederenwagons beladen met enorme spiegels en zoeklichten ten behoeve van de Duitse luchtafweer. De bommen vielen ruim 40 meter naast het doel.
Met de wapens van het genootschap in de aanslag stonden Portielje en directeur Sunier en zijn zoon Armand klaar bij de roofdieren mocht een uitbraak dreigen. De aanwezige medewerkers assisteerden de brandweer.
Voor de mensen en de dieren in Artis liep het allemaal wonderlijk goed af, maar de schade was enorm. Het nijlpaardenhuis, de timmermanswerkplaats, de wagenkamer, paardenstal en het skelettenmuseum brandden grotendeels uit. Het giraffenhuis, de keuken van het Apenhuis, het Zoölogisch Laboratorium, de Wisentenperken en de hooizolders boven de Roofdierengalerij werden ook getroffen. Ook de woning van chef dierverzorging Bol werd geraakt.
De brandweerlieden durfden de Roofdiergalerij niet te betreden om de brand te blussen. Pas toen Sunier met zijn zoon Armand alles veilig hadden bevonden, waren ze bereid de bluswerkzaamheden voort te zetten.
Het gezin van baas Krijger, chef beplantingen, heeft die nacht onderdak gevonden in de directeurswoning.
De schade ten gevolge van het bombardement bleef beperkt en de in het begin van de oorlog aangelegde voedselvoorraden gingen gelukkig niet verloren.
Op 17 juli kon Sunier melden:

> *"Door een gelukkige samenloop van omstandigheden werd geen mensch en geen dier gedood of zelfs maar gewond. (..j Dat niet grootere schade is aangericht en geen ongelukken zijn voorgekomen is ongetwijfeld te danken aan het zeer snelle en krachtdadige optreden van den onmiddellijk door ons gealarmeerde brandweer (...). "*

Artis ontsnapte op het nippertje aan een ramp.
September 1941 werd het de joden verboden welke 'openbare instelling dan ook' te bezoeken. Voor de joods gemeenschap de zoveelste catastrofe, want de tuin was - met name op de sabbat - bijzonder populair bij de talrijke joodse omwonenden. Voor sommige joodse kinderen betekende Artis een ontsnappingsmogelijkheid uit spanning van alledag. Francisca Verdoner bij voorbeeld, die vanaf

1942 als meisje vlakbij de dierentuin ondergedoken zat. Zij verklaarde later: *'Artis* [was tot dat moment] *het enige lichtpuntje in mijn leven. Ik was vooral dol op de kinderboerderij, waar ik de dieren in mijn armen kon nemen. '*

Voedselvoorziening

Doordat de energieke en inventieve Dr. Sunier met veel overredingskracht bij de bezetter een forse toewijzing had weten los te krijgen voor de nodige hoeveelheden hooi en stro, en redelijk assortiment aan vis, vlees, groente, fruit en zaden, hoefden in Artis geen dieren en mensen de hongerdood te sterven. Zelfs waren er nog sigaretten: boven de leeuwen zaten twee zoons van tabakswinkelier Swaan ondergedoken. Dierenarts Folmer opereerde eens een mannelijke orang utan aan een kaakabces, waarbij het dier eerst met een allesverlammende dosis cognac werd verdoofd.
De voedselvoorziening was echter in toenemende mate een bron van zorg.
Tot december 1944, het begin van de hongerwinter is het met grote inzet en vindingrijkheid gelukt de voedselvoorziening redelijk op niveau te houden, al werden de rantsoenen kleiner en moest er soms op alternatief voedsel worden overgestapt. Zo kregen de zeeleeuwen omdat er niet langer op zee mocht worden gevist, zoetwatervis te eten en kregen grote roofdieren als leeuwen en tijgers na de zomer van 1943 soms stokvis voorgezet.
In de loop van de oorlog werden in toenemende mate partijen afgekeurd vlees gekocht bij abattoirs in de wijde omgeving van Amsterdam. De autoriteiten waren zeer coöperatief. Artis kreeg voedsel via de Sectie Bijzondere Diergroepen van het Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd.
Ook kreeg Artis grote hoeveelheden oud brood en andere voedselresten uit de keukens van de Duitse Kriegsmarine, die zich had gevestigd op het vlakbij gelegen Marine Etablissement.
De voedselvoorziening voor de hoefdieren was natuurlijk aanmerkelijk eenvoudiger te regelen dan voor de roofdieren, vogels en apen. Hooi werd door de koetsier Veldhuis per paard en wagen aangevoerd uit de omliggende polders en met name de Oosterbegraafplaats leverde takken en vers gemaaid gras.
De beide koeien van het genootschap zorgden voor melk, waarvan een zg. "stremming" werd gemaakt voor onder andere een aantal vogelsoorten.
Toch was ook voor de mensen in Artis de nood hoog, maar het ging net met een suppletie van in de tuin gevangen eenden en duiven, een stukje afgekeurd, maar wel door-en-door gekookt vlees en als grootste traktatie, restanten rijst met stroop van ingekookte suikerbieten. Overigens in ongekookte toestand niet ongevaarlijk: goed bedoelde voederpogingen van bezoekers met stukjes suikerbiet kostte enkele dieren het leven en ook een bewaker van het bevolkingsregister overleefde een te overvloedige maaltijd aan rauwe suikerbiet niet.
Ten slotte werden de graanzolders aangeveegd om van de resten van de eertijds enorme voorraden graan, zonnebloempitten, millet, hennep en pinda' s, die reeds voor de oorlog waren aangelegd, brood te bakken. Niemand klaagde over de meegebakken rattenkeutels, zo langzamerhand een substantieel deel van de grondstoffen. Maar dan zijn we al in de Hongerwinter aangeland.

Onderduik en vervolging

Op slechts tientallen meters afstand van Artis bereikte de oorlog zijn dieptepunt door de deportatie van de Nederlandse Joodse gemeenschap. Per tram werden wekelijks joodse medeburgers getransporteerd van het regionale verzamelcentrum in de Hollandsche Schouwburg naar het Muiderpoort station, waar de treinen voor deportatie naar het concentratiekamp Westerbork gereedstonden. En dat terwijl tezelfdertijd binnen de hekken van Artis velen een veilig onderduikadres in de dierenverblijven hadden gevonden.
Een enkele keer was er een razzia, waarbij de Duitsers ook de gebouwen waarin de dieren huisden wilden doorzoeken. Dat kon natuurlijk niet worden geweigerd, maar wel werd de boodschap meegegeven dat sommige dieren een merkwaardige virusziekte hadden of levensgevaarlijk waren.
De Duitsers zochten daarom nooit verder en lieten de onderduikers met kloppend hart achter in hun ongerieflijke maar veilige schuilplaatsen.
Een buurtgenoot van Artis vertelde, dat hij samen met zijn broer verstopt had gezeten in de oorlog 'boven de runderen en achter de roofvogels'. Maar liever laten we hem zelf aan het woord:

"Vader had een apotheek in Kattenburg, later verhuisd naar Rapenburg omdat de Duitsers heel Kattenburg ontvolkten vanwege de Marinekazerne.
Leeftijd 14 *jaar toen oorlog begon. Het leven speelde zich grotendeels af in Artis, moeder ging met het stopmandje met sokken naar het*

Fazantenlaantje bij de Ibissen en achter het Verkadehuisje. Op 17 jaar boven de Runderstal ondergedoken want ik moest in de Arbeitsdienst (bomen rooien in Nederland, veel zingen, zelfs zangles, paar maanden in losse weken met broer van 24 jaar, totaal ca 6 man). Verstopt in het Nachtdierenhuis; direct links om de hoek was een dagverblijfje voor de oppassers en daarboven was een opslag voor hooi e.d. waar we ons verborgen. De verlichting m.b. v. drijvertjes. Geen verwarming maar lekker op temperatuur door al die runderen. Is met het hoofd door een glazen deur gevallen in het reptielenhuis.
Als het onveilig leek dan in de stal, was de hele dag in Artis, stond gewoon naast de Duitse soldaten en hielp oppassers Jan vd Groep (Vogels), Theo Ekelschot, Cor Wiers (Apen en roofdieren, kreeg klap van een leeuw), Schalkwijk (Apen), en les Bol (Kinderboerderij, broer van Baas Bol), Bollee (Reptielen). Voedselmagazijn was bij Baas Bol en vandaar brachten we eten naar de verschillende stallen, maar er verdween (ook wel eens iets in onze eigen zak. Ooit werd een wild rund geslacht voor de consumptie. 's Winters zaten we veel bij de reptielen vanwege de warmte. Mevrouw Duif van den Brink, een joodse onderduikster, zat bij de Kleine Zoogdieren, liep overdag gewoon door de tuin en hielp ook met papegaaien opbergen voor de nacht. Het eten werd gebracht door zijn moeder of door ander vertrouwde mensen en soms kregen we brood van de oppassers. Nooit een razzia geweest, Sunier met paraplu en zwierig Duits had de zaak altijd in de hand, veel natuurlijk gezag. Het laatste oorlogsjaar zat ik bij een broer op zolder in Zuid. Wassen deden we bij de kranen bij de dieren beneden. Er werd niet gerookt in het hooi".

Fig. 2. *Herdenkingssteen aan het de gevel naast de deur van Plantage Kerklaan 3, het gebouw van het voormalig Bevolkingsregister* Foto Verzetsmuseum

Het Amsterdams Bevolkingsregister was gehuisvest in de voormalige concertzaal van Artis aan de Plantage Kerklaan 36-38, met daarin o.a. de gegevens van circa 70.000 Amsterdamse Joden.
Op zaterdag 27 maart 1943 stichtte een verzetsgroep voornamelijk bestaande uit studenten en jeugdige kunstenaars brand in het gebouw en trachtte met explosieven de zaak af te ronden. De aanval werd vanuit Artis ingezet.
De bewakers van het bevolkings-

register werden overmeesterd, met een injectie verdoofd en via de achterdeur Artis ingedragen, waar ze op de grond werden achtergelaten. Binnen trokken de overvallers de laden open en stortten de inhoud uit over de vloer. Vervolgens werd de zaak in brand gestoken en explosieven tot ontploffing gebracht. Daarbij werden springstoffen gebruikt, die al in 1940 uit een magazijn in de Vesting Naarden waren gestolen.
De brandweer reageerde met opzet minder snel op de melding. Artis-nachtwaker Gerrit Schoorl werd gealarmeerd door de ontploffingen. Hij vond de bedwelmde en geknevelde bewakers van het bevolkingsregister in de dierentuin. De actie was niet voor honderd procent succesvol ondanks het ferme nablussen van de brandweer - ook toen het vuur reeds lang was gedoofd. Hiervoor waren volgens mevrouw Van der Been afspraken gemaakt met de brandweer.
De meeste plegers van de aanslag werden niet veel later opgepakt en geëxecuteerd. De enigen van de groep die de oorlog overleefden, waren Cees Honig en Willem Beck. (zie ook het boek 'Gerrit Jan van der Veen' van Albert Helman, en de aflevering van *Vrij Nederland* van 5 mei 1984).
Het uiteindelijke resultaat van de aanslag viel tegen maar het morele effect was enorm. De spectaculaire actie baarde opzien in heel Nederland, en uiteraard ook bij de Artis-medewerkers: *"De zwartgeblakerde papieren hingen in de bomen. Het was zoiets fantastisch. Iedereen was opgetogen. "*
Aan de zijde van de Plantage Kerklaan - naast de hoofdingang - is een plaquette aangebracht met daarop gebeiteld de datum van de overval en de namen van de omgekomen leden van de verzetsgroep (Fig. 2).

Het NSB-blad *Fotonieuws* schreef in 1944 vol lof over Artis, waar de joden gelukkig geen invloed meer hebben en waar op het toegangshek een bord met *'Verboden voor Joden'* prijkt.
Dankzij die goede reputatie bij de nationaal-socialisten kon Artis een veilige schuilplaats bieden aan joodse onderduikers. De dierentuin met zijn vele gebouwen en nachtverblijven leende zich daar natuurlijk uitstekend voor. Oppasser Van Schalkwijk vertelde hoe hij bij een razzia joodse jongens door een achterdeur de tuin binnen liet. *"We gingen daarna meteen naar de apenrots toe waar ik een plank over het water legde. Zij zaten dan in de rots bij de apen. Door het water om de rots hadden de Duitsers natuurlijk geen erg dat er joden zaten. "*
Enkele joodse onderduikers hebben langere tijd in Artis ondergedoken gezeten. De bekendste was Duif van den Brink die overdag gewoon in de tuin rondliep. Ze sliep in het Wolvenhuis.
Ook verzetsmensen en onderduikers voor de arbeidsinzet vonden schuilplaatsen in Artis. De verzetsman Henk Blonk dook in 1942 onder in Artis omdat hij door de Duitse politie werd gezocht. *"Ik sliep in het hok van de chimpansee. Het barstte er van de kakkerlakken. Ze liepen over me heen en hebben zelfs een stuk van mijn wenkbrauw opgevreten. In de kooi ernaast zat de gorilla Japie. Japie zat me de hele tijd door een gaatje in de wand te beloeren. Je dacht redelijk veilig te zitten maar die aap verlinkte eigenlijk alles. "*
De grootse groep vaste onderduikers waren de Artis-medewerkers zelf.
Leeuwenoppasser Cor Wiers vertelt: *"Natuurlijk kreeg ik, net als de anderen, oproepen om in Duitsland te werken, maar het lukte Sunier steeds opnieuw om voor een Ausweis te zorgen. Er waren ik weet niet hoeveel oppassers 'onmisbaar'. Maar in de loop van* 1943 *moesten we toch onderduiken. Ik zat met een man of twintig boven de roofdieren. Daar hadden we van balen hooi een heel huis gemaakt waar we eindeloos hebben gekaart. "*

Behalve op de hooizolder boven de roofdieren waren er vaste duikplekken gemaakt achter de ronde volière en in het nachtverblijf van de ijsberen.
Daar verbleef ook de Artisbeeldhouwer Arie Teeuwisse.

> *"Eerst sliep ik in het atelier van mijn leermeester Jaap Kaas, die was ondergedoken in Rotterdam. Later verhuisde ik naar het nachthok van de ijsbeer. Daar sliep ik meestal met een man of drie, vier op houten schotten met stro. De hele dag stonden er suikerbieten op een kacheltje te koken. Dan aten we 's avonds de stroop op brood. Ik herinner me dat we ook eens struisvogelei hebben gegeten en taai vlees van een oude karbouw die was doodgegaan aan een longontsteking."*

Sunier was natuurlijk op de hoogte van de onderduikers in zijn tuin. Hoeveel mensen er korte of langere tijd in Artis een schuilplaats hebben gehad is niet bekend. Schattingen lopen van 200 tot 300.
Het was zelfs oppassen geblazen met Duitse 'collega directeuren'.
Zo vroeg de directeur van de Frankfurter Zoo aan Dr. Armand Sunier in 1943:
Hierbij deel ik U mede dat ik graag

een aantal oppassers van U wil ophalen. Bij mijn laatste bezoek aan Uw dierentuin Artis, viel het mij op dat U zoveel weldoorvoede oppassers in de tuin heeft lopen, terwijl wij onze jonge mannen allemaal moeten afstaan aan het leger. "
Zoals zo veel 'aanvallen' op zijn tuin, wist Sunier ook deze met succes te pareren.

Hongerwinter

Tegen de jaarwisseling eind 1944 werd de voedselsituatie nijpend. De hongerwinter zette in alle hevigheid in. Moeilijk voor de medewerkers van het genootschap was ook, dat er soms nog wel voedsel was voor de dieren, maar buiten de poort verschrikkelijke honger werd geleden en talloze doden vielen. Sunier, die eerder in de oorlog strenge woorden sprak tegen personeelsleden die zich *"uit egoïste neigingen meer vergrijpen aan het eigendom van het Genootschap dan door werkelijke nooddruft althans eenigszins geëxcuseerd zou kunnen worden"* kneep nu een oogje toe wanneer het personeel mee at met de dieren. Door het gebrek aan steenkool konden steeds minder gebouwen worden verwarmd. De secretaresse, mejuffrouw Van der Pelt: *"We zaten op kantoor met truien enjassen aan, terwijl het in het reptielenhuis lekker warm was".*
Ook voor de hongerige Amsterdamse bevolking is het voedsel in Artis verleidelijk. Co Eijgenhuizen, al vele jaren de schoonmaker van het Verzetsmuseum, ging als jongetje brood jatten bij de beren. *"We waren broodmager en glipten door de spijlen van het hek naar binnen. Dan verstopten we ons in de bosjes, en als de voedselkar langs was geweest probeerden we met kromme breinaalden en stokken met een spijker de boterhammen uit het berenhok te pakken. We moesten oppassen, want die beren konden flink uithalen. En we moesten ook oppassen voor de bewakers, want als die ons snapten, kregen we een flinke draai om ons oren".*
Oppasser Cor Wiers herinnert zich ook bezoekers die met takjes het eten uit de apenhokken naar zich toe haalden.

"Het voeren van de apen gebeurde daarom zo vroeg mogelijk als er nog geen publiek was. (..) 's Nachts moest er op verschillende plaatsen in de tuin gewaakt worden om te voorkomen dat mensen van buitenaf dieren zouden stelen, wat wel eens gebeurde.
Ik kreeg toen - het was tegen het eind van de oorlog - de wacht in een hokje bij de kinderboerderij. Tegen twaalf uur geloofde ik het wel en ben gaan slapen. Maar de volgende morgen! Tot mijn grote schrik zag ik allemaal bloed. .. ze hadden een varken geslacht. Sunier was niet kwaad op me en besloot dat we het andere varken zelf maar moesten slachten, voordat het ook gegapt zou worden. We kregen er allemaal een stuk van."

De diefstal van een aantal kippen, eenden en ganzen en zelfs eens van een heel varken van de Kinderboerderij waren illustratief voor de situatie in de stad. Schrijnend zijn vooral de ooggetuigenverslagen van de sterk vermagerde kinderen, die met hun dunne armpjes stukjes brood uit de apenkooien probeerden te halen en de smeekbeden van de hongerige Amsterdammers als het vlees van het voedselmagazijn over de Plantage Doklaan naar de roofdieren werd vervoerd. Zelfs niet geheel verbrande kooltjes werden op het spoorwegemplacement achter Artis nog uit de as gezeefd voor hergebruik.
De voeding van de roofdieren vormde natuurlijk het grootste probleem. Weliswaar had Dr. Sunier in een gehuurd vrieshuis zo'n 30.000 kg vlees opgeslagen, voornamelijk van verdronken paarden en runderen afkomstig van noodslachtingen en verdronken dieren uit de geïnundeerde gebieden rond Amsterdam en Utrecht, toch bleef de nood gedurende de oorlogsjaren hoog. Zo werden regelmatig ook overtollige of gestorven Artisdieren opgevoerd en dezelfde weg gingen de vele particuliere dieren, waarvan de eigenaren het onderhoud niet meer konden dragen of die waren gedeporteerd.
De in Artis gestorven dieren werden door de preparateurs Graat en Rozendaal vakkundig verwerkt, waarbij de voedselvoorziening en het wetenschappelijk belang om voorrang streden. De koetsier Rein Veldhuis stroopte met zijn wagen en twee paarden alle abattoirs uit de omgeving af. Toen in Amsterdam op een kwade dag niets meer was te krijgen presteerde hij het om in een etmaal naar Schagen en weer terug te rijden.
De hongerwinter was overigens een topjaar in het bezoekersaantal aan de dierentuin. Enkele dierenverblijven waren nog verwarmd en wanneer men vroeg kwam kon er stiekem wat eten uit de hokken van de dieren worden gesnaaid.
De vindingrijkheid was groot als het ging om het in leven houden van de levende have. Zo zijn vele reuzenslangen de oorlogsjaren doorgekomen op een dieet van verwilderde katten en van ratten, welke laatste in grote aantallen de stallen bevolkten. Niet dat er zo veel

eetbaars was te vinden, integendeel, de oorzaak van de overbevolking was de grote schaarste aan bestrijdingsmiddelen. Vangen loonde trouwens, de Artismedewerkers kregen 5 cent per rat. Schoolklassen verzamelden enorme hoeveelheden beukennootjes, eikels of ander eetbaars voor hun dierentuin.
Op het eind van de oorlog zijn de grote katachtige roofdieren nog enige tijd gevoerd met stokvis; na enige tegenzin werd het toch opgenomen.
Honger maakte niet alleen voor de Amsterdammers zelfs rauwe bonen zoet.
In de laatste oorlogsjaren vormde de elektriciteitsvoorziening een vrijwel continu probleem. Alleen het aquarium, met haar lucht- en waterpompen natuurlijk de belangrijkste verbruiker, was nog op de stroomvoorziening aangesloten: met de hulp van enkele gemeente-ambtenaren werd illegaal elektriciteit afgetapt van de speciale kabel langs de trambaan naar het hoofdkwartier van de *Grüne Polizei* in het Koloniaal Instituut, het huidige Koninklijk Instituut voor de Tropen.
De ramp was compleet toen op 14 april 1945 deze laatste stroomtoevoer uitviel en de rest van het ingevroren vlees grotendeels verloren ging.
De watercirculatie in het aquarium kon na de stroomuitval juist op tijd overgenomen worden door een in allerijl door gemeente-ambtenaren aangevoerde benzinemotor.
De vaten benzine, die Sunier bij het uitbreken van de oorlog in de tuin had verstopt, bewezen goede diensten en waren net voldoende om de motor tot aan de bevrijding gaande te houden. Vanaf 8 mei schonk het Canadese leger de dagelijks benodigde 120 liter benzine en smeermiddelen.

De Bevrijding
Op vrijdagavond 4 mei 1945 werd de officiële capitulatie ondertekend en was de oorlog ten einde. Het zou echter nog vier dagen duren voordat de grote troepenmacht van de geallieerden Amsterdam binnen zou trekken.
Door gebrek aan voedsel, brandstoffen en medicijnen waren 2300 Amsterdamse burgers in de ijzige hongerwinter omgekomen. Bovendien, veel mensen waren er geestelijk en ook veelal lichamelijk slecht aan toe. De stad telde, met de hongerwinter nog maar net achter de rug, nog duizenden gevallen van hongeroedeem, vochtophopingen in het lichaam als gevolg van ondervoeding.
De weinige overlevenden van de jodenvervolging werd al spoedig duidelijk dat hun weggevoerde familieleden, vrienden, bekenden niet zouden terugkeren.
Na de bevrijding volgde, na een periode van voorzichtig herstel, de overgang van 'postzegelverzameling' tot moderne dierentuin, waarin wetenschappelijk begeleide fokprogramma's, het instandhouden van beschermde diersoorten, natuurbescherming, educatie en onderzoek, maar ook dierenwelzijn en ethiek geleidelijk aan meer aandacht kregen.
Het dierenbestand werd weer op peil gebracht, onder andere door de Joodse Van Leer die 'altijd goede herinneringen' aan Artis had. Volgens ooggetuigen: *"de giraffennekken staken uit het schip de 'Nijkerk', die de nieuwe dieren vanuit Zuid-Afrika naar Artis had gebracht. Een wel heel bijzondere geste om dankbaarheid te uiten. "*
Drs. Jan Overgoor, oud-directielid Artis van 1938-1977, meldde ter aanvulling:

"Op een zondagmorgen in 1947 werden Sunier en ik op het kantoor van Artis verwacht. Bernard van Leer verscheen daar ook. Het was de eigenaar van het wereldbekende olievatenconcern. Hij kwam Artis een geschenk aanbieden. Het bleek een gift van ca. honderdduizend gulden (in huidige waarde wel een miljoen gulden). Voor dit bedrag moesten dieren worden aangeschaft. De collectie in Artis was inderdaad aardig uitgedund door de voorgaande woelige jaren. Die gift was uiteraard zeer welkom. Maar het bijzondere er aan was de reden waarom de heer Van Leer dit deed. Hij vertelde dat hij als jonge jongen, zeg maar jongetje, veelvuldig Artis bezocht. En bij die bezoeken vroeg hij honderduit over de dieren aan de oppassers en andere medewerkers van Artis. Geen moeite was hen te veel om zijn vragen te beantwoorden en toe te lichten. Het resultaat na veertig, vijftigjaar was dit voortreffelijke geschenk.
Een en ander maakte diepe indruk op ons".

Bernard van Leer had grote belangstelling voor dieren en bezat zelfs nog enige tijd een eigen circus: De Meijer, een naaste medewerker van Van Leer schreef later in een brief aan de zoon van Bernard, Wim van Leer:
"Je vader zat graag op zijn eentje in Artis. Kort na de bevrijding gingen we er samen heen om te ontdekken, dat Artis vrijwel verlaten was. "Zoek Portielje eens op, ik heb nog met 'm in de klas gezeten ...". Portielje bleek alweer telefoon te hebben. "Portielje, hier Bernard van Leer. Wil je een olifant van me hebben?" Alles draaide uit op een vrachtboot van de Mij. Nederland, van binnen ingericht

door Artis. In Zuid-Afrika hadden de heren van Metal Containers goede contacten. En het geheel kwam onder leiding van je oom Munt. "Munt zal daar plezier in hebben, De Meijer. Let op ," zei je vader, "er moet een orang utan bij zijn, nee twee, jij en ik. En er moet ook een papegaai bij, die mij leert kennen en "rotzak" tegen me roept".

Na de oorlog kwam het contact tussen de dierentuinen geleidelijk weer opgang. In de oorlog kon er hooguit contact plaatsvinden met Nederlandse en Duitse collega's. Op een geval na zo blijkt uit een brief van Sunier aan zijn Londense collega Huxley in 1945: *"Wat heerlijk om weer een teken van leven te horen, nadat ik had gehoord dat je de Zoo had verlaten. Op afstand heb ik jou gehoord, wanneer ik met mijn hoofd in de kast naar de illegale radio aan het luisteren was".*
Artis heeft tijdens de oorlogsjaren zeer veel betekend voor de stad. In de eerste plaats voor de Artismedewerkers en hun families, die juist door die extra rantsoenen en de veilige schuilmogelijkheden voor hongerdood en dwangarbeid werden behoed. Maar ook voor de joodse onderduikers, die door hun onderduik in dierverblijven en andere Artisgebouwen aan een wisse dood konden ontsnappen. Ten slotte, ook voor honderdduizenden Amsterdammers, die in Artis in de oorlogsjaren nog enige verpozing vonden, betekende hun dierentuin een oase van rust en ontspanning in een stad vol dreiging en geweld. Misschien is de uitspraak in het Jaarverslag van de Gemeente Amsterdam van 1945 in deze nog het meest overtuigend: *"Toen het materieele bestaan op den achtergrond geraakte oefenden slechts geestelijke interessen, van welken aard ook, een remmende werking uit op de demoralisatie. Velen zochten en vonden verpoozing en afleiding in een bezoek aan Artis".*
De veelal door het oorlogsgeweld geteisterde dierentuinen probeerden hun gedecimeerd dierenbestand weer op peil te brengen en een omvangrijke onderlinge ruilhandel begon. De dierenhandel floreerde welig.
Het internationale verbond van dierentuindirecteuren kwam in 1946 voor het eerst weer bij elkaar in Antwerpen. De Duitsers werden hierbij niet uitgenodigd.

Literatuur

Frankenhuis, M. Th. 'Artis in de oorlog'. *Artis*, jrg. 46 (3), 81-84, 2000

Idem. 'Toespraak bij gelegenheid van de herdenking op zondag 4 mei 2003 in de Hollandsche Schouwburg'. *Plantage bulletin.* Bijlage, mei 2003.

Horst, L. van der. 'Artis in oorlogstijd'. *Ons Amsterdam*, 54(9), 300-304, 2002

Idem. 'Brood jatten bij de beren'. *Artis*, afl. 5., 140-143, 2002

Micheels, Pauline. *De Vatenman*. Amsterdam: Contact, 2002

Nieuwendijk, J.G. *Zoo was Artis - zo is Artis.* Amsterdam: J.H. de Bussy, 1970

Smit, Pieter. *Artis - Een Amsterdamse Tuin*. Amsterdam: Rodopi, 1988

Vries, Leonard de (samenst.). *Het Boek van Artis*. Utrecht: A.W. Bruna & Zoon, 1981

Noot

1 Zie over hem: P. Smit. *Artis. Een Amsterdams tuin.* Amsterdam, 1988. p. 167-170.

Boekbesprekingen

Martina Hurler, *Magister Maurus-Transkription, Übersetzung und veterinärmedizinisch-historische Bedeutung des Manuskriptes aus dem Codex Harleian 3772 der British Library*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2007. Würzburger Medizinhistorische Forschungen, Band 91. 171 blz. M. ills.. Prijs: € 29,00. ISBN 978-3-8260-3793-1.

Op deze studie promoveerde Martina Hurler op 9 februari 2007 bij de Tierärztliche Fakultät te München. Op het 38ste congres van de Worl Association for the History of Veterinary Medicine in Engelberg (11-13 september 2008) hield zij een voorbeeldige lezing over dit onderzoek. Het feit dat haar proefschrift is uitgegeven in de weliswaar sober vormgegeven, maar zeer prestigieuze reeks 'Würzburger Medizinhistorische Forschungen', is een kwaliteitsgarantie.
Het tweede handschrift dat bewaard is gebleven in de Codex Harleian 3772 is een kopie van een werk dat wordt toegeschreven aan ene 'Magister Maurus': *Magistri Mauri, liber mariscaltiae, sive tractatus de curatione equorum*. Een paardenboek dus. De transcriptie, vertaling en bespreking van dit handschrift, alsmede een poging het exacter te dateren, vormen het doel van deze studie. Dat alles gebeurt in een helder opgezet boek. Na de inleiding volgen zeven hoofdstukken, waarvan een aantal weer is onderverdeeld in subparagrafen. Aan de orde komen (na 1. Inleiding) 2. Materiaal en gevolgde Methode, 3. Transcriptie en vertaling van de Maurus-tekst (blz. 22-61), 4. Bespreking (blz. 62-126), 5. Eindconclusies over de persoon en het werk van Magister Maurus, 6. Samenvatting, 7. Literatuurlijst en 8. Appendix, waarin de materia medica en een vergelijking van anatomische begrippen bij Jordanus Ruffus en bij Magister Maurus.
Martina Hurler bezocht het gymnasium, ze leerde Latijn, maar ze studeerde diergeneeskunde en koos toch als promotie-onderwerp een vroeg veertiende-eeuws (1301) Latijns handschrift, een onderwerp, dat je bij ons toch eerder zou verwachten bij een klassiek filoloog. Maar de Duitse diergeneeskunde en zeker de Faculteit te München hebben op dit punt een rijke traditie en de samenwerking met classici en codicologen moet voortreffelijk zijn. Zo is een groot deel van het Griekse Corpus Hippiatricorum Graecorum in Duitse vertaling beschikbaar dank zij een reeks proefschriften uit München, waaronder dat van Johann Schäffer, *Die Rezeptesammlung im Corpus Hippiatricorum Graecorum. Band I (Kapitel 129, 130)* uit 1981 en uit hetzelfde jaar: Leopold Zellwecker, *Die Kapitel über Erkrankungen an den Extremitäten im Corpus Hippiatricorum Graecorum. Übersetzung und Besprechung* en Georg Reiter, *Die Kapitel über Erkrankungen an Kopf und Hals imCorpus Hippiatricorum Graecorum: Übersetzung und Besprechung*, om slechts een paar voorbeelden te noemen. Prof. dr. Eef Overgaauw maakte in de discussie na zijn lezing op de voorjaarsvergadering van 26 april 2008 wel melding van Duitse vertalingen, maar gaf geen details. (ARGOS 38, 353).
Lange tijd was men van mening, dat Magister Maurus identiek was met ene Magister Maurus Tedescus uit Keulen, die samen met ene Magister Marcus Graecus van Cyprus in het jaar 1316 een boek over paardengeneeskunde geschreven zou hebben. Door alle tot nu toe aan Magister Maurus toegeschreven handschriften te vergelijken, bleek dat het daar om verschillende versies van een Italiaanse tekst handelde, die helemaal geen overeenstemmingen had met de tekst uit de codex Harleian 3772.
De verwijzing in het begin van deze tekst naar Jordanus Ruffus is van belang voor de datering en kan, als het een latere toevoeging is van een der copiïsten, betekenen, dat de tekst nog ouder is. Martina Hurler vergeleek Magister Maurus met de hippiatrische werken van Theoderik van Cervia, Bonefacius van Calabria en van Laurentius Russius en dat maakte het mogelijk om als ontstaansdatum ante quem het jaar 1301 aan te nemen.
Magister Maurus komt naar voren als een wegbereider en vernieuwer van de hippiatrie in het Avondland der Middeleeuwen en als zodanig staat hij naast Jordanus Ruffus. Hij schreef een origineel werk en verder onderzoek zal moeten uitwijzen welke invloeden ervan zijn uitgegaan.
Martina Hurler heeft met dit multidisciplinaire proefschrift een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedenis van de diergeneeskunde.

Jan Berns

Vóór de veearts kwam... Volksdiergeneeskunde van weleer. Herineringen opgetekend door Servais Hutschemakers en bezorgd door Eddy Tielemans en Leo Verhart. Sidestone Press/Limburgs Museum Venlo, 2008. 138 blz.; illustraties. ISBN 978 90 8890 013 6. Prijs: € 24,95.

Al een paar jaar is er in de kringen van het VHG gesproken over een Limburgse verzameling van veterinaire voorwerpen; er werden zelfs plannen gesmeed om aan een eventuele aankoop van die verzameling door het Limburgs Museum te Venlo daar ter plekke een symposion te wijden. De tijd verstreek, er werd niets meer vernomen, totdat plotseling vorig jaar een fraai boekwerk verscheen, gewijd aan de verzameling van Servais Hutschemakers. Dit boek bevat een unieke verzameling op het gebied van volksdiergeneeskunde die Servais Hutschemakers bijeenbracht, nadat hij op vijftigjarige leeftijd om gezondheidsredenen zijn werk als boer moest neerleggen. Vanuit zijn vertrouwdheid met het boerenbedrijf kreeg Hutschemakers gemakkelijk toegang tot zijn zegslieden, die hem niet alleen verhalen vertelden, maar ook allerlei voorwerpen lieten zien en aanboden. Hij documenteerde alles zeer zorgvuldig via geluidsopnamen en fotografie en dat leverde een zeer goed gedocumenteerde collectie op. We maken kennis met een wereld, die bijna helemaal verdwenen is, een wereld van praktische oplossingen, kwakzalverij, toverij, geloof en bijgeloof.
De hele verzameling is nu ondergebracht in het Limburgs Museum. Bij de presentatie van het boek, vorig jaar, werd een kleine tentoonstelling ingericht.
Vóór de veearts kwam is mooi uitgegeven. Na een Voorwoord volgt een gedegen inleiding en verantwoording en vervolgens het hoofddeel, chronologisch en per plaats geordend vanaf 1981 tot 2005 (blz. 16-106). De notities over oude gebruiken en voorwerpen zijn voorzien van relevante illustraties. Het boek besluit met een lijst van plaatsnamen; een lijst van remedies, (religieuze) handelingen, instrumenten, praktijken en heiligen; een lijst van zaaknamen; een lijst van zieke lichaamsdelen, ongemakken, onheil en ziekten; een verklarende lijst van (volks)diergeneeskundige termen en tenslotte een verklarende lijst van heiligen, religieuze en andere praktijken en handelingen. Kortom, het boek is optimaal ontsloten.
In de inleiding wordt naar bijzonder interessante literatuur verwezen en een oproep gedaan om een inventarisatie uit te voeren van publicaties op het gebied van de volksdiergeneeskunde. Zo verscheen van Peer H.M. Boselie, *Artes Mechanicae uit Limburgse Archieffondsen. Een onderzoek naar 17e-19e-eeuwse volkskundige recepten.* (Sittard 1996). Van dezefde auteur: 'Hoedemakers uit Lutterade, een familie van (hoef) smeden, "vee-artsen" en boomkwekers in de 18de-eeuwse Euregio'. In: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 14 (1993). 137-146.
In Limburg bestond het gebruik om op het feest van Maria Hemelvaart (15 Augustus) een *kroetwisj* te laten wijden. Dit was een bosje van zeven planten en kruiden: twee broodgranen, rogge en tarwe; twee onheilwerende kruiden, leverkruid en wilde marjolein; twee geneeskrachtige kruiden, boerenwormkruid en duizendblad en het blad van de walnoot. Om te weten te komen welke rol deze *kroetwisj* in de volksdiergeneeskunde speelde, hoeft men slechts naar de 'lijst van remedies, (religieuze) handelingen, instrumenten, praktijken en heiligen' te gaan en men vindt daar 23 verwijzingen. Het blijkt, dat aan het lintje of touwtje dat om de *kroetwisj* was gebonden en dat ook gezegend was, bijzondere krachten werden toegeschreven. Meestal werd het gebruik bij oplopen, maar ook bij wegnemen van de koorts, bij moeilijk kalven en biggen, bij besmettelijk verwerpen. Het water waarin de *kroetwisj* had gestaan werd tot een geneeskrachtig drankje verwerkt en dat gebeurde ook met de bloemen van het boerenwomkruid uit die *kroetwisj*.
Er zijn zaken bewaard, waarvan de hedendaagse lezer geen weet meer heeft. Bijvoorbeeld de kunstmoeder voor moederloze biggen. In Herkenrade was dat een klein kistje, gevuld met hooi, waar zuigflessen in lagen (blz. 39); in Banholt (blz. 74) was een exemplaar van aardewerk.
Vond indertijd de werkroep 'Volksdiergeneeskunde' van het VHG nog nauwelijks levende kennis op dit gebied, Hutschemakers is er in geslaagd heel veel informatie los te krijgen. Zo wist zijn informant in Mheer, om tot slot een voorbeeld te geven, zich nog te herinneren wat er zoal aan geneeskrachtige middelen in huis was: reuzel, boomolie, dassenvet, berkenwater (zelf afgetapt), wonderolie, kloosterbalsem, wit water en boorwater, creoline, gedroogde kruiden, Sint-Gerlachuszand, gewijd water en een palmtakje, wijwater en water waarin de *kroetwisj* was gedrenkt.
Vóór de veearts kwam is een rijke mijn voor iedereen die in de cultuurgeschiedenis van de diergeneeskunde geïnteresseerd is.

Jan Berns

Verzamelprent met afbeeldingen van dierenverblijven in Artis. Ca. 1870.
Stadsarchief nr. 010097011575.